

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY.

A M. TUD. AKADEMIA NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK ÉS
A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG VÁLASZTMÁNYÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK

HEINRICH GUSZTÁV, P. THEWREWK EMIL, ÁBEL JENŐ

TIZENEGYEDIK ÉVFOLYAM.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1887.

Az „Egyet. Phil. Közlöny“ dolgozótársai

1887-ben.

Ábel Jenő	Kuzsinszky Bálint
Balassa József	Lázár Béla
Barbarics L. Róbert	Marusák Pál
Bartal Antal	Nagy Sándor
Bayer József	Náményi T. Lajos
Boros Gábor	Némethy Géza
Csengeri János	Pecz Vilmos
Erdélyi Károly	Petz Gedeon
Exner Győző	Piukovics Gábor
Fináczy Ernő	Pozder Károly
Finály Henrik	Schmidt Márton
Fiók Károly	Schullerus Adolf
Fischer Gyula	Simonyi Zsigmond
Fodor Gyula	Solymossy Sándor
Fröhlich Róbert	Spiegler Gy. V.
Gyomlay Gyula	Spitkó Lajos
Heinrich Gusztáv	Steuer (Gyöngyösi) János
Hellebrant Árpád	Székely István
Hóman Ottó	Takáts István
József főherczeg	Thewrewk Emil
Kardos Albert	Timár Pál
Kelemen Béla	Váli Béla
Keleti Vincze	Váczy János
Ifj. Kemény Lajos	Weiss Rezső
Kispál Mihály	Zichy Antal
Krausz Jakab	Zoltvány L. Irén.

Az „Egyetemes Philologiai Közlöny“ a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de tartalmáról egyedül a szerkesztőség felelős.

TARTALOM.

I. Értekezések.

	Lap
<i>Ábel Jenő</i> , Titkári jelentés	302
— — A Corvina Juvenalis-codexéről	321
— — Magyar Szinügy a XV. s XVI. században	777
<i>Barbarics L. R.</i> , Péczeli J. és Lafontaine	546
<i>Bayer József</i> , Romeo és Julia Kún-Szabó S. fordításában	351
— — Schiller hazánkban	409
— — Boér Sándor kiadatlan tört. drámái	750
<i>Csengeri János</i> , Párhuzamos idézetek, főleg Homeros és Arany János	555
<i>Erner Győző</i> , Carmina clericorum	475
<i>Findály Henrik</i> , Monnó	699
<i>Fischer Gyula</i> , Jehuda ben Saul ibn Tibbon	121, 246
<i>Fodor Gyula</i> , A perfectum kettőzetének hangzója az indogermánban	433, 529
<i>Heinrich Gusztáv</i> , Szegedi Theophaniája	163
— — Elnöki megnyitó	296
<i>Hellebrant Árpád</i> , A magy. philolog. irodalom 1883-ban	630
<i>József Főherczeg</i> , Fundamentum ling. Zingarie.	705
<i>Keleti Vince</i> , Cicero de imp. Gn. Pompei iskolai tárgyalása	453
<i>Kemény Lajos ifj.</i> , Tinódi Sebestyén életrajzához	732
<i>Kispál Mihály</i> , Egy régi magyar írók könyvtára	184
<i>Krausz Jak.</i> , Párhuzamos idézetek 91, 175, 183, 231, 245, 263, 288, 404	741
<i>Lázár Béla</i> , Zoltán József	31
<i>Nagy Sándor</i> , Gyöngyösi István műfordításai	—
— — Bevezetés	335
— — I. Páris Helenának	94
<i>Néményi T. Lajos</i> , Schiller hazánkban	176
— — Irodalmunk külföldön 1886-ban	232
<i>Némethy Géza</i> , Quæstiones criticæ de Hesiodi Theogonia	1, 147, 232
<i>Petz Gedeon</i> , Melki Henrik és művei	15
<i>Piukovics Gábor</i> , Vitkovics Spomen Milicéje	327
<i>Pozder Károly</i> , Steiner Pasinguája	605
<i>Spitkó L.</i> , A class. ókor ismertetése gymnasiumainkban	217, 459

	Lap
<i>Steuer János</i> , Hold a. m. Morgen. Turul v. karvaly? ...	412
<i>Theureux Emil</i> , Elnöki megnyitó ...	292
<i>Váli Béla</i> , Magyarországi olasz színművek ...	481
<i>Zichy Antal</i> , Az antik költők fordításáról ...	44

II. Hazai irodalom.

Abel Jenő, A hom. Demeter-hymnusról. <i>Fináczy Ernő</i> ...	264
— — Ó- és középkori Terentius-biographiák. <i>Kovács Pál</i> ...	769
Balassa Józ., A phonetika elemei. <i>Zoltvány I. Irén</i> ...	200
Berzsenyi ódái ed. Versényi Gy. <i>Marusák Pál</i> ...	494
Capes W., Livius élete és munkássága. <i>Némethy Géza</i> ...	578
Cicero de imp. Gn. Pompei ed. Keleti V. <i>Székely István</i> ...	366
Cicero de Officiis ed. Köpesdy S. <i>Ábel Jenő</i> ...	580
Cicero két beszéde ed. Köpesdi S. <i>U. az</i> ...	—
Csengeri J., Homer Iliasa s Odysseája. <i>U. az*)</i> ...	47
Dávid Istv., Görög nyelvtan. <i>Közokt. tanács</i> ...	204
— — Herodoti Epitome. <i>Pozder Károly</i> ...	57
— — és Pozder K., Anthologia latina. <i>Hóman Ottó</i> ...	768
Dessewffy Aurél gr. művei ed. Ferenczy J. <i>Váczy János</i> ...	573
Dóczi Imre, Görög nyelvtan. <i>Pozder Károly</i> ...	368
Felsmann J., Német nyelvtan. <i>Heinrich G.</i> ...	772
Ferenczy Gy., Homeros philosophiája. <i>Némethy G.</i> ...	360
Ferenczy József, Gr. Dessewffy Aurél művei. <i>Váczy J.</i> ...	573
Grets József, Német nyelvtan. <i>Heinrich G.</i> ...	563
Herodoti epitome ed. Steph. Dávid. <i>Pozder Károly</i> ...	57
Keleti V., Cicero de imp. Gn. Pompei. <i>Székely István</i> ...	366
Kisfaludy K., Csalódások ed. Szigetvári J. <i>Marusák Pál</i> ...	494
Kiss Endre Theokritos és a római lyrikusok. <i>Schmidt Márton</i> ...	701
Köpesdy S., Cicero de Officiis. <i>Ábel Jenő</i> ...	580
— — Cicero két beszéde. <i>U. az</i> ...	—
Márki J., Farzália. <i>Weiss Rezső</i> ...	762
Reményi Ede, A görög epigramm. <i>U. az</i> ...	759
Riedl Fr., Arany János. <i>Váczy J.</i> ...	189
Szamosi J., Latin mondattan. <i>Ábel Jenő</i> ...	757
Szemák István, Német mondattan. <i>Heinrich G.</i> ...	566
— — Német olvasókönyv II. <i>U. az</i> ...	570
Szerелеmbegyi Tiv., Róm. irod. történet. <i>Némethy Géza</i> ...	500
Szigetvári Iván, Kisfaludy K., Csalódások. <i>Marusák Pál</i> ...	494
Szilasi M., Latin olvasó- s gyakorlóköny. <i>Gyomlay Gyula</i> ...	484
Takács Istv., Nyelvünk ik-es igéi. <i>Simonyi Zsigmond</i> ...	372
Tótfy Iván, Rankavis Kl. «Heraclius»-a ...	210
Vágner József, A nyitrai egyh. m. könyvtár. <i>Hellebrant Á.</i> ...	502
Váli Béla, A nagy. színészet története. <i>Solymossy S.</i> ...	590

*) Ez ismertetés egy adatának helyreigazítása ... 310

	Lap
Versényi György, Berzsenyi ódái. <i>Marusák P.</i> ...	494
Zimmermann Gy., Német nyelvtan. <i>Heinrich G.</i> ...	568

III. Philologiai Programm-értekezések.

Bászel A., Platon jelentősége korunkra. <i>Némethy G.</i> ...	79
Bloch M., Az ethika a halákhában. <i>Fischer Gy.</i> ...	86
Danielovics K., Homeros világa. <i>Némethy G.</i> ...	624
Gleidura G., Tompa M. költészete. <i>Váczy J.</i> ...	85
Hajdu J., Faludi Ferencz. <i>Váczy J.</i> ...	289
Koltai V., Arany J. élete és költészete, <i>Váczy J.</i> ...	82
König P., Sarmizegetusa. <i>Kuzsinszky B.</i> ...	628
Lakatos S., Nyelvtanítás s nyelvtanulás. <i>Fodor Gy.</i> ...	290
Szabó J., Elek, Szárazföldi közlek. eszközök a rómaiaknál. <i>Kuzsinszky B.</i> ...	625
<i>Bálint</i> ...	625
Vajda Emil. Attila szereplése germ. költeményekben. <i>Timár Pál</i> ...	89
Varjú János, A régi rómaiak játékaikról. <i>Kuzsinszky B.</i> ...	627

IV. Külföldi irodalom.

Beatus Rhenanus, Briefwechsel. <i>Weiss Rezső</i> ...	614
Behaghel O., Die deutsche Sprache. <i>Heinrich Gusztáv</i> ...	77
Conrad Hermann, George Eliot ...	782
Denifle H., Die Universitäten des Mittelalters. <i>Fináczy Ernő</i> ...	68
Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn ...	782
Friedrich d. Gr., De la littérature allemande. <i>H. G.</i> ...	212
Golther W., Die Sage von Tristan und Isolde ...	780
Greif W., Die mittelalterlichen Bearbeitungen der Trojanersage ...	—
Gottschall Rud., Theater und Drama der Chinesen ...	782
Gross Jul., Kronstädter Drucke 1535—1886. <i>Hellebrant Arpád</i> ...	76
Gunnlaugssaga ed E. Mogk. <i>Schullerus Adolf</i> ...	621
Havet L., Grammaire latine. <i>Bartal Antal</i> ...	282
Heine K., Johannes Velten <i>Heinrich G.</i> ...	514
Hertz Wilh., über den Namen Lorelei. <i>H. G.</i> ...	213
Horawitz und Hartfelder, B. Rhenanus. <i>Weiss Rezső</i> ...	614
Jebb R. C., Bentley. <i>Weiss Rezső</i> ...	286
Kinzel K., Das deutsche Volkslied d. XVI. Hdts. ...	214
Lorenz Ottomar, Heinrich von Melk. <i>Petz Gedeon</i> ...	30
Louvier Ferd., Sphinx locuta est. <i>H. G.</i> ...	320
Mogk E., Gunnlaugssaga. <i>Schullerus Adolf</i> ...	621
Müller Iwan, Handb. d. class. Alterthumswissenschaft. <i>Boros G.</i> ...	504
Müller Wilh., Mythologie der deutsch. Heldensage. <i>Heinrich G.</i> ...	399
Das Nibelungenlied, übers. v. O. Henke, H. Kamp és Werner Hahu. <i>H. G.</i> ...	410
Penka K., Die Herkunft der Arier. <i>Solymossy Sándor</i> ...	58
Reichel Eug., Shakespeare-Literatur. <i>H. G.</i> ...	408
Schneider Arth., Der troische Sagenkreis in d. griech. Kunst ...	211

	Lap
Schrader O., Linguist.-histor., Forschungen. <i>Steuer János</i> ...	64
Steiner P., Grammatik zur Weltsprache. <i>Pozder K.</i> ...	605
Studemund és Schoell, Anecdota varia ...	209
Walshe W. H., The colloq. faculty for languages. <i>Pozder K.</i> ¹⁾ ...	269
Waltemath W., Die fränk. Elemente im Französischen. <i>Erdélyi K.</i> ...	284
Wertner M., Beiträge zur Geschichte der Genealogie. <i>Fröhlich Róbert</i> ...	701
Wrede Ferd., Die Sprache der Wandalen. <i>H. G.</i> ...	314

V. Fordítások.

Jörru. Észt népdal. <i>Gyöngyösi János</i> ...	326
Dvina partján. Finn népdal. <i>U. az</i> ...	334
A harangszó. Finnből. <i>U. az</i> ...	350
Saima partján. Finn népdal. <i>U. az</i> ...	359
Spervogel (XI. száz.) dala ...	452
In laudem vini. Cler. dal. <i>Erner Győző</i> ...	476
Sunt multæ causæ bibendi. <i>U. az</i> ...	—
Meum est propositum. <i>U. az</i> ...	477
Juventuti est amare. <i>U. az</i> ...	478
Te solam amabo, ni fallor. <i>U. az</i> ...	479
Parentes sævi <i>U. az</i> ...	480
Heinrich von Morungen (XII. sz.) dala. <i>Radnai R.</i> ...	483
VI. Henrik császár dalából. <i>U. az</i> ...	503
Öreg Reinmar dala (XII. sz.). <i>Kelemen Béla</i> ...	511
A boldogok. Finnből <i>Gyöngyösi János</i> ...	545
A tengerparton. Angol népballada. <i>U. az</i> ...	554
Leányhölés. Észt népdal. <i>U. az</i> ...	562
Spervogel (XI. száz.) egy versszaka ...	604
Intés. Észt népdal. <i>Gyöngyösi János</i> ...	629
Tavaszi üzenet. Heine után. <i>U. az</i> ...	698
Mint egy virág ... Heine után. <i>U. az</i> ...	—
Antipater Thessalonicustól. <i>P. Theureuk E.</i> ...	740
Simonides 178. <i>U. az</i> ...	—
Catullus 95. <i>U. az</i> ...	756
Meleagrosból. <i>U. az</i> ...	775

VI. Vegyesek.²⁾

Akadémia (Magy. Tud.) könyvkiadó vállalata ...	100
Alexander Trallianusnak egy kiadatlan műve ...	211
Aquincum amphitheatrumáról ...	211
Ariadne-monda eredete ...	512
Aristophanes ed. Blaydes I. ...	215
Aristoteles Metaphysica ed. W. Christ ...	413

¹⁾ E czikk egy adatának helyreigazítása ... 407

²⁾ Belefoglalva a könyvészeti rovat rövid ismertetéseit is.

	Lap
Aristoteles <i>περὶ ἐρμηνείας</i> új kiadása	519
Armenia folyóirat programja	99
Berlini Akadémia tagjai	315
Bersu Ph., Die Gutturalen mit <i>v</i> im Lat.	413
Böckh Ág. Encyclopædiája új kiadásban	94
— — Staatshaushaltung „ „	216
Bölte F., De artium scriptoribus lat.	413
Bötticher Ad., Olympia	413
Bonitz, Platonische Studien	216
Braune ófelnémet nyelvtana	98
Brédif, L' éloquence polit. en Grèce	216
Bürger Gottfr. Ág. születésnapja	214
Burghausen G., Bildung d. germ. Perfectes	414
Cæsar bell. Gallic. ed. Kraner-Dittenberger	216
Carmina figurata Græca	414
Catullus ed. Lud. Schwabius	105
Chaucer művei német fordításban	105
Classical Review cz. új folyóirat	512
Cornel. Taciti historiarum II. ed. C. Meiser	414
Czigány nyelvtan 1806-ból	705
Dante egy éneke szanszkrit nyelven	98
Edward skót népdal finn párja	406
Eötvös J. «Bucsi»-ja és Börne egy helye	514
Francia színészek Németországban	515
Freytag Gusztáv összes művei	315
Fröhlich Fr., Kriegskunst der Römer	414
Galen de utilitate partium	414
Gardthausen V., Catalog. cod. græc.	414
Gebhardi V., Aesthet. Commentar zu Horaz	517
Gerber et Greef, Lexicon Taciteum	216
Gödeke, «Grundriss»-ának új kiadása	98
Göthe-társaság kiadványa	98
Göthe Faustja Angliában	212
— Iphigenia 100-dik előadása Berlinben	407
Gót felirat Bécsben	311
Gröber G., Grundriss d. roman. Philologie	414
Hebbel Frigý., Napló-jegyzetei	319
Heine H. műveinek új kiadásai	313
Heinrich G., Német balladák új kiadása	103
— — Cid-románccok „ „	—
Heinzel a nibelung-mondáról	97
Heldenbuch, deutsches, új kiadása	517
Hertz M., Opuscula Gelliana	518
Holm Adolf görög története	319
Homerosi hymnuszok ed. Gemöll	93
Hubert, Röm. Staatsalterthümer	216
Justinus ed. Franc. Ruehl	106

	Lap
Kalkmann A., Pausanias der Perieget	518
Klein, Gesch. des Dramas, tárgymutató	319
Knaack G., Quæstiones Phaethontæ	518
Könecke, Német irod. történeti képes atlas	320
Krebs Latin antibarbarusa	94
Kudrun-eposz hazája Alsó-Ausztria	516
Kurtz Ed., Des Max. Planudes Sprichwörtersammlung	518
Kyprosi ásatások	94
Lenore-ballada tárgya a dél-szlávoknál	214
Lessing két költeményének forrásai	516
Løper a Düntzer Gøthe-kiadásáról	93
Löwner, Populäre Aufsätze aus d. class. Altertum	518
Lorelei név eredetéről	213
Luciferi Calaritani opuscula	518
Luther-melódia eredetéről	214
Magyar szók a bánsági svábok nyelvében	215
Margites szerzőjéről	512
Marquart, Privatleben der Römer	703
Martialis ed. Gilbert és Friedländer	518
Meyer Gusztáv görög nyelvtana	519
Miller Emil és az orph. hymnusok	210
Molièrenek jövedelme	313
Moser, Altdeutsche Weisen aus dem 12—17. Jht.	703
Musaios kora	311
Neidhart von Rauenthal	312
Nekrologok:	
Desjardins Ernő	92
Duncker Miksa	92
Fritzsche Fr. V.	513
Frommann K. Gy.	215
Grün Károly	409
Gutschmidt Alfréd	513
Henzen Vilmos	314
Hinrichs Gusztáv	92
Huschke Ede	92
Jordan Henrik	92
Leutsch Lajos	777
Madvig Ján. M.	92
Mahn Ágost	314
Michel Fer.	777
Miller Emil	92
Pfützmaier Ágost	777
Pott Fr. Ág.	—
Scherer Vilmos	95
Scherr János	96
Stenzler Ad. Fr.	513
Vischer Fr. T.	777
Zacher Gyula	513
Nibelung-kézirat A lefényképezve	215
Nyilatkozat	781
Ófelnémet verses fordítás	510
Pálbeli szép Antal szlovén párja	700
Pecz V. görög mondattanáról	211
— — a kisebb tragikusok tropusairól	310
Pforten, Zur Gesch. d. griech. Denominativa	703
Philodemosnak műve a halálról	311
Philologiai akribia	407
Philolog. programm-értekezések 1886.	108

Philolog. társaság közgyűlése	292
— — február havi ülése	317
— — márczius „ „	405
— — május „ „	699
— — október „ „	776
Pindaros ed. K. Kleanthes	94
Priscillianus egyházi író	211
Pruzsinszky J. Propertius-tanulmányáról	405
Puskin Sándor halála	315
Quintilianus ed. Ferd. Meister	519
Reinmar v. Hagenau és Auboin de Sezane	516
Rübezahl	97
Scherer Goethe-tanulmányai	107
Schliemann ásatásai Krétán	94
Seemann O. Mythologie	704
De L. Annæi Senecæ Quaest. natural.	703
Seymour, Homerosi vers- és nyelvtan	93
Silius Italicus	105
Simonyi, «A magyar költőszók» német ismertetése	316
Sophokles Oedipus királya a bécsi Burgszínházban	312
Studniczka Fr., Altgriech. Tracht	704
Thewrewk Emil Anacreonjáról	513
Tiroli passio-játékok	99
Walther von d. Vogelweide mint regényhős	313
— — ford. O. Obermann	704
Wochenschrift f. class. Philologie	312, 405

VII. Nyílt tér.

Balassa József s Zoltvány L. Irén ellenbírálatai	415, 519
Fiók Károly, Brassai S. Nál-bírálatáról	419
Köpesdy S., Egy engedélyezett könyv	114
Spiegler Gy. S., Héber bölcsészet cz. művéről	110
Takáts István megjegyzései Simonyi-Zs. bírálatára	520
Takáts Sándor contra Barbarics L. R.	782

QUAESTIONES CRITICAE DE HESIODI THEOGONIA. ¹⁾

Cum ea, quae nostrae aetatis critici, praesertim Germani, de genuina Theogoniae forma disputassent, nulla opinione praeiudicata ductus diligentissime perlegerem, permulta, quae ad unum alterumve locum recte interpretandum haud minimi essent momenti, a viris doctis praetermissa esse facile intellexi. Hoc est, cur operae pretium me facturum putem, si versus Hesiodi nonnullos a criticis neglegentius tractatos partim a suspicionibus vindicare, partim novis argumentis interpolatos evincere tentaverim. In quo id maxime agendum esse arbitror, ut diversis philologorum sententiis accuratissime inter se comparatis, quid verisimile sit quaeque iis, quae de locis in suspensionem vocatis adhuc disputata aliqua ex parte manca videantur, addi possint, per se eluceat.

Quoniam autem eorum sententiae, qui genuinam Theogoniae formam divinando restituere conati totum poëma in stropharum formas redegerunt, iam pridem abiectae sunt, nullam video subesse causam, cur rebus refutatione minime dignis tempus conteram. Nam contra Soetbeerium,²⁾ qui e 1022 Theogoniae versibus 72 tantum pentades, ut procul dubio ab Hesiodo profectas retinuit, et contra Gruppium,³⁾ qui eo temeritatis propectus est, ut nil nisi 37 triades genuinas existimaret, iam inde a Schoemanno desitum est disputari. Neque Hermann,⁴⁾ in ceteris felicissime audax, cum

¹⁾ Libellus ab amplissimo philosophorum ordine Budapestinensi praemio ornatus.

²⁾ Versuch, die Urform der hesiodischen Theogonie nachzuweisen. Berlin, 1837.

³⁾ Über die Theogonie des Hesiod, ihr Verderbniss und ihre ursprüngliche Gestalt. Berlin, 1841.

⁴⁾ De Hesiodi Theogoniae forma antiquissima. Lipsiae, 1844.

e Theogonia codicibus tradita, quidquid vellet, eliminando 156 elegantissimas pentades effingeret, quidquam praeter ingenii sagacitatem viris doctis probare potuit. Quid denique de Koechlyo ¹⁾ dicam, qui de duabus Theogoniis, quarum altera e triadibus, altera e pentadibus composita esset, ab inepto quodam poëta concinnatis somniavit? Placeant haec illis, qui proprium artis criticae munus in temere divinando ponunt: nos certe in testimoniis veterum pervestigandis diligentiores, in coniiciendo modestiores esse malumus.

Sed ne illa quidem probanda nobis videntur, quae Schoemann, de Hesiodo interpretando optime meritis, *De compositione Theogoniae* (Greifswald 1854) exposuit. Negavit enim quidquam antiqui in Theogonia inveniri posse atque totum poëma, ut prooemium esset Hesiodi de heroinis carminis, Pisistrati aetate fictum putavit. Omnia tamen, quibus sententiam suam confirmare tentavit, refutantur a grammaticis recentioribus, dialecti Hesiodae peritis, quos mox commemorabo. Nihilo minus incerta sunt, quae Gerhard ²⁾ de διασκευαστικῆς Theogoniam in usum Pisistrati recentibus disputavit, praesertim cum ea, quae de Pisistrato epicorum poëmatum collectore tradita sint, a criticis non sine iure in dubium vocari videantur. ³⁾ Petersen ⁴⁾ denique, cum mythis in auxilium vocatis diversarum Theogoniae partium aetates constituere conaretur, omnia, quae de historia mythologiae Graecae scimus, incerta esse oblitus est.

At longe probabiliora sunt, quae recentiores philologi de Hesiodi Theogonia disseruere. E quibus primo loco commemoranda est editio Koechlyi (Hesiodae quae feruntur carmina. Lipsiae 1870) apparatu critico uberrimo ornata, quae cum in constituenda lectione tum in genuinis a falsis discernendis plurimum praebet auxilii. Nihilo minus laudanda est editio scholiorum a Flachio curata, ⁵⁾ in aetate atque auctoritate commentatorum constituenda prae cete-

¹⁾ Dissertatio de diversis Theogoniae Hesiodae partibus. Turici, 1860.

²⁾ Über die hesiodische Theogonie. Berlin, 1856.

³⁾ Doctissime de hac re disputarunt: *Ludwich*: Aristarchs Homerische Textkritik; *Wilamowitz-Möllendorff*: Homerische Untersuchungen; *Joannes Flach*: Peisistratos und seine literarische Thätigkeit. Tübingen, 1885.

⁴⁾ Ursprung und Alter der hesiodischen Theogonie. Hamburg, 1862.

⁵⁾ Glossen und Scholien zur hesiodischen Theogonie mit Prolegomena. Leipzig, 1876.

ris excellens. Quod ad artem criticam recte exercendam quam magni sit momenti, non est, quod dicam.

Idem Flach de dialectologia Hesiodica optime meruit, cum Paleyus secutus digamma in textu Hesiodico restituere conaretur atque totam quaestionem in praefatione ad editionem Theogoniae scripta et in dissertatione de digamma Hesiodico diligentissime pertractaret. ¹⁾ Quae disputavit, Clemm ²⁾ et Devantier ³⁾ partim correxerunt partim novis additamentis auxerunt. Omnium tamen, qui in dialecto Hesiodica pervestiganda studium collocarunt, procul dubio sagacissimus est Rzach, cui totam de dialecto quaestionem accuratissime pertractatam debemus. ⁴⁾

Quae autem viri docti hoc loco enumerati de digamma disseruerunt, Hesiodum in digamma conservando nil Homero cedere satis demonstrant: ex quo Theogoniam maxima ex parte antiquam esse Schoemannumque, cum totum poëma Pisistrati aetate fictum putaret, vehementer errasse facile colligas. Quoniamque ex iis, quae Rzach de dialecto poëtae docet, nil, quod ad formas grammaticas pertinet, inter Theogoniam et Opera interesse sponte sequitur, nil obstat, quominus ambo poëmata eadem aetate ficta putemus. Nec multum fallimur, si antiquitatis memoriam sequentes Theogoniam et Opera ab eodem poëta profecta esse suspicamur.

Iam, si Theogoniam maxima ex parte antiquam putamus, restat, ut omnia, quae additamenta recentiora esse videantur, e textu removeamus. In quo cum plurimum editores peccent, qui minima re ad reprehendendum contenti, quidquid minus concinne dictum videtur, eliminant, nonnullos locos denuo pertractare statui. Quod si mihi iis, quae de Theogonia adhuc disputata sunt, aliquid novi addere virorumque doctorum approbationem aliqua ex parte adipisci contigerit, sublimi feriam sidera vertice.

Editiones, quae mihi in hoc libello scribendo praesto fuerunt, quasque simpliciter editoris nomine notavi, sunt haec:

Welcker: Die hesiodische Theogonie. Elberfeld 1865.

¹⁾ Vide: Die hesiodische Theogonie mit Prolegomena. Berlin, 1873; Das dialektische Digamma des Hesiodos. Berlin, 1876.

²⁾ Quæstionum Hesiodicarum particula prima. Gissæ, 1877.

³⁾ Die Spuren des anlautenden Digamma bei Hesiod. Jever, 1878.

⁴⁾ Vide: Hesiodische Untersuchungen. Prag, 1875; Der Dialekt des Hesiodos. Leipzig, 1876. Obsoletum est Meyeri Isleri opusculum: De dialecto librorum Hesiodi, 1830.

Schoemann: Die hesiodische Theogonie angelegt und beurtheilt. Berlin 1868.

Koechly: Hesiodae quae feruntur carmina. Lipsiae 1870.

Paley: The epics of Hesiod. London 1861.

Flach: Die hesiodische Theogonie mit Prolegomena. Berlin 1873.

Flach: Die hesiodischen Gedichte. Berlin 1874.

Goettling: Hesiodi carmina. Recensuit et commentariis instruxit. Editio tertia, quam curavit *Ioannes Flach*. Lipsiae 1878. (Versus, de quibus in hoc libello disputamus, in hac editione omnes uncis seclusi sunt.)

Rzach: Hesiodi quae feruntur omnia. Praegae 1884.

Haec fere habui, quae de libelli ratione deque subsidiis, quibus usus sum, exponerem. Alios virorum doctorum libros, quos inspicere necessarium putavi, suo quemque loco proferam. Quibus quam potui brevissime praemissis restat, ut iam de singulis locis in suspicionem vocatis dicendum esse videatur.

I. De locis quibusdam spuriiis.

Vs. 64—67.

Πάρ δ' αὐτῆς Χάριτές τε καὶ Ἱμερος οἰκί' ἔχουσιν
ἐν θαλίῃς · ἐρατὴν δὲ διὰ στόματ' ὄσσαν ἰεῖσαι
μέλπονται πάντων τε νόμους καὶ ἦθρα κεδνὰ
ἀθανάτων κλείουσιν, ἐπὶ ῥατον ὄσσαν ἰεῖσαι.

Versus eiiciunt: Wolf (63—67), Flach, Schoemann (65—67), Goettling, Paley, Rzach — defendit: Welcker. *)

Si versus in suspicionem vocatos cum praecedentibus:

60 ἦ δ' ἔτεκ' ἐννέα κοῦρα φρόνονας, ἧσιν ἀοιδὴ
μέμβλεται, ἐν στήθεσσι ἀκηδέα θυμὸν ἐχούσας,
τυτθὸν ἀπ' ἀκροτάτης κορυφῆς νιφέντος Ὀλύμπου,
63 ἔνθα σφιν λιπαροὶ τε χοροὶ καὶ δώματα καλὰ

et cum sequente:

68 αἱ τότε ἔσαν πρὸς Ὀλύμπου ἀγαλλόμεναι ὅπῃ καλῇ

comparamus, contextum perturbatum esse facile animadvertimus. Cum enim τότε versu 68. nil aliud, nisi ortum Musarum significare

*) Hoc loco editores commemoro, qui locum aut uncis secluserunt aut defendere conati sunt.

possit, perspicuitas loquendi postulat, ut versum 61. proxime sequatur; attamen hoc τότε a versu 61. sex hexametri secernunt, qui hoc loco ineptissime domicilium Musarum describunt. Nam, cur poëta hic de Musarum domicilio mentionem fecerit, priusquam deae in Olympum ascenderint, ut in societatem superiorum assumerentur (de quo versu 68 legimus), coniectura assequi non possum. Suspicionem autem auget loquendi genus. Ab aoristo enim narrationis poëta repente transit ad praesens descriptionis, postea vero versus 68 iterum aoristo narrationem continuat. Deinde versu 65: ἐρατὴν δὲ διὰ στόματ' ὄσαν ἰεῖσαι: et paulo post ἐπὶ ῥατον ὄσαν ἰεῖσαι: tautologiam efficiunt molestissimam, postquam versus 10 et 43. in eadem verba (ὄσαν ἰεῖσαι) exierunt.

Ne id quidem minimi est momenti, quod commentator ad 64 dicit: φασὶν ὅτι ἐστὶν ἐν Ἑλίκῳ καὶ Χαρίτων ἱερὸν καὶ Ἰμέρων καὶ Μουσῶν (Flach: Glossen und Scholien p. 214). Praeterea, cum etiam ex *Orchomeno* Muelléri (p. 177) sciamus veteres domicilium Gratiarum et Himeri in Helicone posuisse, omnes mythologiae Graecae peritos non sine causa offendit id, quod hoc loco Helicon, patria Gratiarum et Himeri, confunditur cum Olympo, patria Musarum Olympiarum, de quibus poëta loquitur.

Legamus nunc annotationem ad versum 62: ὅτι ὁ περ βροντὸν ἐστὶ τὰς ἐν Πιερίῃ τέκε τριτθὸν ἀπὸ τοῦ Ὀλύμπου. ἐγγὺς γὰρ τῇ Πιερίᾳ ἀπὸ τοῦ Ὀλύμπου. Haecenus intelligimus verba scholiastae, qui versum 62 una cum 60 et 61 interpretari videtur, sed clausula: λείπει τὸ ὄσση, τῇ Πιερίᾳ δηλονότι: intellegi nullo modo potest, nisi versus 62 post 53 ponatur:

53 τὰς ἐν Πιερίῃ Κρονίδῃ τέκε πατρὶ μυθεῖσα

62 τριτθὸν (ὄσση) ἀπ' ἀκροτάτης κορυφῆς νεφέντος Ὀλύμπου.

Ex quo facile colliges, annotationem a quodam vetere grammatico esse profectam, qui versum 62 post 53 legit. Quod autem commentator noster, qui textum iam interpolatione inquinatum ante oculos habuit, annotationem ad textum parum esse aptam non sensit atque eam scholiis suis immiscuit, nemini mirum videtur, qui novit stultitiam Byzantinorum, opera veterum nullo iudicio adhibito compilantium.

Causa fuit interpolationis tam molestae versus 62 casu aliquo post 61 delapsus. Verba enim:

τριτθὸν ἀπ' ἀκροτάτης κορυφῆς νεφέντος Ὀλύμπου

secum traxerunt versum subsequentem, qui aliter huc irrepere non potuit:

ἐνθα σφιν λιπαροὶ τε χοροὶ καὶ δώματα καλὰ.

Deinde aliquis, qui Gratias et Himerum in Helicone prope Musas habitasse scivit, subiecit tres versus:

πάρ δ' αὐτῆς Χάριτές τε καὶ Ἰμερος οἴκῃ ἔχουσιν
ἐν θαλίῃς ἑρατὴν δὲ διὰ στόματ' ὄσσαν ἰεῖσαι
μείλπονται πάντων τε νόμους καὶ ἥθεα κεδνά,

tum alius, qui verbum πάντων supplere voluit, addidit:

ἀθανάτων κλείουσιν, ἐπήρατον ὄσσαν ἰεῖσαι,

ex quo orta est tautologia tam molesta, ut verisimile videatur eam a poëta admodum recenti atque inepto esse profectam.

Quae cum ita sint, nos satius ducimus versum 62 post 53 ponere atque non solum versus 64—67, sed etiam 63 eiicere.

Vs. 218—219.

Κλωθώ τε Ἀχχεσίη τε καὶ Ἄτροπον, αἵτε βροτοῖσι
γενομένοις διδοῦσιν ἔχειν ἀγαθόν τε κακόν τε.

Versus eiiciunt: Goettling (217—222), Paley, Schoemann, Koehly, Flach, Rzach — defendit: Welcker.

Iam pridem criticos mythologiae Graecae peritos offendit, quod in Theogonia de duobus Parcarum generibus legimus. Nam versibus 217—219 tres Parcae, Clotho Lachesis et Atropos e Nocte sine marito natae, versibus autem 904—906 Iovis et Themidis filiae dicuntur.

E testimoniis veterum, utra fabula Hesiodo propria sit, nemo colligat. Parcas enim e Nocte natas fingit incertus poëta lyricus apud Stobaeum Ecl. I. 5. 12:

Κλωθώ Ἀχχεσίς τ' ἐδώλενοι

κούραι Νυκτός (Bergk: P. L. Gr. Melici: Frag. Adesp. 140);

idem dicit Cicero *De Nat. Deor.* III. 17; ipsum Hesiodum commemorat Tzetzes ad Lycophr. v. 144: Νυκτός δὲ παῖδες (αἱ Μοῖραι) αὐταὶ καὶ Ἡσίοδον.

Longe aliter Apollodorus I. 3: Ἐκ μὲν Θέμιδος τῆς Οὐρανοῦ Ζεὺς γεννᾷ Μοῖρας, Κλωθώ Ἀχχεσίη Ἄτροπον.

Nomina Parcarum iam a veteribus in Theogonia lecta esse testatur scholiasta Pindari ad Olymp. VII. 118: Ἀχχεσίς δὲ μία τῶν Μοιρῶν καλεῖται τριῶν δὲ οὐτῶν τῶν πατρῶν Ἡσίοδος οὐ μνημονεύει

Κλωθώ τε Λάχεσις τε καὶ Ἄτροπος.

Quod autem Lucianus dicit *Iupit. confut.* c. 1: ἀνέγνως γὰρ δηλονότι καὶ σύ, ὦ Ζεῦ, τὰ Ὀμήρου καὶ Ἡσιόδοιο ποιήματα. εἰπὲ οὖν μοι, εἰ ἀληθὴ ἐστίν, ἃ περὶ τῆς εἰμαρμένης καὶ τῶν Μοιρῶν ἐκεῖνοι ἐβράβω-
δῆκασιν, ἄφροντα εἶναι ὅποσα ἂν αὐταὶ ἐπινύσωσι γεινομένῳ ἐκάστω, ad
utrumque Theogoniae locum accommodatum est.

Scholiastae demum mira cum stupiditate significationem Par-
carum utroque loco sine ulla suspicione explicant, quamquam
vix dubium esse potest, quin grammaticos Alexandrinos talis fabu-
larum discrepantia offenderit.

Wolf, ut iam de recentiorum conatibus loquar, eiecit versus
904—906, nullo usus argumento; contra Goettling, quem
Koechly et Weise secuti sunt, propter nomen κῆρ inepte repetitum
versus 217—222 eliminavit.

Sed κῆρ versu 211 et κῆρες vs. 217 non idem significant.
Nam κῆρ μέλαινα, si valet apud nos Homeri auctoritas, mortis dea
est, κῆρες autem νηλεόποινοι, de quibus Hesiodus dicit:

αἵτ' ἀνδρῶν τε θεῶν τε παραβασίας ἐφέπουσαι
οὐδέποτε λήγουσι θεαὶ δεινοῖο γόλοιο,
πρὶν γ' ἀπὸ τῷ δῶσι κακὴν ὕπιν, ὅστις ἀμάρτη (vs. 220—222)

sunt Furiae (Ἐριννύες) teste Aeschilo Sept. v. 1046:

ὦ μεγάλαυχοι καὶ φθερσιγενεῖς Κῆρες Ἐριννύες.

Cf. Euripidis Electram v. 1252:

δειναὶ δὲ Κῆρες σ' αἰ κυνωπίδες θεαὶ
τροχληατήσουσ' ἐμμανῇ πλανώμενον.

Praeterea Aeschylus Hesiodo assentiens Furias e Nocte natas fingit
(Eum. v. 394), cui non repugnat Serv. ad Aen. VII. 327, qui etiam
patrem dearum Acherontem commemorat. Quae cum ita sint, nullam
video subesse causam, cur vs. 217—222 eiiciamus.

Quoniam de aliorum sentiētiis satis multa iam verba fecimus,
restat, ut de opinione nostra dicendum esse videatur. Omnes
autem scimus Fatum, cuius etiam in deos potestatem esse antiqui
crediderunt, Hesiodi sententia iam ante Iovem natum exstitisse,
quod manifestum fit e versu 464, ubi de Saturno ante Iovem natum
leguntur haec:

οὔνεκά οἱ πέρωτο ἐφ' ὑπὸ παιδὶ δαμῆναι

Deinde constabat inter omnes mythologos, Iovem mundi imperio pctitum quasi societatem cum Fato inisse, ut ipse mundum, praecipue autem hominum vitam regeret nulla iam lite inter ipsum et Fatum intercedente. Quo factum est ut Parcae, quae vitam humanam praecipue regerent, Iovis filiae nominatae sint.¹⁾

Si quis haec recto iudicio perpenderit, non admirabitur duo Parcarum genera ab Hesiodo commemorari. Parcae enim, quae primo loco commemorantur, significant fatum, quod mundum a principio regit cuiusque in deos potestas est; Parcae autem, quae Iovis filiae dicuntur, sunt reginae vitae humanae. Simile quoddam videmus in carminibus Homericis, in quibus Μοῖρα et Αἷσα significant Fatum, Κατακλῶθες autem sortem humanam.

Neque tamen versus 218—219 retinendi sunt. Nam post versum 217:

καὶ Μοῖρας καὶ Κῆρας ἐγείνατο νηλεσποίνους

nomina Parcarum ad Κῆρας pertinere videntur, quod absurdum est; deinde, cum post versum 219 versus 220—222 statim de munere Κηρῶν mentionem faciant, propter αἷτε munus puniendi Parcis tribui videtur, quod nihilo minus absurdum est. Contextus igitur perturbatus vs. 218—219 spurios esse indicat.

De hymno in Hecaten.²⁾

Vs. 411—452.

Locum eiiciunt: Goettling, Paley (416—452), Flach, Rzach — defendunt: Welcker, Schoemann.

Hanc Theogoniae partem primum a Goettlingio in suspicionem vocatam non esse recentioris originis interpolationem grammatici veteres testantur, e quibus Servius ad Verg. Aen. IV. 511:

¹⁾ Hoc est, cur Juppiter saepissime Μοιραγέτης appelletur.

²⁾ De hymno in Hecaten scripserunt: Mützell: De emendatione Theogoniae p. 475. — Lehrs: De Aristarchi studiis Homericis ed. II. p. 441. — Gerhard: Zeitsch. f. Alterth. 1852 n. 13. 14. — Gerhard: Über die hes. Theogonie p. 134. — Petersen: Ursprung und Alter der hes. Theog. Hamburg, 1862. p. 41. — Preller: Griech. Myth. I. p. 246. — Welcker: Griech. Götterlehre I. p. 565. — Schoemann in editione p. 127. — Welcker: in editione p. 127. — Flach: System der hes. Kosmogonie p. 29. — Schoemann: De Hecate Hesiodica Op. acad. tom. II. — Klaußen: Rhein. Museum III. p. 453.

secundum Hesiodum, ait, Hecate et Titanis et Asteries filia est; Tzetzes autem ad Lycophr. v. 1175: 'Ἡσιόδος τὴν Ἐκάτην Πέρσου καὶ Ἀστερίης φησὶ θυγατέρα καὶ οὐ Περσέως · οὐδὲ μὴν Πέρσου τινὸς νεωτέρου, ἀλλὰ Πέρσου τοῦ παλαιοῦ, ὃς ἦν παῖς Εὐρυβίας καὶ Κρίου τῶν Οὐρανοῦ παίδων, tum Eustathius ad Odys. p. 1651: τὴν Ἐκάτην Ἡσιόδος Περσηίδα καλεῖ.

Singulos versus proferunt: scholiasta Euripidis ad Hipp. v. 146: τῇ Ἐκάτῃ, περὶ ἧς φησιν Ἡσιόδος

μοῖραν ἔχειν γαίης τε καὶ ἀτρυγέτοιο θαλάσσης,

et scholiasta Apollonii Rhodii, qui verbis poëtae: μουννογενῇ δ' Ἐκάτην Περσηίδα adiecit versum 426:

οὐδ' ὅτι μουννογενής, ἦσσαν θεᾷ ἔμμορθε τιμῆς.

Versum 440 respiciunt: Schol. B. L. V. ad Il. π 34: γλαυκὴν δὲ ἄπαξ εἰπόντος (scilicet τὴν θάλασσαν) Ὀμήρου, Ἡσιόδος ἀντὶ κυρίου αὐτοῦ ἐξέλαβεν; et Schol. A. V. ad Il. π 748: καὶ Ἡσιόδος δὲ ἐπὶ τῆς θαλάσσης τέταξε·

καὶ τοῖς οἷ γλαυκὴν δουπέμφελλον ἐργάζοντο.

Neque tamen hunc hymnum genuinum esse facile quisquam credat, qui totius Theogoniae formam atque argumentum recto iudicio perpenderit. Cum enim Theogonia nil aliud sit, nisi nomenclatura deorum interdum episodiis epicis ornata neque poëta in rebus mythologicis enarrandis occupatus religionem, coniunctionem deorum et hominum, usquam attingat: cur hoc loco de cultu Hecates tam multa memoraverit, probabilem rationem reddere nemo potest. Hecate enim praedicatur vitae humanae custos, quippe quae gloriam det viro rem publicam administranti (vs. 430), in proelio victoria ornet exercitum (vs. 431—433), reges adiuvet in iure dicundo (v. 434), in ludis publicis palmam atque laudem impertiat illi, cui faveat (v. 435—438), una cum Neptuno tutetur nautas (vs. 440—443), una cum Mercurio greges (444—447), consulat denique etiam pueris educandis (vs. 450—451). Quae cum reliqui interpretes eliminanda esse arbitrarentur, Welcker suscepit hymni patrocinium, Hecaten in Boeotia praecipue cultam ideoque a poëta Boeoto copiose laudatam esse affirmans. Cuius opinio parum confirmatur scholiastae verbis: ἐπαινεῖ τὴν Ἐκάτην Ἡσιόδος, ὥς Βοιωτός · ἐκεῖ γὰρ τιμᾶται ἡ Ἐκάτη. Cum enim de cultu Hecates

in Boeotia nihil apud alios scriptores legamus neque scholiasta argumentis confirmet sententiam, non multum fallimur, si ea, quae dicit, suspicionem putamus ex eo exortam, quod rationem reddere conatus sit, cur Hesiodus tam multa de Hecate praedicaret, id quod ipse Welcker confitetur. *) Provocat tamen ad Plutarchum, qui in *Quaestionibus Romanis* (c. 111) describit quoddam genus sacrificii in Boeotia usitatum, in quo praecipue commemorat, homines sacris perfectis inter disiecta membra canis abire solitos. Ex quo Plutarchi loco elucet, sacrificium descriptum ad Ἑκάτην Ἐνοδίαν pertinuisse, quam Proserpinae ancillam veteres finxerunt et saepe cum ipsa Proserpina confuderunt. Sed Ἑκάτη Ἐνοδίαν apud Boeotos celebrata, cui canis sacer erat, non est eadem ac Hecate Hesiodica, Asteris filia, quam in coelo, terra marique pariter regnare poeta praedicat. Quae cum ita sint, e Plutarcho ad hunc locum interpretandum nil adferri posse facile apparet.

Iam fragmenta Hesiodi, quae de Hecate mentionem faciunt, nullo argumento confirmant Welckeri sententiam. Alterum enim Hecaten Scyllae filiam dicit (fr. XCII. Schol. Apoll. IV. 828: ἐν δὲ ταῖς μεγάλαις Ἡοίαις Φόρβαντος καὶ Ἑκάτης ἢ Σκύλλας), alterum autem nomen deae ita commemorat, ut Dianae cognomen fuisse videatur (fr. XXXIX. Pausanias I. 43. 1: ἐγὼ δ' ἤκουσα μὲν καὶ ἄλλον ἐς Ἰφυγένειαν λόγον ὑπὸ Ἀρχάδων λεγόμενον, οἷδα δὲ Ἡσίοδον ποιήσαντα ἐν καταλόγῳ γυναικῶν οὐκ ἀποθανεῖν, γνώμη δὲ Ἀρτέμιδος Ἑκάτην εἶναι).

Denique, si Hecate dea imprimis Boeotica fuisset, potuissetne fieri, ut eam, vitae humanae custodem, auctor *Operum et Dierum*, carminis Boeotici, de vita humana deorum metu regenda disputans nusquam commemorarit? At in *Operibus* de Hecate nulla exstat mentio. Quare nullam video subesse causam, cur verbis scholiastae nullo argumento confirmatis fidem habeamus.

Praeter Theogoniam carmen antiquissimum est, in quo de Hecate legimus, hymnus Homericus in Cererem. Poëta autem huius hymni Hecaten filiam Περσείου, eiusdem, quem Theogonia Πέρσην appellat, dicit (εἰ μὴ Περσείου θυγάτηρ ἀταλὰ φρονέουσα ἄϊεν ἐξ ἄντρου, Ἑκάτη λιπαροκρήδεμνος vs. 24—25) atque lucis (fortasse

*) Was der Scholiast angibt, Hesiodos preise als Böoter die Hecate so sehr, denn dort werde sie geehrt, mag Vermuthung sein. (Götterlehre p. 565.)

lunae) deam fingit (vs. 53: σέλας ἐν χεῖρεσσιν ἔχουσα). Iam hymnum in Cererem paulo ante aetatem Solonis ab Attico poëta compositum esse satis constat, quod ad hanc quaestionem solvendam magni est momenti.

In Attica enim temporibus nobis magis cognitis Hecate prae-cipue colebatur. Imagines eius tempore nascentis lunae sertis orna-bantur (Porphyr. de abst. II. 16.), in triviis hostiae ei immolaban-tur (Becker, Charikles II. p. 96. Schoemann, Griech. Alterthümer II. p. 421), in vestibulis autem domorum sacellum erat, 'Εκατεῖον appellatum, ubi pater familias domo egressurus constare solebat, et, quidquid agere parabat, a dea expectabat auxilium (vide schol. Arist. Lysistrate v. 64 et Suidas s. v. 'Εκατεῖον). Quae satis demon-strant Hecaten in Attica ut rerum humanarum custodem esse honoratam, id quod adiuvit Orphicos Atticos in cultu deae pro-pagando. Quibus rebus adductus Goettling Orphicis, Onoma-crito vel Cercopi tribuit hymnum, Hecaten, ut deam potentissimam celebrantem. Praeterea in hac Theogoniae parte invenit vocabulum, quod e lingua mystica Orphicorum depromptum esse videretur. Versu enim 426 legimus haec:

οὐδ' ὅτι μουνογενής, ἦσσον θεᾷ ἔμμορε τιμῆς

et vs. 448:

οὔτω τοι καὶ μουνογενής ἐκ μητρὸς ἐοῦσα
πᾶσι μετ' ἀθανάτοισι τετίμηται γερᾶεσσιν.

Μουνογενής autem proprium vocabulum est Orphicorum, quod de Cora cum Cerere confusa usurpatur in Hymn. Orph. 40. vs. 16:

Μουνογενής πολύτεκνε θεά, πολυπότνια θνητοῖς

de Pallade in hymn. 31. vs. 1:

Παλλὰς μουνογενής μεγάλου Διὸς ἔγγονε σεμνή

de Proserpina in hymn. 28. vs. 2:

Περσεφόνη, θύγατερ μεγάλου Διός, ἐλθθὲ μάκαιρα
Μουνογένεια θεά, κεχαρισμένα δ' ἱερά δέξαι.

Eo pertinet, quod Proclus dicit (in Tim. 2.): καὶ γὰρ ὁ Θεολό-γος τὴν Κόρην Μουνογένειαν εἶωθε προσαγορεύειν. Proserpinam vero Orphici saepissime cum Hecate confundunt. (Vide Proclum in Tim. 1: καὶ τότε δὴ Ἐκάτην Διὶ τέκεν εὐπατέρειαν).

Ne similitudo quidem negligenda est, quae intercedit inter versum 427:

καὶ γέρας ἐν γαίῃ τε καὶ οὐρανῷ ἔδ' ἑ θαλάσῃ

et hymnum Orphicum in Hecaten (Hym. II. vs. 1—2):

Εἰνοδίην Ἑκάτην κλήζω τριοδίτιν, ἑρANNH,
(Ὀδρανίην χθονίην τε καὶ εἰναλίην κροκόπεπλον.

Goettling versum 440, ut opinionem suam argumentis quam plurimis confirmaret:

καὶ τοῖς σὶ γ λ α υ κ γ ν δουπέμετρον ἐργάζονται

propter adiectivum pro substantivo θαλάσῃ usurpatum ab elocutione epica abhorreere contendit. Sed hoc proprium fuisse poëtae Boeoti apparet ex iis, quae in *Operibus* legimus: *φερέοικος* (vs. 570) pro θῆρ *φερέοικος* seu *κοιλίας*; *ἀνόςτεος* (vs. 524) pro *ἀνόςτεος πολέπουρος*; *πέντορος* (vs. 844) pro manu, *ἔδρις* (vs. 756) pro formica, *ἡμερόκοιτις* (vs. 605) pro fure, et:

καὶ τότε δὴ κεραιοὶ καὶ νήκεροι ὄλκοιται
λυγρὸν μυλίωντες ἀνὰ θρία βηστήεντα
φεύγουσιν (vs. 529—531).

Inveniuntur tamen in hac Theogoniae parte multa, quae recentiore hymni originem statim produnt. Nam prorsus abhorret a dicendi genere epicorum vs. 429. 432. et 436: *παράγινεται ἔδ' ὀνίνηςιν*, quod Klausen (Rhein. Mus. III. p. 453) perperam comparat cum versu Homérico: *καὶ σφιν παρῆγινετο δαιτί* (Od. XVII. 173); verbum enim *παράγινεσθαι* apud Homerum «adesse», hoc loco «auxilium ferre» significat.

Suspicionem movet verbum *μεταπρέπει* sensu transitivo. (Vs. 430: *ἐν τ' ἀγορῇ λαοῖσι μεταπρέπει, ὅν κ' ἐθέλησιν*.)

Non est epicus usus adiectivi *ἐσθλός* vs. 435. 439. et 444.

Certissimum tamen interpolationis indicium est vs. 447 *crasis* (ε καὶ ἐκ κᾶκ), cuius apud epicos veteres nullum exstat exemplum.

Ultimo loco, ne quid omittamus, alienum non videtur commemorare sententias eorum, qui in hymno contemplationem theologicam agnoscunt. De qua re doctissime disputavit Petersen in dissertatione «*Ursprung und Alter der hes. Theogonie*» p. 42: «Auch kann der Begriff der Göttin erst einer Zeit der überwiegenden

Reflexion angehören, er ist die, vom Licht entnommene, fast zum Begriff der Allmacht erhobene Fernwirkung» *) Schoemann vero per Hecaten Iovis erga homines benevolentiam significatam putat: «Macht und Gewalt sind nicht die einzigen Attribute der göttlichen Weltherrschaft: die andern sind Wohlwollen gegen die Menschheit und Gewährung guter Gaben, Erhörung der Gebete, Beistand in ihren Mühen und Arbeiten: und diese andere der Menschheit zugewandte Seite des göttlichen Wesens wird nun durch Hekate angedeutet.» Neque tamen Schoemann hymnum spurium iudicat, quippe qui totam Theogoniam aetate Pisistrati, ut prooemii instar esset ad carmina Hesioidea, conflata putat. Contra nos, qui Schoemanni sententiam nullo probabili argumento confirmatam reiicimus atque post egregia Paleyi, Flachii et Rzachii de dialecto Hesioidea opera antiquitatem Theogoniae procul dubio esse arbitramur, in iis, quae Schoemann et Petersen de hoc loco disputerunt, clarissimum videmus indicium, cur hymnus pro spurio habendus sit. Nam contemplatio theologica ab antiqua illa aetate, qua Homerus et Hesiodus vixerunt, prorsus aliena est.

Nobis igitur *verisimile* videtur hymnum in Hecaten post hymnum Homericum in Cererem ab Orphicis esse scriptum; iam id *certum* est, versus 411—452 non pertinere ad genuinam Theogoniae formam.

Vs. 828.

πασέων δ' ἐκ κεφαλῶν πῦρ καίετο θερμομένοιο.

Versus eiiciunt: Goettling, Flach, Rzach — defendunt: Weleker, Schoemann, Lennep.

Editores, qui versum 828 compararunt cum praecedentibus:

τὴν ἑκατὸν κεφαλαὶ ὄφις θεינוῖο δράκοντος
826 γλώσσησι θνοφερῆσι λελεγχμότες · ἐκ δὲ οἱ ὄσσων
827 θεσπεσίης κεφαλήσιν ὅπ' ὀφρύσι πῦρ ἀμάρυσσε

*) Nomen deae a vocabulis ἕκα, ἕκας ductum deorum potestatem, qua absentes etiam, quidquid volunt, efficere possunt, significare videtur. Hic est sensus, qui inest in cognominibus Apollinis, Ἑκατος et Ἐκάργος et in cognomine Dianae: Ἐκάτη. Ex quo cognomine novum numen (Ἐκάτην) exortum esse verisimile est. Qui autem nomen, de quo quaesivimus, a ἰκών et ἔκρη ductum putant, neglectis etymologiae Graecae praeceptis vehementer errant.

versu 828 iisdem fere verbis idem dici, quod 827, omnes animadverterunt. Ruhnken, ut textum emendaret, versum 828 eiecit, quem secutus est Wolf et pars editorum.

Sed habet versus defensorem suum in Lennepio, qui hoc loco satis mire emphasin videt: poëta, ait, praecipue commemorare voluit ignem ex omnibus capitibus pariter erumpentem. Schoemann, quem offendit tale emphaseos genus, versum 827 maluit sic scribere: θεσπέσιον βλοσυρήσιν ὅπ' ὀφρύσι πῦρ ἀμάρυσσε, ut versum 828 servaret; postea tamen talem in coniiciendo audaciam probari non posse ipse confessus est tautologiamque molestam, memoria codicum retenta, ipsi Theogoniae auctori vitio vertit.*)

Iam quod Hermann et Gerhard contenderunt, versus 826—827 et 828 duobus diversis recensioibus esse tribuendos, verisimile mihi quidem videtur, neque tamen facile est diiudicare, utra sit antiquior, cum utraque recensio ad versum 825 pariter accommodata sit. Nam, qui versum 827 eiicere volunt, dativum θεσπεσίης κεφαλήσιν inusitatum esse frustra contendunt, cum praesertim in oratione poëtica, imprimis apud Homerum dativus loci saepe occurrat (vide Ἑλλάδι οἰκία ναίων vel τόξ' ὤμοισιν ἔχων vel ὁδοῖς ceteraque huiusmodi). Attamen, si consideramus, versus 826—827 ab antiquo teste, Aristophane defendi, qui aperte hunc locum ludibrio habet in Vespis (vs. 1032—1034) et in Pace (vs. 755—757 ed. Berk):

οὗ δεινόταται μὲν ἀπ' ὀφθαλμῶν Κύννης ἀκτῖνες ἔλαμπον,
ἐκαστὸν δὲ κύκλῳ κεφαλαὶ κολάκων οἰμωζομένων ἐλιγμώντο
περὶ τὴν κεφαλὴν

neque descriptionem perfectam esse posse, cum poëta versu 825 de capitibus draconis loquatur, nisi et linguae vibrantes draconis propriae describantur, satius ducimus versum 828, quam duos praecedentes eliminare.

(Continuabitur.)

GEYZA NÉMETHY.

*) Bei einem solchen Dichter, wie wir ihn hier vor uns haben, ist freilich vieles möglich (p. 73 ed.). Scilicet Schœmann Theogoniam ætate Pisistrati a poeta quodam ignobili consutam esse putat.

MELKI HENRIK ÉS MŰVEI.

A bécsi udvari könyvtár egy XIV. századbéli kézirati codexe két német satirikus költeményt tartalmaz, a melyeket az irodalomtörténet a *Halálra való emlékeztetés* (*Erinnerung an den Tod*) és a *Papok élete* (*Pfaffenleben*) neve alatt ismer. Mindkettő szenvedélyes fellobbanással korholja kora romlottságát, melyet realistikus vonásokkal rajzol. Az első, a *Halálra való emlékeztetés*, mindenekelőtt a papság bűneit sorolja fel, a simoniát, kapzsiságot és fajtalanságot, azután a világiakra tér át, ostromozva a fejedelmek és lovagok önhittségét és erkölcstelenségét s a nők fényűzését. E rothadt viszonyok közepett a költő a halálra akarja emlékeztetni embertársait. Az élet rövidségéről és nyomorúságáról elmélkedik, majd a halál rút voltát ecseteli s végül leírja a halál utáni élet borzadalmait. A másik költemény tisztán a korabeli papság romlott életével foglalkozik. A papok lennének hivatva a nép felvilágosítására, de erkölcstelenségbe sülyedve megfélemedeznek kötelességükről, nőkkel érintkeznek s ez által megszenteltségtenítik a miseáldozatot. Ép azért, a ki nem bír elég erővel, hogy erkölcsös életet éljen, ne legyen pappá . . .

Az első költeményt Hoffmann von Fallersleben adta ki először 1830-ban,¹⁾ a másodikat Haupt Móríc 1836-ban.²⁾ Bár a kézirat, mint említettük, a XIV. századból való, a költemények keletkezése idejét mégis a XII. századba helyezték s Haupt (id. h. 238. l.) azon nézetét fejezte ki, hogy mind a kettő egyazon költőnek műve. E költőt, a ki az első költemény végén Henriknek nevezi magát, Lachmann a melki kolostor tagjai közt kereste, minthogy ama befejező versekben szó van egy Erkenfried nevű apátról is, már pedig tudomásunk van róla, hogy a nevezett kolostornak 1163 előtt egy ily nevű apátja volt.

Mig Lachmann szerint a költemények a XII. század közepe táján keletkeztek, Diemer³⁾ e század elejét jelölte meg mint a szer-

¹⁾ Hoffmann v. Fallersleben, H., *Fundgruben f. Gesch. d. dtsh. Sprache u. Literatur*. Breslau, 1830. I. 257. s köv. l.

²⁾ Haupt u. Hoffmann, *Altdeutsche Blätter*. Leipzig, 1836. I., 217—238.

³⁾ Diemer, *Kleine Beiträge zur älteren dtsh. Spr. u. Literatur* XIV—XIX. Sitzungsberichte d. phil.-hist. Cl. d. k. Akademie d. Wiss. Wien, 1856—58. 18., 27., 28. köt.

kesztés idejét, helyeül pedig a göttweigi kolostort, a melyben 1090—1120 szintén élt egy Erkenfried nevű apát. E nézet azonban nem talált hívőkre; a költemények utolsó kiadója, Heinzel ¹⁾ is Lachmann nézetét fogadta el s e nézet mellett megmaradt az irodalomtörténet egész a legújabb időkig.

Legújabbban azonban Wilmanns Vilmos a költemények korát, keletkezése helyét és költője személyét illetőleg az eddigtől egészen eltérő véleménynyel lépett fel.²⁾ Szerinte a költemények két századdal később, a XIV. században keletkeztek, még pedig nem Alsó-Ausztriában, hanem Magyarországon; a költő szerinte egy magyarországi szerzet tagja volt. Nem lesz tehát ránk nézve érdektelen, ha behatóbban szemügyre vesszük e meglepő hypothesis, a melyet a Wilmanns-féle iratnak egy ismertetője, Behaghel, máris elfogadhatónak ítelt.³⁾

Vizsgáljuk meg először is a szerkesztés idejének kérdését. Régebben ennek meghatározásánál a legfőbb kriterium a *verselés* volt. Ténykép elfogadhatjuk azt, hogy Veldekei Henrik (1180 kör.) volt az első német költő, a ki a versek szabatosságára, a rímek tisztaságára lelkiismeretesen ügyelt. Ennélfogva az olyan költeményeket, melyeknek verselése bizonyos tökéletlenségeket mutatott fel, rendszeren a Veldeke előtti időbe helyeztek. De ha tekintetbe vesszük, hogy Veldekei Henrik után is élhettek költők, a kik rosszul verseltek és hibásan rímeltek, akkor kétségbe kell vonnunk e kriterium abszolút értékét. Igazat kell tehát adnunk Wilmannsnak, ha azt mondja, hogy a szóban levő két költemény pontatlanabb verselése és rímelése magában véve még nem mutat régiségre.

A kor kérdését illetőleg biztosabban építhetünk a költemények *nyelvére*. Wilmanns teljesen mellőzi a behatóbb nyelvi vizsgálatot, négy sorban (5. l.) végez evvel s egész általánosságban veti oda, hogy a költemények nyelve nem viseli magán a XII. század jellemét. Nézetünk szerint ez elhamarkodott állítás.

Ha közelebről vizsgáljuk a két költeményt, mindenekelőtt feltűnik az, hogy mindkettő osztrák-bajor dialektusban van írva. Ki fog ez tűnni, ha felsorolunk egy párat nyelvi sajátásaik közül.

¹⁾ *Heinrich von Melk*, herausgg. v. Richard Heinzel. Berlin, 1867.

²⁾ *Wilmanns W.*, *Der sogenannte Heinrich von Melk*. Beiträge zur Geschichte der älteren dtsch. Litteratur. Heft I. Bonn, 1885.

³⁾ *Literaturblatt f. germ. u. roman. Philologie*. 1886. febr. füzet.

Az *umlaut* hatását tulajdonképp csak a rövid *a*-ra nézve mutathatjuk ki teljes biztossággal (l. pl. a következő rímeket: megen: entreden *HE* *) 555; henden: enden *HE* 619; mege: phlege *P* 545), ellenben a *ô*-nál nem áll be (gelônet: gehônet *HE* 951), megmarad az *u* (sunde: stunde *HE* 480; sunden: gebunden *HE* 931) és *uo* is (genuoge: ungefuoge *HE* 307; truobe: gruobe *P* 131). Már pedig a bajor-osztrák dialektus egyik sajátása éppen az, hogy *e* hangzók soká ellentállnak az *umlaut* hatásának (l. *Weinhold, Bair. Gramm.* 29., 54., 57. §§.) E nyelvjárás egy másik jellemvonása, az *a* és *o* egybeesése, mely főleg *r* előtt állott be (l. *Paul Mhd. Gramm.* 2 111. §.) szintén megvan a két költeményben (warte: harte *HE* 881; wort: éwart *P* 325; wart: wort *P* 460); ilyen továbbá az *ie* és *i*, az *uo* és *u* egybeesése (ziehen: vihen *HE* 147; viench: dinch *HE* 441, és chunt: tuont *HE* 373; l. *Paul, Mhd. Gr.* 1 113. §.). Továbbá a rövid *a* megnyúlása liquida és *h* előtt (erchant: hânt *HE* 71; wartman: stân *P* 19, l. *Weinhold B. Gr.* 36. §.). Hasonló a rövid *e* megnyúlása *r* előtt (germêr *HE* 131, *Weinhold* 48. §.). *i* és *î* váltakozik (triuîn: vernim *Weinhold* 81. §.); *iu* *û*-vá változik (beriuse: chlûse *Weinhold* 60. §.); *o* *u*-vá (chumt: frumt *P* 391; *Weinhold* 28. §.). A mi a mássalhangzókat illeti, feltűnő a szókezdő *ch* közép. *k* helyett (chraft, chomen, chint, choufen), a mit a bajor dialektus régibb fokán szintén megtalálunk (l. *Weinhold* 179. §.; *Paul, Beitr.* VI, 556. l.). Az alaktani sajátságok közül csak a part. präs. — *unde* alakját említjük meg (swanzunde *HE* 215: stinchunde *HE* 676; wainunde *P* 352; l. *Weinhold* 289. §.).

Nem szenvedhet tehát kétséget, hogy mind a két emlék osztrák-bajor dialektusban van írva. Nem vettünk még figyelembe egy sajátsgot, mely *e* nyelvjárásnak a kfn. korban egyik főjellemvonása, a hosszú *î* és *û* hangzók diphthongizálását. Épp ez a sajátsg szolgálhat chronologiai eszközül, minthogy pontosan megfigyelhetjük ez elváltozás történeti fejlődését. Ez áramlat Ausztriában vette kezdetét a XII. és XIII. század határán. A XII. században még alig találunk példát az *î* > *ei* és *û* > *au* elváltozásra (*Weinhold, Bair Gr.* 70., 78. §§.), a XIII. század elején már több eset merül fel,

*) *HE* = Halálra való emlékeztetés (*Erinnerung an den Tod*); *P* = Papok élete (*Pfaffenleben*). Az idézetek Heinzel kiadására vonatkoznak, tekintetbe véve a Heinzel nézete szerint interpolált verseket is, tehát *HE* 885. és *P* 316-tól kezdve a régi számozással.

a XIII. század második felében ausztriai iratokban már csak elvétve találni a régi *i* és *û* hangzókat, a XIV.-ben *ei* és *au* általános. Már pedig a szóban forgó két költemény eredetijében még általánosan *i*-nek és *û*-nak kellett állania. A XIV. századbéli másoló természetesen nagyobbára *ei*-nek és *ou*-nak írta e hangokat a saját kiejtése szerint (l. *Diemer, Sitzungsber.* 18, 307), de ezeket mindenütt meg lehet különböztetni a régi *ei* (ausztr. kéziratokban rendszeren *üi*-nek írva) és *ou* diphthongusoktól, ez utóbbiak nem rímelnek az újakra (genäiget: gesäiget, de: stiget: verswiget stb.), a mi később szintén beállott (bár a nyelvjárás külön tartotta a különböző eredetű hangokat *Paul, Mhd. Gr.* 110. §.). Az *i* megvonta minden kétségen kívül van helyezve az által, hogy latin *i*-re rímel (hie bi: in nomine domini *HE* 453).

Ilyformán már e költeményekből magukból is valószínűvé tehetjük azt, hogy még a XII. század folyamán keletkeztek. Még erősebb támaszt nyer e nézet, ha összehasonlítjuk őket egyéb XII. századbéli művekkel. Főleg egyet akarunk itt ezek közül kiemelni, az úgyn. *Letaniet*. Már régebben feltűnt a számos nyelvbeli egyezés, melyet egyrészt a *Letanie* s másrészt a *HE* és a *P* felmutat, sőt egyesek ebből a szerző azonosságára is következtettek. A nyelvi sajátságok egyezését újabban is kiemelték,*) s ez csakugyan szembevetendő. A hangtani jellemvonások ugyanazok, mint a melyeket fentebb mint a *HE*- és *P*-ét említettünk, úgymint az *ô*, *uo* és *û* umlautjának hiánya, pl. himilchôre: trôre *LG* (a *Letanie* gráci kézirata) 220, 26; guote: huote *LS* (a *Letanie* strassburgi kézirata) 926; sunden: stunden *LG* 216, 16; *a*: *o*, pl. wart: behart *LS* 1108; *ie*: *i*, dinge: bigienge *LG* 221, 20; *uo*: *u*, wistuom: sun *LG* 217, 12; *a*: *â*, man: hân *LG* 230, 12; *iu*: *û*, biriuset: tüsent *LG* 232, 22; *o*: *u*, chume: sune *LG* 222, 14; *ch* a később restituált *k* helyett, chume, chint, chunde, chlagen stb.; part. präs. -unde végzettel: flohzunde *LG* 225, 16; stinchundiz 226, 26; schellundiz 230, 5 stb.

A Melki Henriknek tulajdonított két költemény és a *Letanie* szókincse is tüntet fel egyezéseket; egész sorát lehetne összeállítani az oly kifejezéseknek, a melyek egyezőleg találhatók e költeményekben s a melyek más művekben ritkábban fordulnak elő. Itt

*) L. Vogt, *Paul-Braune-féle Beitr.* I., 142., és Roediger, *Zeitschr. f. deutsches Altertum* 19, 279.

csak néhányat akarunk közölök kiválasztani (bővebben l. Røediger id. h. 312.)

beie (békó) *HE* 817. *P* 606. *LS* 973.

einlich (egységes) *P* 251. *LG* 237, 20.

eislich (borzasztó) *HE* 29. 678. *LG* 220, 36. *LS* 1127.

geheiz (fogadalom) *HE* 796. *ir christenlichen anthäiz mit andern gehäizzen HE* 188. *unser christenliche giheizze LG* 224, 25.

gerich (büntetés) *P* 1. *LS* 1127.

gischaft (teremtény) *P* 347. *LG* 221, 22. 222, 32.

behern (megfosztani) *HE* 296. *verhern LG* 233, 18.

hônchust (álnokság) *HE* 913. *LG* 224, 4.

missehellunge (visszavonás) *HE* 200. *LG* 219, 24.

orthabe (ok) *P* 187. 208. *LG* 219, 43.

riusen (megbánni) *HE* 14. *P* 6, 26.

schirm (= *schirm*) *HE* 298. *P* 740. *LG* 236, 11.

sol (pocsolya) *P* 182. *gisol LG* 225, 1.

schuntaer (izgató) *HE* 936. *schuntaere LG* 226, 28.

vor got in sinen tougen P 342. *die gotis tougen LG* 319, 37.

ûf sellen (kiszolgáltatni) *P* 667. *LG* 230, 29. *LS* 857.

vanchen (szikra) *HE* 345. *LG* 234, 37.

verlorne (veszteség; *verlor* helyett) *P* 647 (de 716 *verlor*) *LG* 230, 42. *LS* 1350.

verswelhen (elnyelni) *HE* 582. *LG* 233, 4. 8. *LS* 1201.

wáz (lehellet) *HE* 552, 678. *LG* 219, 17. 231, 35.

wellic (hullámzó) *HE* 941. *LG* 225, 35.

Hosszabb fordulatok és phrasisok :

nâch der jungisten schidunge sô lâider âne barmunge gotes zorn uber siu ergêt HE 135., és: *der jungsten schidunge, diu âne barmunge irgêt LG* 228, 20.

sô daz er (der tîvel) uns ûz götlichem scherme mit dem selbem laster verschunde HE 299. — *daz mih der tûvil nit ne verscunde LS* 934.

nicht des, *daz ie geborn wart, wirt sô widerzæme noch der werlt sô ungenæme HE* 594. — *dem ich hiute pin gnæme, dem pin ich danne widerzæme LG* 225, 24.

der hêt immer dâ von ze sagene HE 707. — *wir hieten iemer von dir ce relene LS* 228, 5.

daz diu gotes gûte hât geschaffen mit antrâite HE 1008. — *der schaffit unde antreitet LG* 216, 39.

er ist sælich der dâr (ce himel) garbâitet HE 1028. — *dar ûffe habit gearbeitet daz ir heim (=hin ce got 232, 34) sit gileitet LG* 233, 1. 2.

A Melki Henrik két költeményében és a *Letanien*ben kimutatható egyéb stilistikai és verselési egyezéseket nem akarjuk e helyen mind felsorolni, l. erről Røediger id. h. 283—311 és 316—324. l. Mindezen egyezések olyneműek és oly nagyszámúak, hogy ha nem is lehet ezek alapján a szerző azonosságára következtetni (Røediger 344. l.), annyi mégis kétségtelen, hogy mind a három költemény egyazon vidéken és, a mi még fontosabb, egyazon korban keletkezett (kölszönzés ki van zárva, l. Røediger 343. l.). Már pedig a *Letanie* minden bizonynyal a XII. századból való, a strassburgi kézirat saját tanúsága szerint 1187-ben fejeztetett be (Vogt 142. l.), ennél még régibb a gráci kézirat, úgy, hogy a költemény a XII. század közepe táján íratott. Ebből tehát az következik, hogy a Melki Henriknek tulajdonított költemények, a melyek nyelv, stílus és verselés tekintetében egyeznek amavval, ugyanezen korból valók.

Ez állítást még újabb érvekkel is erősíthetjük. Költeményeink nyelvezete egyéb XII. századbeli művek nyelvével is mutat egyezéseket a szók hangalakja, grammatikai használata és a kifejezések összefűzése tekintetében. Álljanak itt ez egyezések közül a következők :

gire helyett *gîre* (és *gîrisch*) : *HE* 812. 814. 841. *P* 471; szintűgy *Bécsi Genesis* (XI—XII. század) 901. *LG* 127; *Tnugdalus* (XII. sz.) 49, 18.

A *sin* (= *ea*, acc. pl. ntr.) alak *eos* és *ëas* értelmében előfordúl *HE* 126. 137. 207. 964. *P* 358; hasonlókép egy régi prédikációban (*Hoffmann, Fundgr.* I., 65, 16) és a *Juditrol* szóló XI. sz. költeményben 146, 2; 159, 25.

mit grimme ist recht daz er zergê, der geborn ist mit grimme *HE* 506; és az említett prédikációban : elliu werltwunne zergêt mit grimme *Fundgr.* 1, 95, 8.

sulen sinu wort nicht zergên *HE* 49; és : sol die werlt elliu zergên, sinu wort schulen gestên, a *millstätti sündenklage* név alatt ismertes XII. sz. költeményben (ed. Karajan 52, 13.)

der briesterlichen namen ie gewan *HE* 186; és ich binz der wirsiste man der den namen ie gewan, daz er cristen solde sîn. *Sündenkl.* 305, 24.

der itelchait ist si vol unt der triwen hol *P* 681. — aller unguote was mîn herze vol, rehter dinge weiz hol. *Sündenkl.* 306, 25.

brøeder lâim (= középn. lêm) *HE* 482. — iz was ein brøder leim. *Melki Mâriadal* (XII. sz.) 314, 25.

christenlicher anthäiz (= votum religionis) *HE* 188. és *Tnugdalus* (XII. sz.) 53, 31.

sîn gehugde wirt êwîclîch verswîget HE 98. — der die botschaft niht gelouben welle, sîn gehugde sint im vervarn. *Vrône botschaft* (XII. sz.). *Altd. Bl.* 2, 474.

Nézetünket megerősíti végül még az a körülmény, hogy Freidank, a *Bescheidenheit* költője, a mint Diemer *) kimutatta, ismerte mind a *Halálra való emlékeztetést*, mind a *Papok életét*; Freidank a XIII. század elején élt s így szó sem lehet arról, hogy e két költemény csak a XIV. században keletkezett.

De Wilmanns bizonyító eljárásában nem is vette figyelembe az eddig felhozottakat, ő, a mint maga mondja (6. l.), könnyebben és biztosabban vélt célhoz jutni, ha nem bocsátkozik a nyelv és stílus vizsgálatába, hanem a satirák *tartalmát* veszi szemügyre. Nézzük tehát, vajjon e tartalmi okok elég erősek-e arra, hogy az eddigiek alapján kifejtett állításunkat megingassák.

Wilmanns nem akar súlyt fektetni arra, hogy költeményeinkben a *minnesang* mint a lovagi osztály szokásos időtöltése (herkömmliche Unterhaltung der ritterlichen Gesellschaft 6. l.) szerepel, ő neki pedig az a nézete, hogy a XII. században Ausztriában még nem virágzott a költészet e neme. Ez a nézete ugyanis nem talált helyeslésre s azért W. maga sem akar vele argumentálni. De, úgy hiszszük, költeményeinkből nem is tűnik ki, hogy a minnesang akkor már «szokásos időtöltése volt a lovagi osztálynak,» az oly helyek, mint pl. a következő:

nû sich in wie getâner hâte
diu zunge lige in sinem munde
dâ mit er diu troutliet chunde
behâgenlichen singen

(HE 610),

nézetünk szerint csak azt mutatják, hogy Ausztriában a tulajdonképeni minnesangot megelőzőleg is léteztek már szerelmi dalok, ez pedig úgysis általánosan ismert dolog. (l. Scherer, *Gesch. d. dtsh. Litteratur* 202.)

A Wilmannstól felhozott következő argumentumok olyanok, hogy nem lehet velök tulajdonképen se bizonyítani, se czáfolni. Satiráink egyike rosszalja a nők fényűzését s főleg a parasztnőket (die tagewurchen) támadja meg, mint a kik utánozni akarják a magasabb rangúakat öltözékben, kendőzésben, uszály,

*) *Sitzungsberichte d. kais. Akademie d. Wiss.* Wien, 28. köt. 337. l.

fátyol és sárga szalagok viselésében. Igaz, hogy költeményeinken kívül más XII. századbeli munka nem említi a parasztnők ilyes szokásait, de ezt azért még nem lehet okul felhozni a mellett, hogy a szóban levő két költemény jóval későbbi korból való. Mert nem mutathatjuk ugyan ki Henrik panaszainak alaposságát máshonnan vett idézetekkel, de nem is találunk semmit, a mi jogosulatlanoknak bizonyítaná őket. E korbeli művelődéstörténeti forrásaink egyáltalában oly gyérek, hogy nem szabad csodálkoznunk, ha sok dologra nézve éppen nem adnak felvilágosítást. És ép az alsóbb nép élete ez időben még nem is volt tárgya az irodalomnak, a mikor pedig azzá lesz, a XIII. században, rögtön megütik fülünket oly hangok is (Nithart von Riuwental, Wernher der gartenaere stb.), a melyek korholják a nép ilynemű hajlamait. Éppen nem lehetetlen tehát, sőt inkább valószínű, hogy Henrik kifakadásai teljesen jogosultak voltak már egy századdal előbb is. Hisz mindezek nem voltak új dolgok, a melyeket úgy kellett importálni máshonnan. (Wilmanns abból, hogy egy XIII. századi franczia dominikánus az akkori *franczia nők* ilynemű szokásairól beszél, azt következteti, hogy ugyanakkor még nem lehettek ezek elterjedve Ausztriában, mintha Páris már a XII. században is hangadó lett volna a női divat dolgában!). A kendőzésről már a Nibelungének is megemlékszik: *gevelschet frouwen varwe vil lützel man dâ vant* (ed. Bartsch 1654, 1.), a sárga szalagok divatja pedig, a melyre Wilmanns különös súlyt fektet, még régibb korba megy vissza, megtaláljuk ezt már a római nőknél, főleg a könnyelműebbeknél, s e szokás később is megmaradt Olaszországban és átment Németországba, a hol városi törvények is emlékeznek meg róla.*) Az arany *gibende* (fejszalag) régente állandó attributuma volt az előkelő nőknek (si truogen úf ir houbten von golde liehtiu bant *Nib. én.* 1654, 2., a többi idevágó helyeket l. *Mhd. Wörterbuch* I., 132), igen közelfekvő dolog volt tehát, ha az alsóbbbrangúak arany helyett sárga fejszalagot viseltek. A XIII. század elején egy Berthold nevű ferenczrendi szerzetes többször kikel a sárga szalagok és fátyolok divatja ellen: «Nû wachsent mit einander ir *gilwerinne* mit dem *gelwem gebende* und ir reinen frouwen mit iuwerm demüetigen gewande;» és «Nû machet irs nôtlich ir frouwen daz iuch nieman erliden mac: sô mit gewande, sô mit vorgange zuo dem opfer, mit âventiure, mit

*) Weinhold, Die deutschen Frauen in dem Mittelalter 1851. 291. l.

düechelchen, mit gelwem gebende, mit sleigern und mit wæhen næten.»*) Az uszály (kfn. *swanz, swenzelin*) viselésének divatja is nagyon régi, l. *Schultz, Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger* I., 199. l. Nagyon valószínű tehát, hogy mind e szokások meg voltak Henrik korában, a XII. században is s hogy akkor már elharapóztak az alsóbbbrangúak körében is.

A *Halálra való emlékeztetés* következő versei:

unt ob hundert perge fiurîn
 sîn temprunge solden sîn
 sine möchten in nicht erlâwen
 unt die tîvel mit fiurîn chlâwen
 schuoffen in solhes weters sous :
 entriwen daz ist ein übel chuellhous, (945—950),

a pokol kínjait rajzolják, midőn a bűnös egyfelől tikkasztó hőséget, másfelől fagyos hideget szenved. Wilmanns szerint e passus hasonlat akar lenni a gőzfürdőhöz, a gőzfürdők használatáról pedig még csak a XIII. században értesülünk, tehát ez is arra mutatna, hogy a költemény nem lehet a XIII. századból való. Az idézett helynek ilyes magyarázata azonban teljesen szükségtelen. A pokolnak hasonló leírásával nem egyszer találkozunk az akkori egyházi íróknál, a kik szintén nem tudtak semmit a gőzfürdőről. Honorius *Elucidarium*-ának egy helye (III., 4) pl. így hangzik: «Secunda poena (inferni inferioris) est intolerabile frigus, de quo dicitur, si igneus mons immitteretur in glaciem verteretur;» egy XII. századbeli német költeményben (*S. Paulus*) pedig ezen leírást találjuk: «Ein fûr daz heizet si brinnen: wer ein berch steinen, der in wurfe dar in, er wære alsenich schiere wurden goteweiz. Sô sihit siu hin furbaz einen brunnen alsô kalt; wære ein buorch (olv. berch) fûren, der in wurfe dar in, er zergienge als ein snê.» (l. Heinzel kiad. 132. 133. l.) A mi pedig a *chuellhous* kifejezést illeti, nem állíthatni, hogy ez gőzfürdőt jelent; a szó — a Grimm-féle szótár tanúsága szerint — e helyen kívül egyáltalában nem fordul elő a német irodalomban; valószínűleg egyszerűen ad hoc készült fordítása a lat. *frigidiarium*nak.

Nem határozható meg azt sem, bár sejthetni, hogy a *mouchel-*

*) *Diemer, Sitzungsberichte* 28, 317 és *Grimm J., Kleinere Schrif-*
ten, 1869. IV. V. B. 334. l.

cellen, luppellen, getraebe és *Michel geraete* kifejezések mit jelen-
tenek, mert ezek is csak ezen a helyen fordulnak elő. Módszerte-
len eljárás tehát, ha Wilmanns bizonyos jelentést tulajdonít nekik
s azután kimutatja, hogy az illető intézményekről, a melyeket ő
önkéntesen látott el e nevekkal, a XII. században még nem talál-
lunk említést.

Még egy «művelődéstörténeti bizonyítékot» idéz Wilmanns:
a *Papok élete* egyik sorában t. i. célzást lát világi tudós rendre
(weltlicher Gelehrtenstand), ennek létezése pedig még nem mutat-
ható ki a XII. században. A költemény e passusa így hangzik:

wir sint in (t. i. a papoknak) sô harte nicht ergramt,
wir mînen nicht die gelêrten alle sampt :
swie vil er der buoche chunne,
wil er werltlich wunne
mit den wîben âne gân
so sol er briesterlichen orden niht bistân. (551—556. v.)

Wilmanns tehát a *gelêrten* kifejezést világi tudósokra érti. Már
magában véve is feltűnő volna, hogy mikép kerülnek ide világi
tudósok, mikor a költő megelőzőleg csupán a papok bűneiről
beszélt és semmi olyast nem mondott, a mi a világi tudósokra is
ráillene. Másrészt különös volna az is, hogy a következő sorban
minden átmenet nélkül megint papokról beszél. A dolog egysze-
rűen úgy áll, hogy a *die gelêrten* kifejezés nem világi tudósokat,
hanem épen ellenkezőleg papokat jelent; már az ófn. *gilârtêr* egy-
értelmű volt a *clericussal*, l. Grimm-féle szótár IV. 1, 2, 2960.
Így aztán elesnek az említett nehézségek, de elesik egyuttal Wil-
manns argumentuma is.

Az eddig tárgyalt pontok azonban inkább mellekes vonások
voltak, a melyek a közműveltségi állapotokkal voltak összefüggés-
ben. Ezek mellett tekintetbe kell vennünk az egyházi viszonyokat
és azon theologiai tanokat is, a melyeket költeményeink tárgyalnak.

Henrik mindkét költeményében behatóan fejtegeti azt a kér-
dést, vajjon a *miseáldozat hatását befolyásolja-e az illető áldozó pap*
erkölcsi állapota. Ez a kérdés nagyban foglalkoztatta a XII. század
theologus köreit. VII. Gergely óta pápai és zsinati rendeletek egész
sora szól róla, megtiltva a bűnös papnak az áldozást s a közön-
ségnek az ily pap miséjének látogatását. VII. Gergely egyenesen
azt állította, hogy ily esetben nem is megy végbe maga a tulaj-

donképeni áldozat; mások szerint pedig az ily áldozat árt úgy az áldozó papnak, mint az áldozatot elfogadó közönségnek. Egy kiváló egyházi férfiú, Reicherspergi Gerhoch, a ki a XII. sz. első felében élt Ausztriában, hosszabb tractatust szentelt e kérdésnek; ő szerinte az egyházon kívül nem létezhetik miseáldozat, már pedig ha bűnös pap akar áldozni, e cselekedete által eo ipso excommunicálja magát, tehát áldozata nem érvényes. Később enyhébben ítéltek e dologról, Clairveauxi Bernát rosszalta Gerhoch szigorú nézeteit s az egyházi írók nagyobb része az áldozat hatására nézve közömbösnek mondta az áldozó pap erkölcsiségének fokát. (l. *Heinzel* 21—28. l.).

Ha már most szemügyre vesszük Henrik fejtegetéseit, sajátos ellenmondásra akadunk bennök. A *Halálra való emlékeztetés* 161—180. versében kiemeli a miseáldozat csodálatos bűnbocsátó hatását; ha azonban, úgymond, olyanok végzik az áldozatot, a kik nem élnek úgy, mint a hogy kellene, az bizonyosan visszatetszik az istennek. A *Papok életé*-ben (253—394. v.) is keményen elítéli azon erkölcstelen papokat, a kik tisztátalan kézzel nyúlnak az Úr testéhez; az ilyenek Pál apostol szavai szerint, szellemi halált érdemelnek; Judáshoz hasonlók, mert elárulják Krisztust. Ha ember embert sért meg, jóvá teheti bibáját, de a legmagasabb úr ellen elkövetett vétkét soha. — Annál feltűnőbb, ha mind a két költeményben e szigorú ítéletre oly szavak következnek, a melyek épen nem állanak összhangban az eddigiekkal, hogy t. i. a pap erkölcsi mivolta teljesen közömbös; ne kutassuk az ő életét, ha csak fel van szentelve, akkor a kenyér minden körülmények között testté válik és az áldozat hatása nem csökken. (*HE* 181—186. *P* 394—436.)

Azt hiszszük tehát, hogy igaza van Wilmannsnak, midőn könyve végén (46. s k. l.) valószínűvé igyekszik tenni azt, hogy ezt az enyhébb felfogást mind a két helyen egy későbbi interpolator juttatta kifejezésre. E toldások hangja sokkal bágyadtabb Melki Henriknek különben oly erőteljes dictiójánál s már az a körülmény is gyanússá teszi e sorokat, hogy a *Papok életé*-nek illető passusa majdnem szóról-szóra ismétli azt, a mi a *Halálra való emlékeztetés*-ben van elmondva, sőt maga is hivatkozik rá: als ich iu vor gesaget hân (396. v.). Hogy is lehetne megérteni, hogy az a költő, a kinek főtörekvése volt, hogy a papok vétkait kiméletlenül feltárja és ostorozza, itt azzal a tanácsccsal áll elő: ne vizs-

gáljuk a papok életét, wir suln nicht vorschén umb sîn leben der daz ampt dâ vur bringet! (382. v.). Igen valószínű tehát, hogy mikor idővel az elnézőbb felfogás kezdett elterjedni, egy idegen kéz csusztatta be e verseket Henrik költeményébe.

Wilmanns azonban egészen megfélekedzik e helyes nézetéről ott, a hol magát a theologiai kérdést tárgyalja (13. l.). Itt ezt az enyhe ítéletet is a költőnek tulajdonítja és ezzel igyekszik megegyezni Heinzel azon állítását, hogy Henrikre nagy hatással voltak a már említett Reicherspergi Gerhoch prépost iratai. Pedig ha elfogadjuk, hogy az említett sorok interpolatio műve, akkor Henrik nézeteit teljesen összhangba hozhatjuk Gerhoch és a XII. század egyéb egyházi férfainak ítéletével.

Wilmanns azután azt fejtegeti, vajjon a *HE* 187—224. sorai-ban kit korhol a költő. Heinzel szerint (34. s k. l.) a *canonici* rendjét, a melynek tagjai mindig meglehetősen szabad életet éltek; Wilmanns szerint szerzeteseket. A költő azonban oly általánosságban szól, hogy a kérdést nem lehet teljes biztossággal eldönteni s ez különben sem lehet befolyással a kor meghatározására. A *P* 619—642 sorait Heinzel szintén a kanonokokra vonatkoztatja, de ép oly kevés joggal, itt is csak általánosságban *die phaffen*-ről van szó. A mi pedig költőnknek az ellen való kifakadását illeti hogy a papok mezei munkával is foglalkoznak (*P* 634. s k. v.), ez tagadhatatlanul ellentmond az egyházi felfogásnak, a mennyiben több decretum megengedte, sőt kötelességévé tette a papoknak az ilynemű foglalkozást (l. Heinzel 35. l.). A költő eltérő nézetét Wilmanns sem tudja kielégítően megmagyarázni; utóvégre nem találhatjuk feltűnőnek, ha szatiránk szabadszellemű szerzője egy pontban még a Gerhochénál is szigorúbb mértéket akart alkalmazni.

Határozottsággal a XII. századra mutatnak azon támadások, melyeket Henrik a papok erkölcstelen élete ellen intéz; azon korban a simonia és kapzsiság mellett a harmadik bűn, melyet a papságnak szemére vetettek, ép a fajtalanság volt. A pisai (1134) és lateráni (1139) zsinatok határozatai után is voltak még sokan, a kik a nőtlenység intézménye ellen küzdöttek; főkép az ilyenekre vonatkoznak Henrik elmékedései; megbotránkozik azon, hogy a papok ellene szegülnek e törvénynek:

nû wellent die phaffen umberal
in daz haben ze einem rechte gar

daz sich under der phaffen schar
sul der wibe niemen anen. (HE 141—145.)

Wilmanns is belátja, hogy az ily elmélkedések később, főleg a XIV. században, midőn a coelibatus intézménye már teljesen meghonosult Németországban, tárgytalanok lettek volna (238. l.); de azért nem esik kétségbe azon nézete felett, hogy e költemények a XII. század utáni időből valók, hanem úgy segít magán, hogy a szatírák keletkezése helyét átteszi — Magyarországra.

Ezen ötletet két érveléssel próbálja erősíteni, egyrészt azzal, hogy költeményeinkben a császárt egyáltalában nem, a pápát pedig csak egyszer találjuk említve, másrészt azzal, hogy midőn a költő a papok mezei munkájáról szól, Magyarországot Csehország és Németország előtt említi.

E két bizonyíték nagyon gyöngye lábon áll. Wilmanns lehetetlennek tartja, hogy egy XII. századbeli, I. Frigyes korában élő költő, a ki tanuja volt a császárság és a pápaság heves tusáinak, hallgatással mellőzte volna ezeket. De, kérjük, mi köze volt e harcoknak az ő tárgyához? Ő csak a társadalmi élet kinövéseit akarta korholni, a magasabb politika kérdései egészen szemkören kívül feküdtek. És aztán ő maga, a mint még látni fogjuk, félig világi, félig egyházi ember volt; melyik félnek fogta volna pártját? Talán szándékosan nem akart nyilatkozni e küzdelemről. Különbösen nagyon bajos valami nem-létezővel bizonyítgatni, főleg a mi esetünkben, midőn tudjuk, hogy az egyik költemény, a *Papok élete*, nem is maradt ránk teljesen.

A mi pedig a második bizonyítékot, Magyarországnak első helyen említését illeti, ezt se tekinthetjük nyomós oknak. Az illető hely így hangzik:

daz an dem rœmischen hove
die bæbest unt die bishove
mit einander wurden enein
des man phliget ze Ungern unt ze Bêhâim
unt in allen diutschen landen,
daz si den phluoc hânt in ir handen . . . (P 629—634.)

E sorrend egészen esetleges lehet, vagy pedig verselési tekintetek voltak itt mérvadók. A költő akár a rím kedvéért (enein: Bêhâim, landen: handen), akár a metrum miatt választotta e sorrendet. Mert hogy e költemények látszólag szabálytalan verseiben

is volt bizonyos szabály, azt Røediger fejtegetései után (*Zeitschr. f. deutsches Altertum* 19, 288) elfogadhatjuk. Ha az ott kifejtett elvek szerint olvassuk e sorokat, nem kapunk ugyan teljesen normalis verseket (a mit különben nem is várhatunk még e korban);

des man pbliget z'Úngern unt z'Bê'häim
unt in allen diutschen lándén,

de még mindig korrektebb négyütemű versek lesznek ezek, mint ha a *ze Ungern unt ze Bê'häim* és az *in allen diutschen landen* kifejezéseket felcseréljük egymással.

Wilmanns maga is megvallja (28. l.), hogy költeményeinkben nem találhatni (szerinte nem is kereshetni) több pontot, a mely Magyarországra utalna.*) Igyekszik kimutatni, hogy ezen állapotok, melyeket Henrik ostoroz, létezhetek nálunk is a XIV. században, de hogy az akkori magyar papok élete és a közállapotok valóban megérdemelték-e Henrik gáncsát, azt nem tudja alaposan bebizonyítani. Mert azt csak nem lehet komolyan számba venni, hogy a német költő a kúnok fajtalan életét akarta szatirái-

*) Irata függelékében (54. l.) a *HE* ezen sorait: *werltliche richtaere* daz sint widervehtære gotes unt aller gûte (267—269), Wilmanns a magyar *főispánokra* vonatkoztatja; ha német viszonyokról volna szó, úgymond, akkor valószínűleg a fejedelmeket említette volna a költő. Pedig a *werltliche richtaere* alatt csakugyan fejedelmek értendők, a mit egy régi prédikáció következő helye bizonyít: Darnâh pittet ôh umbe *werltliche gerihte*, umbe *cheiser* unde umbe alle, die im *ze werltliches gerihtes* helfen unde volciehen suln, umbe *herzogen*, umbe *gräven* und *voite* unde *rihtère*, daz si alsô der cristenheit mit geriht vor sîn, daz si sîn lôn haben vor dem obristen rihtære. *Fundgr.* I, 113, 13.

Egy másik pont a *gondolatszabadság* említése: *di sint die gedanch alle vri*, dâ ne wâiz nierman wez angest si (*HE* 987). «Klingt das nach einem Laienbruder des 12. Jahrh.'s?» kérdi Wilmanns, «einem alten verbitterten Rittersmann? Hier regt sich ein neuer freier Geist, der in den Bewegungen der Wicliffe und Huss sich bald mächtig gegen die alte Kirche erhob. Die Lehren der Hussiten fanden in Ungarn einen wohl vorbereiteten Boden; Fessler-Klein 2, 431.» Csakhogy itt sem szükséges Németországot és a XII. századot elhagynunk. Ezzel az eszmével ugyanis már jóval az első reformátorok fellépése előtt találkozunk, l. pl. Walther v. d. Vogelweidenél: *joch sint iedoch gedanke fri* (ed. Paul 49, 24); Reinmar v. Zweter (1240 kör.) azt mondja: *gedanke musz man ledic fri* *ungevangen* lâzen gân (*MSH* 2, 188. b) és Stricker a *Frauenehoben* (1225 kör.): *man giht gedanke die sint fri.* (*Zeitschr. f. d. Altertum* 7, 519).

ban ostorozni (Wilmanns 31. l.)! Egyáltalában nem tudjuk elképzelni, mi értelme lett volna annak, hogy egy idegen születésű ember német nyelven írjon a magyar viszonyokról magyar közönségnek, — Wilmanns ugyanis azt hiszi, hogy Henrik a magyar főurak számára verselt (34. l.) . . .

Ha elfogadjuk azt, a mit fentebb külső okokból valószínűvé igyekeztünk tenni, hogy e költemények a XII. században keletkeztek, akkor teljes lehetetlenség, hogy Magyarországra vonatkozzanak; Wilmanns maga is mondja: Die Zustände des ungarischen Reiches lassen kaum daran denken, dass die Gedichte älter sind als das 14. Jahrhundert. (50. l.)

A mi végül a *költő személyét* illeti, nem tagadhatni, hogy Heinzl (16. s. k. l.) erre nézve kelleténél többet olvasott ki a két költeményből. A költő a *Halálra való emlékeztetés* végén Henriknek nevezi magát (Häinrichen dīnen armen chnecht 1032), egy másik helyen (HE 225) *laikusnak* mondja magát, a mi az akkori nyelv-
szokás szerint egyértelmű volt a *conversus*-sal vagy *frater*-rel; azonkívül említ még a befejezésben egy Erkenfried nevű apátot (den abt Erchennenfriede 1033.), a kit magával együtt isten oltalmába ajánl. Ezek a költő életére vonatkozó biztos adatok. Költeményeiből kitűnik még az is, hogy jól ismerte a világi társadalmat s azért valószínű, hogy csak élemedett korában lépett a szerzetbe. Ezenfelül azonban minden okoskodás (hogy hálátlan fia volt stb., Heinzl 19. l.) nagyon ingatag alapon áll. Wilmanns itt különben túlskeptikus, midőn kétségbe vonja a befejezés hitelességét, mint-hogy ez szerinte bágyadtabb, mint a költemény többi része. Ennek oka nézetünk szerint az, hogy e befejezések sablonszerűek voltak, itt nem várhatunk a költőtől eredetiséget. Még mindig legtöbb valószínűséggel bír tehát az a nézet, hogy a költőt Henriknek hívták s hogy tagja volt a melki kolostornak, a melyben 1122—1163-ig élt egy Erkenfried nevű apát.

«Ha e szatírákat a XII. századba helyezzük, úgymond Wilmanns irata utolsó fejezetében (51. l.), megfoghatatlan nagyságban magaslanak ki a kor irodalmából, ellenben a XIV. századba helyezve a délkeleti Németországban keletkezett szatirikus költemények egész sorozatához csatlakoznak.» Azonban a XII. században sem állanak e szatírák egészen elszigetelten, tárgyaik költői és prózai feldolgozásaival elég gyakran találkozunk az akkori, nem ugyan német, hanem latin irodalomban, a melynek termékeit Hen-

rik kétségkívül jól ismerte. Már a XI. században léptek fel Corveyi Bernát, Damiani Péter (*Liber Gomorrhianus* és *Contra clericos intemperantes*) és Honorius; majd a XII. században Potho (*De domo Dei*) és főleg Gerhoch (*De corrupti ecclesiae statu* 1147); Franciaországban Clairveauxi Bernát (*De conversione ad clericos*), Angliában Kenti Odo (*De moribus ecclesiasticis*) és mások. Épen a XII. század szelleme az, a mely Melki Henrik költeményeit áthatja, azon sötét, szigorú felfogás, mely megvetette a földi lét hiábavalóságait s a halál borzalmaira emlékeztetett, — az ember élete csupa nyomor, fájdalommal kezdődik és fájdalommal végződik, a mint Henrik mondja: mit grimme ist recht daz er zergè, der geborn ist mit grimme.*)

Freiburg, 1886. június 1.

Dr. PETZ GEDEON.

*) Correctura közben veszem Wilmanns iratának egy, főleg theologiai szempontból írt, talpraesett czáfolatát: *Heinrich von Melk, der Juvenal der Ritterzeit. Von Dr. Ottomar Lorenz. Halle 1886.* A szerző theologus és mint ilyen, főleg a költő tendenciáit, eszmeikörét veszi vizsgálat alá. Ennek alapján ő is azon eredményre jut, hogy *Henriknek a XII. században kellett élnie*, azon korban, melybe a Hildebrandismus küzdelmei és végleges győzelme esnek. A mi költőnk is rendkívül magasra helyezi a papi rendet, tekintélye emelésén fáradozik és lelkesedik Gergely pápa hierarchikus eszméiért. Hogy költőnk a XII. század embere, ezt a költeményeiben kifejezett *egyházi tanokból* is következtethetjük. Ő még csak *két szentséget* ismer, az úrvacsoráját és a keresztelés szentségét: Aquinói Tamás után ez lehetetlen felfogás lett volna. A XII. században a *caelibatus elleni kihágásoknak* még három nemét lehetett megkülönböztetni: matrimonium, concubinatus és fornicatio, — a XIV. században az első teljesen ki van zárva. Már pedig a mi költőnk isméri még mind a három alakot és harczol Gergely eszméi mellett, a mi a XIV. században, midőn ezek elfogadott tények voltak, felesleges erőlködés lett volna. Egyáltalában azt látjuk, hogy költőnk korában *a hitelvek még nincsenek teljesen kifejtve*, bizonyos átmeneti korszakban vagyunk, — pedig a XIV. században mindezek már határozott alakot nyertek. Lorenz a *HE* 398. s köv. versei alapján *a szerkesztés idejére nézve* az 1146. évet jelöli meg, midőn III. Jenő pápa Róma falain kívül tartózkodott. Határozottan elveti Wilmanns azon nézetét, hogy *a költő Magyarországon élt*, a Wilmanns felhozta helyből (l. fent 27. l.) Lorenz szerint csak azt lehet következtetni, hogy a költő osztrák ember volt; Ausztriában egyformán értesülhetett a magyar, német és cseh viszonyokról. Lorenz szerint magyarországi állapotokra vonatkoznak a *HE* 511. s köv. versei, ő II. Géza és Boris küzdelmére lát bennök czélzást, — ezt nem mernék ily határozottsággal állítani. Fontos és érdekes végül költőnk alapos bibliaismereteinek kimutatása (*Lorenz* 61. l.).

Lipce, 1886. decz. 10.

P. G.

GYÖNGYÖSI ISTVÁN MŰFORDÍTÁSAI.

Közli dr. NAGY SÁNDOR.¹⁾

A jó öreg Dugonics, Gyöngyösi lelkes tanítványa és műveinek gondos kiadója, jóhiszeműleg állítja, hogy az általa közrebocsátott két kötet a költségek minden munkáit magában foglalja.²⁾ Azonban már Toldy megjegyezte, hogy e kiadás épen nem mondható teljesnek: *Cupidót* tetemesen megnyírbálva adja, *Daedalus templomát* pedig, minthogy Dugonics ezt nem tartotta Gyöngyösi művének, teljesen mellőzi; — s épen e körülmény indította őt — addig is, míg teljest adhatna — Gyöngyösi válogatott munkáinak kiadására.³⁾

A nélkül, hogy Toldynak *Daedalus templomára* vonatkozó véleményét magamévá akarnám tenni s Dugonicsot ennek mellőzéseért legkevesébe is hibáztatnám, egyszerűen csak konstátálom azt, hogy Gyöngyösinek mainap sincs teljes kiadása, sőt művei sem ismeretesekek egyfől-egyig. Az újabb kutatások és fölfedezések újakkal szaporították az ő közkézen forgó műveinek számát s új irányokkal gazdagították költői munkásságát Toldy válogatott kiadása óta is.

Alig néhány hete, hogy épen ezen szakfolyóirat egy mind- eddig fel nem ismert költeményét hozta napfényre⁴⁾ — s ime a véletlen még újabbakat vet felszínre, mintha a sors szeszélye maga is közre akarna működni, hogy közkedveltségű epikusunk költői munkásságát valahára már minden oldalról megismerhessük.

¹⁾ Derék barátunk utolsó hátrahagyott dolgozata, melyet Gyulai Pál a M. T. Akadémiának bemutatott. Ismeretes dolog, hogy már Gyulai kétségbe vonta, hogy e fordítások Gyöngyösi művei. Irodalomtörténeti szempontból azonban minden esetre igen érdekesek. Szerk.

²⁾ *Gyöngyösi István költeményes maradványai*, melyeket egybeszedett... *Dugonics András*, kir. oktató. Két darab. Pozsonyban és Pesten. 1796. Elő-intés.

³⁾ *Gyöngyösi István válogatott munkái*. 2 kötet. (A magyar nemzet classicus írói. IV. folyam. 3—4. sz.) Pest. 1864. — Lásd: *Toldy F., A magyar költészet története a legrégibb időktől Kisfaludy Sándorig*. Második, javított kiadás egy kötetben. Pest. 1867. 293—294. l.

⁴⁾ *Ének Thüköly Imre és Zrínyi Ilona házasságáról*. Irta Gyöngyösi István. *Egyet. Philologiai Közöny* VIII. évf. 1884. 361. l. Ugyanezen címmel megjelent önállóan is az *«Olcsó Könyvtár»*-ban. (181. sz.)

Az amott közrebocsátott mű, akár tartalmi, akár formai szépségeit tekintsük, kiváló figyelmet érdemel ugyan s napfényre jötté kétségkívül nyereségnek veendő; mindazonáltal e költemény Gyöngyösi műveinek csak számát szaporítja s legfőlebb politikai meggyőződésére vet új világot: de — a mi irodalomtörténeti szempontból legfontosabb lenne — költői egyéniségének rajzához új vonásokat s érdemeinek koszorújához új leveleket nem szolgáltat. Ellenben az a három költemény, melyeket ezuttal bemutatni s Gyöngyösi ismeretes műveinek sorába beiktatni szándékozom, — bár tisztán műbecs tekintetében ezt sem múlja felül, — kétségkívül nagyobb irodalomtörténeti érdekekkel bír, mert Gyöngyösi költészetének eddig nem is sejtett irányáról lebbenti föl a fátyolt.¹⁾

Mindeddig ugyanis Gyöngyösinek csak önálló, eredeti műveiről volt tudomásunk, mert hiszen az «*Ujéletre hozott Charichia*» is megérdemli, hogy az ő sajátjának tekintsük; legfőlebb Arany látszik sejteni annyit, hogy költői jellemének alakulására Ovidius gyakorolt hatást²⁾; a kezünk alatt lévő költemények nemcsak e sejtelem alapos voltát igazolják, hanem bemutatják Gyöngyösit mint műfordítót, mint Ovidius fordítóját, s egyuttal megjelölik azon forrást is, melyből ebredező geniusa első táplálékát merítette. E költemények becse tehát nem pusztán æsthetikai értékekben, hanem sokkal inkább irodalomtörténeti jelentőségekben határozódik.

Gyöngyösi költészetének ezen föl nem ismert termékeit a M. Nemz. Múzeum kéziratárában, egy ivrétű colligatumban találtam, mely jelenleg «*Collectio fragmentorum poeticorum*» czímet visel s egyebek közt Zrinyi összes verses munkáit is magában foglalja. A három költemény külön füzetbe foglalva, negyven ivrétű lapot (a codex 315—344 l.) tölt be, melyeken a szövegen kívül egy betűnyi följegyzés sem található; minthogy pedig a codex többi lapjain sem fordul elő semmi ilyen jegyzet, a másoló (s esetleg a tulajdonos) neve ismeretlen marad előttünk; de lett légyen bárki is, annyi kétségtelen, hogy a költőnek kortársa lehetett s gondos, gyakorlott

¹⁾ Ezen ismertetés elkészülte után jelent meg ugyancsak az Egyet. Philol. Közlöny 1884. évi folyamában 803. l. egy kis cikk *Marusák Páltól*, «*Egy újabb adat Gyöngyösi István munkásságához*» czímmel. Ha Marusák úr nem téved, el kell fogadnunk, hogy költőnk fordítgatott latinból későbbi éveiben is. Vajjon fennmaradtak-e fordításai? s fognak-e valaha napfényre kerülni?!

²⁾ Arany János *Prozai dolgozatai*. Budapest, 1879. 272. l.

másoló volt. Hasonlóképen ismeretlen marad előttünk az a példány is, melyről e másolatot vette; de figyelembe véve azt, hogy olyan ferdítések, a minők a többszörös másolások révén szoktak becsúszeni a szövegbe, nála sehol nem fordulnak elő, — nem lehetetlen, hogy éppen magát az eredeti kéziratot használta. Még csak azt jegyzem meg, hogy e codex a M. Nemz. Múzeum kézírattárának törzséhez tartozik; az alapító gyűjteményéből került s mint ilyen fel van véve a Széchenyi országos könyvtár kézíratainak jegyzékébe is,*) mégis a kutatók figyelmét mindeddig kikerülte.

I.

A három költemény egy ugyanazon genreből való: mindnyáján egy ma már elfeledett műfajhoz, a heroidák fajához tartoznak s mindnyáján Ovidiusból vannak fordítva. Az elsőt *Paris*, a trójai kalandor királyfi írja *Helenának*, a másodikban ez adja válaszát a csábítónak, a harmadikat a hű *Penelope* küldi ismeretlen tengereken bolygó férje, *Ulysses* után. A három heroida egyezik egymással külalak tekintetében is; négyrimű Sándor-versekben vannak fordítva, könnyen folyó sorokban, jó csengésű rímekkel; a nyelv és verselés, hang és szellem tekintetében is annyira egyformák, hogy közös eredetökhöz a kétségnek csak árnyéka sem férhet.

Paris és Helena levelei Ovidius kiválóbb heroidái közé számíttatnak, bár ifjúsági olvasmányokul éppen nem ajánlhatók. Paris és Helena bűnös szerelmi viszonya már magában véve is sérti az erkölcsi érzést, ha szinte nem feledjük is, hogy a csábítót nem sokára utólérte a nemesis. De Ovid művében még sokkal több olyast talál az olvasó, a mi a romlatlan lélekben mély erkölcsi felháborodást szül. Az elfajúlt római társadalom léha szelleme s — a mi ebből nyerte táplálékát — Ovid ledér műzsájának érzéki frivol iránya oly leplezetlenül nyilatkozik e két heroidában, mint a többiekben sehol sem. Paris szenvedélytől lángoló levele nem egyéb, mint az érzéki vágy bűnre csábító szózata; soraiban az izzó szenvedély ékesszólása, a rábeszélés csalárd logicája s a csábítás összes fegyvertára ki van merítve, s a kéjszomjas vágytól a zsarnok szenvedélyig, az esdekléstől a fenyegetésig érintve van minden húr. Viszont Helena válaszában a tisztátalan vágyak küzdenek — nem

*) *Catalogus Manuscriptorum Bibliothecae Nationalis Hungaricae Széchenyiano-Regnicolaris*. Sopronii, 1815. Tom. I. pag. 590.

az erkölcsi érzéssel, mert ilyesminek csak pillanatnyi megvillanását látjuk e nőben, hanem küzdenek látszólagos akadályokkal, külső illedelmi tekintetekkel, melyeknek omladozó gátjait már-már átszakítja a háborgó vér hullámverése. A küzdelem csak látszólagos, mert minden mondasból kiérzik a sovár kéjvágy s minden ellenvetésből kihallik a szenvedély ellentmondó, czáfoló szózata. Valóban az a bűnös szerelmi láng, mely miatt — a monda szerint — Trója elhamvadt s egy egész néptörzs kipusztult, e két levélből a maga kárhozatos féktelenségében csap ki.

A vétkes szerelem e kettős rajzával kedves ellentétet képez a hű Penelope levele. A házastársi hűség magasztos példányképe, ki harcza távozott férjét már két évtizeden át várja, halk esdő sóhajtküld utána, kiöntve benne a szerető szív marczangoló gyötrelmeit, vivódó kétségeit és végső elszántságát. Fájdalma tiszta és mély, mint a szerelem, melyből származott; bújja csendes és méltóságos, mint az antik szobrok komoly fönsége; s panasza a maga nemes őszinteségével és szilárd elszántságával mélyen megható.

Bizvást föltehetjük, hogy ámbár műérték tekintetében mind a három heroida egy színvonalon áll, a hanyatló római erkölcsök korában a két előbbi sokkal jobban tetszett. A császári Róma ledér népe kéjes kedvteléssel olvasgatta Paris és Helena érzekcsiklandozó sorait, míg Penelope szent fájdalma vajmi kevés olvasó szívében talált visszhangra. Nem merném állítani, hogy a következő korban, a keresztyén világban is hasonló ízlés uralkodott volna e tárgyban; annyi azonban tény, hogy Penelope levele magyar fordításban először csak Dayka költeményei közt jelent meg,¹⁾ a míg Paris és Helena levelét igen korán átültették a mi irodalmunkba is.

XVI. századbéli epicánk egyik homályba veszett művelője, kit Toldy — megfelelőbb név hiányában — *lévai névtelennek* keresztelt el, Paris és Helena historiáját korához méltó száraz poemában megénekelvén,²⁾ jónak látta Ovid e két heroidáját közbeszúrni. A mű részarányossága e beékelés következtében teljesen megromlott ugyan, de szerzőnk ezt, ha talán észrevette is, hibának bizo-

¹⁾ *Ujhelyi Dayka Gábor versei.* Összeszedte s kiadja Kazinczy Ferencz. Pest, 1814. 47—53. l.

²⁾ *Historia continens verissimam excidii Trojani caussam etc.* 1576, Colosvarat. 4-r. 24 sztlan lev.

nyára nem tartotta. Költői irodalmunk azonban sem az egész művel, sem a heroidák fordításával sokat nem nyert. A jámbor névtelen, kinek Paris és Helena históriája — a mint látszik — első s utolsó kísérlete a költészet terén, kortársai legnagyobb részénél nem rosszabb verselő ugyan, helylyel-közzel még ügyesen is ír; de arra, hogy Ovidiust fordítsa, bizony legkevésbé volt alkalmas. Ő maga szerény, korlátolt tehetségű jámbor verselő, minőt a hitújítás százada oly nagy számmal szült nálunk; művét alantjáró phantasia, sivár józan felfogás jellemzi, szerkezetnek, alakításnak nyomait sem találjuk benne.

Mivé lett ilyen fordító kezében Ovid két szép heroidája, könnyen elképzelhetjük. Mit a római költő valódi classicitással, könnyed bájjal s egy ó-kori világfi finom pajzánságával fejez ki, azt a mi névtelenünk darabos nyelven, döcögős sorokban, nehézkes együgyűséggel adja vissza. Amott egyszerű csín, finom ízlés, előkelő dévajkodás; itt csupasz szegénység, ügyetlen modor s hiábavaló erőlködés. Az egész fordítás — mindent összevéve — lelketlen másolata a sikerült eredetinek. Hogy mégis Paris és Helena históriája s benne Ovid e két heroidája még a XVI. század folyamán második kiadást is ért,*) azt bizonyára nem a kidolgozás-szépségeinek, mert ilyenekkel épen nem ékeskedik, hanem tárgya kedvelt voltának kell tulajdonítanunk.

Sokkal sikerültebb ennél s az eredetihez sokkal közelebb jár a kezünk alatt levő három fordítás, melyek — a mint első tekintetre kitetszik, — a XVII. század első felében készültek, de a különbség, mely köztük s amaz első kísérlet között úgy verselés, mint költői szólam tekintetében észlelhető, két századdal fölérő haladásról tesz bizonyosságot.

Nem lehet ugyan állítani, mintha hűség, jellemzetesség dolgában e három levél felülmúlná a XVI. századbeli fordítást, mert ez egyben körülbelül ugyanazon fokon állanak. A második fordító annyira nem ragaszkodik az előtte fekvő eredetihez, hogy legtöbbször csak az eszmét, gondolatot veszi át belőle s maga szab reá köntöst hazai kelméből, hazai viselet szerint, néha meg épen saját gondolatait csempészi be. Egy-egy eszmét körülményesebben kifej, egy-egy részletet gondosabban kiszínez; néha saját reflexióit szövi be a

*) *Paris, Es Görög Ilona Historiaia* stb. (Kolozsvár) 1597. 3-r. 20 sztlan lev.

helyzet megvilágítására, máskor szinte akaratlanúl is elragadja a pillanat hangulata, lyrai ömlengésbe csap át, áradozik tartózkodás nélkül s csak ha már kiöntötte mindazt, a mi szívét nyomta, tér ismét vissza az eredetire. Az ilyen közbeszúrt lyrai természetű helyek, bár nem mindig sikerül a költőnek beolvasztani őket az egészbe, hangulatot tudnak kelteni s nem csekély mértékben emelik a mű becsét. Ilyen idegen pótlékokkal gyarapodva, a fordítás majd még egyszer oly hosszúra nyúlik, mint az eredeti. Egyébiránt a kellemesen folyó Sándor-versek már magokban is szabad tért engednek az áradozásnak s a distichonok classicus tömörségéhez viszonyítva, könnyen terjengő előadásra csábítják a költőt.

De hiányoznak a kezünk alatt levő fordításokban a belső hűség feltételei is. A mai æsthetikai elmélet igen helyesen megköveteli, a mit irodalmunkban Kazinczy sürgetett először, hogy t. i. a műfordítás az eredetinek ne csak tartalmát, pusztá anyagi részét, hanem legbelsőbb lényegét, szellemét is lehetőleg híven visszatükrözze, hogy az előadott tartalom úgy az író egyéniségét, mint nemzetének faji jellegét világosan feltüntesse. A mi fordítónk e szabálylyal egyáltalán nem törődött. A mint az említett lyrai jellemű közbeszúrások is mutatják, ő belehelyezkedett a szerző álláspontjába s úgy szól, mintha csakugyan ő volna a szerző; az idegen tartalmat beviszi saját egyéniségébe s áthasonítja annyira, hogy valóban hajlandók lennénk sajátjának, eredeti szerzeményének tekinteni. Nem a római császárság kezdő éveiből száll felénk az ének, hanem a fordító korából, a XVII. századból; s nem Ovid pajzán lantjáról hangzik, hanem a magyar dalnok ajkairól, ki a sybarita lelkületű római költővel legfőlebb csak érzékies irányánál fogva nevezhető rokonnak, egyébként minden ízében magyar s fájának és egyéniségének bélyegét nyomja alkotásaira. Fölfogása, eszejárása s egész előadása oly határozott faji és egyedi sajátságokat tüntet föl, minőket rendszerint csak eredeti művekben s csak határozott egyéni jellemmel bíró költőknél találunk.

Ezen éles egyéni vonások biztos útmutatókúl szolgálnak a névtelenség leple alá rejtőzött költő földerítésében s oly pontosan előnkbe rajzolják a költő alakját, hogy már is bizvást megnevezhetnők; de nem szabad figyelmen kívül hagynunk a dolog másik oldalát, a kezünk alatt levő költemények nyelvi és technikai sajátságait sem, mert költőnk egyénisége épen ez oldalról tárul fel előttünk a legszebben. Ereve leginkább e téren nyilvánul; ügyes-

sége itt egész a virtuozitásig emelkedik. Dictiója magasan föntjáró, választékos, néha talán keresett, de mindig elbájoló, szinte ragyog a fölhalmozott képektől s korához viszonyítva, roppant haladásról tesz bizonyosságot. Eredeti kifejezésekben, új fordulatokban rendkívül gazdag, s magyaros minden ízében, szinte a népiesig. Népies szólásmódokat, magyaros mondásokat úgyszólván minden lépten nyomon találunk benne, s bár ezek megválasztásában a költő nem mindig tanúsít elég finom ízlést, mindenik igen jellemző s nagyban emeli az előadás erejét. Ime a legkiválóbbak :

Ezt hallván, gondolom *imelye* a béled,
De ha már én *törni akarnék fazekat* (= ha megakarnám
szegni hűségemet.)

Szünj meg azért engem *ékes szóddal kenni*.

Talám jobb lesz *botot vetni menésében*.

Te is ha *haragra gerjed benned a nyál*,

Asztalnál *fejemhez* hányszor *röpül a tál*.

Meg is cselekszi azt, *ráhajtja a jó szesz*.

Sigæumnak partja *tenyertől elvása*.

De én is *részt vettem a bántzai vámban* *) stb. stb.

Gyakran új fordulatokkal teszi érdekessé előadását; s hogy a megszokottat, a köznapiast kerülje, kész a mesterkedésre is; nem egyszer vesz magának olyan szabadságot, a milyen csak valódi költőket, valódi nyelvművészeket illet meg; merészel újítani s finom nyelvérzéke megóvjá a túlzástól. Újitásai nem egyes szók alkotásában állanak, mert e részben legfőlebb annyit tesz, hogy egyiket-másikat különös értelem jelölésére, valamely különös árnyalat kifejezésére foglalja le: pl. *tettetni* = képzelni, feltenni stb., vagy azt a szokatlan dolgot cselekszi, hogy a tö és rag közé illeszkedő hangzó kiugrasztása által e vagy ama szót összébb rántja; a mint épen szüksége van rá: pl. *népesb, sértné, pazarlja, tédet* (= tiédet); olykor egy egész szótagot ugraszt ki; pl. *fémet* = fejemet; *feltedd* = feltetted; *meszszül* = messziről; *tárvul* = távolról; *mutatik* = mutattatik stb. Sokkal több gondot fordít azonban arra, hogy új mondattani alakokat hozzon létre; nem annyira a nyelvet, mint inkább magát az írályt bővíti, gazdagítja új formák-

*) Micsoda különös irodalomtörténeti érdek fűződik e közmondáshoz, más alkalommal már kifejtettem. Lásd: *Egyet. Philologiai Közöny.* 1884. jun. VI. f. és *U. o.* 1886. 603. l.

kal, — a mi tudvalevőleg sokkal masabb fokú tehetséget kíván. És épen abban áll költőnknek, mint nyelv művésznak kiváló érdeme, hogy képes e nagy feladatra is. Ő a conventionalis nyelv fonnyadt virágait eldobva, új szólamokat, új kifejezéseket keres, hogy nyelvét új bájakkal ékesítse; letérve az elkoptatott mondat-tani alakzatok szélesre taposott útjáról, olyan ösvényeken indul, melyeket előtte senki nem járt, s olyan virágokat talál minden lépten-nyomon, minőkkel még eladdig egyik költőnk sem büszkélkedett. Új kifejezéseket, új szólamokat, új viszonyításokat szó előadásába, melyek üde szépségökkel egészen elbájolják az olvasót. Mutatványul álljon itt egy pár:

*Páva módját tartja egyenes lépésed.
Ráró méltóságát követi nézésed.
Pörlőse a szépség szemérmességnek.
Ezzel örökségre híred nevededik.
Bokros kívánságát csakhogy jobban nyesik.
Annyi sok férfiat életből kifejtén.
Emlékezetedhez hogy engem kapcsolnál.
A kívánt dologtól magát elfoglalni.
Mert lány nyájasságunk kemény harcra fakad.*

Ilyenekből egész ornata syntaxist lehetne összeállítani. Ilyenmű újításai valamint inversiói, melyek nem kevésbé jellemzik költőnk előadását, nyelvének új szint, új zamatot adnak. Az inversiók szintén finom nyelvérzéke mellett tesznek bizonyosságot. Alkalmazásukban ép annyi szabadsággal, mint tapintattal jár el: merészel, mint előtte alig valaki, de fonákságokat nem csinál, nyelvünk szelleme ellen nem vét soha. Pl.

*Megbocsáss, kivallom hogy ezt bátorsággal.
Parancsolatjának sőt siess kedvezni.
Második de annak szerelme szívemben.
És megölelhessem csakhogy személyedet.
Látván a fényes nap a mely gonoszságot.
Jupiter fogadott kit pohárnokjának.
S visszatért, ne látná hogy e gonoszságot.
Szemérmességétől a ki félre nem lép stb. stb.*

Bizvást elhihetjük, hogy költőnk korántsem szorultságból alkot ilyen szokatlan szórendet, mert hiszen a legtöbb esetben nem is kényszeríti rá a szükség; hanem igenis azért, mert tudja hogy

a költői nyelv szépségeit épen az ilyen szokatlan alakok emelik leginkább, a melyeket a nyelvész szabálytalanságoknak nevez ugyan, de a magyar költői nyelv szelleme igenis megenged. Véget nem érnek az idézetekben, ha kimerítően akarnám ismertetni költőnk nyelvének sajátosságait, annyit azonban a felsorolt példák-ból is látunk, hogy a nyelvnek nagy mestere.

De nem kisebb a verselésben sem. A négyrimű Sándor-verseket ritka művészettel s erősen csengő rhythmussal használja; sorai zengzetesek, könnyed lejtésűek s rhythmusa olyan magyaros, minőt sem a megelőző kor költőinél, sem rajta innen Vörösmartyig és Aranyig nem találunk. Rímei többnyire két tagúak s bár gyakran csak a ragok és képzők ismétlődéseiből állanak, mindig szépen összecsengenek.

II.

Ha a fentebbi jellemzés számot tarthat arra, hogy — akár csak nagyjából is — hűnek neveztessek, föladatomból második — fontosabb része, a szerző kilétének földerítése, nem fog nehézségekkel járni; sőt ha a fő jellemvonásokat, melyek a kezünk alatt levő költeményeken észlelhetők, helyesen fölismernem s kellően kiemel-nem sikerült — úgy alig van egyéb hátra, mint egyszerűen kimondanom a nevet, megneveznem a férfit, kinek kedvelt alakját a tárgyalt műveken szemlélt vonások oly világosan előnkbe rajzol-ják, hogy rá nem ismerni szinte lehetetlen. Bátran kimondhatjuk tehát, hogy e műfordítások névtelen szerzője nem más, mint a XVII. század közkedveltségnek örvendő epicusa, *Gyöngyösi István*.

Fölösleges munkát végeznék s jó részben előbbi szavaimat kellene ismételnem, ha ezen állításomat tüzetesen bizonyítgatni akarnám. Mind az, a mit e költemények ismertetése céljából elmondottam, jelen állításom mellett szól. Állítsuk e költeménye-ket Gyöngyösi kétségtelen művei mellé s hasonlítsuk össze őket a legutolsó vonásokig, illesszünk össze minden aprólékos jegyet, — mindenben Gyöngyösire fogunk ismerni. A közös sajátságok nagy száma, a nagy és kicsiny, lényeges és lényegtelen jegyek egyezése, a szellem és modor azonossága minden írott adatnál nagyobb nyomatekkel bizonyítja, hogy csakugyan Gyöngyösi mű-vével van dolgunk.

A helyett tehát, hogy még több bizonyítékot halmoznék fel, sokkal inkább szükségesnek vélem egyben-másban némi magyará-

zattal szolgálni. A ki Gyöngyösi műveit közelebbről ismeri s nem feledte, hogy költőnk gyakran ismétli önmagát s azt, mit egyik művében elmondott, a másikban, hasonló helyzetek rajzánál csaknem szóról-szóra ismét előadja, — bizonyára megütközik rajta, hogy a kezünk alatt levő műfordításokban ilyen ismétlődések, ilyen azonos helyek nem fordulnak elő; legfőlebb csak egy pár igen-igen halvány reminiscenciát lehet fölfedezni. Helena válaszában olvassuk:

„Sok jó reménységre már *koczká hányatott*,
Többször *vakot* — ritkán *vetett arra hatot.*»

Penelope levelében pedig:

„A halál *koczkája vakot hány* éltére.»

E két helylyel rokon a *Kemény János* következő két helye:

„De Marsnak *koczkáját* midőn tovább vetjük,
Hirtelen *vakot* hoz, min szívünk csüggesztjük.»

S kevésbé hátrább ismét:

„Elvárom a *sorsnak* vagy *hatját* vagy *vakját.*»

Azonban e kétes nyomok, különösen mivel általánosan ismert közmondás szolgál alapjokúl, ha szinte nem pusztá véletlennek tulajdonítandók is, sokkal csekélyebb jelentőséggel bírnak, hogy sem rájuk építeni lehetne. Bizvást mellőzhetjük tehát őket; hiszen a fölfogás és kidolgozás, a nyelv és verselés — miként láttuk — különben is oly döntő bizonyítékokat szolgáltat, hogy többre épen nincs szükségünk. A dolog azonban magyarázatot kíván.

A reminiscenciák ily mérvű hiánya, bármennyire felöltő is, igen könnyen kimagyarázható. Okozta ezt első sorban a tárgy elütő jelleme, melynél fogva e költemények Gyöngyösi ismeretes műveinek mindenikétől feltűnően különböznek; okozta másfelől az a szokatlan körülmény, hogy költőnk nem eredetiről ír, hanem egyszerűen csak fordít. E két fontos körülmény azonban még nem magyaráz meg mindent, mert bár a tárgy különbözik az azoktól, melyeket költőnk ismert műveiben feldolgozott, mégis nyújt egy pár hasonló helyzetet; másrészt pedig azon szabad kezű fordítási mód mellett, melyet követ, nem lett volna nehéz némi kis rést találni saját kedvencz eszméinek, szinte szokásossá vált szólamainak becsem-

„pészésére. Ha tehát kielégítő magyarázatot akarunk kapni, vizsgálunk kell azt: mikor készülhettek e fordítások.

Gyöngyösi ismeretes művei közt — mint tudjuk, — idő szerint a legelső *«Murányi Vénus»* (megjelent 1664-ben, de készen volt már évekkel előbb); ez azonban korántsem első műve. Ő maga mondja ezt, midőn hozzácsatolt *«Elöljáró beszéd»*-ében így szól:

«Múzsám! *Parnaszusból ki régen távoztál,*
Pegasus kútjától messze szakadoztál»

Foglalkozott tehát versírással már jóval azelőtt is, habár talán inkább csak próbaképen; s most e téren szerzett régi gyakorlatára céloz, midőn folytatva, így inti Múzsáját:

«Ha még valamit tudsz, a mit onnan hoztál,
Láss felvett munkádhoz, ha meg nem változtál.»

Milyen körben, milyen irányban munkálkodott azelőtt? — igen érdekes kérdés; megérdemli, hogy egy feleletet kockáztassak reá.

Az *«Elöljáró Beszéd»*-et azon kijelentéssel kezdi költőnk, hogy ám foglalják versekbe mások *Jason, Paris és Heléna, Hercules, Aeneas és Ulysses* történetét, ő nem törődik e tárgyakkal, mert:

«Más én hivatalom, a melyet forgatok,
Kikről mások irtak, azokról hallgatok,
Erős Murány felé elmémmel vágatok,
S annak dolgairól verset koholgatok.»

Én e nyilatkozatot többnek veszem pusztá phrasisnál s azt hiszem, van benne némi rejtett célzás is, mely bennünket útba igazít. Ugy tetszik, mintha e sorokkal a költő búcsút akarna venni azon körtől, melyben egykor munkálkodott s mostani tárgyára elő akarja készíteni azokat, kik őt eddig másfajta költői művei után ismerték. S ha e sort:

«*Kikről mások irtak, azokról hallgatok*»

betűszerinti értelemben veszem, úgy tetszik, mintha azt akarná költőnk értetni általa: eddig mások után dolgoztam, most ime eredetit adok. E rejtett célzások azon hiedelemre indítanak, hogy a kezünk alatt levő fordítások a *«Murányi Vénus»* előtti korszakból, Gyöngyösi ifjúkorából származnak, talán épen legelső kesérletei a költészet teren.

E föltevés pusztán magában tekintve is nagyon valószínű. Költőnk — miként közhivataloskodása s költői működése egyaránt tanúsítja, — kellő iskolai oktatásban részesült s a latin nyelv és irodalom mezején nagy jártasságra tett szert. Olvasgatta a classikusokat, s köztök különösen Ovidiust kedvelhette meg, ki vele sok tekintetben rokon szellem volt. Classikus olvasmányok ébreszthették föl benne a szunnyadó geniust s Ovid muzsája csábíthatta az első kísérletre. Nagyon természetes, hogy nem eredeti alkotással tesz próbát, hanem fordítani kezd s a fordítandó darabokat épen kedvencz költője művei közül választja. Valószínűleg minden további czél nélkül, csupán kedvtelésből fordította le a szóban forgó három költeményt, hogy saját erejét vagy tán nyelvünk alkalmas voltát próbára tegye. Munkája sikerével egészen véve meg lehetett elégedve, s ilyen kezdet után bátran folytathatta volna; mégis, mintha kedvét vesztette volna, hosszú időre leteszi a tollat, sem kedvencz költőjének műveiből nem fordít, sem eredetit, önállóan nem ír. Avagy talán dolgozgatott maga mulattatására megszakítás nélkül s többi e korszakra eső művei még valamely könyv- vagy levéltár porlepte csomói közt várják a fölfedezőt, — ki tudná megmondani. Annyi bizonyos, hogy a *«Murányi Vénus»*-ban már kész költő áll előttünk, ki nem csak mondja, de meg is bizonyítja, hogy már régebben is áldozott a múzsák oltárán. És ha csakugyan megszakadt is költői munkássága ez első kísérlet után, bizvást föltehetjük, hogy Ovidius kedvencz költője maradt azután is; a hatás tehát, melyet tőle vett, működött folyvást. Mikor aztán nagy-sokára, más benyomásoktól indítva, ismét lanthoz nyúl, emez ifjúkori szárnypróbálgatások emléke meglehetősen elhalaványodik lelkében; a régi és az új irány közt semmi kapocs nem található; más körbe lép át, más tárgyakon lelkesül s más ihlet szállja meg szellemét; jól tudja ezt ő maga is; hiszen — mint láttuk, — előre kijelenti, hogy másfajta művet szándékozik nyújtani; — mindamellett is a múltat megtagadni nem képes. Azok az érzelmek és eszmék, melyeket első kísérleteiben kifejezett s a phrasisok, melyekkel őket kifejezte, annyira kivesztek emlékezetéből, hogy többé egyik sem jön ajkára; de az az erős hatás, melyet ébredező szelleme Ovidiustól vett, érvényesül ez alkalommal s érvényesül minden más alkalommal is. Már Arany észrevette azon vonásokat, melyek egyenesen Ovidiusra vihetők vissza; s ha valaki közelebbről szemügyre veszi költőnk műveit, egyenkint felismerheti maga is.

Az a föltevés tehát, hogy e fordítások költőnk ifjabb éveiből származnak, kimagyarázza egyfelől a reminiscentiák hiányát; másfelől érthetőkké teszi azon ovidiusi tulajdonságokat, melyek Gyöngyösi-nek egész költészetén szembe tűnnek.

Végül, hogy minden fölmerülhető kérdésre megfeleljek, megpróbálom magyarázatát adni annak, miért nem jöttek ki e költemények nyomtatásban s miért hiányzik mellőlök a költő neve? Tudjuk, hogy Gyöngyösi soha sem sietett műveivel a közönség elé, mindenik költemény éveken át hevert nála kéziratban s csak többszörös átdolgozás után került — nem nyomdába, hanem szűkebb körű közönség elé — másolatban. Ő maga csak egyetlenegy művét, a *«Murányi Vénus»*-t adta ki jóval elkészülte után; a többiek egytől-egygig mások gondjai alatt láttak napvilágot. Ha már eredeti s tárgyuk miatt is érdekesebb műveit sem siet kinyomatni, csuda-e tehát, hogy ifjúkori kísérleteit, melyek különben is aligha készültek a közönség számára, teljesen mellőzi? Nagyon valószínű, hogy még ha teljes kiadást is rendez vala műveiből, azok sorába e három heroidát akkor sem veszi fel, épen mert annyira elűtnek amazoktól. Közelebbi ismerősei, tisztelői, barátai, a kik előtt titokban tartani bajos lett volna, még akkor mindjárt lemásolták s a maguk szűkebb körében el is terjesztették mindhármát. Ők magok jól ismervén a szerzőt, talán nem is jegyezték nevét a művek alá, vagy ha tették is ezt, a többi másolók könnyen mellőzhették; így történt aztán hogy az említett gyűjteménybe is névtelenül vétettek fel, mindjárt Zrinyi művei után. A ki megkedvelte őket, teljes gyönyörűségét találhatta bennök, ha nem tudta is a költő nevét.

Két százada múlt, hogy e költemények elfeledve heverték a letűnt idők porlepte emlékei között, mint földbe ásott kincsei költői irodalmunknak. Nagyon ideje, hogy kiemeljük a porból s beállítsuk oda, hol méltó helyök van. Ha nem lesznek is műbees szerint első a sorban, mint ama korbéli költészetünk tisztas emlékei s mint a népszerű költő művei kétségkívül megérdemelnek annyit, hogy irodalmunkra nyereségnek tartsuk.

(Folytatása következik.)

AZ ANTIK KÖLTŐK FORDÍTÁSÁRÓL.

— Jelentés a M. T. Akadémia philologiai bizottságához. —

«*Mutatványok dr. Csengeri János magyar Propertiusából*». —

E cím alatt Propertius Elegiáinak tíz darabja, megbírlás és véleményadás végett levén hozzám áttéve, bátor vagyok az ügy érdekében a következőket előadni.

Egyike voltam azoknak, a kik más körben is a régi klasszikusoknak rimes fordításai ellen mindig felszólaltak, s az eredeti metrumok megtartását, illetőleg hű visszaadását sürgették.

E nézetemhez most is ragaszkodom, — noha kénytelen voltam azt olykor a többség akaratának, olykor a divat sodró hatalmának, s legtöbbször egyes fordítók genialitásának alárendelni.

Többi közt ugyan Csengerinek egy Tibullus-fordítása, mely azóta nyomtatásban is megjelent, volt ezelőtt mintegy négy évvel kezem alatt, melyről a modern forma daczára, teljes elismeréssel voltam kénytelen nyilatkozni. Meghajolva a Kisfaludy-társaságnak a formára nézve, egyéni szavazatom ellenére, már egyszer kimondott határozata előtt, mintegy «letettem a fegyvert».

Most azonban, az akadémiának ujonnan megalakult philologiai bizottsága előtt, újra *felveszem azt a fegyvert*. Lándzsát török a régi klasszikai formáknak külsőségeiben is megtartása mellett.

Nem mintha a szerző e műve mögöttes állana korábbi Tibullus-fordításának. Sőt örömmel vallom be, hogy ahoz méltón sorakozik. Kiállja versről versre az összehasonlítást, eltalálja a hangulatot, híven ad vissza majd mindent, s az olvasmányt élvezetessé teszi könnyen folyó verselésével és erőltetés nélküli jó rimeivel.

Ha arról volna szó, hogy egy régi jó szerelmi költőt bármely modern troubadour mellett is megkedveltessünk, a szalonokba bevezessük s a könnyű olvasmányt kereső közönség körében népszerűvé tegyük: egy perczig sem haboznám a «kostolóra» beküldött «mutatvány» után a többit is bekivánni s a kötetet, a legjobb ajánlattal, sajtó alá bocsátani.

A Kisfaludy-társaság pl. nem sokat kockáztatna ilyenmű vállalatoknak is, — cum grano salis, — programmjába felvétele által.

De a mi philologiai bizottságunknak, ha nem csalódom, komolyabb, bár némi részben háladatlanabb feladata van.

Itt sokkal szigorúbb mértéket kell alkalmaznunk.

Az ó-klasszikusok népszerűsítése nálunk csak másodrendű, alárendelt cél lehet, mi inkább azok kellő megértésére, magyarázására, szellemök teljes átértését kívánó fáradságos tanulmányok buzditására s az ó világ ismeretének magasb igényű körökben terjesztésére vagyunk hivatva.

Nekünk tehát, csekély nézetem szerint, nem szabad egy Homert vagy Vergilt magyar bundába vagy attilába, sem egy Ovidot s társait kabátba, frakba öltöztetve mutatni, csak hogy a mi jó közönségünk szívesebben lássa s megmaraszsa.

Ha a fülbemászó olasz melodiát primitív hangszerelés mellett ma már megvetik, s zenében komoly magasztosságot s a tárgyhoz illő művészi szerkezetet kívánnak, ha egy műveltebb ember sem tűri el a transscriptiók ama nemét, mely kis ütemváltoztatással a bús magyar nótát víg bécsi keringővé, vagy akár a tüzes csárdást enyelgő polkává varázsolja át: úgy nem lehet nekünk játszani enyelgéssel fogni hozzá a bár szinte játszva enyelgő régi poetáknak, annál kevesbé majd komolyabb klasszikusoknak meghonosításához.

Zenéről vettem ezúttal tán kevesbé találó hasonlatot; máskor a szobrászathoz vagy remek festmények másolásaihoz szoktam volt folyamodni, hogy eszmémet megértessem.

Belvederi Apollót, medicæi Venust nem fogunk új divat szerint felöltöztetni, sem régi vásznakat durva retouche vagy másolatban tetszősb színezet által felfrissíteni. Hisz szabadságunkban áll a művészi alkotás minden téren, saját conceptionk szerint, újat, akár jobbat is, teremteni!

Rég elkéstem volna attól, hogy költőinket, kiknek Petőfi s Arany (hogy előzőiket ne említsem) új és soha el nem avuló forrásokat tudtak felkutatni, — ma, ezek elhagyásával, ismét a Vörösmarty hangzatos hexameterének s Berzsenyi alcaicáinak divatba hozására serkentsem: csinált virágot dicsérnék akkor üde rózsák vagy réti virág helyett. Meg van czáfolva rég ama föltevés, mintha nyelvünk rímsegény volna s e miatt örökké bizonyos elnézésre lenne szükségünk a nyugati költők virtuozitásával szemben.

De, csak annyit mondok, — diadalunk mámorában ne tapossuk el korábbi dicsőségünk megannyi büszke emlékjeleit, mai

álláspontunk lépcsőit. — Ne feledjük, hogy magyar nyelvünk Európában talán páratlan arra nézve, hogy a verseles minden nemére, a már lenézett antik és a virágzó rimes formára, egyaránt alkalmas. Ez előnyről, melyre azt hiszem büszkék lehetünk, lemondanunk nem szabad!

Legkevésbé szabad akkor, ha a régi római és görög klasszikusok művészi, minta-fordításairól van szó, mely feladatnak, úgy tartalom mint forma tekintetében, kellő erőfeszítéssel, — numeris omnibus absolute, — megfelelhettünk.

Mitsem nyom itt előttem a nyugati népek példája. Ők kénytelenek voltak modernizálni, mert nyelvöknek nincs meg a hozzá való prozódiaja és hajlékonysága. Tán azért emelkedtek tekintélyes hangok a mellett, hogy a költőket prózában kellene inkább fordítani. (Brunetière.) Olasz, francia hexameter nem létezik, angol csak curiosumképen, a német — kiveszem tán a Goetheét — mindig döcögös; egyik sem versenyezhet velünk. Csakis az eredeti! — S a mit azok szomorú kénytelenségből tesznek, mi önként kövessük? Eldobva kincseinket, szegényebbnek mutassuk magunkat? — Nem találok indokoltnak ez álszerénységet, sem hozzánk méltónak az olcsó népszerűség keresését.

Bátran kimondom tehát s a mélyen tisztelt philologiai bizottság figyelmébe ajánlom azon meggyőződésemet, miszerint nekünk a nagy horderejű s magas színvonalra törekvő vállalatban, melynek még csak küszöbén állunk, a régi klasszikusok, különösen a poéták fordításaiban, a hűségen felül nemcsak a hangulatra s az antik jellegre, hanem épen ennek érdekében a metrumra nézve is a legszigorúbb mértéket kell alkalmaznunk, s csakis az eredeti versformát megtartó, esetleg ezt legalább megközelítő műfordításokat méltatnunk a mi czégünk alatti gyűjteménybe való felvételre.

Csengeri Propertius-fordítását ennél fogva — bármily dicsérről kell is róla különben nyilatkoznom, s bármennyire ohajtánám szépirodalmunk érdekében a munka megjelenését — az Akadémia philologiai bizottságának kiadványainál figyelembe vehetőnek nem tartom.

Mély tisztelettel maradván a t. bizottságnak — Budapest, 1886. decz. 11. — alázatos szolgája s ez idő szerinti elnöke

ZICHY ANTAL.

HAZAI IRODALOM.

Homerós Iliasa. Bö szemelvényekben kiadta és bevezetésekkel ellátta *Dr. Csengeri János.* Budapest, 1886. Eggenberger (Görög és római remekírók iskolai könyvtára.) LXXXX és 260. l. 8.-r. Ara 1 frt 60 kr.

Homerós Odysseiája. Bö szemelvényekben kiadta és bevezetésekkel ellátta *Dr. Csengeri János.* Budapest, 1886. Eggenberger (Görög és római remekírók iskolai könyvtára.) LXXVI. és 216 l. 8.-r. Ára 1 frt 40 kr.

Középiskolai tantervünk szerint görög tanításunknak közép-pontja Homeros. Az Utasítások Homeros teljes ismeretét, tudatos felfogását, mind történeti, mind pedig aesthetikai méltatását hirdetik a gymnasiumi görög tanítás legbecsesebb eredményének.

E követelésekkel szemben érdekes megfigyelni, mennyire közelítik meg gymnasiumaink a kitűzött czélt. Egy hallgatóm, Weiss Rezső úr, szíveségéből össze vannak nálam állítva az adatok arra nézve, hogy az 1885—86-iki tanévben a közokt. ministerium közvetlen vezetése alatt álló 51, továbbá 20 felekezeti, mindössze tehát 71 főgymnasiumban a tanulók a két legfelsőbb osztályban mit, mennyit és mily kiadások alapján olvastak Homerosból. Iskolai praxisunk jellemzéseül felemlítem ezen összeállítás nyomán, hogy a budapesti II. ker. kir. főgymnasium és a lugosi kath. főgymnasium 8-ik osztályában Homerosból épen semmit, a 7-ik osztályban pedig az Iliasból nem egészen két éneket olvastak. A besztercebányai kir. főgymnasiumban a 7. és 8-ik osztályban az Iliasból és Odysseiából másfél éneket, a győri kath. főgymnasiumban és a kézmárki ág. hitv. evang. főgymnasiumban egy-egy éneket, a soproni és a szabadkai főgymnasiumban a 7-ik osztályban az Ilias első két énekét, a 8-ikban az Ilias 6-ik énekét, a medgyesi ág. hitv. evang. főgymnasium 7-ik osztályában az Iliasból három éneket, 8-ik osztályában épen semmit sem olvastak stb. stb. Szóval az eredmény, melyet középiskolánk Homerosnak, a gymnasiumi görög oktatás ezen középpontjának, ismeretében felmutathat, szégyenletesen csekély. E szomorú jelenség egyik főokát abban kell keresnünk, hogy iskoláink túlnyomó többségében kizárólag szövegkiadásokat adnak a tanuló kezébe. Az 1885—86-iki tanévben 94 osztály közül, melyekre nézve ebben a tekintetben adataim vannak, 67 osztályban használtak (többnyire Dindorf és Hohegger-féle) szövegkiadást és csak 27-ben magyar jegyzetes kiadást. Az ilyen eljárás mellett azután nem csoda, hogy a tanulók gyakran még akkor sem értik a szöveget, ha azt hiszik, hogy megértették, és oly lassan haladnak előre Homeros olvasásában, hogy a Tanterv és az Utasítások által kitűzött czélt még csak meg sem közelítik.

Ily körülmények között örömmel kell fogadni minden segédesz-

közt, mely ama cél elérését elősegíti. Jegyzetes Homeros-kiadásaink ugyan eddig is voltak, de azért új iskolai Homeros-kiadás épen nem mondható fölöslegesnek. A Veress-féle Ilias és Odyssea meggyőződéses szerint, melyet annak idején a szakközönség előtt meg is okoltam, még a legnagyobb jóakarat mellett sem mondható sikerültnek — annál feltűnőbb, hogy tanáraink, ha már jegyzetes kiadásból olvastatják Homeroszt, a Veress-féle kiadásokat szeretik használni; — a mi pedig az én kiadásaimat illeti, melyeket Csengeri igen használhatóknak mond, nem érheti be velük az a tanár, a ki többet vagy olykor mást is akar olvasztatni, mint az Ilias és Odyssea első három énekét. Szóval nagy szükségünk van az olyan Homeros-kiadásra, melynek magyarázatai méltányos tudományos és pædagogiai igényeknek megfelelnek és a mely mindkét epos anyagából annyit ölel fel, hogy jó sokat lehet belőle válogatni. Csengeri azonban még többet akar adni. Oly kiadás közzétételéhez fogott, mely az eddigi kiadások fölött leginkább az által akar kiválni, hogy a két eposnak teljes egészben való megismertetését teszi lehetővé és ilyformán végre valahára megvalósítja a Tanterv és az Utasítások ideálját.

Oly szép törekvés ez, hogy csak sajnálni lehet, hogy kudarczott vallott. Csengeri kiadásaiiban az Ilias- és Odysseának csak mintegy fele van meg, a miért is az, a ki ezen kiadásokból a két epost teljes egészben akarja megismerni, ép úgy a «*summariumra*», az epos tartalmának a könyv elején olvasható elbeszélésére van utalva, mint az, a ki valamely befejezetlen magyar jegyzetes kiadást, vagy akár pusztá szövegkiadást használ. Szinte hihetetlen továbbá, hogy Csengeri egész vállalata azon a merész feltevésen alapúl, hogy akad nálunk intézet, a hol az ő szemelvényeit végig olvastatják, holott a főntebb idézett statistikából kitünik, hogy alig van intézetünk, a melyben Homeros 2000 soráig, a Csengeri Odysseájában foglalt anyagnak nem egészen egy harmadáig felvitték volna (Iliasa meg épen c. 8000 versből áll), a mint hogy sokkal többre vinni oly országban, hol a görög nyelv tanítását az V. osztályban kezdik, teljes lehetetlenség.

Arról a reményről tehát, hogy a Csengeri könyve alapján könnyebben lehet majd megismertetni a tanulókat az egész Iliassal és Odysseával, mint az eddigi kiadások segítségével, így is, úgy is le kell mondani. Ennek következtében azután megszűnnék a Csengeri kiadásainak létjoga, ha a jóakaró bíráló nem tekintene el alapelvüktől, a szemelvények elvétől, a mikor örömmel constatálja, hogy végre van egy Homeros-kiadásunk többé-kevésbbé sikerült bevezetésekkel, mely a válogatásra eléggé terjedelmes olvasmányt foglal magában, és a melyről reményleni lehet. hogy majd annak idején, ha már a hozzá való jegyzetek is meglesznek,*)

*) Hogy még ebben az évtizedben meglesznek, alig merem reményleni. A Görög és Római Remekírók Iskolai Könyvtárában ugyanis, tehát iskolai

hasznavehető és amennyiben aránytalanul magas ára nem állja útját elterjedésének, sokat használt tankönyv is lesz.

Szerény véleményem szerint a szerfelett fogyatékos Veress-féle kiadásokkal és az én befejezetlen kiadásaimmal szemben, továbbá kellő figyelemre méltatva azt a körülményt, hogy a célra nem vezető szövegkiadásokat csak *olcsó* jegyzetes kiadásokkal lehet kiszorítani, nem pedig 2 frt 50 kros kötetekkel, — Csengerinek egészen másképen kellett volna eljárnia, hogy valóban hézagot pótló és életre való kiadást létesítsen. Mindenek előtt le kellett volna mondania arról az utopiáról, hogy egy vagy akár két esztendő alatt 6000—8000 verset fog elolvastathatni gymnasiumaink tanulóival. A helyett adta volna ki idővel az egész Iliast és Odysseát bevezetésekkel és szöveg alatti jegyzetekkel három-négy éneket tartalmazó füzetekben, vagy pedig — minthogy ő is azokkal tart, kik külön füzetbe szeretik foglalni a jegyzeteket — a kiadást csak drágító görög szöveg elhagyásával írt volna bevezetéseket és jegyzeteket pl. a Dindorf-féle szöveg-kiadáshoz, melynek tizenkét éneket tartalmazó füzetét, a melyből a tanár a maga és nem a Csengeri izlése szerint válogathat, a tanuló 45 krért megkapja, — és gondoskodott volna arról, hogy bevezetései és jegyzetei két vagy több füzetben, tehát aránylag olcsón legyenek kaphatók. Azt, hogy az Ilias és Odyssea mily részeit tartja az iskolai olvasásra legalkalmasabbaknak, a bevezetésben egy pár sorban elmondhatta volna.

Az ily kiadásokkal lehetne lendíteni görög oktatásunkon, míg a mostani szemelvényekkel, attól tartok, hogy nem fog lehetni megtörni a Dindorf- és Hohegger-féle szöveg-kiadásoknak határozottan káros uralmát gymnasiumainkon.

Ezen reflexiók azonban — természetesen — nem mentenek fel azon kötelezettség alól, hogy a Csengeri kiadásainak részleteibe bocsátkozzam.

klasszikusok jegyzetes kiadásainak gyűjteményében, terjedelmesebb klasszikusok műveinek kiadásánál rendszeren előbb a szöveg jelenik meg, míg a jegyzetekre, a kiadás főrésze, esztendőig várják a közönséget, a mely pedig — a mint tapasztalásból tudom — ama méregdrága szövegeket nem annyira a bevezetések és holmi marginális tárgymutató kivonatok kedvéért, hanem a jegyzetek kedvéért veszi meg, a melyekről évről-évre reményli, hogy legkésőbb rövid pár héttel az iskolai év kezdete után fognak megjelenni. Pedig hány tanár hányszor csalatkozik e reményében az iskolai oktatás nem csekély kárára, legjobban bizonyítja az a körülmény, hogy a Sallustius-kiadáshoz, mely 1880-ban jelent meg, a jegyzetek 1882-ben készültek el; Horatius költeményei 1880-ban, illetőleg 1881-ben jelentek meg, a hozzávaló jegyzetek tudtommal csak egy pár héttel ezelőtt hagyták el a sajtót, — végre a mi nem kevésbbé épületes, Platon szemelvényeihez, melyek 1883-ban, és Tacitus Annaleseihez, melyek 1881-ben jelentek meg, még most, három illetőleg öt esztendő után, sincsenek meg a várva várt jegyzetek!

Lássuk tehát előbb magukat a szemelvényeket, azután a bevezetéseket.

A szemelvényeket illetőleg csak azt a kérdést lehet felvetni, helyesen vannak-e megválasztva?¹⁾ Összeállításuknál Csengeri, mint az Ilias-hoz írt előszavából megtudjuk, főfigyelmét arra fordította, hogy kihagyja az iskolai olvasásra kevésbé alkalmas és az epos egészének szempontjából mellőzhető részeket. Amazok alatt első sorban a modern felfogás szerint kissé obszón helyeket érti, és az ilyenek kihagyását szemelvényes kiadásban okvetetlenül helyeselnünk kell,²⁾ de már nehezebben fogunk megbarátkozni ama másik elv keresztülvitelével, melynek köszönhető leginkább, hogy pl. az Odyssea 12000 és egynehány sorának kevésnél több mint a fele kapott helyet a szemelvényekben. Magától értetődik, hogy sok, a mit mellőzött, bátran elmaradhatott, a mint hogy az Ilias reducálása nagyon is elnyújtott harczi jeleneteivel aránylag csekély nehézséggel járt — bár itt is nem szívesen nélkülözzük Helena és Aphrodite beszélgetését a III. énekben, mely oly érdekes világot vet Helena jellemére, Achilleus és Agamemnon kibékülését a XIX., Achilleus és Hektor első összetűzését a XX. énekben. A mi azonban az Odysseát illeti, Csengeri elrontotta, felbontotta művészi compositióját az által, hogy kihási-totta belőle Telemachos utazását, melybe a görög hősmondának oly szép részei vannak beleszöve (igaz, hogy ezzel az operatióval c. 1500 verset takarított meg), Penelopét mindig csak a színfalak mögött szerepelteti, és a XIX. énekben lépteti fel legelőször; — kihagyja Demodokos személyét egészen, és a Phemios személyét majdnem egészen, pedig az ezekre vonatkozó versekből tanuljuk ismerni a görög eposköltészet első, kifejeletlen stadiumát. Kihagyja még Nausikaának Odysseussal való utolsó találkozását, Kirkének a Sirenekre, Skyllára és Charybdisre stb. vonatkozó intéseit, melyek eme tengeri portentumoknak Odysseus adta leírását szépen kiegészítik; kihagyja Odysseus találkozását Agamemnonnal és Achilleussal az alvilágban, — szóval kihagyott sok olyant, a mit maga Csengeri szívesen bennhagyott volna kiadásában, ha nem kellett volna attól tartania, hogy kevésbé erőszakos eljárás mellett a szemelvények és a hozzávaló jegyzetek még több papirost fogyasztanak, még drágábbá teszik kiadását. Ezért azonban nem annyira Csengerit, mint inkább a

¹⁾ A mi magát a szöveget illeti, érdemes megjegyezni, hogy az Ilias szövege „jobbára a Dindorf-féle, itt-ott Ameis szerint javítva”, az Odysseáé tisztán az Ameisé. Kár, hogy az Iliasé is nem az. Csengeri egyáltalában túlbecsüli Dindorf Homeros-kiadását.

²⁾ Kár, ez nem sikerült mindenütt; II. I. 31, II. 262, IX. 336. Od. V. 119. 125. 126. megmaradtak a szövegben.

szemelvények elvét kell okolni ; ritka dolog ugyanis, hogy valamely anthologia minden igényt kielégítsen.

Az epos egészének szempontjából mellőzhető részletet csak egyet találtam, Telemachos útrakelését (Od. II. 260—432). Hogy ezt miért vette fel Csengeri, mikor Telemachosnak egész utazását (hazatérését is) mellőzte, — nem tudom.

Áttérek a Csengeri bevezetéseinek ismertetésére.

Az Iliashoz való 80 oldalra terjedő bevezetés kilencz szakaszban a Homeros életére vonatkozó adatokról, a homerosi eposok sorsáról, a homerosi kérdésről, a trójai mondaköréről és az Ilias szerkezetéről szól, megismertet az Ilias tartalmával, chronológiájával és színterével, végül pedig a trójai királyi ház családfáját adja, mindezt eléggé alaposan és jó magyarsággal. De hogy egy esetleges második kiadásnál mégis jó sokat kell majd változtatni, kitűnik a következő észrevételeimből.

Főfogatkozása a homerosi kérdésről való fejezetnek, hogy a Peisistratos-féle recensiót, melyet legújabbán Sittl és Flach meggyőző érvekkel a mesék országába utasítottak, mindennel együtt, a mi vele összefügg, komoly historiai ténynek veszi ; innen azután a hibás előadás a 8., 13., 14., 26., 27., 28-ik lapon.

P. V. abból magyarázza Csengeri a Homeros életéről vonatkozó hiteles adatok hiányát, hogy «halála után jutott hírnévre.» Mintha bizony hitelesebbek volnának adataink, ha még életében jutott volna hírnévre ! A Kr. e. kilencedik században még nem volt a görögöknek irodalomtörténetük.

P. VI. Csengeri Aischylos azon nyilatkozatát, hogy az ő költeményei csak morzsák a Homeros gazdag asztaláról, az Ilias és Odyssea költőjére vonatkoztatja, — hibásan, mert Aischylos a kyklikus eposokból vette darabjai tárgyát.

U. o. azt olvassuk, hogy Herodotos szerint «Homeros négyszáz évvel korábbi nálánál és így Kr. e. 854-ben született.» Másképen, de helyesebben magyarázza Cs. Herodotos ismeretes passusát a IX-ik lapon, hol csak azt következteti belőle, hogy szerinte Homeros «a kilencedik század közepén élt.»

P. VII. a Homeros név magyarázásánál felemlíti, hogy «újabb tudósok, kik a homerosi eposokat apróbb epikus dalok összeállításának nézik, szerkesztőnek, gyűjtőnek, vagy összefűzőttnak, összeillesztettnek értelmezik.» A dolog úgy áll, hogy Curtius kimutatta azon régibb etymologia félszegvoltát, mely szerint *δηρῶς* a. m. «gyűjtő, összeillesztő» ; *δηρῶς* ugyanis, ha igazán *όμοῦ* és *ἀσφαλίσκω*-val függ össze, csak azt jelentheti, hogy «összeillesztett», ez pedig sohasem lehetett azonos az összeillesztő, szerkesztő fogalmával.

P. XIV. Azt, hogy Peisistratos foglalta legelőször írásba a Home-

ros eposait, egy nevezetesebb régi író sem állítja, de Suidasnak Csengeri idézte passusából nem tűnik ki ezen ráfogás hibás volta.

P. XV. az Ilias és Odysseának énekekre való felosztása, mely Aristoteles és Zenodotos közé esik, hibásan van Aristarchosnak tulajdonítva.

P. XVI. meg kellett volna röviden mondani, mi volt az *Ἰλιάς μικρά* tartalma.

Hibás az az állítás, hogy «Homerós reánk jutott szövege egy eclecticus vulgata, mely általában Aristarchostól függ, de szerencsére korábbi kiadásokból jó sok lectiót foglal magában.» Codexeink szövege a régi Aristarchos előtti vulgata, melybe aránylag ritkán kerültek az Aristarchos olvasásai.

Csak két papyrus-töredékünk van részletekkel az Ilias 18-ik és 24-ik énekéből, nem három, mint Csengeri mondja.

P. XVII jó lett volna megmondani, mit kell a «Townleyanus és Harleianus codex» elnevezés alatt érteni. — A palimpsest szó *πάλιν*-ből és *ψάω*-ból (nem *ψέω*-ból) van összetéve.

Naiv megjegyzés u. o., hogy «napjainkban, azt mondhatni, hogy alig van philologus, ki Homerost, legalább részben, ne fordította volna.»

P. XXVI. a digammáról van szó, de nincs benne köszönet. «Hogy Homerosnál eredetileg megvolt, mutatja az elveszése következtében támadt sok hiatus.» Mutatja azt azonkívül még rövid szótagoknak megnyújtása az arsisban és a thesisben. — Hogy a homerosi költeményeket nem írták le mindjárt keletkezésük után, «arra erős bizonyosság az aol digamma használatában való egyenetlenség és önkény, mely szerint a digamma majd consonans, majd egészben vagy részben el van mosódva. Ha mindjárt leírták volna, nagyobb bennök a nyelvi egyenlőség, a *f* használatában való biztosság». De ugyanezt az egyenetlenséget és önkényt tapasztaljuk az aol és dór lyrikusoknál és a dialectikus feliratokon, eze ket pedig mindjárt keletkezésük után írták le. — Még több a hiba abban a következtetésben, melyet Csengeri az aol digamma használatából Homerosnál levon: «úgy látszik tehát, hogy, a homerosi költeményeket eredetileg aol dialectusban költötték, s később ión dialectusban írták le, az ión alphabetában pedig nem volt meg a digamma;» az «aol» digamma ugyanis régenten valamennyi görög dialectusban megvolt, és így abból, hogy Homerosnál helyreállítható, nem lehet következtetni, hogy a homerosi eposokat eredetileg aol dialectusban költötték; — az, hogy a digamma a régi ión alphabetában nem volt meg, szintén hibás állítás.

P. XXXIV. azt mondja Cs. Schliemannról, hogy a hissarliki domb romjai közt a legalul talált várost hiszi Trójának. Ez Schliemann régibb hypothesis, ujabban a második várost azonosítja a homerosi

Trójával, Feltűnő különben, hogy Cs. e helyen elfogadja Schliemann hypothesisét, mely szerint Trója a Hissarlik nevű dombon feküdt, később pedig (p. LXX), mikor Welcker nyomán az Ilias topographiáját adja, a mai Bunarbasin keresi a régi Tróját. — Egy másik ellenmondás, hogy p. LXXVI szerint «Achilleus nem reflectál a nála járt követéségre,» p. LXXIII szerint pedig igenis reflectál rá a XVI. ének 60 s. k. verseiben.

De ideje már, hogy áttérjünk Csengerinek az Odysseához írt bevezetéseire.

A 71 oldalra terjedő bevezetések hét fejezetben az Odyssea szerzőjével, tartalmával, chronológiájával és szerkezetével, továbbá (Gemoll alapján) a mostani Ithaka topographiájával és az epicus előadásmóddal ismertetik meg az olvasót, végül pedig a homerosi költészet és világnézet jellemzését adják.

Az első fejezetben, mely az Odyssea szerzőjéről szól, Csengeri az Ilias és Odyssea közötti eltéréseket és megegyezéseket fejtegeti, nagyjában helyesen, és arra az eredményre jut, hogy nincs okunk az Odysseát Homerosztól elvitatni. Nem szándékom az eltérések magyarázatát és az eredmény helyességét kétségbe vonni, csak azt a megjegyzést kockáztatom, hogy a Csengeri által statuált lényeges, kivált az elrendezésben mutatkozó megegyezések vajmi keveset nyomnak a latban. Az ilyen egyezésről, pl. hogy az Ilias 6-ik éneke Andromache, az Odyssea 6-ik éneke pedig Nausikaa kedves episdóját foglalja magában, a költő nem tehet, mert a homerosi eposoknak énekekre való felosztása 500—600 évvel a költő kora után jött divatba. Továbbá Csengeri szerint az Odysseában a Telemachia (1—4 ének) helyzete épen olyan, mint az Iliasban a szorosabb értelemben vett Iliasé (2—7.), de egy másik helyen (p. XLIV.) lehetségesnek tartja, hogy a Telemachia eredetileg nem tartozott az Odysseába, hanem maga Homeros vagy más költő később költötte belé.

Az Odyssea szerkezetéről szóló fejezetnek nagy részét Kirchhoffnak az Odyssea keletkezésére vonatkozó hypothesisének czáfolata képezi. (A legújabb hypothesis, Wilamowitz-Moellendorf ét, mely pedig épen úgy megérdemli a figyelmet, mint a Kirchhoffé, egészen mellőzi, alkalmasint azért, mert nem ismeri.) Ez Csengeri könyvének legkevésbé sikerült része. Azután még fölösleges is. Az ily nehéz problémát elég lett volna röviden érinteni; terjedelmes, tudományos czáfolata nem való iskolai kiadásba. Hozzá még a Kirchhoff hypothesisé rosszul is van elmondva. Csengeri beszél a Kirchhoff-féle Telemachiáról és az ifjabb nostosról a nélkül, hogy megmondaná, mit ért alatta. Az olvasó még csak azt sem tudja meg Csengeritől pontosan, melyek tulajdonképen Kirchhoff szerint az Odyssea alkatrészei, indokolásából meg épen csak

azokat az argumentumokat hallja, melyeket Csengeri jónak lát megczáfolni; hogy ezen argumentumok mennyire szolgálnak a hypothesis támogatására, azt több helyen még csak nem is sejtheti az olvasó. A mi aztán Csengeri czáfolatát illeti, az szerfelett gyarló. Mások a Kirchhoff hypothesisét sokkal jobban megczáfolták már. Például Csengerinek a Telemachiára vonatkozó fejtegetéseire reflektálok. Kirchhoff abból, hogy Athenének Telemachosnak adott tanácsai (I. 269—302) ellenmondók és zavarók, ellenben Telemachos ezen tanácsok szerint helyesen jár el (II), azt következteti, hogy az első ének idézett helye a második éneknek rossz utánzása, azaz, hogy más szerzőtől való. Evvel szemben Csengeri csak azt hozza fel, hogy Telemachos Athene tanácsát értelmetlensége mellett is jól érti, és a szerint cselekszik. Csak hogy ezt nem lehet ellenargumentumnak elfogadni; Csengerinek azt kellett volna kimutatni, hogy Athene tanácsai tényleg nem értelmetlenek; ezt pedig nem teszi. — Igazán meglepő, hogyan magyarázza Csengeri azt, hogy Telemachos minden ok nélkül még 29 napot tölt Menelaos udvaránál, holott nincs ott már semmi keresni valója, otthon azonban ugyan csak szükség van rá, és a negyedik énekben ki is fejezte szándékát, hogy rögtön hazatér. Csengeri szerint ez azért van, mert Telemachos jónak látta bevárni Athene intézkedéseit. E magyarázatban a költői tevékenységnek sajátos felfogása nyilvánul. Mintha az eposköltő csak valamely tehetetlen krónikás volna, kinek épen úgy kell előadni az eseményeket, a mint megtörténtek! Hiszen a költőtől függ, hogy mikor akarja pl. Athenét szerepeltetni, a miért is ha azt találjuk, hogy az események láncolatában hiba van, ezt az olyan Kirchhoff-féle hypothesis-sal kell magyaráznunk, vagy pedig a régi költő még nem eléggé kifejlett technikájának kell felrótnunk. Csengerivel feltenni, hogy itt κατὰ τὸ σιωπώμενον valami fontos részlet van elhallgatva, kritikátlanság volna. — Kirchhoff azon is fennakadt, hogy Athene a 13-ik énekben napfelkelte után hagyja el Odysseust Ithakában, de a 15-ik énekben ugyanaz nap reggelén hajnal-hasadta előtt érkezik Telemachoshoz Spartába. Ezt az ellenmondást Csengeri valami fennkölt æsthetikai elvből mentegeti: szerinte oka az, hogy a korábbi idő a 15-ik énekben *ad hoc* jobban megfelel a helyzetnek. Ezt kereken tagadom. Egészen a költő tetszésétől függött, hogy Athene Telemachost ágyából vagy az ebéd mellől hívja haza; ha az utóbbit teszi, ellenmondásnak nyoma sincs.

Az itt említett és egyéb argumentumokból azt következtette Kirchhoff, hogy a Telemachia eredetileg önálló költemény volt, és csak az átdolgozó által került az Odysseába. Evvel szemben Csengeri először is nem hiheti, hogy a Telemachia valamikor önálló költemény lehetett volna, azért mert Telemachos nem epikus hős. De hisz' nem kell, hogy a Telemachia epos lett legyen, lehetett az eposi költemény; ebben a

főszemélynek nem kell epikus hősnek lenni. Cs. másodszer figyelmeztet arra, hogy a Telemachia kapcsolatban van az Odysseával azért is, mert föltételezi a kérők leölését, s mert a Telemachiában is ugyanazok a kérők szóvivői, a kik az Odysseában. Ezen ellenvetés sem czáfolat; Kirchhoff nem állította, hogy az átdolgozó a Telemachiát egyszerűen változtatlanul vette át az Odysseába; az említett egyezéseket, ha nem voltak már eredetileg a mondában, az átdolgozó szőhette a Telemachiába.

Úgy látszik különben, hogy Csengeri maga sem bízik nagyon czáfolatában. Végén ugyanis avval a nyilatkozattal lepi meg az olvasót, hogy „mindamellett lehetséges, hogy a Telemachia eredetileg nem tartozott az Odysseához s vagy maga Homeros vagy más költő később költötte belé.” Attól tartok, hogy az ilyen következtelenségnél a tanuló aligha fog nagy bizalommal viseltetni Csengeri okoskodásainak alaposága iránt.

Még csak egy dologra kell e fejezetben figyelmeztetnem, arra, hogy miképen értelmezi Csengeri ezen iskolai kiadásban a görög mondákat. Csengeri a trójai mondakört az indogermán összehasonlító mythologia azon irányának értelmében fogja fel, mely a mythologiai és mondai elemekben mindenütt a nap szereplésének reminiscentiáját látja. Ezen iránynak megvan a maga jogosultsága, és alig szenvedhet kétséget, hogy a görög mythologia egyes főszemélyeiben solaris herosokat kell felismernünk; hogy pl. Oidipus, Achilleus és maga Odysseus is azok. Ezt véleményem szerint még a középiskolai tanulónak is meg lehet mondani, csakhogy először azt is meg kell neki röviden mondani, hogy min alapul a görög mythologia ezen felfogása. — Csengeri ezt mindkét kiadásában elmulasztotta, pedig csak fel nem teheti, hogy minden gymnasia ismeri Cox mythológiáját és Görög Regéit — másodszer pedig nem szabad ezen elvet a mythus minden egyes vonása magyarázásánál érvényesíteni akarni. És Csengeri ebben a dologban, sajnos, nem ezen mythus-irány megalapítójának, Müller Miksának, elveit vallja, a ki rendszerint csak az etymologiai kulccsal kezében vállalkozik valamely mythus megfejtésére, — hanem Coxot követi, a ki nem éri be azzal, hogy valamely mythus alapeszméjét felismerte, hanem solaris magyarázatát a mythusnak még olyan vonásaira is ráerőszakolja, melyekben az elfogulatlan kutató nem láthat egyebet, mint a nép regélő kedvének a solaris mythussal még csak messziről sem érintkező kifolyásait. Cox és Csengeri szerint Odysseusnak tíz esztendei bolyongása Ilionból haza Ithakába nem egyéb, mint a napnak tíz órai útja az éj legyőzése után reggeltől estig. Ezen az úton sok mindenféle akadálylal találkozik, szívesen pihen meg a phaiakok szép országában, melyeket az égi fényben fürdő, ragyogó felhőkkel kell azonosítanunk (miért? talán csak nem azért, mert a *Φαίηκες* név a *φαιός* melléknévvel (a. m. sötét) függhet össze, — lucus a

non lucendo?), Kalypso, a mindent befedő (καλύπτω), tiszta, szép éjszaka, csillagoktól ragyogó ágyas házában elrejti stb. Itt aztán talán még a gymnasista is fennakad. Ha Odysseus hazatérése a napnak pályáját reggeltől estig az éj legyőzése után jelképezi, hogyan állhatja akkor útját az éjszaka az ő ragyogó ágyas házával fényes nappal? Még jobban összezavarja aztán Csengeri a dolgot azzal, hogy saját jó szántából Kalypsót egyúttal a tél szakának declarálja, hol Odysseus hét évig (azaz a hét téli hónapon át) időzik. Ezen magyarázatra, melyből azt az érdekes factumot is megtudja a tanuló, hogy Görögország kék ege alatt a tél hét hónapig tart, nyilván a hetes szám szolgáltatott okot és alkalmat. De ha visszaemlékezett volna Csengeri arra, hogy mennyire szeret a régi epos egyes számokat, a hetes és kilenczes számot, alkalmazni, nem kapott volna oly mohón ama hypothesisen. — Az én meggyőződése szerint a görög mythus-magyarázat solaris elméletének az ilyen túlhajtása a tanulókra csak azzal a hatással lehet, hogy előmozdítja hajlamukat alaptalan, phantastikus hypothesisekre. — Végül megjegyzem, hogy Coxnak Csengerinél olvasható, itt-ott szószerinti kivonata nem mindig érthető. Többek közt azt kell olvasnunk Csengerinél, hogy Odysseusnak, a napnak, haza érve előbb meg kell küzdenie az esthajnal környező sötét fellegekkel (a kérőkkel), s felhőkbe rejtőzve (álruhában) *«a felhőnek egy kis nyílásán lövelli ki magát.»* A ki Coxot nem ismeri, e sorok olvasásánál aligha fog arra a gondolatra jutni, hogy az utóbbi szavak azt akarják magyarázni, miért van az Odyssea utolsó énekeiben oly nagy szerepe Odysseus fjának. Feltűnő még, hogy e fejezetben Csengeri Briseisnek Achilleussal szemben ugyanazt a fontos szerepet tulajdonítja, mint Penelopénak Odysseussal szemben, míg az Iliashoz való bevezetésében, az Ilias mythusának magyarázatánál, nem is említi Briseist.

Csengeri bevezetésének utolsó két fejezete, a bevezetésnek mintegy harmadrésze, a mint már említettem, az epikus előadásmódról szól és a homerosi költészet és világnézet jellemzését tartalmazza. Ez a két fejezet menti meg tulajdonképen a Csengeri Odysseájának sorsát; mert az ilyen tartalmú fejezetek az eddigi Homeros-kiadásokban hiányoztak, pedig jó hasznukat veheti a tanuló. Az epikus előadásmód stb. a Nitzsch, Sittl, Bonitz, Mahaffy, Schneidewin és mások műveinek felhasználásával ügyesen van ismertetve, legfeljebb azt lehet itt kifogásolni, hogy Homerosnak a népköltészethez való viszonyát nem fejtegeti Csengeri.

Ezen tanulságos fejezetekre, valamint az Odyssea szerzőjének, tartalmának, chronológiájának és Ithaka topographiájának tárgyalására való tekintettel — az utóbbi három fejezetet különben még a Csengerinél kevésbé szorgalmas íróknak is nehéz lett volna elrontani — ajánlottnak, hogy engedélyezzessék Csengeri szemelvényes Odysseája számos

fogyatkozása ellenére is; Iliasa, mint fentebb láttuk, kisebb mértékben szolgáltat alkalmat alapos kifogásokra.

Dr. ÁBEL JENŐ. *)

Herodoti epitome sive loci ex Herodoti libris excerpti. In usum scholarum collegit et lexico Hungarico instruxit *Stephanus Dávid*. Budapestini V. Lauffer, 1887. 8.-r. VIII. 132. l., 70 kr.

A fáradhatatlan szerzőnek «Szemelvények Herodotos művéből» című könyve alig érte meg az Eggenberger-féle könyvkereskedés remekíró-gyűjteményében a második kiadást, máris fent kiirt iskolai kiadásával lép tanártársai és a bírálók elé. Hogy magyar című kiadása használható, az már abból az elég ritka körülményből világlik ki, hogy hat év lefolyása alatt már második kiadása vált szükségessé, holott e szerzőt csak a 7-ik osztályban olvassák a tanítás tervének értelmében. Ép ilyen használhatónak vagy talán még használhatóbbnak lehet az újabb latin című és bevezetésű könyvet is mondani. Előnye még az, hogy tartalma változatosabb és bővebb, mint a szemelvényeké. Ezekben ugyanis csak a következő fejezetekre oszlik az olvasmány: Kroisos és Solon, Kroisos bukása, Kyros története, Kambyzes Aigyptosban, Dareios megválasztása, Dareios Skythiában és Polykrates története, továbbá a görögök történetéből a marathoni, thermopylai és salamiszi ütközet; — az Epitoméban tizenöt fejezet van a következő tartalommal: Arion, a perzsák szokásairól, Babylon leírása, a Nilus forrásai, a görögök isteneinek és jóslatának aegyptosi eredetéről, a krokodilról, Rhampsinitos kincse, Kheops a legnagyobb pyramis építője, a szittyák vallása és szokásai, aztán a görög történetből a marathoni, thermopylai, salamiszi, plataiai és mykaléi csata és a lakedaimoni királyok kiváltságairól.

Némely fejezet összeállítása nagy gondot és fáradságot kívánt, például a tizenegyediké, a melyben Herodotosnak majdnem egész hetedik könyvét kellett feldolgozni. A latin előljáró beszédből megtudjuk, hogy a szerző ez Epitomében azért nem írta az egyes fejezetek tartalmát az olvasmány elé, mint a Szemelvényekben, mert arról van meggyőződve, hogy ez a növendéknek inkább árt, mint használ.

A könyvet inkább a szöveghez alkalmazott kimerítő szótárral látta el, mint az egyes szakaszokhoz való jegyzetekkel, melyek a magyar című kiadásban a nyelvjárási sajátságokat és a tárgyi nehézségeket magyarázzák meg; ezzel mindenesetre nagyobb munkára szoktatja tanítványait, mint a Szemelvényekben követett móddal. A szöveg megállapításában Stein kiadását használta a szerző, azon tudósét, a ki Herodotos szövegének helyreállításában legtöbb érdemet szerzett. A szöveg előtt Herodotos életét és művét írja le rövid latin czikkben; a szöveg után a

*) A közoktatási tanácsnak, az Iliasra vonatkozó megjegyzésekkel bővített bírálata.

könyv felét elfoglaló görög-magyar szótárt közöl, a melybe a szövegben előforduló összes szókat felvette; a függelékben Herodotos szójárásának vázlatos átnézetét adja magyarul. Ebben a példák igen helyesen majdnem kizárólag a szemelvények szövegéből vannak kiválasztva. Egyes alaktani sajátságok magyarázata már a szótárban az illető szóknál fordul elő, így különösen a rendhagyó fő- és melléknevek, a *μ*-végű igék és rendhagyó igék ragozása; ezért a szerző a függelékben egyszerűen hivatkozhatott a szótárra. A könyv egyéb jó tulajdonságai még csinos külseje és nyomása, meg olcsó volta. A sajtóhibákat a könyv végén összeírta a szerző; elmaradt a következő: az 50. l. 12. sorában *ἐς* helyett kell *ἐξ*. A szótárhoz pótlólag a következőt jegyezhetni meg: *κλειτός*, híres, dicső, előfordul a XI. olvasmány 20-ik szakaszában; *παρέχουαι*, föllépek (szónokról), XII, 6. és *συνίστημι* pfhoz: egymással szemben áll a harcztéren, XII, 4.

Dr. POZDER KÁROLY.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Karl Penka, *Die Herkunft der Arier*. Neue Beiträge zur historischen Anthropologie der europäischen Völker. Wien und Teschen. 1886.

Mikor Grimm nyomán Bopp Ferencz és mások kétségtelenül bebizonyították, hogy az európai nyelvek tetemes része s az ázsiaiaknak egy csoportja közös alap-nyelvre, az indogermán vagy árja ősnyelvre vezethető vissza, vagyis hogy az ezen nyelveket beszélő népek protoethnikus egységet képeznek, ezzel egy új tudománynak, a *nyelvtudományi palaeontológiának* vetették meg alapját. E tudomány még aránylag igen fiatal, de rövid élete mellett már eddig is rendkívüli eredményeket képes fölmutatni. Felfödözte az őskornak egy eleddig ismeretlen maradványát, a szógyökereket, s úgy olvasott rólok, mint az archæologus a kiásott csontok és kőeszközökről. Kutatásai szinte felforgatták az őskorral foglalkozó egyéb tudományok eredményeit, s kiolvasott tényeinek világítása mellett az ősvilág nagyot változott. Ez új tudományt rohamos emelkedése, meglepő sikerei népszerűvé tették s a bizalom felfedezéseinek valódi becse iránt mindinkább növekedett. Lassankint fő tárgyán, az árja ősnyelv reconstruálásán kívül, egyéb közel eső kérdések megoldásába is belefogott, minők: az emberfajok (race-ok) művelődési fejlődésének feltüntése, osztályozása, különösen pedig az árja őshaza helyének megállapítása. Sikerei mellett a præhistorikus archæologia, geologia és kraniologia segédtudományokká törpültek, sőt utóbb már teljesen ignoráltattak is.

Ezen viisszás állapot ellen emelt szót Penka Károly, bécsi ethnologus, már egy korábbi könyvében, ¹⁾ hol az árja népek eredetét tárgyalva, hangsúlyozta, hogy az újabb nyelvészek, az eredet és őshaza kérdésében az archæologia s a vele rokon tudományok segítségül vétele nélkül, soha sem juthatnak elfogadható eredményre. Mintegy ellensúlyozásúl tehát egybefoglalja a mellőzés alatt szinte kifejlődött præ-historicus anthropologia stb. felderített eredményeit, melyek nem egy esetben megczáfolják az egyoldalú nyelvészeti kutatásokat. — Ezen szorosan vett természettudományi vizsgálódások legfigyelemreméltóbb következése gyanánt az indogermán őshazát, vagyis azt a helyet, hol az árja népek még egy nyelvet beszélve éltek, Skandináviába helyezi a szerző. Könyve azonban erős ellenzésre talált a szaktudósok körében; a nyelvészeken (Müller Fr., Tomaschek, Kirchhoff) kívül maguk a természettudósok (Ujfalvy, Mantegazza, Hommel) sem osztottak nézetben; nem tartották egyébnek az újabb, divatos hypothesisek túlhajtásánál, — és nem minden látszólagos alap nélkül.

Még u. i. alig negyedszázaddal ezelőtt Ázsiában gondolták az ősi lakhelyet. *Fictet* után *Justi*, *Müller Miksa* s mások *Baktria* környékén keresték, mert 1. a régibb, hagyományos felfogás Ázsiát tartotta az emberi nem bölcsőjének, 2. a biblia szavai ide utalnak, 3. a népáramlatok fő vándorlási iránya keletről nyugatnak vivő volt, végre 4. a legrégebb indogermán feljegyzések, mint a *Zend-Avesta* s a *Rig-Veda*, ezen környéken irattak. *Latham* (1862) helyezte először át az őshazát Európa területére, mert szerinte hihetetlen, hogy az egységes törzsnek aránytalanúl nagyobb része messzebb vándorolt volna el a kisebbnél (irániak és indusoknál). *Fick* az Ural hegységben, *Benfey* és *Peschel* Ukrajnában (a *Rokitno-mocsarak* környékén), *Geiger* Németországban vélik felfedezettnek s i. t.²⁾ — A folyton nyugatibb vidékekre való áthelyezésnél Penka Skandináviával a legszélsőig ment. Már ez magában elég okot adott a bizalmatlanságra. A kedvezőtlen fogadtatás — bár másfelől egyik bírálója, *Justi*, a kérdést P. megfejtése szerint véglegesen eldöntöttnek nyilvánítja — arra bírta a szerzőt, hogy okait ujabbakkal megtoldva, az ellenvetéseket czáfolva, másik munkát is írjon e tárgyról. A mű az idén jelent meg s a következőkben adjuk vázlatos ismertetését.

Penka könyve igen érdemes munka. Ismereteinek sokoldalúságával s az idézetek valóságos özönével száll benne sikra véleménye mellett, melyet ha nem is kétségtelenné, de legalább valószínűvé sikerült tennie.

¹⁾ *Origines Ariacae*. Linguistisch-ethnologische Untersuchungen zur ältesten Geschichte der arischen Völker u. Sprachen. Von K. Penka. Wien u. Teschen. 1883. (előszavában).

²⁾ V. ö. *Schrader*, Sprachvergleichung und Urgeschichte. 117—149. ll.

Azonban nemcsak mint a skandináv-theoria védelme bír a könyv érdekel, hanem mint olyan is, mely felölelve az összes e tárgyra vonatkozó kutatásokat le egészen napjainkig, az őskorról is új és szemléltető képet nyújt. Ismerteti az eddigi nézetek nagy eltéréseit az emberi nem bölcsőjének kérdésében s bemutatja a legújabb kutatások eredményét, melyeket a következőkben foglalhatunk össze. Mindenekelőtt az emberi nem egységes eredete valószínűvé lett. Az ősemberek hazáját Quatrefages még Ázsiában, Darwin Afrikában, Hæckel és Peschel az eltűnt Lemuriában, míg Wagner (Ursprung und Heimat des Urmenschen) már éjszaki Európában keresték. Utóbbi nézet a valószínű, mert földrészünkön a legkorábban, már a tertiárkor végén fellép az ember, még pedig oly primitív műveltségi fokon, melyből előző, nagyobb mérvű vándorlás más világrészekből fel nem tehető.

A tertiárkor derekán Európa klímája igen meleg volt. Növényei örökzöld őserdőket képeztek. Mikor azonban a periodus végén megjelent az ember, a hőmérséklet már rohamosan csökkent s megkezdődött az átmenet a diluviális időszakba, mely az u. n. jégkorral esik össze. Éjszokról a roppant jégmezők (gletscherek) délnek haladva, kiölték az æquatorialis florát, helyébe túlevelű fák kerültek. Az állatfajokkal délre menekült az ember is. E vándorlás sanyarúságai alatt hajtott ki a művelődés első csirája, kezdődött a repesztett kőszerszók kora (palæolith periodus). — A földfelületnek e nagy, climaticus változásai a kényszerített vándorlásokon kívül, mondhatjuk, döntő befolyással voltak a fajok keletkezésére is; ekkor válhatott el a négy fő race, u. m. az iráni vagy árja, a turáni vagy mongol, az æthiop vagy néger és a sémi válfaj. — A jégkor után Európa nagy része lakatlan maradt, míg évezredek múltán a délről visszaforduló sémi s a keletről jövő turáni faj özönlötte el. A két hatalmas áramlat földrészünk déli területén érintkezett egymással, hol keveredések világosan kimutathatók. Ekkor keletkeztek u. i. a Balkán félszigeten a *pelasgok* (πελας a *par* ősgyökérnek *par-as* abl.-ából: első, elejétől fogva való), az *appenin* az *etruskok* (Taylor, Deecke) s a pyrenéin az *iberek*, kiknek egyenes utódaik a mai baszkok.

Sokkal nehezebb feladat már az árják utjának kimutatása. Valószínű, hogy Éjszak-Európából jöttek; erre vall a Maas mellett talált, hires Engis-féle koponya, melyet ősgermán eredetűnek tartanak (Broca, Virchow). Innen délnek, esetleg keletnek szorították a jégmezők; a dél-oroszországi kősirokban (dolmen) ugyane typosnak több képviselőjét meglették. Ukraina nem igen tekinthető őshazának; sem bükkfája, sem lazacza, angolnája nincs, a mikre pedig az árjáknak közös gyökereik vannak. Az itt tartózkodás csak kényszerített s aránylag rövid idejű lehetett. Innen P. ismét éjszának vezeti őket, úgy okoskodván, hogy a jégkor elmúltával a hidegebb éghajlhoz szokott állatok után mentek

vissza. A folyton melegedő klíma u. i. a rénszarvast, mely már alkalmasint szelídebb állapotban élt lakásaik körül, valamint a vadászat tárgyát képező fókákat és jegesmedvéket vagy ezek régibb típusait éjszakra üldözte, hova az árjáknak létük e biztosítékait követniök kellett. Ezen kissé messze fekvő ok mellett felemlíti, hogy közvetlen a diluviális kor után Közép-Európából eltűnik az ember; minthogy pedig népnyomtanul el nem veszhethet, délen meg a turáni race állta útját, szükségképp éjszakra kellett az indogermán törzsnek vándorolnia.

Az éjszakai klíma inkább is megfelelt az árják testi szervezetének. Magas, szikár termetű dolichocephal fejalkatú, világos haj- és arcszínű faj voltak (Pöschke). Erre nézve a tekintélyek nyilatkozatai mellett érvül említ az ókor feljegyzéseit (Tacitus, Plinius), a mondák hősi alakjait (Edda: Rígmál), kiket mind ily alakúnak testesített meg s származtatott át emberöltőkön keresztül a népphantasia. Az indogermánok közt találni mai napig is a legtöbb szókét. A statisztika megdönthetetlen adatokkal tanúsítja, hogy a szókéek száma évről-évre fogy, s valamikor sokkal többnek, sőt az emberiség nagy részének világos complexióval kellett legyen birnia. A szóke hajsztin kivesztésének kétségtelen jelére nézve hihető megfeytést mindedig nem ismerünk; még legéltrevalóbb az a megoldás, mely a fajkeveredés mellett a művelődésnek tulajdonítja e jelenséget. Az agy sokszerű functiója u. i. a szűk dolichocephal alkatot brachycephallá kerekítette és szélesítette ki, melyhez vele egyidejűleg a tőle elválhatatlan sötétebb complexiót is felvette. Bármiként legyen is, a fennrajzolt indogermán typus hitelességében nincs okunk kételkedni; a dán kjökkenmöddingek, a svéd sírsorok s a nyugat-oroszországi kő-sírok mellette bizonyítanak. Ennek pedig természetes következménye, hogy hazájok valahol éjszakon lehetett. Az anthropológiából ugyanis ismeretes, hogy a déli éghajlat a bőr alatt levő Malpighi-rétegben annál több szénanyagot rak le, minél forróbb a tartózkodás helye (innen a négerek fekete színe), míg éjszакnak haladva, a szénlerakodás mindinkább fogy, hideg klímában pedig elvész s előáll a világos complexio. A zord vidék, fagy és viharok megedzik a testet, küzdelmet követelnek, mely meg kifejleszti a magas, szikár, de izmos, aczélos alkatot. Ime az árják két fő typikus vonása. Így hát hazájok éjszакon keresendő; — de hol?

Mielőtt P. ebbeli véleményét tárgyalnók, meg kell említenünk azt a mellékes kitérését, melylyel ugyan ő az őstypus megállapítása után egy igen fontos kérdéssel rövideden végez. Várható t. i. az a fontos ellenvetés, hogy az árjáknak mondott népek túlnyomó részéről már régebben bebizonyították, miszerint azok épen nem voltak dolichocephalok és szókéek; a kelták, szlávok, litvánok, irániak és indusok mindvégig barnák és brachycephalok voltak; ezt bizonyítja a præhistoricus leletek nagy

száma. Másfelől meg ismeretes a faji jellemvonások szívóssága, maradandó volta, mire a sok példa között legszembeszökőbb a sémi fajé, hol a négyezer éves assyr-babylon emlékeken már ugyanazok fő jellemző vonásai, mint mai nap. Hogyan egyeztethető meg tehát az összehasonlító nyelvészet elfogadott tétele, mely az indogermánokat egy törzsből származtatja, Penkáéval? — Szerzőnk felelete rövid s éppen nem kielégítő. Kimondja a priori, hogy ezek nem árják, hanem a valódi indogermánoknak csupán általuk leigázott szomszédaik, kik kénytelenségből vették át vagy inkább tanulták el a maguké mellett azok nyelvét. Szerinte innen lennének magyarázhatók e nyelvek hangtani és morphologiai eltérései. Magyarázata kissé önkényes, melyet néhány szóetymológiával még nem tett elfogadhatóvá és nem döntötte meg a nyelvészet egyik legszebb vívmányát, a fejtegetésével szemben álló hangtani törvényeket.

Sokkal biztosabb talajra lép már, midőn az őshazát keresi. Itt természetrajzi módszert követ, mely abból áll, hogy egy bizonyos növény fő tenyésző helyét elterjedési körének középpontjába helyezik. Az árjakat uraló terület csak félkör, melynek másik felét tenger lepi; a középpontba így déli Skandinávia és Dánország esnek. Ez azonban nem döntő, mert ha a kört annyira szélesítjük, hogy Iran és India is befoglalassék, úgy e módszer éppen Benfeynek és Schradernek ad igazat, kik Európa középrészét tartják összeközpontnak. De a módszer alkalmazása sem kifogástalan; a mi a növényeknél szigorú pontossággal megszabható, az még korán sem vihető keresztül a népfajoknál: vándorlás, keveredés, a faji természetek szívóssága vagy elernyedése, haladó művelődés, mind oly tényezők, a mik az egyszerű növénytani formulát megdöntik. Kísértsük meg alkalmazni egyéb népfajokra, pl. a sémire vagy a turánira, az eredmény nem fog megfelelni a valóságnak. De döntő okait más kapcsolatban sorolja fel a szerző.

Felvet három ethnologiai kérdést, melyet ha kedvezően old meg, theoriája felderített ténynyé válik. A kérdések elseje ez: *Lehet-e Skandináviai őslakóit árjáknek tekinteni?* Az ásatások kimutatták, hogy a felszínen kevés kerekkoponyáson (lappok) kívül már a præhistoricus ember dolichocephal typust mutat (Retzius). S ez a typus folyton megtartja számát a kő-, bronz- és vaskoron át egész a legújabb időkig (Düben). E szembeszökően egységes uralkodó faj egyszersmind azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy szervezetének az a klíma, az a környezet felel meg leginkább, hol változatlanul fennmaradt és a hol — tovább követhetve — a typusnak keletkeznie, kifejlődnie kellett. Érdekesebb azonban a második kérdés: *Egyezik-e az a typus, melyet a nyelvtudományi palaeontológia az árják műveltségéről felállít, azzal a mit a kőkorbéli leletek Skandináviában mutatnak?* Ujabban sokat módosítottak (Helm, Schrader) azon a kedvező véleményen, melyet régebb nyelvészek (Justi, Benfey)

az árjak culturájáról alkottak. ¹⁾ Az az idyllicus, patriarchalis élet, tele erénnyel és dallal, nem egyéb szép álmoképnél. Műveltségök nem állt magasabb fokon a schweizi czölöplakókénál; kőeszközeik ép oly esetlenek, lakásaik ép oly kezdetlegesek, mint a neolith korszak összes népeié. Míg Skandináviáról kitűnt (H. Hildebrand, Montelius), hogy épen nem lakták pásztorkodó vad törzsek. A kiásott kőbalták és csákányok ügyesebb csináláson kívül bizonyos diszítést, csinra törekvést árulnak el, mi kétségtelenné teszi, hogy a két elem culturája egy fokon állott; így a második kérdésre is kedvező a felelet. A harmadik, mely a *nyelv-kincséből összeszerkesztett állat- és növényvilág egyezését kívánja*, szintén P. elméletének javára üt ki. A kjökkenmöödingek rétegeiben talált állati csontok és növénymaradványok teljesen megegyeznek azon fauna és florával, mik, az árjak szókincséből következtetve, az őshazában meglehettek, minők az emlősök nagy része, a sokat vitatott bükk, stb.²⁾

Éjszaki eredet mellett tanúskodnak végre a mondai hagyományok («Thule,» sok hely a Zend-Avestában, Homer Odysseusa egy eredetű az éjszaki Orendel mondával, stb.). Érdekesen bizonyítja azt is, hogy az őshazának tenger mellett kelle feküdnie (szkr. mira, lat. mare, gót marei, ófn. mari = tenger, mely átjött az ugor nyelvekbe is: f. meri, észt merri, mrdv. more, stb.) s hogy kezdetleges alakjában ismerték a hajót (szkr. nāvā, óprzs. nāvi, gör. ναῦς, lat. navis . . .).

Ezekben adtuk a könyvnek vázlatos ismertetését. Az eredmények, melyekre tárgyalása folyamán jut, első pillanatra a positiv, megdönthetetlen tények biztosságával látszanak hatni. Ez azonban tévedés. Biztos eredményt e téren nem csak kívánni, de remélni is bajos. Már maguk a felsorolt érvek is oly hypothesisok, melyek tények hiányában elfogadhatók s a valószínűség látszatával bírnak ugyan, de bebizonyítva, megerősítve vagy végleg megdöntve talán soha sem lesznek. S az ezekből rakott épület bármily tetszetős legyen is, egy újabb ellentétes és valóbszínű hypothesis felmerültével, mely az alapkövek egyikét megingatja, kártyavár gyanánt omlik össze. Hogy csak egy ily példát említsünk, azok az adatok, miket az ásatások eredménye nyomán szerző közöl, nem épen megbízhatók. Ki osztja el kétségünket az iránt, vajjon a túlnyomó számban napfényre került árja koponyák nem egy elenyésző csekély részét képezik-e azon kor és hely lakóinak, és nem a statisztika szerint kisebb mennyiségnek vett turáni maradvány származik-e tulajdonképen a nagyobb részből? Legközelebb bukkanhatnak ily temetőre s az egész hypothesis alapján megrendült. E fajta kérdésekben Penka minden ellenkezése

¹⁾ L. bőv. *Heinrich G.* A német irodalom története. I. 5. s. köv. 11.

²⁾ L. *Spitkö L.* ismertetését Schrader könyvéről. *Egyet. Phil. Köz.* 1883. 695. l.

daczára is csakugyan a nyelvészet van hivatva legtöbbet nyújtani, mint olyan, a melynek alapja még legismertebb s aránylag leginkább megbízható, a nyelv, annak kifejezett palæontológiája, a gyökerek tana.

Hanem azért az ily munka korán sincs haszon nélkül, mert míg egyrészt a kezdőnek teljes anyagot nyújt, másfelől a szakértnak körében vitát kelt, a mely nélkül pedig nincsen haladás. — Mindent összevetve, Penka művét az érdekes, nagy vita egyik számottevő termékének kell tekintenünk, a mely ha nem is döntötte el végleg az őshaza kérdését, ha magyarázatai s különösen etymológiai között akad is olyan, mely a tűzpróbát ki nem állja (pl. az *árja* név származtatása az ősi *gar*: fényleni, gyökérből, hol a gutt. med. *g* el nem vesztetett), ha végre eltekin-tünk a nyelvészettel ellenséges lábon álló, egyoldalú irányától; minden-esetre érdekes új nézetet ad elő és úgy adja elő, hogy megérdemli a vele való bővebb foglalkozást.

SOLYMOSSY SÁNDOR.

Linguistisch-historische Forschungen zur Handelsgeschichte und Waarenkunde von Dr. O. Schrader. Erster Theil. Jena, 1886.

Schradernek e könyve folytatása azon jeles munkának, melyet nem régiben (1883.) »Sprachvergleichung und Urgeschichte» czímen bocsátott nyilvánosságra. Ezen újabb munkája, melyben a kereskedelem fejlődését és történetét philologiai alapon tárgyalja, két főrésze oszlik: I. *Die Ursprünge des Handels und Wandels in Europa*. II. *Die Gewebestoffe*. Az első részt, mely minket is kiválóan érdekel, részletesen fogom ismertetni.

Az első fejezet, mely nézetem szerint a könyvnek legszebb és leg-érdekesebb fejezete, a közlekedésről szól (*Der Verkehr*). A szerző élénken élénk varázsolja azt a homályos őskort, midőn az egyes népek és néptörzsek még nem érintkeztek egymással békés, barátságos úton, hanem folytonosan hadi lábon állottak, s iszonyú véres harczokba keveredtek szomszédjaikkal. Az őskor egyszerű embere, a ki csak a saját törzsének érdekeit ismerte, az idegent nemcsak jogtalanának tekintette, de sőt gyűlölte, s ha szerét tehette, életétől is megfosztotta. Szomszéd és ellenség náluk egyjelentésű. A gör. ξένος, germ. *gast*, ir *oegi* mind oly szók, melyek eredetileg idegent, ellenséget, megrontót jelentettek, s csak jóval később vették fel a »vendég» jelentést. Az ókori hagyományok is e mellett bizonyítanak. Az idegennel ilyen állásából megérthetjük aztán, hogy mily borzasztó büntetés volt az ókori állampolgárra nézve a számkivetés, az exilium. Innen magyarázható, hogy nem egy indogermán nyelvben az »idegen» szó idővel a »szerencsétlen, nyomorult» jelentést vette föl (pl. ném. *elend*: ófn. *elilento* »aus anderem Land»).

Meglepő, hogy ilyen rideg világnézet mellett nemcsak az indo-

germánoknál, hanem mindenfelé ki tudott fejlődni és elterjedt a *Zeus ξένος* törvénye, a szent *vendégjog*. Ezt a két ellentétes világnézletet eddigelé még senki sem tudta összeegyeztetni; Schrader igen szellemeesen magyarázza meg a dolgot. Ha ugyanis tekintetbe vesszük, hogy a régi korban (pl. Homer korában) a vendéglátással szoros összefüggésben áll a kölcsönös ajándékozás szokása, könnyen nyitjára jövünk a dolognak. Az egyenértékű ajándékok kölcsönös kicserélése vendég és házigazda közt, az ilyen rendezett és békés *cserekereskedés* szükségének érzete lehetett az első indító ok a törvényes és sérthetetlen vendégjog megállapítására. — E mellett a békés és barátságos érintkezés mellett némely nem indogermán népnél kifejtett a kereskedésnek egy másik — bár primitívebb — faja, az úgynevezett *néma cserekereskedés* (der stumme Tauschhandel). Ez abban áll, hogy az elárúsító és vevő bizonyos helyen, többnyire határszéleken, kölcsönösen kirakják áruikat, s míg a vásár megtörténik, maguk rejtekhelyeikre vonulnak vissza. Itt tehát a felek még ellenséges viszonyban vannak.

Miután így a közlekedésnek első csiráit megfejtette, áttér Schrader a közlekedési eszközökre. Ilyenek az *utak* és *hidak*. Schrader ezeket részint nyelvészeti, részint történeti alapon vizsgálja, s azon eredményre jut, hogy már az indogermán őskorban megvoltak az utak építésének alapfogalmai és kezdetei, de a hídépítés mestersége már sokkal későbbi kor szülötte. A *kocsi* már az indogermán őskorban igen fontos szerepet játszik; minden egyes részére találunk ősrokon szavakat, kivéve a küllőket, s ebből azt következtethetjük, hogy a kocsi kerekei ősi alakjukban küllőtlenek voltak s a tengelylyel együtt forogtak. Az igavonó állatok között találjuk az *ökröt*; a *lovat* is ismerték az indogermánok. Az *öszvér* és *szamár* az indogermán őskorban még nem volt ismeretes, de később nagyon elterjedt Európában. A *tevével* csak távolról ismerkedtek meg az európai népek; gör. *κάμηλος* = héber *gámál*. Megjegyzendő, hogy a kocsigyártás mestersége az indogermánokat a körüllakó finn-ugor és török-tatár népektől élesen elkülönzi, mert ezeknél nyomát sem találhatjuk.

A közlekedési eszközök rávezetnek bennünket a *vendéglőkre* is. Ilyeneket eleintén gazdag emberek állíttattak saját költségükön az utazók számára; később azután a *póstaállomások* kaptak lábra. Ezeknek és a vendéglőknek fölvirágzását a *vásárok* segítették elő. A vásárokat bizonyos meghatározott helyeken, többnyire ünnepélyes alkalmakkor tartották, s ilyenkor fegyverszünet volt (Marktfrieden). Később a keresztény hittérítés is fölhasználta ezen alkalmakat, s a vásárokat saját egyházi ünnepeire helyezte át. Innen van pl. a ném. *messe* kettős értelme: «mise» és «vásár».

Ezután áttér Schrader a *hajózásra*. Ő az indogermán ősnépet nem

tartja hajós népnek, mert a hajózásra vonatkozólag mindössze csak két ősrokon szó található, t. i. a «hajót» jelentő szanszkrit *náu* csoportja és az «evezőt», «evezést» stb. jelentő közös *ar* gyökér. A hajózás mestersége későbbi keletű, még pedig — a mint a szerző nyelvészeti és történelmi bizonyítékok segítségével kimutatja — az összes európai hajózás a *görögöktől* és a *germánoktól* indult ki. A mi e részben más keleti népeknél, pl. a *szláv-litvánoknál* és a *finneknél* található, az mind idegen — többnyire germán — bélyeget hord magán.

A II. fejezet a *kereskedéssel* foglalkozik (*Der Handel*). Hogy valaki saját birtokának egy részét más idegen jószágért elcserélje vagy eladja, szükséges, hogy előbb a «tulajdon» fogalmával tisztában legyen. Schrader számtalan erre vonatkozó ősrokon szóval bizonyítja, hogy az indogermánok tisztában voltak vele. Ezután az *adás-vevés terminológiáját* vizsgálja a szerző és azon eredményhez jut, hogy a primitív cserekereskedés alapfogalmai már az indogermán őskorban megvoltak. Azonban fejlődésnek csak akkor kezdett indulni a kereskedelem, mikor az indogermán népre e részben más népek voltak befolyással.

A *régi görögök* kereskedelme a phœniciaiktól indul ki; de ebben a kereskedelmi összeköttetésben a görög egészen véve passiv, s a keleti az aktív fél. Az *italiai* kereskedelem is phœniciai befolyásnak köszöni létét, melyet aztán a görög colonisatio hatalmas lendületnek indított. A *germán* kereskedelem római alapon áll. A kereskedésnek főtárgyai a *borostyánkő* és az *állatbőrök*. A szerző még összeállítja a szláv-germán kereskedelem nyelvi maradványait, s végül röviden arra utal, hogy a finn népek is sokat köszönhetnek a germán és szláv-litván népek befolyásának, legalább erre enged következtetni kereskedelmi terminológiájuk.

A III. fejezet *Hermes-Mercuriust*, mint a kereskedelem istenségét mutatja be röviden. Hermes, eredetére nézve, valószínűleg a szél istene volt; csak később vált a kereskedelem istenévé sajátos jellemvonásai alapján.

Hermes már a régi görög költőknél mint követ (Zeus és az istenek követe), mint kísérő, vezető, s végül mint az út istene szerepel (*Ἑρμῆς ἄγγελος, πομπός, ὁδός*); innen van, hogy az emberek neki kóhal-mokat (hermákat) emelnek, mivel ő az utazók vezetője és oltalmazója. Hermes másrészt a nyáj istene (*Ἑρμῆς νομός*), s minthogy az őskorban a gazdagság és nyáj egyjelentésű, nagyon természetes, hogy lassankint a gazdagság és nyereség istenévé lett. De Hermest cselszövő természete is jellemzi, s így lett ő a tolvajok istenévé (*Ἑρμῆς δόλιος*). Ez mind igen alkalmas jellemvonás volt arra nézve, hogy Hermes a kereskedők istenévé fejlődhessen. Idővel összezavarták Hermest az egyiptomi *Thoth* istenséggel, s azt hitték róla, hogy ő az írás, a számok, mértékek és súlyok föltalálója. Még egy kifejezés van a görögben, mely Hermes istenségre

vonatkozhat, t. i. *ἐρμηνεύς* »tolmács«, s melyet némelyek (Benfey) a lat *sermonari*-val akarnak kapcsolatba hozni.

Az etruskoknál *Turmus*, a rómaiaknál eredetileg *Janus* volt a kereskedelem istene; később *Mercurius*t képezték a *merx* »árú« szóból. A római *res publica* végén egészen összeolvasztották a gör. *Hermes*-szel. A germánoknál *Wuotan* vagy *Odhin* felel meg *Mercurius*nak, s ennek nyomát még ma is sejtethjük *Szent Bertalan* alakjában. Sok régi templom neki van szentelve, s az ő ünnepén tartatnak az úgynevezett *Bertalan-vásárok* (*Bartelmärkte*). *Wuotan* mellékeve pedig *Berhtold* »der leuchtende,« *Bartholdus*, *Bartel*, *Bärtel*, mely könnyen egybeolvadhatott a *Bartolomäus* = *Bertalan* névvel.

A IV. fejezet a *pénzzel* foglalkozik (*das Geld*). — Mielőtt az ércpénz elterjedt volna az indogermánoknál, mindenféle más tárgy szolgált az árú értékének megmérésére s becslésére. Ilyen első sorban a marha, az *ökör*, v. ö. lat. *pecunia* : *pecus* »barom«; gót *faihu*, ofn. *fihu* = *pecus* és *pecunia*; ilyen volt a *ló* és a *juh* is. A pénzt helyettesítették a ruhaszövetek, posztó, vászon, állatbőrök és kelmék, továbbá a só.

Az ércpénz az indogermán őskorban nem volt ismeretes, mert az ő indogermánok csak a *rezet* ismerték, s ezt sem használták föl metallurgiai célokra. Az ércnek használata keletről indul ki, az egyiptomiak, phéniciék, palesztinaiak, assirok és babyloniak s egyéb keleti népektől. Eleinte a pénzt, illetőleg érczet súlya szerint mérték, s gyűrűk, karikák, lemezek, és rudak alakjában használták. De a tulajdonképeni ércpénz (*münze*) csak akkor keletkezett, midőn az állam pecsétjével és címerével kezekedett az érc súlyáért és minőségéért. Valamint az ércnek, úgy a pénznek ismerete és használata is keletről került a görögökhöz és rómaiakhoz. Éjszakon a régi germánoknál eleinte szintén gyűrűalakú pénznemeket találunk (v. ö. a *lex Salica*-ban: *reipus* = gót *raips*, ném. *reif*). A *vert pénz*t a barbár germánok a déli kulturnépektől, a görögöktől és rómaiaktól vették át.

Schrader ezután röviden felsorolja és ismerteti a különféle pénzek és pénznemek neveit, melyek a középkori Európában elterjedtek, s melyek egyrészt az ókori vagy idegen népektől vették át, másrészt pedig újjólag képeztettek. Végül néhány szóval ismerteti az *erszény*-nek különféle neveit.

Az V. fejezet a *mértékeket és súlyokat* (*Mass und Gewicht*) tárgyalja. A mérés fogalmát az ő indogermánoknál a *ma*, *mā* gyökér fejezi ki (szkr. *mā-mi*, gör. *μέ-τρον*, lat. *me-tior*, ószl. *mē-ra*). Ez a gyökér fejezi ki az időmérés alapfogalmát is, mert a hold mint időmérő tőle vette nevét (szkr. *mās*, gör. *μήνη*, gót *mēna* stb). Kiválólag fontos, hogy az indogermánok már az ő időkben kifejtették a tizes számrendszert.

A szerző azután áttér a *hosszúság mértékeire* s azon eredményhez

jut, hogy a kisebb hosszúság mértékeinek nevei az ős indogermánoknál többnyire az újjak, kéz, kar és láb elnevezéseiből indultak ki. A nagyobb távolság, *mérföld* kifejezése is igen érdekes. A germánoknál a napi út szerint nevezik: gót és ófn. *rasta* = «rast, lager»; máskor a hallás és látás távolsága után nevezik. A görögök a versenyfutás szerint nevezik: *στάδιον, ἵππων* «strecke». A római egyszerűen a lépések száma után nevezi *milia*-nak, s ez a név elterjedt egész Európában.

A *térmértékek* a földmívelés fogalmából indulnak ki. Még pedig arra nézve 3 kategóriát különböztethetünk meg: 1. midőn a térmérték a barázda-vonás szerint van elnevezve, ilyen az ital. *corsus* = or. *versta* «verszt»; 2. midőn a mérték azon idő szerint van elnevezve, a mely egy darab föld felszántására szükséges, v. ö. ófn. *morgan* = «was an einem Morgen gepflügt werden kann»; 3. midőn a mérték azon gabona-mennyiség szerint van elnevezve, mely egy darab föld bevetésére szükséges; pl. *μέτρον* = lat. *iugerum*.

Az *ürmértékek* vizsgálata közben azon eredményre jut a szerző, hogy azok többnyire különféle edények és börtömlők szerint vannak elnevezve. Végül következnek a *mérleg* és a *súlyok*, *sülymértékek* nevei. A mérleget többnyire a karnak, kéznek vagy tenyérnek mozgatásáról nevezték el, pl. ófn. *wäga*, ang.-szász *wæg*, skand. *vág*: (be)wegen, a *vah* gyökértől. A *súlyok* elnevezései gyakran ugyanazon tőszóktól származnak, a melyektől a mérleg vette nevét, pl. lat. *pondus*: *pendere* «wägen», «sich pendelnd bewegen». A görögben a *στα* «állni» gyökérből lett *σταθμός* = súly «gewicht». Az érczenevektől származik a kfn. *iöt* = tkp. ólom «blei». Római befolyásra mutat a germ. *pund*, *pfunt* = lat. *pondus*, *pondo*. Ez elterjedt más népeknél is, t. i. a szlávoknál, s tudjuk, a magyarban is megvan.

Schrader könyvének második része speciálisabb tárggyal, a *szövetekkel* foglalkozik (*Die Gewebestoffe*).

STEUER JÁNOS.

Die Universitäten des Mittelalters bis 1400. I. Band: Die Entstehung der Universitäten des Mittelalters bis 1400. Von *Heinrich Denifle*. Berlin. Weidmann, 1885. 814 l. 24 márka.

A középkorban keletkezett azon institutiók közül, melyek korunkig fennmaradtak, tán egy sem jellemzi jobban az eszmék fokozatos átalakulásait, mint az egyetem. Története egyszersmind a tudományos gondolkodásnak és a kutatás szellemének története.

Az egyetemek keletkezése magában is sajátos valami. Mikor a barbárság szellemi téren legnagyobb volt, támadnak egyes geographiai-lag kedvezőbb helyeken nagy iskolák, védbástyái azoknak, kik járják és igazgatják, ellátva pecsétos levelekbe foglalt kiváltságokkal, dús anyagi

eszközökkel, és az önkormányzat jogaival. Ez intézetek azután minden erejüket a középkori társulási szellem tartós kötelékében találják, és hova-tovább erősebb alapokra helyezkednek, csinálják a tudományos közvéleményt, irányt adnak a gondolkodásnak, s ítéleteik megannyi döntvényekké lesznek, melyeknek tekintélyén sokáig meghiusult a szabadabb szellem előretörő hatalma.

Hogyan keletkeztek ezek a nagy iskolák? Ezzel a kérdéssel foglalkozik a címűl írt munka. A felelet rá nem oly egyszerű; — hosszú, tekervényes útra készít bennünket a tudós szerző, míg kíváncsiságunkat kielégíti.

Savigny s utána sokan azt hitték, hogy az egyetem keletkezése mindig egyes kiváló emberek individuális hatásában rejlik. Akadt ember, a ki egy fejjel kimagaslott társai közül; szellemes is volt, tudós is volt: házához gyűltek a tudományt szeretők, s minthogy híre messzire is elterjedt, évről-évre többen sereglettek össze, a mester igéit meghallgatni. Mellé sorakoztak utóbb tanítóknak mások és így lett lassankint a városból sokféle tudománynak közös székhelye, így lett az egyetem.

E nézet *a priori* alakult. Szellemesnek az, de hiájával van a historiai megokolásnak, mely, a mint látni fogjuk, a legtöbb egyetem keletkezését a kútfők alapján egészen máskép magyarázza. De ha nem vesszük is figyelembe a kútfőket, maga az emberiség történelme se szól a mellett, hogy a kiváló egyének személyes nagyságán alapuló intézmények egyéb életerős tényezők nélkül valóban maradandókká válhattak volna. — Ismeretes az is, hogy az egyetemi szervezet szakasztott úgy alakult, mint a többi középkori egyesülések (a gildék, később a céhek), melyek a tagok *szabad* szövetezéséből eredtek. De mindez még mindig nem adja meg a feleletet arra az első kérdésre, minő indító okra vezethetők vissza ezek a szövetezések?

Válaszszuk szerzőnkkel együtt az inductió útját, s vizsgáljuk meg néhány kiválóbb példán a dolgot. Milyen volt a szervezete a két leg-híresebb egyetemnek, a párisinak és bolognainak?

A *párisi egyetemre* nézve Denifle egészen új felfogást iparkodik érvényesíteni. Eddig ugyanis azt hitte mindenki, hogy a párisi egyetem, mint testület, melynek neve «universitas scholarium et magistrorum»*), eredetileg nem a facultásokból, hanem a négy nemzetből alakult ki. Ez a négy nemzet tette az universitást. A nemzetek tehát magukban foglalták a tanulókat is, a tanárokat is, facultás eleinte egyáltalán nem volt. Az universitásban legtöbben voltak az artisták («Universitatem fundatam esse in artibus»); élén állott a rector, kinek tanácsadói voltak a nemzetek érdekeit képviselő procuratorok. A XIII. század óta azon-

*) Magát a tanulmányok összességét *studium generale*-nak hitták.

ban — ez az eddigi nézet — fordult a dolog. Miután ugyanis lecsendesedtek azok az elkeseredett harcok, melyek a theologia doctorai és a mendicánsok közt a tanári székek elnyerése miatt folytak volt, amazok (a theologusok) és utánok a tanároknak elismert kolduló barátok kiváltak a négy nemzetből s theologiai facultássá szervezkedtek; példájokat követték a canonisták (egyházjog tanítói) és az orvosok. Ez idő óta az egyetem hét részből állott volna, t. i. az említett három facultásból, és ezenkívül a négy nemzetből, vagyis az összes hallgatóságból, ideszámítva az artium magistereket is.

Egészen más eredményre jut Denifle. Szerinte a párisi egyetem tulajdonképeni törzse nem a négy nemzet volt, hanem a collegium doctorum, vagyis a tanári testület, mely a négy jellemző tudomány szerint négy facultásból állott. A facultások ily értelemben már 1219-ben előfordulnak a párisi egyetemen, mint az illető pápai levelek és bullák bizonyítják.*) «Facultas» már akkor annyit jelentett, mint ugyanegy tudományág tanárainak testülete. A theologusok, decretisták, medicusok és artisták facultásainak megvoltak külön-külön a maga statutumai, pontosan körülvonalozott jogkörei.

De az a kérdés merül fel itt, hogy ha csakugyan így áll a dolog, minő szerep jut a négy nemzetnek? — *Ez utóbbiakat nem szabad azonosítanunk az egyetemmel.* Kitűnik ez abból, hogy a négy nemzet mindegyikének megvolt a saját pecsétje (1249 óta) s ez a pecsét különbözött attól, melyet az egész Universitas használt. Kitűnik továbbá a párisi egyetem 1222-ben kiállított donationalis okmányából, melyben először nevezi magát az egyetem *Nos universitas magistrorum et scholarium*-nak, s még nincsen szó nemzetekről, jelöl annak, hogy ilyenek akkor még nem is léteztek, különben e korszakot alkotó okmányban bizonyára nyomuk volna. A négy nemzet (*natio Gallicorum, Picardorum, Normannorum, Anglicorum*) csakis a *tanulóknak*, a *scholarisoknak* egy valamivel később keletkezett osztályozása; a négy facultás ellenben a *tanárok* szervesen kifejlődött szövetkezete. E két organismus utóbb egymás mellett működött és virágzott: a facultások intézménye az egyetem tanulmányi rendjére vonatkozott; a nemzetek szerint való megoszlás csak administratív osztályozás volt és főleg a tanulók fegyelmi jogkörére terjedt.

Volt azonban e szervezetnek még egy sajátos vonása, mely mindeddig nagy bajt okozott a tudósoknak. Az artium magister-ek, a

*) Igy pl. III. Honorius pápa 1219 febr. 18-án azt írja a párisi scholarisoknak, hogy az a tanuló, ki megállta a vizsgálatot és licenciát kapott, fel van jogosítva «libere in ea, de qua licentiam obtinuit, regere facultate.»

szabad művészetek tanárai ugyanis az összes tanulósággal együtt szintén tagjai voltak a nemzeteknek. Hogyan lehetséges, hogy íme a szabad művészetek tanárai egyrészt facultást képeztek, másrészt meg a tanulókból alakult nemzetekbe is, illetőségök szerint, beletartoztak?

E tünemény, mely már annyi félreértésre adott alkalmat, azon középkori felfogásból magyarázható, hogy a szabad művészetek studiuma csak mintegy előkészítője volt a többi tudományoknak (mint nálunk 1848 előtt az, a ki jogi, orvosi vagy theologiai tanulmányokat akart végezni, kénytelen volt előbb a philosophiai facultás osztályain végigmenni).¹⁾ Ennek az volt a következménye, hogy az artisták, ha elnyerték is a szabad művészetek magisteriumát, a magasabb tudományokhoz viszonyítva scholaris-ok maradtak továbbra is. Mindaddig tehát, míg a többi három facultás valamelyikében előírt magisteriumot el nem végeztek, tanuló számba is, tanár számba is mentek. Minthogy pedig az artisták száma hasonlíthatatlanul nagyobb volt valamennyi többi három facultás hallgatóinál, lassanként azonosítani kezdték a facultas artium-ot a négy nemzettel.

A *bolognai egyetem*, ez a másik fő-typus, egészen másképen alakult. Itt csak a tanulóság szövetkezett, még pedig a viszonyok kényszerítő hatása alatt. A bolognai egyetemet ugyanis felette nagy számban keresték fel a külföldiek; természetesen volt tehát, hogy az idegen földről oda-seregülő tanulók²⁾ kölcsönös védelmek céljából szövetkeztek, mint szövetkeztek a középkorban kereskedők és iparosok, gildéket, majd cézheket alkotva.

Kérdés, hogy a tanulóknak ezen szövetkezetei belsőleg mikép voltak szervezve? Mintáik voltak a városi cézhek, illetőleg, ha nyomon kísérjük a fejlődést, az olasz városok municipiumai. Valamint a cézhek előljáróját, és a város podestà-ját rector-nak (csak néha consul-nak) hítták, úgy a tanulóknak is megvolt a rectoruk, a *rector scholarium* (rend szerint a papi osztályból került), kit azonban nem szabad össze-tesztelnünk a rector studii-val, — s valamint a bolognai városi cézheknek, illetőleg az ottani törvényhatóságnak megvoltak a maguk consiliariusai, úgy a tanulók corporatióinak is.

E szervezet azonban nem magyarázza meg egyúttal azt is, hogy a tanulóság mikép tett szert testületi és törvénykezési jogra? E kérdésre a

¹⁾ Petrus Remensis az *artese*kről úgy nyilatkozik, hogy azok «subsellia sacre scripture, quibus preparatur via sacre scripture.» Robert de Courçon, notre-damei kancellár szerint a szabad művészetek nem egyebek, mint «quasi quedam ydiomata in primis rudimentis, que vendi possunt, ut informat alfaeti, eruditio lingue» stb.

²⁾ A bolognai születésűek sohasem alkottak corporatiót.

felelet röviden a következő: A XII. század végén már kezdetét vette a római jog úgynevezett receptiója (lásd Hajnik: Egyetemes Európai Jogtörténet, 2. kiad. 229. l.), melynek egyik következménye az volt, hogy még az akkori czéheket is ezen jog szempontjából ítelték meg. A Corpus Juris Civilis például csak azoknak biztosította a szabad bírói választás jogát, «qui professionem exercere noscuntur». Minthogy a tanulószág professionak nem volt elismerve, a római jog szerint bírait szabadon nem választhatta volna. E felfogás alapján igen természetes, hogy idő multán mindazon szövetségeknek, melyeket a corpus iuris civilis nem tekintett collegium licitumoknak, előbb-utóbb ellenkezésbe kellett jönniök az illető város előljáróságával, többek közt a tanulóknak is. Hosszú ideig húzódott a harc a bolognai scholarisok és az ottani municipium közt, mely utóbbi, a jog betűjéhez ragaszkodva és a canonjog tanáraival szövetségre, a tanulószág autonomiájára nézve veszedelmes szabályzatot kért a pápától. III. Honorius nem állott a legisták pártjára és az 1224-ik évben kiadott levelében átok terhe alatt felhívja a várost, hogy statutumát rögtön vonja vissza s a tanulóknak adja vissza cselekvési szabadságukat. A pápa által ilyképen helybenhagyott szervezet utóbb mind erősebb lett, és némi tekintetben jellemzetes alakot is öltött. Bolognában t. i. a tanárok kezdettől fogva bizonyos függési viszonyban voltak a tanulókkal szemben; e viszony, mely talán a szerződésszerűleg kialakított tandíjon alapult, leginkább abban nyilvánult, hogy a hallgatók tüzték ki sokszor az előadások tárgyát is, sőt nem ritkán ők hitták meg tanáraikat. Így történt, hogy a tanulmányi ügyek administratiója lassankint teljesen a tanulók kezébe került.

Denifle ezek után a többi 44 egyetem alapításának történetét tárgyalja, s mindenekelőtt a tévesen egyetemeknek nevezett főiskolákat eliminálja ebből a korból. Ilyenek: Macerata, hol csak későbbben, 1540-ben keletkezett egyetem; továbbá Lyon, Brescia, Messina, Palermo, Vienne stb. Következnek azok az egyetemek, melyek alapító levelek nélkül (ex consuetudine) álltak fenn; ilyenek a legrégibb, a salernói, továbbá Oxford, Orléans, Angers, Padua, Vercelli, Reggio, Modena, Vicenza. Pápai alapító oklevele volt a római curia rövid lételű főiskolájának; továbbá a következőknek: Heidelberg, Köln, Erfurt, Pécs és Buda. A többi vagy császári és fejedelmi alapító levelekkel alakult, vagy pedig császári és pápai levelekkel. — Volt azután kilencz olyan egyetem is, melyek tényleg sohasem nyitlak meg: Fermo, Verona, Orvieto, Paines, Dublin, Valencia, Alcalá, Genf és Lucca.

Még egy kérdéssel kell foglalkoznunk, mielőtt rátérnénk könyvünk végső eredményére. Tudnunk kell, hogy *miből* fejlődtek az egyetemek? Székesegyházi, vagy klastromi vagy városi iskolákból? Vagy merőben új alkotások ez intézetek?

Mindenekelőtt különbséget kell tennünk az Olaszországon kívül eső és az olaszországi egyetemek közt.

A párisi egyetem a legnagyobb valószínűség szerint a notre-dame-i székesegyházi iskolából képződött, mely legtekintélyesebb volt valamennyi közül és a notre-dame-i kancellár fenhatósága alatt állott. Ugyanily iskolából fejlődött a kölni és erfurti, városiból a valenciai és valladolidi egyetem. Másutt (Angliában Oxford és Cambridge, Franciaországban Orléans és Angers) alsóbb fokú iskolák püspöki kancellár vagy scholasticus vezetése alatt alakultak «studium generale»-vá. Igen sok nem olasz egyetem egészen új alkotás volt: pl. Sevilla, Grénoble, Toulouse, Lérída, Cahors, Krakó, Heidelberg, Pécs és Buda.

Az olasz egyetemek elenyésző csekély kivétellel városi iskolákon alapulnak.

Mi volt tehát már most azon impulsus, mely az akár székesegyházi, akár városi, akár klastromi iskolákon felépült és akár fejedelmi, akár pápai, akár mindkétféle alapító levelekkel létesült egyetemeknek ez átalakulását előidézte?

Láttuk, hogy két fő-typusa volt az összes középkori egyetemeknek. Az egyik a párisi, a másik a bolognai. (Végső elemzésben még az oxfordi is ezekre vezethető vissza.) Mindkettő a viszonyok hatása alatt *önként* keletkezett (mondja Denifle, kinek okoskodása épen itt a leggyengébb). A nagyobb városok már most, látva azon nagy anyagi és gazdasági előnyöket, melyekben e két város a tanulók nagy számánál fogva részesült, természetesen azon voltak, hogy ők is kapjanak ily intézeteket. Minthogy pedig a párisi és bolognai egyetemek szerves fejlődése már jó előre haladt volt, készen átvették ezt a szervezetet, átvették a tanulmányok egész körét, sőt az egész methodust is. A párisi egyetem volt a mintája minden theologiai és artistikus facultásnak, a bolognai valamennyi joginak. Csupán az orvosi facultásra nézve tesz kivételt Salerno és Montpellier.

Legérdekesebbek e részben az olasz egyetemek. Valamennyinek Bologna volt a szülő anyja, — s miként a vízbe dobott kő gyűrűi mind szélesebb és szélesebb körökben haladnak tova, úgy a bolognai studium generale is koncentrikusan terjed tovább biztosan felismerhető nyomokban. Legelőször még csak Felső-Olaszországra szorítkoznak a bolognainak mintájára alakult egyetemek. Ez így maradt az egész XIII-ik században. A XIV-ik században azonban dél felé kezdenek terjedni. Róma és Perugia kezdik meg a sort; gyorsan következik a többi egyetem, a jogtudományban szoros függésben Bolognától, a theologia és szabad művészetek tanításában Párist véve mintául.

Legkésőbb alakultak meg a német egyetemek. Okát nehéz megmondani. Annyi tény, hogy az öt első német egyetem mássa a párisi-

nak, s a heidelbergi és kölni egyetem első okmányaiban meg is van mondva, hogy ez intézetek «ad instar studii Parisiensis» keletkeztek.

Mielőtt ez ismertetésünket bezárnók, külön meg kell emlékeznünk a könyv két, ránk nézve érdekes fejezetéről, a pécsi és budai egyetem történetéről. Csak azokat a pontokat akarom kiemelni, melyek Abel Jenőnek középkori egyetemeinkről írt és Denifletől is méltányolt művét némiképp kiegészítik. Ez adatok az eddig ki nem aknázott Regesta Vaticaná-kból valók s néhány érdekes vitapont eldöntéséhez járulnak hozzá.

Tudvalevő dolog, hogy a külföldi egyetemeket nagy számmal ke-resték fel magyarok. VI. Inceze pápa regestáiból megtudjuk, hogy Nagy-Lajosnak egyik káplána 1360-ban Paduában canon-jogot tanult. Neve ily alakban fordul elő: Benedictus Georgii. — Egy másik magyar scholaris 1344-ben Bolognában rector volt. VI. Kelemen regestái szerint a neve: Joannes Dominici de Usa Vesprimien. dioec. lector Agrien. baccalaureus in jure canonico, qui etiam fuit rector Bononien. per annum. — Ugyancsak ezen pápa regestáiból következteti a szerző, hogy hazánkban már a pécsi egyetem alapítása előtt szerzetesi főiskolák lehettek. Két adatot említ erre nézve: Lajos király és Erzsébet királyné azt kéri a pápától, hogy adja meg a magisteriumot Stephanus de Insula nevű augustinusnak, ki «tam studendo Parisius, quam legendo per diversa studia generalia in regno Hungarie et Tolose» foglalkozott a tudományokkal. (Ez a supplika 1345. okt. 1-én hagyatott helyben.) Ugyanezen kérvényből kitünik az is, hogy akkoriban nagyon mostoha állapotja lehetett Magyarországon a theológiának, nem lévén az egész országban egyetlen egy theologiæ magister sem. Majd 1353-ban úgy nyilatkozik a király, hogy az egész országban csak egy theologiæ magister van, a nyitrai püspök, a ki nem más, mint a fent említett Stephanus de Insula. A király ismételt kéréseire már most egy másik is megkapta a magisteriumot, t. i. egy Miklós nevű augustinus. A magyaroknak tehát a theológiához nem nagy hajlamok volt, s ez megmagyarázza némiképp, hogy a pécsi egyetemen ilyen facultás nem is volt. A pécsi egyetem alapítási idejét Ábel (Wallaszkyval szemben) 1367-re teszi; V. Orbán pápa regestái ez évszám helyes voltát újabb argumentummal megbizonyítják.

A *budai egyetemre* nézve is igen érdekes dolgokat olvasunk a Denifle könyvében. A budai egyetemmel a kutatóknak nagyon meggyűlt a bajuk. Még az alapítás kérdése se volt kellőleg megoldva. Csak azt tudtuk eddig Inchofer Annales Ecclesiastici regni Hungariæ című munkája nyomán (megjelent Rómában 1644-ben), hogy IX. Bonifác pápa 1389-ben Zsigmond király kérelmére a budai egyetem felállítását megerősítette s kancellárjává a Péter apostolról címzett ó-budai egyház prépostját nevezte ki. De az a bökkenő, hogy az alapító levelet sohasem adták ki, és hogy hollételéről mitsem tudunk. Denifle bebizo-

nyítja, hogy IX. Bonifác a budai egyetem alapításáról csakugyan bocsátott ki alapító levelet, bár ő sincs azon helyzetben, hogy magát az okmányt bemutassa. Hogy példáját mutassam a szerző kritikai bizonyításának, ide iktatom az élelmére valló argumentatiót egész terjedelmében: «Azokban a tárgymutatókban, melyeket Garampi a múlt században a vaticáni és lateráni levéltárak regestáihoz készített volt, ezt a megjegyzést találtam: *Erectio universitatis studii generalis in oppido veteris Budæ Vesprimien. dioec. AB. Bonif. 9. XIV. 12 p. 127.* Az: *AB* betűk a lateráni levéltárra vonatkoznak; a római szám jelenti az évet, az arab szám a kötetet. De hiába volt minden keresésem a lateráni könyvtárban. — Tán Garampi tévedett volna? Lehetetlen. Feljegyzései mindig igazat mondanak. Tán írásközből elhibázta az évet, a kötetet, a lapszámot? De hogy gondolható, hogy olasz ember éppen magyar várossal cserélt volna fel más előtt sokkal ismeretesebb várost? A dolog így áll. Mikor a század elejével a pápai levéltárakat ismét visszahozták, pár darab elmaradt Párisban, vagy elveszett útközben. Tény, hogy a lateráni könyvtár regestrum-köteteinek jelentékeny része nem is került vissza, s hogy a visszaérkezett kötetekről is le voltak tépve a bekötési táblák. Az utóbbiakat újra be kellett köttetni, s ennek folytán a számozás is más lett, mint volt Garampi idejében. Úgy látszik, hogy a hiányzó kötetek közt van az is, melyben benne volt a budai egyetem alapító levele. — Annyi azonban már bizonyos, hogy IX. Bonifác e bullát kiállította, s hogy Inchofer jegyzete nem légből kapott, hanem magán az okmányon alapszik. Csupán a keletkezésre nézve lehet kétségünk. Inchofer a levelet a pápaság első évébe helyezi, még pedig a legelőjére (1389). — Garampi indexéből azt kellene következtetnünk, hogy a pápaság 14. évében, tehát 1402—1403-ban kelt. Ámde a Garampi említette év nem a levél keltjére vonatkozik, hanem a kötet hátán volt évre. Valószínűleg miscellaneákat tartalmazó kötet volt, melyben többnyire a 14-ik évből származó bullák voltak ugyan, de előbbi évekből valók is; épenséggel nincs tehát kizárva, hogy a bulla a pontificatus 1. évében kelt. Vajjon éppen az első évben, az más kérdés.» Addig, amíg pontosabb adatokra nem utalhat, Denifle az alapító levél keltezését 1389 és 1390. közé teszi.

A budai egyetem állítólagos «Sunda» nevét illetőleg újabb adatokat nem kapunk.

Denifle kutatásai a figyelmet nagy mértékben megérdemlik. *) Neki, a Vaticana vice-archivariusának módja van benne, hogy oly hiva-

*) Nevezetesebb, eddig megjelent, recenziók: Göttinger Gelehrte Anzeigen 1886, nro. 3 (v. ö. Archiv für Literatur und Kirchengeschichte de Mittelalters II. 2). Preussische Jahrbücher 1886. juliusi füzet.

talos okiratokat áttanulmányozhasson, melyeknek tartalmáról a laicus soknak sejtelmök se volt. A szerző nagy tanultsága és szigorúan lelkiismeretes módszere elég biztosítékot szolgáltatnak arra, hogy adatait híven az igazsághoz dolgozta fel. Szemben ez érdemeivel még azt is meg tudjuk érteni, és álláspontja mértékével igazolni, hogy a pápai hatalom befolyását kelleténél tán prægiansabb módon emeli ki, s védeni tudjuk őt néhány kritikusanak azon alapos kifogásával szemben, hogy az 1400-ik év épen nem alkalmas határidő a középkori egyetemek fejlődésében. Kár, hogy e gazdag tartalmú és nem egy tekintetben új irányokat jelölő munka élvezetét nagyon megnehezíti az a szertelen polemizálás, mely nemcsak a számtalan jegyzetben, hanem a szövegben is mindenütt rontja a benyomás összességét.

Dr. FINÁCZY ERNŐ.

Gross Jul., Kronstädter Drucke. 1535—1886. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte Kronstadts. Kronstadt, H. Zeidner. 1886.

A budai nyomda, melynek első terméke 1473-ban jelent meg, nagyon rövid életű volt. Megszűnté után nem létezett nyomda a hazában, úgy hogy ismét a külföldre szorultunk. Mintegy 60 évig kellett várni, míg hazai földön ismét nyomda létesült. 1529-ben Nagyszébenben volt ugyan egy kézi sajtó, de ez is csakhamar megszűnt. Az első maradandóbb hazai nyomda, mely a reformáció után keletkezett, a brassói volt. Honterus, a külföldi egyetemekről visszatérván Brassóba, itt 1533-ban nyomdát állított fel. Az első ismeretes nyomtatvány 1535-ben látott napvilágot. A nyomda Honterus halála után a XVI. század végéig Wagner Bálint és utódai birtokában volt. 1594—1625-ig a nyomda, úgy látszik, nem működött. 1627-ben Wolfgang Márton és utána Hermann Mihály kezdtek ismét nyomtatni, és ezen időtől fogva a brassói nyomda folytonosan működik a jelen ideig. Háromszázötven éves tehát a brassói nyomda, s ezen idő alatt 1726 nyomtatvány látott napvilágot. A brassói nyomda termékeinek lehetőleg teljes felsorolását tűzte maga elé a szerző jelen munkájában. A 196 lapra terjedő munka 6 részre oszlik. Az első rész magában foglalja az önálló munkákat chronologiai sorrendben és nyelvek szerint osztályozva. A 2. részben lakadalmi és halotti énekek vannak felsorolva. A 3. rész a polit. és egyházi hatóságok kiadványain kívül az összes iskolák programjait tartalmazza ezek értekezéseinek fel-
említésével együtt. A 4. rész a brassói kalendáriumoknak van szánva. Az 5-ik részben az egyesületek nyomtatványait sorolja fel chronologiai sorrendben; végre a 6. rész a színlapok gyűjteményét és színházi almanachokat foglalja magában. A brassói ev. gymn. 30 kötet színlapnak van birtokában, melyek művelődéstörténeti szempontból rendkívül fontos forrásul szolgálhatnak. — Az összeállításról csak dicsérőleg szólhatunk.

A munka használatát nagyban elősegíti a négyféle index, melyekben a szerzők és kiadók névsora, a halotti és lakadalmi költeményekhez való névjegyzék, a brassói egyletek és végre a nyomdászok nevei vannak alfabétikus rendben felsorolva.

Az e munkában felsorolt nyomtatványoknak tekintélyes része az ev. gymn. könyvtárában van meg; s így a szerző személyesen vehette rólok a czímmást. Az irodalmi művek közül Szabó Károlyt és Trausch Schriftsteller-Lexikon ját használta. Jelentékeny forrásul szolgált Teutsch J. német tanítónak 1749-ben készített és kéziratban maradt műve, melyben a Brassóban nyomtatott és brassói születésűek által kiadott munkák vannak felsorolva.

Örvendünk, hogy hazai bibliographiai irodalmunk Gross-nak e becses művével gyarapodott.

HELLEBRANT ÁRPÁD.

Die deutsche Sprache von Dr. Otto Behaghel, Prof. an der Universität zu Basel. Leipzig-Prag, 1886, 231 l. Ára kötve 60 kr. (*Das Wissen der Gegenwart*, LIV.)

E jeles kis könyvet igen melegen ajánlhatom, nemcsak azoknak, kik a német nyelvvel, hanem egyáltalában mind azoknak, kik bármely nyelvvel foglalkoznak. A szerző természetesen első sorban a német nyelvnek eredetét, fejlődését és sorsát tárgyalja és a mai német nyelvnek állapotát rajzolja; de egyszersmind annyi általános nyelvészeti kérdést érint és a tulajdonképi német nyelvi problémák tárgyalásánál annyi figyelemmel van azoknak természeti (lélek- és élettani) alapjaira, hogy a más nyelvvel foglalkozó olvasó is sokat tanulhat e műből, mit saját tanulmányai terén sikerrel alkalmazhat, vagy a mi őt más nyelvek rokon jelenségeinek felkutatására, illetőleg megmagyarázására figyelmessé teheti.

Behaghel könyve, bár a szerző ezt sehol nem mondja, mégis kétségtelenül Schleicher Ágost legismeretesebb és legszebb könyvének (*Die deutsche Sprache*, először 1860) helyébe kíván lépni. És méltán. Schleicher könyvének már második kiadása (1869) szerzőjének halála (1868) után jelent meg teljesen változatlanul, s azóta még két kiadást ért, de javításokban nem részesült. Ma e könyv, szorosb értelemben vett grammatikai része épen úgy, mint gyönyörűen írt általánosan tájékoztató bevezetése, elavult s telve van a tudomány fejlődésétől túlhaladt adatokkal és tanokkal. Behaghel műve is a nagy közönséghez fordul; úgy szólván leírása ez a német nyelv múltjának és jelenének, s annyit ölel fel, a mennyit művelt embernek anyanyelvéről tudnia kellene (de sehol a világon tényleg nem tud). Bevezetésül a nyelvtudományba is szolgálhat e mű, mely a legaprólékosabb dolgokban is teljesen a tudomány

színvonalán áll és a német nyelvnek minden lényegesebb, tanulságosabb vagy érdekesebb oldalát, a kisebb jelentőségűeket is szabatosan fejtegeti vagy legalább röviden érinti.

A könyv két főrészből áll. Az első, általános résznek első fejezete tárgyalja a német nyelv történetét az árja ősnyelv korától egészen a jelenkorig, tehát a germán nyelvek eredetét, rokonsági viszonyait és elágazását. A német nyelvnek ismeretes sajátzerű fejlődésénél fogva nagy jelentőségűek a szójárások, melyeknek elterjedését, egymáshoz és az írott nyelvhez való viszonyát, jelentőségét és értékét B. szépen fejtegeti. Legérdekesebb e fejezetnek az a része (p. 27—62), mely az új felnémet irodalmi nyelv létrejöttét, a szójárásokhoz való viszonyát, az írott és beszélt nyelv eltéréseit és az egységes irodalmi nyelvnek előnyeit és különösen hátrányait tárgyalja.

Az első rész második fejezete tárgyalja a német nyelv belső történetét, mely két processusra vezethető vissza: 1. a nép a hagyományos nyelvi anyaggal él, de ez anyag a hangtörvények és az analogia befolyása miatt folytonos módosulásban van; 2. a hagyományos anyag elégtelennek bizonyul; melyek ez elégtelenség okai? miképen segítünk e bajon? Ez utóbbi kérdésre két fejezetben felel B., melyeknek egyike a jelentés módosulásáról, másika az új szók alkotásáról szól. Ennek némileg kiegészítése ez első rész harmadik fejezete, mely az idegen nyelvek hatását a németre tárgyalja. — E második fejezet a könyv legtanulságosabb része.

A második főrész specialisan a mai német irodalmi nyelv leírásának és megmagyarázásának van szentelve és szólhat fejezetben a német helyesírásról, a hangsúlyról, a német nyelv hangtanáról, a flexióról, a mondatтанról és a tulajdonnevekről. Ez a rész tehát valóságos újfelnémet grammatika, csak hogy történeti alapon, kellő körütekintéssel, érdekesen és tanulságosan írt német grammatika, melyet az is élvezettel olvashat, ki a német nyelv iránt közelebbről nem érdeklődik. Kár, hogy a szerző sehol a tárgyalt kérdések irodalmára nem utal, és hogy szómutatót nem csatolt a kötethez, mely pedig annál szükségesebb, mert B. számtalan példával és szómagyarázattal kíséri fejtegetéseit. Különben e kis könyv kitűnő munka a maga nemében, mely még azt a kívánságot is ébreszti bennünk, vajha akadna nálunk hivatott nyelvészeink közt ügyes író, ki e kötet mintájára a *magyar nyelvről* hasonló tárgyú és iránú könyvet írna.

1886. október 10.

HEINRICH GUSZTÁV.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK, 1885—86.

1. Bászél Aurél, Platon jelentősége korunkra, nevezetesen az érettebb anuló ifjúságra nézve. (Fehértemplomi m. k. állami főgymnasium.)

Mint a címhez mellékelt jegyzetből értesülünk, ez az értekezés egy kiszakított fejezet szerzőnek «Platon élete és iratai» című monografiájából. Megítélésénél tehát azt a körülményt, hogy egy nagyobb egésznek alkotó részét képezi, nem szabad figyelmen kívül hagynunk. Mert bizonyára, ha magában álló egész akarna lenni, nem elégedhetnénk meg azzal, hogy Plato filozofiai elveire bővebb ismertetés nélkül mindenütt csak röviden utal, főleg ha meggondoljuk, hogy a munka, a mennyire a tárgyalás módjából következtetést vonhatunk, a nagy közönségnek is szól; így azonban föl kell tennünk, hogy az olvasó mindarra nézve, a mi itt csak futólag van érintve, egy más fejezetben már előre megkapta a kívánt felvilágosítást.

Szerző a lelkes hangú s itt-ott bizony bombasztikus bevezetésben a Plato-féle filozófia vonzó erejét igen helyesen a tudomány és erkölcsiség harmóniájában, vagyis abban találja, hogy a nagy görög bölcsnél «a filozófia nem pusztá theória, az erkölcsösség nem pusztá prakszis, hanem csak tudománynyal, csak tudomány útján lehetséges az erény»; maguknak az iratoknak kiváló báját pedig a filozófia és poézis saját-szerű összeköttetésében és kölcsönös hatásában keresi. Ennek kapcsán áttér Pl. régibb és újabbkori tisztelőire és gáncsolóira. Az előbbieik közül Plutarchost, Apuleiust, Senecát, de főleg Cicero-t emeli ki az ókorból, az újabb korból pedig Marsilius Ficinusnak, Pl. híres latin fordítójának, dicsőítő nyilatkozatait idézi meglehetősen hosszasan. Ehez a részhez írt jegyzetében mintegy mentségül felemlíti ugyan, hogy Platónak a régi és új idők íróira és bölcselőire való hatását a monografia egy külön fejezete tárgyalja, mégis jobban szeretttük volna, ha akkor, midőn ki-emelni készül, mit tanulhat korunk e nagy gondolkodótól, régibb és újabb írók dicséreteinek egyszerű összehalmozása helyett legalább röviden itt is körvonalozta volna, hogy mit köszönhetnek Platónak elődeink.

A mi Pl. gáncsolóit illeti, ezekkel a szerző, feltétlen odaadásból mestere iránt, ugyancsak röviden bánik el. Annak magyarázatára, hogy ilyenek is akadtak, elegendőnek tartja odavetni, hogy Pl. «utól nem ért költői és filozofus lángész volt s hogy ezt a sohasem látott kettős tulajdonságot a kontárok föl nem foghatják», a helyett, hogy kiemelte volna az emberi gondolkodás két ellentétes főirányát, az idealizmust és realizmust, melyek úgy az újabb, mint az ókori kutatókat két táborra osztották a nagy görög bölcs megítélésénél.

A Pl. bölcsellete ellen közönségesen felhozott ellenvetések közül főleg

hárommal foglalkozik. Első sorban eredetiségét védi azok ellen, kik elődeitől, különösen pedig Sokratestól való függését vetik szemére, a nélkül azonban, hogy világosan kiemelné, miben áll tulajdonképen az a nagy haladás, melyet az ő nevéhez fűzünk a bölcelet történetében. Pedig könnyű lett volna röviden utalni arra, hogy ő a Sokrates-féle kezdetleges dialektikából mint fejleszté ki az ideák tanát, mesterének szétszórta előadott ethikai elveiből mikép alkotott rendszeres ethikát és politikát, végre, hogy e disciplinákkal összhangzásban mikép igyekvék oly természet-filozófiát szerkeszteni, melynek legcsekélyebb kezdetét sem bírjuk Sokratesnél fölfedezni. A mi továbbá a Platónál gyakran előforduló haszontalan szörszálhasogatást illeti, ezt szerző igen helyesen a szofiszták hatásának tulajdonítja, de azt már ismét nem helyeselhetjük, hogy Sokratest tanítványával ellentétben ettől a hibától teljesen mentnek tünteti föl. Olvassuk csak Xenophon emlékiratait: azonnal be fogjuk látni, hogy ő sem szabadíthatta fel magát egészen azoknak a befolyása alól, a kiket legjobban gúnyolt és üldözött. Végül Pl. dikceiójának túláradozását, melyet filozófiai szempontból hibának ismer el, abból magyarázza, hogy Aristoteles előtt nem volt még a görögöknek filozófiai műnyelvük s a bölcselők az istenségre, a világ keletkezésére, az emberi és isteni dolgokra vonatkozó kutatásaiknál azokat a szókat és fikciókat alkalmazták, melyeket a költők használtak volt. Azonban e magyarázat felszínes volta rögtön szembe ölik. Mert az előadás filozófiai pontosságát Platónál is megtaláljuk mindaddig, míg a szorosan vett tudományos kutatás terét el nem hagyja: a dikceió mindig ott csap át a költőibe, a hol az író a tárgyat tudományosan kezelni többé nem képes és, hogy magát valamennyire megértesse, a mythoshoz fordul. Ez pedig már nem a műnyelv hiányából magyarázandó, hanem magának a rendszernek hézagait árulja el.

Miután a szerző ily módon végzett Plato dicsőítőivel és gáncsolóival, a következőleg fejezi be értekezése első részét: «Pl. hibái geniusa ragyogásával szemben csak olyanok, mint a napfoltok, mert ha műveit egészben tekintjük mint oly rendszert, melyben a philosophia és ékes-szólás, költészet és mély hitbeli és erkölcsi érzés a legszebb harmóniában olvadt egybe, akkor be kell vallanunk, hogy egyes-egyedül áll az irodalomtörténetben. E szempontból tekintve a dolgot nincs hozzá fogható, nincs senki, kit Pl. folytatásának nevezhetnénk. Párbeszédeinek összes régibb és újabb utánzatai fogalmazás, kidolgozás, mély varázsló phantasia és itéletbeli élesség tekintetében mindnyájan alatta állanak. Pl. tehát véleményem szerint az ókori philosophusok legnagyobbika volt.»

Teljes tisztelettel vagyunk ugyan B. úr véleménye iránt, de így ide állítva mint konklúzió a maga «tehát»-jával egészen a váratlan fordulat hatását teszi ránk. Mert mire akar utalni ez a «tehát»? talán a meg-

előző néhány mondatra? De ezek, melyekben a szerző csupán a filozofia, ékesszólás, hit és költészet egyesülésére mutat Plátónál, nem tekinthetők ily nagy fontosságú ítélet megokolásának, főkép más ókori gondolkozókkal való összehasonlítás nélkül. Vagy a «tehát» az értekezés egész első részére vonatkozik? Azonban azt a kis bombasztikus bevezetést, a dicsérő és gáncsoló nyilatkozatok idézését, néhány nem is lényegbe vágó ellenvetés czáfolatát csak nem fogadhatjuk el a Plato-féle filozofia méltatásának. Szívesen elhisszük, hogy ez a méltatás megtalálható a monografia valamelyik fejezetében, mindazáltal, kérdjük, ha a szükséges praemisszák másutt vannak felsorolva, mit keres ezen a helyen a nagyszavú konklúzió?

De menjünk tovább s lássuk, miben találja a szerző Pl. jelentőségét korunkra. Fizikájával legelőször is néhány sorban végez, s nem talál benne semmi olyat, a mi a jelen figyelmét leköthetné. Pedig a világszellemre és az anyagra vonatkozó tanokban, melyek annyiféle változatban ismétlődnek a későbbi filozófiai rendszerekben, akadt volna sok olyan, a mi mai napság is felébresztheti a művelt olvasó érdeklődését. Az egész ethika és politika el van ütve hat sorral. Meg sincs említve a vagyunközösség és a nőemancipáció, melyek oly nagy szerepet játszanak a Plato államában s korunkat első sorban érdeklő kérdések. Ez az átsiklás az egész erkölcs- és államtanon véleményem szerint az értekezés legnagyobb hiánya.

Kissé bővebben tárgyalja B. úr a dialektikát. De itt is csak két pontra terjeszkedik ki, hogy t. i. az érzéki vizsgálatok bírálata, a mint azt a *Theaetetus*-ban látjuk, döntő és minden időben érvényes bizonyítékokat tartalmaz bármely kor materialisztikus bölcsellete ellen, s hogy, a mi azt a régi vitás kérdést illeti, vajjon a matematika tudománya a tapasztalatnak szüleménye-e vagy pedig a gondolkodás apriorisztikus működésének eredménye, Pl. az utóbbi nézethez csatlakozik. E tisztán filozófiai problémákról azonban rögtön s minden logikai kapocs nélkül, a Plato-féle gyakorlati idealizmus kérdésére tér át, s a nagy bölcsetől igyekszik bebizonyítani, hogy nem kell őt az élet realis oldalával nem számoló ábrándozónak tekinteni. Bizonyításának fő pontja az, hogy Pl. megalapítja az Akadémiát, tanítóvá lett, már pedig «tanítónak lenni valami nagyon realis dolog, jöllehet sok ideális oldala van.» Ez bizony elég furcsa.

Az Akadémia felemlítése átvezeti szerzőt Platónak mint tanítónak jellemzésére, s e helyen igen szépen bizonyítja, hogy ő alapította meg tulajdonképen az egyetemek ideáját, midőn fölismerte, hogy a magas szellemi képzés lényege az élő szó pótolhatatlan voltában, az emberi tudás minden ágát felkaroló módszerbe való bevezetésben rejlik. Ügyesen magyarázza a *Politeianak* azt a tételét is, hogy filozofusok uralkodjanak,

álljanak az állam élén. Majd visszatérve a dialektikára, az ideák tanának szentel néhány szót, de csak azt emeli ki, hogy ma már nem lehet a Plato-féle ideát «olyas valaminek elfogadni, mely önmagában és saját maga által az egyedüli realis,» s elfeledi legalább röviden előadni e tan jelentőségét az emberi gondolkodás fejlődésében s érinteni hatását a legújabb kor elmékedéseire, főleg az esztétika terén. Pedig így igazolhatta volna legjobban az olvasó előtt, hogy Platónak még tévedéseiben is termékeny igazságok csirája rejlik.

Az értekezés végén egy néhány szót kockáztat a szerző Platónak ifjuságunk tanítására vonatkozó jelentőségéről. De, sajnos, csak a legnagyobb általánosságban szól az Eros theóriáján alapuló pædagogiai alapelvekről, rosszalja, hogy még az egyetemen is a Plato-féle Eros helyett a vizsgálat démonával ösztönzik a tanulókat s munkáját így fejezi be: «Valóban kíváncsatos, hogy az újabban alkotott közoktatási törvényünk és tantervünk jogos és méltányos követelményeinek keretén belül az egyszer elkerülhetetlen vizsgálat démona mellett a plátói Eros démona (a tudományhoz való szeretet ápolása) is helyt foglaljon, hogy, prózaiabban kifejezve, a mai Frary-s idő daczára is az «exemplaria græca nocturna versanda manu, versanda diurna»-k kiválasztásánál a «chartæ Socraticæ»-k és a Plató-féle nevelés alapelve is számba véteszenek.» Mindenesetre szép kívánság, de mégis megvártuk volna a szerzőtől, hogy ne maradjon az általánosságok körében, hanem mondjon valamit az eszme megvalósításának módjairól is.

Bírálatunkban igyekeztünk kiterjeszkedni az értekezés minden lényeges pontjára. Már ebből kitűnik, hogy a munka mily kevéssé meríti ki tárgyát, Plato jelentőségét korunkra. Mint már említettük, néhány érdekes kérdés még csak érintve sincs, legtöbb pedig sokkal felszínesebben van tárgyalva, mint azt az egésznek fontossága megkíváná. A monografia teljessége mindenesetre alapos átdolgozást tesz szükségessé.

NÉMETHY GÉZA.

2. Arany János élete és költészete. Irodalomtörténeti vázlat. Írta dr. *Koltai Virgil*. (Győri benzés r. főgymn.), 8-r. 189 l.

E könyv nagyon kevés irodalmi becsre tarthat számot. Ott, a hova szerzője írta, iskolai értesítőben, még eléggé megállja helyét. Azok a növendékek, a kik Arany János külső életéről tudni kívánnak egyet-mást: találhatnak benne néhány helyes adatot, néhány eléggé jól elbeszélrt részletet, néhány elfogadható megjegyzést a nagy költő életére. Itt-ott megakad, bár elvétve, egy pár jellemző vonás is benső fejlődésére s műveinek magas irodalmi értékére, becsére nézve. Azután egy gymnáziumi tanuló, kinek sem olvasottsága nem oly bő, sem felfogása, látköre nem oly széles, hogy ismerhetné csak némileg is az Arany-irodalmat:

Koltai munkájában megtalálja a nevezetesebb magyar æsthetikusok és kritikusok egy pár ide vágó helyes nézetét, a melyek esetleg tovább kutatásra ösztönözhetik. A ki pedig nem nagy kedvvel olvas költőket, de bármi okból, szeretné legalább Arany legkitűnőbb műveinek — habár csak vázlatos — meséjét is ismerni: Koltai munkájában azt is megtalálhatja, még pedig némelyiket *háromszor* is elmondva oly kevés érzékkel a jellemzetes, a kiemelni való vonások iránt, a milyennel éppen csak az olyan olvasó lehet megelégedve, a ki ilyenmő ismeretszerzésre vállalkozik.

Mindez azonban nagyon csekély eredmény egy könyvtől, a melyet szerzője, valószínűleg, a komoly irodalom színvonalán is megállhatónak tartott, de a mely egyetlen eszmével vagy gondolattal sem gazdagítja az Arany költészetével foglalkozók értelmét. Elismerjük, hogy a szerző komoly törekvéssel s bizonyos tárgyszeretettel fogott műve megírásához: de magával az eredménynyel sehogysen lehetünk megelégedve. Az a módszer, a melynek békóit nem tudja magáról lerázni Koltai, célhoz vezető lehet egy jó munka megírásában, de csak annál, a ki az írói gyakorlatnak jó magas fokára jutott. Koltai még meglehetősen alant áll. Legkivált művének compositiója mutatja azt. A laza szerkezet, a mely látszatra, első pillanatra többé-kevésbé összefüggőnek látszik, mind a rá nézve helytelen, a nehéz, az izmosabb, kifejelettebb írói tehetséget kívánó módszer hibája.

Sokszor úgy tetszik, mintha Koltai maga élvezni tudná Arany költészetének igazi szépségeit, de saját érzéseiről, eszméiről, gondolatairól, nem igen tud számot adni. Úgy tetszik, mintha komolyan, lelkiismeretesen foglalkozott volna az Arany-irodalommal, de mindenütt látjuk, hogy ő maga sehogysen mer a vita bensejébe hatni, és előzői eszméit sem bővebben ki nem fejti, sem más oldalról meg nem világítja vagy akár czáfolja: szóval egy eredeti, önálló író tulajdonságaiból minél kevesebb vonást fődözhetünk fel Koltaiban s nem tudjuk, hogy æsthetikai képzettsége fogatkozásában vagy éppen írói tehetségében keresük-e a valódi okokat. Mert a hogy Aranynak leghíresebb művét, a *Toldit* igyekszik magyarázni: az a mód nagyon hajlandó volna az embert arra a gondolatra birni, hogy Koltai csak az olyan középszerű írókat utánozza, a kiknek minden törekvésük csak arra irányul, hogy könyvöket minél vaskosabbá tegyék, minél bőbeszédűbben, minél több szószaporítással mondjanak el oly dolgokat, a melyeknek ismeretét minden valamire való írónak fel kell tételeznie az olvasóban. Ha *Toldit* elemezni akarja az író: természetesen ismernie kell tartalmát a legapróbb részletekig: de vajjon szükséges-e, hogy az olvasónak is mindent elmondjon? Szükséges-e, hogy először Ilosvai históriás énekének tartalmát beszélje el az író, azután magát, a szóban forgó költeményét mondja

el egész krónikaszerűleg s végül, hogy az egyes jellemek magyarázatánál megint előlről kezdjen mindent és ismételje a költeménynek teljes tartalmát?

Smindezt ily hosszasan, ily bágyadtan, minden routine nélkül, tele citatiókkal a művekből, hol szóról szóra, hol kivonatolva! Nem jobb lesz vala-e, ha a két elsőt teljesen mellőzi, vagy pedig beleolvasztja a jellemek magyarázatába, de mindenütt lélektani, æsthetikai, művészeti igazságok kutatása kíséretében? Ez a tárgyalási mód sehogysem alkalmas arra, hogy az ifjúság fejlődő ízlésének irányt jelöljön. S vajjon, mikor Arany János lyrai műveit fejtegeti, az-e csak feladata, hogy e művek tartalmát kivonatolja s nem inkább az-e, hogy kimutassa Arany helyét, mint lyricusét a magyar költészet történetében? Avval a megjegyzéssel, vagy ahhoz hasonlókkal, hogy Arany és Tompa igyekeztek a nemzet szomorú korszakában reményt s enyhületet nyújtani a kétségbe esett hazafi szíveknek — még nagyon gyöngén jellemeztük Arany lyráját. Hát még balladáit?

Nem szándékunk a compositio nagy hibája mellett Koltai apró tévedéseit sorra igazítani s hallgatással mellőzzük kifogásait, a melyeket különösebben Arany János *Széchy Máriájáról* s a *Buda haláláról* tesz. Mindezekhez sok szó fér s azt hisszük, hogy behatóbb vizsgálat fel fogja deríteni, hogy Arany János *Széchy Máriája* mégsem oly elhibázott mű, milyennek Koltai tartja, s bár Arany költészetének nem a legmagasb fokát jelöli, épen nem méltatlan hozzá s bizonyára ér annyit, ha nem többet, mint az újabb elbeszélő költeményeknek egy jó része, Vajdáéit sem véve ki.

Koltai a nagy tárgy nehézségeivel sehogy sem tudott megbirkózni. Sokkal jobb lesz vala, ha pusztán csak a nagy költő életét vázolja. Úgy látszik, erre elég adatot összegyűjtött, bár koránsem annyit, a mennyi már tudtunkkal eddig is napvilágot látott. Ha e téren marad s egy pár íven könnyed, élvezhető modorban, szépen, bizonyos melegséggel, mely nemcsak a pusztá dicsőítésben áll, élénk tárja Arany János életét, fejlődését, viszontagságait, bensejét, forrongásait: elismeréssel találkozhat vala s az ifjúság haszonnal olvashatja könyvét, a melynek így is legjobb legmegállhatóbb részletei az életrajziak.

Arany János művészetének beható fejtegetése még nálánál sokkal nagyobb író is próbára tesz, a kinek nemcsak széles alapokra fektetett irodalmi és æsthetikai tanulmányainak kell lenni, hanem éles, mélyre menő s átható vizsgáló szellemének is, a melyben épen annyi a philosophiai, mint a költői tehetség.

Mennyi van mindebből Koltaiban: talán e futólagos áttekintésből is kivehető.

3. Tompa Mihály költészete. Irta: *Gleidura Géza*. (Rozsnyói kath. főgymnasium).

Tompa Mihálylyal újabban kevésbé foglalkoznak. Azt hittük, mikor műveinek új kiadása megjelent, hogy lesz valaki a magyar költészet barátai között, a ki beható élet- és jellemrajzát megírja s tiszta világitásban mutatja be az egykor oly híres költőt, a ki megérte azt, a a mit a nálánál sokkal nagyobb Petőfi és Arany sem értek meg, hogy népregéit és mondáit húsz nap mulva, 1846-ban, második kiadásban kapkodta szét a magyar közönség, s a ki a magyar forradalomra következő néhány év alatt a legelsők közé küzdte föl magát, mert az összes nemzet érzelmeinek benső világát kifejezte, még pedig annyi szépséggel, annyi művészettel, oly igazi öntudattal, mennyi a legnagyobb költőknek is becsületére válnék. Sőt legjelesb írónk is mintegy szándékosan hallgatnak róla azóta, hogy az előtt 7—8 évvel Tolnai Lajos éles hangú, a legfőbb szempontokban téves irányú bírálata megjelent, mely mintegy felelet akart lenni a Szász Károly meleg érzéssel, tiszta rokonszenvvel megírta rövid élet- és jellemrajzra. Tolnai bírálata bizonyos tekintetben új irányú bírálat nálunk. Foglalkozik, de csak pár szóval, a költő életével is, művei közül pedig egynéhányat kiválogat s azokon mutatja meg a priori megalkotott véleményét. Azt gondolná az ember, hogy mindenki, a ki ismeri a Tompával foglalkozók díszes koszorúját a régebbi időben (Gyulai, Szász K., Erdélyi J., Beóthy Zs. s némileg Arany János is) legalább is gondolkozóba esik, ha a Tolnainak jobbra majd mindenben elűtő bírálatát olvassa. Pedig, lám, mily csalódás! Gleidura Géza kivonatot készített belőle egy iskolai értesítőbe s még hozzá volt annyi bátorsága, hogy így írhatott: «műveit lelkiismeretesen s elfogulatlanul tanulmányoztam s most arra törekszem, hogy Tompát, a költőt, igaz alakjában, fény- és árnyoldalaival állítsam az olvasó elé.» Ha ez lelkiismeretes és elfogulatlan tanulmányozás: akkor a szerzőnek rendkívül különös nézetei lehetnek a lelkiismeretességről és elfogulatlanságról. Mert én, megvallom, egyetlen egy gondolatot sem találtam benne, a melyre azt mondhatnám, hogy íme, ez csakugyan a szerzőé, s ha néha-néha ráesküdött is Tolnai állítására: itt-ott saját lábán is járni tanult. Minderről szólni sem lehet. Az egész értekezés a Tolnai műgondal megírt bírálatának hanyag kivonata, a mely valóban nem érdemlette meg, hogy egy főgymnasium értesítőjéből 18 lapot elfoglaljon. Soha ily merészséget egy magyar irodalom tanárától! Vajjon mit gondolt Gleidura, mikor műve elején így írt: «Ha nemzetünk büszke Tompára, mi gömöriek kétszeresen büszkélkedhetünk benne?» Azt hitte, hogy ő a Tompa dicsőségére ha csak egy parányi fénysugárt is vetni fog? Igazán szomorú büszkeség! Tompa erre megfordulna sírjában!

Mert hát tulajdonképen miért is lehetnek oly büszkék a gömöriek

Tompára? Ha Gleidura művét olvassuk s elképzeljük, hogy a gyenge, tudatlan növendékek mennyire szavára esküdnek az irodalom tanárának, s hogy tehát e czikk minden eddigi illuziójukat szétrombolta: elgondolhatjuk, mily ambíciót adhatott a szerzőnek az a kétszeres büszkeség, melyet különösen a gömörieknek van joguk Tompa iránt táplálni. Szerinte Tompának alig egy pár megállható regéje s mondája van, a mely tele ne volna «minden epikai botlás»-sal, a melynek «érdekes és élethű» alakjai volnának, a melynek előadása lassú, a cél felé tétovázva haladó ne volna. Költői beszélyei semmit sem érnek. Az egyetlennek, *Szuhay Mátyás*nak az az egyedüli szépsége, — amint Tolnai mondja — hogy Arany *Toldijával* egyszerre pályázott s még mellette dicséretet is nyert. Lyrai művei közül alig 5—6 a kitűnő, a többi alig ér valamit. Tompa elegiai költő. «Szelíd, csendes természetű, kit a nagy dolgok sem tudnak hévre ragadni.»

Ha csak ilyen költő Tompa: bizony nincsen indokolva még az egyszeri büszkeségük sem a gömörieknek, nemhogy a kétszeres. Mi azt hisszük, hogy a Tompa művészetében is vannak oly szépségek, a melyeket érdemes behatólag tanulmányozni, mert annál inkább emelik a költőt, minél huzamosb a velők foglalkozás, minél alaposabb a tanulmány. Ha csak saját élményeit tudta volna dalba önteni: bizony dicsőségének fele magaslatán sem állna Tompa. De ő sokkal többet tett. Epikai műveiben kétségtelenül sok a fogyatkozás: de azért tán mégis több van köztök, a mely megérdemlette a közönség tetszését, mint a meennyit Tolnai s utána e czikk felmutat. Lyrai művei közül pedig épen allegóriáinak legnagyobb része igazán sikerült. Természetes, hogy ha valaki egy téves irányú bírálatot még jobban elferdít: nem látja az igazi művészetet s hajlandó a költőt igen kétes világitásban látni.

Igy tett e czikk szerzője !

Dr. VÁCZY JÁNOS.

4. Az ethika a halákhában. Írta Bloch Mozes. (Budapesti rabbiképző intézet, 1886. 84 l.)

Inkább mint a gyakorlati életben mutatkozó veszedelmes kinövéseit az antisémi mozgalomnak, fájjalja a komolyan érző és gondolkodó azt a szomorú tény, hogy ez irány a tudományos világban tudta magát oly erősen megfészkelni. Sőt mondhatni, hogy erejét, mely kün nyilvánult, eminens szívta.

Lám, ez esetben is bebizonyodott, hogy az irodalom mily döntő befolyású a praktikus élet alakulásaira és hogy ő a gondolatok tette-serdülésének mozgató ereje.

Nekünk zsidóknak tehát szent feladatunk, az irodalom terén a talán jóhiszeműből vagy rosszakaratból eredő tévedéseknek vagy bűnök-

nek, melyeket irányunkban elkövetnek, elleneszállani és tollal, meggyőző erejű módon leküzdeni. Hisz megtámadták bibliánkat s minden morálnélkülinek kiáltották ki. De erre komolyan válaszolni nem kell. Tessék azt elolvasni.

Ám nekirontottak a talmudnak is, azt hajtogatván váltig, hogy ez erkölcsrontó, veszedelmes munka. Súlyos a vád, és ha igaz, akkor joggal lakolunk oly súlyosan. De a vád, amely súlyos, épen oly igazságtalan, és lakolásunk, amely súlyos, épen oly jogtalan.

A talmudot nem tudnának egykönnyen elolvasni, tehát nem ajánlom a bibliára vonatkozó tanácsomat. Csak a fentjelzett munkáról akarok egy kis ismertetést adni, mely a talmud gondolkodásmódja és tendenciája felől felvilágosítást nyújtson. Vajha sikerülne ez ismertetésemnek, hogy az egyik vagy másik olvasónak kedve kerekedjék, magát a művet megszerezni és — végig olvasni. Mert a nyújtottam sorai semmi képen sem tennék fölöslegessé, hogy a munka egészével komolyan megismerkedjék.

Bloch M., az országos rabbiképzőnek, hazánk legfőbb tekintélyű zsidó-theológiai intézetének egyik tudós tanára, az előttem fekvő műben azt a fölötte érdekes czélt tűzte ki magának, hogy a halákhában (a zsidó rituális életre vonatkozó törvényekben) rejlő ethikai, mélyerkölcsű vonásokat erősebbre húzza és láthatókká tegye. És hogy mindjárt eleve kimondjuk, a cél fölötte hálás és azt minden ízében elérnie teljesen sikerült. Hálára kötelezett a tudós szerző minden jobbérzelmét intra et extra muros.

Irtak már a biblia ethikájáról, a talmud ethikájáról, kiszedve mindkettőből az erkölcsmondásokat, de a halákhában, a szertartásokban nyilvánuló ethikáról nem beszéltek még. Ime most már ez is megvan; egy kezdet, egy alapos, irányadó kezdet. Mert hogy az egész anyag nincsen kimerítve, azt maga a szerző is megmondja. De az alap megvan vetve, tovább építhetnek rajta. S akadnak bizonyára férfiak kebelünk-ből, kik a fonalat tovább fogják szőni.

Kitűnő szakavatottsággal, rengeteg olvasottsággal felkarolja Bloch, R. Mózes Maimúni nyomán, az összes halákhai törvényeket.

Nem elegendő, mondja a szerző, ha a szertartásokat szép szabályosan végezzük, hanem azok erkölcsi tartalmán is kell felépülnünk. Mert mindketten, az ethika és a halákha, szorosan függnek egymással össze; mindkettő istenben gyökerezik, ő tőle erednek. Mindkettejük végczélja isten, mindketten isteni parancsolatok. Halákha ethika, ethika halákha nélkül ingó alapra állítja az embert, csak egyesülésükben mutatkozik a zsidóság lényege.

Szavak és gondolatok, legyenek bármily élénkek, gyorsan tűnnek más gondolatok hatalma által visszaszorítva, ha érzékileg észrevehető.

objectum által — úgyszólván — meg nem rögzítettnek. Ily érzéki objectum az imaszíjak (phylaktériák), a szemlélfonalak és a zsidóházak ajtófélfáira szögzendő istennév (mezuzóth). Külső jelek csak, de mély gondolatok, erkölcsi eszmék képviselői: hogy isten parancsait mindenba teljesítsük, hogy fejünk és szívünk erkölcstelen gondolatoktól menten maradjanak, hogy ajtaink küszöbét átlépve, a jogosságra, isten iránti szeretetre, a bűnök kerülésére emlékezzünk.

De e külső jelek mindennapi használata és megtekintése gyöngítené befolyásukat erkölcsi életünk ébresztésére és belső értéküket mihamar elveszítenék. Azért egyes napokat kellett kitűzni, melyek ritkábban föllépven az évben, hathatós emlékjelekkül szolgálnak. Ilyen napok a szombat és az ünnepek. Pihenjünk a nehéz munkától és nemessítsük elménket szellemi foglalkozásokkal. Nemcsak a test, de a lelki élet is üdüljön e nyugalomnapokon. Az újévi és a kiengesztelési ünnepek magábatérésre és alázatosságra, a többi ünnepek az élet örömeinek mértékletes élvezésére tanítanak.

Gyönyörűen fejt ki a szerző a házasság-életbe vágó szertartások ethikai oldalait. Szent szándék, a szeretet és a vonzalom kösse meg a házassági frigyét. A hol könnyelműség és erkölcsös érzés nem az indító okok, ott a frigykötés, mint ethikai cél, el van tévesztve és a házasság felbontása csak ezen szempont tekintetbevételé miatt van megengedve. Ezért azonban — a talmud szavai szerint — «az oltár könnyeket hullat, ha egy frigy elegendő ok nélkül felbontatik.» A házasságleket minden néven nevezendő eszközzel kell arra bírni, hogy újra kibéküljenek. Hogy mindenféle elhamarkodott lépésnek a házasságleket részéről elejét vegyék, a talmud bölcei oly számos, minucziózus formalitásokhoz kötötték a válólévl elkészítését és a frigyfelbontási ceremónia megtörténését. Ez csak egy példa idézése azon számos illusztrációkból, melyeket a szerző a házasság szentségére felhoz.

Az étkezési törvényeket illetőleg, azt mondja a szerző a talmud nevében, hogy «tisztátalan» állatokat és a ritualisan eltiltott ételeket azért nem szabad használni, mert elvonnának az ethikai, erkölcsös érzésektől; mert a szentírás önmegtartóztatásra és mérsékletre akar vezetni.

Szavartatásra int a talmud. Amit egyszer ígértünk, azt beváltani erkölcsi kötelességünk. «Igen»-ed «igen», «nem»-ed «nem» legyen. Mennél kevésbbé szabad tehát esküt szegni vagy hamis esküt tenni. A ki hamisan esküszik, azt a halákha istenkáromlónak, az igazság elferdítőjének tekinti, tehát súlyos bűnösnek. Csak ha valaki pillanatnyi felbuzdulásban tesz valami fogadalmat, a mit azután későbbben megbán és ha e fogadalom nem valamely nemes, erkölcsös cél elérését involválja, tehát nem-teljesítése esetében az ethika csorbát nem szenved,

továbbá ha egy embertársunk nem károsíttatik meg, végre ha a megbánás igazán szívből fakad, csak akkor bontható föl a fogadalom három alkalmas, erkölcsös, tisztaszívű ember közreműködése által.

Az uzsorát a talmud általában, tekintet nélkül a felekezetkülönbségre szigorúan tiltja, mint oly kereskedést, mely az ethika törvényének semmiképen meg nem felel. Csakis a külfölditől, a teljesen idegentől, — de nem egyszersmind az ország polgáraitól — enged némi, mérsékletes, arányszerinti kamatot kérni. Az elszegényedésnek gátot vetni akarva, elrendelte, hogy nem csak az egyes gazdagok, hanem hogy a községek is adakozzanak. A hetedik év mindig egy «szabadsági esztendő» volt, melyben — a biblia rendelete szerint — minden hitelező adósának az adósságot elengedni erkölcsi kötelessége volt. Így rendezte és szabályozta a mozaikus tan és kiépítője, a talmud, a mennyire csak lehetett a társadalmi viszonyokat.

Ily szellemben, a legszigorúbb objektivitással, tárgyalja a szerző a tisztasági törvényeket, szól a rágalomról, rablás-, lopás- és gyilkolásra vonatkozó szigorú tilalmakról, a cseréről, a kereskedésről, a munka szükséges voltáról, az úr és a szolga, a hitelező és adósa közötti viszonyról. Különösen szép, érdekes és tanulságos azon fejezet, a hol a bírákról, azok kinevezéséről, tulajdonairól és kötelességeiről, az ő súlyos felelősségükről istennel és a társadalommal szemben, szól. Ezen fejezet a halákha ethikáját igazi grandiozitásában és nagyszerűségében mutatja be.

Maimóni szavaival végződik a kitünő munka: Az egész világnak törekvése — ez Izraelnek szent reménye — egyesegyedül igazi, tiszta istenismeretre irányul majd, a mint írva van: «És megtelik a föld istenismerettel úgy, mint víz borítja a tenger fenekét.» Ekkor aztán mindegyiknek az erkölcsi törvények fognak irányadóul szolgálni és a föld valamennyi lakóit a tiszta, legbensőbb emberszeretet mennyei köteleke tartja majd egybe.

Dr. FISCHER GYULA.

5. Vajda Emil, Attila szereplése a Sæmundar-Eddában, a Waltharius és Nibelung-énekben. (Székely-Udvarhelyi kir. állami főreáliskola.)

Néhány rövid, bevezető sor után a szerző a skandináv hagyományok tárgyalásához fog. Ha már a bevezetés azon állítása, hogy minden nemzetnek voltak s vannak hegedősei, kissé furcsán érintette az olvasót, annál nagyobb bámulattal olvassuk nyomban, hogy «egy hideg ég alj alatt lakó nép, a *skald vagy skandináviai*, névleg a Norvég-Grönland skaldjai» gyűjtötték össze az Attila-dalokat. Ne gondoljuk azonban, hogy a szerző csak egyszer mer ily merészet állítani, a 26. oldalon fentartja állítását: «a Sigurdmondán a *skald nép* jellemével megegyező szilajság vonul végig». Mi, kik a skaldokat eddig mindnyájan csak a költők

kasztjának néztük, kik a népies költészet letűnése után virágoztak az északi fejedelmek udvarain, ilyen egyszerű kijelentés után sem hiszszük ám el, hogy skald és skandináv identikus fogalmak. A bizonyítás, sajnos, elmaradt, s így továbbra is a régi tudásunkban megnyugszunk, nem tartva a troubadourt meg a provençeit, az aoidost és a görögöt, vagy a hegedőst meg a magyart mindegynek.

A titánszerű támadás vágya még a mythikus tudásunkat is semmivé akarja tenni. Eddigelé úgy látszott, a skandinávok összes hitregéi, az egész nagy isteni tragédia, melylyé ezek összefonódnak, az asoknak az óriások (thurs) elleni tragikus kimenetelű harcán alapul. Az asok bűnbe esnek, a miért uralmok majdan véget ér, de lesz újjászületés. Most ez azonban nem áll többé, a Völuspa s egyéb eddai dalok meg vannak hazudtolva: «az Edda mythologiai részében a főistenséget Odin képviseli, ki tizenkét *ázaival* (óriások) különféle alakban tűnik fel».

Ezekkel szemben az olynemű állítások, mint «a valkyrok vészhozó istennők», csak csekélyebb jelentőségűek. Ha azon istennőket, kik elfogott társaink bilincseit megoldják, az ellenséges foglyokat soraink mögött megkötözik, így nevezzük el, az igazolható az esetben, ha az ellenség álláspontjára helyezkedünk. Ez azonban nem szokásos.

Az emlékek tartalmának élénk elbeszélése után azon eredményre jut a szerző, hogy mind a három dicsőíti Attilát. Ha a görög írók Attelasával hasonlítottuk össze a germán mondai Attilát, mindenesetre kedvezőbb képét nyerjük a hódítónak. Szinte megmagyarázhatatlannak tartja a szerző, hogy az Edda Attilája, ki «különben harczias cselszövő, ravasz, de bölcs», némely tekintetben oly engedékenynek, gyengének látszik. Úgy hiszem, a monda a legnagyobb hatalom birtokosát nagyon gyakran rajzolja gyenge embernek, sőt úgy látszik, a népképzelet legfenségebb alakjainak jelleméből ritkán hiányzik az a személyes gyengeség, gyámoltalanság, mely azokban születik meg, kiknek oly sok kar áll rendelkezésükre. Arthus is, Károly is keveset cselekszenek, lovagjaik és paladinjaik hőstetteiről szól az ének, a sakkbeli király is milyen tehetetlen! Ők csak a központ, nagy méltóságuk sem engedi meg a nagy tevékenységet.

Mindezek után a szerzőnek felemlített, valóban érthetetlen tévedései daczára is mondhatnók, hogy összehasonlításával hasznos munkát végzett, ha az nem volna a legnagyobb selejtességgel oda vetve; azt hiszszük, hogy egy első fogalmazású impurumot olvasunk. A tartalom elmondásában található logikai ellentmondásokon s valótlán adatokon kívül (így pl. a szerző azt írja, hogy «Gunther a varázscsuklya segítségével sérthetlenné téve magát győzelmet nyer Brunhildon», holott Siegfried végzi mellette láthatatlanul a harci munkát), a helyesírás a maga következetlenségében valóban páratlan. Egymást űzi a Gibich meg

Gibik, a Sigfrid meg Szigfrid, Locki stb. Az ó-skandináv nominativus r-ét olykor megtartja, olykor elhagyja, így találjuk Reginn mellett a Hialpreket, továbbá Hring's fiát, majd Hoen Ems-et majd meg Ho'n Emst a Hohenems helyett.

Nem csodálhatjuk végül azt, hogy az az író, ki «az ókorból vándoroltat át szájhagyomány útján Attilamondákat» (27. oldal), a mi tudományos dolgozatban legalább is egy kissé furcsán van mondva, nem állja a középkor elé oly könnyedén odacsapni a sötét jelzőt, mint azt értekezésünkben láthatjuk.

TIMÁR J. PÁL.

Párhuzamos idézetek.

Ovid. Metam. VII. 796. Gaudia principium nostri sunt saepe doloris.

A magyar: «Öröm nyomán jár a szomorúság.»

(Erdélyi, Közm. 5273. sz.)

Hom. Odyss.

ὅς μὲν γὰρ τοῦ γε κρεῖσσον καὶ ἄρειον,
 ᾗ ὁδ' ὁμοφρονέοντες νοήμασιν οἶκον ἐχέτον
 ἀνὴρ ᾗ δὲ γυνή.

E gondolatot *Garai* így fejezte ki:

Szerelem ölében
 A legszebb virág,
 Melyet Isten adhat,
 Házi boldogság.

Horat. *Ad unguem patratum et perfectum.*

Már a rómaiak azzal bizonyították egy felhajtott edény teljes kiürítését, hogy lefordítva a balkéz hüvelykére fektették. Horatius ezt így nevezi: «ad unguem patratum et perfectum.» Később egyszerűbben a «super nagulum» is ezt fejezte ki. Az angolok ma is így használják: «to drink super nagulum.» Ugyanerre céloz a német «Nagelprobe»-féle kifejezés is, s a francia «boire rubis sur l'ongle», a melyekhez végre a magyar *körömpróba*, *körömpróbáig* kiinni is járul.

KRAUSZ JAKAB.

VEGYESEK.

— A budapesti philologiai társaságnak 1886. évi közgyűlése 1887. január 23. lesz.

— Több nevezetes halottja volt a classica philológiának az elmúlt esztendőben. Julius 21-én halt meg *Duncker Miksa*, kit jeles ókori történetének (*Geschichte des Alterthums*, 5-ik kiadás, Lipcse 1878—80) Görögországgal foglalkozó két utolsó kötete miatt említhetünk e helyen. — Ápr. 26-ikán halt meg 36 éves korában *Hinrichs Gusztáv* (szül. 1850), a jeles dialektologus (v. ö. «*De Homericæ elocutionis vestigiis æolicis*» című tudori értekezését, Berlin 1876) és epigraphikus, kinek főműve, a görög epigraphia vázlata, kevéssel halála után jelent meg a Müller Iván szerkesztette «*Handbücher*» között. Neki köszönhetjük továbbá Bergk görög irodalomtörténete második és harmadik kötetének kiadását, végre a Fäsi-féle *Odyssea*-kiadásnak befejezetlenül maradt átdolgozását. — A február 7-ikén elhalálozott *Huschke Ede* (szül. 1801-ben) kivált az ó-italiai dialektologia terén és a classicus római jogtudósok műveinek kiadása által szerzett magának érdemeket. — *Miller Emil*nek, a párisi Académie des Inscriptions tagjának (szül. 1812, megh. 1886. jan. 9-ikén) főművei az Escorial görög kézíratainak katalógusa (1848), és Olaszországban és a keleten tett tanulmányútjának felette fontos eredményeit magában foglaló «*Mélanges de littérature grecque*» (1868) című munkája. — A magyarországi epigraphia terén tüntette ki magát *Desjardins Ernő* (megh. okt. 21-ikén), ki Rómerrel együtt kiadta a Magyar Nemzeti Muzeumban őrzött latin feliratokat (*Monuments épigraphiques du Musée national hongrois, dessinés et expliqués par E. Desjardins, publiés par les soins de Dom. Fl. Rómer*. Budapest 1873). Ismeretes azon támadása, melyet 1874-ben a magyarországi latin feliratoknak Mommsen-féle kiadása ellen intézett («*Desiderata du C. I. L. III. Le musée épigraphique de Pest*». Páris 1874), a melyre azonban Mommsen nem késett megadni az illő választ az «*Ephemeris Epigraphica*» II. kötetében. — A philológiának több terén működött ritka sikerrel *Jordan Henrik* königsbergi tanár (szül. 1833), M. Cato töredékeinek (1860), Sallustius műveinek (1867 és 1876) jeles kiadója, a régi Róma topographiájának legalaposabb ismerőinek egyike (legfontosabb műve, «*Topographie der Stadt Rom im Alterthum*» 1871—78 két kötet), a ki Preller római mythológiájának új kiadása, Theognis-tanulmányai és első sorban az archaikus latinság történetével foglalkozó «*Kritische Beiträge zur Geschichte der lateinischen Sprache*» című könyvével bámulatos sokoldalúságának és ritka alaposágának bizonyítékait adta. — Legutoljára vettük *Joh. Nicolai Madvignak*, az európai hírű dán tudós halálának hírért (szül. 1804). Madvig Cicerón és Liviusra vonatkozó irataiban (pl. a híres «*Emendationes Livianæ*»-ban, 1860, 1876) és ezen írók kiadásaiban, továbbá «*Adversaria critica ad scriptores græcos et latinos*» című művében a divinatorikus kritika mesterének bizonyult, latin nyelvtanaival valamint görög mondattanával a classikus nyelvek iskolai tanításán lendített, végre «*Die Verfassung und Verwaltung*

des römischen Staats» című két kötetes államtudományi munkájában (Lipce 1881—82) a római alkotmánynak, úgy a mint a köztársaság idejében fennállott, összefüggő, hű képét adta.

— A kisebb görög tragikusok tropusai műveltségtörténeti és költészeti szempontból. Adalék a költészet összehasonlító tropikájához. — Ily címmel 17 lapra terjedő füzet jelent meg a M. T. Akadémia kiadásában Dr. Pecz Vilmostól, mely folytatása a szerző azon értekezéseinek, melyeket 1878 és 1882-ben Aischylos, Sophokles és Euripides tropusairól a M. Tud. Akadémia publicatiói között kiadott és a melyek nem rég német nyelven is megjelentek. Most Nauck gyűjteménye alapján áttanulmányozta a kisebb görög tragikusok töredékeit, körülbelül 900-at, és az azokban előforduló tropusokat az előbbi értekezéseiből már ismeretes kategoriák szerint rendezte és osztályozta. Az egyes tropusok felfogása ellen, úgy a mint azokat Pecznél tolmácsolva látjuk, itt-ott tehetünk kifogást. Így pl. a synekdoche harmadik csoportját, «a mythológiát», talán jobb lett volna az első csoportba «az ember» alá beosztani (a metonymia szakaszában is békésen együtt élnek az istenek az emberekkel), mert a görög mythologia anthropomorphismusa és elvégre a tropika szempontjából is közömbös, Zeus szeme áll-e Zeus helyett, vagy pedig pl. Sokrates szeme Sokrates helyett. Ugyanazon szakaszban a *λόγῳ, ἢν φεροῦσι Πηγενεῖς* példa egészen kimaradhatott volna, mert a *λόγῳ* (eredetileg «a lándzsa hegye») a prózában is gyakran használtatik a «lándzsa» helyett. — Ilyfajta kifogás talán több is tehető; általában azonban úgy tapasztaljuk, hogy Pecz helyes tapintattal oldotta meg a csoportozás kényes feladatát. Hogy az eredmény műveltségtörténeti és költészeti szempontból mégis annyi mint semmi, az anyag hézagos és töredékes voltában leli magyarázatát; egyébként e tropusok retorikai, grammatikai és lexikographiai tekintetből tagadhatatlanul bírnak bizonyos érdekekkel, és hihető, hogy majd Aristophanes és a többi komikusok tropusainak tárgyalásánál némi összehasonlításra fognak alkalmat szolgáltatni. Ez igazolja feldolgozásukat.

Á. J.

— Seymour «Bevezetése a Homerosi nyelv- és verstanba» (Thomas D. Seymour, Introduction to the language and verse of Homer. Boston 1885. Ginn & Comp. 104 l.) az eddigi hasonfajta művektől előnyösen különbözik az által, hogy a homerosi syntaxisra is kiterjed és hogy a homerosi stilusnak igen tanulságos jellemzését adja.

— A homerosi hymnusoknak legújabb, Gemoll-féle kiadása (Die homerischen Hymnen, herausg. und erläutert von A. Gemoll, Leipzig, 1886. Teubner, XIV, 377 l., 6 mk. 80.) a Baumeister-féle nagyobb, commentált kiadást van hivatva kiszorítani, és ezzel szemben határozott haladást mutat. Másrészt azonban még sem elégíti ki a jogos igényeket. Criticus apparatusa szerfelett hiányos és Ábel kiadásából (1886. Lipce és Prága) javítandó ki; az exegetikus commentár pedig, melyben máskülönben sok a helyes megfigyelés és az új magyarázat, felette gyakran elárulja, hogy Gemoll nem eléggé alaposan használta fel az általa idézett újabb munkákat. Kiadása, melyet csak a kellő ovatossággal lehet használni, még csak a Baumeister kiadását sem tette nélkülözhetővé.

— A Krebs-féle latin *Antibarbarus*, melynek ötödik kiadását Allgayer dolgozta volt át, hatodik kiadásban jelen meg (első füzet: *a—amitto* Basel, 1886). Az új kiadó (J. H. Schmalz) az ismeretes művet, mely minden philologus számára, ki latinúl akar írni, nélkülözhetetlen, gyökeresen átdolgozta és a latin nyelvtan, stilistika és lexikographia mostani színvonalára emelte. Megjelenik tíz füzetben; az egyes füzet ára 2 mk.

— Pindaros új kiadása: *Πινδαρόν τὰ σωζόμενα . . . ὑπὸ Κ. Κλάριου*. Triest, 1886. I. XXXII és 456 l. A nagy görög lyrikus művei öt kötetre tervezett, e magyarázatos kiadásának első kötete, mely a bevezetést és az olympiai ódákat foglalja magában. Szövege a régi vulgatáé, tehát elavult, terjedős magyarázata a régi scholiastákra van alapítva, de Boeckh és Schmidt idevágó művei is fel vannak használva. Ujat, legalább eddigelé, nem hoz a kiadás.

— Boeckh Ágostnak «*Encyclopædie und Methodologie der philologischen Wissenschaften*» cz. fontos művének első kiadása 1878-ban jelent meg. Most előttünk fekszik második kiadása, melyet Klusmann Rudolf rendezett sajtó alá (Leipzig, 1886, Teubner, 884 l., 14 mk.). Ez új kiadás igen ajánlható, mert a legújabb, igen gazdag és becses szakirodalmat is számba veszi.

— A kyprosi ásatások újabban Ohnefalsch-Richter Miksa vezetése alatt, ki 1886 február végén kezdette meg újra ásatásait, szépen haladnak és nem remélt fontos eredményekkel kecsegtetik a tudós világot, még pedig kiváló érdekléssel fognak birni a görög művészet kezdeteit új világításban feltűntető leletek. Ohnefalsch-Richter annál nagyobb reménnyel néz jövő ásatásainak elébe, mert Kypros új kormányzója Sir Henry Bulwer és titkára T. Chamberlain el vannak tökéelve, hogy az ásatásokat és majdan egy kyprosi helyi muzeumnak felállítását tőlük telhetőleg támogatják.

— Schliemann ásatásai Krétán megheiusultak. A régi Knossos területén akart egy dombot felásatni, de a talaj tulajdonosa csak azon feltétel mellett akarta megadni hozzá az engedélyt, ha Schliemann egész birtokát, azaz csaknem az egész régi Knossost megveszi. Ennek következtében azután kénytelen volt Schliemann tervével felhagyni.

— Schiller hazánkban. (Harmadik pótlék. V. ö. e Közlöny 1886. évi folyamát 197. és 850. ll.)

Az örömhöz. Pap Kálmán Költeményei, Pápa 1875.

A harang. Csermák Kálmán felolv. Kisfaludy-Társaság 1875. október havi ülésén. — Berczik Árpád.

A keztyű. Battlay Imre, Főváros Lapok 1876. 22. sz.

A leányka panasza. Greguss Ágost.

Várakozás. Rudnyánszky Gyula, «Fényben és árnyban» cz. legújabb kötete, 1886.

Vágy. Rudnyánszky Gyula, u. o.

A zarándok. Rudnyánszky Gyula, u. o.

Tell Vilmos. (Tell küzdelmei) Magyaródi.

Schiller Wallensteinja. Hegedüs István. Ismertetve Kelet 1878. 81. és 82. sz.

Schiller Don Carlosa, ford. E. Kovács Gyula. Ismerteti Magyarországon 1881. 56—59. sz. — Keszler József, Ellenőr 1881. 116. sz. — Hon 1881. 59. sz.

Schiller Tell Vilmosa, ford. Tomor Ferencz. Ismerteti E. Kovács Gyula, Kolozsvári Közlöny 1882. 170. és 171. sz. — M. Polgár 1882. 229. és 230. sz.

Schiller «Haramiúi» egy premiéreje száz év előtt. Pesti Hírlap. 1882. 14. sz.

A haramiúk századéves jubileuma. Zempléni P. Gyula, Abauj-Kassai Közlöny 1882. 3. sz.

1830-ból (Egy irodalmi töredék). Helmecezy Resignation-fordításáról. Karacs Teréz, Fővárosi Lapok 1886. 298. sz.

Schiller. Élet és jellemrajz, írta Szász Károly (Olcso Könyvtár). A régi «Budapesti Szemlé»-ből.

Schiller kisebb prózai írataiból. (Aesthetikai értekezések) fordította Zollner Béla (Olcso Könyvtár). NÁMENYI T. LAJOS.

— Scherer Vilmos, a kitünő germanista, 1886. auguszt. 8-án, életének 45-dik évében meghalt. Benne a jelenlegi német philologia legkimagaslóbb, legtudósabb és legszellemesebb képviselőjét vesztette el, kivel számos nagyszabású terv és eszme szállt sírba. Scherer osztrák ember volt (szül. 1841. április 26. Schönbornban, Alsó-Ausztriában), de atyja Bambergből került Ausztriába. Germanistikai tanulmányait 1858-ban kezdte a bécsi egyetemen Pfeiffer Ferencz alatt, de már 1860-ban ment Berlinbe, hol Müllenhoff és Haupt, a Lachmann iskolájának főemberei, döntő befolyással voltak rá. De Bopp és Grimm Jakab, Weber a szanszkritista és Homeyer a híres jogtudós is voltak tanárai. Már 1864-ben, épen midőn e sorok írója tanulmányait elvégezte, habilitálta magát Scherer a bécsi egyetemen «A német irodalom eredetéről» írt szellemes tanulmányával. Elevenen emlékszem még a fiatal tudósra, ki szépen írt értekezését nagy lelkesedéssel, de nem minden affectatio nélkül olvasta föl. Ismerettségünkől csakhamar barátság fejlődött, melyet későbbi találkozások (Strassburgban és Berlinben is) megújítottak. Scherer már 1868-ban lett bécsi egyetemi rendes tanár, 1872-ben ment Strassburgba, 1877-ben Berlinbe, mint a német irodalomtörténet első egyetemi tanára.

Munkássága, tömeg és sokoldalúság tekintetében egyaránt, bámulatos. A régibb német irodalom köréhez tartozik egyik főműve, a Müllenhoffal kiadott «Denkmäler deutscher Poesie und Prosa», továbbá a minnesangra vonatkozó tanulmányai («Deutsche Studien», három rész), a német középkor egyházi költőiről, a XI. és XII. század irodalmáról megjelent dolgozatai, a nyelvészet terén főműve: «Zur Geschichte der deutschen Sprache», melynek erőlyes és itt-ott sértő polemikus részletei sok kellemetlen vitába keverték szerzőjét; az újabbkori irodalom terén legfontosabb dolgozatai: a Goethe életére és műveire és a német regény eredetére vonatkozó dolgozatai, valamint azon gyönyörűen írott essayk nagy része, melyeket «Vorträge und Aufsätze» czímmel közzétett. Legszebb könyvei a Grimm Jakabról írt munka, a Lorenz Ottokárral kidolgozott «Geschichte des Elsasses» és geni-

ális német irodalomtörténete. Folyóiratokban megjelent cikkeinek és bírálatainak száma igen nagy. — Scherer első rangú tudós volt, de egyszerűsmind szellemes ember és elegáns író. Nem volt még germanista, ki eszmékben oly gazdag lett volna, mint ő. De kereste is az újat, a még senkitől ki nem mondottat, és ez sokszor paradox, tarthatatlan állításokra is csábította őt. De még a hol nem volt is igaz, el kellett ismerni, hogy nézetei bámulatos tudományon alapszanak és szellemes fölfogásból erednek. Különben, bár mennyire elismerték a kortársak Scherer szellemi és tudós fölényét, népszerű ember soha sem volt. Ennek főoka abban keresendő, hogy túlságosan pártember volt: az utolsó ridég és hozzáférhetetlen Lachmannianus, s mint ilyen heves, szenvedélyes, sőt goromba tudott lenni polémiáiban. Irodalomtörténete első rangú munka, de bajosan lesz valaha igazán népszerűvé. Scherer itt is sokszor paradox, és hogy újat mondhasson, mellőz fontos embereket s műveket, és terjedelmesen tárgyal alárendeltebb dolgokat, de melyek neki önálló és új eszmék kifejezésére alkalmat szolgáltatnak. Fő érdeme, hogy a philologia szigorú tudományos módszerét meghonosította a modern irodalom történetében, mely eddig jobbra a belletristák és journalisták tere volt. Korai halála pótolhatatlan veszteség a német philologia terén. Utódja a berlini egyetemen legismertebb tanítványa, Schmidt Erik, lett, ki rövid ideig bécsi egyetemi tanár s az utolsó évben a weimari Goethe-gyűjtemények igazgatója volt. Az új nagy Goethe-kiadás szerkesztő bizottságában Grimm Hermann lépett helyébe.

— Scherr János ismeretes író, 1886. november 21. meghalt. Scherr (ki 1817. okt. 3. született) a zürichi műegyetemen a történelem tanára volt. Koppant sokat írt; regényeken és beszélyeken kívül megírta a német művelődésnek, a német nőknek, a vallásnak, az általános irodalomnak, a német és angol irodalomnak, Schillernek, Blüchernek, Mexikói Miksának, az 1848-ki eseményeknek, az utolsó francia-német háborúnak stb. történetét. Cikkeinek száma légió, munkái tekintélyes könyvtárt tesznek. Scherr nem mehet tudós számba, soha sem merít a forrásokból, előbbre a tudományt semmi téren nem vitte. Ő voltaképen népszerű író, ki a tudomány eredményeit a művelt közönség számára földolgozza. Könyveinek tudományos értéke segéd-eszközeinek értékétől függ. Így pl. német művelődéstörténete vagy angol irodalomtörténete jó könyvek, mert a legjobb írókon alapszanak; magyar irodalomtörténete (egyetemes irodalomtörténetében) teljesen értéktelen, mert jó formán egyedüli forrása Kertbeny! De a tudományos szempont nála alárendelt valami volt; fő célja, eszméinek: a demokratikus, szabadelvű, haladó világnézetnek terjesztése. Azért túlzás nélkül mondhatni, hogy minden könyve pamphlet, de a szónak nem rossz értelmében. Innen minden művének sértően alanyi iránya és hangja, mely sokszor komikus hatást tesz. Művei igen nagy népszerűségnek örvendenek, mert Scherr tagadhatatlanul igen tanult, sokat olvasott ember, azonfelül igen jól, vonzóan ír, tele van egészséges humorral s még egészségesebb gorombasággal s mert könyvei mindig, bármi legyen is tárgyuk, kézzel fogható célzásokkal érintik a napi kérdéseket. Mint író a nyelvnek nagy mestere, de sokszor ízléstelenségekre csábíttatja magát.

— Rübészahl. A nevet különbözően magyarázzák. A legelterjedtebb magyarázat, mely az Óriáshegynék ez uralkodó szellemével répákat olvastat meg és ebből fejti meg nevét, természetesen naiv népetymologia. Schranke szerint a név elemei: *rübe*, hosszú hegyláncz, és *zahl* a. m. *erzählung*, mese, monda; *Rübészahl* tehát eredetileg a. m. 'hegyi monda'. Ez eseten tehát a 'mese' a hősnek nevévé lett volna, a mi elég valószínűtlen. Müllenhoff a növényországból származó ördög-nevekkel helyezi egy sorba, Grimm Jakab szláv névnek tekintette. Legajánlatosabb Laistner Lajos legújabb magyarázata (Hauptföle Zeitschrift, Anzeiger XII, 169.). Rübészahl a. m. Rübészagel; *rübe*, skand. *röfa* a. m. a lovak és marhák szörtelen farka; *zagel* a. m. fark; *Rübészahl* tehát a. m. a szörtelen farkú t. i. szellem. (Svédországban mesélnék egy tehénfarkú erdei nőszellemről). Németül *sauzagel*-nek nevezik az ördögöt is és a forgó szelet is; — meglehet *rübészagel* a. m. *sauzagel*, mert Rübészahl eredetileg kétségtelenül a zivatar, a szélvész ura és megtestesítője, ki a forgószélben jár-ke. V. ö. különben a svájci szójárásban: *rubeln*, erősen esni vagy havazni; *rublig*, esős, zivataros; *rubelwetter*, zivataros idő stb. Egyes istenségekkel, pl. Wuotannal vagy Donarral, ok nélkül hozzák kapcsolatba Rübészahlt. A legújabb munka róla (*Rübészahl, seine Begründung in der deutschen Mythe, seine Idee und die ursprünglichen Rübészahl-Märchen*, Hohenelbe, 1884. 170 l., voltaképen négy értekezés, melyek az osztrák Óriáshegység-egyletnek egy pályázatára versenyeztek) tudományos szempontból teljesen értéktelen és még mint anyag-halmaz sem becses, mert kritikátlan. A közlött 'mondáknak' tetemes része nem népköltészeti termék, hanem tudakos csinálmány.

— A nibelung-mondáról új és meglepő, de nem épen meg yőző vagy elfogadható állításokban gazdag tanulmányt tett közzé Heinzel Rikárd a bécsi Akadémia irataiban (külön is: *Über die Nibelungensage von Richard Heinzel*, Wien, 1886. Gerold, 50 l. Ára 80 fill.) Legmelegpőbb Heinzel azon véleménye, hogy Hagen nem más mint Aetius, kinek neve szerinte Hagen atyjának nevében még fölismerhető, mert Hagathie a. m. Aetius, Aetius, germán átalakítással. Heinzel összeállítja a monda történeti és mondai elemeit, melyeket csoportosít és megfejteni törekszik. Történeti elemek: a burgundi királyok, kiket a húnok megsemmisítenek; Attila halála Hildikótól; Hagen = Aetius. — A német és régi skandináv hagyománynak közös mondai elemei: Hildiko mint burgundi királyleány; Giselher, ki némely hagyományban nem szerepel; Theodorich keleti gót király Attila udvaránál; a burgundi királyok és embereik szintén nibelungoknak nevezetnek; Hagen félisteni (dämoni) jelleme; Gunther viszonya a sárkányölő Sigfriedhez és a valkyriai Brunhildhez; a burgundokat Hunországba csalják, hol tönkre mennek. — Csak a német (és a német hagyománytól befolyásolt ifjabb skandináv monda) elemei: a burgundok frankoknak nevezetnek; Gunther rózsás kertje Wormsban, mely a lovagi harcok színhelye; Godomar helyébe Gernot lép; Gibica helyébe Dankrat, Aldrian, Irungr vagy Nögling lép. — Végre csak a skandináv hagyományban lép Hildiko-Grimhild helyébe Gudrun. — Mind e momentumokat fejtegeti Heinzel, sok tudománynyal, de túlságos önkényen, úgy hogy kutatásainak

eredményei nem igen fognak tetszésre találhatni. De egyes megjegyzései igen szellemesek és már maga az egész anyagnak új szempontok alatt való összefoglalása tanulságos és dicséretes kísérlet.

— Dante Divina Commediájának egyik leghatalmasabb énekét, mely Ugolino borzasztó sorsát tartalmazza, egy olasz tudós lefordította szanszkrit nyelvre, az ó-indus költészet eredeti alakjában, a slokában: *Dante Alighieri, The Death of Count Ugolino, translated into Sanscrit Slokas by A. Farinelli.* (Florence, 1886. Le Monnier, 8°, 13 l.). A szanszkrit fordítással szemközt le van nyomtatva az olasz eredeti is.

— Goethe költeményeinek legújabb, magyarázatokkal ellátott kiadását, melyet Düntzer Henrik a stuttgarti, Kürschner-féle «Deutsche Nationalliteratur» számára eszközölt, éles bírálóat alá veszi G. von Loeper (Zu Goethe's Gedichten, Berlin, 1886. 52 l., 1 mk. 20), a ki kimutatja, hogy Düntzer a szöveg megállapításában és a költő magyarázatában egyaránt igen felületes és megbízhatatlan, bár éppen Düntzer szereti úgy feltüntetni a saját kiadásait és egyéb dolgozatait, mintha csakis ő járna el igazi philologiai alaposággal és akribiával.

— A német Goethe-társaság második kiadványa gyanánt megjelent Goethe olaszországi naplói és Steiné asszonyhoz meg Herderhez intézett levelei (Tagebücher und Briefe Goethe's aus Italien an Frau v. Stein und Herder, Weimar, 1886, 484. l.). A gyönyörtűen kiállított kötet fontos adalék Goethe életéhez. A kiadónak, Schmidt Eriknek, a kötethez csatolt terjedelmes jegyzetei (365—467. l.) nagy mértékben emelik az értékes publikatio becsét.

— A Goedeke Károly nagy művének «Grundriss zur Geschichte der deutschen Dichtung» második kiadásából elkészült a második kötet. Az első két kötet az új kiadásban — a jóval nagyobb formatum mellett — 1100 lapra terjed, az első kiadásnak 432 lapjával szemben. Ha az új átdolgozásnak első kötete, mely a középkori irodalmat magában foglalja, sok tekintetben hiányos, — Goedeke e téren nem igazi szakférfiú, — a második kötet, mely a reformációtól a harmincz éves háborúig terjed, már oly kitűnő munka, mely teljesség és megbízhatóság tekintetében messze túlhaladja összes előzőit és versenytársait. A harmadik kötetből is megjelent az első füzet (160 l.), mely a XVII. századi tudós és udvari költészet tárgyalását megkezdi. Goedekeének hatalmas művét senki sem nélkülözheti, a ki a német irodalomtörténet terén kutatni és irodalmilag működni kíván.

— A germán szójárások nyelvtanainak gyűjteményéből jelent a Braune Vilmos *Ó-felnémet nyelvtana* (Halle, 1886. 260 l., 4 mk. 60), e dialektusnak első, a tudomány minden igényeit kielégítő, kitűnő grammatikája, melyet a szakférfiak régóta vártak. E kitűnő gyűjteményből eddig öt rész jelent meg: Braune Vilmos *gót*, Paul Hermann *közép-felnémet*, Sievers Ede *angol-szász*, Noreen Adolf *ó-izlandi és ó-norvég* és most Braune *ó-felnémet nyelvtana*; azonkívül egy pótfüzet: Kluge Frigyes értékes dolgozata: *Nominale Stammbildungslehre der altgermanischen Dialecte.* Halle, 1886, 108 l.

— A legrégibb tiroli passio-játékokat tárgyalja J. E. Wacker-nell egy imént megjelent érdekes tanulmányban: *Die ältesten Passions-spiele in Tirol* (Wien, 1887. 167 l., 2 fl. 50), mely a sterzingi, pfarrkirchi és halli játékoknak eredetét és egymáshoz való viszonyát fejtegeti. Szerző kimutatja, hogy e játékok mind egy közös forrásra, melyet ő tiroli passio-nak nevez, mennek vissza, ez eredeti játék pedig valószínűen a XV. század-nak első három évtizedében, azaz még a német egyházi dráma virágzása korában, keletkezett.

— Armenia címmel szándékoznak *Govrik Gergely* mechtarista atya és *Szongott Kristóf* gymn. tanár magyar-örmény szemlét kiadni. Az előfizetési felhívást im közöljük:

„Az örmény nép egyike az ó-kor legrégibb kultur népeinek.

Érdemei a keleti keresztény társadalom középkori civilizációjá körül általánosan el vannak ismerve.

Európai hírű idegen tudósok, kik közelebből foglalkoztak az örmény szellem multjának tanulmányozásával, annak történetét és termékeit ismerik, jelenkori művelődési mozgalmait figyelemmel kísérik, — kénytelenek igaz-nak ismerni azt: hogy az örmény irodalomnak nemcsak fényes multja és virágzó jelene van, de reményteljes jövője is.

Ma, midőn a régi örmény kultura nagybecsű maradványainak felku-tatása és tudományos értéktétele nem csak Keleten, az örmények eredeti őshazájában és nem csupán e telettséges nép fiainak, de azonkívül Nyugat ama számos tudósainak is, kik az orientalis tanulmányok terén mint armenisták ismeretesek, egyik legfontosabb és máris bő eredményt elért törekvését képezi, — alig látszik szükségesnek hosszasan indokolni egy irodalmi vállalat becsét és hasznosságát, mely a magyar olvasó közönség előtt az örmény kultura vívmányait lehetőleg minden ágában bemutatni célul tűzi s mintegy összekötő kapcsot képezvén a magyar és örmény irodalom között, méltan hézagpótló vállalatul jelenkezik.

Legkevésbbé szükséges ezt indokolni épen hazánkban, Magyarországon, hol az örmény nyelvészeti-, irodalmi-, történeti-, régészeti- és földrajzi ismereteknek úgy szakszerű, mint népies feldolgozása eddigelé feltűnően elhanyagoltatott s Horváth István kora óta, — ki magyar-örmény honfi-társait az örmény klasszikus íróknak magyarra fordítására egyenesen fel-híttá, — néhány dicséretes kivétel leszámításával, még a szakférfiak között is, — alig mutat előhaladást.

Tisztelettel alúlirottak, a vállalat iránt érdeklődő és abban részt venni ígérkezett munkatársaikkal együtt teljesen indokoltan vélik remélhetni: hogy a jövő új-évtől kezdve megindítandó *Armenia* című magyar-örmény tudományos havi szemle a tisztelt olvasó közönség körében szerencsés leend a pártolás és elterjedés azon mérvét elnyerhetni, mely mellett fennállása és hovatovább erőteljesebb kifejlődése biztosítottak lenne tekinthető.

Folyóiratunk egyelőre havonkénti egy ívnyi (16 oldal) terjedelemmel, színes borítékkal, fog megjelenni, — s a politikai közlemények kizárásával az örmény tudományosság minden ágának magyar nyelven, részint szak-szerű, részint népies ismertetését tűzte feladatául.

Közleni fogunk nevezetesen közérdekű czikkeket az örmény föld- és népének, valamint a hazai örményeknek régi és újabkori állapotáról; szemlénk hozni fogja az örmény klasszikus írók magyar fordítását; lesznek régészeti, irodalom- és költészettörténeti, nyelvtudományi, könyvészeti, egyháztörténeti, néprajzi, genealogiai és e szakba vágó egyéb közleményeink; szóval lehetőleg felkarolni igyekszünk az anyagot, mely ezen irányban rendelkezésünkre áll.

Többet ígérni ez úttal szándékosan tartózkodunk; azért csak még azon reményünknek adunk kifejezést: vajha a hazai olvasó közönség az által, hogy vállalatunkat a nemes célhoz méltó pártolásban részesítendi, — lehetővé tenné e folyóirat érdekességét és tartalmának tudományos becsét, történeti tárgyu illusztrációk esetleg egy-egy czímkép közlése által is emelni és tartalmát megkétszerezhetni.

Ezek után van szerencsénk az *Armenia* munkatársaiul a következőket, kik közreműködésüket már eddig megígérték, felsorolni: Pátkánián J. egyetemi tanár (Szent-Pétervár); Emin Megerdics, a Lázárew-féle akadémia tanára (Moszkva); Dr. Molnár Antal, országgyűlési képviselő (Budapest); Bárány Lukács, örmény kath. plebános (Szamosújvár); Ávedik Lukács, örmény kath. plebános (Erzsébetváros); Dr. Dervischján Szeráphim, az «Armenica» írója (Konstantinápoly); Dr. Patrubby Lukács, fővárosi tanár (Budapest); Dr. Simay János, igazságügyi miniszteri hivatalnok (Budapest); Dr. Mártonfi Lajos, gymn. tanár (Szamosújvár); Fáraó Simon, örmény kath. plebános (Csik-Szépvíz); Duha Dávid, mechitárista atya (Ujvidék); Görög Joákim, örmény kath. plebános (Gyergyó-Szent-Miklós); Gojláv Ávedik, (Bécs); Dr. Gopcsa László (Szamosújvár); Hámbar Henr. Jenő (Smyrna); Csahámán Hámázász apostoli misszionárius (Trebisond).

A külföldi írók dolgozatai is mind *magyar nyelven* fognak megjelenni.

A folyóirat előfizetési ára egész évre 4 frt, félévre 2 frt, mely összeg a szerkesztőség nevére czímezve legcélszerűbben postautalvánnyal legkésőbb december 15-ig küldendő be. — Szamosújvárott, 1886. nov. 15.»

— A M. Tud. Akadémia könyvkiadó vállalatáról a Révai testvérek budapesti könyvkereskedése a következő értesítést teszi közzé:

Rendkívül érdekes és becses egész kis könyvtár jelent most meg egyszerre a m. tud. Akadémia könyvkiadó-vállalatából a Révai Testvérek kiadásában. Az Akadémia, mely csak a napokban küldte szét a «könyvkiadó-vállalat» ötödik 3-éves ciklusára szóló aláírási felhívást, ezuttal oly újítást vezetett be, mely úgy az olvasóközönség érdekeit, mint azt a nagy célú tartja szem előtt, mely az Akadémia eme vállalatának keletkezésére irányadó volt. Míg t. i. eddigelé a «Vállalatban» megjelent nagybecsű művek csakis az előfizetőknek küldettek meg, azonfelül pedig csak nagy nehezen voltak megszerezhetők, az ezentúl megjelenő kötetek, az előfizetők érdekeinek és előnyeinek szemmel tartása mellett *egyenként is* lesznek könyvárusi uton megszerezhetők. Az Akadémia ugyanis a vállalat aláíróinak biztosított előnyöket és a rendkívül jutányos előfizetési árakat tovább is fentartván, oly megegyezést létesített Révai Testvérek könyvkiadó hivatalával, hogy e

czég az egyes műveket egyenként kiadja és az előfizetési árnál magasabban könyváruusi forgalomba bocsátja.

A közönség részéről az Akadémia vállalatai iránt másfél évtized óta tanúsított nagyfokú elismerés mellett — gyakran merült fel panasz az iránt, hogy egy-egy könyvvvevő a vállalat valamelyik önálló kötetét egyenként nem kaphatja meg, holott rá nézve a cyklus többi köteteinek megszerzése sem szükséges, sem anyagi helyzeténél fogva nem lehetséges. Ezen jogosult panasz okát akarja az Akadémia megszüntetni, midőn lehetségessé teszi, hogy az általa kiadott és tudományos irodalmunk színejavát képező művek minél tágabb körökben elterjedhessenek és bárkire nézve, bár magasabb áron, de könnyebben hozzáférhetők legyenek. A kiadó Révai Testvérek czég a maga részéről erélyesen hozzá fog látni e kötetek népszerűsítéséhez, és midőn ily módon elő akarja mozdítani az Akadémia által kitűzött magasztos czélt, *a művelt közönség részéről e törekvésében bizonyára támogattni fog annál is inkább*, minthogy a kiadók, tekintettel a jelenkor súlyos anyagi viszonyaira, a közönségnek lehetőleg meg akarják *könnyíteni* az akadémiai vállalat köteteinek megszerzését és ezekre nézve a jobb, de kevésbé jómódú közönségre való tekintettel a *havi részletfizetések* melletti megszerzés módozatát akarják bevezetni. Erre nézve készek a kiadók bárkinek, ki személyesen vagy írásban megkeresi őket, a szükséges felvilágosítást megadni.

A most megjelent és nekünk megküldött, igen díszes kiállítású kötetek a következők: *A szépprózai elbeszélés. Beöthy Zsolt* jeles aesthetikusunk a Kisfaludy-Társaságnál jutalmat nyert művének első kötete, Ára 2 frt. — *Bernáth István* «Észak-Amerika» cz. alatt közgazdasági és társadalmi vázlatokat közöl. Ára 1 frt 60 kr. — *Gide Pál* hírneves munkája: «A nők joga.» Tanulmány a nő magánjogi helyzetéről a régi és új korban. Két kötet ára 4 frt 80 kr. — *Haraszi Gyula* «A naturalista regényről». Ára 2 frt 50 kr. — *Heinrich Gusztáv*: «A német irodalom története» magyar nyelven először tárgyalja kimerítően a német irodalom történetét. Megjelent az I. kötet. Ára 3 frt 50 kr. — *Mc Carthy* nagyérdekű művéből «Anglia története korunkban», a II. kötet jelent meg. Ára 4 frt. — *Seymonds* művéből «A Renaissance Olaszországban» a III. befejező kötet jelent meg: «A szépművészetek.» Ára 3 frt. — A kötetek minden rendes hazai könyvkereskedés által szerezhetők meg, valamint közvetlenül Révai Testvérek könyvkiadóhivatala által.

K Ö N Y V É S Z E T .

Anakreoni dalok. Fordította *Bedőhízi Junos.* Marosvásárhelytt. Csiki L. 1886. (8-r. 80 l.) 1 frt 20 kr.

Arany, Juna. Toldi od —. Preložil S. Bodicky. Patričnost riadnych údov na rok 1886.) Budapest, 1886, (8-r. 79 l.)

Baritii Octaviu, Grammatica limbei magiare cursu teoreticu si practicu pentru clasele gimnasiali inferiori, precum si pentru privati. Editiunea IV. Partea formaria si partea sintactia. Emendata si amplificata. Kolozsvár, Stein. 1886. (8-r. 249 l.) 1 frt.

Beóthy Zsolt. A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. I. köt. Budapest, Akadémia, 1886. (8-r. VIII, 301 l.) 2 frt. — Tartalma: I. Legendák és példák. — II. Historiák és beszédek. — III. Történetek és mesék (Bárócziig). — Név- és tárgymutató.

Bobula Junos, Pasigrafiái szótár a magyar nyelvhez. Bachmaier A. rendszere szerint szerk. — Budapest, 1886. (16-r. XXVIII + 32 + 121 + 117 l.)

Curtius György görög nyelvtana. (Alaktan.) A Gerth Bernát közreműködésével javított 16. eredeti kiadást ford. dr. Abel Jenő. 2. lényegében változatlan kiadás. Budapest, Lampel, 1886. (N. 8-r. 211 l.) 1 frt 20 kr.

Dávid István. Latin olvasó- és gyakorlókönyv, az algymnasium számára. Schultz-Dávid latin nyelvtanához szerkesztve. 3-ik kiadás. Budapest, Lampel, 1887. (N. 8-r. VI, 313, VI l.) 1 frt 20 kr.

— Betűrendes szójajstrom Dávid István, I—IV. gymnasiumi osztály számára szerkesztett latin olvasó- és gyakorlókönyvéhez. Budapest, Lampel, 1887. (8-r. 40 l.) 36 kr.

Dávid István, Görög nyelvtan. (Alaktan és mondattan.) A gymnasiumok felső osztályai számára. Budapest, Lauffer, 1887. (N. 8-r. VIII, 182 l.) 1 frt 30 kr.

Dávid István. Görög elemi olvasókönyv a gymnasiumok számára. I. rész. Az V. osztály számára. 2-ik teljesen átdolgozott, és elejétől végig a nyelvtanhoz alkalmazott összefüggő olvasmányokkal bővített kiadás. Budapest, Dobrowsky, 1887. (N. 8-r. XII, 144 l.) 90 kr.

Erdélyi muzeum-egylet bölcsélet- nyelv- és történet-tudományi szakosztályának kiadványai. III. köt. 3. füzet, Kolozsvárt, 1886, 209—294. l. — Tartalom: *Brassai Sámuel*, Emlékbeszéd Bolyai Farkas felett. — *Felméri Lajos*, Az élő nyelvek tanítása. — *Török István*, Huszti András. — Szakosztályi értesítő.

Felsmann Josef. Deutsches Lesebuch für Mittelschulen mit deutschen und ungarischen Anmerkungen. I. Theil. 11-te durchgesehene Auflage. Budapest, Lampel, 1887. (8-r. 183, V. l.) 80 kr.

— Ugyanaz. II. Theil. 7. veränderte Auflage. Budapest, Lampel, 1887. (8-r. 187 l.) 80 kr.

Ferencai Gyula Homeros philosophiája. Az Iliásból és Odysseából egybeállította s elmélkedéseivel kísérte —. Budapest, Hornyánszky V. 1887. (N. 8-r. 241, III l.) 2 frt.

Füredi Ignác. Rendszeres magyar nyelvtan. Antibarbarussal és rokonértelmű szókkal. Polgári iskolák és tanítóképzők használatára, 3-dik bőv. kiadás. Budapest, Lauffer, 1887. (8-r. 144 l.) 60 kr.

Goethe. Faust. Ford. Komáromy Andor. Budapest, Aigner, 1886. (8-r. 234 l.) 2 frt 40 kr.

Goethe, Faust. A tragoedia második része. Fordította, valamint bevezetéssel és commentárokkal ellátta *Dr. Váradi Antal.* Budapest, Hornyánszky V. 1887. (8-r. 65+354 l.) 3 frt.

Gyulai Béla dr. Magyar olvasókönyv. Nyelv- és irálytani feladvá-

nyokkal. II. rész. A közép és polgári iskolák II. osztálya számára. 3-ik kiad. Budapest, Kókai, 1887. (8-r. 128 l.) 70 kr.

Haraszti Gyula. A naturalista regényről. Budapest, 1886, Akadémia. (8-r. XVII, 410 l.) 2 frt 50 kr. — Tartalom: Bevezetés. — A naturalismus elődjei: I. Stendhal (Beyle) Henrik. — II. Mérimée Prosper. — III. Balzac Honoré. — IV. Flaubert Gusztáv. — A mai naturalisták: I. Goncourt Edmond és Gyula. — II. Zola Emil. — III. Daudet Alfonz. — Az orosz realismus: Turgenyev és társai. — Befejezés.

Heinrich Gusztáv. A német irodalom története. Első kötet, Budapest, 1886, kiadja a M. T. Akadémia. 8-r. XVI, 576 l. — Tartalom: I. A német népek őskora. — II. A népvándorlás és a hősmonda. — III. Merovingek és Karolingok. — IV. Nemzeti latin költészet. — V. A frank császárok kora. — VI. A középkori költészet fénykora. — VII. A nemzeti epika. — VIII. A lovagi epika. — Mutató az I. kötethez. — A munka négy kötetre van tervezve. Az első kötet ára 3 frt 50, kötte 4 frt 20 kr.

Heinrich Gusztáv, dr., Deutsches Lehr- und Lesebuch für höhere Lehranstalten, insbesondere für Obergymnasien und Oberrealschulen. II. Bd. Mit einem Grundriss der Poetik und erklärenden Anmerkungen. 7. verb. Aufl. Budapest, Lampel, 1887. (8-r. VIII, 344 l.) 1 frt 40 kr.

Heinrich Gusztáv. Német balladák és románczok, magyarázta —. Első rész: Bevezetés. Bürger, Goethe. Második javított és bővített kiadás. Budapest, 1887. Franklin, 8-r., 171 l. Ára 70 kr. — E kiadás a következő pontokban különbözik az első kiadástól, mely 1878-ban jelent meg: 1. Az olvasmányok közé fölvette szerző Goethének 'Der König in Thule' cz. balladáját, és összehasonlításul Geibel Em. ('Der Zigeunerbube im Norden') és Eichendorff Józsa. ('Der Schatzgräber') egy-egy költeményét. — 2. A bevezetés, mely a ballada és románcz németországi történetét tárgyalja, sokkal terjedelmesebb, jóval terjedelmesebbek az egyes költeményekhez csatolt jegyzetek és magyarázatok is. A szerző fölhasználta az első kiadás óta megjelent, e kötet körébe vágó dolgozatokat és értékesítette saját, szakadatlanul folytatott kutatásait is. — 3. A szerző az egész könyvet stíl és nyelvezet tekintetében alaposan átdolgozta és töle telhetőleg javította. A kötet külső javításának tekinthető az is, hogy a bevezetés és a magyarázatok nagyobb betűkkel vannak szedve.

Herder Cid-románca, kiadta és magyarázta Heinrich Gusztáv. Egy térképpel. Második javított kiadás. Budapest, 1887, Franklin, 239 l. Ára 1 frt. (Jeles írók iskolai tára VIII.). — E kiadás voltaképen csak abban különbözik az 1879-ben megjelent első kiadástól, hogy a szerző egy oldalról a tudománynak azóta megjelent vívmányait lelkiismereten földolgozta, más oldalról pedig magyarázatait bővítette, kiegészítette s főleg magyarság tekintetében gyökeresen javította. A költemények szövege most a Suphanféle kritikai kiadáson alapszik; e kiadásnak, valamint a Haym-féle nagy Herder-biographiának más tekintetben is nagy hasznát vette a szerző. E két vállalaton kívül különben is alig jelent meg 1879 óta a Cid-románczokra vonatkozó jelentékenyebb dolgozat. A spanyol és francia eredetiekre való hivatkozásoknak nagy részét elhagyta szerző ez új kiadásban.

Herodoti epitome sive loci ex Herodoti libris excerpti. In usum scholarum collegit et lexico hungarico instruxit Stephanus David. Budapestini, Lauffer, 1887. (8-r. VIII, 132 l.) 70 kr.

Lăzărieiu, Joan, Dictionar Roman-Magiar. Pentru scôla si casă. — Iskolai és házi román-magyar szótár. — Sibiiu. Nagy-Szeben. Krafft, 1886. (16-r. 154 l.)

Lévai István és Vida Aladár. Magyar-görög szótár. Főgymnasiumok használatára. 2. jav. kiadás. Budapest, Lampel R. 1887. 2 frt.

Majlith Béla. Budapest történetének irodalma (1493—1700). Budapest, Révai, 1886. (8-r. VII, 118 l.) 1 frt.

Nala, a Mahā-Bharata című szanszkrit költemény epizódja, Az

eredeti után átdolgozta *Michalik Manó*. Eger, Szolcsányi, 1886. (8-r. XV, 231 lap) 1 frt 60 kr.

Névy László. Stiliztika. Az irány és írásműszerkezet általános szabályai. Középiskolák számára. I. rész. Irálytan. Prózai és költői olvasmányokkal. 6-ik kiadás. Budapest. Kókai, 1887. (N. 8-r. VI, 237 l.) 1 frt 30 kr.

Novák Sándor. Magyar irálytan és olvasókönyv polgári- és rokoniskolák számára. Budapest, Kókai, 1886. (8-r. VIII, 248 l.) 1 frt 20 kr.

Olesó könyvtár. Szerk. Gyulai Pál. Budapest, 1887. (16-r.):

214. sz. *Planche Gusztáv*. Művészek csarnoka. Francz. ford. Szász Károly. (141 l.) 30 kr.

215. » *Tibullus* Elégiái. Ford. bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Csengeri János (184 l.) 40 kr.

216. » *Petrarca* összes szerelmi szonettjei. Ford. és magyarázatokkal ellátta Radó Antal. (370 l.) 80 kr.

217. » *Szász Kőr*. Schiller, Élet- és jellemrajz. (144 l.) 30 kr.

218. » *Storm Tivadar*. A kastélyban. Beszély. Németből fordította Balla Mih. (67 l.) 20 kr.

219. » *Cornaille P.* Cinna, tragédia 5 felv. Ford. Pajor István. (92 l.) 20 kr.

220. » *Czuczor* költeményei. (180 l.) 40 kr.

221. » *Rucine*. Athalia. Tragédia 5 felv. ford. Csiky Gergely. (101 l.) 20 kr.

222. » *Szász Károly* II. Fülöp. Prescott nyomán (116 l.) 30 kr.

223. » *Schiller* kisebb prózai irataiból. Aesthetikai értekezések. Németből ford. Zollner Béla. (114 l.) 30 kr.

224. » *Brough W.* Flipper és Nobbler, Vigj. 1 felv. Ford. Csiky Gergely. (43 l.) 20 kr.

Petrarca összes szerelmi szonettjei. Ford. és magyarázatokkal ellátta Radó Antal. Kiadja a Kisfaludy-társaság. Budapest. Franklin, 1887. (8-r. 374 l.) 2 frt 40 kr.

Riedl Frigyes. Arany János. Budapest 1887, Hornyánszky. 286 l., 1 frt. — Tartalma: Egyénisége. Költészete. Képzete. Emberei. Állatai. Epikus művészete. Prózája. Nyelve és stílusa. Jelentősége. Függelék (irodalom). Tárgymutató.

Schwicker J. H. dr. Deutsches Stilbuch. Zum Gebrauche an Gymnasien, Real- und Bürgerschulen. II. Theil. 3. Aufl. Budapest, Aigner, 1877. (8-r. 215 l.) 1 frt 20 kr.

Szántó Kálmán. Tóth Ede. Falu Rossza. — Kintornás család. — Toloncz. Tanulmány. Budapest, Nádor, 1886. (8-r. 45 l.)

Szana Tamás, Magyar költők szerelmei. Budapest, Hornyánszky, 1887. (8-r. 183 l.) 1 frt. — Tartalom: Balassa Bálint, Csokonai Mihály, Kisfaludy Sándor, Kármán József, Vörösmarty Mihály, Petőfi Sándor és Tompa Mihály.

Szemák István dr., Német olvasókönyv a középtanodák alsó osztályai számára. II. rész. A gymnasiumok IV. és a reáliskolák III. és IV. osztálya számára. 2-ik kiadás. Budapest, Lauffer, 1877. (8 r. 198 l.) 1 frt.

Szinnyei József dr. íjf. Magyar olvasókönyv. I. rész. A középiskolák első osztálya számára. Budapest, Hornyánszky. (8-r. VIII, 154 l.) 90 kr.

Veress Ignác. Latin-magyar szótár. Középtanodák számára. 2-ik jav. kiadás. Budapest, Lampel R. 1886. 1 frt 80 kr.

Valter Antal. Magyar, német, angol, francia és olasz nyelvtan és társalgó kézikönyv e nyelvek alapos és gyors megtanulására. Budapest, 1887. Robisek. (8-r. 263 l.) 60 kr.

Xenophon. Chrestomathia Xenophon Kyropaediája, Anabasisa és Sokrates nevezetességeiből magyarázó jegyzetekkel s szótárral ellátta dr. Schenkli Károly. Magyarra fordította V. Horváth Zsigmond. IV. lényegében változatlan kiadás. (Görög és latin remekírók gyűjteménye. II. köt.) Budapest, Lampel, 1887. (8-r. XIV, 258, XC lap.) 1 frt 50 kr.

Berger Hugo, Geschichte der wissenschaftlichen Erdkunde bei den Griechen. I. Abth. Die Geographie der Jonier. Leipzig, 1887. Veit & Comp. XII, 145 l., 4 mk.

Catulli Veronensis liber, recognovit Ludovicus Schwabius. Berlin, 1886. Weidmann. XXIV, 156 l. 8°. Ara 1 m. 80. — Catullusnak legjelesebb kézi kiadása, melyben Schwabe, kinek régibb Catullus kiadása (1866) terjedelmes prolegomenáival alapvető mű volt, a legújabb kutatásokat is felhasználta. A két főcodexnek, a Sangermanensisnek és az Oxoniensisnek új collatióit adja s a romlott helyek javításában nagy tapintatot tanusít; egy «index verborum Catullianorum» és egy másik «index testimoniorum» hozzácsatolásával (az utóbbiban a Catullusból való idézetek és a reá való vonatkozások egészen a középkor végeig össze vannak állítva) hasznos szolgálatot tett a kutatóknak.

Chaucers Werke, übersetzt von, Adolf von Düring. Dritter Bund. Strassburg, 1886. Trübner, 8°, 484 l. Ara 5 mk. — Az újabb angol irodalom atyjának összes művei e munkában jelennek meg először teljes német fordításban. Az első kötet tartalma: A Hír háza. — A jó nők. — A madarak országgyűlése. A II. és III. kötet magában foglalja a Canterbury-mesék csonkítatlan fordítását (a milyen eddig nem volt még). A hű és kellemesen olvasható fordításokhoz jegyzetek és az egyes művek keletkezésére, forrásaira, hatására stb. vonatkozó népszerű fejtegetések járulnak. Még két kötet van hátra: IV. Troilus és Chryseide, és V. kisebb költemények.

Collitz Herm., Die neueste Sprachforschung und die Erklärung des indogermanischen Ablauts. Göttingen, 1886. 40 l. 1 mk. 60.

Doering Rob., De Siliii Italici Epitomes re metrica et genere dicendi. Strassburg, 1886. R. Schultz. 58 l. 4°. A «Pindarus Latinus» szerző neve alatt ismert «Ilias Latina»-ról szól és azt a kérdést veti fel, ki volt az az «Italicus», kit a Seyffert által észrevett acrostichon («Italicus scripsit») a költemény szerzőjének mond. Doering ezen Italicust a «Punica» ismeretes szerzőjével Silius Italicussal azonosítja, és szorgalmas összeállítások alapján kimondja, hogy a dictio azonossága az «Ilias» és a «Punica» között egy szerzőre utal; kisebb eltérések a két költemény metricája között annál kevésbbé jöhetnek számba, mert az ily eltérések a Punica egyes könyveinek metricája között is észlelhetők. A «latin Ilias» legújabb és legjobb kiadása különben Plessis Frigvestől való (Paris, Hachette 1885).

Drechsler P., Wencel Scherffer von Scherffenstein. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Literatur im XVII. Jh. Breslau, 1886. Koebner. 67 l. Ara 1 mk. 20.

Dreves G. M., Cantiones bohemicae. Leiche, Lieder und Rufe des XIII., XIV. und XV. Jhs. nach Handschriften aus Prag, Jistebnjcz, Wittingau, Hohenfurt und Tegernsee. Leipzig, 1886. Fues. 203 l. Ara 3 mk. 50.

Erdmann Oscar, Grundzüge der deutschen Syntax nach ihrer geschichtlichen Entwicklung. I. Stuttgart, 1885. Cotta, X, 197 l. Ara 3 mk. 50. — Tartalom: I. Theil: Bemerkungen über den Gebrauch der Wortklassen: 1. Verbum. 2. Nomen Substantivum. 3. Nomen Adjectivum. 4. Pronomina. (Gebrauchs-Typen der Nomina im Satze). 5. Adverbia. 6. Präpositionen. 7. Conjunctionen. 8. Interjectionen. — II. Theil: Die Formationen des Verbums: 1. Genera des Verbums. 2. Tempora des Verbums. 3. Modusformen des Verbums. 4. Stellung des Verbums im Satze.

Euripides, Ausgewählte Tragödien. 3. Bändchen: *Medea, erklärt von Hans v. Arnim.* Berlin, 1886. Weidmann. XXVI, 120 l. 1 mk. 50.

Gering Hugo, Glossar zu den Liedern der Edda. Paderborn, 1886. Schöningh.

Gisi M., Verzeichniss der Incunabeln der Kantonsbibliothek Solothurn. I. Hälfte, A—G. Solothurn, 1886. 72 l. 3 mk. 60.

Golther Wolfg., Das Rolandslied des Pfaffen Konrad. Ein Beitrag zur Literaturgeschichte des XII. Jhs. Gekrönte Preisschrift. München, 1886. Kaiser. Ara 4 mk.

Havet L., Cours élémentaire de métrique grecque et latine. Paris, 1886. Delagrave. 4 frcs.

Horatius, Q. Flaccus, erklärt von Ad. Kiessling. 2. Theil: Satiren. Berlin, 1886. Weidmann. XXIV, 240 l. 2 mk. 25.

M. Juniani Justinii Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi ex recensione Francisci Ruehl. Accedunt Prologi in Pompeium Trogum ab Alfredo de Gu schmid recensiti. Leipzig, 1886. Teubner. LXII és 315 l. 8°. Ara 1 m. 80. — Justinus ismeretes történeti művének a tudomány mai színvonalán álló kiadása, mely a Jeep-énél (1859) nemcsak azért jobb, mert a kézirati hagyomány ebben van legelőször a maga teljességében összeállítva, hanem azért is, mert a coniecturális critica helyes alkalmazásával a kiadók számos rontott passust ütöttek helyre.

Jullien Emile, Les professeurs de littérature dans l'ancienne Rome et leur enseignement depuis l'origine jusqu'à la mort d'Auguste. Paris, 1886. Lecloux. 7 frcs.

Kalkmann A., Pausanias der Perieget. Untersuchungen über seine Schriftstellerei und seine Quellen. Berlin, 1887. G. Reimer. VII, 295 l. 8 marka.

Kuhn Adalbert, Mythologische Studien. Herausg. von Ernst Kuhn. I. Bd. Die Herabkunft des Feuers. Zweiter vermehrter Abdruck Gütersloh, 1887. Bertelsmann. IV, 240 l. 6 mk.

Kunrat von Ammenhausen, Schachzabelbuch, nebst den Schachbüchern des Jak. v. Cessole und des Jak. Mennel, herausg. von F. Vetter. Frauenfeld, 1886. Huber. I. rész. 224 l. Ara 2 mk. 40.

Kurz Ed., Die Sprichwörterammlung des Maximus Planudes erläutert. Leipzig, 1886. Neumann. 47 l. 1 mk. 50.

Lorenz Ottokar, Die Geschichtswissenschaft in Hauptrichtungen und Aufgaben. Berlin, 1886. Hertz. VIII, 314 l. 7 mk. — Tartalom: I. Die philosophische Geschichtschreibung (Fr. Chr. Schlosser). — II. Die politische Geschichtschreibung (Fr. Chr. Dahlmann). — III. Die naturwissenschaftliche Geschichte (Du Bois-Reymond). — IV. Die Kulturgeschichte (W. H. Riehl). — V. Die Politik als historische Wissenschaft (Aristoteles). — VI. Ueber ein natürliches System geschichtlicher Perioden.

Meyer M. R. Grundlagen des mittelhochdeutschen Strophenbau's. Strassburg, 1886. Trübner. XI, 136 l. Ara 3 mk. (Quellen und Forschungen, 58).

Meyer Heinrich, Kleine Schriften zur Kunst. (Deutsche Literaturdenkmale des XVIII. und XIX. Jhts.). Heilbronn, 1886. Henninger. 8°. CLXVIII, 258 l. (Kiadta Weizsäcker Pál). — Tartalom: Ueber die Gegenstände der bildenden Kunst. — Neue Untersuchungen über verschiedene Gegenstände der Kunst. — Ueber Lehranstalten zu Gunsten der bildenden Künste. — Versuch einer Griechen-Symmetrie des menschlichen Angeichts. — Ideen zu einer zukünftigen Geschichte der Kunst. — Ueber Meyers Geschichte der bildenden Künste. — Neu-deutsche religiös-patriotische Kunst. — Ueber ein altes Gefäss von gebrannter Erde, auf welchem der Raub der Cassandra dargestellt ist. — Die Aldobrandinische Hochzeit von Seiten der Kunst betrachtet. — Rafaels Werke, besonders im Vatikan. — Die Vermählung der heiligen Jungfrau, nach Rafael gestochen von Gius. Longhi. — Sanct Sebalds Grab zu Nürnberg. — Ueber Goethes Colossalbildniss in Marmor von David.

Minnesänger, die schweizerischen, mit Einleitung, Anmerkungen und Lesarten, herausg. von K. Bartsch. Frauenfeld, 1886. Huber. 696 l. Ara 6 mk.

Müller Wilhelm, Mythologie der deutschen Heldensage. Heilbronn, 1886. Henninger. VIII, 260 l. Ara 4 mk. 50. — Tartalom: Einleitung.

1. Die Walthersage. 2. Zu der Nibelungensage. 3. Wieland und Tell.
4. Dietrich von Bern und Ermenrich. 5. Rother, Ortnit und Woldietrich.
6. Kudrun, Oswald und Orendel. Rückblick. Namenverzeichnis.

Oesterlen Theod., Komik und Humor bei Horaz. Ein Beitrag zur römischen Literaturgeschichte. 2. Heft: Die Oden. Stuttgart, 1886. Metzler. 133 l. 3 mk.

Porphirii philosophi Platonici opuscula selecta. Iterum recogn. Aug. Nauck. Leipzig, 1886. Teubner. XXIV, 320 l. 3 mk.

Pott A. F., Allgemeine Sprachwissenschaft und Carl Abels ägyptische Sprachstudien. Leipzig, 1886. Friedrich. VIII, 106 l.

Schäfer A., Historisches und systematisches Verzeichniss sämtlicher Tonwerke zu den Dramen Schillers, Goethes, Shakespeares, Kleists und Körners. Nebst einleitendem Text und Erläuterungen. Leipzig, 1886. Merseburger. VIII, 192 l. Ára 3 mk.

Scherer Wilhelm, Aufsätze über Goethe. Berlin, 1886. Weidmann. N. 8°. VIII, 355 l. Ára 6 mk. — Tartalom: Goethe-Philologie. — Gretchen. — Goethe als Rechtsanwalt. — Der junge Goethe als Journalist. — Sophie von La Roche und ihre Enkelin. — Goethe und Adelaide — Bemerkungen über Goethe's Stella. — Iphigenie in Delphi. — Nausikaa. — Eine österreichische Dichterin (Suleika). — Pandora. — Neue Faust-Commentare. — Betrachtungen über Faust. — Fauststudien. — Ez értekezésket, melyeket a korán elhunyt kitűnő irodalomtörténész az utolsó évtizedben (1874—1885) írt, Schmidt Erich adta ki. Gazdagok azok merész fölvetésekben és kevéssé meggyőző nézetekben, de nagyon gazdagok új és szép eszmékben is, melyek Goethe irodalmi munkásságának főleg ifjúkori szakaszát sok tekintetben egészen új világításba helyezik. Scherer nagy munkát tervezett Goethéről, melyben a költő életét, tudomány munkásságát és költői alkotásait három nagy részben tárgyalni és fejtegetni akarta. E kisebb dolgozatok mind előmunkálatok voltak a czélba vett nagy műhöz, mely bizonyára Goethének és Scherernek egyaránt méltó emléke lett volna.

Schiller Fr., Dass Ideal und das Leben. Zum Schulgebrauch erklärt von E. Grosse. Berlin, 1886. Weidmann. 88 l. Ára 1 mk. 60.

Schmidt J. H., Synonymik der griechischen Sprache. Vierter Band. Leipzig, 1886. Teubner. XIV, 875 l. 16 mk.

Schuchardt Hugo, Romanisches und Keltisches. Gesammelte Aufsätze. Berlin, 1886. Oppenheim. 8°. VIII, 438 l. Ára 6 mk. — Tartalom: Pompei und seine Wandinschriften. — Virgil im Mittelalter. — Boccaccio. — Die Geschichte von den drei Ringen. — Ariost. — Camoens. — Zu Calderons Jubelfeier. — Goethe und Calderon. — Belli und die römische Satire. — Eine portugiesische Dorfgeschichte. — Lorenzo Stecchetti. — Reim und Rhythmus im Deutschen und Romanischen. — Liebesmetaphern. — Das Französische im neuen deutschen Reich. — Eine Diez-Stiftung. — Französisch und Englisch. — Keltische Briefe. — Anmerkungen. — Sok oldalú tudomány, önálló fölfogás és vonzó előadás jellemzik ez érdekes czikkeket, melyek 1871 és 1881 közt jelentek meg elszórvá napi lapokban és folyóiratokban. Különösen figyelemre és elismerésre méltó az a bátorság, melylyel Schuchardt a francia-német háború közvetlen befejezése után a teuton ultrákkal szemben a francia tanulmányok hasznos és szükséges voltát fejtegette.

Wagner F., Junggrammatisches für die Schule. Wien, 1886. Hölder. N. 8°. 16 l.

Wrede F., Ueber die Sprache der Wandalen. Ein Beitrag zur german. Namens- und Dialektforschung. Strassburg, 1886. Trübner. VI, 119 l. Ára 3 mk. (Quellen und Forschungen 59).

Philologiai program-értekezések. 1885/6.

Abday Asztrik. Rogeriusz mester siralmas éneke. (Köszegi gym.) 39 l.
Barla Kulmán. Arany János Toldijának módszeres kezeléséről. (Jászberényi főgym.) 16 l.

Bartók István. Az olvasás módszeres kezeléséről az ipariskolában. (Jászberényi iparisk.)

Dr. Búszel Aurél. Plátón jelentősége Korunkra, nevezetesen az érettebb tanuló ifjúságra nézve. (Fehértemplomi főgym.) 37. l.

Beczner Frigyes. A magyar nyelv tanításának története. (Debreczen reálisk.) 21. l.

Berghoffer József. «Gli elementi germanici della lingua italiana.» (Fiumei államgy.)

Bloch Mózes. Az ethika a halákhában (Rabbi képző intézet.), 84. l.

Bothar Daniel. Az elemző kérdező tanalak Socratesnél. (Felső-lövői ev. gym.) 9. l.

Danielovics Kálmán. Homeros világa két eposza alapján. (Ungvári főgym.) 84 l.

Draykó Béla. Horatius ethikai elvei. (Budapesti kegyesr. főgym.) 60 l.

Faith Máttyás. Don Carlos. (Tragédia Schillertől.) (Budapesti II. ker. főgym.) 20 l.

Farkas József. Uticai Marc. Porc. Cato élete. (Kolozsvári kath. főgym.) 111. l.

Finta Ferencz. Az aepusai meséről. (Érsekújvári kath. algym.) 19 l.

Fludorovics János. Q. Horatius Flaccus bölcsészeti nézetei. (Debreczeni kath. algym.) 15 l.

Füredi János. Tanítsuk-e gymnasiumainkban a klasszikai nyelveket? (S.-A.-Újbelyi kath. gym.) 16 l.

Dr. Geréb József. Sinon csele Vergilius Aeneisében. (A II. ének 57—193. verse.) (Praeparatio részlet.) (Losonczy főgym.) 18 l.

Gleidura Géza. Tompa Mihály költészete. (Rozsnyói kath. főgym.) 18 lap.

Grósz Ernő. Miképen lett Q. Horatius Flaccus költő Augustus császár egyeduralmának megszilárdítója? (Késmárki lyc.) 14 l.

Hajdu János. Faludi Ferencz mint költő és prózaíró. (Szombathelyi kath. főgym.) 36 l.

Horváth Rezső. Az idegen nyelvek tanításának hatásáról az anyanyelvre. (Sümeghi reáliskola) 10 l.

Imre Lajos. Valami a találós mesékről, különösen a czinkotai kántorról szóló adomáról. (Hódmezővásárhelyi ref. főgym.) 14 l.

Kempf József. A jóslás a régi görögöknél. (Dr. László ny. főgym.)

Kempf József. Lykurgus szónok élete és Leokrates ellen tartott beszéde. (Budapesti V. ker. főgym.) 23 l.

Kessler Carl. Zum Unterrichte in der griechischen Sprache nach dem neuen Lehrplan. (Segesvári ev. gym.) 23 l.

Kiáltóssy József. A római fiúk neveltetése és iskolai élete. (Budapesti VII. ker. gym.)

Dr. Kollai Virgil. Arany János élete és költészete. (Győri főgym.) 189 l.

König Pál. Sarmizegetusa. (Vázlat az ifjúság részére.) (Dévai főreáliskola.) 9 l.

Kováts Antal. Fáy András meséi mint a nevelés segítő eszközei. (M.-Szigeti kath. gym.) 19 l.

Kulcsár Endre. A magyar vers fejlődése 1772-ig. (Csurgói ref. főgym.) 24 l.

Lakatos Sámuel. A nyelvtanítás és nyelvtanulás a gymnasiumban. (Marosvásárhelyi ref. coll.) 40 l.

Lévai Imre. Van-e szükség a latin és görög nyelvre a gymnasiumban? (Veszprémi kath. főgymn.) 15 l.

Majoros József. A tárgyas igeragozásról. (Pozsony-Sz.-Györgyi kath. gym.) 23 l.

Matter János. Az attikaiak házasságkötése és fölbontása. (Váczi főgymn.) 40 l.

Melcsiczky Lajos. A könyvtár czímjegyzéke. (8-ik közl.) Nagyszombati érs. gym. (657—960. l.)

Dr. Német Gy. Kálmán. A magyar nemzeti szellem ébredése és törekvése II. Leopold korában. (Nagybányai kath. gym.) 66 l.

Obermayer György. Néhány szó az olvasmányok kezeléséről. (Esztergomi reáltan.)

Dr. Pecz Vilmos. Aeschylosból. I. A lebilincselte Prometheus. II. Antigone és Ismene párdala. (Budapesti ág. ev. gym.)

Roseth Arnold. Kreon az «Antigone»-ban. (Aradi főgymn.) 15. l.

Schambach Gyula. A latin nyelvi kezdő tanítás praxisából. — Mutatvány és észrevételek. — (Kaposvári főgymn.) 20 l.

Schuber Mityás. Mathisson hatása Berzsenyire. (Rozsnyói ev. főgymn.) 15 l.

Simsa Kornél. A munkácsi kir. államgymnasium tanári könyvtárának leltára. (Munkácsi áll. gym.) 53 l.

Szabó J. Elek. Szárazföldi közlekedő eszközök a rómaiaknál (Tatai algymn.) 26 l.

Szenczy Győző. A gyermeknevelés iránya és szelleme a régi görögöknél. (Bajai főgymn.) 36 l.

Szijártó Izidor. A római nép életéből. (Kézdivásárhely-Kantai kath. algymn.) 16 l.

Dr. Szombathy Ignác. A francia nyelvi olvasmányok kezeléséről (Keeskeméti főreálisk.) 11 l.

Tomcsányi Lajos. A művelt Európa tudósainak háromszázados tévedése. (Kalocsai főgym.) 21 l. (Gerzen János «Krisztus követéséről»).

Dr. Vajda Emil. Attila szereplése a Saumundar-Eddában, a Waltharius és Nibelung-énekekben. (Székely-udvarhelyi főreálisk.) 31 l.

Varju János. A régi rómaiak nyilvános játékaikról. (Nagykárolyi gym.) 34 l.

Vécsey Benedek. Mit kell a tanuló ifjunak magánóráiban olvasni és hogyan? (Kisszebeni kath. gym.) 10 l.

Veress Ignác. A magyar igenév használata általában és Petőfinél különösen. (Nagyszebeni államgym.) 41 l.

Veres Samu. Tompa Mihály a forradalom alatt és után. (Rimaszombati prot. gym.) 14 l.

Vincze Ambró. Az Areopag a régi elsőrangú görög állam életében. (Székesfehérvári kath. főgym.) 51 l.

Zindl Béla. Az ó classicus tanulmányok értékesítése a gymnasiumban. (Selmeczbányai kath. gym.) 48 l.

Zólyomi Simon. Római classicusok a gymnasiumban, tekintettel a latin nyelv gyakorlati elsajátítására. Tibullus egyik elegiája. (Kis-kún-félegyháza kath. algym.) 22 l.

Zsumár Lajos. Az igemódok és idők használatáról a latin és francia nyelvben. (Lőcsei főreálisk.) 24 l.

Összeállította HELLEBRANT ÁRPÁD.

NYILT TÉR.*)

Héber Bölcsészet cz. munkámról.

Héber Bölcsészet című művemről a «Magyar-zsidó Szemlé»-ben Dr. Klein Mór, nagybecskereki rabbtól bírálat jelent meg, a melyben a bíráló, a helyett, hogy nézeteimet ott, hol velem egyet nem ért, czáfolgatná, rabbinusi egyoldalúsággal hirdet ítéletet, melyből hiányzik a bölcsészeti felfogás. A t. rabbi a következőket írja: «Bölcsészeti íróhoz inkább a komoly hang illik, melyet szerző a Philoról írt szép fejezetben használt, mint az erőltetett bizonyítgatása annak, hogy Hegel okoskodása alapján a héber bölcsészet sarkpontja nem a monotheismus, hanem a pantheismus, melyet utolsó feloldásban Maimonides tanít». (544.) Pedig a ki a bölcsészeten csak némi tájékozással bír, tudja, hogy a pantheismusnak nem a monotheismus, hanem, a mint munkám első részében megmutattam, a theismus az ellentéte. «Valóban» így írtam, «az Istenség felfogása a számtalan szétágazó elméletek daczára lényegében csak kétféle lehet: vagy Istenen kívül a világ, vagy Istenen kívül semmi sincs. Isten volt a világ előtt, ő tökéletesen ment a világtól és lesz a világ megszűnése után: azt állítják azok, kiket a görög szó — *θεός* — értelmében theistáknak szoktunk nevezni. Istenben a világ és vele egy, ő szintén immanens valója, minél fogva Istenen kívül misem létezik, mondják mások, kiket — *τὸ πᾶν* — szóból pantheistáknak neveznek. És mit mond ahhoz a héber bölcsészet, a mely legelőször az Istenségről a legszebb elméletet monotheismusában hirdette? látni fogjuk, hogy bölcseseteinek minden árnyalatában a pantheismusnak hódol.» (27) «Különben én a Kabbala tanának, Philo, Ibn Gebirol, Maimonides, Spinoza, Mendelssohn s t. m. héber bölcsészek elméletének előadásában, kimutattam, hogy a különféle bölcseseteknek egy vezéreszmájök van s ez a pantheismus, mely szorosan véve nem más mint a matematikai következetességgel levont mózesi monotheismus, a héber bölcsészet szelleme.» (8.)

A bíráló felületességgel vádol, mert azt írtam, hogy a próféták irataiban pokol és gonosz szellemről szó sem volt. Oh sancta simplicitas — nem gondoltam, hogy bölcsészeti író korunkban még a pokol és gonosz szellemek fekete táborában harczolna. Teljes bátorsággal állíthatom, miszerint a bölcsészre nézve csak saját háza lehet a pokol, ha netalán Xanthippeféle neje van, más pokol nincsen. Az ember halála után csak a lélek marad fenn és képviseli egyéniségét, az pedig tiszta szellem és az állítólagos pokol tüzével, a mely pusztá anyag, érintkezésbe nem jöhet. Egyébiránt tudjuk, hogy a lélek egyszerű szellemi monas, ehhez pedig már azért sem férne pokoli tűz, mert a monas semmiféle változást nem szenvedhet. Különben a büntetés csak akkor ér valamit, ha javítást okozhatna, másképen nem egyéb mint boszuállás, a mi Isten jóságával ellenkeznék.

*) E rovat tartalmáról nem vállalunk felelősséget. — A fenti ellenbírálat közlését megtagadta a Magyar-Zsidó Szemle. Szerk.

A Kabbala nagyszerű tanában a bíráló elnésségeket talál, én pedig ezen tárgyban, valamint a Kabbala korára nézve is, Frank Adolf párisi bölcsészettanárral értek egyet, és büszke vagyok arra, hogy sikerült kimutatnom, miszerint a Kabbalában gyökerezik az eredeti héber bölcsészet, valamint azt is, hogy a Kabbala bölcsészetének főterjesztői Jézus Krisztus korában éltek, a miből aztán könnyen következtethetni, hogy «a Kabbala a keresztyénség fejlődésére hatott.» (80.) «A Kabbalában letéteményezett hagyományos héber bölcsészet a keresztyén tudósoktól lelkesedéssel fogadtott. Pápák és fejedelmek tisztelték és a tudomány nagyjai rejtélyeinek megfejtését kedvelték.» «Pantheismusa pedig felvillanyozta a természetbuvárok lelkét és az ujkori bölcsészet rugójává vált.» . . . «Diadalt aratott a tudomány a lelkiismereti szabadság, az emberiség a sötét inquisitio hatalma ellenében és a középkor véget ért.» . . . «Igenis, a Kabbala bölcsészete az ó- és ujkor közti ürt áthidalta.» (53—55.)

A mi a Zohar, Szefer Jezira s több ily munka eredetét illeti, higgye el nekem a tisztelt bíráló, hogy én is tekintetbe vettem a historiai kritikát; én eziránt így nyilatkoztam: «Ha valamely ősrégi könyv korát megállapítani óhajtjuk, úgy nem szabad az abban szétszórt egyes mondatokra vagy elbeszélésekre nagy súlyt fektetni, minthogy ezek gyakran tévútra vezetnek, a lerontás a felépítésnél könnyebb levén. A könyvnyomtatás az akkori időben még nem létezett, az írt művek kéziratokban jöttek forgalomba, természetes, hogy sok hiba, sok toldalék csuszott be, de sok csonkítás és változás követetett el a leíró vagy leírató egyéni meggyőződése szerint is, mire gyakran az uralgó korszellem is befolyást gyakorolt.

A hagyományt tekintetbe véve, mi a könyvekben előadott főtárgyak értelméről annak korszakát meghatározhatjuk. A tudomány nagyjai állócsillagokként tündökölnék és fényt árasztanak koruk láthatárára.» (60.)

«Spinoza böseletét és nevét a bíráló héber bölcsészet történetéből kirekesztené, mert Spinoza nemcsak a talmudot és vele együtt a rabbinusi hagyományt élesen megtámadta, sőt azt is tagadta, hogy a thora isteni eredetű, és hogy Mózes írta». Oh de igaz a mit e tárgyról irtam: «Az ujkorban Spinozát, a legnagyobb bölcsészt, hitsorsosai üldözték, elátkozták, mert kutatásainak eredményét nyíltan kimondani merészkedett, ámbár ez a rabbinusi hagyományba ütközött.» (133.) Különben én Spinoza műveinek tartalmát csak annyiban elemeztem, a mennyiben ez a héber kutforrásokban veszi eredetét. (132.)

A bíráló megbotránkozik azon merész állításomon, miszerint a keresztyénség alapeszméi, első sorban a háromság tana, a próféták irataiban gyökereznek, de ő észszerű érvekkel küzdeni nem tud, rabbinusi önhittséggel e szóval mond anathemat: «A keresztyén dogmatika tankönyvében értenők azt, nem pedig a zsidó bölcsészetnek zsidó által írt történelmében.» Bocsnatot, rabbi úr, én nem mint vakbuzgó zsidó, hanem mint elfogulatlan magyar bölcsész irtam a héber bölcsészet történelmét. Mint ilyen pedig, míg állításomat alapos okokkal meg nem czáfolják, helyesnek tartom. Más a dogmatikai szentháromság, más a bölcsészeti. Igen az utóbbinak eszméje a héber bölcsészeten alapszik.

Isten a héber tan szerint a teremtés előtti korszakban az abszolút ész, ebből kisugárzott, vagyis kiömlött az általános intelligencia, a világalakító hatalma, a mi pedig az abszolút lényből kiömlött az hozzá képest annak a fia; természetesen, hogy e szerint amaz ennek az atyja.

Ebből a kereszténység az Atya- és Fiúisten fogalmát származtatja. Az értelmi világból újra kisugárzott a világ szelleme, az anyagi világ létreje, ez a kereszténység bölcsészetében a háromság harmadik személye a Szentlélek. A héber tan szerint a kisugárzott, a kisugárzóval Istenben szorosán összefügg és vele oszthatatlan egyet képez, következőleg Isten abszolút lénye az általános intelligencia és a természetelő, a háromság, a mely Istenben csak egy. Ugyan azt fejezi ki a keresztény szentháromság a tőlünk adott értelemben, a mely tan a kereszténység monotheismusa.

Másfelől mi ezen monotheismus magyarázatát abban is találjuk, hogy Jézus magát Isten fiának nevezi, minthogy az általános intelligenciának manifestációja a Kabbala szerint az emberi intelligenciában nyilvánlik, a gondviselés pedig, a mely a természetelővel azonos, a világ iránt a szent lélek. A szentháromság elmélete, vagyis a kereszténység monotheismusa, a keresztény bölcsészet alapját képezi, melylyel ez a pogányságot legyőzte és a monotheismust diadalra juttatta.

A bíráló azt is gáncsolja, hogy én a munkámhoz írt bevezetést e szavakkal végeztem: «Fáradásaim gyümölcsével alapját vetem meg a tudományos magyar-héber irodalomnak s ohajtom, hogy ez mindinkább a haza és a tudomány javára erősödjék és fejlődjék»; de meg nem nevezi a tudományos munkát a magyar-héber irodalom terén, a mely az enyémet megelőzte volna. Magyar-héber egyházi beszédek, hírlapi értekezések, rövid monografiák, vagy zsidó történelem még nem önálló tudományos héber irodalmi munka. Tíz év óta áll már felem a rabbiképző intézet, kérdezem a tisztelt Magyar-zsidó Szemle szerkesztőit, kik szintén tanárai ezen intézetnek, az országos zsidó iskola-alapból (a zsidó népiskolák rovására) gazdagon fentartott rabbiképző intézetnek tanárai mely nevezetes tudományos magyar-héber irodalmi művel gazdagították a hazai irodalmat? avagy a haza és a korszellemről igényelt zsidó reformatio kapott-e általuk lendületet? Pedig a zsidó reformatio a haza érdekében áll. Valjon megegyeztethető-e a közerkölcs szellemével és a gyakorlati élet követelményeivel a tudomány alapuló zsidó hitvallás azon tilalma, hogy szombaton írni nem szabad? Az állami zsidó hivatalnok- és tanárnak hitvallása megtiltja, hogy szombaton írjon, míg az állam követeli, a mi egyre megy avval, mintha parancsolná neki, hogy hitének rendeleteit ne vegye tekintetbe. Ha ezen egy példa után a fővárosi zs. hitközség képviselőjének elnöke, a nagy hazafi Wahrman Mór úr még kételkednék a zsidó reformatio volta felől, mi még csak e kérdést intéznők hozzá: jónak találja-e azt, hogy a zsidók még mai nap is imáikban Istenhez esedeznek, hogy vezesse őket vissza Jeruzsálembe egykori birodalmuk volt fővárosába, hogy szabaddá és a rabzsolgaságból, állítsa helyre a régi papi isteni tiszteletet Jeruzsálemben, mely állat-áldozattal volt egybekötve, s így tovább? Nem kételkedünk a zsidóság hazafiságában, mégis ily imák nem lehetnek a magyar hazafi fohászai.

Ezeknek reformulását a haza és a korszellem parancsolja. A rabbi-képző intézet tanárainak, mint független zsidó tudósoknak, sikra kellene szállani a haza érdeke és a korszellemtől követelt reformatióért. Fájdalom, ők inkább perhiorescalják a szabad szót, pedig «a mózesi törvény háromezer éves egyptomi mumia nem lehet, híveinek a korszellemmel haladniok s e szerint hitvallásukat fejleszteniök illik, ha azt kívánják, hogy a nagy nemzetek tiszteletét bírják.» (155.) A talmud a zsidó partikularistáknak evangelioma, és addig, míg a zsidóság híve marad, ghettojából ki nem lép.

Nem lehet szándékom a tisztelt olvasót avval fárasztani, hogy a bírálat jelentéktelen támadásai ellen szintén védekezzem, csak azt legyen szabad még megjegyeznem, hogy a M. T. Akadémia nem csak azért támogatta művemet, mert mint a bíráló írja: «magyar nyelven van írva, aztán mert a szerző a hazafiságot egy második imperativus categoricus színében tünteti föl;» hanem főképen azért, mert beható bírálat után úgy találta, hogy munkámnak igazán bölcsészeti értéke van, és hogy az elfogulatlan búvárkodás tiszta szelleme lengi át. Végre még egy szót; a bíráló szóval sem említi, hogy művem a zsidóságot számtalan helyen védelmezi, a mely védelmezésnek hordereje még fokoztatik az által, hogy a M. T. Akadémia figyelmére méltatta. Ezen lenézés, a melyet különben sok irányadó zsidó részéről tapasztalok, talán azon alapszik, hogy én, mint héber, Spinozát magasztaltam, és a kereszténység alapítóját, ki szintén a zsidóság kebléből támadt, dicsőítettem, amit pedig a zsidó partikularisták ghetto-árulásnak tekintenek.

Miért tagadjam, ezen lenézés fáj szívemnek. Nem az az ember bírátja, ki hízeleg neki, hanem az, a ki szemébe mondja az igazságot. Munkám, a mint a következő idézetekből kitűnik, éppen hitsorsosaim részéről több, valóban több elismerést érdemelt volna. «Elszegényedett-e, — így nyilatkoztam, — Alexandria fővárosa, hol szintén kétszázezer zsidó lakott, a zsidó elem terjesztése folytán? Alexandria fővárosa épúgy mint jelenleg Párizs és London, izraelita lakosait a törvény előtt, valamint a társadalomban is fiai gyanánt tekintette és egyéb polgáraival egyformán tisztelte. Egy nemzet élt falai közt, mert nemzetségekre nem osztotta polgárait. Vallási ügyekbe az állam nem avatkozott, minthogy első törvénye a lelkiismereti és polgári szabadság volt. Ezáltal pedig Alexandria műveltség, gazdagság és dicsőségben csak emelkedett, és a világ legtekintélyesebb városává vált és az is maradt mindaddig, míg az egyenlőség, testvériség és szabadság elvét követte. Jele annak, hogy a zsidó lakosság az ország felvirágzását nemcsak, hogy nem gátolja, sőt inkább vállalkozó, élénk szelleme és józan értelme által hathatósan előmozdítja.» (21) «Polgári és lelkiismereti szabadság nélkül valódi hazafiság és műveltség nem is gondolható. A zsarnokság a nihilismusnak teremője. A honpolgárok a hazának fiai; mennél kevesebb köztük a jogkülönbség, annál jobban virágzik az állam élete,» állítja Aristoteles. «Nem a zsidóság jelleme, hanem a gyalázatos elnyomatás, zaklatás és gúny volt annak oka, hogy a zsidók sajnálatra méltó elkülönítésben éltek», írja Dohm, a 18. század nagy államférfia. «Nem Shylok a bűnös, hanem Velencze», mondá nemrég egy híres francia

író, kinek nagy nemzete e magasztos szavakkal hirdette a zsidók felszabadítását: «Az emberek természeti joguknál fogva szabad honpolgárok, egyenlők, testvérek.» Az emberiség győzött. Diadala némileg a héber bölcsészet eredménye. Pantheismusa a bölcsészet századának szellemét teremtette elő.» (157.)

Budapesten, 1886. nov. 15-én.

SPIEGLER GYULA SÁMUEL.

Egy engedélyezett könyv.

Tizenkét éve mult, hogy Cicero «Válogatott Levelei» cz. munkám megjelent, kiadóm engedélyezés végett felterjesztette; egyik bírálóm, Komáromy L., néhány lényegtelen kifogás után engedélyezhetőnek mondotta; ki volt a másik bíráló, nem tudom. A tankönyv-revisio alkalmából kiadóm «Pro S. Roscio és De imp. Cn. Pompei» cz. munkámmal együtt az előbbi is fölterjesztette; róluk a bírálatot sehol sem olvastam, de nem is sokat törődtem vele, mert tudtam, hogy munkáimat 10—12 gymnasiumban használták; elfogyott az első kiadás, fogytán volt már a második is, midőn a Philologiai Közlöny 1886. IV. füzetében egy bírálat ötlött szemembe; belepillantok s látom, hogy nem az én munkámról szól ugyan, de a figyelmes bíráló — *Ferenczy Pető* ur — csekélységemről sem feledkezett meg s mindjárt azon kezd, hogy «Jánosi B. valódi szükségnek kívánt megfelelni, midőn tekintettel arra, hogy Ciceronak Köpesdy S. által kiadott válogatott levelei tankönyvül nem engedélyezettek, az előttem fekvő könyvet kiadta» 446. l.

Erre, gondolám, már csak megnézem, mi történt könyveimmel.

A közoktatási tanács jelenlegi t. titkárához fordultam, ki azonban felőlük semmiféle fölvilágosítást sem adhatott, nyomuk az iktatóban nincs, Bírálatukról se én nem olvastam, sem kiadóm nem értesült; tünődöm tehát még most is rajta, hogy tudhatja az én könyvem sorsát *Ferenczy Pető* bíráló ur jobban, mint én, jobban, mint a közoktatási tanács titkára!

Az iskolaév vége felé járván akkor már az idő, nem értem rá, hogy ama bírálatnak engem illető részére és arra a «valódi szükségnek megfelelő» könyvre közelebbről ügyet vethessek; most azonban a nagy szünet második felében elévettem, hogy szerény észrevételeimet, minthogy csekélységemet is emlegeti, a bírálatra is, meg Jánosi könyvére is megtegyem.

A bíráló ur művem rosszaságára hivatkozása után azt mondja, hogy magyar tanár magyar tanulóknak Cicero leveleiből más féle gyűjteményt készítsen, mint a német (Phil. Közl. X. évf. IV. füz. 446. l.).

Mond valamit! No de hisz' ezt én is tudtam s nem is magyaráztam egyik német gyűjteményt sem, hanem összeszedtem a leveleket úgy, a mint tantervünk értelmében a mi iskolai viszonyainkhoz alkalmasnak láttam; az ellen pedig hogy a leveleket Cic. összes leveleinek gyűjteményéből, német, francia vagy más kiadásból vesszük-e, alaposan senkinek semmiféle kifogása sem lehet.

Ferenczy Pető ur azt mondja a tantervből, hogy «Nekünk» a kort jellemző levelek «kellenek»; a tantervhez adott Utasítások pedig azt mondják, hogy «a tanulót *Cicero egyéniségének* méltánylására is kell vezetni s e végből

igen jó szolgálatot tehet leveleinek egy czélszerű gyűjteménye» (Klamarik: A magyarorsz. középisk. szervezete 69. l.); tán fölösleges is emlitenem, hogy tulajdonkép mind a két hely egyet mond, mert Cic. *egynisége* az ő *korának* történetével elválaszthatatlanul összefügg. Ferenczy P. bíráló ur tehát ama hangzatos szavaival se újat, se valami különöset, se az én gyűjteményem ellen szólót nem mond.

«Köpesdynek 50 levelet tartalmazó gyűjteményében 33 azonos a Jánosiban levőkkel» (447. l.). Ha Jánosi könyvét én bírálom, én azt mondom, hogy — Jánosi gyűjteményében 33 levél ugyanaz, mint a Köpesdiében: így kívánta volna ezt a logikus gondolkodás és a történeti igazság, mert Jánosi az ő gyűjteményét tíz évvel később adta ki, mind én az enyémet.

Engedje meg a t. bíráló ur, hogy itt becses értésére adjam, hogy én csak az 1874-ben megjelent első gyűjteményemben vettem fel 50 levelet; az 1879-ben megjelent második kiadásban — melyet ön hasznavehetetlennek mond — csak 48 levél van; önnek tehát napapság nem a 12 év előtt megjelent első; hanem a már második javított kiadásában is fogtán levő újabb kiadást illet és kellett volna — ha már Jánosi mellett csakugyan nem akart rólam megfélekedezni — tekintetbe venni.

A bíráló kiemeli Jánosi művének jó oldalait és az enyémmek gyarlóságait. «A leveleket követő jegyzeteknél van a lényeges különbség, mondja, Köpesdy és Jánosi könyve között. Azon hibákat, melyeket Köpesdy könyvében meg kellett rónom, itt nem találom. Jánosi könyvében a levelek tartalmi kivonata *majdnem kivétel nélkül* értelmes. S e kivételek alatt nem valami nagy dolgokat, csak stilsztikai apróságokat értek» (448. l.).

No tiszt. bíráló ur, arra az «értelmes» könyvre majd alább én is hátorkodom egy-két szerény megjegyzést tenni; lássuk azonban azt a «lényeges különbség»-et! — A pártatlan ítélő mondja meg aztán, hogy az a fennen hangoztatott «különbség» a bíráló ur javára üt-e ki vagy az én elítélt könyvemére.

Alljon itt először is a levelek «tartalmi kivonata». — Jánosi gyűjteményében az első levél az, mi az enyémbe a második; hasonlítsuk össze.

Jánosinál: «E levél kelt 62. márczius v. apr. hóban. Érinti benne, mily hatást idézett elő Rómában Pompeius levele, melyben a Mitridates felett kivívott előnyökről jelentést tett. Szemrehányást tesz Pompeiusnak, hogy levelében, melyet hozzá intézett, hozzá való ragaszkodásának nem sok jelét adta s kimondja, hogy eljő majd az idő, midőn a haza összefűzi őket. Cn. Pomp. l. Füg.». Jánosi 88. l.

Nálam: «A catalinai összeesküvőket a. u. c. 691., Kr. e. 63. decz. 5-én büntették meg; Pompeius akkor Ázsiában Mithridates ellen viselt háborút, a hova télen a levél rendesen két hónap alatt ért: Pompeiusnak itt érintett levele tehát a 62. év febr. és Cicero válasza apr. hava előtt nem kelhetett.

E levélben dicsőíti Cic. Pompeiust ázsiai győzelmeiért, másrészt neheztel rá azért, mivel a catalinai összeesküvés elnyomásánál szerzett érdemeit nem magasztalja úgy, mint Cic. azt tőle várta; mind a mellett biztosítja őt barátságáról. — E csipős, síma levél valódi mestermű, melyben minden szónak hatása egy hajszálig ki van számítva» (15. l.).

A ki tudja, hogy Cic. levelei közül nemcsak a politikai dolgokra vonatkozókat, hanem némelykor a legbarátságosabb színezetűeket is csak az értheti egészen, a ki nemcsak az eseményeket, melyeket bennük érint, hanem azokat a körülményeket is ismeri, melyek között a levél kelt, az nem kételkedhetik benne, hogy az én gyűjteményemben — a levél tartalmán kívül olvasható rövidke történeti vonatkozás a levelet könnyebben megértéhetővé, mint írásművet helyesebben megítélhetővé teszi.

Jánosi a levél címéhez megjegyzi, hogy — M. F. [Marci Filius. — S. D.] salutem dicit. De azt a tanuló nála hasztalan keresi, hogy Q. F., Cn. F. rövidítést hogyan kell olvasni, míg ellenben én ezt mondom: «A levél címében gyakran az írónak és címzettnek atyja is említve van. Az itt eléforduló rövidítések M. F. = Marci Filius. Q. F. = Quinti Filius; a címben megszokott jelölve lenni a címzettnek állása is, így Procos = proconsul; továbbá a címben S. = salutem; S. D. = salutem dicit (üdvözlí) S. P. = salutem plurimum, — ez van D-vel vagy a nélkül is» (11. l.).

Ugyan, kérem, melyikünké értelmesebb?

Jánosi nem mondja meg, hogy a *litterae* és *epistula* értelme között mi a különbség, noha arra jobb alkalmat soha se találhatott volna, mint épen az, mikor a tanuló latin levelet kezd olvasni; én megmondom: no de azért Ján. könyve mégis értelmesebb, — úgy-e bíráló ur!

Jánosi nem mondja meg, hogy első levelében a «*spem otii ostendisti*» mire vonatkozik; pedig — mondhatom — nincs ember, a ki e vonatkozás tudása nélkül e helynek valódi jelentését megérthetné.

Ján.-nál *pollicebar* mellett ez van «beszédében: de imp. Cn. Pomp.» nálam ugyancsak e helyhez *te uno fractus* mellett ez: «az eredmény tanúsodik róla, hogy midőn téged pártoltalak, helyesen jártam el. De imp. Cn. Pompei ez. beszédjében.»

Ján. nem szól erről «*ex magna spe deturbatos iacere*», pedig nem oly könnyen érthető, hogy egy-két értelmező szó hozzá ne férne; én ezt mondom hozzá: «reményüktől megfosztatván — odavannak».

Ján. a tulajdonnevek ismertetésére egy külön függelék szánt; ott azonban e levél *Africanus*-a nem fordul elő, hanem a magyarázatban ezt mondja róla: «P. Corn. Scipio Aemilianus Africanus minor és C. Laelius barátságára vonatkozik» s ezután két helyet idéz Cic. Laeliusából.

Én ezt: «Publ. Corn. Scipio Aemilianus, a ki afrikai győzelmeiért Africanus melléknevet kapott, szoros barátságban élt az eszessége és egyéb jó tulajdonságai miatt nevezetes Lælius-szal; itt Pompeiust Scipiohoz, magát pedig Læliushoz hasonlítja».

Persze a bíráló úr felfogása szerint Jánosi magyarázata itt is értelmesebb! Azután meg, ha már bíráló úr oly nagyra van vele, hogy németet ne utánozzunk, hát mért vette hibának azt, hogy Ján. könyvében — természetesen a német magyarázatos kiadások után — csak úgy hemzsegnék az oly művekre való vonatkozások, melyek a mi tanulóinknak nemcsak nincsenek meg, hanem a melyeket jó részt nem is ismernek; én ezt óvatosan kerültem; a helyet inkább megmagyaráztam és csak ott hivatkoztam, a hol elkerülhetetlenül szükségesnek tartottam.

A t. bíráló úr engem rántogatott elő ott, a hol azt szépen ki is kerülhetne volna; ezért engedje meg, hogy most már arra az ő birálata alapján engedélyezett könyvre én is tehessek néhány szerény megjegyzést: jogosítva érzem erre magamat, annál inkább is, mert Ciceronak már hat beszédjét, 50 levelét és egy bölcséleti művét — ezt most nyomtatják — magyaráztam s így fölteheti rólam, hogy Cic. műveit s az azokra vonatkozó új munkákat egy kissé már mégis csak forgattam.

Kezdjük Ján. bevezetésén. Itt a 2. sz. a. a 3-ik sorban ezt olvasom «hogy Sulla haragját, *kinek ösztönzésére indította Chrysogonus a pert, kikerülje*». — A közbevetett mondat valótlanságot mond, mert Cic. Pro Sexto Rosc. Amer. beszédjének számos helyéből (XLIII. 124—128. §§.) világos, hogy Sulla koránt se elegyedett annyira a Roscius-Chrysogonus-féle ügybe, mint neki azt Ján. tulajdonítja; azután a másik mondat is csak egyoldalú állítás Plutarchos után, mert mások szerint Cic. azért indult Görögországba, hogy gyöngye testalkatának megfelelőbb, nyugottabb beszéd-móddhoz szokják.

«Törvényjavaslatot vitt keresztül» (Bev. 4. sz. a.) helyett én azt mondom, hogy — a senatus elfogadta indítványát v. indítványára elhatározta, hogy . . .

«A nép házát lerombolta, melynek helyére Clodius Libertasnak templomot emelt» (u. o.). — Alakilag hibás, tartalmilag hiányos; szerintem — házát a nép lerombolta, telkét Clodius megvette, annak egy részét saját telkéhez csatolta, másik részén pedig Libertasnak templomot emelt.

«Ugyanez év elején Milo megölte Clodiust» (Bev. 8. sz.). — Csekélység, hogy itt három sorban három sajtóhiba (Clvidus, Pompeius te gyedüli, Mi lomegölte) van, mi különben egyebütt se ritka, hanem az már fontosabb, hogy qui bene distinguit, bene docet: Clodiust nem Milo ölte meg, hanem ennek egyik szolgálja.

«Annyit elmondhatok — írja Jánosi az «Előszó»-ban, — hogy saját tanulmányaimon kívül szótáraknál egyebet nem használtam». — Nagyon szép, elismerem, ha valaki ókori írók egyedül *saját tanulmányai* alapján magyaráz, de erre csak annyit mondok, hogy iskolai könyvnél nem elkerülhetetlenül szükséges. — Milyen azonban Ján.-nak *saját tanulmánya*, arra épen kapóra jön itt egy bizonyíték: «Ő (t. i. Cic.) azonban még mindig habozott, melyik félhez álljon s feladatát nem teljesítette» (Bevezetés 11. sz.). Tudom, hogy Cic.-t némelyek e ponton ingadozónak szeretik tekinteni s így Ján.-nak ezt az állítását megjegyzés nélkül is hagyom, ha ő azt nem alapítja épen Cic.-nak Fam. XVI. 11. és 12. levelére, a hol Cic. az ő akkori állapotjáról — az én emlékezetem szerint — egészen mást mond. — Fölötöm e két levelet s meggyőződöm róla, hogy Cic. nem «habozott, melyik félhez álljon», hanem nagyon is határozottan a két párt között a békítő feladatát azzal a buzgalommal teljesíté, a mely Cic.-nak mindegyik tettén meglátszik, midőn hazája s népe jólétének előmozdítása fogor szóiban. — Mert Ján. talán csak nem alapította állítását a 11. levél eme szavaira «*Nos agimus nihil cupide, eoque est nostra pluris auctoritas*», mert hisz' ez annyit tesz, hogy — a haza ily nagy veszedelmében — semmit

sem tesz elhamarkodva, hanem hazája érdekében mindent meggondolva, nyugodtan (*modice*, Fam. XVI. 9, 4); a másik levélben sincs semmi, a mi Ján. malmára hajaná a vizet, hanem annál több, a mi az enyéimre; csak egyet említek: «*Equidem . . . non destiti omnia et sentire et dicere et facere, quae ad concordiam pertinerent . . . me clamante nihil esse bello civili miserius*» (Fam. XVI. 12, 2).

«Leveleit consulságától haláláig írta; tehát eseményekben gazdag husz év történetét karolják fel» (Bev. 20. sz.). Már consulsága előtt öt évvel (68—65) kelt levelei is vannak; Ján.-nak tehát ez az állítása is hibás, a mi annál föltünőbb, hogy jegyzeteiben azokat a leveleket (68—65-ből) ő is említi.

A «Bevezetés» Cic. életpályájának, a közügyek és az irodalom terén működésének ismertetése: ez — a mellett, hogy nagyon szakadozott — szintén hiányos, sőt itt-ott hibás is; mint alább néhány megjegyzéséből kitűnik. Ján. nem mondja meg, hogy szövegét honnan vette, ezért annak bírálatába nem is bocsátkozom; egy azonban szemembe ötlött; összevetem néhány kiadással, de mására sehol sem találok; fölütöm a lectio varian-sok jegyzéket, ott sem lelem s ez a következő: tizennegyedik levelében (Att. IV. 1) ezt olvasom «*Cognoram enim . . . nec prudentiorem, quam me ipsum, etiam, pro praeterita mea in te observantia, nimium in custodia salutis meae diligentem*», a mit minden más kiadónál így találtam «*quam me ipsum, me etiam, propter meam in te observantiam . . .*»

Sajtóhibákkal szintén nem szándékozom foglalkozni, de mivel épen e levélben egy-kettő szemet szúr — a már említetteken kívül — ide jegyzek néhányat: *colariae* e h. *coloniae*; *plausus* e h. *plausus*; *eginus* e h. *egimus*; elhiszem tehát Fer. P. bíráló úrnak, hogy «sajtóhiba elég van» (Phil. Közl. 449. l.); ő azonban nagy szerényen csak két ártatlant említ.

S ilyen szemet hunyó a bíráló úrnak egész eljárása: kifogása van maguk a levelek összeválogatása, kifogása tartalmuknak kivonása, magyarázatuk ellen; kifogása, hogy Ján. művében «tanulókra nézve sok fölösleges dolog van»; hivatkozik «a VII. oszt. tanulók által még, vagy korábban sem olvasott, avagy nagyobb részére nézve alkalmasint soha nem is látható művekre» (milyen magyarság ez?!); fordulnak elő benne «stilisztikai helytelenségek is»; bátran kimondja, hogy van benne «rossz», de enyhítésül utána veti «illetőleg hiány»; de azért mindezek mellett a könyv mégis «hasznavehető».

Kár, hogy e Közlönynek nem valamelyik előbbi számában jelent meg Petrovics Fer. főigazgató úrnak Kont I. két munkájáról szóló bírálat; Ferenczy Pető bíráló úr megláthatta volna belőle, hogyan kell iskolai könyvet bírálni; láthatta volna, hogy a pártatlanságáról ismeretes főigazgató nem himez-hámoz, nem takargatja a bírálatá alatt álló mű hiányait, nem szépitgeti gyöngéit, hanem azokra nyíltan rámutat és kereken kimondja «nem javasolhatom, hogy Kont e könyvecskéje az engedélyezett könyvek sorába fölvéssék» (455. l.), vagy a másira «kénytelen vagyok erre nézve is azt javasolni, hogy ne engedélyeztessék».

De vannak Ján. művének jó tulajdonságai. Lássuk végre ezeket!

«A magyarázatokban föl-fölalálható Höffmann (!), de Jánosí legálálb

megértette és jól kivonatolta Hoffmann jegyzeteit. Ez már maga is valami. De aztán sok jegyzetet olvasok, melyek Hoffmannban nem találhatók fel (Freyban sem) s a melyeket tisztán Ján.-nak kell tulajdonítanom» (449. l.). — Lám a kegyes bíráló maga süti ki, hogy mennyire nem használt Jánosi «saját tanulmányain kívül» mást!

Gyűjteményének első leveléhez Jánosi a jegyzetben ezt mondja: «2. *Exiguam sign.* Pompeius ama levélben, melyet Cic.-nak írt, nem helyeselhetette mindenben ennek eljárását a Catilina-féle összeesküvés alatt (88. l.). Ugyanitt Hoffmann ezt mondja «Pompeius hatte in seinem Briefe Ciceros Verfahren bei der Unterdrückung der Catilinarischen Verschwörung nicht so unbedingt gebilligt, als dieser es erwartete» (28. l.).

Nem arról van szó, hogy «nem helyeselte mindenben» (nicht so unbedingt gebilligt), hanem arról, hogy Cicero tetteiért nem dicsérte annyira, a mennyire szerette volna, mert ha «nem helyeselte», hogy írhatta volna Cic. mindjárt a másik mondatban ezt «*tamen mihi scito iucundas (sc. litteras) fuisse*». — Cic. magasztalta Pomp.-t «*De lege Manilia*» cz. beszédjében, később, mint consul, indítványozta, hogy Pomp. tiszteletére tíz napig tartó háláünnepet rendezzenek: az fáj tehát Cic.-nak, hogy viszonzásul Pomp. őt nem dicsérte *eléggé* (*quibus si non mutue respondetur*). — No de rá nézve elég vigasztalás az, hogy csak Fer. P. bíráló úr nem volt képes átlátni, hogy az én magyarázataim — hiányaik mellett is — jobbak Jánosiéinál!

«*animum offenderes*; ironice; valószínűleg Caesarra gondol, ki ezen időben feszült viszonyban (magyarán alán — fesz. lábon!) állott Cic.-val» (u. o.). — Nem «valószínű» bíz' az, hanem nagyon is bizonyos; azután meg nem «ironice», hanem nagyon is komoly czélzás arra a viszonyra, mely akkor Cæs. és Cic. közt volt, a mi különben nem zárja ki, hogy az a kifejezés Pomp.-ra nézve csípős ne legyen.

«Jánosi könyvében a levelek tartalmi kivonata majdnem kivétel nélkül értelmes. S a kivételek alatt nem valami nagy dolgokat, csak stilisztikai apróságokat értek» (448. l.). — Fer. P. bíráló úr előtt, úgy látszik, az is csak «stilisztikai apróság», hogy Ján. gyűjteménye harmadik levelének «tartalmi kivonata» alapján a tanuló sehogy sem foghatja föl, miért volt Clodius Cic.-nak oly elkeseredett ellensége; már pedig ennek tudása nélkül az ide vágó czélzásokat meg nem értheti, helyesen nem fordíthatja s a levél értékét nem is sejtheti. — Az én gyűjteményem 3. és 5. levele elé függesztett tárgyi magyarázatból ez egészen világos.

Még csak egyre akarok rámutatni. «Sok jegyzetet olvasok, melyek Hoffmannban nem találhatók fel (Freyban sem) s a melyeket tisztán Ján.-nak kell tulajdonítanom». — Lássunk ennek az igazságára is néhány bizonyosságot. Ján. gyűjteménye 9. levelében a *castissime* szót (nem elég jól) fordítja; én ott az egész kifejezést magyarázom s ezt se Hoffmann, se Frey nem teszi. De igaza van a bíráló úrnak is: van Ján.-nál olyan is, a mi se Hoffmannban, se Freyban — s talán oda tehetne volna — se az én gyűjteményemben nincs: azt mondja p. o. Ján. u. o. «*recip. salutis, salus* = polgári állás». — *Salus*-nak ily értelme nincs. De a «polgári állás»-ra nem

is vonatkozhatik, mert Cic. itt nem polgári állásának visszanyerésére, hanem — a száműzésből visszahívására gondol: ily értelemben van ez Att. III. 19-ben kétszer, ilyenben Fam. X. 29 és Mil. 15, 40-ben is. — S ilyen Ján.-nak «saját tanulmányain» alapuló még számos magyarázata; nem is mondom F. P. bíráló úrnak, hogy az ilyeneket ne «tulajdonítsa tisztán Ján.-nak».

«*nunc miser*, oppos. adverb., mely *adverbium* helyett áll. I. 1, 2, 4 = mostani szerencsétlen helyzetemben» (u. o.). Azon a helyen pedig, a melyre hivatkozik, ezt olvasom «*primus rogatus*, attributum *prædicativum*». — Én ezt mondom: «*miser*, én boldogtalan; Cic. beszédeiben és leveleiben sokszor találjuk e mvvet a mondatba szűrve — indulatjelzésre». — Melyik értelmesebb?

Ugyaníly értelmes ez is: M. Lænius Flaccusról ezt mondja: «jőszágán szívesen befogadta a menekülő Cicerot, *nem törődve Clodius törvényének fenyegetéseivel*». Először — a törvény nem Clodiusé volt, hanem a rómaiaké, melyet Clodius indítványára a senatus hozott; másodszer a törvénynek még 'fenyegetése' se szokott lenni, annál kevésbbé vannak 'fenyegetései'. — Én ezt mondom: «a lex Clodia száműzéssel és vagyonvesztéssel büntette azt, a ki valamely száműzöttet magánál tartogat».

«*quominus ius . . . officiumque præstaret*, hogy meg ne adja jogait és ne teljesítse kötelességeit». — Megjegyzem, hogy itt a vendéglátásról (*hospitium*) van szó; én így fordítom: «a büntetés sem riasztotta vissza, hogy a vendéglátás és barátságból származó jognak és kötelességnek meg ne feleljen». — Itt már még kérdezni sem kell, hogy melyikünk értelmesebb. — Általánosságban megemlítem még, hogy Ján.-nál csak úgy hemzsegek a szenvedő alakok, a germanismuskok és a rosszúl alkalmazott igekötők és ha a folytonos idestova hivatkozást nem is vennők hibának, didaktikai hiba mindenesetre, hogy gyakran hivatkozik olyasmire, a mit csak később magyaráz meg; szerintem az előbb eléforduló esetről kell a szükséges magyarázatot megadni s később eléforduló hasonló esetről erre hivatkozni.

Legyenek ezek mutatóványok csak úgy gondolomra kikapott három leveléből annak a könyvnek, a melyben Ferenczy Pető bíráló úr nem 'találta' meg azon hibákat, melyeket Köpesdy gyűjteményében meg kellett rónia (Phil. Közl. 448. l.). — Pedig, ha én Ján. könyvét apróra akarnám szedni, hibáinak és hiányainak nem lenne se szeri, se száma; nem akartam azonban bírálni, hanem csak rámutatni arra, hogy a bíráló egyrészt könnyelműen elítélt egy oly könyvet, melyet, úgy látszik, nem is ismer, mert — ismétlem — bírálatából kimutattam, hogy az első kiadásról beszél akkor, midőn már a második javított kiadás is fogytán van; másrészt meg rámutatni akartam arra, hogy úton-útfélen takargatni igyekszik egy oly munka hiányait, mely az enyémnél csak abban jobb, hogy más kiadónál jelent meg.

KÖPESDY SÁNDOR.

JEHUDA BEN SAUL IBN TIBBON.

Adalék a középkori zsidó irodalom történetéhez.

A XII. század második felében a Lünelben,¹⁾ a Provence ezen ismert városában tartózkodó zsidók között élénk sürgelmét látjuk a tudományos törekvéseknek. Szép községet alakítottak: tudelai Benjáminnak, a híres utazónak — ki 1160 körül e városba érkezett és ki utazásainak leírását könyvben összefoglalta — ezen Itinerariuma szerint a tagok számát háromezrézre lehet fogni.²⁾ Foglalkoztak ott a talmud művelésével, mely különös virágzásnak örvendett, de nemkülönben ápolták a filozófiai tudományt is kitünő és beható szorgalommal.

A két tudományos áramlat, mely utóbb mint két hatalmas ellenfél állott egymással szemben, most még békeségben — mondhatni karöltve — haladott egymás mellett. Még nagyon távol állottak akkor azon később oly általánossá vált nézettől, hogy a filozófiával való foglalkozás a vallásra és a hitre veszedelmes, bomlasztó befolyást gyakorol és mely a filozófia tanulmányozására vonatkozó tilalmat eredményezte.³⁾ Sőt ellenkezőleg. Tudjuk, hogy éltek Lünelben oly férfiak, — csak Mesullám b. Jákóbra kell emlékeznünk — kik a talmud tudományában hatalmas bajnokok, valódi talmudklasszikusok voltak és a filozófiát valamint annak

¹⁾ *Reifmann* «Thóledóth R. Zerachjáh Halévi» p. 49 n. 19. azt a kérdést veti föl, hogy miért nevezi Zerachjáh Lünelt mindig לוֹנֵיִלֵּי־בִּנְיָמִין-nek és Sámuel ibn Tibbon בִּנְיָמִין־בֶּן־יִרְמְיָה-nak. Lehet, hogy mert Sámuel bibliai ki-fejezést akart választani. L. Deut. 34, 3. Lünel neveinek különböző alakjairól l. *Zunz Zeitschrift* I. k. p. 168. «Ueber die in hebr.-jüd. Schriften vorkom-menden hispanischen Ortsnamen».

²⁾ L. Masszáóth cz. művét ed. Amsterdam. p. 2.

³⁾ Az agitációt ezen tilalom kibocsátása és érvényre emelése iránt *Abbámare b. Mózes* a «Minchath Kenáóth» Lünelből származó kiadója kez-deményezte. L. *Cassel D.* «Abraham b. Nathan aus Lünel, Verf. des Man-hig» cz. érték. a *Zunz-Jubelschrift*-ben. Berlin 1884. p. 121.

művelőit ép oly buzgalommal és ép oly szeretettel pártolták és támogatták.

Hogy a biblia egy kifejezésével éljünk, eddigelé «a tigris meg a gödölye együtt legeltek» még, a kettő közti vita lángokba csak abban az időben csapott ki, melyben Maimûni korszakalkotó «Móreh Nebúkhim»-jával föllépett.

Lünel városába — ugyancsak tudelai Benjámin tudósításai szerint⁴⁾ — távol vidékekről számos tanuló sereglett egybe, hogy itt tudásszomjukat csillapíthassák. És a nagyhírű zsidó község nemcsak szellemileg, hanem igazi bőkezűséggel minden tekintetben anyagilag is segélyezte őket mindaddig, míg a tudományos intézeteket csak látogatták.

Rendkívül dicséri e város községét Zerachjáh Halévi⁵⁾ és sokhelyütt⁶⁾ látjuk, hogy a «Chakhmé Lünel», Lünel tudósai a rituális élet berendezésére mily mélyreható, döntő, szuverén befolyással voltak.

Ezen tudományos irányok kifejlődése Lünelben — és ez igen meglepő tünemény — nem a lassú, lépésről-lépésre tovamozgó haladásnak a műve volt. Mert a XII. század előtti időkben Lünel még semmiféle szerepet nem játszik; ránk legalább nem maradt oly jel, mely az ellenkezőt bizonyíthatná. Egyáltalán az egész Provence a XI. században még igen alacsony fokán állott a tudomány művelése tekintetében, amit a legjobban jellemez azon körülmény, hogy az egész Provenceban egyetlen egy tanintézetnél — mely Narbonneban volt — több nem állott fön.⁷⁾

Minden előkészülés nélkül, hirtelenül, mintegy egy csapásra vergődött a Provence és nevezetesen Lünel a XII. században fényes hírére, melynél fogva századokon keresztül a tudományok székhelye maradt. Két ok szülte ezen csodálatos, öröndetes eredményt: egyrészt az éjszak-francziai thószafiszta iskola tanítványai, kik a Provenceból származtak; másrészt meg híres, Spanyolországból bevándorolt tudósok, kiknek példája a tudomány,

⁴⁾ Masszáóth i. h.

⁵⁾ L. Máór cz. művét Peszáchim 7. fejezet elején.

⁶⁾ Themim Déim 7. sz. Széfer Hatherumóth 43. főszakasz. 4. rész 13. §. Migdál Óz Hilkhóth Thesúbáh. 8. fejezet.

⁷⁾ L. Gross H. «R. Abraham b. David aus Posquières» cz. értek. a Frankl-Grätz-féle Monatschriftban. 1873. p. 338. k.

különösen a filozófia művelésében dicséretes, lelkesült utánzásra talált.⁸⁾

Főleg egy férfiú vált ki az utóbbiak közül, a ki korának tudományától át meg áthatva magának a zsidó irodalom történetében halhatatlan nevet kivívott. Ezen férfiú Jehuda ben Saul ibn Tibbon volt. Ő azt a feladatot tűzte ki magának, hogy elmúlt idők zsidó férfainak filozófiai kutatásait és munkáit, melyek eredetileg arabs nyelven voltak írva, héberre fordítsa és azokat illy módon hitsorosainak közkincsévé tegye.

Jehuda ben Saul⁹⁾ ibn Tibbon,¹⁰⁾ Spanyolországban, a régi hírvű tudósvárosban Granadában¹¹⁾ született. Születési évére egyet-

⁸⁾ Lünel a talmud tanulmányozást és a filozófiát összekötvén, mintegy áthidaló, közvetítő szerepet foglal el e két tudomány között. *L. Zunz, Zur Geschichte und Literatur* p. 481.

⁹⁾ A *Széder Hadóróth* (ed. Varsó 1878) p. 200. יהודה בן שמאי'-nek nevezi, és valószínűleg ez adatot követi *Sachs M., Die relig. Poesie*-jában p. 274. ha Jehuda b. Samuel ibn Tibbon név alatt idézi. Sőt lehet, hogy ez a helyes írásmód és pedig két okból: 1-ször mert a hosszabb alakból a rövidebb és romlottabb keletkezhett, 2-szor mert Jehudának fia Sámuel, a nagyatyja nevét nyerhette.

¹⁰⁾ A név többféle variációban találhatik: majd 'Tibbon, majd Tabbon; előfordul Tibbun és Tabón is. Jelentménye homályos. *Steinschneider* nem helyesli, hogy az arabs طيب-val akarják összefüggésbe hozni. *L. Steinschneider Bodlejanu* 5782. sz. alatt. V. ö. a *Benjamin-féle* Chóboth Halebábóth kiadásban *Jellinek bevezetését* p. XX. n. 1.

¹¹⁾ A Jost és Creizenach-féle »Zion« folyóiratban II. k. p. 97 kk. *Dukes* a *Jehuda* ibn Tibbon által fordított és József Kimchi által versbe szedett Mibchar Hapeninim egy részét közli. (Maga *Dukes* azután tévesen mondja a »Blumenlese«-ben p. 59, hogy *Sámuel* ibn Tibbon fordította.) A költemény felírása szerint »Juda Tibbun« — úgy hangzik itt a név — Sevillából származott volna. De úgy látszik ezen adat helytelen. Mert Maimúninak *Sámuel* ibn Tibbonhoz — ki *Jehuda* fia volt — intézett leveléből is kiviláglik, hogy *Jehuda* Granadából eredt. Ezen a »Kóbecz Thesibóth ha-Rambam« cz. levélgyűjteményben (Lipce 1859) II. rész p. 27. közölt levélnek egy helye ugyanis így hangzik: יהודיענוברב חכמותיו (של ר' יהודה); Granadai tudósok voltak tehát, kik Maimúninak *Jehuda* felől hírt hoztak. Továbbá az ezen költemény felírásában előforduló *Sevilla* név írásmódja igen fiatal eredetre mutat — tehát nem megbízható. Mert a régi iratok közlésében a név rendszeren **אשכיליא** v. **אשכיליא** alakban fordul elő, míg itt egész idegenszerűen, szokatlan formában **צביליא** látjuk. V. ö. *Zunz* »Ueber die in den hebr.-jüd. Schriften vorkommenden hispanischen Ortsnamen« Zeitschrift I. k. p. 142. Egyáltalában bárhol is találkozunk régi iratokban *Jehudával* mindentűt áll **ר' יהודה אבן**

len egy adatunk van csak, és pedig a *Széfer Hadóróth*, mely azt 1120-ba helyezi.¹²⁾ Ezt az adatot el kell fogadnunk, ámbár abszolút hitelesnek, minden kétséget kizárónak nem tekinthetjük.

Granadában, szülővárosában mint állandó lakhelyében meg is maradott mindaddig míg csak kényszerítve nem volt elhagyni azt és más hazát fölkeresni.

Alkalmat erre, úgy látszik, — határozottan nem tudjuk — azon valláskényszer és azon üldözések szolgáltattak, melyeknek a zsidók Spanyolországban a győzelmes Almohádok részéről ki voltak téve.¹³⁾ Ezen fanatikus, minden szabadabban mozgó gondolkodásnak szárnyát szegni akaró vallásszekta, hitrajongásától ösztökélve eleintén Éjszak-Afrikában, az úgynevezett «Magreb»-ben kezdett dúlni és kegyetlenkedni és az uralma alatt lévő más hitfelekezetűeket az iszlám elfogadására kényszerítette. Aki e rendeletet el nem fogadta vagy el kellett neki hagynia a vidéket vagy megöletett. Innen azonban az Almohádok Spanyolországba nyomulva, 1148-ban Cordovát birtokukba hajtották s így hatalmukkal együtt rontó vakbuzgóságukat is a pirenéi félszigetre átvitték. A magrebi üldözések itt folytatódtak, a kegyetlen rendeletek életbeléptetése ismétlődött és így sokan, kik az atyai valláshoz híven ragaszkodtak, Spanyolországot otthagyták.¹⁴⁾

Vándorbothoz nyúlt tehát Jehuda ibn Tibbon is és mindenestre még 1160 előtt Lünelben telepedett le.

Családi életéből csak annyit tudunk, a mennyit ő maga a Sámuel fiához küldött levelében említ.

Ebből arról értesülünk, hogy felesége korán halt meg, hogy neki három gyermeket — két leányt és egy egyetlen fiút — hagyott hátra, hogy második feleséget nem vett, hanem kizárólagosan gyermekeinek — főképen pedig Sámuelnek — nevelésével foglalkozott.¹⁵⁾

רחמן ספרד és a «רחמן ספרד» nem egyéb mint Granada hébere-sítése. L. Wolf I. k. p. 455. L. Bethúlath bath Jehuda p. 61. a hol Jehuda Halévi Granadát e néven említi; az i. h. מפרך helyett ספרד olvasandó.

¹²⁾ ed. Varsó. p. 200. Grätz VI. p. 241. bizonyosan ez adat után indúl, ha hasonlóképen 1120-at mond születési évének.

¹³⁾ Grätz i. h. és Steinschneider «Ermahnungsschreiben des Jehuda ibn Tibbon an seinen Sohn Samuel». Berlin. 1852. p. VI.

¹⁴⁾ Geiger «Nachgelassene Schriften» III. k. p. 39 k.

¹⁵⁾ Steinschneider «Ermahnungsschr.» p. 10.

Ugy látszik, Jehuda nem volt valami túlszerencsés család-apa. Kénytelen volt tengeri utazásokat tenni, hogy lányai kiházásítása alkalmából azok számára a hozományt előteremthesse, ami arra vall, hogy — kezdetben legalább — nem a legfényesebb viszonyok között élt. Nem kevésbé irányult törekvése oda is, hogy fiának derék, nagy családból származó feleséget szerezzen, a melyet szívének nagy gyönyörére meg is talált. «Nem adtalak el — így ír neki a már többször említett levelében — pénzért, a mint sokan nálamnál gazdagabbak tettek fiaikkal. Barátaid között házassági frigy tekintetében egy sem áll magasabban mint te. Feleséget választottam én tenéked, ki bölcsesktől származik, az ország díszzeitől, nemesek- és fejedelmektől».¹⁶⁾ Alább majd alkalmunk nyílik tapasztalnunk, mily tanokat osztogat neki, melyeket feleségével és gyermekével szemben megszívleljen és foganatosítson.

Szakadatlan lelki gyötrelemben és aggodalomban tartották az atyát egyetlen fiának gyöngült egészsége és a gyakori súlyos szenvedések, melyekre levelében ismételten visszatér.

Ezen levelet, mely tulajdonképen ethikai kalauz akar lenni,¹⁷⁾ ama mély bensőség írta, mely egy gyöngéd és szerető apa szívét eltölti és ama tiszta erkölcsi szellem, ama magasztos komolyság lengi által, mely vonásról-vonásra a lelkiismeretes, valódi, mindent pontosan mérlegelő tudóst jellemzi. A szónak legszorosabb értelmében — irodalmi termék.

Jehuda ibn Tibbon ezen «צוואה»-jában — úgy nevezi ő maga

¹⁶⁾ Ermahnungsschr. p. 7 בת גדולי הארץ ... כלו זרע אמת קרובים חכמים ואצילים ונשיאם. Homályos itt a קרובים jelentménye. Talán kiegészítendő לגדולים v. לחכמים helyett olvasandó לחכמים. Vagy nem kell helyette קרובים-ot olvasni?

¹⁷⁾ Ilyféle levelek, az irodalom ez ága igen kedvelt volt az araboknál, oly annyira, hogy sok levél homlokára görög bölcsenek nevét — mint állítólagos szerzőkét is írták. V. ö. *Ersch und Gruber Encyclopädie*. II. Sektion XXVII, p. 399. Egész irodalmát e leveleknek állította össze «علم الرصايا» (doctrina praeceptorum) név alatt Hāgi-Khalfa az ő könyvében: كشف الظنون عن اسامي الكتاب والفنن (Lexicon bibliographicum et encyclopaedicum) London 1852. ed. Fluegel VI, p. 444 k. Ezen szokást követték azután az arabs műveltségű zsidók is. A legrégibb ethikai tartalmú zsidó levél a wormszi *Eliezer ben Izsák*tól ismeretes (1050). Alinak — egy arabs orvos — levelét *Juda Alcharizi* fordította «Jggereth ha-Múszár» cz. alatt. *József Caspi* (1330) hasonlóképen írt egyet «Jóreh Deál» v. «צוואה» czím alatt. A magyar irodalomban is ismeretes *Kölcsények* remek parainézise.

levelét¹⁸⁾ — mély pillantást enged vetnünk lelki életébe és azon számos detailok, melyek az egészen átszövődnek, semmiképen sem tüntetik föl «pedáns»-nak, amint Grätz őt előszeretettel — jogtalanul — nevezi.¹⁹⁾

Egyáltalában nem adja meg neki Grätz azt a tiszteletet, melyet joggal érdemel és mely őt teljesen megilleti; sőt oly elővéleményt táplál Ibn Tibbon és egészben a Tibbonidák ellen, mely sem jellemükből sem pedig működésükből ki nem magyarázható.²⁰⁾

Ibn Tibbon levele a gondolatok sorozatában nem mutat valami logikai fölépítést, sem nem éles tagolást; és ez igen könnyen magyarázható. Hisz Jehudának célja nem annyira az volt, hogy művészi, a logikai rend szabályainak szigorúan megfelelő művet alkosson, mint inkább az, hogy szívét «telve atyai gyöngédséggel és komoly aggodalommal» fia előtt kiöntse. Oly vonzó azért és oly megható látni azt, mint engedi át magát korának ünnepektől férfiúja az apa apró gondjainak. Minden egyes szó a levelben, egy-egy ecsetvonás írója jellemének festményéhez. És magában véve nagy jelentőséggel bír e testamentum az akkori zsidók nevelésének és kulturájának történetére nézve és Güdemann említett munkájában e szempontból már eléggé felhasználta és értékesítette.

Mutatja nekünk, hogy az azon korbéli zsidók mily buzgalommal és lelkesedéssel hódoltak a szellemi mozgalmaknak, mint tették legszentebb feladatukká beléjük vezetni gyermekeiket, mint iparkodtak ezeket részesíteni a különböző tudományokban való oktatásában és szükséges kiképeztetésében. Bár ama napokban önálló, zsidóeredetű irodalmi munka nem keletkezett is, mégis örömdetes az a tény, hogy a zsidók a szellemi áramlattól magukat távol nem tartották, sőt oda is törekedtek, hogy az elhaladott időnek szellemvagyonát lehetőség szerint elsajátítsák és a jövő nemzedékek számára fölkincseljék.

Úgy látszik, Jehuda ezen levelét Sámuelhez nem sokkal ennek tőle elválása és Lünelben való megtelepedése után intézte.

¹⁸⁾ Erm. schr. p. 9. וְיִזְכֹּר עַל־יָדָךְ מִה שֶׁכָּתַבְתִּי לָךְ בְּצִוְיָתִי és p. 13. וְיִזְכֹּר עַל־יָדָךְ לְקִרְוַת בְּצִוְיָתִי.

¹⁹⁾ Grätz i. h. L. Güd. «Das jüd. Unterrichtswesen» stb. I. p. 28. n. 1.

²⁰⁾ VI. k. p. 242. «Die Tibboniden haben nur als Uebersetzer einige Bedeutung».

Van erre bizonyíték magából a testamentumból.²¹⁾ Vajjon azt — amint Steinschneider állítja — aggastyán korában «in einem dem Tode ins Auge schauenden Alter» — írta-e, még kérdéses. Adatot ez állítás mellett a levélből legalább bajosan lehet meríteni. Ellenkezőleg, az világlik ki abból, hogy Jehuda korántsem állhatott oly korban, hogy közel halálra gondoljon.²²⁾ Igaz, találkozunk benne avval a kifejezéssel: **כִּי הַמּוֹת יִפְרִיד בְּנִי וּבִינִיךְ** ²³⁾ — «elválaszt engem te tőled a halál», — de azt semmiképen sem kell olybá venni, mintha betűszerint előhaladott, hajlott korra mutatna, hanem inkább úgy fogandó fel, hogy fiának a természet ama rendjét akarja szem előtt tartani, mely a szülők és a gyermekek életének tartamára nézve fenforog és hogy ezáltal neki megindítóbban és élénkebben szívhez szóljon.

Tagadhatatlan, hogy Jehuda ezen levélben bizonyos magasfokú idegességet tanúsít, miután még a legcsekélyebb hibákért is, melyeket Sámuel netalán elkövetett, jajveszéklésbe tör ki és őt érettök megfeddi és megdorgálja. Ha azonban meggondoljuk, hogy csak ezen egyetlen fia volt, aki családjának hordozója és továbbfolytatója legyen; ha meggondoljuk, hogy saját nyilatkozata szerint e fiának nevelése és fentartása mennyi bajába és keserűségébe került; ha meggondoljuk, mint nem tudta minden más fáradság és gond mellett is szem elől veszíteni még egyetlen egy perczig sem a fáradságot és gondot szeretett fia körül; miként örködött mint magányos özvegy Sámuelnek fejlődése, ennek iránya és haladása fölött; mint nevelte őbenne reményét és tekintette őbenne büszkeségét²⁴⁾: ha mindezeket meggondoljuk, akkor azon első pillanatra mindenesetre sajátságosaknak tetsző aprólékosságok — melyekre levelében kiterjeszkedik — természeteseeknek és jogosultaknak fognak föltűnni. Valamint Dávid király hárfája a Talmud elbeszélése szerint²⁵⁾ a legenyhébb fuvalomra megpendülve zokogó hangokat hallatott, úgy fakasztották Sámuel legjelentéktelenebb vétségei is az apát bánatos panaszokra és szívreszóló intelmekre.

Jehuda ibn Tibbon ideje szellemirányának hű követője volt.

²¹⁾ p. 5. sor 12. Érthetetlen ott a kifejezés: **וְלֹא תִהְיֶה תְּנוּמָה בִּי אֵם** תרדמה.

²²⁾ p. 10. **וְאֵל תִּמְיָתִי בְּלֹא עֵתִי**.

²³⁾ p. 4.

²⁴⁾ Ermgschr. p. 10.

²⁵⁾ Berákhóth f. 3b.

Tökéletesen az arabs műveltségnek befolyása alatt áll és kívánja, hogy fia Sámuel is magát abban továbbképezze és továbbnevelje. Ajánlja neki a grammatika, költészet, csillagászat és az orvostudományok tanulmányozását, tudvalevőleg oly tudományok, melyek az arabok részéről különös kultiválásnak örvendtek. Azt a feltűnő tényt — mondja Güdemann, ²⁶⁾ — hogy Jehuda a filozófiáról említést sem teszen, úgy magyarázhatjuk, hogy a levél megszerkesztésekor fiát a filozófia tanulmányozására még elég érettnak nem tartotta. De különös pontossággal köti szívére a szépírás elsajátítását. Ha nem tudnók, a szépírás akkortájt mily hatalmas, befolyásos szerepet játszott, alig volnánk képesek megérteni, hogy Jehuda miért időzik e pontnál oly hosszasan és az egyes részletekig oly behatóan.

A számos, a bibliai iratokból, a talmudból és Sámuel Hanágid «Ben Mislé»-jéből idézett helyeken kívül némely helyütt még egy «arab bölc»-nek a mondásait is felhozza.²⁷⁾ Ez utóbbi körülményből valamint egy arabs példabeszédre való vonatkozásából ²⁸⁾ hasonlóképen látjuk, hogy — mint említettük — az arabs műveltségnek hódolva, fiát is annak útjaira akarta terelni. Továbbá abból is, hogy figyelmezteti, olvasná át szombatonként a heti perikópát a szent írásból arabs fordításban,²⁹⁾ mert e gyakorlat más nyelven írt művek arabsra fordítása esetében nagy hasznára fogna válni. És arabs befolyásra vezetendő vissza az is, ha könyvek gyűjtése, azok gondos rendezése és jó karban tartása iránt oly élénk érdeklődést mutat.

Mielőtt a levélnek részletes tartalmára rátérnénk — mert sokkal fontosabb semhogy sovány kivonatban adjuk csak — hátra

²⁶⁾ «Das jüd. Unterrichtswesen I. k. p. 30. De Güdemann e megjegyzésének nem adhatunk igazat, mert Jehuda az ő levelében (p. 5.) arra inti az ő fiát: וְהִתְעַסֵּק בְּחִכְמָה וּמוֹרָא a mi nem egyéb mint filozófia és ethika.

²⁷⁾ Ezen szokás, bölcsmondásokat (חכמה) beszöni az egyes iratokba, az araboktól szivárgott át a zsidókhoz. Ily arabs mondásokat idéz a «Ben Szirach alfabetuma», Sem Tob ibn Falaquera és még Gavison is (megh. 1605). A levélben l. p. 5. וְאָמַר הַחֲכָם הָעֶרְבִי és p. 11. וְהַחֲכָם הָעֶרְבִי.

²⁸⁾ p. 9. כִּי הָעֶרְבִי אֵימַר. Ez bizonyosan collectivumként áll és az arab népre, mint egészre, vonatkozik; mint mi mondjuk: «azt mondja a magyar, a német» és alatta az egész nemzetet értjük.

²⁹⁾ Itt Szüadjáh gáon pentateuchfordítására gondol.

van még — habár csak röviden — Sámuelről magáról szólnunk. Csodálatos és fölötte sajátságos a jellem, melyben Sámuel e levél szerint előttünk feltűnik. A legesőkönnyösebb engedelmetlenség, elképesztő akaratgyöngeség, a leghidegebb egykedvűség, ezek azok a jellemvonások, melyek a levél majd minden egyes lapján gán-esoltatnak és vádoltatnak. Legyen bár, hogy Jehuda szerető buzgalomban sokat túlfeketének látott, annyi azonban mégis áll, hogy Sámuel a felsorolt hibák terhelték. Grätz³⁰⁾ és Steinschneider³¹⁾ ezen — mondhatni — pszichológiai rejtvényt a legegyszerűbben akarják megfejteni. Azt mondják ugyanis, hogy a túlságig vitt elkényeztetés és a folytonos gyámnokság, melyet Sámuel apja részéről tapasztalt, őt könnyelművé és renyhévé tették. Meglehet; részben e magyarázat helyes is. Mi módon magyarázható azonban minden elkényeztetés és gyámnokság mellett is azon keserűen vádolt tény, hogy Sámuel az arabs írásjegyeket még 7 évnek a folyamában sem tanulta meg? Vagy odaviheti-e még a legmesszibbre menő elkényeztetés is, hogy egy fiu az apjától kapott könyveknek még a címét sem akarja tudni, látni? Kell, hogy az ok mélyebben fekvő és egyesegyedül Sámuel természetében rejlő legyen. Természetének ily sajátságos fejlődéséhez nem csekély részben járulhatott hozzá az őt gyermekkorától fogva üldöző betegeskedés és szüntelen gyöngélkedés.

Mindannak daczára atyja intelmeit nyomtalanul maga mellett elhaladni nem engedte, sőt inkább mélyen szívébe zárta. És habár a szemrehányások árjára nem is felelt, vagy ha néha-néha — a mint a levélből tudjuk — makranczos választ is adott, akkor mégis — főképen érettebb korban — rendkívüli szorgalommal dolgozhatott önönmagán. Mert a Móreh Nebúkhim fordítójának mély, filozófiai műveltséggel és az arabs meg héber nyelv beható ismeretével bíró férfiúnak kellett lenni. Fordított még egyes partiákat Maimûni Misná-commentárjából³²⁾ és ha az alexandrin Ptolemäus hatalmas asztronómiai művét, az Almegist-ot és az ebből való Ibn Rosdnak tulajdonított kivonatot is fordította,³³⁾ akkor e

³⁰⁾ Grätz VI. k. p. 242.

³¹⁾ Erm. schr. p. VIII.

³²⁾ L. Perles «R. Selómó b. Adderet» p. 2,

³³⁾ Geiger «Meló Chofnájim» (német rész) p. 14.

körülményből azt látjuk, hogy atyjának fölszólítását: asztronomiát tanulmányozni,³⁴⁾ semmiképen tekinteten kívül nem hagyta.

Kiváló szorgalma és magas műveltsége mellett fényes tanúságot tesz azon levél, melyet Maimûni hozzája küldött,³⁵⁾ mikor Sámuel őt arról tudósítja, hogy a Mórét héberre fordítani szándékozik és e czélból kétes és nehezen érthető helyek kimagyarázatáért Maimûnihoz magához folyamodik. Maimûni túlárad dicsérestől és elismeréstől és azon férfiú, kit Maimûni minden tartózkodás nélkül annyi dicséréttel elhalmoz, bizonyára jelentéktelen, mindennapi férfiú nem lehetett. Megérdemli ezen hely, hogy Sámuel érdekében közöltessék. Következésképen hangzik:

וכיון שהגיעאלי כתבך בלשון העברי ו[ב]לשון הערבי והבנתי ענייניך ויופי ציוריך וראיתי את המקומות שנסתפקו לך... אמרתי... "לו את אבותיו ידעו או אמרו היא מעלת האב לבן נוסעת" ³⁶⁾ ברוך מי ששלם משכורת החכם אביו וצ"ל ונתן לו בן כזה ולא לו בלבוז אלא לכלי ³⁷⁾ החכמים כי ילד ילד לו בן נתן לנו. És főképen jellemzi Sámuelet Maimûni levelének azon passzusa, melyben odanyilatkozik, hogy ő művét nem olyanok számára írta, kik e nehéz problémákkal soha nem foglalkoztak, hanem csakis olyanoknak, kik a filozófiát sokat és behatóan művelték. Hogy Maimûni kik közé sorolja Sámuelet, az kivüláglik nyilatkozatából: ³⁸⁾ שלבך ירר עד עומק הענין.

Maimûni egy másik, a «Chakhmé Lünel», Lünel tudósaihoz írt levelében szintén rendkívül dicsérőleg nyilatkozik Sámuel ibn Tibbonról. Lünel tudósai t. i. felkérték a Mórét nagy szerzőjét, fordítaná számukra héberre korszakos munkáját. Válaszában — mely szintén fényes világot vet Lünel akkori állapotára — időhiány és roncolt betegsége miatt kényszerítve van tagadólag felelni. Sámuelre figyelmezteti őket mint «böles tudósra, mint az

³⁴⁾ L. fönt 12. l.

³⁵⁾ Kóbecz II. r. p. 27.

³⁶⁾ Dukes «Zur rabb. Spruchk.» p. 37. tévesen mondja: das Sprichwort, welches Maimonides in seinem Briefe an Juda b. Tabbon» stb., holott a levél Sámuel-hez van intézve. Az idézetjelekkel ellátott szók egy költemény sorát képezik, melyet Mózes ibn Ezra, Méir ibn Kamniálhoz írt. Először közölte e költeményt egészen (az oxfordi kéziratból cod. Pococke 74.) Edelman a Jewish Chronicleban V. k. 44. sz. I. Dukes i. m. p. 57.

³⁷⁾ Ezaj. 9, 5.

³⁸⁾ Kóbecz i. h.

értelmesek koronájára» — ime egy újabb bizonyítvány Sámuel kiváló tudománya mellett.³⁹⁾

Jehuda ibn Tibbon levele három kéziratban létezik csak. Az egyik Oxfordban van 354. sz. alatt és ebből adta ki Steinschneider 1852-ben Berlinben «Ermahnungsschreiben des Jehuda ibn Tibbon an seinen Sohn Samuel» cz. alatt. A második a Pármai könyvtárban fekszik 1183. sz. alatt igen defekt állapotban — mindössze csak négy lapra terjedő fragmentum.⁴⁰⁾

A harmadik Carmolynál volt Brüsszelben, most merre van, nem tudom. A pármai kézirat számos esetben az oxforditól elütő olvasásmódokat mutat fel és az illető helyeken egymás mellé ki is fogom tenni az eltéréseket.

A levél nyelvezetét illetve csodálkozással kell észrevennünk, hogy nehézkességtől nem ment és korántsem nevezhető klasszikusnak. Attól, ki a héber nyelvet oly mesterileg kezelte mint Jehuda ibn Tibbon, egészen mást vártunk volna. Igaz, hogy az arab nyelv szelleme itt is mutatkozik és ez héber stílusát mindenesetre befolyásolta — mondhatni nem előnyére. Nagyjában azonban mégis egyszerű és folyékony és az olvasónak távolról sem gördít oly nehézségeket útjába, a milyenek héber könyvekben a régi időkből oly sűrűn és értelemzavarólag föllépnek — helylyel-közzel bár itt is érthetlenségekre akadunk.⁴¹⁾

³⁹⁾ A levelet legelőször közölte Geiger az Óczár Nechmád cz. folyóiratban II. k. p. 3. Azóta föl lett már véve a Kóbeczbe II. r. p. 44.

⁴⁰⁾ Dr. Kaufmann David tanár úr közbenjárásának sikerült kieszközölni, hogy Perreau Pietro abbé úr, a pármai bibliotheka könyvtárnoka számomra a pármai kéziratban előforduló eltéréseket a legnagyobb pontossággal kiírta. Ugy szintén hasonlította össze megkeresésemre a nyomtatványt a codexszel, az oxfordi bibliotheka könyvtárnoka, Dr. Neubauer Adolf úr. A nyomtatvány helyesen van kiadva a manuscriptum szövege szerint. Fogadják mindhárman e helyen legmélyebb köszönetemet az engem oly annyira megtisztelő szíveségükért.

⁴¹⁾ Pl. p. 4. sor 15. מאת רגל ובא לקום nem ad értelmet. *Dukes Zur rabb. Spruchk.* p. 64. ugyanezt a verset idézi és helyesen írja: דמות רגל, *L. Harkavy וגם לאחרונים וברון לראשונים* cz. könyvében p. 118. Sajátságos szerkezetű e mondat: פני שמי לאוהבי : p. 7. az ottani összefüggés szerint e szó: והכפירים, *L. Kaufmann «Simeon b. Josefs Sendschreiben» a Zunz-Jubelschrift-ban p. 147. n. 20.* Érthetetlen az ottani összefüggésben e mondat p. 5. ולא תהיה תנומה כי אם תרדמה.

A levelet egy 14 soros, tisztán thenuóth-ból álló költemény vezeti be. Ezen költemény nehéz szívből fakadó jajkiáltás, melybe Jehuda keserű sorsa miatt kitör. «Hogy az isten őt megbüntette⁴²⁾ hogy magányban, távol gyermekeitől kell élnie. Az idő, úgymond, reményekbe ringatta szívét, de ámitotta és megcsalta. Hogy ő az elválás mélységébe merült és a gyásznak tengerébe sodortatott. Gyermekeitől való távolléttel, azok után való sóvárgással⁴³⁾ próbáltatja meg őt az idő megrázó dűhben⁴⁴⁾ és ő vakra sírta már szemeit. Nád és káka burjánzottak volna föl, ha könnyei száraz talajra hullottak volna. Eledele könykenyér, szomszúságát könyital csillapítja. «Istenem, istenem, — így kiált fel könytelt szívből — miért ért⁴⁵⁾ e balsors, meddig még fogom én elviselni az elválás e nyűgét!»⁴⁶⁾

Ezen bevezető költemény után kezdődik maga a levél.

«Az én parancsaimra figyelj⁴⁷⁾ és el ne ejts semmit is mindabból, a mit én tenéked meghagyok, mert úgy aztán áldott léssz és boldog és sokáig élsz üdvben és jószerencsében. Tudod fiam, hogy a teremő a dekalognak egy parancsánál sem ígért határozott jutalmat, mint épen annál, mely a szülők iránti tiszteletről szól. Mert irva van: «hogy sokáig élj és boldog légy a földön»⁴⁸⁾ stb. és az intelmekben⁴⁹⁾ (olvassuk): «ha én atya vagyok, hol irántam a tisztelet?» Hasonléképen tudod, mi volt Jónádáb, Rékháb fiagyermekeinek a jutalma azért, hogy atyjuk parancsát megóvták⁵⁰⁾

⁴²⁾ Cod. Oxf. נסחו אל — Cod. Parma. נסחו אל.

⁴³⁾ » » ובושה ענהו — Cod. Parma. ובושה ענהו.

⁴⁴⁾ » » וברעש ורעש — » » וברעש ורעש.

⁴⁵⁾ » » כמה היתה לי — » » כמה היתה לי.

⁴⁶⁾ » » אישא על הפירוד הזה — Cod. Pa. אישא על הפירוד הזה.

Én a cod. P. szöveg szerint fordítottam e kifejezést, mert helyesebb és költőibb.

⁴⁷⁾ Cod. Oxf. למצותי הקטיבה — cod. P. בני למצותי וני.

⁴⁸⁾ Exod. 20, 12. és Deut. 5, 16.

⁴⁹⁾ A próféta fenyítő beszédeit érti e kifejezés alatt. Mal. 1, 6.

⁵⁰⁾ Cod. Oxf. ששמרו מצות אביהם ומנעו — cod P. ששמרו מצות אביהם ומנעו. **עצמם הם ובניהם ונשיהם מרוב ההות [הנאות] העולם כעבור מצות אביהם ולא רצו לשמוע אל דברי וגו'** Ugy látszik, hogy a cod. P. ezen olvasásmódja a helyes, mert itt is — a nyomtatványban — p. 11. vonatkozik Jehuda ibn Tibbón erre a kifejezésre majdnem ugyanazon szavakkal mint a c. P.-ben, — mint olyanra, melyet már egyszer tett.

és hogy megintette ő általuk Izraelt, megígérván a népnek azt a jutalmat, a mit amazoknak kiszabott volt.⁵¹⁾

És te tudod fiam, hogy én oly gyöngéden föntartottalak⁵²⁾ és fölemeltelek,⁵³⁾ a bölcsesség útjára tanítottalak és az egyenesség ösvényére tereltelek⁵⁴⁾ és hogy tiszteltelek étellel, itallal és ruházattal⁵⁵⁾ és fáradoztam oktatásodban. Minden veszedelemtől megőriztelek és kerültem az álmot,⁵⁶⁾ hogy társaidnál tudósabbá tegyelek és hogy fölemeljelek a bölcsesség és erkölcs⁵⁷⁾ magas fokára. Megvontam magamtól⁵⁸⁾ minden jót és az emberek élvezeteit⁵⁹⁾ te miattad csak, már 12 esztendeje.

Fáradoztam⁶⁰⁾ azonkívül, hogy örökséget is adhassak. Tiszteltelek⁶¹⁾ ugyanis számos könyvek megszerzése által, hogy ne kelljen mástól kölcsönkérni, amint látod, hogy a tanulók többsége teszi, futván ide-oda, hogy könyvet kölcsönözzenek és nem találják; míg te — hála istennek⁶²⁾ nem hogy kölcsön veszel, de kölcsön Sőt a dsz sok könyvből kettős, hármas példányod is van — minden tudományba vágó könyveket vettem én számodra. Én abban a reményben éltem, hogy könnyen fogod használhatni,⁶³⁾ mert hiszen teremted bölcs, eszes szívvél áldott meg. Nagy fáradsággal tanítót is hoztam számodra az ország széléről, aki a külső tudományokban⁶⁴⁾ oktasson és sem költséget⁶⁵⁾ sem az utak veszélyeit

⁵¹⁾ L. Jerem. 35. fejezetét.

⁵²⁾ Threni 2, 22.

⁵³⁾ Ézaj. 1, 2.

⁵⁴⁾ Példab. 4, 11. Cod. Oxf. helyesen ובררך míg cod. P. ודרך.

⁵⁵⁾ Cod. Oxf. ומשתה כבודתך — cod. P. משתה הועלתך
ובמלבושים טובים כבד(ך)דתיך.

⁵⁶⁾ Gen. 31. 40.

⁵⁷⁾ Cod. Oxf. ומוכר — cod. P. ובמוכר.

⁵⁸⁾ Cod. Oxf. מנעתי עצמי — cod. P. מנעתי את לבי.

⁵⁹⁾ A nyomtatott példány helytelen וענינות helyett mindkét codex szerint olvasandó: ותענוות.

⁶⁰⁾ A nyomt. péld. helytelen יעתי helyébe mindkét codex szerint ינעתי olvasandó.

⁶¹⁾ cod. P. להנחילך helyett כבודתך-ot olvas és a megelőző להנחילך-hoz viszi.

⁶²⁾ cod. P. hiányzik a kifejezés שבה לאל.

⁶³⁾ cod. Oxf. והייתי . . . שתמצא ירך כן לכולם — cod. P. שתמצא . . . והייתי
ידן בהם לבולם כיון וגו' Helyes a cod. Oxf. olvasásmódja. L. Ezaj. 10, 14. és R. David Kimchi magyarázatát.

⁶⁴⁾ Külső tudományok = világi tudományok.

⁶⁵⁾ cod. Oxf. על הוצאה — cod. P. על הוצאה.

nem kiméltem és majd hogy bajba nem kerültünk volna én és te amaz utunkban, ha az Úr nem lett volna mivélünk ⁶⁶⁾). És te oh fiam, reményemet és várakozásomat meghazudtoltad ⁶⁷⁾; nem akartad használni eszedet, távol tartottad magad könyveidtől és még meg sem akartad nézni, mik és mi a czímük! Sőt ha mások kezében láttad rájuk nem ismertél és ha szükséged volt egyikükre azt sem tudtad, meg van-e néked vagy sem, míg csak tőlem ⁶⁸⁾ meg nem tudakoltad. Még könyvjegyzékedbe ⁶⁹⁾ sem néztél utána; és Ben Mislé mondja; «Aki könyvek megszerzésében fáradoz csak, de szíve abból a mit tartalmaznak üres marad, olyan az mint a béna, ki lábat ⁷⁰⁾ rajzol a falra — most fel akar kelni, de nem bír.»

Mindezeket cselekedted te máiglan; rám támaszkodtál, hogy felserkentselek a tunyaság álmából és azt hitted, hogy örökké élek és eszedbe nem vetted, hogy a halál elválaszt engem te tőled ⁷¹⁾ vagy, míg életben vagyunk, a sors; ⁷²⁾ mert kicsoda szeret téged oh fiam, úgy mint én? kicsoda fog még állani te melletted én helyettem, hogy tanítson — még ha találsz is valakit — oly szeretettel és készséggel?

Ime láttad a nagy bölcseket ⁷³⁾ mint keresnek engem és özönlének mind felém az ország végéről ⁷⁴⁾ élvezni akarván társaságomat és mint sóvárognak látni engem és könyveimet. ⁷⁵⁾ És te, amikor

⁶⁶⁾ Zsolt. 124, 2.

⁶⁷⁾ Jóh 41, 2.

⁶⁸⁾ cod. Oxf. שׂוֹאֵל אוֹתִי — cod. P. שׂוֹאֵל אוֹתִי. Ennek szerinte fordítottam.

⁶⁹⁾ c. O. וְאִפְּלוּ הַמִּזְכָּרִת — c. P. וְאִפְּלוּ הַמִּזְכָּרִת.

⁷⁰⁾ c. O. מֵאֵת רֶגֶל — c. P. דְּמוּת רֶגֶל. Így fordítottam is. L. f. a 41. jegyz.

⁷¹⁾ Rúth 1, 17. L. fent a 23. jegyz.

⁷²⁾ c. O. אוֹ יְלֵדֵי יוֹם — c. P. אוֹ מֵהַ יְלֵדֵי יוֹם. Gyakori kifejezés a középkori zsidó költőknél «sors» kifejezésére. Így Mózes ibn Ezrá. L. *Dukes* «Mose b. Ezra» hebr. Beilagen p. 98. 6. sz. p. 105. 14. sz. *Jehuda Halévin* ul is. L. «Ginzé Oxford» p. 43. Nemkülömben *Ibn Gabir* ol költeményeiben L. *Dukes* «Siré Selómó» p. 8. 6. sz. *Ábrahám ibn Ezrán* ak tulajdonított egy költeményében szintén e kifejezéssel találkozunk. L. u. o. p. 14. 3. jegyz. *Mesullám* (v. Selómó) *Dufeirá*: יוֹם לֵילֵדֵי יוֹם לֵילֵדֵי יוֹם = az emberek a sorsnak.

⁷³⁾ c. O. הַחֲכָמִים — c. P. אֵת הַחֲכָמִים.

⁷⁴⁾ c. O. וּמִשְׁתַּדְּלִים מִכֶּנֶף — c. P. וּמִשְׁתַּדְּלִים וּבָאִים מִכֶּנֶף.

⁷⁵⁾ *Prófiát Duran* a Máaszé Éfód cz. grammatikai művének beveze-

ugyanazt tehetted volna pénz és bér nélkül, nem akartad, mert nem adott néked az Úr szívet, hogy megértsed, szemeket hogy lássad, füleket hogy halljad mind e mai napig. Oh, hogy adna néked istened új szívet és új lelket⁷⁶⁾ és akaratot, hogy utolérnéd ami már elmúlt⁷⁷⁾ és hogy pótolnád ami már elveszett⁷⁸⁾ és hogy észre térítsen és oktasson azon útra, melyen haladj.⁷⁹⁾

Hogy az arabs írást meg kezdted tanulni, annak most 7 esztendeje és én annyira kértelek (tanulnád meg) és te nem akartál rám hallgatni⁸⁰⁾ sohasem; holott tudod, hogy népünk⁸¹⁾ nagyjai csak az arabs⁸²⁾ írással érték el nagyságukat⁷³⁾ és magas rangjukat. Hisz látod, mit beszél a Nágid — áldott az ő emléke — azon méltóságról, melyet általa (az arabs írás által) elnyert⁸⁴⁾ mondván: «Oh én tollam, kegyelmedet akarom zengeni!»⁸⁵⁾ és — látod —

tésében számos és igen érdekes didaktikai szabályokat ad. Egyike érdemes megemlíteni e helyen: «A tanuláshoz csak oly kéziratokat kell használni melyek szépen, tisztán, csinosan és pergamentomra vannak írva. A vagyonos tudósok úgy mond — azért irigylendőek, mert szép könyveket szerezhetnek, és azokat bármikor használhatják. a mi arra nézve, kinek kölcsönzött könyvekkel kell beérnie, lehetetlenség. A zsidó nemzetnek egyáltalában egyik érdeme — úgy folytatja — hogy a gazdagok mindig iparkodnak szép könyveket részint sajátkezüleg írni, részint olyanokat megszerezni. L. *Güdemann* i. m. p. 180 k.

⁷⁶⁾ Ezech. 18, 31. 36, 26.

⁷⁷⁾ c. O. במה שחלף — c. P. מה שחלף.

⁷⁸⁾ c. O. מה שאבד ממך — c. P. מה שאבד ממך.

⁷⁹⁾ Zsolt. 32, 8.

⁸⁰⁾ c. O. שמוע לי — c. P. שמוע לי.

⁸¹⁾ c. O. שבעמינו — c. P. שבעמינו.

⁸²⁾ c. O. בכתיבת הערבי — c. P. בכתיבת הערב.

⁸³⁾ c. O. אל הגדולה — c. P. אל הגדולות.

⁸⁴⁾ c. O. מן הגדולה שהגיע — c. P. מן הגדולה שהגיע.

⁸⁵⁾ Sámuel Hanágid Malaga kikötővárosában élt — eleintén mint szatócs. Az üzlet mellett *Abul-Kászim ibn Alarifnak* — ki *Hábusznak*, a granadai királynak vezire volt — palotája állott. A tudósításokat, melyeket a miniszternek egyik meghitt rabnője benyújtani szokott, rendszeren Sámuel stilizálta is, írta is. A miniszter a gyönyörű arabs stílusra és írásra figyelmes lett és értesülvén az író nevérol, Sámuel magához hívta és titkárává ki-nevezte. Halálos ágyán Ibn Alarif a királynak Sámuel mint nagyészű fér-fiút ajánlotta és az haldokló miniszterének tanácsára őt Kátib-nak (a leg-nagyobb államhivatal) tette. Harmincz esztendőig vitte Sámuel a kormány ügyeit, hatalmas eszével és finom politikájával. Hivatalában fia József kö-vette. Sámuelben rendkívüli férfiút kell csodálnunk. Hatalmas államférfiú, klasszikus talmudismerő, jeles költő, kiváló grammatikus és filozófus —

hogy az ő fia hasonlóképen azáltal tett szert fényes állásra, valamint hogy magának gazdagságot és díszet szerzett általa R. Séseth, a fejedelem — kinek emléke áldott legyen — az arabs birodalomban is ⁸⁶⁾; általa törlesztette adósságait, fedezte nagy kiadásait és szórta bő kézzel adakozásait.

A héber írásra sem ügyelsz úgy a mint kéne. Bizonyosan emlékszel, hogy én a te tudós tanítódnak, R. Jákobnak — a nemes R. Óbadjáhn fiának — évenként ⁸⁷⁾ 30 arany dénárt fizettem ⁸⁸⁾ és a mikor kérve kértem, tanítson téged a betük írására, azt válaszolta: «Biz elég lesz, ha évenként csak egy betűt fog megtanulni.» Ha most szíved lett volna, ezért az egy szóért kell vala iparkodnod, hogy még amolyanabb író légy mint ő és fiai. Nem látod, R. Séseth még csak 12 éves fiának ⁸⁹⁾ az írása mennyire hasonlít R. Petór tanítójának az írásához — mintha csak ugyanaz volna. Mert a betű nem egyéb mint egy kép ⁹⁰⁾ és figyelem, vigyázat meg szorgalom által az ember igen könnyen megrajzolhatja. «Fáradoztam — nem találtam, — oh azt ne hidd.» ⁹¹⁾ Ha szégyenkeztlél volna azon híred-neved miatt, ⁹²⁾ mely felöled kereng messze vidékeken, — persze nagy része nem is igaz — (mert nem érdemled meg) akkor azon kéne lenned, hogy azt sokkalta meghaladjad ⁹³⁾ és hogy írtózzál a szégyentől-gyalázattól, ha hozzád érnek. És Ben

mindez volt ő egy személyben. L. Grätz VI. k. p. 17. kk. V. ö. *Bethulath bath Jehuda* p. 92. kk.

⁸⁶⁾ Nehézkés és sajátságos itt a mondat constructiója:.... גם בארץ. הואת הנשיא ר'ששת ו"ל הגיע אל העושר גם במלכות ישמעאל.

⁸⁷⁾ c. O. בכל שנה — c. P. בכל שנה ושנה. V. ö. *Güdemann* i. m. p. 187.

⁸⁸⁾ c. O. שהייתי נותן — c. P. משכיר.

⁸⁹⁾ c. O. ראת בני של ר' ששת והוא בן י"ב שנים כתיבתו דומה לכתיבת רבו ר' פטור כי הכתיבה צורה... וגו' c. P. ראת הנער בן הנשיא ר' ששת ו"ל והוא בן תשע שנים וכתיבתו דומה לכתיבת רבו כי הכתיבה (?) שבעמנו צורה... וגו'.

⁹⁰⁾ A «betű»-re a középkorban egyéb megnevezések közt «figura» is előfordul. Így találjuk egy XIII. századbeli versszakban e sort: vitam securam capies scribendo figuram. V. ö. *Wattenbach* «Das Schriftwesen im Mittelalter» (Leipzig, 1875.) p. 220. és p. 154.

⁹¹⁾ Megilláh f. 6b.

⁹²⁾ II. Krón. 26, 15. c. O. בעבור השם אשר יצא לך למרחוק ורובו — שרר היית... וגו' c. P. בעבור השם אשר יצא לך שם למרחק רב היית... וגו'.

⁹³⁾ II. Krón. 9, 6. I. Kir. 10, 7.

Mislé mondja: «Ha néped dicséreted zengi, figyelj akkor a szavára; ha olyat dicsőítenek mi rajtad nincs,⁹⁴⁾ szaporán rajta! hogy elismerésük kiérdemelt legyen.»⁹⁵⁾ Lám, mily nagy czímekkel illet a Nászi és mit teszel majd a beszámolás napján?⁹⁶⁾ Oh a szégyennek, oh a gyalázatnak!⁹⁷⁾ Bár javítana téged istened, hogy okúljon és oktathatna hasznodra⁹⁸⁾ és tenné az elválást a te javadra és ébresztene szendergésedből és bár ne lenne az szendergés, hanem mély álom(?)⁹⁹⁾ És B. M. mondja: «Jaj annak, ki ébren van — de útját nem látja; boldog az, ki alszik — és szívében szemei.»¹⁰⁰⁾ Mert még mindig fiatal vagy és javúlhatsz, ha a mennyekből segítenek, adván néked akaratot és kedvet. Mert bizony ész¹⁰¹⁾ kedv nélkül semmit sem használ; úgy mondja Dávid király is: «hanem az örökkévaló tanához kedve van.»¹⁰²⁾

Hasonlóképen láttad Ben Mislé mondását: «A tudomány embere,¹⁰³⁾ kinek szíve van, gyakran küzd a maga szíve ellen;» úgyszintén: «A friss fát, míg telve nedűvel, kiegyenesítheted, de nem a kiaszottat.»¹⁰⁴⁾

⁹⁴⁾ c. O. אין כס — c. P. אין כס.

⁹⁵⁾ Harkavy «זכרון לראשונים וגם לאחרונים» cz. munkájában p. 142. e mondat helyesebben van kiadva a Ben Mislé kézírata szerint. Az előttünk fekvő kiadásban metrumi hibák vannak.

⁹⁶⁾ c. O. ליום פקודה — c. P. ליום הפקודה. Ezaj. 10, 3.

⁹⁷⁾ c. O. או לאותה בושא וגו' — c. P. או לאותה. 'או לאותה שעה ואי לאותה בושא וגו'.

⁹⁸⁾ Ezaj. 48, 17.

⁹⁹⁾ Értelhetetlen. A szöveg úgy hangzik: ולא תהיה תנומה כי אם תרדמה. Az utolsó szó helyett, mely bizonyosan corrigálandó, nem tudom mit lehetne olvasni. L. fönt a 41. jegyzetet.

¹⁰⁰⁾ Harkavy i. m. p. 153. a helyes אבוי לאיש helyett tévesen van pontozva אבוי לאיש.

¹⁰¹⁾ c. O. כי תבונה — c. P. כי הבינה.

¹⁰²⁾ Zsolt. 1, 2.

¹⁰³⁾ A héber אחי מדע szerint tulajdonképen: «a tudomány testvére» Gyakori forma a középkori költőknél. Pl. ugyancsak *Samuel Hanágidnál*: אחי משרה v. אחי משרה (az irigység — a fenség ember) vagy *Mozes b. Ezránál*: אחי בין (az észesség embere). L. *Dukes Blumenlese* p. 55 k.

¹⁰⁴⁾ L. *Harkavy* p. 153. n. 2. *Orient* 1843. évfolyam p. 357. és 1846. évfolyam p. 798. *Dukes* közléseit. L. *Kämpf, Nichtandalusische Poesie andalusischer Dichter* p. 182. *Harkavy* a második verssorban ולא תישיר helyett לך קורה-t olvas, a mi azonban fölösleges. ha תישיר.

Ha majd visszavezet engem az Isten tehozzád, akkor magamra vállalom minden szükségleteidet,¹⁰⁵⁾ mert hisz kiért fáradozom én mint te éretted és fiadért — hogy az isten örömben engedné látnom arcukat.¹⁰⁶⁾ Azért fiam, ne hagyj föl a törvény (thóra) és az orvostudományok tanulmányozásával, kereskedjél keveset¹⁰⁷⁾ és foglalkozzál tanulmányokkal, mert okos és bölcs szived van neked — hacsak tanulni akarnál. Jól tudom én, megbánod majd a multat a mint megbánták sokan előtted, hogy serdülésük és fiatal-ságuk korában hanyagok voltak. És a Nágid mondja Ben Misléjében: «A bölcsesség ruhájával a szorgalmas tanulmányozó felöltöztetik, és a fiatalkori tanulásnak ereje van meg kelleme; a ki vén korában, nem pedig ifjúságában tanul, meghal az tudomány és ész nélkül.¹⁰⁸⁾

Igy hát tanulj míg fiatal vagy; annál is inkább mert feledékenységről panaszkodol; hát még mit teszel aggkorodban, «mely a feledékenységnek szülőanyja»?¹⁰⁹⁾ Ébredj fiam álmodból, foglalkozzál bölcsészettel és erkölcstannal és szokjál hozzá nemes tulajdonságokhoz, mert a szokás mindennek az ura,¹¹⁰⁾ és az arabs bölcs szerint a tudományok két részre oszlanak: a vallás tudományára és a testekére.

Iparkodjál én fiam, hogy társaid a bölcsesség tiszteletével illessenek és a bölcs azt mondja: «Tiszteletet örökölnék a bölcsenek;»¹¹¹⁾ továbbá: «Napok hosszúsága van jobb-jában, baljában

nek vesszük, a mi a metrumba igen jól illik. Itt variáns is van. T. i. a cod. Oxf. áll: **וְלֹא תִישָׁר לְךָ קוֹרָה יִבְשָׁה** míg a cod. P. így olvas: **וְלֹא תִישָׁר בְּעֵת יִבְשָׁה וְחֹסֶר**.

¹⁰⁵⁾ c. O. **אֶעֱמֶם כָּל** — c. P. **אֶעֱמֶרָה וְכָל מַחְסוֹרֶיךָ עָלַי**. E helyen véget ér a cod. Parma.

¹⁰⁶⁾ **יִרְאֵנִי פְּנִיָּהִם וְנָוִי**. *Neubauer* **פְּנִיָּיִם**-t akar olvasni, a mi azonban nem szükséges.

¹⁰⁷⁾ *Profiat Durán* i. m. a 14. szabályban azt mondja: Fontos (a tanulásnál) az idő beosztása. Ennélfogva naponként az órák nagyobb számát az üzleti teendőktől meg kell vonni és azokat a tudománynak szentelni.

¹⁰⁸⁾ *L. Harkavy* p. 159.

¹⁰⁹⁾ E mondat *Plátó Phädrus*-ának vége felé áll. V. ö. *Munk Notice sur Abou'l Walid* p. 193. és *Bacher «Abulvalid Merván ibn Ganáh»* élete és munkái» stb. (Budapest 1885) p. 7. 42. jegyz.

¹¹⁰⁾ A latin: «usus est tyrannus» v. «consuetudo est altera natura». V. ö. *Dukes «Blumenlese»* p. 96. Nr. 44.

¹¹¹⁾ Példabeszédek 3, 35.

gazdagság és tisztelet.«¹¹²⁾ és Koheleth szerint: «Jobb a szükölködő de bölcs gyermek a vén és bolond királynál.»¹¹³⁾ Különböben nem kell e pontnál és mindannál, a mi róla Mislé- és Ben Mislében mondva van, hosszasan időznöm.

Tudod fiam, hogy a gonoszok tudománya árt és mint a belpoklosság úgy ragad és a bölcs — béke fölötté — azt mondja: «A gonoszok ösvényére ne lépj.»¹¹⁴⁾ Ne álldogálj fiam a tereken, ne ülj az utakon, ne járj olyannal, kinek társasága hozzád nem méltó, mert a bölcs azt mondja: «Aki bölcsesekkel jár, az maga is bölcs lesz.»¹¹⁵⁾ Ben Mislé is hasonló módon nyilatkozik: «Társaságnak és tanácskérésre az igazság embereit szemeld ki — utáld a gonoszokat; az eszessel sziklákat mozdíthatsz helyükből és ...?»¹¹⁶⁾

Fiam! Tedd könyveidet társaiddá, könyvszekrényeidet paradicsomkerteiddé, legelj berkeikben, gyűjtsd rózsáikat, szakíts gyümölcsseikből, illatozó mirthusaikból; és ha elfáradsz, akkor lépj ketről-ketre, virágágyról-virágágyra, látványról-látványra — úgy aztán megújhodik akaratom és felfrissül a te lelked. Emlékezzél a dalnok (Ben Mislé) költeményére: «Hogy félhetnék én embertől — hisz lakozik lélek bennem! Hát rettegnek-e az arslánok kölykeiktől? Vagy tartsak-e a szükölködéstől, ha mellette bölcseségem van, melynek bányáiból gyöngyöket fejtek? Ha éhezem — imé gyümölcsei! ha szomjuhozom — imé folyamai! Hogy lehetnék én magányban, ha dalaival hárfája gyönyörködtet? Hogy kívánhatnám a barát beszélgetését csak azért, hogy figyelni ne kelljen a bölcsesség szózatára? Lantom és hárfám tolla hegyén van, kerteim és paradicsomjaim — az ő könyvei.»¹¹⁷⁾ Azután még: «A bölcseszű ott hagyja a gyönyört, és könyvekben leli nyugalomát, hibák — ha keressz — vannak az emberekben, de a bölcsszívűek hibája — a

¹¹²⁾ U. o. 3, 16.

¹¹³⁾ Koheleth 4, 13.

¹¹⁴⁾ Példab. 4, 14.

¹¹⁵⁾ U. o. 13, 20.

¹¹⁶⁾ E 2 verssor 2. fele teljesen érthetetlen. *Luzzatto, Randegger és Harkavy* megpróbálkoztak már e nehéz, alapjáig corumpált helynek a megfejtésével — de siker nélkül. Azért fordítatlanul is hagytam és kérdőjellel elláttam. L. *Harkavy* i. m. p. 133.

¹¹⁷⁾ L. *Harkavy* i. m. p. 154, a hol a metrumi hibák mind ki vannak javítva. Ezen versszak *Dukes* szerint (*Ginze Oxford* 60) Juda Halévinak stílusára vall. Tehát vagy maga Ibn Tibbon vagy a levél másolója tévesen tulajdonítják Sámuel Hanágnak.

feledékenység (?);¹¹⁸⁾ tanakodjál eszes baráttal, és tervedet ne bízd önmagadra, és ha annak mégysz utána, mit szíved szeret, akkor a te szereteted elrejtí előled az igazságot, mert utánad áhitozik amaz, és szíved — szenvedélyedet szépíti.»¹¹⁹⁾

Fiam! tanakodjál minden dolgaiddban oly férfiúval, kinek szeretetében és eszében bizol és barátodat és atyád barátját el ne hagyd; ime ott van veled Áhron meg Chúr: a bölcs R. Áhron és a bölcs R. Asér.¹²⁰⁾ Ne csívódjál fiam senkivel es per-patvarba, mely téged nem illet, ne bocsátkozzál. Ne vitatkozzál az erőszakosokkal — még a thóra tanulmányozásában sem; ám te sem maradj erőszakosan véleményed mellett, még oly esetben sem, ha meg vagy győződve, hogy neked van igazad, hanem engedj a többségnek és ne mondj neki ellent. A tilalom és veszedelem idejében ne tedd kockára fiam éltedet, hogy az utcákra vagy városodból kimennél — még sok pénzért sem, hacsak több bölcs barátod nem javasolná, kik tudják, hogy biztonság uralkodik. A fiatalok tanácsára ne támaszkodjál elhagyván a véneket és ne játszáj könnyelműen életteddel és ne vakítson meg gazdag díjazás sem; (szóval) ne légy mint a madár, mely a bogyókat látja csak, de nem egyzsersmind a hálót is. Hisz tudod mit mond a bölcs: «Az okos fél, s távozik a gonosztól, a balga pedig beleviszi magát túlbizalma folytán.»¹²¹⁾

Fogadjad meg fiam, hogy naponként egy lapot irsz¹²²⁾ és egy órát a Ben Mislében olvassz; hasonlóképen hogy szombatonként a heti perikópát arabs fordításában elolvasod, mert az arabs könyvek megértésében és — ha a fordításhoz is kedved van — a fordításnál igen nagyon hasznodra fog válni.

Amint csak bírod fiam, tiszteld magad, házad és házad népét

¹¹⁸⁾ L. *Harkavy* p. 158.

¹¹⁹⁾ U. o. p. 157. Jehuda ibn Tibbon itt két különböző mondatot idéz együtt, a nélkül hogy erre az ő szokott «*ויער אהר*» kifejezésével figyelemztetne.

¹²⁰⁾ Ez Asér, Mesullámnak, kora egyik leghíresebb férfiújának a fia. Tudelai Benjámin azt írja már többször említett itineráriumában Asérről, hogy magát a világi dolgoktól távol tartván, csakis a tudomány művelésének élt; «*והוא חכם גדול בתלמוד*;» «kitünő talmudtudós volt». R. Ahron testvére volt neki.

¹²¹⁾ Példab. 14, 16.

¹²²⁾ Ez más értelemben a latin közmondás: nulla dies sine linea.

szép ruházattal, mert nem illik, hogy egy magadféle ember silány öltözetben járjon — élelmedből vonj meg magadnak és külsődre költs inkább. Láttad fiam, mennyi vesződségbe, teherbe és költségbe került nénéd és hugád kiházásítása; hogy veszélynek tettem ki magamat, minőt soha meg nem kísérlettem: háromszor tettem tengeri utazást és tehetségemet meghaladó kiadásokat. Ugyszintén elzálogosítottam könyveimet, fölvettem kölcsönt,¹²³⁾ ami nem volt szokásom soha, de megtettem csak hogy te magad semmiben szükségét ne láss. A magad megnősülésére nézve is tudod, hogy nem adtalak el pénzért, a mint sokan és nálamnál gazdagabbak tették fiaikkal. Házasságát illetőleg egyik sem áll barátaid közül magasabban náladnál; szereztem számodra bölcseknek és előkelőknek a lányát; az ország nagyjainak — tudomány- és származásra nézve egyaránt nagyjainak — a lányát; mind tudósok ők és mind nemesek és fejedelmek.¹²⁴⁾ Esketésed alkalmával megtiszteltek mind a barátaid, megtisztelt a község az által, hogy sem adót sem más terhet rád ki nem vetett. Megtiszteltek a hercegek, a lovagok meg a püspökök,¹²⁵⁾ az apá-

¹²³⁾ L. fent a 41. jegyzetet.

¹²⁴⁾ L. fent a 16. jegyzetet. Sámuel ibn Tibbon felesége az Anatoli családból, Lünel egyik legdíszesebb és legfényesebb családjából származott. Az e családból származó Jákób b. Abbámáre b. Simson b. Anatoli sógora és a mint Kaufmann (*Zunz Juuelschrift* p. 147.) kideríti, veje is volt Sámuelnak. Ez több bölcsészeti és asztronómiai könyvet fordított arabból héberre, szerzője a Malmad ha-Thalmidim és a majd Jehuda, majd Sámuel ibn Tibbonnak alap nélkül tulajdonított Ruach Chén című könyveknek. Jákób b. Abbámáre igen jó barátja volt Scotus Mihálynak és a II. Frigyesztől Nápolyba hívott tudósok között nem csekély szerepet játszott. L. *Senior Sachs* »Hajónáh« (*Zeitschr. für die Wissensch. d. Judenthums*) I. füzet p. 31. a jegyzetet; *Geiger Meló Hofnájim* p. 54. n. 49; v. ö. *Güdemann Gesch. des Erziehungswesens u. der Cultur der Juden in Italien während des Mittelalters* (Wien, 1884) p. 161 kk. és 226 k.

¹²⁵⁾ **הַרְבֵּי הַחֲסִידִים**. E szó a középkorban majd »püspök-« majd »érsek-« nek vétetik a zsidó iratokban. V. ö. *Revue des Études juives* I. p. 211. és *Grünbaum Jüd.-Deutsche Chrestomathie* pp. 512, 543, 570. Fölötte érdekes, hogy a középkori zsidó könyvekben a »püspök-« és »érsekre« **כֹּהֵן וְאֶמֶן** megnevezéseket találunk. Kölcsönözve van e kifejezés *Ézra* 9, 12. és 19. 15-ből, a hol »vessző-« és »nád-«-nak fordítják. L. azonban mindkét bibliai vershez *Rüsi magyarázatát és a Targumt.* V. ö. *Grünbaum* i. m. pp. 38, 529, 544. Talán a püspök és érsek a héberben ez elnevezésüket díszjelvényeikről, a felső végén meggörbített pálczájukról (Krummstab) nyerték? (mert **כֹּהֵן**-nak törzse = **כֹּהֵן** = hajlíttani, görbíteni).

tok,¹²⁶⁾ a plébánosok¹²⁷⁾ és a . . . (?)¹²⁸⁾ én miattam. Most azonban fiam, ha az Isten nagy kegyelmét mutatta én rajtam és te rajtad, hogy téged eddigelé zsidók és keresztények az én tiszteletemre nagyrabecsültek, iparkodjál mostantól fogva hogy tisztelettel szaporítsd tiszteletedet és hogy tenmagad miatt becsüljenek. Ezt el fogod érni nemes tulajdonságok és az emberekkel való nyájas bánásmód által valamint az által is, hogy állandóan foglalkozol munkáddal éjjel-nappal úgy amint nősülésed előtt szoktad. És Ben Mislé mondja «Kutass sokat a világi könyvekben¹²⁹⁾ és megtalálad: mi az, mit a kapukban¹³⁰⁾ megtenned illik; büszkén emelhetsz aztán szót¹³¹⁾ a nagyok közt és fennen magasztaltatik a te neved társaidén túl.

Fiam! Légy nyájas embertársaid iránt, látogasd meg betegeiket és gyógyítsad őket már (nyájas) beszédeddel. Ha fizetést elfogadsz a gazdagoktól, a szegényeket gyógyítsd ingyen¹³²⁾ és az Isten

¹²⁶⁾ וְהַכּוֹמְרִים. L. *Revue des Étud. juiv.* IX. p. 46. E kifejezéssel már a bibliában (II. Kir. 23, 5. és Hos. 10, 5.) találkozunk mint «áldozó papok» jelentményével. Sokféle magyarázata van e szónak. L. *Fürst Concordantiáját* (Lipce 1840) s. v. כֹּמֶר p. 558. Össze is akarják hasonlítani a latin «flamen» (flag-men tő: flag-ro = az áldozati tüzet gyújtani) jelentmény-nel. V. ö. J. Perles «*Etymologische Studien zur Kunde der rabb. Sprache u. Alterthümer*» Monatsschrift XIX. p. 558.

¹²⁷⁾ וְהַגְּלִיחִים. L. *Revue des Étud. juiv.* III. p. 11. k. és a papi rendek héber megnevezéseit Zunz «*Zur Gesch. u. Lit.*» p. 181. a jegyzeteket. Hogy a főrangú papok e héber neveit oly pontosan meg tudtam határozni, azt Dr. Kaufmann tanár úr szíves utasításának köszönöm.

¹²⁸⁾ Lásd fönt a 41. jegyzetet.

¹²⁹⁾ L. a 64. jegyz. Föltűnően elüt Sámuel Hanágid e buzdításától az *Izmiri Eliah Hakohen* (1650-bon) nyilatkozata *Sebet Muszur* cz. könyvében: «Tudd meg, hogy nincs ostobább annál, a ki világi könyvekből tudományt merit». (וְדַע כִּי אֵין טָפֵשׁ כִּי אֵם הַמִּתְחַכֵּם בַּסְּפָרִים הַצְּנוּיִם). V. ö. *Dukes Zur rabb. Spruchk.* p. 81. U. o. idézi Sámuel Hanágid említett versét rossz metrumban, mit *Harkavy* i. m. p. 157 már kijavít. A kifejezés סְפָרִים הַצְּנוּיִם már a talmudban (Szanhedr. 90a) előfordul. Ellentéte a סְפָרִים הַפְּנִימִיִּים csak későbbi könyvekben merül föl. Így pl. a *Manhigban* p. 10: מִצְאֵתִי בַּסְּפָרִים הַפְּנִימִיִּים. L. *Dukes Blumenlese* p. 25. n. 2.

¹³⁰⁾ Bibliái kifejezések a vénék és a nagyok «gyülöhelyének» kifejezésére. L. Gen. 23, 10, 18. Példab. 24, 7.

¹³¹⁾ Ezaj. 57, 4.

¹³²⁾ Igen érdekes analógiát nyújt e mondathoz a *Berliner-fele Magazin für die Wissenschaft des Judenthums* cz. folyóirat 11. évfolyamában — mint Kaufmann bizonyítja — tévesen a 9. v. 10. században élt *Izsák*

megfizeti néked jótéteményedet¹³³⁾ és megadja a te jutalmadat.¹³⁴⁾ Így aztán nyersz kegyelmet és tetszést isten-ember szemei előtt¹³⁵⁾ és leszel tisztelve aprótól-nagytól, zsidótól-kereszténytől; és jó híred elterjed közelre-távolra, örömet fogsz szerezni barátainak és irigységre gerjeszted gyűlölőidet. Tudod mi mondatik a Mibchar Hapeninimban: ¹³⁶⁾ «Ki ellenségein bosszút akar állani, az törekedjék mindinkább fölfelé;» és emlékezzél vissza az én magyarázatomra, melyet neked a Példabeszédek 31. fejezetéhez adtam.

Fiam szokjál hozzá hetenkint egyszer a gyógyító szereket és fűveket megtekinteni és ne használj oly szert, melyet nem ismersz. Lám, akárhányszor kértelek, hogy tedd meg míg nálam vagy, te pedig hátad mögé vetetted az én szavaimat.¹³⁷⁾ Ha valamit írsz, fiam, akkor olvasd át, mert nincsen ember, ki feledékenységtől ment volna és ne tartson vissza a sietés még a legkisebb levélnek átolvasásától és kijavításától sem. Ovakodjál a hibáktól a nyelvben, a ragozási alakokban, a grammatikában, a him- és nőnemű formákban — mert itt-ott tévedni szoktál ezekben az idegen nyelv jó ismeretének befolyása következtében; a hiba miatt azonban, mely az ember keze alól kicsúszik, megtámadtatik és emlékeznek rája örökre.¹³⁸⁾ És a bölcsék mondják: «kicsoda az, ki szegényét feltakarja itt (t. i. titokban), de aztán mégis nyilvánosságra kerül? S a felelet rá: a ki írásában hibát ejt.»¹³⁹⁾ Vigyázz továbbá (a szó-

Izraelinak tulajdonított **ס' המוסר לרופאים** (*Propädeutik für Ärzte*) cz. munkájának 30. pontja: «Különösen iparkodjál szegény és szűkölködő betegeket látogatni és gyógyítani, mert valóban nem művelhetsz ennél nagyobb jótéteményt».

¹³³⁾ Példab. 19, 17.

¹³⁴⁾ Gen. 30, 18.

¹³⁵⁾ Példab. 3, 4.

¹³⁶⁾ L. közelebbet alább.

¹³⁷⁾ Zsolt. 50, 17.

¹³⁸⁾ A *Hai gaon*nak (megh. 1038-ban) tulajdonított «*Muszar Haszkél*» cz. könyvben egy hasonló mondatra akadunk: «Minden iratot, ha elkészítetted, olvass át, hogy senki hibát ne találjon benne». V. ö. Güdemann i. m. p. 24. Az említett könyvre vonatkozólag l. *Dukes* «*Blumenlese*» p. 55. *Luzzatto Kherem Chemed* III, p. 187. *Steinschneider Bodlejanu* s. v. *Hai gaon*. Mily nagy fontosságot tulajdonítottak a correct, hibátlan írásnak a középkorban, v. ö. *Wattenbach* «*Das Schriftwesen im Mittelalter*» pag. 269—286.

¹³⁹⁾ E mondatot nem birtam megtalálni. Az eredeti úgy hangzik:

és mondat-) füzésekre, a particulák használatára és arra, hogy az igék mi módon kapcsolódnak a prae- v. a suffixumhoz; — különben elkezdtem én már számodra erre vonatkozólag könyvet szerkeszteni — az isten engedje csak befejeznem. Czime: «A nyelv szabatosságának tana.»

A miről kételyeid vannak és nincsen könyved, melyben utána nézhetnél, attól tartsd magad távol. Iparkodjál tömött, szabatos kifejezőmódra, ne hajhászd a rímet, ha önkénytelenül nem jön; ne legyen az nehézkes, mert különben csorbát szenved a te iratod és kellemetlenül hat mind az olvasóra mind a hallgatóra. Így tégy a költeménynél is; kerülj a nehézkes kifejezést és a szószaporitást, a szók kellemesek legyenek és gördülékenyek, a formák meg olyanok, hogy tényleg (másutt is) előforduljanak. Ne alkalmazz idegen formákat sem idegen szókat,¹⁴⁰⁾ még akkor sem, ha analogia szerint megjárának is; mert az idegenszerű dolog természetellenes. Emlékezzél csak arra, mit mondtam neked, mikor בִּשְׁבִּיתִי helyett בִּוְשִׁבִּי-t irtái. Mindilyeneket kerülj es válaszd csak az olyat, mely édes a magad nyjének¹⁴¹⁾ és kellemes a hallgatóknak.

Iratod és írásod is egyaránt szépítsd; készíts magadnak jó tollat¹⁴²⁾ és a tinta,¹⁴³⁾ melylyel irsz fénylő legyen és ragyogó. Leveled lehetőleg szép legyen, kivéve ha oly időben irsz, melyben a fennemlített eszközök egyikének híjában vagy; vagy ha épen

מִי הוּא הַמְּגִלָּה עֲרוּתוֹ בְּכָאן וְנִרְאִית בְּכָל הָיָא אֹמֵר זֶה הַכּוֹתֵב כָּתַב וְטִיעָה בּוֹ.

¹⁴⁰⁾ Caesar «De analogia» cz. grammatikai munkájában is mondja: «tamquam scopulum sic fugias inauditum atque insolens verbum». (Gellius I, 10.; L. Teuffel *Geschichte d. röm. Literatur* (Leipzig, 1870) p. 305. n. 4. és Eduard Munk *Gesch. d. röm. Literatur* I², p. 378.

¹⁴¹⁾ Példab. 24, 13. Énekek éneke. 2, 3.

¹⁴²⁾ קָלָמִים. A görög κάλαμος; és a latin calamus. Már a talmudban is előfordul Sabb. 8-dik fej. 3-dik (és nem mint Löw a «Graphische Requisiten und Erzeugnisse bei den Juden I. Lief. p. 237 n. 775 tévesen mondja 5-dik) misnában; és Sabb. 89b. A toll jó elkészítésére nagy súlyt vetettek a középkorban. V. ö. Wattenbach i. m. p. 185—191. E szótól ered a «calamariun» (a görög κάλαμαριον után képezve). Szt. Jeromos Ezech. 9, 2-höz ezeket mondja: «Cesath (קֶסֶת) cum ab Hebraeo quaererem, quid significaret, respondit mihi, Graeco sermone appellari κάλαμῶν, ab eo quod in illo calami recondantur». Az orientben még ma is divatosak és az övben szokás hordani.

¹⁴³⁾ דִּיין. Már a bibliában találkozunk e megnevezéssel Jer. 36, 18. és innen a talm. és midrásban. A fényes tinta szintén nagy szerepet játszott a középkorban készült könyvek írásánál. V. ö. Wattenbach i. m. d. 200.

sürgős dolgod, sietős teendőid vannak, mert valamely irat szépsége az írásban rejlik, az írásé meg a toll-, papiros-¹⁴⁴⁾ és a tintában és aztán — a levél írásának szépsége írója (jellemének) értékére mutat.¹⁴⁵⁾ Lehetőleg szép legyen tehát az írásod; ne csinálj apró, egymásba bonyolódó, hanem nyulánk, tágas és egyenesen álló betűket s a «**א**»-ot ne fonjad a betűk közé, a mint szoktad, hanem egyenes vonás legyen az. Az írás csínosságához tartozik továbbá az is, hogy a «**ל**» fönt hosszú legyen és nyaka egyenesen fölfelé emelkedjen, hasonlóképen a «**ק**» is, meg a végső «**ך**» és «**י**»; czombjaik t. i. lent hosszúak legyenek és egyenlők. Az írásnál tanúsított figyelemhez tartozik az is, hogy a **ל**, **י**, **ק** és **ך** ha egy sorban előfordúlnak, egyenletes nagyságúak legyenek és az egyik sem rövidebb sem hosszabb ne legyen a másikkal. Láttad a könyveket, melyeket oly rendkívüli gondossággal sajátkezűleg írtam, úgy hogy R. Jákób tanítód fia csodálkozását fejezte ki előtted; mert — a mint már egyszer mondtam — az írás csak kép, és mennél jobban vigyáznak, annál szebben üt ki. A sorokra fordítsd figyelmedet, hogy egyenesek legyenek; a tér közöttük hasonlóképen egyenes, ne menjen az egyik lefelé, a másik meg fölfelé; az Isten áldjon meg észszel és vezessen egyenes útra.

És most, fiam, a mint eddigelé szoktad, hogy számos ügyben nem figyeltél rám míg veled együtt voltam még, hallgas rám mostantól fogva, hogy tőled távol vagyok; mert jól tudod, hogy

¹⁴⁴⁾ **נבאֵר** (in parenthese áll: **לִי נִיֵּר**). L. *Perles Etymolog. Studien* stb. a Gratz-Frankl Monatsschrift XIX. k. p. 315.

¹⁴⁵⁾ Igen érdekes a «*Kaarath Kheszef*» cz. tanköltemény, melyet *József Ezöbi*, (a Provenceból 1250-ben) *Reuchlin* szerint a «*Judeorum porta dulcissimus*» írt. Itt a következőket olvassuk: Foglalkozzál néha-néha a midrással, tanulmányozd a költészettant és ügyelj jó héber irány elsajátítására. Verseid hétszeresen legyenek megtisztítatva és kiváltképen kell, hogy a stilus a levelekben tiszta és folyékony legyen. Az irányán ismerszik meg az ember. (Hasonló módon mondja Buffon: Le style c'est l'homme és a levélnek írása tanúsít írójának műveltsége mellett. Azért fordíts gondot jó írásra, mert ezáltal vers és költemény csak nyer. Hasonlót mond a portugál *Saloman Alami* (1415) «*Iggereth Múszúr*»-jában (kiadta újabban 1872-ben *Jellinek*) «Vigyázz a te írásodra és könyveid rendjére, mert a szép írás és a jó ízlés hírét terjesztik az embernek». L. *Güdemann* i. m. p. 159. és 178. A szép írás mindig nagy szerepet játszott. L. *Wattenbach* i. m. p. 154. 223 k. 228, a hol szintén szabály van adva a szép írásnak elsajátítására. *Goethe* önéletrajzában *Aus meinem Leben. Wahrheit u. Dichtung*-ban azt mondja valahol: «Eine gute Hand zieht einen guten Stil nach sich».

ügyeidben, adás-vevésedben és kölcsöneidben soha nem részesítettél azon tiszteletben, hogy tőlem tanácsot kértél volna vagy hogy tudattad volna vélem (szándékaidat.) Ha pedig kérdeztelek, kérdéseimtől mindannyiszor utálattal fordúltál el; ha tanácsot adtam, nem cselekedtél szerinte és jól tudod, hogy soha egy tanácsomat át nem hágtad a nélkül, hogy terved dugába nem dőlt volna. És Ben Mislé mondja. «Ha az apa fiát a bölcssek házába vitte, az élet útjára vezette, de az a bűn ösvényét választotta; —

(a szöveg itt teljesen érthetetlen,) hagyd őt, és engedd át nevelését az idők folyásának.¹⁴⁶⁾ Már pedig láttad mi esett meg rajtad Salamonnal a tudós R. József fiával, mikor tanácsomat áthágtad — de már minek beszéljek azon könnyelműségedről irántam abban az ügyben.¹⁴⁷⁾ Sőt Marseilleben is voltam veled együtt, idegen országban, a hol sok és silány portékát vásároltál a nélkül, hogy tanácsomat kérted vagy csak szóltál volna, és csak akkor jutott valami tudomásomra ügyedről, mikor a hajóból kiszálltunk Arles városában; ¹⁴⁸⁾ pedig egy keresztény, ki szomszédságomban vagy velem egy városban lakik, az bizony kérte volna tanácsomat és szólt volna adásáról-vevéséről. De ez még hagyján! Hanem ha valamikor levelet írtál vagy verset és azt más országba küldted, nem akartad nékem megmutatni — sőt ha azt mondtam: «mutasd csak!» akkor mindig azt válaszoltad: «Ugyan mit akarsz rajta látni?» mintha azt hitted volna magadban, hogy nincs szükségem rád. Ezt azonban csak balgaságod miatt tetted és mert a magad szemében bölcsnek tartottad magad. Ben Mislé pedig mondja: A ki bölcsnek hiszi magát, a hibáját igazságnak tartja, az gyakran felcseréli a felhőt napsugárral, napsugárt meg homályos felleggel.¹⁴⁹⁾

DR. FISCHER GYULA.

(Vége következik.)

¹⁴⁶⁾ L. *Harkavy* p. 153. és *Orient* 1843. évfolyam p. 357. נתיב רמים helyett olvasandó: נתיב רמים.

¹⁴⁷⁾ Erről az esetről nem tudunk semmi közelebbet.

¹⁴⁸⁾ L. *Zunz Zeitschrift* I. k. p. 167. E város neve a héber könyvekben ארלי v. ארלי. A Provenceban van és akkortájt számos zsidók népesítették meg.

¹⁴⁹⁾ *Harkavy* i. m. p. 156 az első sort minden metrika ellenére idézi.

QUAESTIONES CRITICAE DE HESIODI THEOGONIA.

(Continuatur.)

Vs. 866.

τήκεται ἐν χθονὶ δῖη ὕφ' Ἡφαίστου παλάμῃσιν.

Versum eiiciunt: Paley, Flach, Rzach — defendunt: Welcker, Schoemann.

Si cum versu 860 :

οὔρεος ἐν βήσσησιν αἰδνῆς παιπαλοέσσης

et cum versibus 862—864 :

ἐτήκετο κασσίτερος ὥς
τέχνη ὕπ' αἰζηῶν ὑπὸ τ' εὐτρήτου χράνιο
θαλφθεῖς, ἡ δὲ τίδηρος, ὅπερ κρατερώτατός ἐστιν

comparamus vs. 865—866 :

οὔρεος ἐν βήσσησι θαλαζόμενος πυρὶ κηλέῳ
τήκεται ἐν χθονὶ δῖη ὕφ' Ἡφαίστου παλάμῃσιν

duas diversas recensiones hoc loco consutas esse facile animadvertimus. Inepte enim repetitur vs. 865 οὔρεος ἐν βήσσησιν, quod legimus etiam vs. 860; post θαλφθεῖς vs. 864 supervacuum est πυρὶ κηλέῳ vs. 865. Præterea prorsus inusitatum est vs. 866 χθονὶ δῖη, quod epitheton apud epicos semper ad ætherem pertinet, nunquam ad terram. Quibus argumentis usus iam Hermann versus 865 et 866 alius esse recensiois pro versibus 863 et 864 affirmavit; deinde Paley viros doctos admonuit, τέχνη ὕπ' αἰζηῶν vs. 863 cum verbis ὕφ' Ἡφαίστου παλάμῃσιν vs. 866 non apte convenire, qua de causa versum 866 eiecit probante Flachio.

Sed certius indicium est, cur hunc locum pro spurio putemus, vs. 862 κασσίτερος ὥς. Dindorf ὥς scribit, quod scrupulum iniecit Goettlingio, quippe qui scivit particulam ὥς procliticum esse, si non ad substantivum κασσίτερος, sed ad verbum τήκεται vs. 866 pertineret. (Confer ipsius verba: Noli κασσίτερος ὥς scribere, quod recte haberet, si præcederet τήκεται, non sequeretur.) Sed versu 862 nil aliud nisi ὥς dici potuit. Scilicet in ultimo hexa-

metri pede verbo proclitico nunquam utuntur poëtæ veteres, qui incorruptum habebant rhythmī sensum; deinde ultima vocis *κακσίτερος* syllaba in arsi pedis sexti produci non posset, nisi sequeretur *ὦς* accentuatum.*) Versus enim, qualis est 369. libri VI. Od.: *ὀλοποτάξει ἀθάνατος ὦς*, innumerabiles inveniuntur; contrarium (*ὥς*) autem nusquam exstat exemplum. Iam, si *ὦς* ad *κακσίτερος* pertinet, verbum *τίχεται* vs. 866 cum præcedentibus coherere desinit atque interpolatio manifesta fit.

Quæ cum ita sint, versu 892 scribimus *κακσίτερος ὦς*, versum 866, ut procul dubio spurium eiicimus, præcedentem autem in suspicionem vocamus, quamvis tautologiam, de qua supra diximus, certum interpolationis indicium esse non concedimus.

II. De locis nonnullis falso suspectis.

Vs. 186.

τεύχεσι λαμπομένους, δόλιχ' ἔρχεα χερσὶν ἔχοντα.

Locum eiiciunt Gœtting, Paley, Weise, Kœchly, Flach; — defendunt Schoemann, Welcker, Rzach.

Gœtting, qui primus hæc verba eliminavit, allatis versibus 510. 511. II. XVIII:

*Τὴν δ' ἐτέρην πόλιν ἀμφὶ δῶω στρατοὶ εἴατο λαῶν
τεύχεσι λαμπομένοισι, δέχεται δὲ σφισιν ἦνδ' ἀνεβουλή*

versum 186 a rhapsodis recentioribus, phrasī Homericae remi-
niscentibus textui insertum esse dixit. Quod argumenti genus tam
futile est, ut refutatione vix dignum sit. Si enim omnes phrases, quæ
Hesiodo cum Homero communes sunt, e textu removemus, certe
exigua pars carminis genuina nobis remanebit. Sed, ne in rebus
minime dubiis nimium longi simus, satis erit provocare ad egre-
giam Kauschii dissertationem: «Quatenus Hesiodi in Theogonia
elocutio ab exemplo Homeri pendeat» (Regimontani 1876) et
commemorare sententiam Petersenii, qui de eadem re hæc fere
dicit: «Notandum est, decimam fere Theogoniæ partem ad verbum

*) Vide Rzach: Neue Beiträge zur Technik des nachhom. Hexam.
pag. 79.

apud Homerum inveniri. Sed hi versus semiversusque communes tam inæqualiter sunt dispersi, ut nonnullis locis quartam fere partem efficiant. Quæ similitudines duorum epicæ poësis generum communi origini, hoc est poësi veterrimæ sunt tribuendæ, ex qua ambo exorta esse satis constat. Versus igitur Hesiodæi Homericis similes ex hoc communi fonte cadant necesse est. (Ursprung und Alter der Hes. Theogonie, 1862, p. 21.)

Sed Gœttingio ne id quidem placet, quod Gigantes statim post ortum armati appareant. Contra Schœmann exempli gratia affert Spartos Bœotios, e dentibus draconis a Cadmo occisi ortos, et Gigantes ab Iasone in Colchide superatos, qui pariter e dentibus draconis in terra absconditis exsurgant statimque post ortum armati incedant. Flach autem, qui in tertia editione Gœttingiana nos monet, generatores hominum cum illis Gigantibus tetrīs comparari non posse, nil aliud dixit, nisi, quod omnes scivimus, Gigantes Hesiodeos et monstra illa mythica non esse eadem, sed similitudinem fabularum in dubium vocare non potest.

Sine causa Gœtting in prima editione affirmat de Gigantibus armatis in mythologia Græca nullam esse mentionem, quod Hermann in recensione editionis Gœttingianæ iam pridem refutavit, docens Gigantes Hesiodi et Homeri cum monstris recentiorum poëtarum confundi non posse; illos affines esse Phæacum, quod ex Od. VII. 205., 206. eluceret:

ἐπεὶ σφισιν (θεοῖς) ἐγγύθεν εἰμέν
ὥσπερ Κόκλωπές τε καὶ ἄγρια φῶλα Γιγάντων,

et propter superbiam consilio deorum interisse, quod in eadem Odyssea (VII. 59—60) legeremus:

ὅς ποθ' ὑπερθύμοισι Γιγάντεσσιν βασίλευεν,
ἀλλ' ὁ μὲν ὤλεσε λαὸν ἀτάσθαλον, ὤλετο δ' αὐτός.

Præterea hos Gigantes in reliquiis plasticis Græcæ hominum more loriceis hastisque armatos sæpe videmus. (Vide C. O. Müller *Die antike Kunst* p. 208 et *Antike Denkmäler* v. Gerhard, Vasenbilder num. 584., 605., 608., 1102.)

Iam illud ne minimi quidem momenti est, quod versum unus Bodleianus (Bar. in Theog. = Bibl. Bodl. Oxoniensis, chartaceus

saec. XV), deterioris notæ codex non tradit, cuius librarium pruritu critico laborasse verisimile est; ¹⁾ Gerhardi autem nugas nil moror, qui διασκευαστὰς suas etiam huic versui affinxit.²⁾

Omnia igitur, quæ a nonnullis ad hunc versum in suspicionem vocandum allata sint, refutari posse nec subesse causam cur memoriam codicum spernamus, iure mihi videor affirmare.

Vs. 224.

Νὺξ ὀλοή· μετὰ τὴν δ' Ἀπάτην τέκε καὶ Φιλότῃτα.

Versum eiciunt: Ruhnken, Wolf, Heyne, Gaisford, Paley, Flach; — defendunt: Gœtting, Schœmann, Welcker, Kœchly, Rzach.

Locum primus in suspicionem vocavit Ruhnken, negans Ἀπάτην et Φιλότῃτα versu 224 inter reliquos Noctis liberos commemorari posse, quam sententiam viri docti usque ad Gœttingium probarunt. Nonnulli tamen Ἀπάτην Noctis filiam esse concesserunt et in verbo Φιλότῃς mendum latere putantes coniiciendo medelam afferre conati sunt, in quo Guietus eo temeritatis provector est, ut versus 224. servandi causa, neglectis elementariis etymologiæ Græcæ præceptis, monstrum vocis Δολότῃτα effinxerit.³⁾ Peppmüller Κεκώτῃτα scribit, sed sine causa. Cur enim hæc potius, quam Φιλότῃς, Noctis filia sit, coniectura assequi non possum.

Id autem nemo bene sanus facile probabit, quod Flach affirmat, repetitionem Νὺξ ὀλοή molestam esse atque intolerabilem. Hæc verba ad sensum supervacua esse libenter concédimus, sed hoc criterio usi uncis secludere possemus omnes epicorum locos, ubi figura quædam repetitionis occurrit. Verba inania sunt, quæ

¹⁾ Vide Mützell *De emendatione Theogoniae*, p. 231: Vs. 186 omissus est, quippe offendit hominem, Gigantes nasci splendentes armis hastisque longis.

²⁾ Vide: Über die Hes. Theogonie, Berlin, 1856, p. 152: «Ein ziemlich müssiger Vers, hervorgegangen, wie es scheint, aus derselben Bemühung den titanischen Naturmächten nichts von der ihnen gegönnten Ehre entgehen zu lassen, ist auch der als 186 zur Erwähnung der Titanen gefügte.» Sed qui sciat Gerhard, fuisse διασκευαστὴν aliquem, qui Titanibus vires naturæ significantibus præcipue indulgeret, coniectura assequi non possum.

³⁾ E vocabulo δόλος ductum est δολιότης, quod invenimus in versione Testamenti veteris, a septuaginta viris facta.

idem Flach in *Systemate Cosmogoniæ Hesiodæ* (p. 62) dicit: hos versus pro genuinis haberi non posse ab eo, qui hanc Noctem, qualis sit, atque liberos eius significatione ethica præditos recte animo perspiciat.

Antiquitatem huius versus immerito in suspicionem vocati testatur *Cicero* de nat. deor. III. 17. 44, ubi natos Noctis nominatim enumerat, quorum nominum maxima pars invenitur in Hesiodo: «Aether et Dies (*Theog.* vs. 124) eorumque fratres et sorores, qui a genealogicis antiquis sic nominantur, *Amor*, *Dolus* (vs. 224) *Metus*, *Labor* (*Πόνος* vs. 226), *Invidentia*, *Fatum* (*Μόρος* vs. 211), *Senectus* (*Γῆρας* *οὐλόμενον* vs. 225), *Mors* (*Θάνατος* vs. 212), *Tenebræ*, *Miseria* (*Ὀΐζος* vs. 214), *Querela*, *Gratia*, *Fraus*, *Parcæ* (*Μοῖρα* vs. 217), *Hesperides* (vs. 215), *Somnia* (*Ὀνειρος* vs. 212), quos omnes Erebo et Nocte natos ferunt».

Iam versibus 205 et 206, ubi poëta de munere Veneris mentionem facit:

ταύτην δ' ἐξ ἀρχῆς τιμὴν ἔχει ἣδὲ λέλογγε
μοῖραν ἐν ἀνθρώποισι καὶ ἀθανάτοισι θεοῖσι,
παρθενίους τ' ὅαρους μειδύματα τ' ἐξ ἀπ' ἄτας τε
τέρψιν τε γλυκερὴν ψιλότητά τε μελιγχρίην τε

iuxta se posita sunt verba ἐξάπτη et φιλότης, quod nemini mirum videri potest, cum satis constet inimicissimum fuisse mulieribus Hesiodum, quippe qui in *Theogonia* et *Operibus* ortum mulieris maximam calamitatem generi humano attulisse dixerit. Vs. 589 *Theogoniæ*, et 83. *Operum* mulierem δόλον αἰπὺν appellat; vs. 66 *Operum* dicit: ἐν δὲ θέμεν κύνεον τε νόον καὶ ἐπὶ κλοπὸν ἦθος, paulo inferius vs. 78: ψευδέα αἰμυλίους τε λόγους καὶ ἐπὶ κλοπὸν ἦθος; vs. 591—592 *Theogoniæ*: φῶλα γυναικῶν πῆμα μέγα θνητοῖσι παρ' ἀνδράσι ναιετάουσιν, vs. 89 *Operum* de Pandora: ὅτε δὲ κακὸν εἶχ' ἐνόησεν.

Si recte intellegimus hoc locos ceterosque similes, ubi poëta aperte dicit, quid de feminis et de amore sentiat, nil certe est, quod admiremur, inter liberos Noctis hominibus pestiferos,*) inter mortem, amorem, miseriam, nemesim, senectutem atque rixam com-

*) Sermo erat supra de Furiis, quibus in homines atque deos pariter potestatem esse veteres crediderunt; hoc loco poëta de malis humanis loqui cœpit: τίχτε δὲ καὶ Νέμεσιν, πῆμα θνητοῖσι βροτοῖσιν.

memorari amorem nihilo minus pestiferum, praesertim, cum noctis et amoris illius, de quo Hesiodus loquitur, coniunctionem videre facile sit; ¹⁾ deinde nullo modo nos offendere potest, quod Ἀπάτη una cum Φιλότῃ commemoratur, cum Ἀπάτη illecebras amatorias commode significet. (Quamobrem rhapsodia XIV. Iliadis, in qua Iuno zona Venerea Iovem fallit, Διὸς ἀπάτη inscribitur.)

Vs. 271—272.

ἐκ γενετῆς πολιᾶς, τὰς δὲ Γραίας καλέουσιν
ἀθανάτοί τε θεοὶ χαμαὶ ἐρχόμενοί τ' ἄνθρωποι.

Versus eiiciunt: Paley, Flach — defendunt: Goettling, Welcker, Schœmann, Kœchly, Rzach.

Critici versum 271 comparantes cum 270:

Φόρκοι δ' αὖ Κητώ Γραίας τέκε καλλιπαρήους

ægre ferunt «ineptam» vocis Γραίας repetitionem, quam ut tollant, alii coniecturam alii athetesin adhibent.

Goettling versu 270 scribit παιδας, Kœchly autem κούρας, scilicet ut stylum reddant elegantiores, quod iis contigisse omnes fatemur, neque tamen credimus, hoc loco coniectura opus esse. Wieseler ²⁾ Seleuco assentiens, de cuius coniectura in commentariis hæc legimus: ἄμεινον δὲ γράψειν καλλιπαρήους, ἢ ἢ ἐπὶ τῆς Κητοῦς τὸ ἐπίθετον, ὡς Σέλευκος. ἄλλως τε καὶ ἐν τοῖς ἐπάνω τὴν Κητὼ καλλιπάρηον εἶπεν, versu 270 pro καλλιπαρήους scribit καλλιπάρηος, ut adiectivum ad Cetonem pertineat; tum usus testimonio Aeschyli:

αἱ Φορκίδες ναίουσι θηναῖαι κόραι
τρεις κυκνόμορφοι, κοινὸν ὄμμα' ἐκτεμνέαι
μονόδοντες (Prometh. 794—796)

et Apollodori: ἦσαν δὲ αὗται γραῖαι ἐκ γενετῆς, ἓνα τε ὀφθαλμὸν αἱ τρεῖς καὶ ἓνα ὀδόντα εἶχον (II. 4. 2.) versu 270 pro Γραίας scribit παρᾶς, quod adiectivum Græas unum oculum unumque dentem habuisse commode significet. Sed qui scit Wieseler Græas Hesiodi talem habuisse formam, qualem Aeschyli? Hoc unum, quod tra-

¹⁾ Confer ed. Schœmanni p. 135: Φιλότης, voluptas amatoria, praesertim nocturna in lecto communi.

²⁾ Vide: Observationes in Theogoniam Hesiodream. Gœttingæ 1863; Coniecturæ in H. Th. 1872.

gicus tres deas commemorat, Hesiodus autem duas, prodit diversas fuisse eorum de his personis mythicis opiniones. Adde, quod, etiamsi recipimus coniecturam Seleuci, versus 273: *Περρηδῶ τ' εὔπεπλον Ἐνώ τε κροκόπεπλον* satis declarat Græas poëtæ nostri non fuisse sine ulla pulchritudine. Wieseler tamen fabulam seriore in textum poëtæ Bæotii inferendam esse putat, nulla alia causa, nisi, ut tollat repetitionem aures lædentem. Mirabile critices genus, dicerem perversum, nisi idem fere facerent multi ætatis nostræ critici. «Crimine ab uno disce omnes.»

Versus 271—272 suis fictis *διασκευασταῖς* tribuit Gerhard, quem secutus est Flach (System der Hes. Kosmogonie p. 79): «Versus 271—272 cum Robinsono et Paleyo recentiore interpolationem esse puto, quæ, sicut descriptio Cyclopum, aut e cantilenis veteribus aut e fabulis orientalibus minus pulchris in mythologiam Græcam sensim irrepentibus originem ducit». Sed quid est in hac descriptione reprehendendum, utpote minus pulchrum? An displicuerunt Grææ a primo ortu canæ? Nos, quamquam cum Flachio, retento ordine verborum Hesiodæo,¹⁾ Seleuci coniecturam spernimus, inter epitheta *καλλιπαρήρους* et *ἐκ γενετῆς πολίτης* nullam videmus controversiam, præsertim, cum ad appositionem *πολίτης* explicandam etymologia, quam popularem recentiores grammatici vocant, nomini *Γραῖα* adhærens, tum id, quod hæ deæ verisimiliter spumam gurgitis marini significant,²⁾ satis sit, cumque Grææ, etiamsi canos habuerint capillos, pulchro serenoque vultu esse potuerint, ut reliquæ maris deæ. Postea naturali deorum significatione sensim evanescente Grææ anus vulgares, immo monstra factæ sunt, qualia Aeschylus describit, quod possumus cum Fla-

¹⁾ Vide vs. 907: *Τρεῖς δέ οἱ Ἐχρονόμη Χάριτας τέκε καλλιπαρήρους*
vs. 378: *Ἀστράω δ' Ἡὼς ἀνέμους τέκε καρτεροθύμους*
vs. 337: *Τηθύς δ' Ὠκεανῷ ποταμοὺς τέκε δινήεντας*
vs. 313: *Τὸ τρίτον Ὑδρην αἶθρις ἐγένετο λόγῳ* εἰδύται
vs. 217: *Καὶ Μοῖρας καὶ Κῆρας ἐγένετο νηλεοποίνους*

Ordinis verborum contrarii, qualem coniectura Seleuci in textum infert, nullum exstat exemplum.

²⁾ Secundum Schœmannum Grææ gurgites Oceani perniciosos significant. Exegesis vetus in Theogoniam hæc dicit: *ἡ Κητὰ δὲ συνελθοῦσα τῷ Φόρζυρι ἐγέννησε τὰς Γραῖας, δηλονότι τοὺς ἀφροὺς. τοῖτο δὲ εἶπε διὰ τὸ μὴ παντὸς πλησίον τῆς γῆς, ἀλλὰ καὶ ἐν τοῖς βάθραις γίνεσθαι τοὺς ἀφροὺς.* Græas etiam posteriores albas finxerunt, quod satis demonstrat locus Aeschyleus supra commemoratus, ubi deæ *κνκρόμορφοι* nominantur.

chio, si placet, fabulis orientalibus in mythologiam Græcam irrepen-
tibus tribuere, dummodo nolimus putare tale quid in Theogonia
inveniri.

Stylum propter repetitas Γραίας parum esse elegantem liben-
ter confitemur, sed nos, id quod sæpius annotabimus, non sumus
ii, qui Hesiodum semper et ubique presse politèque scripsisse pu-
tent. Poëta enim in eo, quod commemorat

τὰς δὲ Γραίας καλέουσιν
ἀθάνατοί τε θεοὶ χαρμαὶ ἐρχόμενοι τ' ἄνθρωποι

morem epicorum sequitur. Nam, cum Homerus sæpius commemo-
ret unam alteramve personam mythicam alio nomine appellari a
diis, alio ab hominibus, cur non liceat Hesiodo dicere, Græas a
diis et ab hominibus uno nomine appellari? Quæ cum ita sint,
versus 271—272 retinendos arbitramur.

Annotatio. Nonnulli post versum 273 lacunam latere suspi-
cantur ob eam causam, quod Hesiodus de duabus Græis loquatur,
apud alios auctores autem de tribus legamus. Sed, cum testem
veterem habeamus nullum, qui e Græis Hesiodi plures nominet,
quam Peplredonem et Enyonem, non video, cur fabula Aeschylea
recentior ab antiquiore Hesioidea differre non potuerit?

Vs. 496.

νικηθεὶς τέλγῃσι βίηφι τε παιδὸς ἑοῖο.

Versum eiiciunt: Gœttling, Paley, Flach, Rzach — defendunt: Wel-
cker, Schoemann.

Locum præter editores commemoratos pro spurio putant
Hermann et Gerhard, Kœchly autem versus 494 et 496 diversis
recensionibus tribuit.

Nemini dubium esse potest, quin versus 494

Γαίης ἐννεσίγῃσι πολυτράδεσσιν δολωθεὶς

versui 496 contradicat; alter enim Terram, alter Iovem inducit
dolo efficientem, ut Saturnus liberos devoratos evomat. Schoe-
mann quidem, qui (p. 59 et 203 editionis) hos versus inter se
conciliare solus tentavit, interpretationem suam probare nemini
potuit. Ipse dicit in annotatione ad versum 496: «Dass dieser Vers
ein späterer und unpassender Zusatz sei, scheint vielleicht unver-

kennbar», postea tamen hoc modo locum interpretari conatur: «Doch ist nicht unmöglich, dass v. 494 das *δολωθεῖς* sich lediglich auf die Täuschung beziehe, durch welche dem Kronos das neu-geborne Kind von der Gaia längere Zeit hindurch entzogen war, und also mit dem folgenden *ὃν γόνον ἄψ ἀνέγκε* nichts zu thun habe, sondern dies als etwas von dem bereits erwachsenen Zeus Bewirktes dargestellt werden sollte, somit auch die Erzählung bei Apollodor II, 2 gut zusammenstimmt». In quo Schoemann vehementer errat. Quisquis enim Theogoniam legit, versus 494 et 495 utpote causam et effectum inter se cohærere sentit, neque fieri potest, ut poëta hoc loco de Iove a Terra abscondito loquatur, cum de dolo Terræ supra copiose dictum sit atque hæc poëmatis pars id enarrare cœperit, quomodo Iuppiter in latebris aduluerit. Quamobrem aut versum 494 aut 496 eiiciamus necesse est.

Iam narratio Apollodori, qui dolum, quo Saturnus liberos evomere coactus sit, Iovi et uxori eius, Meti tribuit, criticum monet, ut versum 496 retineat. Apollodorus enim lib. II. cap. 2. hæc narrat: Ἐπειδὴ δὲ Ζεὺς ἐγεννήθη τέλειος, λαμβάνει Μητιν τὴν Ὠκεανοῦ συνεργόν, ἣ διδωσι Κρόνῳ καταπιεῖν φάρμακον, ὅφ' οὗ ἐκείνος ἀναγκασθεὶς πρῶτον μὲν ἐξεμεί τὸν Ἰῖθον, ἔπειτα τοὺς παῖδας, οὓς κατέπιε. Quæ fabula auxilio est nobis in versu 496 interpretando. Nam, si Saturnum revera uxoris auxiliis Iuppiter decepit, Hesiodus, cum hæc verba narrationi inseruit, huic fabulæ, quam omnibus cognitam putavit, paucis alludere voluit. Hoc significat *τέχνησι*, *βίηφι* autem certe Saturnum in Tartarum deiectum esse declarat.

Ad versum 494 interpretandum autem nullam habemus subsidium excepto Triclinii loco: ἡ γὰρ συνεργεῖ τῷ χρόνῳ εἰς τὸ ἐξεμέσαι καὶ ἐξαγαγεῖν ἅπερ κατέφαγε καὶ διέφθειρε. τὰ γὰρ ὑπὸ τοῦ χρόνου γινόμενα ὑπὸ τοῦ χρόνου πάλιν ἀφανίζονται, ὥς ἔχει τὸ παρὰ Σοφοκλέους ῥηθέν·

ἅπανθ' ὁ μακρὸς ἀναρίθμητος χρόνος
φύει τ' ἄδηλα καὶ φανέντα κρύπτει·

ἀλλὰ διελθόντος τοῦ χρόνου αὐθις τὰ φθαρόντα ἀναβλαστάνει. Quæ statim produnt Byzantinum nasutum allegoriam physicam aut moralem ubique quærentem et facientem, sed nil auxilii afferunt ad versum 494 interpretandum, præsertim, cum fabula, quæ huic versui apta sit, exstet nulla.

Sed ut ad incepta redeamus, contextus ipse satis demonstrat

versum 496 retinendum esse. Nam exordium huius particulæ (vs. 492. 493):

Καρπαλίμως δ' ἄρ' ἔπειτα μένος καὶ παίδιμα γυῖα
ῥῆξετο τοῖο ἄνακτος

de Iove agit, cuius membra viresque in dies crevisse, postea autem Saturnum a deo iuvene devictum esse poëta narrat. Quamobrem veri similis est, Iovem, qui iam suis viribus suoque consilio fratres liberare atque rerum potiri potuit, fuisse causam calamitatis Saturni, quam Terram. Quod ni ita esset, quorsum spectarent prima huius particulæ verba?

Deinde versum 496 ut necessarium postulat tota Theogoniæ compositio. Nusquam enim Hesiodus aperte dicit, Saturnum a Iove devictum regalique throno deiectum esse, fortasse ob eam causam, quod poëtæ propria erga deos pietas vetuit inducere Iovem cum sene patre dimicantem. Quoniamque hunc unum versum habemus, ubi de victoria Iovis mentio est, oraculum Urani et Terræ: οὐνεκὰ οἱ πέπρωτο ἐφ' ὑπὸ παιδὶ δαμῆναι, nisi versum 496 retineremus, verum esse non posset: calamitas enim Saturni ab illo tempore incipit, quo filii liberati Iovi liberatori auxilium ferunt. Iam, si Saturnum Terræ dolus coëgisset, ut filios evomeret, non Iuppiter, sed Terra eum devicisset. Versus igitur necessaria est ad Theogoniam intellegendam.

Ut breviter omnia complectar, quoniam fabulam, quæ ad versum 496 pertinet, cognitam habemus, malumus retinere hunc, quem interpretari facile possumus, quemque propterea contextus et tota Theogoniæ compositio commendat, quam versum 494, qui hoc loco intellegi non potest.

Versus 494 fortasse ob eam causam in textum irrepsit, quod rhapsodi illo præsertim tempore, quo hoc carmen per ora hominum volitabat, meminerant Terram, quotiescumque dolo opus esset, a poëta semper commemoratam esse, ut vs. 160: δολίην δὲ κακὴν ἐφράσσατο τέγγην, vs. 475: καὶ οἱ πεφραδέτην, vs. 626: Γαίης φραδομοσύνησιν, vs. 884: ἄνασσαν Γαίης φραδομοσύνησιν, qua re adducti hoc quoque loco Terram finxerunt doli machinatricem. Sed fieri potest, ut versus 494 olim post 487 lectus sit:

τὸν τόθ' ἐλὼν χεῖρεσσιν ἐγὼ ἐσκάτθετο νηδὺν
Γαίης φραδομοσύνησι πολυφραδέεσσι δολωθεῖς
σχέτλιος

Alium in Theogonia locum ad hunc versum intercalandum accommodatum non habemus.

Vs. 501—506.

Ἀὖτε δὲ πατροκασιγνήτους ὀλοῶν ἀπὸ δεσμῶν
Οὐρανίδας, οὓς δῆσε πατήρ ἀεσιφροσύνῃσιν,
οἳ οἱ ἀπεμνήσαντο χάριν εὐεργεσιῶν,
δῶκαν δὲ βροντὴν ἣδ' αἰθαλόεντα κεραυνὸν
καὶ στεροπὴν τὸ, πρὶν δὲ πελώρη Γαῖα κεκεύθει.
τοῖς πύσυνος θνήτῳσι καὶ ἀθανάτοισιν ἀνάσσει.

Locum eiiciunt: Goettling, Paley, Flach, Rzach — defendunt: Schœmann, Welcker.

Goettling propter vocabulum Οὐρανίδας, quod hoc loco de Cyclopibus intellegendum est, hos sex versus eiecit. Ex eo enim, ait vir doctissimus, quod versus 139: γείνατο δ' αὖ Κόκλωπας, ὑπέρβιον ἦτορ ἔχοντας de patre Cyclopum nullam mentionem facit, sponte sequitur, hæc monstra ex Terra sine patre esse nata. Sed non animadvertit virginalem deorum partum, rem certe admirabilem, ab Hesiodo semper diserte commemorari (οὔτινι κοίμη-θεῖσα θεὰ τέκε Νδὲ ἐρεβεννή vs. 213, Ἥρη δ' Ἥφαιστον κλυτὸν οὐ φιλότῃ μιγεῖσα γείνατο vs. 927), quod versu 139 non fit; immo, cum paulo ante de Titanibus, Urani et Terræ filiis poëta loquatur, Uranum fuisse etiam Cyclopum patrem probabile est. Quod certissimum fit, dummodo iudicium nostrum liberum sit, ex Οὐρανίδας versu 506. Quo magis abominanda est Goettlingii audacia, qui mavult hoc manifestum testimonium reiicere, dummodo suspicioni satisfaciat.

Iam Flach aliud habet, quod reprehendat. Affirmat enim versibus 153—157:

ὅσσοι δ' ἄρ Γαίης τε καὶ Οὐρανοῦ ἐξεγένοντο
δεινότατοι παῖδων, σφετέρῃ δ' ἤχθοντο τοκῇ;
ἔξ ἀρχῆς. καὶ τῶν μὲν ὅπως τις πρῶτα γένοιτο,
πάντας ἀποκρύπτασκε καὶ ἐς ψᾶος οὐκ ἀνέισκε
Γαίης ἐν κευθμῶνι
. Οὐρανός

verba δεινότατοι παῖδων ad Hecatonchires solos pertinere; hos solos a patre inclusos, a Iove liberatos esse, quod appareat ex vs. 624—626:

ἀλλὰ σφας Κρονίδης τε καὶ ἀθάνατοι θεοὶ ἄλλοι,
 οὓς τέκεν ἡρόκμοσ Ῥεῖα Κρόνῳ ἐν φιλότῃτι,
 Γαίης φραδμοσύνησιν ἀνήγαγον ἐς φάος αὐτίς

in fabula autem genuina Hesiodica de Cyclopibus inclusis mentionem esse nullam. Ergo fabulam versibus 501—506 enarratam ab Hesiodica discrepare; Hesiodum Hecatonchires solos ab Urano inclusos finxisse, nisi Cyclopes et Hecatonchires alios alio tempore liberatos esse credamus, quod absurdum sit. (System der Hes. Kosmogonie p. 34.)

Sed mea quidem sententia his versibus non continetur fabula ab Hesiodica discrepans. Ex eo, quod poëta versibus 137—138 dicit:

τοὺς δὲ μεθ' ὀπλότατος γένετο Κρόνος ἀγκυλομήτης,
 δεινότατος παίδων, θαλερόν δ' ἤχθηρε τοκήα,

deinde, quod post Cyclopes et Hecatonchires commemoratos versibus 154—155 hæc legimus:

ὅσσοι δ' αὖ Γαίης τε καὶ Οὐρανοῦ ἐξεγένοντο
 δεινότατοι παίδων, σφετέρῳ δ' ἤχθηοντο τοκήϊ

concludo verba δεινότατοι παίδων ad eos pertinere, qui Urano ab initio inimici fuerunt quosque pater timuit, scilicet ad Saturnum, ad Cyclopes et ad Hecatonchires. Hos tenuit, opinor, Uranus in Terra inclusos, sed Saturnus, postquam patrem membro virili privavit, effugit fratres in carcere relinquens. Postea Iuppiter eos liberavit, primum Cyclopes, a quibus statim post Saturnum regno eiectum fulmina, potestatis divinæ insignia accepit; Hecatonchires autem, quos Iuppiter ipse timuit, id temporis in terra manserunt nec prius libertatem nacti sunt, quam iis in pugna cum Titanibus opus fuit.

Quibus ita expositis iam manifestum fit id, quod Flach non vidit, scilicet satis iustam esse causam, cur poëta hæc monstra non uno tempore liberata finxerit.

Petersen autem (Ursprung u. Alter d. Hes. Theog. p. 35) vehementer errat, qui Οὐρανίδας de Titanibus intellegit. Primum poëta de Titanibus ab Urano inclusis nusquam loquitur, deinde ii, de quibus poëta hæc dicit:

οἳ οἱ ἀπεμνήσαντο χάριν εὐεργεσιάνων,

δῶκαν δὲ βρόντην ἥδ' αἰθαλόεντα κεραυνὸν
καὶ στεροπὴν

certe Cyclopes sunt, de quibus versu 111 legimus :

οἱ Ζηνὶ βρόντην τ' ἔδωσαν τεῦξάν τε κεραυνόν.

Ut breviter omnia percurramus, commemoramus sententiam Paleyi, qui cum propter contextum perturbatum versus in suspicionem vocatos eiecit, non vidit Cyclopius fulmina fabricantibus dominationem Iovis significari (τοῖς πίτυνος θνητοῖσι καὶ ἀθανάτοισιν ἀνάσσει), quod si scimus, hos versus post calamitatem Saturni enarratam aptum habere locum fateamur necesse est. Neque ex eo, quod Dio Chrysostomus dicit de servit. I. p. 443 : ὃ γε τῶν θεῶν βασιλεὺς ὁ πρῶτος καὶ πρεσβύτατος δέδεται, ὥς φασιν, εἰ γὰρ πιστεύειν Ἡσιόδῳ τε καὶ Ὀμήρῳ καὶ ἄλλοις σοφοῖς ἀνδράσιν, οἱ περὶ Κρόνον ταῦτα λέγουσιν, statim sequitur ætate scriptoris nostra ampliorem fuisse Theogoniam. Dio enim, qui legit versum 496 :

νικηθεὶς τέλγῃσι βίηφί τε παιδὸς ἑοῖο

et 851 :

Τιτῆνές θ' ὑποτατάριοι Κρόνον ἀμφοῖς ἐόντες

iam Saturnum a Iove devictum esse intellexit, etiamsi verbum δέδεται in textu non invenit. Notandum est præterea, scriptorem *memoriter* ex Homero et Hesiodo citasse.

Quæ cum ita sint, versus 501—506 genuinos iudicamus neque lacunam in textu latere concedimus.

Vs. 591.

τῆς γὰρ ὁλώϊόν ἐστι γένος καὶ φῶλα γυναικῶν.

Præter Welckerum, qui nimis religiose solet servare codicum memoriam, omnes editores consentiunt aut versum 591 : ἐκ τῆς γὰρ γένος ἐστὶ γυναικῶν θηλυτέρων aut hunc haud dubie eliminandum esse. Hi duo enim idem isdem fere verbis dicunt.

Multo difficilior est diiudicare, uter spurius sit. Goettling, Paley et Hermann versum 590 eiiciunt. Gerhard (Über die Hes. Theog. Berlin 1856) suspicatur versum eo proposito textui insertum esse, ut vs. 591 genitivum τῆς durum quiddam sonantem opprimeret. Contra Flach et Rzach versum 591 eliminant, præeunte Schoemanno, qui tamen in editione sua, uter spurius

sit, diiudicari non posse queritur. Kœchly hos versus, ut solet, diversis recensitionibus tribuit.

Hoc loco mea quidem sententia questionem solvit versus 592, dummodo formam eius traditam retineamus. Quamquam enim coniectura Hermannii, qui pro $\pi\eta\mu\alpha \mu\acute{\epsilon}\gamma\alpha$ scribit $\pi\eta\mu\alpha \mu\acute{\epsilon}\gamma' \alpha\tilde{\iota}$, singularem laudem adepta, in editionibus Schœmanni, Flachii et Rzachii etiam in textum recepta est, nos codicum memoriam servare satius ducimus, cum nulla subsit causa, cur scripturam mutemus. Nam si hac interpunctione utimur, quæ etiam in nonnullis edd. vett. legitur:

$\tau\eta\varsigma \gamma\acute{\alpha}\rho \delta\lambda\acute{\omega}\tau\acute{o}\nu \acute{\epsilon}\sigma\tau\iota \gamma\acute{\epsilon}\nu\omicron\varsigma, \kappa\alpha\iota \varphi\tilde{\upsilon}\lambda\alpha \gamma\upsilon\nu\alpha\iota\kappa\tilde{\omega}\nu$
 $\pi\eta\mu\alpha \mu\acute{\epsilon}\gamma\alpha \theta\upsilon\nu\eta\tau\omicron\iota\varsigma\iota \pi\alpha\rho' \acute{\alpha}\nu\delta\rho\acute{\alpha}\varsigma\iota \nu\alpha\iota\epsilon\tau\acute{\alpha}\omicron\upsilon\varsigma\iota\nu,$

habemus constructionem dilucidam: $\varphi\tilde{\upsilon}\lambda\alpha$ enim subiectum, $\nu\alpha\iota\epsilon\tau\acute{\alpha}\omicron\upsilon\varsigma\iota\nu$ prædicatum,*) $\pi\eta\mu\alpha \mu\acute{\epsilon}\gamma\alpha$ appositionem ad $\varphi\tilde{\upsilon}\lambda\alpha \gamma\upsilon\nu\alpha\iota\kappa\tilde{\omega}\nu$ esse facile intellegimus.

Præterea e memoria codicum luculenter apparet, versum 590 non esse genuinum. Nam hic et forma tradita versus 592 nullo modo inter se cohærent. Eiecto scilicet versu 591, antecedente autem retento $\pi\eta\mu\alpha \mu\acute{\epsilon}\gamma\alpha$ in aëre pendet. Denique melius respondet versus 591, quam antecedens, versui 589; adiectivum enim $\delta\lambda\acute{\omega}\tau\omicron\nu$ statim indicat, cur nobile Vulcani opus $\delta\acute{o}\lambda\omicron\varsigma \alpha\iota\pi\tilde{\upsilon}\varsigma \acute{\alpha}\mu\eta\chi\alpha\nu\omicron\varsigma \acute{\alpha}\nu\theta\rho\omega\pi\omicron\iota\varsigma\iota$ fuerit.

Vs. 642.

$\acute{\omicron}\varsigma \nu\acute{\epsilon}\kappa\tau\alpha\rho \delta' \acute{\epsilon}\pi\acute{\alpha}\tau\alpha\nu\tau\omicron \kappa\alpha\iota \acute{\alpha}\mu\beta\rho\sigma\acute{\iota}\eta\nu \acute{\epsilon}\rho\alpha\tau\epsilon\iota\nu\acute{\eta}\nu$

Versum eiiciunt: Guietus, Wolf, Paley, Flach — defendunt: Welcker, Schœmann, Gœtting, Rzach.

Locus, qui tantum scrupulum criticis inicit, sic codicibus traditur:

639 ἄλλ' ὅτε δὴ καίνοισι παρέσχεθεν ἄρμενα πάντα,
 νέκταρ τ' ἄμβροσίν τε, τάπερ θεοὶ αὐτοὶ ἔδουσι,
 πάντων ἐν στήθεσιν ἄεξετο θυμὸς ἀγγίγων.

*) Quod subiectum plurale neutrum non habet prædicatum num. sing., apud epicis neminem potest offendere. Vide tritum illud Homeri *σπάρατα λέννται*.

642 ὥς νέκταρ δ' ἐπάσαντο καὶ ἀμβροσίην ἐρατεινήν,
δῆ τότε τοῖς μετέειπε πατήρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε *)

Quæ tam sunt inconcinne dicta, ait Hermann (De Theogoniæ forma antiquissima p. 16), ut certum videatur aptius ea elocutum esse antiquum poëtam. En opinio præiudicata philologorum! Ex eo enim, quod alicubi in Theogonia stylus parum est elegans, nondum sequitur, eum locum non esse profectum ab Hesiodo, poëta mediocri, qui cum Homero in elocutione poëtica comparari non potest. Sed videamus, qua medela criticus minima re ad reprehendendum contentus locum sanare velit.

Antea duas recensiones hoc loco agnoscere sibi visus est, quarum altera vs. 639. 640. 643., altera autem vs. 639. 641. 642. 643 continerentur. Sed iam Goettling sensit recensionem primam magno vitio laborare. Nam in ea, versu 641 omisso, non exprimitur, cur Iuppiter Gigantibus nectar ambrosiamque præbuerit, quod ipse Hermann confessus manus dedit. Iam in dissertatione, in qua *De Theogoniæ forma antiquissima* somniat, præsertim, quoniam vs. 639—643 elegantem pentadem efficiunt, versus in suspicionem vocatos alio ordine describit, versu 642 καὶ pro ὥς coniecit, totum locum quasi nova speciosaque veste induit:

639 ἀλλ' ὅτε δὴ κείνοισι παρέσχεθεν ἄρμενα πάντα,
642 καὶ νέκταρ τ' ἐπάσαντο καὶ ἀμβροσίην ἐρατεινήν,
640 νέκταρ τ' ἀμβροσίην τε, τάπερ θεοὶ αὐτοὶ ἔδουσιν,
641 πάντων ἐν στήθεσιν ἀέξετο θυμὸς ἀγῆνωρ.

Certe, si diutius vixisset, in novo opusculo iterum aliter vexavisset locum infelicem! Quod artis criticæ genus præstigia philologica rectius appellabimus.

Alii versu 642 idem dici, quod 640 affirmant. Paley igitur in 641 πάντων τ' pro πάντων scribit, ut tota sententia a coniunctione ὅτε pendeat, versum autem 642 omittit, ut verbum regens in 643 μετέειπε sit:

ἀλλ' ὅτε δὴ κείνοισι παρέσχεθεν ἄρμενα πάντα,
νέκταρ τ' ἀμβροσίην τε, τάπερ θεοὶ αὐτοὶ ἔδουσιν,

*) Sermo est de Briareo, Cotto et Gye, quos Iuppiter e Tartaro in lucem protulit, ad cenam invitavit, demum ad arma vocavit, ut sibi in pugna contra Titanes auxilio essent.

πάντων τ' ἐν στήθεσσιν ἄεξετο θυμὸς ἀγῆνωρ,
ὃῦ τότε τοῖς μετέειπε·

In quo Flach, ut multis locis, Paleyus sequitur, cuius coniecturam et in suam editionem et in tertiam Gœttingianam recepit. *)

Sed quorsum hæc tam multa? Ut intellegamus criticos nil aliud moliri, nisi, ut textus Hesiodæus tautologia liberatus elegantiores induat formas, quod et Hermannus et Paleyus et Flachio contigisse libenter concedimus, sed, ut vera fateamur, non hoc munus putamus proprium artis criticæ. Cum textum exornas, non semper emendas. Hic autem locus servata codicum memoria reprehendi nullo modo potest, quod versio nostra parum elegans, sed certe fida, luculenter demonstrat:

Postquam apposuit iis omnia, quæ iucunda sunt, nectar et ambrosiam, quibus ipsi dii vescuntur, in pectore cuiusque auctum est cor virile. Postquam autem comederunt nectar et optabilem ambrosiam, sic eos allocutus est pater hominum atque deorum.

Hoc loco de tautologia loqui non possumus: versu enim 639 cibi apponuntur, 642 comeduntur, nectar autem et ambrosia primum allatis, dein positis remotis commemorantur emphasis causa. Nil est igitur, cur textum traditum spernamus. Qua de causa versum 642 genuinum esse arbitramur.

(Continuabitur)

GEYZA NÉMETHY.

*) Sed aliquid etiam Flach commutat. Gœttingium secutus, qui in prima editione versu 639 verbum παρέσχεθεν personam tertiam plur. aor. pass. esse putat, versu 640 codicibus contemptis ἀμβροσίην scribit. Gœtting in editione secunda scribit παρέσχεθον, cuius subiectum sit θεοὶ ἅλλοι; Wieseler χείροις Ζεὺς πάρεσχεθε, Stadtmüller Κρονίδης σφι παρέσχεθεν, quæ omnia parum sunt necessaria. Supra versu 624 commemoratur Κρονίδης, tum vs. 643 πατήρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε.: servata igitur codicum memoria formam παρέσχεθεν tertiam personam sing. act. esse putamus, subiectum autem facile addimus Iovem.

SZEGEDI THEOPHANIÁJA.

Midőn 1878-ban megírtam a Szegedi Theophaniájáról, vagy helyesebben mondva: a «Theophania» tárgyáról szóló értekezésemet,¹⁾ — már tudomásom volt²⁾ Selnecker Theophania-drámájáról, de nem voltam képes e rendkívül ritka darabot megszerezni. Akkor leginkább a dráma meséje és e mese eredete, története, változatai érdekeltek, hiszen Szegedi művéről is úgy nyilatkoztam, hogy az «első sorban meséjénél fogva igen érdekes.» De azért folyton kerestem a Selnecker drámáját is, míg végre, a braunschweigi kormány szivességéből, a wolfenbütteli hercegi könyvtár példányát rövid időre használhatnom sikerült.

A két darab pontos egybevetésének eredménye, hogy a *Szegedi Theophaniája*, mely tudvalevőleg 1575-ben jelent meg, a *Selnecker drámájának* (1560) *felvonásról felvonásra, jelenetről jelenetre hű, csak stilben összevonó, rövidítő, az eredetit elegáns diktójából alaposan kivetkőztető fordítása.*

Selnecker (a kor ízlése szerint latinositva: Selneccerus) Miklós 1532. december 5-én született Hersbruckban Nürnberg mellett, meghalt mint superintendens 1592. május 24-én Lipcsében. Selnecker híres volt orgonajátékáról. Tanulmányait Wittenbergben végezte; 1557 óta udvari lelkész volt Drezdában (mint ilyen írta Theophania-drámáját), 1565 óta egyetemi tanár Jénában, 1574 óta superintendens előbb Lipcsében, azután Braunschweigban, Halleban, Magdeburgban, Hildesheimban s végre újra Lipcsében. Fanatikus lutheranus; sok vitája volt a kálvinistákkal, kiket gyűlölt és üldözött. Sokat írt³⁾. Minket csak drámája érdekel, melynek pontos címe:

Theophania. Comoedia nova, et elegans, de primorum parentum conditione, et ordinum sive graduum in genere humano institutione. Nicolavs Selneccerus. (Kép: Isten összeadja Ádámot és Évát). *Vvitebergae excvdebat Lad. Schwenck. 1560.* Az egész darab versekben van írva.

¹⁾ *Nemzeti Hírlap*, szerk. Márkus István, 1878. 194. és 196. sz., július 18. és 20. (Rengeteg sok sajtóhibával!)

²⁾ Gødekéből, *Grundriss* I. 136. l., — 2. kiad. II. 139. l.

³⁾ Will, *Nürnbergisches Gelehrten-Lexicon*, III., 673.

Sándornak, a szász választófejedelem fiának van ajánlva. Az ajánlás alatt *Dresdae, mense Junio, MDLX.* Az ajánlás a jó fejedelem kötelességeiről szól. Darabjára áttérve, így nyilatkozik a szerző: «Et certe pii principes non nascuntur fortuito, sed omnino Dei dona sunt, id quod senserunt et experti sunt omnes pii et honesti homines, etiam inter ethnicos, sicut hæc quoque Comœdia nostra ostendit, quæ ex narratione veteri desumpta tibi iam mititur, dedicatur et offertur. Nec vero de forma et elaboratione multum disputo, cum a me scripta sit ante octennium, et nunc ocium in hac mea difficili functione non sit corrigendi corrigenda, nec etiam propterea a me initio scripta sit, ut ederetur. Nunc cum literis suis flagitent multi pudiosi editionem, permisi sane edi hanc Theophaniam.» E nyilatkozatból kitűnik:

1. Hogy Selnecker a darab'tárgyát egy régi elbeszélésből vette;
2. hogy nyolcz évvel megjelenése előtt írta, tehát 1582-ben *);
3. hogy nem szánta nyilvánosságra és csak barátjainak sürgetéseire egyezett bele a kinyomatásába.

Szegedi ajánlása egészen más tartalmú, s míg Selnecker legnagyobb részt a görög és római ókorból veszi példáit, a magyar szerző kizárólag a bibliára támaszkodik. Csak egy idézetük közös:

Esaiæ 49: Az Királyoc úgy mond
lesznec az tû gondviselôtôc, es á
kiralne aszonyoc az tû daikatoc.

Et Esaias sic consolatur Eccle-
siam, inquiens: Reges erunt nutri-
tores tui et Regina ipsorum nutri-
ces tuæ.

Az ajánlásra következik a *prologus* 93 versben. Ebből átvette Szegedi az első 21^{1/2} verset:

Generosi, nobiles et præstantes viri
Sapientia, doctrina, ampli virtutibus,
Præceptores observandi omnibus modis,
Et cæteri, qui ornatis hunc nostrum chorum
5 Vestra præsentia: salutem plurimam
Vobis precamur omnes voce candida,
Et oramus clementem et propicium Deum,
Ut nos, sicut convenimus, sua tegat
Manu, conservet et regat, pacemque det
10 Ecclesiæ, scholis et rebuspublicis.
Et sedet omnium furores impios,
Quicumque obesce Ecclesiæ in animum sibi

*) Hans Sachs Theophánia-művei, melyekre Selnecker alább czéloz, 1546., 1553. és 1558. készültek.

- Inducunt, aut alias turbant respublicas.
 Sed cur nos prodiverimus ad vos, auribus
 15 Placidis accipite a nobis, placide quæsumus :
 Acturus est noster chorus Comœdiam,
 Cui nomen THEOPHANIAE autor noster indidit,
 Quod hic revelet se Deus parentibus
 Primis post lapsum et consoletur mitibus
 20 Verbis eos, promissionem seminis
 Subinde inculcans, argumento sicuti
 Res hæc refertur.

Azután szól Selnecker művének forrásáról; *unde acceperit materiam* :

- 27 Narratio hæc quodam poemate veteri
 Extat (így !), descripta Mantuani versibus
 Quæ licet haud historica sit, est vera tamen,
 30 Venusta et erudite conficta a bonis
 Viris, iuventutis monendæ gratia,
 Ut cogitet discrimina ordinum Deo
 Autore esse instituta, et operam cuiuslibet
 Dandam esse, ut personam suam virtutibus
 35 Tueatur. Hæc quoque adeo reverendo seni
 Melanthoni, Deus cui mille det dies
 Vivendi tranquille, placuit narratio,
 Ut eam suis illustraret verbis lubens.
 Alique plures hoc idem aggressi suo
 40 Studio argumentum assumpserunt, Comoediæ
 Forma tractare tum lingua Germanica,
 Tum quoque Latina, ni incantus fallor tamen

(A prologus még hátralevő részében bocsánatot kér, ha Kain nagyon illetlenül nyilatkozik, de ezt a tárgy természete megköveteli.)

A mit Selnecker itt a dráma forrásáról mond, teljesen egyezik azon fejtegetésekkel, melyeket idézett értekezésemben közlöttem. A latin költemény, melyre Selnecker, Melanchthon szavai alapján, czéloz, máig ismeretlen. Melanchthon leveléről (Wied János grófhhoz 1539. márczius 23.) id. h. bővebben szóltam. Értekezésem óta csak egyetlen czikk jelent meg (tudtommal) e tárgyról Silberstein Ágosttól*), mely azonban semmi újat nem tartalmaz.

*) *Magazin für die Literatur des Auslandes*, 1885. 37. sz., 579. l. — Itt közölve van Silberstein Ágosttól a tárgynak egy önálló költői feldolgozása (*Das Loos der Menschenkinder*), melyet azonban nem tarthatok nagyon sikerültnek. Az Ur meglátogatja az első emberpárt, melynek gyermekei őt örömmel és tisztelettel megrohanják, nyakát, ölét, térdeit, lábait lefoglalva. Isten most e szerint határozza meg sorsukat: a kik fejéhez ferközték, uralkodjanak; a kik mellét átkarolták, legyenek papok, tanítók, művészek stb.

A prologusra következik a *HEPIOXII*, melynek Szegedinél az «*Argumentum Comœdiæ*» hű fordítása.

Az *Interlocutores* pontosan megfelelnek, csakhogy Szegedinél számozva vannak.

Szegedinél (bizonyára tévedésből) hiányzik az első felvonás első jelenetének megjelölése (*Actus primi scena prima*). A további darabban teljesen, szószerűleg megfelelnek a Szegedi feliratai az eredetinek. Megfelel a tartalom is, de nem szószerinti fordításban. Szegedinek prózája mindenütt egyszerűbb, rövidebb, laposabb, itt-ott a népiesre való törekvésből póriasabb, mint Selneckernek néha igen ékes versei. A következőkben csak néhány jellemző helyet, főleg jellemző eltéréseket emelek ki:

I. 1. (A kígyó) szép vala innen kívül, mint az szép páva, de ördög az eha. De utol jutván mostan, az én tulaidon karaimmal méltó keserűségeket szenvedek.

És ingyen sem tudtam volna avagy csak vélni is, hogy az kígyónak bőre alatt lappagyon az ellenség. Minden állatoknál énnekem az kígyó kedvesb vala.

Jay o czalárd Belial ördög, ime megesmerteted magadat az én karommal.

Vayha tudtam volna, hogy az álnok Belial szól az kígyónak bűréből, bizonynával álnok és ez undok ördög én vélem el nem hitethette volna, hogy még csak számhoz is az almában vittem volna, ki énnekem el veszendő jónak és gonosznak tudományát hozza.

Igen ritkán kel az lány beszédnek hiinni, mert czalárdság vagyon biggyed az farka alatt.

Keserülek szerelmesim, hogy ilyen tudatlanok vattok, és istennek paranczolatlyát nem értitek igazán, az élő Istennek is boszúgot tésztek.

És az Isten is nem szűkölködik

I. 1.

. Sed sero sciens,
Nunc cum meis una graves poe-
nas luos.

Et non putabam serpentis sum-
pta cute.

Specieque ficta posse hostem se
prodere.

Pro rem tetigit astu serpens no-
tus mihi

Præ ceteris erat animantibus.

Væ mihi perfide
O Belial, eu te proprio novi
malo.

Si forte satanam serpentem co-
gnitum

Potuisse, loqui scissem, nihil fo-
ret mali

Nec persuasisset hostis, pomum
ut arboris

Ori admovissem, quæ muteram
scientiam

Boni et mali tulit, mihi armis
mali.

Ah quod raro blandis inest ver-
bis fides.

Certe misereor cœcitatæ maxi-
mæ,

Qua verba tam strictis capitis
et his Dei

Iniuriam infertis iussis.

— neque Deus ipsius indiget.

ennékül, csak csudálkozom hova néz aszoniállat, mindenek ti erőttetek csináltattak.

Azd híd csak, Eva, avagy miczoda jel volna ez? Ezenképpen titöket Isten útálna.

Azért, nénénk aszony . . .

Illyen szép és hímes beszédekkel szól vala énnekem az kígyó.

El szarattam és elepettem,
Valahova fordítom orczámat,

Az igaz istennek a haragja, melyet én meggondolván olly szörnyűképpen keseredem, hogy legkissebik keserűségemnél is könnyeb az halál. Aha szegény Éva, mostan bölczelködél, ki a Sathanak czalárdságával bölczelködni akarsz vala. Miczoda lehet keserűb és fogasb az én utánnam valóknak ennél az én bolondságomnál. Megelégettem én az édes Jesus igiretivel, miképpen hogy az aszoniállaton vesztetek el az idvösség, azonképpen az aszoniállatnak szent magva által nitatik meg.

Keserűségimet eltörli és elfűja, mint az északi szél az port.

(Cain) játtzik az kígyóval szüntelen, Istennek minden tizteletit sem adnája egy globison.

Kik az ő attyokat keserűséggel és siralommal megfojtyák, minden kemény mérges kígyónál keserűesb ezeknek marások. Miképpen Cain mindenkor versengő, szófogatlan, engedetlen lón, naponként nagyobb keserűséget és bánatot indít az mi szívünkben.

(Cain) egy cziga kapást nem adna az atyának minden intésen is (?), az ő együgyű öczét utállja mint az ördög.

Quis ergo nunc relinquitur, quis est super

Nisi vos, quorum sunt omnia facta gratia?

— Nam quid hoc signi foret?

Certe Deus esset vobis infensissimus.

Quare, soror, . . .

Talia videlicet anguis narrabat mihi,

Fucosa plura, variis picta coloribus.

.....

Quocunque vertimus pedum vestigia,

— Dei iræ iudicis,

.....

Ah Eva, nunc sapis, quæ Satanæ fraudibus

Sapere volebas? ah meis quid posteris

Hac sapientia erit tandem pestilentius?

Promissionibus me mihi datis levo

(három vers kihagyva).

Per foeminam quod sicut interiit salus,

Per foeminam sic sit reportanda hæc salus,

Et nasciturum sacrum semen foeminæ.

Mœsti adimit omne pectoris negotium.

Luditque cum serpente familiariter.

.....

Quemadmodum Cain semper contrarius

Mihi est, dolorumque indies molem aggravat.

Non verba curat Patris, non Deum timet,

Oditque fratres morigeros parentibus

Turbas movet.

Féltem, hogy valamikor, ha kézére kerítheti, hogy meg ne ölye és fogával is meg ne rágja.

És az mi gyermekinket, édes magzatinkat a te szent igéddel bírsz és mi közölünk szerez neked szent gyülekezetet.

De ime kicsodát? Az én szerelmes férjem. Gereblie vagyon az vallan, hogy minékünk meg ékesítze maggal az földet, az juhokat legeltetvén, verítékezik szegény ember az munkának miatta és alig vonsz egygyik helyről az másikra az fájdalmas lábait. Jay, jay, mind ezeknek én vagyok oka és gyűjtője.

I. 2. Isten az mi kegyelmes atyánk, ninczen semmi keserűségünk sem félelmenk.

Erősitem magamat.

Az én vétkeim előttem forognak, mellyel . . . rabságra hozám.

Eva atyámfia, álhatatos légy.

De nem elég azon bánkodni, mert efféle bánatból, mikor megdő, halál következik, de az bánat után Istennek kegyelmét és irgalmát hozzád kapczolnyad.

Azért tekincz meg az jövődő Messiast, az aszoniállatnak magvát, noha minékünk kapára jutot az mi dolgunk és életünk tele verítékkal. De az örökkévaló hasznoknak és ígéreteknek tekintetihöz képest, igen könnyű nyár levél ez.

Az együgyű és engedelmes kedves Istennel, ki magát megerősíti reménységvel.

Bepeczeltlöm a te édes beszédedet az én szívemnek belső részeiben és soha nem engedem, hogy ezekről elfelekkezzem.

Az, mit beszéllek, ugyan azokat

Hunc vereor ille ne quando succreverit

Occidat.

Et filios nostros regas verbo tuo
Ac colligas tibi inter nos Ecclesiam.

Sed eccum quem? Manritus est carissimus,

Rostrum gerit culturus hoc nobis solum,

Ovesque pasturus, sudat laboribus

Et languide senex pedes ægros trahit.

Heu heu, quibus decepta primam ansam dedi.

I. 2. — clemente nobis læti sumus Deo.

— me sustento semper.

Meum mihi scelus obversatur, quo . . .

Conieci in infinita damna.

Sis bono, o Eva, animo.

— Sed non sat est.

Doluisse sic, dolor hic atrocis mortis sævus gustus est,

Mors ipsa, quando accrescit, et restigui facile non potest

Dolere præcedente arripienda est Dei clementia.

— Quare, carissima,

Vincas dolorem, vinci noli, venturumque fœminæ

Nun intueri semen: Etsi ad rastros res nobis venit,

Et vita sudat et laborat mole, respectu tamen

Promissionum et æternorum commodorum, quæso quid

Est hoc onus, quod circumseptum certo vitæ est limite?

Paciens Deo placet, qui spe obfirmat certa pectus suum.

Signabo pectori tua verba et excidere nunquam seram.

Fac, quod refers. Nam quæso

czelekedgyed; avagy mi volna az mi életünk, ha az embernek szíve az bánattal ugyan kiötltetnéjek, mint az ürge az likból.

Jól tudom, mi az mennyire az mi szegény vén erőnkől lehet.

Mint az versönes és szófogadatlán fiú —

Ninczen nagyobb kencz, kit Isten jó fiúval szeret, ki úgy mint az szőlő vesző fel nő és gyümölcszet terem és az jó attyának aztalához letelepedvén, nagy örömmel és vigassággal az ő attyát illeti.

És a mi fiainkat tegye hasznos edényé —

Minden bánatimat el üli —

Kérd el az keresztényi fundamentot.

Te nálad nélkül semmi az dolog, —

Ne fél, hid meg, hogy én Eva nélkül nem akarnak (? akarok) sok ideig lenni, mert egy tűzhely sem jó aszony ember nélkül.

I. 3. hogy ez világnak első keletves (?) állapotában minket össze szörköztetett

És kegyelmesen tartya

El alilt — Éva, —

Erőtlen és keserves edény —

És az tűzhöz olayt adnom —

Czak hogy Evának az ő sebét inkább kenőgethesse.

Hol meg tettik a félelem és az egymás szeretet —

Jó regulát szabhatnánk —

Mert az gazda aszonnak dolga vagyon az gyermekekkel.

Chorus cantio. (Az isten és a szent háromság rövid dicsőítése.)

II. 1.

Mindeneket szépen elvégeztem, talat, kalánt és fazakakat megtitítottam.

quid esset nostra vita, si dolor

Semper gravaret pectus ?

Novi, parentum officia præstemus,

quantum nos possumus.

— quam filios habere perversos.

— cui sunt liberi domi boni,

Qui palmes ut foecundo placidæ

olivæ cornu provenit,

Sic propiæ mensæ assidentes

sint parentibus decus

Et gaudium et delitiæ ac orna-

mentum vitæ splendidum.

Et liberos nostros faciat vasa

misericiardiæ sibi —

— compescit omnes dolores.

— reposce doctrinæ capita.

— absque te vita est mihi acerba —

— Animum recipe, non hinc ero diu.

I. 3. — quod in hanc nostra ætate

Et solitudine totius prima mundi

Jungi voluit ærumnosæ consortes

Vitæ —

— et placide tractet.

— contabescit

Nam languidum fœmina nimisque

ægrum sors est

— ignem igni iungi.

— tantum ut ipsius arduos

Sanet dolores.

In quo nitet mutua recreatio

animorum

— exemplum possemus præscribere.

Nostros lavabit interea coniunctos natos.

Ode dimetri iambici. Psalm. 149.
(Tíz versszak).

II. 1.

Apparavi, vasa collegi —

Hogy valami forgácztot szed-
gyen —

Szinte alkalmatosan jó ki, melly
igen meg horgasította az orrát.

És nagy foházkodásokkal az
éget verik.

Honnan lőt ez czuklyás barát-
ság? hogy én így élnék-e valaha?

De Király job udvarbirónál.

Melly czuda gestusi vadnak, bi-
zonnyával az kígyó Doktortúl ta-
nulta ezeket.

(Cain első beszéde igen szabad,
s általában erősebb utánzása az
eredetinek), — duskát inni,

(Eváról:) ez rossz kopre —

Térencz (? tekéncs) ide, ha olly
eszes vagy.

Igen nagy paranczolható vagy.

Te voltál é anya, az Sárkányfia,
az boszorkány.

Ne légy ilyen versőnyes.

Amonnan mind fel iszák az hé
bort . . . Ezentúl bizony számárrá
teszem enmagamat valakiért; ám
otben vannak az jól szültek, meg-
czelekedhetik azok . . . Hitván
számár, maradj meg, az te szü-
lédnek szavára.

Én nem akarom.

Az Istenre mondom ám, hogy
Cain nem marad abban, mert ha
apám igen bannya, tegye az másik
vállára, nem kofítálok véle.

Ugyan azon bakot nyuzza ő.
Mit használ az Jupiternek a mi
tiztaságunk? — Miczoda jó Pétert
mondál? Megfujt az.

Mit morogz tennőn magadban,
te tik tetű?

Bizony meg kel czelekedned, te
kemény nyaku paraszt.

Valamelly keszerítésből leszen.

Én volnék az Baczos.

Hol énekelem hájasb leszen.

Mit vonogatód magadat az vá-
szon nadrágban?

Czudálom, az istökömrre mon-
dom.

— ut legat mihi ligna.

Opportune egreditur, vultum
quam convertit.

— et cogitationes

Quam profundas mittunt ad
Olympum.

Quid monachatus iste vult? ego
ne sic vivam?

More degere humano laaeos est
vita.

Quam mirabiles gestus et mo-
res edit,

Praeceptore serpente usus.

— bibendum esse.

— anus.

— respice. Respice tu.

— Imperiosus satis.

— tu mater?

— Noli nimium esse effrenis.

.

— Non hoc possum.

Non hercle, non per solem.

Magna res, hercle. Jovi quid
prodest noster

Cultus? — Quem Jovem refers?

Ah dolor summe!

— Ah ah, quid solus tecum?

— certe oportet.

— quae coacta seruit.

— prae ceteris natu sum
grandior.

— ubi erit melius mihi.

— quid resultas? quid resis-
tis?

— Admiror.

Ládde, ládde; melly szép szóval
kenőget.

Mert higgyed, ott ál az nyereg.

Mit czeledgyem én nyavalyás és
szegény aszoni állat?

Paranczol(j) az Lodenak Abel-
nek.

Könnyeb az koporturákat ha-
ragra indítani, honnem mint az
ebeket.

II. 2. Álhatos elmével szen-
vedni az háborúságokat, melyeket
az ti fiaitok nektek indítnak.

Halálát és kénzását látni.

És vissza fordult életben me-
gyen el.

Szivem lelkem.

Szedgy fát az szénre.

II. 3. De mikoron az fiú visza
vonyó, szófogatatlan, gonoz.

Mind az kettőt ... megkóstoltam.

Ki sokat késsék.

Chorus cantio. (Egyszerű áldás.)

III. 1.

Haia, meg szabadulék a sok esse
munkáitúl, el vetém oly ha az igát
az nyakamról. Ez féle galibátúl —

Az én jó sült társaimat.

Egészséggel.

Tégedet vadászunk vala.

Ha jó kérdeni.

Meguntam vala az esse koplalá-
sát és sok imádkozását, csak nem
mindjárást pappá tőnek. Tudom,
hogy apám megduzastotta szaká-
lát. De ha igen bannya vonnya,
le saruját. . . . És arra engemet
készítettek volna még az bőrembe
sem marat volna az sok mosodás-
sal. Hadgyarjon az tiztaság, csak
legyen az haskó tele, legyen meg
az toroké Ám pattoktassa
apánk az ajakát, annékül is jók
vagyunk mi.

Igaz, én is azon sententián va-
gyok. Töltük meg az ventert mind
az torkunkig kövér hússal, igyunk
jó boronya borat.

Blanda nunc est.

.

— Et quid misera faciam?

Illi manda pessimo.

— Multo deterius anum, quam
canes

Irritare.

II. 2. Patienter ferre clades,
quas dant liberi.

— videre poenas.

.

Animule mi.

Legas ligna.

II. 3. Sed quando proles dege-
nerat.

Utrunque . . . experta sum.

Quem non hinc diu remansu-
rum.

Ode ex tertio Cap. Syracidæ.
(Húsz sapphicus versszak).

III. 1.

Evolui me tandem impositis la-
boribus,

Quos iniungebat mater. Hos —
— sodalibus meis.

Salvetote.

Te volumus.

.

.

Tuæ libenter suffragor senten-
tiæ,

Implere pingui carne ventris
viscera.

Edamus et exhauriamus pocula
Olentis vini.

De en igen szorgalmatos vagyok, hogy az meny ütő kő engemet ne bántson. No ám, lássák csak az istennek, hogy úgy job leszén, üstökömre mondom, ha ő dörögni kezd, én is ki sütem ez bozából csinált puskát.

En is megbeszéllem az én értelmemet.

Azért egy punct ebben különben nem lehet. Minket ezzel szeretet, hogy az mit most el köztünk, ebben mendegélyünk el.

Ennekem Istenről semmi bizonyos sententiam ninczen, hanem külömb külömb sententiaktul ide-stova verettetem, mint az hajó az haboktól.

És gyakorta az veszővel meg is ütögette az valkó vidéket.

Esau. De hallgas erre, ha eszed vagyon, az mit én mondok. *Ham.* Vagyon. *Esau.* Vagyon, de más kereskedik véle.

Otthon atyámnál az kalitkában.

Az nagy sok pater nostert el untam nap estig pattogatni.

No ha tudnája az mi sententiánkat, sirosh volna ő neki.

No hadgyunk mászorra is az szólásban.

III, 2. Elég nyaláb fám vagyon.

Minden érek és belső czontok repesnek meg erősödni Istennek igiretiben.

Mi dolgos anyám.

Mint az sárban hevert disznó.

Engemet még sem annyira utál.

De ő pór, az ő fenyegetése csak a nyelve vagyon.

Az szegény, megnehezült, vén szüleimet, ... kiket meg szárazt és meg emézt.

Bátyámat, az jó sültet,

III, 3. Jaj, s-mi (?) nyavalyájok vagyon az gyermekeknek.

Amaz hitlen Cain.

El halasztani azt, a mit az gazdag (gazda!) paranczol, a gazda aszonnak szidalmával vagyon és tiszteletlenség meg az fiaknak is.

Ah anxius quam sum, ne corpus tela lædant fulminis.

Hoc certe statuo.

.....

— Nihil plane de providentia Affirmo, mens incerta semper fluctuat Opinione.

— virgis sæpe corripuit nates.

.....

Domi.

Precationibus cogebar interesse.

.....

Sed nunc sinamus istas.

III. 2. Satis lignorum habeo.

Exultant artus, exultat mens languida

Et inde confirmar promissionibus.

— Quid agit, quæso.

— velut porcus.

— invisus tu es ei magis quam ego.

— lingua virium loco utitur.

— parentes languidos, ... exurit et cruciat et enecat.

— nostrum fratrem.

III. 3. Quid contigisse filiis mi-sera putem.

A Cain perfido.

— Moram facere in his, quæ pater iubet,

Est coniugis probrum, et natorum dedecus.

III. 4. Caimnak az ő fesletségit.
Nem dicsirtem volna abból dol-
godat.

III. 5. Mint a solti bor az vad-
almára nincz több az gyönyörű-
ségénél.

Az salapos süvegü vén emberek-
nek.

Mert jól látom, hogy az kasza
így fogja jobban.

Caimnak álnokságát.

Vetétek, hogy haza hínak tége-
det.

Az által elő állatnak.

Mit susogz?

Soly (szólj) szépben, én édes
atyámfia.

Jól tudom, akár én mondanám
teneked. Im, pappá tesznek enge-
met ott.

Nem leszek oly szentséges, hogy
az kapát felvegyen mindjárást.

Az üdüt kel nézni, igaz hogy
gyermeknek végre ördöggé lesz-
nek.

Akár mind perseld az ebet, nem
leszen szalanna benne.

III. 6. O álhatatlan.

Az én szemeimnek, én azon egy
falat kenyeret nem adnék
Avagy legyet czapnék az szara-
mon.

Tettzik-e az solti bor az vad-
almára.

Hitván számár, tele vagy lator-
sággal.

Hitván számár.

Megjöt Antal Budáról.

Gyakorta egy bolond ollyat kérd,
hogy hatvan papnak is megviczo-
rodik az foga belé.

O te akasztó fára való.

De hogy meg érezed, inkább akar-
nék imez disznókkal az sárban
meg főredni.

Nem jó disznónak az gyember.

III. 4. — filii . . . tetrum scelus.
— Non hæc probo, nec id pro-
bassem.

III, 5.

— senibus morosis.

— sic enim expior rem sese
habere.

— Cain frater contumacia.

— Vocari te video, Cain, domum.

(Sacris aris assistere iubebar)
Quid solus mussitas?

Bona verba, frater.

Intelligo, scio, . . . religiosiores,
quam ætatem
deceat, reddere volunt nos.

. . . me mihi injici vestes alias,
cucullam . . .

Aetas consideranda est. Ver-
bum hoc certe verum est et
vetus,

Angelici pueri in Satanam ver-
tuntur, postquam consenu-
erint.

.

III. 6. O perfidum.

.

.

Totus æquitia es, nec supersedes
tuis dolis.

Pessime.

Nihil plane. Recti nihil respon-
deo et hamis verborum ip-
sam involvo).

— Fatuus vel unus plura sæpe
projicit

In medium, quam solvere co-
rona sapientum potis est.

O tu furcifer.

(Tandem scias, lavari nolo).

.

IV. 1.
Minémű dicziretet hallunk?
Nézhetsz-e, anya.
És magát minékünk megjelen-
tette.

Meny az disznó ólban.

IV. 2. Békeség ez házbeli nép-
nek.

Kik tetétül talpig mind bűnök
vagyunk.

(A tizparancsolat egyszerű szö-
vege.)

Ez az én sentenciám, melyek-
ből én igaz bíró leszek, és megbün-
tetem, az kik nem engednek és
nem hisznek az meg ígért magban.

Az te hitednek ágait.

(Hiszek egy stb.)

Kevés beszéddel nagy sokat fog-
lalál be.

Mendegyélyvel elő, az szent Lé-
lek ajándékát teneked adom.

Igy vallod-e te is, a mint bátyád
elő számlálá?

(Miatyánk.)

Tettzik énnékem az te könyör-
gösednek formulája.

De miczoda értelmed vagyon...

Én hiszem, hogy az áldozatoknak
jele, melyet mi értünk az áldo-
zatra viszen, az megígért Jesus
Christus aszoniállat magva.

Híd elő ötet az gaz közzül.

IV. 3. Mennyei vezteg. — El
veszék.

IV, 4. Bátor hogy rusnya vagy.
Illyen borzason —

Egészséggel.

Bezzeg ostoba vagy és kemény
nyaku. — Minem töke volnál min-
denestül. — Az én ábrázatomat,
kire téged teremtettelek, mire
emezted el.

IV. 1.
Qualem concentum audimus?
Prospice, mater.
Et se nobis patefacit.

Quod ad usum pecudum stra-
men congestum in domo est.
IV. 2. Pax huic domui.

Noxia culpa sumus.

(A tizparancsolat bő költői kö-
rülírással.)

Hæc est mea sententia, iuxta
quam iudex ero.

Et poenas sumam a diffidenti-
bus promisso semini.

Fidei capita tuæ.

(Hosszú ékes versezet.)

Paucis complexus multa protu-
listi.

Sic velim pergas feliciter, tibi
meum dabo spiritum.

Sentis ne sic, tuus ut frater edi-
dit confessionem?

(Terjedelmes versezet.)

Placet mihi forma orationis.

Sed quid — statuis...

Credo, quod signa sint sacrificii,
quod pro nobis ad placan-
dum Deum offeret promis-
sum semen.

De feno advoca eum.

IV. 3. Abi, tace. Heu occidi.

IV, 4. Quam sordidus. Quam ri-
gidus —

Bene veneritis omnes.

Quam contumax videris. — Num
truncus es?

Imaginem mei tibi tam sepelis
perdite?

Az eredetiben még öt oldal következik. Cain a hiszekegyet is za-
varosan és hibásan mondja, aztán azt állítja, hogy üdvözülni fog, ha
Isten úgy határozta, s hogy az áldozatokkal kegyessé kell tenni Istent.
Az Úr hibáztatja e tanokat, melyeket Cain az ész alapján nyert. Isten
aztán megint, hogy engedelmeskedjék szüleinek, a többiek pedig jó-
ságuk folytatására hívja föl. Végül kiosztja köztük a világi rendeket:

Ábel legyen pap, Seth király, Cain paraszt. Az angyalok dicsőítik az Ur határozatait. Isten bűcsút vesz Évától és házából. Éva boldog s alig várja férje hazatérését, hogy boldogságát vele megossza.

Már id. értekezésemben helyesen mondtam a Szegedi darabjáról : «A 48. lapon megszabad a IV. felvonás 4. jelenetében, mely valószínűen a darab utolsó jelenete volt, melynek befejezése talán még vagy két lapot megtöltött.»

Szegedi műve tehát fordítás, még pedig oly fordítás, mely az eredetinek legfeljebb tárgyról ad képet. E tárgy persze elég naiv, — de figyelembe veendő, hogy a latin darab gyermekek számára van írva, még pedig azon főczéllal, hogy a latin nyelvben gyakorolhassák magukat. Stil, előadás, latinság és verselés szempontjából Selnecker darabja kiváló munka; — mind e jelességét a magyar átdolgozó gyökeresen és alaposan kiirtotta. Az idézetek, azt hiszem, ezt is eléggé tüntetik fel, valamint Szegedinek egész eljárását is. Hazánkfia népies törekedett lenni, de rendesen csak pórias lett. Azon kívül több helyütt félre értette vagy igen gyarlón adta vissza az eredetit, — nem is szólva a számos sajtóhibáról, melyekben csak a Nemzeti Hirlapban megjelent értekezésem gazdagabb.

A mit ez értekezésemben a tárgy történetéről és a feldolgozóknak egymáshoz való viszonyáról irtam, az mind helyes, csak-hogy Szegedi helyébe Selnecker teendő.

HEINRICH GUSZTÁV.

Párhuzamos idézetek.

Vergil. Aen. Nunc insanus amor duri me Martis in armis
Tela inter media atque adversos detinet hostes.

Kisfaludy S., Himfy, 14. dal :

Mars dühében rettenetes
Igaz, de nem kegyetlen.
Nem mint Venus hamis fattya
Ki a szívet csak faggatja
És a lelket hurkolja
Haj! s így lassan gyilkolja.

KRAUSZ JAKAB.

IRODALMUNK KÜLFÖLDÖN 1886-BAN.

Ha úgy meggondoljuk, hogy mily nagy lelkesedéssel járták be hazánkat 1885-ben idegen nemzetek fiai, mily elismeréssel szólottak haladásunkról, úgy a tudomány és művészet, mint az ipar és kereskedelem terén elért szép eredményekről — valóban azt kellett hinnünk, az 1886. év folyamán hazánkról külföldön sorra-rendre fognak megjelenni ismertető könyvek. Mondjuk ki előre: csalódtunk. Mert, hogy úgy mondjam, sovány termés volt.

Még a francziák is, kik pedig elismerésökben úgy szólván határt sem ismertek, még a francziák is elhallgattak. Ki tudja, miért? Az egész év folyamán csak egyszer olvastam e téren való mozgalmukról. Ugyanis a Fővárosi Lapok 295. számában olvasható «Párisi tárczá»-ban azt írja a cikkíró, hogy Ulbach, Montet és Paul Duplan meg öcsese, Edmond, összehívták mindazon urakat, kik szóval kötelezték magukat a magyarországi kiránduláson való tapasztalataiknak leírására. Tehát legyünk csak türelemmel. Ki tudja, milyen rózsát terem a mi türelmünk.

Azon munkák száma, melyek téves — szemünkben nevetséges — állításokat közlenek Magyarországról, még mindig igen nagy. Különösen irodalmunkat és ennek történetét ismeri legkevésbé a külföld. Ime egy illusztráló példa.

A tekintélyes lipcsei «Magazin» újabb időben ugyancsak sokat foglalkozott a magyar irodalommal, mint ez az alábbiakból is látható. Tette pedig ezt azon okból, mert a folyóirat bécsi levelezője magyar születésű író volt, ki előnyt adott irodalmunknak az osztrák fölött. Hanem hazaszeretetének gátot vetett Bleibtreu Károly, a folyóiratnak új szerkesztője, ki jöllehet hazánkban tartózkodott, ugyancsak különös cikksorozatot írt Magyarországról már évek előtt a «Berliner Tagblatt»-ban. Alig foglalta el székét a szerkesztőségben, a következő levelet intézte a bécsi levelezőnek: «Én magam is hosszabb ideig éltem Magyarországon, jól ismerem az ottani irodalmi viszonyokat, s eszerint megtudom itélni, mennyit érnek az ön által elsőrendű nagysággá fölfújt poeták. Petőfi, Arany és Jókai az én nézetem szerint alig érdemlik meg, hogy annyit foglalkozunk velők; hát még a többi! Azért is ne írjon többé magyar írókról. Kivételesen közlöm azonban már beküldött cikkeit Madách Imre «Az ember tragédiája» című nemrég megjelent színművéről, ha maga a szerző kér föl erre!»

Kitüntetés azonban a mi irodalmunkra nézve, hogy midőn a berlini Schorer's Familienblatt júliusi számában a grafológiáról írt, a kritikus írásáról szólva Gyulai Pállal foglalkozik. Négy verssort közöl,

melynek apró, hegyes, szögletes betűi a jeles, hivatott kritikusra vallanak, míg a gonddal írt betűk a részletekbe való elmélyedést jelentik. A név-aláírás végső vonalát pedig oda magyarázza a cikkíró, hogy ez a szigort fejezi ki.

No de ezek csak apróságok.

A magyar irodalmat a külföldön első sorban az *Ungarische Revue*, az Akadémia kiadásában megjelenő jeles folyóirat, terjeszti. Valóban, ha végig tekintünk a megjelent közleményeken, el kell ismernünk, hogy feladatának magaslatán áll. A régészetet Lipp Vilmos, Henszlmann Imre, Hampel József, Wosinszky Mór képviselik; történelmi tárgyú értekezések alatt Pesty Frigyes, Schwicker I. H., Borovszky Samu, Acsády Ignác, Angyal Dávid neveit találjuk; míg Marczali Henrik, Hoffmann L. a hazánkról megjelent téves adatokat igazítják helyre. Ide kell még sorolnunk Hunfalvy Pál dolgozatát is, a melyben Maniunak a románok történetével foglalkozó könyvét kellő értékére redukálja. Filozófiai irodalmunkat Medveczky Frigyes ismerteti meg a külfölddel, míg Spiegler Gyula a király által is elfogadott «Héber bölcsészet»-éből nyújt «A kabbaláról» cím alatt érdekes fejezetet. E folyóiratban jelentek meg Trefort Ágoston, dr. Hirschler Ignác, Szily Kálmán az akadémiában tartott emlékbeszédei; Szalay Imre jelentése az országos kiállítás műipari részéről; Vámbéry Ármin földrajzi társasági elnöki megnyitója, Ábel Jenő és Heinrich Gusztáv irodalomtörténeti cikkei, mely dolgozatok mellett még az akadémiái, Kisfaludy-társasági ülésekről stb. megemlékezik.

Mellette a *Gazette de Hongrie*-ről, Arányi Miksa e jól szerkesztett heti lapjáról kell megemlékeznünk. Különben ennek hivatásáról talá-lóan szól a besançon-i egyetem tanára, Sayous Ede, ki bevallja egy a szerkesztőhöz intézett levelében, hogy a francia írók s irodalombarátok örvidenek e hízagpótló lap megjelenésének, mert ebből ismerik meg Magyarország irodalmi viszonyait.

Különben életre való vállalat indult meg ez év folyamán fővárosunkban *Revue de l'Orient* cím alatt, mely hasonlóképen pontosan ad hírt a külföldnek a hazai irodalmi és művészeti mozgalmakról.

De nemcsak e hazai folyóiratok, hanem a Bécsben dr. Mayer János szerkesztésében megjelenő *Oesterreichisch-Ungarische Revue* is terjeszti hazánk irodalmát, tudományát.

Igy tehát panaszra nincs okunk. Van elég folyóirat, mely érdekeinket a külföldön képviseli.

Hazánkról önállóan csak egy könyv jelent meg külföldön. Dr. Kohut Adolf hazánkfia írta a Stuttgartban megjelent csinos kiállítású könyvet. Miután nem szemtanú írta e könyvet, hibáktól ez sem ment. De joggal állíthatjuk, jobb hasonló célú munka még külföldön

nem jelent meg. Jutott néhány lap ezen «Aus dem Reiche der Karpathen» című könyvben a magyar irodalomnak is. Meleg, magasztaló hangon emlékezik meg Petőfiről, Jókairól s másokról.

Hazánk irodalmával különben mindinkább kezd megismerkedni a külföld.

Kardos Albert is megírta a «Gazette de Hongrie»-ban irodalmunk vázlatos történetét, továbbá érdekes cikksorozatot közölt Chélard Raoul a «Revue Universelle»-ben «A magyar irodalom fejlődése»-ről. Különösen rokonszenves hangon írt Arany János, Petőfi Sándor, Eötvös József, Madách Imre működéséről. Majd pedig befejezve a cikksorozatot, végeredményképen kimondja, hogy hazánkat nemcsak furcsa saját-ságaiért, hanem műveltségeért is lehet szeretni.

Ezenkívül találkozott hazánknak egy lelkes barátja Amerikában is. Providence városában felolvasási cyklusban ismertette John Trettwell a magyar Shakspeare-fordítókat, különösen Vörösmartyt, Arany Jánost, Szász Károlyt. Továbbá megemlékezett Petőfiről, és szólt Jókai Mórról és Kossuth Lajosról is.

Azt hiszem, az e téren való mozgalmakkal is meglehetünk elégedve. Hiszen régi dal, régi dicsőségről. «Kis nemzet vagyunk» stb.

S most lássuk minden téren egyenként, mit ismert meg irodalmunkból a külföld.

Kiváló költőink közül csak Petőfi és Vörösmarty találtak fordítóra. Volt ugyan szó a lapok hasábjain egy pozsonyi Bruck I. nevű ifjú törekvéséről, ki Arany János balladáit lefordítá s kiadni szándékozik, de ez eddigelé meg nem jelent. Pedig érdekes kis kötet lehet, mert ki csak olvasta, dicsérőleg szólott a fordításokról.

Petőfi költeményei közül ez évben az «Apostolt» fordítá le az ismert Petőfi-fordító, Cassone József s adta ki olasz nyelven. A jeles fordítás elé Hefi Ignác írt hosszabb előszót.

Vörösmartynak fordítója új alak a fordítás terén. De hivatott fordító. Ugyanis az öreg Hoffmann Pál, jogi egyetemünk jeles tanára, fordított le egy kötetnyi költeményt Vörösmartyból. Ott találjuk e kötetben a «Szózat»-ot, «A vén cigány»-t, «Fóti dal»-t, továbbá «Szegény asszony»-t, «Gondolatok a könyvtárban», s más költeményeket. A fordításról, mely itt-ott túlságosan ragaszkodik az eredeti szöveghez, Bodenstedt Frigyes és Heyse Pál, kiknek a fordító a szép kötetet megküldte, igen kedvezően nyilatkoztak. Figyelmet érdemel a kötet elején olvasható érdekes előszó is, mely mutatja, hogy a szerző Vörösmartynak, irodalmunknak s a műfordítás szabályainak tanulmányozásával foglalkozott.

Különben Vörösmarty költeményeiből olvashatunk fordításokat a pozsonyi Drottletff-czég kiadásában megjelent «Gedichte. Eigenes und Fremdes» című kis füzetkében is. A fordító Schulpe György, ki igen sikerülten adta vissza fordításaiban Vörösmarty «Hedvig» című legendáját és «Egy kis gyermek halálára» írt költeményét. E füzetkében

találjuk még Vachott Sándornak a «Vándor bucsúja» és Gyulai Pálnak «Este» és «Tavaszzal» című verseit.

Az élő költők közül Kiss Józsefet is ez évben vezették be önálló kötetben a német irodalomba. Dr. Steinbach József adott ki egy kötetet e tehetséges költőnk szebb költeményeiből. Igaz, nem egy költeményt már sikerültebb fordításban élvezhetünk, de egyáltalán jó fordításokat nyújt; szem előtt tartja az eredetinek formáját, valamint híven visszaadja a hangulatot s tartalmat. A kötet a trónörökösnek van ajánlva.

Ezenkívül az Ungarische Revueben is olvashatjuk Kiss József egyik legszebb költeményét, «A sir»-t, Neugebauer László jeles fordításában.

Dr. Silberstein Adolf és Pataki Bernát Bartók Lajosnak «Kárpáti dalok» című költemény-kötetét fordították le, s adták ki rajzokkal és előszóval ellátva.

Bár szorosan véve nem ide tartozik, mégis felsorolhatjuk gr. Zichy Géza balladáját «A tündérek tavá»-t, mely zenésítve, úgy magyar mint német szöveggel ellátva, a lipcei Breitkopf és Härtel czég kiadásában jelent meg csinos kiállításban.

Ime azon költők, kiknek költeményeit a külföld, illetőleg a német olvasó közönség ez évben megismerheté.

Regényíróink közül csak Jókai és Beniczkyné-Bajza Lenke találunk fordítóra. Előbbinek műveiből «A két szarvú ember»-t és a «Délvirágok»-at Wechsler Lajos fordítá le németre, míg az «Arany ember»-t a belgrádi szerb lap «Videlió» közölte szerbül.

Beniczkyné legújabb regényét «Zárt ajtók mögött» Kohut Adolf fordítá le a drezdai «Weltspiegel» számára; október hóban könyv alakban is megjelent. A kötethez csatolva van a szerzőnő arcképe, és a fordító méltatja irodalmi működését. Annak igazolásául, hogy mily sikerült e regény és maga a fordítás is, hivatkozunk a lipcei magyarellenes «Magazin» elismerő szavaira.

Mikszáth Kálmán könyve: «A jó palócok» még mindig hódít. A múlt évben Podhorszky Lajos hazánkfia és Ulbach Louis fordították le francia nyelvre. Továbbá a tót közművelődési egyesület kiadásában megjelent Bachat Dániel fordításában a «Lohinai fű». Különben a lipcei Magazin is méltatta Tábori Róbert fordításában még két év előtt megjelent elbeszéléseit. Első rangú elbeszélőnek mondja, kinek nem kell attól tartania, hogy megvetik majd a külföldön és sarokba szorítják. (Ugyanis Mikszáth azt írta e kötet előszavában, hogy ő harmadrendű utas, ki félve húzódik meg a zúgba.)

A magyar humoreszk irodalmat Kohut Adolf mutatá be a német olvasóközönségnek a Münchenben megjelent «Heitere Fahrten» című könyvében. A francia, angol, német és magyar irodalomból összeválo-

gatott 15 humoreszknak több mint fele magyar. Képviselve van e kötetben Berczik Árpád, Tóth Béla és mások.

Vidiczky György lefordította Szanday Zeno regéit s közölte «A hajdankorból» címmel a «Strazsilovó» nevű szerb szépirodalmi lapban.

Kállay Béniné szül. Bethlen Vilma grófnő pedig Gozdsu Elek és Petelei István rajzaiból fordított le néhányat és — mint annak idejében az Egyetértés értesített — közelebb ki is fogja adni.

A magyar népdalok közül mintegy ötvenet Folk Song cím alatt adott ki jó angol fordításban Henry Phillips jr. Philadelphiában. Eredetileg Meltzl Hugó összehasonlító irodalomtörténeti lapjában jelentek meg s valóban megérdemelték a különlenyomatást. Így gördülékeny angol fordításban olvasható magyar, erdélyi, román és cigány népdalainknak java. Különben Amerikában még egy jeles fordítója van a magyar népballadáknak. A magyar akadémia legújabb kültagját Jones W. Henriket, bostoni lelkészt értjük, ki az «Akademy» július 31-én megjelent számában a legszebb székely népballadát «Kőműves Kelemenné»-t fordította le s látta el alapos felvilágosító jegyzetekkel.

A legnagyobb sikert azonban a múlt évben a magyar drámairodalom, illetőleg Madách Imre «Ember tragédiája» aratta. A német olvasóközönség már két fordításban olvashatja. Fischer Sándor szorosán Paulay Ede színre alkalmazásához tartja magát, míg Siebenlist József, a pozsonyi «West. ung. Grenzbote» szerkesztője, az eredeti költői művet nyújtja változatlanul. Fischer nagy kedvvel, Siebenlist pedig nagy gondal fordította le. Mindkét fordításban találunk igen jelesen lefordított részleteket. Különösen Siebenlist fordítása nem egy helyütt oly benyomást tesz, mintha eredetit olvasnánk. E mesterműnek népszerűsítését azonban Fischer Sándornak köszönhetjük. Fordításának megjelenése után határozta el a világhírű meiningeni színház, hogy az «Ember tragédiáját»-t repertoirejába felveszi. Világhírű és jeles irodalomtörténeti írók, kritikusok ismertették meg a külfölddel. Vischer, Dahn Félix, György a meiningeni herczeg, Ebers György, Spielhagen Frigyes, mind elragadtatva szólnak Madách művéről. Scherr János, a közelmúltban elhunyt kiváló író, megígérte, hogy irodalomtörténetében is foglalkozni fog e költői művel. Weisz Julián pedig azt mondja a berlini «Nationalzeitung»-ban közölt tárczájában, hogy nagy tehetség, kit ha nem is említhetünk Goethe, Shakspeare és Molière mellett, de egyenrangú Byronnal és Leopardival. Nem csoda tehát, ha ily elismerő ismertetések, bírálatok után Fischer fordítása csakhamar második kiadásban is megjelent s Stefánia trónörökösné is elfogadta magánkönyvtára számára. — Különben kilátásban van még egy harmadik fordítás is, melynek szerzője Lechner Gyula. — Fischer Sándor egyuttal jól fölfogott, tanulmányozásra valló méltatást írt Madáchról.

Ugyancsak szép sikerrel kerül színre a külföld nagyobb színpadjain Dóczy Lajosnak «Utolsó szerelem» című vigjátéka. Előadták a múlt évben a hamburgi városi; a prágai német színházban; előadásra kitűzték a berlini és müncheni udvari színházban. Sőt a bécsi burgszínház Dóczynak «Széchi Mária»-ját is készül előadni. Dóczy maga fordítja e színművét német nyelvre.

Csiky Gergelyre a külföld figyelmét a lipcei «Magazin» hívta fel. Felemlíté az «Ein Preisdichter» című cikkben, hogy mily sok pályadíjat nyert. Méltatta színműírói pályáját és ismerteti Beöthy Zsolt akadémiai jelentése nyomán «Spartacust» is. Szólott továbbá a műfordítás terén aratott sikereiről s azzal végzé cikkét, hogy «A proletárok» és «A sötét pont» megismerését a német közönségre nézve nyereségnek tartaná.

Még megemlíjtük, hogy a Gazette de Hongrie egyik augusztusi számában közlé Berczik Árpád «A közügyek» című vigjátékának fordítását, továbbá Rátkay László «Felhő Klári»-ját, Buchbinder Bernát és Murai Károlynak nagy tetszéssel fogadott «Virágfakadás» című vigjátékát.

A múlt év folyamán jelent meg először angol nyelven hazánk története is. Vámbéry Ármin, dr. Acsády Ignác, Csánki Dezső és mások írták ezen igen érdekes könyvet s adták ki Londonban és New-Yorkban a híres Putmann cég által. A 453 lapra terjedő munka 60,000 példányban jelent meg s 15 fejezetben tárgyalja hazánk történelmét. A «Fővárosi Lapok» értesülése szerint közelebb francia fordításban is megjelenik. Trefort Ágoston pedig elkérte a szerzőktől, hogy királynéknak felajánlja.

Jurány Gusztáv fordításában megjelent Lipcsében a Haessel cégnél Salamon Ferencz monographiája «Magyarország a török hódítás korában». E könyvben Salamon Ferenczről is olvasható rövid élet- és jellemrajz. A történelmi munkák közül még a következők jelentek meg lefordítva:

Csontos Jánosnak «Corvinische Handschriften von Áttavantes» című könyvészeti tanulmánya a lipcei «Centralblatt für Bibliothekswesen»-ben jelent meg.

Henszlmann Imre az Archeologiai Értesítőben és az Ungarische Revueben megjelent «Die alten Kathedralen von Grosswardein» című tanulmányát különlenyomatban is kiadta.

Ugyancsak fényes különlenyomatban látott napvilágot Hampel Józsefnek «Der Goldfund von N.-Szt.-Miklós, sog. Schatz des Atila» című jeles dolgozata; dr. Lipp Vilmos pedig a keszthelyi sirokról írt, 300 illusztrációval ellátott német könyvet adott ki.

Klapka György lefordította emlékiratait a német olvasóközönség számára.

A lipcei «Zeitschrift für vergleichende Sprachwissenschaft»-ban megjelent gr. Kuun Gézának «Codex Cumanicusáról» írt tanulmánya. Különben erről Radloff, pétervári tanár is írt terjedelmes tanulmányt, melyet a pétervári akadémiában olvasott fel.

A magyar irodalomtörténet köréből választá tárgyát dr. Bubenik Ferencz, ki már évek előtt megírta Petőfi életrajzát is. Ezuttal a murányi Venusről és irodalmáról írt rokonszenv sugalta tanulmányt.

Trefort Ágostonnak Guizot felett tartott emlékbeszéde megjelent francia nyelven a Gazette de Hongrie kiadásában.

Beöthy Zsoltnak és Rákossy Jenőnek a tragikumról írt nagybecsű könyveit is ismeri már a német olvasóközönség a lipcei Magazin ismeretéből. S e lap emlékezett meg Szász Károly Dante-fordításáról is. Kiemeli, hogy nemcsak költői fordítást végzett, hanem a magyar közönséggel megismerteté a Dante-kommentárokat is. Felemlíti továbbá, hogy már «A világirodalom eposai»-ban mily jeles Dante-tanulmányt nyújtott s végül azon óhajnak ad kifejezést, vajha Szász még a hátralévő részeket is lefordítaná.

Szép sikert aratott a múlt évben jogtudományi irodalmunk is. Borneville de Marsagny, a híres francia kriminálista, elismerőleg nyilatkozott a magyar büntető törvénykönyvről; ugyancsak dicsérőleg emlékezett meg a párisi jogtudományi társaság áprilisi értesítője dr. Wlasics Gyulának «A bűnvádi eljárás alapelvei» című művéről; míg Schwarcz Gyulát az a kitüntetés érte, hogy a nagyhírű «Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft» kiadta Montesquieuról írt tanulmányát. Itt meg kell még emlékeznünk Pulszky Ágostnak «A jog- és állambölcsészeti alaptanai» című művéről, mely közelebb angol nyelven is megjelenik. Hegedüs Sándornak «A latin államok pénzsövetség»-éről írt könyve szintén megjelent német fordításban és Neumann-Spallart, a kiváló nemzetgazdasági szakíró, ezen alapvető műről a legnagyobb elismeréssel emlékezett meg.

A külföld még mindig legnagyobbbrészt a lexikális művekből meríti «magyar» ismereteit. E művek eddigelé igen gyarló anyagot nyújtottak. Most ez is másképp van. A Brockhaus-féle Conversationslexiconban Heinrich Gusztáv írta meg a magyar irodalomtörténeti cikkeket; ugyanő a híres Ersch- és Gruber-féle Encyclopædiában képviseli a magyar irodalmat. E nagy vállalatba igen sok és jeles földrajzi cikkeket ír Hunfalvy János. Heinrich Gusztáv a «Deutsche Encyclopædie» számára is elvállalta a magyar irodalmat. Igaz, hogy e vállalatok, túlságos rövidségre törekedve, nem igen adnak behatóbb jellemzéseket; de a közölt

adatok legalább hitelesek. Csak Ersch- és Grubernél lehetségesek és találhatók is terjedelmes fejtegetések.

Ime azon adatok, melyeket Aradon nyilvános könyvtár nélkül összehöngészhettem különböző lapok hasábjairól. De azt hiszem, így is van ezen adatoknak értéke. A ki teheti, kérem, járuljon hozzá kiegészítő adatokkal.

Ha összevetjük ezen adatokat, el kell ismernünk, hogy a külföldön napról-napra jobban és jobban kezdik elismerni a magyar irodalom létjogosultságát.

S van reménység, hogy a jövő években a fordítások, rokonszenves közlemények, ismertetések száma mindinkább szaporodni fog; e tekintetben sokat fog lendíteni a trónörökös könyve, a mely hihetőleg francia nyelven is meg fog jelenni.

NÁMÉNYI T. LAJOS.

Párhuzamos idézetek.

Boni pastoris est, tondere pecus, non deglubere. (Latin közmondás mely Suetonius szerint Tiberius császártól ered.)

A magyar: «Juhot nyírni, nem nyúzni kell.»

(Erdélyi Közmond. 3231. sz.)

Kisfaludy Sándornak «Egy szép kőből faragott Nióbére» irt emez epigrammája:

«Egy kegyetlen Isten kővé változtatta,

S egy irgalmas ember éltét visszaadta»

meglepő összhangban áll egy görög Anthologiabeli hasonló tárgyú distichonnal; csupán azon különbséggel, hogy a görögben «ember» helyett «Praxiteles» olvasható. (Statua Niobes.)

Publius Syrus (Ribbecknél, Com. Lat. Rel. 124.): Discipulus est prioris posterior dies.

A magyar: «Egyik nap a másiknak tanítványa.» (Erd. i. m. 4798. sz.)

KRAUSZ JAKAB.

EGY RÉGI MAGYAR ÍRÓNÓ KÖNYVTÁRA.

Mult századbeli műveltségi állapotunknak, s különösen akkori irodalmi viszonyainknak rendkívül érdekes megvilágítását nyújtja azon fontos bibliographiai *egykorú* jegyzék, melyet a nyáron sikerült egy félre eső székely faluban föltalálnom, s a mely egyik jeles mult századbeli írónknak *könyvtárának* képezte a katalógusát.

A kis negyedréti alakú, vastag papírosra írt, öt oldalnyi jegyzék a *Mezőkövesdi Újfalvy* Krisztina, *Havady Máthé* Jánosné kézírása. Semmi jegyzés, vagy aláírás sincs rajta, s így csak rendkívül jellemzetes szép, tiszta kézírata a bizonyíték arra nézve, hogy csakugyan az ő könyvtáráról van szó, meg a maiglan is meglevő, minden egyes darabon saját aláírásával ellátott jó része a könyvtárnak is.

Újfalvy (és nem *Ujfalvy*) Krisztina, ugyanabból a jeles családból való melyből újabban *Ujfalvy* Károly párisi professor, az ismeretes Ázsia-utazó is származott; nemcsak a régi, de tán az összes magyar irodalomban is a legföltünőbb jelenség. *Beöthy* Zsolt, *Dukai Takács* Judit-ról szólva, így folytatja ¹⁾: «Nagyobb és eredetibb tehetség volt az erdélyi *Ujfalvy Krisztina*, ki szerehnében csalódott szívének fájdalomára keresett vigasztalást a költészetben. Nehány dalának költői röptű hangja és erős, olykor gúnyba törő érzése a kor legjobb termékeivel szállhat versenyre.» Fájdalom, megmaradt verseiből nagyon kevés lett kiadva, a nagy rész, melyet nagyanyám *Döbrentei*-nek adott át, a *Döbrentei* kezén elkallódott. Az akadémiai könyvtárban magam is kerestem a *Döbrentei*-féle írások között, de nyomát sem lelhettem.

Újfalvy Krisztina könyvre is, mint butorra, nagyon sokat költhetett el; a takarékosság éppen nem volt erénye, s ennek tulajdonítható, hogy az ő meg a férje halála után általa kezelt, *mezőcsávási Máthé* birtok is, hol én e lajstromot találtam, nagyon rendezetlen állapotban szállott leányára. ²⁾

¹⁾ *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése*. I.² Budapest, 1880. 132 l. Életről — a *Beöthy* által közölt repertoriumban benn foglaltakat kivéve — jelent meg még közlemény a *Honművész* 1838-iki folyamában, két költeményével együtt, melyeket *Döbrentei* adott át közlés végett; legújabb a dr. *Prém József* által írt fölötte hibás életrajz, a *Magyar Hölgyek Életrajzai* című mű 4. füzetében. (Budapest és Pozsony.)

²⁾ Leánya, *Havady Máthé* Klára, férje *Sepsiszentiványi Kispál* László, küiküllői alispán, később királyi táblai elnök; gyermekei: *Borbála*, *Lécfalvi Gyárfús* Elekné, *Albert* és *Lajos*. Gyermeke ezek közül csak *Lajos*nak maradt: *Sándor*, *Gábor* és *Mihály*. *Újfalvy* párisi tanár a *Krisztina* testvérétől, *Sámuel*től származik.

Könyveit *Szőkefalván* levő birtokán tartotta, ősi curiája egy boltos kis szobájában, melyet *könyves-ház*-nak hittak. A könyvtárnak, mint említém, java része maiglan is megvan, Szőkefalván egy nagy régi szekrényben.

A jegyzetet szó és betű szerint híven közlöm itt, úgy a hogy találtam, minden változtatás nélkül.

Könyveim Száma.

- 3 Kaszándra — Bárótzai Sándor munkája.
- 1 Kartigám — Mészáros ignátz.
- 2 Jung északáji — Pétzeli for.
- 1 Pannoniai Féniksz — Détsi mun.
- 3 Osmonográfia — Détsi Sam.
- 1 Elmes annedoták — Andrád Sam.
- 1 Hervei Sirhalmi — Pétzeli József for.
- 1 Czirus nyugodalma — — — — —
- 1 Fortunatus Histor.
- 1 Nevető Demokritus — Konyi János munkája.
- 1 Julia levelei Ovidiushoz — Aranka György.
- 1 Magyar Encyclopédia — — Apátzi Csere János.
- 1 Holmi — Horvát Ádám.
- Voltér Henriassa — Szilágyi Sámuel.
- 4 Magyar könyv ház — Molnár János.
- Indiai Histor — —
- Bátsmegyei Levelei — Kizintzy. [sic!]
- Második Rákótzai élete — irás —.
- Paraszi Majorság — Szabó David.
- Hármas Histor — Haller János.
- Bélisárius — B Dániel István.
- Khariklia —.
- 2 Minden Gyűjtemény —.
- Kisdedek tár háza.
- Gezner idyllumai.
- Sármánt Király — Konyi János.
- Kemény János Histor.
- Vida György Histor.
- Dédalus Hist.
- Gróf Zrínyi Miklos.
- Magyar Museum.
- Nemes Ember Asszony Urí.
- Szükségbe Segittő könyv.
- Mártirok Oszlopa — Szikszai György által.
- 2 Hallo Boldog estvéje.
- 2 Minden Gyűjtemény.
- Trenk imádsága.
- Vinkler elysiumba [olvashatatlan] ketten.
- Boér Sándor Versei.
- Második József Élysiumba.
- Elme futtatások — — Konyi János.

- Anekdóták 2-ik Darab — — Andrád Sámuel.
 Magyar Argenis Boér Sándor által.
 Szerelem példája Della Valle Olosz Grof — — Kép László.
 A Fráj Maurer a felsőbek engedelmeiből.
 Valleria és Stzipio Toskanai változások.
 N Enyedi Társaság probaja 1-ső Darab.
 Orvos Asszony Könyve — Geodri János.
 Báro Störk orvosi könyve — Rátz Sámuel.
 Julia levelei — — Aranka György.
 Budai basa — — item.
 Ovidnak változásai — —
 Magyar Museum 2-ik kötet 1-ső Negyed.
 Pöstényi eredés.
 Potsnak ifjui versei — —
 Tsapó Péter v. a Kints árok, víg játék Kelemen László,
 Faludi Ferentz költ. Maradványi — Révai Miklos.
 Atyai Oktatás — Báy Patai Sámuel.
 Utazo Lélek — — Köböl Gáspár,
 Keresztény Üldöztetés — Lautsek Márton.
 Mulato Ora — — Konyi János.
 Sulzer Elmélkedési — Sovalfi Josef.
 Barátságos Levelek — Fémer Kálián.
 Téli makus Bujdosásai — Zoltán Josef.
 Fridrikh Elýisiumba — Nádaskai Tamás.
 Hármaskis Tükör — — — —
 Ganganelli Levelei — Konyi János.
 Sulzer Elmélkedései Sofalvi Joseff. (L. fönnebb.)
 Szomorú Játékok — Pétzeli Joseff.
 Hadi Vezérné — B Josintzi Sándor.
 Klimius Miklos — — Györfi Josef.
 Erkölti Mesék — — Bárotzi Sándor.
 Márkus Tullius — Kovásznai Sándor.
 Rabner Szatýrai — — — —
 Hétfejű tíz Szarvu fene Bestia.
 Ország Törvénye *Articulus* — — — —
 A Tudakosság — — Dugonits András.
 A Menykö Mivoltáról — — Révai Miklos.
 Utak Úttzák Epittései — Kováts János.
 Magyar Chronika — Kováts János.
 Troja Veszedeleme — Dugonits.
 Pariz Pápai Dictionarium.
 Démokritus — — — —
 Magyar Esopus — — — —
 Hadi Román — Konyi János.
 Verbótzai Decretuma Diákul.
 Matskási Juliánna Arany Peretzek — Dugonits.
 Svétziai Grofné élete — — — —
 3 Báro Trenk élete.
 2 Magyar Ételka kis Asszony.
 Romai Mesékbe tett proba.
 Eufémia Vallás Győzedelme.

Szerelem Gyermeke, néző játék — Kotzebué ált.
 Patikai Lukátsnak oktatásai — —
 Mátyás Király, nemzeti érzékeny játék Szjobi László.
 A Magyar történetek rövid rajzolatya — —.

Komédiák, Vig és Szomoru Játékok.

A Nevelők — V ját. — —
 Hamlet — Kizintzi —
 Egy ifju kavallér Házosodása — Kéz írás — *Komé*, panaszol-
 kudo Feleség.
 Diogénés Histor.
 Mária Magdolna éneke.
 Német Ábéce —
 Murányi Vénus — Gyöngyösi,
 Belgrád meg vétele.
 A magyar költemény hire adatása.
 A Matzédoniai Vitéz — B Trenk.
 Juh tenyésztésről Dohány Mivelesről.
 Len Mivelésről.
 Czid Szomoru Játék — Grof Teleki Ádám.
 Elmét világositto Szivet vidám. rövid Hist.
 Hitető Mahomet Sz játék — Zethner Ant.
 Álzir trágediaja — Pétzeli.
 Záir trágedia — — Pétzeli.
 Julia Levelei Németül —
 Mauritinus Sz ját. — Keretsényi Ádám.
 Válasz philétehez versekbe.
 Cisio.
 A Csalárd Kupido Génusza.
 Utozo Lélek versekbe.
 Erköltsi s Mezei három Ének.
 Az Ember Gyülölés és a megbánás — Koté Sig.
 Az Öreg Fösvény V. játék.
 Harmas vitézek Trium Viratus — Sz játék.
 Sofia — játék — Osváld Sigm.
 Trium Viratus hármas vitézek.
 Hunyadi László Sz játék — — Besenyei.
 Grof Eszeksz Sz játék — Osváld Sigm.
 Pogány Istenek Histor. — Kolumbán János.
 Purgatárium az izé —
 Horatiusok Kuratiusok Sz játék — Zethner.
 Tornynos Péter V. játék —
 A Tisztségre vágyodok v játék.
 A Magyar Dámákhoz versek.
 Ullises történetei — Dugonits András.
 Jo Asszony ditséreti.
 Rettenetes történet a tántzolokrol —
 Hunyadi János.
 Oláh Ábéce — —
 Német Magyar Gramátika.

Fáni és Mardevillé néző játék — Selmán Károly.
 Ujmodi Gonosz tévő szomorú játék — Aranka
 Magyar Asszonyok prokátora — —

Szent Könyvek Lajstroma.

- Régi Szent Biblia. *)
 Más egy kisebb Biblia.
 Keresztény Paraditsom Dési Josef.
 Keresztény utozás első másod dar.
 Kereszt. Sénéca — Miháltz Josef.
 Szent Heortfraktes — —
 Josef Császár imádságos Könyve.
 Ápokrifus Könyvek.
 Aranyos Ábétze — G Nemes Judit.
 A kegyességnek mindennapi gyakorlása.
 Az Uri imádság titka — Nánási Joseff.
 Csengettyű az utolsó ítéletről tanitto könyv.
 2 Istenrel való társalkodás — Kármán Josef.
 Védelmező erős pais — G Bethlen Kata.
 G Bethlen Kata élete.
 Menyei igazság tüzes oszlópa — Hegedüs Ján.
 Szikszai György tanittási imádsági.
 1 Keresztény Tudomány — Felöri Fülep Gábor.
 Liliomok völgye.
 Dodrigo Elmélkedései — Tatai Fer.
 Arany Cséze imádságos könyv.
 Szent Hillarius.
 Lelki fegyver imádságos könyv.
 Catechismusi Házi Kints — — Stehelin Cristoff.
 Uj Testámentom — —
 Nagy Impressom aranyos.
 Ujj Soltár veres tábláju.
 Nyugasztoló Órák —
 Egy régi de szép könyör. könyv.
 Lelki Áldozat.
 Siralmas Szarándoki járásbol jött *Moloch Doctor*.

Összes száma a műveknek 173. De ez nem minden. Itt meg nem említett művek is vannak még, mindnyájan saját aláírásával ellátva, a szőkefalvi könyvtárban, s azonkívül is lehetett elég, mert a jegyzékét jóval halála előtt írta össze. Az egész könyvtár bizonyára sokkal meghaladhatta a 200 at. Ez a hiányos jegyzék is azonban megbecsülhetetlen fontos adaléka régibb irodalomtörténetünknek, műveltségi állapotainknak, s a hazai magán könyvtárak történetére is érdekes adat.

Rimaszombat, 1886. október 7-én.

KISPÁL MIHÁLY.

*) Károli-Molnár-féle 1608. évből.

HAZAI IRODALOM.

Arany János. Irta *Riedl Frigyes*. Budapest, kiadja Hornyánszky Viktor. 1887. 286 l.

Riedl könyve ez ideig a legbehatóbb munka Arany Jánosról. A Gyulai és Szász Károly emlék-beszédei, mint írói jellemrajzok, kiválóan fontosak a maguk nemében, de a műfaj keretéhez mértén csak nagy vonásokban ismertetik az embert és író-t. Lehr Albert a *Toldi* költőjének csak nyelvéről írta becses művét, melyet bizonyára mint első forrást használnak az Arany-tanulmányozók. Greguss Ágost Aranynak csak balladáit fejtegette ismeretes művében. Önálló könyv, mely Aranyt, mint művészt, minden oldalról vizsgálná, mely behatóan foglalkoznék a költő egyéniségével s ezzel összhangba iparkodnék hozni művészetét, még nincs a Riedlén kívül. Ez okból kíváncsian, nagy érdeklődéssel olvastuk a művet, mihelyt megjelent. Gondoltuk, hogy végre valahára kapunk egy könyvet, melyben az Arany költői világát, balladai és epikai alakjait, páratlan compositionális tehetségét, utolérhetetlen nyelvgazdagságát mind vizsgálva és fölfejtve látjuk; a melynek írója megkísérti a művész nagy vívmányait az ember időrendi és helyi körülményeiből, családi tulajdonságaiból, nemzetiségéből, a genius erejéből és nagyságából tanulmányozni és megmagyarázni. Riedl eddigi munkásságát biztos foglalólul vettük. S nem csalatkoztunk.

Riedl egy, irodalmunkban eddig kevésbé ismert s annál kevésbé járt úton balad, ha jól sejtjük, a francia kritikuskok s tán első sorban Taine nyomán, a mi mindenesetre előnye munkájának, de nem árnyoldal nélkül. Éles észszel, alapos készütséggel vizsgálja az Arany egyéniségét és költészetét alkotó főtényezőket, de nekünk úgy tetszik, hogy inkább ízekre szedi, semhogy e rendkívüli szellemet a maga teljességében és nagyságában is élénk állíthatná. Riedl inkább bonczolja, elemzi a tényeket, mint a maguk mivoltában rajzolja; inkább fejteget, szét-szed, mint combinál, összerak. Mint a természettudományokban: úgy használja Riedl az æsthetikában, a kritikában is az inductiv módszert, de sokszor józanabbnak, hidegebbnek, gyakorlatiabbnak látjuk, mint a melyet a tárgy természete kívánna. Szép, hogy a vizsgálónak ezt a hidegségét, gyakorlati-ságát érzésbe ügyekszik olvasztani az író s a tudós philosophiai elmélkedéseit komoly, de mégis élénk, világos és tetszetős előadással tárja élénk a stilista.

Azonban Riedl előtt inkább a kifejlett, a művészete magas fokán álló költő lebeg, mint a lassan fejlődő s egyszerre csak a kettős babékoszorúért vívó művész, a ki föllépésével korszakot alkot irodalmunkban

Inkább azt nézi Riedl, *milyen* az Arany költői világa, mint azt, hogy *mikép* keletkezett. Inkább az elhangzott ének hatását vizsgálja, mint azt, hogy mikép keletkezett e hatás. Inkább az alkotás után pihenő lángelme sajátosságait igyekszik föllepleszni mint a művész titkos műhelyébe bepillantani; bár meg kell adni, hogy egypár helyen meglepő ügyességgel használja a philosoph és történetíró, az æsthetikus és kritikus egyesült eszközeit.

Ezen kívül önálló gondolkodó. Tainen kívül még más nagy írók, magyar írók hatása is érezhető művén, de az átvett eszméket saját felfogásához, gondolkozásához, eszmemenetéhez idomítja és semmi olyat nem vesz tárgyalása keretébe, a mi a jól kimért útról letéríthetné. Tartózkodni látszik az ismeretes genrektől, s éppen e miatt nem lép a járt útra még ott sem, hol a mindenfelől, minden oldalról való vizsgálat határozottan arra indítaná. Ez okból tűzte tanulmánya tárgyává a költő egyéniségét és művészetét az ember küzdelme nélkül, az irodalmi, politikai és társadalmi viszonyok bensőbb és áthatóbb szemlélete nélkül. Lát-szik, hogy itt-ott történeti fejlődésében, a szellemre ható, a szellemet mozgóató indítékok kíséretében próbálta Aranyt élénk állítani: de e nemű törekvése, nézetünk szerint, kevésbé sikerült, mint az, hogy e nagy genie kiváló tehetségeit finom ízekre szedve, részeire bontva mutassa be olvasóinak. Inkább æsthetikus, minttörténetíró, inkább kritikus, mint philosoph. De mindenütt író, a ki nagyon rajta van, hogy mindent szépen fejezzen ki, a mi tolla alá kerül, hogy valami sajátos stílt alkalmazzon az új genrehoz, a melyet, tudtunkkal, legalább egész könyvben, még senki sem használt nálunk. Előadásán bizonyos hév ömlik el, a melyet csak erőltetett kifejezései hűtenek le a tárgyalás, a vizsgálat említett saját-ságain kívül. Mindenesetre beható tanulmány, hosszas vizsgálat eredménye e mű. Megérdemli a magyar közönség szokatlan érdeklődését, de megérdemli, hogy az irodalom is foglalkozzék vele s pedig ne csak afféle semmit mondó üres phrasisokkal, mint a milyeneket eddig hallottunk, hanem tüzetes bírálat alá véve az író módszerét, egész felfogását, dicsé-reteit vagy megrovásait s általános vagy részletes megjegyzéseit. Ebből kettős haszon háromlik irodalmunkra s az Arany költészetének tanulmányozása mind több-több hívót számlál soraiban, a hol ez ideig, a főn-tebb említettekén kívül, senkit sem láthatunk, a kit Riedl mellett említésre méltónak tarthatnánk.

Valóban Riedl finom megfigyelő tehetséggel kutatja Arany költészetének közegén át magának a művésznak eszméit: hogy gondolkozott az életről, a világról, a költészetről, mik a legjellemzőbb sajátosságai, mint magyar költőnek, milyenek az ő alakjai, hogy működik képzelme, mikor alkot, szóval: miben áll az Arany jelentősége? Mindezt hol széles, nagy vonásokban, hol részletesen, aprólékosan fejti ki, de mindig nagy

érdekel s rokonszenvvel kisérve hőst s az olvasóban is hasonló érzelme-
ket keltve. Mindjárt a tárgyalás elején jól jegyzi meg, hogy az «Arany
egyénisége első pillantásra költőhöz képest feltűnően józan, értelmes.
A *furor poeticus*nak, annak a szent örülésnek, melyben Shakspeare sze-
rint a költő szeme földről az égre, égből (a) földre villan, mintha nála
nyoma se volna.» De ott van lelke mélyén a túlságos érzékenység. Min-
den törzsurást kétszeresen érez. A külhatásokat fokozott érzékenysé-
gével rögtön magába olvasztja és sokáig megtartja, nem úgy, mint Petőfi, a
ki folyvást egyik végtelből a másikba ragadtatik. De rendkívül különös
s Arany egyéniségére s művészetére nagyon jellemző, hogy őt némely
oly érzés hagyja hidegen, a mely egy más költőt tán zokogásra indítana.
Például feltűnő e tekintetben, hogy a mint kertjében oltogat, a fattyú-
hajtásokat tisztogatja, gyümölcsfaival bűbelődik: a szomszédból egy kis
gyermeksírás hallatszik fülébe, a ki talán mit sem tud szemfödél alatt
nyugvó édes anyjáról. Aranyt a gondolatok, az eszmék indítják meg. Ez
az érzés hidegen hagyja. «Elég egy szívnek a maga sebe, elég, csak azt
köthesse be» — mondja igen jellemzőleg. E vonás is az epikusra vall
benne. Mások fájdalma, öröme, bánata reménye iránt kevésbé nyílik
meg szíve, de a magáét annál mélyebben s annál huzamosabban érzi.
Ezért állított meghalt leányának a *Toldi szerelmében* el nem múló emlé-
ket. «Min veszteségünk az, — írja a *Bolond Istókban* —, bármily alakban,
mely a bűnnek mélységet kölcsönöz.» Aztán azt kérdi: «hol van oly
bánat, a mely nem önös?» E néhány szó fölötté tanulságos Aranyra
nézve, a kinek túlfinom szervezete a külhatások közül is mintegy válo-
gatni látszik s a melyik aztán megihletti, azt művészetébe olvasztja.
Merően szemlélő, contemplatív természete a magába vonulásra, az
elzárkozottságra, a folytonos öntépelődésre, a lelki vívódásra indítja, a
miről részint művei, részint levelei tanúskodnak. Nem akar fájdalmaitól
szabadulni, ideális félenksége mintegy lekötve tartja bánatához, a mely
az idővel csak növekszik, mint a Tompáé, a ki papírra vetett jegyzetei-
ben körülbelül ugyanazt mondja, mint Arany, hogy az emlékezés
miatt nem lehet remélnie, a hátra nézés miatt előre haladnia.

Arany, mint epikus, a különféle jelenségeket saját mivoltukban
tárgyilagosan szemléli: Petőfi mindent saját érzelmében old fel. «Aranyt
— írja Riedl — az események mint multak érdeklik; Petőfit, mint a
jelen és jövő crisisai.» Ez igaz, csak hogy a felfogás különféleségén kívül
a művész alapindítéka is egészen más. Arany, művészi ösztönénél fogva,
inkább æsthetikai szempontból indul ki: Petőfi az æsthetikai mellett
politikaiból is, sőt néha csak politikaiból. Hogy Petőfi *Hunyadi László*
címmű balladaszerű költeményében belevegyül a XV. századbeli izgatók
csoportjába: ez talán nem elég szabatos kifejezés, mert a valóság az,
hogy Petőfi a XV. századbeli eseményt áthelyezi a XIX. századba s így

izgat nem a mult, hanem a jelen, saját kora érdekében. Petőfi, mint igazi lyricus, mint jó, előre látja a bekövetkezett eseményeket, maga is a szereplők közé vegyül s mindig legelül viszi a mozgalom zászlaját; Arany, mint par excellence epikus a megtörtént dolgok felett szemlélődik s a külvilág iránti rendkívül pontos megfigyelő tehetségével mindazt, a mit látott, nagy hűséggel adja vissza, mint a legfinomabb kristály tükör. Riedl szerint a tárgyilagos szemlélődés és részletes megfigyelés mintegy főtengelye Arany tehetségének: de költői szellemének az a bámulatos ereje, a melylyel «átteremti e megviselt világot,» mégis valami kimagyarázhatatlan, valami természetfölötti adomány s nem tartózkodunk bevallani, hogy minden nagy művész, s így egy nagy költő geniejében is mindig hiszünk valami ízekre nem tagolható, valami rendkívüli erőt, az alkotó erőt, mely a művészt élesen megkülönbözteti a tudóstól, bármily tárgyilagos szemlélődése, bármily részletes, pontos megfigyelése legyen is.

Bizonyára Arany kevésbbé az izgalmak embere, mint pl. Petőfi, s mint a hogy a régiek a költőt képzelték. De bár mily nagy praecisiót tanúsít is a külvilág visszaadásában, bármily józan s értelmes is, bárha virágain mindig ragad is egy kis föld, mint a hogy Riedl magát kifejezi; művészi *ösztöne*, a melyről azt mondja, hogy hiányát művészi *öntudatossága* pótolja, épen oly dúsán nyilatkozó, mint bármely epikai vagy drámai költőnél. Vajjon mi indította a még fejletlen ifjút, hogy színész, szobrász vagy festő legyen, mikor még mindezekről a művészetekről csak homályos sejtelmek voltak? Mi indította később, hogy a *Toldi*ba fogjon s oly híven rajzolja az anyai szeretetet, az egyszerű erkölcsöket, a páratlan lelkiismeretet, meg a feltörekvést, szívzajlást, azt a nyughatatlan érzelmet, mely sehogy sem tud kibékülni a létező világgal s valami nagyra, valami elérhetetlenre törekszik, hajtja a becsvágy s kitünni akarás, a büszke önértet, a nagy tetterő? Mikor még Aranynak nem voltak oly mély aesthetikai s művészi tapasztalatai s tanulmányai: bizonyára művészi öntudatosságát művészi ösztöne pótolta, mely csakúgy megnyilatkozott benne is, mint más nagy tehetségű költőkben, de itt is az ő egész egyéniségét, költészetét jellemzőleg, sajátosan. Ha csak a Petőfi-féle lyricus jóstehetséget nevezzük művészi ösztönnek s általában azt tartjuk, hogy a költő bizonyos megmagyarázhatatlan izgalmak közt él, melyekbe mindig vegyül az önértet büszkeségén, a feltörekvés nagyságán kívül jó adag hóbort is: Aranynál a művészi ösztönt az öntudatosság által hihetjük pótolhatónak, mi úgy látszik elfogadott nézet irodalmunkban. De ha azt véljük, hogy a művészi ösztön épen legmagasb fokán az alkotó erőben, az értelem kalauzolta phantasia oly nemű működésében rejlik, a melyet nem lehet bármily hosszas elmélkedés, bármily mély tanulmány által pótolni, a melyre csakugyan születni kell: Arany-

tól nem lehet megtagadni a művészi ösztönnek épen azt a legmagasb fokát, a melyről senki sem tudná megmondani, hol megy át az öntudatosságra s hol olvad vele össze. Arany maga is érzi s ki is fejezi a tehetségnek ezt az isteni szikráját, midőn meghalt barátjáról emlékszik:

*A lázas álmom, a szent hevülés,
Ama fél jóslat . . . vagy fél örülés,
Mely a jelenre hág, azon tipor
S jövőbe néz — most egy maroknyi por.*

De különben is már magában abban a tehetségben, mely mindig csak oly tárgyat választ, a melyre művészetének sajátos varázsát áraszt-hatja: nagy mértékű művészi ösztön nyilvánul. Azt hiszszük, hogy ha a művészi ösztönt nem a zabolátlan képzelem működésének tulajdonítjuk: Aranyban épen a legnagyobb fokú művészi ösztönt kell föltennünk, a melynek kissé kiszélesített köre mellett ugyan az öntudatosság veszt, de hisz a kettő Aranyból úgy összeolvad, hogy bármily elemző tehetség sem tudná a kettő közti szoros határt megvonni. Ennek tulajdoníthatjuk bátran azt a roppant gazdagságot, a melyet költői stílje mutat, hogy a hány tárgyat kiválaszt, annyiféle hangot talál hozzá. Valóban sok lelkesedésnek, pathosnak, humornak, naivságnak, gúnynak kellett ebben a lélekben fölkinselve lenni, hogy ily nagy könnyűséggel tudta alkalmazni!

Honnan merített Arany oly bőségesen? Erre a kérdésre már Gyulai Pál megfelelt emlékbeszédében, midőn elmondta, hogy Arany nemcsak a nép nyelvéből s költészetéből, hanem a régi magyar nyelvből s költészetből is egyformán táplálkozott s mindent, a mit átvett, saját geniusa erejével újjá teremtett. Csakugyan Arany nemcsak a népnyelv gazdagságait aknázza ki, nemcsak a még fel nem használt szó-lásmódokat, gazdag fordulatokat és sokféle árnyalatokat alkalmazza, de a compositio művészetének is nem egy erős vonását mutatja költés-zete, a melyet csak a népköltészettől tanulhatott el. Való, hogy később a nagy műköltőktől is sokat tanult e tekintetben, de ki tagadhatná, hogy a *Toldi* írója pályája kezdetén épen annyit tanult a nép- és régi mondai költészetből a compositiót, mint magát a nyelvet illetőleg? Innen van, hogy epikai személyeinek oly idyllikus családi jeleneteit szereti rajzolni, hogy szakít avval a pathetikus eposzi stíllel, a melynél semmi sincs távolabb szellemétől. Attila legbenső sátorában ott látjuk «a világ jövődő urát, hódító Hildának karjaiban» s mindenütt feltá-rul előttünk a leggyöngédebb, legcsaládiasabb, legbizalmasabb viszonyok rajza, a hol csak a nagy művészi érzékű költő jónak látja azt alkalmazni. Ez a bizalmasság, a melyet Riedl *intimitas*nak szeretne elnevezni, semmi egyébb, mint a lyricus közvetlensége. Azért a lyricus Petőfi

nagy mértékű közvetetlensége megvolt az epikus Aranyban is, de művészete alapsajátságaiban alkalmazta. Józanságát és értelmességét mély kedélye ellensúlyozta, higgadt műértelmét művészi ösztöne sarkalta; plastikai rajzaiban pedig mindenütt fölismerhető az a nagy közvetetlenség, a melyben a művész tárgyával állt.

Voltak s ma napság is vannak többen, kik az Arany lyrai költeményeitől minden szárnyalóbb érzést, minden felbuzduló, elragadó, sőt megható hevet is megtagadnak s nem tudják élvezni azokat a lyrai sóhajokat, a melyekben a költő fájó lelkét széttördelte. Azt hiszik, hogy a higgadt számítás, a nagy műgondra való törekvés megbénította kedélye áradatát. Nem tudjuk, Riedl ezekre gondolt-e, midőn a közvetetlenség hiányával vádolta Aranyt egyik-másik művében: de mindenesetre nagy kár, hogy nem igazolta egy pár példával ez általánosságban kimondott vádat. «Megesik, írja Riedl, hogy a reflectálás erőt vesz rajta (Aranyon) és képzeletének biztonsága, szemlélődésének nyugaltsága teljesen kiábrándítja. *A láthatár egyre tisztul, ellapul és egyszerre csak a köznapi próza szántóföldjén termünk.*» Vajjon lehet-e ennél nagyobb átok egy költőre? Mert mit jelent ez a köznapi próza szántóföldjén való termés? Nem azt-e, hogy az ihlet végkép elhagyta a költőt s pusztán csak értelmünk-höz tud szólni a nélkül, hogy szívünket emótióba hozná? Megengedjük, hogy Riedl beható és hosszas megfigyelés, fontolgatás után mondta ki e vádat; megengedjük, hogy Arany egyik-másik költeményében talán csakugyan teljesen kiábrándul: de épen azért ohajtottuk volna, hogy e vádat legalább néhány példával illusztrálta volna a szerző.

Hasonlókép nem ártott volna, ha Arany forradalmi költeményeinek *erőltetett, vad* hangjára szintén rámutat egy pár példában. Ezeket Riedl kivételeknek tartja Arany alkotásának általános szabályai alól s azt hiszi, hogy nem illettek Aranyhoz. Véleményünk szerint semmi sem jellemzőbb az Arany csendes, méla műzsájára, mint az, hogy még forradalmi költeményeiben is megtartott bizonyos komoly mérsékletet, bizonyos édes-bús alaphangot s alig találunk bennök valamit egy igazi forradalmi költő hevéből, villámokat szóró haragjából, romboló dühéből, kíméletlen vadságából. Még az *Ápril 14-ke* című költeménye is, mely az 1849-ben reszpublikává kiáltott Magyarországot üdvözli, aránylag nagyon józan és semmi sincs benne az akkori költők eget földet vívó átkozódásából s fékezhetetlen boszújából.

Van azonban Riedlnek a többi közt két feltűnően helyes észrevétele, a melyet még nem hallottunk Arany költészetének egyetlen tanulmányozójától sem. Arany költészete ugyanis nemcsak a magyar szellem és néptípus kifejezése, de az újkori európai művészet uralkodó tendenciáinak és eszméinek is visszatükrözője részint ki-kitörő, meg-megáradó pessimismusával, részint finom lélektani elemzésével, részint realis-

musával és pantheistikus hajlamaival. A mint e tényezőket higgadt gondolkodással tüzetesen magyarázva s itt-ott szellemes jegyzetekkel kísérve olvassuk: lehetetlen elfojtanunk őszinte elismerésünket az író iránt, ki e fejtegetésben akarva-akaratlan az Arany költészetének tösgyökeres s így «szűkkörű» magyarsága elleni vádakát útasította vissza erélyesen s férfiasan. Hogy azonban Arany olykor pantheismusba süllyed, hogy pantheistikus hajlamokat táplál: kissé bővebb bizonyítéokra szorult volna, mert így könnyen tévedésbe ejtheti az olvasót. Mintha Aranynak, az embernek puritán vallásosságával, józanságával, mély értelmével összeférhetetlennek tartanók még a művész pantheismusát is s mintha azt hinnék, hogy az egész elmélet, mely a művész lelkét pantheismusba süllyedve látja, épen oly tévedésen alapszik, mint azé, a ki a Tompa virágregéből a Tompa pantheismusára következtetne.

De nem akarunk e kérdésnél tovább időzni. Sokkal fontosabbnak tartjuk az író másik megjegyzését, semhogy azt hallgatással mellőzhetnők. Az Arany képzeletének elemzése máskülönben is egyik legszebb része a könyvnek, sokkal szebb és sikerültebb, mint a könyv másik fele, mely az epikai művészetről, a nyelvről és stílusról szól. De különösen becsessé teszi a következő finom észrevétel, mely aztán a kellő megvilágításban, apróra részletezve Arany művészetének egyik legkitűnőbb sajátosságát fejt ki. «Arany — írja Riedl — a lelki jelenségeket is testi hatásukban rajzolja; lelket és testet egyszerre lát úgy, hogy a lélek állapotai egyszersmind physiologiaiilag is fel vannak tüntetve. Költőink addig csak a lelki mozzanatokot írták le, vagy a testet is, de különválva. A mi századunknak egyik tendenciája, hogy mindent anyagilag is fel akar fogni költészetben is, tudományban is. Innen a modern illusztráló hajlam is, mely a költők (voltakép utólérhetetlen) látomásait és az elmúlt idők életét és történeti maradványait képekben akarja rekonstruálni. Aranyra nézve egy-egy indulat egyszersmind egy-egy arczkifejezés; a harag, a szégyen, az öröm sokféle nemei phantasiájában mindig egy bizonyos testi változás képével vannak összekötve. Ha egy személye lelkileg megindul, Arany látja és leírja szeme kidagadását, kezének görcsös összekulcsolását, idegei lázas hangyafutását, orrczimpáinak rezgését is, sőt néha a lelket csak a testen át jellemzi; csupán a test pathológiáját adja, mint a belső dúlás kifejezőjét. A testi és lelki jelenségek ezen együttes feltüntetése Arany legfeltűnőbb és legjellemzőbb sajátságainak egyike.»

Itt nem fukarkodik Riedl a példákkal. Arany minden rendű költeményeiből megmutatja, mennyire értett a nagy költő a szerelem, az álom, a düh physiologiája rajzolásához. Ime a megfejtés és magyarázat Arany «túlságos» realismusára, a melyet újabban Haraszti és Koltai is megtámadtak Aranyban.

A könyv negyedik fejezete Arany *embereivel* foglalkozik, az ötödik pedig *állataival*. Nem jobb lett volna-e, már csak a compositio kerekdedségénél fogva is e két fejezetet egynek venni Arany *alakjai* cím alatt, hol aztán az utolsó mellékfejezetbe jutott volna mindaz, a mi így a könyvnek külön, ötödik fejezete, de feltűnően aránytalan a többihez képest. Így szinte azt várná az ember, hogy Arany növényeiről is egy külön fejezet fog szólni, annál is inkább, mivel az író e rendkívüli szellem *természetrajzát* próbálta megírni. E, legalább nézetünk szerint, technikai hibát azonban a fejtegetés bőven kárpótolja. Először a személyek általános jellemzését, később az egyes kiválóbb alakokét vesszük, röviden, jobbára szabatosan, éles megfigyelő tehetséggel, szépen előadva. Mivel azonban e fejtegetés fonalát nem igen követhetjük: mindössze csak egy pár megjegyzésre kell szorítkoznunk.

Riedl az Arany embereinek általános jellemvonásai közt rámutat a *büszkeségre* is, mely a «magyar nép évezredek jogi állásának következménye» s felhossa Petőfinek a *Magyar ragyok* című költeményének egyik versszakát, mint a mely «bizonyos szeretetreméltó hetykeséggel jellemzi» a magyarnak úgyszólván veleszületett hetykeségét, rátartiságát, büszkeségét. Azonban a felhozott versszak kevésbé jól van választva, maga az egész mű nem tartozik a Petőfi sikerült költeményei közé s csodálatos, hogy Petőfítől erre vonatkozólag sokkal jellemzőbb példa nem akadt hamarjában az író tolla alá. Például felhozhatta volna a *Mit nem beszél a német* című költeményét, a melynek utolsó versszaka csakugyan híven jellemzi a magyar önérzet büszkeségét:

Lassan, német, húzd meg magad,
Könnyen emberedre akadsz —

Fegyverre nem is méltatunk,
Mint a kuttyát kibotozunk,
Úgy kiverünk, jobban se' kell,
Még a pipánk sem alszik el.

Ez azonban kevésbé fontos. Sokkal nagyobb fontosságú a részletes tárgyalásban Riedlnek az a tévedése, mely a Toldi Miklós és György valamint Attila és Buda közti viszonyra vonatkozik. Riedl szerint «úgy mint Toldi első része Miklós és György jellembeli ellentétére van építve, úgy Buda halálában is két testvér áll szemben: az energikus Attila és a habozó, tétlen Buda.» E felfogás, véleményünk szerint, nem felel meg a valóságnak. A Miklós és György közti viszony csak a cselekvény megindításánál szerepel főmotívumként. Ellenben az Attila és Buda közti ellentét valóban alapja az eposznak. Amaz csak a kiindulás alapja, emez az egész cselekvénynek. Másfelül a Toldi első részében sokkal is inkább előttünk van a Miklós alakja, semhogy érdeklődésünket valami

nagyon foglalkoztatná a bátyjával való ellenségeskedése, mihelyt Miklós elbujdosik hazulról. De a *Buda halálában* folyvást remegve várjuk a két fél közt kitörő harc kimenetelét, a villám lecsapását, melynek fenyegető dörgése egész végig kíséri a szereplőket. Kár volt még Riedlnek tovább folytatni ezt az eszmemenetet. Hogy Miklós és György akaratának ereje ugyanaz volna: szintén téves állítás. Miklós heves vérű, szenvedélyes ifjú, a kibén, mihelyt felgyújtják a feltörekvés, a becsvágy parányi szikráját, mindjárt kész előtte a pálya. György pedig egy léha udvaronc, a ki a rosszat nem «teljes erőszakosan» akarja, csak irigységből s némi megszokásból. Inkább talán aligha van két különbözőbb vérmérsékletű egyén, mint Toldi Miklós és György bátyja. E tévedést leszámítva, Riedl beható fejtegetéseit mindenütt érdekléssel és haszonnal olvashatjuk, bár a tanulmány kissé veszt érdekéből a mű vége felé. Arany bámulatos compositionális tehetségét még több oldalról is föl lehetett volna tüntetni: Riedl azonban rövid akart lenni, hogy unalmas ne legyen. A mint az Arany epikai művészetéről elmélkedik: megérinti a költőre ható irodalmi, politikai és társadalmi viszonyokat is; de könyvének nem ezek a sikerültebb részletei, hanem azok, a hol elemezni kell az Arany művészetének egyik-másik fősajátságait.

Igy, hogy csak egy példát említsünk, helyesen mondja Riedl, hogy az Arany epikai tehetségéből hiányzik a leleményesség, köznapi értelemben. Bonyolultabb mesét ügyesen kieszelni: nem az ő dolga. Fejtegeti, mit vett Arany a hagyományból, régi forrásokból, s hogy alakította át a kölcsönzött motivumokat *Toldiban* és a *Buda halálában*. Majd a komikai eposzokra térve, *Bolond Istókról* a többi közt így ír: «*Bolond Istók* első része a vidéki élet erkölcsi trivialitásának rajza; a mese maga gyenge, mint rendszeren, ha Arany nem támaszkodik valami kész mondára» stb. De vajjon a hasonnemű eposzok, az úgy nevezett korszerű eposzok, vagy jobban mondva, költői elbeszélések meséje oly erős-e, hogy mellettök az Aranyét határozottan gyöngének kellene mondanunk? Hát a *Don Juannak*, *Anyeginnek* oly erős meséjük van-e? Nem a lélek benső küzdelmeinek aprólékos festése-e itt a fő, mint az érdekes mese szövése? Bizonyára a ki a *Don Juant* olvassa, vagy az *Anyegin*t vagy akár a *Bolond Istókot*: szívesen elengedi a mese kevesebb érdekét, a cselekvény vontatottságát azokért a világos lélektani rajzokért, azokért a hoi pathetikus, hol humoros, hol gúnyos, hol élces kifakadásokért, a melyek a szív és értelem együttes működésének tán legmeghatóbb rajzai, a melyek sokkal inkább jellemzik magát a költőt, mint alakjait. A *Bolond Istókban* is mindenütt az Arany komoly alakja áll előttünk, nemcsak mint alkotó művészé, de mint szereplő egyéné. A *Bolond Istók* gyöngébb meséjét tehát inkább a költemény természete okozta, mint az Arany lelemény-hiánya.

Különben szívesen elismerjük, hogy Riedl nem igen hamar kodik ítélete kimondásával. Jól meghány magában mindent s egész könyvéről látszik, mennyit s mily előszeretettel foglalkozott e roppant sok oldalú művészettel, míg tanulmányát rendszerbe öntötte. Szívesen elmondanánk még, hogyan jellemzi a könyv hátralevő részében a balladák hőseit egy-egy odavetett megjegyzéssel s mily éles szemmel von itt-ott közöttük párhuzamot; megérintenők, mennyiben méltányolja az Arany nyelvét és stíljét, hogyan tudja kiválogatni a prózaíró Arany néhány jellemző sajátosságát, s milyen határvonalat húz közte és Gyulai között; megemlítenők Arany műfordításainak kitünő tulajdonságait, s kimutatnók a Riedl vélekedése ellen, hogy a *Szentiványi álom* fordítása még a *Hamlet*énél is remekebb: de immár be kell fejezni e töredékes észrevételeket s csak arra szorítkozhatunk, hogy egy pár *tol*lhibát megemlítsünk.

Riedl szerint Aranynak e pár sora:

Tisztessége vagyon, de magát alázza,
Hódoló *mosoly*nak arczát *lepi* láza —

mesterkéltséggel s nem magyaros. Ezt éppen nem lehet mondani Az *inversio* kissé ugyan szokatlan, de azért nem magyartalan. A következő két sorról szintén azt mondja Riedl:

Karimás kalappal
A juhörzö gyermek *meglopni* akarja.

Riedl szerint úgy kellene lenni, hogy: meg akarja lopni. De hátha itt Aranynak a *meglopni*-ra volt szüksége valami oly sajátos értelemben, mint Vörösmartynak a *Bort megiszszá*-ra, a mi nagyon valószínű? Egy helyett azt mondja Riedl, hogy az Arany női nem olyan *érezékek*, mint a Vörösmartyéi. Ha e kifejezés az *érzék* szokásos értelemben veszi, nem tudjuk, melyik alakjára kell ezt értenünk Vörösmartynak. Ahhoz is szó fér, hogy Aranynak e négy sora:

Harmat éri: rothad, sugár üti: sorvad,
Könye csak emészt, szerelemtől hervad!
E tüzet ama víz éleszt, nem oltja,
E vizet ama tűz nem iszsza, de ontja —

képtelen kép-e? A harmadik sor helyes értelme kétségbe sem jöhet, mivel tudvalevő, hogy a nagy tüzet a kevés víz még mérgeesebbé teszi. A 4-ik sor ennek aztán kissé merész nagyítása ugyan, de látszik, hogy az ihlet csak úgy ragadta a művészt. Az tény, hogy Arany az általános használatú irodalmi szavakat rokon mellékalakokkal gazdagítja, csak hogy erre Riedl rossz példákat hoz fel, mert a *pazér* és *elig* szókat Arany a nép nyelvéből vette.

A Riedl stíljére már tettünk egy pár észrevételt. Riedl tömör akar

lenni s e miatt nem eléggé magyaros; mélyre ható akar lenni s mégis világos, elmélkedő s mégis érzelmes. Mindenütt komoly, a kifejezésekben válogatni s mindig valami eredetiségre látszik törekedni, s e miatt nem egy helytt modorossá válik. Hangjában van valami a bizalmasból is, de általában kerüli azt a mostanában mindinkább hódító előadási módot, a melyet legjobban «komázónak» nevezhetnénk. Riedl inkább a másik végletbe esik, s úgy tetszik, mintha erőszakolná a nyelvet gondolatához. A kötőszóktól s névelőktől szinte irtózik. Az utóbbira jellemző példa a Byronból vett idézet: «Magas hegyek nekem érzelmek!», a mi érthetetlen. Az is megesik rajta, hogy egy pár szónak árnyalati különbségét vagy nem ismeri, vagy nincs rá elég figyelemmel. Például: Aranyról mindjárt a könyv elején azt olvassuk, hogy mikor visszatért mint vándorszínész bolyongásaiból, lemondott egyelőre minden művészi ambícióról és csak magának és *vak apjának* akart élni. A *vak* jelző az *apa* mellett komikus értelmű, a mit a *vak apád*-féle szó-lásmód mutat s így nem komoly tárgyalásba való. Ilyen ez is: «Deák *meg* Arany realitas érzéke, a józanság és mégis emelkedett phantasia egyensúlya a magyar *raç* ia-fia.» Az *ia-fiát* a nép soha sem használja komoly beszédben. A következő mondat nem hibás, de rosszúl hangzik: «Egyszerre csak közbe vágat egy vad kozák és a *barát* hű szívébe döfi lándzsáját.» Jobb volna így: *barátja*. A *barát* kifejezés mást is jelenthet s rosszúl is hangzik. Arany is más értelemben használja *Török Bálint*-ban. Ez a kifejezés pedig: «most a halottas koszorút nyomta hajába» (t. i. Arany János meghalt leányaéba) határozottan rossz, erőltetett és nem magyaros. Szokása továbbá Riedlnek az *egy*et oly helyeken használni, a hol csak a német szokta. Például: «Hamarkodó, expansiv *egy* természet,» «minő *egy* társaság találkozik *Bolond Istók* epikus talaján!» stb. Azt sem tapasztaltuk még egy írónál sem, hogy a *bennünk* mellől következetesen elhagyná a tárgy-ragot, mikor átható igével kerül is össze. Riedl így ír: «Vigabb megoldással örvendeztetnek meg *bennünk*.» Vagy: «a *Toldi* eposza merő középkorba vezet *bennünk*.» Mindezekben nagyon érezzük a tárgyrag hiányát. Különösen rosszúl sikerül Riedlnek a magyaros kifejezések változtatása, vagy más irányban való alkalmazása. Például Aranyról a forradalom után azt olvassuk, hogy: «színei *egy könnyen* rikitókká lesznek.» A *nem egy könnyen* oly nemű megszokott összetétel, a melyből a *nem*-et sehogy sem lehet elvonni.

Nem hagyhatjuk még említés nélkül azt a mostanában nagyon lábra kapó *kell, hogy*-féle gallicismust sem, mely fölötté rosszúl hangzik és sokkal egyszerűbbel föl lehet cserélni: «a ki oly vérmes férfi, mint az első két rész *Toldija*, abból a harmadik rész zsörtölődő, zsembes vénje *kell, hogy* váljék.» Sokkal egyszerűbb és jobb volna így: «abból vénjének kell válni.» stb.

Ezek azonban részletes apróságok. Riedl általában véve gondos stíltre törekedett s törekvése jobbadán sikerül is ott, a hol modorossága meg nem bénítja.

Dr. VÁCZY JÁNOS.

A phonetika elemei különös tekintettel a magyar nyelvre. Irta dr. *Balassa József*. Az ember beszélő szervezetének rajzával. Budapest 1886. Akadémia, 124 l. Ara 70 kr.

Még a múlt évben, nyár derekán jelent meg az idézett czímen dr. Balassa Józseftől egy terjedelmesebb phonetikai mű. Azóta hónapok teltek, s tudomra senki sem akadt, a ki e művet, nem mondom beható, de mégis szakszerű bírálatban ismertette volna. Hogy mily körülmény okozta e hallgatást, vajjon az-e, hogy nálunk még ez idétt phonetikai tanulmányokkal kevesen foglalkoznak, vagy pedig más egyéb ok, nem kutatom; tény, hogy a mű szaklapokban ismertetve nem volt. Pedig Balassa műve nagyobb művek számába megy; oly tért művel, a mely nálunk eddigelé csaknem egészen parlagon hevert, s hogy egyebet ne említsek, a M. T. Akadémia kiadásában jelent meg. Ily mű jogot tarthat arra, hogy ne csak tudomásul vegyük megjelentét, hanem közelebbről is megismerjük.

«Kun ei muut lihavat laula, minä laulan laiha lapsi», — minthogy más, hozzáértő nem szánta el magát a bíráló tisztre, addig is, míg valaki tüzetes és kimerítő bírálatot ír e műről, én teszem föl a kritika szemüvegét, csupán főbb vonásokban, röviden tüntetve föl: mit és hogyan írt meg B. s megfelel-e a mű várakozásainknak és azon feladatnak, melyet szerzője maga elé tűzött?

Balassa neve a magyar nyelvészet mezején nem ismeretlen. 1882-től fogva elég sűrűen jelentek meg apróbb hangtani fejtegetései a Nyelvtudományi Közleményekben, a Budenz-albumban, főleg pedig a Nyelvőr hasábjain. Már ez apróbb cikkekből észre lehetett venni, hogy munkásságában nem szerte csapongó, hanem egy tárgy körül forognak vizsgálódásai, a mi bizonyára dicséretes és napjainkban egyedül célra vezető törekvés. Másrészt azonban a legújabb német és angol nyelvészeti irodalomban csak kevésbé jártas olvasó is észrevehette, hogy B. fejtegetései nemcsak hogy egy nyomon járnak a német és angol phonetikusok elméletével, de sőt mindenestül a külföldi phonetika alapelveinek és tételeinek visszhangjai. Hímet varrott Bell, Sweet, leginkább pedig Sievers ezen vagy azon tételéről, s alkalmazta a magyar nyelvre. Ez utóbbi fáradsága egyedüli, habár — szívesen elismerem — nem megvetendő érdeme.

Ímént vázolt korábbi munkásságából következtetve, megvallom őszintén, már eleve némi bizalmatlansággal vettem kezembe Balassának szóban forgó, rendszeres phonetikai művét. Nem lévén azonban

barátja az ú. n. praconcepta ideáknak, igyekeztem megismerni magát a művet. Sejtelmem — sajnos — igaznak bizonyult.

Előtttem fekszenek azon főbb angol és német művek, melyeket maga Balassa forrásokul megnevez; ezekkel összevetve gondosan olvastam B. művét, s ennek alapján ki kell jelentenem, hogy Balassának a M. T. Akadémiától kiadott phonetikája végelemzésben nem egyéb, mint főleg Sievers és másod sorban Sweet és Bell phonetikai műveiből nem épen ügyetlenül, de nem is hibátlanul összerovott «mixtum compositum», az önálló fölfogásnak és eredetiségnek vajmi csekély jeleivel. Ha e műről a kölcsönzött részleteket lehántjuk, akkor B. úgy jár, mint Washington Irving amerikai humoristának «A könyvgyártás mestersége» című sketchében az a modern professzor, kinek pompázó piperéjéből utóbb nem maradt egyebe, csak néhány lengedező foszlányos ruhadarabja.

Balassa ugyancsak derekasan megvámolta Sievers és Sweet műveit. Műve előszavában maga is megvallja, hogy «mindegyikből átvette azt, a mit jónak tartott» (rugalmas kifejezés!), — hozzáteszi azonban, hogy «egyk rendszer sem tökéletes» és hogy ő «igyekezett a közös tévedések nyitjára jönni, és orvoslásuk módját megtalálni», főleg pedig a hangok kapcsolatairól szóló «egész tant rendszeresebben előadni, mint akár Sweet, akár Sievers.» S valóban műve több helyén czáfogatja is főleg Sieverset a végett, hogy port hintsen az olvasó szemébe, s megóvja eredetiségének az előszóban fitogtatott látszatát.

Egész hasabokat töltene be, ha, nyomról nyomra és lapszám szerint idézve, ki akarnám mutatni mindazon részeket, melyeket B. Sievers művéből átvett. S e tekintetben sajátságos eljárást követett. A szakaszok beosztása teljesen megegyezik Sieversével, de ezeken belül a phonetikai alapelvek s az egyes tételek kifejtésének egyezése mellett a tárgyalás sorrendjében oly felforgatásra akadunk, mely első tekintetre meglepő az olvasót; holott tüzetesebb vizsgálat után kiderül, hogy az egyes pontozatok mind megtalálhatók egységesebb tárgyalásban Sieversnél. B. illetén eljárásának nyilván való célja nem egyéb, mint hogy műve az eredetiség látszatát öltse magára. Még ott is, a hol jobban lekötik forrásművei, megváltoztatja a sorrendet. Így pl. az ú. n. kezdő hangkapcsok 3 fájának ismertetésénél a tiszta kapocs, mely Sieversnél első pontban van tárgyalva, Sweetnél pedig a második pontban, nála csak azért is a 3. helyen áll. S ezen eljárása legtöbbször a rendszeres tárgyalás rovására történik. Így pl. a consonansok hosszúságáról valójában csak a hangkapcsolatoknál lehet szólni; annak sem láthatni be okát, miért tárgyalja külön fejezetben a kapcsoló hangokat. Mindez egyébként mellékesebb dolog.

Vannak azonban nagy számmal B. művében oly tévedések, melyek arra mutatnak, hogy nem tudott mélyebben behatolni a phonetika tuda-

mányába. Lássuk a főbbeket. Sievers példája után ő is mentegeti magát, hogy nem törekedett egy általános hangrendszer föllállítására. Nem is vártuk tőle. Sajnos azonban, hogy az a rendszer, melyet föllállít, tele van hibákkal. Így mindenekelőtt nem fogadható el a hangok azon osztályozása, mely Balassánál található. Ő a hangok akusztikai sajátságait melőzve a gége működése szerint megkülönböztet zöngé, zöngés és zöngé nélküli hangokat. E felosztás gyakorlati szempontból nem bizonyul célszerűnek. Így esik meg azután Balassával is az a következtetlenség, hogy a szájban keletkezett hangok leírásában schemájától eltérve kénytelen az akusztikai szempontból összetartozó hangokat együttesen tárgyalni. Bár mint vélekedjék is B., sokkal helyesebb ennél Sievers eljárása, ki e hangokat akusztikai szempontból zengő és neszes hangokra s ez utóbbiakat ismét zöngés és zöngé nélküli zárt és fuvó hangokra osztja fel; e mellett azonban mindig tekintetbe veszi a hangok képzésének összes tényezőit. B. hangrendszere azért sem állhat meg, mivel a legtekintélyesebb phonetikusok (Bell, Sweet, Sievers, Hoffory stb.) egyező állítása szerint létezik zöngé nélküli gégehang is, valamint viszont neszes zöngé hang. Sievers műve első kiadásában (1876. 57. l.) még szintén egyenesen tagadta a zöngé nélküli nasalis létezését, de már a második s a legújabb, harmadik kiadásban (1885. 114. l.) elismeri létét s példákat is említ rá. Nem áll tehát Balassa azon állítása, hogy zöngé nélküli nasalisra példát egy nyelvből sem tudnak említeni. A mit elvont okoskodással czáfolatul felhoz, az annál inkább elvetendő, mert saját beismerése szerint az izlandi zöngé nélküli nasalisról nincs közvetlen tapasztalata. Sievers osztályozásának helyessége mellett szól végre a zengő és neszes hangok közti különbségtételnek a hangkapcsolatokban való nagy szerepe is.

Az ínyhangokról szólóban a *gy, ty, ny, ly* hangok egyszerű volta mellett bizonyító érvekül felhozza B. azt is, hogy ha rövid hangzó után e hangok közül bármelyik is következik, a szótag azért rövid marad; másrészt kettős mássalhangzóval magyar szó nem kezdődhetik, már pedig akárhány magyar szó kezdődik *gy*-vel vagy *ny*-vel. Mind a két dolog elmondható a *cs* és *cz* hangokról is, a melyeket pedig B. diphthongusoknak tart; ezek tehát az ő szempontjából nem lehetnek bizonyító érvek. Egyébiránt B. felfogása a *cs* és *cz* hangokról téves. Ezek is ép oly egyszerű hangok, mint amazok. Azon kísérlet, melyet Balassa leír s mely a hallásra történő érzéki benyomásra hivatkozik, nem illik fegyverül olyannak kezében, ki a hangoknak épen akusztikai sajátságára mit sem ad (V. ő. előszó, 5. l.). A magyar *cs* és *cz* hangok nem egyformák, Balassa szerint sem, az angol és német nyelv hasonló hangjaival. Sievers maga is elismeri az affricátákról szólóban, hogy köztük s az egyszerű explosivák közt nem vonható mindig szoros határfal.

A cerebialis z² nem fordul elő egy nyelvben sem; B. mégis felveszi a mássalhangzók táblázatába. A *ç* hang nem tekinthető bilabialis /hangnak, s a táblázatban mégis ennek helyén van fölvéve. B. azon állítása, hogy a francziában és a németben nem ejtenek hosszú mássalhangzót, csak némi megszorítással fogadható el; mivel összetételekben és kapcsolatokban ott is ejtenek hosszú mássalhangzót. Az «ottan, asszony, kézzel, szívvel» stbeff. szavakban B. nem hosszú, hanem kettős mássalhangzót lát; pedig ezekben ha nem szoros értelemben vett hosszú, de összeolvadt mássalhangzóval van dolgunk, melyet gyakorlati szempontból bátran nevezhetni hosszú mássalhangzónak; ellenben semmi esetre sem kettősnek, főkép phonetikai szempontból nem, mivel Balassa szerint is egy teljes hang létrehozására 3 momentum szükséges, a mi itt nincs meg kétszer.

A mit B. a hangok erőssége cz. 63. pontban elmond, az a mellett tanuskodik, hogy félreértette, illetőleg hibásan fogta fel azt, a mi Sieversnél a fortis és lenis közti különbségről van elmondva. A «fortis» és «lenis» műszók s a velök járó kategória nem küszöbölhetők ki a phonetikából, mint Balassa szeretné; mert vannak tényleg hangok, melyek közt egyedüli, lényeges különbség pusztán csak a lélekzet erősségi fokában található. Csakhogy természetesen B., schemája kedvéért hallani sem akar zöngé nélküli lenisekről. Ez már tisztán az ő dolga.

A hangkapcsolatokról és a hangváltozásokról szóló szakaszok lényegben tekintve szintén főleg Sievers és Sweet műveiből vannak kieszedve, a tárgyalás sorrendjének némi s már jelzett megváltoztatásával. Eredeti, finomabb megfigyelésekre nem akadunk B. művében. Még ott is, hol eredetinek iparkodik föltűnni, a tájékozottabb olvasónak szemébe ötlök az idegen portékának a köpönyeg alól kilógó része. Így pl. a magyar nyelvben az előreható hasonulás jelenségénél úgy tünteti föl magát, mintha neki sikerült volna azt megmagyarázni a hangsúly hatásából. Pedig megtaláljuk e magyarázatot Sievers műve mindhárom kiadásában ott, a hol az assimilatio fajaít ismerteti. Egyébiránt ezen szakaszokban is található számos hiba. Így pl. a szótag meghatározása nem szabatos. Két helyütt is hangsoportnak nevezi (89. és 90. l.) a szótagot; holott világos, hogy egy hang is képezhet szótagot. Nagyobb hiba ennél, hogy az assimilatiót a független (spontán) hangváltozások osztályába sorozza. Az assimilatio két fő fájának meghatározását meg épen hajlandó vagyok szórakozottságból eredt tollhibának tartani. B. szerint nyanyis (111. l.): az assimilatio előreható, ha a következő hang változik az előtte állónak hatása alatt; vagy pedig hátraható, ha a második (? első) változik az előtte (? utána) álló hang hatása alatt.

Balassa egyedüli érdeme abban áll, hogy a külföldi phonetika eredményeit alkalmazta a magyar nyelvre s ez utóbbi tényeit beleillesz-

tette amannak keretébe. E tekintetben, el kell ismerni, ügyesen járt el, noha maga is kénytelen bevallani, hogy e rész még sok pótlásra és javításra szorul. Hibákra helyyel-közzel itt is akadunk. Így pl. ezen mondatot: «Ha megteszi, ha nem teszi, az már mindegy» B. következő módon osztja fel phonetikai szavakra: — Ha | megteszi | — ha | nem teszi | — az már | mindegy. Pedig a ki magyarán hangsúlyoz, az e mondatot ekként ejti ki: Ha[~] megteszi | ha[~] nem teszi | — az már | mindegy.

Végül még fölemlítem, hogy B. magyar műszói közül egyik-másik kifogás alá eshetik. Így pl. a német «bewegungsgefühl» szót «működés-érzet»-tel fordítja, holott ennek rövidebb, világosabb és használatosabb magyar neve «izomérzet». Ugy szintén hibás az «emlékezetkép» (erinnerungsbild) e helyett: «emlékezeti kép». Az utóbbi helyességét bővebben vitatni, úgy hiszem, fölösleges.

Összegezve a mondottakat ismételjük, hogy B. műve phonetikai nézeteket nem tisztáz, czáfoló helyei nem meggyőzők, új dolgot nem mond, szóval nem tarthat igényt az eredeti mű nevére. Más dolog a forrásműveket felhasználni s ezek révén új eredményekre jutni és más dolog főbb tételeiket egyszerűen átvenni. A ki csak ez utóbbihoz ért, az nem író, hanem csak kompilátor. B. is, újat, eredetit nem lévén képes adni, hasznosabb s elismerésre méltóbb munkát végzett volna, ha Sievers vagy Sweet művét lefordítja s függelékben hozzászatolja a magyar nyelv tényeinek phonetikai szempontból való kimerítőbb ismertetését.*) Így nem élt volna vissza a M. T. Akadémia jóhiszeműségével, mely B. művét eredeti mű gyanánt adta ki. Sweet teljes önérzettel mondhatta: «Although my work has mainly been that of summarising and criticising the investigations of others, I have been able to add some original results of my own. Many of my views on the details of synthesis are original.» (Preface, X. p.) B. ezt jó lelkiismerettel nem mondhatja el magáról.

Dr. ZOLTVÁNY L. IRÉN.

Görög nyelvtan, (alaktan és mondattan) a gymnasiumok felső osztályai számára. Irta *Divid István*. 1887. Ára 1 frt. 30 kr.

A szerző elvei, melyek szóbanlevő munkájának szerkesztésében vezérelték, a könyvhöz való előszó szerint a következők: «a gymnasiumi tanulók szükségletének megválasztása a classicus attikai prózának szem előtt tartása, a tárgynak könnyű áttekintése, s a mennyire lehet, táblázatos előadása, a szabályoknak rövid és szabatos formulázása, s a mennyire csak lehetett, a latinnal való összehasonlítása.» A szerző továbbá, mint ugyancsak az előszóban mondja: «az újabb nyelvtudomány vívmányait is kellő figyelemben részesítette» — bár praktikus

*) Már ez bajosan lett volna «hasznosabb» dolog.

Szerk.

szempontból nem tartotta czélszerűnek, hogy «pusztán tudományos okokból a régi iskolai nyelvtan berendezésével szakítson.» Vizsgáljuk ezen elveket egyenkint, s lássuk, hogyan érte el velük a szerző azt a célt, melyet maga elé kitűzött.

«Mivel az alaktant» — úgymond a szerző — «1 és $\frac{1}{3}$ év alatt el kell végeznünk, erre legczélszerűbb olyan könyv, melyben a tanuló anynyit talál, a mennyire szüksége van, s ennél sem többet, sem kevesebbet.» Kétségbevonhatatlanul helyes elv. Más kérdés azonban, hogyan sikerült e nehéz feladatot szerzőnknek megoldani. — Hogy könyve rövidebb (és olcsóbb) az eddigi görög nyelvtanoknál, az bizonyos; — s az is tagadhatatlan, hogy a főbb tudnivalók kiszemelése általában véve bizonyos tanári gyakorlatra mutat. Csak helyeselhető hogy pl. a rendszeres hangtant csaknem egészen mellőzi nyelvtanában; de viszont a rövidsége való törekvés olyan részeket is mellőztet vele, melyek a tanításnak legérdemesebb feladatát képezik, s melyek az új tankönyv szükségét leginkább megokolnák. Tény, hogy a tanítás anyagát szűkebbre szorította; de ebben az anyagban az eddig szokásban lévónél tudományosabb vagy módszeresebb berendezést hiába keresnénk. Mellőzöm egyelőre a tudományos szempontot, s csak azt veszem tekintetbe, hogy a szerző tankönyvet írt. S ebből az utóbbi szempontból el lehet mondani, hogy a megtakarítás legnagyobb contingense az egész könyvben az *összehasonlítás* és *magyarázat* rovására esik. Igaza lehet abban a szerzőnek, hogy az anyag táblázatos előadása (bár rendszere sem tudományos) áttekinthetővé teszi a tárgyat olyan tanuló számára, a kit a tudnivalókra módszeresen már megtanítottak, — sőt talán még az is lehetséges, hogy maguk a görög alakok is hamarább megtanulhatók így, mint folytonos összehasonlítás mellett; de milyen természetlen és lélekölő lesz az ilyen tanítás, s mennyire nem felel meg az utasítások szellemének sem! Ötödik osztályú tanulóknak pusztán csak emlékező tehetségét foglalkoztatni; a táblázatokba osztott anyag egyszerű betanulására késztetni, ez nem mondható olyan munkának, mely új *tankönyv* szerkesztését utasításaink megjelenése után kellőleg indokolná! Már pedig a szerző a tanulóknak négy osztályon át szerzett ismereteivel egyáltalában nem törődik, a hangsúlyozás tanításától és a declinatióktól kezdve sem a latinnal, sem a magyarral semmiféle összehasonlítást nem találtunk a könyvben! sőt még magukat a különböző formájú, de egy functiójú *görög* alakokat sem hasonlítja össze sehol, pedig ez az összehasonlítás pl. már Curtiusnál sem hiányzik (l. Curtius, 122 §., 134 §. stb.).

«A classikus attikai prózának szem előtt tartásához» is fér néhány szó. Kellő tudományos kezelés mellett bizony nem kellene tartani azoktól a «nem attikai» formáktól sem, annyiaval kevesebbé, mert végtére is csak kb. egy éven át olvashatnak classicus attikai prózát az iskolában. Homeros, Herodotos és Sophokles nincsenek attikai prózában írva. De

bajos dolog is az ilyen különválasztás: s okunk van hinni, hogy szerzőnknek még komoly törekvés mellett sem igen sikerülne, mert hiszen pl. éppen paradigmái közé is nem attikai alakot vesz fel. (*μελίσσα*, e. h. *μέλιττα*, Xenoph. Kyrop. V. I. 23.)

További vezető elve a szerzőnek, hogy szabályait »röviden és világosan formulázza.« Itt megint az a meggyőződése, hogy a legtudományosabb szabály egyszersmind a legvilágosabb és sok esetben a legrövidebb is. De ezt a szempontot egyelőre még most mellőzve, csak úgy találomra a következő szabályokat idézem, melyeket vagy világosság, vagy magyarosság dolgában tartok fogyatékosoknak, u. m.:

1. l. 1. §. 2. «s szokott többnyire állani az összetett szavak első részének végén». Ellenben. pl. 37. l. 41, § *ὅστις ἥστινος* stb. írásmód található.

3. l. 3. §. 3. «Azon szót, melynek utolsó szótagján semmi hangsúlyjel sem áll, *tompa hangsúlyúnak* (barytonon) nevezik.» Jobb lett volna megmaradni a görög terminus mellett, mert így zavarra adhat a magyar terminus alkalmat.

5. l. 8. §. 3. «A hajtott hangsúlyjel . . . csak természeténél fogva hosszú szótagokon állhat.»

7. l. 12. §. 1. «A görög nyelvben van három névragozás, melyeket *tőbeli végbetűjük* szerint különböztetünk meg.» Persze, ha első sorban nem a *jelek* a fontosak, akkor háromnál több névragozást is lehet megkülönböztetni.

21. l. 24. §. Czime: «Lágyhangzói tövek.» (Egy sorral fellebb: hangzós tövek.)

38. l. 44. §. (Ez a paragraphus különben is rendkívül zavaros.) 2: «a mediumnak többnyire *visszatérő* jelentése van.» 51. l. 51. §. 5. «a mediumnak többnyire *visszaható* jelentése van.»

50. l. 51. §. 1. «Az *ἔν* szócskával kapcsolatban az indicativus mellékidei a *nem valóulást* fejezik ki.» A régi terminus-okozta zavar kapcsolatban van itt a homályos rövidséggel.

52. §. Czime: «Összevont *tiszta jellemű* igék.» Többször előforduló szerencsétlen terminus. Idevalónak tartom megemlíteni, hogy szerzőnk különben sem kerüli nyelvtanában a *képes beszédet* annyira, mint a valóságos magyarázatot. Beigtatástól, hangkilököéstől, meghosszabítástól, megrövidítéstől, stb. csak úgy hemzsegnék a szabályai. (L. pl. az 53 §-t és a következőt.)

62. l. 55 §. 5. a.) «E futurum (az u. n. attikai) . . . abból áll, hogy a teljes alakból a σ-t *kilököik* (kik?) s az ιςω végű igéknél egy ε-nak hozzágondolása után, βιβάζω-nál pedig e nélkül a összevonást alkalmazzák etc.»

79. l. 61. §. 2. «E szerint ezen ragozáshoz tartozó igék (articulus?) két osztályra oszlanak: A) -μ végű igék *praesens-kettőzéssel* B) ντμ végzetű igék.» Hát *φημί, εἰμί*, etc. ?

88. l. 62 §. 10. «*A cselekvő participiumok σ-val vannak képezve.*» Az összes cselekvő participiumok képzője szerintem -*ντ*. A görög nyelvtanok -*ς* nominativus-képzőt ismernek, melyet azonban a szóban levő könyv a declinációknál is elfelejtett kiemelni s a latinnal összehasonlítani.

89. l. 64. §. «*ἔσθηκα és ἔσθηκειν alakoknak . . . rövidített alakjai is vannak.*»

161. l. 111. §. «Az infinitivus . . . *igebeli természetét feltünteti abban*» . . . megint képes beszéd, és szerencsétlen terminus.

175. l. 124. §. 3 «Az egyes genit. *ragja ov* helyett *το, εω, ω.*» «A többes genit. *ragja άων, έων.*» «A tbs. dat. *ragja ησι, ης.*» stb. stb. Persze, ha, mint láttuk, a tövek alapján háromféle névragozást különböztetünk meg, azon sem csodálkozhatunk, hogy a tőhangzó a raghoz tartozik, vagy iagtattatik.»

Már a szabályok ezen sorozatában is szembetűnő, hogy a homályosság okát néhol nemcsak a fogalmazás gyarlóságában, hanem mélyebben kell keresni. S ezzel eljutottam a szerzőnek utolsó vezető elvéhez : hogy t. i. a mennyire a praktikus szempontok engedték, «az újabb nyelvtudomány vívmányait is kellő figyelemben részesítette.» Mint említettem, meggyőződése szerint a praktikus szempont nem zárja azt ki, hogy a tankönyv vagy tanítás a tudomány követelményeihez mennél pontosabban alkalmazkodjék. A tudomány maga a rendszer, s mennél tudományosabb a szabály, annál kevesebb a kivétel. Szerzőnknek ezzel az elvével tehát röviden végezhetek, és könyvének pontos átnézése után jó lelkiismerettel állíthatom, hogy az újabb nyelvtudomány vívmányait nemcsak nem értékesítette, hanem e tekintetben a még meglévő görög nyelvtanok mellett is hanyatlást mutat. Kár volna a helyért, ha ezen állításomat bővebben akarnám megokolni ; igazságát a könyv felületes átlapozása is bebizonyítja. A névragozásnál a jeleket egész mellékes dolognak tartja ; rag és végzet különbségével sincs tisztában (l. 175. l. 124 §. 3.) ; a tövek szerint három névragozást különböztet meg ; a beosztásnál a hangtani sorrendet egészen felforgatja ; [A) Más-salhangzós tövek : I. Folyékony tövek II. Foghangú tövek III. Torok és ajakhangú tövek IV. Hangkilökő tövek. (Hogyan illenek ezek a beosztásba ?) V. σ-tövek. B) Hangzós tövek, s ezek közt : ω és ο tövek, pl. *ἦρω, ἄρω (!!)*] ; az igeragozásnál az actiók és idők viszonyát illetőleg tökéletesen zavarban van, s kivéve a táblázatot (40 és kk. lap), a hol egyszerre csak «cselekvés» rubrikái is előfordulnak, nem is szól actióról ; de még a táblázatot is hibásan szerkeszti, mert a befejezett jövőt a beálló cselekvés rubrikájába osztja (44. lap.) ; fő- és mellékidőket különböztet meg praesensek és praeteritumok helyett, s a személyjelek táblázatában is (39. l.) ezt a megkülönböztetést teszi meg főszempontnak ;

ez az oka, hogy az augmentum és a kettőzés funkciójával sincs tisztában; ezért szükséges külön megmondania, hogy a «mellékidők augmentumot kapnak» — (39. l.) ellenben, hogy a kettőztetés megmarad a módokban is; ezért olyan zavaros a 66. lapon lévő szabály (57 §. 1.); ezért kell kiemelnie, hogy a «plusqupft. mindig a prfctumát követi képzésében» — (69. l.); — s végtére: ezért nincs tisztában a perfectum præsens, a *jelen* befejezett cselekvés használatával, úgy, hogy olvasókönyvének ide való gyakorlataiban körülbelül 12-szer rosszul használja a präteritum helyett; ezért szükséges megmondania: hogy a görög perfectum præsens értelmű, mintha ez már a nevében benne nem volna. Efféle hibák azonban onnan is erednek, mert az idők használatában minden összehasonlítást gondosan kerül a magyar és latin használattal. Hogy azonban a megkezdett lajstromot folytassam: szerzőnk a személyjeleket *kötőhangzóval* fűzi a tőhöz; ezt a kötőhangzót némely tövek kilökik (synkope); mások megnyújtják; ismét mások megrövidítik; így pl. a conjunctivus kötőhangzója gyakran *megrövidül* Homerosnál (178. l.); nemkülönben a hangzós tövű igék meg tőhangzójukat *hosszabbítják* meg (56. l.); ugyan-ezt cselekszik *τίθημι* stb. is (86. lap.); ellenben: «néhány hangzós tövű ige rövid tőbeli hangzóját az időképzésnél röviden hagyja, s néha -σ-t *ígytat* be.» Mások hosszú hangzó után is beigtatják ezt a -σ-t (57. l.); az igék (melyek?) tövük szerint 8 osztályra oszlanak, melyek közül négy osztály rendesnek, négy pedig rendhagyónak neveztetik; a szenvedő aoristos képzője -ην, a futurumé -ησομαι (67. l.); *ἔσθηκα* és *ἐσθήκειν* alakoknak a rendes ragozáson kívül *rövidített* alakjai is vannak» (89. l.) és így tovább in infinitum. Befejezik ezt az egész tanítást olyan táblázatok, melyeknek példányképeül a 60 §-ban lévő tarthatni; mind igen alkalmasok arra, hogy könyv nélkül irgalom nélkül megtanultassanak, de valóságos nyelvtudományi chaosnak nevezhetők, minden magyarázat és összehasonlítás nélkül, (rossz) szótárszerű rendben összehányva.

Mindent összefoglalva: az előttünk levő nyelvtan egyedüli jó oldala, hogy a többi meglévőknél rövidebb és olcsóbb, s hogy a legfontosabb anyag bizonyos tanári routine-nal van benne kiszemelve. De ezen anyag előadása kellőleg meg nem fontolt, tudományos és methodikus tekintetben egyaránt kifogás alá esik, szabályait képes kifejezések, homályos rövidség, itt-ott hibás magyarság, táblázatait pedig a tudomány-ellenes hagyományhoz való ragaszkodás többé-kevésbé megrontotta. Részemről tehát Dávid István görög nyelvtanát a már meglévő Curtius-Ábel, Hintner-Schill, vagy Szamosi-féle nyelvtanoknál sem tudományi, sem methodikus tekintetben jobbnak nem tartom, mint a gymn. utasítások szellemének meg nem felelő gymnasiumi használatra jelen alakjában a meglévőknél jobban nem ajánlhatom.*)

*) Az országos közoktatási tanács bírálata.

V E G Y E S E K.

— A budapesti philologiai társaság febr. 9-én tart felolvasó és választmányi ülést.

— Görög és latin anecdoták kiadását indították meg Studemund és Schoell (*Anecdota varia Græca et Latina ediderunt Rud. Schoell et Guil. Studemund*). Az első kötetet (*Anecdota varia Græca musica, metrica, grammatica* edidit Guil. Studemund. Berlin 1886. Weidmann. VI. 313 l. ára 10 m.) Studemund adta ki, a ki tudvalevőleg, mielőtt Hohenlohe herczeg neveztetett ki Elsass-Lotharingia kormányzójának, Manteuffel oldala mellett strassburgi egyetemi tanszékéről az új «Reichsland» tanügyi és politikai ügyeit igazgatta; e kötet boroszlói nyugodalmasabb állásának első, igen örvendetes terméke. Nem mind a mi benne foglaltatik, a szó szoros értelmében vett «anekdoton», van közte már kiadott mű is, de ezeket is megilleti az *ἀνέκδοτον* név, a mennyiben eddig ismeretlen vagy rosszúl ismert és a legnagyobb pontossággal összehasonlított kéziratok alapján új alakban jelennek meg. A kötet élén három canones harmonici, zenei értekezés, áll Stamm Adolftól ügyesen emendálva. Következik Choroiboskosnak fontos exegese Hephæstion *ἑρμηνείων*-ja első tizennégy fejezetéhez Hirschelmann Vilmos kiadásában, továbbá egy egész sor metrikus értekezés, Studemundtól mindenféle kéziratokból összegyűjtve. A grammatikai *ἀνέκδοτα* között van az állathangok különféle elnevezéseinek gyűjteménye a görögben, és egy értekezés (legkorábban Oppianosnak, a Halientica szerzőjének idejéből), melyben a főbb görög istenségek epithetonjai — köztük több ismeretlen — vannak összegyűjtve, és mely a mythologusokat kiválóan érdekli. Azoknak, kik a görög grammatikusokkal, első sorban Hephæstionnal és magyarázóival foglalkoznak, e könyv nélkülözhetetlen.

A második kötet, melyet Schoell adott ki (*Procli Commentariorum in rempublicam Platonis partes ineditæ* ed. Rud. Schoell. Berlin 1886. Weidmann. 240 l. ára 10 m.) Proklosnak az ismeretes neoplatonikus bölcsésznek és Platonmagyarázónak a Plato Politeiájához írt commentárjából a mind-edig még kiadatlan részeket tartalmazza. Proklos ezen commentárja, mely 480 táján készült és tizenhárom fejezetből állott, egyetlenegy kéziratban maradt ránk, melyet Laskaris 1491—92-ben Görögországból Medici Péter számára magával hozott, két részre szakítva; az első résznek, mely a könyv első nyolcz fejezetének legnagyobb részét foglalja magában, több ifjabb másolatát ismerjük; egyiküket, egy oxfordi másolatot, adta ki Grynæus 1534-ben. Második része (a 9-ik fejezettől a 13-ikig) 1500-ban a Salviati florenczi család könyvtárába, innen pedig a mult század végén Rómába a Vaticana könyvtárába került. Ebből Angelo Mai 1827, 28, 42-ben közölt terjedelmesebb részleteket, az egész töredék most jelenik meg először Usenertől és Schoell-től kitűnően emendált alakban. Kár azonban, hogy Schoell kiadását nem alapíthatta az eredeti kéziraatra, mely a Vaticanában nem tudni hol lappang, hanem be kellett érnie Holsteniusnak 1640 után készült pontos, de nem egészen teljes másolatával, valamint azt is csak sajnálni lehet, hogy nem tüntette fel az általa kiadott mű becsét és hogy nem csa-

tolta hozzá a Grynæus által nagyon rosszúl kiadott részletnek az eredeti florenczi kézíratra alapított kiadását.

— Rankavis Kleonnak «Heraclius» cz. drámájáról az Akadémia értekezései között tanulmány jelent meg dr. Tély Ivántól (Heraclius. Rankavis Kleon hellen drámája. Nyelvészeti jegyzetekkel. Budapest 1886. 45 l. Ára 30 kr.). Tély Rankavisnak régebben megjelent két drámáját is ismertette; a «Julian a hitszakadár» címűt 1879-ben az Akadémia értekezései között, a «Theodorát» a Fővárosi Lapok és a florenczi Revue Internationale 1885-ik évi folyamaiban. Jelen értekezésében az I. Heraclius byzanti császár történetét (619—671 Kr. u.) tárgyaló drámájáról szól; behatóan ismerteti tartalmát (4—30. l.), röviden megemlékezik azon könyvekről, melyeket Rankavis drámája megírásánál felhasznált és tárgyának régiebb, Calderon- és Corneille-féle feldolgozásairól, kimutatja magának a szerzőnek fejtegetései alapján, mennyiben tér el a Heraclius történetének ezen legújabb feldolgozása a történeti hagyománytól, megőrjíja Rankavist, hogy Heraclius hadjáratainak hosszadalmas leírásával a drámai cselekvény haladását minden ok nélkül feltartóztatja, végül mutatványokat közöl a dráma nyelvéből és nyelvészeti észrevételeket tesz hozzá. A darabban ugyanis háromféle iránylyal találkozunk: az előkelő személyek új-görög irodalmi nyelven beszélnek, mely kevéssel tér el a régi *κοινή* nyelvtől; az alsóbb-rangú személyek a közönséges társalgási nyelven beszélnek, végre a perzsa katonák a görög pórnyelvet használják, melybe azonban török szokat kevernek. Tély mind a háromféle nyelvből közöl mutatványokat, és ezek kapcsán feltünteti a társalgási és a pórnelv szókincsének régiebb, újabb és idegen elemeit; a német dialectusokból vett drastikus példákkal kimutatja, hogy az új-görög pórnelv és a régi görög nyelv között nincs nagyobb különbség, mint egyes német dialectusok és a német irodalmi nyelv között, végül pedig kifejti, hogy a régi görög és latin nyelv korántsem volt oly tisztán syntheticus és az új görög nyelv korántsem oly tisztán analyticus (segédigékre szoruló), mint azok szokták állítani, kik az új görög nyelvet a régi göröggel szemben egészen új nyelvnek szeretik feltüntetni.

— A nem rég elhunyt Miller Emilt a «legravasabb, legvakmerőbb és legnagyobb mystifikációval, melylyel valaha rászedték a tudós világot» vádolta Kopp Arthur («Beiträge zur griechischen Exzerptenlitteratur»), többek közt azért, hogy orphikus hymnusokat (melyek az Orphica Abel-féle kiadásában is megvannak) publikált egy papyrusból, mely sohasem létezett. Ezen vád ellen védi Miller emlékéét Croiset Alfred a «Revue critique» mult évi folyamának 48-ik számában. Kimutatja, hogy a kérdéses papyrus a Bibl. Nationale-ban, az 574-ik sz. a. őriztetik, és hogy Omont már három évvel ezelőtt leírását adta «Supplement Grec de la Bibl. Nat.» című catalogusában. Hozzátehetjük még, hogy azóta Wessely ugyanazon papyrusból újból kiadta a hymnusokat a Wiener Studien utolsó füzetében. Ezen publicatióból különben kitűnik, hogy Croiset nem kevéssé vetette el a súlykot, mikor «autopsia alapján» azt állítja, hogy Miller a kérdéses hymnusokat «a legnagyobb gonddal» adta ki. Miller publicatiója bizony nem a legpontosabbnak bizonyult.

— Alexander Trallianusnak, hatodik századbeli orvosnak a szem-bajokról szóló egy kiadatlan görög munkáját fedezte fel Puschmann. Editio princeps nemsokára Calvary-nál fog megjelenni Berlinben.

— Egy újonnan felfedezett egyházi író. A würzburgi egyetemi könyvtárnak egy V. vagy VI. századbeli codexében, egyikében a legrégibb ránk maradt latin kéziratoknak, egy névtelennek, mint ki lehet mutatni, Priscillianus IV. századbeli spanyol egyházi írónak, itt-ott csonka tractatusai maradtak ránk, számra nézve tizenegy, melyek nemcsak az egyháztörténelemre nézve birnak nagy fontossággal, hanem a philologust is érdeklik, a mennyiben a bibliának Sz. Jeromos előtti fordításából, az újabban oly hévvel kutatót «Itala»-ból, körülbelül 370 idézetet foglalnak magukban, melyek a kutatásnak bő anyagot szolgáltatnak. Az újonnan felfedezett egyházi író első kiadását a bécsi akadémia által kiadott «Corpus scriptorum ecclesiasticorum»-ban fogja közzétenni Schepps G., kinek «Priscillian, ein neu aufgefundener lateinischer Schriftsteller des IV. Jahrhunderts» című értekezéséből (Würzburg, 1886. Stuber. 26 l. N. 8-r. Ára 1 m. 50) vannak véve ezen adatok.

— Az aquincumi amphitheatrum északi feléről Torma Károly a Wochenblatt für Baukunde múlt évi folyamában (Nr. 75 és 79) érdekes, három rajzzal illusztrált ismertetést közöl. Tartalma a magyarországi szakember előtt Torma akadémiai értekezéséből ismeretes.

— A régi görög művészetnek az eposhoz való viszonyáról fontos munka jelent meg *Schneider* Arthurtól: «Der Troische Sagenkreis in der ältesten griechischen Kunst» (Lipcse. Engelmann. 1885. 191 l. 8-r. 5 m.). Míg régebben azon a nézeten voltak, hogy a régi vázákön látható képek a mondák költői, eposi feldolgozásának befolyása alatt állottak, és egyes tudósok nem haboztak egyik-másik elveszett régi epos cselekvényét az ilyen vázarajzok segítségével rekonstruálni, Luckenbach óta (Das Verhältniss der griechischen Vasenbilder zu den Gedichten des epischen Kyklos. 1880), ki némileg megszorította, bár korántsem tagadta, ezen hypothesis érvényességét, mindinkább arra a meggyőződésre jutottak, hogy az eposi tárgyú váza-rajzok a tradíció és a népmondán, nem pedig az eposon alapulnak. *Schneider*, ezen újabb véleménynyel szemben, a régibb álláspontnak jogosultságát, habár némi megszorítással, vitatja és kivált az Aiginából való Onatasnak Olympiában látható csoportozatára utal, hogyan vetettek sorsot a görög hősök, hogy melyikök vívjon Hektorral párba (Paus. V 25 sk.), mely csoportozat minden részletben az Ilias leírásának (VII. 161 sk.) mintájára készült.

— Pecz Vilmosnak Görög mondattanáról (1883), mint olvasóink emlékeznek még, nemsokára megjelenése után Spitkó Lajos e Közlönyben (1883 p. 1028) úgy nyilatkozott, hogy «szerzője művével nagy érdemre tett szert, mivel ő az első, ki a görög mondattant új formába öntötte. Ez érdemből művének egyes hiányai keveset vagy mitsem vonnak le. Szigorú bár kissé túlhajtott rendszeressége, éles logikája elismerésre s tiszteletre készítetnek». Ugyanezen mondattanról Ziemer Henrik, a »Junggrammatische Streifzüge» ismert szerzője, Pecz »Tropusai» német fordí-

tásának terjedelmesebb ismertetésében (Neuer Philologischer Anzeiger 1886, No. 56) a következőket írja: «Görög Mondattana a psychologiai momentumnak tekintetbevételével a mondat categoriái alapján épült. Az utóbbi elvet a németeknél is követve találjuk, így Schröer A. és Josupeit O. latin mondattanaiban, csak hogy Pecznél következetesebben van keresztülvive és az egyes mondatrészek és mondatfajok categoriái is pontosabban vannak nála megállapítva».

— Nagy Frigyes király híres füzeté a német irodalomról (1780), mely néhány év előtt új kiadásban jelent meg (*De la littérature allemande von Friedrich dem Grossen*, Heilbronn 1883. *Deutsche Literaturdenkmale des XVIII. und XIX. Jahrhunderts* 16. sz. A kiadó Geiger Lajos berlini egyetemi tanár), most német fordításban is fekszik előttünk: *Ueber die deutsche Literatur von Friedrich dem Grossen. Uebersetzt und mit Justus Möser's Gegenschrift herausgegeben von Dr. Heinr. Simon.* (Universalbibliothek, 2211. sz.). A nagy király kis könyve oly fontos történeti emlék és oly nagy hatással volt korára, hogy új kiadása és fordítása igen indokolt volt. Frigyes tudvalevőleg igen igazságtalanul ítelt nemzetének irodalmáról, melyet részben nem ismert, részben, egyoldalú francia műveltségénél és izlésénél fogva méltányolni nem tudott. Hogy mily tájékozatlan volt, legjobban mutatja az az egy tény, hogy füzetében, mely 1780 végén, tehát néhány hónappal Lessing halála előtt, jelent meg, Klopstockot, Winkelmann-t és Lessinget egy szóval nem említi, de nem említi Kleist Ewaldot sem, ki seregének egyik legjobb, a kunersdorfi ütközetben elesett tisztje volt, sem Ramlert és Gleimot, kik őt annyira dicsőítették ódáikban és dalaikban (főleg az utóbbi: *Kriegslieder von einem Grenadier*, 1758), sem Herdert, kinek egyik művét a berlini akadémia épen akkor jutalmazta volt. Goethének addig megjelent művei közül (Götz, Werther, Clavigo, Stella) csak az elsőt említi, melyet mint «ama rossz Shakespeare-féle darabok csúf utánzását» természetesen elítél. Wieland Oberonja 1780 márcziusában jelent meg s így még megbocsátható, hogy a király nem tud róla. Különb Frigyes ugyanazokat a nézeteket és ítéleteket, melyeket e füzetében közzétett, már legalább öt évvel előbb fejezte ki «Korom története» cz. művének egy helyén, melyet Simon szintén közöl fordításában. — Frigyes könyve közvetlenül igen kedvezőtlen hatást tett a németekre. Több füzet jelent meg ellene, az első Jerusalemtől, a legjobb Möser Justustól, melyet Simon újra lenyomatott. Klopstock több ódát és epigrammát írt a király ellen, Goethe is tervezett, sőt meg is írt egy czáfolatot, mely azonban sohasem jelent meg és eddigelé nem került elő. Idővel megnyugodtak az elkeseredett kedélyek, s a németek már azzal is meg voltak elégedve, hogy a «francia» Frigyes egyáltalában törődik a német nyelvvel és irodalommal. De általában kedvező hatású volt a király szózata, mert önbírálatra készítette és erélyes munkásságra serkentette a kortársakat, kik a nagyra becsült kritikus kifogásait tényekkel törekedtek megczáfolni.

— Goethe Faustja igen népszerű munka Angliában. Az első részt vagy harminczszor fordították angolra, a második rész átültetésével hatan tettek kísérletet: Birch, Bernays, Macdonald, Alfred Gurney, John

Anster és Bayard Taylor. Ez utóbbi lefordította a nagy munkának mindkét részét, még pedig lehetőleg ragaszkodva az eredetinek váltakozó alakjához is. Most az első résznek egy újabb fordítása jelent meg, egy amerikai némettől, Frank Claudytól (Washington, 1886), ki szintén megtartja az eredetinek versmértékét és sok tekintetben sikerrel oldja meg feladatát, de általában, E. P. Evans ítélete (Allg. Zeitung, 1887. 1. sz.) szerint, nem tudott jelesebbet adni, mint Bayard Taylor. Azt is méltán kifogásolja a bíráló, hogy Claudy sem bevezetést, sem magyarázó jegyzeteket nem csatolt fordításához, melynek pusztá szövegét bajosan fogják az amerikaiak megérthetni és élvezhetni.

— A Lorelei név eredetéről s jelentéséről érdekes előadást tartott Hertz Vilmos a bajor akadémiában (*Sitzungsberichte* 1886. 2. füzet). Ma már kétségtelen tény, hogy az úgynevezett Lorelei-monda, mely pl. Heine ismeretes költeményének teszi tartalmát, nem népmonda, hanem Brentano Kelemen költeménye, kinek *Lore Lay* cz. balladája 1802-ben jelent meg. A Lorelei tudvalevőleg egy visszhangjáról (mely azonban a vasút építése óta nagyon gyöngült) már századok előtt híres sziklás hegység a Rajna partján, melyről egyetlenegy igazi népmonda él a hagyományban, hogy t. i. a hegy belsejében törpék (vagy egyéb szellemek) őrzik a nibelungok kincsét. E mondát már a XIII. századi Marner ismeri (*Der Nibelunge hort lit in dem Lürtenberge*) s azóta is sokszor ismételték. A mit ezenkívül újabban mondaszerűt a Lorlei-hegyről beszélnek, az vagy ügyefogyott csinálmány (mint az úgynevezett rajnai mondák tetemes része) vagy modern költők önálló alkotása. — A mi már most a hegység nevét illeti, ez hármas alakban fordul elő: Lorelei, Lurelei, Lurlei. Rég felismerték, 1. hogy e név nem személy-, hanem helynév, és 2. hogy összetétel, melynek második része igen ismeretes; *die Lei* t. i. a Rajna s Mosel vidékén számtalanszor szereplő köznév, mely a. m. pala, palakő, palaszikla, hogy tehát 3. Lorelei a. m. Lorehegy, Loreszikla. — De mit jelent a szónak első fele? E kérdésre ad igen elfogadható feleletet Hertz id. fölolvasásában. A név először egy X. vagy XI. századi oklevélben fordul elő: *Mons Lurlaberch*; ez összetételből következethetni egy önálló *lurlo-* vagy *lur-ra*. Mit jelent ez? A hegy oldalában volt egy barlang (mely újabban a vasúti alagútnak esett áldozatúl), melyet a nép *Lurloch-* vagy *Hanselmannsloch*-nak nevezett. Ha e két név azonos jelentésű, akkor *Lur* a. m. *Hanselmann* t. i. törpe, elbe v. elfe. És ezt bizonyítgatja Hertz, roppant anyagot hordva össze az összes német nyelvekből és szójárásokból. E gazdag anyag kétségtelenné teszi, hogy a *lüren* (ma *lauern*, leselkedni) igének töve minden germán nyelvben megvan és hogy csakugyan első sorban 'szellemet', 'törpét' jelent. Számos a német helynév, melyben a Lorelei szó első eleme megvan, így pl. Lurenthal, Lurenbrunnen, Lurejerri (Loreforrás), Lurlesbad, Lorleswald, Lürmât (Lorerét), Lürenburc, Lurhalde, Lorberg, Laurenberg, Laueregg stb. Hertz tanulmányának eredménye: a német *hlür*, *lür*, gyenge alakjában *lúro*, képzővel *lurlo*, fem. *lúra* a. m. szellem, elb, és a visszhangjáról híres rajnai hegy, melynek üregeiben törpék őrzik a nibelungok kincsét, e luróktól vagy lurlóktól vette nevét: ófn. *Lüraberch*, kfn. *Lürlinberc*, *Lörleberg*, *Lörberg*, úfn. *Lurelei*, *Lourlei*, *Lorelei*.

— A német népdalról ajánlásra méltó kis dolgozat jelent meg, válogatott régi népdalok gyűjteményével Kinzel Károlytól (*Das deutsche Volkslied des XVI. Jahrhunderts*, Berlin, 1886, Neuenhahn, 63. l.). A bevezetés helyesen tájékoztat a német népdal fölfedezéséről, mely tudvalevőleg Herder és Goethe érdeme, valamint a nép- és műdal, nép- és műköltészet viszonyáról, és a népköltészet fejlődéséről. Csak abban téved a szerző hogy a legrégibb költészetet tisztán epikainak és a népköltészetet fiatalabb eredetűnek tartja mint a műköltészetet. A *feljegyzés* ideje nem egyszersmind a *keletkezés* ideje. A népek legrégibb korszakában is voltak lyrai dalok, az meg épen kétségtelen, hogy a népköltészet jóval régibb mint a műköltészet, bár az elsőnek termékeit csak aránylag igen késő feljegyzésekben bírjuk. V. ö. e kérdésről Steinthal H. kitűnő cikkét a Zeitschrift für Völkerpsychologie XI. kötetében.

— A Lenore-ballada tárgya a délszláv népeknél, valamint a görögöknél is ismeretes. Wollner V. 1882-ben kifejtette (Archiv für slavische Philologie), hogy e déli változatok közt a szláv, nevezetesen a szerb az eredeti, és e föltevést Psichari János pontosabban oda módosította, hogy a szerb népdal a tárgynak legeredetibb földolgozása, ebből származott a bolgár, ez utóbbiból az albán és csak az albánból a görög változat. E nézettel szemben Politis N. T. egy görögül irt tanulmányban (*Τὸ δημοτικὸν ἄσμα περὶ τοῦ νέκρου ἀδελφοῦ*, Athén, 1885) bebizonyítja, hogy a déli népdalok közül a görög dal az eredeti, melyből egymástól függetlenül származtak az albán és a bolgár változat, mire ez utóbbi a szerb és a többi szláv dalok és mondák forrásává lett. — A Lenore-tárgyra vonatkozóan két érdekes dolgozatra figyelemztetem olvasóinkat: Felix Liebrecht, Zur Volkskunde (Heilbronn 1879), p. 195: *Der Vampyr*, — és Erich Schmidt, Charakteristiken (Berlin 1886), p. 199—245: *Bürgers Lenore*. — Ezekhez járul Otto Böckel, *Deutsche Volkslieder aus Oberhessen*, Marburg 1885, p. LXXII.

— A híres Luther-melódia (az „Erős vár nekünk a mi istenünk” kezdetű dalnak szövegéhez) eredetéről egy idő óta heves vita foly a hymnológusok közt. Utoljára Baumker Vilmos állította, hogy e melódia egyes részletei, t. i. az egyes verseknek melódiái, különböző régi misék egyes részleteiből vannak véve, s hogy a dal főforrása a Missa de Angelis. Már maga az a fölfogás is sajátzerű s voltakép elképzelhetetlen, hogy Luther az ő dallamait egyes misei részletekből, minden sort másunnan, sajátította volna el, és szakértő bírálók már hangsúlyozták, hogy ily módon komponálni nem lehet. Most Thürlings kimutatja (Allg. Ztg. jan. 6.), hogy Baumker azon állítása is tarthatatlan, hogy a híres melódiának főforrása a Missa de Angelis, mert e mise nem régi, hanem új, valószínűleg a XVIII. század elején keletkezett zenemű. Az ünnep, mely e mise létrejöttére vezetett, valószínűen a Festum St. Angelorum Custodum, mely a XVI. században keletkezett Spanyolországban, de lassan terjedt és csak 1670-ben lett általános egyházi érvényűvé.

— Bürger Gottfr. Ágost német költő születésnapjául eddigelé rendszeren 1748. január 1-jét jelölték meg az életrajzi s irodalomtörténeti művek. Most, a molmerswendai anyakönyv alapján, ki van mutatva, hogy a költő születésnapja 1747. decz. 31-ke, megkereszteltetett 1748. jan. 4-ken.

— Frommann Károly György, a nürnbergi germán muzeum második igazgatója, jeles germanista, január 6. meghalt. Frommann 1814-ben szül. Coburgban, s Heidelbergben és Göttingában tanult. Már 1837-ben adta ki Herbolt von Fritzlar eposzát «Liet von Troye», később tanulmányozta és gyűjtötte a Konrad von Würzburg-féle «Trojanischer Krieg»-nek és Thomasin von Zerkläre tanító költeményének («Der wälsche Gast») kéziratait. Főérdeme: szójárási kutatásai s dolgozatai; ő szerkesztette 1854—59. és 1875 a «Die deutschen Mundarten» cz. kitűnő folyóiratot, ő adta ki újból (1876) Schmeller «Bajor szótárát», valamint Fröbel és Weikert nürnbergi szójárársban írt költeményeit, jeles nyelvtannal és szótárral. Élete utolsó éveiben a Luther bibliájának szövegével s nyelvével foglalkozott. E dolgozatainak körébe tartozik 1862-ben megjelent tanulmánya «Vorschläge zur Revision von Luthers Bibelübersetzung» és az új testamentom kiadása, 1870.

— Magyar eredetű szók a bánsági svábok nyelvében. A mindennapi érintkezés, melyben a Bánság téerein 5—6 nemzetiség naponta van, eredményezte azt, hogy nyelveik egymásból kisebb-nagyobb számú szókat kölcsönöztek. Kétségtelenül (akár közvetve, akár közvetlenül) a magyarból vannak véve a következő bánsági német szók: *kolátsché* (vagy kolátschen) kalács; *tschinakl* (vagy tschináchl) csolnak; *tschutré* csutora; *pujké* pulyka; *küsché* kása; *gülé* gulya; *gollasché* gulyás; *tschikösch* csikós; *pirosch* béres; *zallasch* szállás; *buktieren* megbukni és megbuktatni; *ménésch* ménés; *tschürde* csárda; *kokas* kakas; *gatjer* (pl.) gatyá; *tolmán* dolmány; *hotter* (vagy hottár) határ; *kepernik* köpönyeg; *fokosch* fokos; *haldermäsich* áldomás; *biko* bika; *pogátsché* pogácsa; *tschükün* csákány; *pitank* bitang; *tschischmé* csizma; *türéschleppe* türöslepeny; *tarhonjë* tarhonya.

E. K.

K Ö N Y V É S Z E T.

Aristophanis comici quae supersunt opera. Recensuit Fred. H. M. Blaydes. Vol. I. Undecim fabulas superstites continens. Vol. II. Fragmenta continens. Halle 1886. Waisenhausbuchhandlung. XC és 528 l. XIV és 628 l. Ara 16 m. — Tulajdonképen kisebb kiadása Blaydes nagy kritikai Aristophanes-edíciójának, melyből azonban mindeddig (1880—1885) csak öt darab és a töredékek láttak napvilágot. A nagy kiadás hihetetlenül hiányos apparatus criticusával nagyszámú «új» (de ritkán jó) coniecturái daczára értéktelen és a Velsen-féle kiadással össze sem hasonlítható, a kisebb kiadásnak pedig csak az az érdeme, hogy az egyedüli teljes Aristophanes-kiadás, melyben az Aristophanesre vonatkozó kritikai és exegetikai újabb irodalom legalább némileg értékesítve van.

Berühmte Handschriften des Mittelalters in photographischer Nachbildung. I. Das Nibelungenlied nach der Hohenems-Münchener Handschrift (A) nebst Proben der Handschriften B und C, mit einer Einleitung von Ludw. Laistner. München 1886, 4°, 48 lap a szöveg s 58 levél a kézirat, ára 60 mk. E nagyszerű vállalat előttünk fekvő első kötete nemcsak azért igen érdekes, mert a Nibelungének egyik legrégebbi kéziratának hű képét adja,

hanem valóban tudományos szempontból is fölötte fontos és értékes, mert a kézirat hasonmása oly kitünően sikerült, hogy a kézirat kritikájának és szöveg-javításának is szolgálhat alapjául. A bevezetés érdekesen próbálja kimutatni, hogy a kézirat, melyről Lachmann tudvalevőleg azt hiszi, hogy a nagy eposz legrégibb szövegét tartalmazza, egy csonka kéziratnak mása, és hogy azok a versszakok, melyek e csonka kéziratból hiányoztak, megvannak (bár némileg módosított alakban) a B-kéziratban. E fölfogás szerint persze az A-kézirat szövege nem lehet az eposz legrégibb és leghitelesebb szövege.

Boeckh August, Die Staatshaushaltung der Athener. Dritte Auflage, herausgegeben und mit Anmerkungen begleitet von *Max Fränkel.* Berlin 1886. Georg Reimer. I. XXVIII és 711 l. II. 317 és 217 (jegyzet) l. Ara 30 mk. — Böckh 70 évvel ezelőtt először, 1841-ben másodszer megjelent epochális munkájának legjobb kiadása, melyben a kiadó nemcsak Böckh kéziratai toldásait és megjegyzéseit vette fel, hanem az újabb szakirodalomra is folyton figyelemmel volt.

Bonitz, Platonische Studien. 3. Aufl. Berlin 1886. F. Vahlen. 323 l. Ara 7 m. 50. — A Plato interpretációjára nézve korszakot alkotó műnek ezen harmadik kiadása az előbbiektől alig különbözik egyébben, miut hogy fel van benne véve B.-nak 1878-ból való akadémiái értekezése «Zur Erklärung von Platon's Phädon p. 62 A» és hogy a jegyzetek részben tekintettel a Platónra vonatkozó újabb publicatiókra több helyen bővítettek.

Brédif, L'éloquence politique en Grèce. Demosthène. Deuxième édition. Paris 1886. Hachette. 374 l. Ara 3 fr. 50. — Igazi francia eszrit-vel írt munka, melyet a szakember is, ha nem is tanulsággal, mindenesetre élvezettel fog olvasni. Kár, hogy Br. Demosthenes ellenfelei ellen nagyon el van fogulva. A második kiadásban az elsőnek egynehány fejezete rövidebbre van fogva és kivált a polemikus természetű jegyzetek közül sok egészen elmaradt. Az utóbbit a tudományosság érdekében mindenesetre csak sajnálni lehet.

Caesaris commentarii de bello Gallico, erklärt von F. Kraner. Vierzehnte verbesserte Auflage von *W. Dittenberger.* Berlin 1886. Weidmann. 399 l. Ara 2 m. 25. — A «De bello Gallico» legjobb iskolai kiadása, mely a legújabb szövegkritikai tanulmányokra is kellő tekintettel van. Tizennegyedik kiadása az előbbiektől leginkább az által különbözik, hogy Gallia térképe Kieperttől új, rectificált alakban van hozzácsatolva. — Sokkal gyengébb Caesar e művének Eichert-féle kiadása iskolai szótárral (Breslau. Kern. 2-ik kiadás. Ara 1 m. 80.).

Gerber A. et A. Greef, Lexicon Taciteum. Fasc. I—VI. Leipzig 1877—1886. Teubner 704 l. Lex. 8-r. Ara 24 m. — Mintaszerű specialis szótár, mely nemcsak Tacitus helyes megértéséhez járul hozzá számos helyen, hanem a latin lexicographiának és grammatikának is becses anyagot szolgáltat.

Hahn Werner. Odin und sein Reich. Die Götterwelt der Germanen. Berlin, Simion, XVI, 347 l., 4 mk. — A német mythologia népszerű előadása.

Hubert, Römische Staatsalterthümer. In kurzer Übersicht zusammengestellt. Mit 18 Abbildungen und einem Plan. Berlin. 1886. J. Springer. 256 l. — A Kopp-féle «Grundriss» harmadik, gyökeres átdolgozása, mely igen jó tájékoztatónak bizonyul. A mellékelt ábrák ritka kivétellel sikerülteknek mondhatók.

Kalewala, Das Volksepos der Finnen. Übersetzt von Paul. II. Helsingfors, 1886, XI, 394 l.

A CLASSICUS OKOR ISMERTETÉSE GYMNASIUMAINKBAN.

1.

Mint már régóta, úgy ma is a két classicus nyelv és irodalom tanulmányozása képezi a gymnasium egyik főfeladatát. S azt hiszem, joggal. E tanulmány ugyanis egyrésről a fiatal elmére nézve hatalmas szellemi gyakorlat, mely legjobban veti meg a szükséges általános grammatikai és logikai készség alapját; másrésről pedig — s ez a legfőbb — e tanulmányok, helyesen kezelve és a szükséges elemekkel czélszerűen kiegészítve, legbiztosabban értetik meg velünk azon kor szellemét és életét, mely eszményi tartalmánál fogva az általános culturfejlődésre nézve a multban mindig igen hathatós tényezőnek bizonyult, s melylyel a modern műveltségnek is sok szála szorosan összefügg. Ez a kor a classicus ókor, friss teremtő erejével, egyszerűbb életviszonyaival és kiválóan idealistikus és æsthetikai jellegével.

Az a kérdés, kellően teljesíti-e a jelenlegi magyar gymnasium ezen eleje kitűzött magas feladatot. Nevezetesen: elegendőképen ismerteti-e meg tanítványaival a classicus ókor állami, vallási, társadalmi életének mindama konkrét viszonyait, melyek nélkül a régiek világnézetének, gondolkozásmódjának, irodalmi és művészeti productumainak felfogása és méltatása jóformán lehetetlen?

Azt hiszem, a ki viszonyainkat ismeri és elfogulatlanul ítél, nem adhat éppen kedvező feleletet.

Nagyon meg volna lepve a magyar abiturienti, ha saját olvasmánya, tanulmánya és tapasztalata alapján csak nagy vonásokban is kellene méltatnia pl. Horatius írói egyéniségét, szerepét az irodalomtörténetben és a római szellemi élet fejlődésében. Zavarba jönne, ha arra kellene pl. felelnie, miben különbözik egymástól Pheidias és Praxiteles művészete, vagy mennyiben befolyásolták vallási tendenciák a görög színügyet és plastikát. De ne hozzunk

fel ily általánosabb kérdéseket. Járatlanságot fog rendszeren tanúsítani akkor is, ha csak a mythológiából vagy az ókori régiségek bármely köréből kissé behatóbb feleletet kellene adnia. Sőt — s ez megint általános tapasztalás — mióta a világtörténelem nem képezi az érettségi vizsgálat tárgyát, még a régi népek politikai viszonyait és külső történetét is igen hiányosan ismerik a tanulók.

És nem tudom mi oknál fogva, de mintha ezt valamennyien igen természetesnek találják. Nincs az a vizsgáló bizottság, mely nem elégednék meg azzal, ha az abiturienst valamely classicusból egy azelőtt nem olvasott helyet tűrhetően lefordít. Hogy mit és mennyit olvasott s hogyan olvasta azt, tudja-e a művet, melyből fordít mint egészet is méltányolni, tartalmát, elrendezését, célját, irodalmi jelentőségét illetőleg, azt nem igen kutatják. Elég ha a fordítandó hely logikai összefüggésével meg tud küzdeni, a többire, a régiek életének méltatására, nem igen fektetnek súlyt. Tökéletesen megfelel, ha a constructiót el nem téveszti, vagy ha tudja, hogy postquam után rendszeren a perfectum indicativusa áll. S ha még azt is elmondja, hogy Cicero Arpinumban született és a triumvirek parancsára 43-ban öletett meg, akkor a követelményeknek egészen megfelelt.

És a mi keveset és töredékeset tudnak is tanulóink az ókori eletről, többnyire a holt verbalismus kódében marad. «Szavak, üres szavak», mondhatnók mi is. Mintha nem is reális világról volna szó reális emberekkel és tárgyakkal. Tiszta, plastikus képet az elmondottakhoz ritkán tudnak fűzni és az ókor mélyebb felfogása általában pium desiderium marad. Természetes, hogy ily eredmény azután kivált a nem philologus és a grammatikai tudás előtt kevésbé meghajló hallgatóra csaknem kicsinyes benyomást tesz.

Igy lép a tanuló az életbe. A világ, melyben nyolcz évig ugyszólván bekötött szemmel botorkált, melyről többnyire kellő rendszer nélkül csak beszélni hallott, a nélkül hogy azt világosan és teljes szépségében látta is volna, idegen marad előtte. Ignoti nulla cupido. Még fordításban sem vesz többé classicust a kezébe. S ha mégis egyszer-másszor megteszi, nem ismervén a régiek életét, lépten-nyomon előtte érthetetlen vonatkozásokra bukkan s kedvetlenül félre löki az író. Ha pedig később egyszer egy muzeumba teszi lábát és értelmetlenül kénytelen megállani a tiszteltetreméltó ókori maradványok és a művészet remekei előtt, elkese-

redve gondol vissza a sok órára, melyet nem használt fel eléggé czélszerűen. Nem csoda, ha így napról napra szaporodik a classicus tanulmányok ellenségeinek tábor.

És mi ennek a kelletlen állapotnak az oka? Első sorban mindenesetre tantervünk több hiányos és célra nem vezető intézkedése. De okai vagyunk jó részben mi magunk is.

Mindenek előtt constatalni kell, hogy a jelenlegi gymnasiumi tanterv kevéssé gondoskodik valamint általában a világtörténelem, úgy különösen ennek ókori részének sikeres tanításáról. Nem szenved kétséget, hogy a történelem tanításában a kettős fokozat a valóban helyes út. E kettős fokozat nem önkényes combinatió alapszik, hanem szükségképeni folyamánya mintegy a tanuló életkora és természeti fejlődése helyes megítélésének. Az első vagy előkészítő fokon a mondák világa, kimagasló egyéniségek és hatalmas jellemek eleven rajza, nagy horderejű eseményeknek közvetlen és az okoskodástól lehetőleg tartózkodó elbeszélése köti le a fiatal elmét. Ez adja meg a biztos alapot, melyre támaszkodva azután egy magasabb fokon válik csak lehetségessé az, mit pragmatikus történelemnek szoktunk nevezni. Így tanítják ezt jeles pædagogusok, így mondták ezt ki már több ízben a poroszországi gymnasiumok igazgatói által tartatni szokott conferentiák. Hasonló értelemben történt nyilatkozat az 1882-ben Brüsszelben tartott nemzetközi tanügyi congressuson is. S nincs talán tanterv, mely ezen felfogást a gyakorlatban ne követné. A mi tantervünk azonban, kissé hyperidealis s itt-ott kétes értékű elméleteket követve, a három alsó osztályban elvileg elveti a különálló történelmi oktatást s ez elvét a világtörténelemre nézve most is fenntartja, jóllehet a magyarok történetét illetőleg már engedni volt kénytelen. A kellő alap előkészítése nélkül az ókor oknyomozó történetét már a IV. osztályban rendeli taníttatni. Hogyan értsük meg már most kellően az ókori civilisatio érdemét oly tanulókkal, kik a mellett, hogy a magasabb történelmi belátásra egyáltalán még kevésbé képesek, még előkészítő cursuson sem mentek keresztül és sokszor még a legelemibb ismereteket is most kénytelenek először elsajátítani. Szép szó az, mit az Utasítások az alsó három osztály feladatának mondanak, t. i. a történeti érdeknek az ifjú lélekben való felkeltése. E feladat megfejtését az Utasítások sok egyébbel együtt a magyar nyelv tanárára bízzák. De a magyar nyelv tanára, még ha 6 órát is adnak neki hetenkint, első sorban

mindig a magyar nyelv tanárának tekinti magát és a történeti érdek felkeltése reá nézve igen másodrangú dolog. S azután ezen szép szavak nagyon is alkalmasak arra, hogy a történettanítás terén a semmit vagy keveset tevést kényelmesen el lehessen takarni. Különben is hogyan lehetne kellő történeti ismeretek közlése nélkül valódi történeti érdeket ébresztetni? Jobb, ha a kis fiúkat több pozitív ismerettel látjuk el. S ha erre hajlandó volna is a magyar nyelv tanára, utjában áll jelenleg az Utasítások szerint szerkesztett magyar olvasókönyv, mely Utasítások a világtörténelmi olvasmányra nem fektetnek épen főszólyt. Nézzük csak a legjobb hírnek örvendő Lehr-Riedl-fele olvasókönyvet. Alig pár lap jut benne világtörténelmi olvasmánynak.

Nálunk tehát az ókori történetet rendszeresen és összefüggésben csak egyszer, s akkor sem épen a kellő helyen, t. i. a IV. osztályban tanítják (a római császárok történetét az V-ben). Azután szó sincs többé róla. Még az érettségi vizsgálaton sem jut neki szerep. Mennyivel nagyobb gondot fordítanak a földra az osztrák és német gymnasiumok, de még a praktikus Angolország iskolái is, mely utóbbiakban más történetet mint ókorit jóformán nem is tanítanak. S azután a világtörténelem vagy legalább ennek ókori része több ellenző (szerintem alaptalan) felszólalás daczára mindennütt képezi még az érettségi vizsgálat tárgyát. S mennyi időt fordítanak általában másutt a gymnasiumi oktatás e fontos ágára!

Az osztrák tanterv szerint pl. a görögök és rómaiak történetét a II. osztályban heti 2 órában tanítják, az V-ben heti 3 órában a történelmet Itália meghódításaig, a VI-ban 4 órával a középkor végeig, míg végre a VIII-ban a 2. félévben heti 1 óra a görög és római történet kiválóbb részleteinek ismételtesére van rendelve. — A szász tanterv szerint (9 évi gymn.) az ókori történetet mindjárt az I-ben heti 2 órában adják elő, mi azután a II. és III-ban ismételtetik. Következik a IV-ben a keleti népek és a görög nép története, az V-ben a római történet heti 2—2 órában. A VI. és VII-ben ismétlik a görög, a VIII-ban a római történetet. — A berlini, u. n. kölni gymnasiumban (9 évi cursus) az I-ben heti 1 órában a classicus mythusokat ismertetik, a II-ban pedig heti 1 órában elbeszélések az ókori történetből vannak előírva. Azután a görög és római történetet a III-ban heti 2 órában tanulják, a VI-ban (2 óra) a keleti és görög történetet, a VII-ben 3 órában Róma történetét a görög történet ismételtesével. A IX-ben heti 3 órában az előbbi osztályok

történelmi anyagát újból ismétlik. — A bajor gymnasiumok (9 évi cursus) III. osztályában heti 2 órával az ókori mondák és az ókor története (Augustusig) szerepelnek. Pragmatikusan tárgyalják az ókori történetet a Gracchusokig a VI-ban (2 óra), a többi a VII-ben (2 óra). A IX-ben heti 2 órában az előbbi osztályok összes történelmi anyaga ismételtetik. — A württembergi gymnasiumokban (10 évi cursus) a keleti népek és a görög nép történetét Solonig először a III-ban tanulják heti 2 órában, a IV-ben 1½ órában folytatják az ókori történetet a pún háborúig és befejezik az V. osztályban (2 óra). A VII-ben pragmatikusan tanítják az ókori történetet Augustusig. A IX-ben heti 2 óra a görög és római régiségek: topographia, államszerkezet, pénzügy, hadügy, vallás, magánélet és művészet rendszeres tanulására van rendelve, míg azután a X-ben újból az ókori történet ismétlése következik.

Csak azért hoztam fel e hosszú s talán kissé száraz kimutatót, hogy tisztán lássuk, mily mostoha bánásmódban részesül nálunk az ókori történet, és hogy az e téren újabban tapasztalható feltűnő ignorantiának első sorban oka tantervünk hiányos intézkedése.

A IV. osztályban tehát, a mint a viszonyok jelenleg állanak, az ókori történetet valójában csak fogytékosan ismertetik. Az így támadt hézagokat azután a felső osztályokban sem pótolják kellően, és valljuk meg, a mi legalább a politikai és külső történetet illeti, tulajdonképen nem is pótolhatják. A történelem tanárának ez semmiféle utasítás által nem tétetik feladatává. A philologusoknak pedig, kikre mint valami csodadoctorokra mindenféle bajok orvoslását szeretik bizni, a külföldi praxishoz viszonyítva kevés idő áll nálunk rendelkezésére. És e kevés időből is mennyit vesznek igénybe a nyelvi és formai nehézségek és a stilisztikai gyakorlás, melyre pedig a philologusnak nagy gondjának kell lenni, mert az érettségi vizsgálaton irányadó és döntő szerepe épen a stilisztikai jártasságnak van. «Hic Rhodus, hic salta» gondolja tehát magában a philologus és így cselekszik is. Azután a classicus olvasmány, hogy alapos legyen, aránylag csak kis körre terjedhet, és ez olvasmánynál, hacsak nem akarjuk az összbenyomást nagyon zavarani és az olvasott mű aesthetikai hatását csökkenteni, terjedelmes és szorosan a dologhoz nem tartozó excursusokba nem bocsátkozhatunk. Ugynevezett történelmiekbe bizonyára legkevesebbé. És az Utasítások is meghagyják a philologusnak, hogy az antiquarius

magyarázatból csak annyit adjon, mennyi az illető hely megértésére okvetetlenül szükséges. Ki frissítse tehát fel a felső osztályokban egész teljében az ókori történetet és pótolja a hézagokat? A philologus, mint a fentebbiekből látjuk, a jelen körülmények közt aligha, legalább a mi a két classicus nép politikai és külső történetét illeti. Az ő figyelme az olvasottak irodalmi méltatása mellett csakis az úgynevezett antiquitásokra terjedhet ki. De itt sem elégitheti ki az eredmény azt, ki a viszonyokat vizsga szemmel kíséri, mert sok esetben nagyon is hiányosan szokták kezelni a philologiai oktatás e nagyon fontos részét. Az Utasítások sem szabják meg egész világosan a teendőket és nem adnak specialisabb útbaigazítást. Rendesen azzal éri be sok tanár, hogy a szöveget lépésről lépésre bizonyos magyarázattal kíséri. De e töredékes, szakadozott ismereteknek olymódu csoportosítása és kiegészítése, hogy azokból egységes és jól kiszínezett kulturképek keletkezzenek, ritkán történik meg. Hiányzik általában a tanítás ez ágában a kellő rendszer, tervszerűség és fokozatos haladás. Mindenütt csak a véletlen játéka. Nincs itt a feladat világosan kimérve és senki sem tudja, mit kelljen az ókori élet ismeretét illetőleg pl. egy VI., mit egy VII. oszt. tanulónál okvetlenül feltételezni. Az egyik tanár átveszi a másiktól az osztályt, s nem lévén seholy kimondva és körülírva, mit követelhet már tanulóitól, sok felesleges rendszertelen ismétlésbe bocsátkozik. De így történik sokszor a dolog akkor is, ha egy és ugyanazon tanár viszi tovább az osztályt. A töredékes tudás nem lesz állandó birtokká. Az ókor ki nem elégítő ismeretének második főoka tehát az antiquitások helytelen és minden módszer nélkül való kezelése.

De számba jön egy harmadik ok is. Nem alkalmazzák az ókori élet ismertetésénél a szemléltető eszközöket oly mértékben mint kellene. Gymnasiumaink e tekintetben gyakran vagy sehogy vagy nagyon szegényesen vannak felszerelve s e czelra alig költenek valamit. Természetes, mert e téren meglehetősen nagy nálunk a tájékozatlanság a philologusoknál ép úgy mint a történészeknél. S felsőbb helyről sem emelték még ki kellő hangsúlylyal ennek kiváló fontosságát. Az újabban kiadott könyvjegyzek történeti térképeket kivéve egyetlen történeti vagy philologiai szemléltető eszközt sem nevez meg. S ha ily eszközök állanak is rendelkezésre, gyakran nem használják fel tervszerűen és methodikusan, sőt bizonyos, nem epen dicséretes okoknál fogva nem egy histo-

rikus és philologus e dologtól határozottan idegenkedik és elég lanyhán veszi az egészet. Pedig a helyesen alkalmazott jó illustratio sokszor többet ér a legszebb és legbehatóbb fejtegetésnél. Megeleveníti a holt betűt, elősegíti az emlékező tehetséget, tisztább képzeteket ébreszt és jobban felkelti az érdeklődést. «Mily más világításban látja a tanuló pl. Horatiusnak Mercuriushoz intézett ódáját, ha az istennek ott említett tulajdonságai alkalmas illustratioók segítségével szemlélhetőkké is lesznek, vagy ha más helyütt ismét Létónak engesztelő és haragvó fia kettős alakjában lép testi szemünk elé, mint Apollo Kitharcedos és mint rettentően felfegyverzett és halálthozó isten», mondja egy pædagogiai író.

S még egy negyedik okot is fel lehet hozni arra nézve, miért marad oly hézagos az ókor ismerete és hanyatlik nálunk mindinkább az ókori tanulmányok iránti érdeklődés. Ez az antik művészetnek, mint Trefort mondja, az ókori cultura e legfényesebb oldalának a tanításban való teljes elhanyagolása. Pedig ezáltal éppen legbecsesebb tartalmuktól fosztjuk meg a classicus tanulmányokat, mely tartalom e tanulmányoknak talán még leginkább volna képes népszerűséget biztosítani és tágabb köröknek is figyelmét lekötni. Az antik cultura körében a képzőművészet az, melynek remekei, eleven hatásukat tekintve, még jelenleg sem indultak hervadásnak. Csak általuk lehet az ókori műveltséget, továbbá a régi irodalmat jellemző fővonásokat, a nemes egyszerűséget és nyugodt harmóniát valóban átérteni. És a nevelés æsthetikai feladata is nyerne vele, mert mióta a gymnasiumban a szabadkézi rajz háttérbe szorúlt, a nevelés æsthetikai oldala valóban hanyatlásnak indul, úgy hogy a reáliskolát végzett tanuló jelenleg több æsthetikai és műérzékkel kerül az életbe, mint a gymnasista.

Az a kérdés, hogyan lehet a felhozott bajokon segíteni.

Arra, hogy a történettanítás a jelenleginél czélszerűbben rendeztessék be, vagy hogy az antiquitások és az ókori műtörténet a felső osztályokban esetleg külön tantárgyként szerepeljenek, vagy hogy az eredeti szövegen gyakorolt classicus olvasmány a jelenleginél nagyobb kört öleljen fel, természetesen nem lehet kilátás. Pedig a dolog nagy haszonnal járna és annyira-mennyire lehetséges volna a tanterv nagyobb felforgatása nélkül is. Szabadítsuk csak fel az I. és II. osztályban a magyar nyelv tanárát a történeti érdek jelenlegi módon való ébresztésének kissé kényelmes

feladata alól. A maga tulajdonképeni dolgát azután szépen elvégzi ö heti 4 órában (másutt még kevesebb idő alatt is megteszi az anyanyelv tanára kötelességét). A megmaradt 2—2 órát (a II-ban a számtantól is elvéve egyet, mert ott a számtannál a heti 4 óra a gyakorlatban határozottan soknak bizonyúl) nagyon czélszerűen a világtörténelem alapvető ismertetésére lehetne fordítani. Azután csak el kellene rendelni, hogy a görög történetet az V-ben, a rómaid a VI-ban havonkint legalább 1—1 órában főbb eseményeiben ismételjék. A VII. és VIII. osztály óraszámát minden nagyobb merénylet nélkül 1—1 órával meg lehetne toldani (a szászországi és porosz gymnasium VII. és VIII. osztályában a heti óraszám 32, Würtembergben szintén 32, a IX-ben $33\frac{1}{2}$, a X-ben $34\frac{1}{2}$). E két órában az irodalomtörténet, régiségek és ókori műtörténet felett lehetne rendszeres áttekintést nyújtani s így a 8 évi classicus tanulmányt méltóan és czéltudatosan befejezni. De mondom, minderre egyáltalán nincs kilátás, mert törvény- és tantervváltozással járna és, bár nézetem szerint alaptanúl, de mégis túlterhelési panaszokat idézne fel.

Nekünk tehát a jelenlegi tanterven belül kell iparkodnunk a fent elősorolt hiányokon segíteni, a leggondosabban kiszámítva és szabályozva az iskolai munkát, tervszerűen és rendszeresen belevonva a magán tanulmányt, szorgalmasan és tudatosan felhasználva az összes irodalmi és szemléltető eszközöket.

A fődolog az iránt tisztába jönni, mit kívánhatunk és kívánjunk is a tanítás minden egyes fokán a tanulóktól.

Az első három osztályt végzett tanulótl okvetetlenül lehet s meg is kell követelni azt, hogy jártas legyen a mythologia kiválóbb reszleteiben és ismerje a görög és római történelem főbb alakjait és eseményeit. A mythológiát különösen hangsúlyozom, mert jobb eszközt arra, hogy a gyermek szívében az ókor iránt szeretetet ébreszszünk és phantasiáját nemesen megtermékenyítsük, a mythológiánál nem ismerek. Oly tanulót, ki mindezzel nincs tisztában, nézetem szerint nem volna szabad a IV-be bocsátani. Mert csak így lehet gyümölcsöző a IV-ben a történelem pragmatikus tanítása s csak így lehet ott a műveltségi és műtörténetre is nagyobb súlyt fektetni. Ezt elérni feladata a magyar nyelv tanárának, ki rendesen egyszersmind philologus is. E czélra minden lelki furdalás nélkül az I-ben hetenkint 2, a II-ban heti 1—2 órát fordíthat. Így a szokottnál jobb munkát fog végezni és csakugyan

eleget tenni az Utasítások azon kívánalmának, hogy a tanulóknak történeti érdeket ébresszen. Fel fogja tehát használni a magyar olvasókönyv összes mythologiai és világtörténelmi részleteit. A magyar történeti olvasmány, mióta a magyarok története a III-ban rendes tantárgy, bátran háttérbe szorulhat az I. és II. osztályban. Igaz, hogy olvasókönyveink világtörténelmi olvasmány tekintetében keveset nyújtanak, legtöbbet még a Kármán- és Bodnár-féle olvasókönyv. A tanár tehát élő szóval fog a tanulóknak beszélni, a szükséges adatokat és neveket pedig feljegyeztetni, mi az annyira óhajtott dictandó íráshoz igen alkalmas anyagot szolgáltathat. Így lassankint elvégzi a mythologia és a görög és római történet főbb részleteit, beleszöve itt-ott érdekesebb s könnyebben érthető műveltségi rajzokat is. Az iskolában elmondottakat magánolvasmány által bővített és kiegészített. Ez annál könnyebben fog sikerülni, mert a hitregei és leíró történeti olvasmány iránt a fiatal tanulók tapasztalat szerint rendkívül fogékonyak. A tanár az ifjúsági könyvtárnak e célra szolgáló könyveit igénybe veszi s okosan és megfelelően kezeli. Itt persze baj van. Nincsenek még igazán jó történeti segéd- és olvasókönyveink, minők pl. a németeknél a híres Roth-féle történelem, Stoll könyvei, Winter, Enderlein, Schmidt, Abicht tankönyvei. De még jó s egyuttal olcsó mythológiánk sincs. Általában e nembeli történeti irodalmunk még csekély és nem épen értékes. Tehát ilyféle könyveket kellene az ifjúsági iratok tárában első sorban kiadni. A szemléltetést már e fokon meg lehet kezdeni. A mythológiánál a főbb istenek és hősök nevezetesebb ábrázolásait mutatjuk be, megfigyeltetve a tanulókkal az egyes alakok feltűnőbb jeleit és attributumait, de kerülve minden æsthetizálást és műtörténeti fejtegetést, mire a tanulók e fokon még egészen éretlenek. Néhány régiséget is be lehet már mutatni, nevezetesen a ruházat, fegyverzet, lakás és hasonló külsőségek köréből. Itt azonban csak fali táblák tehetnek szolgálatot, kisebb illusztrációk gyermekek előtt inkább szórakoztatók mint tanulságosak.

Ily előzmény után nagy feladat vár az ókori történelem tanárára a IV. osztályban, illetőleg V. osztályban. A történettanítás így a IV-ben jórészt csak recapitulálás és könnyebben marad idő arra, hogy az államszerkezetet, a szellemi életet, a műveltségi mozzanatokat is jobban lehessen méltatni és az egészét általánosabb szempontok alá vonni. Elengedhetetlen, a mit pedig bizony

gyéren tesznek, hogy a szemléltető eszközök egész apparatusa lelkiismeretesen felhasználtassék.

Mindenekelőtt természetesen szükségesek nagy fali térképek, melyek közt legjobbak a Kiepert-félék; szükségesek továbbá fali tábla-nagyságban a régi Athene (Curtius-Kaupert vagy Rheinhardt) és vele együtt az Akropolis (Kaupert, Launitz), továbbá a régi Róma (Kiepert, Rheinhardt), Olympia (Baumeister), Alexandria, Syracusa, Carthago helyrajzai. Ilyenek kellő nagyságban való elkészítésére a tanulók, mint nálunk is, szívesen vállalkoznak.

Nagyon jó szolgálatot tehetnek továbbá a nemrég megjelent Hirt-féle «Historische Bildertafeln» (I. r. 1 frt 20 kr.), hol 8 táblán a görög és római vallásügyre, játékokra, magán életre és hadügyre vonatkozó legjellemzőbb dolgok kisebb rajzokban vannak módszeresen és helyes megválogatással összeállítva. E táblákat azonban nem könyvalakban kötve kell használni, hanem táblapapírosra húzva és az osztályban állandóan kifüggesztve. Egyben-másban kiegészítésül szolgálhatnak Falke «Hellas und Rom», Baumeister «Denkmäler des cl. Alterthums» és Schreiber «Culturhistorischer Bilderatlas» című művei, bár itt mértéket kell tartani s ez igen gazdag műveket inkább a felsőbb osztályok részére felretenni. Hogy egyes főbb dolgok nagyobb arányu képekben is meglegyenek, magától értetődik. Ilyenekül itélem a Launitz-fele fali táblák közül Olympiát (szép kép Falke művében is), a görög színházat a comicussal és tragicussal, a palæstrát, a togatust és római nőt, a hoplitát (bíven színezett kisebb kép Jäger világtörténelmének 1. füzetében), a legatust, centuriót és legionariust, mely utóbbi pilummal és scutummal 30 márkáért dr. Lindenschmidt-fele mintázatban is kapható. A Langl-fele történeti képek közül felhasználandók a Dionysos-színház (szép reconstitúció Falkénál), a tragikus költő háza és szintén Langl «Griechische Götter- und Helden-Gestalten» című szép művéből a főbb alakok. Falke nagyobb képei közül (keretbe téve) a spártai dromos, a circus maximus és a verseny a circusban, Baumeisterből a színezett comœdia-jelenet. Fényképben (legolcsóbbak és jók a Rive-félék Nápolyban) a diskusdobó, a küzdők csoportja. Falitábla-nagyságban a tanulók görög és római fegyvereket, triemist, tábort, ostromló tornyot, ballistát, görög és római pénzmemeket és hasonlót szívesen készítenek.

Kiválóbb vidékek, városok és helyek látóképeit is be kell mutatni, mindig az illő helyen. A Langl-fele képek közül emlitem

a via Appiát (Falkénál is), Syracusát, Pompejit, Palmyra romjait. A Falke-felékből Delphi vidékét, a marathoni és platæai csatamezőt, Athenét és az athenei piaczt (a mai Athene szép képe Baumeisternél II.), Sphäria szigetét, a római forumot (dr. Lohrgipszöntvényében is, mai állapotában Langlnél), a régi Rómát. Egyéb ilyenmű képek szép photographiákban kaphatók Quasnál Berlinben.

Történeti események, csaták, ostromok régi vagy egészen egykorú ábrázolásai is bizonyos ovatossággal alkalmazandók, mert itt sokszor a történeti hűség kifogás alá esik. Ilyenek pl. az ismert Alexander-csata, a Traján oszlopán látható jelenetek stb. Még nagyobb vigyázat szükséges a történeti eseményeknek modern művészek által való ábrázolásánál, mert itt gyakran inkább valamely művészeti mint szorosan vett történeti szempont volt az irányadó.

Válogatósnak kell lenni arczképek bemutatásánál is. Soknál az azonosság mai napig sincs végleg megállapítva, mások pedig nagyon is eszményítve vannak. Megtörténik az is, hogy egy és ugyanazon személyt ábrázoló képek egészen eltérő vonásokat mutatnak. Különösen oly arczképeket kell bemutatni, melyeknek más tekintetben is becsök van, vagy hol az illető személy tipikus jelenség. Nagyobb arányu képekben találhatók Launitznál Homeros, Cicero; Luchs «Culturhistorische Wandtafeln» czimű művében Perikles, Sophokles, N. Sándor, Cæsar, Augustus; a Hirth-féle «Antike Charakterköpfe» czimű gyűjteményben Sophokles, Sokrates, Plato, Demosthenes, P. Cornelius Scipio, Cicero, Cæsar, M. Brutus, Nero. Más arczképek részint nagyobb photographiákban kaphatók, részint Baumeister könyvében találhatók. Túlságos sokat e tekintetben nem kell nyujtani.

Egyik főgondját kell hogy képezze az ókori történelem tanárának a műtörténet, és pedig annak architektonikus része, az a «kövé meredt költészet», mely a népszellem legprágnansabb kifejezője s aránylag könnyen érthető. Hozzá még az architektonikát könnyen a történelemmel lehet organikus összefüggésbe hozni. A plastika, mely műtörténeti és æsthetikai szempontból tárgyalva több nehézséget okoz s érettebb elmét kíván, a IV. osztályban csak egészen melleleg érintendő, és egyes kiválóbb műveit inkább csak a széperzék és látó képesség ébresztésére kell bemutatni, míg a részletekbe való hátolás egészen elmarad. A műtörténeti rész tani-

tási módja legyen lehetőleg változatosan elemző, dialogikus és heuristikus. Számos jó segédeszköz áll már rendelkezésre. A mely iskolában megvannak a már fentebb említett művek, továbbá még Rheinhardt «Album des classischen Alterthums», Meyer Brunó «Baugeschichtlicher Wandatlas», vagy Hauser «Säulenordnungen» czimű művei, illetőleg fali táblái, kiegészítésül pedig egyes kiválóbb szobrok nagyobb (Rive-féle) fényképei, ott drága gipszmásolatokat bátran nélkülözhetnek, bár ez utóbbiak, ha a tanulók szeme e tekintetben eléggé gyakorlott lesz, természetesen hívebbek és tanulságosabbak. Nagyon kívánatos, hogy e célra minden tanuló kezében legyen Mengének most 2. kiadásban megjelent «Kunsthistorische Bilderbogen» czimű, rendszeresen szerkesztett és az egyneműeket egymás mellett feltüntető atlasza (1 frt 50 kr.). Az iskolának mindenesetre meglegyen, még pedig minden egyes táblája külön, táblapapírosra húzva és mint fali kép kifüggesztve. A fejtegetéshez még a kevésbbé jártas tanárnak is jó utmutatást adnak Menge vagy Adamy «Einführung in die antike Kunst» czimű művei.

A műtörténeti anyagot jó kisebb részekre osztani és az egyes részeket a történelem oly helyein beleszőni, hol a dolgok összefoglaló áttekintése lehetséges. A hosszabb ideig tartó bemutatás könnyen fárasztóvá lesz. (L. a műtörténeti rész beosztására nézve Müller Fr., de különösen Knoke értekezését *Fleckeisen évkönyveinek* 1883. évfolyamában).

Mindjárt a hőkornál említendők Schliemann ásátásai és bemutatandók az úgynevezett pelasg ősidő egyes maradványai, a mykenei romok és kyklopi falak, Atreus úgynevezett kincses háza, egyes műtárgyak és Falke szerint Mykene rekonstrukciója.

A tyranissal és a görög gyarmatokkal összefüggésben tárgyalható a templomi architektonika, és pedig a dór s utána mindjárt az ión is. Így jobban értjük az elnevezéseket és a történelem e kevésbbé érdekes része több életet nyer. A dór stílusnál legjobb a szép pæstumi Poseidon-templomból (Rive vagy Sommer-féle fénykép, Baumeisternel egy restaurált átmetszet III) kiindulni, mely körülbelül a 6. századból ered és a dór oszloprendszer ismertetésére kiválóan alkalmas. Hozzá lehet mindjárt vonni az athenei Theseus-templomot is, bár ez már a perzsa háborúk idejéből való. Az ión stílus és oszloprendszer feltüntetésének az athenei Nike apteros temploma (Launitz, vagy Wilberg athènei könyvkereske-

dönél kapható fénykép) legyen irányadó. Ha a tanulók megértették a két stilus alapsajátságait, az oszlopok alkotórészeit és különösen Launitz 5. fali táblájának segítségével a görög templom tervezetének lassankinti fejlődését, akkor a homlokzatok plastikus diszéről sem szabad megfeledkezni. Legalkalmasabb erre a homlok-csoportozat egyszerűségénél és szigorú symmetriájánál, továbbá a tér ügyes felhasználásánál fogva a Langl egyik képén vagy Rheinhardt albumában színes nyomásban található æginai templom nyugati homlokzat-csoportozata (Hanfstängl fényképei). Ha ezek mellett nagyon röviden bemutatjuk még Böttger-fele photographiában a teneai Apollót (jó kép Baumeisternél is), a chrysaphai reliefet, Antenor zsarnokgyilkosainak későbbi időből eredő utánzatát (Rive) és Aristion siroszlopát (Launitz, Wilberg), akkor a tanulóknak az archaikus plastika természetéről is némi fogalmuk lesz, mely plastika a tagok zárt merevségét és nyomasztó arányosságát lassankint elhagyva, a test tökéletes alkotásáig haladt előre, a nélkül azonban hogy onnan az arcz kifejezéstelensége is eltűnt volna.

Perikles koránál mint az ókori művészet fénypontjánál legtovább kell időzni. Az Akropolis és egyes részeinek (Launitz, Falke, Eichler-fele gipszöntvény; mai állapotban Langl, Baumeisternél XXXI., XXXIII., VII., IX.) ismertetésénél legtöbb figyelmet a Parthenon érdemel. Plastikus diszét is méltatni kell, e fokon azonban inkább csak külsőleg a tartalom és elrendezés mint a műtörténet szempontjából. Egyes alakokat külön is mutatunk be, így pl. a keleti homlokzatról Theseust (Baumeisternél, vagy a British Museum fényképe), a két gyönyörű nőalakot, a metopákból a 27-et, az északi oromzatról a lovas csoportozatot (Falke). Azután Falke képe szerint feltárjuk a Parthenon restaurált belsejét az Athena parthenossal, melynek eredeti alakja meglehetősen egy 1880-ban Athenében talált márvány szobrocskából ismeretes. Ez az Athene promachos mellett tudvalevőleg Pheidias egyik főműve volt. A másik az olympiai Zeus-templom nagyszerű Zeus-szobra, mely azonban szintén tönkrement. Alakja egy elisi érmen látható. Nem árt itt mintegy a hiány pótlásául az ugyan római időből való, de gyönyörű Pallas Giustinianit (Langl) és Zeus Otricolit (Langl, Luchs) szemlére kitenni. Itt alkalom van még egyszer Olympiáról és az ásátásoknál ott talált régiségekről megemlékezni. A diskusdobót kiegészítve említést teszünk Myronról, továbbá Polyklei-

tosról, bemutatva a csinos Launitz-féle táblán a Diadumenost, Doryphorost és Amazont. Minthogy Polykleitos híres Heraszobra tönkrement, helyette a későbbi eredetű (körülbelül Praxiteles idejéből) nagyszerű Hera Ludovisit (Langl, Luchs) tesszük ki szemlére. E kor plastikájának jellemvonása a magasztos idealizmus és komolyság, a nyugodt fenség, a szenvedély és indulat szép mértéke és e mellett a testi szépség tökélye.

Közvetlenül N. Sándor kora előtt alkalom van fejtegetni a korinthusi stilust és oszloprendszert a Lysikrates-féle szép emlék alapján (Langl, Baumeister). Be lehet mutatni a Baumeisternél található rekonstrukcióban az akkori kor leghíresebb épületét, a halicarnassusi mausoleumot. Az építészetnek ez anyagilag elszegényedett korban csekély szerepe volt. Javában virágzott azonban még a пластика. A főmesterek Skopas (Apollo Kitharædos, Niobidák Langlnél), Praxiteles (olympiai Hermes, Apollo Sauroktonos, Satyr, Eros), Lysippos (Apoxyomenos Rivénél, Ares Ludovisi, N. Sándor). A пластика e korban is ideális marad, de elhagyva az előbbi vallásias magasztosságot, már az emberi felé hajlik.

Az etruskokról szólva, futó pillantást vethetünk ezen nép műemlékeire is. A római királyok kora megismerteti azután a tanulókat a Tuilianummal, a cloaca maximával, az itáliai ívboltozat-építés e legrégebb emlékével, valamint a capitoliumi Jupiter rekonstruált templomával. Itt mindjárt néhány más példán, így a corii Hercules-templom, a Fortuna virilis temploma (Rive, oszlopzata Baumeisternél IV.) és a tivolii Sibylla-templom (Rive, Baumeisternél IV b.) példáján megvilágítható a római templomepítés sajátos fejlődése. Görögország meghódításánál bemutatható az akkor már egészen realistikussá lett görög пластика néhány műve: a Laokoon-csoport (Langl, Falke), a farnesei bika (Rive), a belvederei Apollo (Langl, Luchs), a versaillesi Diana (Langl) és a Baumeisternél található pergamumi szép rekonstrukciókkal együtt néhány csoport a gigantomachiából (Baumeister XXXVII—XL.) és a haldokló gallus.

Az V. osztályban Augustustól kezdve minduntalan van alkalom a római műemlékeket méltatni, legcélszerűbben mindannyiszor az egyes császárok történetével összefüggésben. Augustus idejéből való a Marcellus-színház (Rive) és a Pantheon (Langl, Falke), a szobrok közül a farnesei Hercules (Langl), az alvó Ariadne és a borghesei vívó (Langl), továbbá a vatikáni Augustus (Luchs) és

Agrippina szobra (Rive). Következik Vespasianus és Titus idejéből a Colosseum (Langl; mellesleg itt a budai amphitheatrum) és Titus diadalíve (Luchs) a fontos történeti reliefszekkel. Szóba kerül-
vén Pompeji pusztulása, igen röviden megemlékezhetünk az antik
festészetéről is (mutatványul a «Dædalus és Icarus» című színes kép
Baumeisternél). Hátra van a Traján oszlopa és a forum Trajanum,
Hadrian síremléke (Langl; Baumeisternél restructio XI.) és
vele együtt Cæcilia Metellának a K. e. 1. századból való mauso-
leuma (Baumeister X.), Venus és Róma temploma, Caracalla fürdői
(Falke) és Diocletianus palatái palotájának romjai. Végül még
egyszer bemutatjuk Róma látképét Falke szerint. Megjegyzendő,
hogy a római építészetet nem szükséges oly behatóan méltatni,
mint a görögöt.

Ha így haladva s ily elemekkel kiegészítve tanítjuk az ókori
történelmet, ha a történelem tanára a felsőbb osztályokban azt is
tüzi ki feladatául, hogy tanulóival az ókori történelmet, ha máskép
nem, legalább magánuton rendszeresen ismételtesse, akkor a philo-
logus munkája, kire a felső osztályokban szintén nagy és nehéz
feladat vár, igen meg lesz könnyítve.

(Besztercebánya)

SPI TKÓ LAJOS.

Párhuzamos idézetek.

Sophokl. Trach.

᾽Ρστ' εἰ τις ὄψοι,
ἦ καὶ τὴν κλειούσιν ἡμέρας λογιζέσθαι,
μῦταιός ἐστιν. οὐ γὰρ εἰσθ' ἦ γ' αἴριον
πρὶν εἶναι πᾶσι θεοῖς τῶν παροῦστων ἡμέραν.

A magyar: «Lementével dicsérd a napot.»

«Napot nyugodva dicsérj.»

(Erd. i. m. 4898. 4899. sz.)

KRAUSZ JAKAB.

QUÆSTIONES CRITICÆ DE HESIODI THEOGONIA.

(Continuatur.)

Vss. 722—725.

ἐννέα γὰρ νόκτας τε καὶ ἥματα χάλκῃος ἄκμων
 οὐρανὸθεν κατιῶν δεκάτῃ ἐς γαῖαν ἔκοιτο
 ἐννέα δ' αὖ νόκτας τε καὶ ἥματα χάλκῃος ἄκμων
 ἐκ γαίης κατιῶν δεκάτῃ ἐς Τάρταρον ἔκοιτο.

Versus eiiciunt: Schœmann, Flach — defendunt: Gœttling, Paley, Welcker, Rzach.

Schœmann pronomen τὸν versu 726 (τὸν περὶ χάλκῃος ἔρκος ἐλγίλαται) et Τάρταρα versu 725 non apte inter se cohærere animadvertens hos quattuor versus eiecit, τὸν autem ad versum 721 (ἵστον γάρ τ' ἀπὸ γῆς ἐς Τάρταρον ἡερόεντα) pertinere dixit.

Locus in suspicionem vocatus codicibus diversissime traditur, scilicet vs. 721—724 desunt in M. 4, 721—723 desunt in V2. Em., 723—724 in Par. Taur., 722—723 in O., 724—725 in Bar.*), quod librariis vitio vertendum est. Nam hi quattuor versus inter se tam arcta connexionione copulantur, ut, si unum ex iis codex quidam tradat — tradunt autem unum alterumve omnes supra commemorati — quattuor in archetypo fuisse certum sit. In uno codice, Par. F. (apud Lennepium) omnes hi versus desunt, sed hic Parisinus sæc. XVI. deterioris notæ est. Quod autem Schœmann gravissimum argumentum existimavit, Τάρταρ' ἔκοιτο versu 725, non est scriptura veterrima. Sunt autem nonnulli, qui versum 725 procul dubio in ἔκοιτο exisse affirmant; librarius enim Bar. ni, aiunt, versus 724—725 omittere non potuisset, nisi in fine v. 723 ἔκοιτο legens propter ὁμοιστέλεστον duos versus transiluisset. Nos scilicet credemus, hunc locum aliter omitti non potuisse! Contra, cum constet inter omnes vocabulum Τάρταρα (num. plur.) a Vat. solo traditum esse, reliquos omnes Τάρταρον habere atque in maxima codicum parte ἔκοι vel ἦκοι legi, sententiam Schœmanni, pronomen τὸν certum interpolationis indicium putantis, reiiciamus necesse est.

Versum igitur 725. sic scribimus:

ἐκ γαίης κατιῶν δεκάτῃ ἐς Τάρταρον ἔκοι

*) Sigla codicum vide in ed. Gœttlingiana tertia, quam curavit Flach.

versus autem 722—725 retinemus, qui non modo nil habent, quod suspicionem moveat, sed simplicitate totoque contextu etiam commendantur.¹⁾

Vs. 731.

χώρῳ ἐν εὐρώεντι, πελώρης ἔσχατα γαίης.

Versum eiiciunt: Guietus, Wolf, Gaisford, Schœmann, Flach, Rzach — defendunt: Gœttling, Welcker, Paley.

Omnes Theogoniæ editores offendit constructio huius loci, quem si cum antecedentibus comparamus:

ἐνθα θεοὶ Τιτῆνες ὑπὸ ζόφῳ ἡμερόεντι
κακρόφρατα βουλήσι Διὸς νεφέληγερέτασ,

verba πελώρης ἔσχατα γαίης nil habere videntur, a quo pendeant. Critici autem tribus diversis modis medelam afferre conantur.

Nonnulli, scilicet Guietus, Wolf, Gaisford, Flach et Rzach versum simpliciter eiiciunt, e quibus Flach opinionis tuendæ causa scholiastam hæc verba in textu non legisse affirmat. In annotatione enim ad versum 732²⁾ scripta: ὅτι λαίπεϊ ἡ διαί, ἢ ἡ διαί τῶν τῶν ῥιζῶν οὐκ ἐκβαδιστέον, οὐ πορευτέον, ea, quæ versu 731 legimus, non commemorat. Potuit tamen versus 733 in textu inesse neque a commentatore commemorari. Verba enim χώρῳ ἐν εὐρώεντι πελώρης ἔσχατα γαίης appositionis locum obtinentes uberius exponunt, quid versu 728 *radices terrae*, (γῆς ῥίζαι), ubi Titanes victi teneantur, significant. Scholiasta igitur, si τῶν a se versu 732 lectum interpretari voluit, quidquid interfuit, usque ad γῆς ῥίζαι redierit necesse est, neque ex eo, quod de versu 731 mentionem non facit, statim sequitur id, quod Flach vult.

Alii coniectando medelam afferre conati sunt, e quibus Gœtting πέλωρ' εἰς ἔσχατα γαίης, Paley autem χώρον ἐς εὐρώεντα πελώρης ἔσχατα γαίης commendat, ut constructio clarior fiat. Sed conjectura Paleyī contra omnes codices parum est probabilis;

¹⁾ Maxima pars editorum satis mire sic ratiocinatur: *Τάρταρον* legimus in omnibus præter unum codicibus, quod tamen emendatio recens est propter sequens *τόν*; genuina lectio est *Τάρταρα*. Qua de causa, illi sciunt, ego conjectura assequi non possum.

²⁾ Versus sic codicibus traditur: *τοῖς οὐκ ἐξιδόν' ἔστι, πίλας δ' ἐπέφυκε Ποσειδῶν*. Sed, quia scholiasta in commentariis præpositionem *διὰ* deesse dicit, in fronte versus fortasse non *τοῖς*, sed *τῶν* legit.

Goettlingium argumenta ex palæographia sumpta defendunt, mutare tamen textum, ut infra exponam, non est necessarium.

Fuerunt denique nonnulli, qui versum transponere voluerunt, quod est vere «periculosæ plenum opus aleæ.» Geel enim versum 731 post 728 collocat:

γῆς ῥίζαι πεφύασι καὶ ἀτρογετοῖο θαλάσσης
χώρῳ ἐν εὐρώεντι, πελώρης ἔσχατα γαίης,

ut ἔσχατα nom. cas. appositio sit ad ῥίζαι; Hermann et Gerhard eum post 745 legere malunt:

καὶ νοκτὸς ἐρεμνῆς οἰκία δεῖναι
ἔστυγεν νεφέλης κακὰλυμμένα κτανέησι
χώρῳ ἐν εὐρώεντι, πελώρης ἔσχατα γαίης,

ut duplex mutationis dos sit: primum, ut constructio clarior fiat, cum ἔσχατα appositionis vice fungens ad οἰκία pertineat, deinde, ut, verbo ἔστυγεν adverbium nacto, totus locus in suspicionem vocatus (vs. 743—745) defendatur. Sed postea Hermannum ipsum facti pænitusse e dissertatione de Hesiodi Theogoniæ forma antiquissima scripta elucet, ubi criticus versum, de quo quæсивimus, et versus 813. 814 in unam stropham conglutinat:

πρόσθεν δὲ θεῶν ἔκτοσθεν ἀπάντων
Τιτῆνες ναίουσι πέτρῃν χάρος ζοφεροῖο
χώρῳ ἐν εὐρώεντι, πελώρης ἔσχατα γαίης

quo loco ἔσχατα accusativus sit a verbo ναίω pendens. Quibus ita expositis iam manifestum fit, quam parum isto critices genere effici possit; habemus enim tres locos ad hunc versum inserendum pariter accommodatos, et parvo labore in tota Theogonia multo plures invenimus: quis nunc nobis diiudicet, qui ex multis eligendus sit? Tale quid accidit criticis semper, cum memoria codicum temere contempta ingeniis suis nimium indulgent.

Versum eo loco, ubi nunc est, interpretari tentavit Goettling, adiectivum ἔσχατα appositionem vocis Τιτῆνες esse dicens, quod ei propter neutrum adiectivi genus nemo credidit. Mea quidem sententia adiectivum grad. superl. ἔσχατα est accusativus pluralis neutr. gen. *adverbii vice fungens*,*) quod ad verbum κακρό-

¹⁾ Adverbium non solum in lingua Latina, sed etiam in Græca cum genetivo commode coniungi posse quotidie commonemur. Vide notum illud Sophoclis ἄνω τῆς αἰθέρος (in æthere alto) et cetera similia.

φαται pertinet. Locum autem veritas: «Titanes Iovis iussu vincti tenentur in extrema terrae ingentis parte.» Quæ si vera sunt, omnia conamina, de quibus sermo erat, supervacua, versum autem 731 retinendum esse sponte sequitur.

Vs. 755—757.

ἡ μὲν ἐπιχθονίοισι φάος πολυδερχὲς ἔχουσα,
ἡ δ' Ἴπνον μετὰ χερσὶ κασίγνητον Θανάτῳ
Νῶς ὁλοή, νεφέλῃ κεκαλυμμένη ἡεροειδέϊ.

Versus eliciunt: Wolf, Gaisford, Dindorf, Weise, Flach — defendunt: Gœttling, Schœmann, Kœchly, Welcker, Rzach.

Criticos minima re ad reprehendendum contentos id maxime offendit, quod versibus sequentibus:

Ἐνθα δὲ Νυκτὸς παῖδες ἐρεμνῆς οἰκί' ἔχουσιν
Ἴπνος καὶ Θάνατος, θεινοὶ θεοί

nomina Somni et Mortis repetuntur. Inauditum! Intolerabile! exclamant; videant editores, ne quid gloria poetæ detrimenti capiat.

Paley igitur eiicit versus 757—761, in quibus duo Homerici inveniuntur:

Ἡέλιος φασέθων καταδέρκεται ἀκτίνεσσιν
ὄρανόν εἰσανών οὐδ' ὄρανόνθεν καταβαίνων. *)

Scilicet homo acutus non vidit, Homerum et Hesiodum e fonte communi, hoc est e phraseologia constituta antiquæ poësis epicæ hausisse.

Alii idem efficere conantes eliminant versus 755—757. Quos tamen noverunt commentarii, qui aperte versum 756 interpretantur sequentibus: ἀδελφὸν τοῦ θανάτου. θανάτῳ γὰρ ὁμοίός ἐστιν ὁ βαθὺς ὕπνος; de versu autem 757 dicunt hæc: καὶ τοῦτο τριγενές ἐστιν ὁ ἡεροειδέης, ἡ ἡεροειδέης καὶ τὸ ἡεροειδέες (Flach: Gloss. u. Schol. p. 277); in Exegesi vero legimus: ἡ τε ἡμέρα καὶ ἡ νύξ ἐπὶ γίνονται, ἡ μὲν καταφωτίζουσα, ἡ δὲ ἐπιζοφουσα (p. 347), quæ licet non sufficiant ad hunc locum defendendum, demonstrant tamen versus non esse admodum recentis originis.

Nonnulli versibus 755 et 756 subiectum deesse affirmant, illi certe, qui ordinem verborum etiam in poetica elocutione præ-

*) Vide Odysseæ XI. 16—18.

ceptis angustis circumscribere conantur atque omnia, quæ regulæ ab iis constitutæ non respondent, eiiciunt. Quod manifestum fit, si locum ad verbum in Latinum vertimus :

Sed altera semper extra domum degens terram peragrat, altera in domo remanens expectat tempus proficiscendi ; altera terrestribus lucem portans, altera Somnum manu tenens, fratrem mortis.

Iam hic non est opus oculis acutissimis, ut animadvertamus versibus 755 et 756 ἡ μὲν et ἡ δὲ appositionum vice fungi et ad ἡ δ' αὖ versu 753 pertinere. Hoc ἡ δ' αὖ (altera) autem potest duas appositiones habere: duos enim, et Noctem et Diem significat. (Alter, sive nox sive dies semper extra domum, alter, sive nox sive dies, intra domum est.) Itaque appositiones versibus 755 et 756 exponunt, quid hoc ἡ δ' αὖ significet, quod sic intelligas velim: *Alter intra domum expectat tempus proficiscendi, scilicet aut nox expectat cum Somno, aut Dies cum luce.* Flach igitur nugæ agit, cum de sententiis prædicatis carentibus loquitur. *)

Vs. 780—782.

παῖρα δὲ Θάραντος θυγάτηρ πόδας ὠκέα ἴρις
ἀγγελίην πωλεῖται ἐπ' εὐρέα νῶτα θαλάσσης,
ὁππότε ἔρις καὶ νεῖκος ἐν ἀθανάτοισιν ὄρηται.

Versus eiiciunt: Wolf, Gaisford, Dindorf, Weise, Flach — defendunt: Welcker, Schœmann, Gœttling, Paley, Rzach.

Venimus ad locum multifariam et immerito vexatum. Critici minima re ad reprehendendum contenti, qui hos tres versus cum sequentibus compararunt:

783 καὶ ῥ' ὅτε τις ψεύδεται Ὀλύμπια δώματ' ἐχρόνων,
784 Ζεὺς δὲ τε ἴριν ἔπειψε θεῶν μέγαν ὄρχον ἐνεῖκα:

interpolationem hoc loco manifestam esse dixerunt, cum versu 780 idem diceretur, quod 784, 782 autem idem, quod 783.

Quorum iudicium præproperum fuit. Versus enim 780 Irim raro in Tartarum nuntium adferre dicit, 784 autem eandem Iovis iussu illuc demitti, ut magnum iusiurandum diis exportet; deinde versus 782 generatim de lite inter deos exorta loquitur, 783 autem

*) Die prädikatlosen Verse 755 und 756 nicht nur unwesentlich sind, sondern unmöglich vor 758. (Die Hes. Theog. Berlin, 1873 p. 96.)

certum litis genus commemorat, quod tum exoriatur, cum unus ex diis mentiatur. Quæ cum ita sint, tautologiam hoc loco nullam videmus.¹⁾

Wolf et Weise, qui versus 780—783 eiiciunt, si non probandi, ferendi tamen sunt. Nam versum 779 cum 784 coniungere præcepta grammatica concedunt, quamquam omissa causa, cur Iuppiter Irim in Tartarum demiserit, minus cohæret narratio, at vero ii, qui tres tantum versus, 780—782 delent, textui vim afferunt constructionemque sententiarum turpiter perturbant. Textus enim eorum est hic:

783 καὶ ῥ' ὅτε τις ψεύδῃται Ὀλύμπια δώματ' ἐχόντων,

784 Ζεὺς δὲ τε Ἴριν ἔπειψε θεῶν μέγαν ὄρκον ἐνεῖκαι,

sensus autem loci: «Et, cum unus ex incolis Olympi mentitur, Iuppiter Irim demittere solet.» Sed, cum sententia regens versu 784 contineatur, nescio, quid sibi velint particulae δὲ τε? quæ semper sententias coordinatas coniungunt, non autem sententiam regentem cum subordinatis.

Usum particularum δὲ τε in Theogonia satis illustrant exempla hæc:

τῶν δ' ἀκάρματος ῥέει ἀνδρῶν
ἐκ στομάτων ἱδέσθαι, γελᾷ δὲ τε δώματα πατρός
(vs. 39. 40)

εἴθαρ μὲν μένος πλήντο φρένες, ἐκ δὲ τε πᾶσαν
φαινε βίην (vs. 688. 689)

ἐκ πέτρης καταλείβεται ἡλιβάτοις
ὕψηλῃς· πολλοὶ δὲ θ' ὑπὸ χθονὸς εὐρυοδείης
ἐξ ἱεροῦ ποτάμοιο ῥέει (vs. 786—788).²⁾

Neque versus 609, qui in codicibus τῷδε τε habet, opinionioni nostræ adversatur. Nam, quod in editionibus plerisque invenimus: τῷ δὲ τε, Hermannii scriptura est. Sed, etiamsi Hermannii scripturam pro-

¹⁾ Iustam suspicionis causam non videmus in eo, quod poeta de Iri hæc dicit: ἀγγελίην ποιεῖται ἐπ' ἐλθὲν ἑαυτῷ τὰ θεαλᾶσσης. Verba rectissime interpretatur scholiasta: τῆς γῆς καὶ τῆς θαλάσσης αἱ δόξαι ἐν τῷ Τάρταρῳ. διὰ τοῦτο ἡ Ἴρις διὰ θαλάσσης εἰς Τάρταρον πέμπεται. (Flach: Glos- sen und Scholien zur Hes. Theog. p. 278). Omnibus, qui descriptionem Tartari attente perlegerunt, idem in mentem veniat necesse est.

²⁾ Sententiæ, in quibus hæ particulae inveniuntur, coordinatæ sunt omnes.

bamus, nostram de his particulis opinionem veram esse omnes concedent, dummodo perlegant locum, de quo quærimus, integrum :

603 Ὁς κε γάμον ψεύγων καὶ μέρμερα ἔργα γυναικῶν
μὴ γῆμαι ἐθέλη, ὁλοὴν δ' ἐπὶ γῆρας ἵκηται.

605 χί τε γηροκόμοιο, ὅ γ' οὐ βίβου ἐπιδενίξ
ζώει, ἀποφθιμένον δὲ διὰ κτήσιν θάττονται
γηρωσάι· ὃ δ' αὖτε γάμον μετὰ μοῖρα γένηται,
κεδνὴν δ' ἔσγιν ἄκοιτιν, ἀρηρῶϊαν πραπίδεςσι,
τῷ δ' ἐ τ' ἀπ' αἰῶνος κακὸν ἐσθλῷ ἀντιφερῖζει.

Hermanni coniectura in textum recepta particulæ δέ τε hoc loco, sicut versu 784, in sententia regenti sunt, cui præcurrit sententia relativa. Vehementer tamen erraret, si quis particulis δέ τε sententiam regentem cum subordinata coniungi putaret. Versus enim 603 periodum incipit, cuius forma est hæc : ὅς (subord.) — ὅ γ' (regens) : ὃ (subord.) — τῷ δέ τε (regens). Δέ τε autem hoc loco sententiam regentem alteram non cum relativa, sed, cui contraria est, cum sententia regenti prima coniungit, quod versione latina hoc modo illustrari potest : « Qui uxorem ducere non vult, is infelicem vivit senectutem : qui autem bonam coniugem nactus est, is *contra* etc.*)

Sin autem versus 780—782 retinemus, sententiam regentem habemus unam (vs. 780—781), sententias temporales (vs. 782—785) tres, ut versio nostra docet : « Raro nuntium illuc adfert Thaumantis filia, Iris, tum, cum inter deos lis exoritur, cum unus ex iis mentitur et cum Iuppiter Irim demittere solet. » Constructionem talem esse sensit Guietus, qui pro δέ τε scripsit δ' ὅτε, sed sine causa, ut mihi quidem videtur. Cum enim versus 784 sententiam temporalem contineat, particulæ δέ τε sententias parallelas coniungunt, quod naturæ earum minime repugnat. Exempli gratia lege Il. X. 360—362, ubi hæ particulæ sententias a coniunctione ὅτε pendentes copulant :

ὥς δ' ὅτε καρχαρόδοντε δόω κόνε, εἰδότε θήρυς
ἢ κεμάδ' ἢ λαγῶν ἐπείγετον ἐμμενέας αἰεῖ
χῶρον ἀν' ὕληνθ', ὃ δ' ἐ τ' ἐ προθέγχευμεμηνῶς.

*) Particulas δέ τε, versibus 780—782 eiectis, retineri non posse sensit Flach, qui in editionibus suis τότε scribit. Quo magis vituperanda est negligentia eius in editione Gœttingiana curanda. Gœttingium enim refutans hos versus spurios iudicat, retinet tamen particulas ἐ τε, quo textum corrumpit.

Sed potestne fieri, quærat aliquis, ut sententia Ζεὺς δὲ τε etc., in qua indic. aor. (ἐπεμψε) invenimus, a coniunctione ζτε pendeat, cum reliqua verba ab eadem pendentia coniunctivi formam (ῥρηται, ψεύδεται) habeant? Hoc naturæ linguæ Græcæ non repugnare ipse Hesiodus testatur vs. 607—608, ubi coniunctivum in eadem constructione ind. aor. sequitur:

ὥ δ' αὖτε γάμου μετὰ μοῖρα γένηται,
καθ' ἧν δ' ἔσχηεν ἄκοιτιν.

Quibus de causis retinemus locum in suspicionem vocatum, cuius exemplum satis demonstrat, quanto philologiæ damno sit pruritus criticus ubique mendum scrutans atque, ubi non est, faciens.

Vs. 850—852.

τρέσσει Ἀΐδης ἐνέροισι καταφθιμένοισιν ἀνάσσων
Τιτῆγές θ' ὑποτατάριοι, Κρόνον ἀμφὶς ἐόντες,
ἀσβέστον κελάδοιο καὶ αἰνῆς δηϊότοτος.

Versus eiiciunt: Wolf, Paley, Flach — defendunt: Welcker, Schœmann, Gœtting, Kœchly, Rzach.

Hoc loco poëta Iovem et Typhœum inducit pugnantes, qui terram tantopere contendant, ut ipse Pluto et Titanes una cum Saturno incluso contremiscant. Cui non veniat in mentem loci illius Homericæ, quem Longinus non sine causa laudat in libro, qui Ἡερὶ ὕψους inscribitur:

Πάντες δ' ἐσσεύοντο πόδες πολυπίδακος Ἴδης
καὶ κορυφαὶ Τρώων τε πόλεις καὶ νῆες Ἀχαιῶν.
ἔδδοισεν δ' ὑπένερθεν ἀναξὶ ἐνέρων Ἀἰδωνεύς,
θεῖσας δ' ἐκ θρόνου ἄλτο καὶ ἵαχε, μή οἱ ὕπερθεν
γαῖαν ἀναρρήξειε Ποσειδάων ἐνοσίχθων,
οἰκία δὲ θνητοῖσι καὶ ἀθανάτοισι φανεῖη
σμερδαλέ' εὐρώεντα, τὰ τε στυγέουσι θεοὶ περ.

[Il. XX. 59—65]

Locum tamen, Wolfii et Paleyi vestigia legens, omni studio eliminare vult Flach. Cuius in editione id inprimis reprehendendum est, quod lectionem deteriore versu 850 recepit, quo connexio cum antecedentibus laxior fit. Non enim τρέσσει Ἀΐδης, sed τρέσει δ' Ἀΐδης in textum recipiendum est, quod elucet ex

opusculo *Trichae*, quod *De metris* inscribitur, eo loco, ubi diversa synizesis genera tractat: καὶ ὅταν δύο βραχέας φύσει εἰς μίαν κοινῇν δεχόμεθα

τρέε δ' Ἀΐδης ἐνέροιτιν,
ἐπεὶ γὰρ ἐνταῦθα διχρονον οὐκ ἔστιν, ἵνα μακράν ποιήσωμεν, ὡς ἐπὶ τοῦ

ῥέα μὲν γὰρ βριάζει
ἀρκούμεθα τῇ τελευταίᾳ τῆς λέξεως συλλαβῇ κατὰ συνεκφώνησιν. ἡ γὰρ βραχεῖα λήγουσα εἰς μέρος λόγον ἀντὶ μακρᾶς παραλαμβάνεται. Idem dicit *Elias* De metris p. 82. Quæ lectio latet in corruptelis codicum: τρέσσε δ' Ἀΐδης et τρέσσε δ' Ἀδης; in textum autem recepta est a Lennepio, Kœchlyo et Rzachio.

«Nusquam commemorat Hesiodus — ait Flach — Saturnum una cum Titanibus in Tartaro esse.» Sed mentionem facit de Titanibus in Tartarum deiectis (720—721: τόσσον ἔνερδ' ὑπὸ γῆς, ὅσον Οὐρανός ἐστ' ἂπὸ γαίης, ἴσον γάρ τ' ἂπὸ γῆς εἰς Τάρταρον ἡερόεντα), neque affirmat Saturnum iussu Iovis ad inferos *non descendisse*. Ex eo autem, quod poëta unum alterumve mythum silentio prætermittit, nihil sequitur. Contra ex Iliade omnes scimus, perantiquam esse fabulam de Saturno throno regali deiecto atque in Tartarum demisso. Vide Il. XIV. 274:

μάρτυροι ὧς' οἱ ἔνεριθε θεοὶ Κρόνον ἀμφὶς ἐόντες
et Il. XV. 225:

οἷπερ ἐνέρτεροι εἰσὶ θεοὶ Κρόνον ἀμφὶς ἐόντες.

«Hesiodus Plutonem ante munera inter tres fratres divisa, de quo versu 885 legimus, inferorum regem nominare non potuit.» Qua de causa, non video. Nam, etiamsi Theogonia poëma enarrans esset, anticipatio poëtica concederet similem licentiam: cum vero totum opus non tam narratio sit, quam nomenclatura deorum, ut poëta fabulas, quæ ad deos pertineant, omnibus cognitæ esse existimans sine ordine certo brevissime respiciat: quid offendit criticum nimis sagacem? Num fugit eum vs. 141, ubi de Cyclopi-bus dicitur:

οἱ Ζηνὶ βροντῇν τ' ἔδοσαν τεῦξάν τε κεραυνόν

quod revera multo post (vs. 501—506) evenit? Hunc enim uncis non secludit. Denique, ut cetera mittam, nil obstat quominus pugnam cum Typhæo post divisum inter deos imperium commis-

sam putemus. Cum enim contrarium demonstrari non possit, opinionem nostram non esse veri dissimilem fabula Promethei docet, quæ temporum ordine senior est, quam munerum divisio, prius tamen enarratur. Scilicet auctor Theogoniæ non historicorum more facta refert, sed nomina commemorat, quibus statim addit fabulas, quæ episodiorum vice fungentes carmen ornant.

Vs. 868.

ῥιψε δὲ μιν Θυμῷ ἀγχῶν ἐς Τάρταρον εὐρόν.

Versum eiicit: Flach — defendunt: Gœtting, Welcker, Schoemann, Rzach.

Versus in suspicionem vocatus concludit eam Theogoniæ partem, ubi poëta Iovis cum Typhœo pugnam describit. Iam Hermann, ut solebat, versum pro versibus 857—867 alius recensitionis esse iudicavit, Gerhard vero ut appendicem inutilem eiecit, quem secutus est Flach versum 860 versui 868 contradicere affirmans. Flach scilicet versum 860 sic scribit:

ὄρεος ἐν βύσσησιν Ἀἴτνης παμπλοέσσης

ex quo eluceat Typhœum a Iove in Aetnam, non in Tartarum esse deiectum.

In quo vehementer criticus erravit. Nam, etiamsi Ἀἴτνης in libris olim fuisse concedimus, ex hoc nondum sequitur v. 868 eiici oportere. A poëtis enim non semper locum certum, sed persæpe omnia, quæ subterranea sunt, Tartara vocari testatur Pindarus, qui iam in latebris Aetnæ domicilium Typhœi ponit, monstrum tamen in Tartaro latere narrat:

ὅς τ' ἐν αἰνῷ Τάρταρῳ κεῖται, θεῶν πολέμιος,
 Τυφῶς ἐκατοντακάρανος. τὸν ποτε
 Κίλικιον θρέψεν πολυώνυμον ἄντρον· νῦν γε μάν
 ται θ' ὑπὲρ Κύμας ἀλιερκέες ὄχθαι
 Σικελία τ' αὐτοῦ πιέζει στέργα λαχθέντα· κίων δ' οὐρανία
 συνέχει

νιφόμεσσι Ἀἴτνῃ (Pyth. I. 15—20).*)

*) Pindarus, licet Aetnam designaverit Typhœi domicilium, tamen de loco pugnae cum Iove commissæ idem sensit, quod Homerus. Vide fr. 92-93 Bgk., ubi legimus:

Ἀἴτνης tamen in textum recipiendum non est. Codices enim excepto uno deterioris notæ codice Vitebergensi habent ἄιδνης, quod adiectivum occurrit etiam apud Oppianum et apud Plutarchum Thes. 1: πηλὸς αἰδνής. Hoc in Theogonia legit scholiasta: αἰδνης, σκοτειναῖς, ἀφανέσιν. ἣ δὲ ἡφάνισεν ἡ φλόξ. αἰδνὲς γὰρ τὸ ἀφανὲς καὶ μὴ ὁρώμενον, ὡς αἰδὲς, κατὰ πλεονασμοῦ τοῦ ν (Gloss. u. Schol. ed. Flach p. 281). Iam ex αἰδνης corruptelam Ἀἴτνης ortam esse facile intelligimus; contra, cur pro cognito Aetnae nomine αἰδνης, quod pæne ᾤπαξ λεγόμενον est, librarii legerint, conjectura assequi non possumus.

At defensores Ἀἴτνης provocant ad Tzetzem ad Lycophronem v. 688: ὁ μὲν Προκόπιος τὴν Δάμασκον φησι Διὸς τρόπαιον κατὰ Γηγάντων, ἕτεροι δὲ τὴν Σελίαν, ὅπου καὶ τὸν Τυφῶνα κεραινοῖ, ὡς καὶ Ἡσιόδος φησιν. Ex eo tamen, quod Tzetzes mythum vulgatum secutus pugnam Iovis et Typhœi ab Hesiodo traditam in Sicilia factam putavit, nondum apparet ab eo in textu vocabulum Ἀἴτνης lectum esse. Adde, quod Syracusas, primam in Sicilia coloniam, anno a. Chr. 734 conditas ferunt quodque Herodotus, gravissimus auctor (II, 53) Hesiodum 400 annis ante suam ætatem vixisse affirmat, quæ si consideraveris, Aetnam Hesiodo cognitam fuisse non facile credes. Cum denique conveniat inter philologos Ἀἴτνην nusquam apud Græcos in tres syllabas diductam inveniri, nil certe obstat, quominus lectionem Ἀἴτνης falsam putemus. Quod autem nonnulli sine ullo antiquo testimonio temere contendunt, præter solitam Aetnae formam etiam Ἀἰδνην exstitisse, refutatione dignum non est.

Iam, si quærat, ubi pugna ab Hesiodo enarrata commissa sit, respondet nobis ipsa historia fabulæ, ex qua elucet Typhœum sensim ab oriente occidentem versus quasi migrasse. Pugna enim Iovis et Typhœi opud Homerum in oriente, in regione Arimorum est*) II. 781—783:

κείνη μὲν Αἴτνα δισηὸς ἱεροφυλός
ἐμφύεται —

ἀλλ' οἷος ἄπλαντος κερδαῖς θεῶν
Τυφῶν' ἑκατοντακάρανον ἀνάγκη, Ζεῦ πάτερ,
ἐν Ἀρίμοις πότε.

*) De situ Arimorum auctores dissentiunt. Sunt qui Arimos in Cilicia habitasse referunt auctore Pindaro; alii Lyciam, alii autem Syriam præreptant.

γαῖα δ' ὑποστενάρηξε Διὶ ὡς περιπεράονη
 χωομένη, ὅτε τ' ἀμφὶ Τυφωῇ γαῖαν ἱμάσση
 ἐν Ἰμμοῖς, ὅθι φασὶ Τυφώος ἔμμεναί ἐνθάδε.

Postea huic monstro domicilium designarunt Βαοτιά montem Τυφάονιον appellatum, de quo mentionem faciunt Schol. Pind. Ol. 4. 11; Pyth. 1. 31; Tzetzes ad Lycophr. 177, et, quod maximi est momenti, *Scutum*, poëma Βαοτίum vs. 31: Τάχα δ' ἔξ Τυφάονιον.

Quæ cum ita sint, nemini dubium esse potest, quin Hesiodus, poëta Βαεotus, fabulas patrias secutus pugnam in Typhaonio, Βαοτιά monte factam putaverit, Tartarum autem nominaverit occultas terræ latebras. Ex quo versum 868 versui 860 non contradicere sponte sequitur.

Versum 868 novit auctor Exegesis, qui finem pugnae oratione soluta hoc modo describit: ἐπεὶ οὖν κατέστειλε τὸ τοιοῦτον πνεῦμα, οὕτως, ὥσπερ ὅταν τὸ ὄρος καίγεται καὶ τὰ ἐν αὐτῷ τοῦ χαλκοῦ μέταλλα ἀναλβώσιν, ἔρρηψεν αὐτὸν ἥτοι διέλυσεν. (Flach: Gloss. und Schol. p. 410); noverunt versum Glossæ, quæ verbo ἀκαχών interpretamentum addunt λυπόμενος. Deinde defendit eundem totus contextus. Nam ex vs. 857—867 nil aliud, nisi Typhæum in quodam monte a Iove devictum accipimus; quid postea monstro acciderit, vs. 868 indicat.

Iam scrupulum illorum, qui versu 868 subiectum deesse ægre ferunt, nil moror. Cum enim Iovem victorem esse sciamus, si tribuimus aliquid licentiæ orationis poëticæ, nil est facilius, quam prædicato ῥήψε subiectum addere Iovem.

Vs. 964.

νήσοι τ' ἡπείροι τε καὶ ἀλμυρὸς ἐνδοθὶ πόντος.

Versum eliciunt: Schœmann, Kœchly, Flach, Rzach — defendunt: Gœtting, Welcker.

Hic versus iam Heynium vexavit, qui eum fortasse defendi posse existimavit, si scribamus: νήσους τ' ἡπείρους τε καὶ ἀλμυρὸν ἐνδοθὶ πόντον. Sed textum commutare, quamquam locus hoc modo sanatus planum habet sensum, vetat mos epicorum, apud quos Ὀλύμπια θώματ' ἔχοντες (nova deorum progenies, quæ Saturno devicto in Olympo habitat) adeo in unum concrescit, ut verbum ἔχοντες plura obiecta habere non possit. Omnis autem conjectura exemplis veteribus est confirmanda; deinde contra consen-

tientem codicum memoriam conicere non licet, nisi, si textum aliter explicare non possimus. Quod hoc loco, ut infra videbimus, longe aliter est.

Goettling praepotat hoc: ὅτις ὅπ' ἤπειροί τε καὶ ἄλμυρός ἐνδοθεὶ πόντος, quod nihilo minus planum habet sensum neque epicorum morem offendit, nil tamen valet contra codices. Qua de causa ne Goettling quidem in hac coniectura acquievit, sed post vs. 963 lacunam latere suspicatus est: quoniam autem antecedentia prorsus ignota essent, v. 964 intellegi non posse.

Hermanni sententia, quam probavit Schoemann, tollitur omnis difficultas, si versum post 843 ponamus. Sed primum quis credat tam limum fuisse librarium, ut 120 versus transiluerit? deinde, si nil aliud, nisi id quaeritur, ubi in tota Theogonia hic versus apte intercalari possit, habemus locos et plures et aptiores, exempli gratia post versum 835:

ὅπὸ δ' ἤχθεν ὄρεα μακρά
νῆτοί τ' ἤπειροί τε καὶ ἄλμυρός ἐνδοθεὶ πόντος

vel post 858:

στεινὰ χεῖρε δὲ χαῖα πέλωρι
νῆτοί τε.

Hæc habui, quæ dicerem ad cavillandum hoc artis criticæ genus, quod ad temere divinandum allicit. Ceterum Hermannum facti postea pænuit atque in opusculo *De Hesiodi Theogonia forma antiquissima* (Lipsiæ 1844 p. 22) versum simpliciter eiecit eo potissimum proposito, ut stropham 146. ex versibus 963. 965—968. apte conglutinare posset.

Gerhard (*Über die Hes. Theog.* Berlin 1856) delet versus 963 et 964, ut additamentum διασκευαστῶν, qui Theogoniam his versibus cum Heroogonia coniungere voluerint.

Nos autem versum simpliciter explicamus vehementer admirantes, hanc interpretationem adhuc nemini in mentem incidisse. Postquam poëta versu 963: Ὑμεῖς μὲν νῦν χαίρετ' Ὀλύμπια δώματ' ἔχοντες salvere iussit deos Olympios, iuniorum deorum progeniem, versu sequente deos cosmogonicos alloquitur, quorum significatio physica, cum singula mundi elementa repræsentarent, non tam cito evanuit, quam deorum reliquorum: scilicet ἄλμυρός πόντος hoc loco significat Pontum omnesque quos ex Thaumante, Phorcyæ, Cetone et Eurybia natos poëta narravit; quod ad ἤπειροί τε perti-

net, respice vs. 129: Ὀῤρεα μακρά, nymphas in silvis montibusque errantes reliquosque deos in sicco habitantes (vs. 130); νῆστοι quoque habent suos deos e multis, immo in progenie Nerei et Doridos invenimus Νηυστίν (vs. 249) et Νηυσώ (261), quorum nomen ipsum ad νῆστον referatur necesse est.

Quoniam igitur versus metonymiam continet simplicem, locum scilicet nominat pro incolis loci, nil obstat, quominus coniecturas criticorum minime necessarias atque athetesi a nonnullis adhibitam repudiemus. *)

GEYZA NÉMETHY.

Párhuzamos idézetek.

Plato, Phædon, 81. A.

Ἡ ψυχὴ (animus, kedély, szív) εἰς τὸ ὁμοιον αὐτῇ τὸ ἀειοεῖς ἀπέρχεται, τὸ θεῶν τε καὶ ἀθανάτων καὶ φρόνιμον, οἱ ἀφικομένην ὑπάρχει αὐτῇ εὐδαίμωνι εἶναι, πλάνης καὶ ἀνοίας καὶ φόβου καὶ ἀγρίων ἐρώτων καὶ τῶν ἄλλων κακῶν τῶν ἀνθρωπείων ἀπηλλαγμένη.

Ezzel rokon értelmű Boufflers egy költeményének azon részlete, melyre Voltaire «Le Coeur» czimű versében (Contes et Poésies diverses. Londres, 1780. 98. lap.) annyi elmésséggel reflectál:

« — — — Le coeur est tout,
Sans le coeur point d'amour, sans lui point de bonheur:
Le coeur seul est vaincu, le coeur seul est vainqueur. »

Ez viszhangzik Kisfaludi Sándornál, a Himfy-dalok 5-ikében:

« A szív minden, azt tartom én,
Mindennek az eleje;
A szív győzvéen vagy győződvén,
Jó vagy rosznak kútfeje. »

Dr. KRAUSZ JAKAB.

*) Opusculum meum typographo traditum est, priusquam recentissimus Additamentorum Bezenbergerianorum tomus in publicum prodiret. Quamobrem Fickii commentationem *De genuina Theogoniae forma et dialecto* in usum meum convertere non potui. (V. Bezz. Beitr. 1886. vol. II, tom 1. et 2.)

JEHUDA BEN SAUL IBN TIBBON.

Adalék a középkori zsidó irodalom történetéhez.

(Vége.)

A megdicsőült R. Zerachjáh, a ki korának egyetlene ¹⁵⁰⁾ volt és sokkal tudósabb nálamnál, azóta hogy velem megismerkedett, nem írt és nem küldött el egy költeményt sem másnak, mielőtt nekem meg nem mutatta volna, sőt számos, testvéréhez küldendő levelet előbb nekem mutatott. Te pedig tudod, hogy ha magam valamit írtam, felszólítotताल néznéd meg; hát ha van benne valami kijavítani való: mert azóta, hogy annak ismertelek, a ki költészethez és grammatikához ért, nem írtam semmit, a mit előbb megítélésedre nem bocsátottam volna. Mert az arab példabeszéd azt mondja: «A ki a parton ül, az már is úszik». ¹⁵¹⁾

Ily gonosz bánásmódot tanúsítottál irányomban és én eltűrtem, bármennyire is fájt szívemnek; boszantottál, mérgezettél, makranczuskodtál, könnyelműen bántál tisztelésemmel, melyre a teremő kötelezett irántam és áthágtad parancsolatát ¹⁵²⁾ e tekintetben. Bocsásson meg neked a mindenható ezen és a túlvilágon teljesen és adjon neked kegyelmet és tanítson az ő akarátának teljesítésére és adja, hogy irgalmat találj az ő szemeiben és tetszést az embereikében. Ha pótolni akarsz fiam mindazt, a mit eddig elmulasztottál, akkor meg fog bocsátani a teremő és megbocsátok neked én is oly szívesen, oly készségesen; csak hogy ne légy engedetlen szavam iránt ¹⁵³⁾ mindabban, a mit e végrendeletemben megahagytam, és hogy nem becsültél mindedig, úgy tanúsíts tiszteletet legalább hátralevő napjaimban és halálom után. Egész büszkeségem pedig az lesz, hogy a bölcsesség utáni törekvés, nemes magatartás és kellemes tulajdonságok által mindinkább magasabbra hágsz és mindeneknek kedves léssz és hogy jó híred leszen — mert ez nagy korona ám — és az istenfélelmen csüngsz és parancsainak teljesítésén és hogy társalkodásod az emberekkel

¹⁵⁰⁾ Nagy tudósok czíme az arabs minta szerint: **واحد زمانه** vagy **غريد عصره**. — ¹⁵¹⁾ L. fönt a 28. jegyzetet.

¹⁵²⁾ **ועברת על מצותי בזה** helyett én olvasok: **ועברת על מצותי בזה**

¹⁵³⁾ Deut. 1, 26, 43. 9, 23. Jos. 1, 18. I. Sám. 12, 14.

olyanforma lesz, hogy mindnyájan elismeréssel adóznak — ez az a mivel tisztelni fogsz életemben, halálomban. Ben Mislé mondja: «Három tulajdonsága legyen a bölcs férfiúnak: kevés hiba és balgaság,¹⁵⁴⁾ alázatosság az emberek előtt gyarlósága tudatában, de ezse által emelkedjen mindenek fölé».

Hála legyen az én teremtménnek; tudom én felöled, hogy istenfélő vagy minden utaidon — csak az atya iránti tiszteletre vonatkozó parancsolatomat hágod át és nem hajtasz az én szavamra; az pedig nagy dolog isten-ember előtt, törekedjél utána, meg is fogsz szabadulni.¹⁵⁵⁾ Tudom és bízom teremtménben, hogy ezen elválásom javadra lesz, ha szíved az erkölcsösséget keresi, mert hiszen rajtam kívül nincs másod mint lelked, tudományod és eszed. A Nágid — áldott legyen emléke — mondja: «Mily boldog az életem, hogy cselekedetim olyanok ma mint tegnap!»¹⁵⁶⁾ Azért fiam, iparkodjál mától fogva tiszteletemre és a magadéra. Összes dicsőségem az leend, ha te miattad tisztelettel fognak megemlékezni én rólam életemben és halálom után és ha, a kik téged látnak, azt fogják mondani: «Áldott, a ki ezt nemzette, áldott, a ki ezt nevelte»;¹⁵⁷⁾ mert nincsen nekem más fiam, a ki által nevem említettnek, csak te egyedül, egész hírem és fényem csak te vagy. Ez okból bízzál csak benne, hogy isten gazdagon fog megjutalmazni és az emberek dicsőíteni, ha emlékemet áldottá fogod tenni.

Tudod fiam, hogy nagyranevelésedben mennyit türtem és láttad is mit tett a bölcs R. Mózes, R. Jehudának fia, ki négy fiát a világ minden szélére elküldötte, míg ő maga ment és megnősült. Én pedig, mert olyan nagyon szerettelek, nem akartalak más aszszonynak kezébe vinni és elviseltem mind a bajt, fölötted csak akarván örködni és te ismered azt a túlzásig vitt gyöngédségemet és az emberek tudják nagyon jól, ha annyira nem vigyáztam volna rád, hogy meghaltál volna, nyomorék volnál ma. Emlékezzél ezekre én fiam és vedd szívedre, figyelj szavamra, fogadd el intéseimet.

Azon fontos intelmek közé, melyeket teljesítened kell, első sorban tartozik, hogy ételeidben óvatos légy — és kérlek ne ölj

¹⁵⁴⁾ *Harkavy* i. m. p. 136. וְשִׁבְלִי helyett וְשִׁבְלִי-t olvas — úgy fordítottam magam is. — ¹⁵⁵⁾ I. Sám. 30, 8. — ¹⁵⁶⁾ *Harkavy* p. 158.

¹⁵⁷⁾ Jehudának e hő óhaja szószerint teljesült is. L. fönt Maimonides nyilatkozatát Sámuel fölött.

meg időm előtt; mert ismered fájdalmamat és lelkem bánatát és hogy mennyire féltetek. Oh jobb volna meghalnom ¹⁵⁸⁾ mintsem szerencsétlenségemet látnom; ¹⁵⁹⁾ mert te tudod, hogy — bűneim miatt — évenként oly beteg vagy és ezt nagyrészt ártalmas ételek okozzák. Ben Mislé pedig mondja: «Ha egészséget kívánsz, akkor gyepöld szenvedélyedet, harczolj önönmagaddal, a mint harczolsz nyíl- és dárdavető ember ellen».

Megesketlek az ég istenére és azon tiszteletre, melylyel irányomban parancsa szerint tartozol és a mennyiben én tapasztaltabb és tudósabb vagyok náladnál — óvakodjál a mint csak tudsz a káros ételektől! Mert tudod hiszen és meg is győződöttél róla, hogy betegséged csak onnan ered, mert könnyelmű vagy az ételek dolgában érd'be fiam a kevéssel, de a mi jó, és maradj távol a kellemestől, de a mely árt. Oly ételt ne egyél, a mi étvágyadat elrontja — mert mire való aztán a te okosságod? és valóban életem után törzs! Mért nem szégyenled magad önmagad és az emberek előtt, kik mindnyájan tudják, hogy csak a rossz ételek okozzák nyavalyádat; pedig nincs pironságosabb és csúfságosabb annál mint oly orvos, ki maga beteg és a ki másokat ékesít (azaz gyógyít) és önmagát nem! ¹⁶⁰⁾ Erre nézve Ben Mislé azt mondja: «Távozzál attól, ki helyesen tenni parancsol s maga gonosz; mert hogy' gyógyítaná a betegséget az, ki ugyanabban szenved?» ¹⁶¹⁾ Vigyázz fiam magadra s életedre, ne tedd magad tönkre; és ha már magad és engem nem kimélsz, akkor könyörülj meg a te gyermekeden — én még kevés ideig maradok meg néktek, hagyd tehát azt a keveset nékem és ne rakj magadra bünt. Ben Mislé mondja: «A ki jár a balgának útjain, azon örömkööző boszút látnak ellenségei; és a ki félvárlól nézi az orvos szavait, betegségbe esik az». ¹⁶²⁾ És istennek hála! Módodban van jó kenyeret enni és jó bort inni.

¹⁵⁸⁾ Jón. 4, 3. 8. — ¹⁵⁹⁾ Num. 11, 15.

¹⁶⁰⁾ A már fönt idézett (l. 132. jegyz.) «*Széfer ha-Muszár bi-rófeim*» 28. pontja ugyanily szabályt állít föl az orvosok számára: «Az orvos jelleméhez tartozik, hogy kevés, de jó ételekkel éljen, hogy falánk meg iszákos ne legyen. Szégyenletes és csúfságos, ha hosszas nyavalyában szenved, mert akkor a nép azt mondja: A ki önmagát nem bírja gyógyítani, miképen gyógyíthasson az más? A *midrasban* (Ber. r. par. 23.) találjuk e mondást: **אִם יִרְרֵת אִם יִרְרֵת** = orvos, gyógyítsd magadat! és ugyanígy *Lukács evang.* 4, 23.

¹⁶¹⁾ L. *Harkavy* p. 159. — ¹⁶²⁾ L. u. o. p. 158.

De ha még kenyéren és vízen kéne élned, csakhogy engem tisztelj és akaratomat teljesítsd, azt is kellene tenned. Ime, Jónádáb, Rékháb fiának, gyermekei azok megvonták maguktól — mint már mondtam — a világ nyújtotta élvezeteket, ők és nejeik és gyermekeik; míg én csak a károstól akarlak visszatartani. Ben Mislé tanácsolja: «A ki testének hasznos ételeket eszik, annak javára fognak azok lenni, a ki pedig ártalmasokat eszik, bizony hátrányára lesznek neki». Ne mondd fiam: «majd csak kigázolok belőle mint máskor»,¹⁶³⁾ mert tudja az egész világ, ha nem örökdik rajtad isten kegyelme és jósága és ha én nem vagyok közeledben, meghaltál volna — a mindenható áldjon meg hosszú élettel. Nem minden nap történik ám csoda és mindezeket kétszer-háromszor cselekszi csak az isten.¹⁶⁴⁾ Azért fiam, vedd eszedbe mindezeket és gondold meg, hogy nem egy-, vagy két-, sem tíz-, sem húsznapnyi távolságban vagyok tőled.

Fiam! Ne járkálj¹⁶⁵⁾ sokat az utakon vagy utczákon, ne egyél másutt az én távollétem ideje alatt; ha egy barátod vagy rokonod meghí, tiszteld őt meg pusztán megjelenéseddel. Tanuld, fiam, koronkint a naptári számításokat a bölcs R. Áhronnál, mert fontos egy tudomány az. Úgyszintén meghagyom neked, hogy nődet, a mint csak bírod, tiszteld; hisz oly okos és oly szende, és nagy tudósoktól és nemesektől származik, és oly híven ápol téged és fiadat; nem pazarol, nem igényteljes. Emlékezzél csak, mily gondosan ápolt betegségemben.¹⁶⁶⁾ Ha ő fiadnak csak dajkája volna, akkor is kellene őt tisztelni és nyájasan beszélni vele, hát még ha feleséged és előkelőknek a lánya, mennyivel kevesebbé szabad vele csekélylőleg és megvetőleg bánnod — ez csak a haszontalanok szokása. Az arab bölcs azt mondja a nőkre vonatkozólag: «Csak tisztességes tiszteli őket, csak alávaló vetheti meg őket». Ben Mislé is int: «Nézd el az asszonynak és a gyermeknek a makranczoskodásukat és kérd fel újra meg újra őket, mint ki kardot fen, mely a gyakori ide-oda köszörülés által élesedik csak». Ha szeretetemre

¹⁶³⁾ Bir, 16, 20.

¹⁶⁴⁾ Jób 33, 29.

¹⁶⁵⁾ אל תרבה לישון במסלות. Így hangzik a szöveg, a melyben Steinschneider לישון mellé kérlőjelet tesz. Mindenesetre helyesebb volna, ha לישון-ot olvasnánk.

¹⁶⁶⁾ A most következő szók a szövegben: והיא כבדה ויחידה וגדולה. 'והיא כבדה' és 'והיא יחידה' érthetetlenek.

szert akarsz tenni, akkor tiszteld őt és ne vess rája kelleténél több félelmet, hisz ezt már bölcseink is megtiltják. Parancsod vagy fedésed szelíd legyen; haragod ne nyilvánuljon tetteben, elegendő ha csak arczodon meglátszik.¹⁶⁷⁾

Kiadásaidban illő rendet tarts — a Mibchar Hapeninim szerint: «Rend a kiadásokban már a jövedelem fele» és egy régi közmondás azt javasolja: «Aludjál evés nélkül, ébredj adósság nélkül»; ne sértsd méltóságodat kölcsönvévés által — isten mentsen meg e tulajdonságtól! Ben Mislé is tanácsolja: «Szegénységben eledeled után inkább arszlánon nyargalj, semhogy emberektől kérj»; ^{167a)} ne kívánj élvezetet mert szívedet gyász éri mielőtt embereket (találsz). Szóval — tudod mit mond erről a Mibchár Hapeninim és Ben Mislé, mert ez a tulajdonság mint a rühösség oly ragályos és csorbát ejt a tiszteleten. És újra mondja B. M.: Zöltséget egyél — bátorságban, húst ne — veszedelemben; és inkább *egy*et pénzért, mint *ezer*et ajándékképen.

Ügyelj fiam, gyermekeidre, a mint én te reád, szeresd mint én téged, neveld mint én téged, örködj fölöttük mint én tefölötted, tanítsd őket mint én téged — szóval úgy bánj velök, mint én te veled és ha csak valami bajotok van, ne vedd lazáz; az isten mentsen meg titeket minden bajtól. És ha csak csekély bajt értesz magadon vagy tagjaid egyikén, azonnal láss hozzá; mert mint Hippokrates mondja: Ellenség az idő¹⁶⁸⁾ és veszélyes az experimentálás.¹⁶⁹⁾ Azért csak szaporán rajta, ne várakozzáll és használj mindjárt eleintén biztos, nem pedig kétséges szert.

Mustráld könyveidet. A hébereket minden hó elsején, az arabsokat kéthavonként egyszer, a tekerceket minden három hónapban egyszer. Rendezz mindent szép rendben, hogy szükség esetén ne kelljen sokáig keresned és hogy tudjad a helyét a szek-

¹⁶⁷⁾ Gittin 7a. Sabb. 105b. és Maimóni Hilkoth Deóth II, 3.

^{167a)} A szöveg, mely következőképen hangzik: כעת תרל רכב על נב אריאל מונך ואל השאל ארי אל. Ő szerinte fordítottam is. I. Úczar Nechmad IV, 4. és Harkavy p. 139. n. 1. ki Luzzatto magyarázatához analogiaképen a talmud (Sabb, 149a) szavait idézi: שרוב על ארי וזר וקשר תנין בראשו.

¹⁶⁸⁾ בי העת צר helyett, a mint a szövegben van, talán jobb volna olvasni: בי העת קצר.

¹⁶⁹⁾ והנסיין סבנה. Experimentálás, próbálgatás.

rényekben¹⁷⁰⁾ és fiókokban.¹⁷¹⁾ Igen üdvös volna és nagy figyelem az, ha minden egyes fiókban levő könyveket egy czédulára írnád és azt azután az illető fiókba raknád, hogy aztán a könyveket össze-vissza ne kelljen zavarnod — mert ha valamely könyvet keresnél, egyszerűen csak a jegyzéklapot kéne megnézned. Hasonlóképen nézd meg a lapokat, melyek benn vannak a tekercsekben és a füzeteket (leveleket) és jól vigyázz rájuk, mert nagy kincseket gyűjtöttem és írtam én ott össze; ne vesíts el egy iratot v. füzetet sem mindabból, a mit én rád hagytam — úgyszintén gyakran nézd át katalogusodat, hogy tudjad milyen könyveid vannak.

Ne hagyd ott tanítód tanítását és fiatal emberekkel csak akkor tanulj, mikor a tanintézetből távozol — éjjel; és a mit tőlem és tanítóidnál tanultál, taníts arra iparkodó tanítványokat, hogy megerősödjön benned a te tudományod. A tanítandó tárgyat pedig ismerd könyv nélkül és hadd elesítsenek kérdezetések által, hogy tűnjön minden kétség. Annak, ki könyveket nem vehet, kölcsönözz a magadeiból, csak hogy biztosnak kell benne lenni, hogy azokat vissza is hozza. Ismered talmudbölcsseink megjegyzését¹⁷²⁾ a versre: «Gazdagság és bölcsesség leszen annak hazájában és az ő igazsága megmarad mindörökké»;¹⁷³⁾ és ne vond meg a jót attól, ki rája szorúl.¹⁷⁴⁾

Meg egyszer — vigyázva vigyázz könyveidre! Takard be a szekrényeket takaróval,¹⁷⁵⁾ óvd meg őket a netalán a mennyezetről alájövvő víztől (nedvességtől),¹⁷⁶⁾ az egerektől és minden ártá-

¹⁷⁰⁾ **הארמדים** bizonyosan **הארמרים**-nak olvasandó, mely aztán a latin *armarium*-ból volna. Ez első sorban «könyvszekrényt» jelentett, későbbben azonban egész könyvtárat is. L. *Wattenbach* i. m. p. 494. *Tunc nobilissimorum monasteriorum armaria aperiebantur* stb. p. 518. főleg 521. és 524. k.

¹⁷¹⁾ **והתיבות**. Tulajdonképen szintén: szekrény. *Wattenbach* p. 521.

¹⁷²⁾ Khetúbóth 50a.

¹⁷³⁾ Zsolt. 112, 3 (és nem mint Steinschneidernél 111, 3.).

¹⁷⁴⁾ Példab. 3, 27.

¹⁷⁵⁾ *Steinschneider* a szöveget ekkép írja: . . . **וכסה הארמדים** **בתיבתו** (?). Eredetileg bizonyosan **בתיבתו** állott, a mit egy későbbi másoló talán **בכוי** szóval magyarázott.

¹⁷⁶⁾ A könyvek rendben és a nedvességtől menten tartására a *Szt. Victor kolostor alapszabályaiban* a következőket olvassuk, melyek nagyjában *Ibn Tibbon* tanácsaival egybevágnak, és azért ide is iktatjuk: *Ipsum armarium autem intrinsecus ligno vestitum esse debet, ne humor parietum membranas rubigine aliqua sive humectatione aliqua inficiat. Iu quo etiam*

lomtól — mert azok a te kincseid. Ha odakölcsönzöl valakinek egy könyvet, írd be egy jegyzőkönyvedbe mielőtt házadat elhagyja; ha meg újra visszahozza, töröld ki. Minden Peszách- és Szukköthkor szolgáltatd magadnak vissza az elkölcsönzött könyveket.

Határozz meg magadnak egy órát bibliai olvasmányokra; szombat- és ünnepnapokon olvass grammatikai munkákat, Mislét és B. Mislét. Kérlek fiam, olvasd át szombatonként a Jónádáb, Rékháb fia, gyermekeiről szóló fejezetet, hogy mindig készen légy parancsaim teljesítésére. Ha csúfolkodást és gúnyolást hallasz felőlem, akkor hallgass fiam és ne felelj rája; ha rosszat beszélnek rólam, ne törődjél velök. B. Mislé mondja: «A szerénység gyümölcse — az emberek szeretete; a megelégtült gyümölcse — a nyugalom; a ki hallgat és vesztig marad, annak gyümölcse az, — hogy bátorságosan és zavartalanul és lelke örömeiben él».

Fiam! Tiszteld mestereidet és tanítóidat, szolgáljuk légy! Szeresd azokat, kik őket szeretik s légy ellensége az ő ellenségüknek, őket pedig környezd tisztelő hódolattal a hol állnak — a hol mennek — még ha nem is szorúlsz rájuk, sőt ha tán ők te rád szorúlnának; hát még akkor, ha magadnak van szükséged ő rájuk! B. Mislé mondja: «Az okosat mindenki kedveli, kedvel ő is mindenkit; a balgát mindenki megveti megvet ő is mindenkit!» Azért iparkodva iparkodjál, hogy a «bölcseiség embere»¹⁷⁷⁾ légy és tartsd távol magadtól a «botorság és üresség emberének»¹⁷⁸⁾ a nevét.¹⁷⁹⁾

Tiszteld fiam társaidat és igyekezzél hasznukra lenni eszeddel, szóval és tettel! Különösen pedig szeresd a megboldogult R. Zerachjáh tanítód fiát, mert amaz is szeretett bennünket és kiváltképen téged kedvelt és tisztelt és áldást is hagyott maga után te néked. Fiam, ha valaki valami jóban részesít, akár tett, megtisztel-

diversi ordines seorsum ac seorsum distincti et convenienter coaptati esse debent, in quibus libri separatim ita collocari possunt et distingui ab invicem, ne vel nimia compressio ipsis libris noceat vel confusio aliquid specialiter in eis quaerenti moram afferat vel impedimentum. L. Wattenbach p. 525.

¹⁷⁷⁾ L. a 103. jegyz.

¹⁷⁸⁾ L. az előbbi jegyz.

¹⁷⁹⁾ A hibát, melyet *Steinschneider* a kiadásban itt elkövetett, maga javította már ki *Geiger* figyelmeztetésére a Bodl. Catalogusában 5783. sz. alatt s. v. Jehuda ibn Tibbon és így *Harkavynak* megjegyzései (i. m. p. 158) teljesen fölösek. Helyesek azonban *Harkavynak* a metrunra vonatkozó javításai.

tetés vagy szó által, akkor ne érd be avval, hogy azt csupán csak hasonló módon viszonzóznád, mert az ember soha nem képes visszafizetni az előzékenységet — a mint Jób mondja: «Ha valaki megelőzött (t. i. jó tettel), hogy bírnám én azt visszafizetni neki?»¹⁸⁰⁾ Óvakodjál az ellenségtől és az irigytől.

Keresd fel fiam, nővéreidet levélben, tudakold hogylétüket, adj tiszteletet rokonaidnak, hogy aztán ők is dicsekedjenek tevéled. Én pedig parancsolom és meghagyom neked, hogy ezen az én végrendeletemet átolvasd nappal vagy éjjel és hogy szerinte cselekedjél, mert akkor szerencsés léssz és boldog. Ha tanácsomat jónak találod — válassz magadnak arabs könyveid közül egyet, melynek az írása szép és iparkodjál azt utánózni, mert R. Sámuel, a Nászit nem tanította senki fia az arabs írásra, hanem elővett a kitűnő írók kézíratai közül egyet és mindaddig gyakorolta magát a betűk utánzásában, míg csak el nem sajátította.¹⁸¹⁾

Végül fiam még azt az egyet: hő buzgalmat fejts ki az értelmese és kitűnő tulajdonságú férfiak utánzásában, ne irigyeld a gonoszokat — hanem csüngj mindig istenfélelmen.

Így végződik a levél. Alkalmunk nyílt általa megismerni a rendkívül komoly tudóst, a tudományok után összes erejével törekvő férfiút, a legtisztább és legfényesebb jellemet, a legjobb és legnemesebb embert. És ha — már Sámuel érdekében — a levél hitelessége iránt bennünk lassú kételyek támadnak, akkor a hang-

¹⁸⁰⁾ Jób 41, 3. E versnek a maga helyén és összefüggésében természetesen más a jelentménye; Ibn Tibbon itt exegetikailag értékesíti a maga állításának igazolására és megerősítésére.

¹⁸¹⁾ Nagy Károly idejében — mondja Wattenbach p. 224 — mikor a régi írást tervszerűen újra helyre akarták állítani, gondosan megválogattak jó mintákat és ezek szerint írtak. A «Clerici de vita communi»-féle rend XV. században, kinyomatott alapszabályainak egyike a következőképen hangzik: «librarius . . pervideat scripturam fratrum nostrorum, specialiter qui minus sciunt scribere et qui novi aliquid incipiunt, providendo eis de una riga (ugyanaz mint στήλη v. a latin linea) vel duabus melioris scripturae pro exemplari ante se locando, si opus habent». V. ö. még p. 48, 65, 77. Az írás tanítási módjára nézve érdekes hely van Platonak *Protagorasában*: οἱ γραμματισταὶ τοῖς μάλιστα δεινοῖς γράφειν τῶν παιδῶν ὑπογράφαντες γραμμὰς τῇ γραφίδι, οὕτω τὸ γραμματεῖον διδόναι καὶ ἀναγκάζουσι γράφειν κατὰ τὴν ὑφ' ἑαυτοῦ τῶν γραμμῶν. A betűk viasztablákra lettek előírva és a gyermekeknek, hogy kezük a formához hozzászokjék, a körvonalatok utána kellett huzniuk. A rómaiaknál is így tanították az írást még Seneca idejében.

nak azon közvetlensége, az a szívből fakadó természetesség, mely rajta előmlik, bizonyára alkalmas, hogy e kételyeket eloszlassa.

De a mit bátran későbbi toldaleknek, valamely olvasó vagy másoló csinálmányának, «pannus adsutus»-ának tekinthetünk, az azon költemény, mely a levél végén van, azt versekben röviden ismétli és a benne levő tanoknak mintegy echója akar lenni. Hogy az Jehuda ibn Tibbontól nem ered, erre első sorban vallanak a költeményt megelőző szók: **יהנה לך בחרו כל האגרת אשר כל המוסר בשיר אגרת ומספרת**. Bizonyítja továbbá az a tény is, hogy a költemény oly tanokat sorol fel, melyeknek a levélben hírük-nyomuk sincs.¹⁸²⁾ Állításunk mellett szól azon meglepő körülmény is, hogy a kölesönvevést, a miről a levélben Jehuda az ő fiát teljesen lebeszélni iparkodik, a költeményben megengedi — igaz, azon föltétel alatt, hogy — mielőtt visszakövetelik — visszafizesse.¹⁸³⁾ És aztán, hogyan szólíthatja őt fel atya és anyja iránti tiszteletre — mint ez a költeményben történik¹⁸⁴⁾ — holott a levélből tudjuk, hogy anyja igen korán meghalt és Jehuda második feleséget nem vett? Végül aztán úgy látszik, hogy a parainézisek — miután már prózában el lettek mondva — versebe való szedése Jehuda ibn Tibbon korában még nem divott, hanem későbbi időknek volt csak szokása. Így tett pl. Bechai b. Áser (1290 körül) az **הקמה** — és Jechiel b. Jekutiel Rómából (1300 körül) az **המדות מעלות המדות** -ával.

A költemény — csak melleleg akarom megjegyezni — metrum dolgában sokszor hibás és javításra szorúl, melyet azonban az olvasó könnyen eszközölhet.

Térjünk most újra vissza magához Jehudához.

Foglalkozására nézve — Benjáminnak tudósítása szerint¹⁸⁵⁾ — orvos volt.¹⁸⁶⁾ A spanyol-arabs fénykorban egyáltalában úton-útfélen azt a tapasztalást tehetjük, hogy a zsidó tudósok —

¹⁸²⁾ Pl. szolgáljanak a következők: **ואל ירום לבבך בעשרך** a 17. sorban, vagy: **והתפלל בעתות התפלה ואל בית הכנסת בא תחלה** a 20. sorban.

¹⁸³⁾ **ועת תלוה פרע קודם תביעה** a 37. sorban.

¹⁸⁴⁾ **וכבר אב ואם כבוד ומורה**.

¹⁸⁵⁾ Masszáóth i. h.

¹⁸⁶⁾ Felfoghatatlan, hogy mily alappal nevezi az «Emúnóth we-déóth» ed. princeps (Konstantinápoly) Jehudát: **ר יהודה אבן תבן דין מרמין** — **כפרד**?

az arabs tudósok nyomdokában haladva — magukat az orvostudományokra adták, azt választva kenyérkeresetüknek. Orvos volt — hogy neveket említsünk — Abulvalid Mervān ibn Ġanāh, a nagy-hírű nyelvtudós, orvos volt Jehuda Halévi, a lánglelkű költő és filozófus, orvos volt Maimūni is, a középkor egyik leghatalmasabb tüneménye. Azoknak, kik életüket a tudománynak akarták szentelni, minthogy más pálya előttük nyitva nem volt, kenyérkeresetnek az orvostudományt választották mint olyant, mely alkalmat szolgáltatott behatóan foglalkozni a többi tudományokkal, mint pl. a fizikával és annak révén a filozófiával. Így folytonosan a tudomány körén belül élhettek.

Jehuda — a mint hihető — jeles orvos és tudós voltának köszönte, hogy általános tiszteletben részesült. Nem lehetetlen, hogy azon fejedelmeknek és keresztény főpapoknak, a kikről levelében mondja, hogy fia menyegzői ünnepét jelenlétükkel díszítették, házi orvosuk volt. A mint ő maga levelében említi, zsidók és keresztények egyaránt tisztelték őt és jöttek csodálni nagyszerű könyvtárát és részesülni tudós társalgásában. Találkoztak ugyan — levelének szavai szerint — ellenségei és gúnyolói is — valószínűleg irigy kortársak vagy olyanok, kik fordítói működését megátamadták. De mit jelentett ez azon nagyrabecsüléssel szemben, melyet a legfőbb körök részéről tapasztalt és azon szeretettel szemben, melylyel őt majd mindenütt fogadták?

Zsidó ismeretsége köréből kiválik Zerachjáh Halévi (szül. 1125 kör. megh. 1186.), kit Jehuda «יִחְיָה בֶּרֶרִי»-nak nevez. Jeles költő és első rangot foglalt el mint talmudtudós. Nagy műve, a Máôr, Alfászinak «Halákhóth»-jait bírálja meg avval a nemes objektivitással, mely csak az igazságot keresi, és ama világos egyszerűséggel, mely őt többi munkáiban is jellemzi. A viszony Jehuda és Zerachjáh között a legbensőbbnek nevezhető, mert az utóbbi, mielőtt költeményeit világgá eresztette, azokat előbb Jehudának küldte be átnézés végett.¹⁸⁷⁾

R. Ábrahám b. Dávid Posquière-s-ből (szül. 1125. meg. 1198.) Maimūni nagy ellenfele és heves kritikusa, hasonlóképen igen közel baráti viszonyban élt Jehudánkkal. Az ő buzdítására végezte

¹⁸⁷⁾ L. közelebbet róla Reifmann jeles monografiájában «*Tholedóth Rabénu Zerachjah Halévi*» Prága 1853.

be Ibn Tibbon a «Chóbóth Halebábóth» fordítását,¹⁸⁸⁾ melynek első fejezetét Mesullám b. Jákób felszólítására lefordította. Ábrahám b. Dávid igen gazdag férfiú, a talmudtudománynak oly mestere volt és a jámborságnak oly hírében állott, hogy végtisztességének és eltakaríttatásának rendezésével papok — kiknek tudvalevőleg a biblia tilalma szerint halottak által magukat tisztátalanítani nem szabad — foglalkoztak.¹⁸⁹⁾

Hogy Ásér b. Mesullám meghitt barátja volt Ibn Tibbonnak, azt már fentebb említettük.¹⁹⁰⁾ Az ő ösztönzésének engedve fordította Jehuda Salamon ibn Gabirólnak «Thikkun Middóth Hanefes» cz. könyvecskéjét.

Venio nunc ad fortissimum virum, ahhoz a férfiúhoz, ki Lünel-nek legünnepeltebb férfiúja volt: Mesullám b. Jákób. (megh. (1170.) Ő hozzája is fűzték Jehudát a legszorosabb baráti viszonynak szálai. Ibn Tibbon nem talál elég szót e nagy, kiváló férfiúnak magasztalására; igazi alattvalói hódolattal, valóságos ájtatos, szent tisztelettel beszél róla. Kitűnő filozófiai elme, a talmudnak — melyben a nevezett Ábr. b. Dávidnak tanítója volt — nagy, klasszikus ismerője és bűvara, a filozófiával foglalkozóknak meleg pártolója és fáradhatatlan buzdítója, nagy gazdagságokkal áldott férfiú volt. Ő volt az első, ki Jehudának az arabs és héber nyelvek, úgyszintén a filozófia kitűnő ismerőjét felfedezve, őt a filozófiai iratok fordítására indította. Ő maga is fordítgatott volt egyet-mást és egész élete a tudomány szolgálatában folyt le.¹⁹¹⁾ Neki köszönhetjük első sorban, hogy a középkor legkitűnőbb zsidó férfiúinak bölcsészeti műveit héber nyelven is bírjuk.

Ime a Jehuda Ibn Tibbon fordította könyvek sorozata, melyeket lehetőleg kronológiai rendben állítottunk össze:

I. Bachjah Ibn Pakuda¹⁹²⁾ «Chóbóth Halebábóth» كتاب الهداية الى غرض القلوب) «A szív kötelmei» cz. könyvének első

¹⁸⁸⁾ I. bevezetését «Chóbóth Halebábóth» II. fejezetéhez *Benjáknab-féle kiadásban*.

¹⁸⁹⁾ I. *Gross monografiáját* «R. Abr. b. Dávid». Ein literar.-historischer Versuch a *Grütz-Frankl Monatschriften* XXII. k: 1873.

¹⁹⁰⁾ I. fönt a 120. jegyz.

¹⁹¹⁾ V. ö. Jehuda bevezetését a Chóbóth Halebábóthoz.

¹⁹²⁾ I. *Grütz* VI. p. 49—52-ig; *Kaufmann* «Die Theologie des Bachja ibn Pakuda».

fejezetét Mesullám b. Jákób felszólítására, talán nem sokkal evvel való megismerkedése után, 1161-ben.¹⁹³⁾

II. Talán ugyanezen évben Salómó ibn Gabirólnak¹⁹⁴⁾ «Thikkun Middóth Hanefes» (اسلاح الاحلاق) «A lélek tulajdonságainak művelése» Ásér b. Mesullám ösztönzésére.¹⁹⁵⁾

III. Salamon ibn Gabiról «Mibchar Hapeninim» (مختار الجواهر) cz. arabs és görög bölcsmondások gyűjteménye.¹⁹⁶⁾

IV. Jehuda Halévi¹⁹⁷⁾ Khuzarija (كتاب الحجة والديد في نصرة الدين الدليل) Nem egészen bizonyos, hogy mikor fordította. Cod. Rossi (1095. sz. a.) az 1171-diki évet, a legtöbb codex azonban az 1167-dikit említi.¹⁹⁸⁾

V. Abulvalid Mervân ibn Ganâh¹⁹⁹⁾ «Széfer Hasorásim» (كتاب الاصول) cz. szótárát a vatikáni codex tanúsága szerint 1171-ben fordította.²⁰⁰⁾

¹⁹³⁾ Jellinek a Benjókó kiadta «Chóbóth Halebábóth»-hoz írt bevezetésében p. XXII. n. 12. azt a véleményét akarja bizonyítani, hogy «Mibchar Hapeninim» volt Ibn Tibbon első fordítása. De e bizonyításnak nincsen alapja; mert azon levélből, melyet Jehuda barátjához Ásérhez írt (kiadva a *Michael-féle* katalogusban p. 366, említi e levelet Carmoly is «*Itinéraires de la terre sainte*» cz. művében p. 330. 343.) tisztán és világosan kitűnik, hogy előbb a Chóbóth Halebábóth-ot fordította. Azulai a «*Sém Hagedolim*»-ban s. v. Bachja 1161-et említ — tévesen — mint a könyv szerkesztésének idejét. E hibát észrevette már Jellinek is. i. h. p. XX. n. 6. Dukes «*Sprachkunde*» p. 72 tévesen állítja, hogy Sámuel ibn Tibbon fordította.

¹⁹⁴⁾ L. Grütz VI, p. 37 kk. A könyv jellemzésére nézve v. ö. Dukes *Blumenlese* p. 60. L. a 193. jegyz.

¹⁹⁵⁾ L. Michael Catalog. i. h.

¹⁹⁶⁾ Dukes *Blumenlese* p. 59 tévesen Sámuel ibn Tibbont nevezi fordítójának. A könyv jellemzésére nézve v. ö. i. h.

¹⁹⁷⁾ V. ö. Grütz VI, p. 140 kk. Kaufmann «Jehuda Halévi Versuch einer Charakteristik» u. «Attributenlehre».

¹⁹⁸⁾ V. ö. Geiger *Nachg. Schriften* III. p. 175. Azarjah de Rossi «*Meor Enajim*»-jában tévesen Mózes ibn Tibbont. (L. Zunz *eletrajzait Kherem Chemed* V, 149 és Munk *Notice sur R. Saadia* p. 19.) Gedaljah ibn Jachjah «*Salseleth Hakabbáláh*»-jában p. 36. (ed. Lemberg 1862.). Sámuel ibn Tibbont nevezi fordítójának.

¹⁹⁹⁾ L. Grütz VI, p. 25. k. és Bacher Abulvalid Mervân ibn Ganâh stb., továbbá Munk «*Notice sur Abou'l Valid*» cz. munkáit.

²⁰⁰⁾ Munk i. m. p. 211. k. Száadjah filozófájára nézve l. Kaufmann «Attributenlehre».

VI. Ugyanennek a szerzőnek «Széfer Harikmáh» (كتاب اللمع) cz. grammatikai művét, valószínűleg későbbben mint az előbbi vagy avval ugyanegy évben.

VII. Utolsó fordítása volt Száadjáh gáónnak «Haemunóth we-Hadeóth» (كتاب الامانات والاعتقادات) cz. munkája 1186-ban.²⁰¹⁾

Nem csekély volt a feladat, melyet Ibn Tibbon fordítási vállalatát által magára vett. Egy időben, melyben a zsidó tudósok kutatásait majdnem kivétel nélkül arabul írták, a héber nyelv prózája igen fejletlen állapotban volt. Tudjuk, hogy Jehuda Halévi, kinek költői nyelve gazdagságra és fenségre nevezte méltán a zsoltárok mellé sorakozhatik, Mózes Narbonihoz egyik héberül írt levelében bocsánatot kér prózájának döcögös és darabos volta miatt. Az arabs nyelv szóban és írásban volt általános és a hébert nem is iparkodtak pólyáiból kibontani. Míg az egyik óriásilag fejlődésnek indult, gazdagságban gyarapodott, egy kész, ezer meg ezer idegektől átjárt organizmust felmutathatott, addig a másik művelésnek nem örvendett, szegénységben tengődött és csontváznál egyebe nem képviselt. Voltak ugyan egyesek, kik egy-egy arabs munkát heberre fordítottak,²⁰²⁾ de a munkák vagy haláchikus vagy grammatikai tartalmúak lévén, a filozófiai nyelv számára nem tettek semmit.

Jehuda ibn Tibbonnak tehát a filozófiai héber nyelvet meg kellett teremteni; lelket adni a holt, rendezetlen anyagnak és így az irodalmi életbe bevezetni. Azokat a finom nüancirozásokat, finom árnyalatokat, melyeknek az arabs nyelv oly annyira bőviben van, át kellett hozni a héber nyelvbe, szokott szónak eladdig szokatlan értelmet adni, szokatlant szokottá tenni, kifejezéseket, fordulatokat és szólásmódokat megalkotni, találóan alkalmazni és

²⁰¹⁾ Landauer «Kitáb al-Amánát wa'l I'tiqádát» bevezetésében p. V. Nem tudom, hogy Landauer ez adatát honnan meríti. E könyvnek valószínűleg még egy arabs neve volt; és pedig: كتاب القيام على الشرايع السبعية V. ö. Bacher «Abr. ibn. Esra's Einleitung zu seinem Pentateuchkommentar» p. 20. n. 3. pont 2. alatt.

²⁰²⁾ Izsák b. Reuben 1078-ban Hai gáónnak egy halachikus, Ibn Gikatilla Jehuda ibn Chavjig-nak (L. Steinschneider Jüd. Lit. p. 395. n. 13.) Izsák b. Jehuda Albarceloni, Izsák Halévi és Salamon b. Parchon (L. a Rikma bevezetését) Abulalvidnak grammatikai munkáit.

meghonosítani. Ő maga nagyon is jól ismervén azon nehézségeket, melyekkel ily fordítási vállalat jár, ennek kifejezést is ad a Chobóth Halebábóthoz írt bevezetésében. «Az arab nyelv — úgymond — fölötte gazdag minden tekintetben, a kifejezések simulékonyak és világosak és bármit is akarnak mondani vagy írni, mindent kifejezhetni vele sokkal inkább mint a héberrel,²⁰³⁾ mert a héber nyelvből más szókinszünk nincs, mint az, mely a szent iratokban ránk marad — ez pedig nem elégséges minden fogalomnak a kifejezésére». ²⁰⁴⁾

Teljesen át van hatva a felelősségtől, mely a fordító vállaira nehezül mind az olvasó közönséggel, mind az eredetinek szerzőjével szemben. Nehezen is adta magát rá a fordítási munkálkodásra — sok okból; néhányát el is mondja.²⁰⁵⁾ «A könyvek közül — úgymond — a melyek arabból héberre fordítanak, egyet sem látam, mely az eredetit szépségétől meg nem fosztaná, tartalmát meg nem másítaná és gondolatain csorbát nem ejtene; részint mert a fordítók nem ismerik az arabot, részint meg nem a hébert, vagy ha már a nyelveket ismerik is, nem értik a munkát és csak saját eszük járása után indulnak. És így aztán vetkeznek az olvasó és a munka szerzője ellen». ²⁰⁶⁾ Különösen nem mutatott hajlamot a fordításra, «mert — és ez fölötte jellemző az ő korára nézve — a legtöbb ember — a mint mondja — nevetségessé teszi és kigúnyolja azt, ki vagy fordít vagy költeményt v. más a tudományokba vágó eredeti munkát is ír.^{206a)} Én azonban az ő (t. i. Mesullám) tiszteletével szemben lemondtam a magaméról, teljesítem akarátát, odaállítom magam czéltáblául a lövők nyilainak és odanyújtom az én testemet az ütőknek». ²⁰⁷⁾

Ha Jehuda ibn Tibbon fordításait az originalis vezetése mellett megtekintjük, akkor látjuk, hogy ő a leghívebb és legponto-

²⁰³⁾ Maimóni a Kóbeczben i. h. az arabot a héber nyelv egy romlott fájának nevezi: **שורא ורא' לשון עברית שנשתבשה מעט**. V. ö. *Goldziher Studien über Tanchum Jerusalmi* p. 11—24.

²⁰⁴⁾ L. Kaufmann *Sa'adjah 'Alfajjum's Einleitung*, ZDMG. XXXVII, 230 k.

²⁰⁵⁾ L. a Chóbóth Halebábóth bev.

²⁰⁶⁾ U. o.

^{206a)} A félszeg és fitymáló bírálat ellen hevesen kel ki már Abulvalid is a Rikmájában. V. ö. *Bacher i. m.* p. 24. n. 140.

²⁰⁷⁾ L. a Ch. H. bev.

sabb fordító, kit csak képzelni lehet. A legszorosabban ragaszkodik az eredetinek szövegéhez, nem tér ki se jobbra se balra, nem mond se nem többet se nem kevesebbet mint a mennyit a szerző. Inkább nehézkes akar lenni, inkább eltűri a merevségnek szemrehányását, semhogy a szöveghez hűtelen legyen. Könnyedségről és gördülékenységről stilusában azért szó sem lehet, de épen ezen változtatlan ragaszkodásából a präcisitáshoz ered az a tény, hogy Jehuda a zsidó középkor filozófiai terminológiáját megállapította.²⁰⁸⁾ Elvétől soha nem tért el: ismerni az illető nyelveket és ismerni a tárgyat, melyről a fordítandó könyv szól. Ez volt a középpont, mely körül fordítói munkálkodásának köre forgott. Fordítása — mondja *Goldziher* — olyannyira tüköre a szövegnek, hogy arról is elmondhatjuk, mit *Munk*, *Sámuel Ibn Tibbon* fordításairól: «que souvent elles ne peuvent être bien comprises, que par ceux qui savent l'arabe».²⁰⁹⁾ Mert hogy stilusa az arab nyelv bélyegét magán hordja, az ép oly természetes mint könnyen elképzelhető; annak hatása alól nem tudott, vagy — minthogy a hűséget a legszélső határig vitte — épenséggel nem akart kibontakozni. Innen van, hogy oly gyakran oly helyekre akadunk, melyek majdnem szolgálai hűséggel az eredetihez ragaszkodnak; ²¹⁰⁾ innen van, hogy elegantiát, minőt *József Kimchinél*²¹¹⁾ és bájt, milyen az *Alcharizi* fordította «Móreh Nebúkhim»-on előmlik, Jehuda munkáiban hiába keresünk.

Jellemzi Jehuda fordításait a páratlan hűségen kívül még az a vonás, hogy a fogalom kifejezésére egynél több szót soha nem alkalmaz. Különösen látjuk ezt, ha valamely terminust fordít. Nem akarta, hogy szavai egymástól fényt kölcsönözzenek, egymásra világosságot vessenek; a szó önmagából sugározta ki — úgy mint a neki megfelelő arabs — az értelmet és a fogalmat. Ő a szót azért mintegy kezébe vette, latolgatta, minden oldalról meg-

²⁰⁸⁾ L. Bloch. *P. die II-te Übersetzung des Saadjanischen Buches* «Emunóth we-Déóth» *Monatschrift* XIX, p. 412.

²⁰⁹⁾ L. Goldziher «*Landauer's Kitáb al-Aminit*» stb. *ZDMG.* XXXV. p. 773.

²¹⁰⁾ L. Kaufmann i. h. p. 235, 278, 248.

²¹¹⁾ Ő is fordította a Chóbbóth Halebábóth-ot, melynek azonban csak egy töredéke a «Saar Hathesúbáh» maradt fen a *Leipziger Stadtbibliothek*-ban; kinyomatott a Benjákb-féle Chóbbóth Haleb. kiadásában.

megvizsgálta és csak ha alkalmasnak, az eredetit teljesen fedezőnek tartotta, igtatta bele fordításába. Nem követte azt azután más hasonló értelmű szó — arra neki nem volt szüksége.²¹²⁾ Az ő szavai, kifejezései és így egész fordítása — mintegy arczképei az eredeti szavainak, kifejezéseinek és így az egész műnek. «Mindazon hibáknak — mondja — melyekbe az őt megelőző fordítók estek, elejét csak úgy lehet venni, ha a szöveget szóról-szóra, lelkiismeretesen és pontosan, minden szószaporítás nélkül visszaadjuk».

Lakónikus rövidsége és határozottsága különösen kitűnik akkor, ha az ő «Emunóth we-Deóth»-ját avval a második, ismeretlen nevű és korú szerzőtől²¹³⁾ eredő fordítással összehasonlítjuk. Ez rendkívül szereti a tautológiát, halmozza és rakja egymásra a szókat; *egy* arabs kifejezésre van neki három-négy héber, *egy* fogalmat két-három különböző mondattal ír körül olyannyira, hogy gyakran a sok fa miatt az erdőt nem látjuk. Ez azért nem is érdemli meg a «fordítás» nevet, hanem tisztán parafrázának tartandó.

Szóújítást a legritkább esetben enged meg magának Jehuda, csak a mikor épenséggel ki nem kerülheti; kifejezéseit vegyest választja, hol a bibliából, hol meg a misnáhból. Ha idegenszerű, szokatlan formákat alkot, akkor ezt avval igazolja, hogy אינם חיון «nem fekszenek az észszerűség és az analogia útján kívül». Ha fiának a levében²¹⁵⁾ azt tanácsolja, hogy oly formákat építsen csak, melyek בנינים נמצאים és ha hozzáteszi: יאל תבא בנינים זרים אפילו אם הם עיברות מדרך ההקשה «ne alkalmazz idegen formákat . . . még akkor sem, ha analogia szerint megjárnának is»; ha most e szavait a Rikma bevezetésében olvasható nyilatkozatával: ובניתי במקומות מעטים בנינים שאינם נמצאים במקרא אך אינם חיון לדרך הסברה . . . כי ראיתי אשר טוב

²¹²⁾ Pl. Kimchinél a Saar Hathesúba 8-dik fej. elején: ומהם יש לו Jehudánál csak: יתרון; vagy Kimchinél a 9-dik fej. vége felé: תכלית ואין לו סוף ותכלית. Jehudánál csak: תכלית.

²¹³⁾ L. Zunz Ges. Schriften III, p. 231 kk, és Zur Geschichte pag. 117. 127. 128.

²¹⁴⁾ L. Rikma bev.

²¹⁵⁾ J. Ermahnungsschreiben p. 8.

למעתיק לדחוק עצמי מעט בבנינים מאשר ירדף אחרי המלות ויסתם עיניהם «Alkalmaztam kevés helyütt elő nem forduló, de mégis az analogia engedte formákat, mert beláttam, hogy mégis jobb, hogy a fordító inkább egy-egy kényszerített formát használjon, semhogy szók után fusson, melyek az értelmet homályosan hagyják» — ha e két nyilatkozatát egymással egybevetjük, akkor talán azt szabadna következtetnünk, hogy a levelet korábban szerkesztette meg mint a Rikma fordítását és ez utóbbihoz írt bevezetésében a levélben adott szabályát mintegy visszavontá, belátván, hogy néha-néha még sem vezethető keresztül.

Dicséretet érdemel fordításainak világos voltaért. Nem akart ő gépies fordító lenni és nem is volt az. Az illető tudományban, melyről a fordítandó szöveg tárgyalt, jártas, otthon volt Jehuda és fordításakor a legjobb lelkiismeret vezérelte.²¹⁶⁾ «És a mit nem bírtam a jelzett (szószerint) módon fordítani, arról gondolkodtam és tépelődtem, míg csak meg nem értettem ; a miről pedig kételyeim voltak, annak utána nyomoztam oly könyvekben, melyek e tárgyról beszélnek és ha tökéletesen felfogtam, lefordítottam».²¹⁷⁾

Megesik néha-néha mégis, hogy helytelenül fordít, sőt hogy epen ellenkezőjét mondja annak, a mit a szerző kifejezni akar.²¹⁸⁾ De akkor az előbbinek az az oka, hogy az előtte feküdt kéziratnak rendesen rossz volt az olvasásmódja, az utóbbinak meg az, hogy az arab kéziratok héber betűkkel lévén átírva, igen könnyen alkalmat adtak arra, hogy egy-egy szót valamely más hasonló alakúval felcseréljen — csak a diakritikus pontot vagy valamely vonást nem kellett észrevenni és a rossz fordítás már kész volt.²¹⁹⁾ És ha előfordúlnak oly hibák, melyek az említettük okok egyike által sem

²¹⁶⁾ Hogy Jehuda valóban nem volt gépies fordító, mutatja a *Szefer Hasorusim* bevezetésében tett észrevétele, mely szerint *Abulvalid* a בחר gyök Nifal és שימט Hifil-formáját kifejejtette. «Nem tudom — mondja — hogy maga a szerző vagy a másoló felejtette-e ki — mert tévedést és feledékenységet bizony senki sem kerülhet ki. I., *Munk Notice* p. 214.

²¹⁷⁾ I., *Chóboth Haleb*-hoz írt bevez.

²¹⁸⁾ I. *Kaufmann* «Jehuda Halévi u. die Lehre von der Ewigkeit der Welt» *Monatsschrift* 1884. p. 208 kk.

²¹⁹⁾ I. *Laudauer* i. h. p. XII n. 1. *Goldziher* ZDMG. XXXV. p. 782. V. ö. a *Berliner-fele Magazin für d. Wissensch. d. Judenth.* X. p. 89, kk és p. 172 kk.

lelik magyarázatukat, akkor szívesen fogadjuk el sokszor ismételt önigazolását, mely szerint «senki sincs ment hibától és tévedéstől; hisz Dávid urunk mondja már: hibáktól ki őrizkedhetik?»²²⁰⁾

De bármint is legyen a dolog, fényoldalai sokkal gazdagab-
bak, semhogy árnyoldalai el ne feledtetnék. Az ő fellépése iro-
dalmi esemény volt. Az ő fordításai megannyi irodalmi tett. Azok
fognak maradni s azoknak fogják becsülni, míg zsidó vallásböl-
csészettel csak foglalkozni fognak.

Dr. FISCHER GYULA.

Párhuzamos idézetek.

Aeschylos, Agamemnon:

*Ὀλίγιστοι δὲ χροὶ
βίον τελευτήσαντ' ἐν ἐβέστοι φιλῆι.*

Sophokles, Oedip. kir.:

*Ὁστε, θνητὸν ὄντ' ἐχέειν γὰρ τελευταίαν ἰδῆν
ἡμέραν ἐπισκοποῦντα μηδέν' ὀλβίζεν, πρὶν ἂν
τέρμα τοῦ βίου περάσῃ, μηδὲν ἀλγεῖνδον παθάν.*

Ovid. Metam. III. 135—137.

Ultima semper

Expectanda dies homini: dicique beatus

Ante obitum nemo supremaque funera debet.

A magyar: «Senki sem boldog halála előtt.» (Erd. i. m. 2457. sz.)

Plinius: Solis medicis licet impune occidere.

A magyar: «Csak orvos ölheti meg az embert birság nélkül.»

(Erd. i. m. 5176. sz.)

Dionysius Cato, I. 17: Conscius ipse sibi de se putat omnia dici.

A magyar: «Rosz lelkismeretű azt gondolja, hogy minden ő róla
beszél.»

(Erd. i. m. 4294. sz.)

KRAUSZ JAKAB.

²²⁰⁾ I. fönt a 216. jegyz. és az Asér b. Mesullámhoz írt levél végét.

HAZAI IRODALOM.

Dr. Ábel Jenő: A homerosi Demeter-hymnusról. Budapest, 1885. Akadémia, 82. l. Ára 50 kr.

Azóta, hogy a homerosi hymnusoknak Baumeister-féle kiadása megjelent (1860), a görög epikai hymnus-költészet ezen legfontosabb termékeit minden oldalról kezdték kutatni a tudósok, de egyikök sem kísérlette meg a szerfelett szétágazó speciális vizsgálódások eredményeit szigorú kritikával megrostálni, és menten minden egyoldalúságtól megállapítani azt, hogy mit lehet az egyes hymnusok koráról, szerzőjéről és más egyéb kérdésekről kisebb-nagyobb valószínűséggel állítani. E hiányt utóljára Bernhardy constatóta. Segíteni, nem segített rajta sem a Bergk irodalomtörténete, mely a maga útján jár és a monographiai irodalommal édes-keveset törődik, sem a Sittlé, mely épen a hymnusokat nagyon felületesen tárgyalja. Ezt az érezhető hézagot akarta Ábel a cziműl írt értekezésben kitölteni, a mennyiben ugyanis erre a Demeter-hymnus alkalmat ad.

Azóta, hogy értekezése kikerült a sajtó alól, megjelent a homerosi hymnusoknak Gemoll-féle commentált kiadása is, mely a Baumeister-féle nagyobb kiadást akarja kiszorítani. Ismeretes,¹⁾ hogy Gemollnak nem egészen sikerült e célját elérni, még kevésbé dicsekedhetik majd azzal az eredménnyel, hogy Ábelnek idéztem értekezése az ő fejtegetései mellett fölöslegessé válik, bár mindkét írónak ugyanaz volt a céljuk és föladatuk, és mindketten a régibb és újabb szakirodalom összes termékeivel rendelkeztek.²⁾ Csak abban, a mi a fődolog, a módszerben különböznek egymástól. Gemoll ezen hymnus tárgyalásánál is, mint a többenél, vajmi fölületesen használja föl azokat a munkákat, melyeket maga idéz, olykor épen a legfigyelemreméltóbb argumentumokat hallgatja el és általában kevés kritikát gyakorol. Röviden egymás mellé állítja a kutatók nézeteit, itt-ott észrevételeivel kíséri, de határozott véleményt nem nyilvánít. A hymnus compositióját illetőleg, csak enuntiólja, hogy az ő álláspontja közelebb áll a Vosséhoz, mint a Preléréhez; keletkezési idejére nézve csak azt mondja, hogy a monda egyszerűsége „aránylag régi kora” mellett bizonyít, bár nyelvén sok a

¹⁾ Lásd e Közlöny januáriusi füzetének 93. lapját.

²⁾ Hogy Busolt Görög Történetének és Holm ezen munka felett írt bírálatának (a Berl. Phil. Wochenschr.-ben) e hymnusra vonatkozó észrevételeit egyikük sem ismerte, onnan magyarázható, hogy munkáik egy időben készültek.

modern, a későbbi atticismushoz közeledő elem; a mi végre a hymnus szerzőjének származását illeti, elismeri, hogy vannak okok, melyek attikai származása mellett bizonyítanak, másrésről azonban dicséri Bergknek „óvatosságát,” ki a költőt ión embernek tartotta. Szóval a Gemoll hímező-hámozó, és kelletténél rövidebb fejtegetéseiből lehetetlen csak egyetlen egy vitás kérdés iránt is eligazodnunk. Ellenben Ábel minden kérdésre kellően indokolt feleletet ad; hogy e felelet többnyire csak valószínű, nem pedig biztos, az a tárgy természetéből folyik. Hozzájárul az is, hogy Ábel æsthetikai oldalról is méltatja a költeményt.

Tárgyát minden oldalról kimerítő monographiája négy fejezetből áll. Az elsőben (3—43 l.) szól a Demetermythus eredeti jelentéséről, elmondja a homerosi Demeterhymnus felfedezésének történetét az összes idevágó adatok felhasználásával (a mit se Gemollnál, se másutt nem találunk), röviden recapitulálja a hymnus tartalmát, és ennek kapcsán Matthiæ és Franke ellenmondó fejtegetéseinek megvitatása után kimutatja, hogy hymnusunk költője nem birta a mondai anyagot ügyesen feldolgozni; végül rendre tárgyalja azon kutatók hypothesiseit, a kik a költemény egységét fel akarták bontani (Ignarra, Matthiæ, Buecheler, Preller, Gemms, Hermann és Wegener).¹⁾ E fejtegetések eredménye az, hogy hymnusunk *egységes* mű, melyet már Pausanias nagyjában ugyanazon alakban olvasott, mint mi, csak hogy az ő példányában természetesen kevesebb volt a hiba.

A második fejezet (43—52 l.) tárgyalja a költő tendenciáját, melyről Gemoll egy árva szóval sem emlékezik meg. Ábel szerint költőnk az alexandriai ætiologikus írók első előfutára, a mennyiben öntudatosan, kiemelte a monda és cultus közötti szoros összefüggést,²⁾ ha nem is

¹⁾ Wegenernek túlságosan szellemeskedő hypothesisét Ábel eléggé behatóan ismerteti, annál rövidebbre szabta azonban bírálatát, mely azonfelül Wegenernek csak egy pár inkább mellékes argumentumát czáfolja. Itt már az egyformaság kedvéért tárgyalni kellett volna a Wegener-féle hypothesis főbb támpontjait. Másrésről elég lett volna röviden felemlíteni, hogy Preller és Welcker gyanítását, mely szerint a hymnust a panathenæi ünnepeken szavalták, nem fogadhatjuk el azért, mert a panathenæák ünnepe csak Peisistratos alatt jutott némi jelentőségre s minden valószínűség szerint csak fia Hipparchos hozta be a rhapsódok előadását ezen ünnepen, mely ezen idő óta négy napig tartott; — az olyan kézzelfoghatólag hibás hypothesis mellett, mint a milyen a Prelleré és Welckeré, felhozott argumentumokat kár volt bővebben reprodukálni.

²⁾ Nem eléggé biztos Ábel következő megjegyzése p. 47: „Kilencz napig bolyongott Demeter a földön étlen, szomjan, égő fáklával kezében, míg végre megtudta, hogy elrabolták leányát — és kilencz napig tartottak az eleusisi mysteriumoknál az asketikus előkészületek». V. ö. Gemoll jegy-

csupán e végből szerzette költeményét; a költő minden nevezetesebb változtatás nélkül versekbe foglalta az eleusisi Demeter mondájának egy váriánsát, míg elődje Pamphos egy nem lényegesen eltérő másik váriánsát örökítette meg. Főczélja különben az lehetett, hogy az eleusisi mysteriumokhoz jövő idegeneket a mysteriumok keletkezésének történetével és az istennő jóságával és ígéreteivel megismertesse; talán ezen idegenek társas összejövételeinél szavalták el himnuszunkat az ünnepet rendező papok beleegyezésével vagy talán épen parancsukra.

A harmadik fejezet (52—60 l.) himnuszunk szerzőjével foglalkozik. Ábel kimutatja, hogy a homerosi himnusz szerzői közt talán ő az egyedüli ki utánozta Hesiodost, még pedig nemcsak a Theogoniát és a Munkákat, hanem a jóval későbbi Scutumot is, a miből joggal következtethetjük, hogy nem «homerida»-féle közönséges rhapsódus volt, hanem az isteni tisztelettel szoros viszonyban álló és a mythus iránt némileg hivatásszerűen is érdeklődő férfiú, ki beható tanulmány tárgyává tette a görög cosmogoniák és theogoniák egyik legrégibb és legbecsesebb emléket, Hesiodos theogoniáját. Úgy látszik, hogy ennek révén ismerkedett meg egyúttal a Hesiodos neve alatt járó egyéb költeményekkel is, még pedig nemcsak a Munkákkal és Napokkal, mely műnek komoly ethikus tartalma vonzhatta, hanem a mesékben gazdag epikai költeményekkel is. Hogy be volt avatva az eleusisi mysteriumokba, kétségtelen. De himnuszunk egész tendenciája arra is vall, hogy a szerző Attikából, még pedig valószínűleg Eleusisből való és talán az eleusisi Demeter papja volt; ugyanezt a himnusz nyelvezetéből következtetni (ezt tették Vosszól kezdve Gemollig a legtöbben) épen nem lehet, főleg azon fejtegetések után, melyekben Ábel a himnusz állítólagos attikai elemeit részesíti.

A legnehezebb kérdéssel, a himnusz korának kérdésével foglalkozik a negyedik (utolsó) fejezet (60—82. l.). Sem himnuszunknak későbbi írónál található utánzásai,*) (melyeket Ábel, Gutsche és Förster után

zetét p. 285: «Dass im Anschluss an das neuntägige Fasten der Demeter auch die Mysteren neun Tage hätten fasten müssen, ist eine aus dieser Stelle gezogene, unglauwürdige Folgerung. S. Schoemann Alt.³ II p. 374».

*) Ezen utánzásokat Ábel kelletnél bővebben tárgyalja. Talán elég lett volna röviden egymás mellé állítani azon írók nevét, kikről ki lehet mutatni, hogy utánózták himnuszunk egyes helyeit, a részletekre nézve pedig Försterre, Gutsche-ra, Windischre és Buechelerre lehetett volna utalni. De mindenesetre érdemes lett volna felemlíteni, hogy ezen utánzások is megezáfolják azon feltevést, hogy az alexandriai grammatikusok Homeroshoz írt commentáraikban azért nem hivatkoznak a homerosi himnuszokra, mert nem ismerték azokat. Ha Theokritos, Kallimachos és Apollonios Rhodios ismerték e himnuszokat, akkor kétségkívül Aristarchos is ismerte.

állít össze) sem a görög társadalomnak a hymnusban olvasható rajza, sem az eleusisi mysteriumok fejlődésének története, sem a digamma használata*) e tekintetben felvilágosítást nem szolgáltatnak. Hogy Solonnál régibb, bizonyítja nyelvezte; hogy a Pythoi Apollóra irt hymnus első részénél, mely a Kr. e. 588-ik esztendő előtt keletkezett, szintén régibb, valószínű azon körülménynél fogva, hogy ama hymnus 96-ik verse alighanem utánzata hymnusunk 29-ik versének; végre hogy a bizonytalan de elég régi korból való Aphroditehymnuszál is régibb, az utóbbinak utánzása mutatja. Részint ezen argumentumok alapján, részint azon okból, hogy az Aphroditehymnust, melynek nyelvezte jó régi korra vall, kénytelenek ne legyünk nagyon késő korba helyezni, csatlakozik Ábel a Fœrster és Flander nézetéhez, mely szerint a hymnus a Kr. e. 7-ik századnak inkább első mint második feléből való (a homerosi hymnusok kiadásában p. 66 óvatosabban járt el, mikor minden közelebbi meghatározások nélkül egyszerűen a Kr. e. hetedik századba helyezte.)

Bár szerzőnk e fejezetnek amúgy is kérdéses eredményeit nagyon hypothetikus alakban adja elő, egyik-másik tekintetben mégis még tartózkodóbb lehetett volna ítéletével. Így pl. Dittmar nyomán azt vallja, hogy az Aphrodite-hymnus szerzője utánozta a Demeter-hymnust, nem pedig megfordítva, míg többek között Gemoll az ellenkező véleményen van. Itt kivált két dolgot kell szem előtt tartanunk. Az egyik a *τιμώχος* szó, mely különben nem fordul elő, és az Aphrodite-hymnus 31-ik versében Hestiáról (*πᾶσιν δ' ἐν νηοῖσι θεῶν τιμώχος ἐστὶ*), a Demeter-hymnus 28. versében Demeterről (*τίμὴ δὲ Δημήτηρ τιμώχος*) van mondva, még pedig Gemoll állítása szerint (p. 299. 300) az előbbi helyen «durchaus berechtigt, hier dagegen auffällig, da Demeter selber ihren Dienst erst ordnet. Es ist also wohl sicher, dass hier wie v. 189 f. der h. Ven. das Original ist». — Bár túlzottnak kell tartanunk e következtetést, (mert hiszen lehetséges, hogy hymnusunk szerzője proleptikusan értette Demeterre a *τιμώχος* jelzést, és elvégre Demeter mint istenség is *τιμώχος*-nak mondhatta magát) — mégis megérdemli a figyelmet. A másik fontosabb hely h. in Cer. 188 s. k., összevetve az Aphrodite-hymnus 172-ik s. köv. verseivel. Amott Demeter Metaneirához vezetette rálép a küszöbre, καὶ ὅα μετὰθρον χῦρε κάρη, πλῆσιν δὲ θύρας σέλαος θείου, fejével felér a mennyezethez és isteni fénnel tölti be az ajtót, emitt pedig Aphrodite

*) Ábel p. 76—78 behatóan tárgyalja a digamma kérdését; kár, hogy ezen fejtegetéseiből sem tudjuk meg pontosan azon elveket, melyek arra indították, hogy kiadásában v. 6 *φρόδα*-t, v. 38 *φῆζησαν*-t, v. 67 *φόνα*-t irt stb. eff.; Flachnak a digammáról szóló értekezése, melyre Ábel kiadása előszavában p. XXII az olvasót utalja, erre nézve nem ad felvilágosítást.

miután összekelt Anchisessel, sátrában felöltözködött és a sátor mellé lépett, fejével felért a mennyezethez: ἔστη παρ κλισίῃ, ἐποιήτων δὲ μέλαθρον κῆρε κάρη. Itt ismét figyelemre méltó Gemoll megjegyzése, hogy t. i. a μέλαθρον szónak («der Deckbalken») használata helyes az Aph.-hymnuszban, hol az istennő a szobában van, míg a Demeter-hymnuszban kevésbé helyesen a felső küszöbre van érte; — szerinte tehát az Aphr.-hymnus az eredeti. A μέλαθρον szó többféle használata miatt nem merném állítani, hogy Gemollnak egészen igaza van, annál bizonyosabb, hogy a Dittmar és Ábel okoskodása ellen alapos kifogás tehető. Azt kérdezik ugyanis, miért áll Aphrodite a sátor mellé, mikor addig a sátorban volt és hogyan érhetett fel a mennyezetig a sátoron kívül? De itt legalább fel kellett volna említeni, hogy az ἔστη παρ κλισίῃ olvasás, melyen ezen egész okoskodás alapszik, coniectura (ἔστη ἄρα κλ. van a kéziratokban); a minthogy ἐποιήτων δὲ is Ruhnken javítása ἐποιήτοιο helyett, ha más coniecturát fogadunk el, pl. a Gemollt: ἀντίκ' ἔρα κλισίης (κλισίῃ codd.) ἐποιήτοιο μέλαθρον κῆρε κάρη, semmi nehézség többé. Azután azt kérdezik, hogyan kerül az egyszerű sátorba μέλαθρον, a milyen csak házban szokott lenni? De miért kell az Anchises κλισίῃ-ját közönséges sáternak venni? A 79-ik vers szerint Anchises a σταθμῷ-ban, az emberek lakásával egybekapcsolt istállóknál tartózkodott; κλισίῃ-je tehát szolid faépület lehetett μέλαθρον-nál.

Szóval, éppen nem tarthatjuk bizonyosnak, hogy az Aphrodite-hymnus szerzője utánozta a Demeter-hymnust és nem megfordítva.

Még fontosabb mulasztás, hogy Ábel nem vonta le az illő következményeket azon tényből, hogy hymnusunk szerzője ismerte a Hesiodos neve alatt járatos Scutumot (azt a kérdést, vajjon nem-e a Scutum szerzője utánozta a mi hymnusunkat, mindaddig fel se vetették a tudósok, kiket a régi «Hesiodos» név vezetett félre). Már pedig a Scutum első része (az 56-ik versig), melyet költőnk szintén utánóz, az Eoiák-ból van véve és a 40-ik ol. táján (600 körül Kr. sz. e.) keletkezett. Kérdelem, hogyan egyeztethető evvel össze Fœrsternek, illetőleg Ábelnek az a conclusiója, hogy hymnusunk a 7-ik századból való, még pedig inkább első mint második feléből? Úgy hiszem, hogy vagy száz esztendőt mindenesetre kénytelen lesz engedni Fœrster is, Ábel is.

Ábel monographiáját, mely egyébként ritka alapossággal van írva, melegen ajánljuk nemcsak a szaktudósoknak, hanem a kezdő philologusoknak is, kik a régi görög eposra vonatkozó detailkutatásaikban sok tanulságos útmutatást fognak meríteni e munkából.

FINÁCZY ERNŐ.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

The colloquial faculty for languages, cerebral localization and the nature of genius. Tentamen physiologicum by *Walter Hayle Walshe*, M. D. Second edition, greatly enlarged. London, J. and A. Churchill 1886. — 8. r. XIII és 231 lap.

A következőben ezt az érdekes könyvet akarom ismertetni, a mely jóval többet tartalmaz, mint a mennyit címéből sejteni lehetne. A szerző ugyanis nemcsak a társalgás képességéről beszél, hanem általában a nyelvtudás és nyelvtudomány tehetségéről, a mely szerinte háromféle, ugymint 1. Különböző, élő és holt, művelt és műveletlen nyelvek philologiai ismerete, vagyis az összehasonlító nyelvtudomány; ez szerinte néha megigazítja az anatomia, morphologia és physiologia következtetéseit valamely népfaj meghatározásában, pl. ez különbözteti meg a baszkokat a körülöttük lakó népektől.*) Nevezetes, a mit ezzel szemben Vambéry a nyelvnek, mint ethnologiai osztályozó eszköznek értékéről ír (A magyarok eredete 213- -219., 271., 275., 280. l. A török faj 96. és 567. l.). A nép ismerete a meglevő és elképzelhető dolgokról nagyban függ nemzeti nyelvének teljességétől és határozottságától. 2. Holt, pl. a classicus nyelvek szabályainak irodalmi emlékek alapján való felépítése. Ide sorozza szerzőnk az aegyptusi, babyloni és assyriai irott emlékeknek megfejtését is. A classicus nyelvtudományról nem nagy elismeréssel ír. 3. *Élő nyelv gyors megtanulása és szóban s írásban való helyes használása.* A nyelvtudás tehetségének első fajtát nem tartja valami nagy dolognak; van sok nehéz feladata, ezt bizonyítja a legnagyobb nyelvtudósok elágazó véleménye ugyanazon kérdésben. Általában csak legujabban merik a tanulmányt tudománynak nevezni. Műveléséhez szorgalom kell, de ennek kifejtése mellett is a legfőbb kérdésekben lényeges eltérés mutatkozik az egyes tudósok nézete közt, pl. a nyelv eredetére nézve. A második fajtát még sokkal kevesebbre becsüli szerzőnk; különösen megvetőleg nyilatkozik az úgynevezett szövegkritikáról, eljlesztő például említve az «æoli» digammáról támadt vitát. A nyelvtudás harmadik módja külön tehetség, a mely néha egyéb iránt értelmetlen emberben is megvan és meg nem szerezhető; sajátos izomtevékenységgel is kell kapcsolatban lennie. Ebből magyarázhatni meg azt a sajátos tünetet, hogy minél jobban erőködik valaki bizonyos hang vagy hangcsoport kiejtésében, annál kevésbbé sikerül neki, pl. a francziának az angol *th* kimondása, vagy az angolnak ily franczia szók: *dieu, bruit, feuille*.

*) L. M. Müller, Einleitung in die vergl. Religionswissenschaft (2. kiad.) 128. l.

A könyv első szakaszának első fejezete a beszélgető nyelvtelenség gyakoriságának fokáról szól. Szerzőnk könyvét általában sok példával és mulatságos anekdotonnal teszi érdekessé. Így itt is; először *Mithridates*-ről emlékezik meg, kinek nyelvismeretét Quintilianusra (11, 2, 50) támaszkodva kétségbe vonja: *Mithridates, cui duas et viginti linguas traditur notas fuisse. Paulus Diaconus*, kortársai tanúsága szerint, kitűnően tudta a latin, görög és héber nyelvet; azonban most is meglevő műveiből az újabb bírálók az ellenkezőt derítették ki. *Spinoza* a spanyol, portugalliai és héber nyelvet úgy használta, mintha anyanyelve volna; a francziát, olaszt és németet ismerte; igazi anyanyelvét, a hollandit, csak nehezen tudta használni; természetesen latinul írt, azonban angol bíráló szerint nem jól. *Anna M. Schurmann* (1612) 28 éves korában minden európai nyelvet tudott, a görögöt s latint is, továbbá a hébert, syriait és arabot. Szerzőnk e példánál is, valamint a többinél valamennyinél is, erős kétségét fejezi ki az előadott bizonyíték hitelessége fölött. *Sir William Jones* huszonnyolcz nyelvet tudott, a mely között azonban szerzőnk azt is idézi, hogy «Runic», holott az csak írás-fajra vonatkozhatik és egészen határozatlan, mert van éjszaki, markomann, gót, angolszász runa írás számos alosztálylyal. *Krisztina* svéd királynő állítólag nyolcz nyelvet tudott. *Macaulay* a latin, görög, spanyol, olasz, francia és angol nyelvet értette, beszélni azonban nem tudott az előbbi ötön. *Macaulay*-ról különben mint íróról is kicsinylőleg nyilatkozik szerzőnk. *Flihu Burritt* a következő nyelveket tudta: a hébert, görögöt, syriait, spanyolt, cseh, lengyel, dán, perzsát, törököt és aethiopiait. *Bonaparte Lucian* herczeg Máté evangeliumát huszonkilencz nyelven nyomatta ki, valamennyi fordításért felelősséget vállalva; a három ifjú énekét (Daniel 3, 52—90) a *baszk nyelv tizenegy dialektusán* és a *magvetőről* szóló példabeszédet (Máté, 13, 1—23) hetvenkét európai nyelven és nyelvjáráson adta ki. *Sir John Bowring* az orosz, spanyol, lengyel, szerb, cseh, magyar és *erdélyi* nyelvből (Transylvanian) fordított költeményeket angolra. Az ilyen apró botlás többször megesik a szerzőn. *Mezzofanti* biboros negyven nyelven és dialektusán uralkodott. Ezt az adatot szerzőnk már épen nem hiszi el, mert a pápai udvar sykophantikus légköréből származik. Az ilyen elfogulatlan kedveskedések többször szaladnak ki tollából. Ügyes az a mód is, a melyen az elméletére nézve kényelmetlen nyelvtudósunkkal, Vámbéry Árminnal végez. «*Armínus Vámbéry* kétségkívül lehetséges, a mit létezésének ténye is bizonyít». Ez az egész, a mit róla mond. Egy volt párisi tanuló-társáról azonban egész körülményesen elmondja, hogy az angol, francia, olasz, maltai, arab, spanyol és német nyelvet beszélt. A *levanti kereskedők* rendszeren 3—5 nyelvet beszélnek. A *missionariusokról* azt szokták mondani, hogy távol világrészek vad törzseinek nyelvét jól beszélik és

értik. Ha ez igaz volna, ritkábban gyilkolnák le a vadak a téritőket; ily vérontás oka akárhányszor egymás nyelvének félreértése. A 21—22. l. leírja szerzőnk, hogy mit ért nyelvtudáson. *Művelt ember akkor tud két nyelvet tökéletesen, ha tudományos és szépirodalmokat teljesen megérti, az élőszót mind a műveltek mind a nép társalgásában érti és magát is képes mindenféle műveltségű emberrel megértetni, a szépművészetek műkifejezéseit észszerű könnyűséggel alkalmazza és a tőzsde pénzügyi szótárát észszerűen használja, mind a két nyelvet hangoztatás, hanghordozás, kiejtés, hangsúlyozás és folyékonyság tekintetében úgy beszéli, mint az, a kinek anyanyelve és végre ha képes bármelyik nyelvből a másikba egy napi érdekű epigrammatikus cikket és egy művészeti vagy irodalmi kérdésről szóló komoly fejtegetést átfordítani, anélkül, hogy a nyelvek szótára, szórendje és kifejezési sajátága ellen rötene.* Ilyen magasra csigázott követelésekkel szemben egyszerűen azt mondhatjuk, hogy nemcsak olyan ember, a ki két nyelvet tud, nem fog soha sem akadni, hanem még az olyan is, a ki a *magdét* tudja, ritka lesz, mint a fehér holló. Hány különben művelt ember fogja ugyanis pl. csak azt megmondhatni — nem lefordítani —, hogy mi a zenében a diatonikus, chromatikus és enharmonikus skála, pedig ez a zene elméletében egészen elemi kérdés; vagy hány igen művelt ember fog kára nélkül a tőzsdei præmium-, deport- és report-üzletek útvesztőjében eligazodni? A 23. lapon azt mondja szerzőnk, hogy szanszkrit nyelven tartott beszéd megbirálásában nem illetékes senki sem. Ebben téved; Indiában van akárhány brahman, a ki szanszkritül képes beszélni és írni, Müller M. Vorlesungen über den Ursprung und die Entwicklung der Religion [2. kiad.] 180. l. Azok a nehézségek, a melyeket szerzőnk a héber, görög vagy szanszkrit irodalmi termékek megértésében lát, mivel a régiek szokásait nem ismerjük teljesen, nem olyan nagyok. A philologia és történelem sikerrel működik azon, hogy e nehézségeket elhárítsa. A rokonalakú és rokonhangzású szók sokasága sem képez e, régi nyelvek megértésében komoly akadályt; van újabb nyelv, a melyben még több rokonhangzású szó van, és azért mégis megértjük azt a nyelvet, sőt a rokonhangzású szók a komikus stílus egyik tényezőjét képezik. Szerzőnk tovább fűzve gondolatait azt jegyzi meg, hogy diplomatakról elvárhatnók, hogy az illető nép nyelvét, a melynek körében hosszabb időt töltenek, teljesen elsajátítsák; és ime azt találjuk, hogy még a diplomatia nyelvét, a francziát, sem képesek valamennyien jól megtanulni. Itt elmond egy jó anekdotont. Bismarck herczeg lord Ampthillről ezt mondotta: «Csupán egy dolog miatt kezdtem rá gyanakvó szemmel tekinteni; mindig azt hallottam és saját tapasztalatom is azt bizonyította, hogy az az angol, a ki jól tud francziául beszélni, kétes jellem; Odo Russell pedig (Lord Ampthill) egész bámulatosan beszél francziául». Ehhez szerzőnk azt az észrevételét kapcsolja, hogy a roszejellemű ember rende-

sen ügyes beszélő; szüksége van ugyanis ügyesen csoportosított mondatokra, bőven és simán folyó beszédre, hogy mások gyanuját eloszlassa, bűneit rejtegesse vagy legalább mentegesse. A nagyon bőbeszédű megrendesen hazug. «A kimondott szó nemcsak megalakított eszmét fejez ki, hanem tényleg új gondolatok fejlesztésére kényszerít». (29.) A parlamenti szónokok bőbeszédűségéről is elítélőleg nyilatkozik. (30—31.) A *Koran* is talán kifejezéseinek harmoniája és könnyen folyó stílusa miatt hatott oly nagy mértékben az ázsiaiak kedélyére, tartja szerzőnk Berringtonnal. E véleményét az *Avesztára* is kiterjeszti. A bőbeszédűnek más hibája a *lapsus linguae* a szó tágabb értelmében: nagyot mond, a mit csakhamar tények czáfolnak meg.

A második fejezet idegen nyelven való írásról szól. E képesség ritkább, mint a beszélésé. *Shelley* és *Byron* olaszul beszélt és írt, de bizonyára nem úgy, mint olasz ember. A szerző a 35. lapon maga is egy kis lapsus calamit követ el: *pigeon-Italian*-t ír, mintha a *Pidgin-English*-nek valami köze volna a galamb angol nevéhez. *Giambattista Vico* azt állítja, hogy az, a ki több nyelvet művel, egyen sem képes tisztán és választékosan írni vagy beszélni. Mai írótól származó latin művek java a classicusokból átvett foszlány; aztán még azzal mentegetőznek ez írók, hogy a classicus nyelvek szótára nem elég az ő gondolataik és érzelmeik kifejezésére. A latinból és latinra való fordítások nagybárá hibásak. Ellenben grammatikai finomságok megfigyelésében és meghatározásában felülmulják az ujabbkori tudósok a régieket. Kevésbé művelt népek legjobban beszélnek mainap a latint, péld. egy islandinak latin toastját említi meg. Szerencsénkre egész könyvében nem említ meg bennünket magyarokat, különben bizonyosan a mi nem rég elfeledett jó latinságunkkal azt bizonyítaná, hogy milyen barbárok vagyunk. A 40. lapon az irodalmi tanulmányt a tudományossal ellentétbe helyezi, mintha bizony tudomány alatt a szónak helyes meghatározása értelmében csak a természettudományokat lehetne érteni és mintha az emberiség haladására nem volna épen olyan fontos, hogyan fejezze ki gondolatait vagy hogyan tisztelje istenét, mint az a kérdés, «hogyan képződik a harmat, vagy hogyan kering bennünk a vér». Érdekes, a mit a szerző a classicus nyelvek tanításáról mond. Szerinte nagyon sok időt vesztegetnek Angliában arra, hogy e tanulmányra alkalmatlan fiúk fejét teletömődjék e nyelvek szabályaival, holott a fiú, ha meg is tanulja a nyelvtant, még sem értheti Horatiust vagy Iuvenalist, Euripidest vagy Aeschylust. *Dr. William Smith*, híres angol tanférfiú, ezt írja: «Ritkán találtam fiúkat, a kik a legkönnyebb latin vagy görög olvasmányt azonnal le tudták volna fordítani». Végre a classicus tanultság nem ad magasabb szellemi képességet. Ezután visszatér az angol és francia nyelvre. *Gibbon* angol irataiban gallicismusokat lehet találni; *Lady*

Georgina Fullerton francziául és angolul egyaránt jól ír, azonban tudni való, hogy e hölgy a Faubourg St. Honorében nevelkedett. Szerzőnk általában nehezen hisz el olyan adatot, a mely nem támogatja az ő tételét. Németek és oroszok néha tudnak francziául, pl. *Heine* és *Turgenjev*. De ilyenkor az illető, legalább ideiglenesen, elveszti uralmát honi nyelve fölött. Valóságos csudának tartja *Marat*-t, a ki angolul is írt. A 49. lapon nagyon sajátságos és — azt tartom — helytelen nézetet vall: «Elég valószínű, hogy kedvező társadalmi feltételek közt azok, a kik verselési képességgel meg vannak áldva, idegen nyelven a költészetben közelebb járnak a tökéletességhez, mint a kötetlen beszédben». *Swinburne* francia sonetteket írt, *Shelley* olasz stanzákat. Végre tudományos kérdést könnyebb idegen nyelven tárgyalni, mint szépirodalmi művet írni. *Euler* francziául, németül és latinul írt matematikai műveket.

A harmadik fejezet idegen nyelvek színpadí használatáról szól. Nincs színész, a ki idegen nyelven oly tökéletesen szavalna, mint honi nyelvén. Énekeseknek sokkal könnyebb feladatuk van, és azt sem tudják kellően megoldani: ének közben is rosztul hangoztatják az idegen nyelvet.

A negyedik fejezet a nyelvtudásnak az általános műveltséghez való viszonyáról értekezik. Itt a szerző íróknak idegen nyelvben elkövetett ügyetlenségeit ostorozza. Sajnos, van módom a szerző angol példáit a mi íróink csudabogaraiból álló gyűjteménnyel pótolni. Íróink, különösen az egyháziak nagyon szeretnek így írni: *katholika* anyaszentegyház, mintha e főnév a magyarban nőnemű volna. Ez erőszakos latinismus. A «Nemzet»-ben nem rég az volt, hogy a mingreliai hercegek mind *vérszegények*. A szegény szerkesztőségi kényszermunkás nem tudta, hogy a német *blutarm* szót kétféleképp lehet hangsúlyozni és a szerint két különböző értelme is van. Ebersnek A nővérek című regényében (Budapest, 1880) a 20. lapon azt írja a fordító: A *Paophimondes* huszonhetedikén. Nem ismert rá a német Mond szóra. Ebersnek egy másik regényében (Egy egyiptomi királyleány) az 1. kötetben az olvasható, hogy: Eurotas *hajója*, holott az eredetiben nyilván Schilf van; a 3. köt. 135. l. a negyvenkét alvilági *lovagról* van szó, pedig Richtert kellett volna fordítani; a 165. l. a *hajnali csillag* formájához hasonló buzogányt emleget fordítónk, pedig a német Morgenstern ott már nem hajnali csillagot, hanem a német olvasó előtt ismeretes régi német buzogányformát jelent; a 169. l. az van, hogy: a *bérleti* ünnepély, a mi bizonyára a legneveltségesebb hiba valamennyi közt; a németben az van, hogy: das Fest der *Pacht*, értve alatta egy egyiptusi istennőt, *Baszt*-ot, Buto leányát, Isisnek különös alakját, melyet macskafejűnek ábrázoltak és mely a termékenység jelképe volt. Bubastisban tisztelték. Macaulay Anglia története című munkájának fordításában állítólag ezt a kifejezést: the Marine Department (a tengerészet ügye) úgy fordított-

ták, hogy: *Marine megye*. Müller Miksa (Ujabb fölolvadásai a nyelv tudományról 151. l.) fordítója, úgy látszik, szintén nem értette meg az eredeti angolt: A tennisok kiejtésénél a hangrész *nyitva* van, *ellenben* a mediák kiejtésénél *fel van zárva*. Az angolban az lehet, hogy *locked up*. Szerzőnk kimondja, hogy *a nagy általános műveltség keveset ér élő nyelvek gyakorlati megtanulásában* és viszont: *az a természetadta képesség, hogy az ember könnyen tanul idegen nyelvet*, az általános tudományos, irodalmi és művészeti műveltségnek *mértékeül nem szolgálhat*. Ez a szabály nagyban kedvez az angoloknak és ugyancsak kedvezőtlen ránk szegény magyarokra nézve. Szerzőnk megemlíti, hogy *John Stuart Mill* három éves korában kezdett görögül tanulni és hétéves korában elolvasta vala Herodotust, Xenophon Cyropaediáját és Memorabiliáit, Diogenes Laertius, Lucianus és Isocrates műveinek egyes részeit és Plato hat dialogusát. Azt tartom, méltányos volna, hogy ezen földijétől származó American grandiloquence-en épen úgy kételkedjék, mint Mezzofanti képességén. Műveletlen néha hamarabb tanul meg és jobban beszél idegen nyelvet, mint a művelt; az inas és szobaleány jobban boldogul útközben az idegen nyelvekkel, mint urasága. Itt szerzőnk *George Eliot* egy regényével akar bizonyítani, a mi már ugyancsak nagy elfogultságra vall. A gyermek könnyen tanul idegen nyelvet, a mi azt bizonyítja, hogy nyelvtanuláshoz nem kell nagy értelmi erő. A hallás nem nagy segítség az idegen nyelv hangjainak megítélésében.

Az ötödik fejezet a fordítási képességgel foglalkozik. Holt nyelvből nehéz fordítani, mert szerzőnk szerint nem érthetjük teljesen minden szavát, nincs már meg minden fogalma és sok benne a többértelmű szó. Erről már volt szó az első fejezetben. Nagy nehézség az is, hogy a nyelvek sajátos kifejezései, sőt egyes szavai sem foglalják teljesen magokban egymás értelmét. Pl. az angol *female* nem ugyanaz, mint a francia *fenelle*; a magyar *atyai* nem ugyanaz, mint a német *Verwandter*. Szerzőnk az illusio, delusio és hallucinatio psychiatriai megkülönböztetésével élénken emlékeztet engem arra, mennyire fellázadt nyelvérzékem, mikor diákkoromban a physika tanára hosszas magyarázat után bebizonyítottak jelentette ki, hogy helytelenül beszélünk, ha azt mondjuk, hogy ez vagy amaz a tárgy ilyen nehéz, mert hát minden tárgy egyformán nehéz, de lehet különböző súlyú. A tudományok műszavainak a közönséges nyelvre való erőszakolása helytelen. Illusión mindenki mást ért, mint szerzőnk az ő psychiatriai magyarázatával: az *illusio* tárgyi eredetű téves megismerés, a mely beteges működésben levő különös érzéki szervvel függ össze; pl. ha a beteg fülében hallatszó, betegség okozta neszről azt képzeli, hogy angyalok éneke vagy kísértetek szava. A költők nyelvében, folytatja szerzőnk, még több a nehézség; az idegen észre sem veszi nyelvek finom árnyalatát. A költő lelke összeforr népeé-

vel, művét néha nem is lehet lefordítani. Némelykor még a legkönnyebb műfajt, sőt pusztá czímet is alig lehet más nyelven kifejezni; szerzőnk az angolt képtelennek tartja arra, hogy Scribe *La camaraderie*-ja czímét lefordítsa; nekünk két szavunkkal is lehet: *paytáskodás* és *czimbordálás*. Vagy fordítsa le valaki németre ezt az operette-czímet: *Kisasszony feleségem, Mademoiselle ma femme!* Mily szerencsésen fordíthatjuk magyarra Homerus e szavait: (Od. 7, 216), οὐ γὰρ τι στυγερὴ ἐπὶ γαστέρι χέρνυον ἄλλο ἔπλετο, Nincs *kutyább* a gyomornál. A fordításhoz szükséges nagy értelmi erő szerzőnk teljesen méltányolja, valamint a fordítás közben elkövetett főbb hibákat is felismeri: a szóról-szóra való fordítást és a két használt nyelv sajátosságainak nem-ismerését. Teljesen igaza van abban, hogy Victor Hugo hibáit megrójjá. E különben nagy szellem megérdemli ezt, követelő modora és néha nevetségesen dagályos stílusa miatt. Voltaire-ről bámulattal ír szerzőnk, azonban mégis kénytelen megjegyezni, hogy ez is számos hibát követett el angol leveleiben. Általános elterjedt baj az, hogy az emberek néhány, gyakran rossz alkalmazott idegen szóval szeretik fitogtatni, hogy valamely nyelvet tudnak. Angliában, úgy látszik, a francziát használják erre; nálunk talán inkább a latint. Mint kitünő fordítót említi szerzőnk *Maffei*-t, a ki Schiller, Goethe, Moore és Byron különböző műveit fordította olaszra. Végül kijelenti, hogy kiváló szellemi tehetségek magokban véve nem tesznek senkit sem jó fordítóvá.

A hatodik fejezettel kezdődik a könyv második szakasza. E fejezet a beszélgetési képesség ritka voltának okait foglalja magában. Ebben az úgynevezett *világnyelvekről* is beszél; nem tartja lehetségesnek, hogy a világnyelv kérdése valaha gyakorlati megoldást nyerjen. Idegen nyelv helyes kiejtése ritka; a tudós otthon könyvből úgy ejtheti ki, a mint akarja; az angol ember egészen másképp ejti ki a görög szót, mint a született görög. Az idézett példákkal azonban rosszul járt szerzőnk, mert így semmi görög nem szól; *So-phóc-less*, *A-ris-to-phán-ess*, *I-ri-pid-ess*, hanem azt mondja, tagolja és hangsúlyozza mind, hogy: *Szo-fo-klisz*. *A-ri-szto-fá-nisz*, *Ev-ri-pi-disz* magyar, írás szerint. Vakmerően azt is mondja szerzőnk, hogy a régi görögök magok is tévedtek a hangsúlyozásban. Oly zenészek, mint Le Sueur, Gossec, Méhul, Cherubini, sem tudták a görög accentust eltalálni, mikor Anakreon dalaira zenét írtak.

A hetedik fejezetben ama feltételek vannak, melyek a beszélgetési képességét szabályozzák. E feltételek a következők:

A) Az *aggyelő képessége*. 1. Alakító szó-középpont. 2. Kibocsátó szó-középpont. 3. Hallás középpontja. 4. Hang középpontja. 5. Mozgató szó-középpont. 6. Utánzó képesség. 7. Emlékező tehetség. 8. Automatizmus. 9. Öntudatlan cerebratio. 10. Anastomotikus társítás.

B) Az *izmok képessége*.

C) Az érzékek képessége. A hallás és látás szerve.

D) Társadalmi tényezők. Nemzetközi érintkezés. Különböző nemzetiségek házassága. Társadalmi állapot.

E) Személyes tényezők. Nem. Kor. Vérmérséklet. Egészség. Öröklés.

F) Nemzetiségi tényező.

E tényezőket sorra vizsgálja szerzőnk. Kutatásában a physiologia álláspontját foglalja el, mivel tisztán metaphysikus szellemi működés nincs. Hosszasan fejtegeti a psychologia és phrenologia értékét; a német philosophiáról megjegyzi, hogy érthetetlen; a theologiát nem tartja tudománynak, csak mesterséges és közmegegyezésből eredt tudási elemek codificatiójának. Mindennek fejtegetésében nem követhetem a szerzőt lépten-nyomon. Az agyvelő nem egészében végez minden egyes szellemi működést, hanem egyes részei vannak különböző működésre rendelve. Ez a *localisatio*. Ennek történetét bővebben tárgyalja szerzőnk. *Gall* és *Comte* e kérdés legkiválóbb fejtegetői; azonban mind a kettő tévedésbe esett. A priori természetesebb, hogy *localisatio* van, mint hogy az egész agyvelő mint indító, érző, vallási, szerelmi, értelmi erő e különböző irányban egyaránt működik. Az agyvelőnek szinte mérhetetlen mennyiségű sejtje és rostja (az agyvelő tekervényeinek szürke anyagában egy számítás szerint *hatszáz millió* sejt van) csoportonként egy-egy középpont körül helyezkedik el; e centrumok mindegyike a maga működését végzi, azonban közvetlenül vagy szomszédjai segítségével érintkezik egyéb másképen működő csoportokkal. Fontos kérdés, vajjon van-e alaki vagy vegyületi különbség az egyes csoportok közt. Az alaki különbség észlelhető, azonban hatása az illető csoport működésére ismeretlen; kiderítéséhez bővebb vizsgálat kell; a vegyületi különbségről szerzőnk műve harmadik szakaszában beszél. Valószínű, hogy az egy képességi dúcot alkotó sejtek száma arányban áll a dúc feladatával. Van sejt, a mely az ember egész életében soha sem működik. Innen van, hogy az agyvelő nagyságából az értelmi erőre nem lehet következtetni; vagyis egy ember kicsi velejének legtöbb sejtcsoportját működtetheti, a másik ellenben nagy velejének csak egy jelentéktelen részét képes működtetni.

A beszélés folyamát szerzőnk így írja le.

a) Eszmealakítás az értelmi erőnek erre szánt különös (homlokfali?) középpontjaiban, a következő izgató erők egyikének vagy többjének megfelelőleg: 1. Külső vagy belső érzés észrevése; 2. önkényes vagy önkénytelen introspectio; 3. eszmetársítás; 4. fölindulás; 5. emlékezés; 6. öntudatlan agyvelőműködtetés; 7. automatismus.

β) Az eszme szóvá lesz. Itt abból az ötletből, vajjon *egyszerre* támad-e az eszme és szava vagy nem, fölhozza szerzőnk *Müller Miksa*

nézetét a beszéd és gondolkodás eredetéről és egyúttal alaposan félre is érti. Müller M. így szól (Felolv. 384. l.): «A beszéd és a gondolkodás elválaszthatatlanok. A szavak gondolat nélkül holt hangok; a gondolat szó nélkül semmi. A gondolat hangtalan beszéd; a beszéd hangos gondolkodás. A szó a megtestesült gondolat». Ugyanazt mondja *L. Geiger* (Der Ursprung der Sprache 141. l.): «Die Sprache hat die Vernunft erschaffen; vor ihr war der Mensch vernunftlos», és *H. Steinthal* (Abriss der Sprachwissenschaft I, 47.): «Sprache ist nur gesprochenes Denken; stilles Denken ist gedachtes Sprechen». A siketnéma gondolkodása semmit sem bizonyít Müller M. ellen; a siketnéma csak akkor képes gondolkodni, ha megtanulta a taglejtés nyelvét, vagy önmagától találta ki jegyeket, a melyekkel képes a fogalmakat megjelölni és egymással meg önmagával viszonyba állítani. Ez pedig nem egyéb, mint a szó tágabb értelmében véve nyelv. Különben maga a szerző is elismeri a gondolkodás és beszélés benső kapcsolatát; szerinte *a beszélés tárgyi gondolkodás, a gondolkodás alanyi beszélés*. Az, a mit Müller M. mond, az okoskodás (reasoning) meg épen lehetetlen már meglevő nyelv nélkül.

γ) A szókép közöltetik az agyvelőkéreg psychomotor centrumával. (!)

Ezzel vége van a *befelé ható* folyamoknak; a következőben kezdődik a *kiható*.

δ) A szóképet idegek átjuttatják (föltehető, hogy egyenesen a fehér anyagon át) a harmadik bal gyűrűben levő mozgató szó-centrumhoz. A csecsemő velejének működése itt megáll; tudja a szót a látási és hallási szó-centrumok együttes működése alapján, de nem bírja kiejteni.

ε) A harmadik bal tekervényben átalakul a szóképe mozgató ösztönzővé.

ζ) E mozgásra ösztönző erő átszármazik a bal nagy mozgató dúcba, a *corpus striatum*-ba.

η) A hangindító folyamok abból kiáradnak, rendes útvonalon: a nyúlt agyvelőn és Varol hídján át, eléri a húr (corda spinalis) anterolateralis oszlopainak mozgató sejtjeit, a melyek összekötő idegeik által izgatják a hangoztatás és hangtagolás izmait.

θ) A lélekzési és gégefő-izmok módosítják a hangszalagok feszültségét, rögtön engedelmeskedve a gerincvelő felől érkező ideghatásnak. és okozzák a kilehelt léggel a hangot.

ι) A hangot tagolt szóvá a nyelv, torok, ajak és arc izmai változtatják.

Ezután az *amnesia*, *aphasia*, *agraphia* (a beteg nem képes írni, vagy csak a szó elejét bírja jól leírni) és *paragraphia* (a beteg a szó első tagját hagyja el írás közben) tünetenyeiről szól szerzőnk.

Az értelmi működés megszűnik, mihelyt az érzékek nem izgatják a velök összekötött agyvelő-középpontokat. Egy tizenhat éves ifjú, a ki a tapintás érzékétől teljesen meg volt fosztva, testének minden elérhető nyálkás felületén szintén érzéketlen volt, bal szemére vak és jobb fülére süket volt, néhány percz mulva mély álomba merült, ha jobb szeme és bal füle működését mesterségesen megszüntették. A következő lapokon megint a tudományt (értsd természet- és mennyiség-tudományt) dicsőíti szerzőnk az irodalom rovására; sőt látomása van: az ember talán a végtelen jövőben arra van szánva, hogy tisztább erkölcsű, szentebb vallású, nagyobb értelmű lénynyé fejlődjék, kinek több érzéke lesz, ki távolabb lesz a Satyrtól, és közelebb Hyperionhoz, mint most. Aztán visszatér a szó-centrumokhoz. A *phonetikus* írás megkönnyítené tanult embernek idegen nyelv megtanulását. A hallás centrumának tárgyalása közben a *hangsúlyról* is szól és azt a hibát követi el, hogy a francia *château* szót az első szótagon hangsúlyozza. A hang-centrum fejtegetése közben a zenei hallásról és értelemről beszél. A fülben levő Corti-féle testek a hang magasságának megkülönböztetésére valók; az agyvelőben megfelel nekik bizonyos sejt- és rostosomó, a mely ugyanazzal a képességgel bír. A hangsúlyon kívül még a *hanghordozásnak* is van jelentősége. Az angol beszéd 3—4 különböző magasságú hangot használ (azt tartom, a magyar is), a régi görög és a mai japáni 5—7, a római 3—5 hangot. Ez utóbbi eszközt is használt a hanghordozás ellenőrzésére, a *jistula eburneola*-t. A hanghordozás egészen megváltoztathatja a kimondott szó értelmét; a gúnyos hang ellenkezőre változtatja. Az *utánzási képesség* alacsonyrendű tehetségek sajátja; vadak és gyermekek mindent utánóznak. Külön tehetség, ha valaki idegen nemzet fiait kiejtésben képes utánózni a nélkül, hogy ama nyelven társalogni tudna. Az *emlékező tehetség* igen fontos idegen nyelvek megtanulására nézve. Lehet, hogy a velősejt folytonos rezgésére, vagy szerkezeti átváltozására, vagy szerkezeti phosphoreszkálására vihető vissza. Kitűnő emlékező tehetség példái: *Scaliger József*, a ki az Iliast és Odysseát állítólag három hét alatt könyv nélkül megtanulta; *Fodor Pál*, a ki ifjabb korában az egész Iliast és Horatiust könyv nélkül tudta. Az indiai *brahmanok* közt tömérdek példát találhatni. (V. ö. Tély, Homér Iliása, XLI. l. Müller M. Vorlesungen über den Ursprung u. die Entwicklung der Religion 177., 180., 181., 183—192., 387. l.) Az emlékező tehetség ereje talán úgy növekszik más értelmi erő fogyásával, mint pl. a hallásé a látásával. Nevezetes, hogy a ki legkönnyebben tanul, a tanultat leg-erősebben tartja meg. Az öreg ember először tulajdonnevet, aztán egyéb főnevet, végre melléknévet és ígét felejt el. Sajátságos, hogy az öreg ember gyermekkorra egyes mozzanataira emlékszik, férfikorának sokkal nevezetesebb dolgait pedig elfelejti; később tanult nyelvet elfe-

lejt, a gyermekkorában megtanúlt idegen szót pedig tudja. Az elmebeteg gyakran olyan nyelven beszél, a melyet egészséges korában már elfelejtett vala. Lehet, hogy az illető velősejteiben a kóros állapot miatt bővebben keringő vér izgatja régi tevékenységek ismétlésére.

A szerző a nyelvtudománynyal foglalkozókat gyakran meglecckézteti, sőt *Herbert Spencer*-ről, mint a tudomány (értsd: természettudomány) képviselőjéről, azt állítja, hogy Addison műveinek egy részében, a melyet az angol classicitas mintájául tekinthetni, tömérdek hibát mutatott ki, mert a tudományos elemzést alkalmazta. Mintha bizony a nyelvtudós nem ismerné a tudományos elemzést! Hiszen a nyelvtanítás legalsó fokán is az elemző módszert kell alkalmazni! És ime, azt látom, hogy a természettudomány embere is csak tévedhet: szerzőnk (a 144. l.) a szók neméről azt írja, hogy *verbal sex*, verbal gender helyett. A szóknak élő lények nemét adja, hímeket és nőstényeket különböztet meg! Hiszen *genus*, γένος eredetileg élő lényeket jelent, melyeknek eredete közös, bár alakilag különbözök; képies értelemben, mint nyelvtani műszó, olyan szókat jelent, melyek a nyelvtani egyeztetésben egyek, alakban és értelemben különbözök. (M. Müller, *Essays*, II, 511. Felolvasásai 245. Ujabb felolvasásai 251. l.) V. ö. a magyarban ezeket: *nem*, *nemz*, *nemzetség*, *nemes* (nem az, a kinek sexusa van, hanem az, a kinek *genusa*, *ingenuus*). A magyarnak nincs külön szava a *sexus*-ra. V. ö. a német *Geschlecht*, *schlecht*, *schlicht*, *schlichten* szókat.

Az *automatismus* szerzőnk szerint a velőkéreg azon különös arra valósága, hogy magától ismételt bizonyos működést. A zenész hibátlanul játszik hangszerén és a közben egészen másról beszélget. Az automatismusnak a sociológiában is nagy jelentősége van; sőt *Morselli* egészen komolyan azt állítja, hogy némely esetben az öngyilkosság oka is ez. Néha egy szó nem jut eszünkbe, mikor akarjuk, mikor meg nem is gondolunk rá, eszünkbe ötlük. Az automatismussal szorosan összefügg az *öntudatlan agyvelőműködés*, az eszméknek akaratunkon kívül való társulása. Az *anastomotikus társítás* az agyvelő sejtjeinek egymás közt való izgatásán alapszik. Ha túlságosan nagymértékű, az eszmetársítást ugrándozóvá, kapkodóvá teszi.

Az *izmok* a beszélés jelentékeny tényezőjét képezik; száznál több működik egy szó kimondása közben. Betegség és kor bénító hatással van rájuk; a füttyülésre az arc és ajak izmainak megmerevedése miatt aggkorában képtelen az ember. A *hallás* érzékéről nem is kell fejtegetni, hogy milyen jelentős nyelvtanulásban. A *látás* érzékét rendesen nem használjuk föl eléggé idegen nyelv elsajátítása közben; a tanulóknak mestere ajkára kellene figyelnie, valamint a siketnéma tanítója ajkáról olvas.

A *társadalmi feltételek* közt az első az, hogy a tanuló olyan ember-

rel érintkezessék, kinek nyelvét meg akarja tanulni. Ezt szerzőnk mellőzhetetlennek tartja. Nem egynyelvű házastársak hatását egymás nyelve megtanulására jelentéktelennek mondja. E pontban és minde-
nütt, a hol nőről van szó, a szerző rendkívül engedékeny a szép nem iránt. A társadalmi állapotról már előbb megjegyezte, hogy az inas néha jobban beszél idegen nyelven, mint gazdája.

A személyi föltételeket illetőleg a nemről meg kell jegyeznünk, hogy a nő ügyesebben él saját nyelvével a bizalmas levelezésben és a társalgásban, mint a férfi. Itt Cicerot is udvariasan magyarázza: De orator. III. 45. úgy érti, mintha a nagy szónok Laelia beszédjéről azt mondaná, hogy *kecses*, pedig csak *régiességnek* mondja, olyannak, a milyen Plautus vagy Nævius nyelve. A szónoklásban a férfi tökéletesebb a nőnél. A nő a társalgásban nem fecsegő. A bőbeszédűség agyvelőbántalom, a melytől a műveletlenek fecsegését meg kell különböztetni. Ez utóbbi szüldről gyermekére szállhat. A nő szellemes csevegő; kiejtése tökéletesebb, mint a férfié. Az életkort illetőleg szerzőnk is megjegyzi, hogy a gyermek tanul legkönnyebben idegen nyelvet. A felnőtt ember előnye az, hogy tapasztaltabb és a beszéd részeinek jelentőségét teljesen meg-
érti. Az ideges és vérmes *vérmérsékletű* könnyebben tanul meg idegen nyelvet, mint egyéb; az *egészséges* is könnyebben, mint a beteges. Fáradtság vagy éppen kimerültség ideig-óráig elfelejtethet az emberrel idegen nyelvet. A nyelvtudás tehetsége át is származik szüldről gyermekeire öröklés által.

A nemzetiségi tényező kiváló figyelmet érdemel. Szerzőnk a következő osztályzatba sorozza a nemzeteket:

<i>Nagy tehetségű:</i>	<i>Középszerű tehetségű:</i>	<i>Csekély tehetségű:</i>
az orosz,	a görög,	a portugalliai,
a hollandi,	az ír,	a spanyol,
a lengyel,	a skót,	az angol,
a szláv (?)	az olasz,	a franczia.
a dán,	a belga,	
a svéd,	a svájcz;	
a norvég,		
az éjszaki német,		
az osztrák;		

Megbotránkoztató elfogultság, hogy a szerző e táblázatból azt következteti, hogy a nyelvtanulási tehetség fordított arányban áll az általános műveltséggel, mert lám a legműveltebb nemzetek, az angol és a franczia, a táblázat legalsó fokán állanak. Hát a portugalliai és a spanyol is a legműveltebbek közé tartozik? Hát a német műveletlenebb, mint az ír és a skót? Sőt még mindemellett védi az angolnak tehetségtelen voltát: nyilván a normann vérről való összekeveredés szállította le az ősi

angol tehetségét! A francziában a tehetség hiányát a nemzeti hiúság és önteltség eredményének tartja. A szerző nevezetesen mondja, hogy a canadai paraszt a francia és angol nyelvet egyaránt beszéli. Nekünk, fájdalom, nem kell ilyen példaért egész Canadáig mennünk: a magyar paraszt akárhány helyen egyaránt beszél magyarul és más honi nyelven. A szerző tévesen azt állítja, hogy a francziában levő latin elem az olaszból került oda. Abból az anekdotonból, hogy az egyszeri angol nő a francia törvény előtt állhatatosan azt követelte, hogy az ő nevét ne úgy írják, hogy *Sophie*, hanem úgy, hogy *Sophia*, mi magyarok azt tanulhatjuk, hogy ősi személyneveinket ne azonosítsuk idegen nevekkal (*Jenő és Eugenius, Géza és Victor, Ilona és Helena, Sarolta és Charlotte*), mert ezek közt nagyobb ám a különbség, mint *Sophia* és *Sophie* közt.

Végre: idegen nyelvek könnyű és tökéletes megtanulásának ritka tehetsége nyilván az eszmealakító és kibocsátó szó-centrumoknak kiváló szerkezeti és dinamikus arravalóságán fordul meg, a melyet több alsóbbrendű tevékenység és feltétel támogat.

A mű harmadik szakasza a *genius* (*genie, lángész*) természetével foglalkozik. Van tisztán értelmi típusú *genius*, pl. a tudósé vagy költőé; összetett értelmi típusú *genius* a művészé, mert ennek úgyszólván izomgeniusra is van szüksége; indulati típusú *genius*, pl. a hívés (akár hit, akár hiszékenység) vagy az öldöklés *geniusa*. A vallási áttérést hit-*genius*nak kell tulajdonítani. *Napier*, a logaritmus apja, rendületlenül hitte saját jóslatát, hogy a világnak 1688 és 1700 közt vége lesz. *Elphinstone*-ről 1806-ban azt hitték Kábulban, hogy pusztá érintésétől meggyógyul a beteg és felépül a nyomorék, és íme, száz meg száz szenvedő csakugyan meggyógyult tőle. Van önzés *geniusa*, pl. *Victor Hugo* vagy *Carlyle*; az önteltség az önfentartás és önbecsülés agyvelősejtjeinek túlságos kifejlődéséből ered. Az öldöklés *geniusa* a vadászásban és galamblövésben nyilvánulhat (mind a kettőnek nagy ellensége szerzőnk), de *I. Napoleon* is fejlődhetik, a ki emberek lemezárolásában lelte kedvét. *Quatrefages* szerint, úgy látszik, hogy az öldöklésre való hajlam az emberrel születik. A közönséges nézet szerint hóbort és külöнкödés a *genius* egy ismertető jele; sőt *Sully* a geniust a téboly egy fájának tartja. Most még csak leírhatjuk a geniust, azonban lesz idő, midőn meg is határozhatjuk: bizonyos agyvelősejtek jól rendezett energiája, melyek állapotjukra nézve tökéletesek és egyebektől ilyen meg ilyen elemek vagy elemeknek föltételei által vegyületileg különböznek. A *genius* lényegében véve az emberrel születik, a tehetség nagyrészt készül. Szerzőnk e fejezetben is számos érdekes adatot halmaz föl, a melyből csak egyet jegyezhetek ide: *Giambattista Vico* (1669—1744.), a ki *Principi di una scienza nuova* (1725.) című munkájával a történelem bölcséletét megalapította, Niebuhrt megelőzte a római

történelem kritikájában és Wolfot a személytelen Homerusról való elmélet megalkotásában. Ez utóbbi adattal téveset mond szerzőnk, mert Vico művénél előbb (1715.) jelent meg *Hédelin*-é, *Conjectures académiques ou dissertations sur l' Iliade*, melyben azt állítja, hogy szerzője, Homerus nem költötte az Iliast és Odysseát, hogy soha sem létezett és hogy e név Homeros énekest jelent. (Télly, Homér Iliása. XXXIII. l.)

Szerzőnk azzal a nagyon igaz gondolattal fejezi be érdekes művét, hogy az anyag, a mozgás, az idő, a tér, az erő, az energia nem tekinthető minden létező végső okának; és ha a természettudós ki is derítette, hogy a félköralakú csatornákkal összekötött agyvelő-középpontok értetik meg velünk a tér három kiterjedését, és ha a tránszcendentális matematika egy lángelméje ki is fogja mutatni, hogy honnan, miért és hogyan van a tér: el nem lehetünk a legfőbb és legelső ok, a *causa omnium causarum*, az *isten* nélkül.

Dr. POZDER KÁROLY.

Abrégé de grammaire latine a l' usage des classes de grammaire, par Louis Havet, professeur de philologie latine au collège de France. Paris, librairie *Hachette* et *Cie*.

E kis könyv szerzője hosszas, majd egy ívnyi előszóban ad számot azokról az elvekről, melyeket munkája szerkesztésében követett, s így legczélszerűbbnek tartom ezen előszó mentén haladva ismertetni. Első sorban mindjárt kiemeli a szerző, milyen hosszú és fáradtságos munkájába került könyvének kidolgozása, és, mint mondja: *«rarement si modeste ouvrage aura été si soigneusement revu.»* Ezt pedig azért látja szükségesnek említeni, hogy a könyvében lévő újításokat védelmezze. Ezek az újítások nem a régi *methodus* frivol megvetéséből származtak. Sőt ellenkezőleg, legfőbb újítását (l' *innovation principale*, mint a hogy ő maga nevezi) éppen a Lhomond-féle grammatika egy helyének köszönheti. Lhomond ez a helye, a végből, hogy a tanulók mindjárt az első leczkék alkalmával belássák a tanultak hasznát, s hogy általában a tanulás ne legyen olyan unalmas, kíváncsnak tartja, hogy a *morphologia* minden szabálya után a reá vonatkozó syntaktikus szabályok is helyet foglaljanak. Ily módon a tanulók néhány nap alatt képesek lesznek apró latin kitételeket francziára fordítani; s ha egyebet nem is, mint annyit, hogy: *flor horti*, ez is már kis feladat, dolgozat (petit thème) lesz nekik. A haszon az lesz belőle, hogy ilyenformán az alakok és a szabály majd jobban belevésődik emlékezetükbe, s kedvük is inkább megjő a tanuláshoz. Lhomondnak ez az eszméje, melyet Havet jobban kifejtett és alkalmazott, megadta az új tervet az egész szóban lévő grammatika számára. A szerző láthatólag tart tőle, hogy Francziországban merényletnek tekintik újítását, mely a *morphologia* és a

syntaxis egybeolvasztásában áll, s azért azt szinleli, mintha kezdetben ennek az elegyítésnek az eszméje őt magát is meglepte, sőt megdöbben-tette volna. Sokat gondolkodott a dolgon, de végre is arra az eredményre jutott, hogy különösen iskolai könyvben a morphologia és a syntaxis különválasztása nem axioma, hanem babona; s a kettő tulajdonképen nem más, mint két különböző szempont a nyelv vizsgálásában. A tudós elválaszthatja e két szempontot, vagyis inkább úgy járhat el, mintha elválaszthatók volnának. De más a kezdőnek a helyzete: itt «la perfection serait qu' on pût les lui enseigner du même coup, et non qu' on affectât de les lui présenter a cent pages de distance. Si la simultanéité absolue des deux enseignements n'est par praticable, qu' on les rapproche du moins, et, pour cela, qu' on mêle intrépidement les paradigmes et les règles.»

Látjuk, hogy a dolog lényegére vonatkozólag ugyan semmi újságot sem mond a tudós szerző, s a magyar szakember előtt bizony elég különösnek tűnik fel, hogy Franciaországban a *Collège de France* egy tanára nem meri ilyen újítás apaságát elvállalni, hanem Lhomond patronatusához folyamodik, hogy, mint mondja, «novarum rerum cupidus»-nak ne higgyék. Nekünk elég egyszerűen Utasításainkra hivatkozni, hogy kitűnjék, mennyivel magasabb színvonalon állunk még a Havet-féle újításnál is. Szerinte a «simultanité absolue des deux enseignements» — még csak pium desiderium: nálunk ezt az egyesítést az olvasmányból kiinduló nyelvtanítás s általában az Utasítások ide vonatkozó követelményei, melyek legújabbán a Szilasi-Fináczy-féle nyelvtannak adtak létet, már jó régen megvalósították.

Előszavának második fejezetében a szerző könyvének beosztásáról ad számot. A mű három részből áll, melyek címei: «I. *Premières notions*, II. *Premier cours*, III. *Second cours*.» Már ezek a címek mutatják, hogy a beosztás az iskola és tanítás szükségletein alapul. De a szerző meg is mondja vezető eszméjét, mely ismét nem más, mint a Lhomond féle *petite version* és *petit thème* eszméje, s melyet ő gyakorlatilag így fogalmazott: «hogyan lehet képesíteni a tanulókat arra, hogy mennél előbb mennél többet fordíthassanak latinból francziára és francziából latinra?» S itt arra az eredményre jutott, hogy idegen nyelvet a rendesen szokásos tudományos rendben *tanítani* nem való. A tanítás rendje nem lehet olyan, hogy először elmondja mind a declinatiókat, s míg az igékhez nem jut, említést sem tesz a conjugatióról. Egyszerre kell a tanulónak igével és névvel foglalkoznia. Mivel azonban a logikai renddel sem akart egyáltalában szakítani, azt találta ki, hogy egy bevezető részben, mint előismereteket, közli a tanulókkal *sumnak*, s ennek mintáján más igéknek is a conjugatióját. A mű két főrészében azután oly módon járt el, mint az első fejezetben kifejtette. Az első

tanfolyam azért vált külön a másodiktól, mert «sok mindent későbbre kellett hagynia, a mi magyarázta volna a *«kis feladatok és fordítások»* elkészítését», úgy, hogy a második részt tulajdonképen «pótlék»-nak nevezte volna, ha nem lett volna olyan terjedelmes, mint a milyenné lassankint kinőtte magát. Így például a *fiú num, ut, cum* használatával az alaktan fonálán és az első részben ismerkedik meg; de már *dum, forsitan, quin* stb. használatával, szintén az alaktan fonálán, a második tanfolyamban. Persze, az ilyen beosztásban sok a nehézség, s ezt a szerző nagyon érezte is. A főszempont praktikus: s már itt is megvan az a nehézség, hogy mit kelljen előbb, mit később említeni? S a mi még nagyobb baj: a főszempont mellett arra is tekintettel kellett lenni, hogy a logikai rend se legyen egészen feláldozva. Mint a szerző mondja: «míg a *«kis feladatok»* és *«kis fordítások»* követelményeire gondolt, arra is ügyelnie kellett, hogy el ne rontsa a nyelv szerkezetében lévő összefüggést és törvényszerűséget.»

Hátra volna még arról szólni, mennyire sikerült hát a szerzőnek ez a nagy tanítói gyakorlatot kívánó munka, s mennyire vette hasznát munkatársai észrevételeinek, kiknek kora, mint mondja, tizenkét és hetven év közt ingadozott. De tekintetbe véve, hogy külföldi munkáról van szó, elégnék tartottam ezúttal a munkát nagyjából ismertetni. Nem akarom még említés nélkül hagyni azt a következetes gondot, a melyet a francia és latin nyelv összehasonlítására fordít, mert ez az a tér, a hol mi még nagyon messze állunk a tökéletességtől. Kíváncos volna, hogy mindenki, a ki magyar fiúk számára idegen nyelvi grammatikát ír, ebben a tekintetben mérítsen okulást a szóban lévő munkából, s iparkodjék nálunk is tekintetbe venni a tanításnak e rendkívül fontos követelményét, a mennyire t. i. saját anyanyelvünk eddigi feldolgozása engedi.

BARTAL ANTAL.

Wilhelm Waltemath. Die fränkischen Elemente in der französischen Sprache. Paderborn und Münster, 1885.

A román nyelvek szókincsét a tudósok már régen felbontották alkotó részeire; és ezek között, különösen a francia nyelvben, jelentékenynek ismerték el a germán alkotó részt. Hátra volt még annak kimutatása, vajjon mely germán dialectusokból kerültek ki a francia nyelv germán szavai. E feladatra vállalkozott Waltemath.

E feladat soha sem leszen teljesen megoldható. Az értekezőnek ugyanis mindenek előtt a szóeredet kriteriumait kell megállapítania. Ámde a frank dialectus hangtana egyáltalán nem eléggé ismert. Waltemath ugyan igyekezett e bajon segíteni, az által, hogy hangtanilag tanulmányozta a Franciaország frank korszakából származó latin okiratokban található germán tulajdonneveket. Hogy azonban e tulajdonne-

vek, mely ingadozó és latinositott alakúak, nem nyújtanak biztos és teljes alapot, az magától értetik. De itt a módszeres és okos eljárás sokat dönt; és jól mondja *Behaghel* e tárgyra vonatkozólag: «Die Aufschlüsse, welche diese (Eigennamen) bei richtiger Benützung uns trotzdem gewähren, betreffen zwar nur das Gebiet der Laute und allenfalls einige Punkte aus der Lehre von der Flexion des Substantivs und von der Wortbildung, sind aber doch von grosser Bedeutung, umsomehr, als fast jedesmal Abfassungsort und Abfassungszeit einer Urkunde genau bekannt ist.» [Die deutsche Sprache, p. 13.]

Waltemath az ingadozó alapon egészen módszeresen jár el. Számot ad azon tulajdonnevekről, melyeket a latin okiratokban talált; azután igyekszik megállapítani a frank hangtant és csoportosítani azon hangokat, melyek által a frank *dialectus* a gót és az ófelnémet nyelvtől különbözik; elésorolja azon szokat, melyek hangalakjuknál fogva nem lehetnek (szerinte) frank eredetűek; végre számot ad azon szokról, melyeket a frankok vittek a francia nyelvbe, melyek tehát az ő frank hangtanába nem ütköznek.

E szavak között vannak olyanok, melyek Waltemath szerint kétségtelenül frank eredetűek; viszont olyanok, melyek valószínűleg azok; ezek mellett aztán Waltemath az ófelnémet eredetű szokat is regisztrálja. A nála található számarány a következő: ófelnémet szó 28, kétes hovatarozandóságú, de germán eredetű szó 83, frank szó 160; összesen 271. Waltemath természetesen nem terjeszthette ki tanulmányát, csak a régi francia nyelvre. Tudvalevőleg mint valami «*fable convenue*» szerepel manap a germán-francia szók száma gyanánt 450.

Minthogy a *Brachet Dictionnaire étymologique*-je közkézen forog, és tudvalevőleg kevésbbé gondosan van kidolgozva a nemlatin eredetű francia szokat illetőleg, hasznosnak látom a *Brachet* és *Waltemath* között találó eltéréseket elősorolni.

Baron. Brachet 83. szerint ismeretlen eredetű. Waltemath 74. szerint frank *bairo.

Éblouir. Brachet 191. ismtl. ered. Waltemath 80. frank *blaudjan.

Fanye. Brachet 230. latin **famicem*. Waltemath 66. frank *fanja.

Guide. Brachet 274. olasz *guida*. Waltemath 75. frank *vitan (megfigyel).

Hallier. Brachet 276. ismtl. ered. Waltemath 69. frank *hallus (latinositva).

Jatte. Brachet 309—310. latin *gabata*. Waltemath 67. frank *gabita.

Lisse. Brachet 326. XVI. századbeli olasz liscio. Waltemath 76. frank *lisi.

Ribaud. Brachet-nál nincs. Waltemath 76. frank *hribá.

Safre. Brachet 479. ismtl. ered. Waltemath 69. frank *safar.

Soin. Brachet 499. ismtl. ered. Waltemath 82. frank *sonia.

Toucher. Brachet 530. ismtl. ered. Waltemath 78. frank *tuccôn.

Crac, craquer. Brachet 161. onomatopée. Waltemath 61 ófnémet chrac.

Race. Brachet 443. olasz *razza*. Waltemath 61. ófnémet reiza?

Bois. Brachet 95. ismtlen. eredet. Waltemath 101. valószínűleg frank *bûwise.

Écran. Brachet 195. ismtl. ered. Waltemath 95. vlszleg frank *scrannâ.

Fêlon, felonie. Brachet 233. ismtl. ered. Waltemath 98. vlszleg frank *fillo.

Gonfalone. Brachet 264. olasz *gonfalone*. Waltemath 97. vlszleg frank *fano.

Haranque. Brachet 320. ismtl. eredetű. Waltemath 98. vlszűleg. frank *hring.

Waltemath az ejtegetésre és nemre vonatkozó némi megjegyzésekkel zárja be érdekes dolgozatát.

Kecskemét.

ERDÉLYI KÁROLY.

Richard Bentley. Eine Biographie von *R. C. Jebb*, Professor an der Universität Glasgow. Autorisirte Uebers. v. *E. Wöhler*. Berlin 1885. Gärtner. XII. 224 l.

Kíváncsian vettük kezünkbe Bentleynek e legújabb biographiáját. Egyfelől az a körülmény, hogy Bentley életének és irodalmi működésének megírására előzetes kimerítő munkák mellett is vállalkozott valaki, másfelől meg, hogy ez a vállalkozó szellem olyan tudósban ébredt fel, kinek Európaszerte jó hírneve van, indított bennünket arra, hogy a munkát tüzetesebben szemügyre vegyük.

Tudvalevő dolog, hogy bár némileg egyoldalú, de igen lelkiismeretes tanulmány tárgyává tette Bentley élete-voltát és irodalmi munkásságát utódja Porson Cambridge-en s a később gloucesteri és bristoli püspök, Monk János Henrik. Előtte csak Wolf Frigyes Ágost közleménye keltett érdeket és figyelmet. Az ezek után napvilágot látott munkáknak (De Quincey, Hartley, Coleridge, Mähly J. és nálunk Dr. Bászai Aurelé *) többé-kevésbé e két biographia képezi alapját, s így midőn hírét vettük Jebb művének, jogosan várhattunk újabb adatokat vagy legalább újabb szempontokat Bentley írói munkássága megítélésében. Hogy Jebb e tekintetben mennyire elégit ki, az alább fog kiviláglni.

*) A 16., 17. és a 18. század első felének jelesebb philologusai. Irta Dr. B. A. Budapest. 1882.

Ő maga az előszóban felsorolja előzőit s megrajzolja az alapot, melyre egy Bentleyvel foglalkozó biographiát építeni kell. S ugyanitt számot ad arról is, hogy mely tulajdonságok jellemzik nagyjában munkáját. Hogy módjában állott Bentley életrajzát néhány, egykorú illetőleg későbbi forrásokból merített adattal gazdagítani, melyeket az I., III., VII. és XII. fejezetekben dolgozott fel. Hogy a Trinity-college-ről szóló VI. fejezet egészen új és önálló. Hogy a Phalaris-féle levelek miatt kitört polemiát némely pontjában más világításban adja, mint adták eddigelé. S végre kiemeli, hogy az utolsó fejezetben, mely Bentleynek helyéről tudománya történetében értekezik, lehető önálló felfogású kívánt maradni.

A mi az első pontot illeti, azt határozottan a munka főérdemének kell betudni. A munka életrajzi részei igen pontosan és kellemes előadásban vannak megírva; a Phalaris-féle levelekre vonatkozó polemiát pedig valóban sehol sem fogjuk olyan helyes, elfogulatlan világításban találni mint Jebbnél. Ő p. o. kimutatja, hogy Bentley Phalaris-értekezése nem volt olyan megsemmisítő hatással, a mint azt rendesen beszél. Megbizonyítja azzal, hogy Swift satirájával («A könyvharc»), melyben a nevetségig lealacsonyítja Bentley-t, csak gúnyt szórattott volna magára, ha a nagy közönség tapsára nem számíthatott volna. Kimutatja azt is, hogy Boyle Károly soha egy perczig sem kételkedett a Phalaris-féle levelek valódiatlanságában, sőt hogy még néhány argumentumot is hozott fel valódiatlanságuk mellett. A Phalaris-értekezésről szóló két fejezet minden tekintetben mintaszerű és fénypontját képezi az egész műnek. Igen világos képet nyerünk Bentley jelleméről is, a VII. fejezetben, melyben néhány tévedést helyreigazít, s mely különös alaposággal van kidolgozva. Benne Bentleynek fellowjaival való czívalkodását írja le; látjuk belőle, hogy az igazságnak mérlege mindig az utóbbiak felé hajlott.

Kitünőek a műnek mind ama részei is, melyekben Jebb B. egyéb irodalmi munkásságát jellemzi. Kivéve talán az utolsó fejezetet, mely aránylag gyöngébb s tulajdonképen inkább recapitulatioja az előbbieneknek, igen szellemesen végzi feladatát. A Millhez intézett levelet egészen másképen itéli meg, mint Monk, ki kifogásolta az epistulának jellemzetes stílusát, kívált mert egy helyen tökéletesen félre értette. Malelas (Antiochiai János) ugyanis azt hiszi, hogy a böotiai Aulis Scythiában van. Bentley ezen megbotránkozva ilyen ironikus szavakban tör ki: *Euge vero ó 'Ιωαννίδιον!* (Nagyon helyes Jancsim!) Monk tévesen Dr. John Millre vonatkoztatta az exclamatiót. Jebb erre a sajátságos stíltre már azért is fordítja a figyelmet, mert Bentley későbbi kritikáit szakasztott ilyen stíلبe szokta öltöztetni.

Különösen tanulságos a IX. fejezet. Leírja benne Bentley tevő-

kenységét néhány felirat kiderítésében, Terentius-kiadását, Maniliusát, Homerosát. Kivált Terentiusát és Maniliusát veszi bonczkése alá, s kimutatja Bentley szövegkritikai tévedéseit.

Sajnálандó azonban, hogy Jebb Bentleynek Phædrusáról és Publius Syrusáról a pusztá fölemlítésen kívül hallgat, míg a Trinity-college történetének és fejlődésének egy egész fejezetet szentel, mely, bár igen érdekes és nagy forrástanulmányra vall, kevésbbé szükséges lett volna.

De együvé foglalva mindent, bizonyos az, hogy élvezetes olvasmányt nyújt nem csak a szakközönség asztalán. Mindazoknak pedig, kik a classica philologia történetével foglalkoznak, különösen azért ajánlandó e könyv, mert betetőzése Bentley életrajzi és írói működése jellemzésének. Ha csak újabb adatok nem kerülnek napfényre, a mi nem igen várható.

WEISS REZSŐ.

Párhuzamos idézetek.

Amicitias immortales esse oportet. (Livius szerint régi római közmondás.)

A magyar: «Nem igaz barátság, mely könnyen elmulik.»

(Erd. i. m. 369. sz.)

Vergil. Aen. — — — crudelis ubique

Luctus ubique pavor et plurima mortis imago.

Kisfaludy S. Himfy, 15.

A mozsarak menydörögve

Veszedelmet bocsátnak,

Az érez-torkok dörögve

Ezer halált okádnak.

Halál öldököl felettem

És alattam és mellettem.

KRAUSZ JAKAB.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK, 1885—1886.

6. Faludi Ferencz mint költő és prózaíró. Irta *Hajdu János*. (Szombathelyi kir. kath. főgymnasium.)

É 36 lapra terjedő értekezés három kitűnő forrásból merít: Gyulaiak egyetemi előadásából, Toldy Ferencz ismert dolgozatából és Faludi műveiből. Mind a háromból idézeteket vesz és vagy megnevezi a szerzőt vagy elhallgatja. Legkevesebb az, a mit ez értekezés compilátora öngondolkozásából, eszméiből, vizsgálódásaiból merít. Bármily kitűnőek is a fentnevezett források, ha csak magokban állanak, ha csak némileg is gondos megfigyelő tehetség, csak némileg is elemző ész nem iparkodik bővebben fölfejtetni azt, mi azokban, mintegy dióhéjban, össze van szorítva: oly értekezést, melyet egy magyar nyelv s irodalom tanárától jogosan várhatunk, semmikép sem nyujtanak maguktól. Csodálni lehet valóban, hogy Faludiról, irodalmunk e hírneves alakjáról, ily rosszúl megválogatott kivonatokat, az egyes művek tartalmának ily gyarló elbeszélését, költészetének s prózájának ily semmit mondó jellemzését hogy lehet összeállítani s azt még ki is nyomtatni?

Életével 3 lapon végez. S minő életrajz ez! Toldy dolgozatának silány kivonata. Ilyet érdemelt-e a «magyar Múzsák egyik *legboldogabb* tanítványa s dicsősége?» S vajjon van-e valami jelentősége az efféle jellemzésnek: «Faludi kitűnő tanár, — bölcs és mértékletes előjáró — emberséges ember, jámbor keresztény és szelíd jezsuita volt.» Nem lehetett volna vagy két lapon kissé bővebben megvilágítani jellemét az ifjúság számára? Ha egyéb forrása nem volt a szerzőnek: Faludi munkáiból is el tudhatott volna annyit vonni, hogy ne érje be ily semmit mondó, keletes phrasissal, a melylyel éppen csak azok élnek, a kik csakugyan nem látnak hősüknél sem jellemébe, sem eszmevilágába, sem működése bensejébe. S mily naivan, gyermekesen tudja okát adni még oly dolognak is, a mi szinte maga magát magyarázza. Lássunk egy pár példát.

Vallásos költeményeire ezt jegyzi meg: «Hogy tisztán vallásos költeményeiben nem látszik oly mély vallásosság, mint egyéb szerzete-
sekében, az onnan magyarázható, mert Faludi jezsuita lévén, *sokfélele-
pen összejött a világgal s így mindinkább föltre vonatott.*» Minek ez a hímé-
zés-hámozás? Bizonyos, hogy Faludi, mint pap is, kora gyermeke volt s nagyon megérezte annak a hideg szellőnek fuvallatát, mely a francia bölcsészekről eredve, bejárta az egész művelt világot. Hogy jezsuita volt, az éppen nem oka a vallásosság hiányának, a mélyebb, bensőbb meghatottságnak. Sőt éppen az az előtti időkben a jezsuiták voltak a legfanatikusab-

bak, legrajongóbbak, tűzbe-vízbe menni mindenért, mi akár vallási, akár világi hatalmukkal összefüggésben volt.

Faludi könnyed, játszian enyelgő verseiről azt tartja a szerző, hogy «ezekben nem annyira idegen-antik vagy modern példák után indul, hanem folytatja a nemzeti hagyományt, azon a hangon játszik, melyet lyránkban I. Balassa Bálint pendített meg.» Mindezt meg kellene magyarázni és be kellene bizonyítani, mert így nem igen hiszszük el. Tagadhatatlan, hogy Faludi versmértéke bővebb figyelmet érdemel. Azt könnyű kimondani, hogy folytatta a régi irányt: de mind tanulmányai, mind egész élete, mind pedig, a mi fő, versmértékeinek alaposabb vizsgálata nem igen bizonyítja ezt a véleményt. Elfogadhatóbb az a vélemény, mely Faludi schémáit a nyugatiakból magyarázza. Lehet, sőt valószínű, hogy a régi irány is hatott Faludira, de emez is vonzotta, s nagyon is bajos lett volna neki e vonzalomtól menekülnie, a kinek bizonyára nagy jártassága volt a nyugati nyelvekben. Így történt aztán, hogy egyik versében az egyik irány, másikban a másik győzött. *Fortuna szeke*ren okosan ül című művében a dactylus-lejtés az uralkodó, de azért ily alakban épen nem magyaros. A magyarnak a kezdő ütemei négy szótagúak. S hogy ez sokáig kedvencz dala lett volna a nemzetnek: szintén oly állítás, a melyet így egyszerűen kimondva legalább is kötve kell hinnünk.

Még csak annyi fáradságra sem szánja el magát a szerző, hogy megmagyarázza néhány szóval a Faludi «koporsós» verseit. Ezek semmi egyebek, mint a síriratok, a melyeket újabban némely éleztapjaink műveltek nagy előszeretettel. Gondolhatni, mily beható értekezés ez a szóban forgó, mikor a Faludi költészetéről általánosságban csak ennyit tud mondani: «Ha a kritika szigorú követelményeinek nem felelnek is meg minden tekintetben, de dicsérni valót többet találunk költeményei között!» Általában minden jellemzése ily szintelen, semmit mondó üres phrasis, s épen ezek az ő eredeti vizsgálódásának eredményei.

S a milyen gyenge a Faludi költészetének vizsgálata: oly gyenge vagy, ha lehet, még gyengébb a prózájáé, a mely pedig egyik legkiválóbb előhírnöke volt az új korszak megújított szépprózai stíl alakulásának.

Dr. VÁCZY JÁNOS.

7. Lakatos Sámuel, A nyelvtanítás és nyelvtanulás a gymnasiumban. (Székfoglaló beszéd. Marosvásárhelyi ref. gymnasium.)

Mint újonnan megválasztott tanára a magyar nyelv és irodalomnak L. úr igen jó tárgyat talált arra nézve, hogy nemes lelkesedését a collegium előtt bemutassa. Az essay, mint ünnepi beszéd, első sorban retorikai szempontból ítélendő meg, mert mint kilátszik, főczélja a

lelkésítés s az ifjúság buzdítása, hogy nyelvi tanulmányait kedvvel és szorgalommal folytassa.

A beszéd dispositiója helyes és arányos, hangja mindvégig emelkedett, s a teljes meggyőződés melegségével hat. A collegium előljáróságához, tanári karához és a tanuló ifjúsághoz intézett rövid bevezetés után annak bizonyítására tér át, hogy a nyelvtanulás a többi tantárgy mellett mennyire hasznos és hogy a magas óraszám, mely felülhaladja a többi tárgyak összes óraszámát, teljesen indokolt. Természetesen nem találkozunk a kérdésnek szorosan tudományos tárgyalásával vagy valamely új szempontból való megvilágításával, de dicséretére válik szerzőnek, hogy a felhozott közhelyeket a retorikai czélnak megfelelőleg tudta előadni.

Ezt mondhatjuk a második és harmadik részből is, melyekben a nyelv és szellem összefüggéséről beszélve azokkal a phrasisokkal ismerteti meg a hallgatóságot, melyek a beszéd és gondolkozás kölcsönös viszonyáról elmondattak. Itt különösen *Locke* és *Humboldt* szavait idézi. Ez mindenesetre érdekes fejezete lehetett beszédének, de kár, hogy nem megy túl *Müller Miksa* felolvasásain s nem ismerteti a nyelv eredetére vonatkozó újabb magyarázatokat, mint pl. annak kapcsolatba hozását a látással vagy a reflex-mozgásokkal stb.

Mindazonáltal a józan felfogás, világos előadás s itt-ott mutatózó egyszerű philosophiai észjárás ezt a két fejezetet is kiegészítetik a mérsékeltbb tudományosság igényeivel.

A két utolsó fejezetben pusztán a nyelvek és irodalmak iránti őszinte lelkesedés kifejezését látjuk. Különösen arra fektet súlyt a szerző, hogy a nyelv azon eszköz, mely a nemzetek műveltségének legszebb és legállandóbb hirdetője, a nyelv a cultura és nemzetiség fenntartója; miért is buzdítja az ifjúságot, hogy ezt a hármat, t. i. a nyelvet, műveltséget és nemzetiséget ne feledje.

Az egész beszédben bizonyos ünnepélyes őszérűség vonul át, mely a példázatok és hasonlítások iránti előszeretethen is nyilvánul, s nagyon emlékeztet a komoly és hatásos kálvinista predikációkra.

Ismétlem: az ünnepi beszéd, noha szorosan vett tudományosságra sem a paedagogia, sem a nyelvtudomány mezején igényt nem tarthat, mint parænetikus retorikai munka figyelmet érdemel.

FODOR GYULA.

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG KÖZGYÜLÉSE.

1886. deczemb. 26. és 1887. január 23.

I. 1. Elnöki megnyitó beszéd.

Tisztelt közgyűlés! A mai alkalmat, mikor tizenkettedikszer van már szerencsém a Budapesti Philologiai Társaság közgyűlését elnöki minőségben megnyitni, arra akarom felhasználni, hogy a nyelvtudomány új irányát körünkben is szóba hozzam. Se szándékom, se időm, e fontos témát kimerítően tárgyalni. Hanem azért az a tapasztalat, hogy olykor egy kis figyelmeztetés ébresztőleg hat a hallgatóra s közvetve jelentékeny sikerre vezethet, azt remélteti velem, hogy mai rövid felszólalásom sem fog veszendőbe menni.

Hetven éve, hogy az összehasonlító nyelvészet megszületett: 1816-ban jelent meg Boppnak «Conjugationssystem» című munkája, mely alapját képezi 1868—1871-ben 3-ik kiadásban megjelent indogermán összehasonlító nyelvtanának. Hogy mi történt azóta az egyetemes nyelvtudomány terén, tájékoztatóan vázolja Pott «Allgemeine Sprachwissenschaft und Carl Abels Aegyptische Sprachstudien» című értekezésében, mely az 1886-ban megindított «Einzelbeiträge zur allgemeinen und vergleichenden Sprachwissenschaft» I. füzetét képezi.

Illetékesebb ember nem is szólhatott volna e jelentékeny tárgyról mint maga Pott, az első, a ki az egyetemes nyelvtudomány professora-féle cízzel ruházott föl s a ki e tudomány eddigi sikereire nézve bátran elmondhatta volna magáról, quorum pars magna fui. Pottnak e művében, amint már a címe is mutatja, szó van Abel Károly egyiptomi tanulmányairól is. Abelnek elvitázhatatlan, megbecsülhetetlen érdeme, hogy az enantiosemeionokat, amelyeket a philológiában az előtt is emlegettek volt, de már rég elejtették, mert nem bírták elképzelni, hogy péld. fehér feketét is jelenthessen, újlag érvényre juttatta s eléggé gyakori nyelvtüneteménynek bizonyította.

Hogy mit ért Abel ezen az «Gegensinn»-en, amint ő nevezi, vagy magyarul *ellenkezőértelműségen*, amint mi kifejezhetjük, legszemléltetőbben mutatja a latin *altus*, mi magasat és mélyet is jelent. Pott ismeretése igen tanúságos; hol helyreigazító, hol kibővítő. Hadd legyen szabad nekem is mind a két irányban egy pár megjegyzéssel előállanom.

Az *altus*-féle példánál Pott ezt az ellenvetést teszi: *an und für sich bedente altus keines von beiden*. Vielmehr als Gesamtsinn umfasse es die Richtung einer langen Vertikal-Linie, welche, durch einen Centralpunkt unterbrochen, je noch zeitweiliger Anwendung bald für ein *Auf-*

und andere Male für ein *Niederwärts*, mithin bloss nach einer Seite hin, fortgeführt gelte.

E magyarázat szerintem nem helyes; altus eredeti értelme «megnőtt», tehát a tetőirányos kiterjedést fejezi ki. E kiterjedés alulról nézve magas, felülről nézve mély. Ez a dolog nyitja. Érdekes analógiákat mutatnak az ugor nyelvek. A mordvin *serev* magasat is mélyet is jelent. A magyar *mély* etymologiailag a finn *melkeä*-vel egy azon tőből való. Ez aliquatenus magnus-t, amaz profundus-t jelent. (Lásd Budenz M.-ugor szók 468. és 608. lap.)

Ami az *in alto mari-t auf hoher See-t* illeti, Pott ezt is helytelenül magyarázza, mikor azt mondja, hogy itt fekvő vonallal van dolgunk, *nämlich vom Ufer aus weithin in die offene See*. Azoknak sincs igazuk, a kik *in alto mari-t* így fordítják: a mély tengeren; t. i. minél távolabb a parttól annál mélyebb. A latin és német kifejezés az optikán alapul. A tengerparti kép a tengert tetőirányban a part *fölött* mutatja. Minél jobban távozik a hajó, annál *magasabb* ponton mutatkozik. Ez ama latin és német kifejezés valódi magyarázata. (V. ö. «alatt» című értekezésemet a Nyelvőrben.)

A latin *a latere* s egyéb hasonló kifejezés a magyarban szintén párját leli. Arany Toldija V. 8. o. azt mondja, hogy az éj a szép holdat előkerítette

S ezüst koszorúnak fejtül oda tette.

Lehr, Toldi 150. lap, nem bírja magyarázni, csak annyit mond, hogy «feltűnő e határozóban az, hogy távolító raggal van ellátva, s mégis hol? kérdésre felel. Ilyenek még: lábtul, faltul, stb.»

Mindenekelőtt meg kell jegyezmem, hogy fejtül és társai aszerint, aminő az ige, nem csak a hol, hanem olykor a hová kérdésre is felelnek, mint például épen Arany versében, vagy ebben: tégy neki vánkost lábtul is. A kifejezés magyarázata az, hogy a fej, a láb a hely meghatározására szolgáló *kiinduló* pont; fejtül van az a hely, a hová tette. Ez is optikán alapszik. A lábhoz-ban az irányvonal tölem az illető helynek megy, a lábtul-ban az irányt épen ellenkezőleg képzeljük. A láb a kiinduló pont: onnan kiindulva mindjárt ott érjük azt a helyet, melyet meg akarunk jelölni.

A latin nem csak az égetésről mondja, hogy *urere*, hanem azt is, hogy *frigore uri*. Ennek physiologiai alapja van, mert a hideg hasonló érzést idéz elő, mint a nap heve. Innen van, hogy a lázt a latin a forróságról, a magyar a hidegről nevezi el; febris, amiut már M. Terentius Varro helyesen származtatta, *ferror*-ból származik (Nonius 46, 19.). A magyar hideg-, hideglelés-nek semmi köze az ideg-hez, melyből Jerney akarta magyarázni. Abel az urere-hez egyiptomi analógiákat idéz. Ugyanaz a tünetény megvan a görögben is. Péld. Xenophon Anab.

IV. 5, 3. VII. 4, 3. stb. Az indogermán *prus* annyi mint *brennen*. Ebből való a latin *pruna*, parázs, és *pruina*, dér. *Pruina dicta, quod fruges et virgulta perurat* mondja Festus Pauli p. 226. Ebből az ófelnémet friosan, fréosan, középfeln. friesen, újfeln. frieren stb. (Lásd Vaniček Etym. Wörterb. d. lat. Sprache 175. l.). A mordvinnak az égésre és fagyásra csak egy szava van: *pali*. A finnben *pala* égni, *palele* (pala -l képzős frequentativuma) fagyni (L. Budenz M.-ugor szók 483—4. lap. V. ö. «dérsütötte dohány»).

Végre ide iktatjuk *jaj* indulatszavunkat, mely fájdalmat is örömet is kifejezhet, ép úgy mint a köny nem csak a szomorúságnak, hanem az örömmnek is lehet a jele. Ennyit röviden az ellenkezőértelműségről. (V. ö. még jámbor, schlecht a «könyvmoly és ruhamoly» című nyelvészeti mesémben a Főv. Lapokban.)

A most fejtegetett érdekes tüneménynél eszünkbe jut még a szörnyű jó-féle kitétel. A mi rendkívüli, ismeretlen: a mi ismeretlen, meglepi az embert, félelmes, a mennyiben még nem tudjuk a hatását. Innét van, hogy a nyelv félelmest jelentő szóval olykor a rendkívüliséget is kifejezi. Ez a dolog rövid magyarázása, melyet még egy nagyon, de nagyon érdekes kifejezéssel igazolhatok. Mikor Föthön valami meglepőt akarnak elmondani, «ne féljen»-nel kezdik. Péld. ne féljen mama, de szép ruhája volt Kalma Márinak. (V. ö. német furchtbar nett, bitter schön, ein arg gut's Gesichtl; sehr urspr. «schmerzhaft», weil alle hohen grade sinnlicher eigenschaften von den organen zunächst mit einigem schmerz empfunden werden; griech. *σφόδρα* zu *σφοδρός*, heftig, urspr. zuckend stb. Tobler Wortzusammensetzung 135. l. Geiger der Urspr. d. Sprache 239. lap. bitter schön-ről Schmeller Bairisches Wörterb. I. 221.)

Mielőtt az egyetemes nyelvtudományra vonatkozó eme jegyzeteim után a junggrammatische Schule-ra áttérek, meg kell emlékezнем Curtius Györgyről, a ki görög nyelvtanával gymnasiumi oktatásunkra nem kis befolyást gyakorolt, ki Grundzüge der griech. Etymologie című munkájával, mely eddigelé öt kiadást ért s most angol fordításban is megjelent (Curtius G. Principles of greek etymology. Translated by A. S. Wilkins), oly művet adott a világnak, mely mindenkor az etymologiai módszer mintaképe fog maradni.

E kiváló tudóssal és szeretetreméltó finom emberrel akkor volt szerencsém érintkezni először, a mikor a M. Tud. Akademia 1873 máj. 21. az én ajánlásomra külső tagjának megválasztotta. Ugyanazon esztendőben már csak az ő elhatározásán múlt, hogy a budapesti egyetem harmadik class. philologiai tanszékét nem ő foglalta el. Latin nyelven tartotta volna előadásait s egy adlatusa magyar nyelven reprodukálta s támogatta volna az ő collegiumait.

Személyesen azután ismerkedtem meg vele, a mikor a tanszék

betöltésének a kérdése már eldőlt volt, nem is sejtve, hogy olyan férfi előtt állok, a ki sorsomra lényeges befolyást gyakorolt. 1874 febr. 10. estélylyel is megtisztelt, a melyre fiatalabb munkatársait is meghívta. Ott volt a többi közt Brugman is, aki az azóta keletkezett új iskolának egyik feje.

Hogy ez az iskola miben különbözik a Boppéktól inaugurált s Curtiuséktól mintaszerűleg követett iránytól, kritikailag ismertette Curtius kevéssel (1885 aug. 12. bekövetkezett) halála előtt megjelent eme könyvében: *Zur Kritik der neuesten Sprachforschung*. Leipzig, 1885. Az új irányról nem először van szó minálunk. Ismertette már Pecz Vilmos, nevezetesen a *Phil. Közl.* VI. 634—645. lap.

Különösen négy dolog jellemzi: 1. a hangtörvényeknek, 2. az analogia hatásának, 3. az indogermán vocalismus alapjának, 4. az indogermán nyelvalakoknak különös felfogása.

Curtius mind a négygyel foglalkodik s argumentumai a legrajongóbb Junggrammatikert is gondolkodóba ejthetik. Hanem azért az új irány kétségkívül ébresztő hatást gyakorolt a tudomány életében. A figyelem feléje fordult s az eddig feldolgozott anyagnak újra feldolgozása s az addig elmulasztottnak pótlása sok érdekes, helytálló eredménynyel jár. Űgy de az korántsem bizonyít a régi elmélet ellen; csak azt mutatja, hogy mint minden elmélet mellett, úgy e mellett is hibák fordulnak elő, melyeket egy szerencsésebb kutató helyreigazít. A két irány közti ellentét, amint Curtius igen jól mondja, részben inkább látszaton és félreértésen, mintsem valóságon alapszik.

Az új hangtörvényekre nézve még egy igen tanúságos elleníratot kell a t. Társaság figyelmébe ajánlanom, t. i. Schuchardtét, a nemcsak kitűnő, de ki is tüntetett romanistáét, kit harmadéve Közlönyünk munkatársai közt is üdvözölhattünk. *) Czíme: *Über die Lautgesetze*. Gegen die Junggrammatiker. Berlin, Oppenheim. 1885.

A mi a pszichológiai momentumnak magyarázó eszközül való felhasználását illeti, maga Curtius is megvallja, «es mag verdienstlich sein, dass man dieses früher mehr gelegentlich benutzte Erklärungsmittel im weiteren Umfange heranzog.» Kétségkívül az, hanem azért igaza van Curtiusnak, mikor a pszichológiai elnevezés ellen kifogást tesz. A pszichológiai momentum megvan nem csak az eltérő, hanem a szabályos formatióknál is. Igen, de terminus technicusra volt szükség s azért rövidség okáért el lehet fogadni Ziemer könyvét, a ki a syntaxisra alkalmazza azt az új magyarázó eszközt. Közlönyünk olvasói a Pecz-féle bírálatból ismerik. Én ezennel újra rá mutatok: mert mind a görög, mind a latin, mind a német nyelv tanításánál jó hasznát vehetik. De

*) Lásd: Ariosto Székelyországban, *Phil Közl.* IX. 726.

soha se felejtsek el, hogy mennyire illusztrálja, mennyire könnyíti az idegen nyelvtünemények magyarázatát a magyar analogiákra való utalás.

Azért a magyar nyelvre való gondos ügyelést mint egyébkor, úgy most is különös figyelmükbe ajánlom. Azon reményben, hogy a mit röviden elmondottam, mint útmutató tábla megteszi a maga szolgálatát, üdvözlöm a t. Társaság egybegyűlt tagjait s XII. közgyűlésünket ezenel megnyitottnak nyilvánítom.

Budapest, 1887 jan. 23.

P. THEWREWK EMIL.

I. 2. *)

Tisztelt közgyűlés! Társaságunk első elnökének gyöngélkedése következtében nekem jutott a szerencse, hogy Önöket, uraim, üdvözöljem és a budapesti philologiai társaságnak ez évi rendes közgyűlését megnyissam. Talán nem veszik rossz néven, ha ez alkalommal, tanulmányaim és dolgozataim köréhez képest, a modern philológiára fordítom figyelmeimet; — hisz társaságunk kezdettől fogva terjesztette ki figyelmét az antik és a modern philológiák terére, különösen tekintetbe véve középiskolai oktatásunk igényeit; folyóiratunk pedig, mint már czíme is mutatja, fölkarolja, természetesen a rendelkezésünkre álló erőkhöz mérten, a nyelvek és irodalmak egész világát. Hogy a classica philologia e tanulmányok körében kiváló állást foglal el, — ez nemcsak onnan van, mert az antik nyelvek első rangú szerepet visznek közép- és felső oktatásunkban; nemcsak onnan, mert társaságunk tagjainak és folyóiratunk dolgozó társainak egy tetemes része class. philologusok, — hanem onnan is, mert a classica philologia minden philologus iskolája, és mert minden philologia többé-kevésbbé a classica philológián alapszik. Valamint azoknak műveltségét hézagossnak és töredékesnek kell tekintenünk, kik az antik világnak elévülhetetlen művelődési elemeit, közvetlenül vagy közvetve, magukba föl nem vették, úgy hézagos és töredékes minden philologusnak szakképzettsége, ki a classica philologia elveit és módszerét nem ismeri és magáévá nem tette.

És ez nem is lehet másképen. A classica philologia a világnak egyik legrégibb disciplinája, melynek megalapításán és fejlesztésén az emberiségnek legnagyobb tehetségei fáradoztak. Voltaképen már Aristotelessel és Aristarchussal, Varróval és Quintiliánnal kezdődik a classicus philologusok hosszú láncza, és a középkor századain keresztül soha meg nem szakad azon férfiak sora, kik az antik világnak hozzáférhető irodalmi remekeit gyűjtik, másolják, magyarázzák, utánozzák. De ha az

*) E megnyitó az 1886. decz. 26-ára összehívott közgyűlés számára készült, mely azonban nem volt határozatképes.

ó- és középkornak az antik nyelvekre és irodalmakra fordított összes tevékenységétől meg is tagadjuk a philologiai munkásság nevét és értékét, — a mit magasabb álláspontról méltánytalanság nélkül tehetni — és csak a tudományok ujjaszületésétől számítjuk a class. philologia fejlődését: még akkor is az emberiség egyik legrégebbi disciplinája e tudomány, még akkor is imponáló azon nagy férfiak sora, kik az ó-kori nemzetek teljes életének és műveltségének földerítésén és magyarázatán fáradoztak. E fényes multjának megfelelnek fényes sikerei: a class. philologia a legbefejezettebb, legbiztosabb tudományok egyike, mely, főleg a jelenkorban, a rokon disciplinák (összehasonlító nyelvészet és régészet) eredményeinek körültekintő fölhasználásával és értékesítésével, mind imponálőbb sikerekhez jut.

Nem úgy a modern philológiák, melyek közül ezuttal csak a germán, román és magyar philológiára szorítkozom, melyek minket legközelebből érdekelnek, melyeknek művelésére tudományos és tanügyi viszonyaink első sorban készítenek.

A germán és román philológiák voltaképen e századnak szülöttei. Nem mintha már régebben, már a középkorban is, nem foglalkoztak volna az egyes germán és román nyelvek grammatikájával vagy egyes irodalmi emlékek magyarázatával; — csak hogy ezen munkásságtól még inkább tagadhatjuk meg a tudományosság jellegét, mint a korabeli class. philologiai törekvésektől és kísérletektől. Ha pedig kérdezzük, mi tette a modern philologiai munkásságot a jelen században igazán tudományossá, a felelet nem lehet kétes: a modern philológiák a class. philológiához jártak iskolába, elsajátították a class. philologia elveit és módszerét, magukévá tették az amott századok folyamán kifejtett szempontokat és irányelveket. A germán philologia igazi megalapítói Lachmann Károly és Haupt Móricz, a class. philológiának e két kiváló mestere, és a román philologusokat már a román nyelvek közös forrása és a román nemzeteknek a görög-római kultúrában gyökerező műveltsége utalta az antik nyelvekhez és irodalmakhoz, azaz a class. philológiához. Ezóta van germán és román philologia, melyek, természetesen a class. philologia vívmányainak bölcs és serény fölhasználásával, aránylag igen rövid idő alatt, de bámulatos szorgalommal folytatott munkásság alapján, a régebbi testvér méltó társaivá lettek s máris kezdik mestereiknek visszafizetni a kölcsönt, melynek segítségével saját palotáikat fölépítették.

Másképp áll a dolog a magyar philológiánál, — hiszen valaki minden gonosz célzás nélkül felvethetné azt a kérdést: van-e egyáltalában magyar philologia? s ugyanaz a valaki, szintén minden gonosz célzás nélkül, nyugodt lelkiismerettel azt felelhetné, hogy magyar philologia nincsen! Pedig reánk nézve mégis csak a magyar philologia a legfonto-

sabb az összes létező vagy lehető philológiák közt, — még pedig nemcsak azért, mivel magyarok vagyunk és így a mi múltunk legközelebb esik hozzánk, és nemcsak azért, mivel a magyar nemzetnek sajátos európai helyzeténél fogva, egyáltalában nem várhatjuk, hogy a mi dolgainkat mások elvégezzék ; — legfontosabb reánk nézve azért is, mivel bizony más philológiák terén csak elvétve fogunk hozzájárulhatni a tudomány fejlesztéséhez. Nem a tehetségek vagy munkaerők hiánya akadályozza ebbeli tevékenységünk nagyobbserű sikereit: hanem a segítő eszközök és források hozzáférhetetlensége, közönségünk csekély száma, irodalmi viszonyaink mostohasága. A többi philológiák terén többé-kevésbé reprodukáló lesz a mi munkásságunk, a mi azonban természetesen, ha tudományos irányú és értékű munkásság akar lenni, a munkások teljes önállósága nélkül el sem képzelhető, — és leginkább csak oly kérdésekben fogjuk az európai philológiák tudományos kincseit gyarapíthatni, melyek erősebb vagy lazább szálakkal e földhöz és nemzetünk múltjához fűzvék. Természetes, hogy e felfogás csak a philologia munkásainak összes körére vonatkozik és csupán az irodalmi tevékenység átlagát éri uti ; — egyesek, kiket ritka tehetség és kedvező körülmények kiváltságos helyzetbe juttatnak, a jövőre is, mint eddig is történt, értékes és maradandó becsű dolgozatokkal fogják gazdagíthatni az emberi tudás kincseit.

Mind ez másképen van a magyar philologia terén. Itt mindent magunknak kell elvégeznünk, itt csak a földolgozandó terület határszélein várhatunk a külföldtől segítő közreműködést, — és e külföldi tudományos anyagot is újból kell, nemzeti egyéniségünk és fejlődésünk szempontjából, átdolgozni, saját birtokunkká átalakítani. Kérdés: mennyi történt nálunk e téren ? és helyesen, a tudomány igényeinek megfelelően folyt-e eddigi munkásságunk ?

Mielőtt e kérdésre megfelelek, még egyszer vissza kell térnem a germán és román philológiához. Midőn e tudományok alakultak és csakhamar helyet nyertek a külföld főiskoláin, mindig első sorban, sőt kizárólag a germán és román *regiségről* volt szó. A nyelvek eredete, története, rokonsági viszonyai, az irodalmak régi termékeinek kiadása, szövegkritikája, magyarázata, az illető nemzetek ós- és ókori művelődési viszonyai, régiségeik, mythológiájuk, kulturájuk, — ezek voltak a tudomány tárgyai és ágai. Az újabb irodalom, a teljes irodalom története, az újabbkori irodalmi termékek nem látszottak tudományos földolgozásra alkalmasaknak vagy, némelyek fölfogása szerint, nem tetszetek egyetemi képviseltetésre méltóknak. E ténynek igen természetes következménye az volt, hogy a germánoknak és románoknak csupán régi irodalma részesült szoros értelemben vett tudományos, igazán philologiai földolgozásban, míg az újabb irodalmak — a reformatio óta — belle-

tristáknak, journalistáknak, dilettansoknak jutottak osztályrészül. Megjegyzem, hogy itt csak tényt állapítok meg, — a mondottakban ítélet nem foglaltatik. Teljesen helytelen volna azt állítani, hogy a mi e században a germán és román újabbkori irodalomtörténet terén létrejött, az mind értéktelen; — egyenesen gyermekes volna azt hinni, hogy csak a szorosb értelemben úgynevezett germanista vagy romanista, azaz: a germán vagy román philologia főiskolai képviselője írhat jeles művet valamely újabbkori íróról vagy adhatja ki valamely modern költőnek műveit a tudomány igényeit teljesen kielégítő editióban. De ha ezen elvi szempontokat helyesljük is, ha elismerjük is, hogy a modern irodalmak terén nem-szakszerű philologusok is működtek jeles sikerrel, — ismét maguk a tények bizonyítják, hogy az újabbkori irodalmaknak a philologusok részéről történt elhanyagolása bizony mégis nagyon észlelhető az ide vágó irodalomnak tudományos jellegén.

E viszonyok legújabbban megváltoztak. Az egyetemek nem tartják ma már méltóságukkal össze nem egyeztethetőnek, hogy az újabb irodalmaknak képviseléséről is gondoskodjanak, és első rangú germanisták és romanisták kiadják s magyarázzák az újabb irodalmak termékeit, foglalkoznak újabbkori írók életével és munkásságával. Egy-két évtized óta kezdik a tudományos philologia teljes apparatusát átvinni alkalmazni az újabbkori irodalmakra is, — a philologia egész komolyságával és pontosságával állapítják meg és adják ki az újabbkori írók műveit biztos kritikával helyreállított szövegben, tekintettel e szövegnek mindenféle módosulásaira, — kellő tudományos kutatás alapján írják meg az egyes kiválóbb írók életét, tanulmányozzák az íróknak, az irodalmi irányoknak vagy tárgyaknak, a különböző nemzeteknek fejlődését és egymásra gyakorolt hatását. E munkásság sokkal újabb keletű, sem hogy nagyobb szerű vagy feltűnőbb hatásai már tapasztalhatók volnának, — de a mi ez irányban létesült, alapjában különbözik a régebbi dilettantikus működéstől. Ma már kétséget nem szenvedhet, hogy a philologiai irány az újabbkori irodalmak tudományos tárgyalásában is érvényesül és hogy ez újabb iránytól egészen új, ellentétben az eddigi alanyi vélekedéssel és kapkodó okoskodással, valóban tudományos, marandó értékű eredményeket várhatni. És ez új irány győzelmével az eddigi népszerűsítő, szellemeskedő, a művelt nagy közönség igényeihez alkalmazkodó irány is értékesebb lesz, mert lesz mit népszerűsítenie, mert alapos tudományos kutatások eredményeire fog támaszkodhatni, míg eddig legnagyobb részt ugyan szintén második (és még távolabb eső) kézből folyt a munka, csak hogy az első kéz munkásságában sem volt nagy köszönet.

És most vessük föl újra már két ízben érintett kérdésünket: hogyan állunk a magyar philológiával?

Bizonyára nem mondok Önöknek, uraim, új vagy meglepő dolgot, ha azon meggyőződésünknek adok kifejezést, hogy e téren a kezdetnek kezdetén vagyunk. Egyetlen egy ága a magyar philológiának, mely voltaképen már nem is philologiai disciplina, áll teljesen a tudomány színvonalán: a nyelvészet, főleg a nyelvészet összehasonlító iránya. E téren serény, értékes, igazán tudományos szellem és élet van, — talán csakis e téren egész hazai tudományosságunkban. Itt minden nézet, mely nyilvánosságra kerül, és legyen az bármily szerény vagy akár teljesen téves, figyelmet ébreszt, itt a legkisebb adalék semvész el, itt a legegyszerűbb szó sem hangzik el. Az ugristák- és turcistáknak hangban és modorban régmúlt időknek elkeseredett harcaira emlékeztető tusái visszatetszhetnek egy kissé a harcos felek személyeskedő ízű polémiai miatt; — de azért el kell ismernünk, hogy e harc tudományos életünknek egy végre is igen öröndetes tüneménye, melytől a tudomány bizonyára igen értékes eredményeket várhat. És igen öröndetes az a programmszerű rendszeres munkásság is, melylyel e téren a tudomány anyagát egymás után földolgozzák és a célba vett nagyobb szerű munkákat előkészítik. E munkásság máris igen kedvező hatású a szoros értelemben vett magyar nyelvészetre is, mely az összehasonlító nyelvészettől várja és kapja anyagának egy értékes részét és a fejlettebb testvér módszerével készül számos problémáját megfejteni.

De ezzel aztán el is végeztem, a mit a magyar philologia terén öröndetet mondhatok. A többi mind kezdet vagy még ennél is kevesebb. Nincs egyetlen írónk, kinek munkáit a tudomány igényeinek teljesen megfelelő kiadásban bírónk; csak igen csekély számmal vannak tudományos értékű monographiáink, életrajzaink, tanulmányaink. Irodalomtörténetünk, a mennyiben ilyenről beszélhetünk, csak igen csekély részben tudomány, nagyobb része csupán felszínesen hozzávető alanyi vélekedés; anyagának egy tetemes töredéke egyenesen mythologia, és épen e mythoszok öröklődnek a legbámulatosabb szívóssággal szerzőről szerzőre. Az önálló kutatás e téren a legnagyobb ritkaságok közé tartozik, a források közvetlen kiaknázása kivételes eljárás. Az üres phrasis és az alaposabb képzettség nélkül szűkölködő fecsegő æsthetizálás az irodalomtörténet-írás főelemei. Fontos, nagy kérdések nincsenek még megoldva, sőt a mi még nagyobb baj, még elő sem készítve. A hallhatatlan érdemű Toldy Ferencz mindenütt és mindenben a szikla, melyre az újabbak építenek, — pedig ma már jól tudjuk, hogy Toldyra építeni valóban semmiben sem szabad. Egyik főbaja összes magyar philologiai munkásságunknak az úgynevezett nagy közönségre való folytonos tekintet: ez okozza amaz üres szólamoknak és esztelen szellemességeknek egy jó részét, melyekkel irodalomtörténeti dolgozatokban oly gyakran találkozunk. Pedig az egész szempont hamis, elavult. A negyvenkilen-

czes katastrophá után igazolt és fontos volt e szempont; akkor mindig az egész nemzetre kellett tekintettel lenni és hatni, hogy megóvjuk a magyart az elcsüggedéstől, az elnemzetietlenedéstől. Akkor a nemzet meg is értette az irodalomnak, a tudományos irodalomnak is e célzatos irányát, és eléggé érdeklődött, legalább anyagi pártolás útján, az irodalom minden ága iránt. Ma teljesen megváltoztak a viszonyok, megváltozott a nagy közönség is, mely kiadóink egyhangú nyilatkozata szerint édes keveset törődik tudományos irodalmunkkal, sőt még az egyenesen neki szánt művekkel. Persze nem arról van szó, hogy ne adjuk ki íróinkat, ne írjunk irodalomtörténetet a nagy közönség számára is, melyben elvégre is sikerülni fog az irodalom iránt mélyebb érdeklődést is felkeltenünk; — de helytelen e szempontnak túltengése, nem is tekintve azt, hogy a nagy közönség számára sem lehet értékes dolgokat írni, mielőtt az anyag tudományosan megrostálva, földolgozva, tisztába hozva nincsen.

Mindezeket, uraim, nem vádképen mondom, hiszen erre föl sem vagyok jogosítva, ily vádaknak nem is volna céljuk; egyszerűen a tényekre akartam rámutatni, melyek alapján megfelelhettek a fölvetett kérdésekre: van-e magyar philologia? s illetőleg: hogy állunk a magyar philológiával? Nem vádolni akarok, — hiszen nem volna nehéz föladat kimutatni, hogy politikai és tudományos életünknek eddigi fejlődésénél fogva nem is lehetnek magyar philologiai viszonyaink mások, mint a miyenek. De ezen kérdésnek behatóbb fejtegetésébe nem bocsátkozom. Inkább fölvetem azt a kérdést: hogyan segítsünk a létező bajokon? miképen fogjuk a magyar philologia rengeteg föladatait sikeresen megoldhatni?

A felelet ezen kérdésre visszavezet ez igénytelen sorok első tételeihez, mert a felelet a fentebbiek után nem lehet más, mint: *ha a classica philológiához járunk iskolába*, ha a germán és román philológiák fényes példáját követve, a class. philologia elveit és módszerét tanulmányozzuk és tapintatosan ugyan, de egyszersmind szigorúan és következetesen alkalmazzuk a rokon hazai anyagra. Társulatunk jó példával és ellenőrködő kritikával sokat tehet e téren és nagy érdemeket szerezhet magának nemzeti tudományunknak ezen legfontosabb ága iránt.

Mert fontos a magyar philologia nemcsak a fönt érintett szempontoknál fogva. Legalább melleleg felhívom figyelmöket, uraim, egy körülményre, melyet lehetetlen észre nem vennie annak, a ki a mai művelődési áramlatokat tárgyvilágos szemmel kíséri. Értem az antik világnak eddigi kiváltságos állása és szerepe ellen minden oldalról elkeseredetten és szenvedélyesen folyó harczt, mely ugyan, meggyőződésem szerint, nem fogja, némely korlátolt ultrák kívánsága szerint, a class. elemnek oktatásunk és műveltségünk szervezetéből való teljes kiutasítását, de kétségtelenül kisebb-nagyobb megszorítását eredményezni. Az

antik kulturai elemek jogainak és kötelességeinek egy tetemes részét mindenütt Európában a nemzeti nyelv és irodalom örökölte és fogja még fokozottabb mértékben örökölni; — tehát nálunk a magyar philologia és pedig annál nagyobb joggal, minél csekélyebb a német és francia nyelvnek tere és sikere a középiskolában. A magyar philologia tehát e szempontból is legfontosabb, a legjobbak közreműködésére és pártolására legmértöbb tudományszakunk, melynek tudományos alapokra fektetését és tudományos szellemben fejlesztését class. philologusainknak is, de általában társaságunk összes tagjainak melegen ajánlom. Legyen szabad reménylenem, hogy igénytelen felszólalásom nem fog teljesen elhangzani. E kívánsággal megnyitom a Budapesti Philologiai Társaságnak 1886-ik évi közgyűlését.

Budapest, 1886 deczember 26.

HEINRICH GUSZTÁV.

II. Titkári jelentés.

Mélyen tisztelt közgyűlés! Társaságunk a múlt esztendőben töltötte be fennállásának tizenkettedik évét és örömmel constatálhatjuk, hogy ebben is siker koronázta működését. Felolvasó ülésein, melyent ez évben hatot tartottunk, tagtársaink szép számban jelentek meg, olykor még nagyon érdekes vitatkozásoknak is voltunk tanúi. Annál inkább sajnáljuk, hogy a nagy közönség érdeklődését társaságunk nyilvános felolvasó ülései iránt most sem sikerült felkelteni, holott több felolvasásunk, mint Pozder Károlyé az új világnyelvről, Csengeri János mutatóványai magyar Propertiusából, egy érdekes francia fabliaunak Radó Antal készítette fordítása, Némethy Géza értekezése az Aeneisről mint nemzeti eposról, a mívelt nagy közönség igényeit is kielégíthették volna.

Kárpótól azonban némileg ezen közönyért azon tapasztalat, hogy a szakemberek érdeklődése társaságunk iránt hova-tova fokozódik, minek legbiztosabb jelét abban láthatjuk, hogy úgy társaságunk tagjainak, mint Közlönyünk előfizetőinek száma szépen szaporodott; az utóbbiaké 37-tel, az előbbienieké 38-czal, úgy hogy a tagok tényleges létszáma, levonva a már korábbi években elhalt és kilépett tagok számát, összesen 272, oly összeg, mely ha csekélynek is tűnik fel egybevetve a philologia minden ága képviselőinek nagy számával hazánkban, az eddigi kimutatásokkal szemben igen öröndetes haladást mutat fel. Csökkenti azonban az idén is az elért eredmények fölötti örömünket az évközben elhunyt tagtársaink fölötti keserű fájdalom. Az idén vesztettük el Tremmer Szigethy Istvánt, Babics Kálmánt, a jeles tanférfiút és író, Tárkányi Bélát, irodalmi életünk egyik köztisztvisletben álló kimagasló alakját, és dr. Nagy Sándort, kinek tragikus halála társaságunkat kétszeresen sújtja, a mennyiben nem csak buzgó tagtársat, hanem Közlö-

nyünk egy kitünően képzett kiváló munkatársát veszítettük benne; halála a magyar tudományosságra nézve is felette fájdalmas veszteség.

Választmányunk működéséről szintén rövidre foghatom jelentésemet; főbb pontjairól időközökben úgy is értesítettük a tagtársakat. Még sem tehetem, hogy fel ne említsem azt az öröndetes tényt, hogy alkalmunk volt Télfy Ivánnak, classicus philologusaink nagyérdemű nestorának egyetemi tanársága negyvenedik évfordulója alkalmából a társaság őszinte szerencsekívánatait kifejezhetni.

A választmány utolsó ülésein több ízben foglalkozott társaságunk Közlönyével, de nem hogy kritikát gyakoroljon a szerkesztőknek az idén is kiváló elismerésre méltó működése fölött, hanem hogy a szerkesztők által contemplált egyes reformok kivitelének módozatait megbeszélje. A választmány helyesléssel fogadta a szerkesztők azon nyilatkozatát, hogy a jövőre a Közlöny minden egyes kötetéhez név- és tárgymutatót csatolnak, elhatározta, hogy az eddig megjelent tíz évfolyamhoz is készített tárgymutatót, és ennek összeállításával Finácsy Ernőt bízta meg, végül megállapította azon elveket, melyek szerint Hellebrant Árpád évről-évre össze fogja állítani a magyar philologiai dolgozatok bibliographiáját. Kívált az utóbbi elvek pontos foganatosításától várhatunk szép eredményeket. Közlönyünk leggyengébb oldala eddig a hazai és külföldi irodalom ismertetése volt. Az egyes művek megjelenéséről értesült ugyan az olvasó a bibliographiai rovatból, de tartalmukról és értékükről csak a legritkább esetben hallott valamit. Hazai philologiai irodalmunk termékei közül olykor igazán jelentékeny művekről csak a bibliographiai rovatban történt említés, a hazai folyóiratokban megjelent dolgozatok pedig egészen mellőztettek, másrésről a legjelentéktelenebb programm-értekezésekről lapokra terjedő, a tárgy jelentéktelenségével semmi arányban sem álló terjengősséggel írt bírálatokat olvashattunk. Ép oly rosszul állottunk a külföldi irodalom ismertetése dolgában. Egyes speciális érdekű monographiákat behatóan ismertettek, míg jelentékenyebb és a mellett nem csak a speciálistát érdeklő művekről nem jelent meg ismertetés. A 86-ik évi folyamban még az az anomalia is szemet szúr, hogy a franciaországi classica philologiai irodalomnak több mint nyolczvan terméke van ismertetve, míg azon művek közül, melyek a classica és modern philologia terén a külföldön Franciaországon kívül megjelentek, mindössze tíz darab akadt ismertetőre. Ezen a bajon van hivatva segíteni a választmány által megállapított tervezet, legalább a hazai folyóiratokban megjelent publicatiók ismertetését illetőleg, de alapos reményünk van, hogy hasonló módszert a külföldi művek ismertetésére is lehetséges lesz alkalmazni.

Hogy ha még azonkívül sikerülni fog, minden önállóan megjelent hazai dolgozatról beható bírálatokat közölni, azt hiszem, hogy tár-

saságunk Közlönye még inkább ki fogja elégíteni olvasói jogos igényeit, mint a hogy eddig tette.

Évvél befejeztem rövid jelentésemet társaságunk mult esztendei működéséről, az utolsót, melyet e helyről tartottam. Hivataloskodásom három éves cyklusa lejárván, állásomról, melyet a tisztelt társaság bizalmából hat éven át töltöttem be, immár kötelességszerűen visszalépek és egyúttal azon kéréssel fordulok a t. közgyűlés elé, méltóztassék újra megválasztásomtól eltekinteni és szavazatait a választmány jelöltjére adni. A választmány ugyanis legközelebbi ülésén, tekintettel arra, hogy az Egy. Ph. Közlöny szerkesztői teendői a fentebb érintett reform következtében nagyon fel fognak szaporodni, az eddigi szerkesztők indítványára megválasztott társszerkesztőnek, minek következtében különben is túl lévén terhelve munkával, titkári állásomtól kénytelen vagyok végleg megválni.

Öszinte köszönetemhez az irántam oly hosszú időn át tanúsított bizalomért azon óhajtaást kapcsolom, vajha évről-évre minél nagyobb mértékben gyarapodnék társaságunk, hogy annál jobban megfelelhessen fontos hivatásának.

1886 decz. 26.

ABEL JENŐ.

III. A pénztárvizsgáló bizottság jelentése.

Alólirottak a budapesti philologiai társaság választmányától a pénztár megvizsgálására kiküldetvén, s megbízatásunkban f. hó 22-kén Cserhalmi Samu társulati pénztárnok úr lakásán eljárván, a következőkben terjesztjük elé jelentésünket:

1. A bevételek és kiadások könyvét a mult évi zárlattól kezdve f. évi december 22-ig tételről tételre átvizsgáltuk, s az egyes tételeket úgy a csatolt okmányokkal, mint a törzs-könyv illető lapjain foglaltakkal mindenben megegyezőeknek találtuk. Ennek alapján a bevételeket 4392 frt és 67 kr-ban, a kiadásokat pedig 4356 frt és 28 kr-ban hiteleseknek találván, az illető rovatokat lezártuk és aláírtuk. Pénztári maradvány a jövő 1887-ik évre 36 frt és 39 krajczár. Kérjük a tisztelt közgyűlést, hogy a pénztárnoknak a felmentvényt megadja.

2. A jövő évi költségelőirányzati javaslat megállapításánál szigorúan alkalmazkodtunk a társulat ügyrendjéhez, és azon voltunk, hogy az előirányzott összegek lehetőleg reálisak legyenek. — Az előirányzatot, úgyszintén az 1886-ik évi bevételekről és kiadásokról szóló kimutatást van szerencsénk A) és B) alatt (l. alább) ide mellékelni.

E melléklet egyes tételeinek magyarázására szolgáljanak a következők: Az előirányzat *bevételei* rovatába felvettünk a közoktatási minisz-

ter segélye czímén 250 frtot, azon reményben, hogy a társulat ez összeget 1887-re is megkapja. Itt szerepel továbbá 160 frt. Schack Béla úr térítménye czímén. Schack czikke a „Sturm és Drang”-ról 12 ívnyi terjedelemben jelent meg a Közlöny ez idei évfolyamának két utolsó füzetében. A társulati ügyrendnek a doctori dissertatiókra vonatkozó 38-ik §-a értelmében az 1. ív honoráltatik, a 2. ív díjazás nélkül a társulat költségén kinyomatik, a többi ívek kinyomatási költségeit a szerző tartozik viselni. E szerint Schack Béla úr kap az 1. ívért 16 frtot, s fizet 10 ívért (à 24 frt. 30 kr.) 243 frtot, vagyis: levonva a 16 frt honorariumot, tartozása tényleg 227 frt. — Ezen 227 frtnyi tartozás első részletekép van előírányozva az említett 160 frt.

A kiadások közt szerepel, mint 1886-ik évi pénztári hiány 1025 frt 39 kr. Ez összeggel a társulat a Franklin-nyomdának tartozik közlönyünk 1886-ik évfolyamának nyomtatási költségei czímén, főleg azon okból, mert a folyóirat a szabályszerű 40 ív helyett $65\frac{3}{4}$ ívnyi terjedelemben jelent meg. — Közlönyünk jövő évi folyamának nyomására, fűzésére és borítékolására előírányoztunk 1300 frtot, a mi, ha 40 ívnyi terjedelme lesz, elegendő. — Mint új tétel szerepel szerkesztői költségek czímén 100 frt (a szerkesztő levelezéseire, küldözgetésekre, kisebb kiadásokra stb.).

Ezen előírányzat szerint az 1887-ik évi bevétel volna: 3407 frt 45 kr., a kiadás 3353 frt 36 kr., — az 1888-ik évre átvihető pénztári maradvány 54 frt. 09 kr.

Budapesten, 1886 deczember 22.

FRÖHLICH RÓBERT.

ABEL JENŐ.

FINÁCZY ERNŐ.

4) A B. Philolog. Társaság 1886-ik évi bevételeinek és kiadásainak részletes kimutatása.

Főrovat- szám	Alrovat- szám	Bevételek	Előirányzat 1886-ra		Eredmény 1886-ban		Főrovat- szám	Alrovat- szám	Kiadások	Előirányzat 1886-ra		Eredmény 1886-ban	
			fr.	kr.	fr.	kr.				fr.	kr.	fr.	kr.
1	—	Pénztári maradvány 1885. év végén	891	81	891	81	1	—	Pénztári hiány 1885. év végén:	2436	72	2436	72
2	—	Előfizetés az Egy. Phil. Közlöny 1886. és 1887. évfolyamára	600	—	771	20	a)	—	Az Egy. Phil. Közl. nyomtatása 1885-ben	—	—	16	97
3	—	Tagdíjak 1886-ra:					b)	—	Ez után 6%-os kamatt 1885-re	—	—	66	89
a)	—	Bendések	900	—	778	90	c)	—	A szétküldési költség 1885-ben	—	—		
b)	—	Bendkívüliek	170	—	86	—	a)	—	Az Egy. Phil. Közl. kiadása 1886-ban:				
4	—	Tagdíjjátralekók:					b)	—	Nyomás, fűzése, borítékolása 65 ³ / ₄ fr (40 helyett)	1400	—	827	83
a)	—	Bendések	700	—	300	—	c)	—	Szétküldési költsége	—	—	124	30
b)	—	Bendkívüliek	145	—	80	50	a)	—	Czimszalagok nyomása	500	—	20	92
5	—	Előfizetési hátralék.	100	—	100	20	—	—	Írói tiszteletdíjak	120	—	501	—
6	—	Oklevelekért	40	—	105	—	4	—	A pénztárnok tiszteletdíja	—	—	175	07
7	—	A M. T. Akadémia segélye	1000	—	1000	—	5	—	Külföldi kiadások:				
8	—	A vallás- és közokt. miniszter segélye.	—	—	250	—	a)	—	Megújítók nyomása	10	09	10	80
9	—	Egyes fizetek eladásából befolyt	—	—	12	58	b)	—	Oklevelek nyomása és szétküldése	35	—	98	54
10	—	Az alapítványok utáni kamatt	—	—	2	05	c)	—	Teremszolgáknak	35	—	20	—
11	—	Megértett postaköltség	—	—	1	57	d)	—	A pénztárnok levelezési és egyéb költségei	—	—	54	38
12	—	Időgen pénzek	—	—	12	86	—	—	Időgen pénzek	—	—	12	86
			4546	81	4392	67			Pénztári maradvány 1887-re	4546	81	4392	67

IV. Jegyzőkönyv a választmányi ülésről.

A Budapesti Philologiai Társaság Választmánya 1886. december 26-ikán délelőtt 9 órakor a közgyűlést megelőzőleg ülést tartott.

Elnök: Heinrich Gusztáv. Jegyző: Pecz Vilmos. Jelen voltak: Ábel Jenő, Cserhalmi Samu, Csengeri János, Fináczy Ernő, Fröhlich Róbert, Gyomlai Gyula, Köpesdi Sándor, Maywald József, Riedl Frigyes.

1. A múlt ülés jegyzőkönyve felolvasztatván hitelesítettik.

2. Elnöknek a candidáló bizottság és Fináczy Ernőnek a pénztár-vizsgáló bizottság nevében tett jelentései helyeslőleg tudomásul vétetnek.

3. Elnök bemutatja Torma Károly egyetemi tanárnak a Társasághoz intézett levelét, melyben a múlt évi december 27-ikén tartott közgyűlésen a Társaság tiszteleti tagjává való megválasztásáért köszönetet mond. — Tudomásul vétetik.

4. Ábel Jenő bejelentése alapján Pintér Ede rendes tag ajánlatára Nagyné-Csorba Mária asszony, a kaposvári polgári-leányiskola igazgató-nője, rendes taggá választatik.

5. Cserhalmi Samu jelentése szerint Reisinger Rezső rendes tag nevét «Radnai»-ra változtatta, és Horváth Gellért szombathelyi főgymn. tanár a társulattól kilép. — Tudomásul vétetik.

6. Elnök ajánlatára Solymosy Sándor egyetemi hallgató rendkívüli taggá; Köpesdi Sándor ajánlatára dr. Schnabel Róbert lugosi főgymn. tanár, Cserhalmi Samu ajánlatára Székely István nagyszebeni főgymn. tanár rendes tagokká választatnak.

7. Elnök jelentvén, hogy Ábel Jenő az első titkárságról lemond, indítványozza, hogy a választmány Ábel Jenőnek eddigi buzgó első titkári működéseért jegyzőkönyvileg köszönetet szavazzon; ezzel kapcsolatban elnök azon javaslatot teszi a választmánynak, hogy Ábel Jenő a mindinkább felszaporodó szerkesztői teendők könnyebb teljesíthetése céljából szerkesztő-társnak választassék. — A választmány elnöknek mindkét indítványát készséggel elfogadja.

V. Jegyzőkönyv a közgyűlésről.

A Budapesti Philologiai Társaság közgyűlése, melynek múlt évi december 26-ikán való megtartása a megjelent tagok elégtelen száma miatt elmaradt, 1887. január 23-ikán délelőtt 10 órakor tartatott meg.

Elnök: Ponori Thewrewk Emil. Jegyző: Pecz Vilmos. Jelen voltak: Ábel Jenő, Bartal Antal, Bermüller Ferencz, Csengeri János, Cserhalmi Samu, Dávid István, Drajkó Béla, Fináczy Ernő, Fröhlich

Róbert, Gyomlai Gyula, Heinrich Alajos, Heinrich Gusztáv, Herrmann Antal, Horváth György, Kassai Gusztáv, Király Pál, Köpesdi Sándor, Lintner Lajos, Maywald József, Pozder Károly, Riedl Frigyes, Váczy János.

1. Elnök megnyitván a közgyűlést felolvassa a legújabb nyelvtudományi mozgalmakról szóló megnyitóját.

2. Ábel Jenő első titkár előterjeszti a társaság múlt évi működéséről szóló jelentését és egyszersmind beadja lemondását azzal az indoklással, hogy a Társaság Közlönyének szerkesztőségébe való belépése folytán teendői nagyon felszaporodván, az eddig általa elfoglalt állás további betöltését el nem vállalhatja. — A közgyűlés tudomásul vévén a jelentést, Ábel Jenőnek hat évi buzgó első titkári működéséért köszönetet szavaz.

3. Fináczy Ernő felolvassa a pénztárvizsgáló bizottság jelentését, melyet a közgyűlés helyeslőleg tudomásul vesz, mire a pénztárnoknak a felmentést megadja.

4. A közgyűlés utolsó pontját a választások képezték. Elnök a szavazatszedő bizottságba Köpesdi Sándor elnöklete alatt Bermüller Ferencz és Fröhlich Róbert társ. tagokat jelölte ki.

A választásban huszonnégy tag vett részt; az eredmény a következő:

Elnök Ponori Thewrewk Emil egyhangulag 23 szavazattal, *alelnök* Heinrich Gusztáv 23 szavazattal (1 szavazatot kapott Maywald József), *első titkár* Pecz Vilmos 23 szavazattal (1 szavazatot kapott Ábel Jenő), *második titkár* Fináczy Ernő 23 szavazattal (1 szavazatot kapott Csengeri János).

Budapesti választmányi tagokká választottak: Ábel Jenő 23, Bartal Antal 23, Beöthy Zsolt 22, Csengeri János 21, Fröhlich Róbert 23, Gyomlai Gyula 23, Kassai Gusztáv 23, Király Pál 23, Köpesdi Sándor 23, Maywald József 23, Pozder Károly 23, Riedl Frigyes 23 szavazattal. Azonkívül kaptak még Bermüller Ferencz 2, Dávid István 2 szavazatot.

Videki választmányi tagokká választottak: Bászai Aurél 18, Hehelein Károly 19, Keleti Vincze 23, Lipp Vilmos 23, Nátafalussy Kornél 22, Ortvyai Tivadar 23, Petrovich Ferencz 23, Pirchala Imre 23, Spitkó Lajos 22, Szamosi János 23, Szinnyi József 23, Veress Ignác 18 szavazattal. Azonkívül kaptak még Geréb Sándor 11, Vida Aladár 5 szavazatot.

5. A szavazások eredményének kihirdetése után elnök a közgyűlést feloszlatja.

VEGYESEK.

— Helyreigazítás. Vonatkozással azon adatunkra (l. föntebb a 47-ik lapon), hogy a beszercebányai kir. főgymnasium 7-ik és 8-ik osztályában, a múlt tanévben az Ilias- és Odysseából csak másfél éneket olvastak, competens helyről azt a felvilágosítást kaptuk, hogy a nevezett gymnasiumnál a végzett tananyagba a magánolvasmányt (ezen esetben az Ilias X-ik énekéből 200 verset, illetőleg az Odyssea VI. és IX-ik éneket) is be kell számítani, mint a mely kivétel nélkül az egész osztályra nézve kötelező és az iskolában számon is kéretik.

— Pecz Vilmosnak a három görög tragikus tropusairól szóló akadémiai értekezései a múlt évben német fordításban jelentek meg a Calvary-czégnek «Berliner Studien für classische Philologie und Archæologie» című (és időközben beszüntetett) vállalatának harmadik kötetében a következő czím alatt: «Beiträge zur vergleichenden Tropik der Poesie. Erster Theil. Systematische Darstellung der Tropen des Aeschylus, Sophocles und Euripides mit einander verglichen und in poetischer und culturhistorischer Rücksicht behandelt von Dr. Wilhelm Pecz.» A mű ezen alakjában kevés hely kivételével pusztá fordítása Pecz magyar értekezéseinek, a miért is a magyar olvasó újat nem fog benne találni, a külföldi szakközönség azonban, mely Pecznek csak Sophokles tropusaira vonatkozó tanulmányát olvashatta eddig német nyelven (Z. f. aest. Gymn. 1877), köszönettel tartozik a szerzőnek, hogy nagy szorgalommal készült anyaggyűjteményét és az ebből merített úttörő fejtegetéseit neki is hozzáférhetővé tette, bár azok, kik e speciális kérdéssel tüzetesen foglalkoznak, kétségkívül sajnálni fogják, hogy Pecz azon ellenvetésekre, melyeket Ábel kutatásainak több lényeges pontja ellen e Közlönyben (1882 p. 865—874) és a berlini «Philologische Wochenschrift»-ben (1883, 5-ik sz.) felhozott, érdemlegesen nem reflectált. Csak az előszóban mondja, hogy «nem sikerült őt ellenvetései helyességéről meggyőzni», ez a megjegyzés azonban természetesen nem jöhet czáfolat-számba. A külföldön Pecz művét nagyjában kedvezően fogadták. Még H. St. is, a «Literarisches Centralblatt» (1886 nr. 37) referense, ki több tropusnak Pecz adta interpretatióját helyteleníti és egyes nagyon is messze menő következtetése iránt skeptikusan viseltetik, elismeri, hogy «kétségkívül szerencsés gondolat volt, a tropusokat a költő és korának szelleme világával összefüggésbe hozni.» Maass Ernő is (a «Deutsche Literaturzeitung»-ban 1886 nr. 32), ki különben ok nélkül rosszalja, hogy Pecz eredményeinek megokolására a költők individualitását és élete sorsát is felhasználja, és a ki — mint Ábel is tette — joggal kifogásolja, hogy Pecz a tropusok értékesítésénél nem volt eléggé tekintettel arra, hogy számos tropus alkalmazása a költői traditióban vagy egyenes utánzásban leli magyarázatát, dicsérőleg emlékezik meg azon szorgalomról, melylyel Pecz az anyagot összegyűjtötte és utal Pecznek több finom megjegyzésére, melyeknek a költők polychromiájára, Aischylosnak az orvostudomány iránti érleklődésére vonatkozó észrevételei stb. A legújabb bíráló Wecklein, a

görög tragikusok kiváló ismerője (a «Berliner Philologische Wochenschrift»-ben 1886 nr. 52) mindenekelőtt a gyűjtemény teljességét és a beosztás áttekinthetőségét dicséri, és Pecz általános fejtegetéseit figyelemreméltóknak, bár itt-ott kelleténél messzebbre menőknek tartja. A részletekben azonban, kivált a tropikus kifejezések felfogásában, több kifogásolni valót talál. Legbehatóbb és legkedvezőbb a Ziemer Henrik ismertetése (Neuer Philologischer Anzeiger 1886 nr. 5. 67.). Elismeréssel említi, hogy a tropusokra és hasonlatokra vonatkozó egész irodalom (nem csak a mennyiben a tragikusokra vonatkozik) a legnagyobb gonddal fel van használva; kiemeli, hogy a szempont, melyből Pecz a tropusokat tárgyalja, egészen új, hogy Pecz feladatát nagyon szabatosan oldotta meg és hogy eredményei részben megerősítik a tragikusok jelleméről és költői productiójuk módjáról dívó nézeteket, részben pedig meglepnek újságuk által. Végül melegen ajánlja ezen «jelentékeny és hasznos» művet és azon reményének ad kifejezést, hogy a költészet összehasonlító tropikája, melynek eszméjét Pecznek köszönhetjük és a melyhez Pecz mutatta meg és nyitotta meg az utat, számos művelőre fog akadni.

— Philodemosnak a halálról szóló művének negyedik könyve, mely csak a herculanumi papyrusok között maradt ránk nagyon töredékes alakban, nem rég jelent meg legelőször Mekler Siegfried kiadásában a bécsi Akadémia nyelvészet-történeti osztályának értesítőjében és innen külön Geroldnál Bécsben (ára 50 kr.). A kiadó és volt tanára Gomperz Tivadar, ki annak idején tudvalevőleg sokat foglalkozott a herculanumi papyrusokkal, a tömérdek házag betöltésével és a számos romlott hely emendatiójával nagy érdemet szereztek maguknak, bár az eredeti papyrus oxfordi másolatát, a Hayter-félét, melyet azóta Scott a Fragmenta Herculanensia-ban (1885) kiadott, nem eléggé pontos átiratban ismerték. Maga a munka a Philodemos «tudományos» azaz száraz stílusában van írva, de érdekes módon fejtegeti az epikureusok népszerű philosophiájának egyik főpontját.

• — Musaiosnak a Hero és Leandrosról szóló kedves görög epyllion szerzőjének korát mindeddig nem sikerült megállapítani. Passow ok nélkül azonosította Gazai Prokopiosnak egy Musaios nevű barátjával és a Kr. u. V-ik század végére vagy a hatodik elejére tette; Rhode is csak annyit mond, hogy nincs okunk Achilleus Tatios regényírórt, ki utánozta Musaiost, az ötödik század közepe elé tenni. Egy lépéssel tovább visz a vitás kérdés megoldásához Ludwich azon megfigyelése (Neue Jahrb. 1886 p. 246), hogy Proklos bölcész az Ἁγνὰ πολέμους-re írt hymnusában utánozta Musaiosnak egy pár passusát. Proklos 412 és 485 között élt; kérdéses hymnusa tehát 485 előtt íratott, Musaios költeménye pedig még régebb; azért alighanem az ötödik század első felére vagy közepe tájára kell tenünk Musaios virágzása korát.

— A keleti gótok a római birodalom bukása után egy ideig Bécsét is bírták. Ez az általánosan elfogadott hit azon alapszik, hogy 1662-ben a Hofburg kiépítésénél egy kőkoporsóban egy arany lemezet találtak *got* felirással; legalább annak tartotta Karajan, a híres germanista,

1854-ben a bécsi akadémia előtt tartott felolvasásában. Szerinte a felírás értelme a következő: «Rette, o Gott, hingeopfert ist Daswina, die der üble Satan bedrohte, als sie zur Frucht bereit war, du, vor dem des Volkes Knie gebogen sind.» Karajan előtt *Kircher* Athanasius kolchisi, görög, török stb. szavakat vélt az aranylemezen felismerhetni («Hic stat Laziadēs uxor Damalmenen Abjatanaba regis supremi Sumariæ dominatoris Caucasii»), míg Katancsich 1792-ben az ószlovén nyelvből a következő fordítását adta: «Scriptum hoc est index pactorum limites esse vetustos a porta Augusta ad confines Pannonios; concordia vobiscum, pax et gloria sempiterna.» A felírás valódi értelmét azonban csak legújabbán sütötte ki Wessely Károly, a papyrusok alapos ismerője «Bericht über Griechische Papyri in Paris und London» című értekezésében (Wiener Studien 1886), melyben többek közt valószínűvé teszi, hogy a legújabbán Ábel Orphica-kiadásában megjelent «hymni magici» a Kr. u. IV-ik század elején írtak le, bár keletkezések Tertullianus idejébe esik. W. kimutatja, hogy a kérdéses aranylemez közönséges amulet, milyent újabban nagy számban találtak Egyiptomban, és hogy felírása sem ószlovén, sem gót, hanem a közönséges bővülő jargon. A Karajan-féle facsimilén (az eredeti elveszett) világosan olvasható még *damnameneu ablatanalba acramihamari*, mi nem egyéb mint a szerfelett gyakori *Δαμναμηνεὺς Ἀβλαθανάλβα Ἀκραμυχαμαρί* értelem nélküli bűbájos mondas. E felíratot tehát ezentúl nem lehet felvenni sem a gót, sem az ószlovén nyelvmlékek közé.

— Hirschfelder Vilmos, a Berlinben megjelenő «Wochenschrift für klass. Philologie» eddigi főszerkesztője, ezen állásából a folyó év elején folytonos gyengélkedése miatt visszalépett. A jeles folyóirat, melynek negyedik évfolyamából már több füzet megjelent, ezentúl eddigi főmunkatársainak, Andresen György és Heller Arminnak szerkesztése alatt jelen meg.

— Sophocles Oedipus királyát múlt évi december 30-ikán előadták a bécsi udvari színházban. Az előadás kitünő, a darab sikere — a hírlapok egyhangú tudósításai szerint — teljes volt. Wilbrandt, ki az általa eszközölt fordításban az eredetinek több helyét tapintattal megváltoztatta, kiváló művészeti érzéssel alkalmazta színre a darabot. Oedipus királyt Robert az ismeretes tragikus színész játszotta nagy hatással. Sophokles darabját Euripides satyrdramája, A kyklops, követte.

— Neidhart von Reuenthal, Walther von der Vogelweide után és Heinrich von Morungen mellett a német középkornak legkiválóbb és legeredetibb lyrikusa, főleg azért is igen fontos alak, mert a német lyra udvari és népies irányait költészetében egyesíti. Élete eddig igen homályos volt, korán fűződtek mondák nevéhez, alakja már a középkori hagyományban összefolyt más alakokkal. Most Meyer M. Rikhárd az «Allgemeine deutsche Biographie» czikkében és a Haupt-féle Zeitschrift legújabb füzetében (XXXI. köt. 64—82. l.) lényeges pontokban földerítette a költő életviszonyait és legendája eredetét. Neidhart bajor lovag volt; hűbérbirtoka Reuenthal a mai Reinthal Landshut mellett; 1217-ben osztrák VII. Lipót keresztet hadjáratában részt vett. Visszatérte után elvesztette urának kegyét és reuenthali birtokát, mire Bajorországot elhagyta s Ausztriába jött, hol

II. Frigyes (1230—46), a Taunhüuser pártfogója, szívesen fogadta és Melk vidékén hűbértokkal megajándékozta. További életéről keveset tudunk; 1236-ben még Ausztriában volt, de úgy látszik a császári párthoz tartozott, míg ura, Frigyes herceg, a császár ellenségeivel tartott; 1250-ben már nem élt. Valószínűen nős volt s gyermekei is voltak. Ennyi a biztos történeti anyag, a többi monda, melynek létrejöttére és fejlődésére egyrészt N. azon költeményei vezettek, melyekben a költő a parasztokat kigúnyolja, másrészt számos utánczó (egyetlen középkori költőnek sem volt annyi, nagyrészt hivatatlan és túlzó utánczója), kik mesterökről mind érdekesebb s furcsább dolgokat törekedtek mesélni. Főleg a XV. század óta alakul át N. alakja: először 1479-ben nevezi őt egy hamis sírirat Neidhart Fuchsnak, a XV. század végén pedig Vig Otto herceg († 1339) udvari bolondjának tekinti a hagyomány. Ez utóbbi adatot közvetíthette a tarhegyi (kahlenbergi) pap, kivel a költőt sokszor összehasonlították és végre összekeverték. A 'Fuchs' nevet Wackernagel úgy akarta magyarázni, hogy Neidhartot a nemes frank Fuchs-család ivadékanak nézte. De e fölfogást egyetlen megbízható történeti adat sem támogatja; sokkal valóbbszínű, hogy a hagyomány őt összevetésztette Neidhart von Fuchs lovaggal, ki 1499-ben Albert herceg szolgálatában Groningennél elesett. Mind a kettő, bár igen különböző fegyverekkel, harczolt a parasztok ellen és e közös vonásuk közvetítette fölcserélésüket. A bécsi szt. István-templomban még ma is látható sírkő valószínűleg a költőé, de a rókát bizonyára csak később vésték bele. E zavaros adatok alapján tekintették aztán a költőt sokszor würzburginak (az itteni székesegyházban van eltemelve Neidhart von Fuchs) és nevezték, főleg a XVI. század óta, frank nemesnek. Mind e mondai vonások végre teljes életrajzzá alakultak, melynek legnépszerűbb foglalatlja a körülbelül 1500 óta ismeretes népkönyv.

— Molièrenek mint színésznek és színműfőrnak jövedelme — a Comédie Française egyik jeles, 1885-ben elhunyt tagjának, P. Regniernek följegyzései (Souvenirs et études de théâtre, Paris, 1887) szerint, tizenöt év (1658. novemb. 3-dikától 1673. február 17-ig) alatt 152,041 livrest tett. Regnier id. könyve sok érdekes és a francia színészet és drámai költészet történeti fejlődésére tanulságos anyagot tartalmaz, melyet szerzője nagyrészt Franciaország első színházának gazdag levéltárából merített.

— Walther von der Vogelweidét regény hőségé tette Wodiczka Viktor osztrák költő «Aus Herrn Walthers jungen Tagen. Eine Geschichte aus Oesterreichs Vorzeit» (Leipzig 1886) cz. művében. A teljesen költött cselekvény, melynek elbeszélésébe a szerző Walthernek számos dalát beleszötte, 1194-ben végződik, midőn a nagy középkori költő Lipót herceg halála után Ausztriát elhagyja.

— Heine Henrik tudvalevőleg 1856. febr. 17. halt meg, s így, a német törvény értelmében, 1886-ban szűnt meg műveinek magán-birtokjogi termszete. Eddig munkái csak egy kiadásban, melyet Strodtmann Adolf kitűnően szerkesztett (1861—66, 21 kötet), voltak meg. Most, hogy a népszerű költő művei közbirtokká lettek, egyszerre három új kiadás indult meg: a Karpeles Gusztáv által szerkesztett kiadást a Grote-féle könyv-

kereskedés adja ki Berlinben; a szépen kiállított kiadás kilencz kötetre van tervezve, à 2 mk. 50. Az első kötethez C. A. Buchheim írt életrajzot. — A második kiadást a lipcei Bibliographisches Institut adja ki, szerkeszti, életrajzzal, bevezetéssel s jegyzetekkel ellátja Elster Ernő, 36 füzetre van tervezve, à 30 fill. — A harmadik kiadást Dürselen lipcei könyvkereskedő hirdeti, szerkeszti Bölsche, füzetben, à 50 fill. — Az idegen kiadókat megelőzendő Heine munkáinak régi tulajdonosa, Hoffmann & Campe Hamburgban, is adta ki Heine műveit egy olcsó kiadásban, 13 kötetben, à kötve 1 mk. A XIII. kötet Heine életrajzát tartalmazza Karpeles Gusztávtól.

— **Halálozások.** F. é. január 26. halt meg Steglitzben Berlin mellett élete 85. évében *Mahn Ágost* jeles romanista, ki főleg a provencai nyelvre s irodalomra vonatkozó számos kiváló művével tette nevét ismertté. Mahn 1802. szeptemb. 9. született Zellerfeldben a Harz mellett és Göttingában végezte tanulmányait. 1828 óta mint nyelvtanító élt Berlinben. 1872—1880 a modern nyelvek akadémiáján működött, 1873 óta egyetemi tanár volt; élete utolsó éveit visszavonultságban töltötte. Előbb a class. philológiával, utóbb az összehasonlító nyelvészettel foglalkozott, míg végre teljes erejét a román tanulmányoknak szentelte. Főművei: *Die Werke der Troubadours*, 1846—56, 4 köt.; *Biographien der Troubadours*, 1853; *Geschichte der Troubadours*, 1856—58, 4 köt.; *Über Entstehung, Bedeutung, Zwecke und Ziele der romanischen Philologie*, 1865; *Über die epische Poesie der Provençalen*, 1874.; *Etymologische Untersuchungen auf dem Gebiete der roman. Sprachen*, 1854—76, 24 darab; *Etymolog. Untersuchungen über geographische Namen*, 1849—84, 9 füzet; *Denkmäler der baskischen Sprache*, 1857, stb. — Jan. 27. halt meg Rómában *Henzen Vilmos*, a német archaéologiai intézet titkára, jeles epigraphikus. Henzen 1816. jan. 24. szül. Bremenben, Bonnban s Berlinben tanult class. philológiát, mire Welckert görögországi s siciliani tudományos útján elkísérte. A római archaéologiai intézetnek, melynél 1843-ban alkalmazást talált, ő volt a lelke. Henzen sokat dolgozott: Orelli latin felirataihoz egy harmadik kötetet csatolt, 1856, a Mommsen-féle Corpus-hoz pedig ő szolgáltatta (Rossi és mások közreműködésével) Róma városa feliratait. Egyéb dolgozatai közül a legfontosabbak: *Scavi nei bosco dei fratelli Arvali*, 1868, és: *Acta fratrum Arvalium*, 1874. Az olasz tudósok is nagyra becsülték a jellemes és szeretetre méltó férfit.

— **A vandál nyelvről** érdekes és fontos dolgozat jelent meg Wrede Ferdinántól: *Über die Sprache der Wandalen. Ein Beitrag zur germanischen Namen- und Dialektforschung*, Strassburg 1886, Trübner, 119 l., ára 3 mk. — A szerző a vandál tulajdonnevek beható és módszeres tanulmánya alapján kimutatja, hogy a vandálok nyelve a keleti germán nyelvek csoportjához tartozott s közel rokona volt a gót nyelvnek; egy-szersmind megczáfolja Dietrich (*Aussprache des Gotischen*, 1862, p. 80) azon nézetét, hogy a vandálok nyelve a keleti germán nyelvek közül legközelebb áll a nyugati germánhoz, azaz a némethez. Egyetlen vonást tűntet föl Wrede, mely a vandálban a németre emlékeztet s melyet előtte senki észre nem vett; ez a szóvégi mássalhangzók törvénye, mely a van-

dálban legalább a dentales után kimutatható: gót *rēths* = vand. *rith*. A vandálok egy csoportba tartoztak a keleti és nyugati gótokkal, a gepidákkal, burgundokkal, herulokkal, rugiokkal. Plinius és Tacitus felismerték e népek összetartozását és vandiliusoknak nevezték őket. E népeknek nyelve a gót (keleti germán) nyelv, vallása az arianizmus volt; mythoszuk középontja egy (Castor- és Polluxra emlékeztető) isteni testvérpár, eredeti hazájuk a keleti tenger partvidéke volt. Az összes germán népek közül a vandálok vándoroltak legmesszibbre (a keleti tengertől a Dunáig, aztán nyugatra Német- és Franciaországon keresztül Spanyolországba, Vandal-uszába, s innen északi Afrikába) és szakadtak legtávolabbra rokonaiktól. Azonfelül 418-ban teljesen magukba olvasztották az idegen alánokat. E körülmények bizonyosan befolyásolták nyelvüket is, csakhogy ezt ma már bajos kimutatni, mert tulajdonneveken kívül, egyetlen apró vandál nyelvemlék maradt reánk (Augustinus 178. levelében, de ki van mutatva, hogy e levél Vigilius epistolája), t. i. egy imádság kezdete, melyet régebben tévesen: *sihora armen*-nek olvastak, de mely *fríja armēs* olvasandó és melyet már Vigilius helyesen fordít latinra: domine miserere! Gótul e két szó így hangzanék: *frauja armais*. A történetileg fontos vandál nevek helyes alakjai: Wisimar, Stilica, Gódagisl, Fridubalth, Guntharix, Geisarix, Hildica, Dagila, Andwit, Húmarix, Theudarix, Gamûth, Gabadus, Witarith, Cyrila, Marivadus, Gunthamund, Ansila, Gódagis, Geilarith, Thrasamund, Pinta, Fridamal, Baudus, Blûmarith, Hóhageis, Fridus, Wandalarix, Etemund, Hildirix, Hóhamir, Geilamir, Gibamund, Gunthimir, Guththeus, Raginari.

— Freytag Gusztáv összes munkái most jelennek meg először teljes kiadásban, Hirzelnél, Lipcsében, 22 kötetben vagy 48 fizetben à 1 mk. 50. Az első kötet tartalmazza a jeles és sokoldalú írónak önéletrajzát, mely nemcsak Freytag életviszonyairól s egyes műveinek eredetéről és sorsáról értesít, hanem egyszersmind érdekes adalék a XIX. századi német irodalom és politika történetéhez. Megjegyzésre méltó, hogy Freytag főleg ifjúkori műveiről nemcsak nagy tárgyilagossággal szól, hanem valóban kérlelhetetlen szigorral ítél.

— A berlini tudományos akadémia tagjai lettek: Sachau E. orientalista, Dilthey V. philosophus, Schmoller Gusztáv nemzetgazda, Weizsäcker Kár. történetíró és Lehmann Miksa levéltárnok, — mindnyájan egyszersmind (az utolsónak kivételével) berlini tanárok. A porosz akadémiaának jelenleg 48 tagja van, t. i. 23 a mennyiségtan-természettudományi és 25 a bölcsészet-történeti osztályban. Szegények! Mennyivel gazdagabbak vagyunk mi! A M. T. Akadémiának van jelenleg 20 tiszteleti, 56 rendes, 144 levelező és 92 külső, tehát összesen 312 tagja!

— Puskin Sándor halálának félszázados évfordulója volt febr. 10-én. A nagy költő a Miklós csár alatti Oroszország elvetemült, aljas társadalmi szellemének esett áldozatúl. A borzasztó katastrófia még ma sincsen teljesen földérítve. A tények a következők. Puskin, ki 1799. május 26-kán született, 1831 márczius 2. vette nőül Gontsarow Nikolajewna Natalját, egy nemes származású, elbájoló szépségű, kedves leányt, ki az udvar és a szt. pétervári társaság aljas csábításai ellenére a nagy költőnek hű neje

volt. De a Puskin iránt ellenséges érzelmű fővárosi körök a legsértőbb híreket terjesztették a gyönyörű asszonyról, míg a költő végre 1836. novemb. 16-án a következő oklevelet kapta: «Les Grands-Croix, Commendeurs et Chevaliers du sérénissime Ordre des Cocus réunis au Grand-Chapitre sous la présidence du vénérable Grand-Maitre de l'Ordre, S. E. D. L. Naryschkine, ont nommé à l'unanimité M. Alex. Pouchkine coadjuteur du Grand-Maitre de l'Ordre des Cocus et historiographe de l'Ordre. Le secrétaire perpétuel Conte Borck.» Ez aljas tréfa szerzője maig ismeretlen. Puskin gyanuja d'Anthès Györgyre, a hollandi követnek, Heeckeren bárónak fogadott fiára esett, ki 1834-ben került az orosz fővárosba, melynek társaságában kedvelt ember volt, mert élczes és finom modorú, de különben egészen üres és léha ember volt. Puskin kihívta ezt az embert, de a párbaj elmaradt, mert d'Anthès kijelentette, hogy csak azért udvarolt oly feltűnően Puskinénak, mert ennek nővérét, Gontsarow Katalint, nőül akarja venni. Az esküvő csakugyan létrejött, 1837. jan. 22-kén, Puskin távollétében, ki d'Anthèsval és házával minden érintkezést (a sógorság ellenére is) végkép megszakított. De azért nem szüntek meg a Puskin becsülete ellen irányzott támadások és az új sógor újra igen szenvedélyesen kezdett udvarolni Puskinénak. Hogy a szt. pétervári művelt társadalomban ekkor mily stílus járta, legjobban mutatja az a tény, hogy d'Anthès, midőn egyszer, egy nagy társaságban, azt kérdezte Puskinétől, hogyan van megelégedve a hozzá küldött tyúkszemvágóval, hozzá tehetette: Le pédicure prétende, que votre cor (corps) est plus beau que celui de ma femme. Puskinné mindent elmondott urának, tehát ezt a szemtelen szójátékot is. Erre a költő igen sértő levelet intézett Heeckeren báróhoz, kit a fogadott fiának magaviseletével vádolt, azt állítván, hogy d'Anthès csak a báró biztatására lehetett ily arcátlan. E levélre következett a kihívás és 1837. febr. 8-kán reggeli tíz órakor a párbaj, melyben d'Anthès könnyű sebet kapott, míg Puskin két napra rá meghalt. D'Anthès még ma is él Párisban, s tőle várható az ügy teljes felderítése. Annyi már ma is valószínű, hogy a voltaképi bűnös nem a léha francia kalandor volt, hanem a régi Oroszország emberei, kik Puskit gyűlölték és mindenképen vesztére törték.

— Simonyi Zsigmondnak a magyar köztársaságról írt három kötetes művét igen beható és terjedelmes (62—87. l.) cikkben ismerteti Misteli Ferencz baseli egyetemi tanár a Zeitschrift für Völkerpsychologie 1887-dik évi első füzetében. Misteli, ki már régóta foglalkozik nyelvünkkel s úgy látszik már teljesen otthonos a magyar nyelv és nyelvészet terén, tanulságosan foglalja össze a Simonyi művének leglényegesebb eredményeit s kitűnő tájékozottsággal ad képet a munka tartalmáról s értékéről, számos jól választott példával fölvilágosítva az olvasót. A könyv becséről igen elismerőleg nyilatkozik a bíráló; hangsúlyozza, hogy a szerző jó formán csupa újat ad, mert az előmunkálatok csekély számúak és értékűek, és kimondja, hogy e művet olyannak tekinti, mely el nem évülhet. Jellemző. már t. i. nem a *nemes* tudományos életre jellemző, hogy *nálunk* a Simonyi könyvéről semmiféle számbavehető ismertetés vagy bírálat nem jelent meg!

— A Budapesti Philologiai Társaság f. é. febr. 9-kén felolvasó ülést tartott; tárgyai voltak:

1. *Hermann Antal*. A hegedű a cigány népköltészetben.
2. *Spitkó Lajos*. A class. ókor ismertetése gymnasiumainkban.
3. *Dr. Wertner Mór*. Az orvosok társadalmi állása az ókorban. —

A dolgozat öt fejezetben ismerteti az orvosok társadalmi állását az ókor főbb népeinél, nevezetesen az egyiptomiaknál, zsidóknál, perzsáknál, görögöknél és a rómaiaknál. Bővebben csak e két utóbbi néppel foglalkozik, tárgyalja az Asklepios-mondát, bemutatja az orvosi iskolákat, méltatja Hippokrates működését. A rómaiaknál főleg azt emeli ki mint jellemző körülményt, hogy, míg az orvosok az ókor többi népeinél már kezdettől fogva igen kedvező helyzetnek örvendtek, de csak igen-igen ritka esetben álltak az állammal összeköttetésben, addig Rómában azonnal, a mint Julius Cæsar e rendet a köztársaság korában elfoglalt, meglehetősen megalázott helyzetéből kiemelte s polgárjoggal ajándékozta meg, az államnak arra a törekvésére akadunk, hogy az orvosokat szolgálatába vegye. Végül füzetesebb vizsgálat alá veszi az *Archiatr* czímet viselt hivatalos császári orvosok rendjére vonatkozó adatokat, s az egész rendet öt osztályra osztja; az elsőt e szerint a császár udvari, a másodikat a tartományi városok, a harmadikat a két főváros hivatalos orvosai, a negyediket az orvosi iskolák tanárai, az ötödiket a Xystus és a Vestatemplom orvosai képezték. Szerző azzal fejezi be dolgozatát, hogy az orvosi rend társadalmi méltatására nézve korunk is sokat tanulhatna az ókortól.

A felolvasó ülés után a *vilasztmány* tartott ülést. Elnök: P. Thewrewk Emil; jegyző: Fináczy Ernő; jelen voltak: Ábel Jenő, Csengeri János, Cserhalmi Samu, Fröhlich Róbert, Gyomlay Gyula, Heinrich Gusztáv, Kassai Gusztáv, Maywald József, Pecz Vilmos, Pozder Károly, Riedl Frigyes.

1. A múlt ülés és a közgyűlés jegyzőkönyvei felolvasatván hitelesíttetnek.

2. Heinrich G. ajánlására Fiók Károly és Szalay Károly budapesti ref. főgymnasiumi tanárok és Hermann Antal, budapesti áll. tanító-képző intézeti tanár; Csengeri J. ajánlatára Pruzsinszky János, okl. tanárjelölt; Thewrewk E. ajánlatára Latkóczy Mihály eperjesi főgymnasiumi tanár; Pozder Károly ajánlatára Straub József, budapesti V. ker. főgymnasiumi és Böhner Jákó lugosi főgymnasiumi tanárok, Cserhalmi Samu ajánlatára Szabó J. Elek, trencsényi főgymnasiumi tanár (eddig rendkívüli tag) rendes tagokká, — Cserhalmi Samu ajánlatára Szabó István, Jászberényen tartózkodó nevelő, rendkívüli taggá, megválasztatnak.

3. Cserhalmi S. pénztárnok jelenti, hogy Remsey István, aradi főgymnasiumi tanár, mintán az alapszabályok 18. §-ának eleget tett, bejelentette kilépését. Ugyanezt tette Turcsányi Dezső is, kinek kilépését azonban a választmány csak úgy veheti tudomásul, ha a nevezett lefolyó három évi tagdíjtartozását az alapszabályok idézett §-a értelmében lerójjá, amiről Turcsányi Dezső az alapszabályokra való hivatkozással értesítendő lesz. — Meghalt Tremmer Gyula, kegyesrendi áldozár, sátoralja-új helyi gymnasiumi tanár, a társaságnak 1881 óta tagja. Sajnálattal tudomásul szolgál.

4. Heinrich G. jelelnti, hogy Dr. Kassai G. a közlönyünk X. évfolyamának 10. füzetében megjelent értekezéséért járó tiszteletdíjáról a társaság javára lemondott. Köszönettel tudomásul szolgál.

5. Heinrich G. a választmány tudomására hozza, hogy Jánosi Boldizsár újvidéki főgymnasiumi tanár terjedelmes észrevételeket küldött be Köpesdi Sándornak a Közlöny ez idei évfolyamában „Egy engedélyezett könyv» cím alatt megjelent cikkére. Tekintettel arra, hogy az utóbb említett cikk nem volt Jánosi Boldizsár könyvének bírálása, továbbá, hogy az észrevételek közzététele további felszólalásokra adhatna alkalmat, melyeknek kinyomatását a társaság pénzügyei nem engednék meg; végre arra, hogy Jánosi B. a most szóban forgó könyve ügyében egy ízben már igénybe vette folyóiratunkat, a választmány csak oly föltétellel nyugodhatik bele az észrevételek kinyomatásába, ha szerzőjük hajlandó a nyomdai költségeket viselni.

6. Cserhalmi S. pénztárnok betérjeszti a társaság pénzügyi állapotáról szóló és 1886. decz. 23-tól 1887 febr. 9-ig terjedő kimutatását. Ez idő alatt volt a társaság összes bevétele: 915 frt. 11 kr., összes kiadása: 806 frt 61 kr., átvitel: 108 frt. 50 kr. — Tudomásul vétetik.

7. A pénztárnok kérdést intéz, mi történjék azon rendes és rendkívüli tagokkal, kik tagdíjhátralékaikat ismételt felszólítások után sem fizették le? A választmány ez ügy megvizsgálására Thewrewk Emil elnök, Finácz Ernő másodtitkár és Cserhalmi Samu pénztárnokból álló bizottságot küld ki azzal, hogy e bizottság a követendő eljárásra nézve javaslatot terjesztszen a jövő választmányi ülés elé.

K Ö N Y V É S Z E T.

Cserny Karoly és David István, Latin stílus-gyakorlatok a gymnasiumok középosztályai különösen az V. osztály számára. 2-ik jav. kiad. Pozsony, Budapest, Stampfel K. 1887. (8-r. 148 l.) 1 frt.

Doczi Imre, Görög nyelvtan. Az összehasonlító nyelvészet eredményei alapján. Budapest, Athenæum, 1887. (8-r. XI, 345 l.) 1 frt 80 kr.

Göbi Imre, Szerkesztéstan. A stílusztika második része. A középiskolák V. osztálya számára. Budapest, Franklin t. 1887. (N. 8-r. IV, 158 l.) 1 frt.

György Aladár, Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben, I. rész. Budapest, 1886. (4-r. 401 l.)

Dr. Maywald Jozsef, Görög nyelvtan rövid, áttekinthető előadásban. Függelékül az ióni szójárás alaklana. Gerth és egyéb szerzők nyomán. Budapest 1887, Kékai. (8-r. IV, 243 l.) 1 frt 60 kr.

Pecz Vilmos, A kisebb görög tragikusok tropusai műveltségtörténeti és költészeti szempontból. Adalék a költészet összehasonlító tropikájához. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XIII. köt. 11. szám) Budapest, Akadémia, 1886. (8-r. 16-r.) 10 kr.

Dr. Schack Béla, Vezérfonal a francia nyelv beszélésére. Dr. Otto E. művének 22-ik kiadása nyomán. Pozsony, Budapest, Stampfel K. 1887. (K. 8-r. VIII, 134 l.) 60 kr.

Schiller kisebb prózai irataiból aesthetikai értekezések. Németből fordította Zollner Béla. Budapest, Franklin, 115 l., 30 kr. (Olcso könyvtár, 223 sz.). — Tartalma: Eszmék a köznapi és pórias használatáról a művészetben. — Az aesthetikai műveltség erkölcsi hasznáról. — A színházról mint erkölcsi tényezőt tekintve. — A pathetikumról. — A tragikai művészetéről.

Simonyi Zsigmond, Német nyelvtan. Budapest, 1887, Eggenberger, (8-r. 82 l.) 60 kr.

Szinnyei József td. ifj., Magyar olvasókönyv II. rész. A középiskolák II. osztálya számára. Budapest, Hornyánszky, 1887. (8-r. 155 l.) 90 kr.

Takáts István, Nyelvünk ik-es igei és a Révay szabálya. Irta újévi ajándékkul a nemzet magyar ajku tagjainak. Budapest, Hornyánszky, 1887. Január 1. napján (8-r. 36. l.) 50 kr.

Télffy Iván, Heraclius, Rankavis Kleon hellén dramája. Nyelvészeti jegyzetekkel. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XIII. köt. 12. sz.) Budapest, Akadémia, 1886. (8-r. 45 l.) 30 kr.

Trefort Ágoston, Újabb emlékezésedek és tanulmányok. Budapest 1887. Franklin, (8-r. IV, 183 l.). Ára 1 frt 20 kr. — *Tartalom:* Lukács Móricz. — Gróf Lónyay Menyhért. — Mignet Ferencz. — Thiers Lajos Adolf. — Guizot Ferencz. — B. Eötvös József. — A felsőház reformjáról. — Elnöki megnyitó beszéd (az akadémiában). — Néhány szó a középiskoláról.

Vali Béla dr., A magyar színészet története. A Kisfaludy-társaság által jutalmazott pályamű. Budapest, 1887. Aigner. (8-r. VIII, 464 l.) 3 frt 50 kr.

Zimmermann Gyula, Német nyelvtan középtanodik és hasonzervezetű iskolák számára. Debreczen, Csáthy, 1887. (8-r. VI, 263 l.) 2 frt.

Zimmermann Gyula, Deutsches Lese- und Übungsbuch, I. Theil. Német olvasó és gyakorlókönyv, I. rész. A reáliskola I. és a gymnasium III. osztálya számára. U. o. (8-r. VIII. 84 l.) 60 kr.

Hebbel Friedrich, Tagebücher. Mit einem Vorwort, herausgegeben von Felix Bamberg. Nebst einem Porträt Hebbels nach Rahl und einer Abbildung seiner Todtenmaske. II. Bd. Berlin, Grote. — E kötettel teljes lett ez érdekes munka. Hebbel naplójegyzetei 1843. augusztus 19-én veszik kezdetüket (a költő akkor harmincz éves volt), és három hónappal halála előtt, 1863. október 25. (+ decz. 13.) írta Hebbel az utolsó sorokat. E naplóban a költő élményeit, gondolatait és lelki küzdelmeit jegyezte föl, főleg pedig terjedelmesen szól műveinek terveiről, keletkezéséről és sorsáról, úgy hogy e munka Hebbel életrajzának s a német dráma legújabb kori történetének egyik legfontosabb és legtanulságosabb forrása. De mint irodalmi munka abszolút értékkel is bír e napló, mely egy hatalmas és egészen önálló költői egyéniség belső életének és fejlődésének hű tükre s azon felül igen gazdag szellemes aesthetikai és irodalomtörténeti fejtegetésekben.

Holm Adolf, Griechische Geschichte von ihrem Ursprunge bis zum Untergange der Selbständigkeit des griechischen Volkes. Erster Band. Geschichte Griechenlands bis zum Ausgange des VI. Jahrhunderts v. Chr. Berlin 1886. Calvary, XVI és 516 l. ára 10 m. — Rövid, egyszerű előadás, áttekinthetőség és biztos tudásunknak a hypothesisektől való pontos megkülönböztetése jellemzik e művet, melyet a művelt laikus is élvezettel fog olvasni. Inkább csak tudósok számára van írva Busolt G.-nek görög története (Griechische Geschichte bis zur Schlacht bei Chaironeia. I. Teil. Bis zu den Perserkriegen. Gotha. 1885. F. A. Perthes XII és 614 l. 8-r. ára 12 m.), melynek fő érdemét a források pontos idézése, a controvers kérdések mostani álláspontjának világos feltüntetése, a chronologiai nehézségek alapos tárgyalása és mindenek fölött a szerzőnek önálló ítélete képezik.

Klein J. L. Geschichte des Dramas. Registerband zu Bd. I—XIII

von Th. Ebner. Leipzig, Weigel, 128 l., 5 mk. — A nagy munka voltaképen csak most lesz igazán használható.

Könnecke Gustav, *Bilderatlas zur Geschichte der deutschen Nationalliteratur*. Marburg, Elwert, Folio, XXVI, 316 l. Ara kötve 25 mk. — E fényesen kiállított nagy munka, mely 1675 írás- és nyomtatvány-facsimilét, arcképet és kézírás-mást tartalmaz, nagyon melegen ajánlható, főleg középiskolai czélokra is, mert a szemléleti oktatást (nemcsak a német irodalomtörténet terén) nagyon megkönnyíti. Szöveg alig van a nagy műben; legfeljebb annyi, a mennyi az egyes illusztrációk rövid magyarázatára szükséges. E rajzok maguk kitünően sikerültek és kellő szakavatottsággal vannak megválogatva. Gyönyörű s egyszersmind fölötte tanulságos képeskönyv, bevezetésül a német irodalomtörténet tanulmányozásába.

Lenz I. M. R., *Die Sicilianische Vesper. Trauerspiel. Hrsg. von Karl Weinhold*. Breslau, Kober, 1 mk. 50.

(de Lespinasse) *Lettres inédites de mademoiselle de Lespinasse à Condorcet, à d'Alembert, à Guibert, au comte de Crillon*, publ. avec des lettres de ses amis, des documents nouveaux et une étude par Henry. Paris, Dentu, VIII, 408 l.

Lorenz Ottomar. *Heinrich von Melk, der Juvenal der Ritterzeit*. Halle Niemeyer, 78 l., 2 mk. — V. ö. e Közlöny ez évi első füzetét, 30 l.

Louvier Ferd. Aug., *Sphinx locuta est, Goethe's Faust und die Resultate einer rationalen Methode der Forschung*. Berlin, 1887. — E 65 nyomt. ívre terjedő hatalmas kötet mindenesetre a legbolondabb német könyv, melyet a XIX. század létrehozott. A szerző meg van győződve róla, hogy az eddigi Faust-magyarázóknak sejtelmök sincsen a nagy munka igazi értelméről, még pedig azon egyszerű okból, mert nem volt tudomásuk a Faust-nyelvről. E Faust-nyelvet Louvier fődözte föl és ez tette neki lehetővé a Faust összes rejtélyeinek megfejtését. E Faust-nyelv pedig abban áll, hogy, Louvier szerint, minden szónak más az értelme a Faustban, mint a közönséges irodalmi nyelvben. Így pl. *Stadt* a Faust-nyelvben nem a m. város, hanem a. m. agyvelő, *Mauer* = koponya, *das finstere Thor* = száj, *dunkler Gang* = torok, *Thürbank* = ajak stb., *Gretchen* = számitás, Gretchen anyja = öntudatlanság, Valentin = józan ész stb. Hogy e «szó-tár» alapján véghez vitt magyarázat mily örültségekre vezet, könnyen elképzelhetni. Csak egy példa: *Aus dem hohlen finstern Thor Dringt ein buntes Gewimmel hervor*. Louvier szerint ez a. m. a szájból a szellem minden nyilatkozata származik. Tehát: a sétálók a szellemnek egyes nyilatkozatai: a katonák = költemények, a leányok = érzések, a polgári leány = a népdal, a tanulók = a studens-dalok, a polgármester = a szájból jövő parancsolat stb. — Azonkívül a Faust minden adatának és tanának három jelentése van: a szószerinti, a philosophiai és a művelődéstörténeti. Pl. e sorban: *Und dies geheimnissvolle Buch von Nostradamus eigener Hand*, — Nostradamus szószerinti értelme: Michel de Notre Dame francia astrologus; philosophiai értelme: Goethe és Faustja; művelődéstörténeti értelme: Swedenborg. — A hőbort rendesen tudatlansággal jár szövötkézve. Így e könyvben is. Pl. *Ein ächter deutscher Mann mag keinen Franzen leiden*; e mondatban der Franze nem a. m. der Franzose, hanem a. m. Franz Moor a Haramjában. És u. o. *Euch soll sogleich Tokayer fliessen*; e mondatban Tokayer nem a. m. tokaji bor, hanem = der Oesterreicher t. i. Don Juan! Igen ám, de e jelenet 1775-ben már írva volt, a Haramjék pedig 1781-ből és Don Juan 1787-ből való!! — Azt hisszük, e példák eléggé jellemzik e páratlan munkát, melyről a kiadó urbi et orbi hirdeti, hogy «soha nem sejtett és mindenképen meglepő magyarázatokat» tartalmaz. Voltaképen igaza van!

A CORVINA JUVENALIS-CODEXÉRŐL.

A Mátyás király könyvtárából való kéziratok philologiai értékéről regibb és újabb időben nagyon eltérő nézeteket hangoztattak. Míg régebben florenczi másolók avval akartak másolataiknak kelendőséget biztosítani a tudós világnál, hogy kitették, miszerint az «*exemplaria satis fida Matthiae Corvini*» szövegét adják, nyilván azért, mert akkor még tudták, hogy Florenczben Ugoletti Tádé azon volt, hogy királya számára ne tudatlan kalligraphusokkal, hanem tanult emberekkel másoltasson kéziratokat, melyeket azután Naldus Naldius még át is corrigált; — míg Beatus Rhenanus és Oberlin Tacitusnak egy Corvincodexét ezen író legjobb kézíratai közé számították, Köleséri pedig 1727-ben Tibullust egy igaz hogy rossz Corvincodexből adta ki: addig újabban kivált a német bibliographusok ugyancsak megvetőleg nyilatkoztak a régentén oly nagyra becsült kéziratok philologiai értékéről, de a mint azt a Hunfalvy Pál szerkesztette «*Literarische Berichte aus Ungarn*»-ban (1878, 4-ik füzet) kimutattam, egészen alaptalanul, mert hiszen Mátyás király nem mind Florenczben másoltatta codexeit, hanem a keletről is hozatott magának kéziratokat és a ránk maradt Corvincodexek között is vannak a XV-ik századnál régibb értékes kéziratok. Az épen tíz évvel ezelőtt Konstantinápolyból haza került valódi és állítólagos Corvincodexek ugyan vajmi keveset érnek philologiai szempontból — mert hogy a Terentius-, a Tacitus-, a Suetonius-, Sextus Aurelius Victor-, a Vitruviuscodexben és a *Scriptores Historiae Augustae* hártycodexében egy pár sikerült emendatióval találkozunk, milyen a legtöbb fiatal codexben elő szokott fordulni, és hogy egyik-másik codex az illető író szövegének történetéhez némi adalékot szolgáltat, nem sokat nyom a latban — de arra már joggal hivatkozhatunk, hogy biztos történeti adataink vannak értékes Corvincodexekről, sőt hogy ilyenekkel még most is találkozunk külföldi könyvtárakban.

Johannes Cuspinianus egyik követségén (1510 és 1515 között) a budai könyvtárban Flavius Corippus mindaddig kiadatlan Johanneisének egy példányát látta, mely nyolcz könyvből állott, a melyben tehát még nem volt a költemény tévedésből hét könyvre osztva úgy mint az egyedül fennmaradt milanói codex Trivultianusban.¹⁾ Brassicanus János Budán még 1525-ben látott egy teljes Hyperidest bő scholionokkal, mely codex elpusztulása pótolhatatlan veszteség. Nikephoros Kallistos egyháztörténelmének és Konstantinos Porphyrogenetának «De caerimoniis aulae Byzantinae» című művének egyetlen kéziratai kétségbevonhatatlanul szintén Corvincodexek — az utóbbi kötésen még most is rajta van Mátyás király czimere — végre a Statius Silvae-inek bécsi Corvincodexe e mű legjobb kéziratai közé tartozik.

Régebben a Corvina Juvenalis-codexére, Juvenalis szövegének valamennyi közt legjobb kéziratára, is hivatkoztam e felsorolásban. Az irodalomban 1585-ben találkozunk vele először Juvenalis Pithœusféle kiadásában,²⁾ melyben a szöveg és a scholionok után Pithœus jegyzetei előtt a következőket olvassuk a jelenleg Montpellierben őrzött codex provenientiájáról: «Lectori. In hac editione lector, illud potissimum nobis propositum fuit, ut inter plura variaque, nec contemnendae vetustatis exemplaria unius omnium sane *optimi* atque *antiquissimi* scripturam curaremus exprimi, quod de *Budensis cladis reliquiis in Thassilonis quondam Ducis coenobium* ³⁾ *relatum fuisse ex Matthiae adscripto nomine facile adductus sum ut crederem.* Id ad nos tandem pervenit Francisci fratris cariss. dono,

¹⁾ Régebben azt hitték, hogy Corippusnak codex Trivultianusában a Johanneis egy könyve elveszett, míg Læwe Gusztáv (Rhein. Mus. 34. p. 138—140) egy 1329-ből való veronai florilegium segítségével kimutatta, hogy a Trivultianus negyedik könyvét két részre kell osztani (pl. a 644-ik vers után), úgy hogy semmi sem hiányzik a mű teljességéhez.

²⁾ «A. Persii Satyrarum Liber I. D. Junii Juvenalis Satyrarum Lib. V. Sulpiciae Satyra I. Cum veteribus commentariis nunc primum editis. Ex bibliotheca P. Pithœi J. C. cuius etiam Notæ quædam adiectæ sunt. Lutetiae MDLXXXV.» E ritka kiadást, melyhez még Beer Rudolf sem birt hozzáfért («Spicilegium Juvenalianum.» Lipcse, Teubner 1885) Milanóban a Brera könyvtárában találtam.

³⁾ Pithou a Lorschi kolostort érti Worms mellett; v. ö. következő megjegyzését a codex utolsó lapján (Beernél i. m. p. 12): «Monasterii D. Nazarii Bergstrasse Wormacensium agri Lari|| utere m| ubi Thassilo Bainvarum dux 1576 Pithou.»

cui plura longe ac meliora, ut spero posteritas debitura est.» Ezóta rendesen Budensisnek vagy Pithœanusnak mondták e kéziratot és Hermann Károly Frigyes Juvenalis Teubner-féle kiadásában (1865 p. XIX) Jahn ellenére, ki Pithœanusnak nevezte, újra visszatért a Budensis elnevezéshez és áldotta a sorst és Juvenalis ritka szerencsáját «ut is codex, quem solum hac integritatis nota excellere dixi ex Budensi Matthiæ Corvini bibliotheca sublatus mature in Petri Pithœi manus perveniret.» Mily biztosnak tartották azt, hogy a kézirat a Corvinából került Pithou birtokába, legjobban mutatja az a körülmény, hogy Hœrschelmann (Philol. 1860, p. 412 sk.) ki nem a Pithœanust, hanem a másik kéziratcsaládot tartotta a jobbiknak, egy bécsi X-ik századbeli Juvenaliscodexről, mely Gœbel szerint a Pithœanussal épen a legfontosabb helyeken egyezik, azt a hypothesis kockáztathatta, hogy későbbi időből való*) és hogy a vulgata recensio egy codexének felhasználásával másoltatott a Pithœanusból, alkalmasint akkor, mikor az még Budán őriztetett. Ezt az utóbbi megjegyzést Hœrschelmann kétséggkívül azért tartotta szükségesnek hozzátenni, mert ama Juvenalist *jelenleg* Bécsben őrzik. Bécs pedig nincs messze Budától, ama Vindobonensis tehát könnyen lehetett a «budai» codex másolata, minek következtében a Pithœanusnak Hœrschelmann szerint egy grammaticustól interpolált szövege megint csak egyedül áll és semmi más codex tekintélye által nem támogatatik! — Csak legújabban mertek a «Budensis» elnevezés jogosultságában kételkedni. Beer Rudolf, «Spicilegium Juvenalianum» cz jeles értekezésében, mely egyszersmind Juvenalisnak és scholiastái új kiadásának prodromusául tekintendő, továbbá a Wiener Studien-ben (1886 p. 342 sk.), írásbeli felvilágosításaimra hivatkozva, iparkodott bebizonyítani, hogy a codex Pithœanus sohasem tartozott a Corvinához. Minthogy azonban mindkét helyen kevés szerencsével és nem elég alaposan bizonyítgat, illetőleg czáfolgat, és a tárgy bennünket magyarokat közelebből érdekel, legyen szabad e kérdéshez magamnak is állást foglalni. Így mindjárt mitsém nyom Beer azon argumentuma, hogy a Corvina maradványainak jegyzékeiben nem találkoztunk Juvenalis-codexekkel (Spicil. p. 24: «in catalogis librorum

*) Hogy mily alaptalanúl, legjobban bizonyítja az a tény, hogy Beer szerint (Spicil. p. 34. 35), nem a X-ik, hanem a IX-ik századból való, és talán még a Pithœanusnál is régiebb.

manu scriptorum bybliotheacæ Corvini libri qui Persium vel Juvenalem exhibuerit nec vola nec vestigium» vagy hogy legalább a mi Pithœanusunkkal nem találkozunk bennük, mire Beer oly nagy súlyt fektet (Wiener Studien p. 343: «Ist nun dieses beredte Schweigen der vielen sehr sorgfältig abgefassten Kataloge für unsere Ansicht geradezu ausschlaggebend»), olyannyira, hogy szüksegesnek tartja kimutatni, miszerint egy Juvenalist tartalmazó *állítólagos* Corvincodex nem lehet azonos a Pithœanussal. *) Abban ugyanis még csak kételkednünk sem szabad, hogy Juvenalis megvolt a Corvinában; az a körülmény pedig, hogy Pithœanusunk nincsen fölveve a Corvina jegyzékeibe, a legjobb esetben csak azt bizonyítja, hogy a Corvina eddigi bibliographusainak nem volt tudomásuk arról, hogy a philologusok a Pithœanust a Corvinából származtatták. — A Pithœanus provenientiájára vonatkozó hagyomány hitelességét más oldalról kell megtámadni!

Csontosyi helyes állítása szerint (Magyar Könyvszemle 1881. p. 140) csak az olyan codexeket lehet a Corvinának vindicálni, «melyekről kétségtelen adatok, milyenek: a Corvin-czimer, a Corvin-féle emblemák, az egykorú Corvin-féle kötés, a könyvmásoló feljegyzesei vagy egyéb XVI. századbéli budai vagy konstantinápolyi származású jegyzetek bizonyítják, hogy a Corvinából kerültek külföldi könyvesházakba». Ezen sokféle indiciumok közül egyik sem illik a mi codexünkre. Pithounak, mint maga mondja, nem volt biztos tudomása arról, hogy codexünk valaha Budán őriztetett volna; ez nála pusztá felteves, mely csak arra van alapítva, hogy a codexen «Matthiæ nomen adscriptum est». Talán az van ráírva, hogy «Matthias Rex»? Ez bizonyítana valamit. De nem úgy áll a dolog. Beer szerint a codex első lapján van egy «argumentum omnium saturarum a manu sæc. XV infra adscriptum, quæ atramento nigro nitidoque excellit atque deinde ex saturis

*) «Das betreffende Zeugniß: «Horatius, Persius et Juvenalis nitidisime scripti in membrana; reperiuntur et in hoc exemplari variæ lectiones complures atque pertinuit olim ad bibliothecam Matthiæ Corvini regis Hungariæ» zeigt schlagend, dass an unsern codex Pithœanus (P), der nur Persius und Juvenalis enthält, nicht gedacht werden kann, umsoweniger, als die Variæ lectiones hier so besonders hervorgehoben werden, während doch bei P die fortlaufenden Scholien das bezeichnende Merkmal bilden.» A kérdéses codex Gisbertus Cuperus könyvtárával együtt 1717-ben elárvereztetett. L. Serapeum XVIII. 228.

ipsis res memorabiles elegit et passim in margine enotavit; eadem manus in margine superiore nomina præfixit

Persius

*Juvenalis et in altero angulo mathias 1469 *)*

cui notæ alia manus sæc. XV vel XVI, quæ postea in codice non occurrit verba adiunxit *d. dyonisii festo.*» Pithou egész feltevése tehát azon az egy tényen alapszik, hogy valaki 1469-ben (tehát mindenestre Mátyás király uralkodása idejében) nem tudni hogy hol, a codexre feljegyezte a Mathias nevet, mintha bizony Mátyás király lett volna 1469-ben az egyedüli Mátyás a föld kerekiségén! Hozzájárul még, hogy codexünk már a tizedik században a Lorschei kolostoré volt (v. ö. ezen 10-ik századbéli feljegyzést a codex utolsó lapján [Beernél p. 12]: Codex sancti Nazari Martiris Christi. Qui cupit hunc librum sibimet contendere primum Hic flegetontas patiaturs sulphure flammas), hogy tehát nem kerülhetett Lorschba a Corvinából, mint Pithou hitte, hanem megfordítva, pedig különben semmi tudomásunk arról, hogy Mátyás király a Rajna vidékéről kapott volna codexeket. Pithou nyilvánvalólag nem tudta, honnan kapta testvére a codexet, és minthogy ama feljegyzést a codex provenienciájáról az utolsó lapon fiatalabbnak, XV. XVI-ik századbelinek, nézte (a mit palæographus nem fog lehetetlennek tartani), hitte, hogy a Corvinából került Lorschba, és innen valami módon testvére birtokába. Legfontosabb végre, hogy nem ismerünk egyetlen egy codexet sem, melyen Mátyás király tulajdonjoga az ilyen marginalis megjegyzéssel volna kifejezve. Csak ezen utóbbi nehézségen segít Beer azon gyanítása (p. 24), hogy ha már minden áron Mátyás királylyal azonosnak akarjuk tekinteni a codex Mathias-át, «de librarii adnotatione qui codicem regis iussu describere instituit cogitarim», mely magyarázatához a Wiener Studienben p. 343 azt a megjegyzést csatolja, hogy senki sem fogja azt lehetetlennek tartani, a ki a kéziratokban, kivált a XV-ik századbéliekben olvasható számtalan in- és subscriptiones-re és probationes pennæ-re gondol. A mivel azonkívül támogatni akarja Beer e hypothesisét, hogy t. i. egy párisi Corvincodexben (nr. 444, Hieron. en. sup. ps.)

*) Beer a Spicilegium két helyén is (p. 11 és 20) 1464-et ír, de más helyen (p. 23) és a Wiener Studienben (p. 342) 1469-et idéz és a Catalogue général des Manuscrits des bibliothèques publiques des départements is (I. Paris 1849 p. 330. 331) az utóbbi évszám mellett bizonyít.

is van egy ilyen subscriptio (ilyet többet is ismerünk): «A. Sini-
baldus exscripsit Florentiæ a. 1488. pro Matthia rege Hungariæ»
épen semmit sem bizonyít; nagy a különbség a között, hogy valaki
kiírja a colophonban hogy «exscripsi a. 1488 pro Matthia rege
Hungariæ» és a között, ha a margóra csak úgy oda veti, hogy
«Mathias 1469». Igaza van tehát Weise-nek, mikor azt írja a Beer
könyvének ismertetésében (Wochenschrift für class. Philol. 1886
nr. 7) hogy a «Mathias 1469» Beer adta magyarázata még a régibb-
nél is valószínűtlenebb.

De hát mi értelme lehet ama feljegyzésnek, mely az egész
felreértés oka? Lehet, hogy ama sciolus, talán valami barát, a ki
a XV-ik században a Beer által felemlített toldásokat firkálta a
tiszteletre méltó kéziratra, unalmában vagy hogy nevét megörö-
kítse, oda írta nevét és az évet is, melyben a codexet forgatta, de
lehet az is, hogy valamely rendtársának nevét jegyezte fel megint
csak unalmában azon alkalommal, hogy az pl. belépett a zárdába
vagy elhagyta e siralom völgyét; és ezen második gyanítást azért
tartom valószínűbbnek, mert, mint Beertől tudjuk, egy másik —
feltevésem szerint egykorú kéz (Beer szerint «sæc. XV. vagy XVI.»)
— a pontosabb datumot is oda írta: «d. dyonisii festo».

Bármint legyen különben e dolog, annyi bizonyos, hogy a
kérdéses Mátyásnak legkisebb köze sincs nagy királyunkhoz és
hogy a codex Pithœanus sohasem tartozott a Corvinához.

Dr. ÁBEL JENŐ.

Jörru.

(Észt népdal.)

Jörru, Jörru, szabad jönnöm?
Csak ma még ne, édes.
Tegnap kellett volna jönnöd,
Ma a házunk népes.

De majd holnap, kora reggel,
Elvárlak ám, szépem,
Bátran jöhetsz, magam leszek,
Csak én magam épen.

Reggel, ha a cserebogár
A harmaton repdes,
Eléd megyek a ligetbe,
Hisz tudod már, kedves!

GYÖNGYÖSI JÁNOS.

VITKOVICS «SPOMEN MILICÉ»-JE.

Vitkovicsnak ezt a munkáját a magyar irodalomban sehol említve nem találom, sőt arról sincs tudomásom, hogy valaki szerb nyelven írott *próza*i munkájáról emlékeznék. Toldy csak «rácz enekeit» említi, egyéb irodalom-történeteink pedig csak a nemzeti nyelven írott műveket tárgyalják s így természetes, hogy nem említik; de nem hozzák fel a róla szóló speciális életrajzok sem. Pedig ez a munka több tekintetből fontos. Ha másért nem, már csak Vitkovics írói működésének teljessége kedvéért is tudomást kell róla vennünk; de másrészt érdekes azért is, mert e munka irodalmunk egy drága gyöngyének szerb nyelvre való átültetése, t. i. Kármán «*Fanni*»-jának a fordítása.

A mű címlapján csak ez áll: «Spomen Milice (Milica emlékezete. A cím alatt egy urna, mellette egy angyal, bal kezében trombita, jobbájával az égre mutat.). Budán. A m. kir. egyetem betüivel. 1816.» Ajánlva van a mű Belgrádi Zsófia kisasszonynak. Az ajánlásból csak a következőt irom ide; «Gyakran láttalak a kertben magánosan ülni. s ilyenkor, hidd el, Milicát képzeltem, kinek hagyományait és leveleit még fiatal koromban gyűjtöttem össze s most emlékezés kedvéért ebben a könyvben kiadom.» Aláírva: Vitkovics Mihály. Sem a címlapon, sem másutt nem említi Kármán nevét, sem azt, hogy a munka fordítás. Ha ezt a körülményt összevetjük az ajánlásból idézett sorokkal, Vitkovics eljárását nem valami nagyon korrektnek fogjuk találni. De ha korrektnek nem is találjuk, menteni talán tudjuk. Skepticizmusunk nem megyen annyira, hogy ezt a nemes jellemet a plagium vádjával illetni merészelnök. Nem tehetjük fel, hogy a ki a magyar babérért is csak nagy buzdítás után kezdett küzdeni, a szerbet igyekezett volna megnyerni. Pedig ez Vitkovicsnál nagy szó. Büszke volt arra, hogy magyar hazafi, azt pedig, hogy magyar író lehet, mindennél többre becsülte. Az «Óhítú magyar írókról» cz. értekezését így fejezi be: «Leteszem tollamat azzal a buzgó fohászkodással: adja a magyarok istene, hogy minden hazafi magyarul írjon, és szaporítsa számát a magyar íróknak.» A ki így lelkesül a magyar irodalom mellett, az nem fog más nép elismeréseért törekedni; a ki hírt szerzett magának becsülettel egy helyen, mért törekednék magának hírt szerezni becsületlenül más helyen; a ki

annyi nemesnek barátságát nyerte meg jelleme fennköltségével, mért akarta volna ezt tönkretenni aljassággal? Csak az illusiónak el nem rontásáért járt el így; tettének, véleményem szerint, ez az oka. Hisz az illusio előmozdítására még a neveket is megszerbesítette: Fanni ő nála — Milica, Teréz — Szavka, Fanni özvegy barátnéja báró L.-né — Milodárovics, gr. E.-né — Csernovics, báró ** — Beogradics, gr. ** — Szecsics, T—ay József — T—ics Jozzo. S ezért ugyan ki szólná meg Vitkovicsot?

De térjünk át magára a fordításra. Az Urania szerzőihez irt részletet, természetesen elhagyta Vitkovics egészen; a «Fanni életé»-t meg így kezdi (a visszafordításban mindenütt lehetőleg Kármán szavaival élek): Alkalmat nyujtok neked kedves szerb fiataltság, megolvashatnod egy örök emlékezetre méltó stíznak írásait, a kiről elmondhatom: «A világ ötet nem esmérte . . . » s így tovább, a mint az Kármánnál áll. A bevezetésen tehát igen keveset változtatott, de annál többet a befejezésen. Én részemről szebb, költőibb befejezést képzelni sem tudok, mint a melyet Kármán irt. Azzal az ő meleg, hű és közvetlen előadásával írja le az égbenmenendő angyalnak utolsó sorait az ő T-ayjához. Még utolsó perczében is szerelmére gondol, s nem hogy ennek megsemmisülését, hanem inkább akadálytalan folytatását hiszi: «Ott majd összelálkozunk és ott majd bátran szerethetünk.» — Mondom. lehet-e ennél költőibb felfogást képzelni is? Valjon kell-e, hogy haláltusáját előttünk vivja, s hogy mi, kik e sorok után már boldognak gondoljuk, még egyszer szenvedni lássuk? Csodálatos, de tény, hogy Vitkovics, a költő Vitkovics, szebbnek találta azt, hogy a leány előttünk hal meg; előttünk dermednek meg újjai s esik ki a toll kezéből. Ugyanis Kármán végszavaihoz ezeket teszi: «S utoljára arra kérlek, ültess a síromra szomorú cyprusfát, jeléül annak, hogy életem szomorú volt és fájdalomteljes. Nem irhatok tovább, kezeim hidegednek, szívem megszűnik dobogni; mindkettő téged szeretni nem sz» Ez még nem elég. Eléáll még valami V-ics *) és levelet ír T-icsnek, a melyben Milica temetését szépen leírja; ezenkívül vannak neki bizonyos felfedezései, a melyekre mi nélküle tán sohasem jöttünk volna rá, s a melyeket ő épinséggel nem hallgathat el; vagy ha el is hallgathatná, az már isten ellen való vétség volna, sirversét elő nem adni. — Halljuk a kenetteljes

*) Maga a fordító: Vitkovics.

levelet! — «Meghallván, hogy Milicád az örökkévalóságba költözött, siettem temetésére és a te vigasztalásodra. Öt kiterítve találtam, de te már elmentél. A nagy szomorúság hajtotta el T-icsomat — gondolám — azoknak szeme elől, a kik Milicáját már életében eltemették. — Fehér selyem ruhában feküdt ő, fején három rózsza kibontott haja közé tűzve; koporsója zöld selyemmel volt bevonva. A világgal való elégedetlenség és az első szerelem gyönyörérzete együtt mutatkozott a halvány holt arczon. A falu apraja nagya eljött őt megnézni. A falu fiatalsága vitte ki. Mikor a sírba tettek, minden szem megnedvesedett; én megszomorodott szívvel dobtam reá három göröngvöt és felsóhajtottam: «Az örök világosság fényeskedjék neki». (Kár, hogy ebből a költői leírásból kimaradt az, hogy három papos volt-e a temetés vagy csak egy papos.) — Kedves testvérem! sirj és emlékezzél reá. Ő beléd szerelmes volt (no lám, ki hitte volna?!) s utolsó lehelletéig igazán szeretett. Ő, a mint én tudom, várta és kívánta a halált, mert látta, hogy veled elni nem engedik: (Meglepő felfedezés.) Emlékezzél rá, mert az ő ártatlan, tiszta és áldott szíve megérdemli, — s vigasztalódjál ezzel. Én ezt a sírfeliratot készítettem rá s ha helyesled, véssd vasra es tétesd feje fölé: E sírnak zord üregében || Hervad egy ártatlan szűz leány, || Ki a míg élt igen sokat || Türelmesen elszenvedett. || A szűz szerelmet alig ismerte meg || Megszűnt a világon élni || Épen a szerelem miatt. || Ti leányok, kik még szerettek, || Sirjára rózsát ültessetek || S könnyeket ontva mondjátok: || Kár volt neked még meghalnod.»

Ilyen toldása Vitkovicsnak nem egy van. Különösen azok elé a fejezetek elé szeret bevezetést, vagy utánnok befejezést készíteni, a melyekben Fanni elmélkedik, benyomásait írja le, s a melyeknek épen művészi öntudatos töredékessége teszi e munkát annyira naplószerűvé, hogy némely kritikusunk s irodalomtörténet-írónk (maga Toldy is) elhitte, hogy ez a mű csakugyan Fanninak magának a naplója, s Kármán csak összeállítója. — Ezek elé Vitkovics mindig oda szokta tenni, mily körülmények közt, minek a behatása alatt stb. írta ezeket Fanni.

De még feltűnőbb sajátsága Vitkovicsnak, hogy szereti az előadott események közti hézagot áthidalni. Pl. az eredetiben egy fejezet a Fanni és barátnője közt folyt beszélgetést adja; a közvetlenül rákövetkező fejezet pedig a következő nap eseményeit beszéli. Vitkovics a barátnőket, mikor rájuk esteledik, szépen

elbúcsuztatja, hösnője hazamegy, lefekszik és alszik, másnap aztán ez meg ez történik vele. Hanem néha ezzel az ő áthidalásával furcsaságba is esik. Így például a XXII. fejezetben, a hol Fannit barátnéja arra oktatja, hogy ne fusson a társaságtól stb. E beszélgetésre okot az adott, hogy Fannit egy barátnéja meghívta mulatságba, a mit Kármán el is mond a beszéd végén. Hanem Vitkovicsnak nem tetszett, hogy egy fejezet így kezdődjék: «Ne fusson a társaságtól édes barátném . . .» s csinált hozzá egy bevezetést, a mely ekkép hangzik: «Szórakozott lévén egy delután, elmentem barátnémhoz, a ki éppen egy könyv előtt ült. A mint beléptem, letette a könyvet és újból oktatni kezdett» — Hanem aztán a beszéd végén lefordítja azt az okot is, a mit Kármán előad. — Különbözn ilyen átmeneteket csinált még a IV., VII., IX., X., XVII., XX., XXI., XXXVII. és L. fejezetekben is. Egyebboldások: II., VI. két helyen, XII., XIII. két helyen, XV., XVII., XIX., XXIV. két helyen, XXIX., XXX. két helyen, XXXIII., XXXIV., XXXIX., XLI., XLII. két helyen, L. három helyen, LV. két helyen. (L. ezeket több később említendőekkel együtt e cikk végén.)

Hogy az ilyen külsőleges változtatásokat befejezzem, szükségesnek tartom még a kihagyásokat felsorolni. Ilyenek: a Fanni életének első kikezdése (Áldott legyen az a gondolat stb.); a már említett ajánlás az Urania szerzőihez; II. 10—12., X. 1—7., XI. 6, 7., XVIII. 13—15., XXV. 6., XXIX. 11., XXXIV. 13—16., a XXXVI. egészen, a XXXVIII. egészen. a XLI. 40., XLII. 18., 25., 37., 38., 52., XLIII. 13—17., XLIX. 5., 6, 8—10., az L. 48—50. sorai. A boldások, mint láttuk, semmi lényegbe vágó változást nem idéztek elő, de a kihagyások közt már vannak olyanok, melyek ezt eszközölnek. Térjünk hát át ezekre a lényegbe vágó változtatásokra.

Fanni tragikuma szerelmének szertelenségéből foly. «Hervadásának és pusztulásának igazi forrása, mondja Beöthy, nem anynyira a szerencsétlenség, az elválás, a reménytelenség, mint inkább szerelmének módja, rendkívülisége, erőszakossága.» Hagyjuk el azokat a helyeket, a melyekből erről meggyőződünk, s megnyugszunk-e elhervadásában, természetesnek fogjuk-e azt találni? Vitkovics pedig sok ilyen helyet hágy el; hogy többet ne említsünk, elhagyja a 36. és 38. fejezetet egészen. Igaz, hogy ezek röviddek, de Fanni szerelme nagyságának híu kifejezői. Látjuk a lánykát türelmetlenül számlálni a napokat, a melyek szeretőjétől elválaszt-

ják: «Még egy napot! meg még egyet! aztán értem jó Teréz, azután — meglátom ötet». Kikel az örökkévalóság ellen, hogy oly szenvedhetetlenül lassan mászik. S mikor aztán a várva várt nap megő, mily érzelmek közt írhatta naplójába: «Teréz elérkezett, de jaj! ő nem jött vele . . . Hallgassatok, kétségek! El innen! el! mennél előbb, hogy ötet megláthassam.»

Aztán, mintha ez a szerelem nem is volna olyan tökéletesen eszményi, mint a minőnek Kármán festi; része van benni a testiségnek is. A XXXIX.-ben nyíltan ki is fejezi Milica, hogy őt «T-icsnak testi adományai és jelességei bájolták és foglalták el», s ugyanott kifejezi azt az aggályát, hogy nincs ereje a testiség legyőzésére, nincs oly ereje, mely szerelmi pályáján «szent tisztasággal és tökéletességgel végig vezetné.» Ha ehhez hozzávesszük a XL. 70. sorában tett változást és a XXVI. 11. sorát, igazolva látjuk fentebbi állításunkat.

Ezzel szemben T—aynak jellemét szebb fényben tünteti fel, mint Kármán. Ugyanis kihagyja azt a részletet, mely miatt valaki T—ayt léha fecsegőnek, meg tudj' isten minek nem nevezte el. Értem a XXXVII. fejezet következő sorait: «Nyomós ábrázattal, az ország nagyjainak házi állapotait, melyeket a városban minden cipővarga tud, nagy szorgalmatossággal és szinte oly nyomós ábrázattal előszámolta.» — Vitkovics csak annyit mond róla, hogy «országos dolgokról beszélt» Fanni atyjával.

Fanni atyját sem festi olyan vadnak és kegyetlennek, mint Kármán. A hol Fanni úgy közbevetőleg keményszívűnek mondja atyját, ott Milica inkább *mostoháját* hozza fel. A Milica apja olyan igazándi papucshős, ki leányával csak felesége bujtogatására bánik rosszul. Így pl. Kármánnál, XLVIII.: «a kártörülő hír megrútítva és hazug nagyításaival vitte (Fanni) esmeretséget atyja elejében s ő ezen «keményen felindulva» terem leányánál s tesz neki szemrehányásokat.» Vitkovicsnál ezzel szemben azt találjuk: «Rosszakaró fecsegők *mostohámhoz* vitték a hírt, hogy nekem szeretőm van» s csak a mostoha bujtogatására megyen el a haragos apa lányához, hogy azt hazavigye. De ezzel megint csak hátrányosan változtatott Vitkovics. Hogy Fanni egyszerre, lelke egész hevével szereti meg T—ayt, épen onnan magyarázható, hogy széles e világon nem volt senkie, kihez szeretettel közeledhetett volna. — Ennyi az egész lényegbe vágó változtatás.

A mi a fordítás becsét illeti, az bennünket magyarokúl nem

igen érdekel. Csak általánosan teszek rá egy pár megjegyzést. Vitkovicsról tudva van, hogy a szerbet nyelvtanosan nem igen beszélte. Természetes tehát, hogy fordítása sem igen sikerült. Körülíró, nehézkes, nem szabatos. Kármánnak pedig egyik igen erős oldala a szabatosság; régibb íróink közül Faludy után ő a legszabatosabb, és így Vitkovicsnak ez a körülírogatása, szabatlansága annál szemeszűrőbb. Kármán lendületességét, könnyedségét épen nem közelíti meg; noha több helyütt meglátszik rajta a lendületességre törekvés, és ott, a hol Kármán illetően helyeit annyira mennyire sikerülten lefordítja, belehevül s a magából tesz hozzá, a mi által azonban többnyire elrontja a hangulatot, mert toldásai többnyire semmi egyebek, mint semmit mondó frázisok és léha áradozás. Így pl. XLII.-ben, mikor Fanni azt a kedélyváltozását írja meg barátnéjának, melyet szerelme idézett elő. Kármán: «Minden élő állat barátom, minden ember testvérem — általölelhetném mindazt, a mi él, megcsókolnám most, és szívesen megcsókolnám még mostoha testvéreimet is, és még abban a szempillantásban is, a melybe' kínoznak». — Vitkovics ezt lefordítván hozzá teszi: «Mint megváltoztatja az embert a szerelem, az isteni szerelem. Minden kedvére van. Szívéből minden rossz indulat elszáll, s az az isteni jóindulat szállja meg, hogy mindenkivel jót tegyen.»

Különös, hogy Vitkovics, ki a szerb *népdalokat* ismerte s ennek következtében a nyelvet is, népies kifejezéseket, fordulatoakat egyáltalában nem használ. Csak egyetlen egy helyen, a 48. fejezetben találtam ilyet, hanem ez aztán igazán sikerült. (Eredetiben közlöm. l. Függelék II.). Különben pedig az egész fordításról csak azt mondhatom, a mit Saffarik ¹⁾ Vitkovics egyéb szerb fordításairól mond: «höchst mittelmässig.»

Célom ez ismertetéssel csak annak a kimutatása volt, hogy Vitkovicsnak ez a szerb munkája is csak *fordítás* és nem, mint a szerb irodalomtörténetek, könnyen érthető okból, mondják szerb eredeti, sőt az újabban megjelent pancsovai 2. kiadásra ²⁾ oda van írva, hogy «Vitkovics M. elbeszélése», hogy tehát Vitkovics eredeti munkákkal csakis a magyar irodalmat gazdagította. Ugyanis a

¹⁾ Geschichte d. südslavischen Literatur. III. k. 342. l.

²⁾ Spomen Milice, pripovest M. Vitkovića. Pančevo (év nélkül). Braća Jovanović. — Narodna Bibliotheka Nr. 17.

Toldy által említett «rácz dalok» nyomtatásban nem jelentek meg s a szerb irodalomtörténetek nem is vesznek róluk tudomást.*)

I. *Toldások és átmenetek.* A szövegben idézettek kivül. IX. §. Kevés ideig beszélgettem vele, s aztán siettem haza. Útközben azon gondolkodtam, micsoda segítséget nyujtsak ennek a szánalmat érdemlő asz-szonynak. XIII. §. Fájdalmat okozó gondolataimat elüzendő, gyakran meglátogattam barátnémat. A minap egyéb beszélgetésünk közt kezdé történetét elbeszélni. XX. §. Este volt már, midőn beszélgetésünket befejeztük. Nyughatatlanul töltöttem az éjet. XXXVII. §. Szomorúan váltunk el s én egészen elgondolkozva jöttem haza. Háziaim erősen készülődnek a *budai* útra. (Vitkovics t. i. elég ügyetlenül Budára helyezi azt a mulatságot, a melyen Fanni-Milica megismerkedik T-ayval. Pedig ezt a mulatságot Teréz apja azért rendezi leányai kértére, mert ezek a *falusi* magányt nagyon megunták.) L. §. Mikor a kocsira vezettek, azt a sírást és jajgatást lehetetlen leírni. Szávka vezetett; én széjjel nézek, nem látnán-e meg még egyszer, csak még egyetlen egyszer őt és ő engem, Szávka sírva megcsókolt és fölemelt a kocsira. — U. ott. Elmentével megkönnyebültem, de nem sírhattam s szívem összeszorult. — II. §. Egyetlen egy leányodat itt hagytad s az emberek keménységének átadtad. — IV. §. Szerencsémre megismerkedtem egy özvegygyel, a ki két szép gyermekével VI. §. Én barátságos meghívásukat megköszöntem s kevés ideig ülvén, őket elhagytam. VII. §. Hazajöttem és meggondoltam, hogy hát «a hiba az enyém . . . » X. §. Sokáig élveztem az adományozás szent érzelmét s égi örömmel telve értem haza. — XIII. §. Így panaszkodott előttem ez a szegény özvegy, és én résztvevő szívvel hallgattam meg őt, s mintha anyám lett volna, úgy vigasztaltam; azután pedig elváltam tőle. — U. ott. Oh istenem! segítsd őt, mert az emberek alig, vagy épen nem segítik s arcukat tőle elfordítják,

*) A mi nyomtatásban szerb munka tőle megjelent, annak teljes lajstroma ímítt következik:

Bűszne. (Mesék.) A szerb letopisz. VI. 97.

Nádpiszi. (Epigrammák) u. ott. V. 76 és VI. 96.

Zselanje. Gessner idyllje. Dávidovics Szerb újságában. 1818. Nr. 48.

Odijelo iz Trieszta, vigj. 4 felv. J. F. Jünger után. Budán 1830, 8-r. 107 l.

Spomen Milice, a mit most ismertettünk.

Na szmrta Ida Belanovicsa, sztr. Andreiskog szenatora. Mint melléklet Dávidovics Szerb újságának 1819, 48. számához. Ugyanaz külön is: Budán 1819 — 8-r. 2 lap. Ha ez nem valamely magyar versének átdolgozása, úgy akkor ez csakugyan szerb eredeti. Hanem ezért semmi esetre sem fogjuk irigyelni a szerb irodalmat.

segíts te ő rajta. XXIX. §. Én beugrom a kocsiba, ránézek s a kocsi elszalad. XXXIII. §. Mit sem tudtam szólni, ajkam megkövült s szerencsén azzal vágtam ki magamat . . . L. §. Józsím, hát te is elhagysz! sikolték s az erőtlenségtől elszunnyadtam. — LV. Jaj nekem, a ki semmi rosszat nem tettem, senkit nem bántottam és mindenki iránt jónak mutattam magamat! Oh ég! lásd, hogy szívem ártatlan, és hogy annyi megszólást és csufolkodást vetnek rám.

II. — Gle! csuo szam ti lep glász. Gledaj ti nyé! Miszlio szam, nezna ni vode zamútiti, a ona jost milovati i sz' momkom sze szlizati! Csekaj! Naucsit tyu te! Szpremaj sze, tornyat tyes sze .odovud . . . Sta mi je ón vety za csoveka? Bezdjelnik, szkitalica, nit ima zvanija, nit kutye, nit kutyista . . . Szad je prozsmirio, pak vety za devojkama tresi. —

III. Példák a *körüliroqatás* és *szabatlanságra*. K.: Kellemes tavasza az első emberi életnek, mint a reggeli álom eltűnsz. V.: Kedves gyermekkor, te az emberi élet tavasza vagy, de ah, mint a reggeli álom hamar eltűnsz. — K.: A pelyhek szaporábban hullanak és nevelik a havat, mely az éjjel beterítette a földet. V.: A hó szaporábban hull, mely az éjjel beterítette a földet. — K.: Oh mely más vagyok én különösen (= különben, más esetben.) V.: Oh mely más vagyok én, ha magam vagyok. — K.: Kerestem én is a gondolatot és az előlem elsuhan, a hangot és az torkomon akadt. V.: Én gondolkoztam, mit mondjak neki s nem találtam tárgyat a beszélgetésre. — K.: Tapintása . . . V.: Ha kezemet megfogja . . . stb. stb. Különben szóbőségre talán elég fényt vet, ha felemlítem, hogy ő nála: érzelem, szenvedély, indulat mind egy t. i. tyuvsztvoványe.

PIUKOVICS GÁBOR.

Dvina partján.

(Finn népdal.)

Dvina partján, nyirfák alján
Gyönyörű dalt hallottam,
Mikor a nap lemenőben
Elmerült a habokban:

Tova repül ifjúságom,
Elsuhan, — mint a hullám;
Szerelem ég kebelemben,
Dalom panaszt zeng csupán.

Megérem-e, hogy valaha
Rám borúl még angyalom?
Oh! ha tudná, hogy én most is
Távolból őt siratom.

GYÖNGYÖSI JÁNOS.

GYÖNGYÖSI ISTVÁN MŰFORDÍTÁSAI.*)

I. Páris Helenának.

Paris, Priamusnak Trójai Királynak Fia halván Görög Ilonának, Menelaus Felesége szépségének hírét, Trójából Lacedemonba avagy Spartába a Tengeren által Hajóz, a hol a Menelaus őtet jó szívvel fogadja és csakhamar szorgos dolgai miatt Házátul messze elmenvén, addig Párist, mint kelves vendégét Feleségének Helenának, azt pedig Párisnak gondviselésében ajánlja, és Házának Gazdának teszi. Azonban Páris illy alkalmatosságot nyervén, szerelmét kijelenti, és ezen Levelben mindenféle Mesterséggel, dicsérettel, hízkelkedéssel, Igéretekkal, Kérkedéssel, Menelaus kissebbségével ostromolja Helenának asszonyi gyarlóságát és arra ösztönzi, hogy véle Trójába el szökjék, a hol a Trójai Hatalom mellett bátran megmaradhat, s így kezdi beszédét:

Ez köszöntést küldi Páris Helenának,

Lévén egészséged ő kívánságának

Czélja, melyet csupán tőled vár magának,

Mert nincs nálad nélkül épsége tagjának.

Kimondjam? vagy nem kell tűznek czégért tenni? 5

Mely lángra fényével szokott kijelenni.

Szerelmem is talált nyilvánásra menni,

Talán nagyobbra, mint kívántam volt lenni.

Bár eltítkolhassam, míg üdő nem lészen,

Mely örömben vegyes félelmet nem téssen 10

De rosszul tettetem, mert a tűz egészen

Magát elárolni mindenkor van készen.

Név szerint a dolgot hogy mondjam, ha várad,

Égek és szerelmem személyedtől árad,

Szívem reménségtől majd hizik majd szárad, 15

Im ebből értheted elmém miben fárad.

Megbocsáss, kivallom hogy ezt bátorsággal,

Ne légy verseimhez azért meguntsággal,

De olvasd tovább is kezdett buzgósággal,

S színedhez illendő kegyes méltósággal. 20

Biztat az már, hogy bévetted leveletem,

E képen bevészed, hiszem, személyemet,

Folytassa a Vénus ebben reményemet,

Ki te személyeddel biztatott engemet.

*) Közli Dr. Nagy Sándor. A bevezetést l. fönt 31—43. l.

25 Azért netalán véts s mást vélj én helyettem,
Tudd meg, hogy én erre nagy sugárlást vettem ;
Sőt ide isteni intésből küldtettem,
Kezdett dolgomban már áldást is érzettem.

30 Te néked is szükség erre figyelmezni,
S isteni végzéssel rettegj ellenkezni,
Parancsolatjának sőt siess kedvezni,
S ígérete szerint velem megegyezni.

35 Nagy bért ugyan, de nem érdemetlent kérek,
És just hozzád méltán magamnak ígérek,
Mert Venus fogadta, hogy oly üdöt érek,
Melyben hozzád, mintegy hitvesemhez férek.

40 Ez vala vezérem nékem alattomban,
A tengeren levő kétséges utamban,
Kinél is a tenger levén hatalomban,
Mindenkor jó szelet alkotott hajómban.

45 De szándékomnak is ő legyen vezére,
S mint értem tengerre csendességet mére,
Felzajdult szívemnek ugy segítségére
Jöjjön s juttassa azt révpartra végtére.

50 Onnan hazul hoztam lángját én szívemnek,
És nem itt nyertem azt, higgy bár beszédemnek,
Még otthon nevetett tüze szerelmemnek,
Ez is volt az oka eljövetelemnek.

55 Nem a mord tél tartja itt szorult testemet.
Sem nem hajtott ide tévelygés engemet,
De önként hajóra rakván seregemet,
Csak a föld okozta eljöveteletem.

60 Nem kereskedésben hajóim fáradnak,
Mert több kincsem vagyon nékem mint Uradnak,
Sem okot látásra városid nem adnak,
Gazdagabb városim lévén, mint magadnak.

65 Csak te vagy az oka én utazásomnak,
Téged Vénus ígért mert hites társomnak,
Még nem volt színedben része látásomnak,
Midőn célja valál már kívánságomnak.

70 Előbb formáltam ki képedet eszemben,
Mint sem ábrázatod tünt volna szememben,
Első vala hire színednek fülemben,
Második de annak szerelme szívemben.

75 Ne is csudáld, hogy oly messzünnen sértettem,
Gyulasztó nyiladtól s azonnal szerettem,

Isteni végzésnek ezt lenni értettem,
Mely ellen mit vétnél, értsd meg, mit követtem.

Tömlöczében levén még anyám méhének,
Szülésnek napjai még el nem telének,
Éjjel egyszer reá oly álmok jövének,
Mintha égő fáklyát szült volna férjének.

70

A mely fáklyát mihelyt ő kipottyantotta,
Legottan a várost ez fellobbantotta,
Égett és a tüzet senki sem oltotta,
Még a várost épen porrá nem rontotta.

75

Felijedvén adja atyámnak tudtára,
Jövendőlkők gyűlnek magyarázatjára,
Kik így magyarázzák eztet utóljára,
Hogy pusztító tűz száll általam Trójára.

80

De jól is mondták, mert bételjesedett,
Trójára azon tűz már leereszkedett,
Mihelyt a te hied hozzánk kerekedett,
Melytől tudni illik szívem hevesedett.

Ezt nem értvén atyám, akkor elvettetett,
Egy pásztor meglelvén de felneveltetett,
Akkor is a sors bár parasztnak tétetett,
De szinem, erkölcsöm nemesnek hirdetett.

85

Egy völgyes barlang van földnek hegyében,
Hol sok árnyékos fák nőnek térségében,
De sem juh, sem kecske juthat teteiben,
Nem koptatja fogát az ökör fűvében.

90

Innen néztem egyszer bástyáit Trójának,
Oldalához vetvén hátamat egy fának,
Azonban lábörgést füleim hallának,
Gondoltam azt lenni föld indulásának.

95

Nehéz hinni, de én igazat beszélek,
S ha szabad volt látni, hirdetni se félek,
Im áll Mercurius előmbe mint lélek,
Kinek aranyvesszőt kezibe szemlélek.

100

Három Isten asszony ezt hamar követi,
Junónak, Pallásnak kezeit hirdezi (?)
Harmadik a Vénus, ki magát tetszeti,
S mosolygó szemeit elsőben rám veti.

Ott a nagy félelem meghűti véretem,
Rettegés fáztatja borzoló testemet,
Csuklás fojtogatja dobogó szívemet,
Biztat Mercurius, látván félelmemet.

105

Ne félj, Dardanusnak (ugymond) unokája
 Három Isten asszony versengő munkája
 Azt kívánja, hogy légy szépségnek bírása,
 Mond meg, kinek legyen ékeőbb orcája.

Nézd ezek (mutatja Isten asszonyokat)
 Immár magok között versengettek sokat,
 Hogy ki vett szépségben több ajándékokat,
 Jól megnézd, ítélj meg te azért azokat,

Ez a Jupiternek ő parancsolatja,
 Bizonyságul arany vesszeit mutatja,
 Mely ellen ne vétsek, intve mondogatja,
 Azonban előlem magát eliktatja. *)

Atyám ősz hajait fogván mutogatta,
 Tekintsd azt. óh Fiam, gyakran mondogatta,
 Anyám is ölelve szemit szorongatta,
 S elmenetelemet szóval tartóztatja.

Cassandra húgom is, hogy ezek beszélnek,
 Már csomóit oldják a hajókötélnék,
 Elérkezik, haját bocsátván a szélnek,
 S oly szint mutat, mint kik valamitől félnek.

Kezeit kapcsolván gyenge homlokára,
 Hova sietsz, ugymond, háznak kárára,
 Hidd el, bizony tüzet hozsz vissza Trójára,
 E viznek, melyen mégy, égés lesz az ára.

Valóba igazán ő ezt jövendőlte,
 Mert a mondott tüzet szívem itt meglelte,
 Kegyetlen hévségét ki bennem nevelte,
 És elolthatatlanságra vezérelte.

Megindulok egyszer, a habok hallgatnak,
 Nékem a tengerek kedvezni látszatnak,
 Engedelmes szelek jó reményt mutatnak,
 Engem rév partjához csakhamar juttatnak.

Urad is befogad önnön hajlékában,
 Ez is Isteneknek vala tanácsában,
 Megmutogat mindent ő ugyan házában,
 S a mi méltó vala látni országában.

*) Sajnos, hogy a költeményből itt néhány vers hiányzik. A kéziratban e hiány nincs jelezve, mi arra mutat, hogy a másoló nem vette észre. Vajha a véletlen alkalmat nyújtana e hézag kitöltésére!

De kívánnván látni a dicsért szépséget, 145
Szemem nem lelt másban ott gyönyörüséget,
Egyszer pedig látván a többi közt téged,
Elhültem és szívem új gondokkal égett.

Hasonló volt hozzád Vénusnak orcája,
A mint emlékezem, hasonló formája, 150
Midőn szépséginek valék hív bírāja,
S nyertesen ment végbe versengő munkája.

Ha te jöttél volna azon pörösségben,
Vénus győzedelme lett volna kétségben,
De már ő legyen bár éltesebb az égben, 155
Te vagy bizony legszebb a földi térségben.

A hír te felőled tett nagy dicséretet,
Nincs oly föld, ki téged immár nem hirdetett,
Még hasonló hozzád eddig nem született,
Bár Phrigiát járd el, vagy a napkeletet. 160

Hidd el, nem hazudok kegyes személyednek,
Hogy kisebb a hire te ékességednek,
Mint sem valósága legyen szépségednek,
A hír csak árnyéka nagy dicsőségednek.

Szép vagy, mint az angyal, nincs homály képedben, 165
Gyöngy és gyémánt fénylik a te két szemedben,
Hó s rózsaszín játszik vig tekintetedben,
Csupa méz lakozik erős beszédedben.

Páva módját tartja egyenes lépésed,
Mint cimbalom hangzik rendes nevetésed, 170
Merő szív táplálás szép beszélgetésed,
Ráró méltóságát követi nézésed.

Theseus szíve méltán éretted dobogott,
Méltó volt, hogy ily férj téged elragadott,
Rád midőn a Báiban mezitlen akadott, 175
Mely játék szokásból nálatok támadott.

Hogy elragadott, az dicséretes nálam,
De hogy visszaadott, még most is csudálom,
Előbb történt volna én nekem halálom,
Mi ily nagy prédától megválni nem álom. 180

Téged e kezeim eleresztenének,
Élő kebelemből avagy kivennének,
Ha erővel ugyan csak visszakérnének,
Házasság jutalmi előbb meglennének.

Add meg csak magadat, engedj kérésemnek. 185
Állhatatosságát veszed hivségemnek,

Országoknál inkább tetszettel szívemnek,
Kiket ígért Júnó jó ítéletemnek.

190 És megölelhessem csakhogy személyedet,
Pallástól ígért bér megvetést szenvedett,
Meg sem bántam soha, választva tégedet,
Elmém e tanácsban már megkeményedett.

Nemes házasságát nem nemtelen kéri,
Mert én nememet is nagy dicsőség éri,
195 A mi menyegzőnköt minden megdicséri,
S becstelennek lenni senki sem ösméri.

Istentől származni hogy ha böcsös nálad,
Én nemzetségemet akkor nem utálok,
Pliast és Jupitert hogy ha felszámlálok,
200 Az én össeimnek rendiben találod.

Atyám Ásiában bir sok országotat,
Végzetetlen szélü nagy tartományokat,
Láthatsz ott sok várost, aranyos házakat.
Templomoknak lenni gondolnád azokat.

205 Meglátod ott Tróját Ilium várával,
Nagy magos tornyokkal, rakott bástyájával,
Kit Phoebus épített isteni munkával,
Ugy mint hárfájának hatalmas hangjával.

Sok ott igen a nép, majd a föld sem bírja,
210 Gondolnád, hogy nincs ott a halálnak sirja,
Szép a nip, hogy szebben képirás sem írja,
Oda szorult minden boldogságnak zsirja.

Midőn már hajóim Trója felé térnek,
Megládd, mely sok anyák elődbe kiérnek,
215 A kik seregestül városba kísérnek,
A sok menyecskék majd házunkba sem férnek.

Hányszor mondod, ó mely szegény én országom,
Kiváltkép Achajabéli tartományom,
Egy városba sincs ott annyi gazdagságom,
220 Mint mennyit egy házban lát itt asszonyságom.

Spártát ugyan mégis azzal meg nem vetem,
Hogy Görögországot ily szókkal illetem,
Mert ámbár ne légyen egyéb tekintetem,
Csak hogy ő szült téged, boldognak hirdetem.

225 De paraszt fősvénynek abban ítéltetett,
Hogy nem ad te néked méltó becsületet,
Ily nagy kincsnek nem tud szerezni keletet,
S formádra illendő köntöst s készületet.

Több pompa illeti a te személyedet,
 Bővöb tréfa s nyájasság érzékenységedet, 230
 Mert a jó sors néked oly formát engedett,
 Mely kívánja gyakrabban gyönyörüségedet.

Ily ékes orczának ékesen kell élni,
 Ezüstben, aranyban, gyémántban szemlélni,
 A verőfénytől is szükség ennek félni, 235
 Szüntelen vigadni s a gondtól kimélni.

Nézd csak szép ruháit ezen férfiaknak,
 Kik velem a gazdag Phryigiában laknak,
 Megtudhadd asszonyi nálunk az uraknak
 Mely ékességeket ő magokra raknak. 240

Ha te is egyszer léssz Illium várában,
 Más ruhát vehetsz fel majd minden órában,
 A mit szem száj kíván, minden van Trójában,
 Nincs szünet a tánczban, nincs a muzsikában.

Légy hát engedelmes kérlek te hivednek, 245
 És hajuljon hozzám kegyelme szivednek,
 Therapnei *) leány, czimere földednek
 Vedd a phrigiai vőlegényt férjednek.

Phrix volt Ganymedes, lakosa Trójának,
 Sőt egy gyümölcse volt nemzetem ágának, 250
 Jupiter fogadott kit pohárnokjának,
 Hogy az ő kezéből Istenek innának.

Phrix volt Pithonus is, véremből támadott,
 Mert atyámmal együtt űsömtől szakadott,
 Kit piros Aurora titkon elragadott, 255
 Isten asszony levén férjének fogadott.

De még Anchises is Phrix volt s ott született,
 Kit a gyors szerelem anyja megszeretett,
 S vége házassági szövetséget vetett,
 Örül rajta s tőle hogy fiat nyerhetett. 260

Már Isten asszonyok ha így kedvezének
 Most tégedet kérő Páris vérségének,
 Hogy abból magoknak férjeket szednének,
 Mért Párist Helena nem venné férjének.

Mi több, ha üdömöt s formámat szemléled, 265
 És uradhoz képest azt jól megítéled,
 Nem hiszem, hogy helyes törvényed kiméled,
 S férjednél méltóbbnak személyemet véled.

*) Therapnæ laconiai város volt Helena szülőhelye.

270 Nem akadsz én nálam oly gyilkos ipára,
A mint Atreusra, uradnak attyára,
Ki gyermeket sütvé tette asztalára,
Thiestis öccsének rut vacsorájára.

Látván a fényes nap a mely gonoszságot,
Irtóztván nem bocsát rá világosságot,
275 És szokott utjából azonnal kihágott,
S visszatért, ne látná hogy e gonoszságot.

Priamusnak attya teljes életében
Nem förtőzött vala ipának vérében,
Sem Myrtoum tenger nem részes vétkében,
280 Mint urad nagyattya, ki Pelops nevében.

Ösöm attyát pokol vize nem áztatja,
A hol van uradnak ösének az attya,¹⁾
Ki sok almát lát, de azt nem szakgathatja,
S torkig levén vízben, még azt sem ihatja.

285 De mi haszna nyelvem ebben fáradozik,
Ha férjed az, a ki ezektől származik ;
Csudálom Jupiter hogy már nem változik,
És e háznak ipa²⁾ lenni nem irtózik.

Óh nagy gonoszsága a vak szerencsének,
290 E méltatlan téged tart ő hitvesének,
Egész éjjel te vagy dija örömének,
Ölelgetésedben van része mellének.

Én csak étel fölött láthatlak sokára,
Még ez is szivemnek esik nagy kinjára,
295 Ellenségnek tartsad azt vacsorájára,
Mely az én italom- s ételemnek ára.

Annyiszor megbántam, hogy szálltam házádban,
Valahányszor láttam te paraszt uradban,
Hogy vastag karjait vetette nyakadban,
300 S ő nyaka is függött te ékes karodban.

Irigylem, megvallom és csak mérget eszem,
Ha takargat téged, majd megvesz az eszem,
S csókolgatástokat midőn észben veszem,
A poharat szemem eleibe teszem.

305 Midőn pedig gyenge tested szorongatja,
Leütöm szememet, a könyv azt áztatja,

¹⁾ Célzás Tantalusra, Menelaus nagyatyjára.

²⁾ Helena atyja Jupiter volt, ki, hattyúalakot öltve magára, Leda laconiai királyleányt meglátogatta.

Megdagadt a számban az étel falatja,
Nyelvem csak fel s alá kelletlen forgatja.

Sokszor inségemben nagyot sohajtottam,
De azt is szemlélttem, füllel is hallottam,
Hogy neveltél rajta, midőn így kinlódtam,
És te mosolyogtál, ha én fohászkodtam.

310

Gondolám, ó jaj, mely iszonyu a véred,
Hydrák szörnyüségit módoddal feléred,
Az én nyavalyámat ki magad ösméred,
Mégis sebeimre eczetedet méred.

315

Tigris volt az anyád, attól születettél,
Méreg s sárkánytejet ömlő helyett ettél,
Merő fene vadak között neveltettél,
Az emberi vérben semmi részt nem vettél.

320

Vagy de inkább vettél sőt nagy kegyességet,
Látszik, hogy Jupiter atyád és vérséged,
Megbocsáss, hogy így szólt kínjában vendéged,
Szép Léda volt anyád, ő szoptatott téged.

A szerelem merő maszlag az embernek,
Sok háborut indít, mint szél a tengernek;
Majd éled, majd lankad, majd indul a pörnek,
Vesztesége semmit nem enged a szernek.

325

Sokszor akartam már kedvezni fejemnek,
S borral eloltani lángját én szívemnek,
De ézzel csak tüzet gyújtottam tüzemnek,
Bortól nevededett lángja égésemmek.

330

Hogy mindent ne látnék, sokszor elfordultam,
És a tányéromra arcczal leborultam,
De színed magához huzván megmásultam,
És te látásodra csak visszaszorultam.

335

Mit tegyek? nem tudom, immár utóljára,
Mindkettő szívemnek válik nagy kárára,
Játéktokat nézni ugyan fájdalmára.
De téged nem látni még nagyobb kínjára.

340

Titkolom, mint lehet, megveszettségemet,
De már czégeresnek látom szerelmemet,
Nem hazudok, érzed mert te is sebemet,
Érzed, s bár csak magad ösmernéd tüzemet.

Óh mely sokszor félre siettem érkezni,
A midőn szemeim látszattak könyvezni,
Hogy ne talán Urad találna kérdezni,
Mi az oka hogy engem lát epedezni.

345

350 Ó hányszor sebemet példázva nyomoztam,
S vakmerőségemért az italt okoztam,
Másoknak szerelmit ugyan elől hoztam,
De én minden szómmal orczádra czéloztam.

A költött név alatt magamat értettem,
Mert tudd meg, én vagyok a ki így szerettem,
355 S hogy vásottabb szókkal bátrabban élhettem,
Magamat részegnek nem egyszer tettettem.

Megoldott keszkenőd egyszer jut eszemben
S mezitelen melled akkor tűnt szememben,
Ennél ékesb még nem akadt nézésemben,
360 Noha már sok szép szint láttam életemben.

Homály ehhez képest hónak fejrésége,
És kéreg az édes tejnek gyengésége,
Szerecseny, úgy tetszik, Jupiter szépsége,
Midőn fénylik a te melled ékessége.

365 Ezen álmélkodván majd félholtá lettem,
És a miut poharat egy kezemben vettem,
Érzékenységimet én úgy elvesztettem,
Hogy aztat kezemből épen kiejtettem.

Leányod Hermoine tetszik orczájárul,
370 Mert ez is sok kincset természetben árul,
Ha csókot nyert tőled, függvén ő nyakárul,
Én mindjárt más csókkal levettem szájárul.

Néha hanyatt dőlván mondtam énekeket,
S dúdoltam másoknak régi szerelmeket,
375 Vagy pedig nagy hamar elhagyván ezeket,
Reád értvén adtam sok titkos jeleket.

Te legfőbb társaid nem levén másokkal,
Chimene és Aetra, azért én jó okkal,
Sokáig a minap beszélvén azokkal,
380 Kezdem hódítani hizelkedő szókkal.

Értelmét de adták ők ily feleletnek,
Hogy ők kerítőim nékem nem lehetnek,
Mert ezen dologban nagy veszélyt lelhetnek,
Azonban kérésim közt csak hátot vetnek.

385 Nem volna soha jobb ennél az esetenél,
Mintha viadalnak bérivé tétetnél.
És nagy bajvivással elnyerettethetnél,
S a diadalmasnak hitese lehetnél.

Amint Hippomenes munkáját nem szánta,
390 Futásának bére levén Atalanta,

S mint Hippodumeért Pelops fegyvert ránta,
Mert diadalmasnak eztet attya szánta.

S valamint Hercules hatalmas karjának
Csufja lett ereje Achelous szarvának,
Midőn ágyat kérnek a Dejanirának,
Akarván hitesül kiki ezt magának.

395

Én is így fizetnék vad ellenségemnek,
Növne bátor-ága éretted szívemnek.
Vagy vége szakadna unalmas éltémnek,
Vagy jutalma lennél én vitézségemnek.

400

De nincs más mód benne, meg kell azt ösmérni,
Hanem alázatos könyörgéshez térni,
S téged szép asszonyom buzgósággal kérni,
S csókkal lábaidat (ha engeded) érni.

Óh görög asszonyok egy gyönyörűsége,
Óh két bátyáidnak nemes dicsősége,
Óh a Jupiternek méltó felesége,
Ha azt nem tiltaná atyai vérsége.

405

Vagy én veled együtt haza vitettetem,
Vagy számkivetésben itt eltemtettem,
Mert nemcsak körmözve nyiladtól sértetem,
Hanem csontig ható sebtől gyötörtetem.

410

Azért is még nyelvem méltán ezt mondhatja,
Hogy jövendőlés volt húgomnak szózatja,
Mondván, hogy az égből egy nyíl állthatja
Mellemet, a mint ezt az eset mutatja.

415

Végy tehát szivedben jámborabb félelmet,
S meg ne vesd az égből adatott szerelmet,
Adj már kéresemnek egyszer engedelmet,
S ne hagyj dolgainnak ily nagy késedelmet.

420

Sokakról kell veled még beszedet tennem,
De ezeknek inu már más időt kell tennem,
Azért szemben veled hogy lehessen lennem,
A háló szobádban engedj engem meunem.

Vagy szégyenled, a vagy tartod gonoszságnak,
Törvényét megszegni igaz házasságnak?
Nagy példája vagy te a balgatag-ágnak,
Ne mondjam dolgotat merő parasztságnak,

425

Gondolod-e vallyon, hogy e végben mehet?
S ez ékes ábrázat bűn nélkül el lehet?
Ily ígéré-t senki magának nem tehet,
A míg lehetetet ékes teste vehet.

430

Azért vagy vess véget a vad keménységnek,
Azok ellen, a kik szerelmedtől égnék,
Vagy ne légy czimere ily nagy ékességnek,
Pörlösse a szépség szemérmességnek.

Gyönyörködik Vénus vendégházasságban,
Részes Jupiter is az ily tolvajságban,
Mert ez tette őtet nálad atyaságban,
Az tett téged nála a leányi ágban.

Léda is az anyád e szokást folytatta,
Jupiternek kölcsön magát oda adta,
Őtet vendég férjnek ágyába fogadta,
Mit követhetsz te is, azzal megmutatta.

Azért hogyha épen el nem fajzik a vér,
Melyet szüleitől vesz a magzati ér,
Sem Jupiter szokott utjától meg nem tér,
Sem Léda lányához a tisztaság nem fér.

De légy jámbor s akkor fénylik tisztaságod,
Midőn velem Tróját látja asszonyosságod,
Akkor csak magamon kapjon kívánságod,
S add, egyedül legyek a te gonoszságod.

Legalább vétkezünk most oly gonoszsággal,
Melyet elmoshatunk az uj házassággal,
A mint ezt ígerte nékem valósággal
Vénus, hogyha akkor nem élt hazugsággal.

Ezt urad is bár nem szóval parancsolja,
De cselekedettel mintegy javasolja,
Mert elment s késését hosszabbra pótolja,
Vendége lopását hogy így ne gátolja.

Nem volt alkalmas üdő életében,
A melyben ment volna Kréta szigetében,
Ő mert a (?) csalárdság vala a szívében,
Tudta, mi történhet ő távollétében.

Megindul, de hogy még uj rendeket tegyen,
Hozzád fordul s nyelve ily szózatra megyen,
Trójai vendégre gondod — ugymond — legyen,
Hogy unalmat addig szívére ne vegyen.

Te parancsolatját uradnak megvted,
A mire ő intett, azt el nem követed,
Vendégedhez magad épen nem életed,
Nincs rá gondod, őtet búval emésztetted.

Valóban elméje tompa a fejednek,
És érzékenységi nagy hibát szenvednek,

Látja méltóságát hiszed-é színednek ? 475
 A vagy megfoghatja árát szépségednek ?

Ne hidd, meg nem fogja, mert ha jól ítélne,
 És oly szépnek téged minémü vagy, vélne,
 Szép módjával ennek okosabban élne,
 S idegen férfira téged bizni félne. 480

Azért ne légy szómhoz bár hajlandósággal,
 S harczolj tüzem ellen állhatatossággal,
 De kényszerítettünk élni bátorsággal,
 Uradtól adatott alkalmatossággal.

Valóba, megbomlik akkor a mi eszünk. 485
 És még férjednél is ostobábbak leszünk,
 Ha ily bátorságos időben rést teszünk,
 S abból kívánt hasznot magunknak nem veszünk.

Hozzád mátkát mintegy tulajdon kezével,
 Vezet és hitesét ő szeretőjével 490
 Egybe zárja, fel nem érvén azt eszével,
 Éljen azért férjednek együgyűségével.

Csak egyedül fekszel az özvegy szobában,
 Hosszas éjtszakának levén unalmában,
 Magam fekszem én is özvegy nyoszolyában, 495
 A melynek kő tetszik lenni párnájában.

De ha a sors minket közös nyájasságban
 Összekerit mintegy alkalmatosságban,
 Nem lehet oly fény a déli napvilágban,
 Mint azon éjjeli sötétes vakságban. 500

Akkor én tenéked letészem hitemet,
 Esküvéssel hozzád kötöm életemet,
 S jelen levén a mint tartom reményemet,
 Megszerzem, hogy kérjed ősi értékemet.

Ha pedig félsz szökve engemet követni 505
 Hogy jó hired neved azért fog sértetni,
 Én fogom magamat vétkesnek tettetni,
 S téged minden büntől mentnek íteltetni.

Theseushoz ebben magamat illetem,
 És te bátyáidnak nyomdokát követem, 510
 Világosb ösztönét ennek nem lelhetem,
 Mintsem ha ezeket nálad emlegetem.

A trójai hajók sereggel itt állnak,
 Fegyverrel és néppel bőven is szolgálnak.
 Az evedzők s szelek nagy hasznunkra válnak, 515
 Mert serény utazást mi nekünk csinálnak.

Mint nagy királynéja a híres Trójának,
 Eljárod városit szép Dardaniának,
 A nép pedig téged mennyei csudának
 520 Állit s fog vélni uj Isten-asszonyának.

Valamerre téged menni szemlélhetnek,
 Merő fűszerszámot előtted égetnek,
 Sok marha-vérontást akkor elkövetnek,
 Melyből áldozatot éretted tétetnek.

525 Szülőim nagy kincset hozván ő magokkal,
 S elődben kijövéen testvérim azokkal,
 Együtt a trójai számos lakosokkal,
 Tégedet tisztelnek sok ajándékokkal.

De mely szűk nyelve van papiros követnek,
 530 Csak árnyéka pennám a jövő esetnek,
 Mert nagyobb lesz volta azon tiszteletnek,
 Mint néma bötüim néked ígérhetnek.

Ellenben te pedig semmit se félj attól,
 Hogy háboruság lesz, ha elragadtatol,
 535 Sem hogy Görögország minket harczczal satol,
 És még tőlem eszmég visszahozattatol.

Ragadással hajdou sok lány elvitetett,
 De fegyverrel vissza egy sem kérettetett,
 Ebben a vak lárma több félelmet vetett,
 540 Mint valóságában lenni ösmértetett.

Borea- Orythiát ámbár ellopatta.
 Azért Bristont *) mégis harcz nem sanyargatta,
 Jáson is Medeát titkon elragadta,
 Thessaliát Cholchus de mégsem vitatta.

545 Ugy Theseus, a ki téged elragadott,
 Ariadnéhoz is ily módon akadott,
 Mégis a crétai nép fel nem támadott,
 Sem a lánynak atyja harczot nem folytatott.

Ilyetén dologban a gyanós félelem
 550 Nagyobb szokott lenni, mint a veszelem,
 A miből jöhetett némely vélt szerelem,
 Szégyenli, hogyha félt attól az értelem.

De tettesd, hogy vége harcz lesz e dolognak,
 Bátor, de mérgitől nem félek azoknak,
 555 Bennem is ereje vagyon a csontoknak,
 És én fegyverim is árthatnak másoknak.

*) Bristonis város Thráciában.

Házadnak semmiben nincs nagyobb bővsége,
Mint melylyel bir széles Asin térsége,
Vitéz férfiaknak nincs ott hossza, vége,
Sok paripát nevel annak mezősége.

540

Menelaus urad sem merészségével,
Sem hadat rendelő tudós elméjével,
Sem tagjában levő izmos erejével
Sem Paris elejbe nem hág fegyverével.

Még csak gyermek levén már bajt vinni mertem,
Sok ellenségimet halálba kevertem,
Az ellopott csordát kezekbül kivettem,
S mostani nevemet ¹⁾ e dologból nyertem.

565

Alig ért életem esztendő két hetet,
Midőn már sok ifju tőlem meggyőzetett,
Kik közt Dejphobusnak ²⁾ egyik hirdettetett,
És Illionusnak másik neveztetett.

570

De nem csak mikor kell kardra és kézre kelni,
Akkor véld erőmöt félelmesnek lenni,
Mert messzül is tanult nyilam sebet szelni.
S a hová czélozom, ott halált mivelni.

575

Volt-é a férjednek ily ifjusága,
Volt-é már gyermeki erkölcsé ily drága
Oly mesterségektől van-é méltósága,
Mint a melyre immár az én sorsom hága.

580

De bár tulajdonits néki hasonló vért,
S mond: a sors ő rá is ily erkölcsököt mért,
De adhatsz-é neki, mint Hector, oly testvért,
Ki mindenkor maga sok katonákat ért.

Nem tudod még, mit ér ugyan nemessége,
S még titkos előttd testem erőssége,
Nem tudod, mely nagy a Paris vitézsége,
Nem tudod, mely férjnek léssz majd felesége.

585

Azért harczczal téged vagy vissza nem kérnek,
Vagy én fegyveremmel görögök nem érnek,
Bár tettesd, Trójáig táborral keresnek,
De onnan károsan, hidd el, visszatérnek.

590

Nem léssen nékem baj harczot indítani,
Ily drága hitesért, sem fegyvert rántani,

¹⁾ T. i. Alexander, mely a. m. védő férfi.

²⁾ Párisnak harczias természetű testvére. — Ilioneus, híres trójai hős
s a háború befejezése után Aeneas útítarsa.

595 Mert mindenek előtt azt meg kell vallani,
 Hogy ily nemes bérért méltó vért ontani.
 Néked is neveddel az nem ellenkedik,
 Sőt nagy dicsőséged ebből kerekedik,
 Mert ha széles világ érted veszekedik,
 600 Ezzel örökségre hied nevededik.

A harangszó.

— Kivi Elek. —

Megy a lányka késő estve, Megyen útján egyedül; Madárdal zeng, mibe olykor A halk szellő elvegyl.	«Azért zúgnak a harangok, Mert egy ifjút temetnek, Abban a kis házikóban, Melyet ott látsz keletnek.»
S megy a lányka, boldog lelke Kedvesével enyeleg; Szeme lángol nemes hévtől, Ajkain mosoly lebeg.	Erre sírni kezd a lányka, Két szeméből könny fakad. «Miért zokogsz szép leányka, Mért epezted úgy magad?»
S im megzendül áhitattal A harangnak ércz-szava, Bérczen völgyön, messze földön Visszahangzik szent dala.	«Hogyne sírnék, árva lettem! Itt hagyott a szeretőm, Most kísérik harangszóval Odakünn a temetőn.
Boldogságról álmodozva, Elmerengve áll a lány, Messze szárnyal képzeletje Mennyegzője hajnalán.	Még imént az öröm napja Fönn ragyogott az égen, S most a halál örök éje Elborítja sötétén.
S megy a lányka, szembe épen Útas ember közeleg; «Jó uram, mért szól a harang? Megbocsáss, hogy kérdezlek».	Mi az ember boldogsága? Mi az öröm és remény? Egy sugárka felhők között, Vadon erdő közepén.

Nemsokára újra szól majd
 A harangnak bús dala;
 Találkozunk fönn az égben,
 Találkozunk valaha!»

Finnből.

Gyöngyösi János.

ROMEO ÉS JULIA

a Kun-Szabó Sándor fordításában. (1786.)

Száz év telt el azóta, hogy a Montecchi- és Capuletti-házak «átkos véréből eredt baljóslatu szerelmes pár» bús története először jelent meg nyomtatásban a magyar könyvpiacon. ¹⁾ Arra nézve, ki a Shakspeare-kultus első nyomait keresi irodalmunkban, még egy németből fordított shakspearei-tárgyú tragödia is — 1786-ból — sokoldalú érdeklődés tárgyát képezheti. Hisz a sokkalta gazdagabb francia irodalomban az első Shakspeare-fordításokat szintén csak a 18-ik században adta ki Delaplace (1745—48-ban 8 kötetben) és az első teljes németországi, a Wieland-féle fordítás — eltekintve az angol komédiások szerepléseig fölnyúló időszak egyes átdolgozásaitól — szintén nem régebb a 18-ik századnál (1762—66). Első tekintetre tehát, elég jókor látszott a mi irodalmunk is figyelmét egy shakspearei tárgyú drámára fordítani, mikor még magában Angliában is egy Garricknek kellett, szintén a 18-ik század közepe táján, Shakspeare nagy nevét újból forgalomba hozni, mely a Stuartok restauratiója után csaknem teljesen feledésbe merült. ²⁾

Az a körülmény, hogy Shakspeare nevét irodalmunkban először Bessenyei György említi föl, nem bir fontossággal. Bessenyei valószínűleg a francia irodalom révén ismerkedett meg ez előtte új névvel és Voltaire nyomán nem is lehetett jó véleménynyel Shakspereről. Igaz, hogy Voltaire, angliai utjának benyomásai alapján, maga volt a később nagy arányokat öltő Shakspeare-cultusnak megindítója Franciaországban, de midőn sejteni kezdette, hogy ezek után nem őt, hanem egy idegent tartanak még Franciaországban is a legnagyobb drámairónak, ő lett e cultus leghevesebb ellensége.

Nem átalította Semiramisa előszavában Hamletet, ezt a «durva barbár darabot» egy részeg vadember képzelme szülöttének gúnyolni. ³⁾

¹⁾ *Romeo és Julia*. Polgári szomorú Játék. Öt Felvonásokban, mely Németből Magyarra fordítottatott *Kun Szabó Sándor* által Posonyban. Találtatik Véber és Korabinszky Könyv-áruló Boltjában. 1786. — 8-r. 118 lap.

²⁾ *Literatur und Gesellschaft in Frankreich z. Zeit d. Revolution 1789—1794*, von Ferd. Lotheissen. Wien 1872, 191. lap, és *Geschichte der Sh.-schen Dramen in Deutschland* von R. R. Genée, Leipzig 1870, — 95 lap, és 165—73. il. *Romeo és Julia* tárgyának legrégibb német feldolgozása, telve alpári bohózkodással, az 1625—30 közti időből való. Lásd E. Devrient *Gesch. der deutschen Schauspielkunst* I. B. Leipzig 1848; bő kivonatban a 408—434. lapon.

³⁾ Lotheissen i. h. 190. l. és Voltaire, *Sechs Vorträge* von D. Fr. Strauss 2-te Auflage, Leipzig 1870, — 70—71. lap.

Bessenyeink, ki a francziáknál hitte fölfedezhetni drámai ideálját, nem mert bizonyára egy oly drámaíró zászlója alá szegődni, kit egy Voltaire ily lenézőleg tudott megítélni! A Shakspeare-cultus tehát a francia irodalom révén nem igen juthatott el hozzánk. Azon források közül, melyekkel a múlt századi magyar drámairodalom gyérvízü medre táplálkozott, a németországi volt a legdúsabb és a hozzánk legközelebb álló, bár nem az egyetlen s nem is a legtisztább. Erről az oldalról többet lehetett reményleni, nemcsak azért, mivel e cultusnak százéves tradíciója volt, de azért is, mert a Hamburgische Dramaturgie írója éppen Shaksperet állította föl követendő mintául a francia drámaírók helyett. Nem föltűnő dolog, hogy Kun Szabó Sándor Romeo és Juliát németből fordította, hisz Kazinczy is német átdolgozás alapján ültette át a magyar irodalomba Hamletet.

A németből fordított Romeo és Julianál első sorban az érdekelhet, valjon melyik német fordító után indult a magyar író, hogy irodalmi jelentőségével ez oldalról jöjjünk legelőbb is tisztába. Ez azonban nem képezheti érdeklődésünk egyedüli tárgyát épen a múlt század utolsó évtizedeinek irodalmi viszonyainál fogva, de meg főleg azért, mert a játékszíni mozgalom nemes érdekeért, nem egy gyöngeséggel szemben ezemet lehet hunyni, ami más körülmények közt nem volna menthető.

Kun Szabó fordítása négy évvel előbb jelent meg, mint a magyar játékszín létesítését érdeklő országos mozgalom megindult. E négy év nem pusztán chronologiai érdekű momentum, ha azon összefüggést kutatjuk, mely közte és a fölállítandó játékszín érdekei közt netán fönállhatott. A legfontosabb körülmény mindeenesetre az marad, valjon az ő fordítása és a shakspearei Romeo és Julia közt, melyet a szerelem sugalmazott, minő rokonság állapítható meg.

Ha a magyar Romeo és Julia bármily kontár átdolgozása volna a shakspearei tragédiának, de azzal a határozott célzattal, hogy Shaksperet megkedveltesse a magyar közönséggel: úgy egyike volna a múlt századi magyar drámairodalom jelentősebb termékeinek. Érdekes előzménye Kazinczy Ferencz buzgalmának, ki csak négy évvel később fordította le Hamletet s ugyanezen fordításához írott előszavában ígéretet tesz, hogy Macbeth-t is adni fogja nemsokára Bürger nyomán.

Méltó kezdete lehetne egy új korszaknak, mely a shakspearei alkotások megkedveltetése által új lendületet akar adni amúgy is szegény drámairodalmunknak.

Kun Szabó Sándor maga sem titkolja, hogy nem az eredeti után fordította Romeo és Juliát; sokkalta kellemetlenebbül érinthet azonban az a fölfedezés, hogy az ő Romeo és Juliájának még feldolgozója sem indult az eredeti után.

Nem szabad mindamellett figyelmen kívül hagyni a múlt század

egyik legintensívebb társadalmi mozgalmát: a játékszín fölállítása körüli erőteljes buzgolkodást. Ha egy Kazinczynak érdemül tudjuk be, hogy Hamletet, ha mindjárt német átdolgozás alapján is, de a magyar színészet sürgetős érdekeiért fordította le, Kun Szabó fordításánál sem illik, legalább kinálkozó mentségül megfedekezünk annak kikutatásáról, vajon minő összefüggésben áll az az 1790 előtt szűkebb körben (Pesten úgy mint Pozsonyban) megindult magyar játékszíni törekvésekkel? Mert hogy is tehetjük föl, hogy valaki szindarabot fordítson — ha egyébkint nem valamely classicus becsü műnek költői fordítását akarja adni — és ezt ne azért tegye, hogy az elő is adassék? A színpad szükséglete fogná gyöngeségei mentségét, úgyszólván egyedüli érdemét képezni, s mint ilyent a magyar játékszín története köteles volna, korszakos érdekből méltányolni.

Sajnos, de Romeo és Julia első magyar fordítása még a játékszíni mozgalommal sem áll összefüggésben. Az Előljáró-beszéd leverő őszinteséggel vallja be, hogy a munka fordítási gyakorlatnak készült. «Ugyan-is én a Német nyelvnek tökéletesebben leendő meg-tanulásában foglalatoskodván — írja Kun Szabó — a többek között ezen szomorú-játéknak is meg-értésére fordítván tellyes igyekezetemet, melly szándékomnak midőn ohajtott tzeljára lett el-érkezését nem kevés örömmel szemlélném, hogy annál nagyobb hasznomra lehetnék, kezdém ugyan ezt approdonként anyai nyelvemre fordíthatni.» Nem tudjuk, vajon a tárgyba, a formába, vagy magába a fordításba helyezett csekély bizalma sejteti-e vele azt, hogy munkája kiadása nem mindenkit, bár egynémelyeket «önként való háladatosságra» fog buzdítani, annyi tény, hogy ő a shakspere-i Romeo és Julia jelentőségéről sejtellemmel sem birt. Előljáró beszédében Shakspere neve elő sem fordul. Azt kell föltételeznünk, hogy előtte semmi más czél nem lebegett, mint egy érdekes szerelmi történeten kipróbálni fordítói ügyességét, tekintet nélkül a forrása által említett angol íróra és forrása jóságára, tekintet nélkül a magyar drámairodalom és játékszín érdekeire.

Ez a körülmény nagyon alacsony niveaura süllyeszti alá Romeo és Julia fordítását, de a fordító ízlését is, ki ha már kénytelen németből fordítani, nem a jobb minőségű Wieland- vagy Eschenburg-féle Shakspere-fordításokat veszi alapul, hanem a Weisse Keresztély Felix rossz átdolgozását.

Greguss Ágost constataulta első izben, Kertbeny fölületességével szemben, hogy Romeo és Julia magyar fordítása nem Bretzner, hanem Weisse után készült.*) Eltekintve néhány négy soros német versecskétől, melyet az általunk látott kiadásban nem találtunk, Greguss állítása

*) Shakspere pályája, Budapest 1880. 368. 1.

teljes hitelt érdemel. Ama négysoros közbeszótt versecskék eredeti szerzeményei lehetnek tán a magyar fordítónak, de a cselekménynyel oly laza összefüggésben állanak, hogy a szövegből bátran ki is lehetne őket hagyni.

A Weisse-féle «Polgári szomorú Játékkal» érdemes lesz közelebbről is megismerkedni. Szereplő személyei a magyar fordítás szerint ezek:

Montécsy		két Fejei a Veronában lévő fővebb (!)
Kapellet		Familiáknak.
Romeo Montécsy	Fia.	
Julia Kapellet	Leánya.	
Kapelletné.		
Laura, Julia	meg-hitt Barátnéja.	
Benfoglio,	Veronai Doktor.	
Pietro,	Romeo szolgálja.	

Első tekintetre is föltűnhetik, hogy Parison, Mercutió, Tybalton és Lőrincz baráton kívül, Escalus, Montaguené és az öreg Capulet hiányzanak a Weisse-féle darabból. A dajkából meghitt barátné (Laura) lett és Benvoglio veronai doktorságot nyert. Nem tekintvén a darab cselekményét élénkítő szolgál kihagyására, látjuk, hogy Weisse a Bandello és L. da Porto novellájának csak főbb személyeit tartja színpadra képeseknek. A két szerzetes kihagyását még menthetik a censura szigorú paragrafusai, melyek egyházi személynek színpadra hozatalát, a profanizálástól való félelemben úgy sem engedték volna meg. *) A többi szereplő mellőzése csak abban a korlátoeltságig menő felfogásban leli magyarázatát, hogy minél kevesebb személyt szerepeltet, annál kevésbbé fog hasonlítani az ő polgári szomorujátéka Shakspeare megható szerelmi tragédiájához. Ez Weissének kiválóan sikerült a maga rovására.

Még a színhely is, a helyegység rosszúl értett elvénél fogva, «Kapellet palotájának egyik szobája az elsőbb négy felvonásokban», az utolsó, amit nem lehetett kikerülni már «Kapellet temető helyén» vagyon. Az utczai élénk jelenetek közvetetlensége épúgy hiányzik a darabból mint a sok szereplő részvéte által emelt drámai élénkség. Előkelő jellegét is elveszti a tárgy a «polgári szomorujáték» révén, mely a kor divatjának megfelelően lapos mindennapiság akart lenni. Ez az elnevezés a legjobban jellemzi Romeo és Juliát, és nem válik Weisse ízlésének előnyére, hogy a shakspearei hasonló tárgyú tragédiát jónak látja a saját munkája előszavában lehordani. A saját megnyugtatóására és a közönség félrevezetésére azzal a meglepő nyilatkozattal áll elő,

*) Ed. Devrient, *Gesch. d. deutschen Schauspielkunst*. Leipzig, 1848. III-ik kötet. 204—205. lap.

hogy Shakspeare drámairói diadalaiban Romeo és Juliának nincs része. Szemére hánynya, hogy nem ragaszkodott az eredeti mese — a Bandello novellája — összes érdekes helyzeteihez; hogy tele szőtte darabját trivialis kifejezésekkel valamint a cselekmény menetét megakasztó helyzetekkel. Ezen botlások indoklóják, sőt kötelességgé teszik az átdolgozás szükséges voltát szerinte.

Mi természetesebb, mint hogy ilyen felfogás szerint a párbeszédék és monologok költői pompája csak fölösleges ékesség, melyet lapos prózába kell önteni, hogy általánosan érthetők legyenek. A drámaian pezsgő élet fölösleges; ez úgyis a sok szereplő kényszeréből áll elő, ami aztán elvonja a hallgató figyelmét a főcselekmény menetétől. Egy szóval, Shakspeare olyan tulságosan drámái, annyi élet lüktet ezen tragoediája minden jelenetében, hogy ez a hyperthrophia dramaticalis lehetetlenné teszi helyzetét a 18-ik századi színpadon; Weisse tudálékus kuruzslóként lát hozzá munkájához és polgári szomorújátékká betegíti azt a tárgyat, mely Shakspeare egyik legszebb, legmegragadóbb tragoediájának szolgált alapul. Ovatos oeconomiája szerint darabja ott veszi kezdetét, hol a shakspearei tragoedia 3 felv. 2 jelenete van. Az egész expositio, mely elhatározó a két szerelmes sorsára nézve, kimaradt. Julia és Laura párbeszédéből tudjuk meg, hogy tulajdonképen mire is vár ez a Julia? miért eped Romeoért? miért hazudja Tybalthoz való szerelmét? Julia bevezető szavai így hangzanak: «Tizenkettőt ütött az óra — ah! szerelmemnek orája. Az én Romeom mindjárt jelen léssen — hogy engemet elhagyjon — oh! talán örökre elhagyjon . . . ». Mily különbség e holdkóros sentimentalis Julia és a Shakspeareé között, ki emésztő szerelmi lánggal szívében alig tudja elvárni az éjjelt, mely összehozza őt Romeojával!

Az első felvonás egyetlen valamirevaló jelenete a két szerelmes párbeszéde. Romeo azért jött el, hogy száműzetését tudassa kedvesével; de biztosítja őt arról, hogy szolgája «minden órán egy Póstát fog hozni.» Aztán ne mulasztja el Julia, Benfoglio doctort gyakran meglátogatni — de meg Kapellet úgyis ígéretet tett Romeo atyjának, hogy a száműzetés nem fog soká tartani stb. stb. Mindez olyan polgári körültekintéssel van elintézve, hogy szinte csodálkozni kell azon, valjon ezek után minek is sopánkodik olyan nagyon Julia? A házasság csak időkérde és az ellenségeskedő családok összebékülése is meg lesz vásárolva ohajtott egyesülésük árán. Kell-e ennél «polgáribb» megoldás? Sőt minek a szerelmes párt meggyilkolni, ha életben is maradhatnak? — — — Ne feledjük el, hogy Weisse új tragoédiát akart írni s jobbat akart írni a Shakspeareénál. És ha szemére vetette neki, hogy nem akart az olasz novellához hivebben ragaszkodni — nem tehetette, hogy attól épen maga térjen el, bármily kényszerítő előzmények alapján is.

Természetesen nehéz dolog volt a többi négy felvonást ehhez az első felvonáshoz hozzácomponálni. De Weisse még ettől sem riadt vissza. A 2-ik felv. csak annyiban viszi előbbre a mesét (hogy ne mondjunk cselekményt) amennyiben Kapellettnétől megtudjuk, hogy a Tybált megöletésén állítólag kesergő lányát megakarja vigasztalni: néhány nap múlva villafrancoi majorjában siettetni fogja Julia eljegyzését gróf Lodronay Parissal. Ez unalmas foglalatja a 2-ik felvonást képező hat jelenet élettelen párbeszédeknek. A 3-ik felvonást a családfők értekezlete képezi. Kapelletné, leányának tett ígérete szerint, az eljegyzésre nézve némi időhalasztást szeretne kieszközölni férje részéről. Kapellet hajthatatlan, mert szavát adta a grófnak. Az apa és Julia közti jelenet, harmadik hígítása a shaksperei 3-ik felvonás záró jelenetének. A kritikus pillanatban végre föllép Benfoglio a doktor, ki ígéretet tett a szülőknek, hogy Juliát reá fogja beszélni az elutazásra. E helyett az álomitalt nyújtja át neki. A felvonást Julia monologja rekeszti be. Ebben az anyja (!) utáni sopánkodás sokkal áradózóbb, semmint elhibetnők neki, hogy lesz benne elég határozottság a megváltó álomital után nyulni. Mily érdekes világításba helyezi a két Julia közti különbséget a két záró monolog: «hátha méreg lett volna, ez volna a legbátorságosabb út Benfoglionak magát a szemre-hányástól és büntetéstől megszabadítani! . . . ah bizonyára! eredj eredj! Oh én anyám! Én szegény anyám — . . . » És Shaksperenél:

Ni ott a bátyám lelke! Romeot
Keresi tán, ki testét töre bőszt
Hegyére szúrta. Várj Tybált, megállj!
Oh Romeo, Romeo, rád köszöntöm ezt.

Emitt az elragadó szerelem, mely egy lázas félálom és félébrenlét gyötrelmes képzelődésével áll harcban és utolsó gondolatába is szerelme tárgyát foglalja a legvégsőre való elhatározással, amott egy ingatag alapokon nyugvó gyermekes vonzalom, mely előtt még a gyermeki kötelesség szabályai praedominálnak. Shaksperenél a szerető, csak a férje után esengő hitestárat látjuk; Weissénél az anyai gyámkodás alól még ki nem szabadult leányka hihetetlen elhatározása ejt jogos bámulatba. Az egyik elragad, mert indokai a szerelmes szívében vannak, a másik hidegen hagy, mint minden külső hatásra készült üres fogás.

Elképzelhetjük, hogy a catastropha is lényegesen elűtő a kettőnél, Weisse Romeojának malheurja támad «három óra-járásnyira a várostól»: lovának egyik első lába eltörik egy árok átugratásánál. Pietro szolgáját szalasztja vissza a városba egy más paripáért, egyuttal üzenetet küldvén Juliának is. Ez alkalommal értesül a szolga Julia állítólagos haláláról; siet vissza, ezt ura tudtára adni. A Kapellet-házban nagy a

fölfordulás : Benfoglio csak arra kéri Laurát, hogy a koporsó fedelét ne engedje leszzegeztetni, mert ő reggel tájban a sirt föl fogja keresni, meg tudandó a halál okát.

Az utolsó felvonás első jelenetében Romeot és szolgáját ott találjuk a sírbolt előtt. Romeo egy rettenetes monolog után mérget iszik, mialatt szolgája ki ezt észrevette elsiet, hogy segédelmet hozzon. Az ezt követő jelenet izléstelenség és álsentimentalizmus dolgában fölülmulja a többi valamennyit. Julia fölébred és Romeoval hosszas párbeszédet folytat, melynek laposságát csak a belé szőtt versek cukor-édes íze és példátlan rosszasága mulja fölül. Benfoglio mint mindig úgy most is jókor érkezik meg, mert a szerelmes párt megmenthetné. Szinte hinni merjük, hogy az ellenméreg ott van a zsebeiben. Romeon azonban erőt vesz a méreg és meghal, mire Julia szerelmese kardjára dől.

Kun Szabó ezzel a jelenettel fejezi be fordítását, megjegyezvén «mivel a két egymást szerető személyeknek halálokkal a nézésre való kedv is megszűnik.» Az eredetinek hátralévő jelenetei, bár általok «az eset világosabb és tökéletesebb», az ő fölfogása szerint «a nézőknek figyelemlességet nem szereznének.» Ezekhez képest ő Pietrót nem küldi az atyához, hanem pusztán segedelemért. Benfoglio zárószavai nála ezek: «Mégbékélhetlenségeknek im ez szomorú következése. Oh bárcsak azt a ti örökké szeretett gyermekjeitekkel együtt a sirban süllyesztenétek» . . . e helyett «Oh Benfoglio! Benfoglio! miért neveléd a tüzet hah ki jó?» Mindamelllett «a tsendes Elméjü olvasóknak kedveért» mégis lefordítja a német első kiadás utolsó két jelenetét is, mely nem egyéb az ismert dolgok elbeszélésénél és a vetélykedő felek kibékülésénél.

Ha Kun Szabót e példátlanul rossz darab lefordítására a magyar játékszín érdeke buzdította volna, ha az a szeretetteljes gond vezérli az ő tollát is mint Kazinczyét, ki Hamletet úgy fordítja németből, «amint az a magyar játékszínen megállhat», meglehetne bocsátani elhamarkodását. De említettük, hogy fordítása nem egyéb magán-kedvtöltésnél. Mint ilyen, mégis jellemző korra és íróra. A jó és rossz munka egyaránt magán viseli a kor bélyegét, az író jellemvonásait. A tanácstalan kapkodás az idegen munkák átültetése körül — és Kun Szabó nem áll egyedül ezen a téren — nem pusztán a fordító izléstelenségének jele, hibás benne kora is. Távol minden társaséleti érintkezéstől, mely írók közt kivált az elnyomatás napjaiban buzdítólag szokott hatni, a kezdő úgyszólván teljesen magára volt hagyatva. Egyes irányok csak határozatlan körvonalakban kezdtek a múlt század utolsó évtizedeiben nálunk kibontakozni; a napi szükséglet egyelőre, Romeo és Julia megjelenése idejében, még a drámai téren sem lépett föl követelőleg. Írók és olvasóközönség csaknem ugyanazonosak voltak. A legkülönbözőbb

műfajtaikkal való megpróbálkozás jött úgyszólván divatba, mert évszázados sokoldalú mulasztásokat kellett helyre pótolni. A selejtes is jófogadott munka volt, mert örülni kellett a szaporodó munkaerőknek. Mindenkit lázas munkakedv szállott meg s a kit a jó mód elősegített abban, hogy munkáját ki is adhassa, az sietett oda rakni a haza oltárára a saját áldozatát. A múlt század utolsó néhány évtizede bőségesen termelte az irodalmi dilettansokat. Alig van tér, hol ezek oly nagy számúak voltak volna, mint éppen a magyar drámai irodalmin. Romeo és Julia magyar fordítása ezeknek az előfutárjok. És éppen abban találjuk a korra nézve legjellemzőbbet, hogy Kun Szabó irodalmi színvonalon állónak, nyomtatásra méltónak tartotta még azt is, amit a maga gyakorlása kedvéért fordított le. Mutatványokkal nem akarunk senkinek sem alkalmatlankodni. A fordítás rossz és határozottan kezdőre vall, ki nemcsak az idegen nyelv megértésével, de a fordítás nyelvi nehézségeivel is keservesen küzd. Szóval kezdetleges, gyermekes, belbecs nélküli munka. Mutatványul közöljük alább a fordítás legsikerültebb helyét — a motótól vett verset. ¹⁾ Az első években Romeo és Julia a magyar színészet műsorát mégis gazdagította. Első ízben 1793 martius 13-án adták elő a fővárosban, két napra reá ismételték s ugyanazon évben még két ízben is színre került. Bár ezen előadásokról nem maradt reánk egykorú tudósítás, de maga az a tény, hogy egy év alatt rövid időközben (martiustól octoberig) négyszer is színre került, sőt még 1794-ben is a műsoron maradt, minden esetre kiváló hatása mellett szól. A fővárosi magyar színészet későbbi jelentősebb korszakaiban (1807—1815 és 1833—37.) már egyszer sem adják. Pest Vármegye Játékszíni könyvtára cz. jegyzékben még névleg sincs fölvéve. Könyves Máté ugyan főlemlít az ő Játékszíni könyvtárában egy Romeo és Juliát, de annak már se eredeti íróját, se fordítóját nem ismeri ²⁾ Úgy látszik a magyar Romeo és Julia nyom nélkül tűnt le a magyar színpadról, miként fordítója Kún Szabó Sándor emléke. Életrajzában még főbb adatait is hasztalan keressük ma már. ³⁾ A shaksperei Romeo és Juliának pedig a vándorló magyar színé-

¹⁾ Nintszen e világnak oly erős szív-vára,
Mellyet a szerelem meg nem vész sokára
S bátor Fegyverekben nem áll Győzadelme
De neki Fejet hajt az emberi elme.

²⁾ Játékszíni Koszorú. Szerkeszté és kiadá *Könyves Máté* Buda-Pesten. 1834, lásd a 169. lapon.

³⁾ Curiosunként legyen megemlítve, hogy a francia irodalom is ismert egy korában nagyhatású Romeo és Julia-átdolgozást *Ducis*-tól 1782-ből. Ducis a sok furcsaságon kívül, melyet Lotheissen i. h. 196. lap említ föl, azt a hajmeresztő dolgot követi el, hogy beszövi darabjába a

szet nem érezte szükségét. Ujdonságokat bőven termelt a Kotzebue drámai Muzsája. A nagy közönségnek csak az ilyen kellett.

BAYER JÓZSEF.

Saima partján.

(Finn népdal).

Messze bolyong kedves rózsám, az árva,
Saima partján panaszkodik magába;
Egy csolnak sincs ott a parton, nincs olyan,
Melyben rózsám átkelhetne biztosan.

Átkos idők gyötörnek mind-úntalan,
Nincs egy órá, nincs egy perczem bútalan;
Jaj istenem, vajjon mi történhetett,
Kedves rózsám, hogy nem hallok híredet!

Régen letűnt boldogságom csillaga,
Életem már búbanatos éjszaka;
Keblem hideg, mint a fagyos tó jege,
Lesz-e, ki majd bánatomat elvegye?

Levegőn át tovarepül a vércse,
A habokon átalúszik a récze;
Süvölt a szél, rózsám a tó partján áll,
Nem jöhet át, ott bolyong a Saimánál.

Tombol a szél, a hullámok zajognak,
Kicsiny sajka játék volna azoknak;
Gyöngé sajka van a parton kikötve,
Gyöngé kis lány siránkozik mögötte.

El ne indulj, kedvesem, a viharba,
Ne lássalak hullámoktól takarva!
Mert haláloed addig addig siratom,
Míg a sirhant el nem fődí bánatom.

GYÖNGYÖSI JÁNOS.

Dantéből vett Ugolino-episodot és a fogságba vetett Montaguval megeteti valamennyi gyermekét — Romeon kívül!

HAZAI IRODALOM.

Homerós philosophiája. Az Iliasból és Odysseiából egybeállította s elmélkedéseivel kísérte *Ferencki Gyula*, dévai reáliskolai tanár. (Budapest 1887. A szerző tulajdona, 8-r. 241 lap, ára 2 frt.)

E könyvet bizonyos tekintetben bátran nevezhetjük ritka tünénynek újabb irodalmunk terén, nemcsak azért, mert egy reáliskolai tanár adja benne kétségtelen jelét az ókor iránt való, nálunk manapság már tűnőfélben levő lelkesedésnek, hanem azért is, mert a mily nem mindennapi áldozatkészségről tanúskodik maga az a körülmény, hogy a szerző e csinosan kiállított és Szinte Gábor tanár rajzaival ékesített kötetet saját költségén adta ki s még így is a műnek esetleges tiszta jövedelmét «a humanitás ügyének előmozdítására» ajánlja fel, époly nemes idealismusról, az erkölcsi eszményekbe vetett s az élet semmi keserű tapasztalása által meg nem ingatott hitről, jóakaraturunkra és tisztelőtünkre érdemes ethikai és pædagogiai tendenciáról tanúskodik mindenik lapja. Világosan kitünik ez, a munka élén olvasható dedicatiónak megfelelőleg, melyben a könyvet «a Homerost olvasó és a philosophiát kedvelő ifjuságuk szeretettel ajánlja a szerző», a befejező sorokból, melyeket e helyt idézni szükségesnek tartom azért, hogy az írónak a tárggyal szemben elfoglalt álláspontjával megismerkedvén, a bírálatban igazságosak lehessünk.

«És most, nyájas olvasóm, — így végzi Ferenczi úr — köszönöm a szíves türelmet, ha csekély értekezésemet végig olvasni meg nem untad. Én magam érzem magamnak úgy, mint munkámnak gyöngéit; jól tudom, hogy ha helyzetem kedvezőbb volt volna, dolgozatom is jobb lehetne. De minthogy a sorsnak bármily körülményei közt kötelességünk a bennünk élő isteni szózat, a tisztultabb fölfogásra való törekvés, a jobb életre való hivatás intelmeire hallgatnunk, s a tökéleteshez, ha már azt el nem érhetjük, legalább közelítenünk: én is igyekeztem, a mennyire tehetém, behatolni költőnk szellemébe s az ő nyomán haladva eligazodni ezen életbe vágó, ránk nézve kétségkívül legfontosabb igazságok beláthatatlan mezején.» Ime az egyik pont, melyet nem szabad szem elől tévesztenünk, midőn e könyvet olvassuk, hogy t. i. a szerző első sorban azt igyekvék kiemelni Homerós költeményeiből, a mi örök időre szóló, nem æsthetikai, hanem ethikai becsessel bír.

«Hogy csekély elmélkedésemet — így folytatja alább — nem tartottam meg magamnak s a nyilvánosság elé bocsátani is bátorkodom, oka . . . részben azon élénk óhajom: *vajha fölkelthetnők, lánggra szíthatnók ifjuságunknak jóra fogékony, de gyakran — sajnos — a közönyösség*

hamvában szunnyadó érdeklődését a materialis korunkban annyira szükséges nemesebb idealismus iránt, vajha arra bírhatnók tudvágyát, hogy a remek írók s közöttük különösen az ókori klasszikusok örökbecsű műveinek tanulmányozásában ne elégednek meg a külsővel, hanem igyekeznek azok mélyére hatolni, szellemüket felfogni, s azt a maga és a közélet hasznára, művelődésére, nemesítésére fordítani. Ez magyarázza meg hosszasabb s tán itt-ott kitérőnek látszó elmélkedésemet is; mert itt már én is azt tartom, hogy beszéljünk bár oly folyékonyan görögül és latinul, mint maguk a görögök és rómaiak, bontsuk bár szavaikat ízükre s tudjuk hegyéről tövére mindegyiknek eredetét, alakulását, változásait, ha csak ez a haszna összes klasszikai tanulmányunknak, akkor hiában való minden dicsőségünk. Ebből ismét azt tanuljuk, hogy F. úr nem úgy akarta tárgyalni az Iliast és az Odysseát, mint a philológiának a tudományos szemponton kívül minden egyéb tekintetben közömbös objektumát, hanem oly egészben akarta egyesíteni a költőnek az istenekre, a világra s az ember életére vonatkozó nézeteit, a mely alkalmas legyen az ifjúságban a minden szépért és jóért való lelkesedést felébresztetni, ápolni és fokozni.

Nem szabad hát azt várnunk a munkától, a mit egyszerűen a cím után ítélve várhatnánk, hogy szigorúan philologiai módszerrel és akribiával s a tudomány hideg objectivitásával tárgyalja a Homeros philosophiájának meglehetős tág értelmű elnevezése alá foglalható összes kérdéseket, hanem tekintsük e könyvet úgy, mint általában a műveltebb közönség, de első sorban a classikusokkal foglalkozó érettebb ifjúság számára szánt paræneticus irányú iratot. S ha már elismerjük, hogy az efajta értekezéseknek, melyek egy-egy nagy költő gazdag szellemi világát ethico-pædagogiai célból értékesítik, megvan a maguk jogosultsága, csak azt a kérdést kell még eldöntenünk, hogy mily határokon belül szabad ezt a magában véve dicséretes tendenciát érvényesítenünk.

Ezt a kérdést különben föl kell vetnünk magunkban mindnyájunkban, a kik a gymnasiumban a latin és görög nyelv és irodalom tanításával foglalkozunk, s nem feledjük, hogy, midőn egyes ókori írókat olvastatunk, nem classica philológiát kell előadnunk, hanem a classicus világ szellemi hagyományát pædagogiai célokra felhasználunk. Midőn tehát az olvasmányokat a tanulók számára megválogatjuk, mellőznünk kell sok mindent, a mi az ókorra nézve igen jellemző, sőt talán æsthetikai tekintetben is rendfívil becses, de oly valamit tartalmaz, a mi a mai erkölcsi érzületre megbotránkoztató. Olvastatjuk Horatius hazafias és elmélkedő ódáit, de elő se vesszük az epodusok egy jó részét; fölmutatjuk Ovidius némely szemen szedett darabjain a latin verselés kiváló könnyedségét, de a *Liber amorum* és *Ars amandi* nevét is tartózkodva említjük; megismertetjük a növendékeket néhány szerelmi dallal

is, de mélységesen hallgatunk a pæderastiáról; igyekszünk minél többet elvégezni Homerosból, de mellőzzük akár Zeus és Hera házastársi akár Ares és Aphrodite házasságtörő gyönyöreinek leírását. Szóval, mi nem mutatjuk be az egész ókori életet és irodalmat úgy mint minden ízében kifogástalan és utánzandó eszményt, a mi ellenkeznék az igazsággal, hanem válogatjuk belőle azt, a mi talán örök időre megszívlelendő tanulságul szolgál.

F. úr is, paræneticus irányú munkát akarván írni, helyesebben járt volna el, ha némi kiválasztást alkalmazva igyekezett volna kiemelni a homerikus világ- és életnézet fénypontjait, minden törekvés nélkül a teljességre. Mi is meg vagyunk győződve arról, hogy a poetikus hőskornak az a leírása, melyet Homeros ad, sok ethikailag becses elemet rejt magába, hogy a nagy költőnek Plato-féle gáncsolói, a milyenek mai nap is akadnak, meglehetősen szellemi korlátoltságot árulnak el, sőt szívesen elismerjük, hogy F. úr, könyvének sikerültebb helyein, igen szépen fejté ki az epikus elbeszélés színes burkából a nemes magvat. De nagy hibája az, hogy kedves költője iránt való szeretete túlbuzgósággá lesz s *egész könyvén vény vonul az a tendentia, melynél fogva Homeros minden gondolatát összhangzásba akarja hozni sokkal később keletkezett erkölcsi eszményekkel.*

Mint az igaz, szép és jó eszméinek egymáshoz való viszonyáról szóló bevezetés, továbbá a minden lépten-nyomon mutatkozó elmélkedő hajlam s a szigorú meghatározások és felosztások iránt való szeretet világosan bizonyítja, F. úr, legalább a régi iskola értelmében, philosophiai képzettséggel fogott munkájához. A philológiában való jártasságát a szakirodalomra, ha nem is mindig a legújabbra, való hivatkozás és sűrű idézgetés eléggé mutatja. Mindamellett, ha könyvét végigolvassuk, lehetetlen meg nem győződnünk arról, hogy F. úr sokkal inkább philosophus, mint philologus, és, hogy *a speculativ hajlam csaknem egészen elnyomja benne a történelmi érzéket.* Azt hiszi, hogy Homeros-t, korára és nemzetére való tekintet nélkül, teljesen meg lehet érteni, ha bizonyos metaphysikai és ethikai kategóriák szerint tanulmányozzuk. Így mindjárt munkájának első, az istenségről szóló fejezetében ezt mondja: «Homerosnál a mythos oly szerves rendszerbe, oly szoros egységbe van már foglalva, hogy nem is tekinthető az a szó szoros értelmében sokistenségnek, polytheismusnak, hanem inkább az istenség sokalakúságának — ha így helyesen fejezem ki magamat — polymorphismusnak. Amaz volna, ha egymástól teljesen különböző, független létokokat (principiumokat) szerepeltetne.» (14. l.). «Úgy vélem — írja alább — hogy Homeros lelke előtt egy természet-isten lebeghetett s ennek egyes attributumait személyesítette képzelete.» (18. l.) «A kosmológiát — így szól továbbá — nem érinti, de azt hiszem, nem tévedünk, ha azt tartjuk, hogy pantheistikus világ-

nézetének megfelelőleg a létezők eredetét az istenségre, mint az összes mindenségben működő őserőre vezette vissza.» (54. lap.) Világos, hogy a ki ismeri a görög szellem fejlődésének történetét a maga egyetemességében, ilyen philosophiát Homerosnak nem tulajdoníthat. Igaz, hogy a költő az isteneket nem szerepelteti úgy, mint független létokat, de ebből még világért sem következik, hogy sokistenség helyett az istenség sokalakúságát hitte, és pedig azért nem, mert Homerosnál a *Θεός* fogalmában még nincs meg a létok, a teremtető erő képzelete. A görög nép vallása az isteneket is időben lett lényeknek fogta föl, az anyag előtt létező első okot, erőt vagy szellemet nem ismert, s hogy a teremtetés eszméjeig emelkedjék, ahhoz a vallási és erkölcsi nézeteknek oly forradalma kellett, a minő az Orpheus-féle tanok elterjedése volt. Öntudatos pantheismusról pedig, mely az egyes isteneket mint az egy természet-isten különböző attributumait fogná föl, szó sem lehet a philosophusok föllépéseig. A mi különösen a kosmológiát illeti, ha már ezt is keressük Homerosnál, nem tehetünk egyebet, mint, hogy Hesiodosból indulunk ki: valamint ennél Chaos, úgy amannál az Okeanos az őanyag, az első létező, ebből jött létre minden egyéb, még az istenek is, míg ezen túl valami őserőt keresni mindenek kezdetéül, se az egyiknél se a másiknál nem lehet.

Miután F. úr a fenn jelzett módon kimutatni igyekvék, hogy már Homerosnak is mily magas fogalma volt az istenségről, arra a nehéz feladatra vállalkozik, hogy megvédje kedves költőjét a Xenophanes óta számtalanszor ismételt vád ellenében. «Homeros és Hesiodos — így szól az említett philosophus egyik töredéke — mindent ráfogtak az istenekre, a mi az embereknek bűn és gyalázat, így a lopást, a házasságtörést, a csalást és hazugságot.» Mit tud erre felelni F. úr? Azt, hogy sorra veszi az Ilias és Odyssea egyes helyeit, melyek az istenek fölől méltatlan fogalmakat látszanak terjesztetni, s keres bennök mindenféle allegoriát, melyből aztán valami erkölcsi tanulságot von le. «Az elfogulatlanul vizsgáló szem — kérdi végül — találhatja-e az efféle helyeket erkölcsi hatásuk tekintetében károsoknak? Mint láttuk, nagyrészt igen is tanulságosoknak, felemelőknek kell azokat mondanunk.» A ki ismeri a Homeros magyarázatának történetét, azonnal fölismeri, hogy F. úr oly irány hívének vallja magát, melyet már Aristarchos óta túlhaladottnak kell tartanunk. Csakhogy, a mit Aristarchos egyedül a régiség iránt való helyes érzékétől vezetettve tett, midőn a Homeros-féle mythos allegorico-ethikus magyarázatát elvetette, azt mi jelenleg már a mythologiai tudomány megállapított eredményeképp mondhatjuk ki. Homeros mythológiáját nem lehet megérteni magából Homerosból, nem lehet elszigetelni a közös árja mondavilágtól, s e könyv első fejezetének, mely az istenségről szól, épen az a legnagyobb hibája, hogy az Ilias és

Odyssea vallását izolálva, mint elzárt rendszert, eredetére és fejlődésére való tekintet nélkül tárgyalja. Pedig, ha F. úr, kiindulva az összehasonlító árja mythologia eredményeiből, helyesen fogta volna föl a természeti vallások sajátosságait és fejlődésük menetét, sokkal könnyebben magyarázhatta volna az Ilias és Odyssea vallásának úgynevezett árnyoldalait, sőt ez esetben a fényoldalak is igazabb világításban tűntek volna föl. Mert már Homerosnál is nyilvánul legalább első csíráiban az a törekvés, mely a görög költészetben ezentúl egyre erősbült és Pindarosban meg Aischylosban tetőzött, s a melynek eredménye volt a physikai vallásnak ethikaivá, a természeti isteneknek erkölcsi hatalmak képviselőivé való átalakítása. Bizonyára az, a ki az ethikai elemeket akarja kiemelni a homerikus mythologiában, leghelyesebben jár el, ha Zeus, Apollo, Athene és az Erinnysek alakjain kimutatja, mint igyekszik az erkölcsi hivatásának már tudatára ébredt lélek lerázni magáról a természeti vallás hagyományainak nyűgét s mint változtatja át isteneit lassankint az erény, a jog, az igazság, az emberszeretet kútforrásaivá és védőivé.

Sikerültebb, bár a részletekben hibáktól nem ment, az értekezés második része, melynek czíme *Isten és ember*. Szól az istenekről az emberekhez való viszonyukban, az úgynevezett isteni irigységet mint az emberi döllyfel szemben mindig igazságos megtorló hatalmat igyekszik föltüntetni, mely törekvése itt-ott túlzásra is ragadja; tárgyalja a végzet fogalmát s kimutatja, hogy ezt az első tekintetre ijesztően sötétnek látszó gondolatot is mennyire enyhíté az isteni gondviselés eszméjének költőnknel már mutatkozó sejtelme, fejtegeti továbbá az isteni és emberi akarat viszonyát, a végzet és emberi szabadság kényes kérdésével együtt, majd az embert rajzolja az istenekhez való viszonyában, mint imádkozót, áldozót és jóslatért esdeklőt. Ez utóbbi a munka legkifogástalanabb részlete.

A harmadik fejezet, melynek czíme az *Ember*, a tulajdonképeni homerikus erkölcsant akarja adni. Szól első sorban Homeros embereiről az életben és a halál után. Helyesen emeli ki, hogy a hősöket nem fatalismus, nem is pessimismus, hanem a végzetel keveset törődő önbizalom és ifjui tetterő érzete vezérli. A milyen mélyen érzik olykor nyomorúságokat, époly mértékben tudják élvezni a szerencsét s az élet javait. De mi vigasztalja őket a kikerülhetetlen halállal szemben? Egyáltalán semmi. Mert a halhatatlanság eszméjének csírája megvolt ugyan már bennök, csakhogy ebben a Homeros-féle halhatatlanságban, mely nem egyéb nyomorú árnyéletnél az alvilágban, nincsen köszönet. Az igazi élet Homerosnál csak addig tart, míg a földön s nem a földben vagyunk. A halál feltétlenül rossz.

Mindezt igen szépen kifejti F. úr, de itt sem tagadja meg magát annyira, hogy költőnket a tisztultabb, vigasztalóbb és keresztényesebb

felfogáshoz közelebb hozni meg ne próbálná. «A síron túli jutalmazásnak és büntetésnek is — így szól — találjuk már némi nyomát e költeményekben.» Ennek az állításnak csak felét helyeselhetjük. Igaz, hogy egyes nagyobb bűnösök, mint Tantalos és Sisyphos, különös büntetéseket szenvednek, de a jók bizony, ha egyszer meghaltak, egyformán nyomorú árnyak. Minosnak és Teiresiasnak legfőlebb az a kiváltságuk van, hogy eszmélnek, de, hogy boldogok lennének, arról mit sem hallunk. Menelaos pedig, a kinek példáját elég szerencsétlenül hozza fel a szerző, először nem is erkölcsi érdemeiért, hanem Zeussal való rokonságánál fogva kapja meg az örök boldogságot, másodszor nem is hal meg, hanem testével együtt viszik őt el az istenek Elysium mezőire. Valódi élet csak a test élete. Herakles megdicsőült teste az égben élvezi a halhatatlanságot, de árnya az alvilágban van.

Ez utóbbi példa s a belőle levonható következtetés, úgy látszik, teljesen kikerülte a szerző figyelmét. Sajnálom azt is, hogy nem reflectált «A *ψυχή* szó értelme Homerosnál» czimű értekezésemre (Egy. Phil. Közl. IX. 6—7.), melyben azt a nézetemet igyekeztem igazolni, hogy a *ψυχή* nem a test élete, hogy a szellem és a megholt lelke nem azonos fogalmak, s hogy a *ψυχή* Homeros felfogása szerint sem úgy, mint az értelem, érzés és akarás, sem pedig, mint a *vita animalis* eszköze, nem teljesít semmi psychologiainak nevezhető functiót. Ellenkező esetben talán nem csatlakozott volna oly könnyedén a Grotemeyer különben is magában álló, de persze a keresztény felfogásnak jobban hízogó nézetéhez, hogy Homeros az ember lényegét nem a hátramaradt hullába, hanem az elköltözött lélekbe helyezé. Sőt Ferenczi úr tovább megy. «A személyiség lényegét — úgymond — Homeros is a lélekben látta; a testtel való egyesülését csak szükséges föltételnek tartá arra nézve, hogy a lélek a maga erejét teljes mértékben kifejthesse.» Itt már a szerző a testiség és szellemiség olyatén szembeállítását, az ember életének oly dualistikus magyarázatát tukmálja költőnkre, melyre az egész görögségben egyedül Aristoteles jött rá, mikor kimondá: *ψυχὴ ἐντελέχεια τοῦ σώματος*, de a melyre Homeros még távolról sem gondolhatott.

De legjellemzőbb bizonyossága F. úr elfogultságának az ő homerosi erkölctanában a *szeretetről* szóló rész. Egész komolyan kimondja, hogy költőnkél föltaláljuk még az *ellenségszeretetet* is. «Az ellenségszeretet tanának lényegét — úgymond — hogy t. i. a szenvedett bántalmakat feledni, azokat megbocsátani, elleneinkkel jót tenni törekedjünk, már Homeros is hirdeti és magasztalja.» Mi eddig mindig úgy tudtuk, hogy a görög nép sokáig az oly férfit tartá erkölcsi eszményképnek, a ki barátainak a jót, ellenségeinek a rosszat a lehető legnagyobb mértékben vissza tudta fizetni. Később engedtek ugyan valamit ez elvnek teljesen szigorú alkal-

mazásából, de mégis Senecára és Marcus Aureliusra kellett várnia az ókornak, hogy az ellenségszeretet tanát öntudatosan kimondani hallja. Ha e könyv mindenik lapja oly szép képzettségről nem tanúskodnék, szinte azt kellene hinnünk, hogy F. úr nem olvasta az Odyssea befejező szakaszait, hol költőnk minden megbotráncozás nélkül, sőt még némi gyönyörködéssel beszéli el, hogy bánt el a fortélyos hős felesége kériivel és hűtlen szolgálóival. Mi borzadva olvassuk a rettentő brutalitás leírását, míg Homeros nagyon természetesnek találja: hiszen a kikkel Odysseus ezt tette, legnagyobb ellenségei valának.

Lenne még kifogásunk e könyv számos helye ellen, ha bírálatunk már így is hosszúra nem nyúlt volna. De legyünk igazságosak. Mert a mily kétségtelen az, hogy F. úr a fönnebbiekben eléggé jellemzett túlbuzgalmában nagy hibákat követett el, époly elismerést érdemel munkájának azon részeiért, melyekben a költőnek valóban nemes gondolkozásmódját példákkal megvilágítani s ethikai célból értékesíteni igyekvék. A művet még jelen alakjában is adnám az ifjuság kezébe (? Szerk.), mert alkalmas arra, hogy Homért s a görög világot vele megkedveltesse. Ha pedig valaki hasonló lelkesedéssel, de kissé több elfogulatlansággal és történelmi érzékkel fogna hasonló célú munka megírásához, azt a legnagyobb örömmel üdvözlőnk.

Végül még csak azt jegyzem meg, hogy a könyv stilusa a célnak megfelelőleg nemes, választékos és olykor emelkedett is. A költői idézetek elég gördülékeny magyar prózában közölve, jegyzetben a görög szöveggel. Az egyöntetűséget csak az zavarja, hogy sokszor egész lapon keresztül idéz a szerző német tudósok munkáiból eredetiben.

NÉMETHY GÉZA.

M. Tullii Ciceronis De imperio Gnæi Pompei oratio ad Quirites. Magyarázta Dr. Keleti Vincze, főgymn. tanár. Budapest, Franklin, 1887. 8-r. 200 l. Ára 40 kr.

«Cui lecta potenter erit res, nec facundia deseret hunc, nec lucidus ordo.» Ezt bátran el lehet mondani a Pompeianának Keleti-féle kiadásáról. Benne a rövidség világossággal, az alaposság jó magyarsággal párosul. Látszik, hogy szerző a tárggyal előszeretettel foglalkozott és a felhasznált forrásokból öntudatosan, és nem az önállóság rovására merített.

A bevezetésben futó pillantást vetve a politikai állapotokra, élénken és röviden, de azért eléggé kimerítően elmondja a mithridatesi háború előzményeit. Cicero életrajzát csak röviden adja, a mit igen helyesen tesz, mert — mint a magyarázó is mondja — ennek inkább a levelek tárgyalásánál van helye. A lelkiismeretes tanárnak természete-

tesen tudnia kell, mit és mennyit szabad pótolnia, ha ugyan pótolni valója van.

Szövege a Halmé, melytől K. az érthetőség kedvéért csak három helyen tér el, a 18-ik, 52-ik és 68-ik paragraphusban, de az első helyen aligha helyesen. A kérdéses passus Halmánál így olvasható: «Etenim primum illud parvi refert, nos † publicanis amissis vectigalia postea victoria recuperare...»; K. Mommsen emendatiója szerint így írja: «Etenim primum illud parvi refert, nos publica his amissis (vectigalia) postea victoria recuperare», de ezen olvasás szerint nincs már e helyen többé szó a *publicani*-ról, a kikről e fejezet voltaképen tárgyal. Vajjon nem lehetne-e e helyet így olvasni: «Etenim . . . nos publicanis amissa vectigalia postea . . . ?» Így az értelem kifogástalan és a változtatás mindössze az *amissis*-féle kitétel esetragjának accusativussal való felcseréléséből áll.

A mi különben a világos és tiszta nyomású szöveg sajtóhibáira vonatkozik, felemlítendőknek tartom ezeket: 11. §.: regemi nultum e. h.: regem inultum; 35. §.: interfectique eunt e. h.: sunt; 64. §.: alæ e. h.: aliæ; ugyanott: difficil e. h.: difficile.

A munka harmadik részét a szöveg után álló jegyzetek képezik. Ezekben a kiadó, a ki különben — és ez dicséretére legyen mondva — minden száraz szabályt vagy idézetet kerül, a minthogy egyáltalában oda törekedett, hogy művétől minden fölösleges ballastot távol tartson, különösen pedig hogy csak olyan könyvekre hivatkozzék, melyek a tanulóknak igazán keze ügyében vannak, a fősúlyt a tárgymagyarázatra fekteti, bár arról sem feledkezik meg soha, hogy egyes nehezebb kifejezéseket jó magyarsággal fordítson.

K. a jegyzetek szerkesztésénél úgy látszik azon elvből indul ki, hogy Cicero e beszédje legalkalmasabb az állami régiségek inductiv tanítására, miként Ovidius vagy Vergilius a mythológiára, Horatius a magánrégiségekre, Quintilianus az irodalomtörténetre; azért a fősúlyt épen az államrégiségekre fekteti, úgy hogy azokra úgy a tanár, mint a tanuló figyelme önként tereltetik. Áradozóvá azonban itt sem lesz, olykor csak egy-egy jelszót (Schlagwort) vet oda, a melyet a tanár belátása szerint kifejthet. A jegyzetekben található antiquitásokról szóló pontok között csak ezeket emeljük ki: prætor primus; propter dilationem comitiorum, equites Romani, cives és socii, insignia victoriæ, vectigal és tributum, ceterorum ordinum (a senatori és polgári rend), forum, fanum, ineunte adulescentia, signa et tabulæ, senatus consultum . . stb. Ezek és még számosak prægnans rövideggel vannak magyarázva, de ezek mellett tekintettel van arra is, hogy e beszéd a szónoki mű példánya, azért említi az előforduló figurákat is; a milyenek: *πλοκή* (traductio), *ῥαφορά* (repetitio), *πρόληψις* (anteoccupatio), *hypallage*, *ἐπιειξίς* stb.

A jegyzetek után következik még a beszéd szónoklattani rövid elemzése, a mely oly részletes és oly teljes, hogy céljának minden tekintetben megfelel.

Ezeket tartottam szükségeseeknek K. V. munkájáról felemlíteni, habár minden dicséret, a melyet főkép az iskolákban való használat alkalmával fog kapni, sem lesz elegendő e kis remekmű jogos méltatására. Megjegyezhetem végül azt is, hogy a kérdéses műnek összes eddig megjelent jegyzetes kiadásai között ez a legolcsóbb.

Nagyszeben, 1887. febr. 22.

SZÉKELY ISTVÁN.

Görög nyelvtan. Az összehasonlító nyelvészet eredményei alapján iskolai használatra. Irta *Dóczi Imre* gymn. tanár. Budapest. Athenæum nyomdája. 1887. 8-r. XI és 445 l. Ara 1 frt 80 kr.

A szerző az új-grammatikai iskola híve; nyelvtana tehát tudományos alapjára, berendezésére és módszerére nézve némileg eltér használatban levő görög nyelvtanainktól. Könyvét hangtanra, szótanra és mondattanra osztotta föl: a mondattant a mondat kategóriái szerint tárgyalja. Itt teljes helyesléssel fogadhatjuk a szerző azon eljárását, hogy a mellékmondatokat szorosan a mondattagok osztályaiiba sorozta s az igeneveket úgy fogta föl, mint az összetett mondat rövidítésére való nyelvalakokat. Más görög nyelvtanainktól való nem jelentéktelen eltérésnek nevezi a szerző a *sigmás-törű igék* felvételét. Ezek szerinte: *εἶμι* (töve *έσ-*), *ἔμμι* (*ής-*, a mivel nem érthetnek egyet), *κεράννμι* (*κερασ-*, *κερα-*, *χοα-*), *χορεάννμι* (*χορεας-*, *χορεα-*), *σχεδάννμι* (*σχεδασ-*), *έννμι* (*φεσ-*, *έσ-*), *χορέννμι* (*χορεσ-*), *σβέννμι* (*σβή-*, *σβεσ-*), *στορέννμι* (*στορεσ-*, *στορε-*), *ζώρννμι* (*ζωσ-*), *ζώρννμι* (*ζρωσ-*). Az első kettőt valamennyi az összehasonlító nyelvtudományt számbavevő nyelvtan tartja sigmás-törűnek; az utóbbiakat (*ζωρννμι* kivételével, melyet föl sem említ) Hintner-Schill nyelvtana szintén sigmás-törűeknek tartja, csak hogy nem sorozza külön sigmás-osztályba.

A nyelvtan lapozgatása közben némely ponton fennakadtam, melyet megjegyzéseimmel együtt itt előadok. A 3. lapon azt írja szerzőnk, hogy a régi görög *iota consonans* megfelel a franczia *j*-nek. Hogyan értsük ezt? Hangban? Az lehetetlen, mert akkor nem alakulhatott volna át a magánhangzóra, és nem hozhatott volna létre olyan asszimilatiót, a minőt a szerző róla egész helyesen a 22. lapon feljegyzett: *αλος* lett *αλος*, a mihez még hozzá tehetne volna a következőt: a magyarban olyan helyett van dial. *ollan*, *oJJan* sőt *oan*, *uan*. Általában véve találunk a magyar hangtanban is olyan tűneményeket, a melyekkel a latin, görög és német hangtani sajátságokat a középiskola szükségéhez mérten megvilágíthatjuk. Lám szerzőnk maga is összehasonlítja (a 4. lapon) a

görög orrhangú γ-t a magyar pang, csüng, (csügg) n hangjával. A spiritus lenis magyarázatához hozzá lehetett volna tenni azt, a mit Müller Miksa (Ujabb felolvasások 149. l.) róla találóan mond: ejtsen ki a tanuló akár magyar szót, mely magánhangzón kezdődik, *sügu* (a mi az iskolában úgys mindig actualis érdekű) és majd tapasztalja, hogy mi a spiritus lenis mint beszédszervein mutatkozó változás. Szépen különbözteti meg egymástól szerzőnk (a 7. l.) az *av* és *ev* diphthongus kiejtését. A hangsúlyról és simulásról szóló fejezeteket másképp írnám meg, mint szerzőnk. *Elvnek* kimondanám, hogy a *hangsúly* (akár *éles*, akár *hajtott*) a *görög szó vége felé hat és három szótag felett uralkodik*. Ez az *elv nem* tűr kivételt. Ezzel az *elvv*el meg lehet magyarázni a véghajtott szó után következő kéttagú simuló okozta szabálytalanságot hangsúlyozás dolgában: *ὁρῶ τινας*, a mi harmadhajtott szót ad és ama *szabály* ellen vét, hogy a hajtott ékezet csak az utolsó vagy utolsóelőtt levő szótagra eshetik. (A szabály *tűr* kivételt, az *elv nem*.) A simulás ez esetéről különben nem szól szerzőnk. *Elvnek* kimondanám, hogy a *görög hangsúlyozás ügyelve* az, hogy a *hangsúly az utolsó szótagról a szó belseje felé távozzék*. Ezt az igék hangsúlyozásának főszabályával és a latin hangsúlyozási szabályokkal bizonyítanám; a latinban már nincs végéles vagy véghajtott többtagú szó. Aztán elszórva a görög nyelvtanban még több bizonyítékot lehet erre nézve találni, negative abban, hogy a névszó is csak szükségből mozdítja a hangsúlyt a szó vége felé, ellenben a vocativusban gyakran a szó belseje felé indítja: *ἀνὴρ* és *ἄντε*, *γυνή* és *γύναι*, *ἄδελφός* és *ἄδελφε*. Sőt az árszáság tágabb körében is találjuk ugyanezt, legalább a vocativusra vonatkozólag (Müller Miksa, Der Ursprung und die Entwicklung der Religion, 165. l.).

Lássunk néhány találmomra összehordott pozitív bizonyítékot arra nézve, hogy a *görög hangsúly iparkodott a szó végétől eleje felé haladni*. Az *-εια*-végű és harmadéles nevek képzője eredetileg *-εῖα* volt, tehát ékezetők csak így lehet harmadéles: *βασιλέῖα*; és íme a *f* elveszte után nem ez az ékezetők: *βασιλεία*, a *szabály* szerint, hanem ez: *βασίλεια*, az *elv* szerint. Az ige-mellékevek *-το*-képzős alakjai végélesek: *πιστός*, összetételben harmadélesek: *ἄπιστος*. Hasonló a hangsúly megváltozása más összetételekben is: *ὁδός* és *πάροδος*, *τιμή* és *ἄτιμος*. Nevezetes az ilyes is: *συνήθης*, seml. *συνήθεις*, dual. gen. dat. *συνήθων*, plur. gen. *συνήθων*, az összevonást tekintetbe nem véve. Ujabb attikai íróknál *ἡμέρα* és egyéb másodéles *-ια*-végű főnév a plur. nominativusban harmadéles lesz, pl. *τιμωρία*, *τιμώρια*. Ezt Krüger Gramm. 15, 5, 4. mint kérdéses hangtüneményt közli. A hangsúly e mozgása mellett bizonyít az anastrophe is. Figyelmet érdemel az ilyen is: *τάχα*, *ὄχα*, *σάφα*, e mellékevek mellett: *ταχύς*, *ὥκύς*, *σαφής*. A tőszámnevek minden nyelvben kiváló jelentőségű hangtani anyagból valók; a görögben távozik hangsúlyuk végöktől, a

mennyire lehet, kivéve a *ἐπά, ὀκτά* és *ἐκατόν* alakot; *ἐννέα* nem kivétel, mert az *ἐν* proklitikon. (Curtius Grdz. 4. kiad. 311. l. az *ε-t* prothetikusnak, a *ν-t* geminálnak tartja.) A *d*-hangon végződő tövű nevek sing. acc. képzése csak a hangsúly miatt kétféle: *ἔριν, χάριν, πόριν*, ellenben *ἐλπίδα, πατρίδα*, hogy a hangsúly ne legyen a végső szótagon: *ἐλπίν, πατρίν*; pedig az analogia is ez utóbbi alak mellett szól.

Az, hogy *τόσος* stb. szókhoz a *-δε* simuló járulván, a hangsúly bennök a szó vége felé mozdul, nem rontja le okoskodásomat; ezek eredeti hangsúlyozása ez volt: *τοσοοσδε*, épen úgy, mint pl. a magyarban: *ez itt ni*, vagy *ez itt la*, a melyben a legerősebb hangsúlyt szintén a *ni* és *la* mutató elem kapja. Aztán kezdett a hangsúly az előbb leírt elvet követve a szó végétől távozni és lett *τοσοσδε*. Ilyen lépést tett a hangsúly ebben is: *ἔγωγε ἐγώ* hangsúlyával szemben. Szükségképen ki kell mondani a tanuló előtt, hogy a simulás megvan a latinban is a *-que, -ve, -ce, -dem, -pte* és *ne* szócska előfordulásától és ép úgy tartja meg a latin hangsúlyozás elvét, mint a görög a magáét. (V. ö. *mós, móreque, morumque, ita, itaque*.) Rá kell mutatni arra, hogy a görögben is összeírják némely simulót a megelőző szóval; a latinban mindig összeírják. Nem kellene a proklitikont az enklitikontól elválasztani; én az iskolában nem is engedem az atonon külön nevet használni. Az elsőnek leírt elvet szemünk előtt tartva a proklisist könnyű megértenünk: a görögben a hangsúly csak a szó *vége* felé hat, a megelőző szótagokhoz semmi köze; tehát a hangsúlyra nézve mindegy, akár azt mondom, hogy *δρόμος*, akár azt, hogy *ἡμεροδρόμος*, akár azt, hogy *ὁ ἡμεροδρόμος*. A proklitikus praepositiókhoz (*ἐν, εἰς, ἐξ*) megjegyzem, hogy egyéb végéles és elisiót megtűrő praepositio is proklitikonná lesz: *καθ' ἡμεροδρόμον*. Proklisis van a latinban is, Schultz Sprl. 17. pont. Meg kellett volna jegyezni, hogy ha valamely görög szó enklitikon miatt két ékezetet kap, az első gyengén kell éreztetni a kiejtésben, az utóbbira az igazi szóhangsúlyt kell helyezni. V. ö. a magy. *pírászarak* szó két hangsúlyát: erős negyedéles és gyenge másodéles. A 17. lapon azt mondja a szerző, hogy a hangsúly az ilyenféle hangmásulás oka, a milyen *τρέπω* és *τρόπος*, *βάλλω* és *βέλος*, *pello* és *pulsus*, *halál* és *holt*, *vala* és *volt*, *brechen* és *gebrochen* közt van. Ez lehetetlen, mert az idézett alakok mindegyik párjában a hangsúly mindig ugyanarra a szótagra esik és mindig ugyanolyan minőségű, tehát különféle eredményt nem hozhat létre. A 18. lapon közölt metathesis és a hozzá csatolt jegyzet közt ellenmondás van; helyes az, a mit szerzőnk a jegyzetben mond el a *τέτμηκα, βέβληκα* támadtáról. A kettős mássalhangzóról (*ξ, ψ, ζ*) meg kell a tanuló számára jegyezni, hogy az csak betű, jegy; hangja kettő van. (V. ö. a 21. és 8. l. illető helyét.) Helytelen az, a mit szerzőnk a 26. lapon *ἐξ* praepositioról mond, hogy hangzó előtt *ἐξ* lett *ἐκ*-ből, holott fordítva van a

dolog: *ἐξ* (lat. *ex*) az eredeti alak és a görög hangtannak egészen megfelelően *sz*-hanggal végződik; mássalhangzó előtt elvesztette ezt az *sz*-hangot (mint a latin is: *ex-stare* helyett *ec-stare*, összevontan írva: *extare*; *ecfugio* assimil. *effugio*); a latin még tovább ment s lett belőle hosszú *e*. (V. ö. *abs*, *ab*, *a*, *obs* és *ob* alakjait.) Tudom, hogy Curtius Grdz. 387. l. az ellenkező van. A 27. vagy 71. lapon jó lett volna megemlíteni, hogy a görög *δύο* (*δύω*) és *ἄμφω* mint a kettősszám utolsó maradványa megvan a latinban is: *duo*, *ambo*. A 35. lapon *παρθένος* után leány helyett azt kell írni, hogy szűz leány; *ἡ διδάκτρος* alatt nem *φωνή*-t, hanem *γλῶσσα*-t kell értenünk. A 39. lapon levő hangsúlyozási szabályhoz (a melyben arról van szó, hogy *ἀργύρεος*, *ἀργύρεον* összevonás után véghajtott lett) oda kell írni, hogy ez a nőnem és a sing. gen. dat., a dual. gen. dat. és a plur. gen. dat. acc. *αναλογιά*-jára van így. A 40. lap jegyzetében maga a szerző is beszél a hangsúlyozásban mutatkozó analogiáról. A 62. lapon a szerző rendhagyó mellékeveknek nevezi e hármat: *μέγας*, *πολύς*, *πρῶτος*, holott egyszerűen metaplastikusoknak nevezhette volna (v. ö. az 57. l.); az 58—60. lapon levő nevezetesebb rendhagyó főnevek közül is többet meg lehetett volna a heteroklisia és metaplasmus segítségével, tehát alaki analogiával, magyarázni és az előszóban kimondott elv szerint még több látszólagos kivételt és rendhagyóságot rendre vinni. A 65. lapon nyilván sajtóhibából maradt el *βελτίων* a középfokok közül. (V. ö. a 48. l.) A számneveknél a latinnal való összehasonlítást bátran tovább lehetett volna vinni és a *τέτταρες*, *πέντε*, *εἴκοσι* mellé a megfelelő latin alakokat állítani, az *ἐννέα* mellé a latin *novem*-et és ezzel az árja számrendszer keletkezésére, a görög *ὀκτώ* és a latin *octo* dualis alakját tekintetbe véve, a tanulóra nézve nagyon érdekes pillantást vetni. Vegyük figyelembe Müller Miksa szavait: Es ist nicht mehr als billig, dass Schüler, die so manche lange Stunden der mühsamen Erlernung der Sprachen zu widmen haben, von Zeit zu Zeit an der Hand eines sichern Führers auf einen höhern Standpunkt geführt werden, um von da aus das lebendige Panorama des weiten Reichs menschlicher Sprache zu überschauen, welches mit ausdauerndem Fleisse erforscht und durchmessen, und mit kühnen Zügen vor ihren Augen entworfen und gezeichnet dasteht. (Einleitung in die vergleichende Religionswissenschaft 3. l.) A személyes névmásnál elfelejtette a szerző a kettősszámú *νω*-tövet a latin *nos* tövével összehasonlítani. A kölcsönös névmást a latin is ugyanazokból az elemekből alkotja mint a görög: *αἰνῶ αὐτὸν* stb. Ezt jó lett volna megjegyezni. Az egymásra vonatkozó névmásokat szerzőnk táblázatban állítja össze, a mi a tanuló munkáját nagyban megkönnyíti: hiba volt azonban *ὁπότερος*, *ὁπόθεν*, *ὁπότε* és illetőleg az ezekkel egy rovatba tartozók taglalásakor külön *δπο*-tövet felvenni, holott ezek töve *πο*- és proklisszel hozzájuk tapadt a névelő. Bátran elmondhatjuk

tehát a tanulónak ezt az arányt: $\pi\acute{o}\tau\epsilon\rho\omicron\varsigma: \delta\pi\acute{o}\tau\epsilon\rho\omicron\varsigma$ = melyik a kettő közül: a melyik a kettő közül.

De nem folytathatom szerzőnk könyvének részletei ismertetését; nem élhetek tovább vissza olvasóim türelmével, kik különben is jobban teszik, ha magát a tanulságos nyelvtant olvassák át, mint az én bírálatomat, a mely a könyvnek csak egy negyedére terjed ki. Még csak egy-két külsőséget. A görög szók átírásának veszedelmét szerzőnk sem bírta kikerülni: *heteroclesia* és *heteroklesia* ugyanazon lapon (57.) Uj, de nem helyes az, hogy a latin műszók hangsúlyát, legalább könyve első negyedében, a magyar hosszú hangzók jelével ellátja: *vocativus, adjectivum*; de ebben sem következetes, mert ilyen meg rendes: *perfectum, futurum, verbale*. Egyéb következetlenség: *adjectivum* (62. 83. l.) és *obiectum* (219. lap.) Az 58. lapon jobb lett volna *caelum*-ot írni *coelum* helyett. A könyv jó magyarságából kéri a 78. lapon fönn levő 2. jegyzet: «össze nem kell tévesztetni *αἰτή* és *αἴτη* . . . alakokat.»

Ily apró hibákat és mulasztásokat nem számítva, a könyvet igen figyelemre méltó, kiváló munkának tartom. De gyakorlatias korunk azt is kérdi, hogy kinek való e könyv. És e kérdésre eltérők lesznek a feleletek. Schill a Hintner-féle görög nyelvtanhoz írt előszavában a nyelvtanok lapjainak számával argumentál a könyvek iskolai használhatósága kérdésében: Koch 400 lap, Curtius 380 lap, Szamosi 350 lap, Dóczi 330 lap, Hintner 250 lap, Dávid 172 lap. Nem mondom, hogy e sajátságos érvelési mód a középiskolák számára szánt tankönyvekkel szemben teljesen indokolatlan; de hogy a nyelvtanoknak használhatósága fölött is a métermértéknek e már is divattá vált alkalmazásával döntsünk, ez attól függ, hogy ki mit követel egy grammatikától. A ki abban kellő fölvilágosítást kíván a nyelvnek minden gyakoribb, sőt ritkább jelenségeiről is, annak, a görögre nézve, Dóczi derék könyvét jó lelkiismerettel ajánlhatjuk.

POZDER KÁROLY.

Nyelvünk ikes igéi és a Révai szabálya. Irta *Takács Istvan*. Budapest 1887. (36 lap. Ára 50 kr. Kapható az Akad. Könyvkereskedésben.)

Egyik legélénkebb gyermekkori emlékem az ikes igékhez fűződik. A harmadik osztályban én tanultam legbuzgóbban Szvorényi könyvéből nyelvünk szabályait, mégis megesett rajtam az a nagy hiba, hogy mikor az ikes igékből «feleltem» és professorom fölszólított, mondjak egy ikes igét, szegény fejemnek hamarjában nem jutott egyéb eszembe, mint ez: *veszik!* (a minthogy a veszprémi nép rendszerint így mondja a *vesz* igét.) Noiszen volt hadd-el-hadd. «Tē k. sz. s! hát az ikes ige?» förmedt rám a kegyes professor. A kifejezés nem volt éppen nevelő intézetbe való, de ez az «aesthetikai ellentét» annyiival inkább biztosította a hatást:

a szegény bűnös egészen le volt sujtva s azóta a *veszik* alakkal — melyet az egyház férfai oly ünnepies formulával kiátkozott — sohase ségtelenítette meg ajkait. S ama lélekemelő jelenet mindenkor fölmerül emlékezetemben, valahányszor az ikes igékkel esik ügyem-bajom. Nincs is szebb dolog annál, mint mikor legapróbb tetteinket a hazafiság tüze hevíti, s a nemzeti nyelv szent ügye követeli, hogy váltig küzdjünk egy-egy fölöslegesnek látszó rag, sőt hang ellen; mert «Romlott szív és romlott elme . . .» stb.

Az előttünk fekvő füzet szerzője azok közé tartozik, a kik újabb időben először léptek föl az ikes ragozás sérthetlenségének dogmája ellen. Megjegyzéseit már Riedl S z e n d e beiktatta az ő értekezésébe, mely az újabb ikes vitát megindította. («Van-e elfogadható alapja az ikes igék külön ragozásának.» 1873.) De nyomban követte Riedlt egy önálló értekezéssel is (melyet M a g y a r h á z i álnév alatt adott ki: «Öszinte figyelmeztetés az ikes igék divatos ragozásának aaptalanságára» 1873.) Most hát már harmad ízben gyarapítja az ikes ragozásra vonatkozó gazdag vitairodalmunkat, *) s ezúttal a kérdésnek nyelvtanainkban való gyakorlati megoldására is tesz indítványt.

A kérdésnek két oldala van, melyek bizonyos fokig függetlenek egymástól: Egyik — mondjuk a tudományos oldala — az, vajjon ha a mai élőbeszédben nincs is határozottan fönntartva a külön ikes ragozás, megvolt-e a régibb nyelvben, mi czélra és hogyan keletkezett, és hogyan mosódott el ismét, végre mennyiben és hogyan használja a mai nyelv? A kérdésnek másik, gyakorlati oldala: vajjon lehetséges-e és mennyiben lehetséges a mai nyelvszokást határozott szabályokba összefoglalni s

*) Összeállítjuk itt tájékoztatásúl a kérdésre vonatkozó irodalomnak főbb termékeit. Rév a i M i k l ó s főleg Grammatica Elaborationjában foglalkozott vele 1805., azután Versegghy ellen álnév alatt írt három munkájában (Világosvári Miklósi János), Versegghy F.-nek tisztasággal kérkedő tisztátalan magyarsága 1805. (Fényfalvi Kardos Adorján) V. F.-nek megcsalatkozott illetlen moeskolódásai 1806. (Boldogréti Víg László) V. F.-nek megfoglyatkozott okoskodása a T. Magyarágban 1806. — Versegghy F e r e n c z főleg a következő helyeken írt az ikes ragozásról: A Tiszta Magyarág 1805. (96—114. és 164—175. ll.) Analytica Institutiones. (I. 379—409.) A Filozofának talpigazságira épített Felelet. (A többiről l. Nyr. IX. 437., hol egyúttal ismertette van Versegghy vitája.) — Beregszászi Nagy Pál megjegyzései a Tud. Gyűjteményben 1823. (VI. 38—45.) — Az újabb irodalom Riedl S z e n d e föllépése óta: Barna F e r d i n á n d, «Az ikes igékről 1875. — Joannovics György: Az ikes igékről 1877. Végre Szarvas G á b o r nak már emezek előtt (az 1874-diki Nyelvörben) megjelent cikksorozata: «Az ikes ragozás kérdése».

ezeket az irodalmi nyelvnek követendő zsinórmértékül átadni? Foglalkozunk röviden az elsorolt föladatokkal egyenkint.

I.

1. Meg volt-e határozottan különböztetve egymástól az ikes és iktelen ragozás a régi nyelvben? Erre a kérdésre Révaival együtt igennel kell válaszolnunk s nem csatkozhatunk Riedl Szende nézetéhez, még kevésbé Magyarháziéhoz, vagy Versegthyéhez. Riedl szerint «az úgynevezett külön ikes ragozás, a mint Révai felállította s a mint azóta nyelvtanaink tanítják, félreértésen alapszik . . . Révai látván, hogy a nyelvben ilyen alakok fordulnak elő: *orsz vársz kérsz s ír vár kér*, de ezek mellett: *aluszol fekszel iszol* és *aluszik fekszik iszik* stb., azon gondolatra jött, hogy azért mondjuk *aluszol fekszel iszol*, mert a 3. személyben mondjuk *aluszik fekszik iszik*» (Riedl 28. 33.) Ismeretes dolog, hogy Riedl az *aluszol fekszel* alakokat **aluszasz* **fekszesz* helyett dissimilatióból magyarázta vagyis abból, hogy a nyelv az *sz-es* igetökhöz alkalmasabbnak találta az *l* ragot, mint az *sz-et*, melyet a többihez ragasztott. E nézet teljesen tarthatatlan, már csak azért is, mert az *irtál kérnél csaplak*-féle alakokban semmi szükség a dissimilációra, mégis *l* jelöli a 2. személyt. De a régiségből, minél jobban megismerkedünk vele, annál inkább igazolhatjuk azt a tényt, hogy régente a két-féle ragozást általánosan megkülönböztették s annyira nem törődtek a dissimilációval, hogy az ikes ige 2. személyében még akkor is *l-et* alkalmaztak, ha a *tő l-en* végződött, az iktelenében akkor is *sz-et*, ha az igető *sz* végű volt. Tehát pl. *megbékéllel fénylel* stb., ellenben *tész-sz lessz ás-sz oroz-sz*, sőt *leszsz teszsz hiszsz őrszsz* (v. ö. Joann. 56, 57),*) soha sem *megbékéllsz fénylessz teszsz ásol*. Ime néhány példa :

A kivel megbékéllel, valóban megbékéljél. Decsi Adagia 82. Fesletté válol. Pázm: Kemp. 182. Fénlel és tündöklöl Istennek előtte. Ujfalvi: Halotti Én. (Várad 1654.) 34. Így legyen, kívánom, míg tőlem elválol, lelkemnek kimulása! Balassa (Szil. kiad.) 222. Egy kevésse aluszol és egy kevésse szunyadozsz. Káldi: Példab. 24: 33. Ha reggel keressz engem, nem leszek. U. o. Jób 7: 21. —

*) E kötőhangzós alakok megvoltát kétségbe vonta Szarvas (Nyr. III. 18.), pedig maga idézte egyszer (Nyr. I. 413) az EhrC. *lezez* = *leszsz* alakját, és Révai is említett már ilyeneket Pázmányból és Lépesből Gramm. 859 (*leszsz* stb.) és 262 (*őrszsz engem* Pázm. Imáds. 120). Igaz hogy újabban ezek a népnyelvben majdnem nélkül elvesztek, és nem értem, Szvorényi hogy ajánlhatja éppen ezek használatát (Nyelvt. 153. l.: «alkalmasban segédhangzóval használjuk: *ásasz, fürkészesz, üldözsz* ezek helyett: *ássz, fürkészzsz, üldözszsz*»). — Az *orozsz, lessz, teszsz*-félékre kevesebb példát idéztem, mert ismeretes alakok (idézeteket találni Révainál 625, 626).

Vonza z (olv. vonszasz) Corn C. 14. uize z RMNy. II. b. 15. lesz esz
RMK. II. 7. tesz esz 196. lész esz Kár: Bibl. I. 183. tész s sz esz
Hall: HHist. II. 268. lész esz, vész esz Hall: Paizs. 92. 258. ve-
sz esz Erasm: Erk. 30.

Verseghy véleményét, mely szerint az ikes ragozás «tótos,» és Magyarháziét, mely szerint «ez ikes ragozással sz. István királyunk valamelyik nyelvtudósa ajándékozott meg bennünket» — alig szükség czáfolgatnunk. A nyelvünket tanuló idegenről lehetetlen elhinnünk, hogy sz helyett *l*-et használt volna a második személyben, ha soha sem hallott volna *aluszol törődöl*-féle alakokat azoktól, a kiknek anyanyelvük volt a magyar. Hogy pedig mesterségesen csinálták volna az ikes ragozást a latin passiv és deponens igék fordítására, azért nem lehetséges, mert akkor lehetetlen volna, hogy az egész nemzet eltanulta s oly következetesen alkalmazta volna: hiszen nemcsak az íróknál találjuk ezt a szabályos külön ragozást, hanem összes régi leveleinkben is, még a nőkben is! (A csekély ingadozásról alább.)

2. Hogyan keletkezett és mi célra szolgált az ikes ragozás? Hogy mi célra szolgált, azt eldönti az a tény, hogy állandóan ikesek a szenvedő és visszaható igék: *születik, emelkedik, bocsátkozik, rejtezik* (**rejtőzik*) stb. stb. (A visszahatókra nézve csak egy sajátos kivétel van, a mennyiben az *ül ül* képzősek állandóan iktelenek: *conul, fordul* stb.) A reflexiv jelentés világos még az ilyenekben is: *hall-ik, tör-ik, szeg-ik, old-ik, nyör-ik* («a szőr imög megnyövik» DebrC. 80. a *nyő* igéből), *ágaz-ik, kötelez ik* (elavult), szemben a *hall tör*-féle iktelenekkel. Hogy ezekben is ott volt eleinte a reflexiv képző, azt kétségtelenül tesszik a rokon nyelvek, melyek tanúsága szerint az egyszerű ugor reflexiv képző *r* volt. A vogul nyelvben pl. *zol* = hall, *zol-r* = hallik: világos, hogy a mi *hall-ik* igénk is eredetileg **hall-r-ik* volt. Mindebből az következik, hogy az *-ik reflexiv személyrag* (= gör. *-ται*, lat. *-tur*).

Nagyon jelentős körülmény, hogy a régiségben aránylag csekélyebb számmal vannak a nem reflexiv ikes igék, minők *bizik, nyílik, válik, késik, lakik, szünik* stb. S még ezek is részben visszaható igéknek tekinthetők vagy legalább ilyenekkel egyértékűek: *bizik* = *bizakodik* (bízsa magát); *nyílik* = *nyitódik, nyitattik*; *válik* = *változik*. — De a többi is megmagyarázódik minden erőtetés nélkül a reflexiv alapjelentésből. Az *-ik* ugyanis passiv és reflexiv kifejezéseken kívül rendszerint csak intransitív igékben fordul elő. Már pedig van nyelvünknek egy sajátos szó-kása, melyet részletesen tárgyaltam és számos példával bebizonyítottam a M. Nyelvörben (VII. 485—493.), s mely abban áll, hogy az igéknek intransitív voltát reflexiv alakkal szereti külsőleg megjelölni, úgy hogy a magára-ható alakkal az alanyban magában ható s másra át nem ható cselekvést fejezzük ki. Pl. *imád* : *imádkozik, hálál* :

hálálkodik, csúfol : csúfolódik, titkol : titkolódik és számtalan más ilyen, Továbbá *élődik, növekedik, eszmélkedik, tréfálódik : késődik, késelődik, késlekedik ; nyújtózkodik, vetkeződik* stb. stb., melyeknek már alapszavuk is intranszitiv, sőt reflexiv jelentésű. Itt tehát oly reflexiv alakokkal van dolgunk, melyek nem reflexiv jelentést, hanem csak intranszitiv jelentést fejeznek ki. Ide tartoznak már most mindazon ikes igék is, melyeket reflexiv személyragokkal ragoztak, a nélkül hogy valóságos reflexiv vagy passiv igék lettek volna, minők *bán : bán-ik* (az előbbi mintegy «bajnak tart», az utóbbi «bajlódik»), *múl : mülk, lép : lépik* stb. Hiába ócsárolja tehát Verseghy Molnár Albertet, ki ezen ikes igéket *deponensek* nek mondja, mert csakugyan egészen úgy keletkeztek s úgy viszonyulnak az igazi reflexiv igékhez, mint a latin és görög *deponensek*. (V. ö. Révai : Gramm. 1043. Nyr. VII. 487. 489.)

Az imént előadottakból érthető az az érdekes jelenség, hogy egyes igék, melyek minden egyéb jelentésbeli különbség nélkül transitív és intranszitiv minőségben szerepelnek, az előbbiben iktelen, az utóbbiban ikes ragozásuk.*) Példák :

János ev. 6 : 58. Qui manducat me, et ipse vivet propter me : Ki engemet eszen, él ő is én érettem. Pesti. Az ki engem en d, ő is élni fog én érettem. Sylv. A ki engemet eszen, él az is én általam. Kár. A ki eszen engem, ő is él én érettem. Káldi. (Igy még : a ki eszen engemet, Kár : Credo 26 ; a ki engemet eszen, Telegdi : Evang. II. 396b. Ellenben ugyanezek mind ikes alakkal fordítják az 52 vers tárgynélküli igéjét : Si quis manducaverit ex hoc pane vivet in æternum : Valaki ez kenyérbe eszik, örökké él. Pesti. Ha ez kenyérben éndik valaki, örökké él. Sylv. Ha valaki eszik e kenyérben, él örökké. Kár.) — Ottogból eszen meg tégedet tűz : ibi comedit te ignis. Bécsi C. Nahum 3 : 15. — Sustinetis, si quis vos . . . devorat. Pál II. Kor. 11 : 20. Elszenveditek, . . ha valaki titeket meg eszen iszon («si quis esu et potu rem vestram absumit» fordítja Révai). Komj. Eltűritek, ha . . . valaki meg-

*) A kik eddig tárgyalták e különbséget (Révai 863, Kassai : Magyar Nyelvtanító Könyv 199—205, Szvorényi 234. §. jegyz., Barna 30), többnyire az 1. s 2. szem. tárgyra akarták szorítani az iktelen ragozást (*engem, téged esz*), és Kassai szerint «szenvedhetetlen szólás *bort iszok, húst eszek*, mert hús, bor nem személy». Joannovics más esetekre is megengedi (28, 47), de az ige jelentésének megváltozását tűzi ki feltételül. Takács (18, 20) az *eszek* alakot más tárgynál is megengedi, de az *esz* alakot csak 1. 2. szem. tárgy mellett. Ezen megszorítások mellett (melyeket idézeteink szerint a nyelv nem tesz meg mindig) csináltak az utóbbiak olyan iktelen példákat is, melyeket tisztán elméletük kedvéért kellett faragniok, holott a köz nyelvszokással ellenkeznek : «a ki minden törvényt *kijűtsz*» (Joann.), «Gyuri mindig *kijűtsz* benneteket» (Takács), «ha *elesküsz* engem az apám, a Dunába ugrok» (u. a. a. könyomatu mellékletben).

eszen, ha valaki vonszon rajtatok . . . Kár. — Szemedbe szépet szól, de hátul megeszen. Pest: Fab. 53b. A sok irigy majd megöszön. Kriza 29. Megint eszen-e a faranc? [szinte szék.] Nyr. II. 231. A méreg szinte megesz néha boszuságomban. Kisf. S: Tátika 2: 4. Megöszöd? dejszen mög is ösz a fenye tüle. Nyr. VII. 377. — Ha engemet inneg-tova [ezentül] az palota előtt találandsz, é g y m e g mindjára engemet. Pesti: Fab. 78. b. — Zelus domus tuæ comedit me. Psalm. 68: 10 Te háznak kedvessége me e e w n [olv. meg ő n] engemet. Kesztc. és KulcsC. Te háznak kedvelése me e ő n engemet. DöbrC. A te háznak buzgóságos szereteti ő n m e g engemet. Pestj (Ján. ev. 2: 17.)

Zsolt. 104: 35. Comedit omne fœnum: Ű földökben minden füvet meg ő n és ű földöknek minden gyümölcsét megövé, DöbrC. Vitéz módra jár vala köztök [a békák közt a golya], és a melyet talál vala, megeszen vala. Pesti: Fab. 16b. A farkas mindenféle juhokat megeszen Mad: Préd. 577. A ruha, melyet a moly megeszen. Kár: Jóh 23: 28. I h a t a r r a h i d e g v i z e t Nyr. VI. 227.

Pluit ignem et sulphur de celo: E s e t ű z e t és bűdös kénest mennyből, MünchC. (Igaz, hogy ez tárgy nélkül is előfordul iktelenül u. o. és egvebütt, l. alább.) A kút a víz helyében o l a j t folya és s z á r m a z a magából. DebrC. 55. K i t a z vadkan nagy rohanással me g f u t a m a [különben mindig ikes] Pontian. 49. P a p f é k l o v a t, s ő r d ö g bűnös. Decsi: Adagia 204. Kisv: Adag. 211. [különben fikik, mint bakkik, bagzik stb.] Egy jó esmerőm d o l g o z m o s t e g y e t [egy társalgó könyvet]. Királyi Beszélő. 1749. 46. K e v e s e t és ritkán d o l g o z o k. Ar: Élet. 107. — I g y m e g s z o k, és me g s z o k i k s t b.

Azonban igen gyakran megtörténik, hogy áthatolag is használjuk magukat az ikes alakokat, s erre már régi nyelvelméleinkben találunk példákat (más régi példák Révainál 863):

Ján. ev. 6: 58. K i e s z i k e n g e m e t, és ő é l é n é r e t t e m. MünchC. Ki engemet eszik, ez én erőttém él. WinkC. = NádC. 16/17. — Zsobrák ember, még azt is siratja, a m i t m e g e s z i k. Kovács: Köz. 150. Annak lakó helye tömlőcznek feneke; a k i a b b a ö s z i k, keserű a leve. Szeged Népe II. 26. Idvezlek téged, első vére a bűnösnek, m e l y e t a föld i s z i k. Kaz: Munk. II. 129. — Rémitő sárkány, a k i m i n d ű n h ó n a p b a e g y s z ű z l á n y t ö s z i k m e g. Nyr. IV. 232. — Fél diónyit megeszik benne. PP. (Nyr. XII. 223.) A juh igen kényes, n e m e s z i k m e g m i n d e n t. Misk: Vadk. 204. Megiszik egy akó bort. Nyr. VI. 470. A m i t k i v á n, i s z i k, é s z e n [rímben] Gvad: FNót.* 81. — Megihatjátok é a poharat, m e l y e t é n m e g i s z o m. Bíró Márt. Unnep. D. M i n d e n t m e g e s z e m é n, csak a disznóhúst nem. Gyarm: Nyelvm. II. 231.

A szelid bárány két anyát i s z o p i k. Vtk: Munk. II. 166. Az ember me g s z o k i k m i n d e n t. Jók: RabR. III. 49. (A baraczkfa piro-sat virággzik stb. l. Nyr. XV. 112.) — Sokat s e z a b á l j á l. Felv: SchSal. 18.

Ezt a jelenséget nem nehéz megmagyaráznunk. Az ikes alak egyrészt azért léphetett az iktelen alak helyébe, mert a két kifejezésnek lényegében nem volt különbség, másrészt, mert ezekből az igékből az ikes alak sokkal gyakoribb használatú volt. Ugyanezt a terjeszkedést

látjuk néha más deponens igéinknél is, azoknál, melyekben az *-ik* előtt világosan megvan a reflexiv képző; például: Dícséretet s hálát adakozni [= adni, EhrC. 162.] Öltözik [= ölt] új orcát megelégedtsége jeléül. (Dayka.) Arca elszántságot öltözék [= ölte] magára. (Vör: JCæs. Más példák Nyr. XV. 110.) — Hasonlókép tartják meg a latin deponens igék is reflexiv ragozásukat, ha accusativussal vannak szerkesztve.*)

Az eddigiekből világos, mi volt célja az ikes ragozásnak. Az *-m*, *-l* *-ik* féle ragok a reflexiv (és passiv) igék személyragjai voltak, úgy hogy a reflexiv viszony nemcsak a képzőben (*-koz* *-ód* stb.) volt kifejezve, hanem azonfölül a személyragokban is. (A finn nyelvnek is van bizonyos célra külön reflexiv személyragozása, még pedig szintén csak az egyes számban; l. Budenz F. nyelvtanát, 2. kiad. 59. 63. ll.) — Hogy, hogyan keletkezett a külön igeragozás? mi az az *-ik*? miért szorítottak a præsensben stb. éppen az ikes igékre az *-m* és *-l* ragok, holott más alakok tanúsága szerint (*irtam*, *házam*, *irtál*, *irnál*) *-m* és *-l* általános ragjai az 1. és 2. személynek? mindezen kérdések és kétségek fejtegetésétől tartózkodom ezúttal két okból: 1. mert eddigelé úgy is csak hozzávetésekkel felelhetünk rájuk; 2. mert a felelet egészen közönyös a bennünket foglalkoztató kérdésre nézve. Ha valamely szóalaknak jelentését és használatát megállapíthatjuk több százéves gyakorlatból, akkor egészen fölösleges az ilyen szóalaknak az őstörténet homályába vesző eredetét vizsgálni.

3. Miért mosódik el a két ragozás közti különbség? Ennek az okát már fönt is megsejtettük, mikor az *eszik* alaknak *eszen* helyett való használatát tárgyaltuk. Mióta a nyelv az ikes ragozást a reflexiv igéből átvitte az intransitivum jelölésére (ez pedig már a HB. idejében megtörtént, v. ö. *evék*, *ennéik*): azóta az ikes ragozás magában viselte a romlás csiráit. A transitivum és intransitivum közti különbség nem szótani, hanem mondattani különbség, s az ige jelentése, akár tárgyesettel, akár a nélkül használjuk, ugyanaz marad, s így kétféle szóalakra szükség nincs. S éppen, mert jelentése nem változik az igének, ha tárgy járul is melléje, azért alkalmazták az olyan igék ikes alakját, melyek többnyire ikesen szerepeltek, ott is, a hol tárgy kísérte őket: *eszik valamit*, e helyett *eszen valamit*. Ennek aztán az volt a következése, hogy a két alak közti különbség egyáltalán elkezdett gyengülni, halványodni, úgy hogy aztán egyes igéknek tárgy nélkül is megint iktelen alakját kezdték használni, vagyis kezdték a kétféle ragozást minden kü-

*) L. «Visszaható ige tárggyal» cz. cikkemet Nyr. XV. — Viszont iktelen alak szerepel az ikes helyett, de nyilván csak a ritmus kedvéért, a következő tréfás mondókában: «Ha gyün kentök, lősz kentök; ha hoz kentök, ősz kentök» Nyr. III. 30.

lönbség nélkül alkalmazni. Például: A *zabál* ige tárgy nélkül rendszerint ikes volt a régieknél (*zabállik* Pázm. 390. Csisio O3), de valamint fönt találkoztunk ezzel a szabálytalan ikes alakkal: *Sokat ne zabáljál*, szintűgy találunk viszont tárgy nélkül iktelen alakot már a XVI. század végén: *Ital miatt meg ne zabáljon*; ne potu ingurgitetur. Erasm: Erk. 43. — Más példa: Tárgy nélkül ezt mondták *mulik*, ellenben tárgy mellett pl. *fölül-mul valakit*. Minthogy az intransitivum a 3. személyen kívül ritkán fordult elő, a ritkább 1. és 2. személyre elkezdett hatni a transitivum analogiája s innen az ingadozás már legrégibb emlékeinkben: *Kimúlók* EhrC. 62. Hogy az jó idő hejába el nem múljon. Pesti: Fab. 62b. (rínben; de u. o. 66b: Minekelőtte ez világból kimulom.) *Múlsz ki*, Lép: PTük. 318. 414. (de: Az úrban müljál ki. Lép: FTük. 172. *kimulom*, *múljam ki* 225, 226.) — Rendszerint megkülönböztetik régi íróink a trans. *fedd* (*valakit*) igétől az intr. *feddik* (*valakire*) igét, de megesik az is, hogy a kétféle alakot vegyest s különbség nélkül alkalmazták; pl. «Hogy az apád ne fegyen read . . .; mint ez senkire nem feddik, úgy az én apám is és én reám ne feddhessen» Born: Evang. IV. 857. (id. RMK. II. 476.)

Ki kell emelnünk még egy körülményt, mely nagyban előmozdította a két ragozásnak későbbi összezavarását. Az ikes (reflexiv) ragozást ugyanis nemcsak a transitivumtól való megkülönböztetésre alkalmazta nyelvünk, hanem — eleinte ritkábban, később mindig sűrűbben — olyan igéknél is, melyek iktelen alakjukban sem szoktak tárggyal járni. Intransitiv voltukat úgy látszik szembetűnőbbé akarták tenni a reflexiv ragozással, ép úgy, mint pl. az *eszmélkedik*, *tréfálódzik*, *késlekedik* féle igékét a reflexiv képzőkkel. Valamint ezeknél, úgy amazoknál sem volt kényszerítő szükség a reflexiv alakra, és csakugyan azt látjuk, hogy már a XV—XVII. századokban, melyek még az ikes ragozásnak klasszikus korába esnek, egész sereg intransitiv igének kétféle ragozása van minden jelentésbeli különbség nélkül, pl. *álmadozok* *álmadozsz* *álmadoz* = *álmadozom* *álmadozol* *álmadozik*. Minthogy erre a körülményre eddig kellenél kevesebb figyelmet fordítottunk, bővebben idézem a példákat:

a) *Alszik, fekszik, nyugszik*. Révai említi már az *alszik fekszik* kettős ragozást (Gramm. 873—4) s a BécsiC.-ből ezeket idézi: *aland dormierit*, *aluszon, fekszen, fekszek*.*) Legföltűnőbb az ingadozás a BécsiC.

*) Különös, hogy Joannovics még 1877-ben sem ismeri ezt a *fekszek* alakot, mert azt mondja (8), hogy *fekszen* is ikesen van ragozva a codexekben; hisz akkor mindenekeelőtt nem *fekszen* volna, hanem *fekszik*. U. o. több hiba is van. Jászay után (RMNy III. k. XXXIX.) ismétli, hogy «csak az *alusz* (*aluszsz*) 2. személy tér el a szabálytól». Hát *aluszon* ikes alak? —

7. lapján (Ruth 3: 10, 13, 14): «Az felele: . . . nyugogyal az éjjel . . . alog holvaliglan; és úgy aluec éjnek elmúlásaiglan». Más példák: «*el aluzok és el nyugozom*» KeszthC. 4. zsold. 9. ugyanígy KulcsC., de már DobrC.: «*el alozom és el nyugozom*»; ámbár maga a DöbrC. is azt mondja 478: «*En alozok és én szívem vigyáz*»; *fekzők* NagyszC. 67; *megnyugoszok* LevT. II. 32. — 2. *aluz* WeszpC. 53. JordC. 506. *aluzz* ÉrdyC. 133b. 633b. ÉrsC. Pesti: Evang. 104. *aloz* DebrC. 330. 344. 614. stb. *fekwz* NádC. 520. *fekkez* ÉrsC. 240b. TelC. 253. *fekez* BodC. 13. — 3. *alozon* MünchC. 28. *fekzen* EhrC. 156. *fekszön* Szék: Zsold. 47. (*alwzyk* JordC. 380. *ffekzyk* 375. *nyugozyk* KeszthC. 22. *nukzik* TihC. 22. stb.) — 4. háborúlván *el aluk*: dormivi conturbatus 56. zsold. 5. KeszthC. és KulcsC. háborúlván *el alok* DöbrC. (*el alom* dormivi u. o. 17.) betegül *fekewk*: infirma jacui EhrC. 74. (v. ö. *le feküüm és el alom* Szék: Zsold. 157.) — 5. az csillag *meg aluua* DebrC. 330. (*meg aluek* 6 szívök KeszthC. 335.) — 6. *na én etalandok* ÉrsC. — 7. midőn 6 vele *aland* BécsiC. 113. (*fekendyk* RMNy. IIb. 266.) — 8. *alogyak* PeerC. 181. *fekednyek* MA: Tan. 754. (*allogtam* VirgC. 115.) — 9. *alog* VitkC. 58. *alegy* CornC. 161. *alug* Mel: Sz. Ján. 143. *feleg* BécsiC. 6. *feküdy* Decsi: A dag. 139. (*aludgy*, *nyugodgyál* MA: SB. 94.) — 10. *alwgyon* KeszthC. 354. CzechC. 27. *fekyön* CzechC. 28. *fekyen* ThewrC. (*alwgeek* ÉrdyC. 607b. *aludgyéc* Kár: Bibl. I. 180.) — *Aludnék* alakot az 1. és *aludna* alakot a 3. személyben nem találtam. — *Athat*, Balassa (Szil. kiad.) 27.

b) z-képzős igék: *örvendöz* TelC. 41. stb., de: *ewruendezyk* EhrC. 81. *erwendezyk* JordC. 685. *ewruendezyk*: exultabat EhrC. 98. *ewruendezek* Mad: Préd. 126. — *egödöz vala*: ardens erat MünchC. 167., de: az isteni édességgel *el boritozom*, és az ő boldogságával *meg egödözöm* NagyszC. 116. — *almadoz* [olv. *álmadozsz*] ÉrsC. 30b., de: *almadoznek* [3. szem.] u. o. 527b. DebrC. 520. — *figyelmezz* Com: Vest. 99. *figyelmezzem* Tof: Zsold. 635. (régibb iktelen alakot nem idézhetek), de: Izrael nem *figyelmezeek* én hozjám: I. non intendit mihi KeszthC. 214. = KulcsC. 203. kicsoda *figyelmezie* erre? MA: Bibl. II. 36. *figyelmezzel*: auscultat, GBölcsek M. 6. *figyelmezzék* Bethl: Élet. 6. — *ingadoz* PeerC. 43. Helt: I. CCc3. stb., de: *ingadozik* Mad: Préd. 162.

c) Más képzős igék: *rohan* és *rohanik*, pl. *rohanol* Lép: FTük. 43. *rohanik* 53. PTük. 410. — *pattan* és *pattanik*, pl. *pattannyék* Zvon: Pir. 234. — *folyam* és *folyamik*, pl. *fol'amz* OrthHung. 10. *folamiac* Szék: Zsold. 69. *folyam* és származik MA: Scult. 483., de: *folyamek* cucurrit JordC. 715. 779. *folamneiec* (= *folyamnék*) TelC. 24. *folyamyk* KulcsC. 71. stb. — *fesél* és *feselik*, pl. *fesöl* GuaryC. 43. *feslend* JordC. 462. *megfesele* TelC. 303. *ki-fesél* Pázm: KT. 9. *feselhet* Medgy: 6. Jaj. II. 13., de: *fesleek* scissum est JordC. 462. *fesellyél ki* Pázm: KT. 454. *feselhetik* Illy: Préd. I. 183. — *bomol* és *bomlik*, pl. *meg bomol* Pesti: Fab. *elbomla* 1659. ErdTört. IV. 295., de: *felbomlik* Pázm: Préd. 237. stb. — *omol*, *romol* és *omlik*, *romlik*, pl. «a ház leomlik, elromol»! Com: Jan. 105. *megromla* Lép: FTük. 15., de *megromlék* u. o. (az *elromlék* alakot Révai is idézi Pázmán-

U. a. lapon a Lev. Tárból idéz egy *meges* igét, pedig ennek ott semmi értelme sem volna, hanem *megyés*-nek kell olvasnunk: Mely szőlő *megyés* uramnak más szőlejével! — V. ö. még Kazinczy állítását: *Nyugszom alszom* kétféleképp conjugáltatnak . . . id. Szvor.: Fejlőd. Tün. 20.

ból, Gramm. 953.) — *hámol* Meliusnál és *hámlik* Decsinél stb. (NB. Hogy *omol romol* és *omlik romlik* közt valami különbség volna jelentés tekintetében, mint Pereszlényi véli CorpGramm. 499, 506, annak a nyelvszokásban semmi alapja nincs.) — *betegl*: infirmatur MünchC. Ján. ev. 11: 2, 3. *beteglene* CornC. 423., de: *beteglik* WinkC. 324. *beteglehem* ÉrsC. 204. — *zöldell* és *zöldellik*, pl. *zöldellők*: *vireo* C. *zöldöllők* MA., de: *zöldelem* Com: Vest. 150. *zöldellyel* MA. Scult. 13. — *ebédel vacsorál* és *ebédlik vacsorállik*, v. ö. «vigan ebedgyel (ebéd(l)jél) és vacsorálj» Debr. Kalend. 1619. B8. — *merészel* és *merészlik*, v. ö. *merezenek* (3. szem.) ÉrdyC. 625b. — *merész* és *merészik*, többnyire *ikes*, de v. ö. «Egyebet ne merez (meréssz) tenni» LevT. I. 384.

d) *Vál* és *válík*, *aggj* és *aggjik*, *szök* és *szökik*: hogy *tóled elváljam*, Balassa (Szil. kiad.) 191. nincsen semmim, kitől nehezen *válnám el* LevT. II. 281. *megevalom* Amade: Vers. 87. *vátol*, l. fönt 1. szakaszunkban; de: *walhat* ÉrsC. 459. kétfelé *walion* LevT. I. 161. *elváljak* Zr. (nem rímbe). id. Joann. 9.) *válhatna*, Matkó: BCsák 425. (a 3. szem. *vál* alakot nem találtam régebben, mint a XVIII. sz. elején. de azóta elég gyakran: Thaly VitÉ. II. 227. Kisv. Adag. 12. Biró: Angy. 69. PhilFlor. 58. Kovács: Közm. 126.; újabban Győry V. Shak. XIII. 205, 276, de népdalban is hallottam: Ne masérozz, igyá má', jobb egészségedre vá'.) — *aggik*, *senescit*: Lép: PTük. II. 122., *angitur*: Ben: Vers. 218. *agynom* Thaly: VitÉ. I. 404., de: *aggjon* exolescat Prág: FSerk. 250. *aggj* 'törődik vele': Fal: NE. 43. stb. — *szökék* BécsiC. 81. stb., de: *zöc* TelC., Pesti: Fab. 77b. MA. 17. zsolt. *szökj fel* RMK. I: 161. — Így van még a régieknél *hat* és *hatik*, *kezd* és *kezdik* s talán több is.

Az iménti idézetek még nem ingatják meg első tételünket, mely szerint a két ragozást régente általánosan megkülönböztették; mert ha találunk is kettős természetű igéket, minők *eszen eszik*, *aluszon aluszik*, *örvendez örvendezik*, *aggj aggik*, ezek nem szabálytalanok, hanem mind a kettőt végig ragozza a régi nyelv, egyiket az iktelen, a másikat az *ikes* minta szerint. A szabálytalanság s a zavar csak ott kezdődik, a hol egyazon igének kétféle alakjai egymással vegyülnek. Ilyenféle jelenségekkel már eddig is találkoztunk, a hol pl. az *ikes* alak tárggyal is előfordúl, pl. *engemet eszik*, vagy a hol két egyenlő természetű ige eltérő ragozással van egymás mellé téve, mint «nyugodjál az éjjel, alodj holvaliglan», «elaluszok és elnyugoszo» (a), «a ház leomlik, elromol», «ebéd(l)jél és vacsorálj» (c). Találkoztunk fönt már egy olyan példával is, melyben egy igének következő alakjai voltak együtt: «fedden, feddik, feddessen», mind a három intransitivum, de kettő a transitív *fedd* analogiájára van ragozva. Szintúgy magyarázódik Pereszlényinél ez a ragozás: «mülom, mülsz, mülík» (a mit Révai is idézett már 244 azzal a megjegyzéssel, hogy «deflectit a recto usu»). — Azonban az a szabadság, mely idézeteink bizonyosága szerint annyira el volt terjedve s abban állott, hogy számos tárgyatlan ige kétféle ragozást vehetett föl, lassankint meglazította — hogy úgy mondjam — az olyan igék fegyelmét is, melyeket nem illetett meg a kétféle ragozás. Innen van, hogy —

eleinte ritkábban, később gyakrabban — találkozunk egyes iktelen alakokkal olyan igékből is, melyek különben általában ikes-ragozásúak. Codexünk korában még alig-alig találunk efféle szabálytalanságot (pedig adataim legalább tíz évi megfigyelés eredményei), s a miket találunk is, részben csak látszólagos kivételek:

Üvölts, ki nem *fiazzs* (*fiaz-sz*): clama quæ non parturis DöbrC. 308. (különben mindenütt *fiazik*.) Bel *telyen* én szám dícsérettel. KeszthC. és KulesC. 70. zsolt. 8. (talán tollhiba e h. *telyek*, mint a DöbrC. írja; amazokban is pl. *meg telyk* 71 : 19.) — Hová δ szent malasztjának miatta minket is *meltoztasson* vinni. ÉrdyC. 45. (nyilván a «minket» tárgy kedvéért, de már LevT. II. 281 illet is olvasunk: «ha Kd nekem méltóztat írni».) — «Mikoron *lakoznaa*, kéré az úrfiú» ÉrdyC. 643. alkalmasint tollhiba e h. *lakoznaanak*, a mi szintűgy oda illik.

A XVI. században később is elég ritka a szabálytalan ragozás:

Erőkögy (és *törekegygel*) 1545. LevT. I. 28. *Forqódna* (Bogáthinál, rímiben) RMK. III. 413. Semmiképpen nem *kelletné* megírnia Istennek képét, Monoszl: Kép. 10. (talán a tárgy miatt; v. ö. Kikhez kellett-eiecs ragaszkodniok, Monoszl: Apol. 2.) A hová ménendesz, oda mégyek, és valahol *lakándasz*, ott *lakom*. Kár: Bibl. Ruth 1 : 16. (a Bécsi C. ben *lakozandol*.)

A XVII. században már valamivel gyakrabban találunk ilyeneket:

Merevedec: obrigeo MA. *Félemlek*, *fölugra* Zr. (mind a kettő rímiben, Joann. 10.) *Megszüinsz* a minket csodálástul. Czegl: Dag. II. 6. *Érkeze vala* Hall. HHist. III. 31. *Hanyatlyon* MA: Scult. 629. *hanyatolyon* Mon Hist: Írók XXIII. 588. Kívánja halálát, hogy *elosoltasson* és Krisztussal lehessen. Pázm: KT. 37. Az Isten neve gonoszul ne *hallasson*. MNyil: Zsolt. 91. *Jót cselekedjen*. Tasi: Préd. (1640.) 90. *Megelégedhessen* Szathm: Dom. 126. — Nem *eshet* veszélybe. Medgy: 6. Jaj. VI. 37. — *Értekezhethetne* (1696) LevT. II. 400.

A XVII. századdal vége szakad a külön ikes ragozás korának, legalább az országnak nagyobb részében. A XVII. sz. vége felé már sűrűn találjuk a «szabálytalan» alakokat. Pereszlényi (1682) nyelvtan-író létére már ilyen paradigmákat ad: *múlom műlsz műlik, válom válsz válik, botlom botlasz botlik, fénylem fénylesz fénylik*. (CorpGramm. 500.) Kövesdi Pál kis nyelvtanában (1686. u. o. 568—571.) ilyen példák vannak: *gyönyörködök, gyönyörkedel et gyönyörkedsz, gyönyörked (!) et gyönyörkedik; eszem, evék, iszom, ívék, (»evém, ívám directe» azaz a tárgyas ragozásban !), lakok, lakj; szerettettetek, szerettettétél, szerettettete; szerettettesem, szerettettessél, szerettettessen; szerettettetine; szerettettetend stb.* — És Gyöngyösi Murányi Vénusában: *kellessen, nevelkedjen; tünne, történne, futamodna, illene; meymjil, bujdos* (id. Joann. 9.), *futam* u. o. 2 : 245. *tün* Char. 317. «Kemény» 7. — A XVIII. század közepe felé

Bíró Márton és Faludi Ferencz művei már tele vannak az ikes igéknek iktelen ragozású alakjaival, így később Dugonicséi, Kazinczyéi stb.

Midőn a régi szabályosság és következetesség lazulni, bomlani kezdett: nem csoda, hogy viszont az ikes ragozás alakjait át kezdték vinni olyan igékre is, melyek nem voltak ikesek. Példák:

Én nem tudom, miképpen én *megmaradhassam* (1558) RMNy. III b. 23. Aratásának ideje hogy *elközelgetnék* (rímben) RMK. II. 339. Hogy latorságáért *lakolnék* meg: ut scelus lueret. Forró: Curt. 487. *Megholondulnám* búmban. LevT. II. 115. *Meghocsájék* a jámbor [megbocsásson] GKat: Titk. 325. *)

4. Mennyiben és hogyan különbözteti meg a kétféle ragozást a mai élőbeszéd?

Az imént előadott zavar mind inkább elharapódzott, s ezt előmozdította az a körülmény, hogy a szenvedő igék, melyeknél az érthe-tőség leginkább kívánta a megkülönböztetést, mindinkább kimentek a használatból. Azt mondhatjuk, a XVIII. század eleje óta a magyar beszédben nincs határozott különbség a kétféle ragozás közt. Az ikes igék fölvették az iktelen ragozásnak egyes alakjait s viszont — bár ritkábban — az iktelenek az ikeséit. A zavarból némely új fejlemények válnak ki, mert midőn a kétféle alak közti functióbeli különbség elmosódott, a nyelv fölhasználta őket új különbségek tételére, — tehát az úgynevezett differentiálást látjuk itt, mely megfelel az anyagi világban észlelt természetes kiválasztásnak.

a / Az 1. személy *-m* ragját, általán véve, kerüli az újabb népnyelv, még pedig nyilván azért, mert az *-m* a tárgyas igealak állandó jele a tárgyatlan *k*-val szemben (a perfectumban nincs ugyan *-k*, de itt minden igének *-m* a személyragja, nemcsak az ikeseknek). Példák *k*-val:

Eltöngődök [1696-ból szárm. versben] Thaly. Adal. I. 228. *tenyődök* (1708) u. o. 219. *virágzok*, Bíró: Ünnepe V. (1741.) «*Ázok, fázok, izzadok*» Amade: Vers. 235. *Fohászkodok* (1727) Thewr: Nyikinos. 29. Kónyi: Abel 183. *panaszolkodok* u. o. 178. Térdre *bukok* Kaz: Lev. I. 5. Mint *illek* én . . . ? u. o. 229. és Kaz.-Berzs. Lev. 202. *fénylek* u. o. 125. (Érkez-zek Dug: Szer. I. 216. stb. Minek *veszekedjek* . . . ? Mikszáth, PHirlap 1886. 225. sz.)

A népnél ma ezek általánosan el vannak terjedve, kivéve a szélről fekvő s valamennyire elszigetelt nyelvjárásokat, minők jelesen a

*) Efféléket itt-ott későbbi íróknál is olvasunk: *olvadom* (rímben) Amade: Vers. 76, 156; *gyúladom* 181. *mozgom* Kaz.: Lev. III. 212. «De végre is mit *nyavalygom* én a leírásával, mikor megírta ő, a költő?» Teleki S. «Egyről másról.» («P. Koltón».) — A *leszel, írjál, írjék, sirhatnám* alakokról alább szólunk.

székely s a göcseji, melyek különben is nem egy régiesség megőrzésében találkoznak (V. ö. «A m. névragozás» cz. munkámat 76. lent. De azért itt is vannak ingadozások, pl. «Két szép lány szeretőm, melyiktől búcsúzunk? Egyiktől búcsúzom, a másik haragszik». Kriza 16. S a göcseji azt mondja ugyan: *dolgozám, dolgoznaiuk*, de másfelől *lássál* stb. l. Budenz-Alb. 166—7.) — De egyes igék egyebütt is tartogatják még az *m*-et, olyanok t. i., melyek igen gyakori használatúak s így kevésbé vannak kitéve az általános analogia hatásának; ilyenek *eszem, iszom, nem törődöm vele* stbeff., ámbár *eszek, törődök* is hallhatók (*megiszok* két pohárral Nyr. II. 513).

b) A 2. személyben az *ikes* igék többnyire elfogadták az *sz* ragot: *elégedhetsz*, Orczy: Költ. H. 27. *kevélykedhetsz* Kaz: Lev. 1. 368. *béretődsz* Csok. *születsz, törekedsz, illesz* Berzs. (lev. Kaz. 34, 50, 208.) *pacsálkods* Nyr. VI. 424. stb. — De az *sz z* végű igék a sziszegő *-szasz -szesz* stb. hangcsoport ösztönszerű kerülésével megtartották *l*-es alakjukat; így *alszol, feléssel, törekszel, cselekszel emlékezel, ütköszöl, esel* s nagyszámú társaik. Sőt analogiájukra ez a dissimiláló irányzat tovább terjedt s így lettek az ilyenek: *reszel, hiszel* 1616? Balásfinál, l. Nyr. III. 405. «Te engemet *gyalázol*, elvesztesz Mik: MulN. 186. *lészel* Haller L: Tel. 313. Fal: NU. 210. *nevezel, végezel* Kaz: lev. Berzs. 3, 43; *riszel, levelezel, érzel* Berzs: u. o. 49, 76, 180. hírt *hozol* Szász K.-Ebers: Polgárm. II. 148. stb. — Nyelvtanban először 1760-ban van említve Ádaminál 84. l. «Man höret auch *olvasol* statt *olrassz*.» Már Kazinczy azt tartja: «*Figyelmezz* rosszul van mondva *figyelmezel* helyett.» (Lev. 1. 346.) S egy 1857-ben megjelent nyelvtanunk is (Kovács: Prakt. Ung. Sprachl. 87) szabályúl állítja föl: «Die auf *s, sz* und *z* endigenden zeitwörter nehmen in der 2. person statt des suffixes *sz* wegen der leichtern aussprache die suffixe *ol el öl* auf». (V. ö. még Szarvas Nyr. III. 72 és Joann. 44.) — Ezen az úton, kivált a *z*-végű igék nagy száma miatt, az *l*-es alak annyira elszaporodott, hogy át-átcsap másféle igék ragozásába is; pl.: «Így *hagyl-e* minket tündér szerencsére? és *kiteszel* sokszor ezernyi veszélyre?» — Orczy: KöltH. 24. Ha nem kételkedel *s tartol* barátodnak... Phil. Flor. 6. *vezetöl*, Dug: Szer. I. 119. 169. *megretöl* 246. (ezeknek «engem» a tárgyuk, de más tárggyal is:) *hallgatol* u. o. 268. *adol, mondol, szere-tel, kapol* (a népnyelvből) Joann. 44. — Így aztán nem csoda, hogy *lakol, házasodol, ismerkedel*-féle alakokkal is elégszer találkozunk a népnél, melyek részint az *l*-nek ezen újabb elszaporodásából, részint egyes rokonértelmű igék behatásából (*gondolkozol: gondolkodol*, v. ö. Joann. 44.), részint végre az irodalmi nyelv hatásából eléggé megmagyarázódnak. — Csak az *l*-es igék kerülnek mindig az *l* személyragot, tehát csak *válsz, nyúlsz* stb. szokások, s csak nagy kivételkép találkozunk ilyesmivel: «*Étel-e* még vagy meghaltál?» (egy népballadában: Fehér László...)

c) A 3. személyben az ikes igék általában megtartották az *ik*-et, ámbár vannak példák arra is, hogy iktelen 3. személy áll szemben a régi ikessel. — Ikesek voltak pl régente ezek: *lépik, pökik, szökelik, térdeplik, küzdik* (eredetileg *küszödik, küszódik* = küszködik). Néha egy-egy író s egy-egy nyelvjárás tovább megy s másoknál is elejti az *ik*-et, legalább alkalmilag. V. ö. *múl* Kaz : Lev. I. 18. Shak. II. 199. Vajda : Kis. Költ. 99. Kriza 14. *nyíl*, Bajza I. 99. Tompa I. 47. Szász: Múford. I. 260. *játsz* u. o. 181, 239. *eltűn* (rímbe), u. o. 96. *megszűn-e?* Ar : MO. 1 : 105. *bán* [= *bánik*] Fal. 831. Kaz : Lev. 1. 137. Kaz : Munk. V. 126. *kés(-ik)* u. o. 104. *kitel* Nyr. VII. 519. *betel*, Győry : Shak. XIII. 181. *vajúd*, Sár : Trom. 225. *történ*, Kaz : Lev. III. 254. *vonagol*, KisfS. : Somlyó 3 : 84. *sőt: változ*, Ábrányi K. (P.Napló 33 : 84.) *virágoz, vétkez, ellenkez* Vers : Anal. I. 400. — Gyakori a ható igéknek *ik*-vesztett alakja: *nyughat* Thaly : Adal. II. 119. *megettörténhet* Fal. 345. Kaz : Sall. 104. *vetemedhet* Orczy : Költ. H. 79. *ehet* Vers : Anal. I. 400. *panaszkozhat, Mikszáth; gondolkozhat* Népk. II. 179.

Ellenben nagyon közönséges jelenség, hogy a 3. személyben *-ik*-et vesznek föl olyan igék is, melyek régente iktelenek voltak, de a nélkül, hogy már most a többi személyben is az ikes ragozást követnék. Ez véleményem szerint azért történt, mert sok olyan ikes igét örököltünk a régi nyelvből, mely 1. 2. személyben soha vagy csak nagy ritkán kerül elő: *villámlik, alkonyodik, esteledik, illik, feslik, omlik, romlik* stb. A tárgyatlan igék 3. személyében az *-ik* még ma napság is folytonosan hódít, noha ilyen 3. személyre szorítókozó ikességgel szórványosan már a XVI. s XVII. században is találkozunk: *fomnyadhatik* Born : Préd. 237. *megarólandik* (az új bor) Kár : Bibl. I. 655. *terjedik* «Konstantinápoly» (1388) 32. Voltaképp azon kell csodálkoznunk, hogy az ikesség nem terjedt el jobban; mert hiszen ha a *válik mulik*-féle igékben az *ik*-nek az volt a czélja, hogy a tárgyatlanságot jelölje — a mint hogy más czélja alig lehetett — akkor megvolt a lehetőség, hogy, ha nem is egyszerre, legalább idővel minden tárgyatlan ige ikessé legyen.

Omol és *omlik, pattan* és *pattanik*-féle páros alakokkal már a XVII. században is találkozunk, de újabban e két igecsoport mindinkább megállapodott az ikes alakban. Már Ádám sem említi az iktelen alakot: «Die verba in *lom lem* mit vorgehenden consonanten machen die 3. person in *ik* aus: *botlom, botlasz, botlik; bomlok, bomlasz, bomlik*». (Sprachkunst 85.) V. ö. *oszlik* Fal. 597. 602., továbbá *foszlik, kotlik* stb. (Csak a székelységben van még *kotol*. Így Kazinczynál: «Nem botol, a ki helyén, tudva s akarva botol». *Omol* Ungv. TóthL : Vers. 31.) — A *pattan*-félék sokkal nagyobb számmal vannak. Pl. *megcsükkenik*, Csúzi : Síp. 242. *rivannik*, Kovács : Közm. 33. (*rivanna* 186.) *csurranik, csöppenik* 87. *röppenik* Fal. 25. 164. *cseppenik* 31. *buggyanik* 299. *döbbenik* Vör : Tündérv. 100. vsz. *bukkanik* Jók : Egy az isten IV. 63. *hibbanyik* Nyr. III. 141. *toppanyik* IV. 229 stb

Szintén a régiebb irodalomból idéztünk már ilyen párokat: *örvendez örvendezik, figyelmez figyelmezik*. Az ilyen *z*-képzős — akár deverbális, akár denominalis — tárgyatlan igéket a mai népnyelv rendszerint ikesen mondja a 3. személyben. Pl *olradozik* Fal. 161. *vigadozik* 186. 333 *szunnyadozik* 350. *könyvezik* 610. *paripázik, csatározik* Jók: R. Ráby I. 299. II. 208. *szedtevettezik* Jók: Vas. Ujs. 26: 170. I. *fakadozik, nyilladozik* Liszny: PDal. 125. *igy dohányzik, pipázik, masirozik* (Nyr. VI. 233) stb.

Iktelenek voltak régente *hazud* és *álmad*. Háromszékben még most is csak *hazud* van (MNyszet. VI. 235) s pl Aranynál is előfordul még Arist. I. 262. *Álmad* még a mult században: «Macska is egérrel álmad. Éhes disznó makkal álmad». Kovács: Közm. 57. A mai köznyelvben *hazudik, álmodik* (az utóbbit az *álmodozik* és *aluszik* igék is befolyásolhaták). — V. ö. még: *kiszáradik* (rimben) Amade: Vers. 145. *repkedik* Ungv. TóthL: Vers. 75, 178 (a *kötekedik*-féle refl. igék mintájára).

Végre ikessé vált, részint országszerte, részint csak egyes nyelvjárásokban egész sereg egytagú ige. Régente iktelenek voltak, de ma ikesek: *aszik, folyik, úszik, csúszik, mászik, szopik*. (A legrégibb adat tudtomra: «Mely epesztő gonddal folyik boldogságtok» Orczy: Költ. H. 87. *Úsz, foly* mai irodalmunkban versen kívül már ritkák. De a székelység még most is azt mondja: *foly, főj* MNyszet. VI. 235. Nyr. V. 221. VI. 231. *asz* II. 521. azonban Marosmegyéből: *mászik* VI. 229.) — Egyes nyelvjárásokban ikesedtek: *hullik* (Csallóköz) Nyr. 1. 279. (Szlavónia) V. 62. (Csongrádm.) Népk. II. 156. Szeged N. II. 57. *fülik* Ar: Toldi 2: 8 Jók: ErdAr 32. *bé-forrik* (Kolozsv.) Népk. I. 358. *fájik* (Drávamellék) Nyr. V. 62. VI. 373. VIII. 140. 327. *fogyik* (u. o.): *gyűlik; sirik* (Zempl.) IV. 522. *hűlik* (Duna-Vecse); «nagyon ide *tűzik* a nap» (Keszthelyen hallottam). *Fel-állik*, 1763-i szakácskönyv (idézi Barna 33.); *virik*, Kónyi: Ábel 128. (v. ö. *meg-riadik*, Kónyi: Demokr. II. 97. és *rivódik*). — *Termik* (Csik, Gyergyó) RMNy. III. 354. Nyr. IV. 174. (voltakép reflexivum a tárgvas terem mellé.)

Azt látjuk tehát, hogy a 3. személyben mindig több-több intranzitív ige válik ikessé. Sőt néha az újabb nyelv fölhasználta a két alakot újabb különbségek tételére, úgy hogy az *esz eszik, dolgoz dolgozik*-féle párokon kívül keletkeztek olyanok is, melyek közül mind a kettő tárgyatlan, de ikes alakot az vett föl, a melyik a cselekvőségnek kisebb fokát jelenti. Ilyen párok: *nyúl — nyúlik; hajol — hajlik* (ha az ember n y ú l valami után, a karja mintegy k i n y ú l i k; szintúgy ha meg h a j o l, a dereka meg h a j l i k; hajlik a vessző; s innen átvittén a. m. hajlandó); *bűzöl — bűzlik; levelez (correspondieren) — levelezik* (inkább *leveledzik*); *hibáz* (hibát követ el, csak az irodalomban) — *hibázik* (az irodalomban inkább *hiányzik*); *le-áldozik* a nap, csak ikesen — ellenben *sacrificat: áldoz vagy áldozik*, a szerint a mint van vagy nincsen tárgya.*) A régiebb nyelvben csak egy-két efféle pár van. Egyik *ér és érik* (az utóbbi is előfordul még iktelenül Mad: Préd. 191.: «A szőlő mennél magosban függ,

*) Háromszékben állítólag (MNyszet. VI. 235) azt mondják *lakják nálunk*, ellenben *lakjon jól*, de azért mégsem mondják: *jól lakok*.

annál hamarabb meg-ér). A másik pár, mely azonban maig sem vált szét egészen, *es és esik*; némely nyelvemlékek és nyelvjárások az esőzésre az iktelen alakot alkalmazzák, így a MünchC., AporC., Cisio F. (*és*), Háromszékben (Nyr. IX. 31. *ess*), Szalontán (VIII. 431) és Hajdu-Szoboszlón (*és*). — A *nyúl* és *nyúlik* közti különbség is egészen újkeltű, és furcsa, ha pl Joannovicsnál (55) azt olvassuk, hogy a *nyúl-ik* igének már huzamosabb időtől fogva általánosan dívó második személye ez: «*nyúlsz*», holott *nyulol* alak sohasem létezhetett, mert a régieknél a 'terjed' értelmében használt *nyúl* is mindig iktelen; v. ö. Ha az áll hosszan a lán y ú l, bánatosságot jelent. Cisio N4. El n y ú l, Káldi: Bibl. 379. Az hegy n y ú l mind Seirig. MA: Bibl. I. 204. Énnekem itt lakásom m e g n y ú l a. DöbrC. 204. El k i n y ú l a az idő. DebrC. 115. — A *hajlik* ige sem fordul elő ikesen előbb mint Gyöngyösínél (MV. 18. l.): Vigyázása után szem hajlik álmára. — *Gyűl* és *gyúlik* közt véleményem szerint ma sincs jelentésbeli különbség (v. ö. Szvor. 218. §.). De még a *szokik* 'convalesceit' igét iktelenül néha 'solet' értelmében használják; így Arany is: «Mint seb ütésekor nem, azután *szok* fájni». (BH.)

d) A föltétes módot már Ádám így ragozza: «*innék, innál, inna, oder innám, innál, innék*» (60), de csak: «*fáznék, fázna, érkeznek, érkeznel, érkezne*» (63, 62), és a *tetszene* alakhoz megjegyzi (82) «man sagt a u c h *tetszenék*». Így Faludinál *enne* (582); *vergődhetne, menekedne*, Orczy: KöltH. 8. *esne* Dug: Szer. 259. 388. *öltözne* Kaz: Lev. Berzs. 52. *tetszene* Szász K: Műford. I. 27. — A mai népnyelvben rendszerint *ennék* az 1. s *enne* a 3. személy, ámbár a régi *enném* s *ennék* is előfordul (l. Nyr. VIII. 445. IX. 204. és Joannovics példáit). «A gőzösnek hat kereké bárcsak izré-porrá t ö r n e» (= törnék) Népk. II. 41. III. 184.

Van azonban egy kifejezésmód, melyben állandóan megmarad a régi alak a mai nyelvben is: ez az óhajítást kifejező *ehtném, ehtnél, ehtnék*, melyeket a nyelvérzék elválasztott (is o l á l t) az általános föltétes módtól, úgy hogy a mai népnyelv például azt mondja: «Mihály gazda i h a t n a itt bort eleget, de ő nem bort i h a t n é k, hanem törkölypálinkát». (Takács 22.) Azok az igék, melyeket leggyakrabban használunk így, véletlen mind ikések: *ehtném, ihatnám, alhatnám* stb. (v. ö. Barna 32. Brassai: MMond. I. 351, jegyz.) Innen van, hogy ikes alakjuk még a t ö b b i i g é r e i s á t m e g y, ha egyet-egyet szintén olyan értelemben alkalmazunk; tehát: «Bezzeg t á n c z o l h a t n a most Margit, mert van jó zene és sok ifjú ember, de ő éppen ma nem t á n c z o l h a t n é k = nincs vágya tánczolni». (Takács 22.) Példák:

Meleg cipót e h e t n é m, hideg vizet ihatnám. Népk. II. 299. I. 397. Se nem ehtném, se nem haragszom, mégis harapok. Arany L: Népm. 223. Házasodhatnám Népk. I. 423. — Galuskát e h e t n é k a csizmad. Nyr. II. 419. Bort ihatnék ez a gége. Népk. I. 309. Úgy kotko-

dácsol, mint a tyúk, a melyik tojhatnék. Nyr. III. 554. Menyecske legény nem házashatnék. Erd: Közm. Nem játszhatnék, midőn haragszik a magyar. Ar. — Futhatnám, mikor affektált petyegéssel boszantják a füleket. Csok. Jaj én édes gazdám, visszafordulhatnám! Gyulai: Költ. 86. Szunnyadhatnám még egy kisség. 264. Mulathatnám, tánczolhatnám 214. Nem kész az én csidmám; jaj pedig hogy tánczolhatnám! Kriza 171. dal. Piros almát ehetném, veled enyelegethenném. Népk. II. 81. Én hányhatnám is. Mer: Er. Népm. 201. — Mosolygás helyett sírhatnék szemem. Gyul: Költ. 116. «Szophatnál-e fiam? Neki még az anyja teje a száján van, s fejé nép után járhatnék a csacska!» Nyr. I. 181. Tánczolhatnék minden porczikájuk IV. 89. «Vizzelhetnék micturit» MA: CorpGramm. 239.

e) A fölszólító módban az országnak legnagyobb részében szintén elmosódott a két ragozás közti különbség, még pedig általában úgy, hogy az ikes igék is átvették az iktelenek alakját, tehát rendszerint így végződnek: *-jak -j -jon*. Az első személynek ez az egyenlősítése a jelentő és föltétes módéval egy tekintet alá esik, mert itt is, mint ott, a tárgyas alaktól való megkülönböztetés vezette az újabb nyelvet, mely az *egyem* alakot mindinkább a tárgyas ragozásra szorítja. A 2. s 3. személy egybeesésére nincs és nem is kell egyéb magyarázat, mint hogy a *leszel, törődsz, törődök, törődjek, törődnek*-féle alakok elterjedésével annyira meglazult az ikes ragozás, hogy kisebbség létre átgengedte a tért az iktelen ragozás alakjainak. Különben a 2. személyű *takarodj*-féle alakok elterjedését elősegíthette az az általános törekvés, hogy az egyenes parancsot a legtöbb nyelv azzal teszi hathatósabbá, hogy rövid, személyrag nélküli alakot használ; v. ö. gör. *λέγε*, lat. *ama, fer, duc*, ném. *sprich, sieh*, finn *eli, mene, lyö*, votj. *puk, vera* (az igető *pukt, veral*), sőt: mord. *va* (e h. *vanok*, a tő *van-*), magy. *jér, gyé, né (nézd), muti (mutitsd)* stb. l. NyKözl. XIII. 146. — Példák ikes igékből:

I p a r k o d j, Orczy: KöltH. 101. Szánakodj, Kónyi: Ábel 178. Ne tréfálódj, Dug: Szer. I. 124. Bukj, Kaz: Lev. Berzs. 234. Nyilj ki; ... kevélykedj, Csok. Ne ess' azért kétségbe. Mikszáth, P. Hirlap 1886. 180. Ne búsulj, ne bánkódj Népk. III. 177. Csillagos ég, ne felhőzz éjszakára. (Népdal: Juhász Andris.)

I g y e k e z z e n; fiát méltóztasson megruházni. (1709) LevT. II. 372—3. *Tessen*, Orczy L: KöltH. 43. Távozzon, hizelkedjen, Amade: Vers. 95, 149. Kerestessön, öleltessön (pass.), megtessön Dug: Szer. I. 36, 412. Kertészkedjen, Berzs: Lev. Kaz. 92. Szövetkezzen, Fraknoi: Nemzet V. 92. sz.

Viszont itt is meszik néha, amit már eddig is tapasztaltunk, hogy az iktelenek is föl-fölveszik az ikesek alakjait. Már Dugonics pl, kinél «tréfálódj, megtessen»-félét találtunk, ír viszont ilyeneket: Oh *mondjál* valamit. Szer. 1. 308. Hogy egyet *értsél* 153. *Virradjék* 363. A *mondjál*-félét majduem mindenütt hallhatni, noha mindenütt ritkébbak a

rövid *mondj*-féléknél. De a 3. személyben némely vidékek éppen a *mondjék*, *menjék* alakokat kedvelik, sőt néhol rendszerint ezeket alkalmazzák, így kivált az Alföld keleti felén s az egész palóczságban.¹⁾ Példák:

J á r j á l, Thaly: Adal. II. 395. (1720-i versben; u. o. «lépj el» valószínűleg így olvasandó: lépjél.) Ápolgassál, Bíró: Angy. 64. Pihenjél Fal. 71. Legyél Gvad: FNót. többször (l. Lehr: Toldi 20.). Kérjé, Szeged N. II. 2. — Esztergomban jobbára így: tanúja stb. l. Nyr. IX. 544.

Hogy a szíve meglankadjék. Mik: MulN. 105. «Nevelkedjék, terjedgyék, öregbedgyék, és örökösödgyék». Bíró: Préd. B2. «Lehessék oder lehessen» Ádami: Sprachk. 83. Hallgassék, legyék stb. Bessenyei (Joann. 10). Hogy mikép legyék kivágva a mente. Dess: Lev. Kaz. II. 107. Légyik (Örség) Nyr. VII. 420. Kejjik (Tolna) VI. 172. Ne düljék kend, ne füljék kend. Népk. II. 119. Ne bántsek kend 245. Semmi veszélyt rád ne hozzék 321 (Csongrád). Gyék kend velünk, osztán lássék hozzá (Szeged) Nyr. II. 513. Nagy-Becskerek, VII. 87. Debreczenben «kivétel nélkül» így mondják, l. Nyr. IX. 204. Mező-Zombor, VII. 423. Mezőtúr VIII. 445. Jöjjik, Szilágyság, VI. 474. Palócz példák III. 351. (VI. 462, 466 stb.)

Az ikes ragozásnak történetét az eddigiek szerint így foglalhatjuk össze: Az *-m -l -ik* ragok (a *-k -sz -n* ragokkal szemben) régente a visszaható, ill. szenvedő ragozás megkülönböztetésére szolgáltak, úgy mint pl. a latin *-r -ris -tur* ragok az *-m (-o) -s -t* ragokkal szemben. Csak az az eltérés mutatkozik a két nyelv eljárásában, hogy míg a latin ragok minden segítség nélkül fejezték ki a szenvedést, a mieink csak olyan igékhez járultak, melyek előbb szenvedő vagy visszaható képzőket vettek föl.²⁾ Az utóbbi csak lappang az olyan igékben, minők *hall-ik tör-ik vérz-ik*. — Később (már a HB. korában) némely transitív igéknek csupán *intransitiv* használatát jelölték az ikes ragozással, s ezt is vagy közbetet

¹⁾ Révai (938) ezt a jelenséget a *kéd* szó *k*-jából magyarázza, mely ezt az alakot követni szokta; *menjék kéd* e h. *menjen kéd*. Hogy e körülménynek csakugyan lehet része a dologban, bizonyítja az, hogy még a tárgyas alak helyett is előkerül ilyesmi: «Hogy aggyék kend azt alókkukót?» (palócz adoma Nyr. IV. 473. nem is imperativus!) — Másrészt már Révai említi, hogy az ilyen alakokat különösen affektált beszédben használják, «qui cultiores haberi volunt» s ezt megerősíti egy újabb közlemény (Nyr. III. 240), mely szerint Szatmárban a nép akkor használja a *hozzék, jöjjék, menjék* alakokat *hossa (!), jöjjön, menjen* helyett, ha föllebvalókkal beszélget. Ez a mellett szól, hogy az analogia visszahatásával van dolgunk (mely szerint *egyen: egyék=jöjjön: jöjjék*), olyannal mint pl. a *pélpa, csolkol*-félékben e h. *pípa csókol*.

²⁾ Némileg hasonló jelenség az, hogy a latin s általában az indogermán névszó többesének egységes ragjai vannak, ellenben a magyar s a többi altáji nyelv előbb többesképzővel látja el a névszót s csak aztán teszi oda az esetragokat.

reflexiv képzővel vagy a nélkül: *csodál-koz-ik, gondol-kod-ik — esz-ik isz-ik* stb. — Ezek analogiájára idővel olyan igék is, melyek amúgy is intransitivumok voltak, fölvették az ikes ragozást, megint vagy megelőző reflexiv képzővel vagy a nélkül: *forog-ód-ik, növe-ked-ik, készül-ül-ik — vál-ik, lép-ik pattanik* stb. — Ezek, mint láttuk, a latin s görög deponens igékhez hasonló jelenségek. Ilyen módon számos olyan igepár keletkezett, melyeknek ikes és iktelen alakját vagy lényegtelen, vagy éppen semmi jelentésbeli különbség sem választotta el egymástól. Ez volt a főoka,¹⁾ hogy lassanként az *esz* és *eszik, vál* és *válik* stb. stb. igék alakjait vegyest kezdték használni s ez az alakkeveredés lassanként az egyragozású igékre is átment. Ekkor természetesen az ikes igék mindinkább engedtek a többségben levő iktelenek hatásának; csak a 3. személyben ragaszkodtak *ik*-jükhöz, sőt ez még átragadt más-más intransitiv igékre. Az *esz* *alszol osztozol*-féle 2. személyek is megmaradtak, mert kényelmesebb ejtésűek voltak az *es-sz alusz-sz* v. *alszasz osztoszsz* alakoknál, sőt példájukra az iktelen *s sz z* végűeket is rendszerint *t*-lel ragozzuk a 2. személyben.

A mi a nyelvjárásaink közti különbséget illeti, az országnak zöme meglehetősen egyöntetűen járt el az ikes ragozás átalakításában, s csak az *üljek várjek* alak kedvelésével tesz kivételt a Tisza vidéke s a palócz nyelvterület. A régies külön ragozást csakis a határszélek felé eső nyelvjárások őrizték meg, tehát azok, melyek más régies vonásokat is meg szoktak tartani: jelesen a *s z é k e l y s é g* és *Göcsej*, ámbár mind az előbbiben, mind az utóbbiban találunk elég eltérést (v. ö. szék. *lakjon* MNyszet. VI. 235. *erőlködj, kolontoskodj gondolkosz* Krizánál. I. Takács 15. és más példákat is Krizánál 555. göcs. *teljen, lássál, tegyel*, I. Budenz-Alb. 166—7). — Erdélyben maiglan használják az ikes *lépik* (Krizsa 555, Nyr. VI. 566), *pökik* (V. 377) alakokat; sőt a hétfalusi csángók azt is mondják: *kedve/z/sz, ds-sz,*²⁾ *vissz, léssz* IV. 556—7, 517. — Joannovics (42) az ikes ragozás megőrzőihez számítja még az őrségi, somogyi és ormánsági nyelvjárásokat, de ezekre nézve hiányos vagy hibás volt a megfigyelése;³⁾ ámbár egyes régiességek ezekben is találkoznak, mint

¹⁾ Hozzájárultak némely másodrendű okok, melyek közül legfontosabb az volt, hogy az 1. személy *m*-jét az újabb nyelv mindinkább a tárgyias ragozásra akarta szorítani.

²⁾ Tehát az *olvass-sz keres-sz* alak nem oly példátlan, a mai nyelvben, mint Szarvas (Nyr. III. 538) és Joannovics (44) állították. Veszprémben is mondják, ha jól emlékszem, csakhogy az *s-sz* hangcsoportot *ssz*-nek ejtve; viszont Soprony m.-ben így könnyítik a kiejtését: *keress, olvass*, Nyr. VI. 157.

³⁾ V. ö. hogy az Őrségben általánosan használják a *laksz, verekedsz, kapaszkodsz* alakokat (I. Nyr. VI. 420. *legyik* u. o.), nem is szólva az

pl. a szintén határszéli szlavóniai nyelvjárásban az iktelen *álmad* a köznyelvi *álmodik* ellenében.

II.

Azért adtuk elő némi részletességgel az ikés ragozásnak történeti viszontagságait, hogy fejlődését s ennek mai irányát ismerve, könnyebben foglalhassunk állást a kérdésnek gyakorlati oldalához, illetőleg az előttünk fekvő röpirathoz.

Az a kérdés: a nyelvtan s az irodalmi nyelv minő viszonyba helyezkedjék az élőbeszédhez az ikés ragozással való bánás tekintetében. Erre nézve a vélemények nagyon szétágazók. Előadom őket röviden és sorukat a magaméval fogom befejezni.

Némelyek még ma is sértetlenül fönn akarják tartani Révai szabályait, melyek a régi nyelvből vannak elvonva. Ezzel szemben föltétlenül Riedl Szende nézetéhez (19) kell csatlakoznunk, mely szerint a «nyelvemlékek becse, értéke nem abban áll, hogy a mai nyelvet szabályozzák, hanem igen és csak is abban, hogy a mai nyelvet magyarázzák». A nyelvtörténet művelői — nem csak Révai, hanem például Grimmek is — sokszor estek abba a hibába, a melytől a jogtörténet s az ethnologia művelői is nehezen tudnak szabadulni. Valamint ezek a jog és erkölcs terén, úgy tartják amazok a nyelvben a multban lettet örökre irányadónak és változatlanoknak. Pedig a történet soha meg nem áll, s egy-egy népnek története csak magával a néppel együtt szűnik meg. — S a történetnek ránk nevezve irányadó szakasza a jelen; a mult csak anynyiban becses, a mennyiben a jelent magyarázza, érthetővé teszi, s így a benne való eligazodást megkönnyíti. A mi pl. a nyelvben elavul, a mi az egész nemzet nyelvében változáson megy át, azt a nyelvtan s az irodalom hiába erőködnék fönn tartani. — A *tetszik*, *metesz* igék perfectuma codexeinkben *tetiitt metiitt* (mint *fekszik*: *fekütt*); a mai *fogyaszt*, *mulaszt* igéket még a mult század sem ismerte, mert mindig így mondták: *fogyat mulat*; az egész régiség azt mondja: *feddeni*, *mentetetődzni valamiről* (nem *valamiért*), továbbá azon *félek*, *azon kérlek* (nem *attól félek*, *arra kérlek*) stb. stb. Juthat e azért eszünkbe a mai kifejezéseket hibáztatni, vagy a régieket föléleszteni? — Néha, igaz, sajnálni való veszteség egy-egy szép kifejezés elavulása vagy a régi szabályosság megszűnése;*) «lettet azon-

olvasol-félékről. — Ormánási adatok: *észintő*, *évető* (*elszintol*, *elvetöl*) Nyr. II. 48. *kapo*, *hosszá*, *adja* 87. stb. stb

*) Révai hívei természetesen ilyen szemmel nézik az ikés ragozás pusztulását is. Barna pl. azt írja, hogy ez a ragozás «a török világban beállott nyomorúságos idők alatt eltisztátalanodott» (21). Egyébiránt ez az időhatározás teljesen hibás, mert éppen, mondhatjuk, Budavára visszavételéig tartott az ikés ragozásnak klasszikus kora.

ban már ki tehet létlenné?» A nyelvfejlődésnek számos nyeresége mellett egy-egy veszteséget is zúgolódás nélkül el kell tünnünk. Ellenkező esetben annak a veszélynek teszszük ki magunkat, hogy a grammatika és a nyelvérzék minden lépten-nyomon ellenkezésbe jut egymással: ha pl. az ikes *hazudik, folyik, úszik, csúszik, mászik, aszik* alakokat Révaival hibáztatjuk (953), holott a mai köznyelv alig ismeri már az iktelen alakokat; vagy ha a *leszel, teszel*-féle 2. személyt kiátkozzuk s aztán akaratlanul is rájár nyelvünk vagy tollunk ezen általánosan elterjedt alakra, mint a hogy rájárt Révaié, mikor ezt írta: «Itt vagy-e már? halál! s *elviszel!*» («A kikeletről».)

A másik vélemény Joannovicsé, mely szerint a külön ikes ragozást fönn kell tartanunk, de egyes engedményeket kell tennünk az általános újabb nyelvszokásnak. Az engedmények közül a főbbek ezek:

a) Az *omol omlík, bomol bomlík*-féle hangzóvesztő igéket, melyeknek két alakja jelentés dolgában semmit sem különbözik egymástól, a többi alakban nem kell az ikes minta szerintragoznunk, mert sehol sem ragozzák így. (50.) — Hozzá kell azonban tennünk, hogy az *omol bomol* alakok jóformán elavultak, mert az élőbeszédben az *omlík bomlík* nem csak «szokottabb», mint J. mondja, hanem kizárólag ezek szerepelnek.

b) A 2. személyben ma az *l*-es igéknek, ha ikesek is, csak *sz*-es alakjuk helyeselhető, az *sz z s* végűeknek pedig, ha iktelenek is, csak *l*-es alakjuk (58); tehát *rálsz, fénylesz*, de *teszel húzol* stb.

c) A fölszólító módnak rövidebb *rálj nyilj* alakja annyira el van terjedve s az irodalomban is (bár csak «kivétel»-kép, 60) annyiszor előfordul, hogy nem lehet hibáztatni. Sőt még az is megfontolandó, hogy nem kell-e megengedni a népies hosszabb mellékalakot az olyan «nehéz ejtésű szókban», minők: *dobj, szegj, kapj, rakj, hívj*; tehát: «*dobjál, szegjél, kapjál, rakjál, hívjál*. E szóknál igazán jól esik a beszédszerveknek a *j*-hez csatlakozó *ál él*.»

Ellenben nem akarja elejteni J. (54) az *álmod, hazud, utaz, asz, úsz, csúsz, álmodoz, ingadoz* formákat, még pedig azért, hogy ezeknek ikes ragozását, melyet a régiség sem ismer, ne kelljen ráerőszakolni a mai irodalomra. — Véleményem szerint ezek ugyanazon tekintet alá esnek, mint az *omol omlík*-félék, s ha ezeknél meg lehet engedni — a minthogy a köznyelv szokást követve meg kell engedni — a 3. személyben az *ik*-et, a nélkül hogy az 1. személynek *m*-re kellene végződni, ép úgy meg kell engedni ezt az *álmodik hazudik*-féléknél is. — Különben is, mint láttuk, tévedés azt hinni, hogy mindezeknek ikes alakja újkori; *álmadozik, ingadozik, pattanik* és más effélék már a régiségben is előfordulnak. Joannovics (54) örül neki, hogy «nyelvészetünk már eddig is több igét térített vissza az iktelenség útjára, pl *foly, időz*, és több *-adoz -edez és -ász -ész*-félét, mert így nincs okunk a *folyok folysz folyik*-féle abajdócz ragozásra.

De ha az ilyen szabálytalanság elkerülése elég ok arra, hogy a nyelvet az általános nyelvszokástól visszatereljük: akkor az *omlik*-félénél sincs elégséges ok az engedményre, vagy viszont olyan kívánalmakkal is előállhatna a nyelvtan, hogy pl írjuk ezentúl: 1. *ragyok*, 2. *ragysz*, 3. *ragy*, mint 1. *hagyok*, 2. *hagysz*, 3. *hagy*. Hová jutnánk ilyen minden áron való rendcsinálással? — Oda, a hova Vajda Péter jutott, mikor a *van* igének «ható igéjét egészen rendesen próbálta csinálni» (l. «Magyar Nyelvtudomány»-ában 45): *volhatok, volhatsz, volhat, volhatnék* stb.!

Egyebekben sem akarja megengedni Joannovics a szabályos ikes ragozástól való eltéréseket. Véleményét főleg azzal okolja meg, hogy a népnyelvből számos szabályos alakot idéz. Itt azonban nem járt el a kellő óvatossággal. Példáinak nagyobb részét a népköltési gyűjteményekből meríti, tehát a népdalokból, melyeknek szövege részben régibb korok maradványa vagy az irodalomból van átvéve, és népmesékből, melyek a mesegyűjteményekben rendesen már stilizálva vannak s az irodalmi nyelvre átírva.*) Így aztán könnyen juthatott ilyen eredményre: «Fielemre méltó körülmény az, hogy az olyanok, mint *okoskodsz, takarodsz, részekedsz* stb. gyéren szerepelnek itt, kivált a dalokban. Tudjuk pedig, hogy a népnek nagy része csakugyan így beszél.» Az utóbbi körülmény nyilván sokkal nyomósabb, mint az összes népdalok ikes igéi. És nem csak nagy része, hanem a népnek legnagyobb része, mondhatjuk kilencz tizedrésze így beszél!

Az utolsó mentsvár, melyből Révai (1007) s az ikes ragozásnak többi hívei ennek sérthetatlenségét védik, az óhajtó *ehetnem ihatnám* alakok, mert «*ubicunque Hungari incolunt, numero quamlibet exili, ubique audiuntur hæ locutiones quotidianæ*». — Barna azt mondja (32), hogy ezek «reánk nézve az ikes igéket úgy szólván nenyúljozzám-virággá teszik», és Joannovics szerint is (22) «legtöbb figyelmet érdemel itt» a kérdésnek ez a részlete, melyről ő diadallal mondja: «Az ikes ragozás ellenei hallgatnak róla». — Nos hát vesztükre idézték ezt a formát, mert nem mellettük, hanem ellenük bizonyít. Mert nem csak az *ehetnem ihatnám* igéket mondja ez esetben minden magyar így, hanem mint láttuk, akármely más igét is: *síthatnám, fúthatnám, szunnyadhatnám, tánczolhatnám* stb. Már most ha az *ehetnem ihatnám* mellett nem volna szabad azt mondani: *én ennek, innék, enne, inna* stb., akkor pl *síthatnám* mellett sem volna szabad azt mondani: *sírnék, sírna, sírjon*, hanem így kellene ragozni: *sírnám, ő sírnék, sírjék* stb.!

*) A ki ebben kételkedik, azt csak ilyen példákra figyelmeztetjük: Hej ne búsulj, ne bánkódj' (Népk. III. 177). Itt a hiányjel csak nincs a nép ajkáról ellesve!

Végre nem érthetünk egyet Joannovicssal ott sem (37), a hol az ikes igék 1. személyi *m*-je mellőzéséről szólva azt állítja, hogy «a formabőség csökkenésével együttjáró ilyen fejlődés nem kedvező a nyelvre nézve, és nem alkalmas arra, hogy irányt adjon az irodalmi nyelvnek». Hiszen a formabőség éppenséggel nem csökkent, megvannak az *m*-l -ik ragok a mai népnyelvben is, csakhogy más és czélszerűbb szereposztással!

Áttérünk már most a legújabb javaslatra. Takács István helyes elvet hangoztat (9): «A nyelvtannak térde-fejét kell hajtania a nyelvszokás előtt, azaz egy élő nyelvnek a nyelvtana tartozik a koronkénti nyelvshoz alkalmazkodni. A nyelvtan nem ura, hanem szolgája a nyelvnek». Azért szerinte nagy hiba a Révai szabályaihoz való merev ragaszkodás. Csak az a baj, hogy saját elvéről minduntalan megelégedezik, s öntudatlanul egészen más elv és cél vezérli: minden áron rendet akar csinálni ott, a hol nem lehet. Meg akar állapítani olyan eseteket, melyekben az ikes igét a régi mód szerint kell ragozni, s olyanokat, melyekben az iktelenek módjára ragozhatjuk; pl. *törődöm, törődöl, törődjem, törődjek, törödném, (ő) törödnék*, — ellenben *bizok benne, kibem bizzak, hogyan bizhasson benne, miért ne biznek (én) benned* stb. — Tehát T. szerint ki kell zárunk az irodalomból mint hibásakat az ilyen alakokat: *törődök, törödsz, törődjek, törődjön, törödnék (én), törödné*. Már pedig ezek az alakok országszerzte elvannak terjedve, s így csak nem lehetnek hibásak! «A nyelvtan nem ura, hanem szolgája a nyelvnek».

És milyen alapra helyezi T. a fentebbi különbséget? Szerinte csak azok az igazi ikes igék, «ezen ragozásra csak azon átnemható ikes igék tartoznak, melyekben az *ik*-et egy bizonyos képző előzi meg, jelesül . . . : *l, z, sz*, ha mássalhangzó előzi meg őket,¹⁾ továbbá *d, od ed öd, ud üd, öd üd, kold keld küd, koz kéz köz*, és *öz öz* (6). Látnivaló — s ezt példái is mutatják — hogy tisztán alaki szempontból teszi ezt a megkülönböztetést, nem azért mintha a reflexiv igéket akarná ezzel külön fogni, úgy hogy pl. *alszik, hanyatlik* szerinte igazi ikes igék, ámbár nem visszahatók, míg *törik, rejtezik, változik* (l. 11, 12) nem igazi ikes igék, noha visszahatók.²⁾ Hol találunk ilyen külön-

¹⁾ Ellenmondás az, hogy a 21. lapon már «az *eszik iszik* is valódi ikes, mert a felszólítóban csak így mondhatjuk: *egyél, igyál*, nem pedig *igy egy, igy!* Pedig ő maga akarja (16, 24), hogy a valódi ikesek felszólítója is így legyen: *ne aggódj, sorakozz, kanyarodj!* — Érdekes még, hogy a szerző (32) azt óhajtja, ha az Akadémia megállapítja az igazi ikes igéket jellemző képzőket, «e képzők száma mennél kisebb legyen: így az én javasoltam képzők közül is ki lehetne hagyni az *l* képzőt.»

²⁾ Megjegyezzük, hogy emezek nem pusztán *z*-vel vannak képezve,

segtevést? Sehol az egész nyelvtérületen és soha az egész nyelvtörténetben. T. meg sem kísérti a bizonyítást, tehát legelső és legfontosabb javaslata merőben önkényes tételen alapszik. — Hol maradt a fölfállított elv, mely szerint a nyelvtan «tartozik a koronkénti nyelv szokáshoz alkalmazkodni?»

A többi ige T. szerint. ha ikes is a 3. személy, az iktelen igék szerint ragozandó, még akkor is, ha a 3. személyben az ikes és iktelen alak különböző jelentésű; tehát hibásak az ilyenek: inkább *meghajlanám*, mint *megtörném*; *illem hozzád*; *illem hozzá*; ¹⁾ *jól bánom a cselédekkel* stb.

A II. szakaszban T. a dissimilatio eseteivel foglalkozik s itt Joannovicsával egyező véleménye van; tehát *vésél*, *késél*, *rázol*, *fázol*, *válsz*, *hanyaglasz* a használandó alakok. Különben megjegyzi T.: «E bajból, úgy veszem észre, rövid idő múlva kimenekülünk, mert mióta Szarvas G. az *olvasasz* vagy *olvassz* s a *botlól fényel*-féle alakokat keményen megrotta, ezek már kezdenek eltűnedezni; azonban az a baj még most is megvan, hogy egynémelyik nyelvtan még most sem itéli el határozottan az *olvasasz* és *meghotlól*-féle alakokat. Így dr. Szemák Istvánnak magyar nyelvtana így tanít: *olvasasz* v. *olvassz* v. *olvasol*, *viszesz* v. *vissz* v. *viszel*, *hozasz* v. *hossz* v. *hozol*.» — Se baj! Ha egy-egy tudatlanul összetákolt nyelvtan még mindig dédelgeti az efféle alakokat, azért mai napság senki sem fog már illet írni vagy mondani: *oltvasasz*, *viszesz*, *hozasz*.

A III. szakaszban szerzőnk a felszólító s a «kötő mód» 2. személyét tárgyalja, s itt azt a különbséget akarja tenni, hogy a felszólító alak csak *takarodj*, míg a «kötő mód» *takarodjál* is lehet, ²⁾ «mert a parancs sokkal erősebben hangzik, ha a másodrendű hangsúly a felszólító alaknak végtagjára esik, s így a hangsúly ereje az *l* személyrag által nem gyengítettetik.» Itt a *sorakozz*, *kanyarodj*-féle katonai parancsszókra is hivatkozik, de nem veszi észre, hogy ezekben nem a mellék-, hanem a főhangsúly van a végszótagon. Azonfölül a felszólítás nemcsak parancs, hanem megengedés és kérés is lehet; az a katonás rövid *takarodj*, *kanyarodj* tehát legfőképpen a felszólító módnak egy bizonyos hasz-

hanem a *rejt-öz-ik*, *vált-öz-ik* alakokból rövidítve, ép úgy mint pl. *keveredik csavarodik* ezekből rövidültek: *keverődik csavaródik*.

¹⁾ Arany írja: «Be szép vagy, be nagyon illel leventének!» Toldi 12: 17. — Igaz, hogy *illesz* a közönséges alak; pl. Te kereskedő létedre illesz a khánhoz. Hunf: Vogul Föld 178. Így Berzs: Lev. Kaz. 208.

²⁾ Különös, hogy a 24. lapon a kötőmód már csak *aggódjál*, sőt a jegyzet szerint (25) még az átható igéből is csak *verjél*.

nálátában látszik alkalmasabbnak (v. ö. fönt 388. l.), de itt is alig mondhatjuk kizárólagos szabálynak.

A IV. szakaszban azzal a kérdéssel foglalkozik, melyik esetben kell még a valódi ikes igét is az iktelen szerint ragozni, s erre az eredményre jut: *engem esz, téged esz*, de *hust eszik, bort iszik* s e mellett mégis *hust eszek, bort iszok*, tehát az alanyi ragozás szerint (míg Joannovicznál *hust eszem, bort iszom* az ikes minta szerint). Evvel a kérdéssel már foglalkoztunk fönt 376. l. Az 1. s 2. személyű tárgy mellett általános használatú az iktelen *esz, egyen, enne*; de már a többire nem lehet határozott szabályokat felállítani, mert a nyelvszokás ingadozik. Ha pedig a szerző hibáztatja Joannovicznak ezt a mondatát: «A ki minden törvényt kiját sz», nekünk viszont az ő mondata nem tetszik: «Gyuri mindig kiját sz benneteket.» A *játszik* ige egyáltalán olyan ritkán fordul elő efféle viszonyokban, hogy ikes alakja egészen szokatlan, s azért a beszélő vagy író bizonyára így segítene magán: a ki minden törvényt ki szokott (v. tud) játszani, Gyuri mindig ki szokott (v. tud) játszani v. kiját szott benneteket stb. — A szerzőnek nagyon tetszik a személytárgyi ragozás, melyet Barna állított föl (30) az *eszlek* és *esz* alakok kedvéért, és az ehhez hasonló «csonka forma», mely a Debreczeni Grammatika szerint így hangzik: *szeretlek, szeretel*. Az utóbbi két alak egybeállítására pusztán ötlet volt, mert a *szeretel* alak a népnyelvben korántsem szorítkozik 1. személyű tárgyra. A személytárgyi ragozást pedig azért nem fogadjuk el, mert az *esz* alak nyilván csak olyan, mint a *tesz, vesz*, s nem egyéb, mint cselekvő, illetőleg transitív alak, míg az *eszik*-beli *-ik*-nek, mint láttuk, az volt a célja, hogy az igét intransitivumnak tüntesse föl. Az *eszlek* pedig egyszerűen 2. személyű tárgyra mutató alak, melyben az alany 1. személyű. Hogy ehhez valaha több alak is tartozott, azt valószínűvé teszik a rokon nyelvek, jelesen a mordvin, melyben nemcsak arra van külön alak, hogy «én ütlek», *šaf-tü*, hanem arra is, hogy «ő üt meg téged», *šaf-ta-usa*, meg hogy «mink ütünk meg téged *šaftadiz* stb.

Van ebben a szakaszban a szerzőnek még egy különös megállapodása. Szerinte ugyanis az ikes ragozást kell használni «mindazon esetekben, melyekben nem lehet és nem kell se a tárgyat, se az (iktelen) alanyi, se a személytárgyi ragozást használni», vagyis hogy kimondjuk érthetően: mindazon esetekben, melyekben a valódi ikes igének nincsen semmiféle tárgya. Tehát: *eszem, iszom*, mikor kedvem tartja; ki *innik* ily piszkos pohárból? stb. Ez megint egészen önkényes megkülönböztetés, mely megfelel ugyan a régi használatnak, melyről azonban a mai nyelvszokás semmit sem tud. A ki ma azt mondja, hogy «*eszek valamit*» vagy «*hust eszek*», az bizony tárgy nélkül is azt mondja: *eszek, nem iszok; ki inna? ne ígyon* stb.

Azt látjuk tehát, hogy a szerzőnek csak kiinduló pontja helyes, az t. i., hogy a mai nyelvnek az ikes ragozástól való eltéréseit nem szabad többé megannyi hibának tartanunk s a nyelvtanból és irodalomból kitagadnunk. Azonfölül vannak értekezésének egyes érdekes és gondolatébresztő részletei, kivált a III. és IV. szakaszban. De gyakorlati javaslatai nem szerencsések, mert szabályai önkényesen vannak megállapítva, és alkalmazásuk több zavart és bajt okozna még a Révai szabályánál is.

Mi hát a teendőnk? Nézetem szerint hiábavaló törekvés volna egyszerre rendet csinálni. Nem lehet a régi szabályok kizáró érvényét föntartani, mert ezeken kétszáz év óta túltette magát az élő nyelv, s a legújabb irodalom mutatja, hogy hiába parancsol a grammatika, a hol a nyelvérzék más útra vezeti az író s minduntalan áthágatja vele a legszigorúbb szabályokat. Azonban eltörlölni sem lehet egyszerre az ikes ragozást, nemcsak mert a mai írók nagyjában hozzá vannak még szokva, hanem mert a néptől is majdnem mindenütt hallani még a régies alakokat részint mint a régibb népnyelvből fennmaradt hagyományokat, részint pedig mint az átöröklött vagy irodalmi dalok, továbbá a prédikáció s a hivatalos stílus hatásának eredményeit. Arról szó sincs, hogy *«nem törődöm vele, ne törődjek vele, hust eszem, bort iszom»*-féle alakokat a nyelvtan egyszerre hibásaknak valljon. Már Versegly is azt javasolta, hogy az irodalom általában ragozza az ikes igéket az iktelenek módjára, azonban *«relicta scriptoribus, et iis regni partibus, ubi tertia forma viget, plena hac forma utendi libertate»* (Anal. I. 394, 398). Hisz megengedünk az irodalomban más régies alakokat is, melyek sem jelentésbeli különbségeket nem födöznek, sem pedig a népnél, egyes vidékeken kívül, szokásban nincsenek, pl. *leszen, teszen, viszen, sőt vagyon, megyen, akkoron, egykoron* stb. Hogy aztán egy ideig az irodalomban ép oly tarka lesz az igeragozás, mint jelenleg az élő beszédben, azt nem tartom bajnak; a germán és román nyelvek igeragozása még sokkal tarkább, mert ott van a számos *«erős»* és *«rendhagyó»* ige, melyeknek ragozását jóformán egyenként kell megtanulni. Különben mi nálunk ez a tarkaság csak átmeneti lesz és éppen belőle fog kifejlődni a rend és egyöntetűség. A dolog előreláthatólag így fog lefolyni: Ha a nyelvtan s az irodalom beveszi *«az alkotmány sánczai közé»* az ikes igék iktelen ragozását, akkor ez mindinkább el fog terjedni, kivált az ifjabb írói nemzedékek nyelvében, melyeket nem kínoznak többé az iskolában az egyedül üdvözítő ikes ragozás dogmájával. Így aztán az irodalomban, a hivatalos nyelvben, a szószeréken mindinkább gyérülni fognak a régies alakok, úgy hogy ezek az élőbeszéddel, a népnyelvvel sem fogják többé zavaró hatásukat éreztetni. S egy-két emberöltő múlva — leszámítva egyes nyelv-

járási különösséget, melyek talán megmaradnak (*jöjjék, menjék, léssz, téssz*) — a legszebb rend és egyöntetűség fog előállani, s az ikes igék az iktelenektől csak egyetlen egy alakban fognak különbözni: *tör—törík, érez—érzik, kapkod—marakodik, futkoz—zárkozik, nyes—esik*, míg többi alakjuk egészen egyenlő lesz: *eltörne valamit—eltörne valami, kapkodsz—marakodsz, futkoddz—zárkoddz, nyesel—esel*.

Egyelőre tehát az ikes igéknek kétféle ragozásában teljes szabadságot kell engedni s tartózkodni mind a reakciótól, mind pedig a radikális politikától. Csak néhány pontra nézve kell korlátozni e szabadságot. Nem kell megtűrnünk az olyan alakokat, melyek vagy soha nem léteztek, vagy a népnyelvben is csak szörványosan fordulnak elő, vagy pedig szűkkörű nyelvjárásokra szorítkoznak:

1. Az *aszik úszik csuszik mászik folyik, hazudik álmodik, utazik pipázik serkedezik, pattanik zuhanik* és társaik, melyeknek ikes alakjuk csak újabb korban állapotodott (vagy állapotodik) meg, nagyrészt mindig iktelen ragozásuk voltak s így ma sincs semmi okunk az ikes minta szerint ragozni őket. Ezek hát a 3. személyben ikesek, de a többiben csak az iktelenek szerint ragozhatók, s ezeket nevezném én változó ikeseknek szemben az állandó ikesekkel, melyeket az irodalmi hagyomány mind a három személyben ikeskül ragoz (v. ö. Szvor. 226. §. Joann. 47). — Hibásak tehát az ilyen alakok: *asznék* (3. szem.), *úszom, csuszék, másznám, folynék, hazudol, álmodol, utazom, pipáznám, pattanék* stb. (Pl. Míglen lélektelenül rogya n o m l e a földre. Kónyi. Ábel 184. Hiába kiáltó z é k : vergebens rief er. Kaz: Reg. 338. Egy charlatán a piaczu imígy kiáltozék. UngvTóthL: Vers 72. V é r s e r k e d e z é k az ütés sebeiből. Kaz: Pyrk. 12. — Még hibásabb természetesen Teleki Sándor *nyaralygom*-ja, melyet fönt idéztünk 383. l.)

2. Az *sz z s* végű igeőkből a 2. személy általában *l* raggal képzendő: *uszol huzol ásol*. Az *sz-es* alakot csak a *léssz téssz véssz* igéknek engedhetjük meg, mert ezek nem csak Göcsejben élnek (Nyr. III. 72), hanem Erdélyben is (Kriza 555). De már a *néssz, olvassz*-félék olyan szűk területre vannak szorítva, hogy az irodalmi köznyelvben nem jogosultak többé. Ama Szemák-féle *olvasasz hozasz* pedig az egész régiségben sem kerül elő.*) (Hibásak tehát: *megettessz* Fal: UE. II. 41. max. a mit Toldy kiadása a *megettessel* alakkal helyettesített; *látsszasz, tetszsz* Kaz: Diog. 31. 234; *alszasz*, Lisznyai: PDal. 66.) — Viszont az *l-es* igéknek már csak nagy kivételesen hallani *l-es* 2. személyét, s azért kerülendő az ilyen alakok: *rólol, illel* e h. *rálssz illessz* stb.

3. A népnyelvben, mint láttuk, az *l* néha átcsap a nem-sziszegős

*) Láttuk (fönt 374. l.), hogy csak a *lesz tessz vessz visz vonssz és őriz* igéknek fordulnak elő itt-ott kötőhangzós 2. szem. alakjai.

igék ragozásába is: *kapol mondol* (*kapó mondó*) stb. Ez azonban a nép-nél is csak ritkábban szereplő mellékalak s így az irodalomba nem szabad fölvennünk.

4. Végre az *írók menjék*-féle alak, ámbár meglehetősen nagy vidéken el van terjedve, alig szorította ki valahol az *írjon menjen* alakot, s talán el is fognak tűnni ismét, ha egyszer a *törődjék egyék*-féleket elhagyja majd az irodalom s a műveltek beszédé. Az irodalom tehát, valamint eddig nem vette föl, úgy ezentúl sem fogadhatja be az *írók menjék*-et.

SIMONYI ZSIGMOND.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Mythologie der deutschen Heldensage von Wilhelm Müller, Prof. an der Univers. Göttingen. Heilbronn 1886. Henninger, 260 l. Ara 4 mk. 50.

E munka mind tárgyánál, mind szerzőjénél fogva kiválóan figyelemre méltó. Tárgya, a német hősmonda eredetének, fejlődésének és elemeinek magyarázata, a középkori irodalomtörténet egyik legfontosabb, de egyszersmind egyik leghomályosabb, legnehezebb problémája, melynek megoldásán egy jó félszázada nemcsak német tudósok fáradoznak a legserényebb munkássággal; a mű szerzője pedig a legkitünőbb német germanisták egyike, ki már négy évtized előtt és azóta is többször lépett föl a német hősmondára vonatkozó kiváló kutatásokkal,*) s kinek fejtegetései, akár osztozunk eredményeikben, akár nem, mint egy hosszú munkás életnek (Müller most 75 éves) jól megfontolt végeredményei figyelmet és tanulmányt érdemelnek.

A német hősmonda mythikus és történeti elemek vegyülékéből alakult. E tényre nézve nincs véleménykülönbség; de az egyes mondák magyarázatát illetőleg hármass álláspont lehetséges: vagy a mythosban találjuk e hagyományok igazi magvát, vagy történeti eseményeket látunk a hősmondában (a nép epikai költészete által átalakítva), vagy minden előleges föltevés nélkül, tárgyilagosan törekszünk a történeti és mythikus elemek különválasztására, egybekapcsolásuk módjának s indokainak megértésére, alakulásuk földerítésére. Az első esetben a történeti, a másodikban a mythikus elemek tűnnek föl jelentékteleneknek:

*) Versuch einer mythol. Erklärung der Nibelungensage 1841. Siegfried und Freyr 1843, Geschichte und System der altdutschen Religion 1844, Die geschichtliche Grundlage der Dietrichsage 1855, Die Sage vom Schwanenritter 1856.

amott a mythoszban, emitt a történetben keressük a monda igazi magvát. Müller ez utóbbi álláspont híve: szerinte a hősmonda első sorban *történet*, a monda tényei történeti események jelképei, a monda alakjai történeti alakok vagy történeti népek megszemélyesítései. Könyvének címe, mely első pillanatra ép az ellenkezőt sejteti, ezt jelenti: a német hősmonda történeti mythosza, — történeti mythosznak nevezi ő a mondát, — azaz: a hősmondának (a nép emlékezetében módosult) történeti elemei, melyek mellett az itt-ott tagadhatatlanul meglévő mythiskus elemek, melyeket szerzünk sem mer egyszerűen tagadni, csekély jelentőségűek. Könyvünk szerzőjétől eleve is föltehető, hogy e nézetét a legalaposabb és legkörültekintőbb módon vitatja, — mégis lehetetlen fejtegetéseinek akár kiinduló pontjait, akár eredményeit elfogadnom.

Német irodalomtörténetem első kötetében behatóan tárgyaltam a német hősmonda alakulását, és talán sikerült, legalább a törekvés megvolt, ez alakulásnak lehető világos képét adnom. Erre itt nem terjeszkedhetem ki; részemről kétségtelennek tartom, hogy a mythosz megelőzte a mondát, hogy a rép már a legrégibb korban (mit Tacitus is bizonyít) mesélt és énekelt isteneiről, hogy ezek a keresztyénség befolyása alatt félistenekké s hősöké lettek, és hogy ez alakok és történeteik a népvándorlás századaiban összefolytak a történelem nagy alakjairól és eseményeiről a nép emlékezetében élő hagyományokkal és e hagyományoknak költői földolgozásaival. E fölfogás megérteti velünk a hősmonda alakulását, ha nem is magyarázhatjuk meg eddigelé minden apró részletét. Hisz e magyarázat a legkisebb vonásokat illetőleg bizonyára soha sem lesz lehetséges, mert föl kell tennünk, hogy a hősmonda alakulásában a népnek és egyes költőknek alkotó képzelete is közreműködött, ez pedig eleve kizárja a magyarázatot. Müller egészen más felfogásból indul ki és természetesen egészen más eredményekre jut. Lássuk először ez utóbbiakat, azaz könyvünk tartalmát.

A *Walthari-monda* a nyugati gótok történeti mythosza, melynek alakjaiban és cselekvényében a nyugati gótok galliai és hispániai tartományainak elfoglalása, a közvetlenül előző és következő történeti tényekkel együtt, nyert költői alakot. A *Nibelung-monda* alapja: Siegfriednek, a burgundi (?) hősnek szövetsége a burgundi, de utóbb franknak vett Guntherrel és meggyilkolása a frank Hagen által. E cselekvény történeti magva: a burgundok és frankok régi barátsága; e két népnek utóbb bekövetkezett ellenséges viszonya, mely a burgundi királyság megsemmisülését okozta, és a két népnek szövetsége a Chalons mellett vívott iszonyú csatában. E történeti tényekhez járult az eposz első részében egy Siegfried-Freyr-fele mythosz. De a nibelungok mythiskus jellegét kereken tagadja Müller; szerinte nibelungok = frankok, mely felfogás minden magyarázatot eleve lehetetlenné tesz. A *Dietrich-monda* magva: Olasz-

ország elfoglalása a gótok által. A *Rózsás kertről* szóló monda nem egyéb mint Chlodowech harcza a nyugati gótokkal, a *Biterolf* pedig a chalonsi ütközet; mind a két magyarázat egyenesen hihetetlen. A *Rother*-, *Ortnit*- és *Wolfdietrich-monda* tárgya: Olaszország elfoglalása a keleti gótok és longobárdok által. A *Kudrun-monda* csupa történet; a világ végéig tartó Hjadninga-csata tárgyalja az Orkney-szigetek főnökeinek harczeit a skandináv fejedelmekkel. Az *Oswald-monda* Anglia elfoglalása a szászok által, mit Müller maga sem tart nagyon valószínűnek, az *Orendel-monda* végre nem egyéb, mint a keresztes hadjáratok hősi megszemélyesítése, — valljuk be, nagyon gyarló megszemélyesítése, ha igazán az volna, miről szó sem lehet. A *Wieland-mondáról* alább szölok.

Ime könyvünk pozitív eredményei; negatív eredménye: Müller határozottan tagadja a Grimmék, Lachmaun és Müllenhoff részben genális monda-magyarázatainak, melyeket sokszor még behatóbb czáfolatra sem méltat, helyességét és jogosultságát. Tehát a monda alakjai a népek megszemélyesítői; ha a hős megnősül, az illető nép szövetséget köt azzal a néppel, melynek tagja az ara; ha a hős elesik, ez népe vesztét jelzi; a sárkány a. m. egy ellenséges sereg stb. stb., — szóval: az egész hősmonda nem egyéb, mint allegoria, a világtörténetnek jelképezése.*) Képzeltet ez? Képzeltet ily abstractio a népvándorlás korában, bármely nép eszejárásában? Sőt, képzeltet bármely népnél oly biztos tájékozottság a történelem tényeiben és e tényeknek apró részleteiben, mint azt a Müller elmélete föltételezi? Tény, hogy némely hősök idővel népeiknek bizonyos tekintetben megszemélyesítőivé lesznek; de ez úgy történik, hogy egy népnek tettei a már mondai alakká vált kimagasló történeti hősnak nevéhez és alakjához fűződnek; így történt ez pl. Attilával, kit a monda utóbb mindenütt szerepeltet, hol húnokról van szó, — de azért Attila költői alakját nem azért alkotta a nemzet képelete, hogy benne a húnok népét és országát megszemélyesítse és Attila mondai története még távol sem azonos a húnok történetével. A legtörténetibb német monda a Dietrich-monda, és kétségtelen, hogy Dietrich kalandjainak egy részében a keleti gótok történetének némely fővonásai fölismerhetők; de még Dietrich sem megszemélyesítője népének, hisz akkor a Dietrich-monda legnagyobb része vagy teljesen érthetetlen volna vagy csak igen erőszakos módon lenne megmagyarázható. Ily erőszakos módon magyaráz Müller minden német hősmondát, — természetesen, hol történeti tények nem állanak rendelkezésére, ilyeneket egyszerűen fel-

*) Ugyanezt az álláspontot foglalja el a szerző testvére, Müller H. D., a görög hősmondával szemben, de fejtegetései soha sehol sem találtak tetszésre — kivéve könyvünk szerzőjénél, ki csak ezt az álláspontot tartja helyesnek.

tételezve, — hisz a források nem szólnak mindenről! Mutatványul csak két mondát emelek ki: a Walthari- és a Wieland-mondát.

A Walthari-monda rövid tárgya: Aquitaniai Walther, ki mint tűsz él Attila udvarán, megszönik kedvesével Hildegunddal, megküzd Guntherrel és Hagennel, és végül szerencsésen ér országába. E mondában fölismerete a tudomány az ősgermán Hilde-mythoszt,*) melyben Hildét szeretője megszökteti, mire arájának atyjával, Hagennal, ki a menekülőket üldözőbe veszi, megküzd. E mythosz szereplői: Hagen, Hilde, Hedin, megvannak a Walthari-mondában is (Hagen, Hildegund, Walthari), csak hogy a vőlegény neve nem Hedin, hanem Walther, — nem tudjuk, miért; meglehet, hogy «Walther» epikai epithetonból (a. m. a sereg vezére) tulajdonnévvé lett. Hagen neve közvetítőül szolgált a mythikus történet és a burgundival kapcsolatos hún monda közt, melyekkel a Hilde-monda idővel összeforrt. A mondáknak e lassú és fokozatos összeolvadását még fölismerhetni az angolszász, középfelnémet és lengyel földolgozásokon. Valószínű, hogy a monda alakulására egyes történeti tények is befolytak, de e tényeket nem ismerjük, nem is vagyunk nagyon kíváncsiak rájuk, mert bizonyára csak helyi érdekűek, csekély jelentőségűek, és a monda maga így is elég világos.

Müller természetesen tudni sem akar a Hilde-mythoszról; szerinte a Walthari-mondának minden legkisebb vonása történeti tényeknek felel meg. Walthari szerinte nyugati gót ember. Ekkehard aquitaniainak nevezi, és Aquitania a nyugati gótok tartománya volt. Azért nevezik némely források spanyolnak is; igaz, más források meg francziának is nevezik, de az nem baj, mert a nyugati gótok Franciaországának is bírták egy részét. A középfelnémet költemény szerint atyja Langresban székel; ez burgundi város, de ez se baj, mert meglehet, hogy ez a határváros egy időben a nyug. gótoké volt. Aztán azt mondja a Thidhreks-saga, hogy Walther a gót Ermenrich nővérének volt a fia, ez is bizonyít a mellett, hogy a hős gót ember volt; hogy ugyanaz a saga őt Walther af Vaskasteini-nek nevezi, ez meg nem bizonyítja, hogy Walther az Elzászból való volt. Szóval, Walther nyugati gót ember. A Thidreks-saga és a német költemény szerint Walther a húnok ellen harcol, a saga szerint Hagen ellen is, Ekkehard szerint pedig a frank Günther emberei ellen, kiket az angolszász és német költemények burgundoknak neveznek. E harcok visszatükröztetik egyrészt a chalonsi csatát, melyben a nyug. gótok (frankokkal és burgundokkal szövetségbe) a húnok és keleti gótok ellen harcoltak, másrészt a nyug. gótoknak galliai harczeit burgundok és frankok ellen. Walther némely források szerint

*) Ezt igen bőven kifejttem *Kudrun, a monda és az eposz* (Budapest, 1885) cz. akadémiai értekezésemben.

Dietrich szövetségese, mások szerint ellenfele: az elsőben felismerhető a keleti és nyug. gótoknak a római birodalom ellen intézett támadása, a másokban a húnok és keleti gótok harcrai a rajnamelléki országok ellen. Ki bontakozik ki e chaosból? és végre is, mit tanulunk belőle? Eredménye: Walther nyugati gót ember.

Walther hazatérése a galliai és spanyolországi nyug. gót birodalom megalapítását jelenti. A hősnek nincs történeti neve, mert a gót birodalom megalapítása több királynak volt a műve. A hősnek korábbi tartózkodási helye Müller szerint mindig népének előbbi lakóhelye; — az igaz, hogy ezen esetben e meghatározás nem pontos, de ez nem baj. Aztán elveszi Walther Hildegundot; ez azt jelenti, hogy a nyug. gótok azt a népet, melyhez az ara tartozik, meghódították. Hildegund némely források szerint arragoniai, mások szerint burgundi, ismét mások szerint görög leány; ebben legkisebb ellenmondás sincsen, mert a nyug. gótok meghódították Arragoniát, legyőzték a burgundokat és háborúskodtak a keletrómai birodalommal. Aztán következnek a párbajok. Günther és Hagen megtámadják a hőst a magával vitt kincsért; ez annyit tesz, hogy a frankok és burgundok tartományuktól akarták megfosztani a gótokat stb. stb. Minek folytassam? Ki ne látná itt egy kézzelfogható példán, hogyan van Müllernél egy alapjában nem egészen helytelen gondolat egyoldalúan, mondhatni ad absurdum vezetve?

De még mást is látunk e példából. A Walther-mondára vonatkozó adatok különböző népektől, igen különböző korokból származnak. A mondanak tudományos tárgyalásánál az első feladat: a monda eredeti alakjának megállapítása, aztán: a monda története, azaz: a fönmaradt változatok egymásutánjának lehető szigorú kifejtése. Müllernél ennek semmi nyoma. Ő mindent összevissza dob és kever; eddai dalok, skandináv sagák, krónikai följegyzések, népies dalok, műköltők elbeszélései, regék s népmesék — nála ez mind kedélyesen megfér egymás mellett; még az sem imponál neki, ha valamely adat Tacitusnál áll, valamint az sem zavarja lelke nyugalmát, ha más adatot tíz év előtt jegyeztek föl a nép ajkáról. Világos, hogy ily állásponton a monda tudományos tárgyalása lehetetlen.

De nagy baj az is, hogy Müller rokon, hasonló vagy ellentétes hagyományokat nem vesz kellően tekintetbe. Ez főleg a Wieland-mondánál bosszúlja meg magát. A Wieland-mondát bajos történeti tényekre visszavezetni. Ezt rögtön megérti Müller. És hogyan segít magán? Nagyon könnyen; kijelenti, hogy Wieland nem német alak, mondája nem germán monda, hanem kölcsönözve van a finnektől:*) Wieland=

*) Finn *befolyasról* a Wieland-mondára beszélt már, de szintén egészen hamis alapokon, Konr. Hofmann, *Germania* VIII. 10. — Hogy a, Völun-

Ilmarinen. Az ember nem hisz saját szemének. Wieland, az összes germán népek egyik legnépszerűbb alakja, kinek történetét számos indus, görög, latin, kelta stb. hagyomány kézzelfoghatólag ősrja mythosznak bizonyít — finn kölcsönvétel? És miért? Azért, mert nem illik a Müller rendszerébe. Úgy kell neki, mért nem viseli magát jobban! De azért itt is előáll Müller az ő rendszerével: Wielandnak majd kitünő, majd igen rossz dolga van Nidhadr királynál; ez azt jelenti, hogy a finnek majd jó majd rossz viszonyban voltak a skandináv germánokkal! Aztán azt is állítja Müller, hogy a Wieland neve a németből meg nem magyarázható! A név eredeti alakja *Veland*, és skand, *vél*, *riel* a. m. művészet, műremek, család, agsz, *vél*, *vil* pedig a. m. ékszer (Álfréd szerint Fabricius a. m. *Vêlond*). E főnévből képezett igéne¹ participiuma: *vêland*. Hát oly hihetetlen csoda ez?

De talán elég is lesz már. Világos, hogy Müller alapfölfogása téves, és hogy ez alaptévedés megrontja minden okoskodását. Egyes pontokra, vonásokra, adatokra nézve értékes megfigyeléseket és magyarázatokat tartalmaz könyvünk, s a Dietrich-monda fejtegetése nagyjában helyeselhető. De mint egész eltévesztett munka a Müller könyve, mely azonban, mert széles tudományon nyugszik és következetes módszerrel van dolgozva, talán nem lesz nagyon kedvezőtlen hatású a német hősmonda további tárgyalására, — sőt, a mennyiben Müller itt-ott helyesen kikel a mythologusoknak tagadhatatlan túlzásai ellen, még, legalább negative, kedvező befolyást gyakorolhat a tudományra.

HEINRICH GUSZTÁV.

Párhuzamos idézetek.

Horat. *Vino vendibili suspensa heder a nihil opus.*

A magyar: „Jó bornak nem kell czégér.”

KRAUSZ JAKAB.

darkvidha² prózai bevezetésében Wieland mint „Finn fia” szerepel, ez nem azt jelenti, hogy finn származású volt, mert *finnr* a skand. nyelvben a. m. varázsló, óriás, elb stb. V. ö. *bláfinnr* bűvész, *finnvitka* boszorkány s a többi.

VEGYESEK.

— Budapesti Philologiai Társaság. Társaságunk f. é. márczius hó 2-dikán tartott felolvasó ülést, melynek tárgyai voltak:

1. *Fröhlich Robert*, Herodotus pontusi útja.

2. *Hermann Antal*, Szenczi Molnár Albert három kérdéses műve.

A felolvasó ülés után a választmány tartott ülést. Elnök: P. Thewrewk Emil; jegyző: Fináczy Ernő. Jelen voltak: Ábel Jenő, Csengeri János, Cserhalmi Samu, Fröhlich Róbert, Heinrich Gusztáv, Kassai Gusztáv, Maywald József, Pecz Vilmos, Riedl Frigyes.

1. A múlt ülés jegyzőkönyve felolvasatván, hitelesítettik.

2. Elnök a hátralékos tagdíjak ügyében kiküldött bizottság nevében jelenti, hogy a bizottság a hátralékos tagokat pontosan összeírta s azt indítványozza, hogy az illetők mindenekelőtt felszólítandók, hogy záros határidő alatt nyilatkozzanak, hogy mikor szándékoznak kötelezettségöknek eleget tenni. E nyilatkozatok alapján intézkedjék azután a választmány. Ez indítványt elfogadja a választmány s utasítja az első titkárt a kérdéses felszólítások szétküldésére.

3. Pauer Károly és Paskó Károly tagtársak lakó helye ismeretlen lévén, e helyen kérjük a nevezetteket, vagy a kik róluk tudnak, hogy a pénztárnokot hollétükről értesítsék.

4. Új rendkívüli tagokul fölvételnek: Popini Albert, aj. Heinrich G. és Cserny Ernő, aj. Cserhalmi S.

5. A pénztárnok jelenti, hogy a múlt hónapi összes bevétel volt: 1290 frt 68 kr, az összes kiadás 1109 frt 71 kr, pénztári maradvány 180 frt 97 kr. — *A társaság végre összes tartozásait kifizette.* — Örvendetes tudomásul szolgál.

— Pruzsinszky Jánosnak «De Propertii carminibus in libros distribuentis» című tudori értekezéséről, mely közlönyünk múlt évi folyamában jelent meg (külön lenyomata Kiliánnál kapható), eddig két bírálat jelent meg külföldi szaklapokban. Az egyik K. P. Schulzetól a «Wochenschrift für classische Philologie»-ban (1886, 30-dik sz.), a másik Ottótól a «Berliner Philologische Wochenschrift»-ben (1886, 42-dik sz.). — Mindkét bíráló dicséretileg említi fel, hogy Pr. jól ismeri az újabb és legújabb Propertius-irodalmat és hogy nagyszámú elődei után is tudott újat mondani; azt hiszik azonban, hogy még sem sikerült neki a Propertius elegiáinak hagyományos négy könyvre való felosztását Lachmann hypothesis ellenében igazolni, melyet Ottó terjedelmes fejtegetésben vélelmez Pr. támadása ellen. Megjegyzendő különben, hogy úgy Schulze, mint Otto testestől lelkestől Lachmannianusok; azon táborból, mely eddig is a hagyományos felosztás helyes voltát védte, mind eddig nem olvastunk nyilatkozatot a Pr. dissertatiójáról.

— Közlönyünk kilenczedik évfolyamából a «Wochenschrift für classische Philologie» idei 10. és 11-ik száma rövid kivonatokat hoz Abel

Jenő tollából, ki a régiebb évfolyamokat a Calvary-féle «Berliner Philologische Wochenschrift»-ben ismertette volt. E közleményben, melynek folytatása nem fog soká késni, Fröhlichnek Ptolemaios magyarországi térképeiről szóló értekezése és Beliczaynak az ifjabb Pliniusra vonatkozó feliratokról való fejtegetései vannak legbehatóbban ismertetve.

— Herder «*Stimmen der Völker*» című általánosan ismert népdal-gyűjteményében van egy szép skót népballada közölve: «*Edward*», melyet Szász Károly magyarra is lefordított. Tárgya egy atyagyilkos lelki furdalásai és bűnhődése. Ehez igen hasonlít egy finn népballada, azon különbséggel, hogy emebben a gyilkos nem atyját, hanem testvérét ölte meg. Ezt a finn balladát Halász Ignác fordította le; címe: «*A véres fiú*», s Szinnyei József közölte az «*Ezer tó orszáigában*», a 322. lapon. — Ugyancsak Herder könyvében van egy német néprománca: «*Das Lied vom jungen Grafen*». Tárgya egy boldogtalan szerelem története. — Herder ezt a megjegyzést csatolja hozzá: «Aus dem Munde des Volks i Elsass. Die Melodie ist traurig und rührend; an Einfalt beinahe ein Kirchengesang». Ez szeget ütött a fejembe, mert jól emlékeztem egy finn népdalra, mely feltűnően megegyezik a Herderével, sőt 1884 nyarán tett finnországi útam alkalmával többször hallottam énekelni is, s melódiája csakugyan szomorú, megható, egyszerű, akár egy egyházi ének. A finn népdal így kezdődik:

«Minä seisoin korkialla vuorella,
Viheriäisessä laksossa;
Näin, näin minä laivan seilaavan,
Kohne kreivä laivalla».

Herdernél:

«Ich steh' auf einem hohen Berg,
Seh' nunter ins tiefe Thal,
Da sah ich ein Schiffein schweben,
Darin drei Grafen sassen.» stb.

Hogy mi úton módon kerül az elzászi németiség a távoli finnséggel össze, azt el nem képzelhetem. Érdekes volna megvizsgálni, vajjon nincs-e meg a többi germánoknál is, pl. a svédeknel, a kiktől könnyen kerülhetett volna a finnekhez. — Végül még Herdernek egy harmadik, német népdaláról, a «*Schlachtgesang*» címűről akarok röviden megemlékezni, mely érdekes találkozást mutat Petőfinek «*Egy gondolat bánt engemet*» című remek költeményével; de ez bizonyára csak a véletlen játéka. Az egész rövid, töredékes költemény így hangzik:

«Kein sel'ger Tod ist in der Welt
Als wer vor'm Feind erschlagen,
Auf grüner Haid' im freien Feld
Darf nicht hör'n gross Wehklagen,
Im engen Bett, da ein'r allein
Muss an den Todesreihen,
Hier aber find't er Gesellschaft fein,
Fall'n mit, wie Kräuter im Maien.

Ich sag' ohn' Spott,
Kein selig'r Tod

Ist in der Welt,
 Als so man fällt
 Auf grüner Haid'
 Ohn' Klag' und Leid!
 Mit Trommeln-Klang
 Und Pfeifen-G'sang
 Wird man begraben,
 Davon thut haben
 Unsterblichen Ruhm.
 Mancher Held fromm,
 Hat zugesetzt Leib und Blute
 Dem Vaterland zu gute».

Igy találkoznak gyakran népek és nagy szellemek!

STEUER J.

— Goethe Iphigeniáját 1886. január 14. adták a berlini udvari színházban századikszor.

— Philologiai akribia. Pozder Károly az idei Philologiai Közlöny 274. lapján hirlapi cikkekéből és gyárilag fordított regényekből mulatságos csodabogarakat idéz és mintegy csattanós befejezésül ezt teszi oda: «Müller Miksa (Újabb fölolvásai a nyelvtudományról 151. l.) fordítója, úgy látszik, szintén nem értette meg az eredeti angolt: A tenuisok kiejtésénél a hangrés *nyitva* van, *ellenben* a mediák kiejtésénél *fel van zárva*. Az angolban az lehet, hogy *locked up*» Az ember nem tudja, bosszankodjék-e, nevéssen-e, ha egy philologus, kinek pontossághoz kellene szokva lennie, ilyen meggondatlanul vet oda ilyen súlyos vádat. A legtöbb olvasó valószínűleg minden hosszas elmélkedés nélkül eltalálta, hogy *fel van zárva* egyszerűen sajtóhiba e helyett: *el van zárva*. Kétségtelenné teszik ezt a következő okok: 1. A két mondat közt álló *ellenben* kötőszó, mely csak nem köthetné össze az egyenlő értelmű *nyitva* és *felzárva* kifejezéseket (kivált olyan író stílusában, a ki éppen a kötőszók használatáról írt egy három kötetes mondat-tani munkát!). Már ez az egy körülmény gondolkodóba ejthette volna a bírálót. — 2. A Fölolvások fordításában mindig «*föl*» van írva, soha sem «*fel*». Ez a körülmény némileg föltűnő a gondolkodó olvasóra nézve, mert a fordító annyira következetes a *föl* használatában, hogy még a *fölső* szót is *ö*-vel írja, pl. mindjárt a 155. 156. lapokon ötször is olvashatni e szót, melyet rendszerint *felső*-nek írnak még azok is, a kik különben a *föl*-t alkalmazzák. — 3. De ez természetesen mind nem volna elég, ha valónak bizonyulna Pozder szellemes hypothesis, mely szerint az eredetiben «az lehet hogy *locked up*» — Szerezhetett volna erről felvilágosítást, ha egy percze befordult volna a könyvtárba, vagy talán félt, hogy a «látélet» el találja titni az elmés hypothesisitól? Nos hát, az eredetiben ez van: «*In pronouncing tenues the glottis is open, while in pronouncing mediae the glottis is closed.*» Ez tehát nem vezethette félre a fordítót, még ha csakhogy olyan tudatlan lett volna is, a milyennek Pozder hermeneutikája föltűnteti. — Talán némely olvasónk ezt a csekélységet nem fogja ennyi szóra érdemesnek találni. De azt hisszük, hogy elég tanulságos e dolog, hogy megmutassa, milyen könnyen hinárba esik az ember, ha letéved az első philologusi érénynek, a pontosságnak s gondosságnak útjáról; — és elég

mulatságos, hogy egy percze földerítse olvasóinkat, még ha el is hagyjuk a megérdemelt kommentárt. S. Zs.

— A Shakespeare-hóbort, így látszik, még nem érte el tetőpontját. Már egész irodalom hirdeti, hogy Shakespeare drámáit Verulamii Bacon írta, — a hóbortnak egy új válfaja fekszik előttünk Reichel Jenő könyvében: *Shakespeare-Literatur* (Stuttgart 1887, ára 8 mk 50). A szerző mindenekelőtt kimutatja, hogy a «Novum organon» — nem Bacon műve. E nézetét bizonyos ellenmondásokra alapítja, melyeket e munkában fölfedeznie sikerült. Az «Organon» igazi szerzőjéről nem tudunk, de annyi bizonyos, hogy Bacon ez alapjában nagyszerű munkát ellopta és saját butaságaival felcizomázta, azaz teljesen elrontotta. — Ugyanígy tett Bacon a Shakespeare darabjaival, melyek eredetileg bámulatos remekek voltak, de reánk maradt alakjukban, mely a gaz cancellártól származik, teljesen el vannak rontva, logikátlanok, ízléstelenek, buták. Az eredeti Shakespeare-ről ép oly keveset tudunk, mint a «N. Organon» eredeti szerzőjéről. De ez nem baj. A szerző oly genialis ítélettel és ízléssel van megáldva, mely neki lehetővé teszi, a Bacon-féle otrombaságokat fölsírníe. Hogy Gervinus (a ki nem tud németül írni) és Ulrici (az üres fecsegő) és a többi Shakespeare-magyarázók szánalmasan hülyék, az magától értedődik, s szerzőnk minden lapon diadalmasan hirdeti. Reichel aztán hozzáfog a Sh. darabjainak a tárgyalásához. A római tragédiákon kezdi. Coriolanusban és Cæsarban még talál egy pár foszlányt az eredeti remekekből, de már Antonius és Cleopatra minden kritikán alúl van («Das trostlose Machwerk eines unfähigen Dilettanten»). De a többi darabok se jobbak. Pl. Othello. Nem merem lefordítani a szerző ítéletét, mert az olvasó azt hihetné, hogy a fordítás túlzás. Íme Reichel szavai: «Das Ganze ist ein trostloses, walmwitzig lächerliches Machwerk, an dem nur die lustige Kneipszene (II, 3), die Erzählung Othello's (I, 3) und allenfalls der Monolog Othello's (V, 2) wertvoll sind und von Sh. herrühren könnten, wenn diese Stücke nicht vielleicht vom «Dichter» (t. i. Bacon) anders her entlehnt worden sind.» A Macbeth cselekvényének sem értelme, sem összefüggése; a darab a «Geschundener Raubritter» cz. otromba tákolmánynyal áll egy magaslaton; csak elvéve hangzik fel az igazi költő nyelve. A Shakespeare-féle darabok még az oly jelentéktelen költőhöz sem méltók, a milyen Marlowe. Marlowe jelentéktelen (unbedeutend) költő! — VIII. Henrik nem dráma, de a többi drámák, melyek tárgyukat az angol történelemből veszik, sem színdarabok. — No, még egy-két idézet. Romeo és Juliáról: «Habe ich nöthig, noch ein Wort über diese «Tragedie» zu verlieren? Überbietet sie nicht selbst Prachtwerke wie Othello und Macbeth an unfreiwilliger Komik? Und schreit nicht jede Scene in die weite Nachwelt hinaus: mich hat Bacon geschaffen!?» — A Hamlet cselekvényéről: «sie ist widerwärtig, roh und einer modernen Tragedie durchaus unwürdig»; a darabról általában: «Das Stück besteht aus unvereinbaren Stücken, seine Handlung ist ohne Bedeutung und neben den unzweifelhaft echten Theilen finden sich Theile, die von dem Schöpfer des Othello, Macbeth, Romeo und Julia und anderer Narrheiten herrühren.» A ki még több, kétségbevonhatatlan eredményre kíváncsi, olvassa el a könyvet magát, mely

a Bacon-bolondok ellen intézett satírának megjárúá, de mint komoly munka nem a philologia, hanem a psychiatria körébe való.

— Grün Károly ismeretes német író február 17-kén Bécsben, hol 1870 óta lakott, meghalt. Grün 1817. szept. 30. született Lüdenscheidben Westfáliában s előbb Bonnban theológiát, utóbb Berlinben philosophiát és philológiát ta ult. — Egy ideig Colmarban tanároskodott, mire 1842-ben a „Mannheimer Abendzeitung”-ot, az első német radikális lapot, alapította. — E miatt Baden- és Bajorországból kiutasítva, 1844-ben Kölbe ment, hol szintén lapot szerkesztett, s utóbb Párisba, honnan Guizot 1847. kiutasította: — 1848-ban a porosz nemzetgyűlésnek s 1849-ben a porosz második kamarának volt tagja; 1850 óta Brüsselben, 1862 óta (mint tanár) Majna-Frankfurtban, 1865 óta Heidelbergben s 1870 óta, mint említve volt, Bécsben élt, mindenütt gazdag s részben igen értékes, mindig szellemes irodalmi munkásságot fejtve ki. — Legkiválóbb művei: Friedr. Schiller als Mensch, Geschichtschreiber, Denker und Dichter 1844, Goethe vom menschlichen Standpunkt 1846, Italien im Frühjahr 1861, Fragmente aus Italien, Natur und Kunst 1862, Kulturgeschichte des 16. Jahrhunderts 1872, Ludw. Feuerbach in seinem Briefwechsel und Nachlass 1874, die Philosophie in der Gegenwart 1876, Kulturgeschichte des 17. Jahrhunderts 1880, 2 kötet.

— Schiller hazánkban. (Negyedik pótlék. L. e Közlöny ez ide első füzetét, 94. l.)

Kimenetel az életből. Schiller után ford. *Szerényi* (Toldy sajátkezű jegyzete szerint Szentmiklóssy Alajos álneve). Aspasia I. k. Szerkeszti Kovácsóczy Mihály, Pest, 1824. 146. l.

A Nyomozók, ford. *Szerényi*. U. o. 146. l.

Nehéz Egybeköttetés, *U. az.* U. o. 146. l.

A törvényhozóhoz, *U. az.* U. o. 146. l.

A szép nem foruma, *U. az.* U. o. 146. l.

A legszebb jelenet, *U. az.* U. o. 147. l.

Asszonyi itélet, *U. az.* U. o. 147. l.

Rugók, *U. az.* U. o. 147. l.

A természetvizsgálók s transcendental philosophok, *U. az.* U. o. 147. l.

Az időpont, *U. az.* U. o. 147. l.

Művészi fogás, *U. az.* U. o. 147. l.

Az epikus hexameter, *U. az.* U. o. 148. l.

A distichon, *U. az.* U. o. 148. l.

A nyolczadrimű stancza, *U. az.* U. o. 148. l.

A gyermekvilkos, ford. *Bagosi Kovács Sándor*. Aglája, Egy ifjú egyesületből. I. k. Kolosvár 1829, 57. l.

A katona. Töredék Schiller Wallensteinjából. (Boldog nap, midőn a fegyverviselő hazatérhet... S gyenge karok nyílnak néki a lágy ölelésre.) *Névtelen*. — Kedveskedő, szerk. Pánczél Dániel és Igaz Sámuel, III. köt. 1824, 43. l.

A kezes, ford. *Angyal Márton*, U. o. 49. l.

A föld felosztása. *Névtelen*. U. o. IV. köt. 362. l.

Polykrates gyűrűje, ford. *Kis János*. Kalendarion és 'Sebbe való könyv... az 1799. esztendőre, kiadta Kis János, 40 l.

A vashámorba való menetel, *U. az. U. o.* 45. l.

Moor Károly a Schiller Tolvajaiban, ford. *Darvas János*. (A III. felv. monologja: Hosszú, hosszú jó éjszaka... tökéletességre viszem.) Orpheus, kiadta Széphalmai Vintze, Kassa 1790, II. köt. 2. füz. 70. l. Ez az első magyar fordítási mutatvány Schiller műveiből. Hogy Darvas J. e darabot fordítja, erről első említés tétetik az Orpheus 1790. I. köt. januári füzet 85. l.

Fieszkó zendülése, ford. Kováts Ferencz. *U. o.* a «ki nem nyomtatott munkákról» a májusi füzet hátlapján.

Don Carlos-t *Barany János*, «egy ifjú, de érett Litterator vette munkába.» A fordítás prózában készült, egyes kihagyásokkal. *U. o.* a májusi füzet hátlapján.

BAYER JÓZSEF.

— A Nibelung-éneknek utolsó három fordítása, melyeket röviden bemutatni szándékunk, azon mind jobban terjedő belátásból származnak, hogy a legnagyobb német eposznak legelterjedtebb fordítása, a Simrocké, verselés és nyelvezet szempontjából oly fogyatékos, hogy jóformán élvezhetetlen. De azért e legújabb kísérletekről sem nyilatkozhatni nagy dicsérrettel. Határozottan jobb, mint a Simrock fordítása a *Henke Oszkare* (Barmen 1884), ki teljesen Lachmann pártján van, sőt szigoribb Lachmannianus, mint a berlini nagy tudósnek bármely híve. Ez álláspontról van írva a különben helyes és jól tájékoztató bevezetés (1—36. l.). Csak azt nem értem egészen, hogy miért helyesli H. oly lelkesedéssel Lachmann nibelungi dal-elméletét, holott ugyancsak Lachmannnak ugyanezen alapokon nyugvó homeroszi dal-elméletét a 9. l. teljesen eltévesztettnek tekinti. Azt sem értem, hogy taníthatja ma még valaki az árja ösnyelvnek Schleicher-féle családfáját (11. l.) Végre talán csak tollhiba, hogy szerző szerint (29. l.) a belső rím abban áll, hogy «az első versfél a másodikkal rimel», e helyett: az első versfél a következő versnek első versfelével. A fordításról alább szólok. Míg Henke a teljes könyvet adja, de dőlt betűkkel megjelöli a (Lachmann szerint) későbbi versszakokat, *Kamp H.* (Berlin 1885), a ki nem híve a dal-elméletnek, csekély eltérésekkel mégis az eposznak csak azon részeit adja, melyeket Lachmann eredetieknek jelölt meg. A fordító ezt főleg pædagogiai szempontokból teszi s ennyiben nem lehet eljárását egészen indokolatlannak tekinteni. Kamp a szöveg közben, illő helyeken, elmeséli a monda skandináv alakját és hosszabb jegyzetekben magyaráz egyes mythologiai dolgokat, könyve végén pedig fővonásokban, de igen elfogadhatóan vázolja a nibelung-monda fejlődését és alakulását. A harmadik fordító, *Hahn Wernier* (Stuttgart 1885), a müncheni kézírathoz (A) ragaszkodik, nem azért mert Lachmannnak, ki e kézíratra alapította elméletét, híve; nem az, hanem mivel e szöveg áll, nézete szerint, az eredeti népköltészethez legközelebb. — Igen terjedelmes (9—78. l.) bevezetésben szól Hahn a népköltésről, a monda történeti és mythikus elemeiről, a nibelungi versszakról és az eposznak keletkezéséről. E bevezetésben sok az új, szellemes és gondolkozásra serkentő eszme — de sok a hóbort is. A szerző bámulatos merészséggel dönti el a poetika leghomályosabb problémáit, — de sok hívőre bajosan fog szert tenni. Főleg egészen téves mind az, mit a nibelungversről tanít; ez szerinte két-két tagból áll, melyeknek rhythmusa a képzelhető legszabadabb, úgy hogy volta-

képen csak hangzatos prozává lesz, mint az alábbi példából is láthatni. Egyéb fejtegetései közt is sok a teljesen tarthatatlan; így Kriemhilt szerinte Freya, a *B*-kézirát az *A*- és *C*-nek összekeveréséből keletkezett, a monda történeti s mythikus elemeinek összeolvadása az ő fejtegetései szerint érthetetlen stb. — A mi a fordításokat magukat illeti, ezek még mindig igen kifogásosak. Főleg három hiba szokta a középelnémet művek fordításait jellemezni: 1. A szerzők túlságosan ragaszkodnak az eredeti szöveghez, minek következtében félig ó-félig új-német elemekből alakított nyelven írnak, mely zagyvalékos jelleménél fogva se nem szép, se nem helyes, azonfelül természetesen sokszor érthetetlen, vagy legalább könnyen félre érthető. — 2. A fordítók nem értik jól a szöveget, mert azt hiszik, hogy a szóknak a XII. században ugyanaz az értelmök volt, mint a mai nyelvben; azért ugyanazon szavakkal egészen mást mondanak, mint az eredeti. 3. Nem tudnak a verssel elbánni; vagy az ó-német rhythmust alkalmazzák, a mi mégis bajos dolog, vagy a jambust viszik keresztül, a mi ily terjedelmes műben egyhangúságot okoz, vagy rhythmussal élnek, melyet más ember füle nem érez rhythmusnak. — Ezen hibákhoz járulnak azután a minden fordításban lehetséges hibák: a fordítók kiesnek a mű hangjából, prózaiakká vagy laposakká lesznek, helytelen jelzőkkel tömnek tele a verssort stb. Legkellemetlenebb, érintett verselési bogara miatt, a Hahn fordítása, mely néha épen olvashatatlan, pl.

782 Da sprach die Fran Kriemhild, der Zorn fuhr ihr ins Blut:
O könntest du doch schweigen, das wäre dir gut!
Brachtest du ja selbst in Schande deinen schönen Leib —
Nie ist's mit Rechten, dass ein Buhle sei Königs Weib!

Micsoda verselés és rhythmus ez? Aztán: „der Zorn fuhr ihr ins Blut“, „Brachtest in Schande deinen Leib“, „es ist nicht mit Rechten“, „ein Buhle sei Weib“ — ez mind nincsen németül mondva, nem áll a dalban, nincs költőien kifejezve. Ugyan e versszak Henkénél:

Da sprach die schöne Kriemhild, zornig war ihr Mut:
Wüsstest du zu schweigen, fürwahr es wäre gut.
So bringst du selber Schande auf deinen schönen Leib:
Wie konnte eine Kebse je werden eines Königs Weib?

Itt a verselés jó, de itt is: „zornig war ihr Mut“ és „du bringst Schande auf deinen Leib“ nincsen németül. Persze, mind a két szó megvan az eredetiben és a szerzők a rim kedvéért ragaszkodtak hozzá, pedig „Mut“ ma épen nem teszi azt, mit a középelnémetben, és „Leib“ a régi nyelvben csak a személy körülírása. Végre Kamp:

Frau Kriemhild aber gab ihr zurück mit Zornesmut:
O wenn du doch geschwiegen! Das wär' dir wahrlich gut!
Du gabst dich preis der Schande, gabst deine Ehre hin!
Wie kann wohl eine Kebse geberden sich als Königin!

A Leibtől megszabadultunk, de a „Mut“ — habár tűrhetőbb alakban, itt is megvan. Szóval e legújabb fordítások is igen kifogásosak még, de kétségtelenül jobbak, mint a Simrocké. Egyes hiányokat még sokat lehetne összeállítani; így helytelen hangsúlyozást, pl. Henkénél

19 den sie im Traum *wahrn*áhm: Wie schwer sie Rache náhm, vagy a rím kedvéért használt helytelen kifejezéseket, pl. u. o.:

19 die ihn gemordet *blind*: ... Kind,

vagy az eposz stíljé s hangja elleni vétségeket, pl. u. o.:

29 manch junger *Fant* —

vagy világos tévedéseket, pl. Hahnánál 1077 *du ze Lóche*: „zur Tiefe“; Henkénél és Kampnál helyesen „bei Lochheim“ vagy „zu Lochheim“ stb. De a fordítások jellemzésére, azt hisszük, a felhozottak is elégségesek. A Nibelung-ének oly fordítása, mely a Schlegel-féle Shakespeare vagy a Jordan-féle Homérosz magaslátán állana, még mindig a jövő feladata.

— Hold a. m. Morgen. Schrader O. legújabb könyvében (*„Linguistisch-historische Forschungen zur Handelsgeschichte und Waarenkunde“*, ismertetését l. Phil. Közl. 1887. 64. l.) érdekesen magyarázza meg a térmértékek elnevezéseinek keletkezését. A *térmértékek* a földmivelés fogalmából indulnak ki. Még pedig erre nézve három kategóriát különböztethetünk meg: 1. midőn a térmérték a barázda-vonás szerint van elnevezve, ilyen az ital. *vorsus* = or. *versla* „verszt“; 2. midőn a mérték azon idő szerint van elnevezve, a mely egy darab föld fölszántására szükséges, v. ö. ófn. *morgan* = „was an einem Morgen gepflügt werden kann“; 3. midőn a mérték azon gabona-mennyiség szerint van elnevezve, mely egy darab föld bevetésére szükséges, pl. *μῆρουρος* = egy iugerum. — A második kategóriának megfelelő alakulást mutat a magy. *hold* („egy *hold* föld“) = das Joch, der Morgen (von Aecken). A *hold* alapszava ugyanaz, a melyet a *hol-nap* és *holval* „morgen, cras, mane“ alakokban találunk; mellékalakja *holda*, melyet Budenz szerint egy ered. teljesebb *holdal* „früher morgen“ alakra vihetünk vissza; a képzésre nézve v. ö. *viadal* (MűgSz. 165. l.). — Még egy másik alakja *holtal* „cras mane“, mely már inkább homályos összetétel, mint képzés, s szépen megfelel egy vog. *zol-tajl* „des morgens“ alaknak. A magy. *hold* tehát mind eredetére, mind jelentésére nézve hű mása a ném. *Morgen*-nek, s e szerint egy *hold* föld = a mit egy „*holdal*“, egy reggel földszánthatni.

STEUER J.

— Turul vagy karvaly? A törökségben megvan a *turul* szó: csag. *turgul* sólyomnak egy neme, *turgunk* varjú; tat. *turgul*, *turjul* kis fekete sas; — vog. *turi* fehér sas. S így csakugyan megvolna a lehetőség, hogy e szó a törökségből került a magyar nyelvbe. Csak az a baj a dologban, hogy e különös szót csupán régi latin emlékeinkben találjuk egyszer-kétszer, azután a legújabbkori irodalmi (főleg költői) nyelvben. Régebb magyar íróinknál s a népnyelvben egyszer sem találkozunk vele, s helyébe mindig a szláv eredetű *karvaly* lép. Régi emlékekben, krónikákban és oklevelekben előfordúl egy bizonyos *Turul* nemzetségnév. Ámde tulajdonnevekre nem igen építhetünk, s különben is e nevet éppen oly jól lehetne *Töröl*-nek mint *Turul*-nak olvasni, a nélkül, hogy a szóban levő madár nevéhez valami köze volna. Már inkább számbavehető, a mit Kézai ír, megemlékezvén Attila czárneréről, mely koronás madarat ábrázol: „avis, quæ hungarice *turul* dicitur“. De erre nézve nagyon valószínű, a mit Szabó Károly sejt, hogy t. i. *turul* helyett *curul*-t kell olvasnunk, s amaz a másoló hibájából

eredt. — Régi codexeinkben, nyelvelmékeinkben, melyeket annyiszor meg annyiszor másoltak le, megszokott s igen közönséges jelenség a másolónak egy-egy értelemzavaró vagy szóferdítő tollhibája, s különösen gyakori a *c* (*k*)-nak téves fölcserélése a *t*-vel. A többes-számban akárhányszor találunk *t*-ét a *c* helyett, viszont az accusativus *t* ragját nem egyszer összetévesztik és fölcserélik a *c*-val, úgy hogy a kettőt sokszor egészen összezavarják. — S ez a *curul* (*kurul*) nem más mint a *karvaly*, melynek *karoly*, *karul* változatai is élnek a nép ajkán. Mindenesetre föltűnő, hogy a *karvaly* szót mindenütt ismeri és használja a népnyelv, holott a *turul*-ról nem tud semmit.

Azon körülmény, hogy a *turul* szó a legújabb irodalomban s különösen a költői nyelvben divatos, szintén nem lehet reánk nézve irányadó. Az ősi dicsőségen merengő és lelkesedő íróinknak, kik mindent a ragyogó keleten kerestek, kik a perzsa *Ahriman*-ból magyar *Ármányt* csináltak, a magy. *Isten*-t visszavitték a perzsa *Jezdan*-ra, s teremtetek egy magy. *Hadur*-t, — ezen íróinknak, e költőknek nagyon kapóra jöhetett a szintén keleti, ázsiai «*Turul*» is!

Lehetne tehát egy török eredetű *turul* «Aar, Adler» szó a magy. nyelvben, de míg ez a népnyelvből valónak nem bizonyíul, mindaddig irodalmi csinálmánynak kell tekintenünk.

STUEER J.

K Ö N Y V É S Z E T.

Aristotelis Metaphysica. Recognovit W. Christ. Leipzig. Teubner. 1886. XX. 330 kis 8-r. Ára 2 m. 40. — Becses kiadás. Christ a legfontosabb kéziratokat újból összehasonlította, az apparatus criticust azáltal, hogy az ifjabb kéziratokat, melyek alighanem ama régibb codexekből származnak, mellőzte, nagyon egyszerűsítette, és sok jó coniecturával javította a romlott szöveget. Kár, hogy a legújabb szakirodalmat nem értékesítette kellően.

Bersu Philipp, Die Gutturalen und ihre Verbindung mit v im Lateinischen. Ein Beitrag zur Orthographie und Lautlehre. Berlin, 1886. Weidmann. 234 l. — Ezen nagy gonddal és szorgalommal írt monographia két részre oszlik. Az elsőben B. a labialis utóhang történetét és törvényeit kutatja a történeti és a történet előtti latinságban; a másodikban a rokon nyelvek összehasonlításával iparkodik megállapítani a labialisatio kezdetét és kiterjedését a latinban, végül utal azon következtetésekre, melyek az általa elért eredményekből a gutturalisok labialisatiójára az ősnyelvben és az indogermán népek rokonságának kérdésére vonatkozólag vonhatók.

Boelte, Felix, De artium scriptoribus latinis quaestiones. Bonn. 1886. 55 l. N. 8-r. — B. alapos dolgozatában kimutatja, hogy a reánk maradt legrégebb latin grammatikáknak a nyolcz beszédrészről, a betűkről és szótagokról szóló része egy második századbéli sokat használt tankönyvre megy vissza, melynek egyik recensióját Diomedesből és Donatusból, másik recensióját Charisiusból, Dositheusból és az Excerpta Bobiensiből rekonstruálhatjuk.

Boetticher Adolf, Olympia. Das Fest und seine Stätte. Nach den Berichten der Alten und den Ergebnissen der deutschen Ausgrabungen.

Mit 95 Holzschnitten und 21 Tafeln in Kupferradierung, Lichtdruck, Lithographie etc. Zweite durchgesehene und erweiterte Auflage. Berlin, Springer, 1886. XII és 420 l. Ara vászonba kötve 20 m. — A könyv tartalmáról czíme eléggé tájékoztat. A második kiadásban, mely három évvel az első után látott napvilágot, a szöveg kevésbé változott, mindössze 13 oldallal nagyobb, a műmelléletek azonban nemcsak nagyobb számban vannak, hanem kivitel dolgában is nagy haladást mutatnak fel.

Burghausen G., Die Bildung des german. Perfektstammes, vornehmlich vom Standpunkte der indogerm. Vocalforschung. Prag, 1887. Tempsky, nagy 4°, 83 l., Ara 75 kr. — Osthoff, Brugmann, Sievers, Paul, Saussure stb. nyelvészeknek a germán perfektum képzéséről kifejtett nézetei ügyes és tanulságos összefoglalása, mely a kérdéses nyelvészeti probléma körül helyesen tájékoztat.

Carmina figurata graeca. Ad fidem potissimum codicis Palatini edidit, prolegomenis instruxit, apparatus criticum, scholia adiecit Carolus Haebelin. Hannover 1886. 88 l. N. 8-r. — A Simmias, Theokritos és Dosiadas neve alatt s egy névtelentől az Anthologia Palatina codexében és a bukolikusok kézírataiban ránk maradt hat technopaignionnak (kisebb rövidebb soraival valamely tárgynak pl. egy fejszének alakját feltüntető költeményeknek) legújabb s — több fogyatkozása daczára — legjobb kiadása. Prolegomenái második részében H. az ezen költeményekre vonatkozó irodalomtörténeti kérdések megoldásán fáradozik, de kevés sikerrel. Theokritos életrajzára nézve mindazonáltal fontosak fejtegetései.

Cornelii Taciti historiarum liber secundus. Ad fidem codicis Medicei recensuit atque interpretatus est Carolus Meiser. Berlin. Calvary. 1886. 82 l. N. 8-r. Ara 4 m. 50. — Kitünő kritikai és exegetikus kiadás, mely a Calvarynál második kiadásban megjelenő Orelli-Baiter-féle Tacitus-kiadás második kötetének 5-ik fasciculust képezi.

Fröhlich Franz, Beiträge zur Geschichte der Kriegführung und Kriegskunst der Römer zur Zeit der Republik. Berlin. Mittler und Sohn. 1886. N. 8-r. Ara 1 m. 50. — A római köztársaság hadügyének a forrásokon alapuló, de előmunkálatok híján nem mindenütt megbízható átnézete. Négy részből áll: I. A háborúról és a háborúra szóló előkészületekről. II. A római legiók taktikájáról. Ez a könyvecske legfontosabb része. III. A rómaiak stratégiájáról. IV. A lovasságról és alkalmazásáról a harcban.

Galen de utilitate partium liber quartus. Ad codices primum conlatos rec. S. Helmreich. Augsburg. N. 8-r. 53 l. — Mutatvány Galenos legnagyobb és legfontosabb művének, a 17 könyvből álló *περὶ ὑγιᾶς μερίων* című munkának új, s egyszersmind első kritikai kiadásából. A szöveg, melyet H. a két legrégebb és eddig fel nem használt kézirat, egy X-ik századbeli Urbino és egy XIV-ik századbeli Parisinus alapján rekonstruált, majdnem egészen új és csak most mondható igazán érthetőnek.

Gardthausen V., Catalogus codicum graecorum Sinaiticorum. Oxford. Clarendon Press. 1886. VIII. u. 294 l. N. 8-r. — Azon keleti útnak eredménye, melyet G. 1880/81. telén a lipcsei egyetem megbízásából tett a Sinai hegyére. Sikerült is neki az ott őrzött kéziratok legnagyobb részéhez hozzáférni és 1223 kevés kivétellel theologiai kéziratot lajstromozni. A kéziratok, melyek közül a legrégebbek a IX. századból valók, leginkább palaeographiai tekintetben érdekesek, a mennyiben nagy számmal találhatunk köztük datált és subscriptiókkal bíró codexek. Azért kár, hogy G. nem adott több és jobb facsimilákat; e hiányt azonban a Kondakoff orosz katalógusából könnyen pótolhatni. A kéziratok belső értékéről G. mit sem mond; de nehéz is lett volna, azon rövid idő alatt, mely rendelkezésére állott, szövegkritikai tanulmányokat tenni. A kötet végén 27 alexandriai és 15 patmosi kézirat van katalógizálva.

Grober Gusztáv, Grundriss der romanischen Philologie, unter Mit-

wirkung von 25 Fachgelehrten. Strassburg, 1886, Trübner. Eddig két füzet, 512 lap. Egy füzet ára 4 mk. — E nagyszerű vállalatra, melyet senki sem nélkülözhet, ki a román nyelvek bármelyikével tudományosan foglalkozni kíván, egyelőre csak felhívjuk olvasóink figyelmét. Ha legalább egy kötete teljes lesz, bővebben ismertetjük. Az eddig megjelent két nagy füzet tartalma: I. Einleitung in die romanische Philologie: *G. Gröber*, Geschichte der romanischen Philologie (p. 3—140); *G. Gröber*, Aufgabe und Gliederung der roman. Philologie (— p. 155.). — II. Anleitung zur philolog. Forschung: Die Quellen der roman. Philologie: *a)* *W. Schum*, die schriftlichen Quellen (— 197); *G. Gröber*, Die mündlichen Quellen (— 299). — Die Behandlung der Quellen: *G. Gröber*, Methodik der sprachwissenschaftlichen Forschung (— 251); *A. Tobler*, Methodik der philolog. Forschung (— 283). — II. Darstellung der romanischen Philologie. *A)* Die vor-romanischen Volkssprachen: *E. Windisch*, Keltische Sprache (— 311), *G. Gerland*, Die Basken und die Iberer (— 335), *W. Deecke*, Die italischen Sprachen (— 351), *W. Meyer*, Die lat. Sprache in den roman. Ländern (— 383), *Fr. Kluge*, Romanen und Germanen in ihren Wechselbeziehungen (— 398), *Chr. Seybold*, Die arabische Sprache in den roman. Ländern (— 406), *M. Gaster*, Die nicht lateinischen Elemente im Rumänischen (— 414). — *B)* Die romanischen Sprachen: *G. Gröber*, Ihre Eintheilung und äussere Geschichte (— 438), *H. Tiktin*, Die rumänische Sprache (— 461), *Th. Gartner*, Die rätoromanischen Mundarten (— 489), *Franc. d'Ovidio* és *W. Meyer*, Die italienische Sprache. — Már e rövid tartalomjegyzék is mutatja, hogy itt elsőrangú tudományos munkával van dolgunk, mely a román tanulmányoknak kitünő alapját teszi. Hasonló irányú és tartalmú 'Grundriss der germanischen Philologie', *Herm. Paul* szerkesztésében, sajtó alatt van s szintén Trübner kiadásában fog megjelenni Strassburgban.

N Y I L T T É R. *)

Phonetikám bírálói.

Az egyik Dr. Zoltvány L. Irén (Phil. Közl. XI: 200), a ki bírálatában arra az eredményre jutott, «hogy B. műve phonetikai nézeteket nem tisztáz, czáfoló helyei nem meggyőzők, új dolgot nem mond, szóval nem tarthat igényt az eredeti mű nevére.» Már e néhány szóból is meglátszik, hogy Z.-nak fogalma sem volt arról, hogy mit kell bírálnia, s ez kéri bírálatának minden sorából. Z. nem tudta, mi a feladata egy magyar phonetikának, nem tudta, mi az, a mit benne bírálni kell; csakhogy a tudatlanság még nem bűn; hanem az ő bírálatából kitünik még más is, a mi már bűn, s ez a rosszakarat. Arra még merhet vállalkozni az ember, hogy a tudatlant tanítsa; de a kinek kezébe a rosszakarat adja a tollat, avval szóba állani sem érdemes. Csak azt akarom bírálóm eszébe juttatni, hogy mi is egy magyar phonetika célja és feladata. Megmondtam már ezt a Nyelvőr tavali évfolyamában (295 l.): «Kettős feladatot láttam magam előtt, midőn phonetikával foglalkozni kezdtem; egyrészt ki kellett válogatni, mi az, a

*) E rovat tartalmáról nem vállalunk felelősséget.

Szerk.

mi leghelyesebb a külföld phonetikusainak eddigi munkásságában, vagyis meg kellett állapítani a phonetika föladatát, alapelveit és módszerét, *a mennyiben az az eddigi munkásságok után ítélve helyesnek és sikeresnek bizonyult; másrészt alkalmazni kellett az így megállapított eredményeket a magyar nyelvre.* »Ha már nem vettünk részt az alapvető munkásságban, legalább merítsük mulasztásunkból azt a hasznot, hogy habár új dolog nálunk a phonetika még se kezdődjék tapogatódzással, ide-oda kapkodó tájékozatlansággal, hanem *ragadjuk meg a szilárd alapot, a mit mások már megepitettek* s emeljük arra a mi nyelvtudományunk épületét.»

S valóban nagy örömmel olvastam Z. bírálatában: »Balassa egyedüli érdeme abban áll, hogy *a külföldi phonetika eredményeit alkalmazta a magyar nyelvre* s ez utóbbi tényeit beleillesztette amannak keretébe.» És ez volt egyedüli célom is; tehát nem fáradtam, nem dolgoztam hiába; a mit akartam, elértem; legalább elismeri ezt egy ily rosszakaró bírálóm is.

S miután bírálóm nincs tisztában azzal, mi volt a könyv feladata és célja, arra nézve, a mit egyes részletekről mond, nem érdemes vitatkozni vele. Az általános rész miatt vádol compilációval, holott itt ép az eredetiség, az elismert igazságtól való eltérés lett volna a hiba; hanem, a mit kellett volna, azt nem bírálja, hogy hogyan tudtam az általános phonetika eredményeit a magyar nyelvre alkalmazni, pedig ebben a részben akartam újat mondani, s ez művemnek igazán fontos része. Hanem egy megjegyzését még sem hagyhatom szó nélkül: »így nem élt volna vissza a M. T. Akadémia *jóhiszeműségével*, mely B. művét eredeti mű gyanánt adta ki.» Valóban, furcsa véleménye lehet Z.-nak az akadémiairól, ha azt hiszi, hogy jóhiszeműleg szokta a műveket kiadásra elfogadni. De hisz ezt is csak rossz lelke súgta neki.

Bírálómnak csak egyik tévedését akarom még helyre igazítani; ugyanis azt mondja, hogy »senki sem akadt, a ki e művet szakszerű bírálatban ismertette volna.» Igenis akadt, még pedig jóval ő előtt, már mult év augusztusában.

Schuchardt Hugo, a gráci egyetem tanára, a ki már évek óta foglalkozik magyar nyelvészettel, s munkásságával már a Phil. Közl. s a Nyelvőr hasábjait is gyarapította, vette bírálat alá *Phonetikámat* a Literarisches Centralblattban (1886. aug. 14). S miután több találó megjegyzést tett művem egyes részeire, nem tartom haszontalan dolognak, ha bírálatát egész terjedelmében lefordítom, s egyúttal, a hol kell, megteszem a magam észrevételeit is.

»A magyar s a vele rokon nyelvek terén a nyelvészeti munkásság néhány év óta nagyon serényen és gyümölcsözően indult meg; de mivel mindazt, a mit tettek, egy nagyon is kevésbé ismert nyelven adták elő, a nyelvészek tágabb köre nem méltathatta eléggé az elért eredményt. Legújabbán Balassa J. a phonetikai tanulmányokat is meghonosította Magyarországon, alkalmazta a magyar nyelvre, s néhány rövidebb és általánosabb dolgozat után (Budenz-Album 1884 és Nyelvőr 1884) most egy egész könyvet szentel ennek a tárgynak.

«Az általános rész bírálatára nem terjeszkedhetik ki a bíráló, s *nem is kell tennie*, mert szerző főleg a Sweet-Sievers-féle irányt követi. Egyet-mást meg lehetett volna említeni, mást meg elhagyni. Így pl. Brückenek a 19. l. említett megfigyelése nem oda való, s nem láthatjuk be, hogyan egészíti ki Czernak megfigyelése; mert abból nem annyira azt tudjuk meg, hogy «a lágú íny működése nem csak az orrhangokra nézve fontos», hanem, hogy a zöngés hangoknál nagyobb ereje van a lehelletnek, mint a zöngenélkülieknél.

«A mi a terminológiát illeti, örömmel tapasztaltuk, hogy internationalis kifejezéseket használ: vocalis, consonans (a mellett előfordul magánhangzó és mássalhangzó is). Zavarólag hat a «hang» szó különböző jelentése: 1. der einzelne Sprachlaut, 2. die Stimme, 3. der Schall.» (A hang szó e többféle jelentése legtöbb bajt magának az írónak o'oz, mert az itt közölt három jelentésen kívül még két jelentése van: 4. Klang, 5. Ton. Ép azért használtam a «zöngé» szót, hogy némileg segítsek e bajon.)

«A magyar nyelv felsorolt hangjait, nem számítva a dialectikus különbségeket, még lehet egynéhánynyal szaporítani. A szájüreg működésén alapuló s az akusztikai osztályozásmód nem nagyon ajánlatos egyesítése által (v. ö. Sievers, 3-ik kiad. 50, 69) tizenkét hangcsoport keletkezik, melyek közül némelyiknek nem jut képviselője. Ha a zöngés nasalisokat nem tekinti is valóságos hangoknak, de a zöngé nélküli nasalisokat, melyeknek létezését már Sievers első kiadása előtt kimutatták, nem lehet egyszerű szuszogásnak nevezni (26. l.), később azt is mondja, hogy a zöngé nélküli nasalis physiologiailag lehetetlen (56. l.). Bizonyosan előfordul a magyar nyelvben is ilyen hang, ha alkalmilag indulatszóknaál (ne! no!) nem is (mint néha a németben *ni! vo!*), de mindenesetre *lütü* s más hasonló szóknaál; mert ha nem így ejtik *lütü* vagy legalább *lütüni*, úgy a *t-t* aspirálva kellene ejteni *lütüni*. Ugyanígy zöngé nélküli az *l* ebben *lütak* (52 l.), a hol tévesen mondja erről az *l-ről*, hogy lateralis explosiva, a mit az előtte álló *t-ről* kellett volna mondani.» (Abban mindenesetre tévedtem, hogy a zöngé nélküli nasalis létezését teljesen tagadtam; ejtik a németben, angolban és a francziában is bizonyos helyzetekben, de a magyar kiejtés nem ismeri, s az *n* és *l* az itt említett esetekben is teljesen zöngé hang, s az előtte álló *t* még sem aspirált.)

«A magyar vocalisok meghatározása a Bell-féle rendszer alapján, a szűk és széles hangok nem elég pontos megkülönböztetése miatt, itt-ott egy kis nehézséget okoz. Szerző szabálynak állítja, hogy a magyarban a hosszú hangok szűk, a rövidek széles ejtésűek. Bíráló kérði, vajjon *ej* diphthongus *e*-je, mely *ai*-nek van jelölve (82. l.), nem *a-t*-e inkább; a német fülnek egész máskép hangzik a *fejer*, *fejteni* szók *e*-je mint a *nem* szóé (t. i. az általánosan ejtett hang, mert dialectice így is ejtik *nam*), s ezt a *j* dissimiláló hatásából könnyen meg lehetne magyarázni. (Azokban a nyelvjárá-sokban, melyeket én ismerek, az *e-t* *j* előtt is épúgy ejtik, mint bármely más helyzetben s érdekes volna tudni, hol hallotta Sch. azt a különös *e-t*. Ha-nem a *fejteni* és a *nem* szók *e*-je nem mindenütt egyforma, mert a *nem* szót Dunántul közép *ë*-vel ejtik.)

«Csak egy fontosabb pont van a B. felállította magyar hangok rendszerében, melyre nézve nem értek vele egyet. A *gy*, *ty*, *ly*, *ny* hangokat a palatalisok nevén egyesíti (59. l.), s nem tartja őket lágyított mássalhangzóknak, mert azok nem egyszerűek (l. még 88. l.). Itt nagy ellentét van közte és Sievers között; az említett magyar és a megfelelő szláv hangok között, melyek összetettek, mindenesetre van különbség. Az *ly*, *ny* hangok egyszerűsége ezekben *helyt*, *luinyt* egészen világos, a hol az *l* *n* és a *t* között a felállított zár legalább a nyelv középső részében nem nyílik meg; a mi azonban más esetekre nézve, pl. nyílik, mit sem bizonyít (v. ö. Siev. 185. l.). Szerző okadatolását mind e hangok egyszerűségét illetőleg nem tartjuk kielégítőnek; sem azt, a mely a szótagok időmértékéről szól, sem azt, a mit Hoffory után (Kuhn's Zeitschr. XXIII, 527.) elmond, hogy a magyar nyelv szó elején nem tűr kettős mássalhangzót; mert noha ez okadatolás logikailag sem helyes, legkevésbé hivatkozhatik reá Balassa, a ki eltérve Hofforytól, sőt maga magától is (Buden-Album 105. l.) a *cs* és *cz*-t itt összetett hangnak mondja (*tš*, *ts*). Amazok további meghatározását, hogy dorsalis képzésűek, szintén meg kellene egy kissé szorítani: coronalisan is lehet őket képezni, a mint arról meggyőződtem, épúgy a mint a román nyelvekben is előfordul mind a két képzésmód. (A magyarban a *gy*, *ty*, *ny* hangok mindenesetre egyszerű mássalhangzók s mindig dorsalis képzésűek, legalább eddigi megfigyeléseim egész határozottan megerősítik ezt a véleményemet. S a mi bizonyítékaimat illeti, melyeket erre nézve felhoztam, az a kettő, melyet Sch. említ, valóban keveset bizonyít, s magam sem sokat építettem rájuk. Döntő bizonyíték csakis az a kísérlet, melyet Phonetikám 59—60 és 87—88. lapjain leírtam, s melyek azt hiszem egy magukban is határozottan eldöntik ezt a kérdést. Az *ly*-t nem kellett volna Sch.-nak az *ny*, *ty*, *gy*-vel egy sorba tenni, mert ahhoz még annak a gyanuja sem fér, hogy lágyított, mert vagy *j* vagy *l*-nek ejtik.)

«Még egy pár apróságot kellene megjegyezni; pl. csakis a tenuisokról, s nem a mediákról, lehet mondani, hogy beennük csak a némaság hosszú, s ily esetekben, mint *ott*, *írott*, nem lehetséges pauza, tehát a hosszúság sem.» (Ép ez egyik különös sajátága a magyar ejtésnek, hogy szó végén is tud szünetet tartani az explosiva kezdő és végső kapcsa között, s csak is így lehetséges e hosszú mássalhangzókat képezni.)

«A különös figyelmet érdemlő phonetikai jelenségek közé tartoznak a dialektikus emelkedő diphthongusok, mint *ie* e h. *ē*, *uo* o h. *ō*, *uo* o h. *o*, melyek román *ie*=*e*, *uo*=*o*-ra emlékeztetnek. Továbbá a hiatus pótló *j* egyes szavak között, ami oly közönséges a nép nyelvében (pld. *adta-j-azt*, *kerte-j-el*), ezt megtaláljuk többek közt az északi portugál nyelvjárásokban (pld. *a-i-auga*, *é-i-elle*); szép esete azon hangbeli analogiáknak, melyek végső eredményét látjuk a szláv nyelvekben, a hol a *j* rendszeren ott áll a vocalissal kezdődő szók előtt. S a 91. lapon említett kiejtés módjának a *zember* (írva *az ember*) legjobb bizonyítéka az a Borsszem Jankó olvasói előtt jól ismert tót-magyar szólás *egy zember* (mint néger-franciában *éne zistoire* a *le-s-histoires* mintájára).

«Möge dieses Buch in Ungarn gedeihlich wirken und in anderen

Ländern, vor Allem in Italien, zu entsprechenden Gesamtdarstellungen aneifern».

Sz.-Fehérvár, 1887 márczius havában.

BALASSA JÓZSEF.

Pár szó egy megkésett «Könyvismertetés»-hez.

Válaszul Brassai S. úrnak.

1. Körülbelül két évvel ezelőtt (1885 nyarán) jelent meg a Kisfaludy-Társ. kiadásában «Nala és Dam. hindu rege a Mahábháratából» cz. munkám. A mű, mint a nevezett közre bocsátó Társaság más kiadványai is, első helyen szépirodalmi érdekeket kíván szolgálni. Azonban minden, kivált a klasszikus nyelvekből fordított dolgozat, többé-kevésbé nyelvészeti kérdésekkel érintkezik s a fordítónak ezzel előre le kell számolni. Természetesen nem bujhattam ki e kötelesség alól én sem, sőt éreztem, hogy az én reám kétszeres erővel és súlyjal nehezedik. Először, mert épen a hindu irodalom köréből vettem tárgyam, melynek nyelve, a szanszkrit, e században, mondhatom, korszakalkotólag folyt be a nyelv-tudományba. Másodszor, tán ezt is állíthatom, mert én voltam, ki szóban forgó munkámmal terjedelmesebb és önállóan megjelenő darabot először nyújtottam nálunk a nagy hindu irodalom köréből. E körülménynél fogva aztán kénytelen-kelletlen «úttörő» is levék (ha a hiúságnak e kopott kifejezésénél célozomra alkalmasabbat lenék, örömmel használnám azt) a szanszkrit betűk transscriptiójában és a hindu mythologia legelemibb részeinek fejtegetésében. Tehát művem némileg nyelvészeti szempontból is bírálat alá eső.

Megjelenése idejében munkámat a sajtó nem igen bolygatta. Bár jó czég, de idegen tárgy, ismeretlen szerző, igénytelen fordító — mi természetesebb a fentebbi eredménynél? Én legalább természetesnek vettem. Arról, hogy illetékes bíró szóljon hozzá, mármár lemondtam, midőn e Közlöny hasábjain (X. évf. 1886 márcziusi füzet 331-dik l.) Némethy Géza úr hozzá szólt, kimutatva munkámnak úgy erőnyeiből, mint gyengeségeiből egyetmást. Bírálata, bár beható nyelvészeti vizsgálat után, *inkább* szépirodalmi és irodalomtörténeti oldalról foglalkozott a művel. *Inkább*, ismétlem, mert a nyelvészeti oldalt sem mellőzte. — Aztán ismét eltölt majdnem egy év, mely alatt (mellesleg emlitem meg, mivel ide alig tartozik), *Nalának* Michalek Manó urtól újabb átdolgozása jelent meg; a parallel önként kínálkozván, némely bírálók meg is tették.

Pár nap előtt pedig «Az Erdélyi Muzeum-egylet kiadványaiban» (III. kötet, 4. füzet, 314—347 l. incl.) «Könyvismertetés» cz. alatt Brassai S. ur, mint a lapszámokból látható, elég terjedelmes ismertetést közöl, melyben bírálja legelső helyen Nala és Damajánti cz. szóban forgó munkámat, másod sorban Némethy G. ur bírálatát. Sőt szentel néhány lapot azon mutatvány bírálatának, melyet a Budapesti Szemlében (116. szám, 1886. augusztus 283—308 ll.) közzétettem a Kisfaludy-Társ. kiadásában pár nap alatt megjelenő Sakuntala cz. fordítmányomból. Végre öt-hat sorban párhuzamot von az én és Michalek M. ur Nala-fordítása közt.

Bíráló ismertetésében nagy tudományos apparatussal (majd meglátjuk hány pénzt érővel), még nagyobb elfogult kiméletlenséggel tárgyalja úgy főleg fordításaimat, mint Némethy úr bírálatát. Célja: »Az olvasók félrevezetett fogalmai helyreigazítása és tisztázása» — mondja bíráló. Nemes cél, és mivel valóban e körül forgolódik bírálóm (értsd e jelzés alatt mindig Brassai S. urat): kell neki segítenem teljes erőmből. Személyeskedéseire alig fogok reflectálni, de mivel oly tudományos mozzanatokat is érint, miket nagyon fontosaknak fog bárki is elismerni a nyelvészet illető körében: kötelességem a felelés. Annnyival inkább, mert a Kisfaludy-Társaság, mely engem azzal tüntetett ki, hogy már három munkámat tett közzé (*a*) Szohráb, a Társaság pályázatán megdicsért, perzsából áttültetett költői beszély, *b*) Nala és Damajánti, *c*) Sakuntala) — tehát e Társaság méltán megvárhatja tőlem, hogy amaz idegen nyelvekhez értő bírálónak erős vádjai alól tisztázzam magamat.

Tudom, hogy nehéz helyzetem azért, mert néhol úgy fog fejtegetésem feltűnni, mintha azt pro aris et focis zengeném, de előre biztosíthatom úgy az igen t. szerkesztőséget, mint e lapok olvasóit, hogy hasonlíthatatlanul tárgyilagosabb maradok még oly helyen is, hol a személyeskedést ki nem kerülhetem, mint bírálóm bírálata legtárgyilagosabb részleteiben.

2. Szükséges volt ennyit előre bocsátanom. És most, midőn a bírálat lényegére akarok térni, legelőbb is kétségbe kell esnem afelől, hogy hogyan követhetem én nyomról nyomra azt a szédületes dervis-tánczot, mit bírálóm eszméi és észrevételei végig járnak? Képes leszek-e annyi tücskötbogarat fékre verni és a lucidus ordót, ha valamennyire is, rájuk tukmálni. Tudom, hogy ha e nemes lényekre egyenként vetném a féket, mulattatóbb lenne az eljárásom, de az infinitumba vesznék velök együtt. Ezt tehát nem teszem, főleg azért, mert bírálóm azt hinné legott, hogy e téren is az ő dicsőségét irigyeltem meg. (Mert más téren irigyelhetek én tőle sokat.) Megpróbálok némi rendet önteni az elem adott chaoszba: így rövidebb leszek és a léhaság örvényeit tán kikerülhetem; és ez, ily bírálatra adott feleletnél, a legnehezebb dolog.

Bírálóm észrevételei a nyelvtudománynak részint száraz tudományos részint szépirodalmi vagy ízléstani oldalát illetik. Szándékozom felelni az ő *a*) hangtani, *b*) mythologiai, *c*) magyar nyelvi (ide értve főleg műfordítási elméletét), *d*) szanszkrit nyelvi megjegyzéseire helyreigazításaira és tisztázásaira». — Tudom, hogy teljes osztályozást keresztül nem vihetek, hogy az összekuszált szájakat teljesen szét nem fejthetem, de ami megrovást érdemlek emiatt, szívesen átengedem azt bírálóm részére dicsőségnek.

Hangtanból indulva ki, elérek legalább annyit, hogy a kezdeten kezdem. — Bírálóm azzal vádol, hogy én a szanszkrit hangtant elferdíttem, »orthographiai és phonologiai szörnyetegeket» szülök transscribálásom közben; *oṣṭoi*.

Első szörny: *elferditem a vokálok hosszúságában oly pontos sz. nyelvnek az önhangzóit, irván többször rövidnek a szanszkritban hosszú — és hosszúnak az ott rövid vokált.* Nala én nálam két alakban fordul elő —

mondja —: Nala és Nál. És bár figyeltetném a járatlan olvasót, hogy Nala = Nál! Damajanti következetesen elferdítve mindig Damajánti nálam. És — folytatja — általában az egész könyvecskében igen kevés tulajdonnév van, melyben hosszú hangzó röviddel vagy ellenkezőleg ne lenne felcserélve. És itt bíráló egy névsort bocsát rendelkezésemre, melyben kimutat 24 e tekintetben hibásan transscribált nevet. A 24-ből többet szolgáltatathatnék vissza, de nem vesztegetem rá a szót. Bírálóm mondja, hogy én ezeket gondatlanságból és verselési kényelemből változtattam. Az utóbbiból sok igaz, az előbbiből édes-kevés; de kibővitem megokolását azzal, hogy én a változtatást főleg stilisztikai okokból tettem, jóhangzást és némi magyaros ízt keresve; így lett pl.

Damajanti helyett	Damajánti
Jama helyett	Jáma
Kandarpa helyett	Kandárpa stb.

Azt hiszem ily csekély változtatással megelétem azt valamennyire, amit kerestem. Bármelyik olvasó illetékes bíró lehet ily kérdésben.

És most bírálóhoz intézek egy kérdést, feleljen rá, ha tud: Ha már magára vállalta a gyomláló és a castigator minorum szerepét, mondja meg, miért ajánlott több olyan javítást helyreigazításaiban, mely rossz és részben az én transscriptiómnál is rosszabb. Ecce:

<i>Enyém</i>	<i>Bírálóé</i>	<i>A helyes alak.</i>
Bráhma	Brahma	Brahman (paroxytonon). ¹
Dvaipájana (1 hiba)	Dvájpajana (2 hiba)	Dváipájana
Manavadharmasasztra	Manavadharmászsza	Mánavadharmasászsza.
Nalodaja	Nalódája	Nalódaja
rádzsa (nem hiba)	rádzsá (szarvas hiba)	rádzsan. ²

Jegyzet 1. Mivel Bráhma, a főistenség neve, és a papok (brahmánok) szanszkrit neve külső alakjára teljesen egyenlő és e körülmény még bírálómat is zavarba hozta, megérdemli a dolog, hogy tisztázzam egy kissé. Mind a két fogalom nevének közös alakja ez: *brahman*. De míg az isten neve paroxytonon, addig a papok neve oxytonon. Ezt bírálóm is alá fogja írni. Így hát volt és van némi okom és jogom a főistenséget magyarul *Bráhma*, a papokat *brahmán* névvel nevezni, oly czélból is, hogy distinguáljak. Bíráló még megjegyzi, hogy a *h* külön hangzik e szóban. Igaza van, de ezt magyar embernek nem szükséges mondani. (Kivételt képez Michalek ur, ki bramint ír.) «Brahman»-ra illik az is, mit a 2. alatt rád-sanról megjegyeztek legitt:

Jegyzet 2. Bíráló követeli, hogy *rádzsa* helyett *rádzsá* alakot írjak. Ez szarvas hiba. A szó töve *rádzsan*. Mi hát *rádzsa*, a szótőnek rövidebb alakja, mit compositumoknál már a szanszkrit is így rövidít. (Lásd Whitney 437. §.) Mi *rádzsá*? Nem más mind Sing. Nom., tehát már ragos alak. Ad analogiam *Kámaduk* szótő; Sing. Nom. *Kámadhuk*. És miután én mégis a magyaros euphoniáért *Kámadhuk* alakot használtam könyvecském-

ben, de jegyzésben odatettem, hogy *Kamaduh* helyesebb volna: bírálóm engem *impertinens*nek nevez, mint ki többet akarok tudni szanszkritul az eredetinek írójánál. Egyelőre köszönöm az új czimet!

Igy hát én tudatosan változtattam néhol, néhol pedig következteleniséget követtem a transscriptión. E következtelenség két okból eredt. *a) Szánt-szándékkal* (mi okból, most nem szólok róla, bírálóm magától is rájöhetett volna). *b) Szándék nélkül gondatlanság és még inkább sajtóhiba folytán.* Nem mentegetem, csak annyit mondok, hogy a castigator néhány lapnyi bírálatában aránylag több ilyen bakot lő, mint én pl. *Anaszúja* (Anaszúja h.), *narasárdulá* (narasárduló h.), szutan (szutam h.), Asvinau (Asvináu h.), Szaranydzsú (Szaranjú h.). Ez utóbbi oly remek példány, hogy a figyelmet teljes mértékben megérdemli. Ime a genealógiája: Bírálóm azt akarja mondani, hogy a Rigvédában az Asvinok anyja *Szaranjú*. Nyugoti tudósok e nevet így transscribálják: *Saranyu* (cerebral *n*, az *y* = *j*, tehát hangzik önállóan, mint a magyar *j*).

Bíráló, nem tudom honnan, ez adatot egyszer kiírja magyar átírással: *Szaranjú* alakban. Ekkor abbahagyja, így képzelem, a munkát, s midőn ismét hozzá fog, látja, hogy előtte van *Szaranjú* alak, azt gondolva, hogy az még nyugotias transscriptió (tehát nem magyaros), a helyett hogy utána nézne, újra transscribálja magyarra. És ezzel meglövi a hatalmas bakot. U. i. nyugat-európaiak szanszkrit transscriptiójában a *j* = a magyar *dzs*. Csinált hát először magyarosítva az *y*-ból *j*-t, majd ebből dupla, vagy semmi, *dzs*-t. És e bő termelés folytán lett a szegény nő neve *Szarandzsú* (még mindig cerebral nasálissal = *n*). És bíráló, hogy új művére feltegye a koronát, ismét, ahelyett, hogy utána nézett volna, így okoskodott: Cerebral nasális a palatál *dzs* mellett nem állhat meg. Tehát kiigazítja a nasálist, palatalis nasálisra (mit ő *ny*-nek magyarít, én pedig maradok *n* mellett). És ezzel befejezi a *Szaranydzsu* új szanszkrit szó teremtésének történetét. Felállított genealogiai elméletem csallhatatlan, oly botrányos ferdítésnek más magyarázata nem lehet. — Bíráló ez érdekes productiójával kapcsolatban engem «tudatlanság vagy hebelurgyaság» vádjával illet. Majd rájövünk, mennyiben van joga ezt tenni, de előre kijelentem, hogy e vádakát százszor inkább vethetem én az ő szemére.

Curiosumként még megemlítem, hogy Michalek ur (sajnálom, hogy bírálóm őt is belevonta a credóba, de már én nem segíthetek) a Damajanti nevét vagy 10 variációban forgatja. Bírálóm 11 ulattatására, ki engem vádol névferdítéssel, ide jegyzek egy párt: Damajanti, Damajant, Damajanta, Damajantá, Damika, Damaja, Damajantja, Damajána, Damajánt. Megjegyzem, hogy én csak futtában kapkodtam ezt össze, és az igazi, bíráló által követelt alak egyszer sem fordul nála elő!

Musodik szörny. «Az *r* vokált kitagadom» — hangzik a vád. A szanszkritban két *r* van: egyik vokál, másik mássalhangzó. Bíráló: «Fordító a vokál *r*-t *ri*-nek írja, merőben hamisan. «Hisz az egész világ így transscribálja» veti ellenem ford. Felelem, hogy nem éppen az egész világ, mert Aufrecht az Rgvéda jeles kiadója . . . valamint Whitney is «nyelv-tanában nem teszen *i*-t a hangzó *r* mellé» (NB. Ez állítás Aufrechtról csak

azon esetben igaz, ha bírálóm számára külön transcriptióval nyomatot valami diszpéldányt!)

No végezzük ki hamar e szörnyet! Whitney és 100 más (csak Aufrecht nem) azért írnak *r* vokált alólynomott ponttal, mert ők szanszkrit tudományos célra dolgoztak és felteszik olvasóikról, hogy tudnak annyit szanszkritul, hogy az *r*-t el tudják olvasni vokálnak is — míg az én olvasóim legnagyobb részben nem tanultak szanszkritot.

Bíráló: Hát írta volna meg, hogy hogyan kell péld. *szanszkrit*-ot olvasni!

Én: Szeretném látni, hogyan magyarázza meg ezt bíráló papíron?

Bíráló: Hisz megmagyaráztam; úgy kell kiejteni, mint a cseh nyelvben, példákkal is illusztráltam, p. *szanszkritot* — *szanszkrtinak*, *épen mint priturdit-et*!

Szent Venczel segíts! kiáltja a magyar szépirodalmi olvasó, s az élelmesebbjei elküldenek Pardubitzba egy eleven *r* hangzóért. — De mit csinál a többi? Csapja falhoz a könyvecskét és még szerencse, ha nem a fordító fejéhez.

Lássa bíráló, mily nevetséges lett rövidlátásával. Tehát nem mondom hogy az egész világ így transscribál, pedig ez is igaz, nemcsak szépirodalmi célra, de a szanszkrit tudósoknak is fele. De én amilyen keveset adok az «egész világra», épen oly nagy mértékben szeretem az olvasókat szem elől nem tévesztetni. — Még egy pár észrevétele:

a) Bíráló felhoz a szanszkritból néhány szót, mikben megvan az *r* vokál. Ezek közt ismét van egy önalkotta termék: *Vrtva*, pedig lehetett volna eleget szótárjában vagy fejében is.

β) Különösen kikel ezen átirásom ellen, *rizsi* (bölc, szent) s azt mondja: «ez horrendum!» Bezzeg változik a genus, mikor *csehesen* ejtjük ki e szót (valami ilyenféle hangzása van: *örzsi*), mert ez már legrosszabb esetben is csak «horrenda».

Különben nem kell nekem fojtogatni e második szörnyet, megfojtja Bir. maga, midőn kétszer is említi *a Rgvédát* (sic!). Hát a hiatus bíráló ur! Nem veszi észre? Vagy csak én velem kötekedett? A helyzet ez: bíráló azt akarja bebizonyítani, hogy ő perfect szanszkrit tudós,; mint ilyen nem tűrheti, hogy a magy. olvasó közönség ne tiszta szanszkrit kiejtéssel mondja a sz. neveket. Maga azonban magát feloldja e kötelesség alól. Mindenestre jellemző.

Harmadik szörny. Még pedig komoly figyelmet érdemlő. A vád: «fordító új hanggal ajándékozta meg a szegény szanszkrit nyelvet. Ebben ugyanis 3 sibilans hang illetőleg betű van, melyeket az angol nyelvészek *s* *ś* és *sh* transcriptiókkal jelölnek. Az első kétségtelenül a magyar *sz*. — A harmadik az angol *sh*, a német *sch*, a franczia *ch* stb. Ezzel is elég tisztában vagyunk!» Tagadom ez utóbbi tételt. Tény, hogy úgy transscribálják. De hogy a kiejtése az eredeti hindu hangnak és az átirásban helyettesítő hangoknak azonos volna, ahhoz teszek egy pár vajjon-t. — Sőt mondom, hogy a szanszkrit betűrend egész sibiláns sorának használata az európai tudósoknál többé kevésbé hibás. Ezt mondja bíráló szerint Whitney

is és tudja minden professor. Váltig menekülnének e kiejtési módtól, de a különböző népek sibilánsai nem fedik egymást (germanismus) teljesen, így aztán kényszerítve vannak hamis adoptiókra.

A szanszkritnak 3 sibilánsa van, hogy én is neki vágjak. A dentalis sibilans = *sz* a magyarban, ez kétségtelen. Annál több tévedés csatlakozik a palatalis sibilanshoz. E hang teljesen a magyar *vékony* (bir. szerint «nyelv-hegygyel ejtett» helyes) *sz* hangja. Olvassák pedig a nyugotiai (angol, német, francia stb. és nálunk Michalek ur) *sz*-nek ezt is. Ezt itéli el Whitney és bárki, ki a dologhoz konyít. Miért mondják hát az angolok németek *sz*-nek? Felelet: azért hogy nyelvők vastag *sz* hangját (sh, sch) a szanszkrit cerebralis sibilans számára megtakaríthassák. És megadják-e e betűk (sh, sch) hangjának ráruházásával a szanszkrit cerebralis sibilans hangját? Felelet: nem, csak megközelítik annyira, amennyire tőlök telik. — Mi hát a cerebrális sibilans hangja? Az a vastag sibilans, mondjuk vastag *sz*, a mi hangzik e magy. szavakban: perzsa, rózsza, múzsa stb. Fából vaskarika! mondja bírálóm, ki szerföltt magasztalja saját halló szerveit.

Azt mondja továbbá bírálóm, hogy az én általam ajánlt kimondást «sem indiai, sem nyugati tudós nem ismeri.» Nem ismeri nyugoti tudós, mert nem rendelkezik vele, de ha hallja, teljesen helyesli és dicséri, ha kívánja, saját tapasztalatomból hirneves professorok példáit hozhatom fel. — Hogy pedig indiai tudós hogy ejti e sibilánszt ki, azt megint van jogom eldönteni, tán nagyobb, mint bírálómnak, legalább én olvassattam szanszkrit darabokat panditok társaságában. — De elég lesz, még majd azt hiszi bírálóm, hogy dicsekedni akarok azzal, amivel nincs mit.

Másoldalról is van egy pár megjegyzésem e kérdéshez.

a) Bíráló elismeri, hogy én már a palatalis sibilánszt is eltérőleg olvasom a nyugot európaiaktól, de — mondja kegyesen — «ez ellen nincs kifogásom!» Értsd nyájas olvasó: rugódozik bennem az ösztön és a kö. tekedhetnémség, de itt nem bírom vádolni fordítót még «német majmolással» sem.

b) Maga bírálóm tudja, hogy a cerebralis sibilánszt meg kell valahogy különböztetni. Hogyan kell, arról bölcsen hallgat. Egyszerűen tánczoltatja olasz, német stb. tücskeit, de arra nagyon is óvatosan ügyel, hogy szalmacsépelés közben valami olyan szót ki ne ejtsen, mely a dolog lényegére tartoznék; különben bölcsesége ebben a tekintetben nem dicsérhető eléggé, miután tudja vagy legalább sejti, hogy mi e hangot tökéletesen körülírni csakugy nem tudjuk, mint a pártfogásba vett *r* vokált.

c) Maga bírálóm is tudja (tán?), hogy a magyar az idegen szók sibilánsát szereti zs-vé mélyíteni pl. perzsa, rózsza, múzsa, József, Zsuzsánna stb.

Ezzel szörnyeivel végeztem; biztosítom, hogy jól meggondolt elvekkal fogtam a transscribáláshoz és reményilem, hogy transscribálási módszeremet nálunk mások is követni fogják, mint nyelvi viszonyaink mellett a leghelyesebbet.

¶. Fordulok mythologiai észrevételeihez azon kijelentéssel, hogy szeretnék rövidebben végezni vele, mint az előbbivel. — Mythologiai ész-

revételei azt a benyomást teszik, hogy soha nem tekintette át a hindu mythológiát s így annak szelleméről tökéletesen hamis fogalmai vannak.

a) A mit bevezetőleg a metrumra mond, abban, kivéve egy pár rám tukmálni akart «nem igaz állítást» (az ő kedvelt szavai), semmi újat nem mond; amit én az Előszóban leírtam, azt megbővíti egy pár olyan tétellel, aminek senki hasznát nem látja.

Egy pár hamis állítást ró rám. Ez pedig az, hogy a slóka első pádájának (páda a versszak negyede; nálunk péld. a 4 soros versszak egy sora) utolsó fele «éppen szabálytalan, mint ford. állítja.» Ezt nem állítá fordító soha. De még azt sem, hogy a slókákban szántszándékos lenne a rím. Mutassa ki ezeket bíráló, jutalmat tűzök reá. Mért apróztam el hát a komoly slókát 4 rövid soros «léha formára»? Ezt megoldvashatta volna az Előszóban. «A slóka sornak szilárdabb jellemvonása a jambicus lejtésnél az ütem stb.» De persze ezt a magasztalt fülek nem érzik meg!

b) «A rsi (olv. rizsi) értelmét a «szent» név merőben elferlíti!» És itt megmagyarázza 22 sorban bíráló a rizsi értelmét, rám pedig rám huzza, hogy sem röviden sem világosan nem fejtegetek. Tény pedig, hogy az a négy betű tisztább fogalmat nyújt a rizsiről, mint az ő fitogtató 22 sora, mely ignotos fallit, notis est derisui. Csakhogy a «szent» említésekor nem kell rögtön a kath. egyház szentjeire gondolni!

c) Az Asvinok a Nap iker-fiai nejtől Szandzsánától. Erre megjegyzi a bíráló, hogy az igaz alak Szandzsnyá. Egyelőre megengedve, hogy a palatális nasált csakugyan *ny*-nek transscribálják, kérdjük meg bírálótól, hogy nem palatális-e e szóban mindakét *n*? Feleli: igen! Hát mért írja egyiket *ny*-nek, a másikat *n*-nek? Erre már nincs felelet. De megfelelek én: vagy a bő tudomány szüli ezt, vagy a nagy következetesség (?). Szandzsna szerintem «tengerré lett.» Ez hatalmas baklövés, mert biz ő kanczává let. Bírálóm érdeme, hogy helyre igazít. Egész bírálatában ez az egy tétel volt rám nézve tanulságos. De már azt nem lelte el, mi vitt engem jégre. Azt hiszi, hogy német majmolás közben a német Mähre (kancza) kifejezést fordítottam így. Pedig engem az angol mare kifejezés vezetett félre, mit valami gondtalan pillanatban a latin mare-val tévesztettem össze! Ugyanitt ő fejtegetve tovább rájött a Szaranydzsú elméletére (lásd fentebb) és így folytatja «De már azt a ráfogást, hogy (az Asvinokat) rendszeren szamaraktól vont kocsiban rajzolják», nem tudom megmagyarázni. Mig hát ford. felvilágosítana, merem állítani, hogy nem igaz.» Hát én megmagyarázom ráolvasván bírálóra M. Williams Nalópákhyánam 118 l. 2 col. «They (the Ásvins) are represented . . . travelling in a three-wheeled and triangular car drawn by asses!» Ha Myriantheus (Die Açvins Münch. 1876) kezemenél volna, ott is rákeresnék. De bírálóm közelebb van könyvtárhoz, keresse. — Különb a Rigben (I. 118. 4.) sasok és sólymok, majd (VIII. 5. 35) dravatpánibhsiz asváisz, szaladó patájú paripák vonják aranysekerüket. — Más oldalról Szandzsna mint a nap neje az egész hindu irodalomban alig említetik annyiszor, mint a hányszor mi itt megforgattuk és emlegettük.

d) «Kigyók a hinduknál nagy tiszteletben álló lények, emberi alakkal, de kigyó farkkal». E két sorban, mondja bíráló, három a hiba. Lássuk. Egy az, hogy a költeményben nem minden kigyóról hanem csak a «Nága» nevűekről van szó.» Tromf! Ismerje el bírálóm, hogy ez egy mondatában három a hiba. 1. E helyen uragáról van szó, mely Böhtlingk szerint is = Schlange, Schlangendämon; tehát a jó hattyu általában értheti a kigyót. — 2. Nága.*) E szónak elveszett indogermán gyöke: sznadzs = csuszik (snake Schnecke) Böht. szerint = m. a) Schlange (mint csúszómászó), b) Schlangendämon (kik közt 8 fejedelem van), a b) alattiak vannak említve Nala V. énekében és egy fejedelem (nága-rádzsa) a XIV. énekben. Tehát nága legelső helyen általában jelenti a kigyót. 3. a mondottak alapján itt nem Nága hanem csak nágá-ról szabad beszélni.

Nem folytatom az egyes mondatok czáfolását, isten őrizzen tőle. A hindu mythologia soha sem fog tisztázódni annyira sem, mint a görög, vagy latin. Bírálóm ezt nem akarja tudni, és én minden mondatát meg tudnám forgatni és czáfolni utána keresés nélkül.

4. Most áttérek bírálóm magyar nyelvtudományára. Ezt a kifejezést csak nagyon szűk fogalomra szorítom ez alkalommal. Távol legyen tőlem, hogy mondatainak rendjét, vagy helyesírása következtelenségeit vagy bármi más illyest vegyek bírálat alá. Csupán csak műfordítási elveit kívánom bemutatni. — Előre kijelentem, hogy műfordítási elveit szintén a kötekedési viszketeg hozta létre. Ily alaphól indulva ki ragaszkodik a betű fordításához. Hogy a gondolat visszaadásáig emelkedjék, arra gondolni sem szabad. Néha azonban kitör s az elfojtott szolgál elveken azzal áll bosszút, hogy tul repül a betű mellett a gondolaton is — és átlép a comicum határába.

Ő fordításomból 2 éneket végig tárgyal és kiterjeszti gondját *Sakuntala* (nem *Sakuntali*, mivel a magyarban nem ismerünk, következőleg nem szeretünk a végű nevet; tehát nem az az ok, hogy Göthe is *Sakuntala*-t írt) cz. drámából közzétett mutatóványomra. Én az ő ismertetéséből csak 2 strófát ismertetek válogatás nélkül u. m. az első ének első és utolsó szakát.

Volt egy rádzsa Nál királyfi:
Viraszéna hős fia,
Szép erénnyel dúsán áldott
Jó lovas szép dalia.

Bíráló legelőbb is az írásjeleket felforgatta, illetőleg majdnem teljesen elhagyta, holott más helyen, ha egy vonást én elhagytam, nem mulasztja el szememre lobbantani.

E szakban *rádzsa* szerinte rossz transcriptió (már elébb megczáfoltam). *Nál* még rosszabb. Erre is szoltam már egy szót. *Királyfi*, — itt a *fi* be van toldva, tehát «*ták*». *Hős* kárhózasos rossz, mert az eredetiben *erős* van (oda teszi szanszkritul is *balé!* rosszul ír a B. pennája). A harmadik sor «hütllenül fordított, betoldás,» mert, mondja, az eredeti értelme ez: kedves erényekkel felruházott. — A 4-ik sorban *Jó lovas*: ferdítés, mert

*) Ha volna kedvem feleselni, azt mondanám, hogy az eredeti értelme nem az. De hagyjuk meg, hogy az: akkor is bátran ismétlem bírálóm szavait: tessék már most a kettőt összevetni.

az eredetiben ez van: «lovakkal bűnni tud». *Nala sehol az egész költeményben lóra nem ül.* Ilyen naiv indokolás van több helyen, — péld: hogy merem én Damajántit karcsúnak mondani, holott ő soha nem viselt Miedert és az eredetiben levő jelző csak ezt teszi: szépderekű. — Tessék erre válaszolni!

Az első ének utolsó versszaka fordításomban így hangzik:

«Igy, ily!» szólt a légi vándor
Akkor a vidarbha lánynak,
S visszaszállva Nízsadhába
Mindent elbeszélé Nálnak. —

Bírálat: «Igy ily!» de ily nem beszél senki magyarul ... jön néhány olasz és spanyol tiicsök ... Itt teheti azt, hogy: *meg lesz.* Helyes! Bár az előbbi sorban Dam. adja a megbízást a hattyunak: «Menj, beszélj *így* Nálnak is hát!» Erre szól a hattyu: tathá = úgy persze! Amit bíráló ajánl, elveivel ugyan nem fér össze, de jó és magyaros. A második sorra ez a bírálat: «Nem mondható: Anglia-leány, Budapest-leány, tehát vidarbha leány is kivető.» Nem tudom micsoda szótárakat használ bíráló, de hogy elmés okoskodása hamis, annak megmutatására elég lesz ennyi: *M. Williams szótárában* (919. l. 2. col.) ez olvasható: «*Vidarbha* = a district and city ... vidarbhas plur. m. *N(ame) of a people.*» *Böhtlingk Wörterb.*² *Vidarbha* m. = a) *N. pr. pl. eines Volkes* ... Ugyebár van Anglia-leány mégis! De nincsen ám Vidarbhai asszony, a mit bíráló ír. Egy más helyen bírálóm azért támad meg, mert Nalát *Nízsadha* névvel nevezem, «Ez — ugymond — vétkes fordítás és orthographiai szörnyeteg. Nízsadha a város neve, innen Szanszkritul (olv. szanszkritul) Nájsadhó (olv. Náízsadha) = nísadai. «Baranyai» helyett nem mondható: Baranya.» No én könnyen bebizonyíthatom itt is az igent. Ecce! *M. Williams: nishadha* = *N(ame) of a people and their country governed by Nala.* *Böhtlingk*² *nischadha* m. a) *N. pr. a) eines Gebirges* β) *Pl. eines Volkes* etc. ... Tehát az elmés kiigazítások csak félrevezetéseknek válnak be.

A harmadik sorra a bírálat ez: «Visszamenve» jobb és hüebb. Azaz a hattyük nem *visszaszállnak*, hanem *visszamennek*. Ugyan, hogy lehet ilyet állítani józan értelemmel? Tehát: Száll a madár, száll az ének (Arany) jobb lenne így: Megy a madár, megy az ének.

A negyedik sor (csodák csodája!) nem esett kifogás alá.

Ezek alapján kinyilvánítja bíráló, hogy az én munkám műfordítás nevet teljességgel nem érdemel és ő nem is tartotta érdemesnek arra, hogy végig olvassa. Nálam «sem hüen sem a magyarosság kára nélkül nincs fordítás. Annálfogva nem is ohajthatni, hogy a szanszkrit dráma remekait pl. Urvasit, vagy éppen Sakuntalát ily módon *elpocsekolja* Nala fordítója!»

Nulla calamitas sola! Ez a mondat akkor legyen el bíráló ajkáról, midőn még bírálatát be sem fejezheté és már kapta a mutatóványt Sakuntala fordításomból. Érdekes az a kinos kísérlet, hogyan próbálja bíráló a

fentebbi latin mondatát szanszkrit mondattal helyettesíteni. Egy egész lapon tetszeleg e munkában.

Aztán megpróbál vagy 11 sort összehasonlítani az *eredetivel*. (Legalább ezt akarja elhitetni olvasóival, de én azt hiszem, inkább különböző fordításokkal veté egybe. Okom van azt hinni, mint később kitűnik.) Elég annyi, hogy az összehasonlítás nem üt ki annyira tetszése szerint, mint a könnyebb szövegű Nalánál. Mondatai majd mind üresek és kongók. A hold összevetni próbál is, német, francia fordításokkal teszi ezt, és a végére odailleszt: «és most már tessék összehasonlítani a magyart.» — Ez nagyon is méltányos! Én sem kívánhatok többet és kérem olvasóimat, tessék az enyémet összevetni az eredetivel vagy a legjobb fordításokkal. Nyugodtan nézhetek elébe. — Mindössze két tételére adok feleletet az idevonatkozó bírálatnak.

Egyik felől a gyógyfüvek királya,
A hold leszáll nyugati bércek ormán.

E sorokra azt mondja bírálóm: «A gyógyfüvek ura (nem királya) egyike a hold költői sok nevének, (értsd: a hold sok, költői nevének) mely tökéletesen elég annak a megjelölésére; de elég a költői illusio megölésére is, ha magyarázatul hozzá teszszük a szövegben: «a hold.»

Én pedig azt mondom, hogy e kifejezésben: *gyógyfüvek ura* csak a hindu babona nyelvét jól ismerő egyén ismeri fel a holdat. Ha magyar olvasó kap ily kifejezést: érthet-e alatta egyebet, mint valami *gyógyyszerest*? Bírálóm, hát meghagyta volna a kifejezést, úgy a mint kapta és jegyzetben oda csatolta volna, hogy e patikáros alatt a *holdat* kell érteni. Am tegyen majd így, izlés dolga, izlése pedig annyira romlott, hogy bírálat alá nem vonható.

De nem tudom ily könnyen kibocsátani kezem alól azon mondásait, miket a Sakuntala más soraira tesz. Ez a kritika történetében páratlanul áll. A sorok ezek (egy brahmán fiu mondja czélozva Sakuntalára):

A fájdalom(nak) sulya is, melyet
A kedves távollétén érezünk
Fölötte nagy, majd elviselhetetlen
Egy gyöngye lány gyöngéd szívére nézve!

A bírálat reá ez: «még izléstelenebb ez az utolsó sor, melyből, alig szükség mondanom, egy betű sincs az eredetiben. Hű fordítása (!) e slókának (nyoma sincs itt a *slóka* sornak, de bírálóm nem ismer más hindu verset, csak a slókát, hát ne számítsuk be neki az ilyen *helyreigazítást*) ez: «*a mis hatalma alatti személy a kedves távollététől született gyötrelmeit bizonyára nehezen bírja kiállani.*» (Ebből hát «egy betű sincs» az én fordításomban bíráló szerint.) Ezt a Sakuntalára vonatkozó sajnálkozást oly finom tartózkodással hangoztatja az asketikus tanítvány, hogy nem sérti a tilalmat, melynél fogva nem lenne szabad *nemi szerelmet* emlegetnie. És mit tesz fordítónk? Azt, hogy durván fellebbenti a finomul szőtt fátyolt; azt, a mit a tenne, aki a Medici-Venusnak testrészeit szemérmesen fedő két kezét félre vonná. És midőn imigy csonkítja, hamisítja a szereplő

jellemző vonásait, kifejeleti éppen azt, a mi a drámában nagy szerepe játszik; a mi Sakuntalá szereelni vallomását sokáig gátolta s ami most is az őt elhagyó, elfelejtő, de mégis kedves férj felkeresését tilalmazza: a gyámságyai »hatalomtól való függést.«

Eddig a bírálat. Két pont alatt szólok hozzá.

a) A bíráló által adott »*hű fordítás*« hamis: *más hatalma alatti* e kifejezés a Sakuntala semmiféle recensiójában, variánsában nincs meg, hanem van helyette minden szövegben (bengáliban, kásmírban és déli-indiában vagy dévanágariban megegyezően) e kifejezés: *abala* = *gyöngye nő*. A hű fordítás hát ez: »gyöngye női személynek a kedves távolléte miatt származó fájdalmai bizony felette nehezen viselhetők el.« — A bírálat utolsó mondatának okoskodása tehát, mint üres agyrem, elesik. És most e betű szerint adott fordításhoz, kérem, olvassák hozzá a műfordítást, a fentebbi négy sort. Vajjon csakugyan nincs abban egy betű sem az eredetiből? Felelhet rá mindenki, nem szükséges több commentár.

b) Most felelek a szemérem-sértés vádjára. Mintán előttünk van a szó-hű fordítás is (akár az enyém, akár a bírálóé — e czélra mindegy), a műfordítás is: hivatkozom az olvasók tiszta érzésére, józan izlésére, ítéljék meg, van-e itt az én fordításomban *nemi szerelem* emlegetve? Igaz-e az, hogy *durván fellebbentem a finomul szőtt fűtylat*, vagy bírálóm képes nyelvvel szólva, hogy a *Medici-Venusnak testrészeit szemérmesen fedő két kezét felre ütöm*? Ily durva rágalmat rögzött javíthatlansággal koholni!

Egyáltalában van-e itt szemérem-sértés? Miben és ki követte el? Felelet: Bírálóm bírálata e ponton csakugyan szemérem-sértő. Pirulva olvashatta mindenki és méltán! Disce ex uno omnes!

5. *Bíráló szanszkrit tudománya.* Ἰδὼν Πόδος, ἰδὼν τὸ πῆγμα! Megígértém e cikk elején, hogy bírálóm szanszkrit tudományát is figyelembe fogom venni; kell tudnunk, hogy mily lámpával indult el az igazság keresésére. Mert hogy vad igazságokra talált, azt könnyű észre venni. De ebben nem egyedül bíráló, hanem első helyen az ő szanszkrit tudománya a vétkes. Sapienti pauca! Miért említsem, hogy tetszeleg folyvást szanszkrit ismereteivel magának? És miért mellé azt, hogy mihelyt kilép a könnyű olvasásu hindu epos és a »Panycsatantra« (tanulságos meséket tartalmazó művecske) köréből, legott orrára esik. Lepke a gyertya körül. — Ezzel csak úgy tünném fel előtte, hogy oly elfogult rosszakaratu vagyok iránta, mint ő én irántam. Ments isten!

Hadd szóljon ő maga magáért, majd én egy kissé commentálok, mivel tudom azt, amit ő is tudott olvasóiról, hogy t. i. köztők a tárgyat és a nyelvet értő alig van. — Bíráló e sorokra mond ítéletet:

. Gyorsan a városba robbant

A nemes hős nagy haraggal. (Nala 26. ének 4. slóka)

és okoskodik illetéknépen: *Itt ki van hagyva egy jeles hasonlat, amin nem csodulkozom, mert a szöveg kiadói, mint Bopp, Kellner* (ebből a felsorolásból úgy látszik, hogy nem sokkal áll fellebb bíráló szanszkrit irodalomtörténeti és könyvészeti ismerete, mint a Michalek uré, mely valóban

megdöböntő volt reánk; de e körülmény Michalek urnál inkább menthető, mint bírálónál) *sem vettek észre. T. i. ha ezt: taraszájva mahátmanasz* így fordítjuk: rohanó nagylelkűhöz hasonlóan, világos nonsens. De nem lesz az, hogyha eszünkbe vesszük, hogy *mahátmanasz* egy 8 lábú mesés állatot is teszen, mely nagyon gyors, és oroszlánnak, tigrisnek, elefántnak hálós és hatalmas ellensége. Így legott természetessé valik a hasonlat, mi hogy az, az «*ira*» kétségtelenül bizonyítja. (Bíráló szerint taraszájva = taraszá + iva!) Az állat szokottabb neve a «*sarabha*»; előfordul többek közt a *Méghadútában* is.»

Eddig terjed a bírálat, mely igen jellemző világot vet bíráló szanskrit nyelvtudományára. Megvallom, hogy midőn e részletet először olvastam, az a gondolatom támadt, hogy nem veszem tekintetbe az egész bírálatot. Ugyde ha hallgatok; akkor hallgatólag belenyugodtam volna tételeibe és e vaskos félrevezetéseket mintegy helyesltem volna. — Megpróbálom hát a «helyreigazítást és tisztázást» tisztázni.

Bíráló legegőbb is egy csoda állatot fog, aminőt még ember nem fogott. A szóban forgó sor szanskritul így hangzik: *pravivésa szuszarabdhasz, taraszájva mahámanasz*; szó szerinti = *belépett nagy haraggal, sőt siettséggel a nagy indulatu*. Hol van itt ama csoda állat? Felelet: sehol egyetlen kiadásban sincs, csakis a bíráló agyában termett. De még csak az a szó sincs, amit ő szanskritul idéz t. i. *mahátmanasz* (egyszer pedig *mahátmanasz*). Többet mondok: ilyen szó nincs az egész hindu irodalom körében, nincs semmiféle hindu szótárban. Sőt nem is lehet, mert az képtelen alkotásu szó, nem fér be a szanskrit nyelv testébe!

Hogy mindamellett ő ezt alkotta, ez még megfogható. Hiszen már mutattam, hogy teremtet szavakat (*Szaranydzsu* például). De megfoghatlan az, hogy mi jogon fogja rá egy önalkotta vad szóra, hogy az a *sarabha* (mesés 8 lábú szörny) szóval egy fogalmat jelent? Említi bíráló a Méghadútát, hogy ott előfordul a *sarabha*. Ez szent igaz, de miféle commentárja ez a Méghadútának, melyben *sarabha* és *mahátmanasz* azonosítva vannak? Erre bíráló nem fog felelhetni soha. Részint azért, mert a Méghadútának csak egy commentárja látott világot (a Mallinátháé Calcuttában a derék Tsvaracsandra Vidjáságára kiadásában), abban pedig ily baklövés nincs; részint azért, mert a többi commentátorok idevonatkozó munkái csak kéziratban vannak meg, és én, ki e kéziratokat forgattam és részben másoltam, soha ily commentálást bennök nem láttam.

De nem szükséges ily messze menni. Hisz a szövegben nincs is *mahátmanasz*, hanem van mahámanasz = *vir magnae mentis, vagy magni animi*. — Ezt olvasta bíráló rosszúl és ahelyett hogy «szemesen megvizsgálta» volna, felült képzelete szárnyára és elindult harcolni, épen mint sok más okoskodásainál. Fitymálva beszél Bopp, Kellnerről (a szöveg kiadóról); Böhtlingk, M. Williams, Bühlert stb. pedig számba sem veszi.

De mondanám, hogy ily bűneiben nem csak bírálóm a hibás, hanem főleg a tudománya. Itt is ez süttötte föl. Mert a csoda-állat fogásának oka, úgy hiszem, abban van, hogy ő e kifejezést: *taraszájva* félremagyarázta. Ez nev. összefogott két szó = *taraszá + éva* = *sőt siettséggel*. Bíráló pedig a

szanszkrit hangtan legelembb és legsarkalatosabb szabályát nem ismerve, e szót így bontá szét: *taraszá + iva*. Pedig minden szanszkrit grammatika legelső euphonicus szabálya ez: ha vokálon végződik egy szó, és az utána jövő is vokálon kezdődik: a két vokál összeolvad, a hiatus elenyészik.

Lesz ez összeolvadás folytán

$$\begin{array}{rcl} a + i & & \\ \acute{a} + i & & \\ a + \acute{i} & & \\ \acute{a} + \acute{i} & \} & = \acute{e}. \end{array}$$

$$\begin{array}{rcl} \text{ellenben} & a + \acute{e} & \\ & \acute{a} + \acute{e} & \\ & \text{stb.} & \} = \acute{aj} \text{ (jobbán mondva } \acute{ai} \text{ diphthongus).} \end{array}$$

Tehát ha a szövegben *taraszá + iva* jött volna össze, eredmény lenne *taraszéva*. Ellenben *taraszá + éva* eredménye lett *taraszájva*. Most már *éva = sőt, bizony* erősítő szócska; *iva = mint* hasonlító kötőszó. Hogy aztán azt a «hebehurgyaság»-szülte *ivát* igazolhassa: intézte bíráló e harczot a «szélmalom ellen». Hiába intette Bopp és Kellner, nem hallgat reájok, nem nézi meg kétszer az először rosszul olvasott szöveget, hanem bölcsekedik és neki támad. Nyelvészre jellemzőbb eljárást képzelni alig lehet. — Most már teljes értékében tudom méltányolni bírálóm azon állítását, hogy neki bármely észrevétele több gond és fáradságba került, mint nekem 10 slóka lefordítása. És vontam magamnak azt a tanulságot, hogy aki így kezeli a hindu eposzok nyelvét, annak aligha fog sikerülni a Sakuntalának egyetlen versét is tisztázhatni. Szervah szervam na dzsánáti, szervadzsno nászti kascasana!

Mindenhez nem ért mindenki
Mindent tudó nincs is senki!

Műfordítással: nem az a mező a szanszkrit nyelvtudomány, ahol bírálónnak többé tallóznia nem lehetne. De legyen elég!

Bírálata vége felé egy kikezdésben, megmagyarázhatlan ellentétben az előző és következő dorongolásokkal, azt mondja bíráló, hogy ő «sem nyelvtudományomat, sem fordító tehetségemet nem akarja kétségbe hozni sőt . . . sőt . . .» Nem kértem, hogy hogyan fér e szakasz össze az előzőkkel és következőkkel, csak azt jegyzem meg, hogy nekem a dícséretre éppen oly kevés szükségem van, mint az *igaztalan* rágalmakra, *igaztalan* gáncsokra és *igaztalan* czínezgetésekre. Hogy irántam legyen igazságos, azt nem kérem; könnyei forrását, azt hiszem, eltaláltam. De megkövetelem azt, hogy az objectiv igazságot tartsa tiszteletben, szakértés ürügye alatt álbölcsesség magvait ne hintse. — Ez ellen mindig kénytelen leszek síkra szállani.

Helyes megjegyzéseit (fájdalom igen kevés volt), mint most is tettem, máskor is köszönettel veszem. Azt hiszem, bíráló ur is elismeri, hogy a jót bőven fizettem vissza. Tudom én, hogy műfordítás egy sem tart töké-

letességre igényt, miért tartana éppen az enyém? Oly műfordítási elvek (helyesebben *elvhiány*) mellett, minőket bíráló alkalmaz, nincs ember, aki egy élet folyamán át 10 sort híven le tudna fordítani, — De ez igazság keretén kívül esnek az olyan »helyreigazítások«, miket kénytelen voltam visszaigazítani, mivel csak félrevezetési kísérletnek váltak be.

Tanuljunk, bíráló ur, többet; legyünk »szemesebbek,« legyen türelmünk az igazság iránt és kívált *mutogassunk kevesebbet*; így aztán marad a rostánkban valami.

FIÓK KÁROLY.

Már befejeztem e cikket, midőn tudomásomra jött, hogy Michalek M. ur nagy elkeseredésében affelelt, hogy az ő munkáját mindenki gyöngébbnek ítélte az enyémnél, az egri »Irodalmi Szemle« februári számában bírálat alá vette az én fordításomat. Azt vitatja, hogy az ő »dohánykája jobb az én trafikomnál«. Ezt hagyjuk meg neki, hisz ő maga mondja. De ez állításából kifolyólag aztán alkalmat vesz további fejtegetésében azon meggyőzésének is kifejezést adni, hogy »azok az üvöltő bőségek farkasok, kik nem találtak munkájában egy kis megdicsérni valót . . . azok mind pajtások, kenyérféltő kufárok, irodalmi monopolium szolgálatában álló finánczok« stb. Nem idézek belőle többet, mert az ily peczér-stilus nem hiszem, hogy valakit mulattasson. Így tractálja ő azon bírálókat, kiknek tizedrészét sem ismeri bizonyára, mint jó magam; de közülök névleg is megemlít egy olyat (Gyulai Pált), kinek ő nem méltó, hogy sarusziját megoldja. Sajnálom, hogy ki kell mondani, de úgy látszik, hogy M. ur nem sokkal olvasott többet a honestumnak, mint a szanszkrit nyelvnek ábcézből. De azért ő prédikál csak úgy az irodalmi tisztességről, mint fejtegeti a szanszkrit irodalom remekeit, mihez, hogy ő mily sokat tud, annak megítélésére elég Előszavának pár sorát elolvasni.

Bírálatának egy pontjára szólok egy szót, erre is csak azért, mert Brassai S. urral ebben összhangzólag szól. Nem értik, mondják, hogy ferdíthetek én annyira, hogy Damajántinak én két fiat tulajdonítok, sőt hebehurgyaságom addig megy, hogy néha azt állítom, hogy egy fia és egy leánya, máskor azt, hogy két fia volt, — holott neki egy fia és egy leánya volt. Hogy Michalek ur ezt nem érti, az természetes; ő tőle kívánni sem lehet, hogy magyarul megtanuljon, de hogy Brassai S. ur, ki híres magyar nyelvtudós, ilyenén felakad, ezt már én nem értem. Ugy látszik Brassai ur soha nem vette észre, hogy *fi* és *fiu* nem minden árnyalatában azonosjelentésű szavak. Kíváncsi vagyok arra, vajjon mit szólott volna B. ur, ha valaha olvasta volna Arany J. e sorait:

Eredj, fiam Klára,
Hamar, édes lányom! s több ilyet.

Bizony több oldalról is ki tudtam volna B. ur bírálatából mutatni, hogy magyar nyelv dolgában sem éppen csallhatatlan.

F. K.

A PERFECTUM KETTŐZETÉNEK HANGZÓJA AZ INDOGERMÁNBAN.

I.

Reduplicáló perfectum fenmaradt az indogermán nyelvek területén: az *árja*, *görög*, *italiai*, *kelta* és *germán* nyelvekben; az *örményben*, *balti-szlávban* elveszett, az *albánban* sem található.

Az öt nyelvcsalád, mely a perfectumot egészben vagy részben reduplicatióval képezi, 3 csoportra osztható: *)

1. a melyekben a reduplicáló szótag vocalisa visszatükrözése a gyök vocalisának; képlet: $C + X^{voc}$. (árja nyelvek).

2. a melyekben a red. szótag vocalisa állandóan *e*; képlet: $C + e$; (görög és gót).

3. a melyekben mindkét principiumra vannak példák (latin s a kelta).

Tehát az összes consonans kezdetű perfectumok a red. vocalist tekintve két egymástól elütő irányt képviselnek: 1. a gyök-vocalis következetes visszaadását s 2. az *e* vocalis általánosítását. Amannak legprægnansabb képviselője az *ind*, ennek a *görög* és *gót*. A két irány psychicus principiumát *Curtius* (Verbum² 141. l.) abban találja, hogy a szanszkrit szerinte a reduplicatiónak úgy-szólván *értelmesebb* módját juttatta érvényre, a mennyiben a gyök vocalisát kétszer hangoztatta, míg a görög a *szellemesebbet*, mert a red. szótagot hogy úgy mondjuk egyenruhás szolgájává tette a perfectum ideájának.

S ez igaz is lehet. Hanem a tényállásnak ily constatalásával nem elégedhetünk meg. Ha egy és ugyanazon elv mutatkozik a cselekvés bizonyos intensitásának vagy befejezettségének jelzésére

*) A reduplicatio egyéb formáit (pl. u. n. attikai redupl.) itt nem vesszük figyelembe, mert a kitűzött kérdésnél általában kevés figyelemben részesültek.

nem két, hanem öt nyelvcsaládban, s nem elszórt példákban, hanem néhol az egész igerendszerben, másutt elég nagy számban, biztosra vehetjük — a mint nem is vonta kétségbe senki — hogy ez az elv uralkodott ama substituált ősnyelvben is, melyre mindent visszavezetni a mai indog. nyelvészek feladata. De ha azt találjuk, hogy eme közös elv két ellentétes, de azért az egy közösbe visszatérő irányra oszolva jelentkezik a történeti nyelvekben, akkor az egyik vagy másik irány kivételességét köteleességünk megmutatni, a kivételesség okát megmagyarázni akár az ő indog. nyelv concret fejlődésének, akár valamely nyelv külön életének periodusából, s így az ősnyelv eljárását a kérdésben levő nyelvi jelenséggel szemben tisztába hozni s a másik törvénnyel, mely az eltérő eljárás kivételességét okozta — ha még az indogermánban okozta, — összefüggésbe hozni, vagy ha az eltérés valamely nyelv külön életében történt, az újképzést constataálni s a következtetéseket ebből levonni.

A feladat a reduplicatio eredeti formájának kérdésében igen nehéz, s ma sem mondhatjuk, hogy meg van oldva. Conjecturák és nehezen hihető mechanicus magyarázatok mindazon vélemények, melyek eddig felhozattak. A kérdés ma is körülbelül úgy hangzik, a mint azt De Saussure (*Mémoire sur le syst. primit. des voy. dans les lang. indoeurop.* 238. l.) formulázta: «úgy kell-e tekintenünk a reduplicatiót, mint az onomatopoiia egy fajtát (une espèce d'onomatopée) vagy mint szabályszerű morfológiai egységet (une unité morphologique régulière), *) melynek föltétele és caracteristiconja normális állapotában (à l'état normal): az a_1 indog. e vocalis?»

Míg az e vocalist nem tekintették a gyökök s általában a morfológicus egységek sine qua non-jának más szóval, az indogerman ősnyelv vocalismusának jelenlegi felfogása előtt a reduplicatiót nem is vehették egyébnek, mint az onomatopoiia egy alakjának. Más szóval a reduplicaciónnak csak pszichológiai okát s jelentőségét vizsgálhatták, mely vizsgálatnak eredménye nem is lehetett más, mint a mit Schleicher (*Comp.*² 721) elért s az összehasonlító nyelvészek akkor kivétel nélkül elismertek, t. i. hogy a nyelvnek kezdetben nem lévén egyéb eszköze időbeli viszonyok

*) De Saussure morfológiai egység alatt a szótagot érti (syllabe vagy cellule), mely épen az által válik szótaggá, hogy a_1 van benne.

kifejezésére, megkettőztette a törzset, mely kettőzés a præsensben tartósságot, intensivitást, a perfectumban befejezettséget volt hivatva jelenteni. A még következő két fejlődési fokon keresztül t. i. a két gyöknek a személysuffixumokkal való összeolvadásán, s az első gyök egyszerűsítésén s a második gyök vocalísának fokozásán keresztül eljutott az ige a perfectum azon alakjáig, mely a szanszkritban található, s melylyel szemben a görög perfectum kizárólagos *e*-jével a red. szótagban csak analogikus újképzés azon számos igék mintájára, melyek a gyökben *a* resp. *e*-vel bírtak. S így nyilatkoznak mások is. Így Whitney ind grammatikájában (259 §.), így Lassen (Ind. Bibl. 3, 93), Delbrück (Altind. Verb. 127. l.), Curtius Verbum² 141. l.), Westphal (Vergl. Gramm. 348 l.) Így nyilatkozik és pedig egészen helyesen ma is — az új grammaticusokkal szemben — Fr. Müller (Grdriss d. Sprachwissenschaft. III. k. 494. k.): «A reduplicatio mint a szóképzés egyik eszköze legtágabb értelemben eredetileg nem más mint *ismétlés*. Először az egész szó ismétlése, azután csak mint a beszélő tudatában legfontosabb alkotórésznek látszó *szó elejének* vagy *szó végének* ismétlése. Az indogermán nyelvekben az ismétlésnek csak első módja, a szó elejének ismétlése, szokásos. Az ismétlés tovább fejlődik, a mennyiben igyekszik levetkezni a psychicus momentumot, s a szónak csak legelső elemeit, azután annak csak legfontosabb consonanticus és vocalicus elemét ismétli, végre a consonanticus elemnek egy szintelen vocalissal — *a* (e) — való ismétlésévé sorvad. S a fejlődés ezen fokainak minden indogermán nyelv megőrizte többé-kevésbé világos nyomait.»

Míg azonban e jeles a priori magyarázatnak morphologiai megokolása a jeles tudós compendiumában hiányzik, másrészt majdnem kivételes állásánál fogva az új grammaticusok összes theoriáival szemben — kik a maguk részéről ezt a kérdést is befejezettnek tekintik — kevés figyelemben részesül: mi a problémát ma sem tekinthetjük megoldottnak.

Az új grammaticusok akként döntötték el a kérdést, hogy a görög és gót nyelvben uralkodó reduplicáló formát tartják eredetinek. A tétel szentesítést nyert Osthoffnak nem régen megjelent művében (Zur Geschichte des Perfects im Indogermanischen etc. 1884.), melyben (264—283 l.) a systema által követelt analogicus magyarázatot alkalmazza a szanszkrit perfectum reduplicatiójára, mint a törvénynek ellenszegülő kivételességre; újabban pedig

Brugmann görög nyelvtanában (Iwan Müller, Handbuch d. klassischen Alterth. 1885.) és legújabbán összehasonlító nyelvtanában (Grdss. der vergleichenden Gram. d. indg. Spr.). melyben az indg. *e* öt példái között a perf. red. vocalisát is idézi.

Maga a tétel nem az új grammaticusoktól ered, valamint annak megokolása sem. Ők csak *canonice* megerősítették, s a belőle vonható következtetéseket felhasználták. A tétel egyidejű az árja palatalisokra s az indogerman vocalismusra vonatkozó új teoriák kezdetével, s a megokolás Collitz és J. Schmidt munkálatainak érdeme. (Collitz, Die Entstehung d. indogermanische Palatalreihe. Bezz. Beitr. 1879. J. Schmidt, Zwei arische *a*-laute und die Palatalen. KZ. XXV.)

1. Mindkettőjük főérve: palatalis jelentkezése az indben a reduplicáló szótagban *a* — az *a* tövű igék red. vocalisa — előtt, mely *a* vocalisnak az európai nyelvekben *e* felel meg. Ez csak azon esetben érthető, ha a red. voc. az indogermánban *e* *) volt, mert palatalis velar-gutturalis helyén csak eredeti *i* *y* és *e* vocalisok előtt jelentkezik.

És első tekintetre úgy látszik, mintha *e* tünemény csakugyan megoldaná a kérdést és igazolná Collitz és Schmidt okoskodását. Csakhogy a velar-guttularis palatalizálódásának indogermán eredetiségét kétségbe lehet vonni. Már a tételben nagy az ellenmondás. Azt mondják, hogy a hol az árja nyelvekben palatális áll *ā* előtt, az a palatális az indogermánból származott át, míg az *ā* vocalis eredetileg *e* volt s mint ilyen eszközölte a gutturalisnak palatalizálódását. Ezen *e* vocalist aztán, az affectio okát, az árja nyelvek elvesztették, s helyébe *ā*-t tettek, hatását azonban, — a palatális gutturalis helyett — megtartották; az európai nyelvek ellenben, a szláv kivételével, a palatális egészen feladták, de az *e* vocalist megtartották. Ez azonban valószínűtlen. Mert ha a palatalizálódás indogermán tünemény lett volna, mint physiologicus affectio jelentkeznék a görögben is. S minthogy állításuk szerint épen a görög tartotta fenn az eredeti reduplicáló rendszert a perfectumban, elvárnók, hogy a görög perfectumban is találkozzunk ily affectióval, pl. **τέροφα*.

Schmidt a görögből is idéz példákat, melyekben szerinte az árja palatalizálódáshoz hasonló tünemény mutatkozik és pedig a

*) Schmidt és Collitz az indg. *e* hangot *ā*-vel jelzik.

τ eredeti k = indg. k^2 helyén ε és i előtt, mely τ consonansnak más hangok előtt labializált pendantja = π , vagy labializálás nélkül χ felel meg, pl. τi = szkr. *cid* = avest. *cit*, $\tau\acute{\epsilon}\tau\tau\alpha\rho\epsilon\varsigma$ = ved. *catváras*, $\pi\acute{\epsilon}\nu\tau\epsilon$ = pañca. Csakhogy tény az, mint Brugmann (Vergl. Gramm. 316. l.) bebizonyítja, hogy ezen görög τ és ind c = indg. k^2 között semmi történeti összefüggés nincs, mert oly alakokban jön elő, melyek ezenkívül π = ősgörög k^u labializált gutturalissal vagy k -val is előfordulnak. $\tau\acute{\iota}\varsigma$ mellett előfordúl thessal. $\chi\acute{\iota}\varsigma$, $\tau\acute{\epsilon}\tau\tau\alpha\rho\epsilon\varsigma$ mellett boiót, $\pi\acute{\epsilon}\tau\tau\alpha\rho\epsilon\varsigma$ lesb. $\pi\acute{\epsilon}\sigma\sigma\upsilon\rho\epsilon\varsigma$, thess. $\pi\acute{\epsilon}\pi\tau\alpha\rho\alpha$, aol. $\pi\acute{\iota}\sigma\upsilon\rho\epsilon\varsigma$; $\pi\acute{\epsilon}\nu\tau\epsilon$ mellett lesb. $\pi\acute{\epsilon}\mu\pi\epsilon$, latin *quinque*. Továbbá akkor az ily szókban is τ -t várnánk: $\chi\acute{\epsilon}\lambda\eta\varsigma$ (lat. *celer* óind. *cal* = indg. *gel*-), dor. $\pi\epsilon\acute{\iota}$ * $\tau\epsilon\acute{\iota}$ helyett, ion $\lambda\epsilon\acute{\iota}\pi\epsilon\acute{\iota}$ * $\lambda\epsilon\acute{\iota}\tau\epsilon\acute{\iota}$ h. és számos más. Így hát a görögben és latinban semmivel sem támogatható az eredeti k^2 -nak olyforma affectiója e és i hangok előtt, mint a szanszkritban, s már ez is nagyon megingatja a palatalizálódás eredetiségét.

Azonkívül az indben is vannak eltérések, melyek nagyon is valószínűtlenné teszik a palatálisok indogermán eredetét, miért is az új grammaticusok nem is tartják azokat indg. hanem csak ősarja örökségnek s azt mondják; indg. e már az árja nyelvek egységének periodusában a hanggá lett, de ez a változás csak azután állott be, hogy az e azelőtte álló k^2 g^2 gh^2 velár-gutturálisokat c j jh palatálisokká változtatta.

S ez a tétel lehet bárminő igaz is, a red. vocalis eredetiségének kérdését nem dönti el. Mert ha a szanszkritban palatálist találunk ott, a hol az a következő vocalis hatásának nem tulajdonítható pl. *vácas* = gr. *ῥέπος*. indg. **vek²os* a várt **vákas* helyett, *ōjas* = indg. *aug²os* = lat. *augus*-(tus) a várt *ōgas* helyett, etc., elhihetjük, hogy ily analog újképzéssel lehet dolgunk a perfectumi reduplicatiók nagy számában ott, a hol a palatálist nem várnók az esetben, ha a gyök hangzója állana előtte. Más szóval, úgy látszik, hogy a hangtörvény túllépett határán s a mint az e és i hangok előtti redupl. gutturalist palatalizálta, ezt a palatálist úgyszólván a reduplicatio lényegének tartotta és a mint *car*- menni gyökből (indg. **k²er*- *cacara* lett, ugy *kar*- tenni gyökből (indg. **k²ar*- v. ö. lat. *car*-men) *cakāra*; a mint *klap*-ból (indg. **k²lep*- v. ö. gör. $\chi\lambda\epsilon\pi$ -) *caklāpa* = gör. $\chi\acute{\epsilon}\chi\lambda\omicron\varphi\alpha$, úgy *kap*-ból (indg. **k²op*- = gör. $\chi\omicron\pi$ - $\tau\omega$) *cakāpa* = gör. $\chi\acute{\epsilon}\chi\omicron\varphi\alpha$, a mint *krî*-ből *ci-krijima*, úgy *guh*-

ból *juguhē*, sőt. a mint *gar*-ból *iagāra*, úgy *bhar*-ból *jabhāra*, *babhrē* mellett.

Ezért némi valószínűséggel bír *Kluge* theoriája (Zur Gesch. der german. Coniug.) hogy az *a* gyökök az ősnyelvben tekintet nélkül a gyökvocalis színezetére (*a e o*) világosabb színű *a*-val (*a₁ = e.*) reduplicáltak. Csakhogy mi ezt másképp formulázzuk, s úgy hisszük, hogy eleinte — és nem az indogermánban, hanem a közös árja periodusban — *a e o*-val, később valamennyien *a*-val reduplicáltak, oly formán azonban, hogy a palatalizáló hatás az *e*-ről valamennyire kiterjedt. Tehát eleinte ősarja **kakāra* **kokopa* **guguhē* lehetett, melyekből később az ilyenek analogiájára, mint **cecera* **ceklopa cikriya* lett *cakāra cakāpa juguhē*.

Egyébiránt az *a* gyököknél a szanszkritban nagy hatása lehetett az általános palatalizálódásra azon körülménynek is, hogy az *a* vocalisnak legalább a redupl. szótagjában tényleg világosabb színezete lehetett. A consonansok közt levő *a* hang, mely rendszeren hangsúlytalan, könnyen válik oly vocalissá, melynek articulatiója legegyszerűbb, legtermészetesebb és legkényelmesebb, s legjobban hasonlít az *e* voc. articulációjához.

2. A második érv, melyet Collitz (Entstehung der indg. Palatalreihen. Bezz. Beitr. III. 212. kk.) hoz fel, a következő: Ha a red. voc. a gyökhangzó visszatükrözése volna, akkor azon igéknek, melyeknek törzsében *r* vocalis van, szintén ezen vocalissal kellene kettőzniök. Így tehát, ha *dadṛçús* perfectumot látunk **dṛdṛçús* helyett, beláthatjuk, hogy a redupl. vocalisa *a* = indg. *e* és nem a gyök hangzója. Épen így vélekedik Osthoff is a $\pi\varepsilon\nu\theta$ -féle gyökökről. Itt is $\pi\varepsilon\pi a\theta\nu\tilde{a}$ t találunk, pedig, ha a gyökvocalist keressük a red. szótagban valami ** $\pi a\pi a\theta\nu\tilde{a}$ = * $\rho\rho\pi\rho\theta\nu\tilde{a}$* alakot kellene találnunk. *)

Az első negatív argumentumra azt jegyezhetjük meg, a mit Fr. Müller (Sprachwissenschaft III. k.) vél az *r* és *r̄* vocalisokról. «Nem valószínű, hogy az *r* hang tiszta vocalis és a grammaticusok által adott *r̄* valószínű, hogy az élő nyelvben soha nem is létezett, hanem a rendszer kényszerének köszöni létrejöttét. Ha a szanszkriton, a grammaticus iskolák által præparált egyházi nyelven túlnézünk és vizsgáljuk, hogyan adják vissza az indus népnyelvek

*) Mert a nasalis sonans representansa a görögben: α .

az *r*-t, azt találjuk, hogy a páli és prākrit dialectusokban az *r*-t rendszeren rövid *ṛ* vagy *ṝ*, ritkábban *ā* kíséri s az *r*-nek az előző vagy következő consonanshoz való assimilációja után tisztán ez a kísérő vocalis marad pl. páli: *isi* — *ṛsi* helyett = szkr. *ṛsi* stb. Ez a klasszikus szkr. által is igazolható, pl. *gr* — (nyelni) *gilati*, *kr* — (szétszórni) *kirati*, *mṛ* — (meghalni) *mṛiyatē* etc. Az *r*, *l*, *m*, *n* hangokat legrövidebb formájukban rendszeren kíséri egy irrationalis vocalis.» Semmi sem természetesebb, mint hogy *darṣ* és a hozzá hasonló gyökök a reduplicációban a kísérő sonanst tüntetik fel. Az *r* az ige legtöbb alakjában — az erős alakokban — consonans szerepet játszik s az *ar* szótagnak vocalicus elemét az *a* képviseli mint *adarṣam*., *dadarṣa*, *adarṣi*, *darṣaniya* alakokban. Nagyon valószínű tehát, hogy a *dadṛṣ* gyenge perfectumi alakban is az *r*-t kísérő irrationalis vocalisnak is *a*-féle articulációja volt, melynek természetes reflexe a reduplicációban szintén *a*. Egyébiránt *didhāra* perfectumban az *i* irrat. vocalissal is találkozunk.

Az Osthoff-féle **pṛpṛṇḍva*-ra azt jegyezhetjük meg, hogy a göröggel, mely a red. vocalisát illetőleg oly általános egyöntetűséget tüntet fel, mely alól kivétel nincs, s mely egészen más úton magyarázandó, érvelni nem lehet. Nem lehet **παπαῖα* azért, mer *πεπαῖα* s annak kell lennie. Egyébiránt az indben nincs nehézség, mert: *bhand bhañj* etc. igéknek perfectuma mindenképen *babhand babhañja* etc. lenne.

3. Collitz szerint az itáliai és kelta nyelvek azon törekvése, mely szerint a red. vocalist igyekeznek assimilálni a gyökvocalishoz, a mellett bizonyítana, hogy a red. szótag eredeti vocalisa *e* volt, mert világot vet azon processusra, melyen át a szanszkrit reduplicáló rendszere az eredetiből átalakult. Tehát a mint régibb *memordi* helyébe *momordi* és régibb ir *cechuin* helyébe újabb *cachain* lépett, úgy lett a véd. *bubhuymāhē* régibb **bhebhujmāhē*, véd. *riricé* régibb **rericé* helyett.

Csak hogy ez nagyon kétélű okoskodás. Mert a mily joggal vonható némely európai nyelvek ezen igyekezetéből ama következtetés, hogy ily igyekezet szülte a szkr. rendszer átalakulását is, ép úgy bizonyít ez a tendentia a gyökvocalissal való reduplicálás nagyobb természetessége mellett, a meennyiben a nyelv tényleg jobban látszott reduplicálni olyan módon, hogy két egyforma hangsuccessióval fejezte ki az intensitást vagy befejezettséget, mint úgy, hogy ha *e* vocalissal reduplicált. Helyesen alkalmaz-

hatjuk itt Friedrich Müllernek egy megjegyzését (III. k. 441. l.) hogy «az ilyen s hasonló *visszatérő* formák mutatják, hogy az emberi nyelvben ható forma-apperceptio néha felülmulja a hang-apperceptiót vagyis a tisztán mechanicus hangtörvényeket nem hagyja működni.» A latin ember az alakot mint hangcomplexust így kapta: *memordi*, de a belső nyelvforma (innere Sprachform) átalakította *momordi*-vá. Helyesen figyelmeztet H. D. Müller (Sprachgeschichtliche Studien I. fej.) hogy a nyelv épen azáltal nyelv, hogy a hangképletek, melyekből áll, jelentenek is valamit, a főkérdés tehát az, mikép viszonylik valamely hangképlet a jelentéshez, mely vele kifejezve van. Hogy pedig az intensív és perfectumi jelentés a gyökismétléssel igen érthető és észszerű viszonyban áll, senki sem tagadhatja. Arra azonban alig gondolhatunk, hogy a nyelv, mely kezdetben mindent érthető s jelentéssel bíró primär gyökök combinatioíval fejezett ki, az ige valamely functiójának jelölésére egy meghatározott, anorganicus morphologiai egységet függeszthetett az ige elé. Osthoff is számtalanszor hivatkozik arra a psychicus motivumra az ind redupl. rendszer magyarázatánál, hogy az ige a gyökvocalis visszaadásával jobban látszott reduplicálni. Ezen törekvés eredetiségét tehát az indg. ősnyelvtől megtagadnunk nem lehet.

4. Az ind *babhūva* és *sasūra* perfectumok sok dolgot adtak eddig az összehasonlító nyelvészeknek. Lassen és Delbrück s utánuk legtöbben előjelét látták e két alakban amaz elvnek, mely a görögben általánosan uralkodóvá lett, t. i. a red. vocalisát a gyökhangzótól függetlenné tenni s functióját egy és ugyanazon vocalisra ruházni, mely vocalis a görögben ε megfelelőleg a szkr. *a*-nak. Collitz és Schmidt az eredeti reduplicáló rendszer két híven megőrzött példányának tartják.

Ha meg volnánk is győződve arról, hogy egykor valamennyi ige *e* vocalissal reduplicált, mégis csodálatosnak tünnék fel, hogy miért vonta ki magát épen ez a két — jobban mondva csak egy ige, mert *sasūra*-t általánosan analog képzésnek tartják *babhūva* mintájára; különben is előfordul *sushāva* mellékalak is — a szanszkritban kizárólagossá vált rendszer alól. Osthoff ezt a különös jelenséget a gyakori használatnak s az emlékezetbe való nagyobb intenzitású bevésoedésnek (intensität der gedächtnis-mässigen einprägung) tulajdonítja. Ez nagyon valószínű, de azért nem szükséges feltétlenül biznunk a *babhūva* alak eredetiségében. Osthoff a

babhūva hosszú *ū*-járól kimutatta (Morph. Untschngen 388—392), hogy nem eredeti. Először a kettős és többes szám vette át az *ūv* szótagot azon alakoktól, melyek consonanssal kezdődő suffixummal bírtak, s melyekben az *ū* szabályszerű eredménye az *av* = indg. *eu* compositumnak mellékhangsúlyos szótagban. ¹⁾

Igy lépett **babhuvūr* **babhuvūshi* helyébe *babhūjās*, *babhūyāt* *babhavūn ābhūtam* alakok hatása folytán *babhūvūr* *babhūvūshi*. Miután pedig az *ūv* elterjedt a dualis és pluralisban, átment a singularisba is, s így lépett eredeti **babhāva* = avest. *barāva* helyébe *babhūva*. A **babhāva* = avest. *barāva* alakot pedig könnyen magyarázhatjuk úgy, hogy az *u* consonanticus elem mellett az *a* = indg. *e* tekintetett a gyök vocalisának, épen úgy mint azt fennebb *daṛṣ*-gyöknél láttuk, s a red. *a* vocalisa szabályszerű visszatükrözése a gyökhangzónak. Ez az *a* voc. a reduplicatióban megmaradt aztán akkor is, mikor az *āv* szótag analogia útján *ūv*-vá változott, 'épen úgy, mint megmaradt pl. *tastirē*-ben mikor az eredeti *a* = indg. *ə* ²⁾ már *i*-vé változott a gyökben.

A *sasūva* alak valószínűleg követte *babhūva*-t, mit megmagyaráz e két ige alak és jelentésbeli hasonlósága: *babhūva* = lett, *sasūva* = létre hozott. Látjuk tehát, hogy ez a két perfectum két régi példány ugán, de nem tartozik az eredetiek közé s így a következtetések, melyek belőle vonattak, nem állhatnak meg.

5. Hasonlóan ingatag lábon áll Schmidtnek azon érve, mely szerint némely védicus és gót gyöngé perfectumi formák, melyek reduplicatiójukat elvesztették, azt bizonyítanak, hogy a red. szótagjában *e* voc. állott, mert az *i* és *u* vocalis azon esetben sem vesz el két consonans közt, ha a szótagot, melyben van, elhagyta a hangsúly. Tehát véd. *takshūs* sak **tetakshūs*-ból, gót *bitum*, *budum* csak **bhebhīdmām* **bhebhudmām*-ból keletkezhettek. De ha igaz Schmidtnek azon törvénye, hogy az *e* voc. mindig kiesik, ha az ige hangsúlya a mellette való szótagról egygyel tovább halad, ebből az következne, hogy a szanszkritban minden gyöngé perfec-

¹⁾ Ezen törvény szerint: indg. *i* *ū* származott *ei* *ai* *oi* *eu* *au* *ou* és *ie* *ia* *io* *ue* *ua* *uo* compositumokból nem hangsúlyos szótagban, és pedig úgy, hogy az *e* *a* *o* az öt kíséző *i* v. *u* consonanshoz hasonló sonanssá változott (*ui* *ui* v. *ii* *uu*) és vele összeolvadt. Tehát **kleutós*-ból **klūtós*.

²⁾ *ə* = azon *a* vocalis, melynek a szkritban hangsúlytalan szótagban *i* felel meg, európai nyelvekben *a*. De Saussure A-val jelöli.

tumi alak három phasison ment keresztül, először *e* red. vocalissal bírt, másodszor az accentus hátrálása következtében azt elvesztette, harmadszor újra felvette a reduplicatiót, csak hogy a gyökhangzó kíséretében. Csak hogy ez a bonyodalmas eljárás valószínűtlen és felesleges. Az indogermán egyes nyelvek területén nem egyszer találkozunk azzal a jelenséggel, hogy két egyforma hangsuccessio közül az egyik elvész. Így pl. a görögben $\tau\rho\acute{\alpha}\pi\epsilon\zeta\alpha = \tau\epsilon\tau\rho\acute{\alpha}\pi\epsilon\zeta\alpha$, $\kappa\epsilon\lambda\alpha\iota\nu\epsilon\varphi\acute{\eta}\varsigma = \kappa\epsilon\lambda\alpha\iota\nu\omicron\nu\epsilon\varphi\acute{\eta}\varsigma$, $\xi\acute{\upsilon}\lambda\omicron\gamma\omicron\varsigma = \xi\upsilon\lambda\acute{o}\lambda\omicron\gamma\omicron\varsigma$, latinban: *quotus quotitus* h., v. ö. szkr. *katitha, semestrium semimestrium* h., *semodius semimodius* h., *stipendium stipipendium* h., *sospitas sospititas* h., *calamitosus calamitatosus* h., *consuetudo consuetitudo* h., sőt a perfectumban is *ostendi ostetendi* h., *occurri occucurri* mellett továbbá *do* összehasonlítva gör. $\delta\acute{o}\omega\mu\iota$ szkr. *dadāmi*-val. Ily reduplicatio nélküli perfectumokkal találkozunk a görög nyelv területén is, mint a kényelem és az ictus nélküli szótag elhanyagolása által létrejött újképzéssel pl. $\gamma\epsilon\acute{\upsilon}\mu\epsilon\theta\alpha$ (Theokritosnál) $\delta\acute{\epsilon}\chi\alpha\tau\alpha\iota$, $\pi\omicron\tau\iota\delta\epsilon\gamma\mu\acute{\epsilon}\nu\omicron\varsigma$, $\acute{\epsilon}\pi\alpha\lambda\lambda\iota\lambda\acute{o}\gamma\gamma\iota\tau\omicron$ (Herodotosnál) $\acute{\epsilon}\rho\gamma\alpha\sigma\tau\alpha\iota$ $\epsilon\acute{\iota}\rho\gamma\alpha\sigma\tau\alpha\iota$ (*FεFεργασται*) mellett, $\acute{\epsilon}\rho\chi\alpha\tau\alpha\iota$ (Homerosnál) stb. Így magyarázhatjuk a gót és szanszkrit reduplicátlan perfectumi alakokat is, pusztán a kiejtési kényelemből s a súlytalan szótag elhanyagolásából. Egyébíránt *e* tűneményről még lesz alkalmunk szólni később, midőn a phasisokról lesz szó, melyeken az egész reduplicáló rendszer keresztül ment. Most egyelőre megelégszünk annyival, hogy a red. szótag elmaradása nem föltétlenül követeli ama föltevést, hogy az eredeti red. voc. *e* volt.

6. «Van továbbá — így argumentál Schmidt — egy ind. formapár, mely kétségtelenül *e* red. vocalisra vezet vissza.

Mindkettő védikus alak: *cicyushé* és *cucyuvé*. Minthogy sem *i* következő *u*-hoz, sem *u* következő *i*-hez nem assimilálódik, *cicyu-* és *cucyu-* nem lehet egyéb, mint a közös **cecyu-* perf. törzs két különböző assimilatiója.» Ily mechanikus analogiára azonban nem sokat építhetünk s sokkal valószínűbb *e* két alakról Delbrück magyarázata, mely szerint *cucyuvé*-ban a *y*-nek consonans szerepe volt, mint *ṣaṣayāna*-ban a *y*-nek, vagy *varaca*-ban a *v*-nek, míg *cicyurhē*-ban vocalicus szerepe, mint *sishyanda*-ban. Figyelemre méltó H. D. Müller magyarázata is [3 l. ¹], mely szerint a *cyu* gyök régibb **cu*-ból származott, mint *ṣcyut*- régibb *ṣcut*-ból (V. ö. Fick: Vgl. Wörtl. d. indg. Spr. ³) s ez a régibb alak szabályosan *u*-t, az újabb pedig *i*-t tüntetett fel a kettőzetben. A mechanikus assi-

milatiót Osthoff sem hiszi s véleménye az, hogy eredetileg **cecyāra* **cecyuré* **cecyushé* volt; mindhárom alak indoirán időben ható assimilatio folytán **cucyāra* **cucyushé* *cucyuré* lett; az *iyāja*-féle alakoknak azonban specialiter e szanszkritban tág assimiláló hatásuk volt s így lett *cyar*-gyökből *yaj*- mintájára **cicyāra* **cicyurvé* *cicyushé*, s így **cicyurvé* meg *cucyurvé*, *cicyushé* meg **cucyushé* vegyesen fordultak elő s csak az egyik forma maradt fenn mindegyik típusból. Ime tehát Osthoff is elismeri a *v*-nek két különböző funkcióját, a mi természetesen a *y*-re is áll, miért is nem okvetlenül szükséges **cecyu*- perfectumi törzs létezését supponálnunk, létre jöhetett a két különböző forma minden közös forrás nélkül pusztán azon kölömbsegnél fogva, mely a *y* vocalicus majd consonanticus functiója közt létezett.

7. A szkr. *sēdimā*, lat. *sēdimus*, gót *sētum* perfectumok egyezéséből Schmidt következőleg érvel: Miután ezen alakok indogermán **sesedmām* **sesdmām*-ból származtak pótlónyujtással, mely pótlónyujtás már az indogermánban végbement, világos, hogy az indg. red. voc. csakis *e* lehetett. De Bartholomæ (Die altindischen *ē* formen im schwachen Perfect. K. Z. XXVII.) kutatásai alapján valószínű, hogy a *sēd*- gyönge perfectumi törzs nem az indogermánból jött át az egyes nyelvekbe, hanem valamennyiben külön fejlemény. Hogy az őś árjában még **sezd*- volt a törzs, bizonyítja egyrészt az iráni, melyben az indogermán *z* még megvan pl. *hazdyāb* v. ő. szkr. *sēd-yāt*, másrészt a szanszkrit, melyben specialis ind. pótlónyujtással származott *az*-ból *ē*; míg ellenben ha az *ē* az indogermánból jutott volna az indbe, nem *ē*-t, hanem *ā*-t találnánk. Egyébiránt a görögben is fennmaradt az eredeti *z* pl. *ἐξῆαι*, melynek a dóiban *ἐσθῆαι* felel meg; v. ő. *ἔσθι* szkr. *ēdhi* = **asdhi* = **azdhi*. A mi a latint illeti, a *z*-nek dentalis media előtti kiesésével itt is találkozunk pl. *nīdus* = indg. **nizdo*- «letelepedési hely» (*nī*-«le» és *sed*-«ül») = óind. *nīdās* = ófn. *nest* «fészek» továbbá *trēdecim* = **trez-decim*, *judex* = *jouz-dex*, *quīdam* = *quizdam*, *miles* **mizdes*-ből v. ő. gör. *μυθός*, gót. *mizdō* stb. Csupán a gót okoz nehézséget, mely minden esetben conservatív a *z* megtartásában, hol azt más nyelvek pótlónyujtással kivetették. Csak az ószászban s angolszászban találunk példát, mely a sziszegő kivetésében a latinnal és szanszkrittal egyezik: ószász *mēda* angsz. *mēd* = gót *mizdō* szkr. *mīdhā* = lat. **mīdes* = *mīles*. Hogy miért vetette ki az *s*-t épen a *sētum* alakban, azt nehéz volna eldönteni.

Egyébiránt, ha el is kellene ismernünk, hogy *sēd* indg. **sesed* = **sed* = **sezd*-alakból még az indogermánból keletkezett, még sem lehetne belőle arra következtetni, hogy indg. red. voc. *e* volt, mert **sed*-gyök kettőzete bármelyik principium szerint csak **sesed*-perf. törzset eredményezhetett volna.

Látjuk tehát, hogy Collitz és Schmidt bizonyítékai az *e* red. vocalis eredetiségére megdönthetők, vagy nem döntenek. Osthoff mindazonáltal épen ez eredmények után kétségtelennek tartja, hogy az indogermán ős nyelv kivétel nélkül *e*-vel reduplicált s az árja red. rendszer részint az ősárja periodusban, részint speciális iráni és ind nyelvterületen ható assimilatio eredménye. Ő tehát csak annak kimutatására szorítkozik, hogy miként állapotodott meg az indoirán perf. rendszer a minden irányban ható analogia és pedig a mint ő nevezi «associativ assimilatio» következtében egy-néhány ige perfectum után. Szerinte az egész rendszert ez az egy-néhány perfectum teremtetten meg: *i-yāja*, *u-vāca*, *u-vāda*, *u-vāpa*, *u-vāsa*, *u-vāṣa*, *u-vāha* a *ya-*, *vac-*, *vad-*, *vap-*, *vas-*, *vaṣ-*, *vah*-gyökökből. Erről a néhány perfectumról kimutatta a M. U. IV. kötetében, hogy eredetiek. *)

*) A törvény, melylyel Osthoff a többi közt ezen alakok eredetiségét is magyarázza, a 3 hangsúlyfok törvénye. E 3 hangsúlyfok a következő: *főhangsúly* (hauptton) jele: ' *mellékhangsúly* (nebenton) jele: ` és *hangsúlytalan állapot* (tonlosigkeit) jele: ``. (281. l.) Az alaptörvény ez: «két egymásra következő szótagon egyforma hangsúly nem lehet.» A sonansoknak szintén 3 foka (abstufung) van: *felsőfok* (hochstufe): *λοιπ-*, *középfok* (mittelstufe): *λειπ-*, *alsófok*: *λιπ-*. Az alsófok ismét kétféle: *mellékhangsúlyos* (nebentonige tiefstufe) és *hangsúlytalan* (tonlose tiefstufe). Egyes törvényei következők: 1. l. 441, p. 1-ső jegyzet, 2. *ī ū*, mely az első pont alatti módon származott, *hosszú* marad, ha megmarad rajta a *mellékhangsúly*, ellenben *ī ū*-vá *rövidül*, mihelyest a szótág valamely oknál fogva (pl. helyzete a mondatban, prae- v. suffixum) *hangsúlytalan* lesz. Tehát különböző körülmények között **k'leutós*-ból *k'ľūtós* és *k'ľū''tos* lehet. Ha két sonorhang kerül össze, mindig az első veszi át a consonans szerepét consonans előtt, míg a vocalis előtt a második. Tehát *dyūbhis*, nem **divbhis* és *divis* nem **dyuis*; 3. a consonansok előtti *ī ū*-nak vocalis előtt *ij u* felel meg, melyek szintén oly assimilatio útján jöttek létre, csak hogy nem contraháltattak, mert a második hang consonansi funkcióját a következő vocalis szükségessé tette. 4. A consonansok előtti *ī ū*-nak vocalis előtt *i u* felel meg, melyek ép oly feltételek mellett s ép úgy lettek, mint *ī ū* az *ī ū*-ból pl. *g³īā* = páli *jiyā* = görög *βί(ι)α*, szkr. páli *iyā* = *g³īā*; gör. *διά* = *ζά* **δ(ι)ά*-ból.

Indg, *iag*¹- gyökből a perfectum: *ieióg*¹*e*, majd a 3. törvény alapján *iióg*¹*e*. A reduplicatióbeli *i* sonorhang már az indogermánban elveszett, mert *ii uu ry ll m̃m̃ ñn* már eredetileg *i u r l m̃ ñ*-be reducálódott s lett *ióg*¹*e* = szkr. *i-yāja*. A gyönge perfectumi alakok szintén megmagyarázhatók az eredetiből. Indg. reducált gyök: *iig*¹- perfectumban: *ie`iig*¹*é*; a hangsúlytalan red. voc. kiesésével s az initialis elvesztésével: (*ie*) *iü`g*¹*é* s az első törvény szerint *ig*¹*é* = szk. *ijé*. Vagy ha a gyökvocalist vesszük hangsúlytalanának s a red. vocalist mellékhangsúlyosnak: (*i*)*i`i(i`)**g*¹*é* s szintén az 1. törvény szerint: *ig*¹*é*.

S ez a néhány forma, melyek számára az eredetiség biztosítva van, alapját képezte az egész szkrt. reduplicáló rendszernek. Ind *i-yāja u-rāca* etc. irányadóvá vált *i-*, *ish-*, *ush-*, *uc-* gyökökre nézve s létre jött *i-yāya*, *i-yeshu*, *u-rosha*, mert gyönge perfectumi alakjaikban *yaj- vac- rad-* perfectumával összeestek. Más úton és pedig azáltal, hogy a *yaj- vac-* etc. gyököknek bizonyos alakjai összeestek más igéknek hasonló alakjaival, az analogia áterjedt más igék perfectumaira. Eredetileg ugyanis **sa-srāpa: sup-tás srāp-* gyökből párhuzamosan állott *uvāpa up-tás rap-* gyök alakjaival. Ez utóbbi némi előnnyel bírt az előbbi felett, mert úgyszólván jobban látszott reduplicálni, mert *u*-val több egyszerű reduplicátlan alak kezdődik *rap-*-ból, míg *sa*-val egyetlen egy sem *srāp-*-ból; így tehát a nyelvérzék *u-rāpa* mintájára *sushvāpa* perfectumot képezett, vagy a **sa-srāpa* alakra átvitte a *sup-tás* kezdetét. Épen így jártak el *vyac-* és *vyadh-* gyökök *yaj-* mintájára: *ij-yāt*, *ij-yāte vic-yāt*, *vidh-yāte = iyāja: rivyāca, rivyādha*. Hasonló aránylatok útján nyerjük a következő alakokat: *cikāya *cakāya* helyett, *jigāja, mimāya, sishāya* etc. *uvāca* után *sushāva, juhāva* etc. Ezen első analogképzésekkel aztán tárt ajtó nyílt az új rendszernek. A mint egyszer *cikāya* meg *sushāva* megvoltak, jött *çiçrāya, çuçrāva, sushrāva: çritás, çrutás srutás* mellett. Nagy hatása volt azonban annak is, hogy az *i u* red. vocalist ez igék kiterjesztették gyönge perf. alakjaikra is: *sushupūr, viricātūr* etc. Ebben már *ijé ūcimá* nem lehettek irányadók, hanem az egész ily sereget, mint: *riricé, sishicūr, bibhidé* etc. az ilyen alakok, mint: *viricātūr, sushupūr* teremtettek meg. Az így létrejött gyönge alakok aztán a nekik megfelelő erőkre is átvitték az *i u* red. vocalist s lett *riréca, sishéca, bibhédá* etc. S ez az egész itt leírt assimilatio még az indo-írán nyelvegység idejében jött

létre, mit az *s* cerebralizálódása bizonyít *i* és *u* után, a mi közös árja tünemény.

Már Schmidt megtette azt az ellenvetést (Anzeig. für deutsch. Alterth. VI. 122. l.), hogy valószínűtlen, miszerint oly kevés alak után indult volna az egész szanszkrit perf. rendszer. Osthoff erre azt jegyzi meg, hogy a kisebbség vonzó hatását nagyban elősegíti két körülmény: 1. a gyakori használat, 2. a beszélő által öntudatlanul érzett nagyobb czélszerűség. De bármennyire elismert tény, hogy az alakok kevés száma az említett két pszichologiai oknál fogva igen gyakran maga után vonzza az alakok nagy számát, még akkor is érthetőbb volna a szanszkrit red. rendszert azon nagyszámú igék analogiájára magyarázni, melyeknek törzsében *a*- indg. *e* van. Az ilyen igék perfect. reduplicatiójában mindenképen *e* vocalisnak kellett lenni s minthogy a beszélő öntudatlanul érezte nagyobb czélszerűségét annak, ha a gyökvocalist adta vissza a redupl.-ban. ezekhez idomította többi perfectumait is. Ezt azonban «ut incompertum et γλωττογονισόν in medio reliquit.» Egyébiránt mi ennek a magyarázatnak sem vagyunk hívei, és csak azért hoztuk fel, mert mégis valószínűbb, mint az Osthoff által felhozott néhány alak messzeterjedő analogiája. Hanem fontosabb okaink vannak arra nézve, hogy kételkedjünk az általa felhozott perfectumok eredetiségében. E tekintetben neki is voltak aggodalmai. A gót *rērōþ* és hasonló alakokkal belebotlik saját theoriájába. Mert a theoria azt kívánja, hogy ha szkr. *iyāja uvāca* etc. indg. (*i*)*i*őőge (*u*)*u*őőge alakokból keletkezett az eredeti *e* assimilatiója folytán a kísérő sonorhoz, és az initális sonor (*i* *u*) elveszése folytán, akkor a liquida *r l* és nasalis *m n* kezdetű igéknél is a mellékhangsúlyos alsófokú (nebentonig tiefstufig) reduplicáció az eredeti hangfejlődést tüntesse föl; tehát indg. **rēr'-*, **lél'-*, **mēm'-*, **nèn'-* szótagokból (*r*)*rr-*, (*l*)*ll-*. (*m*)*mm-*, (*n*)*nn-* legyen. Ezen theoria szerint görög *λέλοιπε*, *μέμυνε*, (*συν*)*νένοφε*, helyett **ἄλοιπε*, **ἄμυνε*, **ἄνοφε**) alakokat kellene várnunk, a gótban *rērōþ* helyett *arōþ*- (töréssel **urōþ*-ból), **u-laik*, **u-mait* alakokat. Csakhogy ilyenekkel nem találkozunk s azt hisszük, hogy Osthoff hiába is várja, hogy valaha ezek historiai reflexét valaki felfedezze. Sőt inkább azt találjuk, hogy az *i* és *u* consonansok sem követik mindig az általa felállított szabályt. Így például a görög *φέφορξε*, *φέφολπε*,

*) A görögben az *r l m n* consonansokat kísérő irrationalis vocalis: *α*. A gótban *u*.

féFoixε, féFaxε stb., továbbá gót *vaivald* stb. alakok a mellett bizonyítanak, hogy az *e* voc. assimilatiója a kísérő sonorhanghoz, a kettő összevonása és az iniális sonor elesése nem eredeti indógermán hangtünemény, mert akkor **úFoixε, *úFoxyε, *úFolπε, *úFāxε, *u-vald* stb. alakokkal, vagy ezek valamely historiai reflexével kellene találkozoznunk. *) Továbbá a rigv. *varāca* és avest. *varaca* egyezése inkább a mellett látszik bizonyítani, hogy a *va* red. szótag eredetibb, mint az *u-vāca* *u*-ja, tehát már az iránpira nézve nem áll az, hogy a gyökvocalissal való kettőzés az ilyen igék analogiájára jött volna létre. Ha pedig az iránpira nézve nem áll, akkor bizonyára más okot kell keresnünk, hogy a két nyelv egyezését a red. szótagra nézve megérthessük. A csekélyszámú óbaktr. perfectumok, melyek *v*-vel kezdődnek, ezt a *v*-t mind feltüntetetik a red. elején: *vāvarev-ātare, vōividē, vōiviçē, vōividoite vīvaēdha*. A szanszkritban nincs ugyan módunkban meghatározni, hogy az iniális *v* hol *u* consonans és hol tulajdonképeni *v* consonans, de tény az, hogy a legtöbb *v*-vel kezdődő ige itt is *v*-vel reduplicál. Pl. *vīvyāca, vāvantha, vāvrtús, vāvrdhús, vavakshus, vāvaçús, viveda* (2 *vid*-), *viveçús, vāvasānā, vavakré, vavraçca, vavāu* (*uvāya* mellett) etc. Ha mindezt figyelemre méltítjuk, valószínűbbnek látszik, hogy az *iyāja, uvāca* féle alakok iniális *i* és *u*-ja keletkezett ugyanezen igék azon alakjainak analogiájára, melyekben a *ya, va, in* reductione *i u* alakot öltött. Minthogy a *vac*-gyöknek legtöbb alakja *u*-val kezdődik, az iniális *u* átment a perfectumra is (de azért ennél az igénél, valamint *va*- «szőni» gyöknél megmaradt az eredeti *varāca vavāu* is), tehát *ucyāsam ucyatē uktás* etc.: *uvāca; ūyotē utás; uvāya; udyatē, uditás, udyā, uditvā: uvadā; upyātē, uptás: uvāpa; ūcyāsam, ucyatē, uçitás: uvaça* stb. Ellemben azt találjuk, hogy változatlanul maradt azon perfectumok iniális *v*-je, a melyek egyéb alakoktól nem nyertek impulsust arra, hogy azt *u*-ra változtassák. Pl. *vētsyāmi, vitta* v. *vinna: vīvēda; vīyātē, vītás: vīvyāya; vīdita* v. *vitta: vīvidvams* stb. De nem csak *v*, hanem *y* kezdetű perfectumokat is találunk, bár itt is nehéz eldönteni, hogy *i* consonanssal vagy tulajdonképeni *y*-vel van-e dolgunk. Mindazonáltal álljanak itt e példák: *yayāu, yayātha, yuyodha, yuyopimā, yayantha, yuyujmā* etc.

*) Ily formán *Fōiða, vēda, vait* is érthetetlen, mert **ūFōiða *u-veda, *u-vait* kellene hogy legyen.

Az egészből beláthatunk annyit, hogy nem lehet Osthoffnak néhány alakját, melyeknek eredetisége mindenestre problematikus, odaállítani egy egész rendszer élére mint olyanokat, melyek az egész igerendszer eredeti perfectumi reduplicatióját megbolygatták. Nem hihető, hogy ha már eredetileg minden ige *e*-vel reduplicált, egyszerre vagy lassankint egynehány alak mintájára mindegyik megváltoztassa eredeti formáját s elkezdjen a gyökvocalissal reduplicálni. Nagy baj továbbá az, hogy ez az eljárás semminemű hangtörvénnyel, semmi természetes physiologiai szabálylyal nem támogatható. Itt az egész assimilatio pusztán csak analogia útján jött volna létre, tehát pusztán csak rendszer alkotása lenne, mely ily nagy tömegben keresztül víve nagyon sok elvonást tehetett szükségessé. Az indoirán ember **sesrāpa*-t mondott volna mindaddig, míg *urāca*-t nem hallotta? **sesupūr*-t míg *sushrāpā*-t nem hallotta? **bebhudé*-t, míg *sushupūr*-t nem hallotta? és *bebhóde*-t, míg *bubhudé*-t nem ismerte? vagy **revyāca*-t, míg *iyāja*-t, **revicatur*-t, míg *viryāca*-t, **rerice*-t, míg *vivicé*-t, *rereca*-t, míg *riricé*-t nem ismerte? Szinte hihetetlen. Vagy egyszerre tették valamennyi igét abba a gépbe, mely valamennyit egyszerre volt átalakítandó olyanná, a minővé hat ige akarta? De ezt Osthoff sem állítja.

A latinban, hol úgyszólván szemünk előtt lép a gyökvocalis a régebbi *e* helyébe a red. szótagban, Osthoff szintén igazolja az átalakulás menetét. Itt szerinte az egész újabb rendszer *pependi tetendi* perfectumok analogiájára fejlett ki a régeből.

Az az egy valóban tagadhatatlan, hogy az itáliai nyelvekben található redupl. perfectumok története arra vall, hogy itt az eredeti *ősitaliai* perfectumok általában *e*-vel reduplicáltak s hogy a *momordi*, *poposci*, *didici*, *scicidi*, *pupugi*, *tutudi*, *spopondi*, *cucurri* perfectumok analogikus restitutióknak tekintendők. Valószínű az is, hogy ez az analogikus visszatérés nem a közös itáliai periodusban történt meg, hanem külön a latinban, külön az oszkban, umbriaiban.

Tehát az oszk. *fi-fikus* (*defixerint*) s umbr. *stiti* (*stiterit*) épen úgy külön fejlemények, mint a latin *didici* meg *scicidi*. Hanem a mi a *pependi* és *tetendi* analogiáját illeti, meglehet, hogy úgy volt, meglehet, hogy nem. Az oszkban és umbr.-ban nem találunk olyan alakokat, melyekre rámondhatnók, hogy utánuk indult *fi-fikus* vagy *stiti* etc., az assimilatio mégis meg van.

Épen így lehetett ez a latinban is. A gyök hangzója nem ment át semmi változáson, tehát a két hangsuccessió első része assimilálódott a másodikhoz, épen úgy, mint *ne-hilus* lett *nihil*, *Curites*-ből *Quirites*, **tegurium*-ból *tugurium*, *secordia*-ból *socordia*, **bone*-ből *bene* etc. — Hogy a latinban *tetendi* és *pependi* hatottak különösen az igék perfectumára, arra nézve bizonyítékot lát Osthoff abban is, hogy azon igék, melyek a gyök vocalisát elváltoztatták, nem hamisították át az *e* red. vocalist ehhez a megváltozott gyökhangzóhoz, mert *tetendi* és *pependi* nem hathatott rájuk. Ilyenek: *pango pepigi*, *tango tetigi*, *fallo fefelli*, *parco peperci*, *cano cecini*, *cado cecidi*, *caedo cecidi*, *pario peperci*. Ha megmaradt volna az *a* gyökvocalis, akkor itt is **papagi* **tatagi* **cacani* etc. alakokkal találkozoznánk. Véleményem szerint ezen alakoknál egyáltalában hiányzott a törekvés az assimilatióra. Először azért, mert már maga a gyökvocalis átment egy változáson, másodszer, mert a sok *i* hangot annyira a mennyire kerülni igyekezett a nyelv, mely amúgy is csakúgy hemzseg a sok *i* vocalistól. Feltűnő mindenestre az, hogy épen az *a* vocalis az, melyet sem a perfectumi reduplicatióban, sem a perf. gyökben sehol nem találunk. Ezért valószínűen úgy magyarázhatjuk ez alakokat, hogy eredeti **pepagi* **tetagi* **fecalli* **cecani* etc. kifejlődtek volna **papagi* **tatagi* **jafalli* **cacani* etc. alakokká, ha épen a latin nyelv ellenszenve az *a*-k halmazása iránt s egy más *umlaut*-féle hangtünemény nem állotta volna útját az assimilatiónak. S ez nem más, mint *regressiv assimilatio*, mely sehol nagyobb mérvben nem mutatkozik, mint a latinban. *) Tehát eredeti **pepagi* **tetagi* etc. még mielőtt a red. vocalist a gyökvocalishoz assimilálhatták volna, a következő *i* behatása alatt szintén *i*-re változtatták a gyök hangzóját (*l* előtt *u*-ra *tetuli*: **tetali*-ből, *pepuli* **pepali*-ból; *r* előtt *e*-re *peperi* *peperci* **pepari* **peparci* helyett), mely változás megakadályozta a nyelvet abban, hogy az *e*-t tovább assimilálja a következő *i*-hez. Másképen volt ez *didici*-nél, hol a gyök eredetileg *i* vocalissal bírt. A további assimilatiót meggátolhatta az is, hogy a red. szótag *e*-je hangsúlyos volt s így nem egykönnyen engedett a következő *i* assimiláló hatásának.

Említettük, hogy a latinban, oszokban és umbriaiban minden

*) H. D. Müller, Sprachgesch. Stud. Vocalwandel durch regressive Assimilation.

arra mutat, hogy az ősitáliei verbum, a mely perfectumát reduplicatióval képezte, csakis *e*-vel reduplicálhatott. De véleményem szerint ebből az indg. reduplicáció eredeti alakjára következtetést nem vonhatunk. Ez még csak azt bizonyítja, hogy az italiei nyelvek a græco-italiai periodusban a perfectum reduplicatióját egyformán alkották a göröggel, vagy, hogy az indogermán nyelvegység utolsó időiben résztvettek abban az átalakulásban, melyen a görög s a germán nyelvek a red. vocalisát illetőleg keresztül mentek. Ez azonban indokolásra szorul s szorosan azon alapszik, a mit általában a reduplicatióról velünk s így ezzel együtt lesz alkalmunk e dolgozat végén érinteni.

A gótban mióta a reduplicatióbeli *ai*-t rövid *ē*-nek tekintik, csak az okoz feltűnést, hogy miért találunk *ē*-t *ī* helyett, mely más körülmények közt rendesen megfelel indg. *ē*-nek. Ezt a nehézséget elhárította *Kluge* azzal a föltevessel, hogy az *i* törése *r* és *h* előtt volt oka az egész assimilatiónak. Miután ősr. **hihald* **hihah* **riřōp* alakokból *haihald*, *haihah*, *rairōp* lett, a többi perfectumok red. vocalisa analogia útján ezekhez hasonúlt s lett *saisōk* *faiřflok* etc. Hogy az *r* és *h* előtti *ē* nem változatlan folytatása az indg. *ē*-nek, azt bizonyítják az ily formák, mint gót *airpīns* szemben ófn. *irdīn*-nel és *garaihtjan* szemben ószász *rihtian* ófn. *rihtan*-nal.

A mit eddig a perf. red. vocalisára nézve felhoztunk, az csak ismertetése volt a kérdés jelenlegi állásának. Annyit azonban mégis elértünk :

1. hogy nem tartjuk feltétlenül bizonyosnak ama föltevést, miszerint a red. vocalis eredetileg *e* volt, mert az indokok, melyek ennek támogatására felhozattak, megdönthetők, sőt a *tétel* elfogadása után részben az új grammatikusok által sem ismertetnek el :

2. hogy a szanszkrit reduplicáló rendszer, mely annak bizonyoságául szolgál, hogy az indg. verbum a gyökvocalissal reduplicált, nincs kellőleg magyarázva s az analogia hatása sem fogadható el úgy s azon terjedelemben, a mint azt *Osthoff* a kérdés eldöntésére alkalmazta.

Másrészt azonban, ha nem fogadjuk el a görög, italiei, kelta és germán nyelvek bizonyosságát arra nézve, hogy a red. voc. *e* volt, fennmaradt a kérdés :

1. hogy miképen lett ezekben a nyelvekben az *e* red. voc általánossá?

2. hogyha nem eredeti, honnan keltezzük az átváltozást, mely négy nyelvcsaládban közös új rendszert eredményezett.

A nyelvpsychologia, s az ebből vonható a priori okoskodások szerint mint legelől láttuk, valószínűbb, hogy a verbum kezdetben a gyök ismétlésével fejezte ki az actio egy bizonyos kategóriáját, másrészt azonban a nyelvi jelenségek statisztikája ellene szól ennek az *elvnek*. Ezt az elvet megtartva, vagyis a gyök vocalismusát a red. szótag vocalisával viszonyba hozva Hübschmann s utána Kluge (Zur Gesch. d. germ. Coniug.) olyforma magyarázatot adtak, mely ugy az indo-írán, mint a görög, latin, kelta és germán reduplicatio lényegét is megfejtí.

Ez a theoria körülbelöl a következő. A red. szótag jórészt visszaadta a gyök vocalisát. Csakhogy ez a repercussio a szerint különbözött, a mint a perfectum tövében a gyökhangzó normalis vagy reducált állapotban volt. Az erős perfectumi alakokban, tehát mikor a gyök in statu normali (nála : starke tiefstufe) volt, a reduplicatio a tulajdonképeni vocalicus elemet — a_1 fokozva: a_2 — (indg. *e*) adta vissza, míg a gyöngé alakokban, mikor in statu reducto a sonanticus velejáró jelentkezett a gyökben, ez állott a reduplicatióban is. Tehát:

Gyök	Erős perf.	Gyöngé perf.
indg. bha_1id —	bha_1bha_2id —	$bhihbid$ —'
" bha_1u_2d —	$bha_1bhá_2ud$ —	$bhubhud$ —'
" sa_1d —	$sa_1sá_2d$ —	sa_1sa_1d —'

Egyetlen kivétel van ezen szabály alól, t. i. hogy nem csak azon *a* hangok reduplicálnak $a_1 =$ indg. *e*-vel, melyeknek az európai nyelvekben *e* fel meg, hanem minden *a* hang. Indg. la^1mp - *) perfectuma $la_1la^1mpa =$ gör. $\lambda\acute{\epsilon}λαμπα$. Azt hiszi tehát Kluge, hogy itt a reduplicatio vocalisának ősrégi, még indg. egyenlősítésével van dolgunk. Valószínű, hogy a hangsúlytalan red. szótagban valamennyi *a* hangot *schwa*-féle irrationalis hang helyettesített, mely legközelebb volt az *a*-hoz. Ezek szerint valamikor minden erős perfectumi alakban *e* s minden gyöngé perfectumban a gyökvocalis volt a reduplicatióban. A szanszkrit átvitte a gyöngé formák kettőzetét az erőkre is, a görög az erősekét a gyöngékre is. Így lett amabban a gyökvocalis, ebben az *e* hangzó

*) $a^1 =$ indg. *a*.

a kettőzés állandó hangzója. Tehát nem kellene vitázni a fölött, vajjon *rivéca*-e az eredeti vagy *λέλοιπα*, mert mindkettő egyformán az és nem az. A latinban hiányozván az erős pfet. törzs, csak a gyöngé red. principium maradt fenn: *pupugi*, *didici* stb. Az ó-ir csak két *i* gyökből képez pfetumot: *rír* = *dedit*, *lil* = *adhæsit*; eredeti formák; *ririe*, *lilie*. Itt szintén gyöngé reduplicatióval találkozunk. A germánban ellenkezőleg erős gyök és erős red. vocalis fordul elő.

Ez a theoria valóban nagyon egyszerűnek és plausibilisnek látszik, de nem kielégítő, mert nem megy vissza az indogermán nyelvközösség idejében annyira, hogy belőle minden jelenséget megfejtethnénk s nem szolgál magyarázatául a reduplicáló töképzés egyéb formáinak, melyek az esetben, ha a két egyforma hang-successiót tartjuk a reduplicáció lényegének, valamennyien ebből az egy elvből magyarázandók.

(Vége köv.)

FODOR GYULA.

S p e r v o g e l. (XI. század.)

(Legrégibb német állatmesék).

Egy farkas és egy atyafi,
Leültek sakkot játszani,
Töltették rá vagyonukat.
A farkason csak kilyukadt
Ki volt, mi volt az apja :
Mikor egy borjú arra jött,
Két tornyát egy parasztért odaadta.

Egy farkas megbánva bűnét,
Klastromba felvétetni kért ;
Hogy jámborságra bírják,
A nyáját rája bizták ;
Elment ettől a kedve,
A csürhét széjjelkergeté,
S azt mondta, hogy a pap kutyája tette.

CICERO DE IMP. GN. POMPEI ISKOLAI TÁRGYALÁSA.

Több ízben foglalkozván a Pompeiana tárgyalásával a VI. osztályban, azon gondolatra jutottam, hogy tanítás közben szerzett tapasztalataimat felhasználva kiadom a beszédet, annak tárgyalásáról pedig a nyilvánosság előtt egyet-mást elmondok. Kiadásom az imént jelent meg Franklinék Jeles Írók Iskolai Tárában, most pedig röviden akarom előadni, mily módon vélem én a beszédet tárgyalandónak.

Cicero beszédje Pompeius fővezérsége érdekében népszerűségét főleg világos, átlátszó szerkezetének köszönheti, minélfogva Utasításaink is annak a magyar retorikai tanítással párhuzamosan járó olvasmányát ajánlják. Ebben a tekintetben csakugyan páratlanul áll Cicero többi beszédje között, politikai és ethikai értéke azonban jóval csekélyebb. Mert bármennyire iparkodik is Cicero a római köztársaságot fenyegető veszélyt festeni és Pompeiust egyedüli mentőszellemnek feltüntetni, régóta tudjuk, hogy Lucullus távozása után korántsem állottak oly kétségbeesetten a dolgok, hogy megfelelő mennyiségű haderővel el ne lehetett volna fojtani a háborút, és csak igazat adunk a történetirónak, ki azt mondja, hogy Pompeius babérai, melyeket a Mithridates-féle háboruban szerzett, meglehetősen oicsók voltak. Azon ugyan vitatkozni lehet, vajjon a Cicero által Pompeiusra halmozott dicséretet a meggyőződés heve sugalta-e, vagy csak arra szolgált-e, hogy a lovagokat és Pompeiust a szónok iránt lekenyerezze, — annyi bizonyos, hogy a Pompeiusért való határtalan lelkesedés nem egyszer izléstelenségekre és mások iránt való igazságtalanságokra ragadja Cicerót, ki ennek keserű következményeit csak később tapasztalta. Ezekből folyólag a beszéd tárgyalásánál fősúlyt a szerkezet és szónoki előadás megvilágítására fogunk fektetni, a történeti adatok felhasználásában óvatosan fogunk eljárni.

Az Utasítások szerint a VI. osztályban két-három hónapon át Livius vagy Sallustius, azután Vergiliusból egy ének, a Pompeiana, végre ismét egy ének Vergiliusból volna olvasandó. Részemről célszerűbbnek találom, ha az I. időszakban a történetirőt, a II-ban Vergilius egy énekét az iskolában, egyet kötelező (és számonkért) magánolvasmány gyanánt otthon, végre a III. időszakban a Pompeiana-t olvastatjuk. Ha a magyar (és netalán a német nyelv)

tanára a szóközi beszéd szerkezetét egy-két jeles példán bemutatta, a *De imperio Cn. Pompei* schémája úgyszólván magától ölik a tanulók szemébe, kik már ekkor a retorikai *elocutio* iránt is fogékonyak. Az időbeli beosztást illetőleg felveszem, hogy a III. időszak april közepétől junius közepéig terjed, minélfogva leszámítva az év végén összefoglaló ismétlésre fordítandó két hetet és gyakorlatírással illetőleg javításra szolgáló hat órát, a *Pompeiana* tárgyalására marad 30 óra. Ezen órákban az anyagot következőképen osztom be:

Már a husvéti szünidő előtt megmondja a tanár, hogy a III. időszakban Cicero *De imperio Cn. Pompei* beszédjét fogják olvasni és meghagyja a tanulóknak, hogy az ifjúsági könyvtárban 4—5 példányban meglévő Church-féle könyvet (Római élet Cicero korában, ford. Szilasi M. Budapest, 1886) kivegyék és elolvassák, tehetősebb tanulóknak a könyv megvételét ajánlja. A III. időszak első órájában a tanár (esetleg utalva az osztályban kifüggesztett Launitz-féle Cicero-képre) kérdezi a tanulókat, mit tudnak ezen férfiról. Alig lesz tanuló, ki egyet-mást ne tudna mondani; egy rész elolvasta a fennebb ajánlott munkát, más rész belenézett a beszéd magyarázatos kiadásának bevezetésébe, egy harmadik a világtörténelemből ismeri a Catilina-féle összeesküvés elnyomóját sat. sat. A tanár már most azon lesz, hogy a meglevő ismeretek felhasználásával határozott vonásokban vázolja a híres szónok képét, úgy azonban, hogy a tanulók ne csak életrajzi adatokat nyerjenek, hanem hogy ama mozgalmas politikai viszonyok háttéréből Cicero képe plastikusan kiváljék. Azt az eljárást, melyet jegyzetes kiadásaink írói nagybőrré követnek, hogy a bevezetésben elmondják az illető író életét születésétől haláláig, olykor-olykor kritikai fejtegetésekkel egyik másik adatra vonatkozólag, nem tartom egyébként mint a német jegyzetes kiadások viszonyainkhoz nem illő utánzásának. A fenn kitűzött czélt úgy érem el, hogy VI. osztálybeli tanítványaimmal elhozzatom a IV. osztályban tanult világtörténelmi tankönyvet és velük együtt elolvasom a Kr. e. 100—43. év történetét. A tankönyv rövid szavú előadásába életet öntök azáltal, hogy mindenütt Ciceróra vonatkoztatom az elbeszélte dolgokat. Megmondom, hogy mikor született, milyen családból, röviden megemlékezem neveltetéséről, majd átmegegyek a Sulla és Marius-féle polgárháborúra, bemutatom az ifjú szónokot, mint kel ki Sextus Roscius pörében a súlyos arisztokraczia ellen, ecsetelem a Sulla dictaturája alatt és után lévő állapotokat, megemlétem

«Cicerónak a hivatalos pályán való emelkedését és az akkori politikai pártokkal szemben követett magatartását. Ekközben gyakran találkozunk Pompeiusszal, kinek viselt dolgaira már ez alkalommal is különös figyelmet fordítunk. A Mithridates-féle háború tárgyalását későbbre halasztva eljutunk a Catilina-féle összeesküvéshez, majd Caesar és Pompeius viszonyának bonyolodásához ; következik a demagógia féktelensége, Cicero számkivettetése, Pharsalus, 44. márczius 15., Antonius, a catastropha. Készakarva hangsúlyozom mindenütt a «röviden» szót, mivel Cicero életrajzának tárgyalása oly mértékben, mint azt az író jelentősége kívánja, már csak a szükre mért időnél fogva sem lehet a VI. osztály tárgya. A kimerítő életrajz megismertetése marad a VII. osztályra, a mikor azt a levelekből vett példákkal helylyel-közzel csattanósan illusztrálni lehet. Viszszatérve az előbbiekre, miután Róma történetének fennebb kijelölt évtizedein átmentünk, kiemeljük a Cicero életrajzára vonatkozó adatokat és a tanulók azokat akár csak rövid jelszók vagy évszámok alakjában lejegyzik, a tanár pedig alkalmas kérdésekkel meggyőződést szerez magának, vajjon tudják-e. Cicero munkásságáról ez alkalommal csak annyit mondunk, hogy művei szónokiak, rhetorikaiak és bölcsesietiek, továbbá, hogy leveleinek gyűjteményét is bírjuk. Church munkájának elolvasását a tanár immár kötelezővé teszi a tanulókra nézve, még pedig úgy, hogy az időszak folyamán egyes órákat tűz ki, melyeken bizonyos fejezetek tartalmát akár szóval, akár írásban számon kéri. Cicero életrajzának fennebb vázolt ismeretetésére 3 órát szánva, rendelkezésünkre áll még 27 óra. Ha ezekből heti egy órát, azaz összesen 5 órát grammatikai tárgyalásra és stílusgyakorlatra számítok, marad a beszéd számára 22 óra, melyeknek felosztásáról most akarok szólni. (Az életrajzra szánt órákat 1, 2, 3-mal jelölöm, az órák sorozatában kihagyott szám grammatikai órát jelent).

A 4. órában a tanár a beszéd I. fejezetére vonatkozó jegyzeteket kérdezi a tanulóktól, még pedig először a nyelveket (a praeparatióval egyetemben), azután pedig a tárgyiakat, majd pedig az egész fejezetet lefordíttatja. Miután lefordították, a tartalmat három szempontból csoportosítják : 1. A szónok. 2. A színhely és közönség. 3. A beszéd tárgya. Az első pont alatt a tanulók megjegyzik : M. Tullius Cicero, praetor urbanus 66-ban, homo novus, első kísérlete a politikai szónoklat terén. A 2-ra vonatkozólag feljegyzik : Forum Romanum, rostra, populus (Quirites); a 3-ra vonatkozólag : Cn.

Pompeius. Magától értetődik, hogy a most idézett vezérszavak épen csak segítő eszközök az emlékezet számára, az összefoglalás befejeztével a tanulónak az 1. pontot p. o. így kell mondania: A szónok M. Tullius Cicero, ki akkor, midőn a beszédet mondta, (66. Kr. e.) 40 éves korában, praetor urbanus volt, Lovagrendi családból származván, eddigi hivatalait védő és vádló minőségében kifejtett fáradhatatlan tevékenységének köszönhetette, politikai ügyben ez volt első beszéde. A következő órára (6.) feladom az I. fejezet ismétlődő fordítását és a beszédhez való bevezetés azon részét, mely a Mithridates-fele háborúk történetét adja Lucullus hadvezérségéig, (kiadásomban a bevezetés 1.—6. §-a), azonfelül természetesen a II. fejezetből való praeparálást és jegyzeteket. Ne gondolja senki, hogy ezen leczkével a tanuló túlterhelve volna. Nem tartok oly bevezetéseket szem előtt, melyekben a keleti háború Halm-Richter kiadása módjára tövéről hegyéig van elmondva, hanem olyat, mely csak a főbb mozzanatokat emeli ki. Továbbá nem kívánom a tanulótól, hogy akár azt a rövid bevezetést is elrecitálja nekem, hanem néhány kérdéssel átvezetem az adatok tömkelegén. A 6. órában ugyanis azt kérdezem a tanulótól, mielőtt még a praeparatiót és jegyzeteket kihallgatnám: Kivel viseltek a rómaiak Kr. e. 66. elején Keleten háborút? Mely tartományokban folyt a háború? Ki volt akkor a rómaiak vezére? Ha erre megfelelt, a részletekre nem terjeszkedem, hanem lefordítatom a fejezetet, főtekintettel arra, hogy a tanuló a 6. §-ban foglalt divisiót és subdivisiót emlékezetébe vesse. A 7. órára leczkéül föladom a) a bevezetést ujólagos átolvasás végett, b) a 6. §-t emlézésül, c.) a III. fejezetet előkészületül. A 7. órában a tanulók a bevezetésben olvasottak alapján elmondják az I. és II. pontosi háború történetét (Bevezetés 1.—7. §.), különösen pedig Sulla és Murena viselt dolgait. (Magától értetődik, hogy a pontosi háborúk vázolásánál a térkép is szerepel.) A következő fejezetekben semmi olyan nincsen, mi különös tárgyalást igényelne, a jegyzetek mindenütt megadják a kellő felvilágosítást, azért annyit jegyzek meg, hogy a IV.—VII. fejezetet 4 óra alatt (8—12) elvégezhetőnek gondolom. Emlézésre feladnám a *Maiores* — *posse* szók közötti részét az V. fejezetnek, mint az *a minore* argumentatio szép példáját.

A most következő fejezeteket (VIII. IX.), mivel Lucullus ócsárlására irányzott tendenciájuk mellett semmi nevezetést sem tartalmaznak, az iskolai olvasmány mellőzheti, úgy azonban, hogy a

tanulók otthon olvassák el azokat, miről a tanár részint tartalomkérdés, részint egyes részek fordíttatása által meggyőződést szerez magának. Egyszersmind feladja átolvasás végett a bevezetésnek az armeniai háborúra vonatkozó részét, végül pedig összefoglaló ismétlést tart következő szempontokkal: 1. Kisázsia birtokviszonyai a Mithridates-féle háborúk elején. 2. Római hadvezérek időrendi sorozatban. 3. Csaták időrendi sorozatban. 4. A Mithridates-féle háborúk világtörténelmi jelentősége. (Bevezetés 1—8. §.) Ezen összefoglalásból a tanulók ismét rövid feljegyzéseket csinálnak.

A 13. órában sorra kerül a X. fejezet, melyben a szónok Pompeiusra tér át. A tanár átolvasás végett feladja a bevezetés azon részét, mely Pompeiusról szól (9. 10. §.), a kihallgatásnál azonban csak ezeket kérdi: Hol volt akkoriban Pompeius és milyen minőségben? Mely diadalának köszönhette nagy hírnevét és népszerűségét? Egyéb viszonyokra vonatkozólag a most következő fejezetek gazdag anyagot nyújtanak, melyet a jegyzetek eléggé felvilágosítanak. Egyébiránt a szokott módon elvégezhető a 13.—21. órában a X.—XVI. fejezet; emlézésül ajánlanám a 29. és 30. §-t a hadvezérnél megkívántató tulajdonságokról szóló sententia és a testis-szel bevezetett classicus anaphora miatt. A 22. órát a Pompeiusra vonatkozó adatok összefoglalására fordítjuk, melyeket eddig a beszéd és a jegyzetek szétszórva nyújtottak. Ez pedig következő szempontok szerint történik: 1. Pompeius származása. 2. Pályája (a főbb mozzanatokat maga Cicero jelzi a 28. §-ban, midőn ama háborúkat felsorolja, melyekben Pompeius résztvett.) 3. Személyes tulajdonságai. A főbb vezérszavak, évszámok lejegyeztetnek. A 23.—29. órában olvasható a XVII., XVIII., XX., XXI., XXII., XXIII., XXIV. fejezet és evvel a beszéd olvasmánya be van fejezve. A 23. órára a tanár a bevezetés azon részét adja fel, mely a Manilius-féle törvényjavaslat elleneiről szól (Bevezetés 11. 12. §.). A kihallgatásnál a kérdések következők lesznek: 1. Mely párt volt az, mely Pomp. fővezerségét ellenezte? 2. Kik voltak vezérférfitai? Nem volt-e az káros hatással a köztársaságra, hogy egyes embernek évekre terjedő imperiumot adtak? (A XIX. fejezetet körmönfont okoskodásával egészen kihagyandónak vélem.)

A grammatikai tárgyalásokra szánt órákban (5., 10., 15., 20., 25.) az olvasmány formai tekintetben nyer feldolgozást, még pedig következő módon: A megelőző négy-négy órában elvégzett fejezeteknek megfelelő és a tanár által tollba mondott szöveget lefordítanak

a tanulók magyarból latinra. Példa gyanánt a következő témákat említem: I. Mithridates. II. Cn. Pompeius életrajza. III. A jó hadvezér tulajdonságai. IV. Hogy osztotta fel Cicero Cn. Pompeius fővezérségéről szóló beszédét? Ezen kívül a beszédben előforduló és a jegyzetekben megmagyarázott mondatnani sajátságok beszéltetnek meg, még pedig úgy, hogy a tanulók a jegyzetekben netalán idézett syntaktikai szabályokat átismétlik, végre, a mi fő, a jegyzetfüzet külön részében a beszéd schémáját állapítják meg, még pedig fokozatosan az olvasmányban tett előhaladás szerint és lehetőleg részletesen. Ugyancsak a füzet ezen részében gyűjtik a tanulók az előforduló retorikai tropusokat és figurákat. Az utolsó (30.) óra az olvasmány áttekintésének van szentelve. A bevezetés minden részét a tanulók kellőleg megértették. Róma kül- és belügyi viszonyai 66. elején tisztán vannak szemök előtt, a szónok személyiségét ismerik, úgy hogy általános összefoglaló kérdéseinkre nagybára helyesen fognak felelni. Ez alkalommal megmondjuk nekik, bár a legtöbben már úgy is tudják, mily sikere volt Cicero föllépésének, és hogyan végződött a Mithridates-féle háború. (Bev. 13. §.) Az óra második felében elmondadjuk velük a beszédnek szerkezetét, utalva arra, mily remekművel ismerkedtek meg mostan, minek illusztracziójául valamely jobb tanulóval lefordíttatjuk Fronto rhetor ismeretes nyilatkozatát ezen beszédről. A betéve megtanult részek egyik másikának elszavalása befejezi az órát.

Az órabeosztás átnézete. (A vastag számjegyekkel nyomtatott órák stilisztikaiak.) 1., 2., 3 óra Cicero és kora; 4. óra I. fejezet; 5; 6. II. Az I. és II. pontosi háború; 7. III; 8. IV; 9. V; 10; 11. VI; 12. VII. Lucullus; 13. X. Cn. Pompeius; 14. XI; 15; 16. XII; 17. XIII; 18. XIV; 19. XV; 20; 21. XVI; 22. Cn. Pompeius életrajza; 23. XVII. Az oppositio; 24. XVIII.; 25; 26. XX; 27. XXI; 28. XXII—XXIII 29. XXIV. 30. Általános összefoglalás.

Emlézésül: De imp. Cn. Pompei 6. §. 11. §. köz. és 12. §. eleje, 29. 30. §.

Beszterczebánya.

Dr. KELETI VINCZE.

A CLASSICUS ÓKOR ISMERTETÉSE GYMNASIU- MAINKBAN.

II.

A philologus feladata a felső osztályokban körülbelül ez volna: alapos nyelvi ismeretek segítségével tisztán megértetni a classicus ókor kiválóbb irodalmi műveit gondolat tartalom és műalak tekintetében, továbbá pedig az olvasmány nyal kapcsolatban, az alsóbb osztályokban tanultak felhasználásával, mind behatóbbá tenni ama kor minden oldalú, kivált pedig műveltségtörténeti méltatását.

E feladatot természetesen csak akkor érhetjük el, ha mielőtt az olvasmány terjedelme minél nagyobb lesz. De tartalomra és tárgyi fejtegetésére is az eddiginél nagyobb súlyt kell fektetni s végre tervszerűen odatörekedni, hogy az egy-egy osztályban elért eredmény kellően megszilárdíttassék s biztosíttassék, és így a philologiai tanítás gyümölcse a tanuló állandó birtokává is váljék.

A mi először az olvasmány terjedelmét illeti, nem lehet tagadni, hogy nálunk a viszonyok nem éppen kedvezők. Liviusból, mint Pirchala Imre statisztikailag kimutatta (Tanáregy. közl. 1886/7. 216. l.), a magyar gymnasiumokban átlag egy könyvnél többet nem olvasnak, Sallustius Jugurthájából 50—60 fejezetet, Ciceróból 3—4 kisebb beszédet (néhol néhány levelet), Vergilius Aeneiséből 2—3 ének, Tacitusból egy könyvet, Horatiusból elég bő szemelvényeket. Hozzá lehet tenni, hogy Xenophomból néhány fejezetet, Homerosból 3—4 ének, Herodotosból valamit, Platóból egy dialogust. Hogy tisztán ennyi olvasmányra és az ott közvetlenül érintettek szorítkozva bajos lesz az egyes művek jelentőségét és compositióját eléggé méltatni, az írók egyéniségét és a tárgyalt kor szellemét, továbbá az ókor sokféle viszonyait kellően megvilágítani, hosszabb bizonyításra nem szorúl. Hozzá járul, hogy elsőrangú írókat s éppen az antik szellem jellemző képviselőit egyáltalán nem olvassák. Csak Sophoklest említem, a görög classicismus e mintaképét, továbbá Demosthenest, a hatalmas erejű és magasztos komolyságú szónokot.

Tehát az olvasmány mennyisége tényleg nem éppen kielégítő. Erőnket megfeszítve valamivel többre is vihetjük ugyan, tetemesen többre azonban a rendes körülmények közt és a jelenleg rendelkez-

zésre álló eszközökkel aligha. A görögről nem akarok beszélni, mert görög olvasmányról valóban csak a VII. és VIII. osztályban lehet szó s még ott is a nyelvi nehézségek igen érezhető akadályt képeznek. A latinnál pedig tömérdek időt az érettségi vizsgálat miatt nagyon is hangsúlyozott stílusgyakorlatok vesznek igénybe, a heti 6 órából minden bizonynyal kettőt. Ha már most pl. Vergiliusra a VI. és VII. osztályban összesen hat hónapot számítunk, akkor a reá fordítható összes óraszám 92. Ebből legkevesebb 10—10 óra összefoglaló ismételésre és az ismeretek rendszerezésére szükséges. Ha tehát a megmaradt 72 órában pl. az Aeneis 2., 4. és 6. énekét teljesen el akarjuk végezni, óránként 34—35 új verssel kell megküzdenünk. Hát megengedi-e ezt, kérdem, az idő csak physikailag is, feltéve természetesen, hogy a tanulók mindannyiszor a múlt órában hallottakról is számot adnak, és hogy a tanár a nyelvi és tárgyi alaposságot komolyan veszi? — Látni való, mily kevésbé igazságosak gyakran az olvasmány kisebb mennyisége miatt gymnasiumaink ellen emelt vádak. Hogy a német gymnasiumokban aránytalanul többet olvasnak, nem csoda. Mert míg nálunk a latinra hetenkint 48, a görögre 19 órát fordítunk, addig Szászországban a heti óraszám 78 és 40, Poroszországban 77 és 40, Bajorhonban 73 és 36, Würtembergben 102 és 42. Ausztriában hetenkint 50 óra esik a latinra, s mégis a méltányosan megkívánható olvasmány köre, mint azt egy igen tapasztalt tanférfiu, Biehl Vilmos igazgató kimérni iparkodik, a mienknél nem sokkal nagyobb. (V. ö. Kummer, Stimmen über den österr. Gymnasial-lehrplan, 34. l.)

Ha tehát, mint látjuk, nehezen is megy a dolog, mégis arra, hogy többet olvassunk, határozottan és minden erővel törekedni kell. Az erre ajánlott módok és eszközök közül a legtöbbet bizonyára már most is széltében alkalmazzák. Ilyen pl. a methodikus útmutatás a helyes és időt kimélő készüléshez, nagyobb nehézségeknek az iskolában való előleges és ügyes elosztása, a házi készülést megkönnyítő czélszerű jegyzetes kiadások, esetleg speciális szótárak használata. Különös figyelemre méltó a gyorsított és az ex tempore való olvasás, kivált könnyebb helyeken és ha a tanulók az illető auctorba már beleélték magukat. Legajánlatosabb és legcélravezetőbb mindenesetre a helyesen vezetett, általánosan kötelező magánolvasmány írásbeli készüléssel és időnkinti referálással.

Minderről utasításaink, még inkább pedig az osztrák gymnasiumok utasításai igen tanulságos módon értekeznek.

Feltétlenül ajánlani azonban és a célhoz biztosan vezető eszköz gyanánt odaállítani akár a gyorsított és ex tempore való olvasást, akár pedig a magánolvasmányt még sem lehet. Mindkettő a legnagyobb körületekintést igényli. Mert mindkettő a tanár csak csekély elnézése mellett is talán több kárral, mint haszonnal jár, a mennyiben könnyen fölületességgel és felszínességgel párosúl, a midőn azután többé nem a szellemi fegyelem észélesítő és szív-nemesítő eszközei. Azonfölül az általánosan kötelező magánolvas-mány nem egyszer, kivált gyengébb tanulóknál, csakugyan túlter-helést is okozhat.

Legradicálisabb eszköz az volna, ha a két felső osztályban a latin stílusgyakorlatokat jobban háttérbe szorítanók. Az így fen-maradt időt a classicusok behatóbb olvasására és tökéletesebb méltatására és evvel együtt az ókor kiterjedtebb ismertetésére lehetne fordítani. Jól tudom, hogy evvel sok philologus szemében blasphe-miát mondtam. De ideje már egyszer őszintének lenni és nyíltan bevallani, hogy a mi körülményeink közt a legfelsőbb osztályokban az úgynevezett stílusgyakorlatok haszna felette csekély és hogy az a ráfordított idővel arányban nem áll. Igazi latinos irányra köztudo-más szerint gymnasiumainkban úgy sem lehet már vinni a dolgot, a mire különben szükség sincs. Csak durva alak- és mondattani hibák ne legyenek az érettségi dolgozatokban, a szigorúbb stilisztika szempontjából úgy sem meri azokat senki megbírálni. Bátran állíthatni, hogy latin stílusbeli ügyesség dolgában a VII. és VIII. oszt. tanuló komoly haladást alig tesz. Van ennek több oka. Így egyebek közt, hogy e korban a tanuló ösztönszerűleg az anyanyelv-ben való tökéletesedés felé tör, mely ösztön benne az idegen, kivált holt nyelv iránti érzéket és buzgalmat mindjobban eltompítja és elnyomja. Magyarból latinra fordítani főleg az alsó és közép osz-tályokban kívánatos, és pedig itt a grammatikai szabályok és a szókincs biztosabb elsajátítása céljából. Azontúl az anyanyelvbeli ügyesség a főcél, melynek szolgálatába még a classicus olvas-mánynak is szegődnie kell. Az elme alaki képzése és a latin nyelv elég alapos ismerete ez által nincs veszélyeztetve. Ellenkezőleg! Latin szöveget helyesen és szabatosan, hiven és tetszetősen ma-gyarra fordítani nem csak nem könnyű, hanem határozottan sok szellemi energiát igénylő és nagy haszonnal járó munka. S ezáltal

még azon előnyöket sem áldozzuk fel, melyek a szótári, nyelvtani és stilisztikai szigorral és akribiával járnak. A jó fordítónak mindkét nyelv szellemét és eszközeit ismernie kell. Áttekintést kell szereznie a mondat szétszórt elemei felett. Mindkét nyelvet illetőleg tiszta belátással kell bírnia a beszédrészek sajátásaiba és a nem mindig congruáló tropusok használatába. Jól kell ismernie mindkét téren a mondataalkotás architektonikáját, a körmondatok szerkezetét és az összes stilisztikai műapparátust. A stilisztikának e szerint nem az volna feladata, tanítani, hogyan kell latinul írni, hanem hogyan kell helyesen latinból magyarra fordítani. S ez nézetem szerint a jelenlegi studiumnál sokkal éltetőbb és termékenyebb volna. Mindenesetre így vagy amúgy fontolóra kellene venni a dolgot, mert a jelenlegi latin dadogás tarthatatlan.

A tanulók magánolvasmányának pedig tulajdonképen tisztán kitünő fordítások alapos és beható (mondanám philologiai) tanulmányozására kellene szorítkozni. Ily módon a kiválóbb műveket, Vergilius Aeneisét, Homeros két eposzát stb. egészen lehetne olvastatni, s így csakugyan lehetséges volna egyes írók «teljes ismerete, tudatos felfogása, történeti és æsthetikai méltatása». Egyes jó fordítások már most is vannak és a jó fordításokból czélszerűen commentált iskolai kiadásokat kellene rendezni.

Ennyi, a mi az olvasmány terjedelmével áll összefüggésben. Ép oly fontos azonban a másik követelmény, hogy t. i. az olvasmány tartalmára és tárgyi megbeszélésére nagyobb súlyt fektessünk. Minél magasabb az osztály, annál jobban háttérbe szorúl a dolog tisztán formai és elötérbe lép realis-humanus oldala. A philologiai tanítás felfelé természetszerűleg mindjobban irodalmi és culturtörténeti tanulmánynyá lesz. A modern ember számos politikai és társadalmi problémával áll szemben, és az ezek iránt való érzéket legjobban az ókor tanulmányozása alkalmas ébreszteni és fejleszteni, mely korban e problémák még nem oly összetettek és szövevényesek, hanem egyszerűbbek, áttekinthetőbbek s így az ifjú lélekre nézve érthetőbbek és vonzóbbak.

Hogyan lehet osztályról osztályra az ókori realiakat legczélszerűbben beosztani és egyes dolgokról szemléltetés által plasztikus képet nyerni, arról később lesz szó. Itt egyelőre csak a tisztán pszichologiai úton elérhető úgynevezett belső szemléltetésről akarok röviden megemlékezni. (L. erre és egyébre vonatkozólag Altenburg «Didaktische Studien» című szép fejtegetéseit Fleckeisen évköny-

veinek 1877. évfolyamában.) Ezt legjobban úgy érzük el, ha meg nem szününk alkalmilag az ismert képzeteket felidézni és segítségül híni, kellő helyen a körülöttünk levő világra utalni és a modern élettel párhuzamot vonni. Sajátságos, mennyire hiányzik gyakran tanulóinkban a classicusban említett egészen mindennapi és közönséges tünemények valódiságának és realitásának érzete. «Mintha csak azért kellene a dolognak egészen másnak lennie, mert classicusban áll; mintha az a hó, mely Xenophon katonáit vakította és melyben lovaik megakadnak, nem volna egészen olyan hó, mint a mai, hanem amolyan «tudományos» hó s mintha a rétek, fák, kertek stb. sem volnának olyanok, mint minálunk». E lelki szemmel való szemléltetést az olvasmánynál soha sem szabad szem elől téveszteni.

Kiváló fontosságú a harmadik követelmény is, hogy nemcsak a nyelvi ismereteket, hanem az olvasmány gondolati és realis tartalmát illetőleg is az egy-egy osztályban elért eredmény a tanuló oly állandó birtokává váljék, melyre a következő osztályokban biztosan építeni lehessen. Ez ellen, mint már értekezésem első részében is érintettem, gymnasiumaink leginkább vétenek. Ez a gymnasiumi oktatás majdnem leggyengébben kezelt része. Mintha a «repetitio est mater studiorum» elve egynémelyik philologusra nézve nem is léteznék. Nem gondolják meg eléggé, hogy az olvasmány közben szerzett benyomások, az e körbe tartozó sokféle és gyakran belső összefüggés nélküli, csak úgy alkalom adtán szerzett tudás sokkal nehezebben tartható meg és sokkal hamarább illan el, mint a rendszeres tanítás útján nyert ismeretanyag. (Instructionen für den Unterricht an den Gymnasien in Österreich, 28. l.) Nem veszik eléggé figyelembe, hogy az egyes dolog, bármily gondosan magyaráztuk és fejtegettük is azt, tisztán és tökéletesen megérthetővé csak akkor lesz, ha végre mint az egésznek részét, az egésznek világában is bemutatjuk. Csak így keletkezhetnek eleven hatású, belsőleg összefüggő és jól kikerekített ismeretszövetek. Tehát alaposan ismételni kell kellő átgondolással, bizonyos szempontok szerinti csoportosítással és összehasonlítással óránként, önálló egységes részletek és az egész befejezése után. Az érettségi vizsgálaton pedig a felső osztályok munkáját számon kell kérni.

Hátra van még a már említett második követelmény kiegészítésül kimutatni, miképen lehetne a realiák elég terjedelmes anyagát az egyes osztályok szerint kellően és célszerűen elosztani,

alkalmazkodva az olvasmány tartalmához és igényeihez, kismelve mindenütt a lényegesebb dolgokat és, a mennyire lehet, úgy elrendezve azokat, hogy az előbbi osztály ismeretköre a következőben bővítettessék és kiegészítettessék.

E célra a tanuló «Collectanea» czímmel könyvszerűleg kötött füzetet tart, melyet az V. osztálytól a VIII-ig folytatólagosan végig használ. E füzetet tíz részre osztja a következő felírásokkal: alkotmány, közigazgatás, hadügy, vallás, pénzügy, nyilvános élet, topographia és ház, magánélet, művészet, irodalom. E füzet illető rovatába írja be a tanuló óráról órára, rendszeren az iskolában és a tanár útmutatása mellett, precíz rövídséggel és jelszóval ellátva, az olvasmány alkalmával adott tárgyi magyarázatokat. Pl. a Livius 22. könyvének 1. fejezetében előforduló «hostiæ maiores» szóhoz fűzött megjegyzést a vallás rovatába fogja írni («áldozat XXII. 1.») jelszóval. Ha a tanár valamely nagyobb rész befejeztével ismétlést tart, természetesen az összes jegyzetekre is figyelemmel lesz. De a jegyzetek ily alakban elég darabosak és hiányosak lesznek arra, hogy mindenről összefüggőbb, kerekded képet lehessen kapni. — Ily képekre azonban határozottan szükség van. Minthogy tíz teljes képet adni egy osztályban egy vagy két auctor mellett lehetetlen, az összefoglalásoknál az egyik osztályban a régiségek egyik, a másikban a régiségek más részére leszünk kiváló tekintettel s ezt a részt kibővítjük mindjárt azzal is, mire gondos összeállítás alapján előreláthatólag a hátralevő osztályokban még szükség lesz. Így minden egyes osztálynak külön-külön feladat jut, a gymnasiumi cursus végén pedig a tanuló egy teljesen befejezett s összefüggő egésznek birtokában lesz.

Az anyag czélszerű és megfelelő elrendezése céljából a gymnasiumban előforduló latin classicusoknak leginkább olvasatni szokott műveit, illetőleg részleteit sorban átvettem, kijegyezve onnan és az említett tíz rovat szerint elosztva a régiségekre vonatkozó összes kifejezéseket. A görög régiségekre vonatkozó terv készítése, ide nem számítva a plastika elemeit, más alkalomra marad. Főleg jegyzeteim segítségével a következő tervezetet készítettem.

Az V. osztályban, hol tantervünk szerint csaknem kizárólag Liviust olvassák, ez olvasmánynyal kapcsolatban, illetőleg befejeztével áttekintést kell nyújtani a római alkotmány fejlődése felett különösen a Gracchusokig. Ezt, ha az alkotmányos harczot tárgyaló könyvekből olvastatunk alkalmas szemelvényeket, ezek kíséretében

lehet tenni, különben pedig felhasználva a IV. osztályban tanultakat rövid bevezetésképen. Az államszerkezetet illetőleg világos képet kell nyerni az államhatalom legfőbb képviselőiről: a senatusról, comitiákról, a magistratusok közül a consulatusról és az interrex mellett a dictaturáról.*) A vallásügy köréből ismertetni kell a rómaiak vallási nézeteit s azok átalakulását, továbbá mind-

*) *Senatus*. Numerus, lectio, patres conscripti, pedarii, senatorius ordo, princeps senatus, s. vocare (cogere), s. habere, locus s. habendi (templum, curia Hostilia), tempus s. habendi, referre rem ad senatum, rogare sententiam (consulere senatum, patres), frequens s., censere (sententiam dicere, ferre), sententiis variatur, pronuntiare sententias, discessionem facere, pedibus ire in sententiam, dimittere senatum, s. consultum, s. decretum, s. auctoritas, insignia. Hatáskör: főfelügyelet a vallásügyre (consulere patres de religione, de supplicationibus referre), pénzügyre, provinciák ügyére (provinciam decernere, dare, nominare consulibus), külügy (senatus datur, legatos introducere), törvényhozásra és választásokra befolyás (auctoritas deest rogationi, in auctoritate s. esse, patres auctores fiunt, senatus populusque Romanus), fenytő hatalom (quaestio decernitur a senatu).

Népgyűlés. Comitia, contio (in foro), concilium; dies comitiales. — Comitia curiata. — Comitia centuriata, comitia edicere, auspicia, c. auspiciis prohibere (impedire) et vitiare, dilatio comitiorum (alio die), nuntiare debet non comitiis habitis, sed priusquam haberentur, c. habere (perficere), comitiis praesse, extra pomerium (campus Martius, saepa), comitiorum precatio; — contionem dare, legem suadere, dissuadere, non renuntiare; — rogare (consulere) populum (comitia), velitis iubeatis, suffragium, centuria praerogativa, centuriae primo vocatae, c. jure vocatae, A (antiquo abrogoque), U. R. (uti rogas), A (absolvo), C (condemno), punctum ferre, diribitio, renuntiatio, legem perferre, differre, comitia (exercitum) dimittere; — ambitio candidati, deductores, sectatores, prensatio, nomenclator, comitia consularia; — hatalomkör. — Comitia tributa.

Magistratus. M. ordinarii et extraordinarii, curules non curules, maiores et minores, honores, auspicia, ingenuitas, suo anno, certus ordo, nomen profiteri, competitores, m. per leges capere, designati m., inire m., abdicare se magistratu, imperium et potestas, obnuntiatio, intercessio, prorogatio.

Consulatus. C. petere, comitia consularia, creatio, renuntiatio (declaratio), vitiosus consul, c. designati, consulatu se abdicare, collegam creare (subrogare), consul suffectus, c. inire (fasces corripere), insignia: lictores cum fascibus, toga praetexta, sella curulis, provincias sortiri, accipere, pr. comparare inter se, imperium militare, imperium maius (vocatio, prensio, multae dictio, edictum), imperium prorogatur, ius vitae necisque, videant consules, consul obnuntiat consuli, consularis, proconsul.

Dictatura. Magistratus extraordinarius, dictatorem dicere, magister equitum dicitur, imperium semestris, insignia: 24 lictores cum fascibus et securibus, toga praetexta, sella curulis, vitiosus dictator.

azt, a mi az államkormányzattal szorosabb összefüggésben van: a főbb papl collegiumokat, szent helyeket, napokat és ünnepeket, imákat és könyörgéseket, áldozatokat és fogadalmakat.¹⁾ A hadügyet is kell említeni, és pedig úgy, a mint az Mariusig fejlődött: a legiöt a négy fegyvernemmel és a manipulusrendszert, a háromsoru csatarendet, a tábori jelvényeket, a hadvezetést és tiszteket, a katonaszedést, tábort, menetrendet, ostromló eszközöket és gépeket, katonai jutalmakat és a hajóhadat.²⁾

A VI. osztályban Sallustius olvasásához ismétlő áttekintés csatlakozik a római alkotmány fejlődése felett, folytatva és kiegészítve azt a köztársaság végeig. Azonkívül az államhatalom legfőbb képviselőiről tanultak ismétlésével bővebben kell ismertetni a nép.

¹⁾ *Vallásügy.* Collegium pontificum, pontifex maximus (pontificia minora s. scribæ pontificis), iuris divini et humani notio, prodigia procurare, piacula instaurare, inexpliabilis religiones, fasti, annales pontificum. — Collegium augurum, insignia: trabea, lituus; ius augurum, libri augurales, disciplina auguralis, spectionem habent magistratus, nuntiationem augures, decreta (responsa augurum), signa ex cælo, ex avibus, ex tripudiis (pulli addicunt auguri), ex quadrupedibus, ex diris, lituo templum capere, dextræ et sinistra aves, vitium in auspiciis, augur obnuntiat auguri, caput pecudis saxo elidit augur. — Haruspices, ars fulguratoria (puteal, bidental), extispicina. — Collegium X(XV) virorum, libris Sibyllinis inspiciendis — Virgines Vestales — Flamines Iovis, Martis, Quirini — Salii, Fratres Arvales. Fetiales, Luperci. — Templum, ædes, ædicula, cella, sacrarium, aræ, altaria, foci. — Dies fasti et nefasti, feriæ Latinae, Lupercalia, Feralia, Terminalia, Quinquatrus, Lemuria. — Preces, precatio, imploratio, supplicatio. — Sacrificia, victimæ, hostiæ, hostiæ maiores, hostiæ lactantes, albæ hostiæ, sacrificium novendiale, suovetaurilia, lustratio populi (urbis), sacrificia extraordinaria, vota (pl. signum Martis, fulmen aureum Iovis, ex argento dona) exsolvere, ver sacrum.

²⁾ *Hadügy.* Legio; hastati, principes, triarii, velites; milites gravis armaturæ: sisak, scutum, lorica, gladius, pilum; milites levis armaturæ: galea, gladius, parma, hastæ velitares (missilia) — Manipuli et centuriæ, signum militum — Equites (turmæ): cassis, parma, ocreæ, lorica, hosszú kard, hasta — Sagittarii et funditores — Acies, prima signa, pro signis antesignani, signa. — Consul cum quæstoribus et legatis, dictator cum magistro equitum et legatis, tribuni militum, centuriones, c. primipilus. — Legiones scribere, dilectus, sacramentum. — Castra, viæ, portæ, prætorium, tentoria, excubiæ et vigiliæ. — Agmen, agmen quadratum, orbis, testudo. Ballista, catapulta, aries, testudo, turris, vineæ, fossa, agger — Imperator, supplicationes, ovatio, triumphus. — Longa navis, triremis, quinqueremis, milites classici, navis prætoria.

tribunatus, præturát, censorát, a két ædilitast, quæsturát és érinteni a kisebb magistratusokat és a magistratusok szolgálát.¹⁾ — A másik feladat újból átvenni az V. osztályban a hadügyről mondottakat és hozzáfűzni a Marius óta a köztársaság végeig történt főbb változásokat, nevezetesen a mi a legio összeállítását és az új hadi taktikát illeti.²⁾

Vergilius olvasása mellett a vallásügyi ismeretek újból emlékeztetbe idéztetnek, különösen hangsúlyozva azt, mi az imával, áldozattal és más jámbor cselekvésekkel összefügg. Alkalom lesz a temetési szertartásokról, esetleg a túlvilági életről is szólni. A főteendő a mythologia főbb részleteinek recapitulálása.

Vége Cicero (De imperio Cn. P.) olvasásával összefüggésben, hozzá véve az V. osztályban előfordultakat is, röviden tárgyalatik a római pénzügy a köztársasági korban: az állam jövedelmei és kiadásai, a kezelés és a főbb pénznemek.³⁾

¹⁾ *Tribunatus.* Szám, választás, tribunus dei natus, suffectus, sacrosancta (tribunicia) potestas; ius auxilii, ius agendi cum plebe (concilium plebis), ius prensionis, ius agendi cum populo (in comitiis tributis); diem dicere; ius cum patribus agendi (veto), intercessio, decretum pro collegio, subsellia, seditiones tribunicia.

Prætura. Magistratus maior cum imperio, prætor urbanus (urbana iurisdictio, cura ludorum), prætor peregrinus (peregrina iurisdictio) tribunus in foro, edictum, ius prætorium, quæstiones perpetuæ elnökei, proprætor, imperium, insignia: lictores, toga prætexta, sella curulis.

Censura. Sine imperio, censum agere, tabulæ censoriæ, lectio senatus, recognitio equitum, regimen morum, nota censoria, senatu movere, equum adimere, tribu movere, in Cæritum tabulas referre, urbis tecta, templa, vias, aquas, ærarii vectigalia tueri, lustrum facere (condere), lustratio populi.

Duae ædilitates. Aedilis curulis (sella curulis, toga prætexta), cura ludorum, cura urbis (cura operum publicorum, rendőrségi teendők). — Aedilis plebis.

Quæstura. Magistratus minor, quæstores urbani (ærarii), quæstores provinciales (quæstor additur, quæstor imperatorius), quæstor pro prætore.

²⁾ *Hadügy.* (II). Zsoldos sereg. Legiones et auxilia, dilectus per conquisitores, legiones vernaculæ, sacramentum egész szolgálati időre. Hastati, principes, triarii egyenlők, triplex acies; legio = 10 cohortes (30 manipuli, 60 centuriæ), aquila, equites auxiliarii (præfectus equitum), cohors prætoria, cohortes auxiliares: funditores, sagittarii, cohortes cetratæ, scutatæ.

³⁾ *Pénzügy.* Vectigalia (ager vectigalis), tributum ex censu, vicesima manumissionum, később stipendia, decumæ, portoria, scriptura, bona damnatorum, multæ et manubiæ. — Kiadás (vallásügy, nyilvános építkezés,

A VII. osztályban Cicero a főauctor. Itt összegezni és bővíteni lehet először mindazt, a mi a római birodalomnak a köztársasági korban való szervezetére és közigazgatására nézve a Collectaneákban található. Így Italia, a municipiumok, coloniák és szövetséges városok, a provinciák és azok közigazgatása.¹⁾ Cicero iratai nagyon alkalmasak továbbá arra is, hogy a rómaiak nyilvános életét eleven rajzokban általában bemutassuk, körülbelül úgy, mint az Wilkins — Keleti római régiségeinek V. fejezetében található. Már ismétlésképp előfordulnak itt a népgyűlések, választások, korteskedés és szavazás. Hozzájárulnak a forumi élet festésénél a iudicia publica et privata,²⁾ továbbá a nyilvános játékok: circus, színház,

sereg, állami szolgák, gabonaosztogatás). — Senatus, censor, quæstor, ærarium Saturni (ærarium sanctius), vectigalia locare (redimere), societates publicanorum. — Pecunia, as (æs grave), denarius (quadrigatus, bigatus), quinarius, sestertius, aureus n.

¹⁾ *Szervezet és közigazgatás.* Italia; pagi, vici, castellæ et castra (magistri, ædiles), fora (conciliabula); municipia (conubium et commercium), civitas sine suffragio et cum suffragio, comitia, dictator (pl. Lanuviumban) v. prætores, duo ædiles, később duo viri v. quattuorviri iuri dicundo, ædiles, sacerdotes pl. flamen Lanuvii, decuriones (decem primi) = senatus; coloniæ civium Romanorum (civitas cum suffragio et iure honorum); civitates fœderatæ, coloniæ Latinæ (socii nomenque Latinum). — Provinciæ. In provinciæ formam redigere (lex), ager publicus, provinciæ prætoris (prætor, 149 óta proprætor cum imperio), provinciæ consulares (proconsul cum imperio), sortitio (comparatio) provinciæ, senatus decernit (nominat) provincias, senatus ornat provinciam, legati pro prætore, quæstor, cohors prætoris (consulis), cohors amicorum (comites), apparitores, votis nuncupatis cum paludamento Roma proficisci, edictum provinciale, imperium, iurisdictio (conventus), stipendia, publicani, decedere de provincia, repetundæ; civitates fœderatæ, civitates immunes et liberæ, civitates stipendiariæ.

²⁾ *Iudicia publica.* Néptörvényszékek (comitia curiata, centuriata, tributa egymásutáni szerepe). 149-től quæstiones perpetuæ, quæstio repetundarum, maiestatis, peculatus, ambitus, inter sicarios, veneficii, de vi, falsii actio perduellionis (comitia centuriata); prætor (iudex) quæstionis, album iudicum (senatores, equites, tribuni æarii), decuriæ iudicum, decuriare iudices; — postulatio, divinatio (subscriptio), nominis receptio, citatio, sortitio (editio), cognitio, orationes, patroni (oratores), advocati, causa peroratur ab aliquo, tempus legitimum orationum, altercatio, probatio, sententia, restitutio. — Triumviri capitales (columna Mænia in foro). — Iudicia privata. Prætor urbanus et peregrinus, iudex, centumviri, prætor in iure, iudex in iudicio, oratores (patroni) et advocati causæ, iuris consulti, prætor peregrinus, recuperatores; — legis actio, később formulæ: in ius vocatio, manus iniectio, vadimonium, vadari aliquem, licet antestari?

gladiatorok. Időt kell végre találni arra is, hogy a római topographia főbb adatai összegeztessenek és a római házról is legyen szó.*)

A VIII. osztályra maradnak a magánrégiségek főbb részei, nevezetesen a család, házasság, nevelés és tanítás, rabszolgák, szabadosok, ruházat, a nap felosztása és a mindennapi foglalatosságok: salutatio, délelőtti munka, prandium, meridiatio, játszás és testgyakorlás, fürdés, cena, ivás (bor készítése), társas multság oly kiterjedésben, mint Wilkins IV. (1—22) és III. (1—10) fejezetében vannak előadva. Hozzájárul még az írás, levelezés, könyvészet, falusi és fürdői élet (Baiae). Mindez Horatiushoz csatlakozik.

A mit az irodalomtörténet köréből hallottak, legjobb alkalom van az epistolák, nevezetesen az ars poetica mellett összeszedni. Itt különösen a drámai irodalomról és a színügyről sem szabad megfeledezni.

Tacitus mellett képet kell nyújtani azon főbb változásokról, melyek az alkotmányban, közigazgatásban, törvénykezésben, had- és pénzügyben, és a vallási nézetekben a császárság első századában beálltak. Ismertetni kell a császári Rómát is. Minthogy feltehető, hogy a tanulók érettségi vizsgálatra készülve, a római ókorról

*) *Topographia és ház.* Mons Palatinus (Roma quadrata, mundus, Lupercal); Capitolinus, Quirinalis, Caelius, Aventinus (Velia, Velabrum, Ianiculum); Viminalis, Esquilinus (Carinae, Subura); Roma septicolis, murus Servianus, regio Suburana, Palatina, Esquilina, Collina (pomerium); trans Tiberim, Vaticanus. — A város külseje és fejlődése. — Forum Romanum (comitium, columna Maenia, rostra, puteal, columna rostrata, tribunal, curia Hostilia, regia, templum Vestae, atrium Vestae, templum Castoris, basilicae, porticus, tabernae), forum boarium, forum Aurelium; — Arx et Capitolium (templum Iovis C., Honoris et Virtutis, Opis, rupes Tarpeia, ararium et tabellarium, templum Saturni, t. Concordiae, scalae Gemoniae, carcer Marmertinus, Tullianum); Circus Maximus, circus Flaminius; — campus Martius (saepa, diribitorium), campus Sceleratus; — theatrum Pompei; — porta Collina, Capena, Aurelia, triumphalis; — via sacra, clivus Capitolinus, via Tiburtina, via Appia (síremlékek), v. Aurelia, v. triumphalis, Flaminia; — ponsublicius, p. Mulvius; — aquae (aqua Appia); — cloacae; horti Pompeiani. — Ház. Vestibulum, ostium (ianua), postes (p. aetati), fores (cardo stridebat foribus), valvae, cardines, ianitor (ostiarus), atrium (focus, Lares, penates, imagines, compluvium), tablinum, fauces, peristylum (cavedium) viridaria; cubicula (thalami), triclinia, exedrae, cellae, tabernae; — hypocausta; — insulae; — pavementum (opus), parietes, laquearia. Pictae tabulae, signa, marmor; — lecti, tori, pulvinus, stragulae vestes, conchylium, peristromata, aulae, ostrum, lucernae, lychni stb. — Villa et diversorium.

tanultakat jegyzeteik alapján ismétlik, a Tacitus olvasása mellett tett megjegyzések a képet teljessé teszik.

Legnehezebb az ókori műtörténettel boldogulni. Természet-szerűleg ez a világtörténeti oktatás körébe tartozik és az architektónikára vonatkozó alapismereteket sikerült is a IV., illetőleg V. osztályban elhelyezni. Ez ismeretek azután a philologus által a felsőbb osztályokban adandó alkalommal folytonosan ébren tartandók. A plastikát azonban érdemlegesen szintén a történeti oktatás keretébe belevonni nálunk nem lehet. Mert a mit a IV. osztályban felvehetünk, a dolognak csak legáltalánosabb körvonalait adja. De mélyebb megértésre is kell itt szert tenni, s erre csak a felső osztályu érettebb tanuló képes.

Németországban a műtörténet érdekeben újabban egész mozgalom indult meg. Archæologusok mint Blümner, Stark, Meyer Br., tanárok és pädagogiai írók, mint Rumpel, Hübner-Trams, Kammer, Menge, Fischer, Guhrauer szóltak a dologhoz. A porosz, sziléziai és szász igazgatók gyűlései több ízben foglalkoztak e kérdéssel. Nálunk ez ügyben Tergina Gyula szólalt fel (M. Tanügy, 1885). De miután tisztán Mengét követi, okoskodásai gyakorlati szempontból a mi viszonyainknak kevéssé felelnek meg. A nézetek nagyon eltérők. Némelyek mint Blümner, Stark, Schlie a műtörténeti tanításra hetenkint külön órát kívánnak. Kammer a rendes iskolai időn kívül szeretné taníttatni. Vannak, kik e célra a történeti és philologiai órákból akarnának olykor-olykor néhány perczet és a respiriumokat igénybe venni (Menge, Guhrauer). Legtöbbször alkalmi fejtegetésekkel is beérik. A mi viszonyaink közt természetesen a plastikának összefüggő és fejlődését teljesen feltüntető tanításáról szó sem lehet. A dolog elől azonban a IV. után a felsőbb osztályokban sem szabad kitérni, hanem illő helyen az ókori plastikának legjellemzőbb remekeit mindig be kell mutatni. A bizonyos határig való behatóbb ismertetés azután legezélszerűbben a VII. osztályra marad, még pedig a vergiliusi olvasmányra, vagy ha a két classicus nyelv véletlenül egy kézben van, elosztva a homerosi órákra is, mi által a követelményeknek még jobban tehetünk eleget. Az eljárás körülbelől a következő volna.

A VII. osztályban rendszeren az Aeneis hatodik énekét olvasák. Mindjárt a 9. versben Apollo említettik. Ott bemutatjuk és röviden méltatjuk a teneai Apollót, a phigaliai Apollo-templom domborműveiből egyet-kettőt a British-Museum fényképében, to-

vábbá az Apollo Kitharœdost és Niobét (Skopas), és az Apollo Sau-roktonost (Praxiteles), végre a belvederei Apollót. Így tehát legott alkalom van, a IV. osztálytól fogva hallottakra támaszkodva, a plasztika négy első korszakáról általában megemlekezni. Pallas Athena is majdnem minden korszakban képviselve van. Az archaikus időbe tartozik az æginai templom homlokzat-csoportozata. Az Athena Parthenos Pheidias műve, mely időbe ennek utánzata, az úgynevezett Minerva au collier (Langl) is sorozható. Itt meltatni lehet egyúttal a Parthenon szoborműveinek legnevezetesebbjeit is. A 4-ik korszakba való a pergamoni gigantomachiában látható Athena, míg az úgynevezett Pallas Giustiniani a 5. korszakot képviseli. A 123-ik versnél bemutatatható Zeus-képek szintén igen tanulságosak. Zeus és Hera lakodalma, egy Langlnél található selinusi metopa, az első korszakba való. Az olympiai Zeus Pheidiasnak műve, míg a Zeus Otricoli körülbelől száz évvel későbbre, némelyek szerint csak az 5-ik korszakba tehető. A pergamoni gigantomachiában harczoló Zeus a 4-ik korszakot képviseli. Ki lehet függeszteni a Langl-féle képben a szép Zeus Verospit is. Hasonlóképen járunk el más istenségek és hősök említésénél. Junóról lévén szó (90-ik vers), kiteszszük Baumeister szerint a villa Ludovisi archaikus Hera-fejét. Polykleitosnak egy argosi érmen látható Hérája (Langl) a 2-ik korszakba, a Hera Farnese és Ludovisi pedig körülbelől Praxiteles idejébe tartoznak. Így megbeszéltetnek továbbá a 3-ik korszakba való milói Venus (gyönyörű kép Langlnél) és vele együtt Praxiteles Erósa; Herakles és az Amazon (selinusi metopa, 1. k., Baumeisternél), Polykleitos Amazonja (2. k.), a farnesei Hercules (5. k.); Hades és Persephone (chrysaphai relief, 1. k.); Demeter és Persephone (eleusisi relief, 2. k.) és a berlini Demeter (Langl); Ares Ludovisi (Lysippos után, 3. k.); Hermes Kriophoros (1. k., Baumeisternél), Praxiteles olympiai Hermese, a nápolyi Hermes (Lysippos után) és a British Museum Hermese (Langlnél); Medusa Rondanini és Ludovisi (4. k., Langlnél); a Nilus (4. k., Langl); a louvrei Dionysos és Praxiteles Satyrja (2. k., Langl); a vatikani Augustus (5. k.).

Az összefoglalás úgy történik, hogy az egy korszakba tartozók egymás mellé jussanak. Kiegészítésül akkor még a következők említetnek. Az első korszakban Aristion síroszlópa és a zsarnokgyilkosok, a 2-ikban a Hestia Giustiniani (Langl) és Myron diskusdobója, Polykleitos Diadumenosa és Doryphorosa, a 3-ikban az Apoxyomenos és N. Sándor (Lysippos), a 4-ikben Agesandros, Athenodoros

és Polydorus Laokoonja, a farnesei bika, a haldokló gallus, a versaillesi Diana (Langl), az 5-ikben az alvó Ariadne, Agrippina és a borghesei vívó. Minthogy e műtörténeti anyag a VII. oszt. tanuló előtt nagyrészt már nem új, túlságos soknak sem mondható.

A realiáknak az előadott módon való beosztását és kezelését sokan talán nem fogják helyeselni. Kísérlet az egész, melynél mások bizonyára jobbat és praktikusabbat is készíthetnek. Főczélom volt rámutatni, hogy e dologban határozott intézkedésre volna szükség. E nélkül e téren az eléggé chaotikus állapotok nem fognak egyhamar rendbe jönni. A másik feladat volna tisztán az iskolai classicusok igényeihez képest és semmi többet nem nyújtó régiség-tani tankönyvet szerkeszteni. Egyelőre a classicusok magyarázóí is sokat tehetnének e tekintetben, ha a sok elszórt régiségi jegyzet helyett befejezésül inkább az ókori életnek az illető classicushoz leginkább illő részeiről összefüggő, tanulságos képet nyújtanának.

A szemléltető eszközökről és azok bemutatási módjáról már volt szó.*) Mint láttuk, a nagyobb méretű illusztrációk még nincse-

*) *Szemléltető eszközök.* Már értekezésem I. részben volt alkalmam Falke, Baumeister, Schreiber, Hirt, Menge, Rheinhardt, Jäger műveit, Launitz, Langl, Luchs fali tábláit, Lindenschmidt, Lohr, Eichler egyes modelljeit és gipszöntvényeit, Rive, Sommer, Wilberg, Quaas, Hanfstängl és a British Museum fényképeit megemlíteni. Az ezekben található nagyobb képek közül felsorolhatók még: 1. *Launitz*, Thermen u. Palæstra, Barbar, Symposion u. Triclinium, Saiten- u. Blasinstrumente. 2. *Langl*, Pompeji mit dem Forum, Triumphbogen des Constantin, 3. *Falke*, Vor dem Eingang des Theaters, Röm. Villa, Villa Hadrians zu Tivoli, Strassenscene zu Pompeji, Strandscenerie bei Baïæ, Gastmahl, Amphore des reichen Stils, 4. *Baumeister*, VIII. Mänaden (színes), VII. Herabführung der Proserpina in die Unterwelt (színes), XII. Circus Maximus nach Caninas Reconstruction, XVI. Leuchter, XXIX. Schrift, XVII. Comædienscene (színes), V. Satyrspiel; 5. *Jäger*, Dariusschlacht (az ismert mozaik gyönyörű színes kivetelben), Legionssoldat (színes). Ezek, meg Guhl és Kohnér, Rich, Lübker és Ziegler ismert művei egy középiskola igényeit tökéletesen kielégítik.

Megemlíthetők még: 1. A modellek és fali képek köréből: *Lindenschmidt*, Pilum und Scutum à 20 márka; Casa Omérica egy wiesbadeni építésztlől mintázva, 30 m.; *Molnár Victor* budapesti muzeumi gipszöntőnek a muzeum emlékeiről készített másolatai; *Hoffmann József* «Das alte Athen» című 5 db faliképe szép olajfestésben; 2. Az illusztrált művek köréből: *Roth*, *Oncken* történeti művei; *Benndorf*, Wiener V. rlegeblätter (a régiségek minden részéhez); *Divald*, A képzőművészet remekei; *Fröhner* La colonne Trajane I—IV. Paris, 1874; *Lindenschmidt*, Die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit I—III, (Római katonák és fegyverek rajzaival);

nek épen nagy számmal. Baj az is, hogy a meglévőkéről sincs eddig hiteles, megbízható és jól tájékoztató összeállítás. Igen sokszor kisebb rajzokkal kell megelégednünk és akkor azokat, ha esetleg kellően rendezve tábla-alakban jelentek meg, mint már mondtam, legjobb táblapapírra húzni s így kifüggeszteni. Mindig azonban csak oly magasságban, hogy minden tanuló kényelmesen megtekinthesse. Az osztályban való köröztetést kerülni kell, még akkor is, ha valaminek bemutatására csak illusztrált könyv áll rendelkezésre. Mert a köröztetés csak időt rabol és a tanítást zavarja, a nélkül, hogy a tanulóknak a kép futólagos megtekintéséből komoly hasznuk volna. Legjobb, ha minden osztályban egy célszerűen dolgozott, körülbelül $3\frac{1}{4}$ méter magas, $\frac{1}{2}$ m. széles és $\frac{1}{4}$ m. mély fali üvegszekrény van, melybe az illető könyvet vagy rajzot bizonyos ideig megtekintés végett kiteszszük. Itt ki lehet tenni az esetleg falra nem akasztható nagyobb képeket is, ez utóbbiakat úgynevezett mozgó keretekbe is, melyekből szintén jó, ha minden osztály 3—4 darabbal rendelkezik. Legcélszerűbb volna, ha a tanulóknak egyszersmind rendszeresen összeállított és az összes realiákból csak a legszükségesebbeket tartalmazó olcsó kép-atlaszt adhatnánk kezébe. Ilyennek összeállításáról és kiadásáról legfelsőbb tanhatóságunknak mindenesetre gondoskodnia kellene, ha a classicus tanulmányokat csakugyan szíven viseli. Indítványomra egy helyen azt a megjegyzést tették, hogy idő előtti, mert ehhez a philologusok hosszabb együttműködése és sok pénz kellene. De az erre hivatott philologusok és archæologusok munkáját nagyon megkönnyítené már a kitűnő Menge, Schreiber, Hirt-féle atlaszok, továbbá több tekintetben Weiser és Eys atlaszai is, melyekből a legszükségesebb és legjellemzőbb képeket egyszerűen csak ki kell válogatni. Pénzre mindenesetre szükség volna, ha nem is épen «sok»-ra, a clichék megvétele végett. De a kiadások csakhamar megtérítenének és hozzá még haszonnal, mert ez olcsó atlaszt tankönyv gyanánt használnák.

Ennyi a philologus feladatáról a felső osztályokban, kivált a mi a római ókor ismertetését illeti. Ha hozzá vesszük az annyira fontos és irodalmi szempontot, melynek szintén eleget kell tennie, be fogjuk látni, hogy az ókor a IV. osztályban természetesen elég hiányosan előadott és kellően meg nem értett politikai törté-

Overbeck, Geschichte der griech. Plastik u. Abbildungen aus . . . , — Bender Rom und röm. Leben, Bozóky, Római élet.

netének folytonos ismételését, felelevenítését is csak a philologustól kívánni és várni nem méltányos, sőt lehetetlen. Pedig az ókor történetének alapos és összefüggő ismerete nélkül a philologus munkája is mindig csak amolyan eléggé meg nem értett félmunka marad. Jelenleg abiturienteink e téren már feltűnően járatlanok. Hadd gyűjtsenek a főgazdátok is erre nézve adatokat. Ez okból tettem azon indítványt, hogy ha már a történelmet nem hajlandók a tantervben czélszerűbben beosztani, a történet tanárának tétessék legalább köteleességévé tárgyát bizonyos rendszerben ismételtetni, és a gymnasiumban legyen legalább az ókori történet ismét az érettségi vizsgálat tárgya. Nem értek itt minden csekélységre kiterjedő és az emlékező tehetséget túlságosan megterhelő vizsgálatot, hanem körülbelül úgy, mint azt a porosz érettségi vizsgálati utasítás kívánja, hogy t. i. «a tanuló ismerje a világtörténelem, főleg a görög, latin és hazai történelem korszakot alkotó eseményeit okozati összefüggésekben, és legyenek tájékozva az események helye és ideje iránt». Ennyi az abiturienst általános műveltségének kipuhatolására okvetlenül szükséges.

Indítványomat eddig hat tanári kör tárgyalta és az egy ungvárin kívül mindannyi elvetette. Indokaik hatalma előtt azonban igen nehéz volna meghajlani. Valamennyi azt az érvet hozza fel, hogy az ókor történetét folytonosan ismételni a philologus feladata. Ez érv tarthatatlanságát azt hiszem eléggé kimutattam. Németországban a régi nyelvekre majdnem még egyszer akkora óraszámot fordítanak, és még sem jut senkinek eszébe az ókori történet ismételését tisztán csak a philologustól várni. A másik érv a túlterhelés. A túlterhelést, ha tényleg létezik, csakugyan respectálni kell. De félek nálunk már, gyakran kellő ok nélkül, bosszantó és minden komoly munkának útjában álló phrásissá kezd válni. Hát kérdem, a jelenlegi érettségi vizsgálat sokkal magasabb színvonalon áll-e és több dolgot ad-e, mint egy tisztességes évi vizsgálat? Azt hiszem, a mit jelenleg abiturienteinktől kívánunk, az már sem multum, sem multa. Minél lejjebb szállítjuk az igényeket, annál kisebb lesz az eredmény, és annál jobban elszoknak a fiatal emberek az energikus munkától. Más számbevehető érvet, mint az említett kettőt, nem találtam. Okom van tehát indítványomat fentartani és azt újból hangsúlyozni. Csak így lép majd a tanuló azon kor behatóbb ismeretével az életbe, melynek nyelvével a gymnasiumban annyi éven át első sorban foglalkozott.

SPITKÓ LAJOS.

CARMINA CLERICORUM.

A népies irányú latin lyra sajátságos nemzetközi költészete a középkori művelt világnak.

A római classikus latin nyelv rég megteremtette a maga műköltészetét, s midőn már egy élő népe nem volt, közös kincsévé lett az európai nemzetek tanultjainak, s varázshatása alatt, különböző irányban és téren, egészen a legújabb korig támadtak kísérletek, a letűnt világ remekeinek utánzatai. Ezek többnyire halvány másodvirágzás élettelen termékei, erőtlen visszhangok, de a mire a latin nyelvnek egy egységes nemzetben való kihalta után is hivatása volt, a mivel az ó-korban félig-meddig adós maradt, annak gyümölcseit meghozta a középkorban : a vagánsok dalait.

A kereszténység új világnézetével kapcsolatban számos eszmék, irányzatok convulsióján ment keresztül a kor, mely átalakította a költészetet s erre bélyegét nyomta. A belső tartalommal változott a külső alak is : az időmértékkel komoly antik nyelv levetette méltóságos formszigorát s megtanult könnyed, pajzán rímekbe csendülni.

A goliardok dalait egy másodszeres reactio szülte. A pogány hitregék classicus költészetének reactiója a keresztény egyházi latin hymnicus költészet, melynek viszont reactiójául tekinthető a népies irányú, világias tendenciájú középkori latin lyra. A papság, mely a földi élet rideg megvetését hirdette, míg a gyakorlatban nem látszott hódolni saját tanainak, — épen a saját kebelében nevelkedett verselők gúnyját szította maga ellen, világi örömek hajhászására sarkalta s epicuri életbölcseseit hirdetőivé tette a clericusokat.

E valóságos néposztálylá fejlődött papköltők dalait újabban az irodalomtörténet megfigyelésre méltó tárggyául veszi, jelentőségét elismeri.¹⁾ Az is bizonyos, hogy e dalok keletkezésöktől fogva máig mindenkinek tetszenek s nem igen akad, a ki kétségbe vonja, hogy valódi költői értékkel bírnak.²⁾ Mindazonáltal úgy vélekedtem, hogy a

¹⁾ L. Heinrich G., A német irodalom története. I, 140—150. l. .

²⁾ Nálunk a XVIII. században gróf Ráday Gedeon lefordította «Mápes Gvalter korcsmadalja»-t, s érdekes, hogy «Mápes mentsége» czímen ellen-darabot írt hozzá, mely így kezdődik :

Jó Mápes, e gyönyörű
Dalban mért hazudtál?
Hogy szép verset írni csak
Részeg fővel tudtál?

és erőnek erejével visszajára magyarázza az eredetit, a józan versírónak adva elsőbbséget a részeggel szemben ; azt hiszi, hogy

Carmina clericorum az æsthetikusoknak komolyabb tanulmányozására érdemesek, mint a mennyire eddig azokat számba vették, s kiváltképen hasznos lehet velök foglalkozni annak, a ki a lyrai műfajok meglehetősen habozó elméletét vizsgálja, mint egyik kiindulópontja, kulcsa mai lyránknak.

Naiv gyöngédség, bensőség tarkán vegyül e költeményekben józan okoskodással, fiatal hóbortoskodással, ledér szeretkezősséggel, s ez odavetett részletek mégis mélyen engednek minket bepillantani a középkor kóbor papköltőinek kedélyvilágába.

1. In laudem vini.

Szín-arany nedv, édes-mézes,	A torok, ha locsolgatod,
Zamatoddal oly fölséges,	A gyomor, ha a te lakod,
Mámor annak, a ki élvez, —	S a ki veled jóllakhatott, —
Üdvözöllek téged!	Százszerosan boldogok!
Boldog, a ki elültetett,	Oh mily tetsző színre-szemre,
A ki nevet adott neked;	Oh mily illat s tűz egyszerre,
Ha téged megizleltelek,	Oh pompás íz nyeldekelve, —
Nincs, a mitől féljek.	Nyelvünk szívesen rabod!

A dicső bor, éljen biz' a',
Éljen az is, a ki issza,
De pusztuljon a víz-isza,
A pokolba véle!

2. Sunt multæ causæ bibendi.

Ha beülünk a korcsmába,	Az ott játszik, iszik itt ez,
Nem gondolunk a halálra,	A harmadik kényekint tesz;
Inkább játszunk frissen, kedvre,	Ki elmerül a játékba,
Szakadatlan' tüzeskedve.	Megkoppasztják bizony néha,
Mit csinálunk a pinczében,	Míg az egyik meggazdagszik,
A hol a bort mérik pénzen,	Más az ingét veszti addig, —
Ezt kérjétek, ez a fontos:	A kaszástól nem fél egy se',
Halljátok meg, elmondom most.	Hanem iszik versenyezve:

... meséd szép céljait
Nem értőknek szóltál,
S náluk torkot gyulasztál
Inkább mintsem oltál.

S befejezésül:

Én, Mápes, e korcsmadalt
Ilyenképpen értem . . .

Elsőben az árus borra,	Isznak gazda s gazd'asszonya,
A szabados másodszorra	Iszik a pap s a katona,
Iszik egyet a fogolyra.	Iszik emez és iszik az,
Az élőkért harmadszorra,	Szolgálólány meg az inas,
Negyedszer minden keresztényért,*)	Iszik a gyors, iszik a rest,
Ötödször isznak az elhalt hívekért,	Szóke, barna — isznak vegyest,
Hatodszor a léha lányért,	A nem csél-csap s a csavargó,
Hetedikszor a zsványért.	Iszik a böles, mint a gyarló.

Nyolczadszor a jóféle czimborákért,	Egy szegényen, más betegen,
Kilenczedszer a térítő barátért,	Ki hontalan, ki idegen,
Tizedszer a hajózőkért,	A még gyermek és a már agg
Tizenegyedszer az összekoczkodókért,	S fejei a lakomának,
Tizenkettedszer a bűnbánókért,	A nőtestvér meg a bátyja,
Tizenharmadszor az utazókért.	A nagyanyó s a mamácska,
S a pápára, a királyra	Ez, az isznak ketten-ketten,
Iszunk, a mint éppen járja.	Isznak százan, isznak ezren.

3. Meum est propositum.

Eltökéltett szándokom	Kínlódnak a bárgyuak,
Halni a csapszékben,	A kéjt általában
Míg a bor, ha haldoklom,	Nem méltók megízlelni
Szájam előtt légyen ;	A borok borában.
Jöjjenek az angyalok	
S akkor majd így szólnak :	Kedves mindenek felett
Isten legyen irgalmas	A jó bor minékünk.
Imé ez ivónak.	Mert tisztítja a belet,
	Ha jó borral élünk ;
Bőtorkúak egyenkint	A bőségben míg lehet,
Az ivók mindnyájan,	Mikor is bort kérünk,
Vének, ifjak egyaránt ;	Uram isten, tégedet
A pokol lángjában	A mennyben dicsérünk.

*) Innen kezdve néhány sorban az eredeti is félrodobja a versmértéket, s e szabálytalanság jellemzi a vagánsokat, mert azt hiszem, hogy éppen e helyen nem ügyetlen, s nem onnan származik, mintha a verselő nem tudott volna az ütemhez alkalmazkodni. Olyanfélé korhely ízt ad ez a versnek, mint a részeg ember beszéde különbözik a józanétól. — Maga e tréfás, hosszas elszámolás kedves szokása a clericusoknak, dalaikban ez gyakran előfordúl.

Úgy mondjuk a lakziban, ¹⁾	Az egyháznál a korcsmát
Óbor, karczos, lőre,	Már csak jobb' szeretem,
Ez a kettő csak olyan :	Nem vetettem soha meg,
Duplát látunk tőle, —	De meg sem is vetem,
De isteni az óbor,	Míg a szent angyalokat
Ha iszik belőle,	Jóni szemlélhetem,
A czimbora megtanul	Kérve, hogy a részegnek
Jól latinul tőle.	Vég nyugalma legyen.

4. Juventuti est amare.²⁾

Hagyd abba a tanulást,	Rövid éltü a tavasz,
Bohóskodni kellemes,	A tél gyorsan rajtunk ront,
Az örömet, kéjt vadászd,	Éltünk — csupa kár, baj az,
Zsenge korod része ez.	Gyötri testünk' a bú, gond,
Tisztes szándék nehéz gonddal —	Vérünk apad, szárad mellünk,
Hagyjuk ezt a véneknek :	Örömeink megfogynak,
Megbühődik szorgalommal,	Beköszönt, ha vének lettünk,
Mit a multban vétettek.	Serege a bajoknak.
Nyarunk gyorsan oda van,	Nyarunk gyorsan oda van,
Míg tanulni kéne,	Míg tanulni kéne,
Múlatozni csintalan	Múlatozni csintalan
Korunk kedve, kénye.	Korunk kedve, kénye.

¹⁾ E versszak visszaadhatatlan :

Fertur in convivium
 Vinus, vina, vinum,
 Masculinum duplicet (duplicet ?)
 Atque fœmininum,
 Sed in neutro genere
 Vinum est divinum,
 Loqui facit socios
 Optimum latinum.

²⁾ E dal «Domus quædam vetus» kiadásában (Heilbronn, 1878) meg van csonkítva, a mit kétségtelenül megbizonyít a versütem. Itt az első strófa váza :

4 + 3		4 + 3
4 + 3		4 + 3
4 + 3	míg a többi háromé:	4 + 3
4 + 3		4 + 3
4 + 3		4 + 4
6		4 + 3
4 + 3		4 + 4
6		4 + 3

Ez egyenlőtlenség megszűnik, ha az első strófát itten hiányzó részével kiegészítjük, s a négy sort, mely itten annak második felétől van be-

Éljünk mint az istenek!
 A jelszavunk ez legyen,
 És vadásszunk tégedet,
 Édes, gyöngéd szerelem;
 Ki-ki teszi, a mi vágya,
 Szokásunk ez már nekünk,
 A lányokhoz az utczára,
 Ifiak mi, kimegyünk.
 Nyarunk gyorsan oda van,
 Míg tanulni kéne,
 Múlatozni csintalan
 Korunk kedve, kénye.

A játszi könnyedséget
 Bőviben látjuk ottan,
 Csakúgy pezseg az élet
 Az eleven tagokban;
 Állok ott, a lányok szépen,
 Hévvél-tűzzel tánczolnak,
 S ím magamat, a míg nézem,
 Enmagamtól meglopnak.
 Nyarunk gyorsan oda van,
 Míg tanulni kéne,
 Múlatozni csintalan
 Korunk kedve, kénye.

5. Te solam amabo, ni fallor.

Hazug nyelv az, sértő, álnok,
 Mérgezett, mint a fulánkok,
 Méltó nyelv kiszakítani
 S a tűzben elhamvasztani, —

Ijira, nyí!ra esküszöm én,
 — Ezt te gyakran lövöd belém, —
 Úgy hamisság, mint csel nélkül,
 El nem állok e kötéstül.

Mely csalónak mond engemet,
 S nem olyannak, ki hűn szeret,
 Ki elhagyja szeretőjét,
 Hogy egy másikhoz szegődjék!

Hogy frigyünkhöz hű maradok,
 Meg is mondom, nem más az ok:
 A leányok seregében
 Egy se' tetszett még így nékem.

Hitem a kilencz múzsára,
 Sőt Jupiterre magára,
 Ki Europa s Danae végett
 Ölt aranypénz- s bika-képet.

Gyöngy, aranynyal ha öveztük;
 Ily tündöklő vagy te köztük;
 S derekad, vállad, kebled,
 Épp' a hogy kell, a legszebbek.

Látja isten s az istenek,
 Hogy ily bűneim nincsenek, —
 Az istenek s látja isten,
 E dologban vétkem nincsen.

Arczod, nyakad, ajkad, állad
 Ad a szívnek örök vágyat;
 Megszerettem a hajadat,
 Azt a sárga aranyhaját.

Phœbus és Mars tanum legyen,
 Kik tudják, mi a szerelem,
 S Cupidóra esküt teszek,
 Nyilaitól bár rettegek.

Tehát míg a nap lesz éjjel,
 Munka egy a pihenéssel,
 Míg fa nélkül lehet erdő,
 Víz a tűzzel egyenlő,

élkelve, minden szakaszhoz refrainképpen csatoljuk, mi által különben a versnek tartalma is sokkal szebben, egységesebben domborodik ki. S így Laistner L. fordítása, mely az utóbbi alakot tünteti föl, helyesebb az id. kiadásnál.

Ha vitorla a tengeren
 S a Parthusnál nyíl nem leszen
 Akkor én sem szeretnék, —
 Ne csalj te meg s én nem téged !

6. Parentes sævi.

Egyik forró nyári napon,
 Hogy minden nyíltába' vagyon,
 Csak úgy égett minden tagom;
 Nyártól, hőtől fáradt nagyon,
 Az olajfa árnyába von
 Kedvemre pihennem.

Ott volt ez a fa a réten,
 Virágokkal telt díszében,
 Kedves, gyepes patak-szélen,
 Szellő lengett a hűsében,
 Plato sem fest képzelmében
 Helyet ennél szebben.

Van itt forrás élénk ere,
 Csicseregő fülemile,
 Naiadoknak az éneke;
 Nem t'om, ez nem az éden-e,
 Nincs a földnek kies helye,
 Biztos vagyok ebben.

Kényelmesen nyújtózkodtam,
 Gyönyörködtem mámoromban,
 Fölpezsdülten, megifjodtan, —
 Pásztorleányt látok mostan,
 A mint epret szed épp ottan:
 Páratlan, egyetlen.

Im' szerelmi lánggal égek,
 Venus, a te mesterséged ! —
 „Nem vagyok czenk, ne fuss, kérlek,
 Hogy lopnék, vagy sérténélek,
 Ki Floránál szebb vagy, téged,
 Tied testem-lelkem !“

Gyors, rövid volt a felelet:
 „Férfi-tréfát nem ismerek.
 Szüleim is kegyetlenek,
 Maga anyám öreg, beteg,
 Megátkozná bal-léptemet, —
 Csak most ne bánts engem !“

MAGYARORSZÁGI OLASZ SZINMŰVEK.

Olaszország műtörténései mintegy száz év óta foglalkoznak az olasz színművészet történetének megírásával, s bárha ők, az olasz határok közül elvándorlott s Európaszerte ünneplés tárgyát képező olasz szintársulatok pályafutására nem terjesztik is ki figyelmüket, mégis még szünetlenül a kutatással kell elfoglalniok munkaidejük javát. Számptalan mű jelent meg önállóan s több kötetben egy egy szerzőtől, mely más más szempontból, s legtöbbsnyire új felfedezésekkel gyarapított anyaggal rendelkezik; mindezek szerzői azonban előszavukban kijelentik, hogy műveik csak viszonylagosan kimerítőők s azon mentséggel élnek, netáni újabb kiadás elérkeztéig, hogy igyekezni fognak a rendelkezésre álló, de még át nem kutatott s nem közlött adatokat és okmányokat áttanulmányozni. Magyarországra vonatkozólag az összes olasz színészeti irodalomban csak néhány odavetett sort találtam, ezek azonban elégségesek voltak arra, hogy kutatásomhoz egy kort és tárgykört megállapíthassak. Fáradozásom nem volt eredménytelen, eddigelé ugyanis mintegy 60 oly olasz színdarabot fürkésztem ki, (nem számítva az utalásokból ösmerteket, melyeknek csak czimeik maradtak fenn) melyeket kétségtelenül olaszországi színművészek adtak elő Magyarországon.

E helyen nem találom szükségesnek részletezni azt, hogy ezen magyarországi nyomdák által kiállított s magyar városokban olasz szintársulatok által előadott színművek előszava, színlapja, tárgymutatója, színésznévsora, tárgya, feldolgozási módja mily tájékoztató fényt vet a mult ösmeretlenné vált viszonyaira; el nem hallgathatom azt azonban, hogy hosszabb tanulmányozás után ugyancsak e színművek s azokkal talált adatok alapján jöttem azon gondolatra, miszerint a magyar színészet történetében elődeimtől eltérőleg, ne a német, de az olasz színészek kedveltségétől származtassam le a magyar színirodalom fejlődésének kezdetét, s egyszersmind az idegen ajkú színészek ellenében ébredt féltékenységet s magyar szintársulatok alakítása iránti vágyat.

Ezúttal a magyarországi nyomdák által kiadott s Magyarországból olasz szintársulatok által játszott színművek közül *Eszterházy Miklós* herczeg eszterházi és galanthai színházában előadott azon 19 színmű névsorát mutatom be, melyek legutóbb jutottak kezembe. Főleg azért találom óhajtanónak közlésüket, hogy figyelmet gerjesszünk e becses színi irodalmi régiségek iránt mind azoknál, kik netán ilyenek birtokában vannak, vagy ilyenek létezéséről tudnak.

I. 1768. *La Contadina in Corte*. Operetta giocosa per musica. In Pressburgo appresso Gio. Michele Landerer 1768.

II. 1773. *La Infedelta del Úsa*. Burletta per Musica in due atti da rappresentarsi in Esterhaz nel occasione del gloriosissimo nome di S. A. La Principessa Vedova Eszterházi Nata *Sunati Visconti* sul theatro di S. A. il Principe Niccolo Esterházy de Galantha al 26 Luglio del Anno 1773. A Oedenburgo. Nella Stamperia di Giuseppe Siess.

III. 1776. *Il Finto Pazzo per Amore*. Operetta a quatro voci. — Da rappresentarsi al theatro d' Esterház 1776. Oedenburgo nella Stamperia di Giuseppe Siess.

IV. 1778. *La Spoza Fedele*. Dramma Giocosa serio giocoso per Musica. Da rappresentarsi nel theatro D' Esterházy. L'anno 1778. Oedenburgo.

V. 1779. *L'Amore Soldato*. Dramma Giocoso per Musica. Da Rappresentarsi in Occasione delle nozze dei Signori Conte Forgács. Contes Ottilia Grassalkovich. Nel Theatro D' Esterház. L' anno 1779. Oedenburgo.

VI. 1779. *L' Isola di Alcina*. Dramma Giocosa per Musica Da Rappresentarsi nel theatro D' Esterházy. L'anno 1779.

VII. 1779. *Il Disertore*. Dramma per Musica in tre atti. In Oedenburgo. 1779.

VIII. 1780. *La Finita Giardiniera*. Dramma Giocoso per musica. Da Rappresentarsi nel theatro d' Esterházy. L'autunno del anno 1780.

IX. 1782. *Orlando Furioso*. Dramma erocomico in tre atti. Musica del celebre sigr. Guiseppe Haiden. Da Rappresentarsi nel teatro d' Esterházy. L'anno 1782.

X. 1782. *La Fedelta Premiata*. Dramma pastorale giocoso. Musica del sig. Guiseppe Haiden. Da rappresentarsi in Esterházy. L'anno 1782.

XI. 1783. *Giulio Sabino*. Dramma per Musika. Da Rappresentarsi vel theatro di S. A. il sigr. principe Esterházy de Galantha 1783.

XII. 1783. *L' Assedio di Gibilterra*. Azzione teatrale per Musica. Da rappresentarsi con le Marionette nel Piccolo teatro di S. A. il signor Principe Niccolo Esterházy de Galantha 1783.

XIII. 1784. *La Didone Abbandonata*. Dramma per Musica. Del Celebre Abbate Pietro Metastasio. — Da rappresentarsi nel teatro di S. A. Il sig. principe regnante Niccolo Esterházy de Galantha. L'anno 1784. In Oedenburgo.

XIV. 1785. *Il Matrimonio per Juguanno*. Dramma Giocoso per Musica. Da rappresentarsi vel teatro di s. a. Il. Sig. principe Regnante D' Esterházy. L' estate dell anno 1785. In Oedenburgo.

XV. 1785. *Le Astuzie Di Bettina*. Dramma Giocoso per Musica da

representarsi nel teatro di s. a. Il sig. Principe Regnante. L'autunno del anno 1785. In Oedenburgo.

XVI. 1786. *Idalide*. Dramma per Musica. Da rappresentarsi nel teatro di S. A. Il sig. principe regnante Niccoló Eszterházi de Galantha L' anno 1786. In Oedenburgo. Nella Stamperia de Guiseppe Siess.

XVII. 1787. *Giunio Bruto*. Dramma tragico per Musica. In Oedenburgo. Presso Guiseppe Siess 1787.

XVIII. 1789. *La Circe Ossia* (l'isola incantata). Dramma per Musica da rappresentarsi nel teatro di s. a. il sig. principe Esterházy 1789. In Oedenburgo, presso Guiseppe Siess.

XIX. 1791. *Venere e Adone*. Cantata. Da Rappresentarsi alla al. presenza del imperial corte nel teatro di sua altezza il principe regnante d' Esterházy de Galantha etc. etc. In Vienna. Presso Guiseppe Nob. de Kurzbeck. Stampatore di S. M. J. R. 1791.

Kiváltképen Sopron, Pozsony és Szombathely köz és magán-könyvtáraiban és levéltáraiban, hiszem, hogy találkozni fog néhány oly olasz szinmű, melyet eddig nem ösmerek, s melynek ösmertetője nem csekély szolgálatot tehetne ez adatok közlésével, mielőtt azok, mint sok száz más, elkallódnak. Színészetünk története iránt alig egy évtized óta fordult csak az érdeklődés, féltékenyen kell őriznünk tehát s a megsemmisüléstől megmenteni azon kevés emléket, melyből a mult halvány képe rekonstruálható.

VÁLI BÉLA.

Heinr. von Morungen. (XII. száz.)

Ha van szivedben irgalom,
Ugy vesd reám két szép szemed,
Különben ez a fájdalom
Idő előtt eltemet.
Szivem beteg, majd megszakad,
Mióta szemem rád akadt,
S megösmérem gyöngy ajakad.

Tekintsd meg égő kínomat,
Hogy mint emészti testemet,
S szád válaszul mit gyakran ad,
Fordítsd «igen»re a «nem»et.
Megtörné ez az átkos «nem»
Ha kőből volna is, szivem,
Ellenben az «igen»-lő szó,
Szivemre annyi kéjt hozó.

Ford. RADNAI REZSŐ.

HAZAI IRODALOM.

Latin olvasó és gyakorlókönyv a gymnasium I. és II. osztálya számára. Fináczy Ernő és Kiáltossy József közreműködésével szerkesztette *Szilasi Mórincz*. Ára 90 kr. — Latin nyelvtan és Szótár a gymn. I. és II. oszt. számára. Fináczy Ernő és Kiáltossy József közreműködésével szerkesztette *Szilasi Mórincz*. Ára 90 kr. Budapest, 1887. Kiadja az Eggenberger-féle könyvkereskedés.

A gymn. tantervhez való ministeri utasítások már 1880-ban úgy nyilatkoztak, hogy az olvasmányon alapuló kezdő-nyelvtanításnál «csak úgy remélhető teljes siker, ha a tanítást kiválóbbak buzgalma megfelelő tankönyvek szerkesztésével fogja gyámolítani». Mind a mellett (leszámítva a Bartal-Malmosi-féle olvasó- és gyakorlókönyveket, melyek még az utasítások megjelenése előtt készültek s inkább csak olvasmányt és fordításra való gyakorlatokat nyújtottak), a latin alapvető nyelvtanítás mostanáig is hiába várt olyan módszeres segédkönyv megjelenésére, mely az utasítások részleteinek megvalósítását megkönnyítette volna.

S ez némikép érthető is. Két nehéz feladatot kellett volna a tankönyvirónak megoldani. Először: alkalmas olvasmányokat szerkeszteni, melyek «azonfelül, hogy nyelvi tekintetben kifogástalanok legyenek, az iskola általános céljának és a tanuló ifjúság érdekének is megfelelhessenek»; másodsor: alkalmaznia ezen olvasmányra az inductiv nyelvtanítás sokágú methodikus követelményeit, oly módon, hogy ezeket a kiszemelt anyagon megvalósítva mutassa be. A kettő közül főfeladatnak mindenesetre a megfelelő olvasmány-anyag kiszemelése és megszerkesztése tekinthető. Mert az anyag feldolgozására az utasítások pontosan és világosan megjelölték az egyes lépéseket, de magáról az anyagról csak általánosságban szóltak; s míg maga a kellő olvasmány-anyag kiszemelve és a használat útján szentesítve nincs, addig a tanítás methodikus berendezése is csak írott malaszt marad.

Az előttünk lévő olvasókönyv első sorban ezt a főfeladatot, az anyag kiszemelését, kívánta megoldani; de nemcsak olvasókönyv, hanem egyszersmind gyakorlókönyv is, mely az olvasmány-nyal kapcsolatos nyelvtanítás berendezésére is vezérfonalul akar szolgálni. Az a kérdés már most, milyen mértéket alkalmazzon rá az elfogulatlan kritika? A mi első sorban az olvasmányt illeti, ennek tárgyát, mint említettem, a tanterv csak általánosságban jelölte meg, s nyilvánvaló, hogy *végleges* megállapítása nem lehet egy tankönyv első kiadásának feladata. A kiszemelés tárgyi szempontjai, a methodus és a nyelvkezelés formális követelményei olyan természetű nehézségekkel járnak, melyeket egy csapásra legyőzni majdnem lehetetlennek látszik. A mi

pedig ezen anyag methodikus feldolgozását illeti: még a szerzők is megjegyzik, hogy véglegesnek, bevégezettnek ez sem tekinthető; ez csak akkor volna lehetséges, ha a nyelvtani rendszerezés a már kiszemelt olvasmány gyakorlati, iskolai feldolgozásának resultátuma volna. Ellenkező esetben, ha különben értelmes munka, csak útmutatásul szolgálhat a nyelvtanítás berendezésére; de részletekig menő bírálatot nem a kritikától, hanem csak az iskolai feldolgozástól várhat.

Szerény véleményem szerint ebből kettő következik. Először, hogy méltányoljuk az első lépés nehézségeit, s ha vannak a szóbanlevő munkának menthető hiányai, javítsuk őket, de az egésznek megítélésénél ne ezeket tartsuk főképen szem előtt, hanem inkább arra legyünk tekintettel, mennyire könnyíti meg az utasítások követelményeinek megvalósítását; s másodsor, hogy az anyag methodikus feldolgozásán is okuljunk, s ha tanítás közben majd hiányaira rábukkanunk, tökéletesíteni is iparkodjunk.

Ezzel ki van szabva azon út, melyen ismertetésemnek haladnia kell. Első sorban a két könyv berendezéséről általában kell szólnom, tekintettel az utasítások követelményeire. Másodsor: az olvasmányanyagról különösen és pedig tárgyi és formai szempontból egymás után. Harmadsor: a methodikus feldolgozás részleteiről, de ezúttal inkább tárgyi, mint methodikus szempontból, mert, mint említettem, a könyv használata előtt ezen utóbbi szempontból nem tartom jogosultnak az ítéletet.

A könyvek berendezéséről szólva, a folytonos reflektálást az utasításokra rövidség kedvéért mellőzni fogom, s követelményeit olvasóim előtt legalább elméletileg ismereteseznek tételezem föl. Egyszerűen annyit bocsátok előre, hogy szerény véleményem szerint a szerzők az utasítások követelményeit tökéletesen átértették, s a módszeres nyelvtanítás minden részletéhez kellő segédeszközökről kívántak gondoskodni.

A *gyakorlókönyv* két részre oszlik. Az egyik az I. osztály, a másik a II. osztály használatára készült.

Mind az I., mind a II. osztály számára való rész külön-külön háromfélélt tartalmaz. Olvasókönyvet, gyakorlókönyvet és latin-magyar szótárt. A kettő berendezésében csak az a különbség, hogy az I. osztály használatára való részben kétféle latin-magyar szótár van, *præparatiós* és *betűsoros*; a II. osztály számára való rész pedig csak *betűsoros* szótárt tartalmaz.

A *nyelvtan és szótár* cz. kötet szintén három fő részre oszlik. Az első rész rövid, rendszeres nyelvtan. A második rész szócsoportokat ad, és pedig három különböző szempontból. Először tárgyi körök szerint, másodsor a szóképzők szempontjából, s végre az ellentétes értelem szempontjából (*opposita*). A könyv harmadik része magyar-latin fordítás

gyakorlatokból áll, melyekhez darabonként praeparatiós szótár, s végű betűsoros magyar-latin szótár járul. Látjuk e beosztásból, hogy a tanítás részleteit és berendezését illetőleg alig került el valami a szerzők figyelmét abból, a mire az utasítások hivatkoznak. Legfellegbb arra lehetne még a teljesség szempontjából észrevételt tenni, hogy a szóképzésre vonatkozó tanításhoz a könyv csak a *képzők* szerint ad összeállítást; már pedig a II. osztályra vonatkozó utasítások azt is kimondják (60. l.), hogy az olvasmányban előforduló szavak *etymologikus egybeállítás*a is szükséges, alapszók szerint haladva. Ilyenmő csoportosítás e könyvekben nincs.

A mi magát az olvasókönyvet illeti, az I. osztály számára való olvasókönyv tartalma a következő: I. A latin nyelvről. II. Róma alapításáról. III. A hunok és magyarok eredetéről. IV. Attiláról. V. Mesék. (Climax. Lupus et canis. Servus nimis obediens. Corvus et lupi.) VI. Ulixes Polyphemus barlangjában. VII. (Ez a szám — úgy látszik tévedésből — kimaradt.) VIII. Ismétlésre. (A kertben. Rejtvény. Az érzékek. Az év részei.) IX. Beszélgetések. (Jerünk sétálni! Álomszuszék.) X. Találós versek és apróságok (5 darab).

A II. osztály számára való olvasókönyv tartalma: I. Közmondások és szólásmódok (a nemi kivételek begyakorlására). II. Az iskolai év kezdetén. III. Róma a királyok alatt. IV. A fehér ló regéje. V. Ismétlésre (Midas király. Miért repül ki csak este a denevér? Egér és macska). VI. Ulixes Circénél. VII. Versek (Savanyú a szőlő. A hangya és a tücsök. Arcturus. A kirabolt fősvény panazea). VIII. Vacatio (Párbeszéd).

Előre megállapított rendünk szerint vizsgáljuk ezen olvasmányokat először tárgyi szempontból.

A Róma történetére vonatkozó olvasmány tartalmi szempontból mind a két osztály számára egészben véve úgy van beosztva, a hogy az utasítások ajánlják (l. 53. lap). «Az első évre Róma alapítása és első két királya, a második évre a királyok kora.» Ily módon ez az olvasókönyv addig vezeti a tanulókat Róma történetében, a hol a Bartal-Malmosiféle régebben meglévő III. osztálynak való olvasókönyv folytatja a köztársaság kezdetének történetét. Az utasításokkal együtt maguk a szerzők is erre az olvasmányra fektetik a főszúlyt. Tárgyi szempontból nekem az egész olvasmánnyal szemben nagyon kevés kifogásom lehet, annyival kevésbbé, mert éppen ez az anyag van a Bartal-Malmosiféle olvasókönyv I. részében is feldolgozva. Csak a második osztályú olvasókönyvben tartom egy kissé kényes tárgynak a sabin nők elrablását. Igaz, hogy feltűnő rokonságot mutat az a monda a csodaszarvas mondájához, s összehasonlításra igen kínálkozik. Mind a mellett mégis nagy tanári tapintatot (? Szerk.) igényel a könyv következő helyeinek tárgyalása: «In urbe in

«*dies crescente magna erat mulierum penuria*» (70. l. III.). Vagy: «*Acce-
debant . . . blanditiae virorum, quibus animi virginum magis magisque
mitigati sunt*» (71. l. III.). Vagy épenséggel: «*Virgines illic saltant et
cantant. Bene erit, si quisque sibi unam ex illis rapiet!*» (Gy. K. XV.)

Ezzel elmondtam azt az egyedüli kifogásomat is, a melyet a csoda-
szarvas mondájára (s. t.: A hunok és magyarok eredete,) tárgyi szem-
pontból tehetek. Az Attiláról szóló olvasmányra nincs észrevételem. A
második olvasókönyvben ennek az olvasmánynak a fehér ló regéje felel
meg. Ez a monda kétségtelenül érdekes és fontos, s hatását csak az
zavarja, hogy Árpád végtére is csellel fog ki benne a kapzsiságon s így
jut arra a földre, melyet később fegyverrel kerített hatalmába. Meg
kell azonban jegyeznem, hogy a szerzők olvasmányukban jól értelmezik
a mondát, és nem is cselről szólnak, hanem a fejezet címe is úgy van
fogalmazva, hogy: «Árpád megvásárolja a magyar földet.»

A görög mondavilágból való olvasmányokat az utasítások ugyan
a magyar nyelvi olvasmányokról szólva ajánlják, de egészben véve nincs
kifogásom ellene, hogy egyidejűleg a latin olvasmányok közé is bevigyük
a tárgyi kört. Csak azt szerettem volna, hogy az elbeszélés tárgyi tekin-
tetben jobban simuljon Homeroshoz. Hogy miért szerettem volna, talán
nem szükséges megokolnom; én legalább el sem tudom képzelni, hogyan
lehessen az Odysseus-mondát gymnasiumi tanulóknak más forrásból,
mint Homerosból bemutatni. «*Gratius ex ipso fonte bibuntur aquae*» (1.
Gy. K. 68. l.). Már pedig mind a két olvasmányrészlet lépten nyomon
elárulja, hogy szerzőjük nem a Homeros-féle mesét tartotta szem előtt,
hanem, — úgy tudom — valami angol átdolgozás nyomán haladt.
A kyklopsok Siciliában, az Aetnában laknak és Vulcanus szolgálatában
állanak (12. l.); Ulixes «*ex lignis palum magnum delegit*» (13. l.);
Odysseus Circe házában küszöbén találkozik Hermessel; «*Ulixes mortem
ei minatur*»; «*Circe obsecrari coepit, ne vitam adimeret*» (86. l.) és
így tovább.

A többi olvasmány maguknak a szerzőknek szavai szerint részint
arra való, hogy «egy-egy nagyobb olvasmány után mintegy jutalmazó
pihenőül szolgáljon», részint arra, hogy éreztesse a tanulóval, «hogy
valaha élő nyelv volt az, a melyet most tanul.» Ezért vetek fel az olvas-
mányok közé egy néhány beszélgetést is. Ezekre nézve a következő meg-
jegyzésem van. A «latin nyelvről» szóló olvasmány ügyes kezekben
valóságos bevezetésül szolgálhat a gymnasiumi latin tanuláshoz; — s
ez természetes, mert tulajdonképen nem egyéb az egész, mint a gyakorló
iskolában szokásos bevezető tárgyalás rövid kivonata. Az I. rész olvas-
mányainak VIII. szakasza nem annyira tárgyi, mint nyelvi szempontból
fontos, s azért itt mellőzöm. Az első rész két beszélgetése jó lehet pihe-
nőnek. A II. rész közmondásaira és szólásmódjaira az az észrevételem

volna, hogy némelyik túlhaladja egy II. osztályú tanuló gondolkörét (pl. 2., 9., 15.); különben igaz, hogy a tartalom itt is csak másodsorban fontos. «Az iskola év kezdetén» cz. olvasmány új tartalmi okulást nem ad. Midas király históriája száraz kivonat. A másik két mese is csak pihenőnek való. A VII. szakasz (versek) olvasmányai közt az ismeretes két első mese a gyermekek szempontjából többet ér a másik két költői szemelvéynél, melyek felvételénél, úgy látszik, szintén inkább a forma (rövid, szaggatott mondatok), mint a tartalom volt irányadó. Az utolsó párbeszéd elég mulatságos lehet a tanulók számára, de egyébként szintén csak a nyelvényag begyakorlása lehet a célja.

A mi az olvasmányok formáját, nyelvét illeti, úgyszólván kizárólag ebből a szempontból foglalkozott velük egyik tanügyi lap régebbi bírálata, s ha a szerzők e bírálatnak az ügghöz nem méltó, személyeskedő hangját figyelembe nem veszik, úgy megjegyzéseit sok helyütt hasznukra fordíthatják, annyival inkább, mert nyilvánvaló, hogy az utasításoknak is meg az ő személyüknek is ellensége az, a ki irta, s így nem egykönnyen került ki egy hiba sem a figyelmét. Később még magam is teszek az olvasmányokra e szempontból is néhány észrevételt, de először elvi szempontból akarok hozzászólni a dologhoz.

Az a kérdés ugyanis, milyen mértéket alkalmaznak egy I. vagy II. osztály számára készült latin olvasókönyvre a nyelv szempontjából? Ha tekintetbe vesszük, hogy mennyi nehézséggel jár a szerkesztő munkája, s hogy e mellett még merőben járatlan úton kellett a szerzőknek haladniok, akkor a kritika feladata inkább a javítás, mint a kárhoztatás lehet. Hol igen bonyolódott szerkezetű latin szöveget kellett egyszerűsíteniök, hol meg idegen nyelvből kellett latinra fordítaniok; a nyelvnek tisztának, egyszerűnek kellett lennie, de a szerkesztésnek fel kellett használnia a gyermek előtt régebben ismeretes latin szavakat; az előadásnak természetesen, könnyedén kellett folynia, de e mellett avval is mindig számolniok kellett a szerzőknek, hogy a szükséges nyelvi alakok kellő számmal előforduljanak, s így alapot képezzenek a későbbi nyelvtanításra. Annyiféle szempont irányozza a munkát, hogy a hibák, mint mondom, inkább javítást, mint kárhoztatást érdemelnek, már t. i. az elfogulatlan bírálat részéről. Én azonban a kérdés felvetésekor nem gondolok konkrét esetre, s a szerkesztés nehézségeit sem véve számba, avval szeretnék elvileg tisztába jönni, mit tartunk jó latinságnak egy I. és II. osztályú tanuló számára készült latin olvasókönyvben? Mert ha egyikünk egy, másikunk más szót vagy kifejezést hibáztat az olvasókönyvben, úgy az olvasmányok szövege végtére is hohasem fog megállapodásra jutni. Vannak még most is, a kik csak a Cicero-féle latinságot tartják általában helyes latinságnak, s kárhoztatnak minden olyan szót, vagy kifejezést, mely nem nála, hanem Tacitusnál, Pliniusnál, vagy

Senecánál fordul elő. A kérdést némileg egyszerűsíti az, hogy egy körülményre nézve talán mindnyájan azonos meggyőződésben vagyunk. S ez az, hogy első és második osztály számára készült tankönyvnek első sorban a tanulók szükségletét kell szem előtt tartania, s hogy stilus tekintetében mindenesetre szabadabban mozoghat, mint akár Cicero, akár Seneca, akár valamely modern latin stilisza, pl. Wolf Frigyes Ágost. Mert azt csak senki sem kívánhatja, hogy I. osztálybeli tanuló Cicero vagy Livius periodusain gyűjtse össze alapvető nyelvi anyagát. Bátran úgy formulázhatjuk hát a kérdést, hogy *általában* mi van jól mondva latinul? Csak Cicero írt-e jól latinul, vagy Seneca, Tacitus is? Ha erre a kérdésre felelünk, akkor a kérdés az iskola szempontjából eo ipso el van döntve. S ha tényleg felelek is rá, ezt nem azért teszem, mintha mai napság e kérdést függőben lévőnek tartanám, hanem csak azért, hogy a könyvbírálok figyelmét a dologra felhívjam. Scheller János Gellért, a három kötetes nagy latin szótár szerzője, a kinek a szava talán csak nyomhat valamit a latban, 1783-ban így nyilatkozott már e kérdésben: «Man sei vorsichtig in Beurtheilung der *obsoleten*, *poetischen* etc. Wörter. Mancher schreit, wenn ein Wort im Cicero nicht vorkommt, es sei obsolet, da doch viele solche vermeinten Wörter nach den Zeiten des Cicero vorkommen. Warum muss es denn just obsolet sein? Woher weiss man denn das? . . . Noch härter verfahren die, die sogleich sprechen: *hoc non est latinum*, oder: *bene latinum*. Was heisst dieser Ausdruck? Weiter nichts, als das Wort ist in Latium nicht üblich gewesen. Das kann niemand versichern, als der in Latium sehr lange, ja etliche Jahrhunderte gewohnt, alle Leute von allerhand Art oft reden gehört, und sich sehr darum bekümmert hat. Wer kann das von sich sagen? Nicht Cicero, Cæsar, Nepos konnten das sagen; wie weniger einer von den Neuern?» Így ítélte Scheller már a múlt század végén nagy szótára előszavában. S ha a kérdés általában ilyen megoldásra talál, ki merné akkor kifogásolni a II. osztály olvasókönyvében pl. az «*effusus habenis*»féle kitétel? A kitétel rossznak semmi szín alatt sem mondható: legfellebb annyit lehet róla constatalni, hogy inkább költők megmaradt irataiban fordul elő. Ezt meg is mondhatjuk a tanulóknak. De vajjon az I. vagy II. osztályban? Latin stilstikát rendszeresen a gymnasium egy osztályában sem taníthatunk; bizonyos stilstikai ügyességet is csak a magasabb osztályokban, különösen a magyar stilstika rendszeres tárgyalása után szereztethetünk a tanulókkal. E magasabb osztályok számára ott vannak mintakul a latin stilus első rendű képviselői, s ezek között első helyen épen Cicero. De olyan latin író, a ki a mi gymnasiumaink I. osztálya számára írt volna, fájdalom, nem találkozik. Ismétlem, vegyük hát tekintetbe az alapvető tanítás célját, méltányoljuk az előadott, és más okokból a tankönyvíró elé gördülő nehézségeket, s e

tekintetben most már ne csak a megítélésben, hanem még a javításban is óvatosak legyünk, s mindig a tanulók szükségleteit tartsuk főképen szem előtt.

A mi a szóban lévő olvasmányokat illeti, annyi bizonyos, hogy nyelvi szempontból is javításra szorúlnak még, mert van bennök néhány kétségtelenül hibás kitétel is. Magam ezuttal még a következőkkel pótolom az említett bírálatnak részben helyes észrevételeit. Róma története elbeszélés, tehát elbeszélő igealakokra szorúl; a kezdő nyelvtanítás meg nem lehet el sok *præs. impft.* alak nélkül. Ezért nem lehet ugyan általában hibáztatni a sok *præs. impft. historicum* használatát, de mégis szerettem volna, ha (legalább szükségtelenül) olyan erős fordulatok nem lennének az előadásban, mint pl. a IV. pont *geminī sunt*, vagy a VI. pont *confirmant*, vagy a VIII. pont *placet* szavainál, és így tovább. A szórend és interpunctio sem mindenütt kifogástalan, különösen az I. részben. (Pl. IV. *Servis non placet præceptum durum tyranni. tamen geminos miseros in alveum imponunt et ad fluvium portant.*) A mi az ú. n. *consecutio temporum*-ot illeti, azt értem, hogy kezdetben az előidejűség sok helyen nincs kifejezve. De ha a szerzők ezt szándékosan intézték így (a mi kétségtelen), miért olyan bonyolult akkor egyszerre csak a XXII. olvasmány mondatfűzése? Az értelem szempontjából kifogásolható a következő hely: *«Lupa sitiens, quæ forte ad fluvium venerat»* (V.) vagy *sitiens*, vagy *forte ad fluvium*, de egyszerre mind a kettő nem.

Még csak azt említem meg, hogy a szótagmérték jelölése is pontos átnézésre szorúl még, s ezzel áttérek a munka más részeinek vizsgálatára.

Az olvasmányhoz való két gyakorlókönyv megmutatja, hogyan lehet az olvasmányból célszerűen szerkesztett latin mondatokból a latin nyelvtan rendszerét felépíteni. Itt csak az a kérdés, hogy az egyelőre félretett alakok quantitása és kvalitása megengedi-e, hogy a rendszerezés csakugyan a gyakorlókönyv menetén történjék? Mert ha nem, úgy a könyvnek ez a része mostani alakjában még nem annyira iskolai használatra való, mint inkább arra, hogy mintát adjon a tanárnak a ministeri utasítások követelte tanításra. Erre a kérdésre azonban csak akkor lehet válaszolnunk, ha az olvasókönyv alapján latin nyelvet tanítottunk.

Egyéb idevonatkozó észrevételeim a következők: Az alakok összeállítására a gyakorlókönyvben nem halad mindenkor mondattani kategóriák szerint; ez különben természetes, mert ez a gyakorlókönyv csak bizonyos alakokkal foglalkozik, s a többi félre teszi addig, míg a sor reá kerül. Mit csináljon a tanítás a többi, félretett mondatrészekkel (alakokkal), erre nézve olyan tanár, a ki az utasításokat nem érti, nem talál ebben a könyvben sem útmutatást. Kissé kellemetlenül hatott

reám az is, hogy a declinatiók szám szerint való beosztása is említve van. Egyike ez azon momentumoknak, melyekben a szerzők *szükségte-
lenül* alkudozásba bocsátkoznak a descriptiv grammatika semmitmondó terminusaival. A II. osztálynak való gyakorlókönyvben a derivatívák közé van több olyan szóalakulás felvéve, melyeket rendesen a tőszók közé szokás számítani (*nex* 104. l., *lux* 108. l., *dux* 109.; sőt talán *lud-u-s* és *fug-a* is inkább a tőszók közé való).

A mi a praeparatiós szótárt illeti, erre, mint praeparatióra, kezdetben nem igen lesz szükség, pedig éppen az első olvasmányokhoz van szánva; de ha már megvan, ismételésre és utánanézésre jó lehet.

A betűsoros szótárakkal nem foglalkozom; teljese-e, a használat mutassa meg.

A rendszeres nyelvtanhoz alig van észrevételem. A fennebb említett bírálat e nyelvtan rövidségén ütközik meg, és constatalja, hogy nincs meg benne minden, a mire egy gymnasiumi tanulónak szüksége van. Aggodalommal kérde, hogy talán csak nem kell a tanulónak ezen könyv használata után még egy másik grammatikáról is gondoskodnia? «mert ha ez hasznára lehetne ugyan a szerzőnek és a három latin nyelvtan kiadójának is, de a tanulónak bizonyára nem». Az utoljára idézett szavakból, melyeket még másolni is önmegtartózkodásomba került, s a melyek szomorú világításban mutatják be a kritika mostani fegyvereit, kiderül, mi célja volt ama bírálatnak a kérdés felvetésével. Mert feleletet bizonyosan nem várt a kérdésre: A felelet ott van a szóban lévő könyv címlapján, mely a munkáról határozottan megmondja, hogy csak az I. és II. osztály számára készült. Bizony, a módszeres könyvnek meg van az az egy rossz oldala, hogy csak abban az osztályban használható, a melynek számára csinálták. Olyan latin nyelvtanról, mely minden osztályban használható legyen, nem kellett volna most gondoskodni. Ott van a Bartal-Malmosi-féle, melyet a tanulók a III. osztálytól fogva ezen könyv mellett is használhatnak a nélkül, hogy megzavarodnának bele; mert hiszen a két könyv rendszere teljesen megegyezik; a mi pedig a költséget illeti, talán elég a szóbanlévő könyvek csekély árára hivatkozni.

A nyelvtan rövidségét tehát nem hogy terhére rónám, hanem dicsérettel emelem ki. Sőt nem egy helyen, például a nemi kivételek felsorolásánál, még rövidebbre lehetett volna szabni. Minek tanuljon a fiú olyasmit, a mit egész életében aligha fog valaha olvasni? Az igék betűrendes összeállításánál azonban nem bánom, hogy teljes a lajstrom; egy néhány igen ritkán előforduló ige kedvéért kár lett volna ezt a teljességet megbontani. Ez az összeállítás különben sem megtanulásra, hanem utánanézésre van szánva. Következetlenség van abban, hogy több helyen egyes szám első személyben vannak az igék említve, pl. a többi

közt a 25. lapon mindenütt. A nemi különbségeknél (8. és kk. l.) a nemet feltűnőbben kellett volna megjelölni, mert ilyen beosztás mellett igen fásaszto az átnézés.

A szócsoporthok, mint említettem, háromfélék. A tárgyi szócsoporthoknál igen szerencsés gondolat volt a csoportokhoz tartozó közmondások és szólásmódok felvétele, többnyire magyar æquivalensükkel vagy talpraesett fordításukkal együtt. Ellenben valóságos baj, hogy a szócsoporthokból a hozzájuk tartozó cselekvések neveit, tehát az igéket, kifeleadték a szerzők. Ezt a hiányosságot sem a fordítási gyakorlatok, sem a betűrendes szótár nem pótolhatják eléggé. Ezeket a szócsoporthokat a szerzők szándékosan úgy készítették, hogy velök az olvasmányból összeállítható csoportokat pótolják. Ez magyarázza meg, hogy egyrészt az olvasmánynyal semmi összefüggésben sem állanak, s másrészt, hogy . . . talán kissé túlságosan modern ízűek. Van köztük bizony nem egy csoport, a mely akár egy *«manuel de la conversation»*-ba is beillenek. Ebben csak az a baj, hogy a tanulónak némi hiú szemfényvesztés kedvéért sok olyan szót kellene megtanulnia, a mely sem olvasmányaiban nem fordul elő, sem valamelyik ismeretes modern nyelvben nem vált később közhasználatúvá. Mert, — legyünk őszinték, — bizony legalább egy tucat olyan szót is fedeztem fel eme csoportokban, melyeknek értelmét magunk is csak nagy nehezen tudnók hamarjában megmondani. (*Cella penaria, ligula, lagena, pelvis, subula, pilentum, cisium, ascia, et cætera.*)

A képzett szók csoportja, mint említettem, nem a szóképzés, hanem a képzők szempontjából van összeállítva, s az olvasmánynyal is összefüggésben áll. Itt, ha a többi képzők fel vannak említve, meg kellett volna említeni *-arium, -tus* v. *-sus* főnévképzőket, és *-ax, -ius, -ilis, -alis, -aris, -anus* (Romānus!) rendkívül gyakran előforduló melléknévképzőket is. Különben *-ia* képzővel nem igékből, hanem csak participiumokból (melléknévekből) képzünk főneveket, a mi nagy különbség; hasonlóképen *-mentum* nem járúl melléknévhez, hanem csak igéhez (*atramentum* vagy analogia, vagy **atrat* elavult igéhez tartozik). A *-sor* képzőre nincs példa felhozva (*cursor, mensor, tonsor* etc.). A *-tio* képző mellékalakja (*-sio*) sincs említve (*processio, progressio, visio*). *Espericit* ige azt hiszem nem létezik; én legalább nem találtam Georges szótárában.

Az oppositákat tartalmazó szócsoporth új, és hasznos lesz a tanításban; kár, hogy sok benne a sajtóhiba.

A magyar-latin fordításra való gyakorlatok nem az olvasmányhoz, hanem a szócsoporthokhoz fűződnek, s azoknak begyakorlására vannak szánva. A latinra való fordítás célja már maga eléggé okát adja ennek az újításnak, melyet más okokból is szerencsésnek kell neveznem. Elismerésre méltó a szerzőnek részletelig menő gondja is, melylyel még egy-egy ilyen extemporale-anyagot is bizonyos tartalmi és

formai összefüggésbe hozni, kikerekíteni iparkodott. Ellenben határozottan elhibázott dolognak tartom, hogy a magyar gondolkodás- és kifejezés mód pusztán csak a fordítás könnyebbége kedvéért latin kaptafára van verve, úgy, hogy a gyakorlatok olyan formán hangzanak, mintha latin eredetiből volnának rossz magyar mondatokra átfordítva. A latinos szörend, a passivum használata, a sok *valá*-s praeteritum, igaz, nagyon megkönnyíti a gépies fordítást; de a latin gondolkodás- és kifejezés mód sajátosságát mindez meg nem világítja, tehát merőben haszontalan.

De még ha nem lenne is haszontalan, akkor sem lenne tanácsos az iskolában, és főleg a kezdő tanításban alkalmazni, mert veszélyeztetné a gyermekek fejlődő nyelvérzékét. A szóbanlévő magyar-latin fordításra való gyakorlatokat már ez a körülmény is idegenszerűekké teszi; növeli azonban a gyakorlatok affektáltságát az is, hogy szerzójük egy-egy divatból kiment régi alakot vagy kifejezést ezekben a gyakorlatokban akarna feltámasztani. Mai napság már sem a *«leghő»* (26. és gyakran), sem a *«semmitetés»* (26. és többször), sem a *«kedvesgetés»* (e. h. kedveskedés, 10.) nem divatos kitételek. Azt sem mondjuk továbbá, hogy *«valamennyi játékot messze fölözte a labda»* (22); sohasem olvastam az *«utóörs»* (23. és többször) szót sem sehol. Ilyen különös kitételeknek akkor, mikor *elő nyelvről* van szó (mert ez nagy különbség!) még általában sem vagyok nagy barátjuk; annál szívesebben kiküszöbölném őket az iskolai grammatika mondataiból. De az idegenszerűség és affektáltság még mindig nem egyedüli bajuk ezen gyakorlatoknak; van bizony köztük elég egyenesen hibás vagy pongyola magyar kitétel is. Ilyenek pl. *«A harag elvakította Romulust is, ki saját kezével megölte gunyoló testvérét.»* (8); *«s szívesen»* (8); *«szíves s nyájas»* (10); *«ha a betegségből ki is gyógyulnak . . .»* (14); *«tiszteljük a bátor férfiakat, kik oly sok veszedelmet szenvednek a haza üdvéért»* (14); *«az árról»* (e. h. árban) nem egyeznek meg vevőikkel; *«árúik idő múltán silánynyá válnak»* (18); *«István . . . érdemei miatt . . . a szent koronát a pápától kapta meg»*; *«a törvények órének gondos előljárókat rendeltek»* (19); *«tollnyelet, tollat vagy tentát soha otthon ne felejtse»*; *«a jó művelt szántóföldnél nem lehet semmi ékeesebb látvány»*; *«ezen oly nagy jótéteményekért a földműves soha meg ne szünjék hálát adni az Istennek»* stb., stb. Ilyenféle hiba nem csak ennyi, hanem sokkal több van e gyakorlatokban, s a dolog annál feltűnőbb, mert a könyv többi részei aránylag sokkal helyesebb magyarsággal vannak írva.

Ezzel végére jutottam a könyvek ismertetésének, mert a még hátralévő magyar-latin praeparatiós és betűsoros szótárral nem lehet feladatomból részletesen foglalkozni.

S hogy végre összefoglaljam ismertetésem eredményét: láttuk,

hogy a szóbanlévő két könyv, különösen jelenlegi alakjában, még nem kifogástalan ugyan, de hibái véleményem szerint legnagyobbbrészt olyan természetűek, melyeken igen könnyű dolog segíteni. Azzal pedig, hogy az első és második osztály számára egészben véve megfelelő olvasmányról gondoskodott, s hogy mintát adott arra, miképen lehet ezen olvasmányok alapján a latin nyelv rendszerét lassankint felépíteni, határozottan rég érzett szükségén segített, s megadta a legfőbb eszközt arra, hogy az utasítások követelményei a gymn. tanításban szélesebb körben is megvalósulhassanak. S ha a mű tökéletesbítésére tanításközben tett tapasztalataikat a szerzők is felhasználják, s a philologus szaktanárok is úgy gyámolítják őket a javítás munkájában, mint a hogy az ügy megérdemli, akkor az első lépés megtevésével a szerzők kétségtelenül nagy érdemet szereztek maguknak a gymn. tanítás gyakorlati fejlesztése körül. Örvidenék, ha elmondhatnám, hogy ismertetéssel e fejlesztésben nekem is lesz némi részem.

(Budapest.)

DR. GYOMLAY GYULA.

Kisfaludy Károly: Csalódások. Vigjáték négy felvonásban. Magyarázta Dr. Szigetvári Iván. 1886.

Berzsenyi ódái. Középiskolák számára. Magyarázta Dr. Versényi György. 1885. (A Jeles írók iskolai tára XXVI. és XXIV. füzete.)

Kendőzőnek tettük Szigetvári könyvét előre a czímbe; mert tulajdonképen Versényi munkájával akarunk foglalkozni.

Innet s tova két esztendeje lesz (meg is van talán, restelkedve valljuk), hogy az, mint a Jeles írók iskolai tárának XXIV. füzete megjelent s annak idején bizonyára nem magunk voltunk irodalmunk barátai között, kik örömmel fogadtuk. Mert Berzsenyi ódáinak magyarázatos kiadása régen érzett szükség volt előttünk. Fel is tettük magunkban, még mielőtt a Phil. Közl. igen tisztelt szerkesztője szólított volna föl erre (régen volt az is!), hogy ismertetni fogjuk. De minél többet forgattuk Versényi könyvét, annál jobban lohadt ismertetési kedvünk. S úgy látszik, nem csak magunk jártunk ilyenképen. Másoknál is majdnem nyomtalanul hangzott el a munka megjelenése. Tudtunkkal csak a Magy. Tanügy és a Középisk. t. e. Közl. emlékeztek meg róla, amaz egy pár általános megjegyzéssel, ez részletesebb, alaposabb észrevételekkel Komáromy Lajos tollából. Pedig van egy tagadhatatlan érdeme, a miért a nyilvánosságnak nem volt volna szabad oly kurtán bánnia vele. E tagadhatatlan érdemét kívánjuk — ha kése is — méltányolni, nehogy, a mint hibái mindinkább lohasztják a tüzet, melylyel megjelenésekor kezünkbe vettük, utóbb még azt is elfelejtsük. Mert igazságtalanok lenni nem akarunk.

A kik középiskoláinkban a magyar irodalomtörténet tanításával

foglalkoznak, ismerni fogják azon nehézségeket, melyekkel az olvasás és olvastatás jár; tanár és tanuló lépten-nyomon érzik ezekben a rendszeres, megbízható kalauz hiányát. Tanár és tanuló, mondjuk. Mert nemcsak a kezdő vagy dilettans, szakember is igen gyakran szorúl segítségre, útmutatásra, mikor — tudjuk — egyetlen egy költeménynek — az íróról és egész munkásságáról nem is szólva — teljes megvilágítása órák, sőt akárhányszor napok kutatása, munkájába kerül. A tanár e munkának kénytelen áldozni minden idejét, ha egyáltalában rendelkezik azzal, ha lelkiismeretes; és ha nem az, vagy, a mi bizony igen sokszor előfordúl, egyéb teendője miatt elég ideje nincsen: magyarázata pusztán æsthetikai szalmacséplés marad. Pedig ugyan ráférne irodalmi oktatásunkra egy kissé több történelmi szellem. Meg az is, hogy egységesbben, egyöntetűbben járnánk el valamennyien. Nálunk e tekintetben a hány iskola, annyi szokás, a hány ember, annyi módszer, néha módszerelenség. Ennek köszönhetjük aztán, hogy középiskolát végzett tanulóinknál oly különböző fokú irodalmi műveltséget, hiányos ismereteket, sokszor ferde fölfogást, hamis ítéletet találunk. E bajon csak rendszeres kalauz, az írók iskolai használatra készült gondos, magyarázatos kiadása segíthet. Kalauz, nemcsak a tanuló, de a tanár számára is, hol egybegyűjtve megtalálható mindaz, mi az íróknak és műveknek nem csak értelmi és æsthetikai, de történelmi megvilágításához is szükséges.

Versényi ilyen kalauzt kíván adni Berzsényi ódáinak olvasásához s e szándékában rejlik munkájának elvitathatatlan érdeme. Csak ennek elismerése után szólhatunk arról, miként sikerült e szándékot megvalósítania; és ha ebben távol maradt is a tökéletességtől, ítéletünket enyhítenie kell annak a körülménynek, hogy jó részben nem igen járt úton próbálkozik. Mert a Versényi munkájának eddig kevés előzője akadt. Könyve a jeles írók iskolai tárában jelent ugyan meg s e vállalatnak célja egyezik azzal, mit fentebb a magyar irodalomtörténet-tanítás segítségére mondtunk kívánatosnak, de abban eddig főleg világirodalmi jelességek nyertek tért, s a mi jót a magyar irodalomtörténet szolgálatára produkáltak: Arany Toldija, balladái, Katona Bánk bánja, Mikes levelei, mind más meg más kéznek s részben más elveknek munkája. Berzsényi ódáit nem csak a műfaji különbség, hanem Berzsényi egész egyénisége, kora stb. miatt is alig lehet csupán amazok mintájára kommentálni; magyarázója azért sok tekintetben magára van hagyatva; másrészt azonban ez nem jelenti azt, hogy a mi amazoknál jónak bizonyult, Berzsényinél is föl ne lehetne használni. Azért a fentebbiek daczára sem húnyhatunk szemet azon hiányok előtt, melyek Versényi kísérletét távol tartják a tökéletességtől.

Nézzük közelebbről. A ódák előtt kilencz lapnyi bevezetést talál-

lunk. Versényi e bevezetésben I. az ódáról, II. Berzsényi életéről, III. a versmértékről Berzsényi ódáiban igyekszik bennünket tájékoztatni. Nem lehetne kifogásunk ellene, ha e tájékoztató röviden, világosan közlené a szükséges tudnivalókat. Csakhogy nem úgy van. Versényi e két tulajdonságot nem tudja egyesíteni. Az ódáról szóló szakaszban p. o. röviden akarja megértetni a költői műfajok csoportosítását, hanem rövidségében arra a felületes eredményre jut, hogy a költészet csak eseményes és lyrai költészetre oszlik. Még rosszabbul bánik Berzsényi életével. Nagy szavakkal kezdi: «Még nem múlt el az az idő, mikor abban gyönyörködött a közönség, a mi sápadt, a mi beteges. Ebből a penészes, halottszagú világból mily jól esik elmenekülni Berzsényi élettel teljes, egészséges, izmos költészetéhez.» Komolyabban folytatja, a mennyiben szól Berzsényi gyermekségéről, neveltetéséről, gazdálkodásáról, családi életéről; megemlíti felfödöztetését Kis Jánostól, első kísérleteit, Matthisson hatását, majd összehasonlíttja Horatiussal, jellemzi mindkettőjüket; de mindenütt magyarázatra szorul. Hogy is ne, mikor az egészszel másfél lapon végez! A tömör előadás e hajhászatát nem helyeselhetjük, nem főleg az iskolának dolgozó irónál. Mert mit csináljon a tanuló — hogy a legelső frázist ne említsük újra — az efajta meg nem okolt ítéletekkel: «Az ő lelke nem illett be az akkori tanrendszer keretébe, nem is tudtak vele bánni.» «Horatiustól tanult, de mestere sok tekintetben felülmulta.» «Horatius inkább jó műfordító, mint jeles költő» stb. Igaz, hogy a tanár magyarázata megadhatja, mi ez ítéletek indokolásához szükséges; de részünkről veszedelmes *præoccupatió*át látjuk bennük a tanulók jóhiszemének, sőt többet mondunk, egyenes alkalmát a léha felületességnek. Mi beérnők a puszta adatok pontos összeállításával; a képet rajzolja meg a tanuló — tanárja segítségével — akkor, mikor a kellő ismeretek már birtokában vannak; olyat pedig, mi akár ismerete körét, akár felfogása, ítélete erejét meghaladja, sohasem erőszakolnánk rá. — Versényi különben ugyanazon helyen, hol annyira fukarkodik a szükséges magyarázattal, ráér ilyeneket is mondani: «A legerősebb athleta is kezdetben tehetetlen csecsemő, majd négykézláb csúszó gyermek volt s csak fokozatosan izmosult meg. Így van ez a szellemi világban is. Berzsényi is kezdetben dalokat írt . . . stb.», a mit aztán ha folytatunk, eljuthatunk arra a következtetésre, hogy p. o. Petőfi csak «négykézláb csúszó gyermek» az ő utolérhetetlen dalaival.

Éles ellentétben áll a bevezetés két részének rövidségével a harmadik: «A versmérték Berzsényi ódáiban» aprólékossága. «A tudomány legújabb vívmányait foglalja össze» (Schiller Hermann: «Die lyrischen Versmaasse des Horaz» nyomán) mondja fenszóval, s következik erre görög-latin műneveknek egész özöne, hivatvák inkább zavart, mint

világosságot terjeszteni. Holott elég lett volna bőven, ha az egyes ódák fölé oda nyomatja a versmértéket, melyben írva vannak. Hiszen könyvét a realiskolának is szánta!

No de nem a bevezetés a Versényi munkájában a fő. Annak hibáira szemet húnyhatunk — bár az iskola tiltakozni fog ellene —, csak Berzsényi ódáinak commentálását végezze derekasan. És örömmre szolgál kijelenthetni: Versényi e feladatát szorgalommal, sok jó akarat-tal s meglehetősen sikerrel teljesítette. Összehordott sokat, feldolgozta, alkalmazta elég jól, a mi az egyes ódák mythologiai és történeti vonatkozásainak, képeinek, szólásmódjainak megértéséhez szükséges. A közönség, a tanulók igen nagy könnyebbséggel olvashatják Berzsényit a Versényi kalauzolása mellett. Magyarázatait azonban egyformán szerencséseknek s mindenek előtt teljesekeknek, tehát kifogástalanoknak nem mondhatjuk mégsem. Komáromy Lajosnak fentebb említett alapos észrevételeit kellene ismételnünk egész terjedelmükben, ha apróra fel akarnók sorolni mindazon kifogásokat, melyek e magyarázatok ellen részint *hiányok*, részint *feleslegvalók*, részint pedig *tévedések* alakjában emelhetők. Legyen szabad nekünk egy-két megjegyzésre szorítkoznunk.

Versényi magyarázataiban határozottan a historiai oldal a leggyöngébb, a legfukarabb is. Pedig az az aprólékosság, melylyel egy-egy mythologiai kifejezést tárgyál (lásd az I. II. III. XVI. stb. ódákat) inkább a históriai vonatkozásokban lett volna helyén. A legkisebb adat, olykor a legjelentéktelenebbnek látszó körülmény lényegesen megvilágítja az író és munkáját egyaránt. Versényi ilyenekre nem ügyel. Ott van p. o. Berzsényi *Ajánlása* Kazinczyhoz (I.). A jegyzetben szól Kazinczyról, érinti barátságát Berzsényivel, elmondja, hogy 1808 okt. 31-én levéllel keresi föl; de azt már nem említi, hogy az ajánlás e levél hízeltő üdvözlétére keletkezett 1808-ban.

A *Kishez* szóló óda alatt (VIII.) megtaláljuk annak feljegyzését, hogy «Berzsényit ő fedezte föl az irodalom számára» de azt nem, hogy mikor és hogyan?

A *gróf Festetich György*hez írt ódánál (XIII.) a helikoni ünnepélyekről írva felemlíthetné, hogy a gróf jutalmaiból 1818-ban Berzsényi is kapott (Fejér György, Virág és Dukai Takács Judit mellett) 200 forintot. Abban meg téved, hogy Keszthelyen négy irodalmi ünnepély tartatott. Évenként volt egy, a király nevenapján; 1817-ben az első, 1819-ben az utolsó (Festetich 1819-ben már meghalt): összesen három.

Felső-büki Nagy Pálról (XVIII) ennyi: «Született . . . meghalt. . . E század elején a sérelmek orvoslását sürgető országgyűlések egyik legnagyobb szónoka.» Kevés

A *gróf Teleky Lászlóhoz* cz. ódánál (XXI.) nem érdektelen tudni-való volna, hogy a költemény 1812-ben azon megyegyülés után kelt, melyen gróf Teleky László, mint Somogy vármegyei főispán-helyettes, székét elfoglalta s Berzsenyit — váratlanul — táblabírává nevezte.¹⁾ Ugyane gyűlés alkalmával más megtiszteltetés is érte a költőt. Mint Kazinczy²⁾ s utána Döbrentei beszéli³⁾ «Br. Prónay Sándor, kinek neje gróf Teleky Johanna, gróf Teleky László nővére volt, süvének főispán-helyettesi székébe ülése napja estéjén 1812-ben, márcziusban a vármegye teremébe Somogyból és több megyéből sereglett Rendeek között reméllé látni Berzsenyit. Mert ő tüzzel vett akkor részt a magyar irodalom ügyeiben s az általa is már kéziratban látott Berzsenyinek bámulója lón. De hiába keresé, kérdezé azt (B. t.), elhúzza ült, szokásaként, félrébbi szobában. Tudakolják, kérelem megy hozzá a terembe menetelre, nem tudja miért? Előtte áll báró Prónaynak, forró érzelmeit fejezi ez ki tisztelőtének hozzá. S Berzsenyi, csak hallgató, mint a magyar Parnassus díszé van üdvezelve Rendeek hallatára és fogadva lelkesebbjeik által. Szokástalan megtisztelés . . . stb.» Erre készült a *Báró Prónay Sándorhoz* cz. óda. (XXII.)

Itt említhetjük azt is, hogy Versényi a «főpapi lantverő» Csezmiczei János (Janus Pannonius) nevét még mindig Csesinge Jánosnak írja, stb.

Persze ezek apróságok. Hanem, nézetünk szerint, a commentátor figyelmének ilyenekre is ki kellene terjednie.

Nagyobb hiány az, hogy Berzsenyi és Horatius részletesebb egybevetését, egy hely (XXXVII. A magyarokhoz) kivételével hiába keressük. Versényi a jegyzetekben is megelékszik ennyivel: «Berzsenyi főleg öt tanulmányozta, ő volt mintaképe» (VII. Horatiushoz). Miben vett róla mintát s melyek a kölcsönzött vagy utánzott helyek, nem jelöli meg. — Nem ismeri Erdélyi J. bírálatát sem.⁴⁾ Legalább nem említi sehol. Pedig jó hasznát vehette volna, ha nem mindenben s nem úgy is, mint Erdélyi vallja, épen Berzsenyi és Horatius egybevetésénél. — Kölcssey kritikáját s Berzsenyi válaszát is kevés szóra méltatja. Amaból közli ugyan a Berzsenyi dagálya ellen emelt kifogásokat s ebből ismétli a magyarázatot; de mindkettőről egészben is szólni nem tartja szükségesnek. A bevezetésben találunk annyit, hogy Kölcssey bírálata megjelent s leverőleg hatott a költőre.

De ez apró jegyzetek valamennyi hiánya és hibájánál súlyosabb

¹⁾ Lásd B. D. összes művei ed. Döbrentei. 1842. I. 273. 1.

²⁾ Erdélyi Múzeum 1814. I. 165. 1.

³⁾ Döbr. f. i. kiadása I. 176. 1.

⁴⁾ Szépirodalmi Szemle 1847.

beszámítás illeti Versényi munkáját általában, eljárási módjára, elveire nézve. Nem is tudjuk, mely elvek vezették. Könyvének címe Berzsényi ódáit hirdeti, tehát valamennyit, válogatás nélkül, mégis nem egyet (A tavasz. Osztályrészem. A megelégedés. Barátimhoz. stb.) hiába keresünk. Csak nem talált a kihagyottakban censurázni valót?

Az ódák sorrendjét önkényesen állapítja meg, azaz inkább kritika nélkül követi Toldyt, a ki — bármint mondogatja az ellenkezőt — rendet épen nem csinált Berzsényi kiadásában. Általában nekünk úgy tetszik, hogy Versényi ignorálja a Toldyén kívül Berzsényinek minden egyéb kiadását, pedig p. o. a Döbrenteiének, gyöngéi daczára, nem egy tekintetben jó hasznát vehette volna.

Nem értjük azt sem, miért mellőzi az egyes költemények után a tartalom és alapeszme rövid összefoglalását úgy, mint egyetlen egyszer, a *Fohászkodásnál* teszi. Hiszen ha valahol, úgy Berzsényi olvasásában szorúl a tanuló erre!

Végül szeretttük volna még látni, ha összegyűjti, egymásmellé állítja magából Berzsényiből a párhuzamos helyeket (ott van erre a minta a Lehr Toldi-magyarázatában) s ha repertoriumot készít a Berzsényi irodalomról.

Mindezek távol tartják Versényi munkáját a tökéletességtől; de ismételten el kell ismernünk, hogy V. mégis szolgálatot tett az iskolának.

Szigetvári könyvével (Kisfaludy Károly: Csalódások. Magyarázta Dr. Szigetvári Iván. Jeles írók XXVI.) röviden végezhetünk. Kisfaludy Károlyt commentálni nem nehéz feladat. Közelebb áll hozzánk, többet is olvassuk Berzsényinél. Szigetvári a mi kevés mondani valója akad, jól, világosan végzi. Jó a függelék is. 1. Kisfaludy életrajza. 2. Kisfaludy mint drámaíró. 3. A komikumról (Greguss nyomán s példáival is). 4. A Csalódások meséje és szerkezete. 5. A Csalódások személyei. 6. A Csalódások története, helyesen s ügyesen írt szakaszok. Csupán egy botlása ötlött szemünkbe. A *kérők* Szélházyjáról azt mondja, hogy előzőjét találni Kisfaludy Sándor *Szigliget és Megboszult hitezegő* című regéiben, a hazafiatlan idegenné lett magyar főúr, Lébenyi Miksában. Megfordítva állhat. A Kérőket 1819 szept. 24-én adták először, míg a Megboszult hitezegő az 1824-iki Aurórában, Szigliget pedig az 1833. évi akadémiai közülésben látott világot.

S most még egy jámbor óhajtást. Vajha középiskolai irodalmi oktatásunk minden anyagát, tehát nemcsak egész írókat s nagyobb műveket, hanem poetikai és retorikai olvasó könyveink szemelvényes darabjait is, gondosan készült magyarázatos kiadásokban adhatnók tanulóink kezébe!

Sopron 1887. ápril. 11.

MARUSÁK P.

A római nemzeti irodalom története. A gymnasiumok felsőbb osztályai használatára Teuffel és Bender nyomán írta *Szerellemhegyi Tivadar*, Budapest Lampel 1886. 132 l. Ára 80 kr.

E könyvnek, mint felgymnáziumi tanulók használatára szánt irodalomtörténeti compendiumnak megjelenése mindenesetre időszerűnek mondható. Minthogy a Szvorényi-féle hasonló célú munka régen elavult s a Holub és Kislaki féle rövid s az anyagra nézve ki nem elégítő kivonatok többé nem kaphatók, csak köszönettel tartozunk annak, a ki e téren újat s az eddigieknél bizonyára jobbat adni megkísérté. Sajnos azonban, hogy a kivitel ezúttal messze elmaradt az akarattól.

Nem azért nyilatkozunk így, mintha megütköznénk azon, hogy Sz. úr sokkal több gondot fordít a részletes adatok felsorolására, mint az egyes korok és irányok kidomborító jellemzésére s a fejlődés általános menetének folytonos feltüntetésére, jóllehet csak akkor nyerhetünk világos és az emlékezetbe mélyen bevésődő képet egy-egy nép irodalmi munkásságáról, ha az utóbb említetteket vesszük első sorban figyelembe. Ez nem Sz. úr, hanem egyáltalában a latin philologia hibája, mely még mindig csaknem kizárólag forrástanulmányokkal és újabb adatok gyűjtésével foglalkozik, nem törődve a római irodalomnak műveltségtörténeti, æsthetikai és történet philosophiai szempontból való vizsgálatával. S bár e sajátságos jelenséget eléggé megmagyarázza az a körülmény, hogy az e nemű kutatások kedvelőit sokkal jobban csábítja a görög szellemi élet a maga egyszerű, természetes és meg nem szakított fejlődésével, lehetetlen ki nem fejezni megütközésünket a fölött, hogy az annyi évszáz óta tudós vizsgálat tárgyát képező római irodalom története maig sícs megírva.

Sz. úr, mint a munka homlokán maga jelzi, Teuffel és Bender nyomán haladt ugyan — noha, mint alább ki fog tűnni, gyakran kockáztat oly állításokat, melyeket az említett két tudós sokért nem vallott volna magáénak — mindazáltal Bernhardy hatását is fel lehet e könyvön fedezni, és pedig nem előnyére. Mi legalább az úgynevezett belső és külső történetnek Bernhardy-féle szerencsétlen szétválasztására ismerünk abban, hogy Sz. úr, miután az egyes korszakokat eidografikus módon ismerteti, mindeniknek legvégére csapja az egyes írók életrajzi adatainak száraz felsorolását. Mily képet nyer a tanuló pl. Vergilius életének és működésének egészéről, mikor a Bucolicont, Georgicout és Aeneist az idyll, a tanköltemény és az éposz három külön rovatában, a költő életét pedig még egy negyedik rovatban kell felkutatnia, annak megítélését bátran bírom bírálatom olvasóira. Egyéb szempontokat ezúttal figyelembe nem véve, a tanítás érdekében kétségtelenül helyesebb az az eljárás, ha az egyes műfajok fejlődését az illető korszak

általános jellemzésénél előre bocsátjuk, az írókat pedig működésük teljességében és ennek életük viszonyaival való összefüggésében jellemezzük.

De még ezt a módszerbeli hibát szívesen megbocsátanók a szerzőnek, ha a részletekben oly számos botlásra nem találunk. Ime a jellemzőbbek:

«A római irodalomtörténet tárgyat azon művek szolgáltatják, melyek e nemzet nyelvén irattak» — ezzel a definícióval kezdi munkáját Sz. úr, melynek értelmében Kassai Gusztávnak és Pruzsinszky Jánosnak az Egy. Phil. Közlönyben megjelent latin nyelvű cikkeit is felvehette volna irodalomtörténetébe.

Az irodalomtörténet «különösen kiemeli azokat a műveket, — így folytatja — melyekben a római jellemvonás a legtisztább világításban látható, . . . milyenek a költészet, *vallástudomány* és történetírás.» Hol maradt a szónoklat, mely a görög hatás daczára is nemzeti volt mindig? És mit keres itt a *vallástudomány*? Világos, hogy a szerző a római mythológiát, mely a görögtől toto genere különböző, összezavarta a *mythologia* tudományos vizsgálatával, melyben a rómaiak mindvégig a görögök méltatlan tanítványai maradtak.

Az is furcsa nézet, hogy a római vallás *gyönjség hiányában* nem alkotott mythológiát, továbbá, hogy a betűket a *történelem tanúsága szerint* már Romulus is ismerte (6. lap). Hát arra mit mondjunk, hogy a *salusok* énekeit egyszerűen *salusoknak* (8. lap), *patavinist* meg *patavinismusnak* (60. lap), a *saturae Menippeae*-t vagyis Menippos-féle szatirát *Maenippeus* (71. lap) vagy *Menippeus*-félének (106. lap), Ovidius *Medicamina faciei* című költeményét *Medicamina formae*-nek (78. lap), a *panegyricus*-t *panegyricum*-nak (119. lap) nevezi és a *satira*-t akárhányszor *satyra*-nak (23. 105. 106. lap), Terentius *Phormio*-ját *Formio*-nak írja? Szabad-e philologusnak ily hibába esnie?

Mulasztás az is, hogy Plautusnak, a gymnasiumban is olvasott és így bővebb tárgyalást igénylő szerzőnek, 21 darabja közül csak ötöt jellemez s éppen a középiskoláinkban olvasottakat hagyja ki, továbbá, hogy Terentiusnál egy komédia tartalmára sem utal.

A 21. lapon Enniust úgy tünteti föl, mint a ki *Saturae* című költeményeivel a római irodalom egyetlen eredeti költői műfaját megalapította s a kinek Lucilius e téren tanítványa volt, holott tudjuk, hogy annak a szatirának, melyet már a régiek is *σατ' ἐξοχόν* így neveztek, Lucilius adott műformát, míg Enniusnál e szó nem jelent egyebet mindenféle tartalmú költemények gyűjteményénél.

A *Rhetorica ad Herennium* szerzőjét egyszerűen ismeretlennek mondja s meg sem említi azt a valószínű gyanítást, melynél fogva e munkát sokan Cornificusnak tulajdonítják. (32. l.)

Ott, a hol Hortensiusról és Ciceróról van szó, nem emeli ki az ázsiai és rhodusi görög szónokiskolák ellentétét, mely nélkül pedig a római szónoklat irányai s azok váltakozása sem érthetők meg.

Nagy gondatlanságot árul a munka revíziójában az is, hogy ilyen dolgok benne maradhattak: «(Az Aeneisből) a II. ének olvastatott leg-sűrűbben, melyben Vergilius a túlvilági lét mellett emel szót,» továbbá az, hogy Horatiusról szóltaiban ennek görög példányképei közt Alkaios és Sappho mellett Alkmant és nem Anakreont említi. (80. l.)

Tibullus jellemzésénél ezt mondja: «A neve alatt fennmaradt III. és IV. könyv már kétséges, hogy tőle származik» (82. l.). Már pedig az, hogy a III. könyv vagyis Lygdamus elégiái nem Tibulluséi, nem kétséges, hanem bizonyos. Hasonlókép mondja a Seneca-féle tragédiákról szóló részben: «Hogy az *Octavia* címűt is Seneca írta, kétséges.» Látszik, hogy Sz. úr e művet sohasem olvasta; hiszen, ha még az oly szindarabnak *nem valódi volta is*, melyben az állítólagos szerző, Seneca, mint szereplő személy fellép s melyben az ő halála után történt eseményre, Nero bukására határozott célzás van, *csak két-séges*, akkor a philológiában semmi sem *bizonyos*.

Sed nunc . . . ! Az ötödik korszakról vagyis a vaskorról szóló fejezetben nincs rovat, mint az előbbieken volt, a történetírás számára. Bámulva kérjük, hol maradtak a *Scriptores historiae augustae*? Végre rájöttünk, hogy Sz. úr ennek a címnek egészen új magyarázatát adta s ennek következtében nem említhetett e korban történetírókat. A 117. lapon ugyanis szóról szóra ezt olvassuk: «A negyedik század elején *Iopiscus*nak tulajdonítják az *Augustus korabeli történetírók* közül több remekírónak *életrajzát*.» Minthogy eddig Flavius Vopiscus negyedik századbeli író munkáját több mással együtt a fenn említett gyűjteményes cím alatt olvastuk és semmit sem tudtunk arról, hogy Vopiscus az *Augustus korabeli történetírók* közül *több remekírónak* (vajjon hány volt?) *életrajzát* adta volna, kénytelen vagyok a legszigorúbb philologiai módszerrel követve azt konjiciálni, hogy Sz. úr felfedezése szerint *Scriptores historiae Augustae* = Augustus alatt élt történetírók!

Ezek után alig kell mondanom, hogy Sz. úr római irodalom-története oly elhamarkodott munka, melyet csak úgy adhatunk gymnáziumi tanulók kezébe, veszedelem nélkül, ha a tanár előbb alaposan átjavítja.

NÉMETHY GÉZA.

Vágner József, A nyitrai egyházmegyei könyvtár kéziratai és régi nyomtatványai. Nyitra 1886.

A könyvtárról, melynek kéziratait Vágner kanonok a jelen munkában ismerteti, csak a mult század második tizede óta vannak biztosabb adatok. Nem szenved kétséget, hogy az egyházmegye az előző századok-

ban is bírt könyvtárral, azonban a könyvek a folytonos zavarok között elpusztultak.

A Rákóczy-mozgalmak után gr. Erdődy püspök helyreállítván a megrongált székesegyházat és püspöki palotát, egyuttal a könyvtár elhelyezéséről is gondoskodott, s ennek számára a templom előcsarnoka feletti második emeleten két termet rendezett be. Ide vitette saját könyveit is, s egyuttal meghagyta, hogy az elhalálozandó kanonokok könyvei is e könyvtárban helyeztessenek el. Itt maradt a könyvtár mindaddig, míg Roskoványi Ágoston püspök a régi papnöveldei épület keleti részét a könyvtár számára át nem igazította. Az új könyvtárhelyiség 1879. tavaszán fejeztetett be. Roskoványi püspök saját könyveit is az új épületben helyeztette el; s azok az egyházmegyei könyvtárnak majdnem két harmadát teszik. A két könyvtárban összesen 24,723 munka van; ebből a Roskoványiéra esik 15,428, az egyházmegyéére 9,295 munka, melyek 10 főszakba és 19 alszakba vannak beosztva.

Összesen 130 kézirat és 48 nyomtatvány van ismertetve. A könyvtár kéziratai közül, mint szerző az előszóban mondja, csak azokat ismerteti, melyek tekintve tartalmukat, valamint szerzőjök, másolójuk vagy tulajdonosuk személyét, említésre méltók. A könyvészeti adatokhoz a jelesebb kéziratokból kivonatokat és rövid életrajzi vagy irodalomtörténeti jegyzeteket csatolt.

A kéziratok, néhány kivételével, melyek e században készültek, a 17. és 18. századból valók. Tartalmukat illetőleg túlnyomóan theologiaiak. Számos theol. tankönyv van köztök, melyeket a Rómában, Bécsben tanult ifjak készítettek tanáraik előadása után. Vannak továbbá naplók, történelmi vonatkozású jegyzetek, számos a szerzetes-rendekre vonatkozó okmányoknak másolatai stb.

Ha e kéziratok nem tűnnek is ki régiségükkkel, vagy nagybecsű tartalmukkal, mindazonáltal vannak köztök olyanok, melyeket a történetíró haszonnal forgathat. A szerző dicséretet érdemel, hogy a kéziratok jegyzékének összeállítására vállalkozott.

HELLEBRANT ÁRPÁD.

VI. Henrik császár dalából.

Ország-világ fölött uralkodom,
Ha nálad, rózsám, s véled élhetek;
De hogyha hangzik búcsuszózatom,
Eloszlanak a fényes képzetek.
Mi megmarad: sovárgás, aggalom,
Melyek között majd addig hanykodom,
Míg zajló szűmnek nyugtot ad
A mindent béhegesztő sirhalom.

Ford. RADNAI REZSŐ.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft in systematischer Darstellung, mit besonderer Rücksicht auf Geschichte und Methodik der einzelnen Disziplinen. In Verbindung mit Autenrieth, Bauer, Blau, Brugmann etc. herausgegeben von *Dr. Iwan Müller*. Nördlingen. Verlag der C. H. Beck'schen Buchhandlung 1885. s. köv.

Társaságunk f. évi közgyűlésének szakavatott titkári jelentéséből örömdetesen győződtem meg arról, hogy az Egy. Phil. Közlöny szerkesztősege ezután még nagyobb gondot fordít a hazai és külföldi művek ismertetésére. Nem szólván ezúttal a kérdés első ágáról, különösen arra kívánok súlyt fektetni, hogy közlönyünk egyik főfogvatkozása eddig az volt, hogy «egyes specialis érdekű monographiákat behatóan ismertettek, míg jelentékenyebb és a mellett nem csak a specialistát érdeklő művekről nem jelent meg ismertetés.» Ez mindenesetre nagy baj volt.

A magyar klasszikus philologiai munkálkodás gyümölcseit ugyanis csak a múlt évszáz végétől kezdve szedegetjük, de még az utóbbi évtizek rohamos tevékenysége sem volt képes annyira vinni a klasszikus philologiai irodalmat hazánkban, hogy immár eltekinthetnénk az általános, szélesebb körre terjedő munkálkodástól, hogy csupán specialitásokba foghatnánk. Legnagyobb hiányát érezzük a nagyobb szabású külföldi művek ismeretének, s ezért veszem oly örömdetes tudomásúl a fönnidézett szavakat.

Kétségtelenül első sorban hazai tudományosságunk ismerete szükséges, s e részben kiváló súlyt kell fektetnünk arra, hogy a hazai klasszikus philologiai termékeknek ne csak pusztá czímet tudjuk, hanem ismerjük tartalmát, irányát, értékét is. De másrészt nem csekély figyelemben részesítendő a külföldi művek is. Erre vonatkozólag pedig csakugyan az említett nyilatkozat mellett kell lándsát törnöm, mert legalább is természetellenesnek találnám, ha különös kedvelettel, beható részletességgel ismertetnők pl. az oly külföldi műveket, a melyek, teszem a *περί* vagy *ὑπερ* használatáról értekeznek Homerosnál, de ezzel szemben nagyon szűkmarkúlag bánnánk el a homerosi kérdéssel foglalkozó vizsgálatokkal.

Ezek az elvek indítottak arra, hogy ezúttal a fönnczímzett műre hívjam föl a figyelmet, mint a mely a klasszikus philológiára nézve egyrészt azért fontos, mivel magában foglalja az összes philologiai tudományokat, másrészt pedig mivel azon állaspontra helyezkedik, a melyet a legújabb vívmányok kijelelnek és megkövetelnek.

Az egész, mondhatni óriási mű tartalma felől fölvilágosítást nyújt az első félkötethez (a tulajdonképeni II. k. 1. feléhez) mellékel

prospektus, mely eljöttnek mondja az időt arra, hogy szemlét tartsunk a klass. philologia eddigi kutatásai, vizsgálódásai, haladása fölött, hogy az eredmények összegezve legyenek, s utalás történjék arra is, hogy mi még a tenni való.

A mű tehát átfogja a klasszikus philologia egész birodalmát. Lát-nivaló, hogy ily föladat megoldására egész egy emberi élet sem elég; ezért szövetkezett az a cím lapon megnevezett nem kevesebb mint harmincz kitűnő tudós, élükön a ritka munkaerejű szerkesztővel Müller Ivánnal. Mindegyiknek megvan a maga szakja, a melyben legnagyobb mester, s épen e szak kidolgozására vállalkozott a főnnjelzett műben mindenik.

A díszes kiállítású monumentalis műből eddigelé hat félkötet jelent meg, s az egész tizennégy ily félkötetre van tervezve és mint a prospektus mondja, a jelen évben készen kell lennie az egésznek, a mit vajmi nehéznek tartok, ha számba veszem azt a körülményt, hogy 1885-től mostanig fele sem jelenhetett meg.

A megjelent köteteket nem is a megjelenés sorrendje, hanem azon irányelvek s következetes egymásután szerint fogom érteni, a mint azoknak rendjét a már említett prospektus megszabja.

E szerint mindenekelőtt a 3-ik félkötetre kívánom fölhívni a figyelmet, a melyet «*Grundlegung und Geschichte der klassischen Alterthumswissenschaft*» vezet be. A «*Grundlegung*» (Urlichs L.-tól) című rész (29. lap) azért bír nagy fontossággal, mert ebben találjuk meg az összes philologiai tudományok felosztását, ebben azon elveket, a melyek eleve megmutatják, hogy mit fog nyújtani az egész nagy terjedelmű munka. 1. *A philologia viszonya a többi tudományokhoz* jellemzi a philologia körét, feladatát, célját, rendeltetését szemben a természeti tudományokkal, bölcelellettel, æsthetikával, történelemmel, stb. 2. *A philologiai tudomány főtárgya a nyelv*; de azért mégis csak azon nemzetek nyújtanak anyagot a philologiai vizsgálódás számára, a melyeknek nyelve tartalmaz, monumentalis jelentőségű műveket bír fölmutatni. Lehet ugyan szó assyr vagy egyiptomi, de nem tunguz vagy namaqua-philológiáról, mert emez utóbbiakban nincs meg az az eszményi arravalóság, a mely a szükségesen kívül egyebet is kifejezni tudna (költészet). 3. *A klass. philologia különösen*. Az általános nyelvtudományi bevezetés után itt a szoros értelemben vett klass. philologia jellemzésével találkozunk, elkülönítésével az «*Alterthumswissenschaft*»-nak a «*Philologie*»-től, mint a melyek tudvalevőleg nem ugyanazt jelentik. Célja az antik cultura felismerése és reproductiója. Igaz, hogy ennek egyes oldalait nem philologusok, bölcsészek, építészek, katonák stb. jobban reproducálják mint maguk a philologusok, de azért (4. *A philologia feladata*) egyedül a philologia az a középpont,

a melyből a messze körre kiható sugarak szétfutnak, a mennyiben 1. kimutatja az antik bizonyítékok érvényességét és értelmét, mint a melyek nélkül a maradványok vizsgálata tarthatatlan és érthetetlen marad, 2. föltünteti az egyes jelenségek kapcsolatát az ó-kor gondolkodásának és nézletének egész világával és 3. föltárja az ó-kori kultúra egységes egészét. Ehhez járul 4., hogy összefűző lánczot talál az antik és modern világ között. A philologia e szerint a konkrét eszményiség tudománya. Hogy mi tartozik keretébe, legjobban felismerjük, ha végig tekintünk (5.) *A philologia történetén*, az alexandrinusoktól Böeckhig. — 6. Ide tartozik az *alaki tanok* (formalis disciplinák) közül a *nyelvtudomány*. A phil. összes anyaga között legfinomabb a nyelv, az emberi szellem legmagasztosabb alkotása, melyet a philologusnak az írott emlékekből kell kieszelnie, törvényeit az irodalomból kell megismernie, továbbá (7.) *A bírálatban* (kritika), a philologiai művészet próbaköve. Ez kétféle: diplomatikus és divinatorius, úgyn. alsóbb kritika, mely a szöveg legelfogadhatóbb alakját állapítja meg, melléktekintetek nélkül, míg a meghatározó, az úgynevezett felsőbb kritika a ránk maradt műveket az illető műfaj törvényeinek és a korviszonyoknak szempontjából megítéli, esetleg részben vagy egészben elvitatja azon szerzőktől, kiknek neve alatt ránk maradtak. A kritikával karöltve jár (9.) a *magyarázattan* (hermeneutika), melyet alsóbbnak nevezünk, ha, írott műveknél, egyes szóknak és mondatfűzéseknek értelmét határozza meg, műemlékeknél arra felel meg, mit ábrázol a kérdéses mű; reálisnak nevezzük (10.), ha az úgynevezett realia tárgyalásával foglalkozik, felsőbbnek (11.), ha valamely mű jelentését szemben a hasonló termékekkel, továbbá az író jellemét, irányát, célját és művészetének eszközeit kutatja. *Segítő tudományok*: a) Az ókori *könyvismé* (12.), mely régi művek anyagával, külső természetével (volumina, libri, papyrus, pergamen, stb.), könyvmásolással, könyvkereskedéssel az ó-korban foglalkozik. Ennek részben folytatásával foglalkozik b) a *kézírttan* (13.), melynek azonban a ránk maradt kéziratoknak bibliographiai ismertetésén kívül még az a fontos feladata van, hogy megállapítsa azon elveket, melyek a codexek kritikai felhasználását illetőleg mérvadók kell hogy legyenek. A nem datált kéziratok korát a palaeographia (14.), a betűalakok változásának története segítségével határozzuk meg. Egyébiránt a palaeographia a kőre írott emlékekre is tekintettel van a legrégibb időktől kezdve és így gyakran jön abba a helyzetbe, hogy a történésznek és archaeologusnak fontos chronologiai fölvilágosításokat szolgáltat. Az *epigraphika* (15.) kiegészítője az előbbinek, de nem annyira a betűk alakjával, mint inkább a feliratok tartalmával törődik. A *metrika* (és a zene) (16.) a költői irodalom ismeretének nélkülözhetetlen eszköze, végre a *nyelvtan* (17.), mint a melylyel kezdődik tulajdonképen s a melyben tetőpontra ér a phi-

lologia, a nyelv alakjaival, szabályaival rendszeres és történelmi összefüggésben ismertet meg. Ide tartozik a nyelvjárások ismerete, az etymologia (Lexikographia) és a stilistika is.

Az ó kor ismeretének anyagi tanai a klasszikus ó kor szellemi életét tárják föl, a néptörzsek nemzeti jellegét, a politikai viszonyokat, házi életet, a békét és háborút, az idegenekkel érintkezést, vallást, stb. Ide tartozik az *ó-kori földírat* (19.), melynek fontossága igen szembeötlő, ha meggondoljuk, hogy a klasszikus népek fejlődésére maga a föld rendkívüli befolyást gyakorolt. *Az ó-kori történelem és a kortan* (20.) jelentősége sem szorul vitatásra, mert az ó-korról csak úgy alkothatunk tiszta képet, ha ismerjük az államok fejlődésének menetét, mire nézve okvetetlenül szükséges az időszámítás ismerete. Fontos a *metrologia és a numismatika* (21.), mert az ó-kori kereskedelem nem érthető meg a mértékek és súlyok ismerete nélkül, a régi pénzek pedig nem csekély ismeretanyagot szolgáltatnak különösen az ó-kori politikai és műtörténethez. *A régiségek* (22.) megtanítanak arra, hogy miként gondolkodtak, éltek, fejlődtek az ó-kori klasszikus népek. Ezek körében megkülönböztethetők a magán, állami, hadi és vallási régiségek. *A mythologia* (23.) az ó-kor eszményi gondolatvilágába, a képzelem gazdag országába vezet, s a bölcséleti magyarázat által ma már valóságos tudományyá fejlődött. A mythológián és kultuson alapúl *a műrégészet* (24.), melynek tárgya az épületek, templomok, házak, eszközök, a művészek, a művészeti iskolák s általában a művészet fejlődése. *Az ó-kori bölcséletet* (25.) illetőleg a szakphilologus a régi rendszereket a saját elméletének szempontjából itéli meg, a philologus fejlődésük, a néphittel való viszony szempontjából adja elő. Végre az *irodalomtörténelem* (26.) a szellem irodalmi termékeivel ismertet meg. — A klasszikus philologia fő- és segéddisciplináinak ezen felsorolása után, melyben azonban több helyen sajnosan nélkülözzük a lucidus ordo-t, a helyes, észszerű egymásutánt, Urlichs az említett szakokat következőleg csoportosítja:

A) Tiszta philologia: kritika és hermeneutika:

Bevezetés.

a) A philologia történelme, b) palæographia és kéziratn, c) grammatika, d) epigraphika, e) metrika.

B) Historiai philologia:

a) Ó-kori történelem, b) chorographia és topographia, c) régiségek: α) chronologia, β) metrologia, γ) numismatika.

C) Philosophiai, illetve æsthetikai philologia:

a) Mythologia, b) philosophia, c) irodalomtörténelem, d) archæologia.

Szükségesnek tartottam emez első résznek részletesebb ismertetését, nem azért, mintha az Urlichs-féle csoportosítást a régibeknél,

pl. a Böeckhénél jobbnak tartanám — nagyon-nagyon sok szó fér hozzá — hanem azért, mert ez adja meg a kulcsot az egész mű compositiójához a főbb vonásokban, mert a részletekben bizony rendkívül nagy az eltérés az Urlichs felosztása és a többi munkatársak felfogása között, a mint hogy pl. a *palaeographia* és az *epigraphika* Blass- és Hinrichs-féle feldolgozása homlokegyenest ellenkezik ezen disciplinák Urlichs adta definitiójával.

A 30—126. lapokon a *philologia történelme* olvasható szintén Urlichtstól, három részre osztva, ú. m. 1. az ókor, 2. középkor, 3. a klasszikus tanulmányok újjászületése, mely ismét az olasz, francia-belga, holland angol és német korszakokra oszlik.

A 127—274. lapokon Blass a *hermeneutikáról* és a kritikáról értekezik. E tanok történelme vezeti be az egész részt, mire a hermeneutika és kritika fogalmának meghatározása után a 150. laptól kezdve a hermeneutika különleges tárgyalása következik; részei: a nyelvi, historiai és technikai interpretatio. Ezen fejtegetések, bár kissé terjengősek, első e nemű kísérleteknek kitűnően sikerültek.

A 226—274. lapok a *kritikának* vannak szentelve. Öt pont alatt szól a szerző róla, ú. m.: 1. bevezetés a kritikai eljárásról általában, 2. a hibák származása és fajtái, 3. mikor van helyen a kritikai kételkedés, 4. a kritikai eljárás, s végül 5. a valódinak és hamisnak kritikája. E rész minden tekintetben mintaszerűnek mondható.

A 275—330. lapokon ugyancsak Blass a görög és latin *palaeographiát, könyvismerettant és kéziratant* tárgyalja alaposan ugyan, de egyik másik pontban, pl. a kéziratok korának meghatározása dolgában, kelletlenül talán rövidebben.

A *görög epigraphika* (331—476.) a korán elhunyt Hinrichs Gusztávtól, három részre oszlik, ú. m. *a*) bevezetés, mely a fogalom meghatározásán kívül történelmi visszapillantást vet a tudományra, *b*) általános rész, a dolgozat legterjedelmesebb része, mely a görög betűsorral, az írások fajaival, az írásjegyekkel, az írás módjaival ismerteti meg nagyon alaposan, végre *c*) a különös rész, melynek tulajdonképen a főrésznek kellett volna lenni, a feliratok különböző neveivel foglalkozik ugyan-
csak mostohán.

A *római epigraphika* Hübner Emiltől (477—550.) ugyanazon elvek szerint tárgyalja a római epigraphikát, mint az előbbi a görögöt, de avval a különbséggel, hogy nem a *palaeographiai* részre, mely a betűalakok történetét adja, hanem a feliratok tartalmára fekteti a fősúlyt.

A *görög és római időszámítás* Unger Györgytől (551—665.) kimerítő felvilágosítást nyújt a nap- és évszakokról, nap- és holdévről, nap-tárról, végezve a juliusi év ismertetésével, kiegészítve időszámítási táblákkal; azon chaotikus állapotról azonban, mely e téren uralkodik, ter-

mészetes, hogy Ungernek gyakran önálló fejtegetései az ellenpárt részéről (Mommsen Ágoston) nem nagy helyesléssel találkoztak.

Az I. kötet (3., 4., 5. Halbband) a *görög és római mértékek* ismertetésével végződik (Nissen Henriktől), mely folytatólagosan az 5. félkötet első felét teszi. Különös becsét adnak e résznek azok az összeállítások, melyekben a görög és római mértékek a mai mértékekkel összevetve tanulságos képet szolgáltatnak. Csak azt kívánom itt még megjegyezni, hogy úgy a főlebbi, mint az azután érintendő tudományokhoz s ezek körében az egyes részekhez mindenütt bő repertorium van csatolva, a mely nem szorítkozik csupán a német irodalomra, hanem kiterjeszkedik más irodalmak termékeire is.

A II. kötetnek — mely két félkötetből áll — java részét a grammatika foglalja el. A *görög grammatika* (Brugmanntól) az új grammatikus tanok quintesszenciáját adja a görög nyelvre alkalmazva; álláspontja még a Meyer Gusztávénál is radikálisabb. Négy részből áll: a) bevezetés a görög nyelvtanba, mely rövid történelmi visszapillantás, fogalommeghatározás, a hang- és mondattanra vonatkozó módszertani megjegyzések után kimutatja a görög nyelv helyét az indo-európai nyelvek nagy körében, s szól a görög nyelvjárásokról, b) hangtan, c) alaktan az ejtegetés és hajlítás összes szabályaival, — d) mondattan 30 oldalon; ez a mű legkevésbé sikerült része, a syntaxisnak csak basisát adja, azt az alapot, melyet a görög nyelv az indogermán ősnyelvből öröklött és a melyre felépítette nagyszerű syntactikus rendszerét. A történeti mondattan Brugmannál egészen hiányzik. A latin grammatikával (Stolz Frigyesztől 129—239.) és kitűnő kimerítő történeti mondatannal (Schmalztól 240—364.) folyik tovább e kötet egészben ugyanazon elvek szerint csoportosítva, azon hozzáadással, hogy a hang-, alak- és mondattanon kívül a 365—414. lapon a *stilistika* is helyet foglal (szintén Schmalztól). Ugyanezen kötetben még a következő disciplinák tárgyaltnak: a *görög és latin nyelv leírógraphiája* (Autenriethől és Heerdegentől 415—454.); *rhétorikája* (Volkmanntól 455—492., kivonat V. két kötetes művéből: Die Rhetorik der Griechen und Römer. 2-ik kiadás, 1885.), kimerítőbben és a legújabb verstani kategóriák szerint a *görög és római metrika* (493—607.), végül függelék gyanánt a *görögök zenéje* (608—619.) mindkettő Gleditschtől.

A III. kötetből még semmi sem jelent meg.

A IV. kötet, melyre a régiségtan van szánva, még nem teljes. Az 5. félkötet második felében kezdődnek a *görög régiségek*, melyekből eddigelé csak az állami és jogrégiségek vannak készen (Busolt Györgytől 1—222.), a hadi és magánrégiségeket a husvét után megjelenendő 6. félkötet fogja tartalmazni, s így az egészről annak idején lesz alkalmunk szólni.

Megjelent azonban a IV. kötet második fele, vagyis a *római régiségek* egy vaskos kötetben. Három részre oszlik: 1. állami, 2. hadi és 3. magánrégiségek. Az állami és jogi régiségek (Schiller Hermanntól 483—704.) bevezetése (483—502.) az irodalmon, forrásokon kívül a közigazgatás fejlődésére vonatkozó történelmi áttekintést adja. Erre következik a magistratus, ennek jogköre általában, a rendes állandó, változó, rendkívüli hivatalok, a principatus, senatus és a polgárság tárgyalása, mint az államkormányzás kiegészítő részei. A második főszakaszt az igazgatás, a római birodalom szervezete, a pénz- és az igazságügy előadása teszi. A hadi régiségek, szintén Schillertől (705—744.), két pont alatt adják a sereg, hajóhad, szolgálati idő, zsold, szabadságolás, tiszti kar, altisztek, előléptetés, hadmenet, tábor, csata, fegyverzet, hadi szolgálat ismertetését. Ehhez van mellékelve négy tábla, melyeken fegyverzetek, hadi jelek, támadó és védő eszközök metszett ábrái láthatók. Végül a magánrégiségek s műveltségtörténet Voigt Móricztól (745—931.) fejezik be a terjedelmes kötetet. Az irodalmi bevezetés és Róma természetrajzi viszonyai s az ager Romanus után a római nép jellemzése következik, az első részben a VI. évszázig vagyis a tiszta római jelleg megőrzéséig, a másodikban a köztársaság végeig, mikor a görög befolyás érvényesül, s utoljára a harmadikban Diocletianusig, vagyis a provinczializmus felsőségre jutásáig.

Íme a lehető legszárazabb rövidséggel érintett szűkös váza az eddig megjelent hat félkötetnek.

Igaz ugyan, hogy végleges ítéletet csak akkor lehet mondani valamely műről, ha az teljes egészében áll előttünk, ámde a jelen esetben már az eddigelé megjelent hat félkötet is elég bizonyosságot nyújt arra nézve: milyen lesz az egész. Nem lehet megtagadni a bámulatot attól az alapos tudományosságtól, a legtávolabb eső mozzanatokra is kiterjedő éber figyelemtől, gondosságtól, szakavatott kritikától, magyarázatoktól, az örömet egy ilyen minden tekintetben eligazodást nyújtó kézikönyvtől, az elismerést attól a páratlan szorgalomtól, a melyet a német tudományos munkáknál megszoktunk ugyan, de mindezt nagyobb mértékben együtt kevés ilyen irányú műnél találjuk föl általában a világ-irodalom hasonló termékei között. Nem igen van oly kérdése a klasszikus philológiának, melyre nézve e kolossalis műben irányadást nem találunk. A felsorolt irodalom oly részletes és megbízható, hogy nem csak általános, hanem speciális útmutatást is nyújt. Ezekhez járul az a folyamatos, világos stílus, mely nem téved túlságos tudományt fitogtató érthetlenségbe, terjengő semmitmondásokba, hanem a legválasztékosabb próza minden kellékeivel bír.

Mindent egybefoglalva, határozottan merem állítani, hogy a klas-

sikus philologiai irodalom terén évtizedek óta nem lehetett oly minden oldalú megleléssel, örömmel üdvözölni egyetlen nagyobb vállalatot sem, mint a szóban forgót, minél fogva ismételten föl hívom philológusaink figyelmét e nagy jelentőségű műre, a t. szerkesztőség engedelmével föntartva magamnak, hogy alkalmilag az ezután megjelenendő köteteket is bemutatthassam.

(Nagyszeben.)

Dr. BOROS GÁBOR.

Öreg Reinmar dala. (XII. száz.).

Miként a déli nap, oly fennen jár szívem,
Hölgyemnek műve ez, ki holtiglan hivem!
Legyen közel vagy távol,
Kegye megszabadít a búbanat súlyától.

Testem úgy, mint lelkem az övé teljesen,
Éltető erőmet, e szép nőtől nyerem.
Szívem kéjtől repes,
Ha arra gondolok, hozzám ő mily kegyes.

Boldog én, ki benne ily hí kedvest lelék,
Hol ő lakik, hazám nékem is a vidék.
S ha vad tengerre szállna,
Követném őt; szívem holtig sajog utánna.

Teljes üdv éltemben csak általa lett részem,
Javát ha óhajtom, viszont kívánja nékem,
Azóta oly boldog vagyok,
Hogy kegyével engem megajándékozott.

Ezer férfi lelke ha enyém volna mind,
Csak őt szolgálnám én teljes szívem szerint.
Tudom, okot nem ad soha,
Hogy tőle búbanat érhessen valaha.

Ford. KELEMEN BÉLA.

VEGYESEK.

— Az Ariadne-mondáját Keller Ottó, ki 1876-ban az ókori symbolika fejlődéséről tett közzé egy értekezést, sok más görög mondával együtt symbolikusan magyarázza (Neue Jahrb. 1887. 51—52). — A kyklopsok egy kerek szeme homlokuk közepén véleménye szerint attól a kerek lámpától veszi eredetét, melyet a «Geographi Græci Minores» tanúsága szerint az ókori bányászok homlokukhoz kötve hordottak. A Kentaurok Közép-kelet-Európa lovasnépeinek, kik lovaikkal úgyszólván összenőttek, phantasticus kiczifrázása. — Az Argonauták aranygyapja a Kaukasusnak és az Uralnak aranymosóira emlékeztet, kik az aranyat juhbőrrel mossák. A krétai labyrinthos nem egyéb, mint a phœnikok bányája Kréta szigetén; a foglyok és rabok, kik benne dolgoztak, rendszeren tönkre is mentek. Hogy a monda szerint egy félig állat, félig ember-alakú szörny (a Minotauros) ette meg őket: a Moloch istennek Krétán régente dívó tiszteletére vezethető vissza. Ennek a Molochnak volt kénytelen Athen városa hosszú éveken át emberáldozatokat küldeni, míg végre Theseus uralkodása alatt annyira emelkedett, hogy megtagadhatta ezen förtelmes ember-adót. — Theseusnak eredetileg semmi köze a labyrinthoshoz és az Ariadne fonalához. Ez utóbbi ugyanis nem egyéb, mint azon hosszú kötél, melyet a bányászok magukra kötöttek, hogy el ne tévedhessenek a bányának (a labyrinthosnak) tekervényes meneteiben. Ilyen köteleket Makrisi arab író állítása szerint (+ 1442) az egyiptomi smaragdbányákban is használtak.

— A Margites szerzőjének Suidas alapján a káriai Pigrest, az V-ik sz. elején, szokták tartani. Legújabbban Hiller Ede (Neue Jahrb. 1887. p. 19) Bergk nyomán valószínűvé teszi, hogy Suidas állítása a Proklos-féle Homeros-biographia végének félreértéséből keletkezett. Ott ugyanis azt olvassuk, hogy *προστίθεται δ' αὐτῷ καὶ παλινὰ τινα, Μαργίτην, Βατραχομυομαχίαν*, a mihez a velencei (egyedüli kéziratban) ezt a marginalis megjegyzést olvasuk: *οἱ δὲ λέγοναι τῆς ῥήτος (így) τοῦ χαρὸς*. E megjegyzés miniummal van írva, s így valószínűleg már azon példányban is, melyből folyt a velencei codex, és abban is, melyből Suidas merített, a margón volt írva; ez volt oka annak, hogy Suidas a helyett hogy csak a Batrachomyomachiára vonatkoztatta volna, a Margitesre is vonatkoztatta. Így jutott Pigres a Margites szerzőségéhez. — Wassenbergh hypothesis, hogy Pigres csak a jambusokat interpolálta a Margitesbe, egészen alaptalan.

— The Classical Review czímmel indúlt meg f. é. márczius elsejével I. B. Mayor, cambridgei egyetemi tanár és jeles Iuvenalis-kiadó szerkesztése alatt, egy tisztán classica-philologiai havi folyóirat. Míg Németországban hűsznál több ily folyóirat van, melyek közül több hetenkint jelenik meg, addig Angolországban a fönt említett közlőny megjelenéseig gyakran vagy rendszeren megjelenő class. phil. folyóirat nem létezett. A mi e vállalat berendezését illeti, ez rövid czikkeket, könyvismertetéseket, idegen folyóiratok rövid tartalomjegyzéseit és rövidebb híreket (felfedezéseket,

egyetemi hireket, haláleseteket) fog közölni. — Az első, márcziusi füzet tartalma a következő: *Myron's Pristæ* (Murray-tól). A Plinius (XXXIV. 57.) által említett Myron-féle bronzmű «pristæ» annyi mint a «hintázók». — *On some political terms employed in the New Testament* (Hicks-tól). Az új testamentumban előforduló egyes politikai terminusok magyarázata és illusztrációja, korábbi és egykorú feliratokkal. — «*The Greek and Latin Classics and English Literature*» című czikkben Sidgwick azon mód ellen nyilatkozik, a mely szerint Collins az angol nyelvoktatást a class. philológiával szoros kapcsolatba akarja hozni. — *Reviews* (Könyvismertetések). *Jebb*: *Homer: An Introduction to the Iliad and the Odyssey*. — *Paley és Sandys*: *Select orations of Demosthenes*. — *Mayor*: *Thirteen Satires of Juvenal*. — *Jahn-Bücheler* A. Persii D. Junii Juvenalis Sulpiciæ Saturæ. — Vegyesek. *Intelligence* (Egyetemi hírek): Oxfordból és Cambridgeből. — *Nekrologok*. A British Museum 1886-diki gyarapodása. — *Kivonatok folyóiratokból*. *Bibliographia*.

— P. Thewrewk Emil Anakreonjáról Stier G. zerbsti igazgató, Akademiánk kültagja, a brémai «*Neue Philologische Rundschau*»-ban (1887 5. sz.) nagyon elismerő ismertetést közölt. A fordítás és az önálló szöveg-recensio mellett kivált a bevezetés azon részét dicséri, mely azt a hatást tünteti föl, melyet Anakreon a költészetre és a művészetre gyakorolt. — E részt azok is, kik nem tudnak magyarul, nagy haszonnal fogják áttekinthetni.

— Meghaltak: febr. 24. Boroszlóban a szanszkrit nyelv rend. egyetemi tanára *Ad. Fr. Stenzler*, ki 1807-ben szül. Wolgastban Pomerániában; Berlinben, Párisban s Londonban tanult keleti nyelveket s 1833 óta működött a boroszlói egyetemen; számos szanszkrit szöveget adott ki s fordított németre; első rangú szanszkritista volt; — márcz. 2. Tübingában *Gutschmidt Alfréd*, az ókori történet és class. philologia tanára, ki 1831-ben szül. Loschwitzben Drezda mellett, 1863 óta Kielben, 1873 óta Königsbergben, 1876 óta Jenában s 1877 óta Tübingában működött. Leginkább a keletnek ó-kori történetével és e történetnek forrásaival foglalkozott, de kiterjesztette geniális kritikáját, mely nála bámulatos nyelvismereten alapult, a népvándorlás történetének forrásaira, pl. *Jordanes*re, is. Főművei: *Beiträge zur Geschichte des alten Orients* 1858 és 76, két kötet; *De rerum Aegyptiacarum scriptoribus Græcis ante Alexandrum Magnum* (Philologus X.), *Eusebius-tanulmányai* 1868 stb. Kisebb dolgozatainak száma igen nagy, majd mind kiváló értékűek; — márcz. 17. Rostockban a class. philologia rend. egyetemi tanára *Franz Volkmar Fritzsche*, ki 1806-ban szül. Steinbachban, a szász királyságban s leginkább Lukianossal, Aristophanessel, a görög s római színműírókkal s a class. metrikával foglalkozott; nagy tudományú s az ókor egész szellemi világában jártas philologus volt; — márcz. 23. Halléban a germán philologia rend. egyetemi tanára *Julius Zacher*, a jelenkor egyik legtekintélyesebb germanistája, ki 1816-ban szül. Obernigkban Sziléziában s 1854 óta működött a halléi egyetemen (közben 1859—63-ig Königsbergben volt). Irt a német közmondások gyűjteményeiről 1852, Vulfilas írása s a runaírásról 1855, *Pseudokallisthenes* czímmel kitűnő

kutatásokat a Sándor-mondáról 1867, mintaszerű tanulmányt a Genovefa-mondáról 1860 és számos fontos cikket folyóiratokban s gyűjteményes munkákban (péld. Germanien und Germanen az Ersch- és Gruber-féle Encyclopædiában). — 1868 óta adta ki Höpfner Ernővel a Zeitschrift für deutsche Philologie cz. kitünő szakfolyóiratot, mely a philologia tudományos módszerét az újabkori irodalomra is alkalmazza.

— Eötvös Józsefnek «Búcsú» cz. ismeretes költeményének (1836) 3-dik versszakának

Az ég egy kincset ád minden hazának,
S a nemzet híven őrzi birtokát;
Császárról szól a francia fiának,
Büszkén mutatja Róma ő falát,
Hellásznak kincse egy elomló rom:
Tiéd hazám egy szentelt fájdalom —

alap gondolatához v. ö. Börne Lajost, Jean Paul fölött (1825) tartott emlékbeszédében: «Jedem Lande ward für jedes trübe Entbehren irgend eine freundliche Verzeihung. Der Norden ohne Herz hat seine eigene Kraft; der kränkelnde Süden seine goldene Sonne; das finstere Spanien seinen Glauben; die darbenden Franzosen erquickt der spendende Witz, und Englands Nebel verklärt die Freiheit. Wir hatten Jean Paul, und wir haben ihn nicht mehr, und in ihm verloren wir, was wir nur in ihm besaßen: Kraft und Milde und Glauben und heitern Scherz und entfesselte Rede».

— A XVII. századi német színészet legkimagaslóbb alakja Velten János, a legtekintélyesebb társaságnak nagyhírű főnöke, kinek életéről s működéséről azonban eddig igen keveset tudunk s e kevés is nagyrészt alaptalan mende-monda volt. Most Heine Károly egy kis értekezésben (*Johannes Velten. Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Theaters im XVII. Jhdt.* Halle, 1887) szorgalmas levéltári kutatások alapján lényeges pontokban deríti föl e kiváló ember életét és működését.

Velten János 1640. decz. 27. szül. Hallében; 1657-ben a wittenbergai egyetemre ment, hogy theológiát tanuljon, de inkább a széptudományokkal foglalkozott. Innen 1660-ban Lipcsébe ment, hol 1661. január 24. magister és baccalaureus lett. Valószínűen 1665 és 1667 közt lépett a színi pályára, de csak 1678 óta találjuk a 'hires banda' élén, mely akkor már oly tekintélyre jutott volt, hogy II. György János szász fejedelem Veltent az udvarhoz hívta s megengedte neki, hogy Drezdában az 1684-ben épített színházban tartsa előadásait. Együttal a fejedelem 'szász udvari' czímmel ruházta föl Velten társaságát, mely 1684-ben valóságos udvari társasággá lett, évi kétezer tallér fizetéssel, a mi akkor igen nagy pénz volt. Velten különben most is mint régebben sokfelé játszott Németországban, főleg Lipcsében, Frankfurtban (hol az ott időző követek nejeinek kérésére adta meg neki a városi tanács a kért engedélyt) és Hamburgban, mindenütt a legnagyobb sikerrel, majd 1691-ben Berlinben is, hol a színház és egyház közti viszály kitört (megindította a hamburgi lelkész Reiser Ágost, *Theatromania oder die Werke der Finsterniss in denen öffentlichen Schauspielen*, 1681), mert a papság megtagadta Veltentől az úrvacsorát s kiuta-

sította őt a templomból, a miért a brandenburgi fejedelem komolyan megróttta a papságot. Ekkor állt Velten 14 tagból álló társaságával virágzása tetőpontján, melyre gyors bukás következett. Az új százsz fejedelem, IV. György János (1692 óta) csak az operát szerette, s elbocsátotta Velten-t, ki előbb Berlinbe, aztán Hamburgba ment, hol még ez évben meghalt. A papság itt is megtagadta a haldoklótól az úrvacsorát.

Velten repertoirja (eddig ismereteink szerint) 87 darabból állt; ezek közt 15 angol, 12 német, 18 holland, 18 francia, 2 olasz és 1 spanyol darab; 20 darabnak eredete ismeretlen, egy bohózat mindenféle jelenetekből volt összealkotva.

Eddig azt állították s majd minden irodalomtörténetben az olvasható, hogy Velten a „Haupt- und Staats-Aktiók“ (zajos és véres történeti darabok) megalapítója. Repertoirja alaposan megczáfolja e hagyományos nézetet, hisz darabjai közt egyetlenegy ily színmű sincsen. Mások azt állították, hogy Velten az olasz drámát honosította meg Németországban. Ez állítás is téves, mert összes darabjai közt csak két olasz van, s ezek már Velten előtt is adtak. Velten jelentősége másutt keresendő, még pedig a következő reformokban: 1. a korabeli német repertoir bibliai, legendai, novellistikus tárgyú darabokból s az angol komédiások színműveiből állott, melyekhez a 30 éves háború óta olasz és spanyol darabok járultak; a német irodalom darabjai (a tudós drámák) nem jutottak színre. Velten kezdetben szintén ez irány híve, de utóbb lényegesen más irányt vesz: színre hoz német tudós drámákat is, és meghonosítja a *francia klasszikus drámát Németországban*. Velten előadott Molièretől 10, Corneille Pétertől 3, Scarrontól 2, Corneille Tamástól, Desmaretstől és Girardintól 1—1, összesen 18 francia darabot (de az 1694-iki Molière-fordítás, melyet sokan neki tulajdonítottak, nem az ő műve). A francia dráma kedvéért feláldozta a bibliai drámát és a dramatizált regényt, melyek az ő korában uralkodtak a színen s melyeket ő utóbb teljesen elejtett. — 2. *A nőszerepeket kivétel nélkül nőkkel adatta*, a mi előtte csak kivételesen történt. — 3. *Átalakította a színpadot*, mely előtte, mint Shakespeare idejében, egy emelvényből állott, mely körül három oldalt a nézők voltak. Velten behozta a mai színpadot, mely teljes hosszában elfoglalja a színháznak egy részét s egészen el van választva a nézőktől. — E reformok tudatos törekvés eredményei s átalakították az egész német színügyet. Világos, hogy Velten főleg a francia klasszikus dráma átültetésével Gottschednek közvetlen előzője, közvetve pedig a modern német színház megalapítója.

— Francia színészek Németországban. Ismeretes dolog, hogy a francia műveltség a 30 éves háború óta mindjobban hódít Németországban. Fontos szerepet játszottak e tekintetben, mire eddig nem voltak kellő figyelemmel, a francia színtársulatok is, melyek a XVI. század vége óta mind sűrűbben látogatnak el Németországba. Trautmann Károly összeállítása szerint (Archiv für Literaturgeschichte XV, 162. l.) játszottak francia társaságok 1583 vagy 1586 óta M. Frankfurtban, 1604. Baselben, 1613. Regensburgban, Augsburgban s Stuttgartban, 1627. Kölnben, 1630. Drezdában, 1697. Strassburgban, 1718. Prágában, 1734. Bernben, 1741. Hamburgban.

(A fenti évszámok a társaságok *első* felléptének éve, mire aztán ismételve eljöttek.) — Majd létrejönnek a francia udvari színházak: 1665 Hannovera, 1671 München, 1699 Drezda, 1706 Berlin, 1708 Schwerin, 1720 körül Kassel és Stuttgart, 1724 Mannheim, 1752 Bécs. — E társaságok, melyeknek működése talán Velten Jánosra is befolyással volt, idővel kiszorították az angol komédiásokat és diadalra juttatták a francia ízlést a német színház és drámai költészet terén.

— Reinmar v. Hagenau egyik versszakáról kimutatja Schultz Oszkár (Hauptföle Zts. XXXI, 185. l.), hogy az Auboin de Sezane francia trouvèrenek egyik versszaka után készült. — A francia lyra befolyása a németre tehát már Walthernek e mesterével veszi kezdetét, mit egészen a legújabb időkig tagadtak. Auboin kérdéses dalát 1181 és 1186 közt írta.

— Az ófelnémet verses zsoltárfordításnak, melyből két darab maradt fenn (Müllenhoff-Scherer Denkmäler 20—24. l.), szerzőjéről eddig semmit sem tudtunk. Most Bächtold (Zeitschrift, XXXI, 197. l.) valószínűvé teszi, hogy e fordítás Notker Balbulus híres st.-galleni szerzetes műve. — Ugyane Notkerről nem rég kimutatták, hogy a *Gesta Karoli magni* című pompás krónikának (MGH. II. 726) szintén ő a szerzője (mit különben már Goldast a XVII. és Basnage már a XVIII. században sejtettek).

— A Kudrun-eposzról valószínűvé teszi Müller Richard (Zeitschrift XXXI, 82. l.), hogy Alsó-Ausztriában keletkezett (így Heinrich G. is, Német Irod. tört. I, 301), míg eddig rendesen azt tartották, hogy az eposz hazája a bajor föld.

— Lessing két költeményének forrásai. 'Das Muster der Ehen' nem (mint E. Schmidt, Lessing I, 94 állítja) Gellert egy meséjének átdolgozása, hanem Pope 'On a certain lady at court' cz. költeményének majdnem pontos fordítása; — 'Der Eremit' nem származik Lafontaineből (mint E. Schmidt I, 91 mondja), hanem Poggio 'Eremita' cz. prózai elbeszélésének verses feldolgozása (Zeitschrift, p. 104).

KÖNYVÉSZET.

Arany János hátrahagyott iratai és levelezése. 1—3. füzet. Budapest. Ráth, 1887. egy füzet 40 kr.

Beöthy Zsolt, A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése II. köt. Kisfaludy Károlytól mostanig. 4. jav. és bőv. kiadás. Budapest, Athenæum, 1887. (8-r. 391 l.) 2 frt. 50 kr.

Budenz József, Emlékbeszéd Benfey Tivadar, a m. t. Akadémia külső tagja felett. Budapest, Akadémia, 1887 (8-r. 18 l.) 10 kr.

Dessewffy Aurél, gr. Összes művei. Sajtó alá rendezte, életrajzzal s jegyzetekkel kísérte Ferenczy József. Budapest, 1887. Méhner. (8-r. LIII. 450 l.) 4 frt.

Erdélyi Pál. A XVI. és XVII. századi magyar históriás énekek. Budapest, 1887. (8-r. 62 l.) Bölcsészettudori értekezés.

Hénap Tamás, Kőszegi Rájnis József. Irodalomtörténeti tanulmány. Veszprém, 1887. (8-r. 70 l.). Bölcsészettudori értekezés.

Hoffmann Mor, Vázlatok és tanulmányok az irodalom, élet és nevelés köréből. Nagy-Kanizsa, 1887. (8-r. 302 l.) *Tartalom*: Az emberiség problémái a költészet tükrében. — A regény és annak viszonya a társadalomhoz. — A népszinmű. Szigligeti Ede emlékére. — A szabadság és a költészet, különös tekintettel Petőfi szabadságköltészetére. — Arany János Toldi I. része. — Goethe Hermann és Dorothea. — A kisdednevelés. — Az iskolai takarékpénztárakról. — A nőnevelésről. — A szellemi koraérettség. — Az izlésről. — Lessing. Írói élet és jellemrajz.

Ipolyi Arnold, Alsó-sztrégovai és rimai Rimay János államiratai és levelezése. A M. T. Akadémia tört. bizottságának megbízásából. Budapest, 1887. Akadémia. (n. 8-r. XII, 422 l.). Ára 2 frt 50 kr.

Joannovics György, Szőrendi tanulmányok. I. rész. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, XIII. köt. 10. sz.) Budapest, Athenæum, 1887. (8-r. 50 l.) 30 kr.

Kiadványai, Az erdélyi muzeum-egylet bölcsélet-, nyelv- és történelemtudományi szakosztályának. — Kolozsvár 1887, IV. kötet. 1. füzet, 1—72. l. — *Tartalom*: Finály Henrik, A magyar nyelv rendszere. — Széchy Károly, Döbrentei Gábor mint nevelő. — Szakosztályi értesítő.

Nevy László, Az erdélyi magyar nemzeti irodalom történetének vázlata 4. átdolg. kiadás. Budapest, Eggenberger, 1887. (8-r. 128 l.)

B. Podmaniczky Frigyes, Napló-töredékek 1824—1886. Első kötet: 1824—1844. Budapest, 1887, Grill. (8-r. 352 l.) Ára 3 frt.

Rényi Rezső, Itália költészete a középkorban. A M. T. Akadémia által segélyezett kiadás. Budapest, 1887. Aigner (8-r. 346 l.). Ára 2 frt. 40.

Révay Ferencz, Magyar olvasókönyv felsőbb leányiskolák és egyéb hasonló célú intézetek I. osztálya számára. Budapest, 1887. Kókai (8-r. 228. l.) 1 frt 20 kr.

Szvorényi József, Emlékbeszéd Tárkányi Béla József a m. t. Akadémia tiszteleti tagja fölött. Budapest, 1887 Akadémia. (8-r. 47 l.) 30 kr.

Takács István, Válasz Szarvas Gábor úrnak azon bírálatára, melyet Takács Istvánnak «Nyelvünk ik-es igéi és a Révai szabálya» cz. munkájáról közölt a «Magyar Nyelvőr» 1887. évi márcziusi füzetében. Budapest, 1887, Hornyánszky. (N. 8-r. 12 l.) Ára 15 kr.

Várfalvi (Veiszbarth) Károly, Horváth Cyrill mint költő. Budapest, Aigner 1886. (8-r. 58 l.). Külön-nyomat a Figyelőből.

Vadnai Károly, Emlékbeszéd Frankenburg Adolf a m. t. Akadémia levelező tagja fölött. Budapest, Akadémia, 1887. (8-r. 26 l.) 20 kr.

Gebhardi Walter, *Ein aesthetischer Kommentar zu den lyrischen Dichtungen des Horaz*. Essays von W. G. (Paderborn u. Münster. 1885. F. Schöningh. VIII. é. 336 l. Ára 4 mk.) — Áradozó lelkesedéstől és bámulattól eltelve a római költő iránt, könnyű stílusban, de mélyebb fel fogás és szellemesség híján írt munkája a fiatal szerzőnek. Bár kevesebbet ad, mint a mennyit a cím után várni lehetne, mégis ajánlható mindazoknak, kik a gymnasiumi tanulóifjúsággal jobban megértetni kívánják Horatint. Az egyes essaykhoz többnyire a Bürger- és Günther-féle rimes fordítások vannak mellékelve.

Heldenbuch, das deutsche. Auswahl mit verbindender Erzählung von Emil Henriici. Berlin & Stuttgart, é. n. (1886.) Speman, 306 l. 2 mk. 50. — A német hősmonda elbeszélése a nagy közönség számára, közbeszótt (de egyszersmind lefordított) szöveg-mutatványokkal. A 32 lapra terjedő bevezetés tájékoztat az egyes művek keletkezéséről s tartalmáról. A kivonatolt és ismertetett költemények mind a Detre-monda körébe tartoznak.

Hertz Martin, Opuscula Gelliana lateinisch und deutsch. Berlin. Hertz 1886. VIII és 220 l. N. 8-r. Ára 7 m. — E kötet, mely Hertznek Gelliusra vonatkozó régiebb és már csak nehezen kapható értekezéseinek gyűjteménye épen nem vagy csak kevésbé módosított alakban, mintegy pótlék a Hertz-féle nagy Gellius-kiadás apparatus criticusához. Tartalma: 1. *Vindiciæ Gellianæ*; 2. *Ramentorum Gellianorum Mantissa I. és Mantissa II.*; 3. *Gellius und Nonius Marcellus*; 4. *Gellius und Ammianus Marcellinus*; 5. *Kritische Miscellen.*

Kalkmann A., Pausanias der Perieget. Untersuchungen über seine Schriftstellerei und seine Quellen. Berlin. Reimer, 1886. VII. és 295 l. N. 8-r. Ára 8 m. — K. azok közé tartozik, kik Pausaniasban adatait második és harmadik kézből merítő szemtelen compilatort látnak ott is, hol saját tapasztalataira, autopsiájára és első rangú forrásokra hivatkozik. Összeállítja mindazt, a mit eddig különböző helyeken Paus. forrásaira nézve megállapítottak, végre maga is iparkodik több ily forrást kimutatni. Ez utóbbi többnyire kevésbé sikerül neki.

Knaack Georgius, Quaestiones Phaethontea. Berlin. 1886. IV és 82 l. N. 8-r. Ára 2 m. (A Kiessling és Wilamowitz-Moellendorf szerkesztette *Philologische Untersuchungen* 8-ik füzete.) — Ezen mythostörténelmi értekezés, mely szerzőjének nagy olvasottságáról és éles kombináló telettségéről tanuskodik, a Phaethon-monda fejlődésének egyes phasisait fejtegeti. A mythosnak Euripides-féle variánsát Wilamowitz-Moellendorf nyomán ismerteti, de a Hesiodosnál és azon ismeretlen alexandriai költőnél olvasható varianst, melyet Ovidius a *Metamorphoses*ban, Nonnos és Lukianos utánóztak, egészen a maga erejéből iparkodik rekonstruálni.

Kurtz Eduard, Die Sprichwörterammlung des Maximus Planudes erläutert von E. K. Leipzig. Neumann. 1886. 47 l. Nr. 8-r. Ára 1 m. 50. — A Maximus Planudes ismeretes byzantin író által egy régiebb, itt-ott verses gyűjteményből kiválasztott 275 közmondásnak fordítása és magyarázata, melyben kivált a görögökből és más nyelvekből vett »párhuzamos idézetek» érdekesek. Feltűnő mily gyakran találjuk a Planudes mondásainak mását orosz közmondásokban.

Löwner H., Populäre Aufsätze aus dem classischen Alterthum. Prag. Dominicus. 1886. 43 l. 8°. — Főületesen kidolgozott és rosszul írt »essayk» a nők életéről és ruházatáról, a nevelésről, a rabszolgaságról az ókorban; továbbá a Petronius-féle »cena Trimalchionis»-nak hibás kivonata ily cím alatt: »Aus dem Privatleben der römischen Kaiserzeit».

Luciferi Calaritani opuscula. Recensuit et commentario critico instruxit Guilelmus Hartel. Vindobonæ. Gerold. 1886. A bécsi Akadémia által kiadott »Corpus scriptorum ecclesiasticorum» 14-ik kötete. Lucifer cagliari-i püspöknek, a katholicismus lelkes előharczosának az arianus Constantius császárral szemben, iratait foglalja magában, kinek theologiai álláspontját legújában Krüger Gusztáv »Lucifer, Bischof von Calaris und das Schisma der Luciferianer» című dolgozatában (Leipzig. Breitkopf und Härtel. VI. és 130 l. N. 8-r. Ára 2 m. 40) tüntette fel. Iratai leginkább a nyelvészre nézve fontosak, a mennyiben itt találjuk leghívebben visszatükrözve a negyedik századbeli latin népi nyelvet s az »Itália»-ból is becses maradványokra akadunk bennök. Maga a kiadás mintaszerű. Lucifer nyelvzetének sajátosságai a terjedelmes indexben vannak, ha nem is teljesen, összeállítva, systematikus ismertetésüket Hartel a Wölflin-féle »Archiv für lateinische Lexikographie» 3-ik kötetének első füzetében adta.

Martialis Epigrammaton libri. Recognovit Walther Gilbert. Leipzig, 1886. Teubner. XXXIV és 407 l. Ára 2 m. 40. — Helyes kézirati alapon felépített mintaszerű szövegkiadás, mely mellett a Bibliotheca Teubneriana előbbeni Martialis-kiadása, a Schneidewin-féle, elvesztette minden értékét.

Martialis epigrammaton libri, mit erklärenden Anmerkungen von

Ludwig Friedländer. Leipzig, 1886. S. Hirzel. I. köt. 524 l. II. köt. 546 l. 8°. Ára 18 m. — Az előbbeni kiadásnál valamivel később jelent meg. Szintén mintaszerű kiadás, mely azonban egészen más czélokot követ. A Gilberté pusztá szövegkiadás, a Friedländerében, melynek szövege nagyjában egyezik amazéval, bár terjedelmesebb apparatus criticus alapján készült, a főszű a bevezetésekre (Martialis élete és művei, metricája, költeményeinek chronologiája, szövegének hagyományozása, a M.-irodalom) és a rövid, de magvas magyarázó jegyzetekre van fektetve. Martialis hivatottabb magyarázóját, mint a «Sittengeschichte Rom's» szerzőjét képzelni sem lehetett volna. Munkája az első minden tekintetben sikerült kísérlet e téren, mely mellett a Lemaire (1823) és Weidner (1873) művei számba se jönnek többé.

Meyer Gustav, Griechische Grammatik. 2. Aufl. Leipzig. Breitkopf und Härtel. 1886. XXXVI és 552 l. N. 8-r. Ára 11 m. — A görög hang- és alaktannak legjobb és legkimerítőbb előadása, melylyel bírnunk. Második kiadása, melyben a legújabb irodalom és az újabb epigraphiai leletek pontosan fel vannak használva, az első kiadás több tévedése helyre van ütve és a mely hasznavehető indexxel van ellátva, 82 oldallal nagyobb az elsőnél. Az ékezettanról, mely e kiadásban sincs tárgyalva, M. külön pöt-füzetben szándékozik értekezni.

Michelis Fr., Aristotelis περί ἐμπειρίας librum pro restituendo totius philosophiae fundamento interpretatus est Fr. M. Heidelberg. Weiss. 1886. 84 l. N. 8-r. Ára 2 m. 40. — Aristoteles *περί ἐμπειρίας* című iratát Arist. valódi, az Analytika és a Topika előtt írt, művének tartja, mely a Platon-féle Sophistesnek a *λόγος, διάνοια, δόξα* és *φαντασία*-ról szóló fejtegetéseinek félreértésén (p. 261 C. 264 B) alapul. Az ezáltal a bölcsészetbe került hibákat M. egy szorosabban bölcsészeti munkában akarta kimutatni, de ennek megírásában meggátolta a halál.

Quintiliani Institutionis Oratoriae libri duodecim. Edidit Ferd. Meister. Vol. I. lib. I—VI. Leipzig, 1886. S. Freytag. X és 289 l. Ára 1 m. 20. — A kéziratok pontos felhasználásával készült kiadás, melynek szövege régibb és újabb szerencsés emendatiók tapintatos fölvétele által olvashatóvá van téve.

NYILT TÉR.*)

Néhány szó Balassa József cikkére.

Régi dolog s nagyon érthető, hogy feljajdúl az olyan, a kinek eleve-nére tapintottak. Épen nem lepett hát meg, midőn a Philologiai Közlöny ez évi áprilisi füzetében Balassa Józsefnek azon megjegyzéseire akadtam, melyeket a Phonetikáját megbírló cikkem ellen írt. Hogy kritikám nem volt neki ínyére, nagyon természetesnek találtam. Csakhogy B. fojtott haragjában szeretne engem eperszembe vágni, s nem csupán fogalomhiánynyal és tudatlansággal vádol — legyen neki az ő hite szerint, — hanem azonfelül még durvaságot sem állal elkövetni, a mennyiben tárgyi-lagos hangú és csupa érvekkel fölfegyverzett bírálatomat rosszakarat szü-löttének nevezi, sőt — a «Nyilt tér» szabadalmával élve — egyik szigorú,

*) E rovat tartalmáról nem vállalunk felelősséget.

Szerk.

de nem alaptalan állításomért illetén sértő kifejezéssel illet: «ezt is csak rossz lelke sugta neki».

A tudatlanság vádját szó nélkül hagytam volna; a ki ilyen fegyverhez kapkod, annak már fogytán a szénája. Egyáltalán nem reflektáltam volna B. cikkére; de hogy valaki csupán azért, mivel művét bár szigorúan, de igazságosan ítélték meg, *rosszlelkűséget* vessen bírálója szemére, ez olyan eljárás, a mely az irodalmi tisztesség határait túllépi. Ugyan miért vezette volna rosszakarat tollamat? N'y a pas de quoi! B. urat nincs szerencsém közelebből ismerni; sem irodalmi téren nem álltunk egymásnak útjában, sem pedig szorosabb társadalmi kötelék vagy irigységet keltő viszony nincs köztünk. B. polemizáló modorát tudva sem akarnám utánozni, így tehát a rosszlelkűségre vonatkozó sértő vádját egyszerűen csak visszatütem.

A mi pedig B. ellenvetéseit illeti, arra csak néhány megjegyzést. — B. megró azért, hogy a phonetikája feladatával nem voltam tisztában s fejemre akar czitálni a Nyelvörből. Erre csupán az a rövid feleletem, hogy én nem a Nyelvörbeli cikkét, hanem műve előszavát s magát a munkát tekintettem bírálatomban. Már pedig B. saját szavai szerint rendszeresebb akar lenni a hangok kapcsolatáról szóló tanban, mint akár Sievers, akár Sweet; meg akarja orvosolni mindkettőnek közös tévedéseit, sőt műve folytatában több helyütt czáfolja őket és lényeges dolgokban tér el forrás-műveitől, a mint ezt bírálatomban világosan kimutattam. Ily esetben igenis joga van a bírálónak a phonetikai általános rendszerről is szólni, s én nem jártam el igazságtalanul, midőn megróttam többi közt, a mit különben Schuchardt ellenvetésére most maga B. is elismer, hogy hangosztályozása (zöngé, zöngés és zöngé nélküli h.) tarthatatlan, rendszere tehát alapjában elhibázott. — Egyébiránt biztosíthatom Balassát, hogy ha művét jónak és célját elértnek tartja, tőlem ugyan nyughatik babérjain, s ha munkájának van rá képessége, hasson termékenyítőleg ne csak Itáliában, hanem Cserkesz hazában s akár túl az óperencián is.

Pannonhalmán, 1887. április havában.

Dr. ZOLTVÁNY L. IRÉN.*)

Egy pár észrevétel Simonyi Zs. úrnak az ikes igékről szóló cikkére.

Simonyi úr egyetért velem arra nézve, hogy az ikes igék ragozását az *ik*-re alapítani nem lehet, mert különben nem javasolná azt, hogy bizzuk minden írónak saját tetszésére, hogy valamely ikes igét így vagy úgy ragozzon, s ez egyetértésünket öröndetes tudomásul veszem; eltérünk azonban egymástól abban, hogy ő szerinte az ikes igék ragozásában még most rendet csinálni nem lehet, én szerintem pedig *most is* lehet.

Értsük meg előbb, hogy miből áll a rendcsinálás. Én a «*Nyelvünk*

*) Ezzel ez ügyet részünkről elintézettnek tekintjük.

Szerk.

ikes igéi és a Révai szabálya» cz. munkámban erre nézve azt a javaslatot tettem, hogy az *ik* helyett fektessük a vegyes ragozást az *ik*-et megelőző egy bizonyos képzőre, s hogy e képzőket a M. T. Akadémia állapítsa meg. Midőn e munkám írásához fogtam, azt a kérdést tettem fel magamnak, hogy vajon nem volna-e helyesebb a vegyes ragozást, a képző tekintetbe vétele nélkül, magára az igetőre (mint *szik*-ban *iz*, *munkálkodik*-ban *munkálkod*) alapítani, s azon meggyőződésre jutottam, hogy sz esetben minden egyes *ikes* igéről constatalnunk kellene, hogy azt az összes magyarságnak *többsége* vegyesen ragozza-e vagy nem vegyesen, s ennek constatálása után az illető *ikes* igének miképen ragozása iránt határozatot hozni; meggyőződtem egyuttal arról is, hogy ez a constatálás a lehetetlenséggel volna határos, a mennyiben igen sok magyar-lakta falu- és városból a megfigyelésre felhívottak (teszem: a lelkész, a bíró és a jegyző) ilyen forma jelentéssel küldenék vissza az *ikes* igék lajstromát: nálunk a többség így mondja: *alszom*, de már ezt: ha a beteg *aludnék*, csak kevesen mondják; nálunk így mondják: *lakják jól*, de nem mondják *jól lakok*. (Magyar Nyelvészet VI. 235. Háromszéki nyelvjárás.) Nincs e szerint más mód, mint a vegyes ragozást, ha tisztába akarunk vele jönni, az *ik*-et megelőző képzőre alapítani, úgy azonban, hogy amaz elv ellen, mely szerint a *nyelvtan nem ura, hanem szolgálja a nyelvnek*, ne vétsünk.

Ez elv szem előtt tartása, értsük meg jól, nem azt teszi, mintha e miatt nem volna szabadságunk akár több, akár kevesebb képzőt kiválasztani; s nem azt teszi, mintha egyik-másik, képzővel bíró, *ikes* igéről előbb constatalnunk kellene, hogy azt a magyarság többsége a vegyes ragozás szerint használja, hanem csak azt teszi, hogy egy bizonyos *ikes* igét ne ragozzunk a nyelvérzékét sértő módon, vagyis ne ragozzunk úgy, a mint azt *senki* nem ragozza. Ne írjunk tehát így: *romlom*, *romlol* (l képzős); jól *bánom* velök, jól *bánol* velök (képző nélküli).

Azt mondtam, hogy szabadságunkban áll több vagy kevesebb képzőt kiválasztani. Szabadságunkban áll pedig azért, mert a mai nyelvszokás az *ikes* igék vegyes ragozásában semmiféle vezérelvet nem követ. Kérdem tehát, hogy a midőn azt tapasztaljuk, hogy majdnem minden magyar így beszél: azért teszi ő azt, csak hogy *tessek-lis-ék*, (*lútszik*, *tetszik*, *sz* képzősök), s ha azt tapasztaljuk, hogy egyik ember így mondja: *gondolkozok*, másik pedig *gondolkozom*, egyik *kinyujtódzom*, másik *kinyujtódzok* (*dz* képző), egyik *törődöl* másik *törődsz* (*öd* képző), egyik *haragszok*, másik *haragszom*, (*sz* képző): vajon vét-e a M. T. Akadémia (a képzők kiválasztása az ő feladata lévén) a mai nyelvszokás ellen, illetve ferdeséget szentesít-e, ha azt mondja: én a kiadványaimban mától fogva a *gondolkozik*, *kinyujtódzik*, *törődik* igéket a vegyes ragozás szerint fogom ragozni.)*

*) Simonyi úr a *törődik* igéről azt mondja (394. l.): «Takács szerint a *törődök*, *törődsz*, *törődjek*, stb. alakokat ki kellene zárnunk az irodalomból; pedig ezek országsszerte el vannak terjedve», de már a 397. l. így szól: «Arról azt sincs, hogy nem *törődöm vele*, ne *törődjek vele*-féle alakokat a nyelvtan *egyszerre*, hibásaknak valljon.» Én, a ki azt mondom, hogy

De hogyan is lehetne azt állítani, hogy e választás által a nyelvszokás ellen vétene az Akadémia akkor, a mikor praecedensre is hivatkozhatik. Tudjuk ugyanis, hogy még mielőtt a M. Tudós Társaság felállott, az összes magyar írók a *menjék és menjen, adjék és adjon, hozzék és hozzon* stb. alakok közül, mind a mellett, hogy az előbbiek nagyon elvannak terjedve, s így éppen nem provinczialismusok, közül-akaratul az utóbbiakat *választották*. Tudjuk azt is, hogy a Révai paradigmája nyomán a M. Tudós Társaság elfogadta a *látók és látók, (kérdők és kérők)* alakokat, s mind a mellett, hogy ezek valódi provinczialismusok, a M. T. Társaság példájára, most már az írók mindnyájan használják a *látók-kérők és látók-kérők* *) alakokat.

Magától értődik továbbá, hogy azon ikes igéket, melyekben az *ik-et* képző nem előzi meg, nem kell a vegyes ragozás szerint ragozni. Így tehát, ha *senkitől* nem hallunk efféléket: jól *bánom, bánol*; ha a dinnyém *megérnek*; illem hozzád, *illel* hozzám; s ha azt tudjuk, hogy egyik ember így mondja: *lakom*, másik *lakok*, egyik *fázom*, másik *fázok* stb. vajon vétünk-e a nyelvszokás ellen, illetve ferdeségeknél tárunk-e kaput, ha a képző nélküli ikeseket az iktelen ragozás szerint írjuk.

A fentebbiekben, úgy hiszem, kimutattam, hogy nem áll semmi útjába annak, hogy az Akadémia által megállapítandó képzők alapján az ikes igék ragozásával már most tisztába jöjjünk. Áttérek tehát Simonyi úr azon tanácsának méltatására, mely szerint ragozza az ikes igéket minden író saját tetszése szerint, s ily módon — a mint ő hiszi — egy-két emberöltő múlva, az ikes igék ragozásában a legszebb rend és egyöntetűség fog előállni (398. l.). Nézzük tehát, hogy miképen érvényesül majd a gyakorlatban a Simonyi úr engedte szabadság, s hogy egy-két emberöltő múlva lehet-e reményünk az egyöntetűséghez, elérkezik-e az egy akol és egy pásztor világa.

Tegyük fel, hogy minden író, illetve szerkesztő, és minden nyelvtan-író, ha bár «az ikes igéknek kétféle ragozásában teljes szabadság van neki engedve» (398. l.), mégis, mint okos emberhez illik, bizonyos elvet fog követni, például némelyek a Szarvas G. 1874-ki tanát (eltörlése a vegyes ragozásnak), mások Joannovicsét (mérséklése a vegyes ragozásnak), mások megint az enyémet (bizonyos képzőkre alapítása a vegyes ragozásnak)

lehetőleg kevés képzőt kell kiválasztani, bizonyosan nem *bánom*, ha az Akadémia Simonyi urnak nem a 397., hanem a 394. l. mondott véleményét teszi magáévá, s így a képzők közül nemcsak az *öd*, hanem a megfelelő *öd (elkötrődik)* képzőt is kihagyja.

*) Óhajtható, hogy a vidéki nyelvjárásokat jobban kiaknázzuk, mint tettük eddig. Miért ne vehetnők át pl. a palócz nyelvjárásból a *tanítottam, tanítottál, tanítottunk, tanítottatok, tanítottak és tanítottad, tanította, tanítottuk, tanítottátok, tanították*, (éppen így a felhangúakban: *meríttem, segíttem* stb.), valamint az *üttem, süttem, juttam, juttam* stb. alakokat); miért írjuk hát: *tanítottattok, segítettetek, ültöttünk, futottatok, jutottál* stb. A nyelvjárásokban nagy kincs rejlik, csak mernünk kell felhasználni. Alig kételkedhetünk arról, hogy ha Révai felveszi a paradigmáiban a *tanítottam, futtam*-féle alakokat, már rég óta nem íránk oly tömördek *t-t*.

fogadják el, míg mások, végül, magok csinálnak magoknak szabályt, némelyek pl. csak az egy tagú ikes igéket, mint *kés-ik*, ragozván iktelenül, mások mind az egy mind a két tagúakat, mint *kinlódik* s így tovább. Tegyük fel már most, hogy egy író hoz egy cikket a *Phil. Közlöny* számára, mely, teszem, Joannovicset követi, s a cikk elején a szerkesztő mindjárt e szókra bukkan: *esne, romlana*. Mit fog mondani a szerzőnek? azt, hogy az ő elve szerint a *romlana* jó, de az *esne* rossz; vigye tehát a cikket ez s ez szerkesztőséghez, a hol a Takács tana van elfogadva (*romlik* l képzős, *esik* képzőtlen). Egy másik író megy az Ország-Világ szerkesztőségébe. a hol a Sz. tana van elfogadva, s a szerkesztő mindjárt e mondatra bukkan: *tessen* ibolyát venni. Mit fog tehát tenni? — megveregeti a ezikkiró vállát, s megdicséri, hogy egészen az ő elve szerint ragozza a *tetszik* igét.

Ugyanily felekezeteket fognak képezni a nyelvtan-írók, mert ők is fel akarják használni a *szabad a vásár-t*. Böven módunkban lesz tehát a különféle rendszerű nyelvtanokból a vegyes ragozásnak mindenféle rendszerével megismerkedni. Nyelvtanról lévén szó, csak azt szeretném tudni, hogy Simonyi úr, nyelvtan-író léte, hogyan fogja Nyelvtanának legközelebbi kiadásában az ikes *igék kétféle ragozását* tanítani, különösen pedig azt, hogy a *törődik* igének vegyes ragozását már a legközelebbi kiadásban csakugyan nem fogja-e *egyszerre* hibásnak vallani, vagy pedig csak lassanként, azaz a 4-ik kiadásban még *törödöm, törödsz*, az 5-ik kiadásban már *törödök, törödsz*, de *törödném*, a 6-ik kiadásban már *törödök, törödsz, törödnék (én)* stb. fog lenni. Hiszi-e ezek után valaki, hiszi-e maga S. úr, hogy «egy vagy két emberöltő mulva a *legszebb rend és egyöntetűség* fog előállani?» (398. l.) Én ezt még abban az esetben se hiszem, ha egy oly nagy hírnek örvendő író, mint Jókai, vagy Szász Károly, egyik vagy másik vegyes ragozási rendszert elfogadván, az ikes igéket következetesen a szerint ragozná; nem hiszem pedig azért, mert a többi írók, minden tiszteletük mellett is a nagyhirű író iránt, az ő példáját csak akkor követnék, ha a m. nyelvtudomány terén már most egyedül illetékes bíró, a M. T. Akadémia, a választott ragozási rendszert szentesítné.

Mit gondol S. úr? mi történt volna az esetben, ha a XVII. században, a midőn a francia Akadémia a nyelv szabályainak megállapításához fogott, valaki a francia Akadémiának 1637-ben Richelieu bíboros elsőzete alatt tartott első ülésén ily figyelmeztetést adott volna: Úgy hallom, hogy ti, tudós férfiak, azt akarjátok megállapítani, hogy írjuk így *nous mangeons*, (mi eszünk), hogy írjuk így: je me *suis* *trompée* (csalatkoztam — nő), nous *sommes* *trompés* (csalatkoztunk — férfiak), hogy írjuk így: *si* tu le *savais* (ha te azt tudnád) stb., de figyelmeztetlek benneteket, hogy a népességnek 80%-a ezeket így mondja: je *mangeons* (én eszünk), je *m'ai* *trompée* (a visszaható igét az összetett időkben nem *être*, hanem *avoir* segédigével); *si* tu le *saurais* (a *si* után is csak a feltételes jelen idővel);*)

*) A ki olvasott népies nyelven írt francia műveket, vagy hosszabb ideig lakott Franciaországban, tudni fogja, hogy ő is ugyanazt mondta volna a tudós uraknak, ha azon korban él, s hogy azon francia valakinek,

stb. azt tanácsolom tehát, hogy ne erőszakoljátok a nyelvet, hanem hagyjátok minden írónak *szabad tetzésére*, hogy *je mangeons-t*, vagy *nous mangeons-t* stb., stb. írjon, mert én bizonyos vagyok benne, hogy ily módon egy vagy két emberöltő múlva a legszebb rend és egyöntetűség fog előállni. Minden bizonynyal a történt volna, hogy a figyelmeztetést a tudós urak megköszönik, de figyelembe nem veszik. És vajon mondja-e most valaki, hogy azok a tudós férfiak a köz nyelvet erőszakolták, sőt nem büszke-e minden francia arra, hogy az irodalmi nyelv szabályainak akkor történt megállapítása folytán, a francia nyelv már régen a diplomacia nyelvévé lett.

Kell, sőt okvetetlenül szükséges tehát, hogy a mi Akadémiánk is, a francia Akadémia példájára, vegye át az őt illető vezér szerepet, ragadja kezébe a világító szövétneket, hogy ne legyenek kénytelenek írónk és nyelvtan-írónk kiszámíthatatlan hosszú ideig a sötétben botorkálni. Várják ezt az Akadémiától velem együtt mind azok, a kik munkám felől, különösen pedig azon javaslatomról, hogy az ikes igék ragozását a képzőre fektessük, szép elismeréssel nyilatkoztak, s mi bizton reméljük, hogy a M. T. Akadémia döntő szavát a fenforgó ügyben annál inkább fogja hallatni, mert semmi se áll útjában annak, hogy teljes biztossággal határozhasson; s mert különben, már pusztá létezésével (szabatosabban: Nyelv- és széptudományi osztálya nyelvtudományi felének létezésével) akadályozná az ügy rendbehozatalát, a mennyiben, ha az Akadémia nem létezne, az írók és nyelvtanírók egy Jókai vagy egy Szász K. fajta nagyhirű és termékeny írónak példaadását 5—6 év múlva, vagy ha a kitűnő író napi lapot szerkesztene, 2—3 év múlva is, kétség nélkül követné.

Ennyit S. úrnak az ügy érdemére nézve: hátra van csak, hogy egyes észrevételeire is, melyek az ügyet közelebből vagy távolabbról érintik, reflectáljak.

1. Azt mondja S. úr (376. l.), hogy Joannovics is, én is, csak faragtuk a *kijátsz*, *beisz* stb. alakokat, holott azok a köz nyelvszokással ellenkeznek. Én pedig azt mondom, hogy Joannovicscsal össze nem beszéltem, valamint nem beszéltem össze Barna Ferdinánddal is, a ki pedig még tovább ment mint Joannovics, mert az *eszlek* (*esz*el) és *esz* alakokat külön, önálló ragozáshoz tartozóknak tekinti, a mit bizonyosan nem tesz, ha az *esz*-féle alak az egész nyelvben egyedül állana. Hinnünk kell tehát, hogy a *beisz*, *kijátsz* stb. alakokat is bizonyosan hallotta. Hármunknak azt az életkorát, melyben a nyelvi jelenségeket megfigyelhettük, bizvást tehetjük legalább is 120—130 évre, mert Isten kegyelméből, az 50 éven mind a hárman túl vagyunk, a mi annyit tesz, mintha *egy* ember 120—130 éven át figyelte volna meg a nyelvet. S. úr pedig, egy bugafőre lévén, legfejebb 25 éven át figyelhette azt meg. Nem csoda tehát, ha S. úr az átható ikes igék *esz*-féle alakját nem hallotta. Én a *kijátsz* alakot, éppen a *Gyuri mindig kijátsz benneket* mondatban, a nagyanyámtól hallottam, s intézte e szavait

ha élne, még ma is igaza volna, ha nem is 80%-ban, hanem valamivel kevesebben. Tudjuk, hogy az irodalom nem csekély hatással van a nyelvszokásra.

a szüleimhez. Az én nagyanyám pedig, Szőnyi Zsófia, Szőnyi Beniamin hódmezővásárhelyi lelkésznek, a *Szent Hegedű* (a mult század második felében legkedveltebb ref. egyházi énekek) szerzőjének a leánya volt. Ha e példára azt mondaná S. úr, hogy ő ilyesmit soha sem hallott a nagymamájától, én azt készséggel elhiszem, de bizonyításnak éppen nem tekintem. A *beisz* alakot pedig ezelőtt 30 évvel Szolnokban hallottam egy asszonytól, a ki így panaszkodott egy másiknak: «Attul tartok, komámasszony, hogy ez az én emberem (a férje) utójára még engemet is *beisz* annál az átkozott Iczik zsidónál» (akarta mondani, hogy kézi zálogul engedi át Icziknek). Nem áll tehát az is, hogy az *esz* alak csak olyan, mint a *tesz*, *vesz* (396.), mert ezt mondjuk: mit *eszik* János, de nem mondjuk: mit *teszik* majd ez esetben János. Mondhatjuk azt is: ő pénzzel *megveszen* engem, de nem mondhatjuk: ő pénzzel *megveszik* engem. Van e szerint a magyarban minden átható ikes igének személytárgyi ragozása is, még pedig teljesebb mint az iktelen áthatóknak.

2. Azt mondja S. úr, hogy a *sorakozz*, *kanyarodj* katonai parancsszókban (melyeket én helyesebbnek nyilváníték, mint a *sorakozzál*, *kanyarodjál* alakokat) a főhangsúly, nem pedig a másodrendű hangsúly, van a végtagon. Kikerülte azonban a figyelmét az, hogy a mikor én azt állítám a munkámban (16. l.), hogy a parancs sokkal erősebben hangzik, ha a másodrendű hangsúly a felszólító alaknak végtagjára esik: a *takarodj* (szemem elől) szót hoztam fel például; s most is azt állítom, hogy az első tagon (*ta*) van az első rendű hangsúly. Egészen más tekintet alá jön a katonai *sorakozz* és *kanyarodj*. A szótag hangsúlya, én szerintem, vagy természetes, vagy célzatos (nem természetes). A természetes, a magyarban, mindig a szó első tagján van, a nem természetes pedig lehet, célunkhoz képest, a szónak akármelyik sőt több tagján is. (Ezt a falut nem *Tomási*-nak, hanem *Tamási*nak híjják: első tagon; nem *verécze*, hanem *verőcze*: második tagon; nem a legény verte meg az inast, hanem a *legények*: harmadik tagon; nem *Karóli*, hanem *Károli*: két tagon). Ily célzatos hangsúly van a *sorakozz*, és *kanyarodj* katonai parancsszókban. Avval egyébiránt, hogy a *takarodj* és *takarodjál* féle alakok között azt a különbséget kellene tennünk, hogy amazt imperativusnak (akár parancsot, akár kérést fejez ki), emezt pedig a kötő mód illető személye gyanánt (azt akarja, hogy *takarodjál* innen) használjuk, csak a nyelv szabatoságát módítanók elő. Ezt a különbséget a munkám 24. lapján látható paradigmában világosan fel is tüntettem.

3. Nem oszthatok S. úr azon nézetébe (389. l.), hogy a *vérzik* féle át nem ható igében éppen úgy lappang a képző, mint a *törík* félékben. A ki megfigyelte az *l* és *z* képzőjű *páros* igéket, nagyon könnyen meggyőződhetett arról, hogy az ilyen átható ige át nem hatóvá válik csupán az által, hogy az *l*-t vagy *z*-t megelőző zárt hangzó (*o*, *e*, *ö*) kiröppen, mint *megfenekel*, *megfeneklik*, *öröl*, *örlik*, *szagol*, *szaglik*, *érez*, *érzik*, *haboz*, *habzik*, *felvirágoz*, *felvirágzik* stb. A *törík* félékről alább lesz szó. Itt csak annyit, hogy a *törík*-ben nem lappang képző, a *vérzik*-ben pedig világos a *z* képző.

4. Nem tudom, micsoda logika van abban, hogy, ha szabályul állítjuk fel azt, hogy az *s*, *sz*, *z*, végű igetőknek illető személye *l* raggal helyes (*úszol*, *húzol*, *úsol*), miért vegyük fel az irodalomban a *léssz*, *téssz*, *véssz* provinciai alakokat a *leszel*, *teszel*, *veszel* helyett, a mikor ez utóbbiak mind a köz nyelvszokásnak, mind a felállított szabálynak teljesen megfelelnek. Vajon okos (okkal bíró) dolog-e tehát egy oly provincializmus kedvéért, mely az irodalmi nyelvet semmi tekintetben nem teszi tökéletesebbé, a szabály alól kivételt tenni; ellenben

5. Igaza van S. úrnak, midőn (394. l.) ellenmondást vet szememre, a mi abból áll, hogy én a vegyes ragozásra tartozóknál véleményeztem a többek között azon igéket is, melyekben az *ik*-et megelőző *sz* előtt mással-hangzó áll, mint *haragszik*, *veszekszik* stb. és mindamellett az *eszik* és *iszik* igét is vegyesen ragozandónak tartom. Szolgáljon mentégemül az a körülmény: a) hogy az *égy* és *így* imperativusi alakot a mai nyelvszokás már nem ismeri; b) hogy az *eszik*, *iszik* igétől származott vágy-jelölő hiányos ige a vegyes ragozást követi (*ehetném*, *ehetnél*, *ehetnék*, régiesen: *ehetneik* l. a Halotti Beszédben *enneik*; és *ihatnám*, *ihatnál*, *ihatnék*, régiesen *ihatnaik*, *ihatnejek*). E két oknál fogva én a vegyes ragozást megtartandónak véltem, de épenséggel nem sajnálnám, ha a M. T. Akadémia e két ige vegyes ragozását abbanhagyná.

6. Egy bizonyos célból belebocsátkozik S. úr annak fejtegetésébe is, hogy mi lehetett hajdan az *ik*, s többek közt azt mondja, hogy a Halotti Beszéd korában némely transitív igéknek csupán intransitív használatát jelölték az ikes ragozással s például fölemlíti az *eszik*, *iszik* igét (390. l.). De vajon intransitive van-e használva a H. Beszéd e mondatában: és a gyümölcsben *halálót evék*? Nem mondjuk-e ma is: J. pecsenyét *eszik* és bort *iszik*. De tegyük fel, hogy az *ik*, illetve a vegyes ragozás, valóban intransitívra tenne valamely igét, akkor a *csüsz*, *megjelen*, *foly* stb. igéknek átható jelentéssel kellene bírniok. Az tehát, hogy az *ik* át nem hatóvá teszi az igét, csak a *törik*, *hallik*-féle igékről áll, de nem az *érzik*, *vérzik* stb. páros igékről. Ha már elméletet, vagyis inkább gyanítmányt (hypothesis) akarunk felállítani, vajon nem hihetőbb-e, hogy az ős korban, még mielőtt a képzők kifejlődtek, a nyelv az *ik*-et az igének az illető névtől való megkülönböztetésére használta fel, mint *nyug* (nyugalom) *nyugszik*, *fek* (fekvés) *fekik*, *szél* (szélesség) *szélik* = *szélesedik*, *ok* (okulás) *okik*, *lak* (lakás) *lakik*, *vak* - *vakik* = vakoskodik, *vég* - *végik* = *végződik*, és — az olvasó kegyes engedelmével legyen mondva: *szar* - *szarik* a veréb, *fos* - *fosik* a gém, *jing* - *jingik* a ló, *hügy* - *hügyik* a bika; valamint *al* (alvás) *alík* (alszik) a gyerek; s hogy az átható igékben, mint *zár*, *nyom* az *ik* azon kívül, hogy az igét a névtől megkülönböztette, *) képző még nem lévén,

*) Helyesebbnek tartom, ellenkezőleg S. úrral, az *esz*, *isz* és *eszik* közötti különbséget is úgy magyarázni, hogy az *esz*, *isz* az ős nyelvben azt jelentette, a mit a mai *étel*, *ital*, s hogy e szerint így beszéltek: Tas *eszik*, vagy Tas *mézet eszik*, és a méz ott *eszik* = *evődik*. Következtethetjük pedig ezt abból, hogy az *eszik* *iszik*, mint eminensebb életfunkció

együttal az ily igének tárgy nélküli, illetve visszaható vagy szenvedő voltát is jelölte. Hogy ennél fogva az átható igéket azős nyelv így ragozta:

a) *nyomok, nyomsz, nyomik* (a mai *nyomok, nyomsz, nyom* és *nyomódom, nyomódom, nyomódik* helyett).

b) *'nyomom, nyomod, nyomja* (éppen úgy mint a mai tárgyas ragozás).

c) *nyomlak, nyomol, nyom* (a mai *nyomlak, nyomsz, nyom* személytárgyi ragozás).

Nem lehet kételkedni a felől, hogy a fentebbi — élet-functiót jelölő — igéknek a beszédben gyakori előfordulása, valamint a *lakik* (lak-tól), *végik* (vég-től)-féle igék' használata következtében: az *ik* csakhamar hozzátapadt oly igékhez is, melyek nem bírtak megfelelő névszóval, s hogy e szerint a nyelv ős korában nemcsak így mondták: *válik, múlik, szökik* stb., hanem *állik, ülök, járök* stb. (át nem ható igék), és *húz-ik, ír-ik, ver-ik, süt-ik*, természetesen nemcsak azon értelemben, hogy ő *húz, ír* stb. (átható igék), hanem azon értelemben is: *húzódik, íródik* stb. A *török, hallik, zúzik* stb. ma már visszaható jelentésű igék, nagyon hihetően, azon ős korból valók, a mikor a képzők még nem voltak kifejlődve. Azt hiszem tehát, hogy ily kimagyarázása az azokban lévő *ik*-nek sokkal természetesebb, mint ha azt mondjuk, hogy ezekben az *ik* elől a képző kiveszett, s én nagyon hajlandó volnék ezt az *ik*-et most már nem *sajátságosnak* (ez különben se tetszik Szarvas G. úrnak), hanem *régies ik*-nek nevezni. Magától értődik, hogy e korban az átható igéknek a fentebbi háromféle ragozása; az át nem ható igéknek pedig, mint *múlik, szökik, állik, járök*, csak a *szökik, szoksz, szökik* és *állök, állsz, állik*-féle ragozása dívott.

Eljött azonban az idő — s ez időbe esik a Halotti Beszéd is, a mikor az igeképzők kifejlődtek, s e körülmény végzetessé lett az *ik*-re nézve, habár régi tekintélyének és hatalmának vége egészen nem lett is. A képző nélküli átható igékre nézve ugyanis, mint *von, szab, vag*, a hatalma végképen megszűnt, mert ezeket már nem ejtették az emberek többé *vonik, szabik, vágik*-nak; a képző nélküli át nem ható igékben pedig ingataggá lett, mert mondták ugyan: *múlik, válik, illik* stb. de nem mondták: *állik, járök* stb.; arra pedig éppen nem gondoltak, hogy a *nyomok, nyomsz*, féle ősi ragozás helyett a *váлом, válol* féle ragozást kellene használni; végképen megszűnt pedig a hatalma a képzővel bíró átható igéknél, mint: (pecsenyét) *sütöget*, (árpát) *kaszál*, (kévét) *kötöz*. Megmaradt e szerint csupán a képzővel bíró át nem ható igéknél, s kárpótlásul azt nyerte, hogy némely ily igékben még az eredeti *nyomok, nyomsz* féle ragozást is megváltoztathatta, társul vévén maga mellé az *én* személyre az *m-et*, a *te* személyre az *l-et* a nélkül, hogy az efféle ragozáshoz kizárólagos joga lett volna, mert az ősi *nyomok, nyomsz, válok, válsz* féle ragozás az ily (*ikes* vagy *vegyes*) ragozás mellett az ily igéknél is divatozott, mert az ősi ragozás heves küzdelmet vívott az új ragozással. *)

jelölő szó, még nagyobb joggal bír az *esz* és *isz*-től való megkülönböztetésre mint a *veréből, gemről* stb. vett fentebbi példákban előforduló *ikes* alakok.

*) A képzővel bíró át nem ható *ikes* igék ragozásában a képzők létrejötte által okozott e zavaros állapotot jobban megérthetjük drámai formában.

Ennyit S. úrnak az *ik* egykori szerepére nézve nyilvánított véleményéről vagyis gyanítmányáról. Az olvasóra bízom megítélni, hogy az ő gyanítmánya-e elfogadhatóbb vagy az enyém. De bármiképen ítéljen a szíves olvasó, én se az ő, se a magam gyanítmányára nem fektetek semmi súlyt; mert nem az a kérdés, hogy mi szerepe volt hajdan az *ik*-nek, hanem az hogy *most* minden ikes igében ugyanazon egy *ik* szerepel-e. Én a munkámban azt mondtam, s most is azt mondom, hogy az ikes igékben 4 féle *ik* fordul elő, s hogy csak azon ikes igék vegyes ragozása nem sérti a nyelvérzéket, melyekben a személyes *ik*-et egy bizonyos képző megelőzi, s hogy legczélszerűbb volna, ha e képzőket a M. T. Akadémia állapítaná meg. Alapítanunk kell pedig a vegyes ragozást a képzőre azért, mert, a mint fentebb kimutattam, az igetőre alapítás a lehetetlenséggel határos; a Simonyi úr javaslatának elfogadása pedig — ha ugyan ilyesmit egy M. T. Akadémiáról csak föltenni is szabad volna — hogy mire vezetne, azt már föntebb láttuk.

Döntsön tehát, mert a képzők kiválasztásával bizvást és haladéktalanul dönthet, a M. T. Akadémia, és az ő — ily ész és czélszerű s biztos alapra fektetett — példaadását minden író követni fogja, mert *Regis ad exemplum totus componitur orbis*.
TAKÁCS ISTVÁN.

Képzelmük tehát, hogy az át nem ható ikes igék képzői (és így a *borit-borul*, *merit-merül*; és *ragaszt-ragad*, *epeszt-eped* páros igék átnemható párjában levő *ul-ül* és *ad-ed* kivételével) gyűlést tartottak, és az *ik*-hez így beszéltek: Hallod-e jó *ik*, te a mi születésünk előtt képző is voltál, rag is voltál. Képzői mivoltodat ezennel megszüntetjük, s mi azt jogosan tehetjük, mert mi, éppen úgy mint az ő testamentomi^a Ádám és Éva, mindjárt születésünkkor nagykoruakká lettünk; megengedjük azonban, hogy a *török*, *zúzik*, *hallik* igékben képzői mivoltodat, de csak az ősi *török*, *törzs* féle ragozás mellett, megtarthassad, sőt megengedjük azt is, hogy némely képző nélküli át nem ható igékhez, mint *mulik*, *válik*, *illik* stb. mint rag hozzá ragadhasd; megengedjük azt is, hogy valamennyi képzővel bíró át nem ható igékhez mint személyes *ik* és így csupán rag képében csatlakozhassál (mint *munkálkodik*, *gondolkozik*, *nyujtódzik*, *vérzik*, *öröködik* stb.), sőt képzői mivoltod elvesztéséért, némi kárpótlásul, beleegyezzünk abba is, hogy a mely átnemható igékben egyikünk vagy másikunk szerepel, 2 társat vehessél magad mellé, t. i. az *én* személyre az *m*-et, a *te* személyre az *l*-et; de világosan kikötjük, hogy ha az *m*, *l*-es (vegyes) ragozás iránt a nemzet született magyarájku tagjai elhidegülnének, s így ellene akár valamelyikünk, akár a mi képviselőtünkben a 4000 év múlva születendő Krisztus utáni 19-században nagy tekintélyre emelkedő M. T. Akadémia felszólalna, neked a vegyes ragozáshoz ragaszkodni nem lesz szabad, és így nem lehet kifogásod ellene, ha a *tartozik*, *változik*, *búcsúzik*, *éhezik*, *botlik*, *döglik*, *hanyatlík* stb. féle igéket a tudósok is nem a vegyes ragozás szerint kívánják ragozni, mert makacs ellenszegüléssel oda vihetnéd a dolgot, hogy tenmagadat is kiktűszöbőlnének, mert elvégre *gondolkoz*, *munkálkod* stb. éppen annyit mond mint *gondolkozik*, *munkálkodik*. Rád nézve elmultak a mi megszülemlésünk előtti aranjúezi napok.

A PERFECTUM KETTOZETÉNEK HANGZÓJA AZ INDOGERMÁNBAN.

(Vége.)

II.

1. Az igető legegyszerűbb alakját, mely egyenlő a gyökérrel, már jó korán követte az a másik alak, t. i. a reduplicatio, mely a töképzésnek legegyszerűbb formája s Fr. Müller tanusága szerint (III. k. 582. l.) a világ majd minden nyelvében feltalálható. A töképzés ezen módjának eredetét a priori azon igyekezetben találhatjuk, mely szerint a nyelv egy cselekvés ismétlését akár az időbeli tartósság, akár az intensitás kifejezésére, egy a nyelv szellemének megfelelő eszközzel próbálja jelezni. Csakhogy nem mondhatjuk, hogy például a reduplicatio kizárólag a befejezett cselekvés jelölésére szolgál. Sőt azt tapasztaljuk, hogy a töképzésnek ugyanezen módja néha egészen ellenkező czélokra: t. i. a praesens és aoristos képzésére is felhasználtatik. De azért, hogy eme töképzésnek idők folytán hármas functiója lett, a priori nem lehet az eredet egységét megtagadnunk. Mert ez a három tö nem hangtanilag különbözik egymástól, hanem csak a functióban, melyet mindegyik a mondatban visel. Véleményünk tehát röviden az, hogy a *reduplicált momentan-* (aoristos-) *durativ-* (*praesens-*) és *absolutiv-* (*perfectum-*) *tövek eredetileg hangtani szempontból nem különböztek, hanem a közöttük kifejlődött alaktani eltéréseket mondatbeli functiójuk különbözése eredményezte, másrészt pedig a kettő együtt vére visszahatott magára a reduplicatio állományára is, melyre átvitte a nyelv megkülönböztető tendenciáját.*

A tétel, hogy valamennyi reduplicáló töképzés egy elvből magyarázandó, nem új s láthatjuk előre, hogy nem közömbös a red. vocalis eredetiségének kérdésére vonatkozólag.

Delbrück szerint (Verb. 17. l.) az ind. red. aoristos jelentését és kettőzetét tekintve egyrészt a red. præsens, másrészt a red. perfectum augmentum alakja. A classikus szanszkritban például *acacaksham caksh* gyökből elbeszélő igealak s aoristosként szerepel. De mi okból kellene *acacaksham* aoristost *cacaksha* perfectumtól elválasztanunk, melyhez ép oly szorosan tartozik, mint a görög ἐπέφουρον a πέφουρα perfectumhoz? Hogy *cacaksha* perfectumból augmentum tempus képződött praeteritalis jelentéssel, az nagyon természetes, mert a perfectum tempus præsens volt s ezt a jelentését a védákban jórészt meg is tartotta. Ez az augmentum alak tehát nem tekintendő olyannak, mint a latin plusquamperfectum, mely tisztán praeteritalis jelentésű, már azért is, mert a hozzá tartozó perfectum nagyobbára maga is praeteritum, hanem olyan, mint a görög plusquamperfectum, mert a régi görög perfectum is tempus præsens. Egy része tehát az ind. aoristosoknak, — az olyanok, mint *acacaksha* — a reduplicált perfectumból vált el.

A görögben a red. aoristos a kettőzetet illetőleg nem különbözik a red. perfectumtól. Az augmentum red. aoristosokat csak a személysuffixumok különböztetik meg a plusquamperfectumtól. Ott, a hol a személyjelek vagy a gyökvocalis vagy a thematicus vocalis nem szolgálhatnak bizonyossággal, nehéz eldönteni, hogy milyen alakkal van dolgunk. Ilyenek: a hesiodosi ἐπέφουρον — mely ugyan még érthető, mert a \times plusquamperfectumra mutat —, továbbá az Odysseiában ἐμέμηνον, ἐπέπληρον, πεπλήγμεν, πεπλήγητο, πεπλήγοντο. Igaz, hogy ezekben a személysuffixum és them. voc. aoristosra vallanak, de arra is van eset, hogy a perfectum és plusquamperfectum a præsens és imperfectum ragjait és them. vocalisát tüntetik fel, pl. ὁπώπει = ὄπωπε, κελήγοντες = κεληγότες. A homerosi Hermes-hymnusban (745. sor) λελάχοντο (ugattak) aoristosnak látszik, míg ugyanazon törzsből λελακυῖα part. perf. act. ugyanazon specialis jelentéssel bír. A görög aoristos az u. n. attikai reduplicatióban is követője részben a perfectumnak, pl. ἀφαεῖν ἀγαεῖν ἀλαλεῖν ἀραεῖν ὀρορεῖν etc. Curtius a reduplicált aoristosokban nagyobb mérvű intensitást fedez fel, mint a nekik megfelelő reduplicátlan præsensekben, mely intensitásban méltán a reduplicatio egyik eredeti funkcióját látja: ἐκέλετο erélyesebb parancsolást fejez ki, mint ἐκέλετο, κέχλυθε mint κλύθη, ἐνένιπε v. ἠνίπαπε, mint ἐνίπτω, τεταγών összevetve lat. tangit-tal.

(megmarkol, érint), *λάσσω, λακεῖν* = hangzani, *λελάχοντο, λελακυῖα* = ugat.

A reduplicált præsens és red. aoristos között is találunk számos formai s semasiologiai egyezést, melyek a közös eredet mellett bizonyítanak. Így például a red. vocalisát tekintve egyeznek az ilyenek: *piprtá* aoristos, *píparti* præsens, *didhrtá, jigrtám, jigrtá* aoristosok, melyek megfelelnek *piprtá* aoristosnak. Továbbá vannak igék, melyeknek red. präteritum imperfectumuk, s mások, melyeknek red. aoristosuk van. Eredetileg az ily präteritumok, mint *adam* és *adadam*, *atarpam* és *atatarpam* miben sem különböztek egymástól, ép úgy mint *pipr-* és *pipar-* aoristos- és præsens-törzsek; a kettőzött forma jelentése talán intensivebb volt, mint egy talán létezett **dami* præsensé s *tarpami*-nál intensivebb lehetett egy supponálható **tatarpami*. Később aztán a *da* gyökér két præsense közül a **dami*, mint felesleges, kiveszett s csak *dadami* maradt fenn, míg a *tarp-* gyök két præsense közül a red. **tatarpami* vészett ki, s *tarpami* maradt meg. Így aztán *adam* és *atatarpam* aoristosi functiót nyertek, mert hiányzott a hozzájuk tartozó præsens forma, *adadam* és *atarpam* imperfectumok lettek, mint a præsens imperfectum augmentumos alakjai.

A görög præsens és erős aoristos között csak syntaktikai különbség van, formális nincs. Ugyanazon képzésű formák egyszer præsensi, másszor aoristosi minőségben használatnak. Pl. *ἔφην, ἔγραφον, ἔγεμον, ἐνιπτόμην* imperfectumok, míg hasonló formájú *ἔστην, ἔτραπον, ἔγενόμην, ἔβλιστον* aoristosok. (Brugm. Griech. Gramm. §. 110.) A mi a reduplicatiót illeti, a præsensnél annak vocalisa nagyobbára *ι*: pl. *ἴστημι, δίδωμι, δίζημαι, τίθημι* etc.; míg az aoristosi kettőzetben a perfectummal egyezőleg *ε*-t találunk, például: *ἔσποιτο ἐπέφηνεμεν, κέχλετο, τετάρπετο, λελαβέσθαι*. De azért találunk præsensformákat, melyek a red. voc. tekintetében is egyeznek az aoristossal, pl. *ἐ-ίσχω, δεδίσχομαι* s talán *ἔζομαι (σε-εδ-ομαι), πέφνω, κέχλομαι* (Brugm. J. M. §. 120. 127.)

Ezen morphologiai egyezések mellett a syntaktikai különbségek nem jogosítanak fel bennünket arra, hogy a red. aoristost eredetileg külön rendszernek tartsuk, sőt el kell ismernünk, hogy az részben a reduplicált præsensből, részben a red. perfectumból fejlődött ki. A szanszkritban úgy a kettőzet, mint a syntaktikai functio tekintetében megoszlik a red. præsens és perfectum között, míg a görögben inkább a præsens jelentését tartotta meg intensív

és causativ árnyalattal s alakra nézve nagyobbára a perfectumot követte.

A mi a praesens imperfectum és praesens perfectum viszonyát illeti, a formális egyezés a reduplicatióban itt is feltűnő. A syntaktikai különbség közöttük pusztán az actióra vonatkozik s nem egy-szersmind az időviszonyra. A perfectum a későbbi indben praeteritum ugyan, mint a latin perfectum nagyobbára és a késői görög, mely az imperfectummal egyértékű s vele felcserélhető lett. De a védákban másként áll a dolog. Itt a perfectum ritkán használtatik elbeszélésben, mint praeteritum, hanem legtöbbször a befejezett cselekvést jelzi s időre nézve tökéletes praesens.

A reduplicatio tekintetében a szkr. *a i u* gyökök úgy a praesensben, mint a perfectumban visszatükrözik a gyökvocalist. Csak az *a* gyökök egy részében találjuk az *i* red. vocalist általánosítva, a mi bizonyára ama törekvés szüleménye, mely ugyanazon igék perfectumát s praesensét a reduplicatio vocalismusában is megakarta különböztetni (Differenzierungstendenz). Valószínű, hogy először azon igék reduplicáltak *i*-vel a praesensben, a melyeknek törzsében *ā* volt. A gyökvocalis a kettőzetben in reductione állott; már pedig szkr. *ā*-nak (= indg. *ē ā ō*) reductióban *i* (= indg. *ə*) felel meg. Így egészen törvényes módon juthatunk indg. *stā*-, *dō*-, *dhē*-gyökökből **sastā*-, **dādō*-, **dadhē*-reduplicált tövekhez, melyeknek a szkr. *tishthā*-, **dīdā*-, **dīdhā*-felelhet meg. Néhány ind. praesensnél ingadozást tapasztalhatunk a red. vocalist illetőleg pl. *varakshi* és *vivashti vac*-gyökből, *jigāsi* és *jaḡāti gā*-gyökből. Számos ige rövid *a* vocalissal a gyökbén, *i*-t tüntet fel a reduplicatióban, némely hosszú *ā* gyökű ige pedig hihetőleg a perfectumi kettőzet analogiájára *a*-val reduplicál. A személysuffixumokat illetőleg a perfectum és praesens végzeteinek egyezése a mediumban világos, csakis a plur. 3. személyében hangzik különféleképen. *Delbrück* valószínűnek tartja, hogy az egyezés az activumban is megvolt.

A két idő egykori egysége mellett bizonyít az a zavar is, mely nemcsak a szanszkritban, hanem a görög, italiai és kelta nyelvekben is a red. vocalisa tekintetében észlelhető. A szkr. redupl. praesensnek: *dādāmi* = avest. *dadhāmi* megfelel a görögben *διδῶμι*, szkr. *dādāmi* = avest. *dadhāiti* = óperzsa *adadā* = óbulgár *de-žda* = lit. *dedū* alakokkal szemben áll a görög *τιθημι*. Az umbriaiban látunk praesens reduplicatiót *e*-vel: *sestu*, *seste*, szemben a latin *sisto*-val =

gör. *τίσθημι* = szkr. *tishthāmi*; *te-da tedtu* gör. *τίδωμι*-val; ép így a perfectumban *sisti* (opt. perf.) és *steteies* (steterint), *dirstust* = dederit = *te-dust*, *dede* = dedit. Eredeti *babhāva* mellett *babhūva*, a helyett, hogy a gyökvocalis vocalisával a red. vocalis is változott volna. RV-ban *vac*-gyökből *vivakvān* particip. perf., *dhar*-gyökből *dihhāra* **dadhārā* helyett. Az írben *cechuin* mellett *cachain*. A reduplicált futurum secundariumban szintén számos ingadozást találhatunk (l. Windisch Ir. gr. 67. l.). A latinban valószínűleg *tendo* ige red. aoristo-præsens *e* vocalissal (Thurneysen szerint K. Z. 26, 302. *tendo* **te-tno*-ból keletkezett, a mi valószínű, hogy ha a görög *τεν* gyökhöz való viszonyát figyelembe vesszük.) A görög præsentiákat *e* red. vocalissal fentebb láttuk.

A fentebb említett egyezésekből s a red. vocalisát illető ingadozásból méltán vonhatjuk azt a következtetést, hogy valamikor a három kettőző rendszer között semmi különbség sem volt. Nem célunk itt tárgyalni azokat az okokat, melyek egy kettőzött törzs háromszoros szétválását idővel létrehozták, annyival is inkább nem, mert bizonyos, hogy azon okok az *élő mondatban* (Satzphonetik), a mondat hangsúlyában, szóval oly nagyobb egységekben keresendők, melyek még eddigelé a nyelvtudomány hatalmán kívül esnek. Az írott emlékekből pl. azt, hogy miképen váltak *e* primär személysuffixumokból secundárek, vagy miért és mikor kezdett valamely nyelv a syntaktikai eltéréseknek megfelelőleg különböző red. vocalisokkal reduplicálni (pl. a görög præsens és perfectum etc.), vagy hogy mikép és mikor lépett fel a különbség thematikus és athematikus alakok között stb. kiokoskodni vajmi nehéz. A kétségtelen tény itt az, hogy a nyelvek a grammatikai systemák mellett némely ingadozásokban és visszatérésekben nyomait őrizték meg az egykori fluid állapotnak, melyben az alakok valamely öntudatlanul alkotott principium első alkalmazásánál jó ideig lehettek.

2. Ha magát a perfectum reduplicatiójának vocalisát vizsgáljuk, az ó-indben és ó-baktriaiban számos perfectumot találunk, hol a reduplicatio a *megnyújtott* gyökvocalist tükrözi vissza.

a) A *Rig Védákban* (Delbr. Altind. Verb. 145. §.): *tūtāva*, *bābadhe*, *vāvakre*, *vāvaçúr çāçadúr*, *çāçadrē*, *dīdāya*, *cākana cākliprē*, *jāgara*, *jāgāra*, *tātṛshūs*, *dādartha*, *rāradhūs*, *sāsāha*, *rārana*, *çūçuvūs*, *çūçuvé*, *çūçván*, *çūçāvāma*, *çuçuyāsma*, *jūjuvún*, *jūjuvūs*, *jūjuvānā*, *jūjuvat*, *tūtujanā*, *cāskambha*, *māmṛjūs*, *mārjē*, *tātṛpānā*,

māmṛṣús, tātrshús, tātrshāná, vāvrshasva, vāvrshāná, vāvryé, vāvāna, (vavryús, vavarjúshinīm mellett) vāvarta, vāvrtús, vāvrti, (vararta, avavrtan mellett), jāgrdhús, vāvrđhátus, vāvrđhús, vāvrđhé, vāvrđhāná, vāvrđhasva, vāvrđhván, (vavárdha mellett), pīpāya, pīpeha, bíbhaya, mīmāya, vāvasāná etc.

b) Az *Avestában* (Schleicher. Comp.): *bābhvarē, vāvarež-ātarē, tūtava, tūtuyas, vīvičē, dōdarēča, vīvaēdha, vōivīdē, vōivīčē, vōivīdōitē, irīrithare, irīrithushim, urūraodha, urūraost, urūrudhusha.*

Delbrück megkülönböztet ezek között 1. valódi hosszúságokat, melyek a népnyelvből mentek át a költői nyelvbe s melyekből a perfectum és az intensívák reduplicat. eredeti egyezése látható; ezen hosszúságok eredetiségét bizonyítja az a körülmény, hogy másutt is előfordulnak, így pl. *dādhāra* az *Aitareya-Brahmana*-ban mindenütt; 2. metrikai hosszúságokat, melyek csak költőknél fordulnak elő, noha legtöbbször nem mondható, hogy metrikus kényszer szülte volna e hosszúságokat.

Osthoff e tüneményre nézve azt jegyzi meg, hogy a mint egyszer az *i* és *u* red. vocalis a perfectumban szokássá lőn, részt vett azon quantitásbeli ingadozásokban is, melyeknek a præsens reduplicatio ősidőktől fogva alá volt vetve. De ezzel a magyarázattal csak akkor érhetnők be, ha mindenütt ily quantitásbeli ingadozással találkozánk. Csakhogy vannak igék, melyek mindenütt és minden perf. alakjukban hosszú vocalist tüntetnek fel, ilyenek pl. a *Delbrück* által felhozott *dādhāra*, továbbá *čū-, jū-, pyā-, dhyā-* etc. s az óbaktr. meglévő perfectumoknak jó része. Ezért nem hihető, hogy a quantitásbeli ingadozás csak akkor kezdődött volna, mikor az indben az új red. rendszer egészen meghonosodott. Azonkívül igen bajos hosszú vocalisok keletkezését rövidekből indokolnunk. Ez a tünemény phonetice csak pótló nyújtás és contractióból magyarázható, kivéve azon természetes hosszúságokat, melyek az indogerman ablauttal *) összefüggésben vannak. Mig ellenben a megrövidülésre számtalan eset van, hol azt pusztán accentusviszonyok hozták létre. Nem valószínű tehát, hogy a felsorolt hosszú red. vocalisok, melyeknek száma körülbelül 60-ra megy, valaha

*) Magyar és latin műszó hiányában kénytelenek vagyunk a németet alkalmazni: Ablautnak a gyökök hangállományának oly qualitativ, quantitativ és hangsúlybeli különbségeit nevezzük, melyek az ősi indog. nyelvben gyökereznek és függetlenek a hangtörvényektől.

rövidek lettek volna, legfőlebb annyit hihetünk, hogy némely igék a reduplicált törzsben a két egyenlő hangsuccessio közül majd az elsőt, majd a másodikat tartván a tulajdonképeni gyököt alkotó morphologikus egységnek, majd azt, majd emezt részesítették az indg. ablaut változásában.

Hogy *çū- çvā* gyökből idővel **çeçurús* perf. származhatott volna, az még elhíhető, akár *çūçurús*, akár **çuçurús* volt az eredeti forma, de hogy **çeçurús*-ból valaha *çūçurús* legyen, arra nézve nincs elfogadható hangtani magyarázat.

Igen problematikus az óbaktr. *vōivīdē*-féle perfectumok reduplicáló vocalisa is. A tautosyllabikus *ōi* diphthongusa jelenléte semminemű összefüggésbe nem hozható a *foīda vēda* számára felállított **vevoide* illet. **veride* alakokkal, mert világos, hogy amott a red. szótagban az indg. *e* ablautjával s a kísérő *i* sonorral van dolgunk, a mi lehetetlen, ha a red. eredeti vocalismusának a normalis *e*-t tartjuk a kísérő sonorhang nélkül. Egyszerűbben kifejezve e dolgot, azt hiszszük, hogy ily esetekben a kettőzés a gyök belsejében történt, míg a kezdő hangsuccessio a tulajdonképeni gyöknek tekintetett. S ez a körülmény mindenesetre nagyon ellene szól ama theoriának, mely a mobil *e*-t tartja a reduplicatio normális substantiájának.

3. A vocalissal kezdődő igéknél a görögben különösen használatos u. n. *attikai reduplicatio*, melynek képlete a perfectumban: $V+C+\bar{I}+C$, az aoristosban: $V+C+V+C$, augmentummal: $\bar{V}+C+V+C$, szintén világosan utal arra az eredeti törekvésre, mely szerint az ige a gyökszótagot a kettőzetben ismételni akarja.

Az attikai kettőzés a legnagyobb valószínűség szerint eredeti eszköz reduplicált ige-tövek képzésére. Eredetisége mellett bizonyít azon körülmény, hogy nagyobbára egytagú gyökökből találjuk képezve; s valószínű is, hogy a több tagúakból képzettek, mint *ἀρχῖχα*, későbbi képzések. Homerosnál csak ilyeneket találunk: *ἐδῶδες*, *ἀραρυῖα*, *ὀδωδῖ*, *ὄρωρα* stb.

Nemkülönben e mellett bizonyít az is, hogy a kettőzetnek ez a formája közös az aoristopræsentiák, intensívák s névszókkal is, mint *ἀραρίσχω*, *ἀραρεῖν*, *ὀδωδῖ*, *ἀρωχῖ*, *ἀρωγῖ*, *ἐδωδῖ*, mely utóbiaknál az *o*, *e* és *a* hangoknak eredeti indogerman ablautjával találkozunk. Sőt *Bezenberger* (Beitr. III. 310. l.) az iránt is eloslatta a kétséget, hogy az az att. redupl. egy bizonyos formájú szanszkrit aoristosok és perfectumokban is létezett. Az általa fel-

hozott formák: *āmamat* (aor.) (v. ö. gör. ἄμαμα), *ānamça*, *ānaçma*, *ānaçē*, *ānaçúh*, *ānajé*, *ānajré*, *ānajāná*, *ānajyām*, *ānajyāt* etc. (perfectumok s intensívák). Általánossá lett a szanszkritban, hogy azon gyökök, melyek *a* + consonanscsoportból állanak, a perfectumban a gyök elé *ān* szótagot függesztenek, a mit nem tekinthetünk egyébnek, mint a gör. attikai reduplicatióval egyező eljárásnak. Az egyezést prægiansabbá teszi azon körülmény, hogy valamint a görögben a kettőzés ezen módja csakis *a e o*-val kezdődő igék-nél, úgy a szanszkritban is csak *a* (= indg. *a e o*) kezdetűeknél található, míg az *i u* (gör. *ι υ*) kezdetű igék teljesen nélkülözik s csak az augmentum temporalinak megfelelő hangzónyújtást alkalmazták.

Ha már most az attikai reduplicatio minden valószínűség szerint eredeti módja a perfectum képzésének, s ha az épen a gyökérenek (tehát vocalismusának is) teljes ismétlésében áll: világos, hogy az Osthoffék theoriája legalább is abban a kiterjedésben, mint ők alkalmazzák, meg nem állhat, s hogy abból az *a e o* vocalissal kezdődő igék mindenesetre kiveendők. Szerintem azonban a kettőzés ezen módja a mellett is látszik bizonyítani, hogy a gyök-vocalis visszatükrözése a consonans kezdetű igék kettőzésének principiuma is volt. Ha nem lett volna, akkor a nyelv bizonyára ezek-nél is vagy meglegedett volna a különben is általánossá vált hangzó-nyújtással, vagy — s ez csak a görögre áll — itt is általánosította volna az *ε* vocalist, mely Osthoffék szerint a kettőzésnek eredeti hangzója, ép úgy mint azt a consonans kezdetű reduplicatió-nál tette s a mint azt az ú. n. augmentum syllabicumnál is látjuk.

Megemlíthetjük itt még a hangzóval kezdődő igék perfectum-képzésének másik módját is, mely az iniális hangzó megnyújtásában áll. Az *e*-theoria hivei ezt az *e* red. vocalisnak az initialissal való összeolvadásából magyarázzák, mely magyarázat ellen hangtani tekintetben kifogás tehető, mert noha *e+a*, *e+e* az indogermánben egyformán *ē*-be vonatnak össze, *e+o* szintén lehet *ō*-vá, itt is nehézséget okoznak azon *i* és *u* kezdetű igék, melyek a perfectumot hangzónyújtással képezik. Mert ha red. voc. itt is *e* volna, akkor *e+i* és *e+u* tautosyllabikus *ei* *eu* diphthongust adnának. Már pedig ilyen kezdetű perfectumtörzsszel sem a görögben, sem a szanszkritban nem találkozunk. Tehát itt is nagyobb valószínűséggel bír azon föltevés, hogy a gyökhangzó volt

a red. vocalis, mely az összevonás után egy hosszú vocalist eredményezett.

4. Ha már most valószínű az, hogy a három reduplicáló igető reduplicatiója úgy alakí, mint jelentésbeli egyezések alapján egy közös elvből magyarázandó, másrészt maga a red. vocalisa, noha a nyelvek legtöbb verbumánál egy vagy más irányban következetesen átvitt egyformaságot mutat, mégis az ingadozás és egymásba való átmenet számos példáit őrizte meg: nem marad egyb hátra, mint megállapítani ama közös elvet, mely a reduplicatio egész rendszerének alapul szolgált s azon processust, melyen át az egyes red. igetők külön rendszerei a hajdan egységes rendszerből kifejltek.

S erre a közös elvre rávezetnek bennünket az intensív képzések. Hogy a fentebb tárgyalt red. igealakok semasiologiai tekintetben semmiben sem különböznek egymástól, egykori közös intensív jelentésüknek tulajdoníthatjuk. Az intensív-tövek reduplicatiója úgy a görögben mint a szanszkritban a lehető legteljesebb s a legtöbb esetben vagy egyezik a teljes gyökkel, vagy legalább nagyobb erővel adja vissza annak vocalicus elemét. Pl. szkr. *bōbhudyā*, *yōyuyē*, *nēniyē*, *cēkīyē*, *dēdīyē*, (*da*=ad), *vēviçyē*, *çāçakyē*, *darīdricyē*, *cēkriyē*, *tētiryē*, *pōpūryē*, *dādāyatē*, *dēdhīyatē*, *cōkunthyatē*, *marmṛ-jātē* etc. gör. *γαρ-γαίρω*, *δαιδάλλω*, *παιφάσσω*, *παιπάλλω*, *μαρμαρίζω*, *παφλάζει*, *καχλάζει*, *βαμβάινω*, *παμφαίνω*, *μορμούρω*, *ποιφύσσω*, *ποιπύω*, *ὀλολόζω*, *οειδίσσομαι*, *μερμηρίζω*, *νγνέω*, *κωκύω* etc. A szanszkrit perfectum-, aoristos- és praesentstöveknél azonban sok helyen találkozunk a gyökhangzónak ilyen erősbülésével a red. szótagban, a mit azon oknál fogva, hogy az indogermán nyelvekben hosszú hangzó rövid helyében csak contractio, pótlónyújtás vagy indg. ablaut útján magyarázandó, szintén eredetinek kell tartanunk. Ilyenek a fentebb felsorolt szkr. és óbakt. perfectumok megnyújtott red. vocalissal, továbbá az ilyen praesentstövek, mint: *nēnij-*, *vēvij-*, *vēvish-*, s az ilyen aoristosok mint: *acūcuram*, *arūrujam*, *atūtulam*, *amūmudam*, *apīpatat*, *abūbudhat*, *açūçuban*, *vīvijas*, *avīvipat*, *bībhishathas*, *rīrishas* etc. Azonkívül a görögben is találunk példát perfectumban a gyök teljes ismétlésével. Ilyen: *ἐγρόχρορα*, aztán aoristost a gyökeknél benső kettőzésével: *ἑρόχραρον*, *ἑνίπαπον*.

Úgy látszik tehát, hogy minél több alakot vizsgálunk meg, annál lazábbá válik azon rendszer, melyet egy vagy más nyelv a redupl. tövek képzésénél nagy általánosságban követ, s annál köze-

lebb jutunk ahhoz az igazsághoz, hogy a reduplicatio eredetileg a gyökérnek ismétlésében állott, valamint ahhoz, hogy ez a gyök-ismétlés már eredetileg különböző módokon történhetett. Épen az a számos ingadozás, mely e tekintetben tapasztalható, bizonyítja, hogy a reduplicatio, mint onomatopœicus præfixum sokáig fluid állapotban lehetett. A beszélő nagyon sokáig nem kapott kész rendszert a reduplicatiót illetőleg, s mindig újra és újra kezdte az eljárást, t. i. a gyökérnek ismétlését, mely különböző igéknél, különböző mondatokban, változó jelentés- és hangsúlybeli viszonyok között különböző módokon ütött ki.

Véleményem szerint tehát egészen idáig, vagyis a teljes gyökér ismétléséig kell visszatérnünk, hogy valósággal megállható módon igazolhassunk mindenféle reduplicatiót, melyek az indog. nyelvekben előfordulnak. S így, azt hiszszük, nem lehetetlen bizonyos schémákat megállapítanunk, melyek minden erőszak nélkül s az indogermán gyöknek s hangzórendszernek az új grammatikusok által megállapított theoriája szerint, magukban foglalnak minden kombinációt, melyek egyes alakok megvilágítására szolgálnak. Szükségesnek tartjuk előre bocsátani a következőket:

1. Minthogy a kettőzés eredeti alakját a gyök megkettőzésében látjuk, meg kell mondanunk, mit tartunk gyöknek. E tekintetben némely változtatásokat leszámítva *De Saussure* (184. l.) theoriájához tartjuk magunkat, ki a gyök lényeges részének az $a = e$ vocalist tartotta, mely e mindaddig benne van a gyökben, míg kiesését a hangsúlyviszonyok nem követelik. Az e vocalis vagy maga alkotja a gyöknek sonantikus elemét, vagy valamely sonorhangtól van kísérve. Előbbi esetben az e kiesése után a gyökben nem marad vocalis, utóbbi esetben a kíséző sonans veszi át a vocalis szerepet. E szerint az indogermán gyökök vocalismusát a következő táblázatban adjuk:

Teljes gyök	e ¹⁾ o	ei oi	eu ou	en on	em om	er or	el ol	ea ²⁾ oa	eo ²⁾ oo	ee ²⁾ oe	1-ső fok 2-ik fok
Reducált gyök	—	-i	-u	-n	-m	-r	-l	-a -ə	-o -ə	-e -ə	

¹⁾ *De Saussure* az e -t mindenütt a -val jelzi, mi e tekintetben *Brugmann* jelzését követtük.

²⁾ *De Saussure* ezen három sor helyett csak a két elsőt közli, mi

2. Külön fogjuk tárgyalni a consonanssal és külön a vocalissal kezdődő igéket. De nem leszünk tekintettel arra, hogy az ige-gyök consonanssal végződik-e vagy sonanssal, minthogy az ige-gyök és reduplicatio vocalismusa felett a szóvégző hang nem dönt. — Ezért a gyökök képlete a következő: 1. $C + e + S + X$ (=Consonans + e + Sonans + X, mely O is lehet), vagy ha S hiányzik: $C + e + X$; 2. $e + S + X$.

3. A következő témákban nem leszünk tekintettel az *e* vocalis fokozataira, csupán jelenlétére és hiányára, minthogy annak változásai az ablaut-sorokon belül a red. vocalis kérdésére nézve nem határoznak.

4. Az indog. *e* jelenlétét vagy nem létét, mint már említettük, indog. hangsúlyviszonyok határozzák meg. E tekintetben határozottan csak annyit állíthatunk, hogy a mely szótagban hiányzik, az eredetileg hangsúlytalan volt, s a hol esetleg hangsúlyos, ott secundär hangsúlyozással van dolgunk.

5. Határozott meggyőződésünk az, a mi a *Hübschmann-Kluge*-féle theoriának is alapját képezi, hogy már az indogermánban kétféle módja volt a gyökszótag visszaadásának: 1. a gyökvocalis visszatűk-rözése oly módon, hogy az *e* és a sonantikus velejáró, vagy ha a hangsúly nem a reduplicatió volt, csak a sonantikus velejáró mutatkozott a kettőzetben, 2. a gyök tulajdonképeni vocalisának: az *e* hangnak visszaadása. Az első mód teljesen megmagyarázza a szanszkrit reduplicáló verbum minden jelenségét, az utóbbi pedig megfejt az európai nyelvek reduplicatióját. E szerint minden gyök combinatióját a kettőzött törzseken két csoportra osztva fogjuk tárgyalni.

azonban épen az ő fejtegetésén belátva, hogy az ily gyökökben, mint *dhē*- (gör. *τι-θη-μι*, szkr. *da-dhā-mi*) az *e*-vel mint sonantikus velejáróval van dolgunk, ezt a sort is supponáljuk. *Brugmann* ezen három sort külön *ā* *ō* *ē* sornak veszi, melyeknek hangsúlytalan alsó foka *semmi*, mellékhang-súlyos alapfoka: *ə* volna, s azonfelül felállít még két más: *a* és *o* sort, melyeknek mellékhangsúlyos alsó foka és egyik felső foka *a* és *o* volna. Mi ezt a két külön sorcsoportot egynek vesszük, mert az *ā* és *ō* felső fokkal mindegyiknél találkozunk; csak azt jegyezzük meg, hogy *e* mellékhang-súlyos alsó fok ezeknél egyszer: *a e o*, másszor: *ə*. Ezek szerint tulajdonképen az egész vocalismusban csak egy sorral van dolgunk, t. i. az *e* sorral, mert mindaz, a mi ezen hang mellett van, csak sonantikus velejáró.

I. Consonans kezdetű gyökök.

1. Gyökök sonantikus velejáró nélkül.

Gyök : *pet-*

a) *pet + pet-*
pe + pet-
pe + pt-
p + pet-
p + pt-

b) *pe + pet-*
pe + pt-
pet-

A gyök megvan a szkr. *patami*, gör. *πέτομαι*, lat. *peto*-ban. a) A kettőzés legkezdetlegesebb formája *pet + pet-*, mely azonban kétségkívül nem létezett, hanem csak a reduplicációban a consonanst elvető forma: *pe — pet-* mely feltalálható a szkr. intensívumban *pāpatyāti*, hol ez eredeti *e* második fokon (*o*) fordul elő (ilyenek még *tātapyāte*, *nānahyāte* etc.), és a szanszkrit perfectumban: *papāta*, hol a reduplicatio *e*-je a mellékhangsúlyos alsófokot képviseli, a *tő e*-je pedig második fokon van. A *pe — pt-* forma megvan a szkrt. gyöngé perfectumban: *paptimā pētima*, hol a red. szótag a mellékhangsúlyos alsófokot, a *tő (pt)* pedig a hangsúlytalan alsófokot képviselik. A *p + pet* és *p + pt* csak supponált alakok, mert consonansok torlódásakor az *e* nem éshetik ki. b) A kettőzés második képletében: *pe — pet* megvan a görög perfectumban: *πεπορεύαται*, hol a red. voc. a gyökbeli *e*-t tükrözi vissza, a gyökvocalis pedig második fokon van. A *pe — pt* supponálható alak görög gyöngé perfectumra, de nem fordul elő. A *pet-* képviseli azon állapotot, melyben a red. vocalis elenyésztével az egész reduplicatio elenyészett s megfejtí azon nyelvek eljárását, melyek nem kettőzik a törzset s az ilyen szkrt. alakokat, mint *takshātus*.

2. Gyökök sonantikus velejáróval.

A) Sonantikus velejáró i.

Gyök : *bhejḍ-*

a) *bhej — bhejḍ-*
bhej — bhid-
bhi — bhejḍ-
bhi — bhid-

b) *bhe — bhejḍ-*
bhe — bhid-
bhejḍ-

a) Az első forma a kettőzés eredeti formája. Előfordul az ilyen szkrt. intensívákban: *çēçrīyāte*, *nēñyātē*, melyekben a *tőbéli ī* a mellékhangsúlyos alsófokot képviseli, mert eredeti *ei* a főhangsúly távo-

zása következtében \bar{i} -be contraháltatott. (L. fentebb 5. jegyzet.) — A második formát képviselik az ilyen intensívák: *bhēbhidyātē*, *sēshidyātē*, *mēmihyātē* etc. A harmadik az erős perfectum törzse a szkrthban: *bibhēda rirēca* etc. A negyedik ugyanott a gyöngé perfectumé: *bibhidimā*, *riricē* etc. b) A *be* — *bheḥ* — töve a görög perfectumnak: $\pi\epsilon\pi\omicron\iota\theta\alpha$, hol a red. *e*-je csak a gyökbeli *e*-t adja vissza, a gyökhangzó pedig 2. fokon van. A *bhe* — *bhid*- analogikus átvitel az erős perf. törzsről a gyöngére: $\pi\epsilon\pi\iota\theta\omicron\iota\alpha\tau\omicron$. A *bheḥ*- a red. nélküli alak.

Ily módon megfejthetjük a *vid*- gyökből képezett perfectumi alakokat is. Az óbaktr. *voivīdē* az első alakot képviseli; benne a reduplicatio vocalisa a gyökhangzó második fokon, a gyökhangzó ugyanaz, csakhogy mellékhangsúlyos alsó fokon. A szkrt. *vidimā*-ban az első csoport negyedik alakját látjuk. A *vēda*, *Forḍa*, *vīdet*, *vait* alakok a második csoport harmadik alakja szerint már az ősi indogermánban képeztettek. Hasonlóképen megérthetők az ily reduplicált praesentiák, mint *nēnij*-, *vēvij*-, *vēnish*- az első csoport második alakja szerint; ugyanez alak szerint magyarázhatók az ilyen red. aoristosok, mint *vīvijas*, *rīrishas*, *bhībishathus* etc., melyekben a red. vocalis a mellékhangsúlyos alapfokot képviseli.

B) *Sonantikus velejáró: u.*

Gyök: *bheud*-

a) <i>bheu</i> — <i>bheud</i> -	b) <i>bhe</i> — <i>bheud</i> -
<i>bheu</i> — <i>bheud</i> -	<i>bhe</i> — <i>bhud</i> -
<i>bhu</i> — <i>bheud</i> -	<i>bheud</i> -
<i>bhu</i> — <i>bhud</i> -	

a) *bōbhudyātē*, *tōtudyātē*, *jōguhyātē*, *bhōbhujātē* etc. intensívák. *bubhōda*, *tutōda* etc. erős perfectumok. *bubhudimā*, *tutudimā* gyöngé perfectumok a szanszkritban. *tūtāva*, *çūçuvūs*, *jūjuvān*, *tūtujānā* perfectumok, melyekben a red. voc. a mellékhangsúlyos alsó fokot képviseli. b) $\pi\epsilon\phi\upsilon\gamma\alpha$ etc. erős, $\pi\epsilon\phi\upsilon\gamma\mu\epsilon\upsilon\iota$ gyöngé perfectumok és $\pi\epsilon\upsilon\theta\omicron\iota\alpha\tau\omicron$. Latin: **tutudimus* (*tutudimus*) etc.

C) *Sonantikus velejáró: nasalis sonans: ŋ, ŋ.*

Gyök: *gen*-

a) <i>gen</i> — <i>gen</i> -	b. <i>ge</i> — <i>gen</i> -
<i>gen</i> — <i>gŋ</i> -	<i>ge</i> — <i>gŋ</i> -
<i>gŋ</i> — <i>gen</i> -	<i>gen</i> -
<i>gŋ</i> — <i>gŋ</i> -	

Gyök: *gem*-

a) <i>gem</i> — <i>gem</i> -	b. <i>ge</i> — <i>gem</i> -
<i>gem</i> — <i>gŋ</i> -	<i>ge</i> — <i>gŋ</i> -
<i>gŋ</i> — <i>gem</i> -	<i>gem</i> -
<i>gŋ</i> — <i>gŋ</i> -	

a) Szkr. *cankanyātē, janghanmi, jaṃgamyē* etc. intensívák, *cākhnarē* gyöngé perfectum; *jajāna, babhāndha, jagāma* erős perfectumok; *jajñiré, jagmús, jagmivá* gyöngé perfectumok. b) Görög *γέγονα, βέβηκα* erős perfectumok; *γέγασσι, ἔταμεν, βεβήμεν*, latin *vēni* (indog. *ge — gmi-) gyöngé perfectumok; lat. *of-fendi* gót. *bundum*, perfectumok red. vocalis nélkül.

D) *Sonantikus velejáró*: liquida sonans: r, l.

Gyök: *derç-*

a) <i>der — derç-</i>	b) <i>de — derç-</i>
<i>der — dṛç-</i>	<i>de — dṛç-</i>
<i>dṛ — derç-</i>	<i>derç-</i>
<i>dṛ — dṛç-</i>	

a) Szkr. *dardar, parparçat*, intens. görög: *μεμνημένος, μαρμαίρω* intens.; szkr. *dādāhāra* erős pfct.; *dādhārhānā, vāvrādhē, tāṭṛpānā, vāvṛçasva* gy. pf.; *dadārçā, cakārta* erős pf.; *dadrçé, vavrjús* gy. pf. b) *δέδορξα, μέφορξα*, lat. *memordi*, erős pf.; *τετράφαται* gy. pf. (*pa = r*); *verti* pf. red. nélkül.

E) *Sonantikus velejáró*: a.

Gyök: *sthea-*

a) <i>sthea — sthea-</i>	b) <i>sthe — sthea-</i>
<i>sthea — sth(a)-</i>	<i>sthe — stha-</i>
<i>stha — sthea-</i>	<i>sthea-</i>
<i>stha — sth(a)-</i>	

a) A harmadik és negyedek formára: *tasthaú, dadāça* erős, és *tasth-úr* gyöngé perf. b) Első formára: *ἔσταξα, δέδωχα, ἔσχηφα, χέχηφα, πέπηγα* erős pft.; másodikra: *ἔσταξα, κεχαφηώς, ἔσχαφα, τέταχα, τετράφαται, βέβηφα* gy. pft; latin: *fēc-i (fēf-cī), pepigī, pēgī* (pep-gi) gy. pft.

F) *Sonantikus velejáró*: o.

a) <i>deo — deo-</i>	b) <i>de — deo-</i>
<i>deo — d(o)-</i>	<i>de — do-</i>
<i>do — deo-</i>	<i>deo-</i>
<i>do — d(o)-</i>	

a) A harmadik és negyedek formára: *dadaú, erős* pf.; *dad-é* gy. pf. b) első és második formára: *δέδωχα* erős, *δέδομεν* gy. pf.; *χέχοφα* erős és gyenge pf.; *ded-i* gy. pf.

G) Sonantikus velejáró: *e*.

a) dhee — dhee-
dhee — dhe-
dhe — dhee-
dhe — dhe-

b) dhe — dhee-
dhe — dhe-
— dhee-

a) Második formára: avest. *dād-ré* gy. pf.; harmadikra: szkr. *dadhaú*, avest. *dadhā* erős, és negyedikre: *dadh-é* gy. pf.

b) Gör. *ᾰᾰᾰᾰᾰᾰ*, *ᾰᾰᾰᾰᾰᾰ*, *ᾰᾰᾰᾰᾰᾰ* erős pf., *ᾰᾰᾰᾰᾰᾰ*, **ᾰᾰᾰᾰᾰᾰ* (*ᾰᾰᾰᾰᾰᾰ*), *ᾰᾰᾰᾰᾰᾰ* gy. pf. lat. *con-ded-ī* (con-dídi) gy. pf.

A mi a praesensreduplicatiót vagyis annak *i* vocalisát illeti a szanszkritban, görögben és néhol a latinban, azt hisszük, hogy az igen sok esetben eredeti. Eredeti legalább a három utolsó ablaut sorba tartozó gyököknél, melyeknek mellékhangsúlyos alsó foka, mint fentebb említettük: *a*, melynek a szanszkritban *i* felel meg, az európai nyelvekben *a*, vagy néhol *e*. Nem valószínűtlen azonban, hogy ezen hang jókorán, vagyis még az indogermánban *i* felé hajolt, s *e* változás már görög reduplicált töveket is érhetett, minek következtében azon igék reduplicatiójában, melyeknek gyökében *ea*, *eo*, vagy *ee* volt, ezen vocalisoknak alsó foka: *a* = *i* jelentkezett. A *tishthāmi* avest. *hishthāmi*, *ᾰᾰᾰᾰᾰᾰ* és *sistō pibāmi* és *bibo* praesens-ek egyezését nem tekinthetjük véletlen találkozásnak. De az elmondottak alapján azt sem tarthatjuk valószínűnek, hogy a praesens reduplicatióinak eredetileg *i* lett volna a vocalisa. Miért is a praesens red. vocalist, az *i*-t nem tartjuk egyébnek, mint az *ea*, *eo*, *ee* gyökű igék reduplicatiójának egy különvált formájának, melynek különválását a nyelvek megkülönböztető törekvése elősegítette és megszilárdította, végre átterjesztette egyéb igékre is. Eredetinek tarthatjuk ezt a praesens red. vocalist azon igéknél is, melyeknek gyökében *er* volt, mert az *e* kiesése után megmaradt *r* vocalisnak ugyanolyan színezete lehetett, mint az *a*-nek. Ilyen igék *píparti*, *píprtá*, *πᾰᾰᾰᾰᾰᾰ* etc.

II. Vocalis kezdetű igék.

Ezeknél semmi sem áll útjába annak, hogy reduplicáló alakjaikban a gyökvocalis repercussióját lássuk. Ezeknél, mint fentebb láttuk, a redupl. tö képzésének kétféle módja van, melyeknek általános képletét itt adjuk.

1. Atticai reduplicatio.

eSC + eSC

eSC + SC

SC + eSC

SC + SC

2. Hangzó nyújtás.

eS + SC = $\bar{S}C$ eS + SC = $\bar{S}C$ S + SC = $\bar{S}C$

e + eSC

1. Második forma: *āmamat*, (aor.) *ānaiḥca*; harmadik forma: gör. *ἀρήρεχα, ἀλήλεχα, ἐδῆδοχα, ἐδωδῆ, δδωδα, δλώλεχα* etc; negyedik forma: *ἀραρουῖα, δλολύζω, ἀγαγεῖν, ἀαχαλόν* etc. 2. szkr. *āda*, lat. *ēdi*, szkr. *ārpa*, lat. *ēpi*, szkr. *ājimá*, gör. *ῆγα*, lat. *ēgi*, lat. *ēmi*, szkr. *āsa*, gör. *ῆα*, gör. *ἀνάλωχα, ἀπτῆατο, ἱγμαι, ἐπ-ώχατο*, szkr. *īshé, ījé* etc.

Kutatásunk végeredményét a következőkben foglalhatjuk össze:

1. A reduplicatio az indogermán ősnyelv legrégebbi időiben a teljes gyök visszaadása volt, úgy hogy két teljesen egyforma hangsuccessiót képezett. Azon igéknél, melyek consonansson végződnek, ezen consonansnak az első hangsuccessióból való eltűnése újabb fejlődési fokot jelez. Mind a kettőre példákat nyújtanak a valamennyi indogermán nyelvben előforduló intensívák s az árja nyelvekben azon perfectumok, praesensek s aoristosok, a melyekben hosszú red. vocalissal találkozunk.

2. A reduplicáló szótag még egyszerűbbé lesz és pedig két úton. Itt válnak el a reduplicatio vocalisát illetőleg az európai és ázsiai nyelvek. Amazoknál a hangsúlytalan reduplicáló szótag a sonantikus velejárót consonansnak tekinti s így a változó *e* vocalist adja; emezeknél a hangsúlytalan állapot következtében — mert a hangsúly a gyökön van — az *e* vocalis esik ki s a sonantikus velejáró veszi át a vocalis szerepét.

3. Ezen a fokon azonban még van egy érintkezési pont az európai és ázsiai nyelvek között, t. i. azon gyökök reduplicatiójában, melyekben az ablaut alsó fokán *a e o* és *ə* állanak. Az *a e o-t* az árja nyelvek egész szabályszerűen általánosítják a perfectumban, míg ugyanezen tö képzésére a görög, latin, kelta és germán az előbbi pontban leírt forma szerint járnak el. Az *ə-t* azonban, a reductio másik alakját mindkét nyelvesoport a redupl. praesensek és aoristosok képzésére használja fel, melyet aztán kiterjeszt másforma gyökökre is.

4. Az árja nyelvek, minthogy a reduplicatióban a gyöknek

állandó elemét, t. i. a sonantikus velejárót tüntetik fel in reductione, a kettőzést mindenütt megtartják. Az európai nyelvek azonban, melyekben a reduplicatio vocalicus állományát a mobil *e* képezi, a görögöt kivéve, hol a secundär hangsúly az egytagú igék sok perfectumi alakjában a red. vocalison nyugodott, az *e*-t kivetik s így a reduplicatiót elvesztik.

5. Ezek szerint kimondhatjuk, hogy a reduplicatio eredetileg olyan praefixum volt, mely ép olyan morphologicus egységet képezett, mint a suffixumok s hogy mint ilyet csak az árja nyelvek tartották meg, míg a görög, latin, kelta és góth reduplicatio csak statio az enyészet felé, mely ezen nyelvek igéinek nagy részében s a többi nyelvekben általában be is következett.

FODOR GYULA.

A boldogok.

— Kivi Elek. —

Már pirkad a távoli ég alj,
S a nap keleten ragyog immár,
Szétfoszlanak a ködök is
Az éjszaki szellők szárnyán,
Midőn fut az éj,
Midőn kel a nyárszaki reggel,
S madarak dala zengedez.

Ám szebben a hajnali fénynél,
Szendébben az alkonyi pirnál,
Közleg mosolygva felém,
Keblemre szorítom lánykám,
Midőn fut az éj.
Midőn kel a nyárszaki reggel,
S madarak dala zengedez.

Magas hegyorom tetejére
Hágok föl a reggeli szélben;
Ott ébred a hajnali fény,
Szép kedvesem ott találok,
Midőn fut az éj,
Midőn kel a nyárszaki reggel,
S madarak dala zengedez.

Szivem repes égi örömtől,
És homlokom úgy ragyog, úgy ég,
Midőn vele állhatok itt,
E zöld moha lepte sziklán,
Midőn fut az éj,
Midőn kel a nyárszaki reggel,
S madarak dala zengedez.

Itt állok az angyali lánynyal,
Meglengeti fűrtim a szellő,
S fölhangzik a völgyi moraj
Örök szerelemnek hangján,
Midőn fut az éj,
Midőn kel a nyárszaki reggel,
S madarak dala zengedez.

Finnből.

GYÖNGYÖSI JÁNOS.

PÉCZELI JÓZSEF ES LAFONTAINE.

La justice pour autrui est une
charité pour nous.

Montesquieu.

A Figyelő folyó évi márcz. füzetében jelent meg Takács S. úr értekezése Péczeli József meséiről, egy kész vagy készülöben levő monográfiának egy része. 1880-ban ugyane tétel foglalkoztatott engem.¹⁾ Kitünő tanárom, Gyulai P. figyelmeztetett a Péczeli-féle mesék lafontainei motívumaira. Az ő szivességéből jutottam Péczeli Meséihez. Ő jelölte ki kitünő forrásaimat (valamennyit az idő rövidsége miatt fel se használhattam, egyébiránt Takács úr értekezésében sem látom nyomukat). Hogy munkámat jelentékenyen megkönnyítette, kétségtelen dolog; az sem vitás kérdés, hogy ha akad valami jó vázlatomban, ennek érdeméből a nagyobb rész nem engem illet. Ismétlem, dolgozatom néhány hó alatt készült. Kopasz mentség! Teljes igaza van Barraunak: «quand une oeuvre est médiocre c'est une mauvaise excuse que de dire qu'on a mis peu de temps à l'achever; peu importe au lecteur quel temps une composition a coûté; ce qui lui importe, c'est qu'elle soit bonne.»²⁾

Lázás érdeklődéssel olvastam el T. úr értekezését. «Elfogulatlan» kritikájának *első* elolvasása melancholikus hangulatot teremt vala lelkemben. De e hangulat nem tartott sokáig. Második elolvasása egész másképp hangol vala. Lafontaine egyik meséjére eszmélve, teljesen megvigasztalódtam. A mese kezdete:

Le *premier* qui vit un chameau
S'enfuit à cet objet nouveau;
Le *second* approcha; le *troisième* osa faire
Un licou pour le dromadaire.

Nem hiszem, hogy akadjon, a ki annyiszor, annyira belemélyedve olvasta volna el T. úr értekezését, mint csekély magam. Talán T. úr is ezt konstatálhatná a maga részéről az én vázlatomat illetőleg. Azonban tény, hogy egymásnak gratulálni nem siettünk. Pedig tanultunk egymástól — s tán ő *többet* az én «ritka elfogultsággal» írt vázlatomból, mint én T. úrnak bő apparatussal s elfogulatlanul írt értekezéséből.

«Párhuzamos idézeteim» tán fognak bírni annyi súllyal, mint a T. úr-idézte *dicséző levelek*.

Péczeli magasztalja Lafontainet, — bár ez a magasztalás sem oly

¹⁾ Péczeli J. mint meséirő. Egy. Phil. K. 1881. 645—698 l.

²⁾ Méthode de compos. et de style. Treizième édit. p. 98.

feltétlen, mint T. úr állítja (176. l.)¹⁾ de mint forrását nem nevezi meg; — T. úr tönkre silányítja B-t, de vázlatát, mint értekezésének Lafontainenel foglalkozó részében forrását, szintén nem nevezi meg. Hadd nevezzem meg hát én!

Ha csak egy árva méltányló szóra érdemesítene — pedig ennyit megérdemeltem volna tőle, a ki kutatásaim eredményeit annyira felhasználta — hallgatnék. Az igazságos és tanulságos kritika előtt tisztelttel meghajlom. T. úr azonban előtérbe állítja vázlatom gyengéit — hát bizony azok! — elfogadható részleteit meg felhasználja, de *a forrás megnevezése nélkül*.

Csak egy enyhítő szót nem monda szád;

Könnyed nélkül mi kín volt vérzenünk.

Vörösm. Az úri h.

Hát hiszen nálam is előfordul *nézetiünk* szerint (többször) pedig az — hogy őszinte szóljak — Taine nézete, de T. úrnál jobb akarátú kritikusom e helyütt azt a megjegyzést tehette: No, igen! Taine + B. nézete. T. úr a plur. majestatikust foltnak tekinti írói hírnevén. Pedig az összeadást így is végezheti vala: Takács + B. nézete. Semmi kifogásom sem lenne ellene. Mondja ugyan — dolgozata lafontainei részében — *említettük már* (170 l.), *ilyet kettőt említhetünk fel* (175 l.), de Biberrachként «még innét az ördög ássa ki,» hogy reám alludál.

A lángész imponáló erejével kapcsolatos az az elfogultság, melyet vele szemben érezünk. Nem az én hibám, ha Péczelivel szemben azt az emociót oly mértékben nem éreztem. Az én helyzetem Péczelivel szemben szakasztott olyan volt, mint Lafont. Simonideséé, a ki athletájának élete viszonyaiban nem találván költői tárgyalásra alkalmas elemeket — Castort és Polluxot magasztalta ódájában. Pindaros is így tett hasonló esetben Ruffey-nek a dijoni akademiához intézett levele szerint²⁾ — Pindart eredetiben nem olvastam, egyszerű oka: it was greek to me = az nekem *görögül* van = nem értem. — Csekély magam is inkább Castorral, azaz Lafontainnel foglalkoztam — igaz Péczeli rovására. C'est tout!

Simonides díja az ígért talentum egy harmada lőn — az enyém: *a feltétlen elit/élés* (Takács úr részéről), a feltétlen elitélés ilyes szólásai: *ritka elfogultsággal írt értekezés; furcsa kritika*, stb.

Simonidest megóvták az istenek — engem az igazság. T. úr

¹⁾ P. meséi nincsenek kezemnél, vázlatomból vett idézet a következő: hibáztatja benne (L-ben), hogy néha *szántszándékkal* esett azon hibába, hogy *a keresztény vallásnak s jó erkölcsöknek rovására* gyönyörködtesse a megvesztegetett szíveket. (l. P. előszavát 663 l.)

²⁾ Lettres de Fénélon. Jeles írók isk. tára, 120 l. jegyz.

kritikája vázlatomról feltétlenül elítélő, Szántó J. értekezéséről feltétlenül dicsérő. E dicsérő kritika jogosultságát, forrását nem bolygatván, csupán e «párhuzamos idézetek»-re szorítkozom:

Helyesen jegyzi meg Szántó, hogy már Phædrus meséi is hosszadalmasabbak mint Aesopéi, mégis élvezettel olvassák! (164 l.) Gyulai: Már Phædrus is hosszadalmasabb Aesopusnál, de Lessing szerint nem is oly sikerültek meséi Lafontaine meséi valamint az ő idejében, úgy ma is élvezettel olvashatók.»¹⁾

T. úrnak csak azért tetszett volna meg e hely, mert Szántó úr Lafontaine helyébe Phædrust csusztatott?!

T. úrnak nem elég fegyelmezett a fantáziája, azaz hogy a logikája. De hiszen a logika az értekező fantáziája, a mint viszont a fantázia a költő logikája. «Bolondos egy figura»! — Shaksp. Poloniusával szólva.

T. úrnak konkluziójában a) vagy kevesebb van, mint a mennyi a praemissákból szükségképp folyik, vagy b) kellenél több van — s ez tulajdon konkluziója.

Logikai tétel: *Nec plus, nec minus sit in conclusione quam in praemissis.*

a) Elfogadja a praemissáimat, azonban konkluziómat elveti. T. úr szerint az én konkluzióm im ez: «P. egy-két mesét kivéve — tizenkettőt,²⁾ drága T. úr! — valamennyit Lafontaine után dolgozta ki, sőt többet egyenesen lefordított.»³⁾

T. úr szerint (165. l.) is Péczeli a *lafontainei mesefaj* meghonosítója nálunk. Beöthy «Greguss emlékezeté»-ben a *lafontainei mese első és legkiválóbb képviselőjének* mondja.

Ha P. meghonosítója (= képviselője) e *mesefajnak*, akkor mindenestre több egyszerű fordítónál. Ám az a *lafontainei* erős hatás T. úr szerint csak *négy mesére* szorítkozik, ezekben is «a fordító szerepét veszi fel». A fordítót nem tekintjük az illető műfaj képviselőjének.

A következő *négy* mesét érti T. úr:

1. «A ló, ember . . .» a harmadik sortól a következő részlet nem egybe fordításnál:

Vig éltét az ember bikkmaggal tartotta,

Lorsque le genre humain de glands se contentoit stb.

V. ö. T. 175. és B. 683.

¹⁾ Egyet. előad. (Czuczorról) 123 l.

²⁾ Ph. Közl. 697, 698. Többet T. úr sem tud annak bizonyítani (T. 177—181).

³⁾ 170 l. — Rectius: «meséket fordít s ezek jobbára prédikációk, erkölcsi elbeszélések lesznek nála» B. 666. V. ö. általán La Font. volt mintapéldánya (!) Barb. 663.

2. A «*Sas macska...*» cz. mesében «a tanulásban ismét csak fordító szerepét veszi fel» (T. 175. V. ö. B. 687. «Nem annyira a cselekvény megalkotásában, mint inkább a morálban tűnik fel e helyt *La Font.* befolyása.»)

3. «*Az ember és a vízi kígyó*» cz. mesében mind a kidolgozásban, mind a tanulásban tisztán kimutatható a francia eredetinek követése. (T. 176. — B. kimutatta 681, 682.)

4. «Jupiter s minden állatok» (T. 175. B. 687—690.). — Ennyi s ilyen præmissák után Péczeli nem lehet a lafontainei mese képviselője. De hát T. úr is körülsánczolja magát: — egyéb præmissák — *jórészt az enyéim* —: «e változtatások között *gyakran* találunk Lafontainnel közös vonásokra (T. 169. B. 664), melyek inkább csak *külsőleg* (T. 169 B. 663) rokonok egymással, mindamellett *kétségtelenné teszik*, hogy P. az ézopi mesékhez *Lafont.-féle* gondolatokat is csatolt (T. 169). «A harmadik író» — mért harmadik és nem második, mikor Gellert hatását mivel sem bizonyítja, annak csak ő a mondhatója! — «kinek befolyása mind a kidolgozást mind a szerkezetet illetőleg *nem egy helyen nyilvánvaló*, Lafontaine, a költői mese megalkotója (T. 166.) . . . P. a tiszta *erkölcsi* irányt igyekszik követni, s így *Lafont. meséivel*, habár *nagyon sokszor kimutatható azoknak utánzása*, igyekszik némi ellentétbe helyezni magát (T. 163. V. ö. B. 665, 666) . . . P. imitációiban szintén kifejezést nyer a pap és író. Pap lévén, kiméletlenül bánik el olyatén helyekkel, melyekben *La Font.* humora erkölcsi törvény által nem korlátolt repkedést veszen (B. 665). . . . Eszméi általán a szigorú erkölcs törvényétől áthatottak. (B. 666.) A fent idézett részleten kívül — *mely egészben eredeti* (T. 175, 176. V. ö. B. 690) — csak *elszórtan* akadunk sorokra, melyek *nem Lafont. meséiből fordítvák*» (T. 176). Lehetetlen, hogy valamely író eredetisége, számos *eredeti inventiója* (T. 181) logikailag *így* demonstrálható volna; a mi a forrást illető őszinteségét illeti — az tán lehet kérdés tárgya. Ha e részben T. úr eljárása ildomos — úgy arról nekem világos fogalmam nincsen!

T. úr *tulajdon* konkluziójában a szám: a sorok száma dönt. (Ismeretes dolog, hogy «akadtak, a kik Shakspere egyes darabjai hosszúságát is kivetették» A *tévedések játéka* 1807, ill. 1770 sor. Sophokles *leghosszabb tragédiája*: Kolonoszi Oedipusz 1780 . . . *) Ezt azonban csak *puszta tényként* konstatálja Greguss, *módszert* csinálni belőle — ezt T. úrnak hagyta.

«Mindjárt az első mesénél (Oroszlán s egér) azt írja B., hogy Péczeli meséje imitatio, rámutatván e helyre:

*) Greg. Shaksp. p. 118, 119.

Nem vezett el a jó, bár ki hitte volna
 Hogy soha felsége egérre szorulna.
Ce bienfaits ne fut pas perdu
Quel qu'un auvait-il jamais cru stb.

«Bizony e három szóból semmi sem derül ki — folytatja T. úr — az igazságból ügyesen lealkudván *hat* szót*), ennél ugyan többet lehet kimutatni Phædrusból . . . Ezenkívül még *terjedelemre is megegyezik a két mese; a mennyiben* Péczelié *hűsz*, Phædrusé *tizenkilencz* sorból áll» (T. 171.)

Hadd tegyem hozzá: Lafont. meséje *tizennyolcz* sorból áll. Persze hogy *hűsz*hoz közelebb áll *tizenkilencz*, mint *tizennyolcz*. Általán bensőbb a relatió *hűsz* és *tizenkilencz* között; ismeretes szólás: egyik *tizenkilencz*, a másik *egy hián hűsz*. Az a sorszámítás módszernek lehet módszer — de csak maradjon T-féle «elkülönöztségekben» (mint az ézopi moral T. 166. V. ö. B. 663)

Aztán feltűnő, hogy Lafontaine-ből csak *annyit*, illetőleg csak *abból* idéz, a mennyit, a mit az én vázlatomban talál!

T. úr az én helyzetemben nagyon disponálva volna bizonyos vélemény kockáztatására — ennél is erősebb mondásra: «Barbarics azzal semmit sem törődik, mit ír Aesop, s mit utána Péczeli» (végre az *is* *kiderül*, hogy Péczelit *se olvastam*!) nagyon disponálva volna czélozgatni a *források közvetlen tanulmányára*. No, engem erre nem vitt rá a lélek! Hiszen idézni francziául is idéz. Idézi Péczeli meséi előszavának franczia részét. (Mikor francziául annyit idézek e levélben, egyáltalán nem reflektálok Rigó Jonathan uramra, ki csak azután beszél egész tűzzel Kutyesics uram előtt deákul, miután meggyőződött, hogy Kutyesics uram nem ért deákul (Bot-csinálta doktor). Én se itélem meg így a helyzetet, más se, «magyarjaim kikérem.» A ki így itélné meg, az igazságtalan lenne mind T. úr, mind B. irányában!)

T. úr számítja a sorokat. Uj módszerével sem tud több mesét P. kétségtelen sajátjának bizonyítani, mint a mennyit én elsorolok (697, 698 l. . . a következő mesék: I, IV, V, VI, VII, XVIII, XIX, XXII, XXIX, L, LI, LV. — T. úrnál *ezek, tulajdon ezek* a mesék következő rendben tárgyalvák: I, VI, LV, XVIII, VII, LI, V, XXIX, IV, V. (T. 177 — 181). Ezt a tizenkét mesét tárgyalja T. úr oly módszerrel, mely semmivel sem jobb az enyémnél ott, hol nem Taine a mintám.

T. úr *szavakat is számít*, hogy élet vegye ennek az *iszonyú* vádnak; igaztalan vádnak («soha *igaztalanabb* ráddal nem illette Péczelit senki

*) B. 668. *Le roi des animaux*
Montra ce qu'il était et
lui donna la vie.

De ez megmutatta, ki *légyen és*
életét visszaadta, mondván: az
állatok hatalmas királya.

Barbaricsnál, midőn ezt írja: . . .) «Elég *folyamatos* előadásának, nyelvénék *élvezetét* többször megzavarja a latinos szók belekeverése, melyek a mellett néha (nem áll, egyetlen eset van csak ilyen — «közbe vág» T. úr, símán) rímként össze is csengenek.» (T. 181, 182. B. 665, 666.). Ha ez T. úr felfogása szerint vád, igaztalan vád — akkor talán «a ritka elfogultság», «furcsa kritika» csak az én szememben bélyegzi meg vázlatomat, T. úr részéről az elismerés szólásformái, a mérsékelt méltánylás fordulatai.

P. meséi nincsenek kezemnél, csak T. úr értekezésére s igénytelen vázlatomra támaszkodhatom. Sajátságos, hogy ezek alapján is szolgáltatathatók új adalékokat az idegen szókhoz: — az iskátulyát nem számítottam —, *perorála* B. 682), *discursus* (T. 179), *contradans* (T. 168), *burger* (T. 167 — a burger azt hiszem van olyan telivér német, mint a T. úr említette platz!) *Pundra* (T. 168. Ballagi teljes szótára s a Nagy Szótár nem említik). — De térjünk vissza Péczeli *eredeti* meséinek számához. «*A király és kapás*» (LV.) *mindkettőnk* szerint P. inventiója. Holott nem az! Beöthy (A széppr. elbesz. 49.) a római gestákban találja forrását. Megbocsátja ezt T. úr Beöthynek? «*Hadd alább jó szász*»! *) T. úr konkluziója mégis az, hogy P-nek *számos* eredeti inventiója van. (T. 181). De azért «*három a daru holtig*» (Tompá).

P. meséinek moráljában *mindkettőnk* szerint (T. 170. B. 664) honi társadalmi viszonyokra való czélzások fordulnak elő. Hogy azonban «e kevés számú mesék» (vagy morál?) «tárgya és kidolgozása semmit sem hasonlít az egyházi szónoklathoz», ilyesfélét csak az mondhat, ki csak annyit tud az egyházi szónoklatról (kézikönyveink e mostoha gyermekéről), hogy mértékre nem lendül, rimbe nem csendül össze, de nem tudja, hogy a modern egyházi szónoklat is lehel honszeretetet, a fajtagadás gyűlöletét — a jövő társadalmának képében, ha minden ember író lesz, irodalmi kérdések, *írói tulajdonjog* is lehetnek motivumai. Olvasta T. úr a mult századbeli Szeitz Leo «Igaz magyar-»ját? — No, igen! (olvasta). Ez az «elfogult» magyar művében nemcsak a Mária-kultusért harczol, nemcsak a szentek tiszteletét vitatja a protestánsok, az *aufklärungs-fantaszták* ellen, hanem a magyar ruhából, a magyar szívből kivetkőzött, nemzettagadó magyar fehér népet is meglecckézteti. (6. l.) Nos, én nem tudom másnak képzelni a szószéken sem ezt a *szegény harádot*.

*) Meg nem állhatom, hogy e szólásnak Dugonics-adta (Magyar Példabesz. I. 263) magyarázatából ne idézzek: egy erdélyi szász azzal kérkedett, hogy *száz* törököt vágott. De addig fartatták, addig mondták neki: *Hadd alább jó szász*, hogy végtére *egy* törökre szállott. Sőt utoljára kétkedni kezdett arról is, ha valjon megölte-e ötöt . . .

A politikának a költészetnél, tehát a lafontainei mesénél is alkalmasabb iskolája a *sajtó*, a *közelet*. Bizon T. úr is mond *néha izét' igazi ok helyett*. (Kisf. K.). Ilyen izének vélem minősíteni Pitpay-re való hivatkozását (172., 173. l.) «Pitpay kidolgozása is lényegesen elűt ettől» (Lafont. La Laitière et le pot au lait-től) (T. 173.). Mennyiben? Én közvetlenül nem ismerem Pitpay-t. Azonban látszik, hogy nem minden embernek van hozzá szerencséje. Pitpay-meséjét (a szóban levőt) Lafont. meséi Nodier-féle kiadásának egy jegyzetéből ismerem. (II p. 39). E jegyzet szerint Ezer-egy éjszakai motívum.

Izé-féle ez is: «először is a compositio nem Lafontainé, másodszor részletes egyezések *nincsenek*» (T. 174) *Nega parum!*

Nem kevésbé érdekes jóízű *«izék»* (mizék?) im ezek: T. úr szerény vázlatom után mondja: «jelesek és kifogástalanok rímei... szabatosak metszetei» (T. 172 B. *ügyel a metszetre, rimei általán kifogástalanok* 665); én *utánam fedezi fel egy-két mese kettős cselekvényét*; azok a mesék, melyekben «a tanulság külön cselekvényt képez» (T. 180): a «*Bagoly és Héjja*» (T. 168), «*Juhász, Bakok, Juhok*» mely mint a Bag. és H., kettős cselekvénnyel bír (T. 180). «Ez a kettős cselekvény P. talál-mánya.» T. 178.

Az én ötleteim, melyek úgy véletlenül egyeznek T. úr ideáival, a következők: «eredeti, de korántsem szerencsés gondolat volt tőle, a tanulság keretében, néhány mesénél, egész cselekvényt helyezni el, s így a tulajdonképeni s egy cselekvényt megkétszerezni, azaz inkább ismételni, mert a második mesében a cselekvény ugyanazon tengely körül forog, mint az elsőben, csak személyei változnak» (B. 664). Az a néhány mese, a *Bagoly és Héjja* (B. 692, 693) *Juhász, Bakok, Juhok* — e mesét megszerzi egy az emberi viszonyokból vett cselekvénnyel», a mese compositióra nézve egyezik a Bagoly és Héjjáéval. (B. 696.)

A lafontainei mese moráljáról Taine után írom: «ha egyáltalán nem olvadhat a compositióba s külön elszigetelt (!) helyre szorul, hangozzék mint *felkiáltás*, vagy a költő lelkéből sóhajként emelkedjék fel, vagy mint vágy szálljon fel, így is, úgy is *elveszti a száraz didaxis látszatát*...» (B. 661). Ime a visszhang: E tanulság teljesen nem olvad bele a mesébe, hanem inkább úgy *hangzik*, mint egy szívből jövő *fohász, felkiáltás*, és épen azért *elveszti a didaxis szárazságát*. (T. 177.)

Mindezt T. úr egymagára, nélkülöm is, felfedezheti, észreveheti vala — úgy lehet, de *hogy egy non-sens mondjon, minek arra is az én segítségem?*

És engem oly érzés fogott el . .

A szöllősgazda is az egyszeri

.

Látván, hogy szőlejét a jég veri

Dorogot ő is hirtelen kapott fel
 Paskolni kezdé....
 No, hát, no! így kiált: «én uram-isten!
 Csak rajta! hadd lám: *mire meggyünk ketten!*

(Arany, Bol. Ist. II.)

«*A has és a tagok*» cz. (XXVI.) mesét értem, melynek tárgya a tagok pártütése. A pártütő természetesen *riad*. Mesénkben «a szem, száj, fül és fej mint vádló jelenik meg s mindegyik erőteljes, jellemzetes és sikerült *beszéd*két tart . . Barbarics is beismeri ezek *jellemzetességét*, de . . (ez a fatális de!)» (T. 174). Megvallom, a jellemzetesség szót *akkor* csak mint frázist használtam: mondani akartam valamit, olyasmit, *a mi első tekintetre nem bolondság*. A szót ismertem, a fogalommal nem voltam tisztában, — e fogalom ma is mostoha gyermeke kézikönyveinknek —. Ma a nevezett mesében a szem, száj, fül *beszédjét* nem tarthatom jellemzetesnek, mert nem természetesnek — pedig dicsőség volna rám nézve, ha nézetem T. úréval találkozónék! A jellemzetes plasztikus, kidomborító. Erdélyi J. és Riedl Frigyes — drága T. úr, — nagyon sok jót és szépet mondanak erről. Taine is foglalkozik e kérdéssel (Laf. et ses fables 236, 256). Lássuk azonban közelebbről a dolgot, a jellemzetesség kérdését a nevezett mesében.

Ha a *fül* azt mondja magáról, hogy *hallgat* — s nem mondja — teszem azt, hogy — *perorál*, — ez még nem jellemzetesség; vagy ha a *szem* azt mondja magáról, hogy *vigyáz* — s nem mondja — teszem azt, hogy *kiabál* vagy *hallgat* — ez sem jellemzetesség (egész maiglan vitás kérdés: miért nincs: *fülesszem* s miért van: *szemfüles?* *) — ám, hogy *tényleg* emez is, amaz is *perorál* — az még kevésbé az. A szem *beszédje* még *hagyján*, azt tagolt hangok nélkül is édes-mindnyáján értjük; a szem *beszédjének* valószínűleg *klasszikai* múltja van (ez a modern legyező [zsebkendő-] nyelv valóságos kontár hozzája képest!). — Általán a testrészek, a tagok beszéltetése már a költői licenzia határán mozog: a fantáziának, vagy inkább a célzatosságnak, az észnek nagyon öntudatos játéka, műve.

Végre is ha beszéltetnünk kell őket, ha e beszéltetésből ú. n. jellemzetes momentumok kiemelkedhetnek, ha kiválhatik a természetes szín, ne mossuk el e színeket, — mint Péczeli — a következetlenség által (a *subjektív illusio* im ez halálos ellensége által). T. meséje szerint a *fő, két láb*, boka abszolút nem tudnak szólni: ha megsérülnek, a *száj* *kérdi okát* — nem bánom: legyen ez az a természetes szín — de hogy

*) Bár van: egyik *szemem* alszik, a másik *fülem*. Phil. Közl. 1881, 223. l. — Szemével hallotta, fülével látta a. m. semmi tanú. Bar. Magy. Vir. 386.

ugyane mesében, a *kéz* ugyancsak kitesz magáért: «egy óránál tovább perorála» (Péczei) — ez sem jellemzetesség, se biztos rajz.

A tagoknak önmagukról adott fentebbi jellemzésnek semmi köze a *belső érzezők physiologiájának* rajzához, az *egyedül* jogosult szempont-hoz, Arany művészetéhez. «Ha egy személye lelkileg megindul, Arany látja és leírja *szeme kidagadását*, *kezének görcsös összekulcsolását* . . . *orrczimpáinak rezgését* (világért se perorálását! B.), sőt néha a lelket a testen át jellemzi.*) Taine is ilyesfélét mond Lafontaineről: «La Fontaine ne décrit pas seulement les mouvements de l'âme. Il sait que l'imagination de l'homme est toute corporelle; que pour *comprendre le déploiement des sentiments*, il faut suivre la *diversité des gestes et des attitudes*; que nous ne voyons l'esprit qu'à travers le corps. (La F. et ses Fables p. 236).

Szóval Péczeliről nem mondhatni el, *minden nagy érdeme mellett*, a mit Nisard mond az igazi költőről egyik tanulmányában (Erasmus 116 l.): «ezen az égből földre szállott lény, ki atya nélkül születik és gyermek nélkül hal meg». Péczeli nem az a szerencsés tanítvány, a minő Boileau, ki nagyobb mesterénél, Horatiusnál. (L. Voltaire ítéletét a l'art poétique Géroze-féle kiadásának első jegyzetében).

Péczei mestere La Fontaine.

Baja, 1887 apr. 2.

BARBARICS L. R.

A tengerparton.

(Angol népballada.)

Vadúl zajong a tenger,
És nyögve fú a szél,
Zokogva ül a lányka
A tenger öblinél;
A tenger mormolását
Sohajtva kémleli,
De vissza száll sohajja
Nem hoz vigaszt neki.

•Egy éve nemsokára!
Keserves év nekem!
Mért is mentél el, édes,
Bolyongni tengeren?
Oh szűnj, oh szűnj zajogni
Vihar, nyugonni hagyd!
Itt, e kebel viharja
Zajossabb, mint te vagy.

Urad, ki kincsre vágyott,
Kétségbeesve szid;
De többet vesztek én el,
Ő csak kincset veszít! —
S ha gyémánttal s arannyal
Rakodva vándorol:
Találhat gazdagabbat,
De hűbb szívet sehol.*

Sohajtva sír a lányka,
Vár csüggedetlenül;
Viharba vész sohajja,
S az árba könny vegyül.
De ím a tenger árján
Sápat tetem halad,
Ő az! — s a lányka roskad,
A szíve meghasadt.

GYÖNGYÖSI JÁNOS.

*) Riedl Fr. az Egyet. Philol. Közönyben.

PÁRHUZAMOS IDÉZETEK.

(Főleg Homeros és Arany J.)

Hom. II. 1, 4. ἀντοῦς δὲ ἐλώρια τεῦχε κύνεσσιν
οἰωνοῖσί τε πᾶσι.

Arany Keveháza 37. Kár volna még, vitéz, neked
Táplálni éhes ölyveket.

II. 1, 46. ἐκλαγξαν δ' ἄρ' οἷστοι ἐπ' ὤμων χωρόμενοι,
αὐτοῦ κενηθέντος.

Vörösmarty Zal. fut. II. Szép arany'ív fénylett baljában, s rakva
nyilakkal
Csengett és zörgött ékes puzdrája, ha
mozdult.

II. I, 103. μένος δὲ μέγα φρένες ἀμφιμέλαιναι πίμπλαντ'.

Arany Mur. ostr. I. Indulatvihartól elborult az elme.

II. I, 148. τὸν δ' ἄρ' ὑπόδρα ἰδὼν προσέφη . . .

Arany B. h. VII. Igy feddi keményen összekapott szemmel.

II. 1, 151. ὁδὸν ἐλθέμεναι.

Arany B. h. X. Szótalan egymással nagy útát menének.

II. 1, 189. ἐν δὲ οἱ ἦτορ

στήθεσσιν λαίοισι διάνοιχα μερμήριζεν.

Ar. Toldi IV, 2. Szíve a mellében akkép hánkolódék.

II. 1, 284. ἐρχοσ . . . πολέμοιο χαοῖο.

Ar. Szondi két apr. Mint bátyja feszült meg romlott torony alján.

II. 1, 350. ὁρόων ἐπ' ἀπείρονα πόντον.

Ar. Toldi I, 3. Széles országútra messze-messze bámul.

II. 1, 364. βαρὺ στενάχων.

Ar. Toldi IX, 16. sóhajtott nagyokat.

» T. Sz. V, 31. nagy-nehezet búga.

» A betyár II. Nagy-nehezet sóhajt utána.

II. 1, 469. αὐτὰρ ἐπεὶ πόσιος καὶ ἐδηγύος ἐξ ἔρον ἔντο.

Ar. Furkó Tamás: Ottan mihelyt évésben-ivásban jóllakott.

Ar. Toldi IV, 7. éh-szomját elvervén.

Vörösmarty Zal. fut. IX. Mindenik éhét és szomját hevenyében
elűzé.

Arany L.-Gyulai Népk. II, 381. A mivel éhedet elűsd.

II. 1, 593. *ὀλίγος δ' ἔτι θυμὸς ἐνῆεν.*

Ar. Toldi V, 11. A farkasfiakban sem volt már lehellet.

II. II, 53. *βουλὴν . . . ἴξε γερόντων.*

Ar. T. sz. XI, 133. Törvényt ül.

Ar. Nagydai czig. I. Tanács-széket ül.

Ar. Török Bálint. Tizenharmad székülő magával.

II. II, 93. *μετὰ δὲ σφίσιν ὅσσα δεδήξει
δοτρύνουσ' ἔναι, Λιδὸς ἄγγελος.*

Ar. Katalin 12. A Hír miatt, a mely soha
Nem alszik, és szárnyas lova
Idő, távolság emberi
Határait nem ismeri.

V. ö. Verg. Aen. IV. 173—188.

II. 2, 147. *ὥς δ' ὅτε κινήσῃ Ζέφυρος βαθὺ λήιον ἐλθών,
λάβρος ἐπαγίξων, ἐπὶ τ' ἡμῖν ἀσταχύεσσιν,
ὥς τᾶν πᾶσ' ἀγορῇ κινήθῃ.*

Ar. T. Sz. VII, 58. Itt is, ott is mozog, hullámszik egy csapat,
Mint búzavetés, ha szélben árad s apad.

II. 2, 469. *ἥρτε μυιάων ἀδινάων ἔθνεα πολλά,
αἷτε κατὰ σταθμὸν ποιμνίῳ ἡλύσκουσιν
ὦρῃ ἐν εἰαρινῇ, ὅτε τε γλῆρος ἄγγεα δέξει,
τόσσοι κ. τ. ε.*

Ar. T. Sz. IV, 51. Mint legyenek az édest, virágot a lepkék,
Hessentve, riasztva, tömegesben lepték.
(t. i. a csehek a bort.)

II. 4, 125. *λίγξε βίος, νευροῖ δὲ μέγ' ἵαχεν, ἄλτο δ' οἰστοῖς
ὀξυβελής, καθ' ὁμιλον ἐπιπτόσθαι μενεαίνων.*

Vörösmarty Z. f. III. Peng a jó húr, nyila csengve röpül már.

u. o. Verdesik a levegőt s a rohanó hősökre sietnek
(a gerelyek).

II. 4, 182. *τότε μοι χάνοι εὐρεῖα χθών.*

Vörösm. Z. f. III. Nyiljék a föld meg alattam.

II. 5, 91. *Λιδὸς ὄμβρος.*

Ar. Toldi X, 4. Isten fellege.

II. 5, 120. *ὀφείσθαι λαμπρὸν φῶς ἡλείοιο* (és többször)

Ar. Toldi I, 12. . . ha drága
S nem megúnt előtte isten szép világa.

Ar. Toldi est. I. Sirhalom tövében annak ásnak árkot,
 A ki nem lát többé fényes napvilágot.
 Vörösm. Z. f. VII. Napfényt nem láthat ezentúl.

Il. 5, 294. (és többször) ἀράβησε δὲ τέρχ᾽ ἐπ' αὐτῷ.

Vörösm. Z. f. III. Igy esik el, s szörnyen megcsördül fegyvere testén.

» » V. Teste pedig nagy zörgéssel hullott el utána.

» » VII. S nagy zuhanással esett a harc mezejére alétlan.

» » VII. . . . Kik előtte zörögve lehulltak.

Il. 6, 146. οἷη περ φύλλων γενεή, τοίη δὲ καὶ ἀνδρῶν. κ. τ. ε.

Ar. B. h. I. Hullatja levelét az idő vén fája stb.

Petőfi: Lehel 41. De lám, míg az idő fosztogatott minket,
 Vén fákat, hervasztván zöld leveleinket,
 Mellettünk felnőtt az apró kis csemete,
 Az élet földébe kit Árpád ültete.

Il. 6, 274. καὶ οἱ ὑποσχέσθαι δυοκαίδεκα βοῦς ἐνὶ νηῷ
 ἤνεις ἡκέστας ἱερουσέμεν . . .

Ar. B. h. I. Majd tiszta fehér mént, kin nem vala szeplő,
 Kantár soha nem tört, nem nyűgöze gyeplő,
 Ilyen lovat ólból pányván kivezettek,
 Onnan, hol az oltár szent állati ettek.

Il. 6, 405. δάκρυ χέουσα.

Il. 6, 496. θαλερὸν κατὰ δάκρυ χέουσα (és sokszor).

Ar. B. h. VIII. bő könnye fakadván.

Ar. T. E. VI. könnye-szakadva.

Il. 6, 407. φθίσει σε τὸ σὸν μένος

Ar. T. E. VI. Pusztító haragja . . .

Ránőtt gazdájára és megölte osztán.

Il. 6, 462. ἀμύνειν δούλιον ἥμαρ.

Ar. Mur. ostr. II. Mért várnók tehát a szolgálta napokat ?

Il. 6, 513. τέρχ᾽ ἐσι παμφαίνων ὥστ' ἡλέκτωρ, ἐβριθέει
 καρχαλῶν, ταχέες δὲ πόδες φέρον.

Vörösm. Két szomszédvár. IV. S a mint végig ment a sági fenyéren a
 holdnál,

Vállai s napviselő sértetlen melle ragyogtak.

Il. 7, 63. οἷη δὲ Ζεφύροιο ἐχέυατο πόντον ἔπι φριξ

ὀρνυμένοις νέον, μελάνει δέ τε πόντος ὑπ' αὐτῆς . . .

Ar. T. XI. 2. Messze felborzolta a lapát a vizet.

Vörösm. Z. f. Csendes volt a víz, szél nem fodrozta be színét.

• • IV.

... De körülé setétedik a víz,

És haragos habokat fodorít rá mély fenekéből.

Ar. B. h. XI. S már zizzen az erdő, fodorúl a víz is.

Il. 8, 485. ἐν δ' ἔπεσ' Ὠκεανῷ λαμπρὸν φάος ἡελίοιο,
ἔλχον νόχτα μέλαιναν ἐπὶ ζεῖδωρον ἄρουραν.

Il. 24, 351. ἐπὶ κνέφας ἦλυθε γαῖαν.

Ar. Toldi V. 1. De az éj erőt vett, csakhamar beronta,
Az eget, a földet bakacsinba vonta.

Il. 9, 14. ἴστατο δάκρυ χέων ὥστε κρήνη μελάνυδρος,
ἦτε κατ' αἰγίλιπος πέτρης ὀνοφερὸν χέει ὕδωρ.

Ar. Toldi VI, 12. S mint mikor két hegyről összefut a patak,
A kétféle könnyek egybe szakadtanak.

Petőfi. János vitéz. Megeredt könnyének bőséges forrása.

Il. 9, 69. δαίνυ δαῖτα γέρουσιν.

Népmesék: lakzit laktak.

Ar. Ejféli párbaj. Bende vitéz lakodalmát lakja.

Ar. Toldi X, 21. lakjuk el a búbánat torát.

Il. 9, 77. τίς ἄν τὰ δ' ε γηθήσειεν;

Ének Pannónia megvét. Herczeg ezt igen eríle (örüdlé).

Il. 9, 326. ἦματα δ' αἱματόεντα διέπρησσον πολεμίζων.

Petőfi: Véres napokról álmodom.

Il. 9, 496. δάμασον θυμὸν μέγαν.

Ar. Toldi III, 5. Birkozik nagy lelke fellázadt dühével.

Il. 11, 173. ἐν νυχτὸς ἀμολγῶ.

Vörösmarty: Az éji homályban.

Il. 11, 407 (gyakori vers) ἀλλὰ τί μοι ταῦτα φίλος διελέξατο θυμός;

Petőfi. Ján. vit. Istenem, teremtőm! mit beszélek én itt?

Zsiványoknak vigyen el átkozott pénzét?

Il. 11, 416. a vadkanról: θήγων λευχὸν ὀδόντα μετὰ γναμπτήσι γένυσσιν.

Ar. Toldi V, 7. Mégyen új csatára köszörült fogakkal (a farkas).

Il. 11, 473.

ἀμφὶ δ' ἄρ' αὐτὸν

Τραῖες ἔπονθ' ὥσεί τε δαφοινοὶ ἰθῶες ὄρεσφιν
ἀμφ' ἔλαφον κεραὸν βεβλημένον, ὄντ' ἔβαλ' ἀνήρ

ἰὼ ἀπὸ νευροῦς· τὸν μὲν τ' ἤλυξε πόδεςσιν
 "φεύγων, ὄφρ' αἶμα λιαρὸν καὶ γούνατ' ὀρώρη... κ. τ. ε.

Ar. Toldi IV, 1. Mint a himszarvas, kit vadász sérte nyíllal,

Fut sötét erdőbe sajgó fájdalmival,

Fut hideg forrásnak enyhítő vizére,

És ezerjófűvet tépni a sebére ... stb.

V. ö. Verg. Aen. 4, 68—73.

Il. 16, 66. κυάνεον Τρώων νέφος.

Livius 35, 49. peditum equitumque nubes.

Ar. B. h. IX. Jöve (Etel) mint váratlan égi vihar feljö,

Megszállta megettök, mint fekete felhő.

Ar. T. Sz. VII, 56. A csapatok gyűlnek,

Mint haragos felhők egymásba vegyűlnek.

Il. 16, 149. Ξάνθον καὶ Βαλίον, τὰ ἄμια πνοίῃσι πετέσσθην,

τοὺς ἔτεκε Ζεφύρω Ἄρπυια Ποδάργη...

Vörösm. Z. f. X. Paripád mind szélről volna foganva.

» » Alföldön született széllánggal vemhes anyától.

Il. 16, 259. αὐτίκα δὲ σφίχσασιν ἐοικότες ἐξέχροντο

εἰνοδοίους, οὓς παῖδες ἐριθμαίνωσιν ἔθοντες...

Arany Elv. alk. III. Mint ha darázs-fészket pajkos süheder faderékban

Megbizgat, dühösen zúdúl fel a hangos odúban

A szuronyos bogarak szám nélküli nagy sokasága :

Úgy indúlt fel egész teremők, hallván az adó szót.

Ar. Toldi VI, 20. Mint mikor egy fészek lódarázs fellázad,

Olybá képzelhetni most az egész házat.

Il. 16, 280. πᾶσιν ὀρίνθη θυμός, ἐκίνηθεν δὲ φάλαγγες,

ἐλπίομενοι παρὰ ναῦσι ποδώκεα Πηλείωνα

μηνιδμόν μὲν ἀπορριψαι...

Erdélyi Népda. II, 158. Azt ne gondold, hogy úgy élek,

Mindig jó világot élek,

Mert én már jobbat nem élek,

Mindig rosszabbat remélek.

Il. 16, 283. πάπτηγεν δὲ ἕκαστος ὅπῃ φύγοι αἰπὺν ὄλεθρον.

Ar. B. h. XI. De már is ez által megütődnek többen,

Nagy meredek szótól az okossa döbben.

A szerkezetre nézve (φύγοι — ὄλεθρον) :

Ar. Toldi IX, 7. Futá minden ember a bizonyos halált.

Il. 16, 322. *ἔφθη ὀρεζόμενος πρὶν οὐτάσαι, οὐδ' ἀφ' ἁμαρτεν.*
(s többször).

Vörösm. Z. f. VIII. Hajítá dárdáját; *el sem vété* (s többször).

Il. 16, 344. *κατὰ δ' ὀφθαλμῶν χέρυτ' ἀγλός.*

Il. 5, 310. *ἀμφὶ δὲ ὅσσε κελαινῇ νύξ ἐκάλυψεν.*

Il. 16, 350. *θανάτου δὲ μέλαν νέφος ἀμφεκάλυψεν.*
stb. stb.

Ar. Katalin. Szemeire halálkőd hárul.

Ar. B. h. XII. Hálója halálnak szemeit környezte.

Petőfi. János v. Napfogyatkozás jött szeme pillájára.

Vörösm. Z. f. besetétül szép szeme fénye.

„ „ szeme ködbe borúla.

„ „ befogta sötétség bús szemeit.

„ Cserhalom. fejeikre halál árnyéka setétült.

„ Két szomsz. vár. III. behamvadozának tündöklő szemei.

Ar. T. E. IV. . . mintha fényes kardra rálehellnek,
Vagy mint ért gyümölcsnek az a finom hamva,
Úgy volt szeme fénye fátyollal bevonva.

Ar. T. E. IV. mint a szarué, olyan lett a fénye.

Il. 16, 387. *σκολιάς κρίνωσι θέμιστας.*

Ar. Toldi III, 9. Most ravasz szándékát, melynek útja görbe,
Eltakarja törvény és igazság öreve.

Il. 16, 620. *χαλεπὸν σε . . .*

πάντων ἀνθρώπων σβέσσαι μένος.

Ar. Toldi III, 9. S a ki őt eloltá, az a veszedelem,
Mindenik bajtársnak fájt, csak ő neki nem.

Petőfi. Ján. vit. Élete gyertyáját soknak eloltátok.

Vörösm. Z. f. V. bús fényét szemeimnek eloltta.

Vadrózsák 159. l. Életemet előtanád.

V. ö. a latin *extinguo*-val.

Il. 16, 826. *πολλὰ δέ τ' ἀσθμαίνοντα (t. i. σὺν) λέων
ἐδάμασσε βίηφιν.*

Ar. Toldi I, 14. Mint a sértett vadkan, fű veszett dühében.

Il. 17, 368. *ἡέρι γὰρ κατέχοντο μάχης ἔπι ἕσσοι ἄριστοι
ἔστασαν ἀμφὶ Μενoitιάδῃ κατατεθνηῶτι.*

Ar. Keveháza 33. Fényes delet éjszürkület
Váltá fel a küzdők felett,

Rémes homályban dűl a harc,
Haragosabb lesz minden arc.

Il. 17, 424. *σιδῆρειος δ' ὀρουμαγδός.*

Vörösmarty Z. f. I. megszűnt a tábori vas-zaj.

Il. 17, 514. *ταῦτα θεῶν ἐν γούνασι κεῖται.*

Közmondás: Szegény ember szándékát boldog isten birja.

Il. 18, 113. *θυμὸν ἐνὶ στήθεσσι φίλον δαμάσαντες ἀνάγκη.*

Ar. B. h. VIII. Győzi magát s harcol riadó haraggal.

Il. 18, 494. *χοῦροι δ' ὀρχηστῆρες ἐδίνεον, ἐν δ' ἄρα τοῖσιν
ἀλλοὶ φόρμιγγές τε βοῶν ἔχον.*

Arany. Őszszel. Lantszóra lejt ifjú, leány.

Il. 18, 503. *οἱ δὲ γέροντες*

εἰατ' ἐπὶ ξεστοῖσι λίθοις ἱερῶν ἐνὶ κύκλῳ

ἄμοιβηδὲς δὲ δόξαζον.

Ar. Őszszel. A vének élőszája rendel igazságot.

Il. 18, 528. *πῶσα καλὰ*

ἀργεννῶν ὀίων . . .

Ar. Őszszel. Fehér juhok s tulkok sereggel.

Arany e költeményének Homerost jellemző képeiben általában az Achilleus pajzsának képeit tartotta szem előtt.

Il. 21. 163. *ἐπεὶ περιθέξιος ἦεν.*

Ar. Keveháza 19. Két kézre ví jó Kadosa.

Il. 22, 41. *αἶθε θεοῖσι φίλος τοσσόνδε γένοιτο,*

ὅσπον ἐμοί.

Ar. Toldi II, 10. Úgy szeressen isten, a hogy engemet te.

Il. 22, 106. *μή ποτέ τις εἴησι καχώτερος ἄλλος ἐμεῖο·*

Ἐκτωρ ἦφι βίηφι πιθήσας ὤλεσε λαόν·

Ar. Mur. ostr. I. Azért kezdtem-é el, hogy végre ne hajtsam,

S a magamnál gyávább kacajt üssön rajtam?

Il. 22, 352. *οὐδ' ὥς σέγε πότνια μήτηρ*

ἐνθεμένη λεχέεσσι γοήσεται, ὃν τέκεν αὐτή.

Ar. T. Sz. V, 33. Van-e mátkád otthon? nőd? gyermeked árva?

Sohasem borúl az apja sirhalmára!

HAZAI IRODALOM.

1. Rendszeres német nyelvtan. A középiskolák számára írta *Grets József*.
 Második kiadás. Budapest, 1887, 163 l. Ára 1 frt.

Német nyelvtanaink rendszerint igen egyszerű, de ha a tapasztalható sikerből szabad következtetnünk, nem épen célhoz vezető módon készülnek. A szerzők ugyanis elővesznek egy németek számára német nyelven írt német nyelvtant, melyet aztán, jól rosszul, itt rövidítve, amott bővítve, átdolgoznak, sok helyütt egyszerűen lefordítanak magyarrá. Ez eljárás igen kényelmes, de hogy a középiskolai német oktatásnak nagy hasznára vált volna, azt már bajosabban állíthatni. Grets könyve, alapjában, szintén ilyen vagy legalább igen hasonló módon készült; — de azzal a kettős különbséggel, hogy a szerző igen jó forrásokat használt, t. i. Engelen A., Kummer Ferd., Seemüller József és Vernaleken T. könyveit, melyeket bizony illetékes volt az előszóban megemlítenie, — és hogy Grets gondolkodó fő, a ki nem éri be az egyszerű másolással vagy fordítással, sőt helyenként aránylagos önállósággal is mer eljárni. Az első körülménynek tulajdoníthatni e könyvnek legjobb oldalát, hogy t. i. általában a tudomány színvonalán áll és tévedései inkább csak a közölt tanoknak néha nem elég szabatos fogalmazásában, valamint nem mindig jól választott vagy kifogástalanul fordított példáiban gyökereznek; — a másodikra vezethető vissza szerzőnknek aránylagos önállósága, főleg a mondatban, melynek problémáit és legújabb reformjait ismeri. Ő maga is a mondatban találja könyvének fő érdemét, legalább úgy nyilatkozik előszavában, hogy őt e könyv megírására főleg két körülmény indította: «az egyik, hogy német nyelvtanaink legnagyobb része nem követ határozott orthographiát; a másik pedig az, hogy nem eléggé vezet be a német mondat szellemébe vagy helytelenül magyarázza a főbb nyelvbéli jelenségeket». Az első ok elviselhető, bár igen kellemetlen baj; de már a másik fontos dolog, és nem tagadhatni, mit ismét már az előszónak töredékes megjegyzései bizonyítanak, hogy szerző ismeri a legújabb mozgalmakat a német mondat tan terén, melyek jó részben Kern Ferencz nevéhez fűződnek, és hogy nem egészen siker nélkül törekedett a nyelvtan e legnehezebb és legfontosabb részének világosabb és tanulságosabb tárgyalására.

Grets könyve általában hasznavehető tankönyv; előadása egyszerű és világos, csak a leglényegesebb tanok és jelenségek közlésére és magyarázatára szorítkozó, könnyen áttekinthető és, mint már említettem, tévedésekben nem gazdag. Hogy az ilyenekben teljesen nem szükkölködik, mutatják a következő megjegyzések, melyek sajtóhibákra és lényegtelen tévedésekre ki nem terjednek:

17. l. «*Der Ratz* patkány szóból *die Ratze*», helyesen *die Ratte*.
U. o. «Semlegesek a gyűjtő-, az anyag-, ország- és városnév», — helyesen: városnevek.

19. l. «melyek első része», — kimaradt: nőnemű.

26. l. «*Lutherische Kirche* lutheri (!) templom», hely.: lutheránus.

27. l. «*Himlich* égi», nem német szó (nem sajtóhiba, mert a *lich* képző alatt áll).

30. l. *Der Vogel ist meiner* nincsen németül mondvá, hasonlókép

32. l. *desgleichen Mann sah ich nie*, ilyen embert sohasem láttam.

A 65. l. szerint «a visszaható igék lehetnek 1. szenvedő jelentésűek, pl. *aus Stiefeln machen sich leicht Pantoffeln*», de hol itt a szenvedő jelentés? — «4. kezdődő cselekvényt fejeznek ki, pl. *sich bewegen*», — tehát pl. *die Planeten bewegen sich um die Sonne* kezdődő cselekvés? — U. o. «Az át nem ható igék szenvedő jelentéssel csakis az egyes 3. személyben használatosak, pl. *was wird hier gemacht?*» De mióta át nem ható ige *machen?* és ezt ne lehetne mondani: *ich wurde kühn gemacht?*

142. l. «Határozatlan alany *man* van ezen mondatban: *Es ist der Trieb eines jeden Menschen Vermögen zu sammeln*». Hol lappang itt egy *man?* A mellékmondat a. m. *dass er Vermögen sammle*.

Az ige flexiójában a magyar nyelvtanok terminológiáját követi szerző, a mi ellen semmi kifogásom; csak a beálló cselekvényt kár volt átvenni, mely ily conjugatióra (?) vezet: *ich bin im Begriffe zu schreiben, ich war im B. zu schreiben, ich wäre im B. gewesen zu schreiben* stb., a mi nem flexio.

De ezek végre is nem lényeges hibák, melyek a könyvnek használatosságát meg nem akadályozzák, annál kevésbbé, mert legnagyobb részt mellékes dolgokra vonatkoznak, és a hang-, alak- és mondattani anyag ügyesen és helyesen van csoportosítva. De nem hagyhatom említés nélkül a könyvnek egy gyöngye oldalát, mely már komolyabb természetű és melyet annál inkább ki akarok emelni, mert más nyelvtanokban is található. Értem a *példákat*. Hogy a szerző sok példát vett föl könyvébe, az igen dicséretes dolog; de baj, hogy e példák nincsenek jobban megválogatva vagy jobban fordítva. A nyelvtan-szerzők általában nincsenek kellő figyelemmel arra, hogy csak oly példákat közöljenek, melyek *minden tekintetben mintaszerűek*. A legtöbb nyelvtanban olvasható példák nagyobb összefüggésből, néha költői művekből vannak kiszakítva, s így sem szórend tekintetében nem kifogástalanok, sem nem elég könnyen érthetők; sokszor idegenszerűek, sokszor költői nyelven fogalmazták, néha nyelvtanilag hibásak. Az *anyanyelv* tanításánál persze az ily példák igen tanulságosak, de idegen nyelvnél csak minden tekintetben kifogástalan mondatok tűrhetők, melyeknek mintájára a tanuló mindig a legjobb lelkiismerettel maga is alkothat mondatokat. Csak néhány ily,

nézetem szerint, czélszerűtlen példát idézek: 49 *Er redet im gebieterischen Tone (in gebieterischem hely.)*. 51 *Er konnte über (?) das Geschrei nicht hören.* 84 *Ich steh' verdrungen.* 102 *Er durchdringt die Aufgabe.* 131 *Röslein sprach Rózsácska mondá!* 136 *Es hat mir (!) nie nach Beifall geliistet (hely. mich).* 149 *Dass die Hand gesichert bleibe, fasst man Kohle an mit Zangen. — Darum bin ich vorausgeeilt, damit ich euch ermahnen möchte (!)* 150 *Und wo es nicht möglich ist, mich zu retten, so verzeihe mir wenigstens stb.* Azonkívül számos példa költőkből származik, melyeknek szórendje kifogásos és értelme kétséges. Ha e mondatokat mind Goethe és Schiller írta volna is, nyelvtanba, melynek feladata, hogy a helyesre tanítson, melynek azért csak mintaszerűt szabad tartalmaznia, nem valók.

Szintén nem helyeslendő, hogy a szerző nem fordított elég gondot példáinak szabatos fordítására. Ime egy néhány példa: 49 *Man erkennt ihn für schuldig* bűnösnek tartják, helyesen: elítélik. 50 *Er ist ohne Freude, ohne Aussicht* remény (?), kilátás nélkül van. 52 *Von gestern über drei Wochen* mához (!) két hétre. 55 *Im Namen des Königs erkennen wir* a király nevében elismerjük, hely. határozzunk, ítélünk. 58 *Etwas im Schilde führen* valamin törni fejét. Akkor hogyan volna németül: a lélek halhatatlanságán törni a fejét? *Der Feind schlug einen Waffenstillstand vor, worüber der Feldherr sich sehr aufhielt* az ellenség oly (!) fegyverszünetet ajánlott, melyen (!) a vezér nagyon megütközött. Nem jól van; nem a fegyverszünet minőségén (feltételein) háborodott fel, hanem azon, hogy fegyverszünettel merte megkínálni (különben *worüber helyett über den* kellene). 61 *Jahraus* évről, de nem *jahre in* nélkül. 62 *der Hergang* idejövetel, *der Hinblick* rápillantás, ily értelemben egészen szokatlanok, amaz a. m. lefolyás, ez csak: *im Hinblick auf etwas* tekintettel valamire. 99 *Er bleibe oder gehe, es ist mir gleich* maradhat vagy mehet, rám nézve mindegy (!). Dehogya; életem lehet kockán, de nem veszem semmibe. 101 *Vernünftige Gründe* vermögen viel észszerű okok sokra képesek (?) *Können und mögen Sie mir erklären* képes és megmagyarázhatja-e nekem e h. tudja- és akarja-e nekem stb. 106 *Sichten és besichtigen* megtekinteni; de *sichten* mást jelent. 130 *Ein Edelknecht* nemesi szolga (hely. apród). *Heinrich d. Vögler* Madarász H., gen. *H. d. Vöglers*, tehát nem sajtóhiba. 136 *Die Gaugemeinde* a vidék, e h. a község. 146 *Dass mir der Vater zehn Gulden schicken liess* hogy atyám tíz forintot küldött (és a *liess?*). 151 *Ehe sie dir zuvorkommen* ne hogy (!) megelőzzenek stb. Némely kifogás talán kicsinyesnek fog tetszeni, de nyelvtanban pontosság és szabatoság főkéllékek. Reméljük, hogy szerző egy újabb kiadásnál alaposan javítja könyvét, mely azután a német oktatás hasznos eszközévé válhatik.

2. Német mondattan tanodai és magánhasználatra írta *Szemik István*.
3. kiadás. Budapest 1887. Franklin, 98 l. Ára 50 kr.

E könyvnek második kiadását most egy éve csak azon feltétel alatt terjesztette föl a közoktatási tanács pártolólaga a nm. miniszteriumhoz, hogy a szerző a már akkor kilátásba helyezett új kiadásnál a terjengős tárgyalást rövidebbre fogja s az olvasmányokat teljesen elhagyja. A szerző ezt megtette: könyve a második kiadásban közel 300 lapra terjedt, most 98 lap, — ára akkor 1 frt 40 kr. volt, most 50 kr. De a tavalyi bírálat azt is hangsúlyozta, hogy a könyv egyes részletekben régi, jó részben elavult nézetekhez ragaszkodik, a nélkül, hogy általában helytelen dolgokat tanítana. E megjegyzés áll e harmadik kiadásról is. Igazán téves vagy hibás szabály vagy felfogás kevés van a könyvben; de a német nyelvtan és főleg a mondattan terén vagy két évtized óta nagy szorgalommal s máris jeles eredménnyel folyó munkásságról a szerzőnek, úgy látszik, sejtelve sincsen.

Még nagyobb baj az, hogy a szerző alig itt-ott, csak nagyon elvétve reflektál az anyanyelvre, hanem egyszerűen tanítja azt, mit a német grammatikák tanítanak, nem sokat törődve azzal, megegyeznek-e a tárgyalt nyelvi sajátságok a magyar nyelveliekkel vagy sem. A tárgyalás különben oly vázlatos és kivonatos, hogy igazi fejtegetésről egyébként sincs igen szó.

A kötetben van 41 gyakorlat is, t. i. rövid mondatcsoportok, melyek példaként szolgálhatnak az előző §§-ban felsorolt szabályokra. Mint ilyen példák helyökön vannak, — de azt már nem tudom, hogy mi legyen itt a «gyakorlat»? Helyesebb, sőt nézetem szerint szükséges lett volna, magyar gyakorlatokat közölni, melyeket a tanulók németre fordítsanak, hogy gyakorlatilag alkalmazhassák a megtanult elméletet. A német mondatok példák, de nem gyakorlatok.

A szabályok, mint említettem, nem épen helytelenek, bár szerző sok tekintetben elavult álláspontot foglal el. Sok helyütt a kifejezés nem elég szabatos vagy világos.

Jellemző a szerző tudományos színvonalára, hogy könyve egy negatív definitióval kezdődik. Első mondata így hangzik: «Ha két vagy több szót úgy kapcsolunk össze, hogy *nem* fejeznek ki egy (?) gondolatot, *nem* tartalmazznak állítást, akkor azok *nem* képeznek mondatot», — igaz, de sok egyebet sem.

A 4. 1. szerint «az alany a nevezőben áll, *ez* lévén az *alapszónak esete*». Ezt nem értem.

5. 1. *Es gibt Menschen, die nichts arbeiten*, — ebben az értelmi alany tárgyesetben van, mondja a szerző. Ezt még kevésbé értem.

10. l. A mondatok *tartalomra* nézve fő- vagy mellékmondatok. Hogy miért *tartalomra* nézve, azt ismét nem értem.

Különben legfeljebb az kifogásolható több helyütt, hogy a szerző definitíói, melyekben túlságos rövidsége törekedett, nem elég világosak és hogy sokszor használja magyarázataiban a szenvedő alakot.

A példák többnyire rövidek, egyszerűek és könnyen érthetők. De akadunk itt-ott az összefüggésből kiszakított mondatokra, melyeknek értelmét bajos csak sejteni is, pl. 18 *Wer eine Grube gräbt, wird hineinfallen* (igazán?). 34 *Wer die Wissenschaft der Güte vorzieht, kann nie glücklich sein.* 57 *Treue Freundschaft ist nie zu brechen.* 71 *Bei den Thieren und der Pflanze gibt die Natur nicht bloss die Bestimmungen an, sondern führt sie auch allein aus.* 73 *Der Staat besteht nicht aus einzelnen eigennützigen Menschen, sondern er ist nur aus Paaren und Gesellschaften zusammengesetzt.* 82 *Ehe Abraham war, bin ich.* 84 *Der Geist besitzt nichts, als was er thut.* 85 *Je weiter man in der Erfahrung fortrückt, desto näher kommt man dem Unerforschlichen.* 88 *Gib mir, wofern es dir gefällt, des Lebens Ruh' und Freude!* 90 *Wasche dein Herz von der Bosheit, auf dass dir geholfen werde* stb. E mondatok nagy része érthetetlen, legalább kommentár nélkül. Nagy azon mondatok száma is, melyeket rossz németiség jellemez. Vagy a constructio vagy a szörend vagy egyes szók és fordulatok rosszak a következő mondatokban, melyek pedig mintaszerű példák gyanánt vannak közölve: 20. l. szerző szerint csak így van jól németül: *Ludwig ist der beste meiner Kinder, Marie ist die theuerste meiner Kinder*, pedig épen így nincs jól németül. 21 *Die Werke des (!) Goethe.* 23 *Die Erstürmung von den Mauern der Stadt* genit. helyett. 27 *Des Todes sind alle Menschen gewiss.* U. o. *James Kock (!) war einer der berühmtesten Seefahrer. Ich geschweige (!) seiner Drohungen.* 34 *Der Weinstock ist ein zartes Geschöpf; er war schon dem Noe bekannt; nächtliche Fröste schaden demselben* (Noénak?) *sehr.* 36 *Ich habe über (!) die ganze Nacht nicht geschlafen. Lehren Sie mich eines Besseren, tanítson jobbra* (csak belehelen lehetséges). 48 *Darin hängt das ganze Gesetz und die Propheten.* Vajon miben fűgnek szegények? 49 *Nichts geschieht ohne Gottes Zulassung(?).* 50 *Sollte so die Sache wirklich sich verhalten* e h. *sollte d. S. sich wirklich so v.* — *Wenn das Schiff gescheitert hätte* e h. *wäre.* 58 *Jede That erhält ihre Belohnung, gute wie schlechte* e h. *die gute wie die schlechte.* *Alter guter Wein* többese sz. szerint: *alte guten Weine, schöne neuen Bücher*, a mi már a nyelvtan elemei ellen vét. 62 *Hannibal zog sich zurück, damit sich dessen* (hely. *seine*) *Krieger erquicken könnten (!).* *Die Rose ist in ihrem schönsten Schmucke, wenn deren* (hely. *ihre*) *Knospen sich entfalten.* *Die Sünde, wovor* (hely. *vor welcher*) *uns der Herr bewahren möge.* 71 *Die Trinksucht, a mi talán sajgóhiba.* 72 *Der Knabe*

hat Talent, doch fehlt demselben (hely. ihm) der Fleiss. 74 Ist es wahr, dass er deiner (!) entsagen will? 77 Dass niemand vor dem Tode glücklich zu halten sei, vagy für glücklich zu halten v. glücklich zu schätzen. 80 Vergnügungen, wodurch (!) die Gesundheit leidet. 81 Wo eine Wirkung ist, da muss auch Ursache sein, hely. eine Ursache. 82 Halte jeden Menschen so lange für einen ehrlichen (!), bis das Gegentheil bewiesen ist. Unser Freund ertrank dort im See, indem (hely. während) wir hier lustig waren. 86 Damit (!) du Gutes thust, brauchst (du nélkül!) keine Überlegung. 88 Wenn das Wort aus dem Munde ist, gehört es nicht mehr unser (!). A 93. 1. Vasco de Gama, da Gama helyett, és ein kostbarer Juwel, kostbares J. helyett, talán sajtóhibák, stb. stb.

Néha a szerző maga roszúl érti, ill. fordítja példáit. Csak egy pár mutatóványt: 30 Es grauet, grauset mir, undorodom; es liegt mir daran gondolok vele. 32 Ich lobe mir das Landleben, dicsérem magamnak (!) a falusi életet. 46 Setze nicht alles aufs Spiel, ne tégy mindent játékra (!) Hasonló: ich bin bei Gelde pénznél (!) vagyok. 50 Sie dürften sich geirrt haben, ön könnyen tévedhetett e h. ön valószínűen tévedett. 53 Er wird wohl schon da sein, valószínűleg itt lesz már, helyesen: val. itt van már. 56 Dieser Stock ist nicht zu zerbrechen, e bot nem eltörni való, hely. e botot nem lehet eltörni. 83 Er sieht aus, als wenn er krank wäre, úgy néz ki (!) mintha beteg volna, azaz: úgy nézne ki, mint most kinéz, ha beteg volna,» stb. stb. Bizony, ennyi német nyelvtudással s nyelvtudományyal kár nyelvtanítással megpróbálkozni. — Mindent összevéve, e könyv nem javult annyira ez új kiadásban, mint méltán megvárhattuk volna. A német nyelvtanítás fölvirágzását semmi esetre sem fogja előmozdítani.

3. Német nyelvtan középtanodák és hasonszervezetű iskolák számára írta Zimmermann Gyula, Debreczen, 1887. 263 l. Ára 2 ft.

E könyvnek nagy hibája van; ez az előszó, mely túlságos várakozásra csábítja az olvasót. Szerző elmondja itt, hogy 17 évi tapasztalat alapján «bő alkalma nyílt azon módszernek fölismerésére, mely hazai soknyelvű viszonyainknál fogva a német nyelv tanítását nemcsak meddővé nem teszi, hanem a lehető legjobb sikert biztosítja. Minden nyelv tanításának célja csak az lehet, hogy a tanuló azt a legrövidebb idő alatt mind szóban mind írásban szabályszerűen tudja kezelni. Ha ez áll, úgy bátran ajánlhatom nyelvtanomat a t. szaktársaknak. Ugyanis évek hosszú során át annak nyomán tanítván, növendékeim Debreczen tösgyökeres magyar városában annyira haladnak, hogy a IV. osztálybeliek már németül felelnek, az V. osztálybeliek pedig minden nehézség nélkül pl. Goethe «Hermann und Dorothea» és Schiller «Wilhelm Tell» cz. műveit olvassák, holott más, a német nyelvre nézve kedvezőbb fek-

vésű városokban (az évi jelentések szerint) e művek egyes részeit csak felsőbb osztályokban olvassák.»

Az eredmény, melyre a szerző itt méltó büszkeséggel hivatkozik, csakugyan igen öröndetes és (a mi viszonyaink közt) felette meglepő, — bár én részemről sohasem kételkedtem az ily eredmény lehetőségében. De ha már most átnézzük a nyelvtant magát, hogy ez új, csodás-erejű módszerrel megismerkedjünk, nagy csodálással azt tapasztaljuk, hogy ily új módszernek itt semmi nyoma, — hisz e nyelvtan is (elvben) csak olyan, mint a többiek; de rájövünk azon eszközökre is, melyekkel a szerző nagyszerű eredményeit elérhette; ezek röviden: Zimmermann *jól bírja a nyelvet* és *rendkívül lelkiismeretes ember*. Ez az, a mit én évek óta minden lehető alkalommal prédikálok: szakismeret és lelkiismeretesség, — ezek minden tárgyban, de főleg a modern nyelvek tanításában a legszükségesebb, elengedhetetlen, de egyszersmind a biztosan célhoz vezető kellékek.

Z. nyelvtana első sorban csak abban különbözik a többi hasonló könyvektől, hogy a legnagyobb gonddal van szerkesztve és hogy — nem tekintve a bolondos és teljesen szükségtelen kiejtési szabályokat, melyek szerint senki sem fogja a német nyelvet helyesen kiejteni — hibáktól jóformán egészen ment. A szerző jól bírja mind a magyar mind a német nyelvet, mit példáinak helyes alkotása s fordítása bizonyít, és a legnagyobb figyelemmel és pontossággal állította össze az anyagot. Legfeljebb az volna kíváncsú, hogy példái számosabbak legyenek; de e tekintetben, úgy látszik, kilátásba helyezett olvasó- és gyakorló-könyvét tekinti nyelvtana kiegészítőjének.

Mondattanára nagyon büszke szerzőnk. «A mondattanra nézve elmondhatom, olvassuk a IV. lapon, hogy munkám egyedül áll. Ennek egy részét a képletes mondat-elemzés képezi, mely, mint számos évi tapasztalataimnak eredménye, még egy nyelvtanban sem tárgyaltatott. A képletes mondat-elemzés kiválóan alkalmas észfejlesztő eszköz és időkimélés szempontjából is nagyon előnyös.» Meglehet, de részemről azt hiszem, hogy ez eljárás, ha gyakorlatinak bizonyul, több haszonnal jár az anyanyelvnek, mint egy idegen nyelvnek tárgyalásánál. A német nyelv tanításánál a fődolog a sok olvasás és a mielőbbi és minél gyakoribb beszélés.

Tévedések, hibák alig vannak e gondosan szerkesztett könyvben. Egy pár apróságot mégis fölemlíték: A kiejtési szabályok, mint már említettem, bolondosak; így az 1. l. szerint «*g* két *e* vagy *i* és *e* közt csaknem *j*-nek hangzik: gegen = géjen, liegen = líjen». Ez nem igaz, legalább a berlini tájkiejtésen kívül nem igaz. — A 2. l. szerint «*sp* és *st* kezdetben mindig *szp*- és *szt*-nek olvasandó». Ez is egészen hamis: *spalten* nem hangzik *szpalten*- hanem *szpalten*-nek; *stehen* nem *sztehen*-

hanem *stehen*-nek. Hasonlókép a 3. lapon: *eu = ai*, *äu = ai* egészen rossz; e diphthongusok kiejtését nem lehet magyar hangzókkal körülírni. — A 7. l. szerint «az elválasztható igekötőkkel összetett igéknél a partikulára esik a főhangsúly». Ez ugyan helyes; de czélszerűbb e szótak összetett szóknak tekinteni, akkor nem kell külön szabály. — U. o. mellék hangsúlyos *Nat-ur* képzője; biz ez főhangsúlyos. — 23. l. *ph* eredeti német szavakban mellőzhető; de *Epheu*-ben nem. — 236. l. *Wegen den bei uns blühenden Künsten und Wissenschaften*, helyesen: *wegen der bei uns blühenden Künste und W.* Sajtóhiba is kevés van; pl. 127. l. *Ufern* e h. *Unfern*, 143. l. *himmelisch* e h. *himmlisch*, 244. l. *Wenn er* (hely. *es*) *dem bösen Nachbar nicht gefällt*.

4. Német olvasókönyv a középtanodák alsó osztályai számára. Szerkesztette *Szemák István*. II. rész: a gymnasiumok IV. és a reáliskolák III. és IV. osztályai számára. Második kiadás. Budapest, 1887. Lauffer, 198 l. Ára 1 frt.

E kötet első kiadása 1877-ben jelent meg. Az 1880 május 6. kelt hivatalos bírálat kifogásolta 1. az olvasmányok megválogatását, 2. ez olvasmányok nyelvét és stíljét, 3. a jegyzetek teljes hiányát. Szerző mind a három pontban arra törekedett, hogy e könyvét a bírálat értelmében javítsa, de nem mondhatni, hogy e törekvése valami sikeres volt. Lássuk az idézett pontokat egyenként.

1. Az első kiadásban «szerző egészen azt a régi álláspontot foglalta el, mely az olvasókönyv használhatóságát és jelességét a felvett darabok rövidségében, nagy számában és minél tarkább tartalmában keresi». Ezt az álláspontot elhagyta a szerző; olvasókönyvének ezen részében most sok a csinos, főleg történelmi és mondai tárgyú olvasmány, mely tárgyánál fogva megérdemli a behatóbb tárgyalást. De azért az olvasmányok megválogatása még most is nagyon kifogásos. A szerzőnek főleg a középiskolai történeti oktatást kellvén szem előtt tartani — a reáliskolában pedig csak a hazai, a gymnasiumban a hazai és az ókori történet taníttatván a III. és IV. osztályban —, egészen megfoghatatlan, miért vette föl ezeket a darabokat: *Religion der alten Germanen*, *das Ritterthum im Mittelalter*, *das Sängertum im Mittelalter*, *die Wartburg*, *das Lehenwesen*, *das Bürgerthum im Mittelalter*, *die Baukunst des Mittelalters*, *der Dom zu Köln*, — melyek az említett osztályok tananyagával semmi kapcsolatban nincsenek s így az iskolában helyesen föl sem dolgozhatók? De utóbb következnek még: *das Auftreten der Deutschen*, *die Hermannschlacht*, *die Völkerwanderung*, *die Rettung der Stadt Orleans*, *Kaiser Karl der Grosse*, *Roland im Thale Ronceval*, *Mohammed*, és teljesen megfelelő tárgyú költemények. Mit csináljanak tanárok és tanulók ez olvasmányokkal, melyek merőben

más dolgokról szólnak, mint a melyekkel ők foglalkoznak? E darabok fölvételét nagy bajnak tekintem, mert ezeket vagy teljesen mellőzi a tanár, s akkor miért vették meg a fiúk? vagy tárgyalja őket, minthogy benne vannak a könyvben, s akkor nagyot vét az oktatás egysége és concentratioja ellen. Hogy a szerző képes volt a 2. sz. olvasmányt: «Die Tollwuth der Hunde» fölvenni, ez az egy adat maga is oly műveletlenségről s izléstelenségről tanúskodik, mely valóban imponál.

2. Az első kiadásban méltán kifogásoltatott az olvasmányok egy tetemes részének nehéz nyelve és körmondatos stílje. E kifogás az új kiadásról is érvényes. E kötet oly tanulóknak van szánva, kik csak egy, ill. két évig tanultak volt németül, — s ime az olvasmányok legnagyobb része oly stílben van írva, hogy az ember elbámúl. A kötet *legelső* mondata ez: «Die Thiere unterscheiden sich von den Pflanzen und Mineralien hauptsächlich dadurch, dass sie entweder einzelne Theile oder auch den ganzen Körper willkürlich bewegen können, dass sie empfinden und der Empfindung sich bewusst sind, dass sie ihre Nahrung durch einen Mund zu sich nehmen, Gefühl für Freude und Schmerz haben und beseelt sind.» Ez a legelső mondat, mely az egész kötet stíljére jellemző. De van a kötetben akárhány darab, mely még sokkal nehezebb stílben van írva. Hogy a szerző mennyire megfontolás nélkül vette át olvasmányait más könyvekből, mutatja főleg az a feltűnő tény is, hogy e kötet annyira hemzseget idegen szóktól, melyeknek egy jó részét valószínűen a szerző maga sem érti, mert különben német szókkal helyettesítette vagy legalább a jegyzetekben megmagyarázta volna. Alsóbb osztályok számára szerkesztett olvasókönyvben a prózai olvasmányok nyelvét és stíljét át kell dolgozni; ez a szerző egyik főfeladata, de, elismerem, nem könnyű feladata. Azután csakugyan azt hiszi a szerző, hogy Die Bürgschaft és Der Ring des Polykrates magyarországi III. osztályú tanulóknak valók?

3. Az első kiadásnál kifogásolta a bírálat a jegyzetek teljes hiányát. E bajon is segített a szerző, de munkájában semmi köszönet. Egészen találmokra vannak itt vagy amott egyes szók a jegyzetekben lefordítva vagy egyes kifejezések megmagyarázva, — de egészen találmokra, semmi tekintettel arra, hogy vajon mi szorúl magyarázatra és mi nem. Tudom jól, hogy e tekintetben pontos szabályt föl nem állíthatni, de a magyarázat szükségességének bizonyos mértékével kell annak bírni, ki idegen nyelvű olvasókönyvet szerkeszteni kíván. Csak egy példát: A *Riesenspielzeug* cz. költeményben le van fordítva a czím, aztán e szók: *sich ergeben, die Wartung, ausschreiten* és *zappeln*. Valószínű, sőt bizonyos, hogy e szókat a III. osztályú tanuló nem érti; de érti-e a következő szókat és fordulatokat: *der Abhang, erkunden, durchkreuzen, das bestellte Feld, spähend, glitzern, fegen, zu Haufen, behaglich*

behtsam, das Gespann, das ist kein Spielzeug nicht (kettős tagadás), *es sprosst der Stamm der Riesen aus Bauernmark hervor, da sei uns Gott davor* — ? És e példára minden olvasmányból kimutathatók, hogy a szerző minden rendszer, a tanulók ismereteire való minden tekintet nélkül rakta el jegyzeteit, ut aliquid fecisse videatur. A jegyzetek többnyire helyesek, hisz rendszerint szorosan lexikális természetűek. Csak egy-két tévedést emelek ki: 3 *die Thür geht nicht zu*, az ajtó nem tevődik be (helyesen: az ajtó nem záródik). 11 *In Angst versetzen*, aggodalomba ejteni (megijeszteni). 15 *Peleiaden* (az egész jegyzet hamis és nem magyaráz meg semmit). 22 *So aufgelegt*, így előkészülve (ily hangulatban). 30 *Die Panathenäen* = minden athenæi (?) számára (Athen összes lakóinak ünnepe). 45 *Der Knappe*, fegyvernök (apród). 50 *Der Gau*, vidék, később 153. és 157. l. helyesen: tartomány, megye. Jellemző, hogy némely szó, mint ez is, négyszer, ötször van lefordítva, némelykor igen eltérően. 54 *Das Interregnum*, időközi kormány (ennek semmi értelme: oly idő, midőn a trón nincs betöltve). 56 *Der Dom*, székesegyház, és u. o. *die (!) Münster*, székesegyház, tehát *Dom* a. m. *Münster*? dehogy; az utóbbi kolostori templom. 61 *mit Jem. umgehen*, társalogni vkivel (érintkezni, élni vele); különben a szövegben ez áll: *gib dich nicht mit jedermann ab*. 82 *Jem. das Recht zugestehen*, a jogot vkinek odaitélni (vkinek igazat adni). 86 *Abrathen*, ellenezni, nem tanácsolni (lebeszélni). 88 *Wicht*, hitvány, semmirekellő (itt ered. jelentésében: törpe, gyerekeMBER). 89 *Sich ein Leid anthun*, bajt okozni magának (magát megölni). U. o. *Einem Unrecht anthun* nincs németül; vagy *einem U. thun* vagy *inem ein U. anthun*. 106 *Der Rathschluss*, határozat (terv). 148 Polybios szül. 203 és † 121, hely. 210 és 127. — 150 *Aix* olv. esz, hely. é. 157 *Die Vorenthaltung*, visszatartás (megtagadás). 161 *dessen Schutze übergeben war* t. i. *Gallien*, a ki védelmének volt átadva (a kinek védelmére volt bízva). 165 *Die Hausmeier*, majores domus, a királyi hercegek nevelői (?). 165 *Die Stimmung blieb schwierig*, nyomasztó, terhes (ellenséges). 168 *botmässig*, az ki jogosítva van parancsolni és az ki engedelmeskedni tartozik (csak ez utóbbi). 171 *Es liegt mir daran*, érdekel vmi, gondolok, törődöm vele (nagyon kívánom, érdekemben van). 177 *Der Tann* = *ein weiter Wald* (ugyan miért?). 190 *Zuchtmeister*, fegymester (Ballagi szerint, de mi ez?). 196 *Hort*, szirt, szikla (soha! a. m. oltalom, oltalmazó és kincs) stb. stb.

A jegyzetek általában igen hanyagúl vannak szerkesztve: pl. a Bürgschaftnál szól a költemény forrásáról, másutt sehol. U. itt áll háromszor egy jegyzetben Mörös e h. Möros és Jamblichus e h. Jamblichus. Még megrovandóbb, hogy a szerző a költemények helyes szövegét sokszor megrontja. Csak egy-két példa, mert e szempontból nem néztem végig a könyvet. 68. l. „Der Sänger”: *Der König, dem es wohlgefiel*,

hely. *dem das Lied gefiel* ; u. o. *'ne goldne Kette*, helyesen : *Eine goldne Kette*. — 77. l. «*Das Riesenspielzeug*» : *und spielte vor dem Thor*, helyesen : *und spielend vor dem Thor* ; u. o. *und wieget sein Haupt*, hely. *und wiegt sein Haupt*. — 86. l. «*Erkönig*» : *Manch bunte Blumen stehn* hely. *sind* ; u. o. *Er hält in den Armen*, hely. *hält in Armen* stb. stb.

Mindent összefoglalva, a könyv felette gyenge és hiányos, azon felül kétségtelenné teszi, hogy szerzőjének szakismeretei és ízlése annyira fejletlenek, hogy az ember szinte elijed. Középiskoláink ügyét az ily könyvek nem szolgálják.

(Vége köv.)

HEINRICH GUSZTÁV.

Gróf Dessewffy Aurél összes művei. Sajtó alá rendezte, életrajzzal és jegyzetekkel kísérte *Ferenczy József*. Budapest, Méhner Vilmos kiadása. 1887. LIII, 450 l.

Irodalmunk meglehetősen szegény publicistikai dolgozatokban, politikai beszédekben s országgyűlési szónoklatokban. Alig négy-ötven van, a kiknek e nemű dolgozatai közkézen forognak. Csengery, Eötvös, Szalay, Trefort publicistikai munkáinak csak legjavát gyűjtötték össze. Deák Ferencz beszédei most vannak kiadás alatt, ellenben Széchenyi és Kemény Zsigmond hasonnemű dolgozatairól ez idő szerint mélyen hallgatnak. Még a Kossuth híres szónoklatai sincsenek összegyűjtve, a mi bizonyára nagy hiba. Sem nagyobb szabású hirlapi cikkeit, sem a megyei zöld asztalnál, sem az országgyűlésen elmondott beszédeit nem bocsátották a közönség kezébe, mely e dolgozatokat kétségkívül kiváló figyelmére méltatja vala.

Hírneves ellenfelének, gr. Dessewffy Aurélnak műveit most veszszük lehetőleg teljes kiadásban összegyűjtve. Nem első gyűjteménye ez a szétszórt dolgozatoknak, de ez a legteljesebb s egyszersmind a legsikerültebb. Bár meg kell vallanunk, hogy a rendező Ferenczy József némi önkényességgel járt el a kiválogatásnál. A publicistikai dolgozatokat és országgyűlési beszédeket elég correctül rendezte, noha az első szakaszhoz csatolt függeléket, a melyet Dessewffy Aurél fiatal korában írt, az atyja és Széchenyi közti vitában (*Hitel és ennek Taglalata*), mégis czélszerűbb lesz vala, ha az ifjúkori dolgozatok közé sorozza. Ez ifjúkori dolgozatok közül azonban csak keveset vett fel a gyűjteménybe Ferenczy. Holott a jegyzetben valami nyolcz darabot említ, a melyekről tudomása van. *A szépről, Az ízlésről, Gróf Buffon gondolatjai a stílusról* című ifjúkori dolgozatok csak mutatványkép vannak fölvéve. Ez az eljárás bajosan igazolható, főkép ha az összes művek kiadásáról van szó. Nemcsak azért, mert egy oly írónak és államférfiúnak, a milyen Dessewffy Aurél volt, még ifjúkori kísérletei is tanulságosak, hanem azért is, mivel a gyűjteményt az a néhány darab, a melyeket a rendező kész-

akarva mellőzött, csak csekély mértékben növelte volna. S legalább úgy a kiadás a *teljesség* jogcímével bírhatna.

Nem kisebb baj ennél az, hogy Dessewffy Aurél leveleit, a melyeket Kazinczyhoz, Jósikához, P. Horváthoz, Toldy Ferenczhez stb. írt magyar, német vagy francia nyelven, csak magokra közli a gyűjtemény, a feleletek sehol sincsenek fölvéve. Nem tudjuk, vajjon e levelek keze ügyében voltak-e a rendezőnek, vagy szándékosan mellőzte ezeket is. A jegyzetekben erről semmit sem szól. Hogy a Dessewffy Aurél levelei közül csak az általános érdekűeket vette föl: azt indokolva látjuk s helyeselhetjük, de hogy a Dessewffy leveleire adott válaszokat elhagyta: ezt már kevésbbé tartjuk helyesnek. Az olvasó, a ki bővebben akarja ismerni Dessewffy Aurél egyéniségét, nemcsak azt szereti látni, mily hangon társalgott ő jó barátjaival, mily hangon tárta fel tapasztalatait, mily hangon írta le mulatságait, szórakozásait, tanulmányait, szóval mindennemű élményeit, hanem az is bizonyosan érdekelné, ha ismerhetné e jó barátoknak, jó ismerősöknek az ő irányában tanúsított magatartását. A levélváltások legközvetlenebbül mutatják a baráti viszony milyenségét s ez ismét a levelezők benső világát. Ennek a megismerésétől nagy kár volt megfosztani az olvasót.

Egyébiránt az egész kiadással jó szolgálatot tett Ferenczy az irodalomnak. A régi gyűjtemények részint németül voltak kiadva, részint a magyar kiadás már elfogyott s nehezen volt megszerezhető. Mindenesetre rég érzett hiány van vele pótolva s e tekintetben mind a kiadó, mind a rendező méltánylatot s dicséretet érdemelnek.

A gyűjtemény elején gr. Dessewffy Aurél életrajza olvasható Ferenczytól. Az egész életrajz 53 lapot foglal el s Dessewffynek kivált külső élete történetét elég világosan s érdekesen mondja el a szerző. Mindenesetre sikerültebb mindannál, a mit eddig Ferenczytól ismerünk. Nem mondható ugyan, hogy a Dessewffy pályája, hatása, egyénisége úgy is mint emberé, úgy is mint államférfiúé, teljesen kidomborodnék; de legalább néhány nagy s itt-ott találó vonásban előttünk áll alakja, ha szinte itt-ott homályba vesző, szintelen festéssel is. Ferenczy sok érdekes dolgot följegyez Dessewffyról forrásai nyomán, a melyeket nem mindig nevez meg. Azt a hatást azonban, a melyet a fejlődő gyermekre az apai ház gyakorolt, s azokat az elemeket, a melyeknek befolyása egész életén át végig húzódik, csak kevésbé méltatja.

Gr. Dessewffy József, Kazinczy Ferencz egyik leghívebb és legigazibb tisztelője, maga is régi conservatív elvű hazafi, a ki a Széchenyi *Hitelét* oly kiméletlenül megtámadta, nagyon nehezen várhatta, hogy eszméit már zsenge korában beleoltsa a gyenge elméjű, szinte buta gyermekbe, a kit, mint írja, szeretett volna egy lépcsőn letaszítani, hogy agyrendszere mozgásba jöjjön. Ilyen apától, mikor aztán az ifjú

szunnyadozó geniusa egyszerre nagy erővel megnyilatkozott, örökölnie kellett nemcsak politikai elveit, hanem a társadalmiakat s irodalmiakat is. A légkör, melyben nevelkedett, az emberek, a kikkel apja házában találkozott, mind hatással voltak a fejlődő ifjú értelmi alakulására, nemcsak mint véletlen, de mint lényeges, kiegészítő tényezők. Mint ifjú már Kazinczyval levelez, s a lelkes, könnyen fellobbanó Kazinczy nem győzi dicsérni régi barátja előtt a nagytehetségű ifjút, a ki csakugyan sokszor bámulatos jeleit adta nagyrahívatottságának. Innen magyarázhatók Dessewffy Aurél neveléstani elvei, a melyeket később annyi világossággal és melegséggel kifejtett, a melyekhez e nemben hasonlót maig sem mutat irodalmunk, s a melyek magukban is megegyeznek az az ellenvetést, hogy Dessewffy csak hideg, számító eszű, de érzéketlen szívű ember volt. Politikai pályája szintén atyja hatása alatt kezdődött. Atyja volt első tanítója s később is nem egy vonás hirdeti, mit örökölt Aurél az apai háztól. S ezt nemcsak az ő pályája mutatja, de öcséséé, Emilé is.

Mindezt Ferenczy inkább csak mellékesen érinti s nem ereszkedik mélyebb vizsgálatába ama tényezőknek, a melyek Dessewffy pályájára elhatározó befolyással voltak s a melyek, úgy szólván, előre kijelölték irányát úgy is mint politikusnak, úgy is mint írónak, publicistának és szónoknak.

Pontosabb azonban ennél az, hogy szokássá vált Dessewffyt a conservatív párt fejének tekinteni 1839-től haláláig, a mi igaz is, de hogy ő pártja nagy részével nem értett egyet, ezt sokan tagadják, azt állítva, hogy ő a conservatív párt régi elveiben tökéletesen osztozott s hogy époly távol állt a reformok megvalósíthatásának gondolatától, mint pártjának nagy része. Holott ő csak a rohamos újításoktól idegenkedett. Három-négy főkérdés köré kívánta csoportosítani a számba vehető politikusok figyelmét s ezeknek «megfontolására fordítani egész eszméleti erőnket.» Minden esetre lényeges elvi ellentétek voltak közte és Kossuth valamint Széchenyi közt. «Kossuth — írja Ferenczy — a democraticus parlamentarismus elveit rakta le, Dessewffy liberalis absolutismust tervezett burocratiával, előtte a parlamentaris kormányforma utopiának tűnt föl.» De Ferenczy feledni látszik, hogy akkor, mikor még Kossuth és Dessewffy harczban álltak egymással, bizony Kossuth sem rakta le alapjait a parlamentáris kormányformának, s hogy ez az elv csak 1844-től kezdve volt a *Pesti Hírlap* fő-főelve, a midőn Szalay vette át a nevezett hírlap szerkesztését s köréje gyűltek Csengery, Eötvös, Kemény, Lukács, Trefort stb. Beksics Gusztáv hasonló értelemben nyilatkozik a Dessewffyról szóló cikkében. (Nemzet, 1887. márcz. 16. szám.) Hogy ez nem egészen correct eljárás: talán nem szorúl bizonyításra. Miért vádoljuk Dessewffyt oly dolgok mulasztásáért, a melyeket nem-

csak ő, de az ellentábor sem igen ismert még akkor? Miért kívánjunk tőle előbbre haladott, szabadabb elveket, a melyek csak három-négy év múlva kezdtek meggyökerezni az elméletben, s a melyeknek megvalósulása akkor még nemcsak előtte, de nálunk, lehet mondani, mindenki előtt utopiának tűnt fel?

Ferenczy elismeri, hogy Dessewffy a haladást nem ellenezte, csakhogy mindent a törvényhozás útján akart létre hozni s nem a kormány ellenzése daczára, hanem megegyezésével. Beksics jobbadán minden liberalitást megtagadni látszik tőle. Holott ha csak a *Pesti Hírlap* és a *Kelet Népe* közti vitában közzétett cikkeit olvassuk is, lehetetlen inkább a Ferenczy felfogását nem helyeselnünk. E komoly és tárgyilagos, egyszerű és világos felszólalás egyszersmind azt is mutatja, hogy a megyei intézmény föntartásának elvében sem egyezett Kossuthtal, mint azt kivált Beksics állítja. Megyei hatóságaink jogait fenn akarta ugyan tartani, hogy a *törvényszerű felsőbb* parancsokat végre hajthassák, de azt kívánta, hogy a megyék teljes erejükkel segítsék a kormányt, mikor «jót akar, vagy a törvényt eszközli». Ő egy erős központi kormány érdekeiért vívott. Az ellenzék annak gyengítésén fáradozott a megyei hatóságok jogkörének kiszélesítésével. Ez tehát bajosan mondható az «elvek találkozásának».

Van azonban a Dessewffy működésének az államférfiún és a politikusén kívül egy oldala, a melyet sem Ferenczy, sem többi életírói nem méltányoltak eléggé. Ez a journalistikai. Alig van rá példa az európai hírlapirodalomban, hogy oly keveset ígérő kezdet után, mint a melyet a magyar journalistika az előtti hatvan éves pályája alatt felmutatott, oly egyszerre, szinte varázsütéssel újjá szülessék, mint a magyar journalistika 1841-ben. S ebben Kossuth mellett legnagyobb érdeme kétségkívül Dessewffy Aurélnak van. Senki sem fogta fel jobbanabbul a hírlap hivatását és szerepét, mint Dessewffy, és komolyabban, határozottabban senki sem küzdött a sajtóban ellenfelével nálunk, mint ő. Nemcsak leplezetlenül kimondá, a mi szíven feküdt; nemcsak nem félt az ellenpárt gyanúsítgatásaitól, saját pártja ellenszenvétől vagy becsméréltétől, nemcsak elveket és véleményeket magyarázott, támadott vagy védett: hanem rövid hírlapírói pályáján egymaga harczolt úgy szólván az ellenség tömött sorai ellen, a hol Kossuth mellett még egy lelkes tábor állt a csata élén. Nem riadt vissza bármilyen éles támadástól. Izekre szedte rögtönzött cikkeiben ellenfele állításait és talán soha egy pillanatra sem tért el céljától, a melynek érdekében küzdött. Ő és Kossuth tették tönkre a régi journalistika száraz krónikai modorát. Ők törték össze szintelen, erőtlen nyelvét, az elvek fejtegetése elől mindig kitérni kész taktikáját, gyarló, szinte szánandó szerkezetét. A Dessewffy Aurélnak külsőleg hidegnek tetsző elméje mindig át tudta

tekinteni az ellenpárt lapjában a sorok közt lappangó hatásvadászatot, vagy titkos számítást. S az ellenfél hajlandó volt őt kemény szívűnek, érzéketlennek hinni. Ferenczy még most sem egészen ment e hiedelem-től. Igaz ő nem szeretett, nem is tudott e szenvedélynek húrjain játszani. Erős ítéletalkotó tehetsége, éles elméje mindig a dolog lényegén állapodott meg. De az a melegség, az a «hevület», mely az igazság kutatójának és földerítőjének sajátja szokott lenni, mely a fegyelmezett észnek a szíven erőt vett hatalmából származik, tőle sem mint embertől, sem mint írótól el nem tagadható. Nincs erre szebb példa egész journalistikai pályáján, mint mikor a Kossuth és Széchenyi közti vitában Széchenyi modorát megtámadja, ki elég kiméretlen volt hevében Kossuthot szenvedett fogságára emlékeztetni. Csakhogy Dessewffy mindig el tudta az érzelem és okoskodás, a szív és ész funktiója közti válaszfalat korlátozni és azt tartotta, hogy ott, a hol logikai okokkal kell vívni, sohasem szabad a szenvedélynek hatalmat engedni. Alkalmasint nem is találjuk el a teljes igazságot, ha azt állítjuk, hogy csak annak van érzékeny, jó szíve, a ki az ész mindennemű hideg számításait némi pathetikus hanggal szokta föleresztetni, a ki a higgadt, megfontolt, józan okoskodásokba is belevegyíti szenvedélyeit. Dessewffy nem az efféle temperamentumok közül való, a mi neki inkább szerencsétlensége, mint szerencséje, mert a hatás külső eszközeinek tapintatos felhasználása már a fél sikert biztosítja. Hogy ő elnyomta érzelmeit még leghevesebb polemáiban is : ez inkább mély meggyőződésének, mint hideg szívének bizonyítéka s nem azt teszi, a mit kívált Beksics állít róla. Hírlapírói munkássága ép úgy nem támogatja ezt a véleményt, mint államférfiúi vagy szónoki szereplése. Azt, a mit később, 1848-ban Szemere Bertalan fejtegetett a Csengeryhez és Keményhez intézett levelében elméletileg, Dessewffy és Kossuth gyakorlatban mutatták meg már 1841-ben. Dessewffy nagy hatása pár év múlva már szinte szemellátható volt épen az ellenpárt lapján, mikor Szalay László vette kezébe a *Pesti Hírlap* szerkesztését. Eszméit és elveit helyeselhetjük vagy kárhoztathatjuk : de modorát, a hogy ő véleményeit magyarázni iparkodott, gáncsolni senkinek sem juthat eszébe.

A mai nemzedék főképp ezt a világos, egyszerű, piperétlen, de mindig komoly s mindig meggyőzni tudó, sohasem hatás-vadászó, de mindig önálló, az író egyéniségét minden sorában feltüntető hírlapi stílt tanulhatja el Dessewffytól legtöbb sikerrel, s hogy ezt a mai nemzedéknek Ferenczy lehetővé tette : valóban méltánylatot érdemel.

Dr. VÁCZY JÁNOS.

Livius élete és történetírói munkássága. Írta Capes W. oxfordi tanár, angolból Finácsy Ernő. Budapest, Eggenberger. 1886. 112 lap. Ára 60 kr.

E kis könyv egyike ama ritka ügyességgel írt és a történeti tudományok szélesebb körben való terjesztésére szánt népszerűsítő munkáknak, melyekből egy néhány a *Történeti kézikönyvek* című gyűjteményben már magyar nyelven is megjelent s kedvező fogadtatásban részesült. Valóban oly művek ezek, melyekért az angolokat akár a rengeteg alaposságú, de a szakszerű nehézkességtől minden erőlködés daczára soha megszabadulni nem bíró németek, akár a mindig szellemes és érdekes, de a tudomány komolyságából rendesen kivetkező francziák méltán megirigyelhetik. Mi magyarok pedig leghelyesebben cselekszünk, ha ezeket közönségünk épülésére egyszerűen lefordítjuk. Mert ily egyszerűen és világosan írni a legbonyolultabb kérdésekről, ily érdekesen adni elő a laikus előtt első tekintetre száraznak tetsző tárgyakat, ennyire megtartani az arany középutat a szakszerűség és a trivialitás között, mint e könyvecskék tudós, de nem pedáns szerzői teszik: ez több mint tudomány, ez művészet. Ha valamikép, úgy ily módon lehet a történet komolyabb tanulmányát a nagy olvasó közönséggel megismertetni és megkedveltetni.

Jelen esetben a szóban forgó munka magyar fordítója, Finácsy Ernő, a ki nálunk, úgy látszik legtöbb figyelmet fordít az angol filológiai irodalom jelenségeire, első sorban az érettebb tanuló ifjúság igényeit tartotta szem előtt. A fordítás ugyanis az Eggenberger-féle *Görög és római remekírók iskolai könyvtárában* jelent meg s F. úr az előszóban a következőleg igazolja a mű nézágpótló voltát hazai irodalmunkban: «A gymnasiumi tanuló, — úgy mond — ki a Bartal-Malmosi-féle latin gyakorló könyvekből Róma történetének jó részét elég közvetlenül megismerte, s még hozzá a IV-ik osztályban az ókor történelmét szélesebb alapon is megtanulta, az V. osztályban Livius eredeti szövegét, a II. pún háború történetét kapja kezébe. Hogy eddigi ismeretei megszilárduljanak és a tárgyi szempontok lelke állandó kincsévé válhassanak, hogy továbbá Livius olvasása közben érdekltsége mentől mélyebb gyökeret verjen, fordítottam le egy elismert tekintélyű angol írónak ezt a kicsiny de tartalmas és jellemzetes könyvecskéjét.» Mi is kétségtelennek tartjuk, hogy Capes munkája hasznos segédkönyvül szolgálhat a gymnáziumi tanuló kezében, mert szellemi látókörét túl nem haladja, de szükségesnek tartjuk kiemelni azt, a mit a derék fordító elmulasztott, hogy a *Livius élete és történeti munkássága*, noha nálunk egy tanügyi vállalat keretében látott napvilágot, nem egyszerű tankönyv, hanem oly kiváló művészettel írt értekezés, mely a római történetíróat az újabb kritika igaz világításában, de mindamellett vonzó és rokonszenves módon

mutatván be, számot tarthat minden művelt ember érdeklődésére. Ha ismerni kívánja a maga valódi jelentőségében azt a klasszikust, a kiről annyit hall s a kit tanuló korában talán maga is forgatott, úgy e könyvet a legnagyobb haszonnal, sőt élvezettel is fogja olvashatni.

Capes tíz fejezetben ismerteti meg bennünket Livius életével, írójellemével s megy végig az ő nyomán a római történeten egészen addig, a meddig az óriási munka reánk maradt része tart. Az első fejezet, *Livius mint irodalmi ember Rómában*, röviden jellemzi az író életét, korát s munkája keletkezésének körülményeit. A második, *Livius írói jellemének általános bírálata*, megismerteti adatainak és módszerének hiányosságával, de e mellett nem feledkezik meg magas erkölcsi ideáljáról, mindenütt nyilvánuló nagy és türelmes lelkületéről, hazafiságáról és nemzeti jelentőségéről s végre stilusának szépségéről sem. A harmadik tárgyalja a királyok korát, bemutatva előbb a hagyományt úgy, a mint előttünk fekszik, s a végén hozzáfűzve a mesék keletkezésének könnyen érthető magyarázatát. A negyedik szól a korábbi köztársaságról a gallok betöréseig, alkalmoszerűleg megfektve a plebs keletkezését, jellemezve a Liviusnál előforduló szónoklatokat, figyelmeztetve a munka e részletében oly szembetűnő ismétlésekre és homályosságra, valamint arra a nevezetes körülményre, hogy a gall pusztítás következtében mily bizonytalanul vált a római történeti hagyomány. Az ötödik, *A gallok betörésétől a samnit háborúk végeig*, kiemeli, hogy itt már biztosabb talajon mozgunk, de kimutatja egyszersmind az író előadásának hiányosságát annyiban, hogy az itáliai háborúk politikáját és jelentőségét nem tudta eléggé kitűntetni. A hatodik, *Livius módszerének bírálata az első decashan*, röviden összegezi mindazt, a mit a római historikus a birodalom fejlődésének rajzában kellőleg méltatni elmulasztott, főleg a közjogi viszonyok fokozatos változásaira utalva, melyekről helyes képet nem alkotunk magunknak pusztán Livius nyomán. A hetedik, hogy az előadásban hézag ne legyen, lehető röviden keresztülmegy az elveszett dekasz tartalmán, Pyrrhus szereplésén és az első pún háborún. A nyolczadikban, melynek czíme *A második pún háború*, pontosan megismerkedünk Livius e részletének forrásaival, Silenussal, Caelius Antipaterrel és különösen Polybiosszal, élénk képét nyerjük Hannibal harcainak, a kevésbbé hiteles adatok folytonos bírálatával. A kilenczedik, *Az első háború Macedoniával és a görög szabadság kihirdetése*, pontosan megkülönbözteti az erre vonatkozó könyvek két külön forrását, Polybiost és a római évkönyvirodalmat, s a rómaiak viseletét Hellas lakóival szemben egyáltalában nem találja oly önzetlen, sőt idealis indító okokra visszavezethetőnek, mint Mommsen az ő híres munkájában. A tizedik, mely Róma keleti háborúiról és görög politikájáról szól, végigvezet a még hátralevő részben elbeszélt eseményeken, figyelmeztet arra, hogy írónk

a római vezéreknek már ekkor jelentkező s később hagyományossá vált bűneit nyíltan feltárja ugyan, de a senatus perfid eljárását Eumenes pergamumi királyljal szemben titkolja s egy a hódítások bevégezése után szükséges következmény gyanánt beállott belforradalmakra vetett rövid pillantással végződik. Tehát mint e csekély ismertetésből is kiviláglik, a ki nem ismeri Liviust, e munka nyomán megismerkedhetik egész tartalmával, a ki pedig egészben vagy részben olvasta, biztos szempontokat nyer megítélésében, mert Capes kritikája, mely természetesen csak a legáltalánosabb kérdésekre terjeszkedhetik ki, oly józan s minden túlzástól ment, hogy az olvasó bátran elfogadhatja kalauzul.

F. úrnak köszönettel tartozunk, hogy helyes tapintattal ily jeles munkát ültetett át irodalmunkba. Fordítása élvezhető, világos és elég magyaros. Csak arra a nagy *lapsus calami*-ra akarjuk e helyen felhívni, hogy a 21. lapon *Pompeianus*-t (Pompeius párthíve) *Pompeius*-helinek fordítja.

NÉMETHY GÉZA.

1. M. Tullii Ciceronis De Officiis libri tres. Magyarázta *Köpesdy Sándor*. Budapest, Lauffer V. kiadása. 1887. 8-r. V, 246 l. Ára 1 frt 50.
2. M. Tullius Ciceronak két beszéde: Pro Sexto Roscio Amerino és De Imperio Cn. Pompei. Magyarázta *Köpesdy H. Sándor*. Budapest. Lampel R. könyvkiadása. 8-r. VI, 160 l. Ára 84 kr.

1. Cicero de Officiis-ének fennevezett kiadása az ötödik Cicero-kiadás, mely az utolsó tizenkét év alatt Köpesdytől megjelent. Kezdte Cicero levelein, folytatta a Pro Sexto Roscio Amerino és De imperio Cn. Pompei, továbbá a Catilina elleni beszédekkel, és legújabbán végezte a De Officiis-sel, a mivel azután majdnem kimerítette azt, a mit gymnasiumainkban Cicero-ból olvasatni szoktak. Kiadásainak szerkesztésénél Köpesdy általában a legjobb külföldi dolgozatokat szokta felhasználni, így a De Officiis kiadásánál (mint az előszóban mondja) a Müller, Gruber és Heine német kiadásait, továbbá több francia kiadó műveit. Hozzátehetne volna még, hogy a valamivel nehezebb passzusok fordítását a jegyzetekben csekély és nem mindig szerencsés módosításokkal Csengeri Jánosnak ezelőtt két évvel megjelent magyar fordításából vette.

A bevezetésben Köpesdy annak a megállapításával foglalkozik, hogy mely évben írta Cicero e művét, azután az ifjabbik Cicero életrajzát adja, — semmi egyebet. Csaknem hihetetlen, de úgy van. Ciceróról mint philosophusról, ezen műve forrásairól és hogy mikép használta fel azokat Cicero, a szövegben oly gyakran említett főbb philosophiai iskolák alapelveiről (melyek közül egynehányat a jegyzetekben ismertet), K. a bevezetésben egy árva szót sem mond, pedig előszavában maga hangsúlyozza, hogy „gymnasiumainkban a bölcelet tárgyalása igen szűk

körre van szorítva s így ha már a görög bölcséleti művek tárgyalásáig nem vihetjük, — a mi tanításunk szervezete szerint főleg a latin alkalmas rá, hogy tanulóinkat a kellő bölcséleti ismeretek megszerzésére segítse».

Azt is sajnálnunk kell, hogy nem adta a bevezetésben az egész mű felosztásának rövid áttekintését. Azok a kellekénél sokkal hosszabb és nem is mindig correct kivonatok, melyeket a legtöbb caput élén olvasunk, e hiányon nem képesek segíteni, míg más részről túlságosan megkönnyítik a tanulónak a szöveg megértését, a mennyiben t. i. még a legkönnyebb fejezetek egész gondolatmenetét is feltűntetik.

A jegyzetek nagyjában megfelelnek és számos fölösleges szövegkritikai megjegyzésen kívül mitsem tartalmaznak, a mit nélkülözhetnénk. A részletekre azonban természetesen vannak észrevételeim, melyek közül egynehányat ide igtatok.

Az első caput kivonatában azt imputálja K. Cicerónak, hogy azért ajánlja fiának a latin és görög nyelvnek, a szónoki s a bölcséleti irodalomnak szorgalmas tanulmányozását, «mert jó szónokká csak úgy válhatik, ha mindkettőben egyenlően jártas». Erről a szövegben mitsem olvasunk.

p. 9. Azon sokak alatt, kikről elismeri Cicero, hogy értettek philosophiához, K. szerint «állítólag Varrót, Catót, Nigidium sat. értette.» Itt az állítólag használata ellen kell kifogást tennem; e szónak nincs helye ott, a hol újabb kiadók magyarázatára czéloz; a «talán» inkább helyén volna. Azután jó lett volna megmondani, hogy ki volt pl. az a Nigidius. — Demetrius Poliorketes nem Antigonének, hanem Antigonosnak volt a fia. — *In hoc numero* a közöns. *horum* h., *numerus*, *genus*, *multitudo* mellett igen járatos». Ez alig érthető fordítása Müller következő jegyzetének: «*in hoc num. für horum* ist die bei *numerus*, *genus*, *multitudo* (II 70 ex.) gewöhnliche und bei andern Worten vielfach gebräuchliche Ausdrucksweise».

p. 10. Reflectálni kellett volna Cicero azon állítására, hogy Demosthenes Platon hallgatója volt.

p. 10. A stoikusok és az akademikusok stb. egyik főtana közötti különbségre vonatkozó passus a következőképen van előadva: «kik csak egyedül az erkölcsiiséget, vagy az erkölcsiiséget főleg önmagáért tartják kívánatosnak». Mily nagyon félreértette itt K. az eredetit, kiténik Csengeri helyes fordításából: «kik szerint *egyedül* az erkölcsiiség, vagy azok, kik szerint *főleg* az erkölcsiiség *önmagáért* kívánatos».

p. 13. A 3-ik caput elejének tartalmát így adja K.: «A kötelességekről szóló elveket két részre szokták osztani: egyik azzal foglalkozik, hogy az, a mit tenni szándékozunk, jó-e; másik az élet minden viszonyára szóló szabályokat tárgyal». Az eredeti pedig ezt fejezi ki: «A köte-

lesség összes fejtegetése két részre oszlik. Az egyik a legfőbb jó elméletére vonatkozik, a másik oly szabályokból áll, melyek szerint gyakorlati életünk minden viszonya alakulhat. Különben a K. jegyzete szintén helyesen tünteti fel e passus tartalmát. — U. o. talán jó lett volna megmondani, hogy ki volt az a Panætius, kire Cicero annyiszor hivatkozik és a kitől vette művének nagyobb részét.

A 15. l. ki kellett volna fejteni, hogy mit ért Cicero *honestum* alatt. K. és Csengeri e szót rendesen *erkölcsös*-sel fordítják, pedig a stoikusok szerint a *καλόν* (ezt fordítja Cic. *honestum*-mal) tulajdonképen annyi mint *észszerű*.

p. 125. Furcsa stílus ez: «Az író durvaság és visszariasztás jelképeül hozza föl s a kiben a zsarnok mégis jobban bízott, mint saját nevében». Jobb a Heine német jegyzete: «Die Roheit und Schrecklichkeit des Menschen, welchem der Tyrann mehr traut, als seiner Gattin, wird durch diesen Zusatz versinnlicht.» — U. o. «*barbarum et stigmatiam* egy megbélyegzett *külföldi*». Így Csengeri is. Jobb lett volna itt megtartani a *barbár* szót.

p. 126. Nincs megmondva, mily időben élt állítólag Phalaris, és nincsen megmagyarázva az *a paucis interit* kifejezés. — U. o. a *verum tamen*-hez való jegyzet ügyetlenül van a Heine és Müller jegyzeteiből contaminálva. Az eredeti szerint: «*quam diu imperium populi Romani beneficiis tenebatur, non iniuriis, bella aut pro sociis aut de imperio gerebantur, exitus erant bellorum aut mites aut necessarii*». Ehhez Müller ezt jegyzi meg: «Die früheren Eroberungskriege sind ihm den „Bundesgenossen“ erwiesene Wohlthaten, und was sich dabei nicht füglich als Milde und Wohlthat ausgeben lässt, erklärt er für unvermeidlich». Heinenek e helyhez két jegyzete van: «*pro sociis aut de imperio*: wie gegen die Samniten für Capua, oder zur Erweiterung der Herrschaft, aber nicht zur Ausplünderung der Provinzen». «*necessarii* so wie es die Verhältnisse forderten, also zu Zeiten auch streng, wie gegen Korinth, Karthago, Numantia». K. ezt így adja: «Előbbi hódító hadjárataik szövetségeseik vagy az állami hatalom növelése érdekében történtek s nem rablás céljából, p. o. a samniták ellen viselt háború Capua érdekében; a melyek pedig e szempontból nem igazolhatók, akkor elkerülhetetlenek (*necessarii*) valának, mint p. o. melyeket Korinthos, Karthago és Numantia ellen viseltek». Ebből az tűnnék ki, hogy pl. Karthagóval nem *de imperio* folyt a küzdelem, pedig Cic. szerint nem ama háborúk voltak elkerülhetetlenek — a mit K. mondat vele —, hanem azt nem kerülheték ki, hogy olykor kegyetlenül bánjanak legyőzött ellenségeikkel.

p. 127. a *post*-hoz való jegyzet pár sorral alább csekély módosításal ismét előfordul. — U. o. a *hasta posita*-hoz adott jegyzet (melylyel v. ö. a 128. lapon a *hastam cruentam*-hoz való jegyzetet) nem correct. —

U. o. meg kellett volna magyarázni a «non singularum civium bona publicaret» többféleképen magyarázott kifejezést.

p. 128. A *Massiliára* vonatkozó jegyzet Csengerinél jobban van meg.

p. 169. A «duo præterita»-hoz való jegyzetnél jobb a Heine-féle magyarázat.

p. 173. Az a mit K. *armis*-hoz jegyez meg, lejjebb «extincto senatu»-hoz tartozik.

p. 174. A «quamquam Africanus»-hoz való jegyzet rossz kivonat a Heine magyarázatából. Azzal, hogy a «die beschauliche Thätigkeit des Africanus» kifejezést így fordítja, «mint Afr. működését», egészen értelmetlenné tette fejtegetését, a fősúly ugyanis nem a «Thätigkeit», hanem a «beschaulich» szón van s épen ezt hagyta ki Köpesdy.

p. 177. «ázsiai tartományokat» mond «Asia provincia» helyett.

Hasonló kisebb-nagyobb fontosságú hibákat még többet is felhozhattunk, nagyjában mégis sikerültnek mondható a könyv.

2. Az ismertetésem elején felhozott másik könyv első kiadása 1875-ben jelent meg. A második kiadásnak az elsőhöz való viszonyáról az új előszóban K. a következőket mondja: «E művem új kiadásánál a tiszta magyarság kívánatához alkalmaztam számos kifejezést; a tárgyi és értelmi magyarázatot itt-ott bővítettem s ezeken kívül a második beszédet szerkezeti szempontból is ismertettem — a latin szöveg mentén a tartalom rövid feltüntetése mellett megjelölve a beszédnek szerkezeti részeit is ama célból, hogy e beszéd tárgyalása alkalmat nyújtson annak ismétlésére, a mit 'a tanuló a szónoki beszéd szerkezetéről a magyarban már előbb tanult». Ezen változtatásokat mind helyeselnünk kell és így azok előtt, kik az első kiadást ismerik, talán fölösleges volna a könyvről általában szólni; minthogy azonban e könyv tudtommal a szakirodalomban nem talált soha részletesebb ismertetést, legyen szabad jó és rossz oldalait ezennel bemutatnom.

A *Pro Sexto Roscio* beszéd bevezetésében K. «a történeti háttérnek feltüntetése mellett a perrendtartásnak a beszéd tárgya és céljával összefüggő részeket s a szokásokat, a beszéd tartalmának rövid ismertetése mellett pedig annak szónoklati szempontból egymástól eltérő részeit, itt-ott a képleteket és alakzatokat is bemutatja». E bevezetés, egyrészt a Halm-Laubmann-féle (Weidmann), másrészt a Richter-Fleckeisen-féle (Teubner) bevezetésekből van contaminálva és fordítva és céljának nagyjában megfelel, bár a fordítás itt-ott vajmi gyenge, sőt helylyel-közzel értelmetlen is.

Mindjárt az első sorban szemet szur a «Collatinus kapu» a helyett hogy «porta Collina». A törvényszéki elnököt majd vizsgáló bírónak, majd főbírónak mondja, a clienst p. 14. kegyelttel fordítja. P. 14 meg

kellett volna mondani, hogy az öreg Roscius halála után miért gyanakodtak az első napokban fiára. — U. o. ki van felejtve azon fontos tény felemlítése, hogy az öreg Roscius nevét utólag a proscibáltak listájába felvették, ámbár a terminus, a melyig az ilyen felvétel meg volt engedve, már lejárt volt. — U. o. fel kellett volna említeni, mily viszonyban állott T. Roscius Magnus a hatalmas Chrysogonus-hoz. — U. o. Az öreg Rosciust nem «a 81. év kezdetén», hanem azon év «nyarán vagy őszén» gyilkolták meg. — P. 11. meg kellett volna mondani, mik azok a kincstártribunok.

P. 13 ezt olvassuk: «Sextus Roscius . . . a Rómától észak felé mintegy tíz mérföldnyire fekvő Umbriának Ameria városában gazdag és tisztelt polgár vala». Richternél: «Sextus Roscius . . . war ein reicher und angesehener Bürger aus Ameria, einer Stadt in Umbrien, 10—11 Meilen nördlich von Rom». Tehát nem Umbria feküdt tíz mérföldnyire Rómától, hanem Ameria.

P. 7. «A kivégzés díja közönségesen két talentum volt; s arra nem csak közönséges orgyilkosok (*sicarii*) s a csöcselékből, hanem elvete-medett előkelők is (önkéntes, szándékos gyilkosok, *percussores*, 93. §.) szoktak vállalkozni». E szerint csak az előkelő rablógyilkosokat hitták volna *percussores*-nek. Helyesebben Richter: «Ein Preis von zwei Talenten lud zum Morde ein. Da fanden sich freiwillige Henker (*percussores* §. 93), nicht blos gewöhnliche Banditen (*sicarii*) und niederes Gesindel, sondern auch vornehme Bösewichter übernahmen . . . den Schergendienst».

P. 8. Ha valamely évben mindkét consul elesett, mint ez 82-ben C. Marius és Cn. Papirius Carboval történt, a comitia consulariák megtartására *interrex*-et szoktak választani. Ez a mondat legalább is úgyetlenül van stilizálva, mert azt olvashatja ki a tanuló belőle, hogy csak akkor választottak interrexet, mikor mindkét consulelesett. Jobban mondja Richter: «Da beide Consuln des J. 82 gefallen waren, so wurde nach alter Sitte ein Interrex zur Abhaltung der Consularcomitien gewählt». — U. o. azt mondja K., hogy a *sectores* szó származására nézve «már a régi grammaticusok sem egyeznek meg, s majd *sequi* majd *sectari*-ból származtatják». De hiszen *sequi* és *sectari* ugyanazon gyök, s így a régi grammaticusok e szónak csak *egy* etymonját hitték. K. itt rosszul fordította Halmot: «Die Bedeutung des Wortes ist sehr dunkel und war schon den alten Grammatikern unklar, die es von *sequi sectari* ableiteten». — Ugyanezen szóról azt mondja K., hogy «azt tudjuk, hogy e szó kezdetben azon részét jelenté» stb. Ezt nem tudjuk, ez csak Richter hypothesise.

P. 10. «Cicero praetorsága alatt a *lex Corn. de sicariis et veneficiis*-hez két bíróságot állítottak, egyiket kizárólag az *inter sicarios*, másikat a *de veneno* ügyekre.» V. ö. Richtert: «Als Cic. Praetor war, richteten nach

(«értelmében», nem «-hez»!) der *lex Cornelia de sicariis et veneficiis* gleichzeitig *zwei* (nem egy!) *Quæstionen inter sicarios* und eine *de veneno*».

P. 11. «Sulla a bírói tisztséget *kezdetben* a senatoroknak adta vissza». Itt a *kezdetben* szónak nincs értelme, mert a bírói tisztség csak több évvel Sulla halála után szűnt meg a *senatus privilegiuma* lenni. — U. o. arról van szó, hogy ki állította össze a bírák névsorát (*album iudicum*). «*Nach der lex Aurelia* gehörte dies zu den Geschäften des Stadtprætors als des obersten Gerichtsvorstandes, der eidlich verpflichtet war nur die würdigsten auszuwählen, und so wohl auch nach Sulla's Bestimmung. Wenigstens wurden in *seinem Archiv* die Richterverzeichnisse aufbewahrt». Igy Richter. Köpesdy: «ezt (a névsor összeállítását) a prætor urbanusnak mint legfőbb hírónak kellett végeznie, kit eskü kötelezett rá, hogy abba a legderékabb senatorokat vegye be: minek *ellenőrzésére* a névjegyzéket az *írtatárba* szokták eltenni». — U. o. Richter: «Die Bildung des Richtercollegiums (*consilium*) für den einzelnen Fall erfolgte durch *sortitio* und *reiectio*». Köp.: «*A csak egyes esetekben itélő bíróságot* (*consilium*) a *sortitio* útján következőleg szokták összeállítani». — U. o. «Hány *decuria* volt, azt bizonyosan nem tudjuk. Némelyek hármat vesznek föl *mint a lex Aurelia*». Mi ez? V. ö. Richtert: «Die Annahme von drei *Decuriën* . . . beruht wohl auf Verwechslung mit den drei nach der *lex Aurelia* eingeführten».

P. 13. «A nemességnek *gőgös*, az alattvalók s az ellenfelek iránt *szívtelen nagy része*, mely a *dictatornak* s *kegyeltjeinek* lábaihoz borult, csak az *élvezet*, *meggazdagodás*, s a *személyes hosszúvágó kielégítésének eszköze* vala: *igy kívánta ezt a birtokvásárlók érdeke*, kik birtokukban mindaddig nem érzék otthon magukat, míg a *jogos birtokosnak* gyermekei életben valának.» Richternél: «*Die Mehrzahl des Adels hoffärtig und unbarmherzig gegen Niedere und Geymer kroch zu den Füßen des Dictators und seiner Günstlinge und sah in der Gewalt, deren Besitz sie wieder angetreten, nur ein Mittel zu Genuss und Bereicherung und zur Befriedigung persönlicher Rachegeleüste. Die Güterkäufer fühlten sich nicht sicher in ihrem Besitz, so lange noch die Söhne der Geächteten lebten; die beraubten Heimatlosen hofften auf einen Tag des Umschwungs und der Vergeltung.*»

P. 16. «S ha *tette* kerülne is, az *öreg Rosciusnak* *utólagos száműzetése* (*proscriptio*) s *vagyonának elkobzása* ellen ki merne szólani, *mikor* az [ki? Roscius?] *nemcsak Chrysogonust, hanem Sullát is megtámadá*». Richternél: «und kam es wirklich zur *Verhandlung* [Verhandlung tárgyalás, Handlung tett], wer sollte es wagen die *nachträgliche Aechtung* des alten Roscius und den Verkauf seiner Güter nach dem gesetzlich festgesetzten *Schlusstermin* zur Sprache zu bringen, da dadurch nicht allein Chrysogonus, sondern Sulla selbst angegriffen wurde?»

P. 17. «*Minthogy* a *lex Cornelia* előtt állandó ily bíróság nem volt,

azért e b. 11. §-nak e szavait *cum huic eidem quaestioni (iudex) praeses* — nem *egyszerű ügyeknél* hosszabb ideig tartó *főbiróságnak* [«schwerlich an eine länger dauernde Vorstandschaft in mehreren Processen gleicher Kategorie zu denken» Halm], hanem csak egyes esetekre megbízásnak kell venni, miben ő — mint vir *ædilicius* — részesülhetett; erre vonatkoznak e szavak is: «*qualem te iam antea populo Romano præbuisti*». Halmnál: «sondern an ein Commissorium, das er wohl als vir *ædilicius* (Mommsen Röm. Münzwesen I. 593) in einem einzelnen Process über Mord erhalten hatte, worauf auch die Worte *qualem te iam antea populo Romano præbuisti*». Azok, kik Halm kiadását olvassák, értik a Halm argumentációját (hogy Köp. nem értette, eléggé csudáлом). Halm a megelőző jegyzetben kifejtette, hogy a *lex Cornelia de sicariis et veneficiis* előtt «Anklage wegen Mord an das Volk gingen, welches sodann entweder selbst richtete, oder, was gewöhnlich geschah, besondere *Commissarien* zur Führung der Untersuchung und Aburtheilung ernannte». Halm tehát abból, hogy M. Fannius «*talem se populo præbuit*» azt következteti, hogy egy ilyen a nép által kiküldött *ad hoc commissio* elnöke volt. Köp. Halm e megelőző jegyzetét nem fordította le; részben (de csak részben) ez az oka, hogy az ő jegyzetének nincs értelme. — Ép oly értelmetlen jegyzetének vége: «Ha a fentebbi idézetben (*cum* — *praeses*) az *iudex* szó nem közbetoldott, akkor oly bíróság fejét (*iudex quaestionis*) jelöli, melyet akkor állítottak fel, midőn a praetorok a bíróságokhoz elegen nem voltak [furesa emberek voltak azok a rómaiak, hogy akkor és azért, mikor és mert nem volt elég törvényszéki elnökök, új törvényszékeket állítottak föl!]: az ily esetekben a bíróságok fejei ily megbízottak szoktak lenni.» Halmnál: «In der angeführten Stelle ist die Lesart zweifelhaft, indem *iudex* in einer der besseren Handschriften fehlt und möglicher Weise unechter Zusatz sein kann. Ist das Wort echt, so ist *iudex* = *iudex quaestionis* (*quaestionis* zu ergänzen aus *quaestioni*), mit welchen Namen solche Vorsteher einer *quaestio* bezeichnet wurden, die zur Ergänzung der Prätores, wenn diese für die *Quaestionen* nicht hinreichten, eintraten und selbstständig wie die Prätores die Vorstandschaft in einem *iudicium* führten.

Áttérek a jegyzetekre. Ezek kevés és jelentéktelen kivételekkel a Richter és Halm kiadásaiából vannak fordítva és nagyjában sikerültek, bár köztük is találunk több példát elhamarkodott, helytelen fordításra.

6. §. Cicero Sulla nevét említvén, hozzáteszi, *quem honoris causa nomino*. K. szerint «így szoktak szólani, midőn a tárgyalás folyama alatt valamely főbb rangút említének, mintegy annak föltüntetésére, hogy az az üggyhöz szorosan nem tartozik». Halm szerint «*honoris causa nomino*, war eine Formel, dereu man sich bei Erwähnung lebender Personen von Rang bediente, um allen Verdacht abzuschneiden,

als wolle man sich durch die Nennung von Personen, die bei einer Verhandlung nicht unmittelbar betheiligt waren, eine ehrenrührige Anspielung erlauben». — U. o. «*quoniam kötőmóddal, mintegy annak föltüntetésére, hogy Chrys. jogát így erősítette*». Richternél: «*als hätte Chrys. selbst so seine Forderung begründet*». — U. o. «*obstare atq. officere, nyugtalanítólag állott útjában*», Richternél «*hindernd und hemmend im Wege stehen*». — U. o. «*per luxuriam . . . consumere, csípős szemrehányás s e mellett tuto habere még Chrys. pazar életmódjára is vonatkozik*». A tanuló a szövegben tuto habere-t hiába keres és különben is alig érti, hogy miért kell a pazar életmódra vonatkozást inkább a tuto habere-ben mint a per luxuriam-ban keresni. K. itt két jó német jegyzetből egy értelmetlen magyar jegyzetet tákolt össze. Richternél ezt olvassuk: «*per lux. cons. nicht blos ,in Ruhe geniessen‘, erinnert nebenbei an das üppige Leben des Chrysogonus*», Halmnál pedig ezt: «*id per luxuriam effundere mit Bitterkeit statt: id tuto habere*».

7. §. A *brevis expostulatio* nagyon nehéz kifejezés nincs megmagyarázva.

8. §. Halm és Richter is megmagyarázzák, mikor beszél Cic. ellenfeleiről ille-vel, mikor iste-vel. Iste-vel akkor, mikor az ellenfélhez fordulva oda utal, ille-vel mikor a bírákhoz fordulva beszél. K.-nél értelmetlenül: «*a szónok iste-vel az ellenfélre s ettől elfordulva ille-vel a bírákra szokott mutatni*».

83. §. nincs megmagyarázva «*quod certum est*». — U. o. *quod* nem annyi mint *hanem*, hanem annyi mint *azt azonban*.

A *De Imperio Cn. Pompei* című beszéd magyarázatában K. ugyanazon német munkák nyomán dolgozott úgy a bevezetésben mint a jegyzetekben. A Richter és Halm neve tehát kezeskedik arról, hogy ezen beszéd magyarázata is beválik. A részletekre azonban itt is sok kifogásom van.

P. 102. «*a Bosporus Cimmerius úttól Bosporusnak nevezett országot alapította*». Ezt a tanuló nem érti. — U. o. «*a tanács a két király visszahelyezésére Marcus Aquillius volt consul vezérlete alatt sereget küldött*». Nem sereget, hanem követséget.

P. 103. «*Aquillius tapasztalt és ügyes vezér volt ugyan, de a pénzre szerfölött vágyott. Vágyát kielégítendő III. Nicomedest rávette, hogy Pontusba törjön be. Mithridates e miatt Rómában panaszt emelt, de panaszára Rómában nem hajtottak s azért a 88. év tavaszán harcra kelt*». Az első passus értelmét megtudjuk Halmból: «*Nikomedes machte, durch Geldforderungen der römischen Heerführer gedrängt, einen Einfall in des Mithridates Gebiet*». (V. ö. Mommsen Róm. Tört. VI. p. 85 Toldy ford.) A többire nézve pedig megjegyzendő, hogy Mithridates a római követséghez fordult panaszával, nem Rómába, a háború pedig 89

végén tört ki, nem 88 tavaszán. Hiba az is, hogy p. 105 sk. ugyanazon legiókat majd Fimbria-féle majd Valerius-féle legióknak mondja, a szerint a mint vagy Richtert vagy Halmot fordítja.

P. 106. Felemlíti, hogy Lucullusra bízták *szárazon* a Mithridates elleni háború vezetését. Azt is fel kellett volna tehát említeni, kire bízták a tengeri hadat. (M. Aurelius Cottára.) — U. o. Lucullusnak Mithridates elleni operatiójáról Kyzikos ostroma alkalmával azt mondja, hogy «ez vala az ókor egyik legnevezetesebb hadi művelete». Nem Lucullus operatiója, hanem Mithridates ostroma és Kyzikos védelme volt az. K. itt is félre érti Halmot: «Der Kampf konzentrierte sich jetzt um die Stadt Cyzicus, deren Belagerung durch den heldenmüthigen Widerstand der Bewohner und durch das Aufbieten der grossartigsten Angriffsmittel zu den denkwürdigsten der alten Geschichte gehört.» Míg Lucullus Richter szerint «begnügte sich damit, Anhöhen im Rücken der pontischen Armee zu besetzen, um ihr die Zufuhr zu Lande abzuschneiden», a mi nem oly nagy dolog, még ha (Halm szerint) ügyesen operált is Lucullus. — U. o. «Lucullus az itt elvett hajókon» stb. «Aber mit Schiffen, die die Provinz ihm stellte» stb. Richter.

P. 107. «Innen nyugotnak tartva, elfoglalá a tengerparti nagy várost Amisust.» «Dann wandte er sich wieder nach Westen und eroberte auch die grossen Seestädte, wie Amisus.»

P. 108. első sor «harmadik» tollhiba «második» helyett. — U. o. «69-ben» *Sophene táján* átkelt az Euphratesen» «Mit kaum 15000 Mann . . . überschritt Lucull im folgenden Jahr 69 den Euphrat, *zog durch die Landschaft Sophene* gerades Wegs auf Tigranocerta» Richter. «Überschritt bei Melitene den Euphrat und marschierte *durch die armenische Landschaft Sophene* geradezu auf Tigranocerta zu» Halm. — U. o. A 17-ik jegyzet is rosszúl van fordítva Richterből.

P. 109. Naiv Lucullus jellemzésében a következő passus: «katonáit a rablástól gyakran visszatartotta, maga részére azonban néhány kocsit és tevét mégis megrakott kelet kincseivel (Plut. Luc. 33; Dio Cass. 35, 16).» Richternél: «Selbst ihrer Plünderungssucht wehrte er möglichst, während er ,daneben doch für sich selber manchen Wagen und manches Kamel mit den Schätzen des Ostens beladen liess‘ (Mommesen R. G. III. 62. Vgl. Plut. Luc. 33. Cass. Dio 36, 18. Vell. 2, 33).» — Azáltal hogy p. 109 végén «67-ben pedig» után K. kihagyta, hogy «mikor rossz hírek érkeztek», p. 110 elején pedig *Míg és Lucullus* között kihagyta az «ugyanis» szót, elrontotta a hely logikai összefüggését.

P. 110. arról szólván, hogy Lucullus a Tigranes elleni háborúban szerencsétlenül járt, egy ily szerencsétlenség gyanánt felhozza, hogy «a szerencsétlenség már mindig útját állotta; rövid haladás után oly irányba vágott, mely nem Armenia, hanem Cappadociába vezetett». Az

ember tehát azt hinné, hogy eltévesztette az utat, pedig dehogy volt úgy: «Er wollte Tigranes entgegen gehen, aber an einen Ort gelangt, wo sich die Strassen nach Armenia und Kappadokien schieden, schlug das Heer die letztere ein» (Richter).

P. 111. Annak a Papirius Carbonak, ki ellen Pompeius 82-ben harczolt, Gneius, nem Cajus volt a praenomenje. — U. o. el van mondva hogyan viselte magát Pompeius Siciliában az ellenfél leverése után: «városról városra menve szolgáltatott igazságot s hozott be czélszerű intézményeket; a nép iránt általában szelíd volt, a katonákat jól megfenyítette, a tisztet pedig éppen nem kimélte.» «(Er) durchzog die Insel und hielt in den Städten Gericht. Meistens verfuhr er mit Milde, auch hielt er gute Mannszucht, aber die Häupter schonte er nicht.»

P. 112. nagy meglepetésünkre azt olvassuk, hogy Pompeiusra nagyon leverőleg hatott az, hogy Siciliát, Afrikát, Numidiát és Mauretaniát 12 (vagy mások szerint 40) nap alatt meghódította. Ez bizony nem hatott rá leverőleg, hanem Sullának azon parancsa, hogy oszlassa föl seregét.

A bevezetésnek egyéb ily helyeit mellőzve, áttérek a jegyzetekre. Hogy ezek Köpesdynek e kiadásában nagyjában megfelelnek, már fentebb említettem. Igy csak egyes hibás magyarázatokra kell utalnom.

1. §. «*hic locus*, rostra, a forumnak a népgyűlések tartására kijelölt része». Richternél: «*hic locus* die rostra auf dem comitium, dem zu Volksversammlungen bestimmten Theil des Forum». — U. o. a rostráról azt mondja, hogy «ama helyen eleintén (Halumnál zunächst, első sorban) csak a főbb tisztviselők . . . beszélhettek.»

3. §. «*Dicendum* a tételnek csak egy, de legfőbb része *de virtute*, t. i. *imperatoria*, honnan a beszéd elnevezése is véve van». Ez nincs meg a német kiadásokban, de tudtommal nem is akadt még eddig Köpesdyn kívül senki, ki azt hitte volna, hogy a beszéd czímében («*De Imperio Cn. Pompei*») a «*de imperio*» a helyett állana, hogy «*de virtute imperatoria*».

4. §. A szövegben «*quorum alter . . . alter*» után többes számban *arbitrantur* áll «*weil die Theilung nur einen Nebenpunkt betrifft, das Prädikat seinem Hauptinhalt nach beiden zukömmt*» mondja Richter helyesen. A K. jegyzetének: «*arbitrantur* t. sz. mintha nem *quorum*, hanem *qui* állana előtte» nincs értelme. — Hogy ki volt az a *Triarius*, kit a 10. és 12-ik §-ban említ, nem mondja meg.

21. §. «*permultas*, nemcsak *Cappadociae*, hanem *permultashoz* is tartozik.» Halumnál: «*perm.* gehört nicht allein zu *Capp.*, sondern ist nachtretende Bestimmung zu *ceteras urbes*, sehr zahlreiche.»

A 23. §-ban Cic. meglehetősen kicsinylőleg beszél Lucullusnak

Armeniában kivívott sikereiről, többek közt az mondja, hogy «urbem ex Tigranis regno ceperat» egy egész várost foglalt el Tigr. rengeteg birodalmában. Itt *urbem ex Tigr. regno* azért áll a szokásosabb bár rosszabb hangzású *urbem Tigranis regni* helyett «um die vereinzelte Eroberung der einen Stadt hervorzuheben» (Halm). Köp. szerint «hogy a két városnak külön-külön történt meghódítását föltüntesse». Micsoda két városát? kérdi a tanuló.

Mikor Cic. a 25. §-ban azt mondja, hogy Triarius oly vereséget szenvedett, hogy annak hírért Lucullusnak «non ex praelio nuntius, sed ex sermone rumor» vitte meg, azt akarja mondani, hogy a Triarius seregéből még csak hírmondó sem maradt, ki Lucullusnak megvitte volna a vereség hírért. A Köp. jegyzete «a közeledő Luc. nem követektől, hanem a lakosoktól értesült róla, hogy Triariust megverték» éppen ezt nem mondja meg, a helyett egyszerűen lefordítja a szöveg szavait, nem értelmét.

Összegezve az eddig mondottakat, úgy tapasztaljuk ugyan, hogy ezen kiadásban is elég nyomát találjuk az elhamarkodott munkának; minthogy azonban a kiadás bevezetései és jegyzetei nagyjában megfelelnek méltányos igényeknek és minthogy továbbá a Pro Sexto Roscio című beszédnek úgy sincs számba vehető magyar jegyzetes kiadása, a könyvet hasznavehetőnek tartom.

Budapest, 1887 ápr. 21-én.

Dr. ÁBEL JENŐ.

Dr. Váli Béla, A magyar színészet története. A Kisfaludy-társaság által jutalmazott pályamű. Budapest, 1887. Aigner. 464 l.

E munkát annak idején a Kisfaludy-társaság, mint másodsorban megemlített pályaművet, ötszáz forintos segélydíjra érdemesítette. A bíráló bizottság véleménye az volt, hogy dicséret egyedül nagy szorgalommal összegyűjtött adataiért illeti s nem annyira a szerző érdeme, mint a tárgy fontossága követeli, hogy a sok apró mozzanat felderítője elvegye jutalmát s hogy lehetővé tétessék neki fölfedezéseit a kiadás által közismeret tárgyává tenni. A színészetnek nagy, elhatározó szerep jutott a nemzetiségre ébredés, a megújulás mozgalmaiban, így az itt egybehordott anyagnak nemcsak irodalom-, de művelődéstörténeti jelentősége is van. — Valóban Váli könyvet csak ez egy szempontból dicsérhetjük meg; el kell ismernünk, hogy a munka odaadó szorgalom gyümölcse, hogy sok olyat ad, miről eddig nem volt tudomásunk. Ha vele kissé részletesebben foglalkozom, teszem azért, hogy adatai ezúton is, legalább nagyjából, ismertekké legyenek. De vezetett egyéb cél is. Napisajtónk ismertetései, talán egy kivételével (Főv. Lapok 21. sz.), e könyvről olyakat kürtöltek szét, mintha az valami magasabb becsű,

kiváló mű lenne, mintha abban a régibb magyar színeszetnek teljes és eleven képét nyerné az olvasó. Nem tekintve a közvéleménynek tévútra vezetését, e felületes dicséreteknek megvan az a káros hatásuk is, hogy szerzőjét elkapatják s pártatlan, komoly fejtegetéssel szemben túlságos érzékenynyé teszik. A könyv tüzetesebb ismertetésével s bírálatával tehát másik czélom: a szakférfiak előtt a munka valódi helyének és értékének meghatározása.

Mindjárt a könyv legelején olyan állításra találok, melyet szó nélkül hagynom nem lehet. Váli u. i. egész határozottsággal kimondja, hogy *mysteriumaink*, melyek mai napig élnek a nép ajkán s mint betlehemes- és vízkeresztí játékok az egész országban el vannak terjedve, a *XVIII. század végéről erednek* (3. l.). Ismerve a régibb elméleteket. mindenkit meglephet Váli fölfedezése s kíváncsian várja, mivel fogja állítását bebizonyítani. Még inkább felkölti várakozásunkat bevezető sorainak elbizakodott, megvető hangja, melyen az ezen tárgyú vizsgálódásokról nyilatkozik. «Mióta hazánkban a mysteriumok gyűjtése megkezdett, divatossá lón e játékokat régi színjátékok többé-bevésebbé megfoglyatkozott maradványainak tekinteni, . . manap ezen játékokról, mint régiségekről, értekeznek . . — . . ama tévelygők (!), kik újabb keletű vallási színjátékainkban 5—6 századéves mysteriumok töredékeit feltalálni vélik.» Alább: «A terjedelmes múlttal bíró színművészet történetének kezdetébe számtalan ily mesterkéltén beiktatott elemet csentek be (?) azok, kik minden intézményünket a «mythologia homályába» szeretik burkolni s mindenáron összetakolt ízetlenségekből (?) a valónál régibbnek óhajtkák feltüntetni azok eredetét.» — Biz ez erős mondás. Amolyan kétélű fegyver, melylyel ha nem helyén és nem biztos kézzel sujtanak, könnyen visszacsap a sujtó fejére. Ilyen hang csak ott van helyén, hol az illető nemcsak megdönthetetlen adatokkal bizonyít, hanem nyilvánvalóvá teszi azt is, hogy előzői minden alap híján, önkényűleg alkották meg elméletüket. Elfogadható magyarázatot, adatokat azonban hiába váruuk. Gyulai összehasonlító vizsgálódásaival szemben Váli általános és szerencsétlen okoskodásokkal akarja elűtni a dolgot, melyek kissé behatóbb vizsgálatnál üres szappanbuborékok gyanánt pattannak szét. Ma már ilyen bizonyítási módot nem ismerünk. Ha nem akarjuk Váli módszerét követni, kénytelenek vagyunk kissé részletesebben czáfolgatni. Különben is napjainkban már úgy összebonnyolódott a mysteriumok kérdése, hogy egy kis tájékoztató s a vélemények meghányás-vetése nagyon elkel.

Mysteriumaink eredetéről először Toldy Ferencz adott határozott elméletet. (A magy. költészet tört. I. 99—102. ll.) E szerint nálunk épűgy virágzott a mysteriumdráma, mint a nyugati nemzeteknél s a népszínjáték és bohózat már a 13. században kiszakadt a magyar

mysteriumdrámából. Gyulai Pál (Népkölt. Gyűjt. I. 513—532. ll.) fejtegetése röviden abban foglalható össze, hogy bár szigorúan e tárgyról legújabb időkgig sem birunk történeti adattal, mert minden följegyzés világi játékokra vonatkozik, mysteriumaink jelen alakja, a szomszéd népekével összevetve, oda utal, hogy eredetét a régi liturgiai mysteriumban kell keresnünk. Ábel Jenő (A bártfai színügy a 15-ik században. Századok 1884.) idegen, német hatás következményének tartja s eredetét a német telepítések idejére teszi, de fejlődésének további folyamáról nem emlékezik meg, e helyett áttér az iskolai drámára s annak jelenségeit tárgyalja bővebben. Szilády Áron (Régi Magy. Költ. Tára V. 324—342. ll.), ki meg régi drámánkról szól, inkább a világi alakoskodás, komédia létezését vitatja, a mysteriumról nem mond határozott véleményt.

Igy állt a kérdés Váli új hypothezise előtt, mely tehát annál meglepőbb, mert a *régiség* ellen eddig senki sem emelt szót. De őt megzavarták Ábel ellenérvei: a mysteriumokban előforduló idegen nevek, a modern alak, a sok új szó, végre az a körülmény, (s ez már Váli eredeti eszméje), hogy a külföldi népjátékok nagyon különböző tartalmával, formájával szemben a mieink semmi változatosságot sem mutatnak; mivel pedig amazok ősrégi eredete ismeretes, emez csak újabb keletű lehet. Hanem okoskodása igen felületes és épen nem érdemelte meg azt a magas hangot, melylyel bevezette.

Tény mindenekelőtt az, hogy mysteriumaink vannak, az ország legkülönbözőbb vidékein divatoznak. Tény az is, hogy eddig semmi történeti adatunk rólok. Nincs tehát egyéb mód a kérdés fölfejtésére, mint szemmel kísérve a külföldön fenmaradt ily termékek fejlődéstörténetét, vizsgálnunk mysteriumaink jelen alakját. Ha ez feleletet nem ad, akkor kár a szót szaporítanunk s szegre akaszthatjuk a kérdést, míg valamely adat napfényre nem kerül. De szerencsére ezek a följegyzett termékek elég világosan beszélnek és csodálom, hogy Váli, ki könyve végén főbb (!) forrásai közt minden kiadott mysteriumot fölemlít, ezt észre nem vette. Elmondhatnám itt ugyan azt is, hogy reám a mysteriumok oly hatással vannak, mintha töredékei, romjai lennének egy valamikor virágzó, fejlődést ért és most senyvedésben, kihalóban levő műfajnak, mintha töredékességüknek, érthetetlen vonatkozásaiknak a régi alakban meglett volna még magyarázatuk, de azóta átalakult vagy nyomtalanul kiveszett. Ez azonban csak subjectiv nézet s nem kívánom, hogy ok számba vételessék.

Lépjünk biztosabb talajra. Az az egy kétségtelenül bizonyos, s még mindenki elismerte, hogy az eddig kiadott, mintegy 40—45 karácsonyi mysteriumnak alapváza és szerkezete *egy és ugyanaz*. És pedig igen figyelemre méltó körülmény s mint látni fogjuk, sok mindent

megmagyaráz. Vegyük szemügyre mindjárt a külső formát, mely Váli szerint a 18. századra vall. Ő maga elismeri, hogy a népköltészet termékei az emberöltőkkel változnak, átalakulnak. Hogyan egyeztethető már ezzel össze az; hogy egy 16. századi német mysterium majdnem szószereint egyezik a mieink egységes alakjával? Előttem van egy 1589-ben előadott myst. dráma: «Eine kurtze Comedien von der Geburt des Herren Christi. Ein geistliches Spiel» (kiad. Gerstmann 1885. Szerzője hihetőleg Pondo György berlini esperes volt). A darabot János György brandenburgi őrgróf udvaránál adták elő maguk a család tagjai s az udvarbeliek; szerzője ez alkalomra *régebbi* mysteriumok nyomán szép versekbe szedte Jézus születésének történetét két részben: 1. a pásztorok-, 2. a három király hódolatát. Menete ugyanaz, mint a mieinké. Főbb személyei: Die Jungfrau Maria, Die Engelein, Joseph, Ein Engell welcher den Stern getragen, Die heilige drey Konnige, Die Hirtenn (4 pásztor). Álljon itt néhány kis rész mutatóul, egybevetve a magyar betlehemes játék főbb sajátágaival. Nálunk majd mindenikben előfordul a farkasoktól való félelem, itt:

Der Erste Hirt: Bi dage vndt nacht hebbe ick kene rhu,
Dett richten mii die skengige wölffe thu.

A hideg emlegetése mindenütt, két dalban is egyszerre: «Fázik a lábaszára». «Jaj, szegény, de fázik; könnyeitől ázik».

Mi zittern all mine gelider,
Von frost mutt ig mi legen neder...

A színen lefeküsznek: So legen wi vns all doher.

Több játékunkban ugyanazzal a protestáns énekkel köszönt be az angyal:

Mennyből jövök most hozzátok		Vom Himmellhoch da kom ich her,
És imé nagy jó hírt mondok,		Ich bring euch gute neue mehr,

az utolsó sorig:

Kitől menny s föld teremtetett | Das alle welt erhellet vndt threht egészen megegyezik. — Számos szembeszökő egyezést mutathatnék még ki, de talán elég, ha azt az egyet említem, hogy a pásztorok ajándékai: vaj, túró és bárány, mely kivétel nélkül minden magyar betlehemes játékban előfordul, itt is meg van. — Már ez magában elégséges volna, hogy a Válszabta eredet határidejét vagy két századdal visszahelyezzük. Ugyan erre mutat a debreczeni játékokban levő: «A nap derül, Hajnal kerül, Már a szabott óra cseng» . . kezdetű kurucz induló is, *) mely

*) Horváth Ádám népdalgyűjteményében (kézirat 1813-ból), melyben «a kuruczvilággal egy idős, sőt régiebb énekeket is találhatni». Ebből adta ki Thaly a Régi magyar vitézi énekek közt. I. 316. l.

minthogy csak néhány darabnak képezi befejezését, kétségtelül *későbbi* hozzátoldás. Hanem mindez csak apróbb böngészet a mysteriumok vizsgálása terén, de erős a hitem, hogy az anyag philologiai földolgozásánál számtalan hasonlóra akadunk, melyek mind közelebb visznek a kérdés megoldásához. — Álljon itt még egy ilyen apróság. Néhány játékban egészen összefüggéstelenül éneklék ezt a sort: «Síró Ráchel panasza», mely alighanem hosszabb részből maradt meg, sőt az is meglehet, hogy ez szerepcím csupán s hogy Ráchel szereplő alak volt. Egy 1653-ból maradt illavai iskolai drámában, mely kétségtelenül mysterium után készült, mint szereplő lép fel *Rachel Plorans*.¹⁾ A betlehemes rész többi személyei ezek: Gabriel Legatus, Maria, Josephus, Pastor, Alter Pastor, Herodes, Satelles, *Augustus Caesar*. Érdekes az utolsó alak, mert némikép ellene szól Gyulai egyik nézetének, mely szerint a most szereplő *katona* (huszár, török) Herodesből változott át. Ez azt sejteti, hogy a katona önállóan szerepelt, kit aztán a jámbor jezsuita valami nagy névre akart elkeresztelni.²⁾

De fölösleges tovább védenem oly ügyet, mely egyáltalán védelemre sem szorul. Csak az eredet *módjáról* kívánok itt néhány megjegyzést tenni, mintegy az előbbieket kiegészítéseiül. Ábel nézete, mely szerint a betelepült németek között virágzott volna hazánkban először a mysterium s onnan terjedt szét a nép közé, nem egészen állja meg helyét. Említettem, hogy népjátékaink szerkezete sőt menete is egy és ugyanaz. Már pedig bajosan képzelhető, hogy valamely külföldről jött műfaj az ország legkülönbözőbb vidékeire oly egységes alakban terjedjen át, mikor a hazánkban élt német polgárság felvirágzása idejében már maguk az akkori német mysteriumok is változatosságot mutatnak. Még bajosabb hinnünk, hogy idegen műfaj a legérítetlenebb, legmagyarabb vidékeken (Debreczen, Szeged sat.) szószerint átvétessék s a nép szokásai, *vallásos hagyományai* közt oly mély gyökeret verjen. Ezzel azonban korántsem akarom mysteriumainkat valami magyar specialitásnak tekintetni, sokkal inkább internationalis színezetű, de aligha német származású, legalább nem a német polgárság révén került hozzánk.

¹⁾ *Sartori Andras*, illavai jezsuita, munkája. Címe: *Lusus scholasticus seu actus oratorius exhibens hominis creationem, lapsum et per Nativitatem Christi Salvatoris reparationem*. Kézirat a Nemz. Muz. könyvtárában. Quart. Lat. 742.

²⁾ Talán még sem. Augustus császár német myst. drámákon alapuló iskolai darabokban is szerepel, először tudtommal Segerus Jánosnak «*Bona nova seu deliciae Christi nataliciae*» (nyomt. 1613) cz. darabjában. Ráchel meg francia és német mysteriumokban, főleg régiekben, főszerepet visz.

De hát mégis honnan jutottak ide? Vissza kell térnünk Gyulai elméletéhez. Népmysteriumaink egységes volta olyan eredetre utal, mely a legfélreesebb vidékeken ugyanegy alakban mutatta azt a népnek, t. i. az egységes *egyház*. A térítés munkáját minden népnél egy módszer szerint vitték véghez s ha más népeknél a magyarok megtérítése előtt játékokat voltak kénytelenek rendezni a nép kedvelt őshagyományai miatt, később nálunk is ezt a rendszert követték. Világos példa rá a Pray-codexben (a deáki templom miséskönyve 1228-ból) előforduló töredékes passiojáték. Párbeszéddek és ismeretesnek tartott antiphonák első sorai vannak benne, melyek feltűnő egyezést mutatnak az 1490-ben kiadott Ordo Uirceburgensisben foglalt passioval. Ábel egyik főérve az, hogy kb. 20 drb. eddig átvizsgált régi magyar ordinariumban nyoma sincs a karácsonyi vagy vízkereszti játéknak, pedig ma a nép csak ilyeneket ismer, húsvétit, pünkösdit nem. De ez annál kevésbbé lehet irányadó, mert hiszen a Pray-codex után már húsvéti és pünkösdire sem találunk több följegyzést, pedig hogy ilyeneket adtak elő a templomokban, abban ma már, Szilády Áron fölsorolt adatai után senkisem kételkedik. Különben is nem képzelhetünk okot arra, miért adtak volna az egyháziak csupán nagy-pénteki és húsvéti játékokat, karácsonyt meg nem, mikor a szomszéd népeknél ez utóbbi is csak úgy virágzott, mint a passiojáték. Hanem itt már az a kérdés merülhet fel, vajjon ha mysteriumokat adottak elő az egyház (passiojátékokra van adatunk elég, karácsonyi pedig több mint valószínű, hogy létezett), miért maradt fenn egyedül a betlehemes és háromkirály-játék a népnél s miért nem a többi is, mint pl. a németeknél? Feleletet ad rá hazánk története. A húsvéti mysteriumokat mindenütt a polgárság karolta föl, az szakította el az egyháztól, de nálunk a polgári rend nagyon későn fejlődött ki, míg másfelől a köznép a mezei munka idején nem ért rá alakoskodni; annál több ideje volt a hosszú, zord teleken, mikor otthon kellett tétlenül ülnie, így ha eleinte talán tartottak is húsvéti játékokat, az a külső munka idejére esvén, sem szereplő, sem közönség nem igen akadt rá, ezzel pedig elvesztette célját s csakhamar elhanyagoltatott. Azalatt a karácsonyi és vízkereszti mysterium, mint vallásos hagyomány, zavartalanul fennmaradhatott és ápolgatott. — Az tehát a véleményem, hogy mai mysteriumaink lelkiismeretes tanulmányozása Gyulai elméletének helyes voltára fog visszavezetni. *)

Még ugyancsak az első fejezetben végez Váli régi drámánk egy

*) De mégis nagyon figyelembe veendő, hogy a magyar egyháznak nemcsak első szervezői, hanem bizonyára még sokáig szolgái német papok voltak, kik a német mysteriumokat csak úgy hozhatták magukkal, mint utóbb a prot. papok magukkal hozták az iskolai drámát. H. G.

másik fájával, az *iskolai drámával*. Kevés ujat mond; csak apróbb részleteket világít meg jobban, mint ezen a téren előzője *Nagy Sándor*, kit ugyan forrásai között nem említ, de egész beosztását tőle veszi. — Az iskolai dráma itt-amott már a középkor vége felé föllép, de műfajjá csak a reformatio alatt fejlődik. Hozzánk a protestáns hitoktatók hozták be, kik Németországban tanulva (főleg Wittenbergben Melanchtonnál), tapasztalták annak nemcsak a növendékekre szellemileg és erkölcsileg képző hatását, de alkalmas voltát a reformatio elveinek terjesztésére is. Már 1540-ben rendez ilyet Wagner Bálint Brassóban, 1559-ben Stöckel Lénárt előadatja Susannáját Bártfán. Az új irány rohamosan tért hódít s három századig mind általánosabb kiterjedést vesz. Nyelvük átlag latin; eleinte Plautus és Terentius darabjait adják elő, később a professorok maguk készítenek ilyet, tárgyaikat az ó-testamentumból véve. Hangjuk erősen polemikus, a régi egyházat támadó s mint ilyen sokkal szűkebb körre van szorítva, mint Németországon; tárgyaik természetese, irányuk szorosan összekapcsolja fejlődésüket a hazai protestantizmus történetével. Mikor emez diadalra jutott, fegyvereire, köztük az iskolai drámára, nem volt többé szükség s csakugyan már a 17. században alig elvétve akadunk ilyenmű protestáns termékekre. — Ezekkel kapcsolatban szól Váli a fennmaradt legrégibb magyar színművekről. Ebben a sorrend ellen van kifogásom; előbb említi a Válaszúti Komédiát (1567 után készült), mint Sztárai darabjait (1559), pedig amarról Szilády kimutatta, hogy az «Igaz papság tikorének» egyenes travesztálása. Még szólva az egyetlen ismert magyar moralitásról «Comico-tragedia» (1646) és a «Balassi (és nem Balassa, mint Váli írja) Menyhárt árúltatásáról», áttér az iskolai dráma másik korszakára, a jezsuiták működésére.

A jezsuita rend az 1561. jan. 1-i engedélynél fogva hazánkban is megtelepülván, iskoláiba szintén behozta a színjátszás divatát. Ezek a termékek már sokban különböznek a protestáns iskolai drámáktól. Míg azt a felekezeti, hitvitázó elem jellemzi, itt a fősúly a pædagogiai szemponton nyugszik; céljuk, hogy növendékeik megtanulják a szép előadást, biztos föllépést, fesztelen mozgást s mindenekfölött a latin nyelvet. E miatt aztán kiszélesül tárgyaik köre: egyaránt meritének az ókor mondáiból, középkori legendákból, sőt nagy számmal a magyar történelemből; a dogmaticus hit mellett morális eszméket vesznek alapul. Mindez változatosságot, élénkséget kölcsönöz darabjaiknak. Látna a prot. előadások erős hatását, díszes kiállítással, gépezetekkel, korhű costumeökkel törekсенek azt ellensúlyozni. A közönség érdeklődése csakugyan feléjük fordult s a 17. században már vetélkedő nélkül, egyedül urai a magyar iskolai drámának, melyet már ekkor rendszeresen, időszakonként mutatnak be. Legrégibb időtől ápolják a nagypénteki és

husvétii előadásokat, a mi világosan mutatja, hogy az iskolai dráma a mysteriumok egyenes fejlődése. *) Ezt rendesen szabad ég alatt, a város piaczn vagy a kapun kívül adták elő, német berendezésű, fából rótt színpadokon a város lakói előtt. Költségesebbek voltak az ünnepélyes alkalmakkor tartott előadások, egy-egy főpap vagy magasabb világi patronus látogatása idején. Nem egyszer Bécsből, Velenczéből hozatnak hozzá ruhákat, kellékeket s a színpadot az iskola nagytermében állítják föl. Rendeznek végre évközi és évszázó játékokat (actio præmialis), előbbi kisszerű, igénytelen, emez annál kápráztatóbb. Az előadások még a 16. században délelőtt, később délután, végre este világítás mellett folynak le. Meglepő újításokban, leleményben a jezsuiták sosem szűkölködtek. A 17. század közepén divatba hozták külföldi minták után a «pastorelles comediákat», zenésített darabokat, vele együtt a tánczot, mely csakhamar annyira kedvelté lőn, hogy 1761-ben pl. a pozsonyi apáczakolostor növendékei ballettet adtak elő. Végre a jezsuiták nagy tekintettel lévén a nézőközönségre is, melynek tetemes része nem értett latinul, s látva mennyire lelkesül az egy-egy kisebbszerű magyar előadáson, gyakrabban fordulnak a magyar nyelvhez. Valóban érdekes jelenség, hogy az «általános hanyatlás korában» (1711—1772) mily mozgalmas, sűrű tevékenység uralkodik az iskolák falai között; hogy éppen a nyelv és nemzetiség teljes elhanyagolásának idejében áll be fordulat az iskolai dráma fejlődéstörténetében s változik át lassankint magyarrá. Ez érdekes irodalomtörténeti jelenség még eddig, tudtommal kikerülte a vizsgálók figyelmét, Váli sem említi, pedig művelődési fontossága miatt is megérdemelné a bővebb kifejtést. A nemzeties szellemet a jezsuita rend eltörlése után (1773) a piaristák és paulinusok oly annyira fokozták, hogy egészen természetesnek látszik, ha 1790-ben az iskola falai közül kerülnek ki az első magyar színészek.

Könyve második fejezetében kezd a *világi színészetről* szólani s hogy a nehezzén könnyű szerrel túlessék, egyszerűen kijelenti, hogy «theatrum» régente vendégeskedést jelentvén (bár ezt sem bizonyítja), a 17. század elejéig nálunk ilyen nem létezett. Váli, úgy látszik, nagy kedvelője a merész mondásoknak, mindenáron eredeti akar lenni; ilyen állítások után senki sem fogja tőle elvitatni ötleteinek eredeti voltát. Sohasem hallott Váli régi zsinati határozatokról? Mindenütt, de különösen Olaszországban csakúgy hemzsegek a mimusok és histriok ellen intézett támadásoktól s képzelhető-e hogy ilyen olasz mimusok az Anjouk alatt nálunk ne jártak volna, mikor a 14-ik század végén kiüzetve hazájukból, az egész művelt világban elszéledtek? Vagy az 1460-i szépesi zsinat ok nélkül hozta 38. kanonát, melyben inti a papo-

*) Talán csak: hogy amannak a helyébe lépett.

kat, hogy a szegényeket illető Krisztus-alamizsnájából mimusoknak, histrioknak, siposoknak semmit se adjanak? Ok nélkül támadta meg egy ismeretlen író (*Οἰδεύς*) a 15. sz. végén arragoniai Beatrixot, hogy férje, Mátyás király, költekezéseit histriok-, mimusok- és citerásokra meg nem akadályozta? Hol van itt egyetlen szó is »theatrumról»? — Igaz, hogy ezek legnagyobb valószínűség szerint nem voltak magyar nyelvűek, de a ki munkájában annyi helyet szentel a későbbi idegen színészetnek, ezt sem hagyhatja szó nélkül. Sőt állítása ellen maga hoz fel adatot, könyvének legbecsesebb ujságát, *I. Lipótnak, Felvinczy György számára kiadott engedélylevelét* »comico-tragicus jelenetek és comoedíák» előadhatására (1696) Erdélyben. Felvinczit balszerencséje adósságokba sodorván, színi előadások tartásával akar pénzt szerezni, hogy hitelezőit kifizethesse. Az oklevél szövege éppen nem árulja el, hogy Magyarországon ez lett volna az első ily engedély, az első szintársulat; hivatalos kimértsége, ellenkezőleg, megszokottabb esetnek mutatja. Felvinczi sem fordul ok nélkül e módhoz, ha annak nálunk jövedelmező voltáról eleve meg nem győződött volna. Hazánkban tehát a XVII. század előtt mindenesetre jártak, hihetőleg idegen, színészek. Első kétségtelen adat a világi színészetre 1602-ből maradt fenn, mikor Eszterházan *angol komédiások* játszottak; másodízben is ellátogattak ezek ide 1634-ben. Hatásuk is látezik Borss Dániel egy komédiáján: »Kocsonyáék, vagy modern szerelmesek», melynek neve is »Intermedy». — A XVIII. században főuraink magánszínházakat kezdenek építeni: Károlyi (1757), Ráday (1769), Battyányi (1788), legszebb az Erdődyek operaszínháza Pozsonyban (1785). Itt a zene kedveltsége miatt *olasz társulatok* játszanak. *Német színészek* 1710-ben szerepelnek először Pozsonyban, mely Mária Terézia haláláig az ország első városa volt; itt adták (1774-ben) Európában először »Lear király»-t és »Othello»-t. Mikor azonban a helytartótanács, az országgyűlés és az egyetem innen Budára tétetett (1780), Pest kap a városok közt túlsúlyra. Itt ugyan a század eleje óta megmegfordultak kóborló színészek (a Kolbacher kertben, vagy Budán az »arany sün» korcsmában), de szervezett társulattal a német Wahr Károly köszönt be először, ki Pozsonyból látogat el ide, míg (1771) a városi tanács át nem alakíttat számára egy kör alakú, magtárnak használt, régi török mecsetet a Dunaparton: a *rondellát* (a magyar Globe színház). Wahr itt állandóan megtelepedve, oly sikerrel működik, hogy József császár sürgető felszólítására a tanács egy vállalkozóval rendes színházépületet emeltet fából (1784) Budán a hídfejnél, mely miatt aztán bérlő és albérlők közt végtelen pör folyik. A ki kíváncsi rá, Váli könyvében kilencz nagy oldalon részletesen megtalálja (73—82. ll.). Ugyancsak József császár beavatkozásával alakítanak át Budán egy régi karmelita kolostort színházzá 1788-ban (a magyar Black-Friars). E három

helyen váltakoznak 1790-ig Schmalögger, Bulla, Schikaneder és Bergopzoomer (nem : Bergopzoom, mint Válinál) német társulatai.

A könyv harmadik fejezete tárgyalja azt a hosszú vajúdat, mely végre is megteremti az *önálló magyar színészetet*. Az első követelő hang e tárgyban egy német röpirat (1779): «Entwurf zu einem ungar. Nationaltheater. In einer Rede an das Vaterland.» Utána Ráth Mátyás izgat Magyar Hirmondójában. Erélyesebben sürget Péczeli a Mindenés Gyűjteményben. Révai emlékiratot terjeszt ez ügyben a rendek elé. Bár az országgyűlés napirendre tér fölötte, a nemzetben visszhangot kelt a törekvés. Ráday Gedeon (1784) műkedvelőkké előadatja magyarul Müller Valtrónját. Etédi Sós Márton, fiatal orvosnövendék, Pesten szintársulatot akar szervezni, de terve nem sikerül. Az eszmét aztán *Kelemen László* nagy lelkesedéssel törekszik megvalósítani. Az első magyar szintársulat megalakulása Endrődi Magyar Játékszinéből eléggé ismeretes. Csak Kelemen alakját és törekvéseit világítja meg Váli új oldalról s ezt ismertetem.

Kelemen László Biharban született 1768-ban vagyonos családból. Jogi tanulmányait elvégezve, a gödöllői Grassalkovich-uradalom ügyésze lett. Mint ilyen kapta az első hírt Soós tervéről s rögtön létesítéséhez fogott. Kelemen rendkívüli alak: volt benne valami ama szent rajongásból, mely a martyrokat jellemzi. Mint nagy és tekintélyes család gyermeke, mint egy szeretett leány jegyese, inkább eltűri a kitagadtatást, inkább lemond szerelméről, tudva, hogy ezzel jegyesét sirba viszi, mintsem szándékától elálljon. Ez a vasakarat, ez a rajongás, melylyel a színészet ügyén csüggött, magyarázza csak meg, miként végezhetett egyetlen ember oly óriási munkát. Leküzdött minden akadályt, teremtett a semmiből egymaga színészeket, repertoirt, közönséget; ráköltötte minden vagyonát s mikor távollétében letették igazgatói állásáról, beállt az elpártoltak közé egyszerű színésznek s újra kivívta rokonszenvéket. Pedig nem is közvetlenül a színészetre való hajlam vezette, nem volt jó színész, inkább közvetve a nemzetiség ügyének bajnoka volt s érezve, hogy annak leghathatósabb eszköze a színészet, fogott oly rendkívüli erővel és kitartással ennek állandósításához. Az első szintársulat tehát nagy ügygyel-bajjal megalakult. Az egész nemzet szeme akkor már rajtok függvén, fenn Bécsben az aggasztó politikai helyzet miatt nem merték szabadalomlevelüket visszatartani; úgy a színházi bérlő, az akadémuskodásáról híres gr. Unwerth sem szegülhetett ellen. A társaság tehát felülről biztosítva, 1790 okt. 25-én Budán Simai «Igazházi-»jával megkezdte előadásait. Amit azonban meg nem tehetett a németes szellem, véghez vitte a társaság kebelében kitört viszálykodás. A szellemi nagy siker mellett a társaság még éhséggel is küzdött. Karmesterük, a régibb magyar zene legfényesebb tehetsége, Lavotta

János, havonkint 15 forintot kapott. De a visszavonás végkép megbontotta a rendet. A színi oktató, Protasevitz, Sehy Ferencz komikussal Kelemen ellen izgatva, botránytól sem riadtak vissza. Ráday Pál, a leküldött intendáns és helyettese, Kármán József, egy időre ránczba tudták szedni Sehyt, ez aljas jellemű kalandort, de amint Ráday lemondott, nyílt színen kezdte a botrányokat. A közönség szemében így a színészek jó híre is elveszvéen, 1796 ápr. 10. pártolás hiányában a társulat végkép föloszlott.

Negyedik fejezet. Eddig a fejezetig az anyag elrendezése még csak áttekinthető, földolgozása is tűrhető, de ettől kezdve oly bábeli zűrzavarba tévelyedünk, melyben lehetetlen eligazodnunk. Meg kell ugyan adnunk, hogy a folytonosan vándorló, igazgatót és címeket cserélgető, tagokat változtató társulatok történetéről helyes és élénk képet adni nem könnyű feladat, de egyszerűen megértetni a tárgyat az olvasóval éppen nem boszorkányság. Tartott volna Váli csak egyetlen egy szempontot maga előtt, akár a chronológiát, akár egyes kiválóbb színészek útját s ehhez kapcsolta volna a társaságok viszontagságait, legalább értettünk volna belőle valamit; de nála nemcsak hogy compozicióról nem lehet szó, hanem mintha a zavart homályosságban tetszelegne magának, tudós színt kívánna munkájának adni, oly zagyva összevisszaságot talál élénk, melytől a legedzettebb agy is megcsömörlik. Amennyire nagy nehezen, folytonos jegyezgetéssel, Kertbeny és Vahot nyomán kiokosodhattam belőle, azt itt összefoglalom, bár nem állok jól érte, hogy Váli egészen így gondolta, de hát mint minden homályos iratnak, ennek is többféle megfejtése akad. — Az erdélyi nemesek értesülve Kelemen törekvéseiről, Kolozsvártt hasonló mozgalmat indítottak; élükön id. br. Wesselényi Miklós állt. Az önkényt jelentkező Fejérestvérek mellé Wesselényi kiegészítésül lehozott Enyedről néhány ügyesen játszó diákot, köztük Jancsó Pált; a kis társulat 1792 nov. 11. a Rhédey-teremben játszott először. Föllépésük annyira sikerült, hogy a 93.-i országgyűlés. elhatározta a színészet állandósítását. A begyűlt és megszavazott összegekből telket vásároltak, megkezdték az építést, de ez mindjárt eleinte a gyűjtés csekély eredménye miatt megakadt, 1806-ban ismét hosszú időre megrekedt s csak évek multán, 1821-ben került tető alá, mikor is az első estén (márcz. 11.) maguk a főurak játszották el benne Körner Zrinyi-jét Szemere fordításában; színigazgató Kocsi János lett, karmester Ruzitska József, a Rákóczy-induló híres hangszerelője. E hosszú idő alatt a társulatok bejárták az ország minden vidékét. Nagy csapás volt rájuk a leglelkesebb mæcenásnak, Wesselényinek halála 1809-ben, ki roppant vagyonát majd egészen rájuk költötte. Az erdélyi társulat még előbb szétvált; egyik része Vandza és Székely igazgatása alatt Kolozsvártt és Debreczenben felváltva játszott,

Ernyi József a másik töredékkel bejárta az Alföldet s 1807-ben Pestre került. Ez a második magyar színészcsoporthoz, mely Pesten tart előadásokat. A helytartótanács Mérey Sándort teszi intendánsnak, ki barátjával, Vida Józseffel, mindent elkövet, hogy a színészet jövőjét biztosítsa. Előbb a Hacker-teremben az Ország-úton, majd Budán a Falk-házban keresnek helyet, végre 1812-ben a német színészek átköltözvén a Gizellatéri új, fényes palotába, a bérlő díjmentesen átengedi számukra a Rondellát, de alig hogy itt berendezkednek, Pest szépitőbizottsága elhatározta a dísztelen Rondella lebontását. Vida is megunja a vesződéséget, a rengeteg költsékezést s Benke ellenkezéseit; lemond állásáról s helyébe (1813) Kulcsár István lép. Váli, mellesleg említve, igen sötét színekkel festi a színész Benke alakját s ha visszaemlékezünk arra a pompás öreg alakra, Benke atyusra, kit annyi melegséggel, oly élethíven festett le Déryné, igen bajos az ellenkezőt elhinnünk. Kulcsár nem akadályozhatja meg a Rondella lebontását, fölajánlja tehát saját hatvani-utczai telkét az állandó színház számára. Addig lemegy színészeivel Sz.-Fehérvárra; ott Kilényi alatt az egyik rész kiválik s bejárja a Dunántúlt, másikfele Benke és Murányi alatt Kassán és Miskolczon talál lelkes fogadtatásra.

Az ötödik fejezet a hazai német színészetről szól, melynek ismeretetését akár egészen elhagyhatom. Maga Váli is leginkább Kertbeny munkájából merített,*) bár forrásai közt ezt se találom megemlítve. A hatodik fejezetben a színésztársulatok kóborlásainak ismertetését folytatja. A Benke-Murányi csoport sok viszontagság után egyesülve a debreczeni Vandza-társulattal, Balogh István vezetése alatt állandó helyet talál (1819) Sz.-Fehérvárra s még ugyanez esztendőben Pestre rándul, hol a Hacker-teremben tartja az irodalomtörténeti nevezetességű Kisfaludy-estéket (harmadik szereplés Pesten). Ezt a fontos eseményt oly felületesen tárgyalja Váli, mintha több sem lenne ama rengeteg sok apró adatról, melytől könyve hemzseg. Fehérvárra jól megy dolguk, de a kis város végre kimerül s a megye is megvonja tőlök a segílyt; 1826-ban tehát ismét vándorútra kelnek s hosszú hányatás után 31-ben a balaton-füredi színházban találnak rövid nyugalomra. A füredi színház föllállítása körül különösen Kisfaludy Sándornak voltak bokros érdemei s érdekes adat életéhez, hogy rábízván a begyűlt adományok kezelése, néhányan irigyei közül azzal vádolták, mintha nagy vagyona részben innen származott volna s csak Kisfaludy halála után bizonyult be a szóbeszéd alaptalansága, mikor minden legkisebb számadatot s összeget hiány nélkül megtaláltak. Az 1819-i Kisfaludy-esték után 27-ig

*) «Zur Theatergeschichte von Budapest». Három nagy cikk az Ungar. Revue-ben. 1881—82. évf.

nem volt Pestnek magyar szintársulata. Az igazgatók belátták, hogy Brunswick, a bérlő, oly árt szabott, mely mellett lehetetlen megélni. Mégis 27-ben lejött a kolozsvári társulat Grimm albérlő alatt, de rövid egy év után ez is távozni volt kénytelen; bejárták a felső vidéket; Kassán, Miskolczon igen jól ment soruk. Az előbbi helyen gr. Berzeviczy Vincze állt ügyük élére s javaslatba hozta egy «színjátszó plánta iskola» tervét is. Az utána jött intendans azonban a drámai tagok rovására az operát fejlesztette s amazok fizetését tetemesen leszállította. E miatt Megyeri, Bartha, Kántorné, Czakó, majd Lendvay és Hivatal Anikó megváltak a társulattól és 1833 jul. 7. Budán ütöttek tanyát, hol Széchenyi István vette őket pártfogása alá. (Ötödik pesti szereplés.) A magyar színészet erőteljes fejlődésével szemben a német színészet egyre hanyatlik. A Gizella-téri fényes épület nevetségesen nagynak esett ki; a szereplőknek torkuk szakadtából kellett kiabálni, hogy távolabb is meghallják. E mellett a bécsi jargon divata járta s ezt túlhajtva, botrányos izetlenségeket rögtönöztek. Be kellett végre mindenkinek látnia a magyar színészet állandó hajlékának szükséges voltát. Legerélyesebben maga Széchenyi szólalt föl az ügy mellett: «Magyar Játékszínről. Ajánlva Pest vármegye rendjeinek.» Ugyancsak ő eszközölte ki, hogy a Pestre érkezett társulatnak a tanács két évre díj nélkül átengedte a hídfői színházat s a nádor szintén ingyen adott egy dunaparti telket az épület helyéül. De Széchenyi nem vihette tovább, a vaskapuhoz kellett utaznia. Megkezdett munkáját Pest vármegye folytatta s az ügy, Földváry Gábor lázas tevékenysége következtében, teljes diadalt aratott. Fáy és Döbrentei táblalírák bíztattak meg a részletes kivitellel, de Döbrentei megférhetetlen természete miatt Fáy csakhamar lemondott. Időközben özönével gyűlt az adomány: Pest vármegye 15 ezer frtot, Vay Anna 5 ezret adott e célra, Grassalkovich herczeg pedig fölajánlta egyik telkét a hatvani kapun kívül (a mai Nemz. színház helyén). 1835 végén megkezdtek az építést, a következő évben megtartották a bokréta-ünnepet. Megalakult Pesten Széchenyi tanácsa folytán a részvénytársaság Földváryval élén, mely 3 évre biztosította a színház fennállhatását. Drámai igazgatónak megválasztották Bajzát, operai- és zenészetinek Mátrai Gábort; titkár lett Szigligeti. 1837 aug. 22. nyitották meg nagy ünnepélyességgel a Magyar Nemzeti Színházat. A műsort Vörösmarty prologja, alkalmi darabja: Árpád ébredése és Schenk Belizár-ja képezték. Fölszerelése szegényes, de az előadás aránylag igen sikerült volt; s ez leginkább Bajza érdeme, ki azután is tíz havi igazgatósága alatt rendezés, repertoire teremtése s az összevágó ensemble dolgában sokat emelt az előadások színvonalán. Ő dolgozta ki rögtönözve a szintársulat törvényeit, melyek közül nem egy még maig is érvényben van. Munkásságának csak egy árnyékoldala volt: nem sze-

rette az operát s a mennyire lehetett, mellőzte. E miatt gyakran érték támadások; különösen a «Honművész» szerkesztője, Mátrai, kelt ki egyoldalúsága ellen. Bajza végre is lemondott, de leléptével zavar, fejtelenség költözött a színházba. Az operát kedvelők táborá győzedelmeskedett, szerződtette a német Schodelnét; Déryné, Egressy vidékre mentek. Megyeri megvált a rendezőségtől s az intézmény ismét a romlás útjára tévedt, honnan azonban szerencsés kezek még idejekorán visszatérítették. — Váli itt végez, hogy a kóborló színészetre szánt 200 oldal után, vagy harminczon rövideden leszámoljon mindazzal, a mit folyton szemmel kellett volna tartania, a tárgyalás menetébe bele-szőnie; mindenestre sokkal behatóbban, részletesebben szólni róla, mint a hogy tette.

A hetedik és utolsó rövid fejezetben a szabadalmat adó színész-grófságokról s azon hatóságokról beszél, melyek alá a színészet tartozott, minők: a helytartótanács sajtóügyi osztálya, a censorok sat. Mária Terézia 1754-ben adott először rendeletet a censurára, a mit utána József rendszeresített. Ez a censura eleintén épen nem volt elviselhetetlen, sőt izlésnemesítő hatása miatt áldásos intézménynek bizonyult, pl. a bécsi censor, Sonnenfeld, nagyon érdemes munkát végzett, mikor az illetlen és izléstelen hanswurstiadokat kipusztította. A censura csak József halála után kezd nyomasztóvá, a nemzet szellemi haladását megbénítóvá lenni. A színészetre nézve a helytartótanács, mint a censurát intéző hatalom, nemcsak bekívánta az előadandó darabokat, de közvetve figyelemmel kísérte a színészeknek hitbeli és morális magukviseletét is. Tagadhatatlan, hogy a társulatok fegyelme nem állt erős lábon: szerződésmegszegések, szökések napirenden voltak: igazgatók a tagok híre nélkül, tagok a vezető tudta nélkül tűntek el, a mint csak egyebütt több haszonnal kecsegtették; mindez azonban a német színészeknél sem volt ritkaság. Sokkal többet ártott ennél a censura németes szelleme, mely nem egy drámaírórt riasztott el e pályáról (Katona J.). A szerzők (színészek, testőrök, főurak) amúgy sem önálló tehetségek, legtöbb csak fordít, vagyis inkább magyar köntösbe öltöztet. Váli ennek okát a közönség műveletlen, neveletlen voltában keresi, a mi nem áll, mert a színészek pártolója és közönsége leginkább a literátus középosztályból került ki. Annak okai sokkal mélyebben, a nemzeti élet nagy átalakulásában gyökereztek. Könyve végén futó pillantást vet a magyar színészek előadásmódjára. Kántornét és Déryné kivéve, minden nő énekelve beszélt, a férfiak színfalhasogató álpáthoszsza deklamáltak; ez az affektált modorosság német forrásból eredt s csak nagy nehezen volt később kiirtható.

Ezekben törekedtem a könyv figyelemreméltóbb részeit ismertetni. Most mondjunk még néhány szót a munkáról általában. Nem értettem ki belőle tisztán, hogy szerzőjének milyen célja volt vele: a

nagyközönséget tartotta-e szem előtt, vagy szakférfiaknak kívánt tudományos munkát írni, Úgy látszik, mind a kettőt akarta, de két szék közt a pad alá került. *Tudományos* czélnak a könyv éppen nem felel meg, sehol forrásra nem hivatkozik, a hol egy bizonyos tárgyról bővebb fölvilágosítást nyerhetnénk; a végén ugyan odafüggesztette föbb (!) forrásainak lajstromát, hol fennem beszél ezekre menő okiratokról, száz meg száz kötetről, sat., de ebből a *kutató* édes-keveset okul. A mi a nagyközönséget illeti, azzal még gyengébb lábon áll. Előadásmódja oly száraz, komponáló tehetsége oly kevés van, hogy a laikus már az elején beleun s félreteszi. Adatot adatra halmoz, minden magyarázat, minden rendszer nélkül s hogy ez adatok közt mily értéktelen apróságot is fölsorol, például fölemlíték egyet. Könyve 167. lapján a szöveg közt. hűségeseen közli azon hazafiak névsorát, kik a színházi szolgák éhező családjainak fölsegélésére adakoztak: X. úr . . ennyi krajczár, sat. Boszankodnánk rajta, ha nem volna annyira nevetséges. A munkában sehol egy alak (Kelement kivéve) ki nem domborul; mindenütt csak nevek és puszta nevek, ez teszi a könyvet leginkább érthetatlenné és unalmassá. Nem emeli ki, hogy a magyar színészetet nem az æsthetikai szükségérzet, hanem tisztán a nemzeti felbuzdulás teremtetten meg. Nem adja képét annak, hogy a színészet miként fejlődött, mint járult a nemzet művelődésének emeléséhez. Ő csak a színészet külső történetét adja, *belső fejlődéséről, szelleméről* egy hangot sem szól.

Összefoglalva tehát az elmondottakat, arra az eredményre jutunk, hogy Váli Béla munkája nem egyéb valamelyes formába öntött értékes anyaghalmaznál, melyből egy tehetségesebb író a magyar színészet történetét igen szépen megírhatná.

SOLYMOSSY SÁNDOR.

Spervogel. (XI. száz.).

Erdőnek gyökere,
 Aranynak érczere,
 Örvény és szirtek,
 Úr, téged hirdet,
 Kezedbe' vannak.
 A mennyek sergei
 Nem tudják méltón zengeni hatalmad.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Steiner Pasilinguája. *)

A pasilingua feltalálója nyelvtana előszavában így mondja el célját: *Sok* természetes, főleg román és germán nyelvhez közeledő közös nyelvtani alapon nyugvó, *sok* népnek érthető nyelvet akar alkotni. A szó- és ragozás-alakok részint a nyelvtörténelemből megokolhatók, részint létező alakok mintájára készültek. Műve egy nagyobb kiadásában erről bővebb magyarázatot fog adni. A fenn idézett nyelvtan csak *terv és kísérlet*. A bevezetésben szól a világnyelv hasznáról, melyet főképp a kereskedő fogna látni; az ember minden országban megkereshetné kenyerét ily nyelvvel; az evangelium hirdetése is terjedhetne. A kísérlet megmutatja a hibát, ha célzt nem is ér. A természetes nyelvek nem alkalmasak általános nyelvnek, mert nehezek, nemzetiék és a népek kölcsönös irigykedése miatt nem terjedhetnének el. A világnyelv tehát csak semleges alapon épülhet fel; ezt fejezi ki a szerző következő elve: *«Ez a semleges terület a szerző nézete szerint oly nyelvtan legyen, a mely általánosan ismert anyagból épült fel, leghagyobb egyszerűségű és szabályosságú s ennek következtében legkönnyebben alkalmazható»*. Az ismert anyagnak a szerző a *latint* tartja; fölösleges bizonyítani, hogy ebben téved, mert éppen a kereskedő előtt ismeretlen a latin. Mellékesen más nyelv is szolgáltat anyagot a nyelvtanhoz. *A szótövet az egyes nyelvekből kell venni, ragját és végződését (?) a semleges nyelvtanból. «Syntaxisra nincs szükség: szóalakok logikus fogalmaiban meg van adva»*. Akárhogyan értjük is ezt a mondását, határozottan ki kell mondanunk, hogy nincs igaza, mert azt látjuk, hogy a nyelvek fejlődése folyamában a ragok bősége elvész, a szórend pedig mind szűkebb szabályok közé szorul és ezzel pótolja a nyelv azt a veszteséget, a melyet a mondat a szóalakok pusztulása által értelmében szenvedett. Szóval a szórend a mondat értelméhez nagyban hozzá-

*) *Elementargrammatik nebst Übungsstücken zur Gemein- oder Weltsprache (Pasilingua) von P. Steiner*. Orto autem hoc rumore convenit multitudo et turbata fuit, quod audiret unusquisque sua propria lingua ipsos loquentes. Acta sanct. (így!) 2. 7. Deutsche Ausgabe. Berlin C., Spittelmarkt 2. Leipzig, Thalstrasse 32. Neuwied a/Rhein. Heuser's Verlag (Louis Heuser). 1885. 80 lap. Ára 1 Mark 50 Pf. — *Eine Gemein- oder Weltsprache. (Pasilingua.) Vortrag, gehalten von P. Steiner*. 2. verbesserte und vermehrte Auflage. Berlin und Neuwied 1885. — *Betrachtungen über die Idee einer Weltsprache im Allgemeinen, und das System der Pasilingua insbesondere. Von P. Steiner, Zabern (Elsass)*. Berlin, Neuwied, Leipzig, 1886.

járuló kellék, a melyet syntacticus szabályok nélkül az író önkényére hagyni nem lehet. Szerzőnk szerint csak valamely nyelv írásjeleit kell ismernünk és szótárát kezünkbe vennünk, hogy a neutralis grammatika segítségével azon írassunk. Látjuk tehát, hogy egyelőre csak arról van szó, hogy bizonyos természetes nyelvek szótári anyagából és az egyetemes nyelvtan anyagából valami általunk könnyen megszerkeszthető, de az illető nyelven beszélő által épen nem könnyen érthető egyveleget csináljunk; a szerző ezt a Miatyánk szövegén be is mutatja, melyet négy természetes nyelv szótárával és a saját semleges nyelvtanával (a mely azonban a szótárt is némileg hatalmába kerítette) a következőképen ír le:

1. Görögül:

Patero miso, quo er ouranain, onoma tūa agiore; tūa bāsileia eldire; tūa thelema gignore, uti in ourana, kai sūr ta gea; didomare misbi misan artan ephemerian; aphare misas opheilemas (athemistias), uti mis aphiar tasce misosbi opheiletosbi . . .

2. Latinul:

Patro miso, quo er in cœla, nomina tūa sanctore; tūa regna venire; kai voluntia tūa faciore cœlain uti mundain; dare misbi misan panan quotidian; remittare misas offensas, uti mis remittar tasce misosbi debitorosbi . . .

3. Angolul:

Fathero miso, quo er in heavena, hallowore nama tūa; kingdoma tūa comire; williu tūa donore sūr eartha, uti in heavena; givare misbi misan dailyan breadan; kai forgivare misbi misas debtas, uti mis forgivar tasce misosbi debtorosbi . . .

4. Francziául:

Pero miso, quo er in cœlain, noma tūa sanctifiore, tūa regna arrivare; kai voluntia tūa fairore sūr ta terra, uti in ciela; donnare misbi misan panan omnade jourade; pardonare misas offensas, uti mis pardonnar tasce illosbi, quos mis offensafar . . .

5. *Kévert* (german-roman) *egyetemes* nyelv:

Patro miso, quo er in cœla, nama tūa sanctore; kingdoma tūa kommire; tūa williu fairore sūr erda ut in cœla; donnare misbi misan brodan taglian; pardonare misas dettas, uti mis pardonnar tasce misosbi debitorosbi . . .

Ebből aztán a germán és román népek mindegyike kiválogathatja a magáét. Figyelmeztetem az olvasót e két szóra: *dettas* és *debitorosbi*.

Ennek mintájára könnyen megcsinálhatni magyarul is:

Atyo miso, quo er in tas mennyas, néva tūa szentelore; országa tūa jövire; tūa akarata ere, uti in mennya, ita etiam hiccis sūr ta földä; adare hodiis misbi misan kenyéran mindennapian; et bocsátare misas vétékas, uti etiam mis bocsátar tosbí vétitosbi contra mis . . .

A szerző azonban átlátja, hogy a közös nyelvtan nem elég, hanem hogy közös szótár is kell. Ennek megalkotásáról így szól: *«Ez elvet vallva: a tisztán fictiv combinatio minden területét kerülni, czélul tűzöm ki azt a feladatot, hogy a létező főnyelveket és szókincseket háborítatlanul kell meghagyni, azonban bizonyos feltételek alatt egyesíteni»*. A kötőszók, elüljárók, sok határozó és a számnevek már fel vannak véve a közös nyelvtanba; a ragokon a többi mondatrész már felismerhető, tehát a mondat értelme nagyrészt világos. A közös szótár elve ez: *Ama kifejezéseket kell választani, a melyekről leginkább feltehető, hogy a gondolatot érthetően és teljesen kifejezik*. A szerző a nyelveket csoportosítja: van germán-román és szláv csoport. *A germán és román nyelvek egyesítése e munka különös feladata*. E két nyelvcsoport az uralkodó a világon; a szlávnak későbbi hozzájárulása csak kevésbé módosíthatja a szótárt. A szerző ezen állítása csak azt bizonyítja, hogy a szláv nyelvek szótáráról sejtelve sincs; hibája továbbá az, hogy éppen azokat a nyelveket nem vonja be általános szótárába, a melyeket most legkevésbé ember szokott és bír megtanulni, pedig jóval nagyobb területen jóval több ember beszéli, mint a germán és román nyelveket: a chinait, japánit, indiait, törököt, afrikait. Steiner nyelve tehát éppen nem egyetemes. Tüzetesebben vizsgálja a francziát, németet és angolt. *Az angol képezi a közös szótár alapját*. Az angolnak egy része német, más része francia, harmadik része sajátos angol. Egy negyedik csoport szó a francia és német nyelv közös birtoka; a latin a kisegítő. E közös szók tehát a választani való semleges törzsek. Az angoltól kerül ki legtöbb szó, a francziából a nyelvtan legnagyobb része. A közös nyelvtan épsége a fő; nemzetközi bizottság gondjaira kell bízni. Itt is teljesen félreismeri Steiner a nyelv mivoltát; akár írják, akár beszélik, többé kevésbé változik, fejlődik, mintegy magától, a mit ellenőrizni vagy éppen meggátolni nem lehet. Az a felügyelő bizottság törvényt ne szabjon a szerző nézete szerint, csak gyűjtsön anyagot és tegyen indítványokat. Egyelőre a latin írást tartja meg a szerző; később talán el lehet fogadtatni a Gabelsberger-féle gyorsírást. *A fő a népek írott szava, nem a kiejtett*. Azt már láttuk, hogy a ki csak írásban érthető világnyelvet nyújt, e fontos kérdést nem oldotta meg. A bevezetés aztán még némely külsőségeiről szól: hirdető lapra van szükség; egyesületeknek kell az ügyet előmozdítaniok; pénzre kell szert tenni. A fordítás nagyon könnyű; csupán *angol szótár* kell a közös nyelvtanon kívül. Ebből láthatni, milyen távol áll Steiner pasilinguája az egyetemességtől. A fordító állítólag a szók szép hangzását és a mondatalkat simulékonyságát fogja érezni. Ehhez meg kell jegyeznem, hogy *a szép hangzás tisztán relativ sajátosság és a nyelvben a megértéstől elválaszthatatlan*; az általános nyelvek megbírálsakor ép úgy kell mellőzni, mint a természetes nyelvek vizsgálásakor.

Az egyetemes nyelv a szerző nézete szerint más nyelvek tanulására fogja az embereket buzdítani és azt, a ki egyik-másik nyelvet töredékesen megtanulta, arra képesíti, hogy e különben használhatatlan töredékeket értékesítse.

A szerző ezután az elemi nyelvtant közli. A betűrend a következő: a, ä, è, e, i, y, o, ö, u, ü; b, c, ç, d, f, g, h, j, ch, k, l, m, n, p, q, r, s, sch, t, v, w, x, z. E sorból az *egyszerűség* elvénél fogva okvetetlenül kivetni való a következő; è, y, q, w, x; egyszerűsíteni kellene az sch jegyet. A betűket a szerző szerint úgy kell kimondani, mint a németben; az è u. m. ä, a ç a. m. ss, tehát egy-egy fölösleges. A helyesírás szabálya az, hogy a szó tövét úgy kell írni, mint az illető nyelvben, a melyből való; a kiejtés ingadozni fog a betű szerint való és a nemzeti hangoztatás közt, míg bizonyos usus kifejlődik. E szerint tehát a szó töve és rajja külön helyesírást kíván és minden szó egyelőre kétféleképp ejtethő ki. A szerző azt hiszi, hogy azért kétértelműség nem származik a beszédben, mert a betű szerint való kiejtés kívánható vagy tekintetbe vehető. Két hangzó vagy két mássalhangzó találkozása esetén az egyik elmarad, rendszerint a kevésbbé lényeges; kétség esetén az első mássalhangzó és a második hangzó marad el, pl. *erfer* helyett *efer*, *patro an* helyett *patron*. *E szabálynak az egész nyelvtan ellenmond.* Prosában a szótag mind egyértékű és egyhangsúlyú; versben a hangsúlyos szótagra a hangsúly jelét ékezet alakjában kell tenni. *E szabály képtelenség; egyformán hosszú és hangsúlyozott szótagokból álló beszéd nem életrevaló, ki nem ejtethő; bármely beszélő az értelem árnyalatát és érzelmeinek emelkedését okvetetlenül érezteti hangjával, tehát hangsúlyos szótagnak kell lennie.* Ellenmondás is van ama szabályban: a versben a szerző szerint mégis van hangsúly, a melyet aztán az írásban külön meg is kell jelölni. A nyelvtan végén közölt versekben a szerző a hangsúlylyal egész önkényesen bánt; ily módon költészetről szó sem lehetne.

A nyelvtanban természetesen legérdekesebb az ige. Egy igeragozás van, de négyféle ige, u. m. 1. állapotot jelentő *-er* végű infinitivussal (*er* a. m. lenni, v. ö. eram, ero); 2. másra át nem ható *-ir* végű infinitivussal (*ir* menni, v. ö. ire); 3. átható *-ar* véggel (*har* a. m. habere); 4. szenvedő *-or* véggel (*hor* a. m. habeor); pl.

*grand*er, nagynak lenni,
*grand*ir, nőni, nagyobbodni,
*grand*ar, nagyítani,
*grand*or, nagyíttatni.

Az igeidők. A múlt időt a *far* csinálni, *fir* történni és *for* csináltatni segédigékkel való összetétel által képezhetjük; tehát *er* lenni, *efer* fuisse; *ir* menni, *ifir* ivisse; *har* habere, *hafar* habuisse; *hor* haberi, *hofor* habitum esse. Tehát a *grand*er igéből és változataiból:

grandefér, nagy volt,
grandifér, nőtt, nagyobbodott,
grandafér, nagyított,
grandofér, nagyíttatott.

A szerző jegyzetekben számot ad arról, hogy mi módon csinálta az *o* ragjait és segédigéit; *fér* a francia *faire*, *fír* a latin *fieri*; *far* talán a latin *facio*; *for* a latin *fore*. A jövő időben a jelen idő végét megkettőzteti, mint a hogy a francia serai alakban az *er* *tő* meg van kettőztetve. Minthogy többi magyarázata és nyelvtudományi fejtegetése is ilyen értékű, bátran elhagyhatom.

A jövő idő képzése tehát ilyen:

erer, lesznek; *granderer*, nagy lesznek;
irir, menni fogok; *grandirir* nőni fogok;
harar nekem lesz; *grandarar* nagyítani fogok;
horor, tartatni fogok; *grandoror* nagyíttatni fogok.

Az igeragozás személyeit az idézett infinitivusokkal és a személyszókkal képezi Steiner. Személyszó szerinte az ige előtt vagy után levő, alanynak vagy tárgynak használt rövidített alakú személyes névmás, vagyis:

Személyes névmás:			Személyszó:	
<i>mice</i> , én;	<i>misce</i> mi;	<i>mi</i>	<i>mis</i>	
<i>tüce</i> , te;	<i>tüsce</i> ti;	<i>tü</i>	<i>tüs</i>	
<i>illo</i> }	<i>illos</i> }	<i>il'</i>	<i>ils</i>	
<i>elle</i> } <i>o</i> ;	<i>elles</i> } <i>o</i> k;	<i>el'</i>	<i>els</i>	
<i>alla</i> }	<i>allas</i> }	<i>al'</i>	<i>als</i>	

Az igeragozás tehát így alakul meg:

Indicativus.

Præs. imperf. (Egyszerű idők.)

<i>Mi er</i> , vagyok.	<i>mis er</i>
<i>tü er</i> ,	<i>tüs er</i>
<i>il er</i> ,	<i>ils er</i>
<i>el er</i> ,	<i>els er</i>
<i>al er</i> ,	<i>als er</i>
<i>on er</i> ,	— —

Præterit. imperf.

Mi efer, valék, stb.

Fut. imperf.

Mi erer, lesznek, stb.

Præs. perf. (összetett idők).

Mi eter, voltam, stb.

Præterit. perf.

Mi etefer, voltam vala stb.

Fut. perf.

Mi eterer, fogtam lenni, stb.

Coniunctivus.

Præs. impf. (Egyszerű idők.)

*Mi ere, legyek, stb.**mis eres, legyünk, stb.*

Præterit. impf.

*Mi efere, volnék stb.**mis eferes, volnánk, stb.*

Fut. impf.

*Mi erere, legyek, fognék lenni, leendek,**mis ereres, stb.*

Præs. perf. (összetett idők.)

*Mi etere, voltam legyen, stb.**mis eteres, stb.*

Præt. perf.

*Mi etefere, voltam volna, stb.**mis eteferes, stb.*

Fut. perf.

*Mi eterere, leendettem, stb.**mis etereres stb.*

Imperativus.

*Ere, légy,**ereto, erete, ereta, legyen (a három nem külön !)**eremis, legyünk,**eres, legyetek,**eretos, eretes, eretas, legyenek.*

Infinitivus.

Præs. impf. *er*, lenni,Præt. impf. *efer*, gewesen sein,Fut. impf. *erer*, werden seinPræs. perf. *eter*, gewesen sein.Præt. perf. *etefer*, gewesen sein,Fut. perf. *eterer*, werden gewesen sein.

Maga a szerző is belátja ez alakok némelyikének haszontalan és fölösleges voltát (pl. gewesen sein három van) és az utolsó kettőről nagy naívnul megjegyzi, hogy nem használatos. Tehát, mint látszik, a passiva történeti nyelvtanáról is gondoskodik; csinál neki multat.

Particip.

Præs. impf. *eno, ene, ena*, levő ;Præt. *eto, ete, eta*, volt ;Perf. *eteno, etene, etena*, gewesen seiend.

Ez alakokhoz a következő megjegyzéseket fűzi a szerző. Az egész indicativuson végig nem változnak az idők sem szám sem személy szerint; de már a coniunctivusban s képzőt kapnak a többes számban; az imperativusban végre minden személy másképp végződik, tehát a számot

és személyt képző elemet egyaránt észre lehet venni. *Ez a ragozásnak szükségtelen megnevezése és a következetesség ellen való véttség.* A szerző az indicativusban azért hagyta el a plur. s képzőjét, hogy a szó végén két mássalhangzó össze ne kerüljön; minthogy ettől a coniunctivusban nem kell tartani, odatette az s képzőt. *Az imperativus képzése különösen következetlen:* a 2. személyen semmi névmás vagyis személyrag nincsen, a 3. személyen a névelő vagyis mutató névmás van, és a többes 1. személyen a személyes névmás. A præs. perf. indic. képzéséhez *er és har* segítő ige kell: *eto-er* helyett *eter* voltam, *ito-er* h. *iter* mentem, *hato-har* h. *hatar* volt nekem, *hoto-er* h. *hoter* tartattam. *Itt az a nehézség, hogy arra a kérdésre: átható-e vagy nem valamely ige, nem könnyű megfelelni és nem is felelnek egyenlően az egyes nyelvek.* A segédigék közt tehát nehéz lesz választani. V. ö. félni vlkitől, jemanden fürchten; ich bin gewesen, j'ai été. A particip. præs. képzése helytelen: a -no -ne- na képző a szerző szerint a határozatlan névelő. *Az ige cselekvését ideig óráig végrehajtó alany a névszót fájából mint egyet kiemelő, de közelebbről meg nem határozó névelővel nem képezhető.* A partic. praet. a szerző szerint a latin és német nyelv nyomán van képezve: *eto, gesagt, amatus.*

A névelő. Határozott: *to, te, ta*; *tos, tes, tas.* Határozatlan: *uno, une, una*; vagy rövidítve: *'no, 'ne, 'na.* Az articulus használata nem kötelező. A szerző erősen védi a semleges nemet; azt természetesnek találja, hogy nyelvtani nemet általában meg kell különböztetni, azért nem is szól külön róla. *A nyelvtani-nem szükségtelen, általános nyelvben mint megnevezítő tényező meg nem tűrhető; a semlegesnek megkülönböztetése képtelenség.* A névelő rövidített alakja: *'no* azt követeli, hogy az eredeti *uno* hangsúlya a végső szótagra essék; ezzel ellenkezik *il', el', al'*, a mely azt mutatja, hogy az eredeti *illo* stb. hangsúlya az első szótagra esik. *Ebből látszik, mily nagy bajt okozhat a hangsúlykérdése, melyet a szerző nem rendezett.*

A névszóról s a nyelvtan többi pontjáról csak röviden emlékszem meg, észrevételeimet mellékelve. *Ta* *haus*a a ház; *ta* *domilla*, a házikó; *ta* *domosa*, a nagy ház; *ta* *domisa*, a házféle. *Ebből láthatni a szókinés összefüggésén, nehez voltát.* *To* *hominil*, a rossz ember; ehhez a szerző megjegyzi, hogy a *peiorativ* képző a «személyszó». A ki ilyen magyarázatra képes, az nem ismeri a nyelvet. A névszó ragozása a következő:

Nom. <i>to kingo</i> , a király,	<i>tos kingos</i> , a királyok,
Gen. <i>tode kingode</i>	<i>tosde kingosde</i>
Dat. <i>tobi kingobi</i>	<i>toshi kingoshi</i>
Acc. <i>ton kingon</i>	<i>tos kingos.</i>

De már a *kingil* szó ragozása egészen más:

<i>To kingil</i> , a gyenge király;	<i>tos kingils</i>
<i>de to kingil</i>	<i>de tos kingils</i>
<i>by to kingil</i>	<i>by tos kingils</i>
<i>ton kingil</i>	<i>tos kingils.</i>

A többes számú acc. az egyes számúval szemben kivételes; itt a szerző a német nyelvnek tett engedményt és erőszakosan kivételt csinált. Ha a névelőt nem használjuk, lesz *kinjil* acc. sing. *n kinjil*

A névmások közül a legtöbb latin; pl. *isto, iste, ista* ez; *ipso, ipse, ipsa* maga; *illo, elle, alla* az. Ez utóbbi nemi képzésében lényegesen eltér az előbbiektől, a nélkül, hogy az eltérésre ok volna. Csupán a francia nyelvnek tett engedmény. *Quoan, quean, quaan*, melyik? alakja nagyon különös; az összevonás ellen vét. *Mio, mie, mia* enyém, *miso* stb. mienk; *tio* tied, *tüso* tietek; következetlenség, hogy az övé nem *illoo, elleo, allao* stb., hanem a névelőből képezve *too, toe, teo, toa, tao* stb.; összesen kilencz alak mindegyik számban, holott a magyar ugyanazt ugyanolyan érthetően *eggyel* bírja kifejezni.

A melléknév képzésében nevezetes a következő: a gen. és dat. ragjához a három nem végződését hozzá lehet tenni és ez által eredést és tulajdonítást jelentő melléknévet képezni:

patro-de-o, -e, -a apától származó,

patro-bi-o, -e, -a apához tartozó.

A magyar nyelv ismerője nem képezett volna máris mondatbeli viszonyt jelentő szóból ilyen viszonytól független új szót; az *apátóli-, apáhozi-féle* helytelen szóképzés e hibától megóvta volna. Steiner szeme előtt valószínűleg a latin *paterna rura* és *patria potestas* értelmi különbsége lebegett.

A határozóról való szóltában azt mondja a szerző, hogy az *er*, lenni, ige mellett a kiegészítő névi állítmányt szinten határozóvá kell tenni, mint a németben. Tehát az, hogy a németben *er ist gut*, és *er schreibt gut* közt a *gut* szón nincs különbség, a szerző szerint onnan van, hogy a *gut* az *ist* mellett szintén határozó. Ez tévedés; a régibb német nyelv világosan bizonyítja, hogy itt valóságos állítmánynyal van dolgunk és hogy a *gut* ragtalan alakja csak nyelvkopás következménye. A szerző nyelvén tehát így lehet szólni: *il er grandis* (határozóval) és *il er grando* (állítmányi melléknévvel). A szerző egészen elfeledkezik e pont tárgyalása közben arról, hogy az ő nyelvén *nincs is szükség segítő igé-re*, mert ott van az *er* igével képzett s állapotot, tulajdonságot jelentő igék csoportja: *grander*, nagynak lenni; tehát az idézett példa a pasilingua szelleme szerint leginkább így mondható: *il grander*. A határozó a tőhöz járuló *-is* képző által képezhető; pl. *jamis*, már, *crasis*, holnap. Ha a *tő* hangzón végződik, az elmarad. Ez ellen vét *hodiis*, ma. A hely- és idő-határozók nagyobbára a latinból valók.

A számnév a következetesség és könnyűség ellen gyakran vét. A tőszámnevek (*-a*), a szorzószámnevek (*-is*) a törtszámnevek ragozhatatlanok; a sorszámnevek (*-io, -ie, -ia*), az osztószámnevek (*-eno, ene, -ena*) és a hányszoros kérdésre felelők (*-iso, -ise, -isa*) nem, szám és

eset szerint változnak. A számnév nehézségét mutatja e példa *dua* kettő, *secundo* második, *bis* kétszer, *duiso* kétszeres, *duenos* kettenként. Az osztó számnév lényegét nem ismeri a szerző, különben nem tette volna a *sin-guleno*-t (egyenként, egy-egy) egyesszámúvá.

A praepositiók legtöbbje latin; van közte néhány francia és angol. Valamennyi független a vele összekötött névszó határozói jelentésétől, vagyis a névszót nominativusban hagyja. Azt nem mondja meg a szerző, hogy a két különböző irányt jelentő elüljáró értelmét hogyan kell meghatározni; az olvasmányban sem jut eszébe különbséget tenni s így kész a zavar. Pl. Máté 2, 12: At warnotenos de Gott *in trauma* non tu retourner nir tu Herodes, ils partifir *in tosa contrea* par una alia wega. (És feleletet vévén *álmukban*, hogy vissza ne menjenek Herodeshez, más uton térének vissza *tartományukba*.)

A kötőszó a nyelvtanban valamennyi latin.

A második rész a nyelvtannak néhány szabályát, a névszó és ige ragozását terjedelmesebben adja elő. Ez a könyv használhatóságának árt, mert e két szakaszt két helyen kell a könyvben keresni. Itt még a következő hiba ötlík szemünkbe: a pronom. pers. 3. rendes ragozása mellett (nom. sing. *illo*, *elle*, *alla*, gen. *illode*, dat. *illobi*, acc. *illon*, plur. nom. *illos*, gen. *illosde*, dat. *illosbi*, acc. *illos*) hangsúlyozás és alak dolgában eltérő a személyszó: sing. nom. *il*. gen. *'lode*, dat. *'lobi*, acc. *'lon*, plur. *ils*, *'losde*, *'losbi*, *'los*. Kivált a plur. acc. feltűnően következtelen. *A ragok a szótesten belül is lehetnek, a mi hiba*; pl. *quocumque, quecumque, quacumque* akárki, akármely, akármí; gen. *quodecumque*, dat. *quobicumque*, plur. dat. *quosbicumque* stb.

A pasilinguáról leginkább akkor kell kedvezőtlen ítéletet mondanunk, mikor a 25. szakaszt olvassuk, a mely azon szók megválasztásáról szól, a melyek nincsenek meg a nyelvtanban. Háromféleképp lehet a pasilinguát használni: 1. *egy nép számára*, pl. a hogy dolgozatom elején közöltem a Miatyánkot öt nyelven; 2. *eklektikus* módon, ha az ember a román-germán népek valamelyikének számára ír, de akkor is lehetőleg úgy fogja szavait megválasztani, hogy azok a saját és a címzett nyelvnek szótárában egyaránt meglegyenek; 3. *humanistikus* módon; ha valaki minden román-germán nép számára ír. Ez a főfeladat. Ilyenkor csak a francia, német, angol, és kisegítőképp a latin nyelvből szabad a szókat választani. Az angol az alap; az angol s német, vagy az angol s francia, vagy a francia s német nyelv közös szavait kell használni. Ha pedig a latin szó mind a három nyelvben megvan, ezzel kell élni; pl. szellem *spirito* lesz, nem *esprit* vagy *ghost*, sem *Geist*, mert a latin *spiritus* szó származékai mind a három nyelvben feltalálhatók. Ha mind a három nyelvben közös valamely szó, azt az alakját kell választani, a mely a gondolatot tartalmilag legszabatosabban fejezi ki, vagy a melynek hangzása

írásától legkevesébbé tér el. Ez a szabály épen semmit sem mond; minden szó azon nyelven belül, a melyből való, egyaránt szabatosan fejezi ki az illető fogalmat, csak ha összehasonlítjuk más nyelv megfelelő szavával, akkor vesszük észre, hogy a két szó nem mindig fejezi ki ugyanazt. A kiejtésnek és írásnak egymással való megegyezése vagy egymástól való eltérése pedig csakis tisztán önkényes ítélet tárgyát képezheti; én legalább abban, hogy a német *sch* s-t és *z* cz-t jelent, az ejtésnek és írásnak sem nagyobb megegyezését, sem nagyobb eltérését nem vagyok képes látni, mint pl. az angol *ch*, *sh*, vagy a magyar *cs*, *gy* vagy bármely más hang és illető jegye közt.

Ha valamely fogalomnak, folytatja a szerző, nincsen közös neve mind a három nyelvben vagy kettőben, akkor az angol vagy latin szót kell választani; pl. *Kind*, *child*, *enfant*, *infans* helyett azt lehet mondani: *to childe* vagy *to infanto*. Ebből láthatni, hogy a szó megválasztása a latin, francia, angol és német nyelvnek etymologiai ismeretét kívánja meg, tehát semmi esetre sem bízható az egyes írókra, a kik a pasilinguát használni akarják, hanem csakis szótáríró dolga lehetne. Míg ilyen szótár ez általános nyelv számára készen nem volna, addig a szók megalkotása és megválasztása nemcsak az író nemzeti nyelvének idiotismusai, hanem még egyéni stilusa és ízlése miatt is igen nehéz volna és a nyelvet az egyetemesétől, az általános nyelvek főczéljától nagyon messze eltértené. A szerző a szép hangzatot is említi. Arról szó sem lehet; a pasilingua sok latin és francia szava s igéinek meg névszóinak román vége miatt meg nem tűrhetné az angol és német szót, ha tekintetbe vesszük azt, hogy akár a betű szerint való, akár a nemzeti kiejtést követhetjük. A szerző megengedi, hogy más román vagy germán nyelvből is szabad szót vennünk, csak világos legyen, és azzal a végtelenül naiv mondással lepi meg az olvasót, hogy az angol ember minden szót meg fog érteni a pasilinguában, a francziának angol-német, a németnek angol-francia szótárra lesz szüksége. Tehát az angolnak csak latinul kell tudnia, ha a pasilingua hasznát akarja venni, de már a francziának latinul, németül és angolul!

A Steiner-féle pasilinguát tehát ismertetésem folyamában kimutatott nyelvtani hibái, következetlensége, szótári nehézsége és általában az egyetemes nyelv alkotó elvei ellen való vétése miatt elhibázott kísérletnek tartom.

Dr. POZDER KÁROLY.

Briefwechsel des Beatus Rhenanus. Gesammelt und herausgegeben von Dr. Adalbert Horawitz und Dr. Karl Hartfelder. Leipzig. Teubner. 1886. XXIV., 700 l. 8°. Ára 28 mk.

A németországi humanismus történetére nézve legújabbán egy oly kiadás jelent meg, mely egy bizonyos korszakot fokozatos fejlődésé-

ben, átalakuló szellemi és politikai viszonyaiban mutat be; oly gazdag tartalmú és rendkívül tanulságos kiadás, hogy, néhány szót előrebocsátva főszemélyéről, magáról Beatus Rhenanusról, a gyűjteménynek csak a hazai humanismus történetére nézve fontos adalékainak ismeretetésére szorítkozhatunk.

Beatus Rhenanus (1485—1547) egyike a XVI. század fáradhatatlan munkásságú és felvilágosult tudósainak. Minden, a mit ír, szerénységének, igazlelkiségének és békés természetének tüköre. Csak az obscurantismussal harczolt örökké, s ez az obscurantismus volt indító oka annak, hogy nagy lelkesedéssel fogadja a reformatio eszméit, és sokat várjon tőlök. Névleg ugyan katolikus volt élte végéig, de tényleg mégis Luthernek a híve. Az irodalmi emberek között Erasmust bámulta leginkább, kinek testi-lelki jó barátja is lön, s kit irodalmi és társadalmi szereplésében követendő példájának tartott. Mint tudós a köztisztelőt és becsület tárgya volt, s Erasmus mellett széleskörű ismeretségénél fogva a németországi humanismus középpontja. Irodalmi működése kiváló, de két irányban termékeny, 1508—1530-ig inkább philologiai, 1531—1547-ig inkább historiai. Az előbbi korszakba esik kisebbszerű műveken kívül Seneca Ludusának és Tertullianusnak kiadása, Vellejus Paterculus (az editio princeps, mely most codex számba megy, minthogy egyedüli kézírata elégett), az «Autores Historiæ Ecclesiasticæ» és Plinius-emendatiói. A második korszakba főmunkája: a *Rerum Germanicarum libri tres*, Tacitusa, Liviusa stb.

Erről a tudósról eddigelé keveset tudtak. Tulajdonképen Mähly Jakabé az érdem, hogy Schlettstadtban jártakor ráakadt Beatus Rhenanus könyvtárára, s felhívta a tudományos világ figyelmét az elhanyagolt humanistára (1856). Horawitz erre nem sajnált időt és fáradságot, átkutatta a rendkívüli anyagot, rendezte és Hartfelder közreműködésével sajtó alá bocsátotta. 13 évi munkasságukat nagy siker koronázza, a tudományos világ a humanismus korára nézve igen fontos kiadás birtokába jutott. *) A benne foglalt általánosabb érdekű művelődéstörténeti adatokat Geiger Lajos, a «Vierteljahrsschrift für Cultur und Litteratur der Renaissance» szerkesztője, szándékozik feldolgozni és valóban nem egy könnyen fogunk a XVI. század első feléről, kivált humanisticus törekvéseiről Németországban tisztább képet nyerhetni, mintha e levélgyűjteményt áttanulmányozzuk.

De a magyarországi humanismus történetére nézve is fontos e

*) Tartalmazza a Sturm-féle Vita Beati Rhenani-t, Rhenanustól és Rhenanushoz írt 448 levelet, bő index bibliographicust, Rhenanus többféle sírfeliratát és költeményét, Rh. epigrammait; végre egy 57 lapra terjedő névmutatót.

kiadás, melyet e tekintetben behatóbb vizsgálat tárgyává kell tenünk. Ismeretes Erasmusnak Beatushoz intézett levelének Piso Jakabra vonatkozó egy helye (p. 226., v. ö. Ábelt, Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság 1880. p. 87.) — hogy Horawitzék e Pisóról mit sem tudnak mondani, eléggé föltűnő — valamint Beatus ajánlóleveleinek egyikében Janus Pannoniusról való kedvező nyilatkozása, de nem volt eddigelé pontos leírásunk Janus Pannoniusnak azon kiadásairól, melyekben B. Rh.-nak a gróf Teleki eszközölte utrecht-i editióban (1784) is közzétett dedicatióját olvashatjuk.

Horawitzék szerint az első kiadás bibliographiai leírása a következő: *Jani Pannonii Quinquelesiensis Episcopi Sylua Panegyrica ad Guarinum Veronensem, præceptorem suum. Et eiusdem Epigrammata nunquam antehac typis excusa. Basileæ apud I. Frobenium. mense Iulio. ann. MDXVIII. 4-ed rét 51 pp.* — Ugyane munkát 35 évvel későbbben kiadta Velenczében Hilarius Cantiancula. Teleki, ámbár ismeri, nem írja le pontosan. A Horawitzék leírása szerint: *Jani Pannonii Quinque Ecclesiensis Episcopi, antiquis vatibus comparandi, ad Guarinum Veronensem Panegyricus. Eiusdem Elegiarum liber. Et Epigrammatum Sylula. Item Lazari Bonamici Carmina nonnulla. Venetiis, Apud Gualterum Scottum. M.D.LIII. 8-ad rét 287 pp.*

Aventinusnak egy 1531 táján B. Rh.-hoz intézett levelében (p. 409.) száműzött erdélyi humanistákról olvasunk. «Indicem, quem misi, ante biennium a me compositus est in maximo tum rerum apud nos metu, dum Turcus Viennam obsidebat. Erant tum apud me duo exules, qui pulsi ex ea parte Daciæ sive Getarum vetustissima, quam *Sibenpyrgenses* adpellant, viri utriusque linguæ doctissimi. Qui multa mihi (narrare) solebant de earum regionum situ et moribus, quin alter situm in tabella (descripserat), pollicitus se editurum pleraque alia, quæ ad earum regionum illustrationem contingerent.» Hogy kik voltak, s beváltották-e ígéretöket, azt kideríteni aligha lesz lehetséges.

Még egy név köti le figyelmünket e kiadásban, t. i. a Thurzó Szaniszlóé, kit Európaszerte a tudósok Mæcenása gyanánt tisztelték és a ki olmtüzi püspök létre politikailag is nagy szerepet játszott. Csak ama pontokat akarom kiemelni, melyek e kiváló főpap élettörténetéhez, a mint azt Wenzel megírta,*) új adatokat szolgáltatnak. Rhenanus Tertullianus-kiadása dedicatiójából (p. 283.) látjuk, hogy Lajos király országos ügyekben tanácsért hozzá szokott folyamodni, s ilyen alkalmakkor udvarába is hívja, hogy tehát nem örökölte atyja, Ulászló

*) V. ö. Wenzel Gusztáv: Thurzó Zsigmond, János, Szaniszló és Ferencz, négy egykorú püspök a bethlenfalvi Thurzó családból. Budapest, 1878. Akademia. p. 29—37.

bizalmatlanságát Thurzó Szaniszló iránt.¹⁾ Majd bőkezősége bizonyítékával találkozunk.²⁾ (p. 325.) Ugyanis köszönetet mond B. Rh. Thurzónak egy művészi kivitelű aranyserlegért, melyet a Tertullianus-dedicatio fejében tőle ajándécul kapott. Azért nem mulasztja el az alkalmat, hogy tudós barátai által iránta tanúsított különös tiszteletéről ne biztosítsa.³⁾ S tartva attól, hogy Thurzó Tertullianus nehezebb helyein tán el nem igazódhatott volna, műve második kiadását bővebb commentárral látja el.⁴⁾ Joannes Aventinus is magasztalja Thurzóékat, kiktől, midőn Krakkó városában tanulmányainak élt, számos kedvezményben részesült.⁵⁾

Tudomásunkra hozza e kiadás azt is, hogy a külföldi humanisták közül egy-kettő hazánkat is meglátogatta. Ottomarus Nachtgall, latinosított nevén Luscinius, jelentékeny philologus, Magyarországon és Erdélyországban is járt a XVI. század második tizedében (p. 80.). Tudomásunkra hozza továbbá, hogy a már többször említett Joannes Aventinus Noricum, Pannonia és Rhætia könyvtárait átkutatta.⁶⁾

Hogy e helyen Pannonia alatt nem Ausztriát, vagy legalább nem csak Ausztriát érti, talán szabad Aventinusnak 1526 márczius 8-ikán Abensbergből B. Rh.-hoz intézett leveléből (p. 361., 362.) következtetni, melyben Rhenanusnak megírja több közönségesen csak latin nevén ismert városnak német elnevezéseit is; a következő Magyarországi helynevekkel alighanem Magyarországon ismerkedett meg: «In Ungaria nostro aduc ævo quæ Teutonibus est Opha, caput Ungariæ, Ungaris est Buda, Romanis Sycambria.⁷⁾ Eodem modo Granam sedem archiepiscopi Teutones, Ungari Strigonium,⁸⁾ Romani Bregecionem nominant; Saba-riam, infra Viennam Austriæ, nostri Stain am anger vocare solent.»

Ezeket kívül még három passus érdekel bennünket. Hummelbergernek, a Ravensburgi humanistának Rómából 1514 decz. 11-éről keltezett és Rhenanushoz címzett levelében (p. 68.) figyelemre méltó megjegyzéssel találkozunk. Ugyanis ezt írja: «Res Pannonias quanquam ex popularibus forsan *μυθολογία* notas habeas et certas, tamen ut etiam

¹⁾ L. Wenzel G. i. 6. 35 l.

²⁾ Az «Autores Historiæ Ecclesiasticæ» dedicatiójában, 1523.

³⁾ P. 372. B. Rh. Joanni a Lasko, præposito etc. 1527 május 27.

⁴⁾ P. 375. B. Rh. lectori S. 1528 febr. 29.

⁵⁾ P. 362. Jo. Aventinus B. Rhenano. 1526 márcz. 8.

⁶⁾ L. Beatus Rhenanus Joannes Aventinushoz 1525 okt. 4-én intézett levelét és Joannes Aventinusnak 1525 nov. 22-ikén kelt válaszát.

⁷⁾ Salamon Ferencz (Budapest története I. p. 82., 88. és 107.) majd ártatlan mesének, majd Bonfini rosszhiszemű koholmányának mondja a Sicambria nevet.

⁸⁾ Strigorium Horawitzéknél talán csak sajtóhiba.

Latine legas, in præsentia ad te mitto. Scripsit eas non sine Venere et Gratii omnino Janus Vitalis*) iuvenis culti ingenii, cuius plurima extant carmina docta et amœna, etc.» Érti Janus Vitalisnak az 1514-ik esztendei magyar parasztlázadásról szóló kis iratát, mely megvan Toldy Ferencz Analectáiban (p. 203—208 «Jani Vitalis Panormitani de Ungarorum concitata facta anno 1514 et de infanda sævitia utrinque patrata ad Io. Bapt. Pisonem Ferariensem».)

Rhenanus Spiegel Jakabhoz, a schlettstadti humanistikus műveltségű császári tanácsoshoz (1510 nov. 1-éről) címzett levelében (p. 580.) megemlékezik Ludovicus Helianusnak ama beszédéről, melyet Magyarország királyához intézett, és kéri barátját, hogy lehető leggyorsabban küldje meg neki. Ez a Helianus milánói születésű francia követ volt, kit királya egy időre Miksa császár szolgálatába állított diplomatiiai missiók ügyében.

A mit eddig felhoztunk, az többé-kevésbbé mind gyarapítja ismereteinket, egy másik *ἔργον*-ról azonban bátran elmondhatni, hogy *carbo-nes pro thesauro*. Érttem a kiadók által ama Matthæus Fortunatus Pannoniusra vonatkoztatott új adatokat, ki 1522-ben Velenczében Aldusnál kiadta Seneca «Quæstiones Naturales» cz. munkáját és a kit Erasmus 1529-ben e kiadásért nagyon megdicsért. (Opp. III. 1145.) Evvel a hazánkfiával azonosítják Horawitzék azt a Fortunatust, ki gyűjteményünkben három helyen B. Rh.-nak 1510 jun. 9-én, 1512 márcz. 1-én, 1531. aug. 7-én kelt leveleiben mint *hirnves francia* (vagy legalább Párisban tartózkodó) tudós van említve. Már pedig a mi Matthæus Fortunatusunk — mint azt Seneca-kiadásának előszavában olvassuk — magyar ember volt, 1522-ben Brodaries kíséretében utazott Olaszországba, egy ideig a paduai egyetemen hallgatott előadásokat, és — minden valószínűség szerint — abban az évben lépett először a nyilvánosság elé, 1509-ben tehát nem volt a leghíresebb párisi tudósokkal egy sorban említhető. Hozzájárul még, hogy B. Rh. egy helyt (p. 406.) *P. Fortunatusnak* nevezi emberünket; itt a *P.* nyilván keresztnév (pl. Paulus); az olyan soloecismust, hogy «Fortunatus Pannonius» helyett *P.* (így rövidítve) Fortunatust írjon, B. Rh. sohasem követett el.

Rhenanusnak ismeretes Tacitus-codexével, mely Mátyás király könyvtárából került birtokába, természetesen gyűjteményünkben is találkozunk. Tacitus-kiadása ajánló soraiban (p. 413.) Rh. ezeket írja róla: «Quum accepissem futurum, ut Annales Cornelii Taciti denuo typis informarentur, primum experiri libuit, an operæ pretium esset

*) Giovanni Vitale, szül. Palermoban, görögből fordított latin nyelvre, melyen igen jól verselt. Virágját 1515 táján élte. Cf. Bauch: C. Ursinus Velius. (Ung. Revue 1887. p. 13.)

vulgatam æditionem conferre cum manuscripto codice, quem nactus fueram iampridem ex bibliotheca Budensi, cuius auctor Ungariæ rex, Matthias ille Corvinus, Martis et Palladis studiis inelytus, donante Jacobo Spiegellio... Deinde cum succederet negotium, hoc est infinita loca fœde depravata, quod nemo credidisset, hac opera restituerentur, a labore cœpto non destiti, donec universum volumen a capite ad calcem haud oscitabunde contulissem. Quid autem effecerim, castigationes libris præfixæ docebunt.» A codexet most Marosvásárhelytt őrzik, czímlapjának facsimiléje a n. múzeum könyvtárában van. A mi szövegkritikai értékét illeti, Ábel «Die Bibliothek des Königs Matthias Corvinus» czímű értekezésében (1878. p. 18. különlenyomat a «Literarische Berichte aus Ungarn» II. kötetének negyedik füzetéből) felemlítette Orelli ítéletét, mely szerint Beatus Rhenanus és Oberlin e codex segítségével a szövegnek szép számú romlott helyeit kijavították, kivált olyanokat, melyekhez az ő korukban rendkívül fogyatékos Tacitus-kiadások apparatus criticusában egyéb codexekből nem volt varians idézve, de hogy számtalan helyet rontottak el ugyanazon codex alapján. Régibb kiadásokban a fölött is vitatkoztak, vajjon a genuai vagy a római codexcsaládhoz tartozik-e a Corvinianus, mint-hogy azonban mindkét család egyenlően értéktelen, meglévén valamennyi ifjabb Tacitus-codexnek archetypusa, a Mediceus, — már Ábel sem tartotta érdemesnek a vitás kérdéssel foglalkozni.

Mind a mellett, hogy, mint már fentebb említettem, a commentár igen pontos és bő, úgy látszik, hogy egyik-másik még külföldi humanistának a neve is a kiadók előtt teljesen ismeretlen. Így a mellett, hogy Galeotti Narniensisről semmit sem tudnak, még Galeotti Harmiensis-nak írják nevét.¹⁾ Az illető helyen (p. 94.) a «De homine» czímű (és Vitéz Jánosnak dedicált) művének 6-ik kiadásáról van szó, mely Basileæ, apud Joannem Frobenium mense Maio anno M.D.XVII. 4-ed rét jelent meg.²⁾

Massariusról, kiről maga Episcopus (p. 441.) B. Rh.-hoz intézett levelében (Basel, 1537 jan. 9.) is csak azt tudja (és azt is rosszul), hogy: «eum fuisse natione Venetum, quod et ex Rebus metallicis Agricolaë in fine cognoscitur, quem fuisse professorem videor mihi intellexisse, ubi tamen nunc nescio» — a kiadók hallgatnak. Massarius 1520-ban velenzei követsegi titkár volt Budán és olykor a királyi könyvtárban is meg-

¹⁾ Legujabb és legpontosabb életrajzát adja dr. Ábel Jenő: Adalékok a humanismus történetéhez Magyarországon. Budapest, 1880. p. 231—294.

²⁾ L. dr. Ábel J. i. m. p. 260. — Erasmusnak azt írja Rh. (p. 94.): Præterea De homine Galeotti Narniensis opusculum duobus itidem prælis cuditur. 1517 máj. 10-ikén.

fordúlt, hol leginkább egy nagyon régi Plinius-codex kötötte le figyelmét, melyről azt állította, hogy sok, nagyon szép emendatiót talált benne, és hogy több mint 3000 emendatiót talált volna benne, ha végig hasonlította volna, a mihez persze kevés reménye volt, mert a codex az időtájt Balbus Jeromos birtokába került, ez pedig örökké követségeken távol járt Budától. (L. dr. Ábel J.: Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság. Budapest, 1880. Balbus életrajza 111. jegyzetében.) Később 1532-ben Pliniushoz adott ki castigatiókat, a kit praefatiója szerint «cum vetustis exemplaribus» hasonlított össze. A Corvin-codex is ezek egyike lehetett. Az ugyancsak Episcopus levelében (p. 441.) említett «rex ἡγεμόνων», kinek ezen munkáját ajánlotta Massarius, az említett praefatio szerint «Joannes» nevet viselt és kétségtől Zápolya Jánossal azonos, mint azt már Morelli Jakab látta (Bibl. Manuscr. I. 1802. p. 419.).

A p. 407. Ursinus Velius levelében (1531 okt. 16.) említett prepositus Ungarus Ujlaki Ferencz (l. Bauch: Caspar Ursinus Velius. Különlenyomat az Ung. Revue 1887. jan., febr. és márcz. füzetéből, p. 65.)

A p. 351. Justus Diemus levelében (1526 jan. 12.) előforduló Jacobus Apocellusról a kiadók semmit sem tudnak. A levél írója csak azt mondja, hogy consobrinusa, rokona. Bauch i. é. 14. lapján olvasuk, hogy Ulstadtból való volt s barátja C. Ursinus Veliusnak.

A p. 558. és a tartalomjegyzékben előforduló *Viz* nem magyar ember, sőt egyáltalában semmiféle nemzetséggű, hanem a «videlicet» megrövidítésének félreértéséből származott. *)

A mi a szöveget magát illeti, a kiadók igen óvatosan bánnak el vele s a conjiálástól meglehetősen tartózkodnak. Mégis csodálatos, hogy néhol bizonyos szavaknak könnyen eszközölhető kiegészítésére rá sem gondoltak. Azért megkísértjük néhány helyen a kisebb hézagokat kitölteni. Így p. 137. a szövegnek (felülről) 6. sorában: ex(imius), p. 169. (alulról) 1. és 2. sorában: inte(gritate), Rhena(no), (Ba)sileae, suo; p. 189. (felülről) a 4. és 5. sorban: (pari)ter a(mando), Slest(a)dii); p. 327. (felülről) a 6. sorban: mu(lto), p. 337. (alulról) a 4. és 5. sorban: (qu)od, offendi(tatis), p. 416. (felülről) a 2. sorban: (de)scripsisti, p. 432. (alulról) a 16. sorban: libro, p. 451. (felülről) az 5. sorban: (manus)propri(as), és végre p. 525. (felülről) a 11. sorban: Medio-la(num), a 13. sorban: st(ationibus) könnyű szerrel olvasható.

*) Az illető passus a következő: Verum fateor id recte in me torqueri posse, sed tua humanitate . . . fretus, non potui non committere, quin vel tribus verbis epistolium ad te darem, nempe tabellarium nactus ad id negotii commodissimum, Hieronymum *Viz* nostrum, Frobenii filium, qui mihi tam est charus quam . . . charissimus.

Az index minden terjedelménél fogva is nem tökéletesen pontos, de hiszen ez egy ilyen gazdag tartalmú kiadástól nem is követelhető meg.

Azt hiszem, szükségtelen befejező soraimban e kiadást még hosszasan ajánlgatnom mindazoknak figyelmébe, kik a humanizmus történetével foglalkoznak. Már maga a kiadás címének és jóhírű kiadójának hallatára is eléggé feljogosítva vagyunk arra, hogy kész örömet fogadjuk a munkát.

WEISS REZSŐ.

Gunnlaugssaga Ormstungu. Mit Einleitung und Glossar herausgegeben von E. Mogk. Halle, M. Niemeyer 1886, ára 1 márka 60. (Altnordische Textbibliothek Nr. 1.)

Az ó-skandináv verség-«Sagá»-k közül Tegnér költői kidolgozása folytán a «Fridthjófsaga» a legismeretesebb, és ezen költemény népszerűsége az alapjául szolgáló «Saga» iránt is keltett általános érdeklődést. E monda külön kiadások, valamint fordítások által szélesebb körökben is ismeretes lévén, ebből szoktuk meríteni nézeteinket az ó-skandináv sagák lényegéről.

Ez azonban nem helyes. Mind leírása, mind tartalma arra enged következtetni, hogy nem gyökerezik a régi pogány korban; e saga a XIII. vagy XIV. századból származik, mikor a déli népek meséi és izlése már átalakították az ó-skandináv mesék régi jellemét. Az első hely ezen kis sagák közt, mind alakjára mind tartalmára nézve, nem a Fridthjóf-sagát, hanem a Gunnlaugs-sagát illeti meg. És mivel ennek nyelvezete könnyű, kiváltképen alkalmas az ó-skandináv nyelv és irodalomba való bevezetésre. *)

Valamint minden más ó-skandináv saga, ez is mint valódi történeti esemény előadása lép föl. Minden esetre életrajzi hagyományokon alapúl, melyeket a szerző szép, költői képpé kerekít ki.

Gunnlaugr, a gúnyköltő [ormstunga], eljegyz magának Helgát, a leghíresebb skandináv költőnek, Egill Skallagrímssonnak unokaleányát. A leány atyja nem örömet adta beleegyezését, mert azt álmodta, hogy két sas szétmarczangolta egymást egy szép, fehér hattyú miatt. Gunnlaugr mint vándorköltő indul a világba, meglátogatja az idegen kirá-

*) Mióta tudjuk, hogy az egykor nagyon dicsőített mythikus Sagák, a Volsunga-Saga és a Gylfaginning, nagyobb részt nem egyebek, mint az Edda-daloknak prózába való áttételei, és hogy ezeknek nincs önálló becük (l. Symons és Mogk, Paul-Braune-féle *Beiträge* IV. és VII.), méltán Izland történeti ságáira fektetjük a fősúlyt. Még kevésbé mondható, hogy a Thidreks-Saga tartalma ó-skandináv termék (l. Döring Zacher-féle *Zeitschrift* II. 1—79).

lyok udvarait, Norvégiát, Írországot, az Orkney-félszigeteket, Svédországot, Angliát, majd ismét Norvégiát, — és ezen hosszú idő alatt semmi hírt se ad magáról mátkájának. Helga végre férjhez megy Hrafnhoz, Gunnlaugr ellenségéhez, épen azon a télen, a melyen vőlegénye visszatér Izlandba. Párbajra kerül a dolog, de a harc eldöntetlen maradván, három év múlva Norvégiában folytatják. Mindketten megsebesülnek és meghalnak, Helgát atyja újra adja férjhez, de olyanhoz, a kit nem szeretett. A leány emlékezetében csak Gunnlaugr él és egyetlen örömét abban találja, hogy Gunnlaugrnak köpenyegét kiterjeszti és arra függeszti szemeit.

Mutatványúl a saga első fejezetéből hű fordításban közlök egy kis részletet:

Thorsteinn mesélte: «Azt álmodtam, hogy otthon voltam Borgban és pedig kint a nagy ajtó előtt. És feltekintve az égre, láttam a tetőélen egy szép és fényes hattyút, és úgy tetszett nekem, mintha az az enyém volna. Akkor sást láttam repülni a sziklákról. A sas ide repült, a hattyú mellé, leült és nyájasan krákogva csacsogott vele; ez tetszett, a mint láttam, a hattyúnak. Most észre vettem, hogy a sas feketeszemű és vaskörmű volt, azonkívül bátorinak látszott nekem. Erre egy második madárt láttam repülni délről; ez ide repült Borgba és leülve a házfedélre a hattyú mellé, beszélgetni akart vele. Ez is nagy sas volt. De mindjárt haragudni látszott az első sas, mikor a második jött, és hevesen vívtak egymással, míg hosszú idő múlva azt láttam, hogy mindketten vérzenek. A harcnak az volt a vége, hogy mindketten lebuktak a háztetőről és mind a kettő meghalt. A hattyú igen szomorúan állott ott. Erre egy madarat láttam repülni nyugatról és ez sólyom volt. Leült a hattyú mellé s nyájasan társalkodott vele. Egyszerre mindketten felrepültek ugyanegy irányban. Ennek az álomnak nem lesz nagy jelentősége» úgy végzé elbeszélését; — «talán mennydörgést jelent, mely arra felé fog támadni, a honnan a sasok iderepülni látszottak.» De Barthr mondá: «Másképen vélekedem én erről.» «Magyaráz az álmot, a hogyan tetszik, és mond meg véleményedet» viszonzá Thorsteinn. És Barthr mondá: «Ezek bizony hatalmas férfiak védszellemei. Háziasszonyod viselő; s majd szép és fényes leányt fog szülni, kit nagyon fognak szeretni. Hatalmas férfiak fogják leányodat nőül kérni, kik amonnan fognak jönni, a honnan a sasok iderepültek, és kimondhatatlanul fogják szeretni, majd küzdeni és meghalni fognak miatta. Erre egy harmadik férfiú fog jönni azon égtájból, a melyből a sólyom ide repült, és ehhez fogjátok leányotokat nőül adni.»

Gunnlaugr Kr. u. 983—1009. élt. Valószínűen nem sokára ezután jött létre ezen életrajzi elbeszélés; de költői alakban való kikerekítése csak mintegy 1250-ben keletkezett.

E kis elbeszélés mind tárgyánál, mind szelleménél fogva fontos, mivel épen a pogányság és kereszténység határán áll.

A sagában elmesélt párbaj miatt halálos büntetés terhe alatt megtiltották Izlandban a régóta dívó párviadalt és ez volt — mint a saga szerzője hozzá teszi — a legjobb határozatok egyike. Más fontos viszonya az újabb költészethez abban van, hogy (mit egy más czikkben bővebben kimutatni szándékozom) Kretschmar múlt századi német költőnek *Der Skalde* című történeti jelentőségű költeménye e sagának második párbaján alapúl.

A Gunnlaugssaga most csinos és teljes szótárral ellátott kiadásban fekszik előttünk. Kiadója Mogk Jenő, a ki már évek óta ismeretes mint buzgó és szerencsés tudós az ó-skandináv irodalomban és azért alig kell hozzá tennem, hogy még szövegkritikai szempontból sem lehet kifogásunk a kiadás ellen. A sagának csak két régibb kézírata van, egy hosszabb, a stockholmi, és egy rövidebb, a kopenhagai. Mogk a kopenhagai codexet vette szövegének alapjául, míg egyéb újabb kiadók a stockholmi codexet követik. Hogy Mogk nem ok nélkül tér el újabb elődeitől, azt különösen avval bizonyítja, hogy a hosszabb kézirat kezdete, mely a másokban hiányzik, Are Thorkelssont, a híres történetirót mondja a saga szerzőjének, a mi minden esetre csak későbbi toldás, mivel Are már a XII. XIII. században élt.

Azért melegen ajánlhatom a Gunnlaugr-sagát és annak Mogk-féle kiadását az ó-skandináv nyelv és irodalomba való bevezetésre. Hogy e tanulmányok épen a magyar-ugor nyelvészeti és történelmi bűvárlat szempontjából is kívánatosak, sőt némely tekintetben szükségesek is, arra csak mellékesen utalok. Valamint az ó-skandináv sagák sokat mesélnek a finnekről, úgy a finu mythicus elbeszélések vonásokat foglalnak magukban, melyek kétségtelenül a skandináv mythosokkal való összefüggésre rámutatnak. Castrén [finn mythologia] és Grimm [a finn eposzról] is figyelmeztettek már erre. [Néhány ide tartozó pont tárgyalását l. Paul Braune-féle *Beiträge* XII. 217 l.]. E viszony tisztázása a magyar ugor nyelvészetnek bizonyára hálás feladata volna.

Végtevére még a Gunnlaugr-saga néhány újabb kidolgozását említem föl. Ide tartozik Fouquének a «Von dem Gunnlaugur genannt Drachenzunge und Rafn dem Skalden» című regénye, valamint Bleibtreu- és Edzardinak költői átdolgozásai. Kölbing németre fordította a sagát. (Heilbronn 1878.)

Dr. SCHULLERUS ADOLF.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK. 1885 86.

8. Danielovics Kálmán, Homeros világa két éposza alapján. (Ungvári főgymnasium).

Középiskolai értesítőekben mindig szívesen látjuk az oly dolgozatokat, melyeknek nyilván bevallott céljuk az, hogy az oktatás keretébe fölvetett egyik vagy másik tudomány szakba vágó kérdéssel a tanuló ifjúságot megismertessék. Ily cél lebegett Danielovics úr szemei előtt is, melyet mint a gymnáziumi pädagogia gyakorlatában jártas tanár helyes tapintattal igyekvék elérni, midőn előttünk fekvő értekezésében Homeros reáliáinak egyszerű és vonzó előadású, világos és minden szak-tudományi aprólékosságtól ment vázlatát adá. «A miniszteri utasítások — mondja értekezése végszavában — Homeros teljes ismeretét, tudatos felfogását s történeti és széptani szempontból való méltatását hirdetik a gymnasiumi görög tanítás legbecsesebb eredményének. Csak-hogy segédeszköz nélkül az Utasítások által kívánt ezen eredmény csak pium desiderium marad». «De ha a tanuló *lehetőleg teljes képekben* látja a kor szokásait, erkölceit, intézményeit, vallását és életfelfogását s azon eszméket, melyek az emberek lelkét mozgatták s cselekedeteit vezérelték, szóval az akkori kor szellemét, műveltségi fokát: akkor képes lesz Homeros korának realis és szellemi világába beleképzelni magát».

A munka első részében adja elbeszélő alakban a Trója ostromához és a visszatéréshez fűződő mondákat s már az elbeszélésbe ügyesen beleszövi a reáliák egy jó részét. Így a görög hadkészületek leírása közben megismertet a hajóépítéssel és fegyvergyártással s az összes hadi szerekkel; Odysseus búcsúlakomájával kapcsolatban az ételekkel, a vendégek öltözetével s áldozati szertartásaival; az Aulisban való öszegyülekezés mellett a királyokkal és harcosokkal. Miután a hősöket Trójához vezette, mindjárt leírja a kikötőt, a tábor berendezését, a tábori életet és hadi fegyelmet. Majd áttérve Menelaos és Odysseus békekövetségére, ez alkalommal Trója városát rajzolja. Itt következik az Ilias eseménye, majd Achilles eleste, Trója bukása, a visszatérő hősök sorsa s végre az Odyssea egész eseménye.

Igen természetes azonban, hogy az összes reáliákat az elbeszélés keretébe bele nem illeszthette, de fennebb említett eljárása mégis felmenté legalább attól, hogy a következő fejezetekben az aprólékosabb részletekkel kelljen bajlódnia.

A második, *Istenek* című részben előre bocsátja, egészen röviden, de világosan, a mythologia keletkezését, megismertet az istenek származásával, az egyes istenekkel külön-külön és azoknak egymáshoz való viszonyával. Vázolja végre az istenek és emberek viszonyát is.

A harmadik, *Társadalom* című fejezet szól a Homeros-féle vallásról és etikáról. Röviden vázolja a kereskedést, gazdálkodást és állattenyésztést. Az állami élet leírásánál festi a király, az előkelők és a nép viszonyát béke idején; áttérve a családi életre szól a nők helyzetéről, a házasságról és a gyermeknevelésről. A halálozás és temetés vázolásánál röviden utal a túlvilági életre, melyről az Odyssea meséjével kapcsolatban szólt bővebben. Végre a hősök mulatságainak érdekes képét adja.

Némelyek talán, kik e munkát csupán a tudós szemüvegével nézik, megütköznek azon, hogy az Ilias és Odyssea meséjét megelőző, összekapcsoló és utánok következő mondák elbeszélésébe oly részleteket vegyített a szerző, melyekről régen kimutatták, hogy Homerosnál jóval későbbi keletkezésűek. Én azonban, megvallom, legfontosabbnak tartom ily célú munkában azt, hogy a tanuló egymással összefüggő mondáknak oly keretét kapja, melybe az olvasott epikus részleteket minden fáradság nélkül beleilleszthesse, s tekintettel erre szívesen engedek valamit a tudományos módszer pontosságából. Azt is nagyon helyesen tette a szerző, hogy pl. a fegyverek vagy házi eszközök leírásánál a vitás kérdéseket mindenütt mellőzte s csak arra törekedett, hogy mindenütt világos, a részletekben el nem vesző képet adjon.

Szóval a mi véleményünk szerint Danielovics úr munkája a maga nemében sikerült. Szeretnők, ha az értesítőkből minél több hasonló értekezést olvasnánk oly régi írókról, kiknek nagy műveiből csak részleteket olvastathatunk az iskolában. Így megérdemelné az ismertetést a maga egészében Vergilius *Aeneise* és Tacitus *Annalesei*, összekötve a szerzők irodalomtörténeti jellemzésével. A mi Liviuszt illeti, birjuk már Fináczy fordításában a *Capes* munkáját *Livius élete és történetirői munkássága* címmel, mely e célznak teljesen megfelel s a mi íróinknak mintául szolgálhat pl. Herodótosnak hasonló irányú ismertetésében. És az ifjúságra is épen az értesítőkkal lehetne legkönnyebben hatni, melyek minden tanuló kezén forognak.

NÉMETHY GÉZA.

9. Szabó J. Elek. Szárazföldi közlekedő eszközök a rómaiaknál. (Tatai algyimnasium.)

Hazai programmértekezéseink sorában vajmi ritkán találjuk, hogy írójuk komolyabb igényekkel lépjen fel. Szabó úr elég bátor volt a maga dolgozatát, mely a rómaiaknál dívó szárazföldi közlekedő eszközöket ismerteti, alapvetőnek nyilvánítani, a mivel azonban nyilván alig akarhatott egyebet jelezni, mint hogy ő az első, ki nálunk e kérdésről szakszerűen kívánt értekezni. Külföldön egész irodalom támadt immár, mely e tárgy megvilágítására szorítkozik. Különösen Scheffer (*De re vehiculari veterum* 1671) és Ginzrot (*Die Wagen und Fuhrwerke der*

Griechen und Römer 1817) tárgyalják a legbehatóbban s újabb időben Becker Gallusában, nemkülönben Marquardtnak a római régiségekről szóló nagyterjedelmű munkájában találjuk többé-kevésbbé megvitatva. Sz. úr főleg a régebbi írók nyomdokain halad. S tán e körülménynek tulajdonítható első sorban, hogy dolgozata messze elmarad napjaink archaéologiai tudományosságának színvonalától. Minden törekvése egyedül oda irányul, hogy a régi írókban található adatokat némi összefüggésbe hozza egymással. A monumentalis emlékeket teljesen figyelmen kívül hagyja. Pedig a vásák festményei, az egyes domborművek s a szórványosan napfényre kerülő kocsirészletek nem egy tekintetben kiegészítik a classicusok sovány adatait s hivatva vannak arra, hogy tudásunkat előbbre vigyék. Nincs mit csodálnunk tehát, hogy Sz. úr semmi újat sem mondhatott: sőt ily körülmények közt úgyszólván a dolgozat *egyetlen* érdemül tudhatjuk be Sz. úrnak, hogy kerüli a vitásabb pontok tisztázását.

Vannak ugyanis értekezésében egyes oly részletek, melyek aligha szolgálhatnak a dolgozat tudományos értékének emelésére. Így a circusi játékokra vonatkozólag olvassuk (p. 10), hogy azok «az év lefolyását jelképezték s a szereplők ugyanazért az év négy szakának megfelelőleg négy, öltönyük színe által különböztethető csoportot képeztek». Nem tudom, Sz. úr hol olvashatott ilyet; a classicusokban aligha, s a régiségtani munkák is, a mennyire azokat ismerem, kivétel nélkül a játékokat a cultuscselekmények kiegészítő részének mondják, melyhez a római az isteni harag elhárítása végett s főleg akkor folyamodott, midőn az államot nagy veszély, pl. dögvész vagy háború, fenyegette. A mi pedig a *factiones* egyes színeit illeti, azoknak bizony teljesen azonos jelentésök volt, mint napjaink lófuttatásai alkalmával: egyedül a versenyző fogatok szembeötlő megkülönböztetésére szolgáltak s aránylag későn, a császári kor első idejében jöttek divatba, holott maga a kocsi-verseny szokása visszanyúl a királyság korába. Ép oly kevéssé látszik Sz. úr a *ferculum* jelentésével tisztában lenni. Értekezése 4. lapján olvassuk: «Ha az összecsomagolt terhet nem boton, hanem kézben vagy vállon vitték, *ferculum* névvel illették. Így nevezték a lakomákhoz kézben vitt ételeket, a kormeneteknél ölben emelt istenszobrokat, a triumphusi hadi zsákmányt . . . » Elégségesnek tartom, ha e magyarázat képtelenségére, mely különben még a laikus olvasónak is hamar felötlük, csak utalok; a helyes értelmezést, úgy hiszem, bármely újabb keltű szótár megadhatja. — Mindenesetre elég különös továbbá Sz. úr azon megjegyzése is, mely szerint a *sella curulis* lábai azért birtak volna oly sajátzerű szerkezettel, hogy «így összelapíthatók lévén, a kocsiiban *kisebb helyet* foglaljanak». A *sella castrensis* tudvalevőleg egészen azonos formát mutat: vajjon tehát ennek készítésében is ugyanezen szempont volt

irányadó s nem inkább az, hogy egyáltalán oly üldöszközt teremtsenek, melyet kényelmesen lehessen egyik helyéről a másikra vinni? Végül szabad legyen megjegyznem, hogy a corpus lecticariorum tagjait röviden aligha nevezték moesus-oknak (p. 8.), minthogy, az idézett «de grege Moesorum» csak annyit jelent, hogy a gyaloghíntók vívői sorában, valamint cappadociabeliek s egyéb nemzetségűek, úgy moesiabeliek is voltak.

Ezek után, úgy hiszem, alig marad egyéb hátra, mint hogy Sz. úr ezen értekezésétől azon véleménynyel vegyünk búcsút, hogy az úgy alaposága, mint különösen a módszer szempontjából sokkal hiányosabb, semhogy komoly, tudományos munkálatnak volna tekinthető; arra pedig, hogy a laikus közönségnek szolgáljon olvasmányul, felette száraz és untató.

10. Varjú János. A régi rómaiak játékaikról. (Nagy-Károlyi róm. kath. nagy-gymnasium.)

Jóval figyelemre méltóbb Varjú János értekezése, mely a régi rómaiak nyilvános játékaikról szól s azon célból íródott, hogy (miként szerzője megjegyzi) tanuló ifjúságunknak könnyed modorban írt compendiumot nyújtson iskolai olvasmányainak könnyebb megértése s a hasonló tárgyú magyarázatoknak kiegészítése végett.

A római régiségek egyes szakaszainak e szempontból való ismeretése nem ritka jelenség hazai programmértekezéseink sorában. A szóban forgó dolgozatot leginkább *formája* teszi érdekessé. V. úr nem systematice értekezik a játékok egyes neveiről: inkább a mulató Róma képét igyekszik festeni. E célból nyilván alig szemelhetett ki kedvezőbb alkalmat, mint az Augustus által Kr. e. 17-ben rendezett ludii saeculares ünnepét. Az egyes mulatóhelyeket azon sorrendben mutatja be, a mint azokat két nemes származású ifjú végig járja. Jórészt az ifjak beszélgetése az, melynek révén megismerkedünk a különböző játékokkal. Hogy az élénk párbeszédek, melyek kíséretében alkalmunk van a circusról mindennemű szórakozásaival együtt, az amphitheatrumról, az illuminatióról, végül pedig a színházról többé-kevésbé fogalmat nyernünk, mennyivel jobban keltik fel az olvasó, helyesebben a tanuló érdeklődését, mint a száraz, dogmatikus tárgyalás, szükségtelen bővebben fejtegetnem. Alighanem Becker Gallusa és Chariklese serkentette V. urat jelen dolgozatának ily alakban való megírására. A dolog természetében rejlik azonban, hogy e forma sok tekintetben korlátolja az író subjectivitását. Határozott hibának kell tartanunk, hogy V. úr néhány helyen oly szavakat ad szereplőinek ajakára, melyek támogatásul az egykorú írók műveiben hiába keresünk hiteles adatokat.

Augustus intentióit, melyek a ludicrum Troiae felelevenítésére

vezethették, bajosan feszegethették oly értelemben az egykoruak, mint azt V. úr értekezésében a circus egy-két nézőjének szájából van alkalmunk hallani (p. 17.). Nem kevésbé meglepő az egyik testvér ajkán az a philosophiai elmélkedés, melyet a másiknak az amphitheatrumi vérengzéseket védő nyilatkozatával szemben hallat: «Az nem menti e kegyetlen kínzásokat. Ha gonosztevő valaki, lakoljon halállal; de halála ne mulatság tárgya legyen, hanem az igazságszolgáltatásé. Hiszen ily hősi külszin alatt a hamis dicsőségnak gyújtunk áldozatoltárt s vágyat ébresztünk a gazemberekben ilyen halálnem után». (p. 27.) Nyilvánvaló, hogy ily gondolatra csak a modern kor juthat: az ókor erkölcsi felfogása merőben más meggyőződésre vezette az embereket. A történeti igazság rovására esik továbbá, hogy már e korban oly rendkívüli fontosságot tulajdonít V. úr a circusban szereplő pártoknak. A köztársaság vége felé s a császárság első éveiben az amphitheatrum volt Róma népének legkedvesebb mulatóhelye: csak az első század folyamában s jórészt Caligula, Nero és Vitellius szenvedélyes részvétele folytán fejlődtek ki a pártok s vált a circus ezek folytán mindinkább népszerűvé. (V. ö. Friedländer, Darstellung aus der Sittengeschichte Roms II. p. 302.)

A történelmi regény egyik leglényegesebb vonása tudvalevőleg a korszerűség: mennyivel inkább kell azt az oly dolgotatban megkövetelnünk, melynek feladata az ismeretek terjesztése s nem a szórakoztatás. E körülmény azonban korántsem korlátozza a leírást. Sőt az író elbeszélésében szívesen vesszük az egyes intézmények történetét is. Sajnos, hogy V. úr e két dologban meglehetősen szűkmarkúnak mutatkozik. Pedig mennyire helyén valónak tartanók, ha a szereplők olykor nagyon is dagályos mondásai helyett az egyes mulatóhelyek, nevezetesen a circus maximus topographiai fekvését részletesen megismertetné, s az egyes látványosságok közül pl. a circusi díszmenet eredeti értelmét legalább röviden érintené. Egyébiránt el kell ismernünk, hogy V. úr lelkiismeretesen szedte össze dolgozatához az adatokat s azok összessége e kérdésben széleskörű tájékozottságáról tanuskodik.

11. König Pál. Sarmizegetusa. (Dévai áll. főreáliskola.)

Hasonlóképpen az ifjúságnak és a szülőknek van szánva König Pálnak Sarmizegetusáról szóló cikkecskéje. E dolgozat egyik legszebb érdeme kétségtől abban rejlik, hogy nem többé-kevésbé lelkiismeretes excerptiók egyvelege, a minő a hozzá hasonló tendenciával irt értekezéseink többsége, hanem önálló tanulmányokon alapul. K. úr neve a hazai classicus archæologia munkásai sorában az ismeretebbek egyike. Nem rég jelent meg az Akadémia kiadásában a sarmizegetusai mithraeumról irt nagyszabású monographiája. A jelen cik-

kében, mely különben előbbi dolgozatánál korábban látott napvilágot, magának Sarmizegetusának képét igyekszik adni, a mennyiben azt a feliratok és a monumentalis emlékek alapján lehetségesnek s a dolgozat főnőbb jelzett céljának megfelelőleg czélszerűnek vélte. Bevezetésül néhány sorban a város történetét vázolja, azután áttér lakóinak nemzetségi és vallási viszonyaira, legbővebben Mithras cultusát ismerteti, majd a város közigazgatási tisztviselőit s az egyes papi címeket sorolja fel, végül röviden az építészeti maradványokról emlékezik meg.

Könnyű belátni, hogy mindezt hét lapra, a mennyire a czikk terjed, szorítani, nem a legkönnyebb feladatok közé tartozik. S dicséretül legyen mondva, hogy K. úr mindazonáltal derekasan oldotta meg. Mindenből csak annyit és olyat mond, a mi már tisztázva van s mulhatatlanul szükségesnek látszik arra, hogy a laikus olvasó a daciai metropolis viszonyairól kellő fogalmat nyerjen. — A dolgozathoz legfőlebb csak annyiban férhet kifogás, hogy nélkülöz minden történeti háttért. Azt hiszem, alig szorul bővebb indokolásra, mennyire czélszerű lett volna, még pedig első sorban magának a tanuló ifjúságnak szempontjából, ha K. úr bevezetésül röviden a római várostelepítés fejlődését vázolja, melyre tudvalevőleg maga Sarmizegetusa a legtanulságosabb példák egyike; továbbá, ha azon a helyen, hol a község magistraturájáról szól, legalább futólagosan azon viszonyra emlékeztet, melyben az a római alkotmányhoz állott. Így is azonban meg vagyok győződve, hogy K. úr czikke nem téveszti célját s tanítványainak élvezetes olvasmányul szolgálhat.

KUZSINSZKY BÁLINT.

Intés.

(Eszet népdal.)

Csak addig szép a kaszáló,
Mig a széna le nincs metszve :
Az epres addig piroslik,
Mig bogója le nincs szedve :
Addig szüzi a leány is,
Mig a legényt kerülgeti,
Szeretőjét nem ismeri,
Csókja el nem szendergeti !

GYÖNGYÖSI JÁNOS.

A MAGYAR PHILOLOGIAI IRODALOM 1886-BAN.

A jelen összeállításnál is azt a rendszert követtük, melyet a múlt évben. Lehető teljességre törekedtünk, azonban ezt a hirlapok s folyóiratok hiányossága miatt most sem sikerült elérnünk.

A külföldi vagy ó-kori költők fordításait ez évben fölveltük, s az illető rovatba (germán, román, szláv etc.) soroztuk.

Az összegyűjtött anyagot a következő rovatok alá soroltuk:

I. *Általános nyelvészet.*

II. *Aesthetika és műtörténet:* 1. Aesthetika. — 2. Képzőművészetek. — 3. Zene. — 4. Színészet.

III. *Philologiai paedagogia:* 1. Általános irányú cikkek (nyelvtanításról, taneszközökről stb.). — 2. Magyar nyelv s irodalom. — 3. A klasszikus nyelvek. — 4. Francia ny.

IV. *Ugor nyelvek.* (Előbb általában vagy többekről, azután az egyes ugor nyelvekről.)

V. *Árja nyelvek* (a cigány nyelvvel).

VI. *Keleti nyelvek.* (Arab, Héber, Japán, Török.)

VII. *Magyar nyelv s irodalom:* 1. Bibliographia. — 2. Magyar irodalomtörténet. (Ebbe fölvetettek a szépirodalmi művek és a színművek bírálatai. Ez utóbbiaknál azonban csak az első előadás napját jegyeztük meg. Ez lehetővé teszi a különböző napilapokban megjelent ismertetések fölkeresését.) — 3. Egyes írókról. — 4. Magyar nyelvészet, a végén: egyes szókról és szólásokról. — 5. Iskola-könyvek.

VIII. *Klasszikus nyelvek s irodalmak:* 1. Általános irányú dolgozatok. (Egy pár a renaissance irodalmára vonatkozó is.) — 2. Görög történet s régészet. — 3. Görög irodalomtörténet s egyes görög írók. — 4. Görög nyelvtan s olvasókönyv. — 5. Latin történet s régészet. — 6. Latin irodalomtörténet s egyes latin írók. — 7. Latin nyelvtan s olvasókönyv. — 8. Magyarország ókori régészete.

IX. *Germán nyelvek.*

X. *Rómán nyelvek.*

XI. *Szláv nyelvek.*

XII. *Vegyes.* (A mit nem lehetett másutt jól elhelyezni.)

Ez alkalommal az egyes cikkekhez rövid megjegyzéseket is csatoltunk.

Az egész bibliographia kidolgozásában kiválóan segített *Heinrich Gusztáv*. Rajta kívül *Riedl Frigyes* és néhány napilap kivonatolásával *Hager József*, *Solymosi Sándor*, *Székely György* és *Zimányi József*. Fogadják érte köszönetemet.

I. Általános nyelvészet.

1. *Balassa József*, A phonetika elemei, különös tekintettel a magyar nyelvre. Az ember beszélő szervezetének rajzával. Budapest, 1886. Akadémia. (8-r. 124 l.) 70 kr. — Nagy elismeréssel ism. *Schuchardt H.* (Liter. Centralblatt 34. sz.)

2. Sz. Gy., A bászok nép. (Nemzet. 106. 111. sz.)

3. *Bleibtreu Carl*, Revolution der Litteratur. Leipzig, 1886. — Ism. *Erdélyi Kár.*, Philol. Közl. 678. l., távol sem eléggé hangsúlyozva, hogy a szerző túlzásai és önhittsége legfeljebb mosolyt kelthetnek.

4. *Finály Henrik*, Bevezetés a nyelvtudományba. (Az erdélyi muz.-egyl. kiadv. III. 20—40 l.)

5. *Hanusz István*, A népek ábécéje s a gyermeknyelv. (Közzoktatás. 20. 21. sz.)

6. *Panyák Ede*, Comenius Didactica Magna cz. művének értelmezése. (Közzoktatás. 30—41. sz.)

7. A budapesti philologiai társaság közgyűlése. 1885. decz. 27. (Phil. Közl. 237—247. l.)

8. *Szathmáry György*, A civilisatio hatása barbár népekre az ó-korban és ma. (Nemzet. 137. 138. 139. sz.)

9. *Willmann O.*, A művelődés philologiai eleme. W. O. után közli B. J. (Tanáregyl. Közl. XIX. 560—563. l.)

10. *Wundt W.*, Essays. Leipzig 1885. — Ism. *Szilasí Mór* (Phil. Közl. 465—469. l.), különösen kiemelve a «Philosophie und Wissenschaft» és «Die Sprache und das Denken» cz. kitűnő, eszmékben gazdag tanulmányokat.

II. Aesthetika s műtörténet.

1. Aesthetika.

11. *Abafi Lajos*, Az írói eredetiségről. (Koszorú. 5. sz.)

12. *Baráth Ferencz*, Aesthetika. Bevezetésül a verstanal. 2-ik jav. és bőv. kiadás. 18 ábrával, Budapest, 1886. Franklin t. (8-r. XIII, 392 l.) 2 frt. 40 kr. — Némely kifogások mellett általában kedvezően ism. *Kardos Alb.* (Phil. Közl. 659—661. l.)

13. *Dr. Berényi Pál*, A népszinműről. (Főv. Lapok, 49. sz.)

14. *Bodnár Zsigm.*, A tragikum két magyarázójáról. (M. Salon, IV. 500—510. l.)

15. *Bodnár Zsigmond*, A szabadság és tekintély eszméje az irodalomban és életben. (Koszorú. 5. 6. sz.)

16. *Bojdánné Br. Bánffy Klára*, A magyarosról regényben és varrásban. (Nemzet, 68. sz.)

17. *Csernátoni Gyula*, A refrain és alkalmazása a magyar költészetben. (Az erdélyi muz.-egylet kiadványai. III. k. 159—200. l.)

18. *Dengi János*, Magyar Verstan. Budapest, 1884. — Ismertette Négyesy László. (Tanáregyl. Közl. XIX. 555—559. l.) Dengi válasza (u. o. 612—617. l.). A bíráló tanulságos cikkében kifogásolja, hogy e verstan nem rhythmikai alapon nyugszik, de egyebütt is sok tévedésre s hiányra vall; dilettáns munkának nevezi, mely csak jóhiszemű reparálás, nem reform, s hogy egy igazi rhythmikai alapon nyugvó újításnak inkább útját vágja, mint egyengeti. A szerző e kifogásokat megczáfolni igyekszik, főleg azzal védekezve, hogy műve középiskolák számára írt tankönyv, mely a tanterv keretén belül akar maradni s a tanulók értelmi színvonalához alkalmazkodik.

19. *Garay Alajos*, Az egyházi költészet. (Magyar Katholikus. 1. 2. sz.)

20. *Gregorovius*, A renaissance-színház korából. («Borgia Lucrezia-jából») Ford. Feleki József. (Főv. Lap. 264. sz.)

21. *Greguss Ágost*, A balladáról és egyéb tanulmányok. Kiadja a Kisfaludy-társaság. Budapest, Akademia, 1886. (8-r. 576 l.) 2 frt 50 kr. A kiadó, a társaság megbízásából, Heinrich Gusztáv. Ism. Magy. Salon. V. 220 l. és d. (Bud. Szemle. 46. köt. 324—326. l.) A balladáról szóló munkát, valamint többi cikkei is sokban javított, sajtókész alakban hagyta hátra Greguss. E kötet cikkei a jeles írónak legjobb dolgozatai közé tartoznak.

22. *Greguss Ágost*, A balladáról. A Kisfaludy-társaság által 1864-ben jutalmazott pályamű. 3-ik jav. s bőv. kiadás. (Olcó Könyvtár. 213. sz.) Budapest, 1886, Franklin t. (16-r. 191 l.) 40 kr. — Különnyomat az előbbi kötetből.

23. *Günther G.*, Grundzüge der tragischen Kunst. Leipz. Berl. 1885. — Általában igen kedvezően ism., illetőleg kivonatolja Pecz Vilm. (Phil. Közl. 98—109. l.)

24. *Haraszi Gyula*, A naturalista regényről. Budapest, Akademia, 1886. (8 r. XVII, 410 l.) 2 frt 50 kr.

25. *Hegedűs István*, Polemia a tragikum kérdése felett. (Az erdélyi muz.-egyl. kiadv. III. köt. 1—19 l.)

26. *Hölke Lajos*, Valami a szónoklatról. (Föv. Lapok. 12. sz.)

27. *Imre Sándor*, Népköltés, népdal. (Gondolattörödékek.) (Erdélyi muz.-egyl. kiadványai. II. k. 267—316. l.)

28. *Karlovszky M. Ida*, Az öltözködés költészetéről. (M. Salon. V. 126—128. l.)

29. A kritikáról. (Koszorú. 13. sz.)

30. *Kulcsár Endre*, A magyar vers fejlődése 1772-ig. (Csurgói ref. főgymn. ért.)

31. *Lessing G. Efr.*, Szabad-e vígjátékírónak a jellemeket túlozni? Ford. König Béla. (Maros-Torda. 24. sz.)

32. *Lévay Mih.*, A reminiscenciák költészete. (Szépirodalmi kert. 13. 14. sz.)

33. *Martin Péter*, A szépség fogalma. (Bölcséleti folyóirat. 221—245. l.)

34. *Molnár Albert*, A tragikumról. (Marosvidék. 20—25. sz.)

35. *Négyesy László*, Magyar verstan középiskolai segédkönyvül s magánhasználatra. Budapest, 1886, Franklin t. (8-r. 112 l.) 70 kr. — Helyes alapon és sok önállósággal irt, főleg összehasonlító fejezeteiben is igen tanulságos könyv. Középiskolai segédkönyvül ajánlatott.

36. *Nyári Sándor*, A késő-renaissanceról. (M. Salon. V. 436—439.)

37. Pailleron a színműírásról. (Nemzet. 40. sz.)

38. *Palágyi Menyhért*, A szép és fenség fogalma Kantnál. (Koszorú. 3. sz.)

39. *Palágyi Menyhért*, Fichte széptana. (Koszorú. 6—8. sz.)

40. *Palágyi Menyhért*, Rákosi Jenő a tragikumról. (Koszorú. 1. sz.)

41. *Rákosi Jenő*, A tragikum. Budapest, 1886, Révai testv. (8-r. 202 l.) 1 frt 50 kr. — Bir. *Beöthy Zs.* „A tragikum új elmélete.” (Budap. Szemle. 45. köt. 409—431. l.)

42. *Reviczky Gyula*, Anyag és forma. (Koszorú. 9. 10. sz.)

43. *Scossa Dezső*, A költészet botanikája. (Föv. Lap. 359. sz.)

44. *Sziklay János*, Naturalizmus. (Föv. Lapok. 16. sz.)

45. *G. L.*, A modern és a görög szerelem (Taine: „Philosophie de l'art en Grèce” művéből). (Arad és Vidéke, 210. sz.)

46. *Taine H. A.*, Az olasz művészet bölcsellete. Francziából ford. Kádár Béla. (Olcso Könyvtár. 202.) Budapest, Franklin t. (16-r. 112 l.) 20 kr.

47. *Ujlaki Béla*, Az Illusio (Debreczeni Ellenőr 95. 96. sz.)

48. *Veér Ferencz*, A renaissance a művelődés történetében, különösen a magyar irodalomban. (Készeg és Vidéke. 50. sz.)

49. *Végh Endre*, Észrevételek. (A »gyakorlati lyrika 1884.« cz. munkáját illető bírálatokra.) (Közoktatás. 15—19. sz.)

2. Képzőművészetek.

50. *Barabás Miklós*, Irta Szana Tamás. (M. Salon. V. 338—343. l.)

51. *Barabás Miklós*, L. a 875. sz. a.

52. *Benczur Gyula*, Irta Szana T. (M. Salon. IV. 630—637. l.)

53. *Benczur és tanítványai*. Thewrewk Istvántól. (Főv. Lap. 305. sz.)

54. *Bode W.*, Bilderlese aus kleineren Gemälde-Sammlungen in Deutschland u. Österreich. Ism. Műv. Ipar. 118. l.

55. Canon képei. (*S. A.*) (Főv. Lap. 35. sz.)

56. *Cellini* a művészetről. *Ny. J.* (Nemzet. 299. sz.)

57. *Cellini*, A »Perseus« öntése — saját leírása után. *Ny. J.* (Egyetértés. 293. sz.)

58. *Fekete József*, Művészi körúton. (M. Salon. IV. 359—367. l.)

59. Festők az új műtárlaton. (Főv. Lap. 334. sz.)

60. *Feszty Árpád*, írta Szana Tamás. (M. Salon. V. 600—610. l.)

61. *Findura Imre*, A magyar képzőművészet. (Budapesti Hirlap. 310. sz.)

62. *Gurlitt C.*, Das Barock- u. Rococoornament Deutschlands. Ism. *Uhl S.* (Műv. Ipar. 124—127. l.)

63. *Huszár Adolf*. (Athenæum naptára 67—69. l.)

64. Izsó Miklós siremléke. (Főv. Lap. 302. sz.)

65. *Jankó János*, Irta Szana Tamás. (M. Salon. V. 245—252. l.)

66. *Kaposvári*, Egyházművészet a vidéken. (Nemzet. 321. sz.)

67. *Karlovszki Berczi*, Szana Tamástól. (Ország-Világ. 12. sz.)

68. *Képcsarnok* (Magyar történelmi-). (Egyetértés. 18. sz.)

69. A képzőművészeti társulat alapítása. (A jubileum alkalmából.) (Főv. Lap. 310. sz.)

70. Kolozsvári szobrászok a 14-ik évszázban. (Ellenzék, 284. sz.)

71. *Kunst* —. Die Mission der ungarischen Kunst. *S. S.* (Budapester Journal. 4. sz.)

72. *Lessing Jul.*, Was ist ein altes Kunstwerk werth? Ism. *B. S.* (Műv. Ipar. 396—398. l.)

73. *Lotz Károly*, Irta Szana Tamás. (M. Salon. V. 159—167. l.) — Athenæum napt. 60—62. l.

74. *Dr. Márki Sándor*, Középkori freskók megyénkben. (Aradi Közlöny. 1886. 38-ik sz.)

75. *Mayeux H.*, La composition décorative. Ism. *R. J.* (Műv. Ipar. 268—269. l.)

76. *Michel Angelo* életéből. Műtörténeti tanulmány. Nyári Sándor. (Zalai Közlöny. 33—36. sz.)

77. A műcsarnok kiállítása. (Egyetértés. 272. 273. sz.) — A műcsarnokban. (Egyetértés 321. 329. sz.)

78. *Munkácsy Mihályról*. Irta Ifj. Ábrányi Kornél. (M. Salon. IV. 387—391. l.)

79. *Munkácsyról*. — Zsilinszky Mihály felolvasásából. (Nemzet. 83. sz. — Egyetértés. 83. sz. — M. Salon. V. 258—265. sz.)

80. Munkácsy «Mozart»-ja. *Keszler Józseftől*. (Ország-Világ. 18. sz. — Nemzet. 120. sz.)

81. *Munkácsy Mihály* Mozart végpercei. Pasteiner Gyulától. (Budapesti Szemle. 46. köt. 466—473. l.)

82. *Munkácsy*, Mozárt végpercei. Szendrei Jánostól. (Pesti Napló. 115. sz.)

83. «Mozart végpercei.» Munkácsy Mihály képe, (V) (Föv. Lap. 115. sz.) — (Egyetértés, 115. sz.) — (— ö.) (Bud. Hirl. 115. sz.)

84. *Müntz E.*, La renaissance en Italie. Ism. O. F. (Műv. Ipar. 227—230. l.)

85. (P.) Az őszi műtárlat. (Egy kis körültekintés.) (Föv. Lap. 272. 315. 321. 327. sz.)

86. *Nyári Sándor*, Befestett szobrok tárlata Berlinben. (Műv. Ipar. 103—109. l.)

87. *Pasteiner Gyula*, A nemzeti elem a régi hazai művészetben. (Műv. Ipar. 317—324. l.)

88. *Pasteiner Jul.*, Die Madonna Báthory im National-Museum. (Ung. Revue, 173—177. l.) — Az Arch. Értesítőből fordítva, a rajzzal együtt.

89. *Piloty Károly*. (Ország-Világ. 34. sz.)

90. *Prém József*, Magyar műtermek. (M. Salon. V. k. 58—64. l.)

91. *Pulszky Kár.*, Iparművészet és stíl. (Műv. Ipar. 193—199. l.)

92. *Szana Tamás*, Magyar művészek. 1—5 füz. Ism. (Pesti Napló. 207. sz.) — Sz. M. (Művészi Ipar. 303—305. l.)

93. *Szana Tamás*, A műcsarnok jubiléris kiállítása. (Nemzet. 320. 325. 331. sz.)

94. *P. Szathmáry Károly*, Volt-e s lehet-e magyar styl? (Nemzet. 72. sz.)

95. *Szendrei János*, Dürer Albert származása és művészete. 2 ábrával. (Rég. és embertani társ. évkönyve. 179—189. l.) Különnyomatban is megjelent. — Ism. Szana T. (Nemzet. 166. sz.) — Henszlmann I. (Művészi Ipar. 394—396. l.) — Ellenzék 156. sz.

96. *Szendrei János*, A képzőművészeti társulat jubileuma. (Pesti Napló. 310. sz.)

97. *Szendrei János*, A műcsarnokból. (Őszi kiállítás.) (Pesti Napló. 272. 312. sz.)

98. *Tschudi A.-Pulszky K.*, Die Landes-Gemälde-Gallerie in Budapest. Ism. P. Gy. (Műv. Ipar. 346—348. l.)

99. *Vachon M.*, Rapports . . . sur les Musées et les Écoles d'art industriel . . . en Allemagne, Autriche Hongrie, etc. Ism. Radisics J. (Műv. Ipar. 116—118. l.)

100. *Vacquerie Auguste*, A művészet. Aphorismák. (M. Salon. IV. 354. l.)

101. *Vágó Pál* és szent képe. Irta Gallovich J. (Szépirodalmi kert. 44. sz. és Pesti Napló. 269. r. sz.)

102. *Vastagh György*. Irta Szana Tamás. (Magyar Salon. V. köt. 50—57 l.)
103. *Vereschagin Vazul*, A művészet haladásáról. (M. Salon. IV. 521—531. l.)
104. Verescsagin fölolvása. (Főv. Lapok. 26. sz.)
105. *Verescsagin*, irta Both Menyhért. (Pesti Hirlap. 24. sz.) — U. a. Verescsagin Krisztus-képei. (u. o. 27. sz.) — U. a. Verescsagin a műcsarnokban. (u. o. 30. sz.)
106. *Verescsagin*. Irta Fényes Soma (Koszorú. 11. sz.) — Keszler J. (Nemzet. 31. sz.) — Dr. Szendrei J. (P. Napló. 30. sz.) — Wohl Steph. (Egyetértés. 24. sz.)
107. *Verescsagin*. (E.) (Budapesti Hirlap. 24. sz.) — (Egyetértés. 17. és 30. sz.) — (S. J.) (Főv. Lapok. 25. sz.) — Szana T. (M. Salon. IV. 514—519. l.) — (Borsodmegyei Lapok. 18. 19. sz.)
108. Die vervielfältigende Kunst der Gegenwart. Ism. B. G. (Műv. Ipar. 121. l.)
109. *Weirelgürtner Ede* (festő). (Wurzbach. 54. köt. 210. l.)

3. Zene.

110. *Ábrányi Emil*, A säckingeni trombitás. Szövegismertetés. (Egyetértés. 307. sz.)
111. *Id. Ábrányi Kornél*, Általános zenetörténet. Budapest, «Harmonia», 1886.
112. *Id. Ábrányi Kornél*, Szerb zenelap Magyarországon. (Zenelap. 10. sz.)
113. *Id. Ábrányi K.*, A zenészeti ipar történelmi s fejlődési áttekintése. (u. o. 14. 15. sz.)
114. *Id. Ábrányi K.*, Egy elfeledt magyar zeneköltő (Mosonyi Mihály.) (u. o. 15. sz.)
115. *Id. Ábrányi Kornél*, A Zene. (Visszapillantás a lefolyt évre.) (M. Salon. IV. 546—548. l.)
116. *Id. Ábrányi Kornél*, A zenéről. (M. Salon. V. 655—657 l.)
117. *Ámoll*, Az egyház zenéje. (Eger. 21. 22. sz.)
118. *Anyster József*, Az orgona története, lényege és szerkezete. Pécs. 1886. Ism. (Zenelap. 23. sz.)
119. *Antolik Károly*, Operánk jelene és jövője. (Pesti Hirlap. 180. sz.)
120. *Bánfi Sándor*, Zene-elmélet és az összhangzattan elemei. (Ism. Zenelap. 2. sz.)
121. *Bartalus Istv.*, Magyar zeneköltők kiállítási albuma. Elismérlőleg ism. Zenelap 3. sz. A munka 24 magyar születésű zeneirónak különféle irányú s formájú művét tartalmazza.
122. *Bertha Sándor*, A zenei magyar iskola. (Zenelap. 25. sz.)
123. *Bertha Sándor*, A hang és az ének. (Faure könyve.) (Budapesti Hirlap. 306. sz.)
124. *Bognár Vilma*, irta Gyarmathy Zsigáné. (Athenæum naptára. 41—43. l.)
125. *Bunye Rudolf*, A säckingeni trombitás. Dalmű 3 felv. előjártékkal. Scheffel költői elbeszélése nyomán. Ford. Ábrányi Emil. Zenéjét írta Nessler Viktor. Lipcse, é. n. (1886.) (8-r. 84 l.) 25 kr.
126. *Erkel Ferenczről*, Ábrányi Emil. (Zenelap. 1. sz.)

127. *Erkel Ferencz*. Irta Id. Ábrányi Kornél. (Magyar Salon. V. 16—21. l.)
128. (y.) *Erkel* «Bánk bán»-járól. (Főv. Lap. 103. sz.)
129. *Gassi Ferencz* (Athenæum napt. 55—57. l.)
130. *Gluck Kristóf*. (Zenelap. 13. sz.)
131. *Goldmark V.*, *Merlin*. Opera. — (H.) (Bpesti Hirlap. 320. sz.)
- *Kapossi Béla*. (Főv. Lap. 325. sz.)
132. *Gounodról*. Egy emlék a Figaro után. (Budap. Hirl. 1. sz.)
133. *Hagbarth és Signe*, Opera 3 felv. Szövegét írta Stern A., ford. Váradi A., zenéjét szerzette Mihalovich Ödön. (Első előadás jan. 17.)
134. (b.) «Hagbarth és Signe» első előadása. Jan. 17. (Főv. Lapok 18. sz.) — Nemzet. 9. 19. sz. — Hagbarth és Signe 3-dik előadásához. (Egyetértés. 30. sz.)
135. «Hagbarth és Signe» zenéje. Vavrincz Mór. (Főv. Lapok. 17. sz.)
- 135a. L. a 178. számot is.
136. *Hündel* «Messiás»-a. (Főv. Lap. 301. sz.)
137. A hang és zene hatása a szervezetre. O. A. (Egyetértés. 55. sz.)
138. *Heller István*. (Zenelap. 6. sz.)
139. *Hódinka Ágoston*, A zene hatásairól. (Főv. Lap. 360. sz.)
140. *Hulay Jenő*, írta Szokolay Kornél. (Ország-Világ. 17. sz.)
141. *Huber Károly*. (Zenelap. 3. sz.)
142. *Jeszenszky Károly*. Cithara sanctorum. (Énekügyi jegyzetek.) (Prot. egyh. és isk. lap. 49. sz.)
143. *Kálmán Farkas*, Egy «szó». (Énektörténelmi excursio.) (Prot. egyh. és isk. lap. 13. sz.)
144. *Keglevich István gr.* az operaház válságáról. (Nemzet. 319. sz.)
145. *Kereszty István*, Saint-Saëns «Harmonie et mélodie» című könyvéről. (Zenelap. 9. sz.)
146. *Köhler Lajos*. (Zenelap. 11. sz.)
147. *Kőszeghy Géza*, Egy látogatás Haydnnál. (Színészek lapja. 3. sz.) — Tartalma: Iffland találkozása Haydnnal 1808-ban.
148. *Liszt*. (V.) (Főv. Lap. 212. sz.) — (Budapesti Hirl. 213. sz.) — (Ország-Világ. 32. sz.) — (Pesti Napló. 213. 237. sz.) — (Egyetértés. 212. sz.) — (Zenelap. 23. sz.) — (Alföld. 175. sz.) — Borostyáni Nándortól. (Pesti Hirl. 212. sz.) — (Vasárn. Ujs. 32. sz.) — (M. L.) A mester. (Főv. Lap. 108. sz.) — Liszt életéből. (Rhapsodia.) K. (Főv. Lap. 213. sz.) — Franz Liszt. (Bella I. L.) Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt. 3846—7. sz.) — Liszt Ferencz. (Jellemrajz a Köln. Zeitg.-ból.) (Pesti Napló. 220. sz.)
149. *Liszt Ferencz*, Chopin művészsza-lonja. (Budap. Hirl. 213. sz.)
150. Id. *Ábrányi Kornél*, Liszt Ferencz. (Pesti Napló. 69. sz.) — U. a. Emlékezés Liszt Ferenczre. (Nemzet. 294. 295. sz. és Magy. Salon. IV. 561—569. l.)
151. *Beaufort, Raphaël* Ledos de — The Abbé Liszt: The story of his Life. London, 1886. (8-r. IX, 309 l.) 7 Mk.
152. *Hanche R.*, Abbé Franz Liszt und die Kirchenmusik. (Lehrerbildungsanstalt zu Bozen. Progr. 1886.)
153. *Harrach József*, Liszt emlékének. (Pesti Napló. 305. sz.)

154. *Huszár Imre*, Hogyan ismerkedtem meg Liszttel. (Bud. Hirl. 228. sz.)
155. *Br. Podmaniczky Frigyes*, Liszt Ferencz negyvenhat év előtt. Naplójegyzeteiből. (Nemzet. 173.)
156. *Pulszky Ferencz*, Liszt Ferencz szabadkőművessége. (Pesti Hirl. 348. sz.)
157. *Székelly József*, Liszt Ferenczről. (Vasárn. Ujs. 32. sz.)
158. *Theurewk Árpád*, Liszt sirja hol legyen? (Haza és Külföld. II. évf. 12. sz. és Nemzet. 230. sz.)
159. *Wohl Janka*, Liszt Ferenczről. (Wohl Janka visszaemlékezése. a Revue Internationale-ból.) (Pesti Napló. 293. sz. és Nemzet. 284.) — L. F.-ről. Visszaemlékezések. U. a. (M. Salon. VI. k. 255—267. l.)
160. *Gr. Zichy Géza*, Liszt magyar voltáról. (Főv. Lap. 240. sz.) Emlékezés Liszt Ferenczre. (M. Salon. V. 562—563. l.)
161. Liszt Ferencz gyermekéveiből. (Debreczeni Ellenőr. 150. sz.)
162. *Szana T.*, Apró vonások Liszt Fer. életéből. (Nemzet. 213. sz.)
163. Liszt és Munkácsy. (Apróságok Liszt és Munkácsy életéből. (Ország Világ. 13. sz.)
164. Liszt Ferencz magyar szelleme. (M. Salon. V. 564—567. l.)
165. Liszt Ferencz Weimarban. (Pesti Napló. 232. sz.)
166. Liszt zenéje. (K.) (Főv. Lap. 214. sz.)
167. Séták egy könyvben. Liszt Ferencz legjobb barátnőjéről. (Koszorú. 11. sz.) — d'Agoult grófnőről. (Daniel Kern, Mes souvenirs.) — Liszt házassága. (Budap. Hirl. 214. sz.) — Liszt szerelmi története. (Liszt és d'Agoult grófné.) (Debrecz. Ellenőr. 151. sz.)
168. Liszt Ferencz életéből. (I. Liszt Magyarhonban. II. Liszt és Wagner Richárd.) (Pesti Hirl. 215. sz.)
169. Mozart életéből. (Pesti Napló. 331. sz.)
170. *Nikolics Sándor, dr.* Operánkról. (Budapesti Hirl. 188. sz.)
171. *Ódry Lehel.* (Athenæum napt. 53—55. l.)
172. Operaházi ügyek, x-y. (I. Terhes szerződések. Nemzeti opera. II. Az operaház jövő évi kilátásai. (Egyetértés. 327. sz.)
173. *Popper Dávid.* (A kir. zeneakadémia gordonka-tanára.) Szokolay Kornél. (Ország Világ. 42. sz.)
174. *Sárosi Ferencz*, Az Abencerage. Ism. (G.) (Főv. Lap. 361. sz.)
175. *Schütz Miksa*, A magyar dalmű. (1884—1886.) (Erkel Ferencz István Királya. — Mihalovich Ödön Hagbarth és Signe-je.) (Budapesti Szemle. 48. köt. 303—313. l.)
176. *Spohr* hegedűművész ifjú korából. (Zenelap. 31. sz.)
177. *Sztojanovits Jenő*, Zene. (A közönség és a kamara-zeneestélyek. A Heckmann- és a Krancsevics-társulat.) (Egyetértés. 92. sz.)
178. *Sztojanovits Jenő*, Hagbarth és Signe. (Egyetértés. 18. sz.) — U. a. Hagbarth és Signe zenéje. (u. o. 19. sz.)
179. *Sztojanovits Jenő*, A säckingeni trombitás. (Egyetértés. 308. sz.)
180. *Trausch C. J.*, Kronstädter evangelisches Choralbuch. (Hermannstädter Zeitung. 235. 236. sz.)
181. *Vajda Viktor*, A jelenlegi olasz zenéről. (Zenelap. 5. sz.)
182. *Vajda Viktor*, A magyar dalárdák története. (Zenelap. 23. 24. sz.)
183. Az «Aida» zeneköltőjéről. (T.) (Főv. Lap. 249. sz.)

184. *Volkman Róbert.* (E.) (Budapesti Hirlap. 97. sz.)
 185. *Weber K. M. Kereszty István,* A «bűvös vadász» szerzőjéről. (Pesti Napló. 349. sz.)
 186. *Bella J. L., Weber K. M. Freih. v.* (Das 100. Geburtsfest des Tondichters —) (Siebenbürg.-Deutsches Tageblatt. 3959. sz.)
 187. A zene Olaszországban. (Zenelap. 15. 17. 18. sz.)
 188. *Zeneirodalom,* A magyar —. (Zenelap. 25. sz.)
 189. *K. Zenészek és zeneírók.* (Vasárn. Ujs. 21. sz.)
 190. Nevezetes *zeneszerzők* munkáikban. (Vasárn. Ujs. 37. sz.)

4. Színészet.

191. *Albert Gyula,* Az új színház. (Szegedi Híradó. 223. sz.)
 192. *Balogh Gyula,* Színpad és cenzúra 1860-ban. (Pesti Napló. 218. sz.)
 193. *Bárkány Mária.* (N. S.) (Egyetértés. 12. sz.)
 194. *Bártfay Antal,* Reformjavaslat a magyar vidéki színészet rendezéséhez. (Színészek Lapja. 27. 28. 30. 31. 32—38. sz.)
 195. Bécsi színházak és színműírók. (Ellenzék. 176. sz.)
 196. A székely *Bethlehemesek.* (Karácsonyi népszokás.) (H. L.) (Főv. Lap. 355. sz.)
 197. *Blaháné* a népszínműben. (Képekkel.) Lidércz-naptár. — (Ellenzék. 139. sz.) — Gerő Kár. (Ország-Világ. 7. sz.)
 198. *Egervári P. Ödön,* A magyar színészet 1848/49-ben. (Világ-Krónika. 187. 199. 214. l.)
 199. *Endrődi Sándor,* A színpad. (1790—1794.) (Nemzet. 163. sz.)
 200. *Fekely Miklós,* Thalia (Emléklap a Szigligeti ünnepély alkalmából.) (Aradi Közlöny 1886. 232. sz.)
 201. *Gopcsa László.* A kolozsvári nemzeti színház vagyonmérlege 1823-ban. (Magy. Polgár. 185. sz.)
 202. G—s. Visszapillantás a lefolyt színi évadra. (Aradi Közlöny 1886. 128. és 130-ik sz.)
 203. *Grünfeld Armin.* Népszínműirodalom. (Aradi Közl. 87. 113. sz.)
 204. *Jászay Mari.* (Athenæum napt. 43—46. l.)
 205. *Jókainé Laborfalvi Róza.* (Magyar hölgyek életrajzai. 8. füz.) — (Világkrónika. 380. l.) — Törs Kálmán. (Egyetértés 322. sz.) — (Színészek Lapja. 48. sz.) — (V.) (Főv. Lap. 322. sz.) — (Nemzet. 321. sz.) Keszler J. (u. o. 322. sz.) — (Alföld. 268. sz.) — (Délmagyarorsz. Lap. 268. sz.) — Fekete Adolf. (Zombor és vidéke. 105. sz.) — (M. Salon. VI. k. 237—238. l.) — (Pesti Napló. 321. és 322. r. sz.) — (Budap. Hirl. 323. sz.) — (Szegedi Híradó. 269. sz.) — (Debreczeni Ellenőr 230. sz.)
 206. Jókainé szülőháza. (Borsodmegyei Lapok. 96. 98. sz.)
 207. *Ulbach Jókainéről.* A Revue politique et littéraire után. (Nemzet 342. sz. és Debreczeni Ellenőr. 245. sz.)
 208. (K.) Az utolsó. (Lendvainé.) (Főv. Lap. 323. sz.)
 209. *Dr. K. J., Krecsányi és a «Nagyvárad».* (Szabadság. 143. sz.)
 210. *Karcsay Vilmos,* Szákffy József. (A legrégibb magyar színész.) (Ország-Világ. 25. sz.) — (Debreczeni Ellenőr. 102. 109—113. sz.)
 211. *Kerekyártó Elek,* Színművészet és megyénk. (Borsod. 50. 51. sz.)

212. *Keszler József*, A pozsonyi színház ügye. (Nemzet. 229. sz.)
213. *Kissné Hegyesi Mari*. B—y. (Ország-Világ. 13. sz.)
214. *E. Kovács Gyula*. (Athenæum. napt. 50—53. l.) — *E. Kovács Gy.* mint III. Richard. (Ellenzék. 2. sz.)
215. *P. Márkus Emilia* művészi egyénisége. (Borsodmegyei Lapok. 22. sz.)
216. *Miskolczi Henrik*, Az amerikai színházokról. (Színészek Lapja. 45. sz.)
217. *Molnár György*, Színügyünk és «nyelvében él a nemzet». (Szabadság 63—69. sz.)
218. —i—n, A nemzeti színház elmúlt évadjáról. (Budapesti Hirl. 170. sz.)
219. *Ötvös Adolf*, A legnagyobb német színész. (Sonnenenthal Adolf.) (Ország-Világ. 1. sz.)
220. *Porzolt Kálmán*, A budai színházak. (Nemzet. 204. sz.)
221. A pozsonyi színház megnyitása. Szept. 22-én. — Pozsony és színháza. (Nemzet. 253. sz.)
222. L. a. 228. sz. is.
223. *Rakodczay Pál*, Kántorné. 1798—1853. (Koszorú. 8. sz. Pesti Hirlap. 46. sz.)
224. *Rakodczay Pál*, Sz. Prielle Cornelia. (Szinpadi tanulmány). (Magy. Salon. V. 473—479. l. és Magy. Polgár. 175. 176. sz.)
225. *Reich Irma*. (Athenæum napt. 46—48. l.)
226. *Réthy Dezső*, Szeged és új színháza. (Alföld. 227. sz.)
227. *Révai Lajos*, A magyar színházi jog mai érvényében. (Színházi Lap. 31. 32—35. 38—40. 42—46. 49. 52. sz.)
228. *Samarjay Károly*, A pozsonyi régi és új színház. Töredékek Pozsony multja és jelenéből. 2 képpel. — Das alte und neue Theater in Pressburg. Fragmente aus der Vergangenheit und Gegenwart Pressburg's. Mit 2 Ansichten. Pozsony, 1886, Stampfel. (8-r. 54 l.) 40 kr. — A pozsonyi színház történetének sovány vázlata, melynek csak alkalmoszerű bece van. Tudományos szempontból értéktelen.
229. Spectator, Új irány a népszínházban. (Koszorú. 6. sz.)
230. *M.*, Színház. (Irodalom. Mutatv. sz.)
231. Színházi levelek. Rodrigo. II. IV. V. VI. (Szabadság. 147. 164. 166. 178. sz.)
232. Színházi levelek. (Nemzet. 76. sz.)
233. *Szinlap*, Debreczen, 1826. aug. 19-ről. (Egyetértés. 244. sz.)
234. 53 éves magyar színlap (Miskolczi —) (Borsodmegyei Lapok. és Nemzet. 205. esti kiad.)
235. (*K.*) A magyar színmű első gyökérszámai. (Sziládi Áron tanulmánya után). (Főv. Lap. 171. sz.) — Kivonat a M. Költők Tára V. kötetének azon részéből, mely Sztárai Mihályról szól. Sokkal önállóbb és tanulságosabb e kötet ismertetése Heinrich Gusztávtól. L. az 515. számot.
236. *Szokolay Kornél*, Szentgyörgyi István. (1861—1886.) (Főv. Lap. 66. sz.) (Ország Világ. 12. sz.) (Ellenzék 49—51. sz.)
237. *Szűcs Sámuel*, Miskolczi színlapok a régebbi időkből. (Borsodm. Lapok. 59. 60. sz.)
238. Színművészetünk és a katonazenekarok. (Színészek Lapja. 38. sz.)

239. *Tábori Róbert*, A mai német színpad. (Színészek Lapja. 3. sz.)
 240. *Takács Ádám*, A magyar színészet aranykorának művészeiről. (Színészek Lapja. 1. 4. 5. 7. 8. 9. sz.)
 241. *Takács Ádám*, A színpadi rendezésről vidéken. (Színészek lapja, 22. sz.)
 242. *Takács Ádám*, A színésztársulatok szervezéséről. (Színészek lapja. 23. sz.)
 243. *Váli Béla*, A magyar színészet története. Ism. Pesti Hirlap. (355. sz.) — (Borsodmegyei Lap. 102. 104. sz.) — Délmagyarországi Lapok. 290. sz.) — (Torontál. 52. sz.) — Sok tekintetben új és értékes, de nagyjában földolgozatlan anyag, nem egy furcsa felfogással és ítélettel.
 244. *Váli Béla*, Kapunyitáskor. (Nemzeti színházról.) (Remény 2. sz.)
 245. *Váli Béla*, Az olasz színházokról. (Nemzet. 176. sz. és Színészek Lapja. 27. sz.)
 246. *Váli Béla*, Magyar színészeti múzeum. (Magyar Salon. V. 33—38. l.)
 247. *Vidor Pál*. (Athenæum napt. 58—60. l.)
 248. *Vizváry Gyula*, Mikor drámai színész voltam. Töredék egy komikus életéből. (Debreczeni Ellenőr. 38. sz.)
 249. *Vizvári Gyuláról*, ifj. Ábrányi Kornél. (Debrecz. Ellenőr. 39. sz.)
 250. *Weiss Ignác*. (Komikus és népekedves.) (Wurzbach. 54. köt. 107 l.)

III. Philologiai pædagogia.

1. Általános irányú czikkek.

251. *B. J.*, Az anyanyelv tanításáról. («Educational Times» után.) (Tanáregyl. Közl. XIX. 187—188. l.)
 252. *Bartók István*, Az olvasás módszeres kezeléséről az ipariskolában. (Jászberényi iparisk. ért.)
 253. *Bartos Fülöp*, Hogyan kell idegen nyelveket tanítani. (Megjegyzések Bréal felolvasására.) (M. Tanügy. 304—311. l.)
 254. *Beczner Frigyes*, A magyar nyelv tanításának célja és fontossága. (Tiszántúli ref. középisk. tanáregyl. évk. VIII. köt. 149—203. l.)
 255. *Bréal M.*, Hogyan kell idegen nyelveket tanulni. — A Sorbonneban tartott felolvasása. Ford. dr. Balassa József. (M. Tanügy. 85—104. l.)
 256. *Felnéri Lajos*, Az élőnyelvek tanítása. (A tiszántúli ref. középisk. tanáregyl. évkönyve. VIII. évf. 74—90. l.) és (Az erdélyi muz.-egyl. kiad. III. köt. 248—264. l.)
 257. *Grézló Jenő*, Az olvasókönyvek használásának módja. (Zalai Tanügy. 33. 34. sz.)
 258. *Horvát Rezső*, Az idegen nyelvek tanításának hatásáról az anyanyelvre. (Sümeghi reálisk. ért. 1885/6 10. l.)
 259. *Kondor József*, A modern nyelvek a gymnasiumban. (Iskolai Szemle 12. 13. sz.)
 260. *Könnye József*, Az olvasókönyvek használásának módja. (Zalai Tanügy 24. sz.)

261. *Lakatos Sámuel*, A nyelvtanítás és nyelvtanulás a gymnasiumban. (Marosvásárhelyi ref. coll. ért.) 40 l.
262. *Legouré Ernő*, Az olvasás művészete. Szerző engedélyével ford. Feleki József. Budapest, 1886, Franklin t. (8-r. 180 l.) 1 frt. — Ism. (Nemz. Nőnevelés. 328—331. l.) Szana Tamás. (Nemzet. 246. sz.).
263. *Nikolics Ignác*, A terminologia kérdéséhez. (Közzoktatás. 14. 15. sz.)
264. *Nitschinger Pál*, Tan- vagy olvasókönyvet használjunk-e a reális tárgyak oktatásánál a népiskolában? (Ev. egyház és iskola. 28. sz.)
265. *Obermayer György*, Néhány szó az olvasmányok kezeléséről. (Esztergomi realtan. ért. 1885/6.) 14. l.
266. Olvasás és olvasmány. *K. B. J.*, (Nők naptára.)
267. *Schiffer József*, Nyelvek tanulásáról. (Győri Közl. 79. 80. sz.)
268. *Ujfalussy Sándor*, Mit és hogyan olvassunk? (Pædag. Szemle. 37—39. l.)
269. *Vécsei Benedek*, Mit kell a tanuló ifjunak magánóráiban olvasnia és hogyan? (Kis-szebeni gymmn. ért. 1886.) 10 l.
270. *Volf György*, A középiskolai műszótárról. (Tanáregyl. Közl. XIX. évf. 124—129. l.)

2. Magyar nyelv.

271. *Beczner Frigyes*, A magyar nyelv tanításának története. (Vázlat.) (Debreczeni főreálisk. ért. 1886. 21 l.)
272. *Dávid István*, Iskolai könyveink bírálatáról. (Közzoktatás. 23. sz.)
273. *Dengi János*, Érettségi dolgozat a magyar nyelvből. (Tanáregyl. Közl. XIX. évf. 82—93. l.)
274. *Dezső Lajos*, A népiskolai olvasókönyvek kérdése. (Nemz. Nőnevelés. 257—268; 314—319. l.)
275. *Dortsák Gyula*, Bevezetés Arany «Toldi»-jához. Magyar nyelvű első óra a IV. osztályban. (Közzoktatás. 41. sz.)
276. *Ember János*, A felnőttek oktatása magyar beszédre. (Magy. Pædag. Szemle. 142—145. l.)
277. *Fötrös K. Lajos*, Olvasókönyveinkről. (Magy. Pædag. Szemle. 41—44. l.)
278. *Erdődi János*, A népiskolai nyelvtanítás módjának vázlata. Budapest, 1886, Lauffer. (3-r. 80 l.) 50 kr.
279. *Kavulyák György*, A nem magyar ajkú felnőttek oktatása a magyar beszéd elsajátítása érdekében. (Iskolai Szemle. Csupogó. 5. 6. sz.)
280. *Mikus János*, A magyar nyelv tanításáról nemmagyar-tan nyelvű iskolákban. (Magy. Pæd. Szemle. 242—244. l.)
281. *Pintér Kálmán*, A magyar irodalomtörténet tanítása a gymnasiumban. (Tanáregyl. Közl. XIX. 542—546. l.) Helyesen kimutatja, hogy a tantervben és utasításokban előírt anyag a VIII. osztályban el nem végezhető, s indítványozza, hasson a tanáregylet oda, hogy a magy. irodalomtörténet rendszeres tárgyalása a gymnasiumban és (most a reálisiskolában) a 7. és 8. osztályra terjesztessék ki.
282. *Riedl Frigyes*, A magyar irodalomtörténet tanításának anyaga a VII. és VIII. osztályban. (Phil. Közl. 828—835. l.) — A feldolgozandó anyagnak áttekintő csoportosítása, melyhez azonban a középiskolában rendelkezésre álló csekély idő szempontjából szó fér.

283. *Szana T.*, A nép olvasmánya. (Nemzet. 270. sz.)

284. *Gymnasiumi tankönyveink* a magyar nyelv és irodalom köréből. (Iskolai Szemle. Csurgó. 4. sz.)

3. *A classikus nyelvek.*

285. *Bigot Charles*, A latin nyelv kérdése. (Felelet Raoul Frarynak.) Ford. Dr. Gyomlay Gyula. (M. Tanügy. 18—45. l.)

286. *Bodnár Zsigmond*, A latin és görög nyelv középiskoláinkban. (Nemzet. 117. 118. sz.) — L. a 300. sz.

287. *Bokor József*, A klasszikusok kérdése. (Egyetértés. 176. sz.) (M. Tanügy. 224—234. l.)

288. *Brassai Sámuel*, Mégis a latin kérdés. (Nemzet. 140. 145. 147. 175. sz.)

289. *Danielovics Kálmán*, Hogyan tanítom én a latin nyelvtant az első és második osztályban? (Tanáregyl. Közl. XIX. 289—299. l.)

290. *Frary Rezső*, A latin nyelv kérdése. Francziából. Budapest, Franklin t. 1886. (8-r. VI. 220. l. 1 frt 50 kr.) — Ism. Dr. Csengeri J. (Nemzet. 98. sz.) — (V.) (Főv. Lap. 103. sz.) — Veress Ign. (Tanáregyl. Közl. XIX. 546—555. l.) — M. P. (M. Tanügy. 165—173. l.); A fordítók válasza. (U. o. 250—251. l.) M. P. «válasz»-a (U. o. 251—253. l.) — (Pesti Hirlap 119. sz.); Egyetértés 101. sz. — [Magyar Tanügy. 56—60. l.] — Bodnár Zs. (Magy. Salon. V. 220—221. l.) — Várady Károly (Szegedi Híradó 96—101. sz.) — L. a 307. sz. is.

291. *Füredi János*, Tanítsuk-e gymnasiumainkban a klasszikai nyelveket? (S.-A.-Ujhelyi kath. gym. ért. 1885. 6.) 16 l.

292. *Geréb József*, A classicusok és a modern társadalom. (Válasz. Beksics G. nak. (Nemzet, 113. sz.)

293. *Gergye Lénárt*, A klasszikusok kérdése a gymnasiumi nevelés-oktatásban. (Magyar Állam. 120—124. sz.)

294. A görög és latin nyelv kérdése. (A pædog. társ. üléséről jelentés). Nemzet. 108.

295. A görög és latin nyelv tanításáról a gimnáziumban. Έμφύς, (Közzoktatás 16—18. sz.); H—i. (Sárospataki Lapok. 41. 42. sz.)

296. A görög s a latin. (Budapesti Hirlap. 81. sz.)

297. *Gretsch Jozsef*, Mondattani alapon tanítsuk-e a német nyelvet? (Tanáregyl. Közl. XIX. 343—355. l.) — Igennel felel a fölvetett kérdésre és példákkal mutatja milyennek gondolja a helyes eljárást.

298. *Gyomlay Gyula*, A görög-latin tanításról a gymnasiumban. (Nemzet. 78. 79. sz.)

299. *Gyomlay Gyula*, «Grammatici certant». (Egyetértés. 94. sz.) Hofer Károly felelete. (U. o.)

300. *Gyomlay Gyula*, A latin és görög tanítás középiskoláinkban. (Válaszul Bodnár Zsigmond úr czikkére.) (M. Tanügy. 141—151. l.) — L. a. 286. sz.

301. *Hegedüs István*, Még egyszer a latin nyelv kérdéséhez. (Tanáregyl. Közl. XIX. 591—600. l.)

302. *Kessler, Carl*, Zum Unterrichte in der griechischen Sprache nach dem neuen Lehrplan. (Ségesvári ev. gym. ért.) 23. l.

303. *A klassikai nyelvek tanításáról* hazánkban. (Magyar Katholikus. 28. sz.)

304. *Köpesdi Sándor*, Magunkról magunknak. (A latin és görög classicusok német kiadásainak használatáról.) (Tanáregyl. Közl. XIX. 499—502. l.) — Kimutatja, hogy a legtöbb gymnasiumban külföldi kiadásokat használnak, mit méltán erőlesen helytelenít.

305. *Krausz Jakab*, A latin nyelv hódításai Magyarországon. (Haza és Külföld II. évf. 10. sz.)

306. *A latin nyelv*. Jelentések a pæd. társ. üléseiről. (Pesti Napló. 108. sz.; Nemzet. 108. sz.)

307. *V.*, A latin nyelv kérdése. (Budapesti Szemle. 46. köt. 427—439. l.) — Frary könyvéről a francia bírálatoknak (főleg a *Revue des deux mondes*-ének) ismertetése.

308. A latin nyelv a reáliskolában. (Egyetértés. 350. sz.)

309. *Lavisse Ernest*, A latin és görög nyelv kérdése. (Raoul Frary szerint és Charles Bigot után.) — után francziából: Dr. Geréb József. (M. Tanügy. 189—209. l.)

310. *Lévay Imre.*, Van-e szükség a latin és görög nyelvre a gymnasiumban? (Veszprémi kath. főgym. ért. 1885/86.) 15 l.

311. *Lutter Nándor*, A latin nyelv tanításához. (Közzoktatás 23. sz.)

312. *Lutter Nándor*, A latin nyelv kérdése gimnáziumainkban. (Közzoktatás. 32—35. sz.)

313. *M. Ernő*, Egy pár őszinte kérdés a középiskolai latin nyelv-tanítás érdekében. (Sárosp. Lapok. 17. sz.)

314. *Meczner Béla*, Szükséges-e iskoláinkban továbbra is a görög nyelv tanítása? (Sárospataki Lapok. 24. sz.)

315. *Molnár Viktor*, A classicus nyelvek tanítása a középiskolában. (Nemzet. 113. sz.)

316. *Schambach Gyula*, A latin nyelvi kezdő tanítás praxisából. — Mutatvány és észrevételek. — (Kaposvári főgym. ért. 1885/86.) 20 l. — Ismerteti Nikolics Ign. (Közzoktatás. 40. sz.)

317. *Szerelemhegyi Tivadar*, A latin nyelv kérdése. (Közzoktatás. 30—31. sz.)

318. *Télfi Iván*, A görög nevek írása. (Egyetértés. 108. sz.)

319. *Theureck Árpád*, A latin és görög nyelv. (Haza és Külföld. II. évfolyam. 8. sz.)

320. *Tomor Ferencz*, Visszapillantás a tanáregyesület f. é. közgyűlésére. II. (Közzoktatás. 30. sz.) — Megjegyzéseket tesz Várkonyi Endrének «Miért nem tudunk kellő sikert felmutatni az ó klasszikus irodalom tanításából» című előadására.

321. *Trefort* miniszter a klasszikus nyelvek tanításáról. (Prot. egyh. és isk. lap. 30. sz.)

322. *Vessiot*, Frary «Question du latin»-jéhez. (— felelete.) Fordította Dr. Gyomlay Gyula. (M. Tanügy. 111—122. l.)

323. *Zindl Béla*, Az ó-classicus tanulmányok értékesítése a gymnasiumban. (Selmeczbányai kath. gymn. ért. 1885/86.) 48. l.

324. *Zólyomi Simon*, Római classicusok a gymnasiumban, tekintettel a latin nyelv gyakorlati elsajátítására. Tibullus egyik elegiája. (Kis-kun-félegyházai kath. algymn.) 22 l.

4. Francia nyelv.

325. *Haraszti Gyula*, A francia classicusok tanításáról. (Nagyvárad reálisk. ért. 1884/85.) — Ism. Riedl Fr. (Phil Közl. 475. l.), ki

élénken s nagy szakismerettel írotnak mondja az értekezést, de nem osztózik H. azon főgondolatában, hogy Racine, Corneille s Molière helyett újabb írókat kellene a reáliskolában olvasztatni.

326. *Harasztí Gyula*, A francia nyelv tanítása reáliskoláinkban az 1884/85-iki tanévben. (Tanáregyl. Közl. XIX. évf. 228—236. l.) Helyreigazítás (u. o. 299. l.) — A francia nyelvtanítás nem történik híven a tantervhez, miért is a legtöbb esetben nem léphet úgy át a tanuló az egyik intézetből a másikba, hogy új tanuló társaival egyforma képzettséggel birjon.

327. *Szombathy Ignác*, A francia nyelvi olvasmányok kezeléséről. (Kecskeméti főreáltan. 1885/86. ért.) 11 l.

IV. Ugor nyelvek.

328. *Budenz József*, Egy kis viszhang Vámbéry Ármin úr válaszára, vagyis «A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet» cz. II. értekezésére. Budapest, 1886, Akadémia. (8-r. 35 l.) 20 kr.

329. *Budenz József*, Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. I. rész. Az ugor nyelvek szóképzése. II. Névszóképzés: A) Igétől névszótól (nomen verbale). (Nyelvtud. Közl. XX. köt. 251—306. l.)

330. *Csuvas. Munkácsi Bernát*, A föld-kisasszony násza. (Nemzet. 77—78.) — Csuvas és mordvin hagyományok.

331. *Észt. Jannsen Lidia*, Észt műdalok. Ford. Gyöngyösi János. (Föv. Lap. 348. sz.)

332. *Finn. Gyöngyösi István*, Dvina partján. (Finn népdal.) (Föv. Lap. 97. sz.)

333. *Gyöngyösi János*, A finn «Kanteletár»-ból. (Bánat s enyhülés. A kedves útja.) (Föv. Lap. 48. sz.)

334. Kanteletar, die Volkslyrik der Finnen. Übertragen v. Hermann Paul. Helsingfors. — Ism. Erdélyi Károly (Phil. Közl. 229. l.)

335. *Lapp. Dr. Halász Ignác*, Svéd-lapp szövegek. II. Jemtlandi lapp nyelv. — Fordítással. (Főlinge-, Undersaker- és Herjedal-lappmarki nyelvjárással.) (Nyelvtud. Közlem. XX. kötet, 73—146, 189—250. l.)

336. *Halász Ignác*, A svédországi lappok közt. (Székesfehérvári főreálisk. ért. 1884/85.) — Szerzőnek a Budapesti Szemlében megjelent cikke van kivonatolva közölve, mit a Philolog. Közl. 475. l. helytelenít.

337. *Mandsu. Budenz József*, A mandsu nyelv alaktana rövid vázlatban. (I.) (Nyelvtud. Közl. XX. köt. 307—319. l.)

338. *Mordvin. Steuer János*, Mord. meznék. (Nyelvtud. Közlem. XX. köt. 155—160. l.)

339. *Vogul. Vasverő R.. Vog K. -nü* rag, essivus értékkel. (Nyelvt. Közl. XX. köt. 320. l.)

V. Árja nyelvek (s cigány nyelv.)

340. *Amaru*, Leánydalok. Méry Károly. (Föv. Lap. 111. sz.) — Amaru Krisztus korabeli hindu költő.

341. *Fiók Károly*, Részlet a Sakuntalából. Kálidasza után, szanszkritből. (Budapesti Szemle. 47. köt. 283—308. l.)

342. *Herrmann Antal*, Erdélyi cigány népmesék. A dr. Wlisslocki Henrik gyűjtötte kiadatlan eredetiből ford. — (M. Salon. V. 370—375. l.)

343. *Meltzl H.*, Czigány nép-ballada. («Barna Bokics».) (Föv. Lap. 118. sz.)

344. *Nala és Damajanti*. Ford. Fiók Károly. Ism. Dr. Brassai Sámuelről. (Az erdélyi muz.-egyl. kiadv. III. k. 314—347. l.) — Ism. Némethy Géza. (Phil. Közl. 331—338. l.)

345. *Nala* 26. éneke. Ford. Michalek Manó. (Eger. 45. sz.)

346. *Nala*, a Mahá-Bhárata című szanszkrit költemény epizódja, Az eredeti után átdolgozta Michalek Manó. Eger, Szolcsányi, 1886. (8-r. XV. 232. l.) 1 frt 60 kr. — Ism. — *Bis in idem.* (Budap. Hirl. 329. sz.)

347. *Nasszer Eddin* dalaiból. — Fordította Kallisztosz. (Vasárn. Ujs. 15. sz.)

348. *Simay János*, Az örmény irodalom úttörői. (Polit. Szemle. 13. sz.)

349. (*S. J.*) Örmény kultúra. (Föv. Lap. 269. sz.)

350. *S. J.* Az örményekről. (Egyveleg.) (Föv. Lap. 293. sz.)

351. Egy cigány poéta. (Sztojka Ferencz.) (Vasárn. Ujs. 6. sz.)

352. *Sztojka Ferencz*, Ó császári és magyar királyi Fensége József főherczeg magyar és cigány nyelv gyök-szótára. Románé aláírá. Kalocsa, 1886. (4-r. X. 205 l.) 2 frt.

353. *Wlisslocki Heinr.*, Vier Zigeuner-Märchen der transsilvanischen Zigeuner. (Ung. Revue, 219—236. l.) — Szöveg, fordítás, szótár.

354. *Wlisslocki, Heinr.*, Märchen und Sagen der transsilvanischen Zigeuner. Gesammelt und aus unedirten Originaltexten übersetzt. Berl. 1886. Nicolai. (XVIII. 139 l.) 2 M. 40 Pf.

VI. Keleti nyelvek s irodalmak.

355. *Arab. Nagy László*, Ben-A-Hiba látománya. Arab rege. (Budapesti Szemle. 47. köt. 309—313. l.)

356. *Dicsőfi József*, Sulammith. Debreczen, 1886. (8-r. 36 l.) 25 krajczár.

357. *Ezeregy éjszaka*, Arab regék, Galland, Habicht, Vörösmarty és többek kiadásai után rendezte Nádor Gyula, Budapest. — Ism. Soly-mossy Sándor. (Föv. Lap. 15. sz.) — Nádor Gyula «Válasza». (u. o. 22. sz.)

358. *Goldziher I.*, Ueber Geberden- und Zeichensprache bei den Arabern. (Zeitschr. für Völkerpsychol. XVI. 369—386. l.)

359. *Goldziher Ign.*, Le sacrifice de la chevelure chez les Arabes. (Revue de l'histoire des religions. XIII. köt. 3. füz.)

360. *Goldziher Ign.* Ismerteti Kinship and marriage in early Arabia by Robertson-Smith. (Literaturblatt f. oriental. Philologie. Juliusi sz.)

361. *Goldziher Ign.*, Ismerteti Usórna b. Munkidh ed. Dezenbourg. (Oesterr. Monatsschrift f. d. Orient. Áprilisi sz.)

362. *Goldziher Imácz*, Abulvalid. (Magyar-Zsidó Szemle. 1—8. l.)

363. *Kámory Sámuel*, Az arab nyelvből. (Haza és Külföld. II. évfolyam 1. sz.)

364. *Kámory Sámuel*, A «Korán»-ból. 84., 88., 90., 100., 104., 52., 87., 92. szúra. (Haza és Külföld. II. évf. 2., 3., 4., 5. sz.)

365. Héber. *Abu Ajub Suleiman B. Jechia*. Válogatott gyöngyök. Gyűjtemény a népek irodalmából. Magyarra ford. Pollák Kaim. Budapest, Singer és Wolfner, 1886 (8-r. 66 l.) 80 kr.

366. *Bacher Wilh.*, Die hebräisch-neuhebr. u. hebräische-aramäische Sprachvergleichung des Abulwalid Mervân ibn Ganák. Wien. 1885. Ism. E. N. (Lit. Centr.-Bl. 37. sz.)

367. *Bacher Vilmos*, A szentírás és a zsidó tudomány irodalma 1885-ben. (Magyar-Zsidó Szemle. 19—29. l.)

368. *Bárány József*, Geiger Lázár. (Lazarus Geiger . . . von L. A. Rosenthal. 1884.) (Magy.-Zsidó Szemle. 451—458. l.)

369. *Beck Móríc*, Maradjunk a réginnél. (Hóseá 8, 7, értelmezéséhez.) (Magy.-Zsidó Szemle. 176—177. l.)

370. *Bloch Mózes*, Az ethika a halákhában. (Rabbiképző intézet ért.) 84 l.

371. *Charizi* költeményeiből. Kecskeméti Lipót. (Magyar-Zsidó Szemle, 118. 119. l.)

372. *Csicsáky Imre*, Mózes hála-éneke. (Exod. XV.) (Szépirod. kert. 30. sz.)

373. *Csicsáky Imre*, Debbora és Barak diadal-éneke. (Birák könyve V.) Ford. (Szépirod. Kert. 6. sz.)

374. *Csicsáky Imre*, A bibliai költészet metrikája és az erre vonatkozó legújabb német irodalom. (Phil. Közl. 2—56. l.)

375. *Goldziher*, Palestina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben. — Ism. M. C. S. (Magyar-Zsidó Szemle. 604—606. l.)

376. *Hatala Péter*, A Zsoltárkönyv. (Philolog. Közl. 819—827.; 964—984. l.)

377. *Jeffe* lánya. (Birák k. 11-r.) S. (Eger. 28. sz.)

378. *Júda Halévi* költeményeiből. Ford. Kecskeméti Lipót. (Magy.-Zsidó Szemle, 184. l. 257, 339, 391, 462—463, 548—549. l.)

379. *Júda Halévi* utazása a szent földre. Ford. Kecskeméti Lipót. (Magy.-Zsidó Szemle. 35—39. l.)

380. *Kaufmann Dávid*, Das Wörterbuch Menachem Ibn Saruk's, nach Codex Bern. 200. (Ztschr. d. Deutschen Morgenl. Ges. 367—409. l.)

381. *Kaufmann Dávid*, A kutyajutalom. Deut. 23, 19. (Magy.-Zsidó Szemle. 107—108. l.)

382. *Kaufmann Dávid*, A számárfő. (Magy.-Zsidó Szemle. 327—334. l.)

383. *Kovács János*, A babyloniaiak társadalmi életéből. (Magy. Polgár. 66.)

384. *Mózes Ibn Ezra* költeményeiből. (Nagyot-hallók.) Ford. Kecskeméti Lipót. (Magy.-Zsidó Szemle. 610—612. l.)

385. *Náchum* költeményeiből. (Tavas. 1. 2.) Ford. Kecskeméti Lipót. (Magy.-Zsidó Szemle. 670—671. l.)

386. *Schmidt József*, Az assyr-babyloniai ékiratok. (Haza és Külföld. II. 3. sz.)

387. *Schreiner Márton*, Adalékok a bibliai szöveg kiejtésének történetéhez. (Phil. Közl. 369—401. l.)

388. *Spiegler Gyula*, Héber bölcész. Ism. Klein Mór. (Magy.-Zsidó Szemle. 541—545. l.)
389. *Spiegler Jul. Sam.*, Die Philosophie der Kabbala. («Héber bölcész.», czimű művéből.) Ung. Revue. 68—86. 156—173. l.)
390. *Steinthal*, Az Ahitatról. Ford. Vajda Béla. (Magy.-Zsidó Szemle. 437—440, 596—603. l.)
391. *Stern Ábrahám*, A hittanítás és irodalma. (Gross Gusztáv, Vogel Ign. és Halász Nándor hitokt. tankönyvei.) (Magy.-Zsidó Szemle. 109—114. l.)
392. *Vajda Béla*, Nágara Izraél. (Magy.-Zsidó Szemle. 98—106., 246—254. l.)
393. Zsidó ifjúsági iratok. Ism. (Magy.-Zsidó Szemle. 335—338. l.)
394. Zsidó költőkből. I. Chalfon. II. Gabirol. Ford. Cserháti Mihály. (Magy.-Zsidó Szemle. 671. l.)
395. *Török. Bing Rezső*, A török népdalról. (Aradi Közlöny. 359. 360. sz.)
396. *Kúnos Ignác*, Karagöz, I. Hamam ojunu. (Török ramazáni bohózatok.) — Török szöveg fordítással. II. Urušma ojunu. (Versenyjáték.) Nyelvtud. Közlem. XX. köt. 1—72., 161—188. l.)
397. *Gr. Kuun G.*, A kúnok nyelvéről és nemzetiségéről. Budapest, 1885. — Ism. Steuer János. (Phil. Közl. 77—81. l.)
398. *Sémi Fjendi «Diván»-jából.* ('Sémi Phárához). Ford. Kóváry Béla. (Vasárn. Ujs. 43. sz.)
399. *Thüry József*, Vámbéry Sejbaniad-járól. (Vasárn. Ujs. 13. sz.)
400. Egy török humorista. (Világ-Krónika. 333. l.)
401. *Vámbéry Ármin*, A török faj ethnologiai és ethnographiai tekintetben. — Ism. Pozder Károly. (Phil. Közl. 304—311. l.) — s. (Budapesti Szemle. 46. köt. 473—484. l.)
402. *China. Boros Gábor*, A khinai lyráról. (Föv. Lap. 139. sz.)

VII. Magyar nyelv és irodalom.

1. Bibliographia.

403. *Ábel Eugen*, Die Incunabeln der Budapester Akademie-Bibliothek. (Ungar. Revue, 813—817. l.) — Hellebrant Árpád művének beható ismertetése.
404. *Acsády Ignác*, A könyvszemle. 1885. évf. (Pesti Napló. 308. sz.)
405. Az akadémia könyvei. (Pesti Napló. 327. sz.)
406. *Bibliographia Hungarica. 1885.* Magyar Könyvészet. 1885. Jegyzéke az 1885. évben megjelent új, vagy újlag kiadott magyar könyveknek és térképeknek az alakok, lapszámok, megjelenési helyek, kiadók és árak fölemlítésével és tudományos szakmutatóval. Összeállította Zunft Antal. X. évf. Függelékül a magyar hirlapok és folyóiratok 1886-ban. Budapest. 1886. (8-r. XXII. 116. l.) 1 frt. — (Ism. Corvina. 36. sz.)
407. *Csontos J.*, Uj Corvin-codex Budapesten. (Nemzet. 111. sz.)
408. *Csontos Joh.*, Corvinische Handschriften von Attavantes. (Centralblatt f. Bibliothekswesen. 209. l.)

409. *Czékus László*, Emlékezzünk régiekről. (Öt régi könyv ismeretése. Prot. egyh. és isk. lap. 51. sz.)

410. *Dankó József*, Az illusztrált francia imakönyvek. Heures. (Új M. Sion. 3—14. l.) Egy rajzzal.

411. *Dankó József*, A francia könyvdisz a Renaissance korszakban. 31 ábrával. Székfoglaló értekezés. Budapest, Akadémia, 1886. (8-r. XII, 194. l.) 1 frt 30 kr. — Ism. Szana Tamás. (Nemzet. 61. sz.) — (—h.) (Művészi Ipar. 264—268. l.)

412. *Erdős József*, Egyházi levéltáraink és a monographiák. (Prot. egyh. és isk. lap. 7. sz.)

413. *Gross Julius*, Kronstädter Drucke. 1535—1886. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte Kronstadts. Kronstadt. H. Zeidner. 1886. (N. 8-r. IX. 196. l.) 80. kr. — Szerző a brassói nyomdászat háromszázados fordulója alkalmával összeállította azon nyomtatványok jegyzékét, melyek Brassóban nyomattak. A jegyzék szorgalmasan van összeállítva.

414. *György Aladár*, Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben. Az orsz. magy. kir. statisztikai hivatal megbízásából. I. rész. Budapest, Athenæum, 1886. (4-r. 401 l.)

415. *György Aladár*, Egyesületek és társulatok könyvtárai hazánkban. (Nemzet. 326. 332. sz.) — Részlet az előbbi munkából.

416. *György Aladár*, Egyházi hatóságok könyvtárai Magyarországon. (Prot. egyh. és isk. lap. 48. 49. sz.)

417. A *hallei* magyar könyvtár. Révész Kálmán. (Prot. egyh. és isk. lap. 41. sz.) — U. a. Stromp László. (u. o. 44. sz.) — U. a. Dr. Szilávik Mátyás. (u. o. 45. sz.)

418. *Herjesi Vilmos*, Magyar Polgár. (Magy. Polgár. 294. sz.)

419. *Hellebrant Árpád*, A m. tud. Akadémia könyvtárában levő ősnymtatványok jegyzéke. Összeállította — Kiadta a m. tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága. Budapest, 1886, Akadémia. (8-r. XIII. 379 l.) 2 frt. Ism. P. Napló. 179. sz. — Ábel J. (Ung. Revue. 813—817. l.)

420. *Hellebrant Árpád*, A classica philologia művelése hazánkban 1879—83. (Phil. Közl. 413—445. l.) — Pótlék ehhez *Kispál Mihálytól* és *Hellebrant Árpádtól*. u. o. 647—650. l.)

421. *Hellebrant Á.*, Philologiai programm-értekezések. 1884/85. (Phil. Közl. 126—128. l.)

422. A hirdetések. (Irodalmi Szemle. 8. sz.)

423. *Hoffmann L.*, Die Bibliothek des St. Egidiuskirche zu Bartfeld (Ung. Revue, 555—566. l.) — Ábelnek a bártfai könyvtárról írt művét behatóan és igen kedvezően ismerteti.

424. Időszaki sajtó Egerben. (Eger 51. 52. sz.)

425. Magyar Könyvszemle 1884. évf. Ism. (Pesti Napló. 151. sz.)

426. Kölcson-könyvtárak. (Főv. Lap. 326. sz.)

427. *Majláth Béla*, Budapest történetének irodalma, (1493—1700.) Budapest, 1886. (8-r. 118. l.) 1 frt. Ism. *Hellebrant Árpád*. (Budapesti Szemle 48. köt. 317—320. l.) Kimutatja, hogy e munkának nemcsak nagy hiányai, hanem hibái is vannak.

428. Nagy könyvtáraink. (Egyetértés. 326. 328. sz.)

429. Nyilvános könyvtárak a vidéken. Dr. V. (Borsodmegyei Lapok. 50. sz.)

430. Máramarosi leégett lyceum könyvtára. (Budap. Hirl. 329. sz.)

431. *Melcsiczky Lajos*, A könyvtár címjegyzéke. (8-ik közlemény.) (Nagyszombati főgym. ért. 1884/86) 637—960 l.)
432. A párisi könyvpiachról. Saint-Yvon. (Főv. Lap. 352. sz.)
433. *Petrik Géza*, Magyar Könyvészet. 1860—1875. — Ism. Kisingstein Sándor. (Corvina. 12. 13. sz.)
434. A magyar philologiai irodalom 1885-ben. (Phil. Közl. 606—643. l.)
435. *Sárffy Aladár*, Az ifjusági könyvtárakról. (Közzoktatás. 16. sz.)
436. *Simsa Kornél*, A munkácsi kir. állam-gymnasium tanári könyvtárának leltára. (Munkácsi áll. gym. ért. 1885/86.) 53 l.
437. *Szana T.*, Egy könyvkedvelő jegyzeteiből. (Nemzet. 201. 203. sz.)
438. *Szöllősy Kár.*, A csanádi egyházmegye papságának irodalmi szereplése. (Alföld. 97—99. sz.)
439. *Szöllősi Károly*, A magyarországi róm. kath. papság irodalmi munkássága a XI. századtól 1885-ig. (Új M. Sion, 87—120. 461—467. l.) — Ez első cikkk az esztergom-főmegyei papságot tárgyalja, betűrendben az írókat s sorrendben sorolja föl munkáikat.
440. *Szöts Gerő*, Egy ujonnan felfedezett bibliai kézirat. (Prot. egyh. és isk. lap. 6. sz.)
441. *Vágner József*, A nyitrai egyházmegyei könyvtár kéziratai és régi nyomtatványai. Nyitra, 1886. (8-r. XII, 222 l.)

2. Magyar irodalomtörténet.

442. *Ábrányi Emil*, A végrehajtó. Vigj. 1 felv. — Először adatott márcz. 1-én.
443. Az akadémia józan esze. R. J. (Budapesti Hirlap. 277. sz.) — Szenvedélyes és igaztalan támadás Gyulai P. ellen, a Péczely-jutalomról írt jelentése miatt.
- 443a. *Almási Tihamér*, «A szobacicus.» Énekes bohózat 3 felv. Első előadás szept. 11.-én.
444. Álnevekről. (Írói és művészi —) Vándor. (P. Hirl. 307. sz.)
445. *Ambrus László*, Visszapillantás az egri növendék-papság magyar egyházirodalmi társulatának 50 éves multjára. (Irod. Szemle. 6. 7. sz.)
446. Az «Auróra-kör» alakuló közgyűlése. (M. Állam. 51. sz.)
447. *Bacher Vilmos és Bánóczy József*, A biblia új magyar fordítása. (Magy.-Zsidó Szemle. 672—678. l.)
448. *Balassa Józ.*, A prosódiai harc Szabó D., Rájnis és Révai közt. (Phil. Közl. 26—51. l.) — A források alapos tanulmányán nyugvó értékes értekezés, melyben szerző a vitázó felek elvi eltéréseit pontosan fejtegeti s azon eredményre jut, hogy e küzdelem nem annyira az elvek, mint az emberi szenvedélyek harca volt.
449. *Br. Bánffy György*, «Kristóftér 78.» Vigj. — Első előadás nov. 12.
450. *Bátor Sz. és Hegyi B.*, A milliomosnő. Operette. Első előadás dec. 27.
451. *Bauer Lénárd*, A nemzeti ébredés örömnappjai. (Veszprémi Közl. 10—16. 19. sz.)
452. *Békffy Antal*, Biró előtt. 1886. Ism. Dr. K. J. (Szabadság. 135. sz.)

- 452a. *Benedek Elek*. L. 560. sz. a.
 453. *Benedek János*, Költemények. — *Ism. Szana T.* (Nemzet. 128. sz.)
 454. *Beniczkyné Bajza Lenke*, «Zárt ajtók mögött». Regény. *Ism.* (—n) (Főv. Lap. 178. sz.) — *Szana Tamás.* (Nemzet. 82. sz.)
 455. *Beniczkyné Bajza Lenke*, Rhea grófné. Először adatott jan. 22-én.
 456. *Beöthy Zsolt*, Epikánk a mult század végén. (Főv. Lap. 169. sz.) — Részlet szerzőnek «A magyar széppróza története» című művéből.
 457. *Beöthy Zsolt*, A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. A Kisfaludy-társaságnál jutalmat nyert munka. I. köt. 1526—1774. Budapest, Akademia, 1886. (8-r. VIII. 301. l.) 2 frt. — Igen kedvezően ismertetik Kelemen Béla (Főv. Lap. 339. sz.), — Scarron (P. Hirlap. 326. sz.), — Erdélyi Pál (Nemzet. 347. sz.), — (Kolozsvári Közlöny. 276. 277. sz.)
 458. *Beöthy Zsolt*, Jelentés az 1885. évi Teleki-pályázat eredményéről (Pesti Napló 79. sz.)
 459. *Berczik Á.*, A veteránok. Fővárosi életkép. — Először adatott január 30-án.
 460. *Berczik Árpád*, Parasztkisasszony. — Első előadás nov. 26-án.
 461. *Bodnár Gáspár*, Egy pár szó kath. íróink tömörülésének érdekében. (Szépirodalmi Kert. 26. sz. és Veszprémi Közl. 23. sz.)
 462. *Bodó Ádám*, Költeményei. — *Ism. Markaly Antal.* (Szépirod. Kert. 22. sz.)
 463. *Bokor József*, Hilda. Operette 2 felv. Irta és zenéjét szerz. — *Ism.* (Sz.). (Délmagyarorsz. Lap. 267. sz.)
 464. *Borsody Béla*, Versek. *Ism. i + s.* (Gömör-Kishont. 46. sz.)
 465. *Bródy Sándor*, Don Quixote kisasszony. Regény. Budapest, 1886. *Ism. K. B.* (Főv. Lapok. 20. sz.) — *Szana T.* (Nemzet. 20. sz.) — *Pont.* (Koszorú. 3. sz.) — — — (Budapesti Hirlap. 22. sz.). — (Ország-Világ. 4. sz.) — (P. Napló. 115. sz.)
 466. *Csécsi Miklós*, A protestáns népirodalom és néplap kérdéséhez. (Prot. Pap. 320—324. l.)
 467. *Csepreghy Ferencz*, «Akhbár szultán. Tragédia 4. felv. (Először adatott Kolozsvárott febr. 13.) (Főv. Lap. 49. sz.; Pesti Napló. 48. sz.; Magy. Polgár. 30. sz.)
 468. *Csiky Gergely*, «Spartacus». Tragédia. 5 felv. — Első előadás ápr. 9.
 469. *Csiky Gergely*, «Petneházy.» Tört. színmű 3 felv. Első előadás szept. 1-én.
 470. *Csiky Gergely*, Királyfogás. Operette 3 felv. — Első előadása okt. 29.
 471. *Czigány Károly*, Lélek naplója. — *Ism. Szana T.* (Nemzet. 117. sz.)
 471a. *Déri Gyula*. L. 560. sz. a.
 472. *Dóczy Lajos*, «Széchy Mária». Tört. színmű 3 felv. — Első előadás május 16.
 473. *Dóczi Lajos*, Széchy Mária. *Ism.* (B. J.) (Székesfehérvár és Vidéke 154. sz.) — (Budap. Hirl. 136. sz.)
 474. *Emlékek, irodalomtörténeti.* Kiadja a m. t. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága. I. kötet.: Két magyarországi egyházi író a

XV. századból: Andreas Pannonius. — Nicolaus de Mirabilibus. Közzéteszik *Fraknói Vilmos és Ábel Jenő*. Budapest, 1886, Akadémia (N. 8-r. XLVIII, 469 l.) 3 frt 50 kr. — Ism. Váczy János (Századok 725—7. l.) és l. (Budapesti Szemle. 48. köt. 146—152. l.). Amaz nem mond ítéletet, ez helyteleníti Fraknói Andreas-czikkét, mely tele van önkényes feltevésekkel, és a Nicolaus munkáinak újra lenyomatását, mire semmi szükség nem volt; ellenben dicséri Ábel czikkét Nicolausról, mint alapos és helyes módszerrel írt életrajzot.

475. *Erdélyi Gyula*, «Kovács nélkül». Vig regény. Ism. Muzslai K. János. (Föv. Lap. 159. sz.)

476. *Ferenczy József*, A hirlapirodalom történetéből. (Figyelő. XXI. köt. 65—79. l.)

477. *Ferenczy József*, Hirlapjaink állapota e század kezdetén. (Nemzet. 110. 111. sz.) Mutatvány szerzőnek a magyar hirlapirodalom történetéről írt pályanyertes munkájából.

478. *Gabányi Árpád*, «Két vén gyerek» regény. Ism. Sz. J. (Föv. Lapok. 5. sz.)

479. *Gabányi Árpád*, «Az őszinték». Vigj. 3 felv. — Első előadás márcz. 12-én.

480. *De Gerando Antonina*. Az emberiség jóltevői. Ism. (M.) (Föv. Lap. 353. sz.)

481. *Gozsdu Elek*, Tantalus. (Egyetértés. 24. sz.) — (M. Salon. V. 101—105. l.)

482. *Gracza György*, A halál örültjei. Regény. Ism. (G.) (Föv. Lap. 280. sz.)

483. *Gyulai Pál*, Jelentés a Péczely drámai jutalomról. (Nemzet. 276—279. sz.)

484. *Gyulai Pál* elnöki megnyitó beszéde. A Kisfaludy-társ. febr. 7. közülésén. (Pesti Napló. 39. sz.)

485. *Gyürky Ödön*, Szondi a magyar költészetben. (Szondi-Album. 1886. 57—59. l.) — Röviden ismerteti Tinódi, Kölcsey, Czuczor és Aranyak Szondiról szóló költeményeit. (Az Aranyét Greguss nyomán.)

486. *Hajós Bálint*, A névtelen poéták. (Arad és Vidéke. 278. sz.)

487. *Hári János* Odysseája. Ism. Szana T. (Nemzet. 69. sz. és Ország-Világ. 3. sz.)

488. *Herczegh Mihály*, Jogirodalom. (Irodalom. mutatv. sz.)

489. *Herzog Manó*, Egy irodalmi emlék a mult századból. (Magy. Zsidó Szemle. 458—461. l.) Mátyási József multszázadi íróról.

490. *Hetényi Béla*, Érdek nélkül. Vigj. — Első előadása nov. 12.

491. *Hetényi B. és Hevesi J.*, «Ősz és Tavasz». Vigj. 1 felv. Először adatott márcz. 3-án.

492. *Hevesi József*, Hamis gyémántok. — Ism. Szana Tamás. (Nemzet. 341. sz.) — Rudnyánszky Kálmán. (Föv. Lap. 313. sz.)

493. *Hirlapoknak az utcákon való áruktatása*. (Egyetértés. 333 sz. — P. Hirl. 333. sz. — P. Napló. 333. sz.)

494. *Hirlapok harcza*. (Budapesti Hirlap. 18. sz.) — A tót lapokról és azok elterjedtségéről.

495. Rövid szemle a magyar hirlapirodalom felett. Cs. P. (Gombostű. 9. 10. sz.)

496. *Horváth Böske* költeményei. Ismertette Szana. T. (Nemzet. 312. sz.)

497. *Irányi Dezső*, Falusi történetek és életképek. Ism. Budap. Hir. 309. sz.

498. *Irodalom*. Az ötvenes évek irodalmi élete a fővárosban. (Hölgyek Lapja. 48. sz.)

499. *Irodalom*, (A jelenkori—). (T. Z.) Függetl. 307 sz.

500. *Irodalmi állapotok*. (Koszorú, 6. sz.)

501. *Az irodalom kufárai*. (Pécsi Figyelő. 51. sz.)

502. *Irodalmi és művészeti ügyekről*. Memor. (Nemzet. 352. sz.)

503. *Kath. irodalmi társaság*. (M. Állam. 244. 250. 251. 267. sz.) (Irod. Szemle. 9. 11. sz.)

504. *Irodalmi viszonyok*, Z. K. (Szekszárd és Vidéke. 49. sz.)

505. *Jankovich Gyula*, Carmela. Ism. (Remény, 6. sz.)

506. *Kálmán Dezső*, A protestáns népirodalom. (Protest. Pap. 239—243. l.)

507. *Kálmán Farkas*, Adalékok a XVI. s XVII. század irodalom-történetéhez. (Figyelő. 21. k. 305—323. l.)

508. *Kaposi Béla*, A telefon. Vigj. Első előadása nov. 12.

509. *Kapossy Luczián*, Az erdei lak. (Pápai reform. főisk. ért. 188^{4/5}). — Kedvezőtlenül bír. Kardos A. (Phil. Közl. 116—120. l.), ki minden tekintetben értéktelennek mondja.

510. A gr. *Karátsonyi-pályázat*. Vádnai Károly bírálati jelentése. (Egyetértés. 89. sz.)

511. *Kazár Emil* regényéről («Izsák»). — Ism. (Koszorú. 11. sz.); Szana Tamás (Nemzet. 105. sz.)

512. *Kis János*, A bölcsélet magyar nyelve. (Bölcséleti folyóirat. 132—140. l.)

513. *Kohn Sámuel*, A szombatosok. (Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk.) (Magyar-Zsidó Szemle. 85—97; 165—175; 229—245.; 309—326; 373—382; 441—450; 526—534; 583—595; 647—655 l.)

514. *Kohut Adolf* munkáiról ír Nyári Sándor egy berlini tárczában. (Főv. Lap. 353. sz.)

515. *Költők tára*, Régi magyar —. Kiadja a m. tud. Akadémia. V. köt. Radán Balázs. Dézsi András. Sztárai Mihály. 154? — 1560. Budapest, 1886, Akademia. (N. 8-r. XI, 414. l.) 2 frt. — Igen kedvezően ism. Váczy János. (Századok. 812—820. l.) Binder Jenő. (Nemzet. 232. sz.) Prot. Egy. s Isk. Lap. 28. sz. és Heinrich Gusztáv. (Philol. Közöny. 996—1003. l.); ez utóbbi részben ellentétben Sziládyval kifejti, hogy hazánkban a dráma maga s a dráma kifejlését előkészítő csirák mind idegen származásuak, első drámáink is idegen minták utánzásai, a mi politikai viszonyainknál s fejlődésünknel fogva nem is lehetett máskép.

516. L. a 235. sz. a.

517. *Kossa Albert*, «Talmi-arany korunk». Tréfás szatírák versekben. Budapest, 1886. — Ism. (E. V.) (Főv. Lap. 290. sz. 146. sz.) — (K. V.) (Debreczeni Ellenőr. 104. sz.) — Orion. (Komáromi Lapok. 22. sz.)

518. Szamosszegi *Kovács Sándor*, Dalok a pusztáról. 1878—1885. Budapest, 1886. — Ism. Tomor Ferenc. (Közütatás 4. sz.)

519. *Kulcsár Endre*, Tiszavirágok. (Alkalmi művek, röpiratok. 1791—1850. (Figyelő. XX. köt. 161—173. l.)

520. *Kulcsár Ernő*, Felhők és sugarak, költemények. Ism. — a (Remény. 1. sz.)

521. *Latkóczy Mihály*, Magyar tárczairókról. (Sárosm. Közlöny. 51. sz.)
522. *Lenkei Henrik*, Költemények. Budapest. 1886. Ism. K. (Főv. Lap. 274. sz.)
523. *Madarász Ernesztin*, A hódosi bíró lánya. Népszinmű. Első előadás okt. 2-án.
524. *Margittay Dezső*, Megölt lelkek. Regény. — Ism. Rudnyay Kálmán. (Főv. Lap. 313. sz.)
525. *Margittay* legújabb regényéről. (Palkó Vitéz.) Ism. (Koszorú. 11. sz.) — Szana Tamás. (Nemzet. 105. sz.)
526. *Márki Sándor*, Komendo János. A világosvári pénzasók. (Figyelő. XX. köt. 28—34. l.) — 1807-ből való verses párbeszéd, melyet Komendo J. gyöngyösi gym. tanár a tanuló-ifjúsággal a Bene-erdőben rendezett majális alkalmával előadatta.
527. *Maszyk Endre*, Protestáns irodalmi társulat. (Ev. egyház és iskola. 39. 40. sz.)
528. *Mayer Endre*, A protestáns irodalmi társulat kérdéséhez. (Prot. egyh. és isk. lap. 43. sz.)
529. *Mezei Ernő*, Lyrai költészetünk és közönségünk. (Egyetértés. 308. sz.)
530. *Mikszáth Kálmán*, «A két koldusdiák». — Ism. (E. P.) (Főv. Lap. 190. sz.)
531. *Milkó Izidor*, Egy kritikus albumából. Ism. (S.) és (K.) (Főv. Lap. 329. 345. sz.)
532. *Molnár Antal*, Culturánk a Hunyadiak korában. (M. Salon. VI. 269—281. l.)
533. *Molnár György*, Zsellérleány. Népszinmű. Ism. —y (Szegedi Hiradó. 284. sz.)
534. *Murai Károly*, Virágfakadás. Vigj. — Első előadás nov. 12.
535. *Náményi T. Lajos*, A «Figyelő»-ről. (Figyelő. XXI. kötetéhez melléket.) Szerző számot ad a «Figyelő» keletkezéséről és fejlődéséről s egyuttal a Figyelő I—XX. kötetének teljes repertoriumát közli.
536. *Náményi T. Lajos*, Hét ismeretlen aradi lapról. (Arad és Vidéke. 262. sz.)
537. *Néményi Ambrus*, Hol terem a genie? (M. Salon. V. 123 — 125. l.)
538. *Nemes Ödön*, Kunyhótól palotáig. Ism. (Egyetértés 211. sz.)
539. *Németh Gy. Kálmán*, A magyar nemzeti szellem ébredése és törekvése II. Leopold korában. (Nagybányai kath. főgym. ért. 188^{5/6}.) 66. l.
540. *Népmesék. Volksmärchen, ungarische*, az Arany L. — Gyulai P.-féle gyűjteményből ford. Verbirs Andor, 9. és 10. (Ung. Revue 481. és 688. l.)
541. *Nyelvemléktár*. Régi magyar codex és nyomtatványok. Kiadja a m. tud. Akademia nyelvtudományi bizottsága. XIII. köt. Festetics codex. — Pozsonyi codex. — Keszthelyi codex. — Miskolczi codex. Közzéteszi Volf György. Budapest, 1886, Akademia. (N. 8-r. XXX, 336 l.) 2 frt.
542. *Paál Árpád*, Salon-történetek. Ism. Szana T. (Nemzet. 117. sz.) — b—i. (Ellenzék. 217. sz.)

543. *Pálffy A.*, Egy mérnök regénye. Budapest, 1885. Ism. —e— (Budapesti Szemle. 47. köt. 487—490. l.)
544. *Palotás Fausztin*, «A kapitányságból». — Ism. (*S. D.*) (Főv. Lapok. 22. sz.) — Szana Tamás. (Nemzet. 44. sz.)
545. *Papp János*, A korcsma. Népszínmű. — Ism. Geszti A. (Aradi Közl. 167. sz.)
546. *Pecz Gedeon*, A magyar hűnmonda. Ism. d. (Századok. 78—80. l.)
547. *Petelei István*, A fülemile. Ism. (Egyetértés. 73. sz.) —bi— (Magy. Polgár. 113. sz.)
548. *Petelei István* elbeszélései. (Az én utczám.) Ism. (Egyetértés. 3. sz.) — T. A. (Magy. Polgár 52. sz.) — Szana T. (Nemzet. 5. sz.)
549. A ponyvairodalomról. (J.) (Főv. Lap. 343. sz.)
550. *Porzsolt K.*, Viharos élet. Bdp. 1886. — Ism. Szana Tamás. (Nemzet. 312. sz.)
551. *Pósa Lajos*, «Tíz év alatt». (Költemények.) — Ism. (Vasárnapi Ujs. 2. sz.) — Szana Tamás. (Nemzet. 12. sz.) — (Szegedi Híradó. 13. sz.)
552. *Pósa Lajos*, Gyermekversek. Szeged, 1886. Ism. Versényi György. (Főv. Lap. 182. sz.)
553. *Pulszky Ferencz*, Az akadémia és a ponyva. (Egyetértés. 305. sz.)
554. *Rákosi Jenő*, Endre és Johanna. — Ism. (Magy. Polgár. 13. sz. Ellenzék. 13. sz.)
555. *Rákosi Viktor*, «A bujtogatók» Regény. — Ism. Irmei Ferenc. (Főv. Lap. 90. sz.) — Szana Tamás. (Nemzet. 82. sz.) —c. (Pesti Napló. 97. sz.) —ő. (Budap. Hirl. 142. sz.)
556. *Rákosi Viktor*, «Verőfény». — Ism. (Koszorú. 4. sz.)
557. *Rákosi Viktor*, A dezentor. Népies látványosság 8 képben. Első előadás nov. 13.
558. *Rátkay László*, «Felhő Klári». Népszínmű. — Első előadása april. 10.
559. *Récsey Viktor*, «Vasmegyei írók» előfizetési felhívása. (Figyelő. XX. köt. 389. l.)
560. —ő. A regény. (Budapesti Hirl. 142. sz.) Három regénynek (Déri Gyula, A ki nem tudott lemondani, Benedek Elek, A kollektor, és Rákosi Viktor, A bujtogatók) rövid ismertetése.
561. *Révész Mihály*, Bethlen Gábor irodalma. (Prot. egyh. és isk. lap. 17. 25. sz.)
562. *Rudnyánszky Gyula*, Fényben, Árnyban. Költemények. 1876—1886. Ism. (D. J.) (Főv. Lap. 99. sz.). — v. (Budapesti Szemle. 47. köt. 155—159. l.) — (Budapesti Hirl. 78. sz.) Ism. Réthy R. (Alföld. 65. sz.) — Lévay Mih. Eszthetikai levél Rudnyánszky Gy. költeményeiről. (Szépirod. Kert. 27. 28. sz.)
563. *Salamon Franz*, Die Universität des Königs Mathias. (Ung. Revue. 577—563. l.) — Szerzőnek «Budapest története» cz. művéből lefordítva.
564. *Sarkadi Lajos*, Költemények 1886. Ism. Ujhely Géza. (Szabadság. 134. sz.)
565. *Sikor Margit*, Apró-cseprő történetek. Ism. Szana T. (Nemzet. 145. sz.)

566. *Sinka Sándor*, Az ó-klasszikai iskola tollharca. (Debreczeni ref. főgymn. 1884. 5. ért.) — *Ism. Kovács Aladár* (Phil. Közl. 120—123. l.), ki a dolgozatot elítéli, mivel nem egyéb mint Bánóczi Révai-műve egy fejezetének parafrázisa, körülírása.

567. *Sólyom Andor*, Politikai befolyás az elbeszélő költészetre. (Aradi Közöny. 1886. 51-ik sz.)

568. *Szabó Sándor*, Költemények, Budapest. — *Ism. Szana T.* (Nemzet. 128. sz.)

569. *Szalay József*, A magyar keresztyén népirodalom érdekében. (Protest. Pap. 279—284.) *Erre Kálmán Dezső Válasza.* (U. o. 284—188. l.) *Szalay József*, *Ismét a magyar keresztyén népi irodalom érdekében.* (U. o. 360.)

570. *Szana Tamás*, Irodalmi és művészeti élet 1885-ben. (Ország-Világ. 1. sz.)

571. *Szana Tamás*, Irodalom és művészet 1885-ben. (M. Salon. IV. 427—431. l.)

572. *Szántó Lajos*, Szünórák. Költemények. *Ism. b—i.* (Ellenzék. 217. sz.)

573. *Szász Gerő*, Rolandné. Trag. 5. felv. *Ism. Ivánffi Jenő.* (Magy. Polgár. 77. 78. — Ugyanarról 80. sz.)

574. *Szász Károly*, Tájékozás a magyar biblia átdolgozása tárgyában. (Ev. egyház és iskola. 46. 48. sz.)

575. *Szászvárosi W. Jenő*, Két szabadság. Birálat *Thewrewn Árpádtól.* (Haza és Külföld. II. évf. 10. sz.)

576. *Szászvárosi W. Jenő*, Koldus vagyok. Birálat. *Thewrewn Árpádtól.* (Haza és Külföld. II. évf. 8. sz.)

577. *Széchy Mária*, —ő. *Vénus* leleplezve. (Budapesti Hirlap. 269. sz.)

578. A Szent-István-Társulat által kiadandó népiratkák ügyében. (Irod. Szemle. 5. sz.)

579. *Szent Katolna*, A magyar kultúra s a külföld. (Nemzet. 196. 197. sz.) (Szent Katolna Schvarcz Gyula álneve.)

580. *Sziklay János*, «Tékozló fiu» Regény. *Ism. Dr. Dengi János.* (Föv. Lap. 125. sz.) — *Szana Tamás.* (Nemzet. 117. sz.)

581. (*Szilády Áron.*) *Epistolæ Pauli lingua hung. donatæ.* Szent Pál levelei stb. *Komjáthy Benedek fordításában*, 1532. — *Igen kedvezően ism.* (Új M. Sion 303—310. l.)

582. *Szilágyi Sándor*, Az «Erdélyi Muzeum» keletkezésének történetéhez. (Figyelő. 21. k. 323—326. l.)

583. *Szinnyei József*, A magyar hirlapirodalom 1886-ban. (Vasárn. Ujs. 5. sz.). — Különlönyomatban is megjelent. — Az 1886-ik évi magyar hirlapok pontos statistikája, rövid, de tanulságos visszapiillantással a magyar hirlapirodalomnak fejlődésére.

585. *Tapody Tamás*, Báthori árnya. Költemény. — (Ism. M. Állam. 341. sz.)

586. *Tassy Pál*, Kóssa Modul. Népszinmű. *Ism.* (Kecskeméti Lapok. 51. sz.)

587. *Thallóczy Lajos*, A magyar insurrectio költészetéhez. (Figyelő. XX. 316—318 l.). — *Mikola János* «Az hazafiakhoz» című költeményét közli 1800-ból.

588. *Theurewn Árpád*, Kritikai rovat. XII. (a reminiscentiáról hoz

példákat). (Haza és Külföld. II. 1. sz.). — U. a. XIII. (A personificatio u. o. 3. sz.)

589. *Theureux* A., Mosolygó kisasszonyok. Ism. Pont. (Koszorú. 8. sz.)

590. *Tolnay József*, A protestáns népirodalom. (Protestans Pap. 284—292. 1. 425—428. 1.)

591. *Tolnai Lajos*, Irodalmi viszonyaink. (Irodalom. Mutatv. sz.)

592. *Tolnai Lajos*, «Az új főispán». — Ism. Palágyi Menyhért (Koszorú, 4. sz.); — (Pesti Napló. 115. sz.)

593. *Tolnai Lajos*, A jubilánsok. Ism. Spectator. (Koszorú. 1. sz.)

594. *Tornai*, Egy levél a forradalom költészetéből. (Szabadság. 225. sz.)

595. *Tóth József*, A nóták szegényei. — Ism. Szana T. (Nemzet. 44. sz.)

596. *Váczy János*, A magyar classica iskolai triasza. (Phil. Közl. 270—285. 1.) — Érdekes fejtegetés, mely a class. iskola törekvésének renaissance mozgalmával való összefüggését kimutatni törekszik és az iskola három megalapítójának vonzó jellemzését adta.

597. *Váczy János*, A «Tizek» társulata. (Főv. Lapok. 71. 72. sz.)

598. *Váczy János*, Gróf Festetich György és a magyar helikoni ünnepélyek. (Vasárn. Ujs. 31. 32. 33. sz.)

599. *Váczy János*, Hirlapirodalom 1848—49-ben. (M. Salon. IV. 577—591. 1.)

600. *Váczy János*. A magyar irodalomtörténet művelése érdekében. (Nemzet. 317. sz.) — Megpendíti egy irodalomtörténeti társulat eszméjét.

601. *Vadnai Károly* bírálati jelentése az akadémiában az 1884/85-ik évi vígjátéki pályázatról. (Főv. Lap. 89. sz.)

602. *Várkonyi Endre*, Nagy költők a halhatatlanságról. (Szabadság 235. sz.)

603. *Vékony Antal*, A dongó, víg elbeszélés. — Ism. Szana Tamás. (Nemzet 230. sz.)

604. *Vidor Pál*, «Czifra Zsuzsi lakodalma.» Népszínmű 3 felv. Első előadás a népszínházban márcz. 12-én.

605. *Weisz Bertalan*, Néhány szó költészetünk hanyatlásáról. (Szabadság 294. sz.)

3. Egyes írók.

606. *Acsády Ignác*, A murányi Vénus arczképe. (Pesti Napló 204. sz.) — Arról az arczképről szól, mely a Buda visszafoglalásának ünnepére rendezett kiállításban volt látható.

607. *Ányos. Gellért Jenő*, Ányos és a világfájdalom. (Budapesti IV. ker., főreálisk. ért. 1884/85.) — Ism. Kardos Alb. (Phil. Közl. 705—707. 1.), ki a szerzőt a fogalmak összezavarásával és önállótlanossággal vádolja.

608. *Ányos Pál és Dayka Gábor. Erdélyi Pál*. Két magyar lyrikus. (Főv. Lapok 36, 37. sz.)

609. *Richtmann Lajos*. Két költő emlékezete. (Ányos Pál. Dayka Gábor.) (Szegedi Híradó 297. sz.)

610. *Arany. Barla Kálmán*, Arany János Toldijának módszeres

kezeléséről. (Jászberényi kath. főgymn. 1885/86. ért. 16. l.) — Tanulságos módon ismerteti, hogyan tanítja a *Toldit*.

611. *Fekete András*, Adják nekünk az Arany-szobrot. Felszólalás Debreczenből. (Főv. Lap. 109. sz.)

612. *Koltai Virgil*, Nemzeti költészetünk kifejlődése. (Részlet Arany J. élete és költészete című műből.) (Győri Közlöny. 53, 54. sz.) — Részlet az 614. sz. munkából.

613. *Koltai Virgil*, Arany János élete Szalontán. (Figyelő XXI. k. 1—17. l.) — Részlet szerzőnek azóta különnyomatban is megjelent «Arany János élete és költészete» Bpest, 1886. című munkájából.

614. *Koltai Virgil*, Arany János élete és költészete. (Irodalomtörténeti vázlat.) (Győri főgymn. ért. 1885/86.) 189. l. Különnyomatban is. — Ism. (Remény 1. sz.) — (Pesti napló 183. sz.) — Mindkettő kedvező.

615. *Váczy János*, Arany J., Tompa és Vörösmarty műveinek új kiadása. (Phil. Közl. 661—669. l.) — Megdicséri a Vörösmarty-, de kifogásolja az Arany- és Tompa-kiadásokat, mely utóbbiak a váriánsokat mellőzik, elégtelen, vagy néha téves jegyzeteket tartalmaznak és rendezés tekintetében sem ütik meg a mértéket.

616. *Riedl Fr.*, Piroska és Örzse. (A «Toldi szerelmé»-ben) (Mutatvány «Arany János» című munkájából.) (Főv. Lap. 348. sz.)

617. *Riedl Fr.*, Arany jelentősége. (Budap. Hirl. 349. sz.) — Mutatvány szerzőnek Arany Jánosról írt könyvéből.

618. *Riedl Frigyes*, Arany János. — Igen kedvezően ism. (Pesti Napló 356. sz.)

619. *Szell Piroska*. Sturm Albert, Piroska Szell. (Pester Lloyd 184. sz.) Szépen írott, érdekes nekrológ.

620. — A költő és unokája, Palmer Károlytól. (Főv. Lap. 293. sz.)

621. — A költő unokája. (Magy. Polgár 151. sz.)

622. — Ugyanarról (Budapesti Hirlap 184. sz.)

623. Arany János hátrahagyott iratai. (Nemzet 327. sz.) — (Pesti Napló 305. sz.)

624. Arany János hagyatékából. (Budap. Hirl. 327. sz.) — (Ország Világ 46. sz.)

625. L. 275. sz. a. is.

626. L. 803. sz. a. is.

627. *Bacsányi. Bérczy Jenő*, Bacsányi János. Kaposvár, Hagelmann K. é. n. (1886.) (8-r. 45. l.)

628. Bacsányi János. (Pesti Napló 115. sz.)

629. *Bajza József. Beniczky Bajza Lenke*, Emlékezés atyámról. (Pesti Napló 343. sz. Nemzet 343. sz. Egyetértés 343. sz.)

630. Balassa Bálint. Csillagh Mór. Bárá Balassa Bálint Egerben. (1573—1581.) (Eger 13, 14. sz.)

631. *Gajári Lajos*, I. Balassa Bálint virágénekeiről. (Phil. Közl. 286—303. l.) — Polemizál az eddigi vélemények ellen s próbál újat keresztül vinni; de előadása, részben a források hiányosságából, sem elég világos sem igazán meggyőző.

632. Barabás Miklós. L. 875. sz. a. is.

633. *Báráczai Sándor. Beöthy Zsolt*. (Budapesti Szemle 47. kötet 161—184.; 374—403. l.) — Részlet a «Magyar széppróza történetéből».

634. *Berzsenyi. Hahn Adolf*, Berzsenyi első ódája. (Aradi Közl. 115. sz.)

634a. *Schuber Mátyás*, Matthiisson hatása Berzsenyire. (Rozsnyói ev. főgym. ért. 1885. 86.)

635. *Bessenyei György*. L. 743. sz. a.

636. *Beythe. Récsei Viktor, Beythe István*. (Figyelő XXI. kötet 296—299. l.)

637. *Bocatus, Tóth Lőrincz, Bocatus*. (Kassai kath. főgymn. ért. 1884/85.) — Kedvezően ism. Hellebrant Árpád (Phil. Közl. 700—703. l.), ki azonfelül Bocatusnak két, eddig ismeretlen művére hívja fel a figyelmet.

638. *Bod Péter* «Egyháztörténet»-e. (A leideni irodalmi lelet. (—c.) (Főv. Lapok. 15. sz.)

639. *Radácsi György*, A historia Hungarorum Ecclesiastica és az irodalmi érdek. (Sárosp. Lapok. 14. sz.)

640. *Bod Petri Historia Hungarorum Ecclesiastica*, Rauwenhoff L. W. E. és Szalay F. (Prot. Egyh. és Iskol. lap. 1. sz.)

641. *Bólyai. Brassai Sámuel*, Emlébeszéd Bólyai Farkas felett. (Az erdélyi muz.-egyl. kiadv. III. k. 209—247. l.) Kivonat (Magy. Polg. 45. sz. Egyetértés 54. sz.)

642. *Szily K.*, Beiträge zur Biographie Wolfgang Bólyai's. (Ung. Revue 370—383. l.) — Szerző akadémiai fölolvasásának fordítása.

643. *Bólyai Farkas*. (Koszorú 9. sz.)

644. *Borúth E. Balázs Sándor, Julia*. (Igaz történet.) (Borúth Elemér életéből.) (Budap. Hirl. 242. sz.)

645. *Bozzai Pál* irodalmi hagyományai. Kiadta Léway József. (Olcsó könyvtár. 212. l.) Budap. 1886. Franklin-Társulat (16. r. 157. l.) 30 kr. Ism. Radnai Rezső. (Főv. Lap. 215. sz.) — Szana Tamás. (Nemzet 230. sz.) — (Pesti Napló 202. sz.) — Z—i B—a. (Ellenzék 174. sz.)

646. *Császár Ferencz levelei Guzmich Izidorhoz*. Közli Lippics Elek. (Figyelő XX. köt. 34—38. l.)

647. *Csiký G. Glücksmann Heinr.* (Bécs), Ein Preis-Dichter t. i. Csiký Gergely. (Magazin f. d. Litter. 31. sz.) — Leginkább Csiký legújabb pályanyertes drámájáról, a Spartacusról szól, Beöthy Zs. bírálati jelentése alapján.

648. *Somogyi Gyula*, Csiký Gergely. (Aradi Közlöny 1886. 356. sz.)

649. *Csiký. L.* 468—470. sz. a. is.

650. *Csokonai. Baróti Lajos*, Német költők hatása Csokonaira. (Figyelő XXI. köt. 225—236. l.) — Helyesen szól Bürger hatásáról Csokonaira s ez utóbbinak német költőkből (Kleist, Weber, Denis s Blunzauer) eszközölt fordításairól. Kimutatja, hogy «A szerelmes kívánság» fordítás Bürgerből («Die Umarmung»).

651. *Csoma. Körösi Csoma Sándor* dolgozatai. Kiadta Duka Tivadar. Budap. 1885. — Behatóan ism. dr. Balassa Józ. (Phil. Közl. 319—325. l.), ki a Duka életrajzában több pontját (főleg: miért indult Körösi keletre és miért foglalkozott a tibeti nyelvvel) alaposan helyreigazítja, Körösi munkáiról pedig kifejti, hogy a magyar tudományosságot nem vitték előbbre, de az általános tudománynak fontos szolgálatokat tettek.

652. *Jancsó Benedek, Körösi Csoma Sándor* mint deák. (Aradi Közl. 115. sz.)

653. *Czakó. E. Korács Gyula*, Czakó Zsigmond és «Leoná»-ja. (Magy. Polgár 285. sz.)

654. *Czakó Zsigmond* unokahuga. (Főv. Lap. 328. sz.)
655. **Czuczor. Koltai Virgil.** Czuczor Gergely élete és munkái. — Ism. Váczy J. (Századok 75—78. l.) — A munka csekély önállósággal készült, és sem Czuczor jellemét sem munkáinak keletkezését és értékét nem tárgyalja tudományos sikerrel.
656. Czuczor Gergely «Riadója.» (Deákkori reminiscencia.) H. M. (Zala 25. sz.)
657. **Dayka Gábor.** L. 608. sz. a.
658. **Dayka János.** L. 609. sz.
659. **Deák. Deák Ferencz** beszédei, II. k. (Egyetértés 100. sz.) — Ugyanaz, ism. Eötvös Károly. (Egyetértés 101. 103. sz.)
660. **Dessewffy. Gróf Dessewffy Aurél,** mint hírlapíró, *Ferenczy József*-től. (Egyetértés 94. sz.) — Mutatvány azon bevezetésből, melyet szerző Dessewffy műveinek kiadásához írt.
661. **Gr. Dessewffy József** levele báró Barkóczy Lászlóhoz. Közli Abafi Lajos. (Figyelő XX. 390. l.)
662. **Döbrentei Gábor** versei Kisfaludy Sándorhoz. (A neszező Ámor, 1806. Himfy Hajléka, 1806.) (Győri Közl. 27. sz.)
663. **Döbrentei Gábor.** (Fáy A. kiadatlan emlékirataiból.) (Vasárn. Ujság. 39. sz.)
664. *Esztegyár László,* Döbrentei emlékezete. (Fővárosi Lapok. 332. sz.)
665. **Dóczi Lajos. Írta Ötvös Adolf.** (M. Salon V. 302—305. l.)
666. *Dóczi Ludwig,* Epistel an einen Bräutigam. Magyarból ford. a szerző maga, (Ung. Revue 695. l.)
667. **Dóczi L.** 472, 473. sz. a. is.
668. **Dömötör J. Baksay Sándor,** Dömötör Jánosról. (Vasárnapi Ujság 1. 2. sz.)
669. **Dugonics. Márki Sándor. Dugonics András** Aradmegyében. (Aradi Közl. 132. sz.)
670. **Egressy Akos.** Emlékeimből. (Művész-ház. A múzsák közt. Olympusi órák. Petőfi megismerkedése atyámmal.) (Egyetértés 230. 232. 239. 245. sz.)
671. **Eötvös. Weisz Bertalan.** Báró Eötvös József irodalmi működése. (Figyelő XX. köt. 1—17; 173—186; 272—283.)
672. **Erdélyi J. Kun Pál.** Erdélyi János élete és művei. (Philos. Szemle 102—133. l.)
673. **Fábián G. Ballagi Mór,** Fábián Gábor emlékezete. (Kölcssey egyesület évk. III. köt. 2. rész, 18—28. l.)
674. *Füredi Károly,* Ki volt Fábián Gábor? (Veszpr. Függetl. Hirl. 50. sz.)
675. **Jancsó Benedek,** Emlékbeszéd Fábián Gábor felett. (Kölcssey egyes. évk. III. k. 2. rész, 8—18. l.)
676. *Náményi T. Lajos,* Fábián Gábor születésnapjáról. (Főv. Lap. 292. sz.)
677. *Fábián Gábor.* (Tóth Lőrincz beszéde a Kisfaludy társ.része-ről.) (Kölcssey egyl. évk. III. k. 2. rész, 29—36. l.)
678. *A Fábián-ünnepély.* (Kölcssey egyesület évkönyve III. kötet, 2-ik rész.)
679. **Faludi. Hajdu János,** Faludi Ferencz mint költő és prózaíró. (Szombathelyi kath. főgymn. ért. 1885/86. 36. l.)

680. *Szilasi Móricz*. Faludi nyelve. (Nyelvőr 241—245; 289—294; 337—342. l.) — Részlet szerzőnek a m. tud. akadémia által megdícsért (eddig kiadatlan) pályamunkájából Faludi nyelvről.

681. Fáy A. Irodalmi tarlóvirágok. Fáy András kiadatlan emlékirataiból. Közli Badics Ferencz. (Vasárnapi Ujság 38. 39. sz.)

682. Fáy András levele. Közli Bertha Sándor. (Vasárnapi Ujság 24. sz.)

683. Fáy András kiadatlan költeményeiből. I. Egy ifjú halálára. II. Kún Louise sírverse. A kohányi ünnep küszöbén közli Badics F. (Főv. Lap. 148. sz.)

684. Fáy András kiadatlan emlékirataiból. (Pestmegye régi urai), közli dr. Badics Ferencz. (Főv. Lap. 308. 318. sz.)

685. Fáy András. 1786—1864. (K.) (Főv. Lap. 149. sz.) — (Pesti Hirl. 148. sz.) — B—y S—n. (Ország-Világ 23. sz.) — (Egyetértés. 149. sz.) — (Függetl. 149. sz.) — (Budap. Hirl. 149. sz.)

686. *Badics Ferencz*, Fáy András. (Vasárn. Ujs. 22. sz.)

687. *Badics Fer.* Fáy András reformtervei. (Nemzet 149. 156. sz.)

688. *Karacs Teréz*, Fáy András megnősülése. (Fővárosi Lapok 153. sz.)

689. *Komáromy Lajos*, Fáy András mint pedagógus. (Nemz. Nevelés 291—301.)

690. *Kováts Antal*, Fáy András meséi mint a nevelés segítő eszközei. (M.-Szigeti gymn. ért. 1885/86. 19. l.) — Tartalmát röviden közli Nikolics Ign. (Közütatás 36. sz.)

691. *Kürsch Antal*, Fáy András. (Születése százados évfordulóján.) (Kath. Hetilap 23. sz.)

692. *Szinyei Gerzson*, Fáy András. (Figyelő. XXI. k. 159—169. l. és Sárospataki Lap. 22. sz.)

693. Fáy András szülőháza. (Vasárn. Ujs. 26. sz.)

694. *Viski K. B.* A kohányi búcsú. (Budapesti Hirl. 152. sz.)

695. *Ferenczy Teréz*. Endrődy Sándor. (Szabadság 100. sz.)

696. *Garai Sántha Mihály*. Nyílt levél Varga Mátyáshoz. (Garai műveiről.) (Szépirod. kert. 12. sz.)

697. Gáspár János. *Sebestyén Sándor*. Gáspár János élete és működése. (Közérdek 51. sz.)

698. Ifj. *Szász K.* Gáspár János. (Prot. Közl. 50. sz.)

699. *Guzmics Zoltány I.* Guzmics Izidor életrajza. Budapest, 1884. Csekélyebb jelentőségű kifogások mellett, főleg gazdag s tanulságos anyaga miatt kedvezően ism. Váczy János. (Phil. Közl. 655—659. l.)

700. L. 646. sz. a. is.

701. Győry Vilmos. (Nekrolog.) (M. T. Akad. Almanach 1886.) — (Athenaeum naptár 62—64. l.)

702. *Porzó*. Zur Erinnerung an Wilhelm Győry. (Ung. Revue 594—602. l.) — Szerzőnek a Kisfaludy-társaságban fölolvastott emlékbeszédének fordítása.

703. Győry Vilmos költeményei. Budapest, 1886. Ism. (S. S.) (Főv. Lap. 227. sz.) Szana Tamás. (Nemzet 163. sz.) — (Vasárn. Ujs. 24. sz.) — — —. (Prot. egyh. és isk. lap. 25. sz.)

704. *b. e.* A költő hagyatéka. (Győry Vilmosé.) (Budapesti Hirl. 178. sz.)

705. Gyulai Pál. *Palágyi Menyhért*, Gyulai Pál. (Koszorú 7. sz.)

706. *Theureux Árpád*, Gyulai Pál, Erdély. (Haza és Külföld II. évf. 8. sz.)

707. — L. 483, és 484. sz. a. is.

707a. Gyürki Antal. L. 836. sz. a.

708. *Hatvani. Heinrich Gusztáv*. Der ungarische Faust. (Ung. Rev. 780—804. l.) — Szerző Kazinczy Samunak Hatvanira vonatkozó följegyzéseit teljes fordításban közli, tárgyalja Hatvani életét s jellemét, s kimutatja, hogy a róla szóló hagyomány részletei legnagyobb részt a Faust-mondából származnak.

709. *Horváth Ádám. Illésy János*. P. Horváth Ádám Hunniása. (Figyelő XX. köt. 283—305. l.)

710. *Horváth Cyrill. Várfalvi Károly*, Horváth Cyrill mint költő. (Figyelő XX. köt. 321—343. l. XXI. köt. 49—59; 79—101.) Különnyomatban is megjelent.

711. *Horváth Cyrill*. (Nekrolog.) (M. T. Akad. Almanach 1886.) — (Athenaeum napt. 1886. 64—67.)

712. *Horváth István*. (Fáy A. kiadatlan emlékirataiból.) (Vas. Ujs. 38. sz.)

713. *Horváth István naplójából*. Berkeszi István. (Budapesti Szemle 46. köt. 337—350. l.)

714. *Horváth István levelezése egy örmény történetíróval*. Dr. Simay János. (Nemzet 1. sz.)

715. *Horváth Mihály leveleiből*. Közli Kovács János. (Figyelő XX. köt. 186—201. 310—313. l.)

716. *Hunfalvy Pál történeti iskolája*. Szathmáry György. (Nemzet 333. sz.)

717. *Ilosvai Selymes Péter*. A híresneves Tholdi Miklósnak jeles cselekedetiről és bajnokságáról való história. Bevezette és jegyzetekkel kísérte Szilády Áron. (Olsó könyvtár 203. sz.) Budapest, Franklin-Társ. 1886. (16. r. 107 l.) 20 kr.

718. *Ipolyi Arnold*. (Egyetértés 334. sz.) (Nemzet. 334. sz.) (Budap. Hirl. 334. sz.) — (Főv. Lap. 334. sz.)

719. *Ipolyi Arnoldról*. (Egy kis életrajz-féle.) (Szabadság. 156, 277. sz.)

720. *Ipolyi Arnold élete*. (Pesti Napló. 334. sz.)

721. *Ipolyi Arnold leveleiből* — Kazinczy Gáborhoz. Közli Csanády Sámuel. (Nemzet. 190. sz.)

722. *Ipolyi és a corvinák*. (Egyetértés. 191. sz.) H. E. (Budapesti Hirlap. 336. sz.)

723. *Ipolyi Arnold*, Poór Antal. (Ország-Világ. 28. sz.)

724. *Irinyi József levele Kazinczy Gáborhoz*. Közli Abafi Lajos. (Figyelő. XX. köt. 236—237. l.)

725. *Jakab Ödön*. (Athenaeum napt. 49—50. l.)

726. *Jancsó Benedek*, Jakab Ödön könyvei. (Pesti Napló 52. sz.)

727. *Jankovics Miklós*. (Fáy A. kiadatlan emlékirataiból.) (Vasárn. Ujs. 39. sz.)

728. *Janus Pannonius utolsó kiadása*. Koncz Józseftől. (Figyelő. XX. köt. 42—43. l.)

729. *Jókai M. Jókai Mór*, Életem legszomorúbb napjai. (Naplótöredékek.) (Világkrónika. 270. 278. l. és Debreczeni Ellenőr. 167. sz.)

730. *Jókai első regénye*. (Nemzet 90. sz. és Debr. Ellenőr. 65. sz.)

731. Dr. ys. Jókai és Tancsics. (Ország-Világ. 5. sz.)
732. *Jókai M.* A kis királyok. Regény. Ism. Acsády Ignác. (Pesti Napló 73. sz.)
733. Jókai és Verescsagin felolvasása. (Nemzet 25. sz.) — — *E.* (Budapesti Hirlap 25. sz.)
734. Jósika Miklós. *Ferenczi Zoltán.* Adalékok Jósika Miklós írói működéséhez. (Az erdélyi muz.-egyl. kiadv. III. köt. 41—101. l.)
735. Károli Gáspár, Az Ó-Testamentom Károli Gáspár-féle fordításának átdolgozása. (Prot. egyh. és isk. lap. 31. sz.)
736. Kászonyi Dániel, Á. K. (Pesti Napló. 132. sz.) — (L.) Egy különös alak. (Főv. Lap. 133. sz.)
737. Katona. *Miletz János.* Katona József családja, élete és ismeretlen munkái. Budapest, 1886, Hornyánszky. (8-r. VI, 314. l. és arczkép.) 2 frt 50 kr. — Ism. (K) (Főv. Lap. 173. sz.) — *Szana T.* (Nemzet 178. sz. — Katona József ismeretlen kéziratai. (Válasz Szana T. úrnak u. o. 191. sz. és Közoktatás 27. sz.) Szana T. válasza (u. o.) — i — Pesti Napló 172. sz. 55. sz. — Egyetértés, 176. sz. — *Zilahy Béla.* Ellenzék 142. sz. — Vasárn. Ujs. 28. sz. — Egyetértés, 176. sz. — Istvánffy Gyula (Borsodmegyei lapok. 93. sz.)
738. *M. S.*, Adatok Katona Józsefről. (Alföld 146. sz.)
739. *Karacs Teréz*, Katona Józsefről. (Figyelő XXI. köt. 62—63 l.). — Téves adatait helyreigazítja *Heinrich Gusztáv*, Katona Józsefről. (Phil. Közl. 1021. l.)
740. *Váczy János*, A Katona-monda. (Egyetértés, 3. sz.)
741. *Kazinczy F. Iléssy János.* Kazinczy Ferencz családi élete. (Főv. Lapok 176. sz.)
742. *Karacs Teréz.* Emlékezés Kazinczy Ferenczről. (Főv. Lap. 181. sz.)
743. *Karacs Teréz*, Az Erzsébettér multja. (Kazinczy Ferencz, Pethe Ferencz, Bessenyei Györgyről.) (Főv. Lap. 154. sz.)
744. *Kovács Lajos*, Kazinczy Ferencznek, mint költőnek és prózaírónak jellemzése. Miskolcz, 1886. (8-r. 101. l.) 50 kr.
745. *Kovács Lajos*, Kazinczy mint levélíró. (Főv. Lap. 270. sz.)
746. Néhány szó Kazinczy Ferencz mauzoleumáról. (Zemplén, 47. 48. sz.)
747. *Regmeczy János*, A hol Kazinczyt elfogták. (Ország-Világ 9. sz.)
748. — L. 905. sz. a. is.
- 748a. Kazinczy Gábor. l. 724. sz. a.
- 748b. — L. 789. sz. a. is.
- 748c. — L. 834. sz. a. is.
749. *Kemény János.* *Deák Farkas*, Rövid észrevételek Kemény János önéletírásáról s az erdélyi történetirodalom egy-két kútforrásáról. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. XIII. köt. 5. sz.) Budapest, 1886, Akadémia, (8-r. 18. l.) 10 kr.
750. *Kis Ferencz. Kálmán Farkas*, Egy naturális ének-költő. (Kis Ferencz, földmives.) Prot. egyh. és isk. lap. 41. 42. sz.)
751. *Kisfaludy Atala. Endrődi Sándor*, Egy magyar író. (Visszaemlékezés.) (Nemzet 28. 29. sz.)
752. *Kisfaludy K. Kisfaludy Károly.* Csalódások. Vigjáték 4 felv. Magyarázta Szigetváry Iván. (Jeles írók iskolai tára 26.) Budapest, 1886. Franklin t. (8-r. 78. l.) 30 kr. — Rövidke, de általában helyes magyarázatok. Engedélyezett középiskolai tankönyv.

753. *Szakai Károly*, Kisfaludy Károly mint a magyar vigjáték megteremtője. (Sárospataki Ifjus. Közl. 3. 4. sz.)
754. *Kisfaludy Sándor* két levele. Közli Szana T. (Nemzet. 171. sz.)
755. *Kisfaludy Sándor* levele Kunoss Endréhez. Közli: dr. Vutkovich Sándor. (Figyelő XX. köt. 318. l.)
756. *Dengi János*, Badaconsy költőjéről. (Alkalmi beszéd.) (Főv. Lap. 164—165. sz.)
757. *Kardos Albert*, Kisfaludy Sándor 1772—1844. (Nemzet 163. sz.)
758. *Kardos Albert*, Kisfaludy Sándor szerelme. (Magyar Salon V. 410—418. l.)
759. *Kiss J. Geszti Ármin*, Jehova. (Kiss J. balladája.) (Aradi Közl. 338. sz.)
760. *Kiss József*. Ein Grab, költemény, ford. Neugebauer László, (Ung. Revue 570. l.)
761. *Sonnenschein Wilh.* Josef Kiss. (Nyitrai Lapok 43. sz.)
762. *Kölcsy F. Heinrich Gusztáv*, Franz Kölcsy. Ersch u. Gruber-féle Encyclopädia II. Sect. 38. köt. — Pontos és elég terjedelmes életrajz.
763. *Kölcsy Ferencz. Palágyi Menyhért*től. (Koszorú 10—12. sz.)
764. *Kónyi. Beöthy Zsolt*, A magyar haza együgyű hadiszolgája: Kónyi János. (Magyar Salon. V. köt. 489—500. l.) — Részlet «A magyar széppróza történetéből».
765. *Dr. Kovács Pál*. 1808—86. (v.) (Főv. Lap. 224. sz.) (Nemzet 224. sz.) — (Győri Közl. 65. sz.) — b. e. (Ország-Világ 34. sz.)
766. *Karacs Teréz* A régi Kovács Pálról. (Emlékezések.) (Főv. Lap. 246. sz.)
767. *Latkóczy Mih.*, Három találkozás. (Emlékezés Kovács Pálra.) (Pesti Hirl. 229. sz.)
768. *Kulcsár. Karacs Teréz*, Kulcsár István életéhez. (Figyelő XXI. köt. 139—142. l.)
769. *Kunoss Endre*. L. 755. sz. a.
770. *Kuthy. Endrődi Sándor*, Kuthy Lajos életéhez. (Főv. Lap. 106. sz.)
771. *Szaák Lujza*, Kúthy Lajos kéziratából. (Magyar Salon V. 611—614. l.)
772. *Váli Béla*, Kuthy Lajos élete és munkái. (Figyelő XXI. k. 191—197; 287—294; 373—378. l.)
773. *Ladányi Gedeon*. (Magy. Polgár 29. sz.)
774. *Listi. Komáromy András*, Köpecsényi gróf Listi László. (Századok 32—53.)
775. *Madách.* Az ember tragédiája. Zichy M. rajzaival. Ism. (i.) (Főv. Lap. 318. sz.) -ő- (Prot. egyh. és isk. l. 48. sz.)
776. *Madách Emerich*, Die Tragödie des Menschen. Dramatische Dichtung. Nach Ed. Paulay's Bühnenbearbeitung übersetzt von Alexander Fischer. Budapest, Eggenberger, 1886. (8 r. 192 l.) 1 ft 50 kr.
777. *Rudnyánszky Gyula*, Zichy Mihály Madách-képei. (Pesti Hirl. 333. sz.)
778. *E. Zichy Mihály* Madáchnak. (Budapesti Hirlap 319. sz.)
779. —i.—s. Az illusztrált Madách. (Pesti Napló 318. sz.)
780. *Madách.* «Az ember tragédiája» (Alföld 28. sz.)
781. *Meltzl Hugó*, Madách Csákja. (Ellenzék. 232. sz.)

782. *Morray Győző*, Lucifer. Madách-tanulmány. Budapest, Grill, é. n. (8-r. 58, 1.)

782a. Mátyási József. — L. 489. sz. a.

783. Méliusz Péter születési évéről, Rácz Károly. (Szabad Egyház 12. sz.)

784. *Mészáros Ign.*, Kártigám. — Thewrewk Árpád. Szövegkritika. (Haza és külföld II. évf. 12. sz.). — Kimutatja, hogy a regénynek ötödik, az Olcsó könyvtárban megjelent kiadásában nem egységes a helyesírás. Az orthographiáért az Olcsó könyvtár szerkesztője, nem az egyes füzet kiadója a felelős.

784a. Mikes Kelemen. — L. 926. sz. a.

785. Mikszáth a politikus. B—y S—r. (Ország Világ 8. sz.)

786. Molnár Albert élete és iratai. Cuno Fr. W. (Szabad Egyház, 14, 20, 21. sz.)

787. Nagy János. (Nekrolog.) (M. T. Akad. Almanach, 1886.)

788. Nyáry Albert báró. Geöczy Istvántól. (Bpesti Hirl. 2. sz.)

789. *Pákh Albert* levelei Kazinczy Gáborhoz. Közli Abafi Lajos. (Figyelő. XX. 305—309. l.)

790. Pap E. *Váczy János*, Pap Endre élete. (Tanulmány.) (Fővárosi Lap. 283. 284. sz.)

791. Paulikovics. *Márki Sándor*, Paulikovics Lajos író emlékezete (Arad és Vidéke, 95. sz.)

792. Pázmány. *Fraknoi Vilmos*, Pázmány Péter; 1570—1637. Budapest, 1886. — Bir. Pulszky Ágost. (Budapesti Szemle, 48. kötet 161—184; 339—374. l.) — A bíráló sokféle kifogást emel, főleg elfogultsággal vádolja a szerzőt, kinek tudományosságát különben elismeri.

793. *Acsády Ignác*, Ein ungarischer Kirchenfürst im XVII. Jahrhundert (Ung. Revue 614—637. l.) — Fraknoi Vilmosnak Pázmán Péter-ről írt művét terjedelmesen s igen kedvezően ismerteti, sok rajzzal.

794. Pázmán Péter élete. (Vasárnapi Ujság 16. 17. sz.) (A történelmi életrajzok nyomán.)

795. Péczeli. *Takáts Sándor*, Péczeli József élete. (Figyelő, XX. köt. 241—256; 361—375. l. XXI, köt. 17—31. l.)

796. *Takáts Sándor*. Péczeli József irodalmi működése. (Figyelő, XXI. k. 169—191; 237—244; 332—342. l.)

797. *Takáts Sándor*, A francia iskola és Péczeli. (Figyelő, XXI. köt. 102—118.)

798. Pethe Ferencz. L. 743. sz. a.

799. Petőfi S. *Balló Rudolf*, Petőfi szüleiéről. (Főv. Lapok 94. sz.)

800. *Hentaller Lajos*, Petőfi követjelöltsége. (Epizód a költő életéből.) (Pesti Napló, 128. sz.)

801. *Kispál Mihály*, Petőfi rætorománul. (Phil. Közl. 711—712. l.) — Petőfi két költeményének («Ha életében . . .» és «Egy gondolat bánt engemet») rætoroman fordítása Caderastól.

802. *Névy László*, Az Alföld Petőfi költészetében. (Koszorú 9. és 10. sz.)

803. *Palányi Lajos*, Petőfi és Arany egymásközt való viszonya. (Hölgyek Lapja, 31. sz.)

804. *Szalay Gyula*, Feleletek *Petőfi Sándor* «A királyokhoz» című költeményére. Eredeti nyomtatványok után közli — (Figyelő, XXI. köt. 300—303. l.)

805. *Szana T.* «Az apostol» és olasz fordítója. (Petőfi L' Apostolo. Vers. Gius. Cassone. Roma. 1886.) (Nemzet, 131. sz.)
806. *Váli Béla*, Petőfi mint vándorszínész. Egykorú naplójegyzetek. Közli — (Magyar Salon, VI. 83—90. l.)
807. Petőfi legújabbban feltalált arczképe. (Jacobey festménye), (Ország Világ, 1. sz.)
808. Petőfi képviselőjelöltsége. *Dr. Váczy János.* (Orsz.-Vil. 1. sz.)
809. Petőfi mint német poeta. (Nemzet, 118. sz., P. Hirl. 118. sz.)
810. Petőfi németül, Liederkranz aus A. Petőfi's lyrischen Dichtungen, übers. v. G. v. Schulpe (Bruns, Minden i. Westf.) Ismert. *Nyári S.* (Főv. Lapok 353. sz.)
811. *Petőfi Sándor* és századunk lyrája. (Koszorú, 2. sz. és Alföld 169. sz.)
812. *Prielle Cornelia*, Ismeretségem Petőfivel. (Szabadság, 159. és 163. sz. — Arad és Vidéke 88—91. sz.)
813. Miért nem fogytak el Petőfi költeményei? (Corvina, 3. sz.)
814. — L. 670. sz. a. is.
- 814a. — L. 965. sz. is.
815. *Petőfi Sándorné* szül. Szendrey Julia. (Magyar hölgyek életrajzai, 8. füz.)
816. *B. Podmaniczky Frigyes.* (Pesti Napló 3. sz.)
817. *Br. Podmaniczky Frigyes*, I. Naplótöredékek (Nemzet 356. sz.) — II. *Suum cuique.* (A magyar operáról szól. Nemzet, 359. sz.)
818. *Pompéry Joannovics György*, *Pompéry János* emlékezete. (Pesti Napló 54. sz.)
819. *Pongrácz Emil* báró. (Nemzet 42. sz.)
820. *Pósfay János.* (Fáy A. kiadatlan emlékirataiból.) (Vasárnapi Ujság 39. sz.)
821. *Rájniz.* L. 448. sz. a.
822. *Révai Csaplár Benedek*, *Révai Miklós* élete, III. köt. Budapest, 1886, Aigner, (8. r. 334. l.) Ism. *Dr. Váczy János.* (Századok 537—541. l.) — *Veritas.* (Magyar Állam, 79. sz.; és Közoktatás, 13, 14. sz. — Religio. I. félev, 23. sz.) — *Mocsy Antal*, (Kalocsai Néplap, apr. 22.)
823. *Csaplár Benedek*, *Révai* helyzeti bajlódásai s irodalmi igyekvései. (Figyelő, XX. köt. 44—60. l.)
824. *Csaplár Benedek.* *Révai* latin verseinek kiadása. (Figyelő, XX. 217—236. l.)
825. *Csaplár Benedek.* *Révai* latin iratainak jelentősége. (Figyelő, XX. köt. 375—388. l. XXI. köt. 31—48. l.)
826. *Csaplár Benedek.* *Révai* sikertelen törekvése az egyetemi tanzékre. (Figyelő, XXI. köt. 118—133.; 205—223. l.)
827. *Csaplár Benedek.* *Révai* átlépése a győri egyházmegyébe. (U. o. 270—286.; 342—360. l.)
828. — L. 448. sz. a. is.
829. *Rogierius. Abday Asztrik*, *Rogierusz* mester siralmas éneke. (Kőszegi gymn. ért. 1885/6) 39. l. — Figyelemre méltó dolgozat.
830. *Rosnyai. Beöthy Zsolt*, *Rosnyai* és a Horologium Turcicum. (Századok, 801—811. l.) — Mutatvány a Magyar széppróza történetéből.
831. *Sándor István* életben maradt szavai, N. K. (Nyelvőr, 215—218. l.)
832. *Sujánszky. Komlóssy Ferencz*, *Sujánszky Antal.* Élet- s iro-

dalomtörténeti tanulmány. Pozsony, é. n. (1886.) Stampfel. (N. 8-r. 30. l.) 20 kr.

833. Szabó D. L. 448. sz. a.

834. *Szalai László* levelei Kazinczy Gáborhoz. Közli Abafi Lajos. (Figyelő, XXI. köt. 59—61.)

835. Széchenyi I. *Ferencz József*. Gróf Széchenyi István mint publicista. (Irodalom, mutatóvényszám.) — Mutatóvényszám szerzőnek a magyar hírlapirodalom történetét tárgyaló pályanyertes művéből.

836. Gróf Széchenyi Istvánnak Gyürki Antalhoz írt leveleiből. (Pesti Hírlap 238. sz.)

837. Széchenyi kiadatlan levelei Vida Józsefhez. (Budapesti Hírl. 200. sz.)

838. Valami Széchenyi István gróf Blick-jéről. (Corvina 1. sz.)

839. Szegedi Lénárd. *Bojsich Mihály*. Szegedi Lénárd egri püspök énekes könyve. 1674. év. (Értekezések a nyelv- és széptud. köréből. XIII. köt. 9. sz.) Budapest, 1886, Akadémia, (8-r. 80. l.) 50 kr.

840. Szemere Ferencz. (Fáy A. kiadatlan emlékirataiból.) (Vasárnapi Ujság 38. sz.)

841. Szemere Pál. *Abafi Lajos*, Szemere Pál a Szózatról. (Figyelő, XX. köt. 17—27. l.)

842. Szemere Pál. (Fáy A. kiadatlan emlékirataiból.) (Vasárnapi Ujság 38. sz.)

843. Szerémi György. *Dudás Gyula*, Szerémi György emlékirata. Történetkútfői tanulmány. Budapest, 1886. (8. r. 36. l.)

844. Szigligeti. *Br. Podmaniczky Frigyes*. Naplótöredékek. De mortuis nil nisi bene. (Nemzet 356. sz.)

845. *Somogyi Gyula*, Szigligeti. (Arad és Vidéke, 247. sz.)

846. *Szekely József*, Szigligeti és a »budai társaság«. (Vasárnapi Ujság 36. sz.)

847. Szigligeti Ede. Zách (Bódog) unokái. Szinre alkalmazta E. Kovács Gyula. (Magyar Polgár 154. sz.)

848. Szigligeti-cyklus. R. (Szabadság 191. sz.)

849. Szvorényi. B—y. S—r. (Ország-Világ, 10. sz.)

850. *Szvaratkó Kálmán*, Szvorényi József. (Veszprémi Közl. 8. sz.)

851. A Szvorényi-ünnep. (Eger 9. sz.)

852. Tárkányi Béla. (1821—1886.) —á—r (Vasárn. Ujs. 8. sz.) Sz. (Főv. Lap. 48. sz.). — (Ország-Világ 9. sz.). — (Nemzet 48. sz.), (Borsodmegyei Lapok. 20, 103. sz.)

853. Tárkányi Béláról. (Emlékezés.) Vadnai Károly. (Eger, 8. sz.)

854. Telegdi Miklós. *Bunyitay Vincze*, Telegdi Miklós származása. (Új M. Sion, 81—86. l.) — Szerinte T. egy szegény jobbágy család sarja, ki csak a biharmegyei Telegdről, a honnan származott, nyerte a Telegdi nevet.

855. Teleki S. *Szokolay Kornél*, Teleki Sándor ezredes. (Ellenzék 20. sz.)

856. Terhes Barnabás, sárospataki ref. lelkész és költő. Nekrológ. (Egyetértés 149. sz.)

857. Thaisz András. (Fáy A. kiadatlan emlékirataiból.) (Vasárn. Ujság 39. sz.)

858. Tinódi S. J. *Kemény Lajos*, Tinódi Sebestyén életéhez. (Figyelő. 21. k. 327—331. l.)

859. *Lejtényi Sándor*. Tinódi Lantos Sebestyén éneke Veszprém bevételéről. (Veszprém 26. sz.)
860. Tinódi. L. 485. sz.
861. *Tompa Mihály* levelei Berecz Károlyhoz. Közli: Ferenczy József. (Figyelő XX. köt. 38—41. l.)
862. *Tompa* kiadatlan költeményei. (Viz-dal és Kandalló-dal.) Közli: Váczy János. (Ország-Világ 22. sz.)
863. *Tompa Mihály* emlékezete. (Feketehegyi levél.) (Borsodmegyei levél, 61. sz.)
864. *Tompa Mihály* és Recsky András. (Fővárosi Lapok 47. sz.)
865. *Dalmady Győző* beszéde a feketehegyi Tompa-emlék megkoszoruzásának ünnepélyén. (Pesti Hírlap 227. sz.)
866. *Gleidura Géza*. Tompa Mihály költészete. (Rozsnyói kath. főgymn. 1885/6. ért. 18. l.)
867. *Szabó József*, Tompa Mihály és a kritika. (Rozsnyói Híradó 37. sz.)
868. *Szabó József*, Tompa költői lelkének ébredése s első alkotásai. (Rozsnyói Híradó 43. sz. és Borsodmegyei Lapok 92. sz.)
869. *Szabó József*. Tompha csakugyan Tompa-e? (Orsz.-Vil. 23. sz.)
870. *Szabó József*. Apologia a regéköltő Tompa mellett. (Rozsnyói Híradó 49. 50. sz.)
871. *Veres Samu*. Tompa Mihály a forradalom alatt és után. (Gömör és Kishont 31. 32. sz.)
872. — L. 615. sz. a. is.
873. *Torkos László* újabb költeményeiről. (Koszorú. 3. sz.) — Erdélyi Károly. (Közoktatás. 8. sz.) — (M. Salon. IV. 661—662. l.) — (Egyetértés. 10. sz.) — Szana T. (Nemzet. 26. sz.) — Vasárnapi Ujság 2. szám.)
874. *Tóth Ede*. *Náményi T. Lajos*, Tóth Ede mint színész. (Alföld. 298. sz.)
875. *Tóth Lőrincz*. Két Veterán Akademikus. (Tóth Lőrincz, Barabás Miklós.) Vasárn. Ujs. 41. sz.
876. *Trefort Ágoston* és a szépirodalom. (Szegedi Híradó. 275. sz.)
877. *Ujfalvi Krisztina*. 1761—1818. *Prém József*. Egy érdekes asszonyról. (Szabadság. 279. 281. 282. sz.)
878. *Vachott Sándorné*, Rajzok a multból. (Figyelő. XX. köt. 201—217. 256—272. 343—361. l. XXI. köt. 133—139. 197—204. 244—259. 360—373. l.)
879. *Vajda János*. (Vasárn. Ujs. 42. sz. — Pesti Napló. 121. sz.) — (Ország Világ. 40. sz. — Pesti Hírlap. 133. sz.) — Szana Tamás. (Nemzet. 291. sz.)
880. *Vajda János* újabb munkái. (Vasárn. Ujs. 42. sz.) — (Egyetértés. 288. sz.)
881. *Milkó Izidor*, Egy költőnk és a közönség. (Föv. Lap. 153. sz.)
882. *Milkó Izidor*, Vajda János prózája. (Föv. Lap. 291. sz.)
883. *Rejmczy János*, Vajda Jánosról. (Borsodmegyei Lapok. 87. 88.)
884. — ö «Nyári les» Vajda Jánostól. Ism. e költeménynek. (Budap. Hírl. 249. sz.)
885. *Csicseri Bors*, «Sobri Józska» és Vajda János. (Föv. Lap. 172. sz.)

886. Vajda Péter pálya-változtatása. *Széchy Károly*. (Főv. Lapok. 78. 79. sz.)

887. Vámbéry Á. *Borostyáni Nándor*, Vámbéry Ármin. (Ország Világ. 1. sz.)

888. Vámbéry. — L. 328. sz.

889. — L. 399., 401., 929. sz. és 964. sz. a is.

890. Vandrák András. (Nekrolog.) (M. T. Akad. Almanach, 1886.)

891. Vargha Julius, Rákóczy's Grabfahrt, költemény, ford. Lindner Ernő, Ung. Revue 337. l.

892. Vas Gereben. *Csanádi Sámuel*, Vas Gereben. (1823—1867.) (Vasárn. Ujs. 4. sz.)

893. Ifjabb Vay Miklós báró. (Budapesti Hirlap. 29. sz.)

894. Verestői György, Kolozsvári tanár és később ref. püspök (1728—1764) *Dr. Török István*. (Prot. Közl. 13. 14. sz.)

895. Vida József. *Récei Viktor*, Vida József. (Figyelő. XXI. k. 294—296. l.)

896. — L. 837. sz. a. is.

897. Vörösmarty M. *Tomori Anasztáz*, Emlékezés Vörösmartyra. (Kivonat naplóból.) (Nemzet. 211. sz.)

898. *Toncs Guszt.*, Vörösmarty «Zalán futása» mese- és szerkezet szempontjából. (Szabadkai főgymn. ért. 1884. 5). Ism. Kardos A. (Phil. Közl. 110—113 l.), ki dicséri az értekezést, de kifogásolja, hogy szerző nem vetette föl világosan a tárgyalandó kérdéseket és nem adott ezekre szabatos feleletet.

899. *Vozári Gyula*, Vörösmarty költői nyelvéről. (Figyelő. XX. köt. 61—75. 259—270. 21. köt. 378—382. l.)

900. — L. 615. sz. a. is.

901. Weinhofer József (Homiletikai író.) Wurzbach, 54. köt. 43. l.

902. Weiss Ferencz, (Jezsuita Astronomus) Wurzbach, 54. köt. 105. l.

903. Hadadi b. Wesselényi István naplója. 1704—1708. P. Szathmáry Károly. (Nemzet. 307. sz.)

904. Wesselényi Miklós báró élet- és jellemrajzához. XV. A Kiss Károlyhoz írott leveleiből. Freiwaldau 1848. Közli Urházy. (Szilágy. 44. sz.)

905. Zádor. *Zádor Gyula*, Zádor György levelezése Kazinczy Ferenczcel. 1823—1831. Budapest, 1886. (8-r. IX. 167. l.) 1 frt. — Igen kedvezően ism. Nagy Sándor (Phil. Közl. 314—19. l.), csak a név- és tárgymutató hiányát rója meg.

906. Zánkay. *Noszlopy Tivadar*, Egy elhagyatott költő. (Zánkay-Papszt Zsigmond.) (Kaposvár. 20. sz.)

907. Zichy Géza gróf. (Pesti Napló. 57. sz.)

908. *Varrinecz Mór*, A «Künstlerfahrt». (Gr. Zichy Géza dalciklusa.) (Főv. Lap. 40. sz.)

909. Zrínyi M. *Kanyaró Ferencz*, Zrínyi a hadíró. (Figyelő. XXI. köt. 145—159. l.)

910. Zrínyi, a költő, két levele. Közli Kanyaró Ferencz. (Századok. 612. 613.)

911. *Salamon Ferencz*, Halotti beszéd gróf Zrínyi Miklós fölött 1664-ben. (Budapesti Szemle. 47. köt. 404—422. l.)

3. Magyar nyelvészet.

912. *Albert József*, Névutó és névrag. (Nyelvőr 62—64. l.)
913. *Alexi György*, A legrégibb rumuny codex magyar elemei. (U. o. 204—212. 251—256. l.)
914. *Asbóth Oszkár*, A «zsoltár, császár és király» szók meg egy kis helyreigazítás. (U. o. 118—121. l.)
915. *Balassa József*, Ragozás és képzés. (U. o. 153—160. l.)
916. *Barbarics L. R.* A határozók tanához. (Phil. Közl. 568—575. l.)
917. *Bélteki Kálmán*, Rokonértelmű szók. (Nyelvőr. 402—407. l.)
918. *Berkeszi I.*, A magyar nyelv a magánélet terén 1711—1790-ig. (Fehértemplomi főgym. ért. 1884/5.) Ism. Kardos A. (Phil. Közl. 707—710. l.)
919. *Both István*, A különös ragozású magyar igékről. Nyelvészeti tanulmány. Karczag, Szödi S. 1886. (8-r. 72. l.) 50 kr.
920. *Brassai Sámuel*, A dativus ügye. (Nyelvőr. 20—24. l.)
921. *Budenz József*, A magyar szókincs eredetéhez. — Szóegyezesi adatok. — (Nyelvtud. Közl. XX. köt. 147—155. l.)
922. *Csapodi István*, A magyar orvosok két kedvelt germanismusa. (Nyelvőr. 264—268. l.)
923. *Csomár István*, Névutó, névrag, teljes és nem teljes szótók. (Közütatás. 22. sz.)
924. *Dóczy Imre*, A határozók logikája. (Tanáregyl. Közl. XIX. évf. 67—82. l.)
925. *Erdélyi Károly*, Vázlatok a magyar nyelvészet köréből. (N.-Kanizsai kath. főgymn. 1884/5 ért.) Ism. Balassa József. (Phil. Közl. 472—474. l.)
926. *Feleki Sándor*, Szavak és szólásmódok. Mikes Kelemen. «Mullattató Napok» (Nyelvőr. 85—86. l.)
927. *Frecskai János*, Idegenségek az otthonban. (Nemzet. 346. sz. és Nyelvőr.)
928. *Hodoly László*, Adalékok a magyar nemzet eredetének kérdéséhez. (Pozsonyi főrealisk. ért. 1884/5.) — Ism. Balassa J. (Phil. Közl. 474. 475. l.)
929. *Hunfalvy Pál*, Észrevételek a Vámbéry-féle honfoglaló magyarok jellemzésére. (Budapesti Szemle. 47. köt. 52—70. l.)
930. *Imre Sándor*, A nyelv romlása. (Budapesti Szemle. 45. köt. 1—17. 182—198. 365—383. l.)
931. *Katona József*, Nyelvtörténeti adatok. (Szólásmódok. Nagybánya város régi jegyzőkönyveiből.) (Nyelvőr. 137. 180. l.)
932. *Kispál Mihály*, A kisküküllői szójárás «oe» hangja. (Nyelvőr. 30—31. l.)
933. *Korda Imre*, A kiskunhalasi nyelvjárás. (Nyelvőr. 25—28., 64—67., 113—118. 213—215., 303—305., 354—357. l.)
934. *Kőrész Kelemen*, Ó- és új magyarság. (Közütatás. 6. sz.)
935. *Kőrész Kelemen*, Ikes igeragozás. (U. o. 9. sz.)
936. *Kőrész Kelemen*, Nyelvkontárok. (U. o. 21. sz.)
937. *Kőrész Kelemen*, Szókölcsönzés. (U. o. 25. sz.)
938. *Kőrösi Sándor*, Olasz kölcsönszók. (Nyelvőr. 160—162; 256—258; 351—354; 407—409; 450—454; 549—552. l.)

939. *Kun Pál*, A «nem tudatos» a magyar nyelvben. (Philos. Szemle. 50—53. l.)

940. *Maczki Valér*, Egy kis philosophiai nyelvörösködés. (Philos. Szemle. 18—32. l.)

941. *Majoros József*, A tárgyas igeragozásról. (Pozsony-sz.-györgyi kath. gymn. ért. 1885/6.) 23. l.

942. *Márki József*, Hibás magyarságok. (Közzététel. 17. sz.)

943. *Markovics Sándor*, Czigány szók a magyarban. (Nyelvőr. 497—502. l.)

944. Mutatvány a «régi magyar nyelv szótárából.» (U. o. 475—480., 523—528. l.)

945. *Negyessy László*, A szegedi nyelvjárás. (U. o. 391—401., 442—450., 487—496., 539—549. l.)

946. *Negyessy László*, Megérett kérdések a magyar vocalismus köréből. (U. o. 198—204. l.)

947. Nyelvtörténeti szótár. (Hunfalvi Pál. Nyílt levél. U. o. 274. l.) Szarvas. Válasz. (U. o. 318—322. l.)

948. *Révész Sámuel*, Vasúti szótár. Két kötetben három rész. Magyar-német-francia és francia rész. Budapest, Kilián, 1886. (8-r. 842 hasáb) 6 frt.

949. *Simonyi Zsigmond*, A magyar névragozáshoz. (Nyelvőr. 1—4., 433—441., 481—487., 529—538. l.)

950. *Simonyi Zsigmond*, Visszaható ige tárgygyal. (U. o. 107—113. l.)

951. *Steuer János*, Tájékoztás a magyar nyelvrokonság kérdésében. (Phil. Közl. 402—412., 554—567. l.)

952. *Szarvas Gábor*, Adalékok a nyelvújítás történetéhez. (nok, -nök, -da, -de.) (U. o. 368—370. l.)

953. *Szarvas Gábor*, A magyar mutató névmás. (U. o. 4—16. l.)

954. *Szarvas Gábor*, Szómagyarázatok. Egy megíjodott szavunk («tárgy»). (U. o. 193—198. l.)

955. U. a. Egy a szoba a kemenczével. (U. o. 385—391. l.)

956. *Szarvas Gábor*, A régi magyar nyelv szótára. (Értekezések a nyelv- és széptud. köréből. XIII. köt. 6. sz.) Budapest, 1886. Akadémia. (8-r. 14 l.) 10 kr.

957. *Székely József*, A hivatalos nyelv. (Stylus curialis.) (Haza és Külföld. 4. sz.)

958. *Szigetvári Iván*, Egy metafora eredete (veres fonál). (Nyelvőr. 175. l.) Szarvas válasza. (U. o. 176. l.)

959. *Szilasi Mór*, Hangtani apróságok. (U. o. 102—106., 151—153.)

960. *Szily Kálmán*, Ki volt Calepinus magyar tolmácsa? (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XIII. köt. 8. sz.) Budapest, 1886. Akadémia. (8-r. 19 l.) 10 kr. és (Nemzet 123. 124. l.) (M. Állam, 184. sz.) (Nyelvőr 258—264., 306—314. l.)

961. *Thewreuk Árpád*, Magyar nyelvbnvárlatok. 1. Deák. (Haza és Külföld. 2. sz.)

962. *Thewreuk Árpád*, Egy magyar nyelvi kérdés. (Föld alatt, hegy mögött, ház fölött. etc.) (U. o. II. évf. 3. sz.)

963. *Thewreuk Árpád*, Magyar nyelvészet. (U. o. II. évf. 2. sz.)

964. *Vámbery*, Östörténet és nemzeti hiúság. (V. válasza Hunfalvynak) — Nemzet 324. sz.

965. *Veress Ignác*, A magyar igenév használata általában és Petőfinél különösen. (Nagyszebeni áll. főgymn. ért. 1885/6) 41. l.

966. *Veress I.*, A magyar név- és igejelző. (Nagyszebeni állami főgymn. ért. 1884/5) Ism. Balassa Józ. (Phil. Közl. 698—700. l.) Veress I. Nyelvtudományi elvek. Válaszul Balassa Józsefnek. (U. o. 852—856. l.)

967. *Volf György*, A «zsolttár» szó és még valami. Nyelvőr. 68—72. l.)

968. *Wislócki Henrik*. Magyar eredetű szók az erdélyi szászok nyelvében. (Phil. Közl. 364—365. l.)

969. *Zsádmár Lajos*, Az igemódok és idők használata a latin és francia nyelvben. (Lőcsei főreálisk. ért. 1885/6) 24 l.

Egyes szókról.

970. Az *abrosz* magyar neve? (Nyelvőr. 468. l.)

971. *Aladár*, Szarvas G.-tól. (U. o. 272. l.)

972. *Ány, ény*, Thewrewk Árpád. (Haza és külföld. II. évf. 8. sz.)

973. *Atila, Atilla*, Kőrösi Sándor. (Nyelvőr. 97—101. l.)

974. *-atlan* és *-talan*. Van-e értelmi különbség az *-atlan* és *-talan* közt? (U. o. 35. l.)

975. *Balga*, Szarvas G. (U. o. 560—561. l.)

976. *Bánca*, Pesty Frigyes (Phil. Közl. 603—605. l.)

977. *Barona, borona*, (Ratis.) (Nyelvőr. 84. l.)

978. *Bergengóczia*, Steuer János. (U. o. 150. l.)

979. *Bibas*, Budenz József. (U. o. 219. l.)

980. *Birka*, Budenz József. (U. o. 218. l.)

981. *Bőség*, Alexi György. (U. o. 509. l.)

982. Használatos-e a *borona hajó*? (U. o. 84.)

983. «Budai nagy utca» vagy «Nagy Budai-utca»? (U. o. 315. l.)

984. *Buta*, Szarvas Gábor. (U. o. 360—363. l. 558. l.) Nagyszigeti Kálmán. (U. o. 410. l.)

985. *Császár*, Volf György. Hogy hangzott a «császár» eredetije? (U. o. 270. l.)

986. *Cseplesz*. (U. o. 74. l.)

987. *Csirkefogó*, Ágai Adolf. Erre Szarvas G.-felelete. (U. o. 173—175. l.)

988. *Csongor*, Egy régi hirlapról. (Hölgyek Lapja. 49. sz.)

989. *Csöreye, csöröge*, Patrubány Lukács. (Phil. Közl. 811—814. l.)

990. *Csorva*. (Nyelvőr. 74. l.)

991. *Csukljék* vagy *csukoljék*? (U. o. 134. l.)

992. *Da, de*-háború. Kőrész Kelemen. (Közügy. 18. sz.)

993. *Egzek* vánom bánom. Bánhegyi István. (U. o. 272. l.)

994. *Előir*, Szarvas Gábor. (U. o. 357. l.)

995. *Előte, Előke*. Zolnai Gyula. (U. o. 32—34. l.)

996. *Fehérje*, Szily Kálmán. (U. o. 171—172. l.)

997. *Fejében*, Simonyi Zsigmond. (U. o. 57—62. l.)

998. *Felfekvés*: decubitus. (U. o. 226. l.)

999. «Fene» szó fogalma. (U. a. 177. l.)

1000. *Férj* = feleség. Csapodi István. (U. o. 221. l.)

1001. *Fikom attá*, Csapodi István. (U. o. 271. l.) — Fika. Szarvas G. (u. o. 271. l.)

1002. *Fiók-intézet* vagy *ág-intézet*? (U. o. 363. l.)
 1003. *Füge*, Szarvas G. (U. o. 77. l.)
 1004. *Garzó* család. (U. o. 83. l.)
 1005. *gyanánt*. (U. o. 176. l.)
 1006. *Hallgass* szám, nem fáj fejem. (Hallgass nyelvem, nem fáj fejem). (U. o. 81. l.); — u. a. Szarvas G. (U. o. 130—131. l.)
 1007. «*Holság*» (U. o. 178. l.)
 1008. *Hord-kosár*, Freckay János. (U. o. 455. l.)
 1009. *Husár*, Kropf Lajos. (U. o. 416. l.)
 1010. «*Indíték*» (indító ok.) (U. o. 178. l.)
 1011. *Jól fest*, (Jól néz ki.) (U. o. 84. l.)
 1012. *Kápás*, Paal Gyula. (U. o. 75. l.)
 1013. *Karácson*, Ásbóth Oszkár. (U. o. 169—171. l.) — Ugyanarról Schuchardt Hugó. (U. o. 299—303. l.)
 1014. *Karácson*, Schuchardt Hugo. Краѣунъ — koročunъ (Archiv f. slav. Phil. 521—527. l.)
 1015. *Karácson*, Ásbóth O. Nochmals Краѣунъ — koročunъ (Arch. f. slav. Phil. IX. 694—699. l.)
 1016. *Karszék-e* vagy *karos-szék*? (Nyelvőr. 512. l.)
 1017. Helyes-e *katholika* egyház? (U. o. 365. l.)
 1018. *Kedesz-mirigy*. (U. o. 74. l.)
 1019. *Kemencze*, *kémény*, Szarvas Gábor. (U. o. 358. l.)
 1020. *Keresztény*, Kőrész Kelemen. Magyar szó-e a Keresztény? (Közkutatás. 33. sz.) — Tomor F. Utóhang az előbbi cikkre. (U. o.)
 1021. *Keresztyén* és keresztény, Thewrewk Árpád. (Haza és Külföld. II. évf. 8. 9. sz.)
 1022. Thewrewk Árpád, A legujabb kereszties háború. (Haza és Külföld. II. évf. 12. sz.) (Keresztyén, keresztény)
 1023. *Tomor Ferencz*, Keresztény vagy keresztyén? (Közkutatás. 26. sz.)
 1024. *Keszte* = kesztyű. Csapodi István. (U. o. 221. l.)
 1025. *Kesztyű*, Zolnai Gyula. (U. o. 31—32. l.)
 1026. *Kocsi*, Kropf Lajos. (U. o. 416. l.)
 1027. *Labancz*, Szarvas G. (U. o. 84. l.)
 1028. «*Leccapni*», Thewrewk Árpád. (Haza és Külföld. II. évf. 1. sz.)
 1029. *Leszámítolni*, visszleszámítolni. Császár Károly. (Nyelvőr. 131—132. l.)
 1030. *Létre*. Barbarics Róbert. (U. o. 345—351. l.)
 1031. Jó-e *lőne* h. *lönne*? (U. o. 467. l.)
 1032. *Medvét fog*, Paal Gyula. (U. o. 75. l.)
 1033. Helyes-e *méltőtassanak*, *tessenek*? (U. o. 365. l.)
 1034. Van-e *menny-nek* többese? (U. o. 315. l.)
 1035. *Mértföld*, mérföld, mélyföld. (U. o. 80. l.)
 1036. *Nővény* vagy *nőverény*? (U. o. 366. l.)
 1037. *Nyombél*, (U. o. 74. l.)
 1038. *Operenciás* tenger. Steuer János. (U. o. 73. l. 145—146. l.)
 1039. *Operencia*, Nagyszigethi Kálmán. (U. o. 29—30. l.)
 1040. Mondhatjuk-e *papabb*? (U. o. 366. l.)
 1041. *Párrjál*, Zolnai Gyula. (U. o. 508. l.) Szarvas G. (U. o. 558. l.)

1042. *Párol*, Frecskay János. (U. o. 454. l.)
 1043. *Pinczes*, Frecskay János. (U. o. 132—133. l. és Nemzet. 76. sz.)
 1044. *Porond*. (Nyelvőr. 225. l.)
 1045. *Poronty*, Alexi György. (U. o. 565. l.)
 1046. *Remese*, (U. o. 74. l.)
 1047. *Sejt*, Nagyszigethi Kálmán. (U. o. 268. l.)
 1048. *Senkel* = ajándékozni. Szarvas Gábor. (U. o. 222—223. l.)
 1049. *Suhadozott*, Paal Gyula. (U. o. 29. l.)
 1050. *Szám vagy szájam?* (U. o. 81.)
 1051. *Szegfü*, Szarvas G. (U. o. 502—506. l.)
 1052. Honnan vette nevét a *szitakötő*? (U. o. 467. l.)
 1053. *Szivát*, Alexi György. (U. o. 461. l.)
 1054. *Szíveskedni*, Binder Jenő. (U. o. 559. l.)
 1055. *Szoba*, Nagyszigethi Kálmán. (U. o. 461. l.) Csetneki Károly. (u. o. 508. l.)
 1056. *Szomak*, Szarvas G. (U. o. 127—130.) Munkácsi Bernát. (U. o. 220. l.) Szarvas G. (U. o. 558. l.)
 1057. *Szarvas Gábor*, Szómagyarázatok. Két kihalt szó (szomak, zömök, tayka) (Nyelvőr. 49—57. l.); (Nemzet 48. sz.)
 1058. *Szomak*, Szarvas. (U. o. 127—130. l.)
 1059. *Szükös*, Paal Gyula. (Nyelvőr. 75. l.)
 1060. *Tayka*, Szarvas G. (U. o. 55—57. l.)
 1061. *Tibériás tenger*, operencziás tenger, Bergengóczia. Steuer János. (U. o. 145—150. l.)
 1062. *Tökély*, (U. o. 34. l.)
 1063. *Ugy—mint*, Tomor Ferencz. (Közoktatás. 29. sz.)
 1064. *Vérő-ér*, lüktető-ér. Barts József. (Nyelvőr. 223. l.) Csapodi J. (U. o. 456. l.)
 1065. *Világlat*, Csapodi István. (U. o. 221. l.)
 1066. *Viszett*, Szarvas G. (U. o. 130. l.) Szilasi Mór. (U. o. 172. 173. l.)
 1067. *Viszett*, Alexi György. (U. o. 219—220. l.)
 1068. «*Zárviszga*», «*Zárbeszéd*», «*Zárszámadás*», Dr. K. (Budapesti Hírlap. 388. sz.)
 1069. *Zömök*, l. Szomak.
 1070. *Zsigher*. (Nyelvőr. 74. l.)

4. Iskolakönyvek.

1071. *Baritii Octavii*, Grammatica limbei magiare cursu theoreticu si practicu pentru clasile gimnasiali inferioari, precum si pentru privati. Edit. IV. Partea formaria si partea sintactia. Emendata si amplificata. Kolozsvar, Stein, 1886. (8-r. 249. l.) 1 frt.

1072. *Denqi János*, Szerkesztéstan olvasmányokkal és szerkezeti magyarázatokkal. A gymnasiumi tanítás új terve és az utasítások alapján a gymnasiumok V. osztálya számára. Budapest, 1886. Eggenberger, (8-r. 199. l.) 1 frt 20 kr.

1073. *Fischer N.*, Magyar nyelvtan alkalmas gyakorlatokkal és gazdag feladattárral. 2-ik jav. kiadás. Budapest, 1886. Kókai. (8-r. 108 lap.) 40 kr.

1074. *Góbi Imre*, Magyar irálytan. A stilisztika első része. A gymnasiumok és reáliskolák IV. osztálya számára. Budapest, Franklin t. 1886. (8-r. IV., 158. l.) 80 kr. — Csekély jelentőségű megjegyzések mellett igen kedvezően ism. Versényi György (Tanáregyl. Közl. XIX. 650—653. l.) és Badics Ferencz (Tanügy. 173—176. l.).

1075. *Gyulay Béla*, Ipariskolai olvasókönyv. Az elsőfokú ipariskolák II. évf. számára. Budapest, 1886, Lampel. (8-r. 144 l.) 44 kr.

1076. *Gyulay Béla*, Ipariskolai olvasókönyv. Az elsőfokú ipariskolák III. évfolyama számára. Ism. (Közzoktatás. 11. sz.)

1077. *Gyulay Béla*, Alsófokú kereskedelmi iskolák olvasókönyve. II. rész. A II. osztály számára. Budapest, Lampel. 1886. (N. 8-r. II, 121 l.) 60 kr.

1078. *Hoffmann Mór*, Magyar nyelvtan. A közép- és polgári iskolák első és második osztálya számára. Budapest, Franklin t. (8-r. 126 l.) 50 kr.

1079. *Ihász Gábor* magyar nyelvtana középiskolák használatára. 25-ik kiadás. Sajtó alá rendezte Barbarics Róbert. Budapest, 1886. Lampel R. (8-r. II, 238 l.) 1 frt.

1080. *Koltai Virgöl*, Stilisztika. I. rész. Irálytan. A legújabb miniszteri tanterv szerint középiskolai használatra. 2. jav. kiadás. Budapest, Lampel, 1886. (8-r. 112 l.) 1 frt 20 kr.

1081. *Lehr Albert* és Riedl Frigyes, Magyar olvasókönyv. Budapest. III. köt. — Ism. Dr. Varga Bálint. (Tanáregyl. közl. XIX. 183—185. l.) A bíráló általán igen kedvezően nyilatkozik az olvasmányok megválasztásáról és nyelvéről.

1082. *Neményi Imre*, Magyar alak- és mondattan. A gymnasiumi, polgári és reáliskolai tanuló ifjúság használatára. Budapest, 1886. Lampel R. (N. 8-r. VIII, 110 l.) 70 kr. — Igen gyenge, tévedésekben gazdag könyv, mely nem is engedélyezettett középiskolai tankönyvül.

1083. *Neményi Imre*, Magyar szerkezet-, irály- és költészettan, melyet a fiu-leány polgári iskolák III. és IV. osztályainak részére, valamint a középtanodai tanuló ifjúság használatára a miniszteri tanterv értelmében írt — Budapest, 1886. Lampel. (8-r. II, 129 l.) 80 kr. — Igen gyenge munka.

1084. *Novák Sándor*, Magyar irálytan és olvasókönyv polgári- és rokoniskolák számára. Budapest, 1886. Kókai, (8-r. VIII, 248 l.) 1 frt 20 kr. — Ism. Sz. F. (Prot. Egyh. és Isk. Lap. 29. sz.)

1085. *Szinnyei József*, Iskolai magyar nyelvtan mondattani alapon. I. rész. A középiskolák I. osztálya számára. 3-ik, lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1886. Hornyánszky V. (8-r. 106 l.) 60 kr.

1086. *Szinnyei József*, Iskolai magyar nyelvtan mondattani alapon. II. rész. A középiskolák II. osztálya számára. 2-ik lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1886. Hornyánszky V. (8-r. 61 l.) 40 kr.

1087. *Tomor Ferencz* és *Váradi Antal*, Magyar olvasókönyv a középiskolák II. osztálya számára. Az új tanterv és miniszteri utasítás értelmében. 3-ik kiadás. Budapest, 1886. Lampel R. (N. 8-r. 218 l.) 1 frt.

1088. *Tomor Ferencz* és *Váradi Antal*, Magyar olvasókönyv középiskolák IV. osztálya számára. Az új tanterv és miniszteri utasítás értelmében. 2-ik kiadás. Budapest, 1886, Lampel. (N. 8-r. XI. 220 l.) 1 frt 20 kr.

1089. *Tomor-Váradi-féle Magyar olvasókönyv* mind a négy kötete. Ism. Tomor Ferenc. (Közkutatás. 11. sz.)

1090. *Tóth Sándor*, A prózai írásművek elmélete. A gymnasiumi s reáliskolai utasítások szerint középiskolák használatára. Budapest, 1886. Révai testv. (N. 8-r. II, 51 l.) 40 kr.

1091. *Tóth Sándor*, Olvasókönyv a prózai írásművek elméletéhez. A gymnasiumi és reáliskolai utasítások szerint középiskolák használatára. Budapest, 1886. Révai testv. (N. 8 r. IV. 376 l.) 1 frt 80 kr.

VIII. Klasszikus nyelvek s irodalmak.

1. Általános irányú dolgozatok.

1092. *Alterthümer v. Pergamon*. Bd. II. — Ism. Fröhlich Róbert. (Arch. Ért. 58—60 l.)

1093. *Beliczay Jónás*, Szerelem és gyűlölet. (Phil. Közl. 815—817. l.)

1094. *Brenner Jarosláv*, Folyókon való átkelés az ókorban. (Ludovica Acad. Közl. 486—498. l.)

1095. *Cox György*, A mythologia kézikönyve. Angolból fordította s a finn mythológiával bővítette Simonyi Zsigmond. 2. jav. kiadás. képekkel. Budapest, 1886. Franklin t. (8-r. 216 l.) 1 frt 50 kr.

1096. *Dús László*, A régi kor költészetéből. (Szabadság. 49. sz.)

1097. *Fináczy Ernő*. A classica philologia története Németországban. (Egyet. Phil. 678—697. l.) — Bursián Konrád nagy munkájának beható, tanulságos ismertetése.

1098. *Inyvald Undset*, Közép-Európában lelt ó-etruszk háromlábak. (Arch. Ért. 295—303. l.)

1099. *Máthé György*, A görög-római remekírók fordítása. (Ellenzék. 132, 134, 135. sz.)

1100. *Nyáry Sándor*, Olympia. (M. Salon. IV. 433—438. l.)

1101. *Radó A.*, Irodalomtörténeti anthologia I. Latin költők. Budapest, 1885. Ism. Szász Kár. (Phil. Közl. 64—66. l.), Csengeri Ján. (u. o. 66—71. l.) és Kardos Albert. (Tanáregyl. Közl. XIX. 177—183. lap.) — Egyes kifogások mellett minden bíráló hasznos és ajánlatos könyvnek mondja. Legalaposabb Csengeri J. bírálata.

1101a. Irodalomtörténeti anthologia II. Görög költők. Szemelvények magyar fordításban. Az írókat s műveiket ismertető bevezetésekkel. Budapest, Athenæum, 1886. (8-r. 292 l.) 1 frt 80 kr. Ism. Dr. Csengeri János. (Phil. Közl. 1003—1006. l.) — Egyetértés. 31. sz. — Pesti Napló. 29. sz.)

1102. *Rézányai János*, Az ó-kori népek művelődési története. Budapest, 1886. Szüts. (8-r. XI, 496 l.) 3 frt. — Ism. (M. Állam. 128. sz. és Irodalmi szemle. 6. sz.)

1103. *Téglás Gábor*, Schliemann legújabb műve. Tiryns. (Nemzet. 14. sz.)

1104. *Télfi Iván*, Heraclius. Rankavis Kleon hellén drámája. Nyelvészeti jegyzetekkel. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XIII. köt. 12. sz.) Budapest, Akadémia. 1886. (8-r. 45 l.) 30 kr.

1105. *P. Theocreck Emil*, Variæ lectiones (Philolog. Közöny. X.) LXII. (231. l.) Anth. Pal. V. 36. — LXIII. (232. l.) u. o. IX. 773.

— LXIV. (232 l.) De Vit. Forcellini VI. 749. — LXV. (583. l.) De Vit. Gloss. p. 630. — LXVI. (u. o.), u. o. p. 527. — LXVI. *) (605. l.) Cod. Bern. 16. — LXVII. (646. l.) Cod. Bern. 236. — LXVIII. (650. l.) Anth. Pal. VII, 240. — LXX. (810 l.) Cod. Bern. 16. — LXXI. (u. o.) Cod. Bern. 16. — LXXII. (814 l.) arviga. — LXXIII. (u. o.) Gloss. Hildebr. p. 21. — LXXIV (u. o.) u. az. — LXXV (870. l.) Anth. Pal. V. 155.
1106. *Wosinsky Mor.*, Etruskische Bronze-Gefässe in Kurd. (Ung. Revue. 309—322. l.)

2. Görög történet s régiségek.

1107. *Boros Gábor*, Világ szép asszonya. (Föv. Lapok. 64. sz.) Szép Helenáról.

1108. *Fináczy Ernő*, A régi görög gyermekjátékok (budapesti VII. ker. gymn. ért. 1884/5). — Igen kedvezően ism. Némethy Géza. (Phil. Közl. 358. l.)

1109. *Kempf József*, A jóslás a régi görögöknél. (Dr. László. ny. főgymn. ért.) — (Ugyanarról. Alföld. 158. sz.)

1110. *Matter János*, Az attikaiak házasság-kötése és fölbontása (Váczi főgymn. ért. 1885. 6.) 40 l.

1111. *Pecz Vilmos*, A kisebb görög tragikusok tropusai műveltség-történeti és költészeti szempontból. Adalék a költészet összehasonlító tropikájához. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XIII. köt. 11. sz.) Budapest, Akademia, 1886. (8-r. 16 l.) 10 kr.

1112. *Schvarcz Gyula*, Melyik görög állam közelítette meg leginkább a képviselői rendszer alap gondolatát? (Értekezések a társadalmi tudományok köréből. VIII. köt. 6. sz.) Budapest, 1886. Akademia (8-r. 22 l. 10 kr.

1113. *Schvarcz Gyula*, További adalék a görögök politikai irodalmának kritikai történetéhez. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből VIII. köt. 4. sz.) Budapest, Akademia, 1886. (N. 8-r. 63 l.) 40 kr.

1114. *Schvarcz Gyula*, Gondolatszabadság és ódon tömeguralom. (Értekezések a társadalmi tudom. köréből. VIII. köt. 9. sz.) Budapest. Akademia, 1886. (8-r. 79 l.) 50 kr.

1115. *Szenczy Győző*, A gyermek-nevelés iránya és szelleme a régi görögöknél. (Bajai kath. főgymn. ért. 1885/6.) 36 l.

1116. *Vincze Ambró*, Az Areopag a régi elsőrangú görög állam életében. (Székesfehérvári kath. főgymn. ért. 1885. 6.) 51 l.

1117. *Zielinski Th.*, Die Gliederung der altattischen Komödie. Leipzig, 1885. — Kivonatát adja Pecz Vilmos (Phil. Közl. 843—850. l.), ki a munkát nagyon megdicséri.

3. Görög irodalom.

1118. *Aeschylos. Hegedüs István*, Aiskhylos „Persák” című tragédiája. (Az erdélyi muz.-egyl. kiadv. III. köt. 295—313. l.)

1119. *Pecz Vilmos*, Aeschylosból. I. A lebilincselte Prometheus. II. Antigone és Ismene párdala. (Budapesti ág. ev. gymn. ért.)

*) E szám tévedésből ismétlődik. Hogy a rendes számsor helyreállhasson; a 69. sz. ki van hagyva.

1120. *Pecz Wilhelm*, Beiträge zur vergleichenden Tropik der Poesie. I. Theil.: Systematische Darstellung der Tropen des Aeschylus, Sophocles und Euripides. Mit einander verglichen und in poetischer und culturhistorischer Rücksicht behandelt. Berlin, 1886, Calvary. (8-r. XII, 172 l.)

1121. *Aisopos. Finta Ferencz*, Az aëtopusi meséről. (érsekújvári kath. algymn. ért. 1885/86. 19. l.)

1122. *Anakreon. Anakreon*. Görögül és magyarul. Ford. P. Thewrewk Emil. Ism. —i—s. (Tanáregyl. Közl. XIX. 132—133. l.)

1123. *Anakreoni* dalok. Ford. P. Thewrewk Emil. (Haza és külföld. II. 2. sz.) — Mutatványok.

1124. *Fináczy*, Ernst, Anakreon in Ungarn. (Ung. Revue, 178—184. l.). — P. Thewrewk Emil Anakreon kiadásának és fordításának elismerő ismertetése.

1125. — L. 1213. sz. is.

1126. *Anthologia*. Julianus Aegyptiustól. Anth. Pal. VII. 59. ford. P. T. E. (Phil. Közl. 166. l.) — Ruffinustól. Anth. Pal. V. 14. — Apolloniustól. Anth. Pal. VI. 238. — (u. o. 203. l.) Parmeniotól. Anth. Pal. IX. 114. (u. o. 232. l.); Alpheus Mityleneustól. (Anth. Pal. IX. 95., (u. o. 248. l.); Geminustól. Anth. Pal. VII. 73. (u. o. 285.) Antipater Sidoniustól. Anth. Pal. VII. 8.; Lucianustól. Anth. Pal. X. 26. (u. o. 303.); Macedoniustól. Anth. Pal. V. 243.; Az embergyűlölő Timon verse. Anth. Pal. VII. 313. (u. o. 357. l.); Diogenes Laertiustól. Anth. Pal. VII. 129. (u. o. 401. l.); Palladastól. Anth. Pal. X. 32. (u. o. 412. l.)

1127. Görög Anthológiából. Ford. Thewrewk Árpád. (Haza és Külföld. II. évf. 3. sz.)

1128. *Aristoteles. Aristotelis opera omnia*. Ed. Silvestro Mauro S. J. Ism. Merchich Máté. (Bölcséleti folyóirat. 141—149. l.)

1129. *Dehlen*, Die Theorie des Aristoteles und die Tragoedie der antiken, christl. u. naturwiss. Weltanschauung. Göttingen, 1885. — Kivonatát adja Pecz Vilm. (Phil. Közl. 669—676. l.), ki azonban Dehlen nézeteiben nem osztózik.

1130. *Palm - Mátyás*, Aristoteles és a logikai formalismus. (Bölcséleti Folyóirat. 45—66 l.)

1131. *Schwarz Jul.*, Die Anfänge einer politischen Literatur der Griechen und die Staatsformenlehre des Aristoteles. (Ung. Revue, 289.—309. l.)

1132. — L. 1152. sz. a. is.

1133. *Bacchylides*. A dalnok, B. után Latkóczy Mihály (Phil. Közl. 994. l.)

1133a. *Euripides*. L. 1119. sz. a.

1134. *Herodotos. Fröhlich Róbert*, A Géták. Adalék Herodotos magyarázatához. (Phil. Közl. 11—25. l.)

1135. *Theureck Árpád*, Francia itélet Herodotosról. (Haza és Külföld. II. évf. 12. sz.)

1136. *Homeros*. Homeri hymni, epigrammata, batrachomyomachia ed. Eugen. Abel. Lipsiae. Sumptus fecit G. Freytag. Pragae sumptus fecit F. Tempsky. 1886. (8-r. XXVI, 152 l.) 1 frt 10 kr. Ism. Dr. A. Scheindler (Bécs), Zeitschr. f. öst. Gymn. 356—358. l.)

1137. *Homeros* Iliása. Bó szemelvényekben kiadta és bevezetések-

kel ellátta dr. Csengeri János. Budapest, 1886. Eggenberger. (8-r. LXXX, 260 l.) 1 frt 60 kr.

1138. *Homeros Iliása*. 3-ik füzet. Ford. és magy. Kempf József. Tanulók könyvtára. 40.) Pozsony. Stampfel, é. n. (1886.) (16-r. 179—192. l. 30 kr.

1139. *Müller Ferdinand*, (Essek), Eine kroatische Homerübersetzung. (Magazin f. d. Litterat. d. In- u. Auslandes. 52. sz.) — Maretic fordításáról szól.

1140. *Lévay István*, Görög-magyar szótár Homeros Iliása és Odysseájához. A homerosi alaktan rövid vázlatának függelékével. Iskolai használatra. 2-ik kiadás. Budapest. Révai, 1886. (8-r. 132 l.) 80 kr. — Ism. Vida Aladár. (Tanáregyl. Közl. XIX. 369—370. l.)

1141. *Ábel Jenő*, A homerosi Demeter-hymnusról. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XIII. köt. 4. sz.) Budapest, Akadémia, 1886. (8-r. 82 l.) 50 kr.

1142. *Danielovics Kálmán*, Homeros világa két éposza alapján. (Ungvári kath. főgymn. ért. 1885/86.) 84 l.

1143. *Danielovics K.*, A görög nők Homér idejében. (D. K. Homeros tanulmányából.) (Főv. L. 236. sz.)

1144. *Ferenczi Gyula*, Homeros Filozófiája. Ism. Bayard. (Ellenzék. 274. sz.)

1145. —ő. Homér. (A klasszikus nyelvek kérdéséhez.) (Budapesti Hirl. 115. sz.) Az I. ének ford.

1146. *Lukianos. Dr. Krausz Jakab*, Lukianos. (Haza és Külföld. II. évf. 1. 2. 3. 4. 5. sz.)

1147. *Lykurgos. Kempf József*, Lykurgus szónok élete és Leokrates ellen tartott beszéde. — (Budapesti V. ker. kath. főgymn. ért. 1885/86.) 23 l.

1148. *Orphica. Rec. E. Abel. Ism. Cr. (Liter. Centralblatt. 5. sz.)*

1149. *Pindaros VI. Olympiai ódája. Ford. Hegedűs Istv. (Phil. Közl. 57—63. l.)*

1150. *Platon. Kriton, Sokrates védelme. Eutyphron. Ford. és magyar. dr. Boros Gábor. Pozsony, Stampfel, é. n. (1886.) (16-r. 192. l.)*

1151. *Bázel Aurél*, Plátón jelentősége korunkra, nevezetesen az érettebb tanuló ifjúságra nézve. (Fehértemplomi főgymn. ért. 1885/86.) 37 l. — Tartalmát rövid kivonatban adja Nikolics J. (Közütatás. 37. sz.)

1152. *Böhm János*, Az eszmetan Plátó-Aristoteles és sz. Tamásnál. (Kath. Theol. folyóirat. 232—252. l.)

1153. *Kassai Grusztár*, Meletemata Platonica. (Phil. Közl. 857—870. l.)

1154. *Theurewk Árpád*, Francia itéletek Sokratesről. (Haza és külföld. II. évf. 12. sz.)

1155. *Sophokles. Gál Gyula*, Sophokles «Antigone»-jából. Kreon jellemrajza. (Szinészek Lapja. 36. sz.)

1156. *Lassu Pius*, A görög népmondák és regék Sophokles színműveiben. (Szolnoki kath. gymn. ért. 1884/85.) — Igen kedvezőtlenül bírálja Pecz Vilmos (Phil. Közl. 475.—478.): szerző nem ismeri Sophokles színműveit; dolgozata azonfelül telve van tárgyi hibákkal és rosszul van írva.

1157. *Roseth Arnold*, Kreon az «Antigonében». (Aradi főgymn. 1885/86 ért.) 15 l.

1158. *Theureck Árpád*, Antigone. (Haza és Külf. II. évf. 8. 9. sz.)

1159. — L. 1119. és 1120. sz. is.

1159a. Theokritos. *Kiss Endre*, Theokritos és a római irodalom aranykori lyrikusai. Pozsony, 1886.

1160. *Reményi Ede*, Nyelvjárási különbségek a Theokritos-féle költeményekben. (Phil. Közl. 129—155. l., — Némethy Géza. Észrevételek Phil. Közl. (577—583. l.) — Reményi, Válasz Némethy Géza úr bírálatára. (u. o. 644—646. l.)

1161. Thukydides. *Theureck Árpád*, Henricus Stephanus verse Thukydidesre. (Haza és külföld. II. évf. 1 sz.)

1162. Tyrtæus. Bergk. p. 3. s kv. Riadó ford. Latkóczy Mih. (Phil. Közl. 817—818. l.)

1163. Xenophon cyropädiája. I. füzet. Görögből ford. Telfy János. (Hellen remekírók magyar fordításban. 9. köt.) Budapest, 1886, Lampel. (16-r. XVI. 1—80 l.) 40 kr.

1164. *Xenophon*, Emlékiratok Sokratesről. Görögből ford. és bevezetéssel ellátta Kempf József. (Hellen remekírók magyar fordításban. 18. 19. köt.) Budapest, é. n. (1886.) Lampel. (16-r. XVI. 191 l.) 80 kr.

4. Görög nyelvtanok s olvasókönyvek.

1165. *Curtius György* görög nyelvtana. (Alaktan). A Gerth Bernát közreműködésével jav. 16. eredeti kiadást ford. dr. Ábel Jenő. 2-ik, lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1886. Lampel. (N. 8-r. 211 l.) 1 frt 20 kr.

1166. *Dávid István*, Görög nyelvtan. (Alak és mondattan.) Budapest, Lauffer V. 1887. — Egész általánosságban kedvezően ism. Némethy Géza (Phil. közl. 995—996. l.) míg a közoktatási tanács bírálói kedvezőtlenül nyilatkoztak róla.

1167. *Lévai István* és *Vida Aladár*. Magyar-görög szótár. Főgymnasiumok használatára. 2-ik jav. kiadás. Budapest, 1886. Lampel (8-r.) 2 forint.

1168. *Schenkl Károly*, Görög elemi olvasókönyv Curtius görög nyelvtanához. A 12-ik eredeti kiadást ford. dr. Ábel Jenő. Budapest, 1886. Lampel. (N. 8-r. II. 241 l.) 1 frt 40 kr.

1169. *Szamosi János*. Görög nyelvtan. II. rész: Mondattan. Budapest, 1883. — Nem jelentékeny kifogások mellett kedvezően ism. Bartal A. (Tanáregyl. Közl. XIX. 503—506. l.)

1170. *Telfy Iván*. Ἀπάντησις τῷ κ. Βάση. Válasz Vasis úrnak, a ki Kontos nyelvészeti munkájáról írt bírálatomra ellenbírálatot írt. (Ἐβδομάς. Athén, 1886. 88. sz.)

5. Római történet s régiségek.

1171. *Benő J. Berárd*, A római család belélete különös tekintettel jogi és erkölcsi viszonyaira. (Nagybányai r. k. főgymn ért. 1884/85.) — Kedvezőtlenül bír. Némethy Géza (Phil. Közl. 359—361. l.), ki tudományos szempontból értéktelennek találja, népszerű cikknek pedig nincs elég jól írva. — Benő válasza u. o. 588—591. l. Némethy G. viszonválasza u. o. 591—592. l.

1172. *Bozoky Lajos*. Római világ. Ism. Vécsey Tamás. (Budapesti Szemle. 47. köt. 490—496. l.)

1173. *Burány Gergely*. A rómaiak hírlapjai. (Esztergom és Vidéke. 98. 99. sz.)

1174. *Farkas Lajos*, A család és családfői hatalom jogi jelentősége a rómaiaknál. (Az erdélyi muz.-egyl. kiadv. III. 103—129. l.)

1175. *Huebner Aem.* Exempla scripturae epigraphicae latinae etc. Ism. Fröhlich Róbert. (Arch. Ért. 247—250. l.)

1176. *Kiáltossy József*, A római fiuk neveltetése és iskolai élete. (Budapesti VII. ker. gymn. ért.) — Tartalmát rövid kivonatban adja Nikolics J. (Közütatás. 38. sz.)

1177. *Mika Sándor*, Mommsen Római Történelmének legújabb kötete. V. köt. Ism. (Századok 355—368. l.)

1178. *Rettegi Károly*, A római nők az ó-korban. (Szolnok-Doboka. 8—12. sz.)

1179. A rómaiakfényűzése. F. A. (Aradi Közlöny 1886. 196 ik sz.)

1180. A római nőkről. (Az ókoriakról.) (T.) (Főv. Lap. 286. sz.)

1181. A római színügy. (A «Sz. V.»-ből.) G. K. (Szinészek Lapja. 11. 13. sz.)

1182. A satiráról. (Temesvári Hirlap. 6.)

1183. *Sinka Sándor*, Római közéleti esküformák. (A tiszántuli ref. középisk. tanáregyl. évkönyv. VIII. évf. 113—124. l.)

1184. Szárazföldi közlekedő eszközök a rómaiaknál. (tatai algymn. 1885/86. ért.) 26 l.

1185. *Szerelenhegyi Tivadar*, A római nemzeti irodalom története. A gymnasiumok felsőbb osztályai számára. Teuffel és Bender nyomán. Budapest, 1886, Lampel. (8-r. VIII. 132 l.) 80 kr. — Hiányokban s tévedésekben oly gazdag könyvecske, hogy bajosan adható az ifjúság kezébe.

1186. *Szűjjártó Izidor*, A római nép életéből. (Kézdivásárhely kantai kath. algym. ért. 1885/6.) 16. l.

1187. *Thierry*, Elbeszélések a római történetből. Alarik. Ism. Borovszky Samu. (Századok. 266—268. l.)

1188. *Thierry Amadé*, Alarik. Ford. dr. Öreg János. Ism. Guzsvenitz Marcell V. (Közütatás. 23—25. sz.)

1189. *Varju János*, A régi rómaiak nyilvános játékaikról. (N.-Károlyi kath. algymn. ért. 1885/86.) 34. l. és (Herkules 28—42. sz.)

1190. *Wutz Albert*, A régi Róma oktatásügye. (Budapesti VIII. ker. főreál. ért. 1884/85.) — Általában kedvezően bír. Fodor Gyula. (Phil. Közl. 361—363. l.), ki kellemes olvasmányának mondja, de tudományos értékét tagadja, mert nem alapszik a források tanulmányán.

6. Latin irodalom.

1191. *Anthologia Latina*. Szemelvények a lyrai és didaktikus költészetből. Bevezetéssel, magyarázatokkal és metrikai függelékekkel ellátta *Pirchala Imre*. 2. kiad. Budapest, Eggenberger, 1886. (8-r. XX. 171 l.) 88 krajczár.

1192. Az «ó-kori romanzero»-ból. Ford. Latkóczy Mihály. (Ország Világ. 26. sz.)

1193. *Caesaris*, C. J. commentarii de bello gallico. Karner és Doberenz művei nyomán értelmezte Gyurits Antal. 2-ik kiadás, második lenyomat. (Görög és latin remekírók gyűjteménye III.) Budapest. Lampel, 1886. (8-r. XXIV. 96 l.) 70 kr.

1194. *Cato*. *Farkas József*, Uticai Marc. Porc. Cato élete. (Kolozsvári kath. főgymn. ért. 1885/86) 111. l.

1195. *Ciceronis, M. Tullii* — orationes selectæ. Halm Károly nyomán értelmezi Gyurits Antal. 1-ső füzet: L. Sergius Catilina elleni négy beszéd. 2-ik, lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1886. Lampel. (8-r. 96. l.) 50 kr.

1196. *M. Tullius Cicero* válogatott levelei. Magyarázta Jánosi Boldizsár. Budapest, 1885. — Általában kedvezően ism. Ferenczy Pető (Phil. Közl. 446—449. l.), ki a levelek kiválasztását és a jegyzetekben sok fölösleges magyarázatnak közlését kifogásolja. — Jánosi B. válasza (u. o. 587—588. l.) elfogadja a bírálatot, s kimutatja, hogy Cicero csakugyan 69-ben volt ædilis curulis, nem 72-ben mint Teuffel mondja.

1197. *M. Tullii Ciceronis* pro P. Sestio oratio. Magy. Kont Ign. — Igen kedvezőtlenül bir. Petrovich Fer. (Phil. Közl. 456—464. l.), a ki kimutatja, hogy a szerző leginkább a Halmféle kiadást dolgozta át sok magyartalansággal és egyéb tévedéssel.

1198. *M. T. Ciceronis* de imperio Gnæi Pompei oratio ad Quirites (Pro lege Manilia). Magy. Kont Ign. — Igen kedvezőtlenül bir. Petrovich Fer. (Phil. Közl. 450—455. l.), ki csak három fejezetet tárgyal, de ezekben annyi téves és főleg magyartalan vagy helytelenül kifejezett állítást talál, hogy elítéli a könyvet.

1199. *Ciceronak, M. T.* — két beszédje: Pro Sexto Roscio Amerino és De imperio Cn Pompei. Magyarázta Köpesdi H. Sándor. Budapest, 1886. Lampel. (8-r 160. l.) 84 kr.

1200. *Cicero, M. Tullius*. Laelius a barátságról. Latinból fordította Némethy Géza. (Olcso könyvtár. 199. sz.) Budapest, Franklin t. 1886. (16-r. 67 l.) 20 kr. — Hű fordítás, mely az eredeti szövegnek helyes fölfogásáról tanuskodik, de sok helyütt túlságosan szó szerinti s általában nem elég magyaros.

1201. *Cicero*. De imperio Cn. Pompeii, pro P. Sulla, pro P. Sestio, 2-ik füzet. Ford. és magy. Némethy Géza. (Tanulók könyvtára. 39) Pozsony, Stampfel, é. n. (1886.) (16-r. 65—128 l.) 30 kr.

1202. *Gergyé Lenárt*. Az ó-kori philosophusok tanítása az istenség mivoltáról. M. Tullius Cicero philosophiai művei nyomán. (Komáromi kath. gym. ért. 1884/85). — Kedvezőtlenül bir. Csengeri Ján. (Phil. Közl. 704—705. l.), ki már a kérdést, a mint szerző fölveti, helytelennek mondja.

1203. *Novák Béla*, Minők voltak Cicero nézetei az istenségről s miképen egyeznek azok a keresztény vallással? (M.-szigeti kath. algymn. ért. 1884/85). — Igen kedvezőtlenül bir. Fodor Gyula. (Phil. Közl. 470—472. l.), ki teljesen elítéli a szerző módszerét és a közlött fordítást.

1204. *Florus* római költő. Baj, baj, baj... Ford. Latkóczy Mih. Ország Világ. 39. sz.)

1205. *Gaius. Beliczay Jónás*. Gaius. (Magy. prot. egyh. és isk. Figyelő. 453—477 l.)

1206. *Horatius. Horatius Flaccus* ódái. Latinul és magyarul. Fordította Barna Ignác. 2-ik kiadás. Budapest, Révai, 1886. (8-r. 255 l.) 1 frt 80 kr. Ism. Egyetértés. 31. sz.

1207. *Bartal Antal* és *Malmosi Károly*, Jegyzetek Horatius költeményeihez. (Carminum libri IV. et epodon liber.) Szerk. különös tekintettel a költeményeknek általuk eszközölt kiadására — A szöveg közé

nyomott magyarázó ábrákkal. Budapest, 1886. Eggenberger. (K. 8-r. II. 192. l.) 80 kr.

1208. Qu. *Horatius Flaccusnak* a Pisókhöz intézett levele. Samu Ferencztől. (Esztergomi főgymn. ért. 1884/5.) kedvezőtlenül ism. Csengeri J. (Phil. Közl. 123—124.), ki főleg arra utal, hogy a fordításnak legjobb részletei P. Thewrewk Emil egyetemi előadásaiából származnak. — Szerző válasza u. o. 366—368. l.; és bíráló viszonzválasza u. o. 368. l.

1209. Horác. Csöndélet. Ford. Fejes István. (Főv. Lap. 341. sz.)

1210. *Drajkó Béla*, Horatius ethikai elvei. (Budapesti kegyesr. főgymn. ért. 1885/86.) 60. l.

1211. *Fludorovics János*, O. Horatius Flaccus bölcsészeti nézetei. (Debreczeni kath. algymn. ért. 1885/86.) 15. l.

1212. *Grósz Ernő*, Miképen lett Q. Horatius Flaccus költő Augustus császár egyeduralkodóának megszilárdítója? (Késmárki lyc.) 14. l.

1213. *Némethy Géza*, Horatius és Anakreon. (Philol. Közl. 1—10. sz.; 156—166. l.) Pontos összehasonlítás alapján kimutatja, hogy Anakreon távol sem tett oly mély hatást Horatiusra mint Alcaeus, vagy mint Horatius Berzsenyire s Virágra. Horatius Anakreonból mindössze egy-két költeményt, bordalaiban néhány közmondássá vált jelszót, szerelmi verseiben pedig alkalmilag egy-két találó képet vagy hasonlatot vett át.

1214. *Livius. Titus Livius*, XXI. és XXII. könyve. Ford. Vajdady Géza. 2-ik kiadás. (Római remekírók magyar fordításban 28. és 29-ik kötet.) Budapest, 1886, Lampel R. (16-r. 207 l.) à 40 kr.

1215. *Kis Livius*, jegyz. ellátta Polgár Gy. 2. kiad. Budapest, 1886. — Hasznavehető s az első kiadáshoz mérten javított könyvnek mondja Bartal A. (Phil. Közl. 311—313. l.), de kifogásol több a szövegben a latinosság ellen elkövetett és néhány tárgyi hibát.

1216. *Capes W.*, Livius élete és munkássága. Angolból ford. Finácz Ernő Budapest, 1886. Eggenberger, (8-r. 112 l.) 60 kr.

1217. *Lukán Fárzália*, vagy: Polgárharcz. Hősköltemény 10 énekben. Latinból ford. előzővel, a költő életrajzával, szöveg-alatti fölvilágosító jegyzetekkel s a munka végén betűrendes szótárral ellátta Márki József. Budapest, 1885. (8-r. 500 l.) Ism. Egyetértés. 142. sz. Szana Tamás. (Nemzet 145. sz.) — Márki József tdr. Néhány barátságos szó Szana Tamás úrhoz «Lukánom» érdekében. (Közütatás 25. sz.)

1218. *Martialis* II. 56. X. 38. Ford. Ifj. R. E. (Philol. Közl. 10. l.) IV. 49. (u. o. 25.) X. 53. (u. o. 51. l.) X. 32. I. 115. (u. o. 56. l.) X. 35. (u. o. 63. l.) II. 80. X. 23. (u. o. 81. l.) I. 54. (u. o. 109. l.) I. 47. (u. o. 124. l.) III. 45. (u. o. 155. l.) IV. 56. (u. o. 196. l.)

1219. *Nepos. Cornelius* —. Ford. és magyar. dr. Boros Gábor. Pozsony, é. n. (1886.) Stampfel. (16-r. 320. l.) 1 frt 20 kr.

1220. *Ovidiusból: Amor. I, 2.* Ford. Ónossy Mátyás. (Phil. Közl. 202—203. l.)

1221. *Ovid szerelmi dalaiból.* (Kéréssem jogos, az — ki imént megigéze — a lányka etc.) Fordította Ónossy Mátyás. (Ország-Világ. 6. sz.)

1222. *Ovid, Lib. Amor. I. Elegia 15.* ford. Ónossy Mátyás. (Phil. Közl. 584. l.)

1223. *Propertius III, 10.* (Cynthia születése napján.) Fordította Csengeri János. (Vasárnapi Ujság 38. sz.)

1224. *Propertius* II, 18. ed. Baehrens. (Tithonus). Ford. Csengeri János. Phil. Közl. 531. l.

1225. — II. 28b ed. Baehrens. (Cynthia gyógyulásakor.) Ford. Csengeri J. u. o. 567. l.)

1226. — II. 33. (Az ünnep.) Fordította Csengeri J. (u. o. 575—576. l.)

1227. *Pruzsinszky J.*, De Propertii carminibus in libros distribuentis. Phil. Közl. 497—531. l.

1228. *Tibullus* elégiái. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Csengeri János. Kiadja a Kisfaludy-társaság. Budapest, 1886. Franklin-társulat. (8. r. 191 l.) 1 frt 40 kr.

1229. *Tibullusból*. Esdeklés — kegyetlen sir — Sulpicia levélkei Cerinthuszhoz. Fordította Csengeri János. (Magyar Salon V. kötet 31. 32. l.)

1230. *Tibulus* l. Zólyomi.

1231. *Vergilius Aeneise*. Magyarázta Veress Ignác. II. füzet, IV—VI. ének. Második lényegében változatlan kiadás. (Görög és latin remekírók gyűjteménye 24.) Budapest, 1886. Lampel, (8. r. 121—242 l.) 80 kr.

1232. *Virgil Éneisze*. Fordította Márki József tdr. I—II. ének. (350. v.-ig.) Budapest, 1886. Kókai. (8. r. 1—48 l.) 20 kr.

1233. *Dudinszky Emil*, *Virgilius és a méhtenyésztés*. (Méhészeti Lapok 2. sz.)

1234. *Geréb József*, *Sinon csele Vergilius Aeneisében*. (A II. ének 57—198. verse.) (Præparatio részlet.) (Losonczy főgymnasium értesítő 1885/86. 18 l.)

1235. *Isotæ Nogarolæ Veronensis opera quæ supersunt omnia*. Accedunt *Angelæ et Zeneveræ Nogarolæ epistolæ et carmina*. Collegit *Alexander Comes Apponyi*. Edidit et præfatus est *Eugenius Abel*. Vol. I. II. Vindobonæ et Budapestini, 1886. Kilian. (8. r. CLXXII. 269 l. 4 melléklet; 477 l. és 1 melléklet.) 12 frt. — Igen elismerőleg ismert. *Heinrich Gusztáv*, *Pester Lloyd* és *Geiger* a «*Vierteljahrsschrift f. Kultur und Litteratur d. Renaissance*» I. kötetében.)

1236. *Leonis XIII. carmina*, ismerteti *Valaki*. (Szépirodalmi Kert. 8. sz.)

1237. *XIII. Leo* két epigrammja. Ford. (u. o. 10. sz.)

1238. — latin verse: «*Fons loquitur.*» Ford. (u. o. 11. sz.)

1239. *XIII. Leo* pápa disztikonjai. Ford. Illek Elek. (u. o. 39. sz.)

1240. *XIII. Leo* pápa sonettje. Húsvét. Ford. V. S. (Vasárnapi Ujság 17. sz.)

7. *Latin nyelvtanok s szótárak.*

1241. *Erődi Dániel*, *Latin nyelvtani verses szabályok*, 2 kiadás. Nagyikinda. (Ism. Közoktatás, 5. sz.)

1242. *Szepesi Imre* *Latin nyelvtana*. I. rész. Alaktan, a gimn. I. és II. osztályának. 11. kiadás. Átdolgozta Tóth György. Budapest, 1886. 1 frt 20 kr.

1243. *Szepesi Imre* *Latin nyelvtana*. Mondattan. Átdolgozta Tóth György, Budapest, 1886. Ism. Dr. Csengeri János. (Tanáregyl. Közlöny XIX. 305—309. l.). Tóth György Válasza. (u. o. 370—373. l.) Csengeri. J. Epilogus Tóth György úr válaszára (u. o. 421—423. l.). — Barta

Antal. (Philol. Közl. (71—77. l.) — Sz. (Közütatás 4. sz.) — A bírálatok mind nagyon kifogásolják a könyvet.

1244. *Thwerek Árpád*, Doluit paterno cordo nostro. (Haza és Külföld II. 12. sz.)

1245. *Veress Ign.*, Latin-magyar és magyar-latin kézi szótár. Budapest, 1883. — A közokt. tanács bírálója¹ (Phil. Közl. 841—843. l.) fölöllegesenek tartja az alak- és mondatnából úgys eléggé ismert szavakról közölötteket, ellenben nagyon kifogásolja a latinismuskoknak itt-ott helytelen s főleg hiányos tárgyalását. Engedélyezett középiskolai segéd-könyv.

1246. *Veress Ign.*, Latin-magyar szótár. Középtanodák számára. 2-ik jav. kiadás. Budapest, Lampel, 1886. (8. r.) 1 frt 80 kr.

8. Hazai ókori régiségek.

1247. *Börzsönyi Arnold*, Claudius Novanus becsületbeli bocsájt-ványa. (Arch. Ért. 207—213. l.)

1248. *Gyulai Rudolf* levele a bregetiumi vízvezetékéről. (Arch. Ért. 347—350. l.)

1249. *Hampel József*, Der Goldfund von Nagy-Szent-Miklós. (Ung. Revue, 433—480, 627—688. l.) — A teljes műnek fordítása, az összes rajzokkal együtt. Külön nyomatban is megjelent.

1250. *Kereszturi Sándor*, Megyénk és az érmészet. (Bácska. 65. sz.)

1251. *Király Pál*, A sarmizegetusai Mithraeum. (Arch. Közlem. XV. köt.) Ism. Téglás Gábor. Egy régi vallás. (Föv. Lap. 351. sz.) kiv. (Rég. és embertani társ. évk. 152—158. l.)

1252. *König Pál*, Sarmizegetusa. (Vázlat az ifjúság részére.) (Dévai főreálisk. ért. 1885/86. 9 l.)

1253. *König Pál*, A Daciában létezett római collegiumok. (A hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve. III. köt. 60—61. l. kivonat.)

1254. *Ifj. Kubinyi Miklós*, Árvamegyei régészeti emlékek. (Rég. és embertani társ. évk. 97—103. l.)

1255. *Lipp Wilhelm*, Die Gräberfelder von Keszthely. (Ung. Revue. 1—37. l.) (Befejezése u. a. folyóirat 1887-iki évfolyamában.) — A magyar munka teljes fordítása az összes rajzokkal együtt. Külön nyomatban is megjelent.

1256. *Lipp Wilhelm*, Steinkammergrab aus der Vorzeit in Keszthely. (Ung. Revue. 566—570. l.) — Szerzőnek az Archæolog. Értesítőben. (V. 372. l.) megjelent cikke teljes fordításban, a rajzokkal együtt.

1257. *Ortray Tivadar*, A præhistorikus kőszközök régiségi jellegeiről. (Értekezések a tört. tud. köréből. XIII. köt. 2. sz.) Budapest, 1886. Akadémia. (8. r. 50 l.) 30 kr.

1258. *Réthy László*, Dácia nemzetiségi viszonyai a rómaiságidején. (Rég. és embertani társ. évk. 144—151. l.)

1259. *Téglás Gábor*, Újabb adatok Dacia helyrajzához a Strigy völgyéből. (Kivonat.) (Hunyadmegyei tört. és régi társ. évkönyve. III. k. 65—67. l.)

1260. *Téglás Gábor*, Archæologiai sétá Dévától Veczelig. (Kivonat.) (Hunyadmegyei tört. és rég. társ. III. évkönyve, 68—69.)

1261. *Téglás Gábor*, Kirándulás a rómaiak bukovai márványbányájához. (Hunyadmegyei tört. és rég. tár. évk. III. köt. 48—50. l.)

1262. *Téglás Gábor*, Præhistoricus arany-, vas- és kőbányászati eszközök Dáciában. (Arch. Közl. XIV. k. 106—122. l.)

1263. *Téglás Gábor*, Római márványbányák a Bisztravölgyben, Bukova, hunyadmegyei falu határán. (Arch. Közlem. XIV. kötet 123—137. l.)

1264. *Téglás Gábor*, A jánosfalvi római kőbánya és annak három falképe Udvarhely megyében. (Arch. Ért. 21—26. l.)

1265. *Téglás Gábor*, A római bányászat Erdélyben. (Rég. és embertani társ. Évk. 132—143. l.)

1266. *Teureuk Árpád*, Dácia és Pannonia. (Haza és Kölföld II. 3. 4. sz.)

1267. *Torma Károly*, Római katonaelbocsátó-levél Maros-Keresztúrról. (Arch. Ért. 303—318. l.)

1268. *Wosinszky Mór*, A lengyeli præhistoricus sáncz és lakóiról: egy képes táblával. (Rég. és embertani társ. évk. 104—114. l.)

IX. Germán nyelvek s irodalmak.

I. Német.

1269. *Binder Jenő*, Prister Johannes. (Phil. Közl. 532—553. l.) — A János papról szóló monda eredetének (főleg Zarneke kitünő műve alapján) tárgyalása és a Prister Johannesról szóló magyar költemény (Valkai Andrásról 1573) forrásainak alapos kimutatása. E verses krónikának körülbelül egy ötöde nem fordítás.

1270. *Börne S. Silberstein A.*, Ludwig Börne. (P. Lloyd. 134. sz.) — Nagy általánosságokban tartott jellemzés a jeles író születésnapjának (1786. május 22.) százados évfordulója alkalmából.

1271. *Darvai Mór*icz, Börne. (Föv. Lap. 186. sz.) — L. az 1270. számot.

1272. *Blumenthal Oszkár*, «Egy csópp méreg». Vigj. 5 felv. (Első előadás apr. 30.)

1273. *Brandes G.*, Moderne Geister. Frankfurt a M 1882. Ism. Erdélyi Károly. (Phil. Közl. 676—677. l.). — Rövid ajánló ismertetés, mely csak a tartalom felsorolására szorítkozik.

1273a. *Caro K.* «A várrom». Vigj. 1 felv. Első előadása okt. 15.

1274. *Freiligrath* után. — Szeress. Ford. Apostol Bertalan. (Borsodmegyei Lapok. 36. sz.)

1275. *Geibel*, Leszállt a nap . . . Ford. F. Gy. (Ország-Világ 4. sz.)

1276. *Goethe*. Götz v. Berlichingen, fordította Balla Mih. Kedvezően ism. Szomaházy Istv. (Phil. Közl. 651—655. l.)

1277. *Goethe Faustja*. Ford.: Komáromy Andor. Ism. Szana Tamás. (Nemzet. 341. sz.)

1278. Faust II. részéből. Az I. felv. zárójelenetei. Ford.: dr. Váradi Antal. (M. Salon. VI. 241—244. l.)

1279. Faust második részéből (Az apothéozis) Váradi Antal. (Mutatvány.) (Föv. Lap. 348. sz.)

1280. *Goethe*, Faust II. Várady ford.-nak ismertetése (—6.) (Budapesti Hirl. 350. sz.) — (Egyetértés. 356. sz.). — Az első bírálat nagyon leszóló, ez utóbbi elismerő. A fordítás, a rendkívüli nehézségeket tekintetbe véve, dicséretet érdemel.

1281. A fájdalmas szüzanyához. (Goethe után.) (Faustból. 3. Margit imája.) Ford. Szabad József. (Szépirod. Kert. 27. sz.)

1282. *Balla Mihály*, Ujabb adatok Goethe életrajzához. (Nemzet 28. sz.) — Riemernek legújabbban közzétett naplójegyzeteiről.

1283. *Goethe és Schiller*, Weimar fénykora. *Baumgartner Sándor*. Ism. Schultz Károly. (Szépirodalmi Kert. 54—57. sz.). — Az ismertett munka szerzője jezsuita, ki kellő szakismerettel, de páratlan elfogultsággal s ellenszenvvel tárgyalja a német irodalom legelső alakjait és legfényesebb termékeit.

1284. *Gergely K.* Goethe s a «Faust» vallásos erkölcsi jellemzése. (Sárospataki Lapok. 13—20. sz.)

1285. *Szemák István*, Mignon és a vén hárfás dalai. (M. Salon. V. 178—182. l.)

1286. *Szlávik*, Goethe s a «Faust» vallásos-erkölcsi jellemzése. (Sárospat. Lapok. 13—16. 18. 20. sz.)

1287. *Theureux Árpád*, Goethe Strassburgban. (Heinrich Német balladák. 1879. 68. lapon.) (Haza és Külföld. II. évf. 12. sz.). Elkeseredetten helyteleníti, hogy Heinrich id. h. azt írja. «Goethenek a strassburgi egyetemen a jogot kellett volna hallgatnia, de nem nagy kedve volt hozzá és nem is foglalkozott sokat vele». Pedig ez szó szerint igaz, mert Goethe önéletrajzában maga írja és minden életirója mondja, pl. Lewes (magy. ford. I. 95): «De Goethét, a kitünő repetens segítségével daczára is, szörnyen untatta a jogtan, a mint maga beszéli». Aztán Goethe nem is lett Strassburgban doctor, hanem csak lic. jur. Különösen tanulságos e kérdésre nézve Goethe strassburgi napló-jegyzetei (Ephemerides, új kiadás Martin Ernőtől, Heilbronn 1883), melyekben összesen vagy 140 munkából találunk kivonatokat, s ezen munkák közt csak vagy 20 esik a jog és államtudományok körébe.

1288. *Váradai Antal*, Bevezetés «Faust» második részéhez. (Szinészek Lapja. 48—49, 51. 52. sz.) — Szerző Faust-fordításának bevezetéséből.

1289. *Grillparzer naplójából*. Latkóczy Mihály. (Haza és Külföld. II. évf. 5. sz.). — Kivonat.

1290. *Grillparzer Ferenc* nyilatkozatai Magyarországról. Latkóczy Mihálytól. (Haza és Külföld. II. évf. 1—3. sz.) — Ezeket már előbb ismertette Heinrich G., Budapesti Szemle XLV. köt. 150 l.

1291. *Grün Anasztáz*, Férfiköny. Ford.: Vikár Béla (Remény. 5. sz.)

1292. *Grün Anasztáz*, Míg mámorban . . . ford. Bogdánfy Lajos, (Ország-Világ. 2. sz.) — U. a. Koszorúk. Ford. u. a. (U. o. 8. sz.)

1293. *Heineből*, Hogyha éjjel . . . Ford.: Bérczi Fülöp. (Orosházi Közl. 48. sz.)

1294. *Heine*, Rendületlen állanak a . . . — után. Lichtner Jakab (Haza és Külföld. II. évf. 8. sz.)

1295. *Heine*, Éjszakon áll egy fenyőfa. Ford. Lichtner Jakab. (Haza és Külföld. II. évf. 9. sz.)

1296. *Heine*, Oly üde, tiszta . . . Ford.: Pataj Sándor. (Ország Világ. 28. sz.)

1297. *Heine*, Az erdőből. Ford. Pataj Sándor. (Ország Világ 7. sz.)

1298. U. a. Tenger fölé . . . Ford. U. a. (U. o. 15. sz.)

1299. *Boros Gábor*, Heine (Főv. Lapok. 48. sz.)

1300. *Silberstein Adolf*, Heinrich Heine. (Pester Lloyd. 71. 73. 76. sz.). — Kivonat Proelss Róbert Heine-biographiájából.

1301. *Heinrich Gusztáv*, A német irodalom története. I. köt. Budapest, Akademia, 1886. (8. r. XV, 576 l.) 3 frt 50 kr. — Igen kedvezően ism. Acsády Ign. (Pesti Napló. 356. sz.)

1302. *Heinrich Gusztáv*, A szent Grál. (Budapesti Szemle. 47. köt. 1—55. l.). — A monda eredetének és fejlődésének tárgyalása. Rövidítve átment szerzőnek Német irodalomtörténetébe.

1303. *Heinrich Gusztáv*, Das deutsche Volkslied von des Commandanten Tochter in Grosswardein. (Ung. Revue, 818—823. l.) — Ez érdekes német népdalnak régebb és eredetibb szövegének közlése, mint a «Des Knaben Wunderhorn» cz. híres gyűjteményben található.

1304. *Keintzel Georg*. Die Volkspoesie der Siebenbürger Sachsen verglichen mit der deutschen Volksdichtung. (Siebenbürg. Tagesblatt). 3768—3772. sz.)

1305. *Lill Theodor*, Ein neuer Nibelungendichter. (Siebenbürg-deutsch. Tageblatt. 3887. 3888. sz.) (Hans Melzn, die Nibelungen). — Henszlmann Imre jeles műtörténészünk ifjúkori nibelung-tragédiájának igen kedvező ismertetése.

1306. *Hölty*, Az apácza. (Régi német ballada. 1773-ból.) Ford. Luchkovicz Imre. (Föv. Lap. 332. sz.)

1307. A láthatatlan. (Németből.) Ford.: K . . . A. S l. (Zombor és Vidéke. 105. sz.)

1308. *Lenau*. Kérelem. Ford. Feleki Sándor (Ország-Világ. 9. sz.)

1309. U. a. A köd. Ford. Márton Endre. (U. o. 12. sz.)

1310 *Lenau*. Nemotól. (Kecskeméti Lapok. 3. sz.)

1311. Loreley. — A Rajnavidek legendája. — Tourista. (Aradi Közlöny 1886. 24-ik sz.)

1312. *Meltzl Hugo*, Középfelnémet Minnedalok (Ellenzék 94. sz.)

1313. *Mendelssohn Mózes*. (Pesti Napló. 5. sz.)

1314. *Kayserling M.* Mendelssohn Mózes halálának századik évfordulója. (Magy.-Zsidó Szemle. 9—12. l.)

1315. Moses Mendelssohn und seine Familie. *Kohut Adolf*. Dresden u. Leipzig. 1886. — Kedvezően, de nagyon is röviden ism. Erdélyi Károly. (Phil. Közl. 677—678. l.)

1316. *Rosenberg Sándor*, Mendelssohn Mózes emlékezete. (Aradi Közlöny. 1886. 9-ik sz.)

1317. *Gróf Platen Ágost*. Életszabályok. Ford.: Wieder Gyula. (Magy. Polgár. 15—17. sz.). Közli Platen rövid életrajzát is.

1318. *Pyra I. S.* és *G. Lange*. Freundschaftliche Lieder, Heilbronn, 1885. — Szakavatottan s tanulságosan ism. Petz Gedeon. (Phil. Közl. 351—357. l.) Főleg érdekesen hasonlítja össze Pyra főművét «Der Tempel der wahren Dichtkunst» Csokonainak «A haza templomának örömnapja» cz. költeményével.

1319. A. A. Ferdinand *Raimund*. (Oberwarther Sonntags-Zeitung. 26. sz.)

1320. *Rittershaus Emil*, A szerelem. Ford. Lévay Ede. (Ország Világ. 2. sz.)

1321. *Rittershaus Emil*, Könyörgés. Költemény Szulik József. (Szépirod. Kert. 8. sz.)

1322. *Rückert*. Szikrák. Ford. Rápolthy Károly. (Orsz.-Vil. 6. sz.)

1323. *Saphir, Mari.* (Veszprém. 52. sz.)

1324. *Schack Bela,* A Sturm- és Drang-korszak drámaköltészete. Német irodalomtörténeti tanulmány, Budapest, Kilián, 1886. (8-r. 192 l.) 1 frt 20-kr. — Előbb az Egy. Philologiai Közlönyben. (713—810; 871—963. l.) jelent meg. A tárgyalt korszaknak sokoldalú és vonzó rajza, mely a gazdag monographiai irodalomnak és főleg Heinrich G. egyetemi előadásainak fölhasználásán alapúl.

1325. *Scheffel Viktor,* Az ifjú Werner dala. Ford. Luby Sándor. (Főv. Lap. 105. sz.)

1326. *J. V. Scheffel.* L. H—i (Pester Lloyd. 103. sz.) Hevesi Lajos nekrológja Scheffel halála alkalmából.

1327. *Schiller Fr.,* Wallenstein's Tod. Trauerspiel. Magyarázta *Alexander B.* Budapest. — Bir. Szemák I. (Tanáregyl. Közl. XIX. 509—513 l.), ki, a szerző szorgalmának elismerése mellett, a kiadás nagy terjedelmét, igen nehéz styljét és több nyelvbeli botlását hibáztatja. Engedélyezett középiskolai segédkönyv.

1328. *Schiller,* «Don Carlos». (Mutatvány a III. fől. 10. jelene-téből. Ford. Tomor Ferenc. (Haza és Külföld. II. évf. 1. sz.)

1329. *Schiller,* A pegazus járomban. Ford. Vargha Gyula. (Vasárn. Ujs. 12. sz.)

1330. *Schiller,* Az eleusisi ünnep. Fordította Vargha Gyula. (Buda-pesti Szemle. 46. köt. 266—272 l.)

1331. *Schiller,* Nadovesszi halotti dal. Ford. Szász Kár. (Főv. Lap. 272. sz.)

1332. *Bayer József,* Schiller hazánkban. (Philologiai Közlöny 850—851. l.). — Kiegészíti Heinrich Gusztávnak u. o. X. 198. meg-jelent könyvészeti kísérletét.

1333. *Schiller hazánkban.* I. pótlék. (Közl. : Naményi T. Lajos.; Karacs Teréz, Zimányi Józ. ; Heinrich G.; Bayer Józ.) (Phil. Közl. 197—201. l.) — Heinrich G. cikkéhez (u. o. IX. 648) pótlékok.

1334. *Belling E.,* Die Metrik Schiller's. Breslau. 1883. Bir. Hein-rich G. (Phil. Közl. 204—210. l.) — Lényeges pontokban hibáztatja e különben figyelemre méltó s főleg gazdag anyaga miatt tanulságos köny-vet. A bírálat tanulságos adalék a német verstanhoz.

1335. *Faith Mátyás,* Don Karlos. (Tragédia Schiller-től.) (Buda-pesti II. ker. kath. főgymn. ért. 1885/6) 20 l. — Tartalmát elmondja rövi-den Nikolics Ign. (Közztatás. 31. sz.) — A tragédia tárgyának, forrá-sainak s alakulásának ismertetése, főleg Düntzer H. alapján, minden önállóság nélkül.

1336. *Heinrich G.* Schiller dráma-tervei. (Philologiai Közlöny 167—196. l.). — Schiller töredékesen vagy csak vázlatosan fönmaradt dráma-terveinek összefoglaló és csoportosított tárgyalása. Attila és Mar-tinuuzzi-tervekről 187. l.

1337. *Karacs Teréz,* 1830-ból. (Egy irodalmi töredék.) (Főv. Lap. 298. sz.) Schiller Resignationjáról és annak ford.

1338. — L. 1283. sz. a. is.

1339. *Schullerus Adolf,* Zur Kritik des altnordischen valhallglaubens, Halle a S. 1886. (8-r. 51 l.) — Különnymotat a «Beiträge zur Geschichte der Deutschen Sprache u. Literatur» XII. köt. 2. füzeté-ből. — Kimutatni törekszik, hogy a Völuspa a keresztvénség befolyása alatt jött létre és hogy a skandináv Walhalla-hit késő időből (a IX. szá-

zadból) származik, miért is nem vert mély gyökeret a népben. Szakavatott, értékes dolgozat egy igen vitás problémáról.

1340. *Sturm Gyula*, A változó világ és lelkem. (Költemény.) Ford. Szulik József. (Szépirod. Kert. 20. sz.)

1341. *Sturm Gyula*, Távol tőled, oh világ! (Költemény.) Ford. Szulik József. (Szépirod. Kert. 22. sz.)

1342. *Uhland*. Felelet. Ford. Feleki Sándor. (Ország-Világ. 3. sz.)

1343. *Vajda Emil*, Attila szereplése a Saumundar-Eddában, a Waltharius és Nibelung-énekekben. (Székely-Udvarhelyi főreálisk. ért. 1885/6.) 31. l. — Grimm Vilmos «Deutsche Heldensage» cz. műve alapján, kellő tájékozottság nélkül.

1344. *Walther v. d. Vogelweide* sírverse, ford. ifj. Reményi Ede. (Phil. Közl. 155. l.)

1345. Stronsky Ág. Wieland «Oberon»-ja. (Szombathelyi kath. főgymn. ért. 1884/5.). — Általában kedvezően ism. Kardos A. (Phil. Közl. 113—116. l.), a ki azonban nem eléggé hangsúlyozza a szerző önállóságát.

1346. *Wilmanns W.* Beiträge zur Geschichte d. älteren deutschen Literatur. I. Der sogenannte Heinrich v. Melk. Bonn, 1885. Ism. Heinrich G. (Budapesti Szemle. 47. köt. 325—329. l.), ki a szerző nézetét, hogy t. i. Melki H. XIV. századi író volna, kinek satírája magyarországi viszonyokra vonatkozik, határozottan visszautasítja.

1347. *Wolff Gyula*. Tannhäuser. Ford. dr. Neumann Sándor. I. énekből. (Magy. Polgár 272. sz.)

2. Svéd.

1348. *Győrry Vilmos*, A próba. (A «Svenska folkvisa» című svéd népköltési gyűjteményből.) (Főv. Lap. 101. sz.)

1349. *Győrry Vilmos*, Kis Karin. Svéd ballada. (Budapesti Szemle. 46. köt. 424—426. l.)

1350. *Győrry Vilmos*, A bú hatalma. (A «Svenska folkvisa» svéd népköltési gyűjteményből.) (Főv. Lap. 52. sz.)

3. Angol.

1351. *Bacon*, Eszterházy Sándortól. (Magy. Polgár 8. sz.)

1352. *Burns*, Gray Simonnak, Ford. Erendits Emil. (Magy. Salon. V. köt. 287. l.)

1353. *Burns Róbert*, Tedd kis kezed . . . Ford. Kacziány Géza. (Ország-Világ. 32. sz.)

1354. *Burns Róbert*, A rozson jön át. Ford. Kacziány Géza. (Ország-Világ. 18. sz.)

1355. *Burns*, Az én apám, ford. Lévy József. (Budapesti Szemle. 46. köt. 122—124. l.)

1356. *Burns*, Lord Gregor, ford. Lévy József. (Budapesti Szemle. 47. köt. 456—457. l.)

1357. *Burns*, John Anderson. Ford. Lévy József. (Főv. Lapok 73. sz.)

1358. *Burns*. Csak azért is! Ford. Lévy József. (Főv. Lapok 180. sz.)

1359. *Boros Gábor*, Burns. (Főv. Lap. 201. 202. sz.)

1360. *Rodenberg*, Burns Róbert és Hochland Mari. — után közli Neubauer Zuzsánna. (Győri Közl. 80. sz.)

1361. Lord *Byron*, Emlékezet. Ford. Erendits Emil. (Magy. Salon. V. köt. 286. l.)

1362. Mac *Carthy* and Mss *Campbell*, Egy angol politikai regény (The right honourable, by J. Mac-Carthy and Mss Campbell, Praev. (Bud. Hirl. 201.)

1363. Lord Beaconsfield és nővére közti levelezésről. Baradlay Rikárd. (Nemzet. 198. 199. sz.)

1364. *Hegedüs István*, Bölcső és sír. (Angolból.) (Főv. Lap. 38. sz.)

1365. *Dunay Ferencz*, A fa utolsó levele. (Holmes után szabadon. angolból.) (Haza és Külföld. II. évf. 8. sz.)

1366. Panfalvi *Juhász Ödön*. A mai angol irodalomról. (Haza és Külföld. II. 5. sz.)

1367. *Lewis Lajos*, Az angol nyelv vezérfonala a Jacotot-féle módszer alapján a saját alapelvei tekintetbe vételével. Budapest, 1886, (8-r. 100 l.) 50 kr. — Utasítás (nem nyelvtan) az angol nyelvnek tanulására a Jacotot féle módszer szerint.

1368. *Longfellow W. Henrik*. Az arany legenda. Angolból ford. Jánosi Gusztáv. (Olesó könyvtár, 205. sz.) Budapest. 1886. Franklin t. (16-r. 200 l.) 40 kr. — Igen sikerült fordítás.

1369. *Longfellow*, A szépi legenda. Ford. Jánosi Gusztáv. (Remény. 8. sz.)

1370. *Longfellow*, Esős nap. Ford. Regmeczy János. (Borsodmezei Lapok. 96. sz.)

1371. *Longfellow*, Hajnali csillag. Ford. Solymossy Sándor. (Országvilág 24. sz.)

1372. *Balla Mihály*, Az arany legenda. (Nemzet 286, 287. sz.) — Longfellow Arany legendájának Jánosi-féle magyar fordítását ismerteti.

1373. *Margaret*. Ó-angol ballada, ford. Csukási József. (Országvilág 52. sz.)

1374. *Milton* első magyar fordítói, Beöthy Zsolt. (Pesti Napló 176. sz.)

1375. *Moore Tamás*, Láttam kora reggel. Ford. Erendits Emil. (Magy. Salon V. köt. 286. l.)

1376. *Shakspeare* Színművei. Fordítják többen. Bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátta *Csiky Gergely*. Javított kiadás közel 600 illusztrációval. Tragédiák. I. Budapest, Ráth M. é. n. (1886.) Ism. (Prot. Egyh. és Isk. Lap. 10. sz.)

1377. *Császár Imre*, Othello jellemzése. (Aradi Közlöny 324, 325. sz.)

1378. *Farkas Lajos*, III. Rikárd király. (Genée R. Shakespeare. Sein Leben und seine Werke című művéből.) (Aradi Közlöny 1886. 19. sz.)

1379. *Gál Gyula*, Shakespeare „Othello”-jából. Jágó jellemrajza. (Színészek Lapja 35. sz.)

1380. *Jancsó Benedek*, A Shakespeare-mythosz. (Arad és Vidéke 71. sz.)

1381. (*K—l.*) Shakespeare. (Kath. érzülete és gondolkodásmódja.) (Szépirodalmi kert. 21. 22. sz.)

1382. Hamlet. —ő. (Budapesti Hirlap 318. sz.)

1383. *Proth Mario*, Shakespeare szülőháza. (Magyar Salon IV. 356—357. l.)
1384. *Raich J. M. dr.* Shakespeare és a katolikus vallás. Magyarra ford. Rózsa József. Szeged 1886. Endrényi (8. r. 206. l.) 1 frt 20 kr.
1385. *Sz—i I—e*. Romeo és Julia kútforrásai. (Délmagyarorsz. Lap. 264. sz.)
1386. «A hogy tetszik», Shakspeare vígjátéka. T—n. (Magy. Polgár 240. sz.)
1387. Shakespeare születéshelye. (Ellenzék. 185. sz.)
1388. *Sullivan A.*, A mikadó. (Angol operette.) Első előadás decz. 10-én.
1389. *Szarvas Antal*, Hogyha sirok . . . (Angolból.) (Győri Közl. 66. sz.)
1390. *Szarvas Antal*, Hozzá! (A midőn elváltunk . . .) Angolból. (Győri Közl. 71. sz.)
1391. *Sz. Gy.*, Az amerikai regény irodalom. (Nemzet 115. sz.)
1392. *Szöts Gerő*, Az angol-amerikai bibliafordítás ügye. (Prot. egyh. és isk. lap. 4, 5, 6, 7. sz.)
1393. *Tennyson Alfred*, Clari bel. Ford. Erendits Emil. (Magyar Salon V. köt. 286. l.)

4. Nyelvtanok.

1394. *Berghoffer József*, «Gli elementi germanici della lingua italiana». (Fiumei államgymn. ért.) — Az olasz nyelvben kimutatható germán elemeknek jó források alapján való rövid áttekintése.
1395. *Csemez József és Németh Antal*, Német-Magyar és Magyar-Német zsebszótár. I. Német-Magyar rész. Győr 1886. — Kedvezőtlen ítéletet mond róla Bauer Simon (Tanáregyl. Közl. XIX. 134—137. l.), ki főleg a szólásmódok elhagyását hibáztatja, de általában szókészletében hiányosnak, magyarázataiban gyengének mondja a könyvet.
1396. *Erényi Mór*, Gyakorlati tanfolyam a német nyelv gyors, alapos és könnyű megtanulására. Dr. Ahn Ferencz elismert tanmódszere nyomán. Nyelvtani jegyzetekkel ellátva és a m. k. közokt. minister által kiadott tantervhez alkalmazva. 5-ik jav. kiadás. Budapest, 1886. Lampel. (N. 8-r. II. 121. l.)
1397. *Felsmann Joseph*, Deutsches Lesebuch für Mittelschulen mit deutschen und ungarischen Anmerkungen. I. Theil 11-te durchgesehene Aufl. Budapest, 1886. Lampel. (8-r.) 80 kr. — Egyes jobb olvasmányok fölvétele és itt-ott a magyarázatokban javított, de még mindig igen csekély értékű, engedélyezett tankönyv.
1398. *Graf Jakab*, Német nyelvtan és gyakorlókönyv polgári iskolák és középtanodák számára. 4 teljesen átdolg. kiadás. Budapest, 1886. Franklin-Társ. (8-r. 179 l.) 80 kr. — A régi modorban írt, de tévedésekben nem gazdag, használható és tényleg engedélyezett tankönyv, melyben főleg csak a definiciók szorulnának (magyarság tekintetében is) tűzetesebb javításra.
1399. *Heinrich Gustav*, Deutsches Lehr- und Lesebuch für höhere Lehranstalten, insbesondere für Obergymnasien und Oberrealschulen. II. Band. Mit einem Grundriss der Poetik und erklärenden Anmerkungen. 7-te Aufl. Budapest, 1886. (8-r.) 1 frt 40 kr. — Mind a költészettani

bevezetésben mind az olvasmányokban és az ezekhez tartozó nagy számú jegyzetekben tetemesen javított kiadás. Engedélyezett tankönyv.

1400. *Heinrich G.*, Deutsches Lehr- und Lesebuch. I. Th. 4. kiad. II. Th. 6. kiad. III. Th. 3. kiad. Budapest, 1885—4. — Igen kedvezően ism. a közoktatási tanács bírálója. Phil. Közl. 836—841. l.

1401. *Hoffmann Mór*, Német tan- és olvasókönyv. III. köt. Budapest, 1883. — Ism. Szemák Istv. (Phil. Közl. 325—331. l.), ki a helytelenül választott olvasmányokat és a jegyzetek magyartalanságát, azonfelül egyes tévedéseket kifogásol.

1402. *Heinrich Károly*, Anyaggyűjtemény a német nyelv tanításához. Középiskolai használatra. II. rész. Gyakorlókönyv. 1. költői és prózai olvasmányokkal. Budapest, 1886. Kókai. (N. 8. r. 224. l.) 1 ft 50 kr. — Főleg a kereskedelmi iskolák igényeit tartja szem előtt. Nagy szorgalommal és helyes módszerrel készített, de magyartalanságokban túlságosan gazdag tankönyv.

1403. *Heinrich Károly*, Anyaggyűjtemény a német nyelv tanításához. Középiskolai használatra. III. rész: Gyakorlókönyv 2., költői és prózai olvasmányokkal. Budapest, 1886. Kókai. (8-r. 148 l.) 1 ft 50 kr. — Az előbbinek folytatása, valamivel jobb magyarsággal.

1404. *Szemák István*, Elméleti s gyakorlati német nyelvtan tanodai s magánhasználatra. I. évfolyam, 6-ik kiadás. Budapest, 1886. Lauffer. (N. 8-r. 81 l.) 50 kr. — Javított, de magyarázataiban s példáiban még mindig nagyon kifogásos engedélyezett tankönyv.

1405. *Szirmai József*, Német nyelvképző iskola gyakorlati példakban. Olvasás, nyelvtan és fogalmazás egyközpontú körökben. I. rész: Budapest, 1886. Franklin-Társ. (8-r. 80 l.) 20. kr.

1406. *Virányi Ignác*, Módszeres német nyelvtan középiskolák számára. II. jav. kiadás. Budapest, 1886. Eggenberger. (8. r. 146. l.) 90 kr. — A szokásos modorban írt tankönyv, melynek 2. kiadásában a szerző eltávolította a közokt. tanács által az első kiadásban helytelenített magyarázatokat és példákat. Engedélyezett tankönyv.

X. Román irodalmak.

1. Francia.

1407. *Katona Ludwig*, Beaumarchais. (Magazin f. d. Litteratur 23. sz.)

1408. *Arányi Miksa*, Du Bellay és Ronsard. Budapest, 1886. (8. r. 33. l.)

1409. *Beranger*, A beteg. Ford. Faludi. (Szabadság 135. sz.)

1410. *Béry M. Gyula*, Constant. (Egy lap a francia irodalom történetéből.) (Főv. Lap. 224. sz.)

1411. *Bourget Paul*, Spleen. Ford. Reviczky Gyula. (Ország-Világ 39. sz.)

1412. *Justh Zsigmond*, Bourget Paul. (Lélektani tanulmány.) (M. Salon V. 362—368. l.)

1413. *Claretie*, Zilah herceg, dráma 4 felv. (Adatott a nemzeti színházban 1886. febr. 12-én.)

1414. *Coppée Ferencz*, Mese. Ford. Bogdánfy Lajos. (Fővárosi Lap. 94. sz.)

1415. *Coppée Ferencz*, A bibliából. (Un évangile.) Ford. Dessewffy Árpád. (Főv. Lapok 29. sz.)
1416. *Darvai Móric*. A francia szinköltészetéről. (Le théâtre France par D. Alexandre Parodi.) (Főv. Lap. 358. sz.)
1417. *Darvai Móric*, Negyven halhatatlan. (Les quarante fauteuils de l'académie française, 1634—1886. par Ch. Barthélemy.) (Főv. Lap. 260. sz.)
1418. *Delavigne Kázmér*. (Legouvé Ernő emlékirataiból. Közli Feleki József. (Főv. Lap. 251—253. sz.)
1419. *A Diderot szobor leleplezése Párisban*. (Egyetértés 194. sz.)
1420. *Dumas* «Denise»-éről. (Nemzet 54. sz.)
1421. *Faure Emile*, Les grandes viventes. Ism. H. J. (Budapesti Hirl. 179. sz.)
1422. *Feuillet O.*, «Chamillac», dráma 5 felv. (Párisi Tárca.)
- Saint-Yvon. (Főv. Lap. 104. sz.) Ism. (Nemzet 103. sz.)
1423. *Feuillet Oktáv*, Chamillac. Színmű 5 felvonásban. Első előadás decz. 6-án.
1424. *Feuillet Oktáv*, «A halott». Regény. Ism. Szomaházy István. (Főv. Lap. 166. sz.)
1425. *Hubard J. Feuillet Oktáv*. (Budapesti Hirl. 92. sz.)
- 1425a. — L. 1459. sz. a. is.
1426. *Frary*. (Ország-Világ 17. sz.)
1427. *Gondinet E.*, Un parisien. Vígj. (Pesti Napló 36. sz.)
1428. *Gondinet Edmond*, «A párisi». Vígj. 3 felvonásban. Első előadás szept. 17.
1429. *Grandjean M.*, Panas. Fordította Lévay Ede. (Ország-Világ 12. sz.)
1430. *Trefort August*, Denkrede auf Fr. Guizot. (Ung. Revue 38—54. l.) — Az akadémiában tartott emlékbeszédnek fordítása.
1431. *Hahn Adolf*. A franczia meg a spanyol Cid-dráma. (Aradi főgymn. és főreálisk. ért. 1884/85.) Kedvezően ism. Kardos A. (Phil. Közl. 120. l.) — A dolgozatnak eddig megjelent első része csak a spanyol dráma tartalmát közli.
1432. *Hahn Adolf*, A Marsaillaise írója. (Aradi Közlöny 149. sz.)
1433. *Halévy*, Ludovic. (Nemzet 41. sz.)
1434. *Hugó Viktor*, Benn. Fordította Bogdánfy Lajos. (Ország Világ 4. sz.)
1435. *Hugó Viktor*, Az anya. Ford. Bogdánfy Lajos. (Fővárosi Lapok 13. sz.)
1436. *Hugó Viktor*, A diadal. «La fin de Satan»-jából. Fordította Kálmán Károly. (Remény 4. sz.)
1437. Imádság. (Les feuilles d'automne.) — Hugó Viktor után, francziából Radó Antal. (Budapesti Szemle 48. köt. 107—108. l.)
1438. *Hugó Viktor*, Szerelem. Ford. Radó Antal.) (Legújabb kötetéből a «Théâtre au Liberté»-ből.) (Budap. Hirl. 128. sz.)
1439. *Hugó Viktor* új könyve. (Szabad színpad.) (Budapesti Hirlap 118. sz.)
1440. *Írói jövedelmek Franciaországban*. r. (Magyar Polgár 125. sz.)
1441. *Kont Ignác*, A franczia philologiai irodalom 1884—1885-ben. (Phil. Közl. 82—98; 210—229; 339—351. l.)

1442. *Lamartine*, Szerelemdal. Ford. Bartók Lajos. (Főv. Lapok 167. sz.)
1443. *Lamartine*, A gyermek reggeli imája. Ford. Hiador. (Főv. Lapok 183. sz.)
1444. *Legouve E.* Nagykorúságom első napján. (Legouvé Ernő «Soixante ans de souvenir»-jéből.) Feleki József. (Főv. Lap. 68, 69. sz.)
1445. *Lemoyne Andre*, Granville-ban. Ford. Bogdánfy Lajos. (Főv. Lapok 142. sz.)
1446. *Meilhac*, Gotte. Színmű 4 felv. (Pesti Napló 343. sz.)
1447. *Mendés Catulle*, Kis leány vágya. Ford. Hiador. (Főv. Lapok 230. sz.)
1448. *Montesquieu's* Erziehung zum Verfassungspolitiker II. Artikel Schwarcz Julius. (Zeitschr. f. d. gesammte Staatswissensch. 297—369. l.)
1449. *Murger Henry*, Az utolsó légyott. Fordította Kacziány Géza. (Főv. Lap. 284. sz.)
1450. *Musset Alfréd*, A reményhez. Ford. Béri M. Gyula. (Főv. Lapok 321. sz.)
1451. *Musset Alfréd*, Ninonhoz. Ford. Radó Antal. (Bud. Hirlap 246. sz.)
1452. *Koroda Pál*, Musset egy magyar tárgyú darabja. (Magyar Salon. V. 26—30. l.)
1453. *Ohnet*, «Lise Fleuron» és «A bánya», ford. Fái J. Béla. Ism. Kelemen Béla. (Főv. Lap. 114. sz.)
1454. *Paté Lucien*, Tán azt hiszed . . . Ford. Béri M. Gyula. (Főv. Lap. 321. sz.)
1455. *Piron*, Ámor istene . . . Ford. Révész Ernő. (Ország-Világ. 20. sz.)
1456. *Purt Iván*, Dupanloup nevelési elvei. Budapest, 1886. (8-r. 113. l.)
1457. *Radó Antal*, Szent Péter és a hegedős. (Ó-francia fabliau.) (Phil. Közl. 985—994. l.)
1458. *Renan Ernő*, L'Abbesse de Jouarre. (Pesti Napló. 294. sz.) — Keszler Józ. (Nemzet. 295. sz.) — (Bud. Hirl. 289. sz.)
1459. *Sarcey és Feuillet*. (Nemzet. 67. sz.)
1460. *Sardou*, Georgette. Színmű 4 felv. Ford. Fái Béla. Első előadás okt. 22.
1461. *Sardou, Á. K.* Társadalmi megalkuvások (Georgette-Odetta.) (Pesti Napló 302. sz.)
1462. *Scribe és Vander-Burch*, «A művész neje.» Színmű 2 felv. Első előadása okt. 15.
1463. *Soós Antal*, Première a théâtre français-ben. (M. Salon. IV. 393—395. l.)
1464. *Szombathy István*, A rococovilág és salonjai. (M. Salon. V. k. 68—79. l.)
1465. *Jules Verne* legújabb regénye. (G.) (Bud. Hirl. 284. sz.)
1466. *Villefranche*, Az angyal koszorúja. Ford. Csicsáky Imre. (Szt. István-Társ. naptár. 1886.)
1467. *Virágh Elek*, A régi francia társaságról. (Szabadság. 4., 5.)
1468. *Zola Emil*, Germinal. Regény. Ford. Adorján S. Ism. Soly-mossy Sándor. (Főv. Lap. 294. sz.)
1469. *Hubard J.*, Zola Emil. (Budapesti Hirl. 149. sz.)

1470. *Palágyi Menyhért*, Zoláról és a naturalizmusról. (Irodalom. Mutatv. sz.)
 1471. *Zola új regénye.* («L'œuvre».) Szomaházy Iván. (Föv. Lap. 175. sz.)
 1472. *Zola Emil* a naturalizmus egy áldozatáról. (Koszorú. 1. sz.)

2. Tankönyvek.

1473. *Haraszi Gyula*. A francia költészet ismertetése. Olvasókönyv középiskoláknak s magánhasználatra. Budapest, 1886. Hornyánszky. (N. 8-r. VIII. 246 l.) 1 frt 80 kr. — Ism. (M. Salon. V. köt. 219. l. — Egyetértés. 101. sz. — Pesti Napló. 76. sz.)
 1474. *Niort András*, Gallicismusok és synonymák, vagyis sajátos és rokonértelmű kifejezések a francia nyelvben. Budapest, Nádor K. 1886. (8-r. 36 l.) 24 kr.
 1475. *Ploetz Károly* dr., Syllabaire français. Első oktatás a francia nyelvben. Fokonkint haladó tanmód. 5-ik jav. kiadás. Budapest, 1886. Lampel R. (8-r. 183. l.) 40 kr.
 1476. *Révai Manó*, Francia nyelv- és olvasókönyv. Ism. Bartos Fülöp. (M. Tanügy. 243—249. l.) Révai Válasza Alexander Bernát úrnak (u. o. 235—242. l.).
 1477. *Theisz Gyula*, Ellenbirálat «Rendszeres Francia Nyelv-tan»-ára hozott két bírálatra. (Phil. Közl. 480—496. l.) — Szerző a közoktatási tanács két bírálójának könyvére vonatkozó kifogásait törekszik (a legfontosabb pontokra vonatkozóan sikerrel) mondatról-mondatra megczáfolni.

3. Olasz-spanyol.

1478. *Ariosto. Thewreuk Árpád*, Ariosto. (Haza és Külföld. II. évf. 1. sz.)
 1479. *Canini M. A.*, Il libro dell'Amore. Venezia. 1886. (Ism. Szana T. Nemzet. 54. sz.)
 1480. Cid-dráma. L. 1431. sz. a.
 1481. *Alighieri Dante* Divina Commedia-ja. Paradicsom. I. ének. Ford. Csicsáky Imre. (Magyar Állam. 119. sz.)
 1482. *Dante. Ford. Szász K.* Ism. Glücksmann H. Dantes «Hölle» in ungarischer Uebertragung. (Magazin f. d. Literatur d. Ausl. 17. sz.)
 1483. *Csicsáky Ferencz*, Aesthetikai tanulmány Alighieri Dante Divina Commediájának III. része az «Il Paradiso» felett. (Bölcséleti folyóirat. 107—120.; 155—200. l.) Külön is Temesvár. 1886. (8-r. 66 l.) 70 kr. — Ism. Angyal János. (Szépirod. Kert. 44., 45. sz.) és Saághy Vendel. (u. o. 47. sz.)
 1484. *Péterfi Jenő*, Dante. (Budapesti Szemle 48. köt. 1—46. l.)
 1485. *Radó Antal*, Dante lyrája. (Nemzet. 104. sz.)
 1486. *Teveli V. Dezső*, Dante «Divina Commediá»-ja. Értekezés. (Szépirod. Kert. 23—30. sz.)
 1487. *Panfalvi Juhász Ödön*, A spanyol drámaköltészet. (Haza és Külföld. II. évf. 8., 9. sz.)
 1488. *Milli Giuseppina*, Az anya. Ford. Radó Antal. (Ország-Világ. 10. sz.)

1489. *Nardi*, Csak alszol . . . Ford. Radó Antal. (Ország-Világ 11. sz.)

1490. *Olasz* költőkből. Ford. Radó Antal. Budapest, Franklin-Társulat. 1886. (8-r. 216 l.) 1 frt 60 kr. — Ugyanaz. (Olcso Könyvtár. 198. sz.) 50 kr.

1491. *Pellico Silvio*. Börtöneim. Olaszból ford. Erdélyi Károly. (Olcso Könyvtár. 201. sz.) Budapest, Franklin-Társulat. 1886. (16 r. 271 l.) 50 krajczár.

1492. *Petrarkából*. Ford. dr. Radó Antal. (Pesti Napló 331. sz. — I—III. (Bud. Hirl. 329. sz.) — (Nemzet. 335. sz.) — Három szonett. (Föv. Lap. 329. sz.)

1493. *Petrarca*. (Petrarca összes szerelmi szonettjei. Ford. Radó Antal.) Ism. Szana Tamás (Nemzet. 354. sz.)

1494. *P. Juhász* (Odön, Petrarca. (Tanulmány.) (Közoktatás. 20—22. sz.)

1495. *Rossi Mario*, Juliához. — után ford. Sylvio. (Győri Közl. 90. sz.)

1496. *Tasso. Rényi Rezső*, Tasso élete és munkái. (Remény. 4—8. sz.)

1497. *Cid*. Spanyol románczok. Ford. Beksics Gusztáv. Budapest, é. n. (1886), Aigner. (K. 8-r. 117 l.) 1 frt. — Ism. *Szana T.* (Nemzet. 110. sz.) — *g.* (Budap. Szemle. 48. köt. 469—473. l.) Ez utóbbi beható bírálat hibáztatja a románczok kiválasztását, a bevezetés s jegyzetek teljes hiányát is, néhány sikerültebb darab kivételével a fordítást magát is.

A. Oláh.

1498. *Barcianu*, S. P. Wörterbuch der romanischen und deutschen Sprache. Durchgesehen und vervollständigt von D. P. Barcianu. I. Th. Romanisch-Deutsch. Hermannstadt. Michaelis, 1886. (12-r. X., 704 l.)

1499. *Etymologicum magnum Romaniae*. Ism. Moldovány Gergely. (Magy. Polg. 232. sz.)

1500. *Mailand Oszkár*, A nap- és hold-mythos az oláh népköltészetben. (Phil. Közl. 593—602. l.) — Kimutatja ennek nyomait, melyek annyira és oly feltűnően megegyeznek más népek ilyenmő mythosi maradványaival, hogy önkénytelenül közös eredetre kell gondolnunk.

1501. *Mailand Oszkár*, Manole. (Román népballada után.) (Magy. Polgár. 128. sz.)

1502. *Mailand Oszkár*, Mythosi elemek a rumán népköltészetben. (Hunyadmegy. tört. és rég. társ. évk. III. köt. 70—79. l.)

1503. *Mangiuca Simeon*, Daco-Romanische Sprachforschung. (Romän. Revue. 416—443., 522—534., 613—643., 679—697. l.)

1504. *Moldován Gergely*, A román irodalomból. (Magy. Polg. 115.)

1505. *Moldován Gergely*, A román király s a román philologia. (Nemzet. 285. sz.)

1506. *Putnoky Vilmos*, Carmen Sylva és Dora d'Istria (Föv. Lap. 333. sz.)

1507. Román forradalmi dalok. (Szabadság. 45. sz.)

1508. A román forradalmi költészet. (Nemzet. 48. sz.)

1509. *Szászvárosi W. Jenő*, Erdélyi román népdalok. I. II. (Haza és Külföld. II. évf. 3. sz.)

XI. Szláv nyelvek és irodalmak.

1510. *Asbóth János*, A guszinjei nóta. Bosnyák muhamedán vitézi ének. (Főv. Lap. 320. sz.)
 1511. *Asbóth Oszkár*, Ó-szlovén és új-szlovén. (Nyelvőr. 17—20. l.)
 1512. Ujabb bolgár költők és tudósok. (Pesti Napló. 321. sz.)
 1513. *Czambel Samu*, Az irodalmi tót nyelv (Nemzet. 16. sz.) —
 Lásd a múlt évi összeállítás 937. számát is.
 1514. *Dostojewsky* végrendelete. (Pesti Napló. 325., 326. sz.)
 1515. *Erődi Béla*. Súlyom hirnök. (Bulgár népköltemény.) Ford. (Eger. 1. sz.)
 1516. *De Gerando Antonina*. Egy orosz-francia író. (Gendre Borbála.) (Budapesti Hirl. 128. sz.)
 1517. *Kolmacevski*, Az állatpos a nyugaton és a szlávoknál. Kazan, 1882. — Ism. Erdélyi Károly. (Phil. Közl. 1013—1017. l.)
 1518. *Matyasits*, A szerb népköltészetéről. (Főv. Lap. 255. sz.)
 1519. *Sasvári A.*, A költő Karavelov. (Főv. Lap. 237. sz.)
 1520. *Turgenjev Iván* levelei. (Nemzet. 118.)
 1521. *Jancsó Benedek*. Turgenjev a szerelemről. (Arad és Vidéke. 95. sz.)
 1522. *Várnai Sándor*, Hős Markó. Bolgár népballada. Ford. (Vas. Ujs. 13. sz.)
 1523. *Volf György*, Még egy kis szlavisztika. (Nyelvőr. 122—126. 162—169. l.)

XII. Vegyesek.

1524. *Bánfi György*, A világnyelv. (Győri Közl. 34—37. sz.)
 1525. *Eperjessy István*, Magyar volapük nyelvtan. (Pesti Hirlap. 57. sz.)
 1526. *Gurnesevits Lajos*, A modern szellem összehasonlítása a görög gel. (Ellenzék 175. sz.)
 1527. H. K., Az Istenitéletek és az eskü. (Művelődéstörténeti tanulmány. (Arad és Vidéke. 176. sz.)
 1528. *Hoffmann L.*, Angelo de Gubernatis über Ungarn. (Ungar. Revue. 146—156. l.) — Gubernatis hazánkról szóló könyvének (La Hongrie politique et sociale, 1885) igen kedvezőtlen bírálata, mely az olasz tudósnek elfogultságát s tájékozatlanságát kimutatja.
 1529. *Léderer A.*, A graphologia. (Pæd. Szemle. 11—14. l.)
 1530. *Lukácsy Miklós*, A magyar nemzeti viseletről és némely szokásokról. (Alföld. 291. sz.)
 1531. *Mihályik Izidor*, Még egyszer a graphológiáról. (Magy. pæd. szemle. 102—109. sz.)
 1532. *Neményi Ambrus*, Ein Engländer in Siebenbürgen. (Ung. Revue, 698—702. l.) — Will. James Tuckernek «Life and society in eastern Europe» (London 1886) cz. könyvének általában kedvezőtlen ismertetése.
 1533. A papyrusról. (Képekkel.) (Ország-Világ. 40. sz.)
 1534. *Pozder Károly*, Volapük. (Phil. Közl. 249—269. l.) — Kivonat. (Pesti Napló. 62. sz.) — Schleyer világnyelvének beható ismerte-

tése és nem mindig kedvező bírálata. Tudományos szempontból elítéli, de gyakorlati használhatóságát nem tagadja, bár hozzá teszi, hogy nyelvjárásokra kell szakadnia s így egyetemes voltából veszítenie.

1535. Titkos írásokról. (Vas. Ujs. 42., 43. sz.)

1536. *Tomcsányi Lajos*, A művelt Európa tudósainak háromszázados tévedése. (Gersen János «Krisztus követéséről».) (Kalocsai főgym. 1885/86. ért. 21 l.)

1537. A magyar történelmi írás feladata. (Ellenzék. 105. sz.)

1538. A világ hírlapirodalma. (Corvina. 18. sz.)

1539. Világ sajtója. (F. Z.) (Függetl. 312. sz.)

1540. —ő. Volapük. (Bud. Hírl. 132. sz.)

HELLEBRANT ÁRPÁD.

Tavaszi üzenet.

(Heine után.)

Édes ének lágy szava
Hatja szívem által.
Zengj, oh zengj, tavasz dala,
Messze, messze szárnyalj.

Zengj a háznál, zengj a hol
Nyílnak a virágok;
Rózsaszálam ott virul,
Köszöntsd, hogyha látod!

Mint egy virág....

(Heine után.)

Mint egy virág, olyan vagy,
Oly kedves, tiszta, szép;
Elnézlek, s mintha titkos
Fájdalmat érzénék.

Úgy tetszik, mintha áldva
Rád tenném két kezem,
Könyörgve, hogy maradhass'
Ily tisztán s kedvesen.

GYÖNGYÖSI JÁNOS.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság f. é. máj. hó 4-én tartott felolvasó ülést, melynek tárgyai voltak:

1. Szaák Lujza: Miért népszerűtlenek a Jósika regényei?
2. Dr. Hegedűs István: A classica philologia alaki tudományai.
3. Dr. Váczy János: Szemere Miklós költészete.

A felolvasó ülés után *választmányi ülés* következett. Elnök: P. Thewrewk Emil. Jegyző: Fináczy Ernő. Jelen voltak: Ábel Jenő, Cserhalmi Samu, Fröhlich Róbert, Gyomlai Gyula, Kassai Gusztáv, Maywald József, Pecz Vilmos, Pozder Károly.

1. A mult ülés jegyzőkönyve hitelesítettik.

2. Az első titkár jelenti, hogy a választmánynak f. évi márcz. 2. kelt megbízásából szétküldötte a tagdíjhátralékosoknak a felszólításokat, de ezeknek eredményök nem volt. — Egyelőre tudomásul szolgál.

3. Többek óhajára a választmány elhatározza, hogy az újonnan belépő tagok ezentúl kötelező nyilatkozatokat fognak kiállítani, mint az más egyesületeknél is dívik. Együttal felhatalmaztatik az első titkár, hogy a bemutatott nyilatkozat mintájára 100 darabot nyomasson.

4. Pecz Vilmos jelenti, hogy az okleveleknek a megválasztás után való rögtöni elküldése igen nagy nehézségekbe ütközik, a mennyiben a nyomda nem hajlandó többé minden egyes újonnan belépő tag számára azonnal kiállítani az oklevelet, hanem bevárja, míg több tagbelépés összegyűlt. Minthogy az eddigi eljárás nagyon költséges és a jelenlegi blanqueták különben is elfogytak, a választmány megbízza az első titkárt, tudja meg, mennyibe kerülne az oklevelek kiállítása, ha a nyomandó blanquetákba esetről esetre beiratnék az újonnan megválasztott tagtárs neve. — Határozatba megy továbbá, hogy a rendkívüli tagok is kapjanak okleveleket.

5. A pénztárnok jelenti, hogy f. évi márcz. 4-től máj. 3-ig a társaság bevétele volt: 435 frt 75 kr., kiadása: 378 frt. 79 kr. Átvitel: 56 frt 96 kr. — Bemutatja egyúttal az alapító tagoktól befizetett 800 frt után kiállított takarékpénztári könyvecskét.

6. A pénztárnok kétségét fejezi ki az iránt, vajjon Közlönyünk eddigi füzeteinek terjedelme után ítélve, megtartható lesz-e az előirányzott 40 ív? — A választmány felhívja a szerkesztőség figyelmét a mondott körülményre és ragaszkodik a közgyűlés határozatához.

7. Új tagokul megválasztottak: P. Thewrewk Emil ajánlatára Dr. Pauler Gyula, az országos levéltár igazgatója, mint rendes tag; Heinrich Gusztáv ajánlatára Dr. Zoltvány L. Irén pannouhalmi tanár mint rendes és Lázár Béla, egyetemi hallgató, mint rendkívüli tag; Cserhalmi Samu ajánlatára Schambach Gyula kaposvári áll. főgymnasiumi r. tanár mint rendes tag.

— Monnó. Ez a latin szó: *ambo*, nem csak mint számnév szerepel az *ambo*, *ae*, *o* idomban, hanem mint főnév is így: *ambo*, *nís*; mint ilyen

jelent szószerket. Ám a «szószerék» új keletű szó; én azt hiszem, hogy hajdan: *mondó* vagy tájdivatosan: *monnó* volt. Így hát a bibliafordító barát-nak igaza volt, hogy *monnó* = *ambo*; de mégis nem volt igaza, a mikor azt hitte, hogy *ambo* mindig = *monnó*; épen az az ügyetlenség történt itt, mint a mikor a «Bogen» szót összehajtott lap helyett ívnek fordították. *Monnó* tehát e jelentéssel «mind a kettő», egyszerűen kiirtandó szószerede-teinkből; ellenben nem volna tán helytelen a «szószerék» helyébe vissza-helyezni a «mondó»-t.

FINÁLY HENRIK.

— Pálbeli szép Antal «egyik legeredetibb és legritkább fajú balla-dánk», mondja Gyulai Pál, ki e valóban igen érdekes költeményt a «Nép-költ. gyűjtemény» I. kötetében 172. l. kiadta. Igen hasonló e balladához egy szlovén népdal, melyet Grün Anasztáz fordított németre (Gesammelte Werke, V. 52. l). Ime közlöm az egészét:

Der Scheintodte.

«O baut ein Kirchlein, Mütterchen,
Dass Messe höre, wer da sei,
Vielleicht mein Liebchen auch dabei.»

Das Kirchlein baute Mütterchen,
Da kam zur Messe, wer da war,
Doch Liebchen war nicht in der Schaar.

«O grabt ein Brunnlein, Mütterchen,
Dass Wasser hole, wer da sei,
Vielleicht mein Liebchen auch dabei.»

Es grub das Brunnlein Mütterchen,
Da kam um Wasser, wer da war,
Doch Liebchen war nicht in der Schaar.

«Sagt, dass ich todt sei, Mütterchen,
Dass beten komme, wer da sei,
Vielleicht mein Liebchen auch dabei.»

Dass todt ihr Sohn, sagt Mütterchen,
Da kam zu beten, wer da war,
Sein Liebchen eilt voran der Schaar:

,Was ist das für ein Todter mir,
Der durch die Fensterladen guckt
Und mit dem Fuss zum Tanze zuckt!

Was ist das für ein Todter mir,
Der Hände zum Umarmen regt
Und seinen Mund zum Kusse trägt!

A magyar költemény kétségtelenül szebb, már az anya és leány szereplésénél fogva. De ez mellékes szempont azon főkérdés mellett: hogyan magyarázható az a rendkívüli, itt-ott majdnem szó szerinti hasonlóság a magyar és a szlovén népköltemény közt?

— A genealogia történetét tárgyalja dr. *Wertner Mór* hazánkfiának legújabb műve: *Beiträge zur Geschichte der Genealogie. Kulturhistorische Studie.* Berlin, Sittenfeld, 1886, 119 l. Tisztelt dolgozótársunk nagy buzgósággal és kitartással foglalkozik a genealogiával, a mint azt külföldi folyóiratokban megjelent értekezései mutatják. W. azonban nem szorítkozik, mint rendesen tenni szokták, a genealogia egyes részeire, hanem figyelme kiterjed ép úgy az ó-kori valamint a közép- és új-kori genealogiára is. Legújabb művében a genealogia történetét adja elő áttekinthető és világos modorban olyan formán, hogy első sorban annak keletkezéséről szól; ebben azon tényből indul ki, hogy az ó-kori népek kivétel nélkül az istenek genealogiájával foglalkoztak először, azután a herosok származási lajstromával. Igen helyesen jegyzi meg, hogy az ilyen genealogiákat nem lehet történeti hitelességű adatoknak tekinteni, de teljesen melőzni sem szabad.

A keleti népek genealogiáját egy fejezet alatt de több szakaszban tárgyalja; külön szól Egyiptom, India, Assyria és Babylonia, Arabia, Perzsia, Palæszтина lakossága genealogiájáról, és, a mi különös dicséretre méltó, tekintetbe veszi az e népek történetére vonatkozó újabb kutatásokat is. Hogy ez után a görög és római népről bővebben szól, az nagyon helyes, mert ezeknél legszámosabbak és legmegbízhatóbbak a genealogiára vonatkozó adatok. Az utolsó fejezetben előadja a középkor genealogiai mozgalmait, melyek a római birodalom bukása által huzamosabb időre félbe szakadtak. Ehhez csatlakozik még az újabb irodalom felsorolása, melyből kitűnik, hogy a genealogia egyre nagyobb kiterjedésben és több előszere-ttel ápoltatik. — A mű végéhez nyolcz, nagy gonddal összeállított genealogiai tábla van csatolva, melyeken a mythologiai kor kizárásával, a Herodianusok, Makkabæusok, Antigonidák, Achæmenidák, Heraklidák, Seleukidák, Ptolemæusok és a makedoniai Heraklidák származási lajstromai vannak összeállítva.

Dr. FRÖHLICH R.

— „Theokritos és a római irodalom aranykori lyrikusai» cízzel Kiss Endrétől tudori értekezés jelent meg (Pozsony 1886), melynek szerzőjéről nem lehet mondani, hogy járatlan úton jár. Fritzsche összeállította (Theokr. kiadásának 24. s 25. ll.) azoknak névsorát, kik Theokr. utánzóiról irtak; azonkívül magának Fritschének jegyzetei is minduntalan utalnak Theokr. utánzóira s a római költők hasonló helyeire. E jegyzetekből (Theokr. megfelelő helyeivel együtt) kiírni az aranykori lyrikusok illető passusait, ugyancsak könnyű dolog; de még ezt a munkát is hanyagúl végezni, már valóban megrovásra méltó eljárás. Pedig Kiss úr egész dolgozata nem egyéb *hanyag* kivonatnál. Fritzsche id. kiadásában (Lipczé 1881, Teubner) és Ribbeck Vergilius-kiadásában (u. o. 1859) — Arnold, Wensch és Leutsch dolgozatait nem is tekintve — a római irodalom aranykori lyrikusaiból sokkal több hely van Theokritos utánzása gyanánt feltüntetve,

mint a mennyit K. úrnál egybeállítva találunk. És ha ezeket mind kiírta volna, nem szorult volna arra, hogy (laptöltelékkül?) olyan helyeket is egybeállítson, hol valamely római lyrikus hasonló gondolatot fejez ki mint Theokritos, a nélkül azonban, hogy direct utánzásra csak gondolni is lehetne. Bátran állíthatjuk, hogy az ilyen bár mily pontos össze- és kiírásnak nem nagy haszna volna, — de hogy az olyan hanyag dolgozatnak, mint a milyen a K. úré, épen semmi hasznát sem lehet venni, az kétségtelen. Ezen ítéletet még azon esetben is fel kell tartani, ha talán K. úr nem Fritzschéből és Ribbeckből, hanem a saját olvasmánya alapján állította össze értekezését. A bírálónak ugyanis az ilyen fajta dolgozatnál nem a fáradságot kell nézni, melybe a munka szerzőjének kerül, hanem csak azt, a tudomány niveauján áll-e és gyarapította-e ismereteinket vagy sem. Mindkét kérdésre pedig ezen esetben határozott nemmel kell felelnünk.

SCHMIDT MÁRTON.

KÖNYVÉSZET.

Arany János hátrahagyott iratai és levelezése. 5-ik füzet. Budapest, 1887. Ráth M. (8-r.) 60 kr.

Cicero, M. T. De officiis libri tres. Magyarázta *Köpesdi Sándor*. Budapest, 1887, Lauffer. (8-r. 246 l.) 1 frt 50 kr.

M. T. Cicero kiszemelt szónoklatai. I. füz. Ford. Sárváry Béla. 3. kiadás. (Római remekírók magyar fordításban. 2. kötet.) Budapest, 1887. Lampel. (16-r. 1—128 l.) 40 kr.

Ferenczy József. A magyar hírlapirodalom története 1780-tól 1867-ig. Budapest, 1887. Lauffer. (8-r. 510 l.) 5 frt.

Gaius római jogi institúciónak négy könyve. Magyarra ford. s jegyzetekkel kísérte dr. Bozóky Alajos. Budapest, 1887. Franklin t. (8-r. 323 l.) 2 frt.

— Ugyanaz latinul és magyarul. Budapest, 1887. Franklin t. (8-r. 542 l.) 3 frt.

Gretcs József. Rendszeres német nyelvtan. A középiskolák számára. Budapest, 1887, Lampel. (8-r. X, 163, IV l.) 1 frt.

Kalidásza. Sakuntala. Hindu dráma. Ford. Fiók Károly. Kiadja a Kisfaludy Társaság. Budapest, 1887. Franklin t. (8-r. 268 l.) 1 frt. 40 kr.

Margitai József, Rövid zsebszótár. Segédkönyv a horvát és magyar nyelv megtanulására. Különösen Margitai József «Horvát nyelvtan» és Molnár-Ahn «Gyakorlati tanfolyam a magyar nyelv gyors és könnyű elsajátítására» című munkák használatához. I. Magyar-horvát rész. Nagy-Kanizsa, Fischel, 1887. (8-r. 112 l.) 60 kr.

Müller Izidor. A latin hangsúlytalan magánhangzók sorsa az olaszban és francziában. 1887. Bécs (8-r. 36 l.).

Müller Joan. Curs practice pentru inventarea fundamentala a limbei maghiare prente scoale si privati. Edit. a dona imbuatatice. Budapest, 1887. Lauffer. (8-r. 212 l.) 80 kr.

Novák Sándor. A magyar nemzeti irodalom ismertetése, a költői műfajok gyakorlati és elméleti tárgyalása alapján. Polgári és rokoncélú iskolák számára. Budapest, 1887. Kókai (8-r. VII, 236 l.) 1 frt 20 kr.

Simon Péter. Qu. Horatius Flaccus ad Pisones de arte poetica című

leveléhez előkészület, Horatius életrajzával. (Jeles írók iskolai tára. 28.) Budapest, 1887. Franklin t. (8-r. 173 l.) 70 kr.

Schnabl Robert. Einleitung nebst fortlaufender Erläuterung zu Goethe's Hermann u. Dorothea. Budapest, 1887. Lauffer. (8-r. 88 l.) 50 kr.

Szemák István. Német mondattan, tanodai és magánhasználatra. 3. jav. kiad. Budapest, 1887. Franklin t. (8-r. 98 l.) 50 kr.

Szinnyei József. A magyar nyelv rendszere rövid előadásban. A középiskolák felsőbb osztályai számára és magánhasználatra. Budapest, Hornyánszky, 1887. (8-r. II, 62 l.) 50 kr.

Votják népköltészeti hagyományok. A m. t. Akadémia, megbízásából gyűjtötte és ford. *Munkácsi Bernát.* Budapest, 1887. Akadémia. (8-r. XV, 335 l.) 2 frt.

Ziehen Jul. Ephemerides Tullianæ, rerum inde a XVII. M. Martii 49 A. Chr. usque ad IX M. Augusti 48 A. Chr. Gestarum. Budapestini, 1887. (8-r. 58 l.)

Zlinszky Aladár, Heliodoros a magyar irodalomban. Irodalomtörténeti tanulmány. Budapest, 1887. (8-r. 42 l.)

Marquardt I. *Das Privatleben der Römer.* 2 Teile. Mit 2 lithogr. Taf. und 35 Holzschn. 2. Auflage besorgt von A. Man. Leipzig. Hirzel 1886. XIV és 385 + XII és 386—887 oldal. N. 8 r. Ára 18 m. — E kitünő műnek tulajdonképen harmadik (nem második) kiadása. Először ugyanis 1864—67-ben mint a Becker-féle «Handbuch der römischen Alterthümer» 5-ik kötete, másodsor 1879—82-ben mint a Marquardt-Mommsen-féle Handbuch der römischen Alterthümer első kiadásának 7-ik kötete jelent meg. Marquardt halála után Man Agoston, Pompei alapos ismerője, rendezte sajtó alá. Berendezése a régi. Már az újabb irodalmat használta és idézte, de csak a Marquardt kétségtelen tévedéseit igazította helyre, a miért is az új kiadás külső terjedelme csak 30 oldallal nagyobb az előbbi kiadásénál.

Moser Ernst, *Altdeutsche Weisen aus dem 12. bis 17. Jhdt.* Urtext mit Uebersetzungen. Brünn. 1886, 3 Mk. — Gyenge munka, mert a szerző nem érti eléggé a régi nyelvet és nem ügyes fordító. Többnyire megtartja a régi szöveget szóról szóra, a mi érthetelenségekre vagy az ismeretes, de ma már általánosan elítélt Simrock-féle keveréknyelvre vezet, mely se nem ó-, se nem új-német s melyet csak az képes megérteni (de ez aztán nem is szorúl reá), ki a régi nyelvet magát jól érti. Különben furcsa, hogy több első rangú lyrikust teljesen mellőz, így a Kürenbergert, Morungen Henriket, Reinmart és Walther von der Vogelweidét.

Mueller Georgius, *De L. Annaei Senecae Quaestionibus naturalibus.* Bonn. 1886. 48 l. N. 8-r. — Egyes kéziratok hagyománya és Seneca két passusa alapján azon valószínű eredményre jut, hogy a «Quaestiones Naturales» könyvei eredetileg ily sorrendben következtek egymásra: III. IVa. IVb. V. VI. II. VII., mely elrendezés által kellő prologust és epilogust, továbbá logikus dispositiót (tervena, sublimia, celestia) nyerünk. A füzet végén számos sikerült szövegjavítás olvasható.

Ohlert Konrad, *Rätsel und Gesellschaftsspiele der alten Griechen.* Berlin. Mayer u. Müller. 1886. VII és 278 l. N. 8-r. Ára 5 frt. — A görög ókorból reánk maradt talányok systematikus gyűjteménye és magyarázata. Arról, a mit társasjátékoknak szoktunk nevezni, a könyvben mit sem találni.

Von der Pfordten, Hermann, *Zur Geschichte der griechischen Denominativa.* Leipzig, Hinrichs. 1886. 158 l. 8-r. Ára 4 m. — Az -áω, -ίω, -ῶ, -έω, -όω, -ᾶω, -ᾷω, -ῖω, -ῑω-ra végző denominativ igék teljes gyűjteménye (126 lapon), teljesebb mint a Pape-é etymologikus szótárában. Szerző

theoritikus fejtegetései azonban távolról sem meritik ki a tárgyat, de lehet, hogy kilátásba helyezett tanulmányaiban helyre fogja ütni e hiányt.

Schmidt Erich, Charakteristiken. Berlin, 1886. Weidmann, 498 l., 8 mk. — Tartalom: Faust und das XVI. Jahrhundert. — Die Entdeckung Nürnbergs. — Arist. in Deutschland. — Der Kampf gegen die Mode. — Eine niederdeutsche Dichterin. — Simplicissimusfeste in Renchen. — Albrecht Haller. — Klopstock. — Ein Höfling über Klopstock. — Aus dem Liebesleben des Siegwartdichters. — Bürgers Lenore. — Frau Rath Goethe. — Friederike. — Goethe und O-ferul. — Aus der Wertherzeit. — Frau von Stein. — Marianne-Suleika. — F. J. Frommann. — Zur Schillerliteratur. — Heinrich v. Kleist. — Ferd. Raimund. — Elfride-Dramen. — Berth. Auerbach. — Theod. Storm. — Wege und Ziele der deutschen Literaturgeschichte.

Überweg, Friedrich, Grundriss der Geschichte der Philosophie. Erster Theil: *Das Alterthum.* F., mit einem Philologen- und Litteratoren-Register versehene Auflage, bearbeitet und herausgegeben von Max Heinze. Berlin, 1886. Mittler. IX és 360 l. Ára 5 m. 50. — Überweg ismeretes „Grundriss“-jének ezen új kiadása azért ajánlatos, mert Heinze, ki már a megelőző két kiadást is sajtó alá rendezte, a legújabb kutatások eredményeit is értékesítette benne.

Varronis (M. Terenti) de lingua latina libri. Emendavit, apparatus critico instruxit, præfatus est Leonardus Spengel. Leonardo patre mortuo edidit et recognovit *Andreas Spengel.* Berliu, 1885. Weidmann. XC és 286 l. Ára 8 m. — Jeles kritikai kiadás.

Schwerdt F. J., Methodologische Beiträge zur Wiederherstellung der griechischen Tragiker. Leipzig. Teubner, 1886. 208 l. N. 8-r. Ára 5 m. 20. — Többé-kevésbé erőszakos coniecturák Aischyloszhoz és Euripideshez.

Seemann Otto, Mythologie der Griechen und Römer. 3. Aufl. unter Mitwirkung von R. Engelmann, neu bearbeitet. Leipzig. E. A. Seemann. 1886. VIII és 288 l. 83 fametszettel. Ára 3 m. — Tanulóknak, kezdő philologusoknak és a mivelt nagyközönségnek ajánlható kézikönyv.

Studniczka Franz, Beitr. z. Geschichte der altgriechischen Tracht. Erster Theil. Wien 1886. Gerold — A bécsi archæologia-epigraphikai seminarium értekezéseinek hatodik füzeté, melyben St. az irodalmi és archæologiai anyag teljes felhasználásával a Homeros-korabeli férfi és női ruházatot tárgyalja. Helbig ugyanezen tárgyra vonatkozó fejtegetései („Das homerische Epos“) ezen mű megjelenése óta több tekintetben, a Buchholzé (Homerische Realien) a legtöbb tekintetben elavultak.

Walther von der Vogelweide, Gedichte, übersetzt und erläutert von *Bruno Obermann,* Berlin & Stuttgart, é. n. (1886). Collection Spemann, 212 l. kötte 1 mk. — E csinos kötet (15 lapon) Walther életét és jellemzését, aztán válogatott költeményeinek (mindössze 188-nak) fordítását tartalmazza. — A szöveget és a jegyzetek tetemes részét, valamint a költemények egymásutánját a Pfeiffer-Bartsch-féle kiadásból vette át a fordító. A fordítás a jobbák közé tartozik, de újra mutatja, hogy középfelnémet lyrikusokat majdnem lehetetlen a mai irodalmi nyelvre lefordítani. Az eredetinek nyelvét és verselését nem pótolja a mai nyelv és verselés. De a Simrock fordításánál minden tekintetben jobb, a Schröter igen szabad átdolgozásánál pedig alak és tartalom tekintetében hivebb e fordítás, melyet azonban csak azok fognak igazán élvezhetni, kik az eredetit nem ismerik vagy nem értik.

FUNDAMENTUM LINGUAE ZINGARICAE
J. J. M. KORITSCHNYÁK. ANNO 1806.

KÖZLI

JÓZSEF FŐHERCZEG.

[E nyelvtant, melyet Ő Fensége különös kegyességéből szerencsénk van közlönyünkbe iktathatni, a jászóvári prépostság irat-tárában találták. 24 számozatlan 4-rétű lapra terjedő kézirat. Címe fölött «Fasc. 119. Nrus 15»-nak, czíme alatt «Collectionum Ternio XIV»-nak van jelölve. A cím lap tulsó oldalán két cigányesűfoló magyar vers olvasható.

Tisztán paradigmás szerkezete van; úgy készült, hogy a latin nyelv tanításánál szokásban volt példákat fordították cigányra.

A mi e nyelvtan becsét emeli az, hogy specialis tájszólást, t. i. a dunáninnen zenesz-cigányok tájszólását mutatja be.

A declinatio és conjugatio latin alakjainak magától értetődő részét folyóiratunk egyszerűen mellözi; a többit teljesen közli, még pedig annyira híven, hogy nemcsak orthographiáját, hanem a vége felé előforduló tollhibákat is meghagyja.

Van még ezen kívül két cigány nyelvtan-féle kézirat, melynek közrebocsátását ugyancsak a tudomány érdeke követeli.

Az egyik a kolozsvári Muzeum tulajdona. Címe így szól: Vocabularium Zingarico-Latinum et Hungaricum quod fieri fecit curiositatis caussa Michaël Pap Szathmári Per Michaëlem Farkas alias Vistai natum Zingarum, Collegii nostri per aliquot Annos Civem Togatum. — Ex hoc vocabulario tandem quædam mutuatus est Clariss. Paulus Beregszászi in libro: Über die Aehnlichkeit der Ungarischen Sprache mit den Morgenländischen. Leipzig 1796. in 4-to ut citat etiam pag. 132.

Ez az a mű, melyet Beregszászi után Caronni, Predari és Bataillard is megemlít; de hogy hol van, senki sem tudta. Ujrafelfedezését Markovics Sándor nemz. muzeumi könyvtártiszt utánjárásának köszönhetjük, a ki azt monographia alakjában készül sajtó alá adni.

A másik kézirat a M. T. Akadémiában van. Címe így szól:

Czigán Grammatica készítettett Tekintetes Nemes Zala Vármegyének Gelse nevű Helységében 1827-ik esztendőben Szent András Havának első Napján.

Szerzője nincs megnevezve, de kétségtelen, hogy Szmodis János, aki 1826—1846. gelsei plebános volt, s a Tudománytár IX. 47—59. lapjain «A czigán nyelvnek némelly tulajdonságai több más nyelvekéhez képest» című értekezést közölt. Annyira lelkesedett a czigányokért s annyira jól tudott nyelvükön beszélni, hogy elment Baranyamegyébe Siklósra czigány prédikációt tartani. A czigányok meghallgatták, meg is értették; de zúgolódni kezdettek, mi lesz most velük, ha az urak is megtanulják az ő nyelvüket. A vége az volt, hogy Szmodisnak menekülnie kellett. Nyelvtanát kiadás végett nyújtotta be az Akadémiának; de nem ért vele czélt. Azt kapta feleletül, hogy az Akadémia még nem érti ezt a nyelvet; a kéziratot azonban a philologiai osztály ideiglenes használatra visszatartotta s azután ott is maradt. Szerk.]

Prima Declinatio Nominum.

Numerus singularis.

Hæc Musa	Adá tudományiz
Hujus Musæ	Adaleszkero tudományiskero
Huic Musæ	Adaleszke le tudományiszke
Hanc Musam	Ada le tudományiz
O Musa	O tudományiz
A Musa	Ada leszta le tudományizta

Numerus pluralis.

Hæ Musæ	Adala tudományi
Harum etc.	Adalengero tudományengero
His etc.	Adalenge le tudományenge
Has etc.	Adala tudományi
O Musæ	O tudományónale
A Misis	Adalendar le tudományendar.

Secunda Declinatio. Hic dominus.

Sing.

Nom.	Adá Raja
Gen.	Adaleszkero le Raszkero
Dat.	Adaleszke le Rászke
Acc.	Ada le Rász
Voc.	O tu Raja
Abl.	Ada leszta le Rásztar

Plur.

N.	Adala Raja
G.	Adalengero le Rángero
D.	Adalenge le Ränge
Acc.	Adalen le Ráng
V.	Ó tumeny Rajale
Abl.	Adalendar le Rándar

Hoc templum.

Sing.	Plur.
N. Adia Changéri	N. Adala Changéra
G. Adalakero Changerakero	G. Adalengero le Changéren- gero
D. Adalake le Changérake	D. Adalenge le Changérenge
Acc. Adia Changeri	Acc. Adala Changéra
V. Ó Changeri	V. Ó Changérale !
Abl. Adalatar Changeratar	Abl. Adalendar le Changerendar

Tertia Declinatio: Hic Sermo.

Sing.	Plur.
N. Ada Lava v. Vakeribeny	N. Adala Lava v. Vakeribena
G. Adaleszkero Lavengero	G. Adalengero le lavengero
D. Adaleszke le Lavenge	D. Adalenge le Lavenge
Acc. Adalenge le Lavenge	Acc. Adaleng le laveng
V. Ó ada Lava	V. Ó Lavale !
Abl. Adalendar le Lavendar	Abl. Adalendar le lavendar

Haec ovis.

Sing.	Plur.
N. Ada Bakró	N. Adala Bakre
G. Adaleszkero le Bakreszkeró	G. Adalengero Bakrengero
D. Adaleszke le Bakreszke	D. Adalenge le Bakrengé
Acc. Adalesz le Bakresz	Acc. Adalen le Bakren
V. O Bakrea	V. Ó tumeny Bakrale
Abl. Adalesztar le Bakresztar	Abl. Adalendar le Bakrendar.

Hoc cubile.

Sing.	Plur.
N. Ada Cher	N. Adala Chera
G. Adaleszkero Chereszkero	G. Adalengero Cherengero
D. Adaleszke le Chereszke	D. Adalenge le Cherenge
Acc. Ada Cher	Acc. Adala Chera
V. Ó Cher	V. Ó Cherales !
Abl. Adalesztar le Cheresztar	Abl. Adalendar le Cherendar.

Quarta Declinatio.

Sing.	Plur.
N. Adá Gogyaver = Hic sensus	N. Adala Gogyavera
G. Adáleszkero Gogyavereszkero	G. Adalengero Gogyaverengero
D. Adaleszke Gogyavereszke	D. Adalenge Gogyaverenge
Acc. Adia Gógyi	Acc. Adalen le Gogyaveren
V. Ó Gogyaver	V. Ó Gyogyaverale!
Abl. Adalesztar le Gogyaveresztar	Abl. Adalendar le Gogyaverendar.

Sing.	Plur.
N. Adia térdgya = Hoc genu	N. Adala térdgyi
G. Adalakero la térdgyakero	G. Adalengero le térdgyengero
D. Adalake la térdgyake	D. Adalenge le térdgyenge
Acc. Adia térdgya	Acc. Adala térdgyi
V. Ó térdgya!	V. Ó térdgyi
Abl. Adalatar la térdgyatar.	Abl. Adalendar le térdgyendar.

Quinta Declinatio.

Sing.	Plur.
N. Adá dgyivesz = Haec dies.	N. Adala dgyivesza
G. Adaleszkero dgyiveszkero	G. Adalengero dgyiveszengero
D. Adaleszke le dgyiveszeszke.	D. Adalenge le dgyiveszenge
Acc. Adale dgyivesz	Acc. Adalen le dgyiveszen
V. Ó dgyivesz!	V. Ó dgyiveszale!
Abl. Adalesztar le dgyiveszesztar.	Abl. Adalendar le dgyiveszendar

Formula pro I. Declinatione.

Sing.	Plur.
N. Adia Romnyi = Haec femina	N. Adala Romnya
G. Adalakero la Romnyakero	G. Adalengero le Romnyengero
D. Adalake la Romnyake	D. Adalenge le Romnyenge
Acc. Adia Romnyi	Acc. Adalen le Romnyen
V. Ó Romnyie!	V. Ó Romnyale!
Abl. Adalatar la Romnyatar	Abl. Adalendar le Romnyendar

De Adiectivis.

NB. Adá est generis masculini.

Adia est generis foeminini.

Odá est generis neutrius.

Hic bonus, haec bona, hoc bonum.

	Sing.	Plur.
N.	Adá látschó adia latschi odá latschó	Adala látsche Adala látsche Odala látsche
G.	adaleszkero latscheszkero adalakero latschakero olleszkero latscheszkero	Adalengero látschengero adalengero látschengero Odalengero látschengero
D.	Adaleszke latscheszke Adalake latschake Olleszke latscheszke	adalenge látschenge adalenge le látschenge odalenge látschenge
Acc.	Adá látschó Adia látschi Odá látschó	adala látsche adala látsche odala látsche
V.	Ó látscho Ó látschi Ó látscho	Ó látsche Ó látsche Ó látsche
Abl.	Adalesztar látschesztar Adalatar látschatar Odalesztar látschesztar.	adalendar látschendar adalendar látschendar odalendar latschendár (sic).

Hic brevis, haec brevis, hoc breve.

	Sing.	Plur.
N.	masc. Adá Chárno fem. adia Chárni neutr. odá Chárno	adala chárne adala chárne odala chárne
G.	m. adaleszkero chárneszkero • f. adalakero chárnyakero n. olleszkero chárneszkero	adalengero le chárnengero adalengero le chárnengero odalengero le chárnengero
D.	m. adaleszke chárneszke f. adalake chárnyáke n. olleszke chárneszke	adalenge le chárnenge adalenge le chárnenge odalenge le chárnenge

Acc. m. adá chárno	adalen le chárnen
f. adia chárni	adalen le chárnen
n. odá chárno	odalen le chárnen
V. m. ó chárnea!	ó chárnale!
f. ó chárnyie!	ó chárnale!
n. ó chárno!	ó chárnale!
Abl. m. adalesztar chárnesztar	adalendar le chárnendar
f. adalatár chárnyatar	adalendar le chárnendar
n. odalesztar chárnesztar.	odalendar le chárnendar

Gradus positivus hic brevis adá chárno. Comparativus: brevior v. brevius adá charneder. Superlativus: brevissimus adá legcharneder.

Brevior, Brevius. Gradus Comparativus.

Sing.	Plur.
N. m. adá chárneder	adala chárndera (sic)
f. adia chárneder	adala chárndera
n. odá chárneder	odala chárndera
G. m. adaleszkero chárnedereszkero	adalengero chárnedererengero
f. adalakero chárnderakerokero	adalengero chárnedererengero
n. olleszkero chárnedereszkero	odalengero chárnedererengero
D. m. adaleszke chárnedereszke	adalenge chárnederege
f. adalake chárnederake	adalenge chárnederege
n. odaleszke chárnedereszke	odalenge chárnedenge (sic)
Acc. m. ada charneder	adalen chárnederen
f. adia chárneder	adalen chárnederen
n. odá chárneder	odalen charnederen
V. (o brevior) ó chárneder	o! chárnederale!
(o brevius) ó chárneder	o! chárnederale!
Abl. adalesztar le charnederesztár (sic)	adalendar le chárnederendar
adalatar la charnederatar	adalendar le chárnederendar
odalesztar le charnederesztár (sic)	odalendar le chárnederendar

Hic, haec, hoc felix.

	Sing.	Plur.
Nom.	adá boldogno adia boldogno odá boldogno	adala boldogna
Gen.	adaleszkero boldognoszkeró adalakero boldognokero odaleszkero boldognoszkeró	adalengero boldognengero
Dat.	adaleszke boldognoszke adalake boldognoke odaleszke boldognoszke	adalenge boldognenge
Acc.	adá boldogno adia boldogno odá boldogno	adalen boldognen
Vocativus	ut alibi.	o boldognale
Abl.	adalesztar boldognosztár (sic) adalatar boldognotar odalesztar boldognosztar	adalendar le boldognendar odalendar le boldognendar.

Duo numerus pluralis.

N.	dui [mind a három nemben]	Acc.	dui [mind a három nemben]
G.	duengero "	V.	ó dui "
D.	duenge "	Abl.	duendar "

Tres numerus pluralis.

N.	adala trin, odala trin (neutr.)	Acc.	adala trin
G.	adalengero trinengero	Abl.	adalendar trinendar.
D.	adalenge trinenge		

Ego pronomen 1-ae personae.

	Sing.	Plur.
N.	me	ameny
G.	miro	amáro
D.	mange	a menge
Acc.	man	ameny
Abl.	mandar	amendar

Tu pronomen 2-ae personae.

Sing.	Plur.
N. tu	tumeny
G. tiro	tumáro
D. tuke	tumenge
Acc. tut	tumeny
V. ó! tu	ó! tumeny
Abl. tutar	tumendar.

Sui pronomen 3-ae personae.

Sing.	Plur.
sui: leszkeró	lengero
sibi: peszke v. korkoreszke	pumenge
se: pesz v. korkoro	on pumeny
a se: pesztar v. korkoresztar	pendar v. pumendar

*Pronomina demonstrativa.**Iste.*

Sing.	Plur.
N. imadá	imadala
imadia	imadala
imodá	imodala
G. imadaleszkero	imadalengero
imadalakero	imadalengero
imodalakero	imodalengero
D. imadaleszke	imadalenge
imadalake	imadalange
imodalake	imodalenge
Acc. imadá	imadala
imadia	imadala
imoda	imodala
Abl. imadalesztar	imadalendar
imadalatar	imadalendar
imodalatar	imodalendar

Ille.

	Sing.	Plur.
N.	oká	okola
	okia	okola
	oká	okola
G.	okoleszkero	okolengero
	okolakero	okolengero
	okoleszkero	okolengero
D.	okoleszke	okolenge
	okolake	okolenge
Acc.	okolesz	okola
	okia	okola
	okolesz	okola
Abl.	okolesztar	okolendar
	okolatar	okolendar
	okolesztar	okolendar

Iipse.

	Sing.	Plur.
N.	óvf	ón
	ói	ón
	óvf	ón
G.	korkoreszkero; n. lakero (sic)	lengero
D.	leszke; n. lake (sic)	lenge
Acc.	lesz	len
	ói	len
	óvf	len
Abl.	lesztar	lendar
	latar	lendar
	lesztar	lendar

Is.

	Sing.	Plur.
N.	odá	odola
	odia	odala
	odá	odola
H.	odoleszkero	odolengero

	Sing.	Plur.
	oolaker o	odalengero
	odoleszkero	
D.	odoleszke	odolenge
	odolake	odolenge
		odolenge
Acc.	odá	odolen
	odia	odala
	odá	odolen
Abl.	odolesztar	odolendar
	odolatar	odalendar
	odolesztar	odolendar

Hic.

	Sing.	Plur.
N.	adá	adala
	adia	adala
	adá (sic)	adala
G.	adaleszkero	adalengero
	adalakero	adalengero
	adaleszkero	adalengero
Dat.	adaleszke, adalake	adalenge
Acc.	adá	adalen
	adia	adalen
	odá (sic)	adalen
Abl.	adalesztar	adalendar
	adalatar	adalendar
	adalesztar	adalendar

*Pronomina derivata.**Meus.*

	Sing.	Plur.
N.	mýro, mýra, mýro	mýré
G.	mýreszkero, mýrakero, -eszkero	mýrengero
D.	mýreszke, mýrake, -eszke	mýrengé
Acc.	mýro, mýri, mýro	mýren
V.	ó mýro, o mýri, [o mýro]	o mýré!
Abl.	mýresztar, mýratar, [-esztar]	mýrendar

Hic nostras.

	Sing.	Plur.
N.	amaro félosz (m. f. n.)	=
G.	amaro féloszkero	=
	fem. amare féloszkeri	=
D.	amaro féloszke, fem. amare féloszke	=
Acc.	amaró félosz (m. f. n.)	=
V.	o amaro félosz	=
Abl.	amaro félosztar (m. f. n.)	=

V. g. Nostrates amaro félosz ; mi féljink.

Hic, hæc, hoc vestras ; tu maro félosz ; ti félitek.

Cujas ; kathar eszlyal, honnan való.

*Pronomen relativum.**Qui.*

	Sing.	Plur.
N.	kó v. kohadá	Szaven
G.	m. n. kaszkero, f. kaszkeri	Szavengero
D.	kaszke (m. f. n.)	Szavenge
Acc.	kasz (m. f. n.)	Szaven
Abl.	kasztar, «a qua» szavatar	Szavendar

Quis apud Zingaros æqualiter habet cum pronomine *qui*.

v. g. *Quis ko?* quis est ibi? ko hin odoi.

Composita ex quis præcedente.

Quisnam, vallyon kohodá	Quiqui Valaszaven
Quænam vallyon kohodi	Quinam ? Vallyon koholla
Quodnam vallyon kohin	Quorumquorum Valaszavengero
Quispam ; jek némú, némú ma- nusch, vel gadschi	Quorumnam Vallyon kohollen- gero
Quisque koko	Quibusquibus Vala szavenge
Quisquis Valako	Quibusnam Vallyon kohollenge
Quæquæ Valaszavi	Quosquos Valaszaven
Quodquod Valako	Quosnam Vallyon kohollen

A quibusquibus Vala szavendar	Cuinam Vallyon koholleszke
A quibusnam Vallyon kohollen-	Quemquem Valakas
Cujuscujus Valakaszkeró [dar	Quemnam Vallyon kohodá
Cujusnam vallyon koholleszkeró	A quoquo Vala kasztar
Cuicui Valakaszke	A quonam Vallyon kohollesztar.

Composita ex quis sequente.

Aliquis Valako	Nequis: ále valako
aliqua valaszavi	Nequa ále valaszavi; declinatur
aliquod valako; declinatur ut supra.	ut supra.
Ecquis: de kohodá	Siquis te valako
ecquæ v. ecqua de kohodi; de-	Siquæ te valaszavi
clinatur ut supra.	

Composita ex provocabulo qui.

Quicumque Valako; quæcunque	Uniuscujusque; Szavorengero
Valaszavi	Unicuique; Szavorenge
Quidam Valako; quædam Vala-	Unumquemque Szavóre
szavi	Ab unoquoque; Szavoresztar
Quilibet, kóko v. akarko, quæli-	Ecquisnam; de ugyan kohodá
bet akarszavi	Ecquænam; de ugyan kohodala;
Quivis kóko v. akarko	declinatur ut superius kasz-
Unusquisque sza v. kóko; in	keró vel koholleszkeró.
fœm. communiter sic.	

Modus declinandi Nomina adjectiva per 3 genera, et 3 Terminatio-
nes. Hic doctus, doctior, doctissimus, Hæc docta etc. etc.

Sing.	Plur.
N. adá gogyaver, gogyaveder leg gogyaveder	adala gogyavera, gogyavedera, leggogyavedera
adia gogyaver, gogyaveder leg gogyaveder	adala gogyavera, gogyavedera, leggogyavedera
odá gogyever (sic) gogyaveder leg gogyaveder	odala gogyavera, gogyavedera, leggogyavedera
G. adaleszkeró gogyavereszkeró, gogyavedereszkeró leg go- gyavedereszkeró	adalengero gogyaverengero, go- gyavederengero leg g.

adalakero gogyaverakero, go- gyavederakero leg g.	adalengero gogyaverengero, go- gyavederengero, leg g.
olleszkero gogyavereszkeró, etc.	odalengero gogyaverengero etc.
D. adaleszke gogyavereszke, go- gyavedereszke, leg g.	adalenge gogyaverenge, gogya- vederenge, leg gogyavederenge
adalake gogyaverake, gogya- vederake, leg g.	"
olleszke gogyavereszke etc.	"
Acc. adalen gogyaveren, gogya- vederen leg g.	"
adia gogyaver, gogyaveder leg g.	adalen le gogyaveren, gogyave- deren, leg gogyavederen
odá gogyaver, gogyaveder, leg g.	"
Voc. m. ó gogyaver, gogyaveder, leg g. = fem. et neutr.	ó! gogyaverale, gogyavederale, leg g. = fem. neutr.
Abl. adalesztar gogyaveresztar, gogyavederesztar, leg g.	adalendar gogyaverendar, gogya- vederendar, leg g.
adalatar gogyaveratar, gogya- vederatar, leg g.	"
ollesztar gogyaveresztar etc.	odalendar gogyaverendar etc.

Adverbium sic flectitur.

Docte, doctius; doctissime; gogyaveresz, gogyavederesz, leg g.

Exempla in aliis adjectivis.

Hic idoneus, magis idoneus etc. etc.

masc. adá alkalmazosno, alkalmazosneder, legalkalmazosneder

fem. adia alkalmazosnó (sic) " "

n. odá " "

declinatur ut doctus.

Maledicus stb. átkozonó, átkozóneder, leg átkozóneder.

Adv. Meladice etc. kosschadesz, kossadeder, legkossadeder.

Bonus melior optimus: látschó feder, legfeder

fem. látschi, federa, legfedera

neutr. odá látscho, feder, legfeder.

Adv. myschto, feder, legfeder.

Malus etc. nafel, nafeleder, legnafeleder

fem. adia " " "

neutr. odá " " "

Adv. nafelesz, nafelederesz, legnafelederesz.

Magnus etc. baro, bareder, leg b.

fem. bari " " "

neutr. baro " " "

Adv. magis, maxime; ikám, *inkább*, legikám, *leginkább*.

Parvus etc. tzinóno, tzikneder, legtzikneder v. tziknedero

fem. tzinyi " " etc.

neutr. ut masc. arti. odá.

Adv. frima, frimeder, leg frimeder

Multus etc. butt, butter v. *eder*, legbutter

multa (plur.) butt, butter, legbutter, in n. cñ. sic.

Adv. Multum etc. igen, butter v. *eder* h. e. buttereder, legbutter v. edër.

Pulcher etc. sukár, sukareder, legsukareder.

Gen. foem. et n. etiam sic, solum artic. additur.

Adv. sukáresz, sukárederesz, legsukárederesz.

Communis etc. szávóre, szavoreder, leg sz.

Adv. szavoresz, szavorederesz etc.

Humilis etc. alázatosno, alazatosneder leg alazatosneder

Adv. alázatosan, alazatosneder, legalazatosneder.

l'elox gyarsno, gyarsneder, leggyarsneder

Adv. gyarsan, gyarsneder, leggyarsneder.

Acer: élesnó, élesneder, leg élesneder in omni genere. Adv. élesen, élesneder, legélesneder.

Vetus etc. mak phuro, phureder v. phuraneder, legphureder v. legphuraneder.

Femin: phuri, phuredera v. phureder, legphuredera v. legphureder.

In neutr. g. habet ut in masc.

Hæc omnia declinantur ut *doctus*.

Adverbia declinabilia.

Ante, anterior superl. caret:	Anglal, anglunyi, leganglunyi
Citra etc.	erratsel, atharatsel, legatharatsel
Extra "	avfri; ogyader, legogyader
Infra "	télal, telunó, legteluno
Intra "	andre, andral, legandral
Post "	palodá, palunó, legpaluno
Præ "	anglal, anglaleszte, leganglulo
Prope "	pasche, passeder, legpasseder
Secus "	feder v. federesztar, federeszlyom
Supra "	opral, opruno, legopruno
Ultra "	pálal, paluno, legpaluneder

Et haec omnia declinantur ut doctus.

Fortis stb.	zoralo, zoraleder, legzoraleder
	zoraleszkero, zoraledereszkero, leg-
	zoraledereszkero

*Cæteri casus declinantur ut doctus.**Conjugatio Verbi Substantivi Sum.**Tempus praesens.*

Me eszlyom	ameny eszlyam
tu eszlyal	tumeny eszlyal
ovf ehin	on ehin

Praet. perfectum.

Me eszlyomasz	ameny eszlamasz
tu eszlyelasz	tumeny eszlyanasz
ovf eszlyasz	on eszlye

Praet. imperfectum et plusquamperfectum

æqualiter Præt. habet cum perfecto.

Futurum.

Me avá	ameny avaha
tu aveha	tumeny avena
ovf éla	ón éna

Imp. Modi Tempus praesens.

	ameny avasz
esto : tu avvff	tumeny aven
sit : óvf avvffla	on taven

Futurum.

Esto tu v. eris	avvff tu valakana
esto ille v. erit	mekavel odá.

Optativi Modi Tempus Praes. et imperf.

Utinam essem etc.	Vaj te me avász	Vaj te ameny avahasz
	“ “ tu avehasz	“ “ tumeny avenasz
	“ “ ovf avellyasz	“ “ ón avenasz

Praeteritum perfectum.

Utinam fuerim etc.	vaj te me ullyomasz	vaj te ameny ullyamasz
	« « tu ullyelasz	« « tumeny ullyanasz
	« « óvf ullyehasz	« « ón ullyahasz

*Praeteritum plusquamperfectum aequaliter habet cum perfecto.**Futurum.*

Utinam sim etc.	vaj me tavavff	vaj te ameny avaha
"Vajha én legyek etc."	" tu avvff	" " tumeny aven
	" ovf mekavel	" " ón aven.

Conjunctivi Modi tempus praesens.

Cum sim etc.	kana eszlyom me	kana eszlyam ameny
	" eszlyal tu	" " tumeny
	" " ovf.	" " ehin ón

Praeteritum perfectum.

Cum fuerim etc.	kana me eszlyomasz	kana eszlyamasz ameny
	" eszlyelasz tu	" eszlyanasz tumeny
	" eszlyasz ovf	" eszlyasz ón

Praeteritum plusquamperfectum.

Cum fuissem etc.	kana ullyomasz me	kana ullyamasz ameny
	« eszlyelasz tu	« eszlyanasztumeny
	« ullyahasz ovff	« « ón

Futurum Coniunctivi.

Cum fuero etc.	kana avá me	kana avaha ameny
	« aveha tu	« avena tumeny
	« ovf éla	« éna on

Infinitivi Praesens et imperfectum.

Esse tavel. Lenni.

Fore v. futurus essem, esses, esset. Szaravá me, Szaraveha tu, Szar éla ovf.

*Prima Conjugatio Zingarica.**Amo.*

Me kamavf	ameny kamas
tu kamesz	tumeny kameny
ovf kamely	ón kameny

Praet. perf.

Me kamás	ameny kamehas (-ahas?)
tu kamehas	tumeny kamenyas
ovf kamelyas	ón kamenyas

Futurum.

Me kamá	ameny kamaha
tu kameha	tumeny kamena
ovf kamela	ón kamena

Imper. Praet.

		Ameny te kamas
Ama v. amato tu	tu kam	tumeny te kameny
	ovf te kamel	ón te kameny

Fut. Modus Mandativus.

Amato etc.	tu man le kames	tumeny man te kameny
	odá me kamel	okolá me kameny

Optat. M. Tempus praes. et imperf.

Utinam amarem etc.	vaj me te kamás	vaj ameny te kamehas
	« tu « kamehas	« tumeny « «
	« ovf « kamelas	« on « kamenas

Praet. Perf.

Utinam amaverim etc.

vaj te me saj kamlyomas	vaj tumeny (sic) sai kamlyamas
vaj te tu sai kamlyelas	vaj tumeny te sai kamlyamas
te ovf sai kamlyehas.	vaj ón te sai kamlyahas.

Futurum.

Utinam amem	vaj te kamahas	vaj tameny kamahas
	vaj te tu kamehas	vaj te tumeny kamenas
	vaj tovf kamelyas	vaj te on kamenas

Conjunctivi Modi tempus praesens.

Cum amem etc.	kana kamaha me	kana kamaha ameny
	kana kames tu	kana kamena tumeny
	kana kamel ovf	kana kamena ón

Participium futurum.

Cum ego amaturus essem etc.

kana kamahas me	kana kamahas ameny
kana kamehas tu	kana kamenas tumeny
kana kamelyas ovf	kana kamenas ón.

Praet. Perf.

Cum amaverim etc.	kana kamlyom me	kana kamlyam ameny
	kana kamlyal tu	kana kamlyam tumeny
	kana kamlya ovf	kana kamlye ón.

Praeteritum plusquamperfectum.

Cum amavissem etc.

kana kamlyomas me	kana kamlyemas ameny
kana kamlyelas tu	kana kamlyemas tumeny
kana kamlyehas ón	kana kamlyahas ón

Futurum Conj.

Cum amavero etc.	kana kama me	kana kamaha ameny
	kana kameha tu	kana kamena tumeny
	kana kamelya ovf	kana kamena ón

Modus potentialis.

Præsens: Amem? me te kamavf? Imperf. Amarem? me te kamas? Perfect. Amaverim? me te kamlyom? Plusquamperf. Amavissem? me te kamlyomas?

Modus permissivus.

Amem? quasi dicas: sit ita quod amem? ma kavel avka kái kamavf. Præsens: Amem: ambár kamavf. Imperf. Amarem: Ambár kamás. Perf. Amaverim: Ambar kamlyos. Plusquamperf. Amavissem: Ambár kamlyomas.

Futurum. Amavero: Ambár kamá.

Infinitivi modi tempus et imperfectum.

Amare: kameny. Perf. et plusquamperfect. amavisse szar kamlyom, szar kamlyel; Szár kamlyas. Futur. Amaturum, am, um esse; szar me kama, Szar tu kameha, Szar kamelya óvf.

Gerundia. Amandi, do, dum: komlyas, szeretvén.

Participium præsentis temporis: *Amans, amantis; szerető, pyramnyi.*

Particip. fut. Amaturus, a, um, kamlyipen szeretendő, vagy szeretni fogok: me kama.

Futurum præterito mistum; amaturum, am, um, os, as, a fuisse; Szar ópre me kamlyip naste eszlyomas; Szar tu opre kamlyip naste eszlyelas; Szar óvf opre kamlyip naste, eszlyas; hogy szeretendő voltam etc.

Supina: Amatum, amatu kameny Szeretni; opre kamlyip naste; szeretésre.

*Secunda Conjugatio Zingarica.**Doceo.*

Me Szikavavf	ameny Szikavas
tu szikaves	tumeny Szikaveny
ovf szikavely	ón Szikaveny

*Tertia Conjugatio Zingarica.**Lego.*

Me genavf	ameny genas
tu genes	tumeny genen
ovf genel	on genen

Quarta Conjugatio. Audio.

Me sunavf	Ameny sunas
tu sunes	tumeny sunen
ovf sunel	on sunen.

Jek 1, dur (sic) 2, trin 3, star 4, pantsch 5, sof 6, ehta 7, ochto 8, ennya 9, desch 10, deschuek 11, deschudu 12, deschutri 13, deschushtar 14, deschupán 15 (sic), sesussóvf 16 (sic), dessevfta 17, dessochto 18, dessenya 19, bisch 20, bissuek 21, bissudu 22, bissutrin 23, bissustár 24, bissupány 25 (sic), bissusovf 26, bissefta 27, bissochto 28, bissennya 29, tranda 30 (sic), tranduek (sic), *trandudur* (sic), trandutrin, trandustár, trandupánts, trandusof, trandefta, trandochto, trandennya, szaránda 40, szaranduek, *szarandudur* ((sic), szarandutri, szarandustár, szarándupánts, szarándusavf, szarandefta, szarandocsto (sic), szarándennya, pennýda (sic) 50, soverdes (sic) 60, eftardes 70, ochtovardes 80, ennyavardes 90, sell 100, dessell 1000.

Nomina Zingarica cum expositione Hungarica.

Devla v. Dél, Deus Pater	Gadtso, homo rusticus
Devleszkero Rakló, Deus filius.	5 Rassai, Sacerdos.
Sz. Lélekosz, Spiritus Sanctus.	Rai, Dominus
	Tsavoro, puer

	Tsavo, juvenis		Guttur gégósz
	Phuro senex		Labium Vusta
10	Slugaghis miles		Humerus Válosz
	Baro Rai Illustrissim. Dnūs	45	Pectus, Kolyin
	Mama, Avia		Mamma Csuesin
	Papa, Avus		Venter Vógyi
	Dadé, Pater		Stomachus Gyomrosz
15	Dale Mater		Umbilicus pupa
	Phralla Frater	50	Pili, dzára
	Phenn, soror		Virilia, kár
	Dsamutro Gener		Ovula, péle
	<i>Mord</i> (sic) csavo meus filius		Dorsum dumo
20	<i>Merd</i> (sic) csai mea filia		Manus, Vaszt
	<i>Mrri</i> hokinya mea soror natu	55	Vola burnyik
	minor		Pugnus, dumuk
	Miri Dai, mea Mater		Digitus, angussto
	Miro Dad, meus Pater		Inferior pes, pindre
	Miri phen mea soror natu		Os pedis csank
	major	60	Genu terdgya
25	Zingarus, Roma v. More		Tibia thulomasz
	Anima humana, le manusz-		Calx, le pindreszkeri sarka
	teszkero sógyi (sic)		Sangvis, Rad
	Homo, manusch v. gadtso		Pellis morgyi
	Caput hominis le manusse-	65	Vena, manuseszkero eri
	szkero séro		Spitamamanuseszkeriaraszta
	Ratio hominis le manusse-		Ungvis körmosz (o ex ö corr.)
	szkeri gógyi		Cor hominis, le manuseszkero
30	Capillus bala (sic)		csyilo
	Auris, kána (sic)		Pulmo Búko
	Supercilium phuva	70	Saliva Nyalosz.
	Frons ocsekad		
	Oculus, jakha		
35	nasus nak		<i>Animalium Nomina.</i>
	os muih		Gurubnyi Vacca
	Lingva csíp		Gurubf (sic) bos
	Dens, danda		Bika Taurus
	Barba Csora		Ruf luppus
40	Collum emmen (sic)	75	Rukono Canis
	Mystax bajusza		Kachni Gallina

- Bassno Gallus
 Grai equus
 Khuro hinnulus
 80 Mátsó piscis
 Csiriklo Avis
 Bálo porcus
 Czinóno pullus
 Papin Anser
 85 Kátsa Anas
 Puschem pulex
 Dsuvf peticulus
 Sosoi Lepus
 Pendecha Avellana
 90 Achor nux
 Phaba pomum
 Chylyava prunum
 Dracsa botrus
 Ambrol pyrum
 95 Kass arbor
 Laloro Germanus
 Ungros Hungarus
 Tótosz Sclavus
 Ranyi Domina
 100 Gádesi fœm. rustica
 Romnyi Mulier
 Manussnya fœmina, persona.
 Hominis intestina manussesz-
 kero gorra
 Maro panis
 105 Panyi aqua
 Mol vinum
 Lovina Cerevisia
 Masz Caro
 Lon sal
 110 Papros piper
 Sutt acetum
 Balevasz laridum
 Zumin juseculum
 Andrekerdo masz Condita caro
- 115 Péko masz assatura
 Armin Caules
 Chirchin pisa. In Gömöriensi
 Comitatu Graho
 Suteszle masz Bosporos.
 Ándre ova
 120 Drevelye Rántotta
 Kurágyi lentes
 Szkanen (sic) v. kafígyi Mensa
 Tzaklos lagená
 Csáro patená
 125 Roj cochlear
 Csúri Culter
 Momeli Candela
 Kher Cubile
 Vudar porta
 130 Bovf fornax
 Than lectica
 Tzaklos Vitrum
 Phuvf terra
 Klidyin Sera
 135 Kleja Clavis
 Pernyitza pulvinar
 Lepedova linteamen
 Paplanos Culcitra
 Phuszeszkero gono saccus
 straminum
Vestium Nomenclatura.
 140 Gad Indusium
 Cholob Caliga
 Szostin Perisoma
 Tzirhaj Cothurnus
 Hazika Tunica
 145 Paszternyi Clamis
 Khoznó Colipendium
 Brusznyikosz pectorale.
 Buzecha Calcar

	Petala solea		Auditus Sunnyiben
150	Szirimosz lorum		Caput Séro
	Kusztri Cingulus.		Corpus truposz
	Czocha Toga	180	Corporeus truposzkeró
	Pógya Labarum		Membrum tagosz
	Csepka Vitta		Vertex sereszkeró opruno
155	Stágyi pileus		Sinciput Séreszkeró Angluno
	Phike ingvál		részosz
	Jag ignis		Occiput Mennyakeri csiga
	Tato calidum	185	Calvaria sereszkeri koponya
	Sill frigidum		Calvitium kussló séro
160	Jivf Nix		Calvescere kuslyol
	Brischind pluvia		Frons Csekad
	Humanus homo patyivalo		Triesa üstökös
	manuss.	190	Cerebrum gógyi
	Inhumanus bipagyivakero		Tempora Corre jakha
	manuss.		Eminus dugabala
	Humanitas patyivf		Hodie : ada gyivesz
165	Homuncio tzino manuss		Cras tajsza
	Voluntas akaratosz	195	Mensis csonn
	Liberum arbitrium Szabadno		posterás pala tajszaszte
	akaratosz		heri jess
	Appetitus kívánsagosz		Dies Dominicus kurkó
	Conscientia lelkoszkeró pin-		Dies Veneris paraszeshuvi
	tsariben	200	Annus Berss
170	Ratio gogyaveriben		Medius annus je pass berss.
	Sensus Achalyeriben		Cursus Verda
	Memoria gogyaver gogyi		Venatus Vadászingos
	Visus Dicsiben		Actus tagyipen
	Odoratus Sungavf	205	Manus : vasst
175	Gustus izino		Adá hin odá : Ez az ; vel adá
	Tactus hunnyiben		odá v. odá adá idem sunt.

Variae locutiones Zingaricae.

Szik dsa More opre le Raszkere búdgyi. Cito pergás pro labore dominali.

R- Na dsa. Non pergo.

Int. Soskena dsas ? Quare non pergis ?

R. Na szvalo Infirmus sum.

Nane csacso. Non est verum.

Csak hutesopre More. Tantum tu pergás.

Akár So man te chera, nyust tsa upre.

Quidcunque feceris mecum, non pergám.

O Tato pekel olle manusse. Calor urit hominem.

Bare delo o Brischind. Valde pluit.

Int. Latsotro dgyivesz tavel more. R. Feder t    tavel.

Int. Tatu szaroszl  el more. R. Mysto Devleszke h  la.

Int. Sasztehi tre csavore tre Romnyi R. Sasztehi Devleszke h  la. Me csavore naszvalessze te me Romnyi, Te Devleszke h  la avfri saszt  le savore.

R. Devleszke h  la kafri Satzile tre tsavore mo dr  ga s  goris.

Int. Jof te tu ke mande R. Soske? Te me tuke thova jek trini patyv  f. R. Palyikeraf tro manusibeny mo dr  ga sogor is. So tu te davf mo dr  ga sogar is? R. Akar so mande andre me reszo-odaleha.

L  cso tro dgyivesztavel. Bona dies.

Delo d  l l  tso tosz  ra; det tibi Deus bonum mane.

F  der t  ro tava Raja. Melior tibi dies domine.

Szaveszl  el more? Quomodo vales Zingare?

Mysto Devleszke h  la. Deo sint laudes bene valeo.

Szocseres More? Quid facis Zingare? Nyisto. Nil facio.

Ache chera, karfa v. petala; modo facio clavos v. soleam.

Koske cheres odi budgyti (sic)? Cui facis hunc laborem?

Le R  ske cherav. Dominatui facio.

Opro foros chera de biknavf: ad forum pro Venditione facio.

Socs  le ad   dgyivesz? Quid comedisti hodie?

Nyista na kh  lom v. gomboda chalyom v. cassa; armeny, mass ch  lom; nil comedi, v. piffam; caules v. Carnem comedi.

Csalyel more? esne saturatus, More?

Na cs  lyom. Non sum saturatus.

Cs  lyom, bene saturatus sum.

Manuss, ko csorro nemzets  gosztar elin de andr  l prol  csipen baro manuss uly  sz. Ember, a ki szeg  ny nemb  l val  , de j  s  ga   ltal f  emberr   lett.

K  j betsess More? Ubi habitas More?

Akadai bessa andro gavf? Hic habito in isto pago. Vel: Andro foros, in hac civitate.

Szar acharen oda foros? Quomodo vocatur illa civitas?

Debretzenate v. Egrate. Debrecinum v. Agria vocatur.

Kia tess? Quorsum vadis? Andro foros te biknavf karfa.

Pergo ad nundinas & vendam clavos.

Szar bikneha? Quanti vendes? Szar szai: dess pótri; des sudupotri, ochto pótri. Sicut potero: 10. 12. v. 8 polturis.

Ke tu bacstaloveha kia tscha? Si fueris fortunatus quorsum ibis?

Chera dsa: domum ibo.

Aj szász dosalesz manuszess Szar soj tu kames? Tu hominem tam vitiosum amare potes?

Koda aj szi dilinesz szikavflas? Quis tam indocilem doceret?

Quis est ibi? Ko ehin odoi?

Le federendar federa ehin: jobbaknál jobbak vannak

Na felendar nafeledera ehin: gonoszabbaknál gonoszabbak vannak.

More, dossanesz kitziho Dél? vel Phenavfri kitzihin? mond meg hány.

Q. Kitziho Dél? R. Jek. Kitzi acsende. R. Trinende. Szar bútson adala áchendere (sic?) R. Dad Del, ó Rákló Del, ó Sz. Lélekeszkero Dél.

Q. Szavó bareder ehin andre odola Trin. R. Jek náne bareder, jek foresztar. Szar jek to averai szóhin.

Ko tut teremtettingyas R. Ó Dad Dél. Ko tut váltingyas R. Ó Rákló Dél.

Ko tut szentelingyas? R. Ó Sz. Lélekeszkero Dél.

Kái váltingyas tut o Rákló Dél R. Opro Sz. Keresztelő Kasst.

Kai szentelingyas tut ó Sz. Lélekeszkero Dél? R. Andró Szentő Keresztőségosz.

Jeka vella duja vella trin. Ada leha Sztára vella pánts.

Déleszke le Rakleszke le Sz. Lélekeszke, Devfleszkero Navosz Amen.

Atyának és Fiunak, és Sz. Lélek Istennek Nevében. Amen.

K. Kitzihin le Dévleszkero parantsolatosz? F. Dess.

1-o angluno. Me eszlyom tro Rai Dél, aver Dél te na velly anglal, tute na ker tuke képosz, ko odolesz te mangesz.

2-o aver. Adá le Devleszkero navosz jé va opre te na lesz

3-o o trito. Leper opral tu kai le inneposzkero dgyivesz te ikeresz

4-o o starto. Tre Dadeszke tre drádáke olavvkant (sic), kai dugo dsivipen te sai avel opra dia Phuvf, ko tro Rai Dél tuke dala.

5-o o pánts(-to). Ma na savff.

6-o sovfto. Maker truposzkero dssungipen.

7-o o eftato. Ma csorr.

8-o ochtoto. Anglo tro latscho manuss dssungipen ma vaker.

9-o ennyato. Tre látse manusseszkera Romnya ma kam odolieszke, kai laha valaszavo truposzkero dssungipen te keresz.

10. Tre látse manusseszke nyi okher nyi phuvff, nyi o guruven, nyi o szárnász, nyi o Raklyá nyi szavó jószágosz ma le dsa.

K. Kitzihin Szentségosz R. Evfta. 1-o Le Bonnya 2-o Le Szentno Zoralipen. 3. Le Devleszkero Szentno truposz. 4. Le Vétkeingero roiben. 5. Le paluno macsiben. 7. Le rassaszke opre Szentelyimen. 7. Le Romnya lyilasz.

Apprecatio festorum Zingarica.

Délo Dél kai ressei taszel buter leszke dgyivesz bakteha losalyeha o Dél te man lela me odoi kamavf te besaf kai o Del bessel; me manga le deflesz odoi te bessaf kai o Dél bessel.

Déló Dél le Raszke bacstala Karátsond gyakere dgyivesza mre gyilestzar kivaninaf, kai buter losalyeder dgyivesza te reszelo Rai pre trupoha pre vógyeha le áldásiha, pala pro meriben odoi te losalyol o Rai kai o Raiphen bessell.

Novi Anni appr. Délo Del le Rászke bachtale lácse néro berss, me mukel o Dél, kai butt berssa te dssivel o Rai zoraha szasz tzipnaha, le trupoha, le vógyeha le áldásiha.

Credo Zingarorum. Patyavf jekhe Dévfleszke Szakerelandró Dád le zégoszke la Phuake andro teremtésisz, és andro Jészuszisz Kristuszisz andre Leszkero jek Rakló andra maro Rai, ko ullyasz le Dévflesztar, születingyasz la Szüznó Mariatar, kinzatingyasz Pontius Pilatusiszke, telaleszke, opre lesz feszitinde, mer la parundelasz, szalingyasz téle opre pokli o trito dgyivesz, andral o mulyipen, o prusscsilas, opre gélo andro zégosz, bessel odá dadeszke le devfleszke opre csacsipen, othar avfla te itilenel le dsiden, tai le múlen; Patyavf jek sza vorengeri keresztino dai andre le devfleszkero kher,

le Szentnonengero egyesegosz; amare vétkeinge prosztin, amare truposzke opre udziben, ésodá örökösno dssivipen. Amen.

Mro Báro Rai Szolga Bírosz!

Mro Raj.

Szar me Lévai Gyuresosz andral le kovácsiko budgyi nassci dssivavf vass odá igen sukár mangavf esstalyinaf mre bare lacse Rász, mre Szolga Bírosz, kai mange mra Bandaha te mukel o Rai o Bassaiben, kai me mra Bandaha echetáne tesstesi bassavaf bi szavore bántásiszkeró. Szavi Grátzia tameny nyerinaha le Rásztar, tameny manga ha le Devflesz, kai le Rasz o Dél buta vachtyeha tadinel.

F I N I S.

Fenyőfa áll magában

Fenyőfa áll magában
Éjszak kopár hegyén;
Jég s hólepel borítja,
Ott szunnyadoz szegény.

Távol kelet honában
Pálmával álmodik,
Mely forró sziklabérczen
Egyedül szomorkodik.

Tengerbe nyúl a Rúnakő

Tengerbe nyúl a Rúnakő,
Rajt' ülve gyakorta merengnek,
Szél zúg, a sirály kiáltva jó,
S a habok lassan tova rengnek.

Sok szép leányt szerettem én,
Sok jó pajtás szeretett meg —
Hol vannak ők? Süvölt a szél,
S a habok lassan tova rengnek.

Heine H. után GRÖNGYÖSI J.

UJABB ADATOK TINÓDI SEBESTYÉN ÉLETÉHEZ.

Kassa városa levéltárának XVI. századbeli jegyzőkönyveit és számadásait forgatva, a jó szerencse ismét néhány adatot juttatott kezemre, melyek lantos deákunk életének utolsó éveire, valamint családjára némi fényt vetnek.

Tinódi az 1547-ik év körül Kassán telepedett meg¹⁾; azonban itten való tartózkodásának nyoma a város levéltárában csak az 1553-ik évtől van.

Egyik városi »protocollum»-ban ugyan ezeket találjuk: »Sebastianus citharida Jura civilia consecutus est feria sexta ante andreae apostoli festum 1544»; azonban ez aligha vonatkoztatható Tinódira. A költő ekkor Nagy-Szombatban időzik; ²⁾ de maga a »citharida» szó is zavarba hoz, mert nem tudjuk: lantost vagy hegedőst akar-e jelenteni. »Hegedős és lantos sokszor egynek vétetik, de többször határozottan meg van különböztetve.» »Tinódi magát lantosnak nevezi s hegedősnek sohasem. Latinul is a versfejekben kétszer mondja magát Lutinista vagy Lutanista-nak a lutana = testudo, középkori latin szótól. E megkülönböztetés mutatja, hogy a lantnak és hegedőnek nevezett hangszer nem ugyanegy volt, bár az utóbbi alatt még nem a ma így nevezett hangszer, hanem a mai czitera vagy tambura értendő.»³⁾ Annál is inkább kétséges, vajjon Tinódira vonatkoznak-e ama sorok, mert egykorú, vele ugyanegy keresztnévű társa is élt Kassán: »Hegedes Sebestien» (1554), máskép »Lanthos» vagy »Kassay hegedws Sebestyen» (1561).

Kassa lakói közt a hegedűsök nem ritkák; már 1501-ben találkozzunk egy »Hegedesch Istvan»-nal s 1582-ben hal meg »Antonius Hege-dws de Misle».

Közel esik azonban a gondolat, hogy Tinódi rokonságára bukkanunk egy II. Ulászló korabeli oklevélmásolatban: »*Damianus de Thy-nod et Blasius Kellew de Barathka Judlium* (?) *præscripti Comitatus Albensis*», és rokonai lehettek az 1566-ban gönczi (Abaujvármegye) lakos »*honestus et concivis noster Nicolaus Lanthos*» valamint az 1570-ben említett »*Lanthos Ambrus*»; hogy pedig Tinódinak több (még 1563-ban is kiskorú) gyermeke volt, annak bizonyossága az alább közlött osztálylevél.

A fentemlített első nyom egy az 1529—1579-ik évekre terjedő jegyzőkönyvben található; házát eladta s e miatt pörbe keveredik.

»Merten Reis mit lantos Sebestien. das haus halben, dorinn er

¹⁾ R. M. Költők Tára III. kötet XVI. l.

²⁾ R. M. K. T. III. k. XIII. l.

³⁾ R. M. K. T. III. k. 409. l.

wont. Ein Erszam Rat hot den Merten Reys mit recht pey seinem haus pehalden, sintemal das er vor der Stat Cassa fol acht ganczer jar unnd schir pis ins neundte dorinnen gewont unnd frey gesessen is, unnd das maist tail des hausgelts dofür, nemlich vom hundert unnd neunezig gulden, wie teuer nemlich im das haus gestanden hot und er dasselwig kaufft hot, peczalt hette, wie er denn und der Stat Leutsch Sigill ein czeugnüssbriff auch hierüber bracht und im rechten iberantwort hot, und beweist und bezeugt, das er am ersthen gelt im golde fl. 50. hob erlegt gehabt, unnd dornoch ierlich mer, pis off 36. gulden, die er selbst gutwillig bekhandt hat, das er sie noch schuldig ist. Dorumb soll er diselwige 36. gulden noch fort erlegen volkhümlich, unnd wies obgesagt das haus for sich behalden, so iemandt ein zuspruch hett zum haus gehabt, soll vor die Stat Cassa fal dezu gethon noch Stat brauch, unnd nit still geschwigen haben, Actum feria 3 ante Joannis Baptiste, Im 1553 Jar».

Ugyanezen jegyzőkönyvben ugyancsak az 1553-ik évben találko-zunk Tinódiné második férjének nevével is.

«Inter Andream Paysghiarto et Georgium Posgay cognitum est iure, quod Andreas Paisghiarto querat cui pecunias dedit ex parte vinee fl. 24» ;

s alább : «Verbott des Posgay Georgh. Posgay Georg tut ein ver-pott auff des Kalmar Gergels und Kalmar Thamas theil ym getreid beim franczem goltschmid biss zum Rechten, freitag vor Laurentii 1556.»

A polgári jogot még 1543-ban megkapta :

«Georgius Posgay similiter jus civile levavit». («Protocollum 1538—1552.»)

Az 1554. évben ismét találkozunk a Tinódi nevével, mikor a vá-ros «fegyverfogó»-it írják össze.¹⁾

Lantosunknak Kassán háza, szőlleje és földje is volt, a mint a városi számadások bizonyítják.

Hol állott a ház, arról a «Protocollum Fassionalium super Hære-ditatus 1535—1653» ezeket írja : «Das haus aber ist gelegen auff der wyndischen gassenn zwischen des Zabo Lazlo Esperest indwendig und obwendig der fraw Elizabett Kaschoschne hauss²⁾ Actum freitag nach Lucie Anno 1557.»

Adója felől a «Taxa media in Civitate per Juratos Cives est im-po-sita Anno Domini 1557. Tertium quartale» című jegyzékben olvassuk :

«Caschasch Peter d. 50. dedit.

«Lanthosch Sebastian d. 75. dedit»

¹⁾ Figyelő. 1886. Deczemberi füzet : «Tinódi Sebestyén életéhez.»

²⁾ Figyelő u. o.

gazdasága iránt pedig egy szintén ez évbeli jegyzékben olvassuk:

Casasch Peter Getreid cl. 10.
 Lantos Sebastian Getreid cl. 10.
 Cascher (t. i. Wein) 6.
 Espers laslo Land (t. i. Wein) 10.»

Egy «Tertium quartale» című évszám nélküli, de minden valószínűség szerint csak ezen évbeli jegyzékben pedig:

«Caschasch peterne cascher 4.
 Getreid cl. 5.
 Lantosch sebastian Getreid cl. 10.
 Cascher 15.
 Espres Laslo Land 22.»

Egy másik: «Das drytte Fyrtel» címűben:

«Kassossen getrejt k. 1.
 lantos sebestyen v(om) lant 1 getrejt k. 2.
 Sabo laslo v(om) lant 5. kassaj 6. getrejt 12.»

Az 1556-dik évbeli nagy tűzvész áldozatainak fölsegélyezésére gyűjtést indítottak s a számadásban olvassuk:

«Losung das wir haben ain genommen Noch der brunst 1556.
 ... Item dy lantos sebastianne geben fl. 2.»

A Tinódi hagyatékát tárgyzó jegyzőkönyvnek mása megvan a «Protocollum Actorum Judiciorum de Annis 1557 et 1558»-ban is, azzal a különbséggel, hogy itt «Libera domus Sebastiani Lanthos» áll s végül még a következő jegyzet: «His actis Dominus Johannes Kassay inhibitionem fecit ad quandam terræ portiunculam Domui prædictæ per Sebastianum Lanthos sine iure adiuncta, quam tamen portiunculam terræ Domina Catherina dixit non ad domum prædictam pertinere. Atque ideo superinde cum Domino Johanne Kassay se conventuram promisit. Actum die et anno quo supra» (t. i. «1557. freitag nach Lucie»).

Ha egybevetjük azt, hogy Tinódinak, még mint élőknek, a nevezett évben összeírták betakarított termésait, szüretelt borát, míg december hó 17-én háza már özvegye nevéen áll, úgy *halála idejét az 1557-ik év utolsó negyedére* tehetjük.

Az «1559. Das Drytte Quarttal» című jegyzékben már csak neve fordul elő:

Kassossne
 Kascher wein 3. kuf.
 lant wein 2. kuf.
 Lantos sebestyanu
 Esperes Lasslo»

Özvegye, Katalin, csakhamar férjhez ment Pozsgay Györgyhöz. Az új házasság kereskedéshez fognak; ennek üzésében azonban a tanács akadályozza őket, a miért is Tinódiné Nádasdyt és Forgách Simont föl-kérte a közbenjárásra; annyiban sikerrel, hogy mindketten írnak érdekében.*)

A kereskedés azonban aligha jövedelmezett; erre vall a következő 1562-ik évbeli jegyzet: «Der Rakoczy Ferenczn weibes mutter thuet ein Vorbott bey der lantos Sebestienin auff vier laden und gütter die dorinnen sindt. Actum cum scitu domini Judicis Sabbatho ante Joannis Baptistæ.» («Maculatorium 1562—1564.»)

A városi számadásokban 1559-től kezdve szerepel Pozsgay György; így: «Tertium quartale perambulatam feria quinta post Lucæ Evangelistæ 1559.»

«Hedegesch Sebastyan fl. $\frac{3}{4}$ »

majd: «Poskay (!) Jorgý hausgesynt»

és «Registrum az Chermele dezmaya 1559»-ben

«Posgay Giörg cup. $\frac{1}{2}$ »

Tinódiné 1563-ban meghal. Ez évről kelt a fönnebb említett osztálylevél, mely egy az 1562—1683-ig terjedő jegyzőkönyvben maradt ránk következőképen:

«Divisio bonorum: Anno 1563 Die 7 May inter Georgium Posgay ac liberos posterosque Sebastiani Tynodi Lantos, ex Domini Judicis voluntate talis per infrascriptos Cives et Arbitros divisio facta est, vt sequitur.

Principio igitur hæ personæ videlicet Joannes Kassay, Thomas Zabo, Josephus Literatus, Michael Tricesimator, Michael Chyzar, Georgius Zimetheo, Matthæus Lakatgiarho, Stephanus Lakatgiarho, Gregorius Zabo, Valentinus Zeöke Pharmakopola, postquam intellexissent esse certa debita, concluserunt creditoribus faciendum esse satis. Nam compererunt in universum facere debita fl. 69. d. 60. Cura etiam illis fuit vnde et quomodo redimi deberet ille baltheus muliebris argenteus qui est pignoris loco apud Joannem Literatum Gedei. Res autem et bona quæ per prædictos Arbitros seu Compositores visa et æstimata sunt, hæc fuerunt. Item est annulus aureus unus, quem Georgius Posgay (sic!) una cum consorte sua fieri curavit, cui insertus est lapis Zaphyrus qui cum auro et lapide æstimatus est fl. 2. d. 67. Invenerunt argenti marcam unam et piseta $37\frac{1}{2}$ quæ faciunt fl. 14. d. 32. Paratæ pecuniæ sunt inventi fl. 16. d. 3. Ex quibus iidem Arbitri pro suis fatigis acceperunt fl. 11. Quorum medietatem idem Georgius Posgay et alteram medietatem pupilli solvere debent. Inventa est etiam tunica Rubea

*) Figyelő u. o.

undulata quæ facit fl. 12. Una vestis purpurei coloris ex panno saya facit fl. 5. Una parva militaris tunica menthe vulgo dicta ex hernacio, pellibus agninis subducta fl. 3. Ex pellibus dorsinis leporinis iam attrita vulgo gerezna fl. 3: Fila ad conficiendam telam apta faciebant fl. 6. Una superinductura pulvinarium faciebat fl. — d. 20. Tela dealbata una cum mappa ulnas facit 38., singulam ulnam computando per 6 d. facit fl. 2 d. 28. Alba fila duplicata crassiora in septem ligaturis facit fl. 1. d. 16. Fila duplicata tenuiora in sex ligaturis facit d. 34. Fila duplicata crassa in parvis ligaturis No. 14. facit fl. 1. Tres globi duplicatorum florum facit d. 32. Duæ mappæ et unum mantile faciunt fl. 2. Orbes stannei duo facit d. 28. Aviticam rubeam undulatam subam et magnum tapetum ad hoc ipsum debitum æstimarunt flor. undecim.

Ultra illos fl. XI. quos domini arbitri pro labore et fatigis suis receperunt, remanent æstimata ratione adhuc floreni 69. d. 60. supradicti.

Hæc omnia domini arbitri in unam cistam imposuerunt eligentes duas personas: ut quicumque fratrum et cognatorum aliquid ex ijs bonis pro se redimere vellet, is pecuniam administrare (!) debeat in manus Michaelis Chyzar et Gregorij Zabo præscriptorum. Deinde hinc et prædictus baltheus redimatur et creditoribus debita persolvantur.

Item pro huiusmodi quoque debito iidem domini arbitri ex commissione domini iudicis famulo Antonij Wass estimarunt ex illa bonorum parte quæ Georgium Posgay concernit. Coronenses calceos decem fl. 2. Item unam tunicellam de panno skarlatho, et unam menthe de veluto brunatici coloris fl. 2. Item unam tanistra d. 10.

Item ad easdem res ex portione pupillorum reliquerunt nomine pignoris unum peplum margaritis ornatum pro fl. 2. d. 15. Quia quo tenentur famulo Antonij Wass Georgio Deak facit fl. 6. d. 25. Cuius duas partes Georgius Posgay, tertiam autem pupilli tenentur exolvere.

Item pupilli curarunt dominis arbitris trina vice cibos coquere et potum dare qui constant fl. 5. Quorum mediam partem idem Posgay persolvat.

Domus vero per eosdem arbitros æstimata est florenis 200, unacum fl. 40. d. 25. quos in reædificationem idem Georgius Posgay exposuit ibi inclusis.

Ex his igitur fl. 40. d. 25. Georgio Posgay cedunt fl. 26. d. 75²/s. Pupillis autem ad ipsorum rationem veniunt fl. 13. d. 41¹/s.

Iam igitur supra hanc ædificationem in præcio domus remanserunt fl. 159. d. 75. Ex quibus dicti pupilli ratione paternæ et maternæ portionis accipiunt fl. 53. d. 25. Georgio autem Posgay ad rationem portionis uxoris defunctæ fl. 35. d. 50. Pupillis autem hinc proveniens materna portio facit fl. — 71. d. — Utriusque partis suma (!) est fl. 200 prædicti.

Ad hæc Georgio Posgay ex portione domus cedunt fl. 62. d. 24. Ipso enim absente uxor eius portam novam in domo fieri fecerat fl. 1. d. 25. Ac 19. asseres emerat d. 74. Et sic una cum his omnibus provenerunt Georgio Posgay fl. 62. d. 24.

Quæ autem sequuntur sunt ab avo relicta:

Item vestis vulgo menthe ex damasko cum subductura facit fl. 2. d. 50. Una tunicella scarlatina subicza dicta facit fl. 1. d. 50. Vilis menthe attrita ex brunatico veluto d. 50.

Una portiuncula nigri veluti d. 50. Rubea undulata vestis subducta pellibus leporinis facit fl. 7. Una tunica de brunatico tamasko facit fl. 20. Tapetum vnum magnum facit fl. 7. d. 16. Tapetum mediocre fl. 2. Tapetum vile facit d. 25. Horum summa facit fl. 41. d. 41.

Ex his provenerunt Georgio Posgay post uxorem suam iuxta divisionem factam fl. 9. d. 16. Quorum loco accepit magnum tapetum supradictum fl. 7. d. 16. ac subicam scarlatinam subductam atque menthe illam coloris brunatici fl. 2. Reliqua omnia pupillis deputata remanserunt. Res autem stannæ quas Georgius Posgay cum uxore sua comparavit sunt lb. 17. Ex quibus pupillis cesserunt lb. $5\frac{3}{4}$. Aviticæ vero res stannæ faciunt lb. 65. Hinc ad rationem paternæ portionis pupillos concernit media pars. Ex materna autem portione lb. 21. Georgio Posgay veniunt lb. XI $\frac{1}{2}$.

Item res mercimoniales per eundem Georgium et eius uxorem acquisitas domini arbitri reviderunt et æstimatæ faciunt universaliter fl. 34. d. 98. Quas diviserunt in tres æquales partes et harum duas Georgio, reliquam tertiam partem pupillis dederunt.

Item cesserunt Georgio Posgay 3. integra larida et insuper una portio. Ex communibus etiam domesticis rebus eidem provenerunt in superiori stubella una mensa et una sponda. Reliqua sunt pupillorum.

Item Georgio Posgay provenerunt tritici cbl. 5. Pupillis vero cbl. $2\frac{1}{2}$. Ex avena Georgio cbl. 2. Pupillis cbl. 1. Ex farina Georgio Posgay cbl. 1. Pupillis cbl. $\frac{1}{2}$. Ex vasis vacuis pupillis data sunt vasa 5. Reliqua omnia concernunt Georgium. Item Georgio Posgay unum vas caulium. Pupillis vero vas medium et unus cadus balneatorius. Item Georgio Posgay cesserunt sales tres. Pupillis autem unus et una portio. Tandem omnibus bonis mediante iusticia Divina inter prænominatas partes divisus, perventum fuit ad revisionem vestium, eorum et omnium instrumentorum seu apparatusum militarium ipsius Georgij Posgay. Ibi fratres et consanguinei pacis veræque fraternæ dilectionis ob respectu (licet ipse Georgius Posgay cum sua consorte prædicta instrumenta acquisiverat) eam quæ ipsis hinc provenisset portionem, eidem Georgio condonaverunt. Unde coram eorundem arbitratorum præsentia ambæ partes mutua et magna ex dilectione facta invicem deprecatione se-

motoque omni odio, ipsorum dominorum arbitratorum monitis, ordinationi atque divisioni locum dederunt et per omnia acquiescentes in præscripta compositione permanserunt. Cuius rei testimonium ut firmitatem haberet, præscripta divisio atque partium præscriptarum concordia inviolata, permaneret, septem sigilla fuerunt manibus dictorum dominorum proprijs subimpressa.

Hæc igitur ordinatio scripta, Inclyto Senatui fuit præsentata feria tertia proxima ante festum Ascensionis Domini nostri Jesu Christi. Et exinde ex consensu ambarum partium, id modo decente postulantium, accedente etiam Pauli Apotecarij voluntate, ad iussa eiusdem Inclyti Senatus in hunc Civitatis librum inscripta Anno 1563.»

E sorokból kitűnik, hogy az osztály Tinódiné halála alkalmával történt egyrészt második férje Pozsgay György, másrészt Tinódi Sebestyén kiskorú gyermekei és utódai közt.

A hagyaték tárgyalásakor a hatósági személyek mindenekelőtt az adósságok törlesztéséről s a zálogok kiváltásáról gondoskodtak; nem feledkeztek azonban meg napidíjaikról, melyeket 11 frtban állapítottak meg, valamint arról sem, hogy éhen-szomjan ne maradjanak.

A házat, melyet Tinódi 140 frton vett, 200 frtra becsülik, mert Pozsgay kiépítette.

Végül Tinódiné ősi jussán és a kereskedésbeli tárgyakon megosztozva, az öltözetekre (úgy látszik hadi vagy legalább férfi öltözetekre kell gondolnunk), lovakra és a fegyverzetre kerül a sor, a mit is a többi örökös atyafiúi szeretetből Pozsgaynak átenged.

Pozsgay származásáról némi felvilágosítást nyújt a Kassa város levéltárában található következő két levél. Az első eképen szól:

«Magnifice domine nobis observandissime, salutem et servicii nostri commendationem.

Jwth wala mÿ hozzank az mÿ zolgank posgay georgh es kere mÿnket hogh irnank kegelmednek az ew dolgarwl, mÿwel hogÿ kegelmed lenne mÿnden segÿtseggel az mÿ zolgalathonkerth nekÿ es jo oltalomwal, azerth kerÿwk kegelmedet mÿnd feÿenkenh, mÿnth bÿzoth wrunkath, hogÿ az mÿ zolganknak lenne oltalma keg: merth az waras nem akarna be vennÿ. oth hazasswlth megh es felesége wthan wagÿon walamÿ pathÿkaÿa, kÿben marhaÿath arwltha az azzonj meegh özwegh korabannis. Immar az waras nem akarna be wennÿ. azt mongÿa az waras, hogÿ megh bÿzonicha hogÿ jambor es jo nemzeth, es azon kerÿwk kegelmedet, hogh legÿen segÿtseggel kegelmed nekÿ, merth engemeth zolgalt gÿermekseghethul fogwa es ewchemeth Paxÿ Jobot, es sok jambor witez emberek esmerÿk, es az mÿ jozagwnk kÿzeoth wolth jozaga, es jambor nemes ember gÿyermeke. Az mÿ zolgalathwnkert keg: zabaditana megh arwÿath. Isthen tharcÿa megh keg: Datum in Saros-

pathak sabatho proximo post pascæ. Anno domini 1559. Eiusdem vestræ M. servitor

Ludovicus Paxý de Pakos, et Job Paxy de eadem ceterique servitores spectabilis et magnifici Gabrielis de Peren.

Petrus de Czece

Stephanus de Henye, Nicolaus de Henye, Andreas Meser, et Johannes de Bachmegie.»

Kíviül: thowaba kýth hýzeunk hogh az Wrunk Ew nagsaga lewelebol nylwaban megh erth keg:»

Ugyanitt: «Magnifico domino Melchiori de Robles Capitaneo Cassoviensi etc. domino nobis observandissimo.»

A másodikat «Paxy Job eo felsége Capitannya» írta 1564-ben. Pozsgay uyanis, kitől a város nemzetséglevelet kért, hozzá fordul ez ügyben. Paksy a többi közt így ír: «Immar hwszonkett egez eszten-deye annak, hogy az teoreokek byryak aszt asz feldeth, ahollott az eo lako helye volna» és «ott peniglen esz Posgay Georgy jambor nemes ember gyermeke volth es asz eo jozagha az my jozagunk keoszeott volth» s alább «engemeth jamborul zolgalth, es myndeonwtt tisztessege vagion és jo hyre newe my keozeottunk myndenwth».

Tinódi özvegyére vagy névtársára vonatkozik-e az alább közlött ítélet, mely a «Protocollum 1557 et 1558»-ban maradt fön s az 1558-ik év febr. 15. kelt, bajos eldönteni. Az ítélet így szól: «Lanthos Sebestienne sol es abbitten den Tehen Anthalin und das Lid sol man aus den Buch aus reissen und nicht mehr lassen syngen. Actum eodem die.» Mindenesetre érdekes dolog, hogy a város tanácsa egy gúnyverset megsemmisít és megtiltja, hogy azt énekeljék.

A «Figyelő» 1886. december havi füzetében — Tinódiról szóló adatok Kassán, — négy levelet közöltem, amelyek annyiban érdekesek, hogy szintén egy Lantos Sebestyénről szólnak s némi irodalomtörténeti becsesl is birnak.

A levelek szerint Lantos Sebestyént azzal vádolják, hogy egy bizonyos Nyitrait csélsapnak mondott, s ezért perbe fogták. A dolog végét, hogy t. i. Lantos Sebestyénnek bocsánatot kellett kérni a megsértett féltől, a mit meg is tett, csak most tudtam meg.

Az erre vonatkozó ítélet a «Protocollum 1555—1562»-ben található:

«Jure cognitum est inter Providos Benedictum Nitrai uti actorem ab una et Sebastianum Lanthos veluti in causam attractum partibus ab altera: quod Sebastianus sufficienti testimonio et iuris ordine convictus in eo quod Benedictum Nyitrai verbo inhonesto nempe vero chelchap in oppido Galzech [= Gálszécs] appellaverit, ad diem Dominicum proxime venturum qui est 22. Junij finita tentione debeat stare in eo

ubi præterito (?) consuevit loco, et idem verbum inhonestum et famam ledens publice et ea qua dixit lingua revocare, idque si noluerit facere, lingua ei excidatur.» Kelt «feria tertia post Viti et Modesti 1561.» Az ítélet tehát úgy szólt, hogy vagy visszavonja a sértő szót vagy nyelvét kivágják.

Ugyanezen évben «feria sexta ante Petri et Pauli» megtörtént a megbékélés. «Sebastianus Lanthos hoc die coram Senatu veniam precatus est a Benedicto Nitray de sententia contra ipsum lata et hic illi condonavit delictum junctisque dextris palam sunt reconciliati.»

Tinódinak e névtársával a város számadásaiban és lajstromaiban is találkozunk.

«Anno 1554. Tertium quartale . . . Hegedes Sebestien mit gewerter hant 2 und 3 Hausgesint 1 eingesint habenn keine speis» ;

és «Das Drytte Quarttal . . .
Hegedyss Sebesstyan
Kasher wein 1 kuf.
Lant wein 6 kuf.»

Ifj. KEMÉNY LAJOS.

Antipater Thessalonicensistől.

Anth. Pal. VII. 39.

A ki legeslegelébb tornyozta hatalmasan össze
A tragikus hangot s büszke szemöldökü dalt,
Távol Eleusistől itt nyúgoszik Euphorionfi
Aischylos és fénynyel tölti be Trinakriát.

P. T. E.

Simonides 178.

Boidion a fuvolás, meg Pythias, egykori szépek,
Képeket és öveket hoznak elédbe Kypris!
Vándor meg kalmár! Erszényetek érezi s tudja,
Honnan e festmények, honnan e czifra övek.

P. T. E.

ZOLTÁN JÓZSEF (1712—63).

Az író, kinek életével s irodalmi működésével foglalkozni akarok, mindeddig homályos alak irodalmunk történetében. Nevével is alig egy-két helyt találkozzunk, működését csak Döbrentei méltatta ezideig s látni fogjuk, az is elfogultan. Irodalmunk ugynevezett hanyatlási korában élt, melyet Benkő joggal nevezhetett el «aureum scientiarum sæculumnak,» mert egy tekintet ifj. Szinnyi József monographiájára (Irodalmunk története 1711—72) meggyőz bennünket arról, hogy e korban a tudomány-szeretet nem lankadt s tudósaink úgy mennyiség, mint minőség dolgában tekintélyes helyet foglalnak el. Csakhogy működésük nem folyt magyar szellemben, s nem magyarul. Szilágyi Sándor (Budapesti Szemle, 1859) úgy ítél róluk, «hogy scholastikusok keze látszik rajtuk, kik sok készüllettel, de teremtő erő nélkül ültek le íróasztalukhoz.» Valóban az előbbi század Pázmánya, Zrínyie, Gyöngyösie, Molnár Alberte és Apácai Cserei Jánosa mellett eltörpülnek az epigonok; a lyrai költészet Amadét és Faludit mutathatja fel, de ezeket kortársaik alig ismerték; a szépprosát Mikes Kelemen képviseli, talán egyedül diadalmasan, ki egy századdal előzte meg korát; a történettudomány kivételkép jeles erőket mutathat fel; a természettudományok mezeje, kivéve az orvosit, kopár; a költészet többi ága elhanyagolt, fejletlen.

Fordítási irodalmunk hasonlóképp gyengén van képviselve, Haller László gróf «Telemach» fordításán kívül 1772-ig egy érdemes műről sem emlékezhettünk meg.

Érdekes jelenség, hogy e trespedő korban körülbelül egyazon időben két férfiú agyában fogamzék meg az eszme: hanyatló irodalmunk támogatására a pezsgő franczia irodalomból szívni táperőt. E nagy jelentőségű gondolat két, működési nemre, korra, társadalmi állásra egy mástól nagyban elütő hazánkfiában fogamzék meg. Az egyik gróf *Haller László*, a másik *Zoltán József*.

Haller gróf (szül. 1717-ben) e hazafias szellemet ugyszólván anyja emlőiből szívta magába. Atyja, gróf Haller Gábor, már korán, 1723-ban, alig 40 éves korában meghalálózván, a hátramaradt fiú gyermekek, István, László, Gábor, Sándor, nevelését nagyatyjuk gr. Károlyi Sándor vette át. Borkeszi István igen érdekes tanulmányban (A gr. Haller fiuk iskoláztatása) végig kíséri a Haller fiuk neveltetését. A szellem, mely a Károlyi grófi házat átlengé, kiválóan magyaros volt. A gyermekek e szellemben nevelkedve, ettől táplálva és lelkesítve, sohasem feledkezének meg annak a tudatáról, hogy magyarok. A kor pedig, melyben éltek, kiválóan idegen szellemű volt. S ha később, férfi korukban magukra ölték is a német viseletet, a szellem, mely keblüket áthatá, mindig meg-

maradt igazi, valódi magyarnak. Annak az ígéretnek, melyet nagyatyjuknak tettek: «nem engedek semmit — írja a 10 éves kis fiú gr. Károlyi Antal, a Haller fiuk közel rokona, — azon difficultásoknak, az melyek engem a dicsőség útjáról vissza akarnának vonni és megtartóztatni, hanem inkább annál merészebben fogok ellenek indulni, hogy pedig a magyar írást el ne felejtsem legyen, a jelenvalókból megítélheti nagyságod,» — ez ígéretnek híve maradtak mindvégig!

E magyar szellemben való neveltetés eredményezte részben azon hazafias érzelmeket, melyeket Haller László magában rejtett volt s melyek őt a Telemach fordítására ösztönzék; másrészt nagy befolyással volt erre egyéni hajlama is a komoly tudomány iránt, mely ifjúkori vágyában, a szerzetessé lételeben nyilvánult. De ezt a vágyat, nagyatyja határozott ellenzésére, leküzdte s elvégezve a középiskolákat, majd a bécsi egyetemet, ügygyel-bajjal megnyerte a mármarosí főispánságot 1742. október 20., s majd nemsokára királyi tanácsossá lett. De hivatalát nem sokáig viselheté, 34 éves korában 1751 márczius 1. — épen mikor megkapta a hétszemélyes táblai bíróságról szóló királyi kinevezést, — családja és környezete nagy fájdalomra kimult. Az irodalom egy szorgalmas és tehetséges munkást veszített el benne, ki lefordítá Ovidius «Metamorphosis»-ait (e munka elveszett) s átülteté a franczia irodalom egyik legnevezetesebb termékét: Fenelon «Telemach»-ját.

A másik férfiú, kinek szelleme hasonlókép olyan hazafias irányú, sokkal ismeretlenebb alak. Azok is, kik e korszakkal foglalkoztak, mint Szilágyi Sándor, ifj. Szinnyi József, teljesen elmellőzték. Toldy és Döbrentei csakúgy félvállról beszélnek róla s egyik sem méltatja életét jobban körülírni annál: «Zoltán József, orvos-doctor»; Danielik és Ferenczy gyűjteménye ezekután hasonlókép új adattal nem rendelkezik. Mindössze annyit tudtunk róla (a mi műve címlapján áll,) hogy fordítását 1753-ban fejezte be. Összevetve a Halleréval, mely 1755-ben jelent meg, Toldy azt a következtetést vonja, hogy Zoltán előbb fordítá le: téves nézet, mert hiszen Haller 1751-ben már meg volt halva s így a fordítást csak 1750 körül készíthette el. Ismét nem lehet azt sem következtetni, hogy viszont Haller előbb fordította le a Telemachot Zoltánnál, mert az 1753 csak a végévet jelöli s nem tehető fel, hogy e fordítást csak egy-két hónap alatt el lehetett volna készíteni, hozzávéve Zoltán nagy elfoglaltságát, s így szerintem a kérdésnek az a megoldása, hogy mindakettő körülbelül egyazon időben eszközölte azt.

Ha igaz azon alapelv, mely szerint az irodalomtörténetnek nem csak a jeles írókat kell felölelnie, úgy határozottan rosszalhatjuk azon kiméletlen hidegséget, melyet kortársai s azok, kik eddig vele foglalkoztak, személyével szemben éreztettek. A százados mulasztást én kísérlém tehát meg, a mennyire tőlem telik, kipótolni; kikerekített, összefüggő

életrajzról ma még szó sem lehet; nem több s nem kevesebb egy rövid életrajzi vázlatnál, melyhez csak a buzgó kutatás és a szerencsés véletlen hordhatja össze a részleteket.

A kor az egyházi szónoklat terén, ha fényes sikereket nem is mutathat fel, de mennyiség dolgában nem maradt sokkal hátra. Apáti Miklós, Nádudvari Péter, a termékeny Hermányi József és a prédikátorok ama serege, kiknek emlékét a gr. Kemény-féle halotti beszédgyűjtemény őrizte meg, sok érdekes adatokat gyűjtöttek össze a kor társadalmi és irodalmi viszonyainak ismeretéhez. 1763 körül a kolozsvári református eklézsiának első papja, belső curatora (gondnoka), a kalotaszegi és kolosi eklézsiái kerület seniora batzoni *Intze* Mihály volt, kinek halotti beszédei közül, melyeknek nagy hírnevét és becsültetését köszönheté, egy pár maig fenmaradt. E beszédei közül kiválóbbak azok, melyeket Székely István, gr. Bethlen Ádám és Zoltán József felett tartott. Reánk ez utóbbi bír érdekességgel, mely 1763 böjtelőhavanak 20. napján lón elmondva. Maga a beszéd egyszerű és közvetlen hangon tartva, az igazi tisztelet melegségétől van áthatva.¹⁾ Egy egyházas jellegű bevezetés után, melyben Lukács evangéliuma IV. könyvének 23. versét veszi fel mottoúl: «Bizonyára ama példabeszédet fogjátok nekem mondani: Orvos gyógyítsd meg magad!» — s azt a biblia alapján fejtegeti, majd vázolni kezdi ezek után Zoltán életét.

Zoltán József 1712-ben Kolozsvárt született. Atyja, Zoltán Pál, Kolozsvár városának köz tiszteletben álló polgára, ki mint civis mercator (kereskedő) városi atyává lett megválasztva, mint akkoriban mondták belső emberré lett. Ez állásában tanácsaival, ügybuzgóságával, neme tetteivel s hivatalának pontos betöltésével nyomos érdemeket szerezvén, már az előbbi század vége felé, 1696 táján Leopoldtól nemes levelet nyert vala.²⁾ Nejétől, Lévai Annától született József fiát, mint első szü-

¹⁾ A munka teljes címe (akad. könyvt. Qu. 210/4. sz. a.): Hazáját híven és serényen Gyógyító szerelmes Orvos néhai tekintetes nemzeti mediciná doktor *Zoltán József* uram Hazánknak Istentől illendő kegyelmekkel felékésített Nagy Érdemű hasznos orvos-doktora.

Kinek meghidegedett Tetemei felett a kolozsvári Református Ecclesiának belső Farkas Utzai Templomában együgyű Halotti Predikátzioval utolsó Tisztességet tett *Intze Mihály* Ezerhétszáz hatvan harmadik esztendőben Böjt előhavanak huszadik Napján.

²⁾ Miféle előnévvel nem tudni Nagy Iván: «Magyarország Családai»-ban hármat is említ: sepsi-komollói, átfalvi és zoltáni-t. Az első viselőj valami Zoltán Károly 1781 febr. 21-én az erdélyi nemesi felkelést írja le; a másik valami Zoltán György 1794-ben kolosmegyei írnok; a harmadik Zoltán József 1794-ben Kraszna vmegye főorvosa. Nagy Ivánnak csak ezek

löttet igen szerette és neveltetésére nagy gondot fordított. Általános a panasz a magyarországi népnevelésről, különösen e korban s főképp a protestánsoknál. A protestáns iskolák a szatmári béke után, különösen a vallási viták lecsendesültével hanyatlásnak indultak. E változás nem állott ugyan be rohamosan, de elég gyorsan arra nézve, hogy néhány évtized alatt elsilányítsa a mult században annyira virágzó tanintézeteket. Berkeszi István élénken rajzolja, hogy a Haller fiúk milyen csigagyorsasággal tudták az általános elemi dolgokat elsajátítani. Hogy egy példát hozzak fel, Sándor — a Haller fiúk legfiatalabbika — az írás és olvasás mesterségét körülbelül ötödfél év alatt (1727—1732) sajátítá el, a mi az akkori silabizáló módszer mellett igen is szép eredmény volt. Pedig a Haller fiúk a kor legjelesebb tanintézeteiben és mindig kiegészítő, felülvizsgáló nevelővel tanultak. Zoltán József, kinek be kellett érnie azzal, a mit az iskolában a tanítótól sajátíthatott el, ez elemi dolgokkal aránylag elég gyorsan végzett s már 1730-ban a deákiskolába járhatott s megkezdheté a grammatica osztályban a latin nyelv tanulását. A kolozsvári kollegiumban a rendes nyolcz évi tanfolyamot Zoltán József tizenegy év alatt 1741-ben végzi el kitünő eredménnyel. Oka ennek az, hogy e korban a tanulási szünetek oly hosszúak s gyakoriak valának, hogy szigoruan felszámítva, hatvan tanóránál több alig jutott egy évre, minél fogva egy-egy tanszék öt-hat éven is keresztül húzódott.

S hogy példát is hozzak fel, Haller István gróf 1724-ben kezdte meg a grammaticai osztályt és 1728-ban végzé be. Divat volt e korban, de már azelőtt is, hogy — különösen az előkelőbb ifjak mellé, — szegényebb sorsú ifjakat nevelőül, kisegítőül alkalmaztak volt. A kolozsvári collégiumnak jeles növendéke, Zoltán József azon kitüntetésben részesült, hogy gróf Bánffy Farkas, kormányzéki titoknok és a királyi tábla elnökének (1700—1761) fiai mellé »nevelőül kikérlettetett.« Ez állás, bár terhes szolgálatokkal volt összekötve, mindamelllett iránnyadó volt a szegényebb sorsú ifjú jövődjére, mert a család többnyire pátronusa lett s kiképeztetése után vagy parochiával ajándékozá meg, vagy ha orvos volt, udvari orvossá lett. Zoltán József sietett e kitüntető meghívást elfogadni s csakugyan 1741-ig a grófi családban, mint Farkas, Miklós és Pál nevelője szerepelt s ez állásában ki tudta nyerni a család, főképp a grófnő tsengerbagosi Bagossy Erzsébet

ről van tudomása és e hármat ő egy családba csoportosítja. A mi Zoltán Józsefünk testvérének — Pálnak — hat fia közül csak egy van, ki a József nevet viseli s ki csakugyan 94 körül orvosdoktora volt Kraszna vmegyének. Így a másik két Zoltán — ha távoli rokonuk igen — de közeli rokonuk nem lehetett s előnevük a legnagyobb valószínűség szerint »Zoltáni« volt.

rokonszenvét. Volt ugyan még egy György nevű fia is a grófnak, de az e korban nem volt több két évesnél; ez később híres katona, alezredes és krasznai adminisztrátor lett, s 1739—1805-ig élt. Zoltán neveltjei közül a két öregebb csakugyan tekintélyes állást foglaltak el később a társadalomban. Farkas a legidősebb (1724—1794) kir. táblai ülnök, kolozsvári főispán, kir. biztos és a rendek elnöke, kir. udvarmester és kincstárnok lett; Mihály kir. kamarás, kir. tanácsos lett s jelen volt Genua ostrománál 1746-ban; csak Pált ragadta ki korán az élők sorából az irigy sors.*

Nem tudni, mikor s ki által ébresztetett fel Zoltánunkban a kedv a természettudományok iránt, mert hiszen ekkor mindössze csak a természeti jelenségek leírásával, az akkori *«physicával»* foglalkoztak s orvosi tanszékkal, még a korában egyetlen nagyszombati egyetem sem bírt, mely egyáltalában igen elhanyagolt állapotban volt s a mellett katolikus irányzatú. Elhatározta tehát, hogy külföldre megy; a minthogy korában nem volt tudósunk, sem katolikus, sem protestáns, ki legalább egy külföldi egyetemen meg ne fordult volna, mit 1764-ig szabadon tehettek, annyiival inkább, mert ott számukra nevezetes alapítványok léteztek különösen az erdélyieknek. Így Halle, Wittenberga, Upsala, Göttinga stb.-ben az alapítványok száma megközelíti a százat, nem is számítva, hogy némely helyeken minden növendék, tekintet nélkül a számrá, vagy csekély díjért vagy teljesen ingyen ellátást nyert. De a nevezett évben a külföldre menés egy leirat által megtiltatott, mely rendelet szenvedett ugyan kivételeket, sőt idővel meg is szűnt, de egy ideig gátlólag hatott a tanügyre.

Zoltán József 29 éves korában elvégezvén — kitünő eredménnyel, a középiskolai éveket, 1741. annyiival szabadabban mehetett ki külföldre, mert jómódu atyjától és a grófi családtól egyaránt segélyezve, anyagiak dolgában bőven el volt látva. Elsőben is a protestánsoktól előszeretettel látogatott hallei egyetemre ment, mely ugyancsak a XVII. században lőn megalapítva, de rövid idő alatt a legkitünőbbé nőtte ki magát. Öt évig volt távol hazájától, ez idő alatt megfordult a hallei, a leydeni és trajektumi egyetemen is. És ez öt év, mely alatt az orvosi dolgokban a legtökéletesebben kiképezte magát, szolgált egyszersmind alkalmul arra, hogy a francia nyelvben magát tökéletesítse. 1746-ban, bevégezve tanulmányait, egy elmés dissertatio kibocsátása után, a doktori címet elnyeré s visszatért Magyarországra.

Latin orvostudományi irodalmunk e korban majdnem egészen a tudori szigorlatokra írt értekezésekből áll, s daczára, hogy Benkő, Szilágyi Sándor, Szinnyi e kérdéssel behatóan foglalkoz-

*) Nagy Iván: *M. Ország családai* 162—171 és 68—69. lapokon.

tak, nem lehet tudni Zoltán József értekezésének sem címét, sem keltét.

Itthol a hazában a kedves, megnyerő külsejű ifjú igen kedvező fogadtatásban részesült, nemsokára keresett orvossá lett Hunyad- és Fejérvármegyében, hová elsőben is letelepült. Ugyanazon időben régi patronusai a gr. Bánffy és br. Bartsai «egygyé lett Udvaroknak» főorvossává (ordinárius archiater-évé) választatott, emellett gyakorló orvosi működését is folytatta. E mozgalmas elszigetelt életet csakhamar megunta, felülkerekedett keblében egy vágy, az, mely őt külfországból visszahívta, a honszeretet vágya, mely sokszor a szülőföld iránti imádásban is nyilvánul. E vágy sarkalta őt folyton, visszavágyott Kolozsvárra, hol gyermekkorra folyt el, melynek téereihez annyi édes-kedves emlék kötötte, s mely szerető rokonokkal is dicsekedhetett. Szülei már nem éltek, egyetlen öccse élt még Pál, s neje Noé Erzsébet, kitől József, István, Pál Péter, Sámuel, Sára és Mihály nevű gyermekeit bírta. A vágy nem csillapult keblében s 1760. már nem bírt annak ellentállani, visszatért Kolozsvárra, ott hagyva kitüntető állását s letelepült. Bizott önmagában s reményében nem csalódott. Kolozsvárt is szívesen fogadták, hamar megszerették. Intze Mihály ilyenén képet fest egyéniségéről: «igen singuláris (egyszerű), nyájas, ártatlan, szelíd, csendes természetű ember vala.» Fiatalkorában magán tanítója lehetett Intzének, mint az írja: «az én ifjú gyengébb időmnek is hajdan okos Tanításod által való formálója!»

Azonban szeretett testvéreinek, rokonainak társaságát sokáig nem élvezhette, mert három évvel utóbb 1763-ban márczius 18-án forró hideglelésbe esett, «melytől hetekig megszűnés nélkül emésztetvén» április 18-án kimult. Temetése 20-án fényesen ment végbe, ott volt Kolozsvár előkelőbb világa, s volt tanítványa gr. Bánffy Farkas, Miklós és anyjuk özv. gr. Bánffy Farkasné Bagossy Erzsébet is.

Ime vázlatosan Zoltán József élete.

Egy szorgalmas, munkás, lelkesülő ember, ki nemcsak az anyagiakkal, de a szellemiekkel is törődött; lefordítá bizonyosságul, a már fentebb említett Telemachon kívül, Bidpai és Lokman-tól az «Indiai Historiák és költött beszédek» első részét olasz eredetiből, mely szintén 1783-ban lőn kiadva a társ fordító megnevezése nélkül, a ki már nem olaszból, de Galland után *) francziából fordított. Szilágyi Sándor bizonyos gr. Wass-nak tulajdonítja s megjegyzi: «hogy ez érdekes erkölcsrajzok naiv hangját sok szerencséével adta vissza.»

Fér még egy-két szó Telemach fordításának megbirálásához is. Tagadhatlan, hogy gr. Haller László fordítása sokkal nagyobb hatást tett

*) «Contes et Fables de Bidpai et Lockmann» 1724.

korára, mint a Zoltáné, s hogy az rövid idő alatt négy kiadást ért meg. A Telemach-fordítások megbíráásával Bessenyei György, Döbrentei Gábor és Toldy Ferencz foglalkoztak — ezideig. Döbrentei Gábor nézete a legelfogultabb, Toldy Ferencz röviden végez vele, Bessenyei ez időben még nem ismerte a Zoltánét, Szilágyi és Szinnyei elmellőzik. Döbrentei szerint *Haller* felfogta a francziának *gondolatját*, bizonyos kellemre és bájra törekedett; stilusa könnyed és önkénytes kellemmel foly; fordítása arra mutat, hogy a régi classicusok olvasásával, tanulmányozásával foglalkozott; igyekezett a nyelvnek mélyebb tanulás által dísz adni, érezte a maga erejét s annak teljes kifejezhetése végett bátran gazdagította a nyelvet új fordulásokkal; — *Zoltán* viszont nem törekedett csínre, nem mert eltávolzni a közönségestől, szorosan, sőt egész szolgáló lélekkel maradt meg a francia eredeti mellett, pontról-pontra kíséri Fenelont s *Haller* jobban értette meg Fenelon lelkét. Bessenyei kimutatta, hogy *Haller* szóegyszerűsítései hibásak, invariációi nehézkesek, kifejezései épen nem szabatosak; s ha e hibákat keressük *Zoltán* fordításában, úgy találjuk, hogy azok rendszerint hiányzanak. *Zoltán* fordítása nem vad, nem keresett, s a kissé régies színt leszámítva, ha nem is lehet a *Haller* fordítása fölé emelnünk, de *mellette* igen szép helyet foglalhat el.

Megtalálhatjuk okát annak is, miért nem tett *Zoltán* fordítása oly nagy hatást, mint a *Halleré*? Oka, mert közönsége akkor, mikor a fordítás megjelent, ismerte már Fenelon művét, s akkortájtban nem a kifejezés művészete, de a belsőnek érdekessége volt a mérték. Mit törődtek ők a csinnal, mit a Döbrentei által fennen hirdetett kifejezések gazdagításával? Megengedem Döbrentei szemében ez előny volt, de a nagy közönség ezzel mit sem törődött Kazinczy agitálása előtt. *Zoltán*, ha ki tudta volna 1753-ban adni művét s a *Halleré* csak 1755-ben jelent volna meg — mint a hogy történt, — kérdés: melyik tetszett volna inkább? 1783-ban, mikor *Zoltán* fordítása megjelent, *Haller* fordítását már négy kiadásban bírta a közönség, meséje, tárgya ismeretes; a jezsuiták előszavában feltört a lelkesítő hang, mely példát látott abban, hogy a főur nemcsak karddal, de pennával is szolgálja hazáját, — mindezek a gátló körülmények összeesküdni látszának *Zoltán* fordítása ellenében s ha tett is némi hatást, úgy azt csak annak az erőnek, tömör velős, magyaros kifejezőmódnak tudhatjuk be, mely művét jellemzi.

Legyen szabad e nézetemet egy-két példával igazolni. Bessenyei a „Holmi”-ban példákat hoz fel *Haller* egyes tévedéseiből s viszont ő is lefordítja azon helyeket. Hasonlítsuk most e három fordítást össze s ne feledjük, hogy a *Halleré* és a *Zoltáné* 1751 körül készült, míg a Bessenyei-é 1777-ben tehát három évvel a Báróczy fordításainak megjelenése után.

Haller:

(2-ik javított kiadás.)

Kalipso a csudálkozás-
tul el fogattatván, belső
indulatiban meggyőzet-
tett, a Telemakus vidám
ifjúságában oly bölcsesé-
get és ékes szólást tapasztal-
ván, kinek nézésével
szemeit bé nem tölt-
hette; — (I. könyv.)

Holtomig megemléke-
zem azon főnek látásáról,
miképen vala vérében
kevertetve; bézárlott és
meghomályosodtak sze-
mei; ábrázattya halová-
nyodván épen elváltozott,
szája feltűtva, mintha
elkezdet szavát kiakarná
mondani, sőt megholt
testén is kevély és agyar-
kodó indulattya le vala
ábrázolva, aztat a halál
el nem törülhette.

Kinek képe életem fogy-
táig szemem előtt fog fo-
rogni és ha az Istenek Ki-
rályságra rendelték, ilyen
*szememmel látott példá-
nak látása* után soha el
nem felejttem: Hogy az
olyan király nem méltó
az uralkodásra és hatal-
mában és boldogságában
csak addig örvendezhet,
a míg aztat az értelem
alá vetheti. O mely sze-
rencsétlen az olyan em-
ber! a ki a közönséges
jónak szerzésére és elő-
mozdítására rendeltetett,
ha egyébképen annyi em-
bereknek nem tud Ura
lelenni, hanem hogy őket
szerencsétlenekké tegye.

(II. könyv vége.)

Zoltán:

Kalipso elbámulván és
megindulván, hogy látna
egy ily eleven ifjában oly
nagy bölcseséget és ékes
beszédet, nem töltheti
vala bé szemeit az ő
nézésével és hallgatva
vesztég állá.

(I. könyv.)

Soha egész életemben
el nem felejttem, hogy én
azt a főt láttam, a mely
a vérben usz vala, az ő
szemei béhunyva, és ela-
luva lévén, ezt az ő hal-
vány és képtelen ábrá-
zattját, ezt a *félíg eltű-
tott száját*, a mely ugy
látszék, mintha kezdett
szavait még elvégezni
akarná, ezt az ő kevély
és agyarkodó tekintetét,
a melyet még a halál se
változtathatott vala.

Egész életemben sze-
mem előtt léssen ő le-
festve; és ha az Istenek
valaha azt engedhetnék,
hogy én uralkodnám, el
nem felejténém *egy ily
gyászos példa után*, hogy
egy király sem méltó az
uralkodásra és nem bol-
dog a maga hatalmában,
hanem csak a mennyi-
ben azt a józan okos-
kodásnak alája adja. Hej!
mily nagy gonosz az egy
emberben, a ki közönsé-
ges jónak előbbmozdítá-
sára rendeltetett, ha ennyi
népnek nem egyébért ura,
hanem hogy azt boldog-
talanná tegye.

(II. könyv vége.)

Bessenyei:

Kalipso csudálkozásától
elfogattatván, hogy Tele-
makus vidám ifjúságába,
annyi ékesen szóllás és
bölcseséget tapasztalt, sze-
mélye látásával szemei
bé nem telhettek, mely
okon csak hallgatásba
maradott. (I. könyv.)

Örökre meg fogok e
főnek látásáról emlékezni,
véribe volt keveredve,
megszaggatott halavány
orcáján szemei be es-
tek: *felére nyitva maradt
szája* ugy látszott mintha
magát még is félbe sza-
kadt szavának kimondá-
sára erőltetné. Szikkadt
ábrázattján megmaradt
még fenyegető kevély te-
kinteti, melyet onnan a
halál sem törülhetett el.

E rettenetes kép le lész
előttem rajzolva és ha
valaha az Istenek uralko-
dásra méltóztatnak, soha
e szomorú történet után
el nem felejttem: hogy
egy király a parancsolásra
érdemes és hatalmába
szerencsés csak ugy lehet,
ha magát a józan értelem-
től vezéreltetni engedi.
Ah! micsoda boldogtalan-
ság alá rekesztetett egy
olyan halandó, ki noha
a közönséges jónak felállí-
tására választatott még is
csak azért látszik paran-
csolni, hogy szerencsétle-
neket telhessen!

(II. könyv vége.)

E két mutatvány figyelmes elolvasása után meggyőződhetik bárki, hogy Zoltán fordításának jellemzése nem túlzott, mikor azt a Halleré mellé emeljük; mert találunk olyan helyeket is, melyek a Bessenyeiénál is jobban sikerültek. A «szememmel látott példának látása» (Haller), szomorú történet után (Bessenyei) gyászos példa után (Zoltán.) Határozottan az utóbbi a legjobb, a Halleré pedig nem hogy a «legszebben nem esik,» de ellene van a széphangzásnak is.

Vegyünk azoban más példákat: «Vittettünk az Anchises temetéséhez» (Haller). Bessenyei megrója e helyet, mondva: «Az Anchises temetéséhez nem siethettek, ki már régen eltemettetett. *Temetés, temető* — éppen nem tesz egyet. Temetés az, mikor temetik az embert, temető pedig az, a hová temetik.» Nézzük e helyet Zoltánnál: «Immár vezetnek bennünket az Anchises *temetőjéhez*.»

Avagy egy más helyt: «Bennünket Anchises koporsóján áldozná-nak fel.» (Haller). Bessenyei megjegyzi erre: «Oszmán nem koporsón kellett áldoztatni, mert arra nem értek volna, de temetőn. Francziául is temető van téve. Ilyen hibák pedig számosak vannak Haller Telemakusában.» Ugyanezen helyet Zoltán ismét szabatosan fordítja: «Minket Anchises temetőjén áldoznának fel.» Vagy talán ezt nevezi Döbrentei «merész csapongás»-nak? Ha mélyebben tekintjük a dolgot, rájöhettünk annak a nyitjára is, miért dicséri Döbrentei annyira Hallert, elnevezve őt a «Telemak halhatatlan fordítójának.» A Haller grófok kezdettől fogva pártfogói voltak az Erdélyi Muzeumnak. János és Gábor mindvégig a lap előfizetője, Döbrentei személyes ismerősei valának, kik közül János gróffal 1816 nyarán Döbrentei érkekezett Haller László képeinek kimetszetése tárgyában. János erre önkényt felajánlá az egész költség kifizetését, de Haller László fia Gábor is részt követelt magának s János nem akarva az «érdemes atyának fia által való megtiszteltetését» gátolni, 300 Rfrtot kifizetett s a költség többi részét gróf Haller Gábor fedezte. Ebből a viszszonyból napnál világosabban kitűnik, hogy Döbrentei nem ítéltetett pártatlanul.

Ha most azt a kérdést vetné fel valaki előttem, miért adták ki Zoltán fordítását csak a lefordítás után harmincz, Zoltán halála után pedig húsz évvel utóbb: ezt felelném. Szerintem szerves összefüggésbe hozható ez a kérdés a Bessenyei és Báróczy támasztotta irodalmi újjászületéssel. A hatás, mit az 1772-ben megjelent *Ajcs tragoediája* s még inkább az 1774-ben megjelent *Kasszandra* s majd utána az *Erkölcsei mesék* keltettek, tették figyelmessé Zoltán rokonait, hogy jó lenne kiadni megholt rokonuk irodalmi hagyatékát, melyre korában részint a viszonyok kedvezőtlenége, részint Hallernek már közkézen forgó fordítása miatt, rá sem gondoltak.

Én elsőben is ennek a körülménynek tudom be, hogy a fordítás

nem csinált oly nagy hatást, mert tagadni nem lehet: szépprozánnak nem érdektelen kísérlete.

LÁZÁR BÉLA.

K. BOER SÁNDOR KIADATLAN TÖRTÉNETI DRÁMAI.

Az 1825-iki országgyűléssel megindult, politikai és irodalmi második újjászületésnek kedvező hatását csakhamar minden téren észre lehetett venni. Már a királyi leirat nagyjelentőségű ígérete kilátásba helyezte az alkotmányos szellemű kormányzást; más oldalról a tömörülni kezdő ellenzék, mely a kiváltságok és nemesi előjogok védelme helyett az alkotmánynak korszerű módosítását tűzte ki céljául a politikai és társadalmi viszonyok javulásának reményével kecsegtetett. Az Akadémia megvalósulása pedig nem engedett többé kételyt fölmerülni az irodalmi elszomorító állapotok megváltozására nézve sem.

A magyar játékszín ügye nem érezte meg azonnal ennek kedvező hatását, mert hisz a miskolci és székesfejérvári egyesült szintársulatok éppenséggel nem tudták elérni 1825-ben a pozsonyi országgyűlésen, daczára eléggé magasztalt ügyességeknek azt, hogy az országgyűlés kimondja a magyar színészet állandósítását az ország fővárosában, Pesten. Ez a pozsonyi kirándulás szégyenletes véget ért. És mindamellett éppen ennek az országgyűlésnek a behatása alatt kezd új erőt meríteni a magyar színészet, azon hazafias irányból, mely újból kifejezésre jut s fölrázza tétlenségéből, a nemesi jogok és kiváltságok kellő körülbástyázása után megszokott nyugalomába visszatért hazafiúi elemet. Ennek a hatása érzik meg az erdélyi színészet föllendülésén; az 1827-ben hódító-útra induló Erdélyi dal- és színjátszó-társaság magyarországi vállalkozásán; a miskolci színház megnyitásán 1828-ban; a kassai színészet jelentőségre vergődésén Abauj vármegye lelkes pártfogása folytán; valamint a Dunántúli társaság megalkotása és létezésének biztosítása érdekében öt vármegye áldozatkész egyesülésén.

A drámairodalom terén is új élet kezd lüktetni. A sok új szereplő helyett, ezuttal a régi gárda egyik rég hallgató tagjának váratlan föllépését vesszük tekintetbe, mert e föllépés a legszorosabb összefüggésben áll az 1825-iki országgyűlés kihatásával. Van e föllépésben valami tragicomikus jelleg. Évtizedek csendes, kitartó munkássága végre elérkezettnek látja az időpontot, az eddigi homályból előtérbe lépni. De írója elfeledkezik, hogy 30 év óta mégis csak változtak a mi irodalmi viszonyaink is, és az, aki a 30 év előtti állásponttól egy cseppet sem tért el, annak a feje felett össze kell csapódnia az újabb események hullámainak. Jellemző e föllépés drámairodalmunkra, az egykorú sajtóviszonyokra, de főleg a magyar történelmi dráma fejlődési egymásutánjára azon

szempontból: mily tisztázatlanok az eszmék mégekkor is irodalmunkban a történelmi dráma czéljait illetőleg, K. Boer Sándor a kolozsvári színészet előharczосai között buzgolkodott már a mult század utolsó évtizedében. Az Erdélyi Játékos Gyűjteménynek ő volt egyik legfőbb támasza Barscsay mellett.¹⁾ Ettől az időtől kezdve nem adott sajtó alá egyetlen színdarabot sem. Úgy látszik, hogy 30 éven át még sem maradt tétlenül. Végre 1827-ben elérkezettnek látta az időpontot, hogy ismét a nyilvánosság elé lépjen. «Most törekednek azon Nemes Magyar Ország Nagyjai — írja a Tudományos Gyűjteményben²⁾ — hogy régi nyelvünk a virágzásnak új méltóságára emeltessék; most örvendenek azon, hogy a Hunyadi Mátyás régi elpusztult könyvtára helyett más újabb állott elő a nagy gróf Széchenyinek kezdő adakozásából és hogy a főbb Uraink palotái falait már nemcsak idegen, hanem régi hazafi hőseink képei is ékesítik.» Most, hogy a nemzet kezd ismét «gyönyörködni a régiségek megújulásában», elhatározta magában, hogy följánlja hazai könyvtárusainak *ingyen* az ő addig készített összes nemzeti darabjait!

Az általa följánlott 32 színdarab valamennyi történeti tárgyú. Látszik, hogy íróink a jelen nyomorúsága elől még mindig a multak hagyományaihoz nyúltak vissza és a játékszínt ezen új kor küszöbén a nemzeti érzelmek hirdetőivé törekedtek tenni. «Régi dicsőségünk hol kiesel az éji homályban»... ennek a melodíja csendül meg az egykorú történeti drámák tárgyaiban. Nem a népelet mindennapi bohóságai, nem a társadalmi jelentősebb kérdések, az osztályok közt való érdeköszeütközések és az ezekből szöhető drámai bonyodalmak foglalkoztatják eredeti drámaíróink legtöbbjét. A történet alakjait ébresztgetik föl, és mint 1790-ben, úgy most is eredeti műveik tárgyait a régi dicsőség elmúlt napjaiból tudják, szeretik meríteni. A tárgy mindig komoly; a kimenetel ha nem tragicus, legalább is érzékeny. Vigjátéki eseményt szőni a mult szent hagyományaiból: ezt tán szentségtörésnek tartotta

¹⁾ Itt megjelent színdarabjai ezek: *A formetnerai remete* érz. játék 2 felv. Németből szabadon ford. Kotzebue szerint és az erdélyi Játékszínre alkalmaztatta (I. Sz. I db II). — *Ki legyen ő?* Schröder után szabadon. (I. Sz. I db III) — *Elfride* vagyis a szépség áldozattjai. Szom. j. 3 felv Szabadon fordította németből (I. Sz. II db IV.). — *Negyedik László* szomorú Játék 3 felvonásokban szerzette K. B. S. A történetnek valósággal meg-esett része Bonfiniusból és Pálmából lévén ki-szedve. Elé adatott a Kolozsvári Nemzeti Játszó színben előbbször 1793-ban Martiusnak 3-kán (II. Sz. II db IX). — *Az Obester* vagyis a hívség jutalma. Erzékeny j. 5 fölvonásokban szerzette K. B. V. Velejít a Marmontel munkájából vévén (II. Sz. II db X.). — *A Nemes Jöl-tevő* érz. j. 1 felv. Szerzette K. B. S. (II. Sz. II db XI). Kolosvár 1793.

²⁾ I. h. 1827. IV. sz.

volna minden magyar drámaíró. Egyetlen historiai vígjátéki tárgy Benke Józseftől Salamon fiataisága. De közelebbit erről sem tudunk.

Boer Sándor kéziratban lévő színjátékait 6 osztályba lehet sorolni. Ő egyike volt Kotzebue leghatározottabb imádóinak és így nem lehet csodálni, ha a historiai tárgyakat a Kotzebue-divatja szerint minősítette. A följánlott 32 darab közül 5 szomorújáték ; 17 (tehát a többség) érzékeny játék ; 4 érzékeny dráma ; 4 vitézi érzékeny dráma ; 1 hadi érzékeny játék és 1 vitézi érzékeny játék. A Kotzebue-i érzékeny elem tehát uralkodik drámáin. Nem kevésbé fontos Boernál, hogy e nagyszámú productio sorában egyetlen vígjáték sem fordul elő. Följánlott színdarabjainak ime ezek a címeik :

a) Szomorú játékok.

1. *Lónyai Albert* vagyis az igazmondók sorsa 3 felv. Veleje a Bethlen familia históriájából vevődött és történt 1594 táján ;

2. *Zaid v. a veszedelmes titok* 4 felv. Veleje a Kotzebue munkájából vevődött és történt 1687-ben.

3. *Gróf Bánkó v. a keritőség bére* 3 felv., melynek veleje a Bonfiniusból vevődött és történt 1213 táján. (Úgy látszik a Katona Bánk bánjával ugyanazonos tárgyú.)

4. *Jósika István v. a metszet Poharak* 4 felv. Veleje a Bethlen F. Historiájából vevődött és történt 1598-ban ;

5. *Kordáj Karolina* 3 felv. veleje a francia Revoluczióból vevődött 1794.

b) Érzékeny játékok.

1. *Negyedik Béla király v. a tatárok megverettetése (!)* 4 felv. Székér J.-ból 1260 ;

2. *Apor László v. a két királyok.* 4 felv. Budai Hist. Lexiconából történt 1310 táján ;

3. *Gróf Szilágyi Mihály v. az okos szakács* 3 felv. Hist. Lexicon 1468 ;

4. *Nádasdy Tamás v. a ritka generális* 3 felv. Hist. Lexicon ; történt 1529 táján ;

5. *Gróf Homonnai v. a Vérség a Méltósággal,* 3 felv. Bethlen familia históriájából 1607 táján ;

6. *Károlyi Zsuzsanna v. a végén csattan az ostor.* 3 felv. Lebrecht Historiájából 1613 táján ;

7. *Imrefi Klára v. az ezüst korsó.* 4 felv. Lebrecht Historiájából 1627 táján ;

8. *Bánfi Ámes v. az Örményesi paripa* 4 felv. Lebrecht Historiájából 1662 körül ;

9. *Bartsai Mihály v. a szegény képiró* 4 felv. Cserei írásbeli históriájából 1688 táján ;

10. *Zrinyi Ilona* v. az eperjesi szerentsétlenek 3 felv. A német Magazinból 1688-ban ;

11. *Badeni Lajos* v. az Teleki Erdő 4 felv. Benkő József Historiájából 1691 táján ;

12. *Geréb Antal* v. a kurutz háború Cserei historiájából 1711 táján ;

13. *Gróf Borneval* v. ez idegenek Konstanczinápolyban 4 felv. Mikes leveleiből 1730 táján ;

14. *Zombori* v. a Belgrádi lakás 4 felv. Az ifjuság barátjából vevődött és történt 1360 táján ;

15. *Bátori Sofia* v. a Feleség-eladás 3 felv. Lebrecht Historiájából 1644 táján ;

16. *Köleséri* v. a hasznos kár 4 felv. Felmer Historiájából 1717 táján ;

17. *A Rózsá-Kalap* 3 felv. A francia historiából vevődött és történt 1640 táján.

c) Érzékeny drámák.

1. *Mária és Sigmund* v. a korona felett való vetélkedés 4 felv. Historiai Lexicon 1385 táján ;

2. *Szentgyörgyi Czeccilia* v. a bánatból származó öröm 4 felv. Felmer Historiájából 1420 táján ;

3. *Izabella királyné* v. a könnyen Hivés 4 felv. Hist. Lexicon 1551 táján ;

4. *Gróf Bethlen István* v. az üldöztetett Ház-nép 4 felv. Lebrecht Historiájából 1635 táján.

d) Vitézi érzékeny drámák.

1. *Mihály vajda* v. a hitszegés 4 felv. Bethlen familia historiájából 1601 táján ;

2. *Gritti Lajos* v. a semmiből lett Nagyságos Úr. 4 felv. Historiai Lexicon.

3. *Pókainé* v. a Fogarasi Pártütés 3 felv. Bethlen Farkas historiájából 1575 táján ;

4. *Második Rákóczi György* v. a nagy változások. 4 felv. Bethlen Miklós életéből és 1660 táján történt.

e) Vitézi érzékeny játékok.

1. *Gróf Szécsi Mária* v. a Murányi vár 4 felv. a Murányi Venusból 1646 táján (Verseghy Ferencznek is volt egy ily című de kézirata elveszett, drámája, melyet először Pesten 1794 Junius 11-én).

f) Hadi érzékeny játékok.

1. *Eigenius Bécsbe* v. a Zentai Győzedelem 3 felv. Cserei irásából 1698 táján.

E felsorolt darabok legnagyobb részének cselekménye Erdély történetéből vétetett; háromtól eltekintve, valamennyi a magyar történetet érdekli. K. Boér annyira meg pontosságában, hogy még a forrásait is megnevezi! Azt kell hinnünk, hogy ő a magyar színpadot a történelem iskolájának tekintette, melyen a mult kiválóbb — bizonyos morális következtetések levonására legalkalmasabb — eseményeit a szereplő személyek által, nem a drámai hatás, hanem a történelmi okulás érdekében kell előadni. Nem minden naivitás nélkül vallja be, hogy azok, kik a történelemben járatosak, e darabok tartalmát «alkalmasint» kitalálhatják, a nem járatosak pedig úgy várják a munkákat, mint a melyekből tanulhatnak. Úgy igyekezett azokat készíteni, hogy nemcsak mulattatók legyenek. Kerülte bennök azt az ártalmas szerelmeskedést, mely miatt szerinte az anyák leányaikat veszedelem nélkül el sem is vihetik a színházba. «Az én darabjaimban lévő szeretet — írja Boer — ártalmas nem lehet. *Egyiknek sem költemény a veleje (?)*, hanem valósággal megesett igazság (!), mint ezt a kútfők bizonyítják.» A tárgyak kiválasztását és drámai csoportosításukat illetőleg megjegyzi, «a legkülönösebb, érzékenyebb, vitézebb és játszásra legalkalmaztathatóbb történeteket kiszedegetvén, azokat *egyéb nyújas jelenetekkel, változásokkal, illő személyekkel és szívet formáló beszéletekkel úgy megtöltöttem (!)*, hogy sem az Olvasók, sem a Nézők előtt unalmasoknak lenni nem reméllem». Boer dramaturgiai elvei egy kissé furcsán hangzanak. Mintha csak az iskolai drámák édeskés moralitásait akarná halottaiból fölélesztgetni. A földolog a morális tárgy, a drámai hatás a jelenetezés külsőségétől, a párbeszédes formától függ. Négy évtizeddel előbb még megjárta az efféle, midőn a magyar színészet első szárnypróbálgatásai az iskolai drámával közeli rokonságban állhattak. Amit akkor megtenni lehetett, az négy évtizeddel később túlhaladott álláspont volt. Boér a historiai drámát még 1827-ben olykép látszott kezelni, mint Negyedik Lászlóját 1793-ban! Még arra is vigyázott — mint azt az iskolai drámákban is szerették tenni —, hogy darabjaiban csak kevés személy szerepeljen, amit csak «nagy fejtöréssel csinálhatott ki,» minthogy szerinte sokkal könnyebb több személylyel, mint kevéssel drámát írni. Saját bevallása szerint, őt erre az az érdek vezérelte, hogy *egyrészt a játékokat könnyebben lehessen megérteni, másrészt pedig a kisebb színtársulatok is előadhassák darabjait.*

Azt kell hinnünk, hogy a historiai dráma ilyen tömeges művelésére nagy befolyással lehetett az, hogy íróinkban csekély drámai inventio volt. Leleményességök hiánya daczára, mégis szolgálni akarták a magyar drámairodalom és játékszín érdekeit. A történelem alakjai mögé menekültek, hogy értékesítsék azt a kis ügyességet, melyet más színművek olvasása, vagy a színészettel való gyakorlati érintkezés folytán elsajátítottak. Miféle minőségű tömeges termelés lehetett e Boer-féle, azt

sejthetjük az elmondott elvekből, de sejthetjük abból is, hogy az idegen munkákból való legsilányabb fordításokat sem tudták leszorítani a magyar színpadról, pedig ugyancsak minden megközelítőleg jó eredeti dolgot színpadra hoztak színészeink. Még 1826-ban is azt írta a Hazai és Külf. Tudósítások: «óhajtani kell, hogy a Játékosokhoz képest a jó theatralis Poeták is szaporodnának». ¹⁾ Színészeink kezdtek egy kissé megszaporodni a 20-as évek felé, de a jó theatralis poetákat hasztalan óhajtozták magok is.

K. Boer Sándor 1827-ben közölve darabjai címét, felszólította a hazai könyvtárosokat a Tudományos Gyűjteményben, ²⁾ hogy adják ki ezen színdarabjait. Ő nem kér semmi tiszteletdíjat, csak jól és szépen nyomtassák ki. Némi keserűséggel említi ugyan, hogy a múlt század végével «ifjúságában készített drámáiért árkusonként *másfél forint ezüst pénzt* kapott Kolosvárott és 50 db, fain-papírosra nyomtatott exemplárokat», most azonban szívesen adja ingyen is drámáit, csak kinyomtatva láthassa azokat. ³⁾ K. Boernak megkellett érnie azt a keserű csalódást, hogy még erre az ingyenes ajánlatra sem akadt magyar kiadó!

Boer, úgy látszik, elég jó véleménynyel lehetett a maga drámairói tevékenysége felől, mert nem tartózkodott egyik versében Lope de Vega irodalmi és anyagi sikereire hivatkozni, míg ő ingyen sem juthat irodalmi, dicsőséghöz! ⁴⁾ Ha e sikertelen ajánlat tényében van is valami, ami iro-

¹⁾ I. h. 1826. I. 50. szám.

²⁾ Tud. Gyűjt. 1827. IV. kötet.

³⁾ A magyar drámaírók sorsa később sem igen javult. Papp Ignác *Ekho* című vállalatában felszólította az eredeti magyar drámák íróit hogy kéziratban levő műveiket küldjék hozzá kiadás végett. «Az *Ekho* intézete» nincs azon helyzetben, hogy készpénzt ajánlhasson az eredeti magyar drámákért, de igéri, hogy *minden darabért annyi két példányt ad, a hány felvonást a beküldendő darab magában foglal.*» (L. Ekho. I. Szerzette Papp Ignác Veszprémben, 1832 végén a *Jelentést.*) Bár az Ekho azt írta, hogy «nyitva van egész kebele s kiki oda és arra mehet a hová s merre geniussa vezeti», mégsem tapasztalhatta «kedvezőinek jó indulattyaait!»

⁴⁾ «*Elég szükség van*» című verssorozatban így ír Boér a Felső M. O. Minerva 1827. májusi számában 1223. lapon:

Nem szükek-e itten a nyomtató sajtók?

Mellyben igazítást én is rég óhajtok.

Látván, hogy a munkás elmék ennél fogva

Ugy elfojtódznak, mintha ülnének fogva.

Csak ndlam is szinte negyven írás darab

Hever nyomtatatlan, bezárva mint a rab.

Többnyire nemzeti jeles történetek

Közzül nagy munkával játékokká lettek.

dalmi viszonyainkat kedvezőtlen színben tünteti föl, e sikertelenség még egyebet is jelentett. Drámairodalmunk színvonala kezd határozottan emelkedni. Kisfaludy, Katona, Vörösmarty föllépése a drámairodalomban háttérbe szorítja azt az elemet, mely pusztán hazafiaskodó phrasisokkal akart hódítani. De meg divatját kezdi mulni az az örökös érzékenykedés is a színpadon. Aztán Erdély története nem volt oly általános érdekű, hogy maga a historiai tárgy vonzhatta volna a kiadókat és előadókat. Lehet, hogy a 32 db közül egy kettő megérdemlé a kiadást, — de e néhány kedvéért nem akarhatták a többit is kiadásra elvállalni; ekként valamennyi feledésbe merült, mert századunk harmadik évtizedében az irodalom és színészet nem rajonghatott többé az iskolai drámák kaptájára készült szindarabokért.

BAYER JÓZSEF.

Catullus 95.

Végre csak elkészült Cinnának ez éneke, «Zmyrna»;

Múlva kilencz aratás, múlva kilenczszer a tél.

Lám Hortensiusunk csak ugy ezrivel önti a versét

[Évenként; de hamar múlik az a mi hamar]

Zmyrna fog a Satrachus végső partjáig elérni,

Zmyrnát olvassák egykori századok is.

Már a Padus táján oda vész a Volusius-évkönyv,

S lapjából sokszor hal takarója leszen.

Kis műve társamnak mindenkor kedves előttem:

Hadd örvendje a nép a zömök Antimachust.

P. T. E.

Efféléknek másutt sok pénz lenne bérek,

De én itt érettek keveset sem érek.

Végának a spanyol theatrom számára

Készült verseinek olly nagy volt az ára,

Hogy a játékok annyi aranyat adtanak,

A mennyit azok a fontban lenyomtanak,

Az én játékimat ingyen megkaphatja

Akárki, aki jól s szépen kinyomtatja.

HAZAI IRODALOM.

Szamosi János, Latin nyelvtan gymnasiumok számára. Második rész. Mondattan. Budapest 1887. Eggenberger. 8-r. II+202 l. Ára 1 frt 20.

Szamosi latin nyelvtanának első részét, az alaktant, teljes négy év után most követi a második rész, a mondattan, mint az előszóból értesülünk, tizenöt évi tanulmány és öt évi munka eredménye.

Ismertetését rövidre foghatom, a mennyiben Szamosi mondatana hű képmása ugyanannak 1883-ban megjelent és segédkönyvül (nem tankönyvül) engedélyezett görög mondattanának. A két könyv beosztása egészen azonos, kivéve, hogy a latin mondattanban a névelőnek természetesen nincsen külön fejezet szentelve és hogy a görög mondattanban Szamosi a fő- és melléknévek használatáról, sajnos, nem értekezik.

E szerint mindkét könyvben külön fejezetekben szól a mondat részeiről, az egyes esetek használatáról, a praepositiókról, a névszók használatáról, az igenemekről, az igeidőkről, az igemódokról, a mondatok nemeiről, az igei névszókról, végre a kötőszókról. Ellenben a szórendről, a figurák és tropusokról szóló fejezet, valamint a prosodia és metrica *) a görög mondattanban hiányzik.

A könyv végén a szokásos függelékek állanak: a legnevezetesebb római mértékek és pénzek; a római naptár; a legszokottabb rövidítések; végül tárgymutató. — A hasonlatosság a két könyv között még tovább megy. Az általános fejtegetések, a latinnak a göröggel közös nyelvsajátságaira vonatkozó szabályok vagy szóról szóra vagy csekély stílári változtatásokkal a görög mondattanból vannak véve. A ki tehát ezt ismeri, ismeri Szamosi latin mondattanának egész szerkezetét, Szamosi nyelvtudományi álláspontját is. Tudja, hogy Szamosi ép oly kevésbé barátja a mondattanak mondattani alapon való tárgyalásának mint a Bartal-Malmosi, Pecz és Dóczi kivételével a legtöbb modern tankönyvíró, hogy tehát ő is «a mondattant az alaktan alapján tárgyalja a nélkül, hogy az egyes alakok mondatbeli viszonyát kiemelné» (Bartal-Malmosi); tudja továbbá azt is, hogy Szamosi azon kevesek egyike, kik az indogermán összehasonlító nyelvészet biztos eredményeit a mondattan tanításánál is értékesítik. Elvi szempontból tehát nincs mit kifogásolni Sz. mondattanán. Én legalább nem perhorrescálom a mondattanak alaktani categoriák szerint való tárgyalását — Delbrück is, az összehasonlító syntaxis egyik legtudósabb képviselője «Die

*) Ez utóbbi vajmi sovány. A verssorok közül csak a hexametert, pentametert és a senariust ismerteti Szamosi.

Grundlage der griechischen Syntax» című könyvében (Halle 1879) kénytelen volt a mondattani jelenségeket «der Übersichtlichkeit wegen» alaktani alapon tárgyalni — bár máskülönben készséggel elismerem, hogy kivált Dóczi nagyon meggyengítette azon vádat, hogy a mondattannak mondattani kategóriák szerinti tárgyalása az összetartozó nyelvanyag szétszaggatásával jár és nélküli a könnyű áttekinthetőséget.

Most tehát csak az a kérdés, milyen az az épület, melyet Sz. erre az eléggé biztos alapra emelt. A felelet e kérdésre véleményem szerint csak kedvező lehet. Mondattana a gymnasiumi tanulónak szükséges anyagot teljesen felöleli és semmi lényegest sem mellőz; hogy daczára ennek mégis 54 oldallal rövidebb a Bartal-Malmosi nagy mondattanánál (B.-M. 256 l., Sz. 302 l.), nagyrészt onnan van, hogy egyes ritkább jelenségek tárgyalását az illető iskolai író jegyzetes kiadásainak engedte át.

Egyes sikerültebb részletei közül kiemelem a consecutio temporum tárgyalását (kivált a jövő idő hiányzó kötőmódja és infinitivusa pótlásáról és körülírásáról §. 68), az adire, aggredi stb. átvitt és való jelentéséről (§. 19, 6 b) és az esetek alapjelentéséről szóló fejtegetéseket.

Akadnak persze kisebb-nagyobb hiányok is.

§. 15, 7 világosan ki kellett volna tenni, hogy a tudást, akarást és állapotot jelentő mellékevek gyakran szerepelnek mint attributum praedicativumok.

§. 16, 1 szerint *mindig* «urbs Roma»-t monduuk, §. 29, 1. jegyz. szerint költőknél «urbs Romæ» is előfordúl.

§. 29, 2., 3. jegyz. ezeket olvassuk: «Néha két tulajdonnév is fordul elő ily összeköttetésben; de ilyeneknél is a római jogi fogalmak szerint birtokviszony (manus, potestas) forog fenn. Cæcilia Metelli (t. i. filia)» stb. Itt a római jogi fogalmakra való hivatkozás egészen fölösleges; a constructióban az ellipsis a fődolog, ez pedig nincs kellően kiemelve.

§. 29, 3. «Ha a genitívussal összefüggő főnévben a cselekvés fogalma rejlik, akkor» stb. Sz. különben szeret terminus technicusokat használni és ezt igen helyesen teszi; itt is kitehette volna, hogy az ilyen főneveket «substantiva» verba-li-nak szokták nevezni.

§. 29, 5 d a genitivus partitivus használatát közép- és felsőfokú mellékeveknél azon feltevés által akarja magyarázni, hogy ezek itt főnevekkül használatnak. Ez fölösleges és helytelen. Ellenben az ehhez való jegyzetben «Ritkán alapfokú melléknév mellett is található genitivus: Delecti patrum — Et iam diei medium erat» stb. az utóbbi példa nem quadrál; ebben *medium* igazán főnév gyanánt áll. És vajjon miért áll ezen példa a 12-ik jegyzetben, a «medium ætatis» példa pedig a 14-ikben?

Nem helyeselhetem a hetedik és nyolczadik fejezet beosztását. Amabban a szerző az igék módjairól értekezik úgy a fő- mint a mellékmondatokban, de hogy mi az a fő- és mi az a mellékmondat, azt csak a nyolczadik fejezetben mondja meg a tanulónak. Ez a nyolczadik fejezet pedig különben egészen a mellékmondatok tárgyalásának van szánva; annál feltünőbb, hogy a «kérdő mondatokról» szóló szakaszban az egyenes kérdés is tárgyalatik. A beosztásnak itt másnak kellene lenni. A hetedik fejezetben a mondatok osztályozásáról és az igemódok használatáról főmondatokban kellett volna szólni, a nyolczadikban pedig az igemódok használatáról mellékmondatokban, úgy a mint azt Bartal-Malmosi tették.

Ilyen kisebb tökéletlenség több is van a Szamosi latin mondat-tanában; nagyjában azonban, úgy hiszem, a tanítás sikeres segéd-eszközének fog bizonyulni.

Dr. ÁBEL JENŐ.

Dr. Reményi Ede, A görög epigramma s a görög anthologia eredete. Budapest, Révai testvérek. 1887. kis 8-r. 63 l. Ára 50 kr.

Ezen igénytelen füzet három részből áll. Az elsőben (p. 5—12) szerző a görög epigramma keletkezéséről és eredeti alkalmazásáról, a másodikban (p. 13—22) az Anthologia Græca keletkezéséről értekezik, a harmadikban (p. 23—45) szemelvényeket közöl a görög anthologiából magyarázatokkal (p. 46—63). Ez a harmadik rész még egyszer oly nagy mint az első kettő együttvéve, ezért helyesebben járt volna el R. úr, ha ilyen czímet adott volna dolgozatának: «Szemelvények a görög anthologiából. Fordította, bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel ellátta Dr. R. E.» Ezen esetben talán elnézőbbek is lehetnénk kivált a második rész számos fogyatkozása iránt, mely nem egyéb rossz kivonatnál Jacobs prolegomenáiból és Weigandnak a Rheinisches Museum 1845-iki és 1847-iki évfolyamában megjelent értekezéséből.

P. 15 azt mondja R. úr Straton ocsmány *μοῦσα παιδική*-járól, hogy bizonyára elveszett volna, ha egy keresztény kortársa [megjegyzendő. hogy azt, hogy mikor élt Straton, R. úr nem mondja meg] néminemű keresztény tartalmú versek hozzácsatolásával az enyészettől meg nem óvja vala». Jacobsnál: «quæ propudiosa collectio periisset, nisi Christianus homo eius ætatis, quam hodie nonnulli nobis tamquam omnis incorruptæ religionis sedem in exemplum proponunt, eam cum Christiani argumenti poematis coniunctam et quodammodocircumvallatam servasset.» Jacobs itt kétségtelenül Konstantinos Kephalasra, az Anthologia Palatina összeállítójára gondolt, nem pedig Stratonnak valamely keresztény kortársára!

U. o. a Jacobsnál olvasható *Παμύετρον* genetivusból *Πάμμετρον*-t csinált *Πάμμετρος* helyett, Myrinæusból pedig myrinæi-t myrinai helyett.

U. o. Agathias gyűjteményének címét: *Κύκλος* R. úr abból magyarázza, hogy «a költők mintegy körbe összefoglalva egymás után sorakoztak és egyugyanazon szerzőtől több epigramma ritkán fordult elő egy fejezetben.» De hol van itt a *κύκλος*? Jobb a Jacobs magyarázata: «quam collectionem *Κύκλου* nomine inscripsit, hanc, ut videtur, ob causam, quod poetarum ab ipso compilatorum nomina ita implicaverat, ut se tamquam in *κυκλικῇ χορείᾳ* eodem semper ordine exciperent,» vagy akár a Schmidt-é, a Pauly Realencyclopædiájában: «Innerhalb jedes Buches scheint er die Gedichte eines Dichters nie zusammengestellt, sondern immer durch eine Reihe fremder unterbrochen zu haben, so dass der Leser allemal einen Kreis von Dichtern zu durchlaufen hatte, bis er zu demselben wieder zurückkehrte (daher der Name *κύκλος*).»

Hibás az Anthologia újabb kiadásainak ismertetése is.

P. 21 s k. a teljes Jacobs kiadású Anthologia egyes fejezeteit sorolja fel, második helyen «*Χριστοδώρου ποιητοῦ Θηβαίου Κοπτίτου*: a thebæi kopt. Kristodoros (így) költő epigrammái.» Ugyanerről p. 15 is megemlékezik: «Christodoros, kitől Zeuxippos szobrainak leírását birjuk.» A dolog úgy áll, hogy Christodoros, ki a thebæi kerülethez tartozó Koptos városából való volt, hexameterekben leírta a konstantinápolyi Zeuxippos nevű fürdőben felállított szobrokat. Erről R. úrnak úgy látszik sejtelme sincs.

Bevezetésének végén R. úr felsorolja «az anthológiának alapúl szolgáló egyes gyűjteményekben képviselt kiválóbb költőket» (mindjárt az elsõben a Meleagrosében épen a legjelentékenyebbeket hagyja ki, Mnasalkast, Nossist és Nikiast!) és itt nagy csodálkozásunkra egy Diogenianus-féle anthológiával találkozunk, melyet R. úr az anthologia történetében nem is említ. Hogy történhetett ez? Úgy hogy az anthologia történetét Jacobsból írta ki, kinek nem volt tudomása a Diogenianus-féle anthologia létezéséről, míg ama kiválóbb költők összeállítását Weigand nyomán adja, kinek volt róla tudomása!

Kiseb hibák, hogy a scholastikusokat rendszerint scholastáknak, Laskarist Laskaresnek mondja, és hogy Planudesról felteszi, hogy maga vette fel a szobrok, festmények és egyéb műreamekre vonatkozó epigrammákat, holott valószínű, hogy ezek eredetileg megvoltak a Konstantinos Kephalas anthologiájában is stb.

Nagyobb baj, hogy az újabb szakirodalmat Jacobs óta egészen ignorálja. Hogy Sternbach Meletemata Græcæit s több újabb és legújabb monographiát nem használt fel, az még hagyján; de hogy Schmidtnek a Pauly Realencyclopædiájában közölt alapos cikkét nem ismeri, és hogy a legújabb kiadást, a Dübnerét (1864), csak hírből ismeri, az már nem menthető. Ha ismerte volna, nem mondogta volna Chardon de

Rochette apparatusáról, hogy a feledés áldozatává lőn, és kevésbbé hibás adatokat közölt volna Diogenes Laertius *Πάμμετρος*-áról.

A mi már most a Szemelvényeket illeti, melyeknek megválasztásában nem sikerült megtudnom, mily elvek vezérelték R. urat, a fogadalmi ajándékok és műemlékek feliratai 10, a sírfeliratok 20, az «alkalmi gondolatok» (? epideiktika) 22, a buzdító és oktató epigrammák 20, a szerelmi epigrammák 10, a gúnyos epigrammák 12 epigrammával vannak képviselve. Az első huszonnégyszerű epigrammot összehasonlítottam az eredetivel; ime az összehasonlítás eredménye.

Anathematika nr. 2 «Győz vala *Piséné*!» *παρὰ Πίσῃ*. A *Πίσῃ* dativus-hoz tartozó nominativus *Πίσῃ*, nem *Πίσῃ*. — nr. 3 *Ζῆνι πανομφαίῳ* «*Sors szava:zó* Zeusnak». Mit jelent ez? — nr. 4 Theognetos «Versenyhajtságban legkitünőbb szekeres»-nek mondja. Itt az eredetit «*παλαισμοσύνας δεξιὸν ἡνίοχον*» alaposan félre értette. Theognetos, a mint azt különben Pausaniasból is tudjuk, nem «szekeres», hanem «birkózó» (*παλαιστής*) volt. V. ö. a Dübner fordítását «*luctæ habilem aurigam*» és a Grotiusét «*versantes tanta temperat arte manus.*» — Félreértette az első számú sírfelirat eredetijét is. «Ez Timasnak hamva, *kí meghalt ifju jejjesként*»; *πρὸ γάμοιο θανοῦσαν*, a mint az az Anthologia rokon tartalmú költeményeinek összehasonlításából is kitünik, csak azt teszi, hogy mint leány halt meg, «*nulli nupta marito*» (Grotius). — Epitymbia nr. 3. «S ott a vadak megölelék ádáz dühhel neki rontva», az eredetiben *μόνιος ἐκ θάμνοιο θορόν λίκος ἄσκοπον ἄνδρα ἔκτανεν*. — Még jobban kifordítja és ellapítja az eredeti értelmét a 4-ik számú epigrammban: «Hullámokba ne bízz, s azt hogy milyen átkos utazni tengeren, a sírban kérd meg Aristagorast.» Az eredetiben *νόστιμον ἐπλοίῃν ἀρπῶ τις ὥς τὰ γε πόντου Πόντος ὁ τυμβευθεὶς οἶδεν Ἀρισταγόρας*, melynek értelmét híven visszaadja Grotius: *Exoptet reditum qui navigat! Omnia ponti pontus, et hoc situs hic novit Aristagoras.* — Nr. 7 «*Visszaverők* a dühös háború fellegeit»; «*τρηχέαν πολέμον δεξάμενοι νεφέλην*» az eredeti, melylyel v. ö. «*Horrida dum belli nubila sponte subit*» (Grotius), vagy «*asperam belli postquam excepimus nubem*» (Dübner). — Nr. 12 «Bármily gyászos is Euripides, *de a végzeted ölt meg*»; az eredetiben nincs ily furcsa antithesis: «*εἰ καὶ δακρυόεις, Εὐριπίδῃ, εἴλῃ σε πότμος.*»

Egyébként visszatetsző a fordításon, hogy R. úr a görög tulajdonnevekből a legbarbárabb módon képez mellékeveket (pl. pythosi, delphisi, kepropiei), hogy quantitásukra nincsen kellő tekintettel (Kharis spondeus, *ἰαῖς* egyszótagú, átheniek — — —, Homerost — — —, hogy a Pieridákhoz — — — — mint Pieridáknak — — — — —, Paphosból — — —, mæonida — — — —, Adesben — — — —, szirenáját — — — —, Priamosé — — — —, Iliasnak — — — —, pallasi — — — —, thetisi — — — —, Machaonnak — — — —); végre az, hogy versei ugyancsak döcögősek. Az utóbbira im egy pár

példa: Oh *te* mennyei kéz (— — — — —), ne gyalázzuk *Oxeiát* — — — — —, (mellesleg megjegyzem, hogy 'Oſſeſſa a szó helyes alakja), Gúnyaiból *de* láng (— — — — —) Emlékeül (— — — — —), S lángja szövetnekét (— — — — —, vagy talán *szövetnekét* akart lenni?) A *ki* képes lett — — — — —

Az olyan sikerült fordítás, mint a Sophokles síriratáé (p. 27), vajmi kevés van e füzetben.

A mi végül a magyarázatot illeti, az sem nem kimerítő, sem nem hibátlan. Nincsen pl. megmagyarázva «Theseidák mindig gyűlölik azt, ki derék (ide kérdőjel kell, nem pont — p. 27) vagy az Akhaimenides p. 37. Ha R. úr ismerte volna a Simonides töredékeinek Bergk-féle kiadását, helyesebb adatokat közölt volna azon alkalomról, melyben iratott az anathematikái közül az első számú, epitymbiai közül a hetedik számú epigramm, és ha tudta volna mit neveztek régentén Mæoniának, nem írta volna p. 53, hogy Homerost azért mondják Maionidesnek, «mert szülőhona a *maioniai partokon* Kis-Ázsiában volt.»

Vajjon mi indíthatta a tehetséges és törekvő fiatal tudóst arra, hogy ily gyarló művel lépjen a nyilvánosság elé?

DR. ÁBEL JENŐ.

Fárfália vagy Polgárharcz. Hősköltemény 10 énekben. Irta *Lučan.*

Latinból fordította, előszóval, a költő életrajzával, szöveg alatti fölvilágosító jegyzetekkel s a munka végén betűrendes szótárral ellátta *Márki József tdr.* — Budapest. Rudnyánszky A. könyvnyomdájából 1885. 8-r. 494 l. Ára 2 ft.

Dr. Márki urat, mint fordítót, már ismeri a magyar közönség. Ismeri Vergilius-, Horatius- és az E. Ph. K. VI. évfolyamának 272—279. lapján közölt 236 versnyi Lucanus-fordítása révén. Ez utóbbi auctor fordításával még az Akadémiának 1859-ben hirdetett jutalomdíjára pályázott, de mint megjegyzi, «nem jelen mivoltában.» Tehát körülbelül két évtizedig simított és köszörült rajta, mielőtt világgá bocsátotta volna. Mindamellet, hogy Baksai Sándor fordítását koszorúzta meg annak idején a m. t. Akadémia, Márki úr nem végzett hiába való munkát, hasznát fogja vehetni a két fordításnak az, ki Lucanusnak újabb átültetésére vállalkozik.

A munka homlokán olvashatjuk, hogy mi minden foglaltatik benne. Az előszóban Márki úr a magyar fordítások lajstromáról ad számot, ezután következik Lucanus élete Weber után, mely biographia pl. a Didot-féle bilinguis kiadásban is közzé van téve, s mely életrajzra más alkalommal fogjuk tenni megjegyzéseinket. Márki úr ez életrajz végén tudomásunkra hozza az egyes kiadásokat és az idegen ill. németnyelvű fordításokat. Valóban meglepő, hogy Márki «leginkább» Hortensiusnak teljesen hasznavehetetlen 1578-iki, továbbá Schreveliusnak (1658) és

Oudendorpnak (1728) a maguk idején nagyérdemű, de most már szövegkritikai szempontból elavult kiadásait tartotta szemé előtt. Csak egy eklatáns példát akarok erre nézve fölhozni. A régibb kiadásokban a IV. ének 197. s kk. sorai így hangzanak :

Mensas
Instituunt, et permixto libamina Baccho.
Gramineis luxere foci.

Márki úr ennek értelmében így fordítja :

tartanak asztalt
S egy borból isznak. Pázsitgóc hinti világát.

Hamarjában csak a Tauchnitz-féle editio stereotypa (1834) akadván kezembe, e kiadásban az illető passust már ilyennek találtam :

et permixto libamina Baccho
Gramineis fluxere focis etc.

Mit Kraiss így fordít :

Tische
Richten sie auf, Trankopfer von Wein, der zusammengemischt war,
Floss zu dem grasigen Altar herab Etc.

A biographia után következik a fordítás a jegyzetekkel. Célom és kötelességem itt kimutatni, hogy Márki úr fordítása a következő feltűnő hibákban leledzik :

1. *A mostan divatos szóalakoktól eltér, s azon alakzatokat alkalmazza, melyek a latin stílust emelik, de nem a magyart.*

Ez állításomat e táblázatos kimutatással igazolom :

Diplasiasmus : Ammint, ammidön, ammikor, ahhelyt. Pedig erre nincsen szükség, mert az *a* quantitása önmagában véve is hosszú lehet.

Aphaeresis : Rény = erény. II. 258.

Syncope : Daczló (I. 266). Meghiul (meghiusul II. 263. és gyakrabban). Egyemben (egyetemben, mindig). Admányod (III. 206). Veszelem (veszedelem IV. 195). Mervedt (merevedett IV. 291). Rögzött (rögtönzött IV. 710). Kegylet (sokszor). Dialom (VI. 303. és egyebütt). Biralom (VI. 804. et s.).

Apocope : Magn e h. Magnus II. 476. Gönc (Gönczöl, I. 54), Bék (gyakran).

Paragoge : Térül = tér (IV. 381). Kivánnája (II. 264). Fognája föl (IX. 468).

Epenthesis : Ágadozó (ágazó II. 687).

Tmesis : «Földbékét szám ki mi üze.» (I. 69.)

Szótagmegnyújtások : Mérészlő (rendesen). Nászád (III. 183. s egyéb.). Furdáló (II. 681.)

Még egy passus tartozik ezen első pont alá. A VII. ének 75. sorában olvassuk: «Buzgalmad el *há* tűnt.» — Kétségben voltam eleinte, vajjon a *ha* megnyujtásával vagy a *hová* összevonásával van-e dolgom? Utóbbi gyanumat elvetettem volna, de az eredetivel való egybevetés minden kétséget kizárt. Ugyanis az «aut quo fiducia fati»-nak fordítása ez.

2. Márki úr új szavakat képez.

Ű. m. Birlal (I. 110). Ádázat (I. 326). Lüket (lüktetés I. 630). Hajóda (hajógyár III. 227). Szántvány (barázda IV. 91). Súlytöm (moles IV. 454). Nyögelem (nyöges V. 191). Bünhödet (bünhödés V. 118). Dermenet (dermedés V. 435). Tápla (táplálék VII. 825). Vonalom (vonás VIII. 666). Karakün (a kinek a karja a ruhából künn van II. 543).

3. Rossz, illetőleg rossz képzésű szavakat használ.

Erre nézve Mireny (venenum I. 336). Egély, egélyi (I. 196 s egyebütt). Villany (villám I, 587). Gyámított (gyámoltott III. 471). Földész (colonus VI. 384). Tanoda, növelde (VII. 271). Árdag (tenger áradása IX. 335). Dag (daganat IX. 793) emelkedők ki különösen.

Azonban a IX. ének 715—723. versét curiositás kedvéért egészen ide iktatom:

«A kiaszott sivataggal azon színzésű *varancsor*
A kóbor szarvnyujtogató, görbitve gerincét;
A *vesszőr*, mely dér hulltán maga szokta letenni
Mostan is öltözetét; az aszító *szomjjalölövel*;
A *fejfark*, mely alig bír kettős főre megállni;
A vizeket rontó *úszkász*, a fürge *vetőncök*;
Kusza, elégelvén farkával szántani útát;
Lángók, tajtékozó száját föltátva mohóan;
Rothasztó *posgyik*, a húst és csontokat oldó; stb.»

Nem vagyok képes megmondani, hogy mely új képzésű szavak tulajdoníthatók itt Márki úrnak, s melyek nem. Fel tudom fogni e hely fordításának nehézségét is, mégis azt hiszem, hogy Hammodytes (*varancsor*) homokkígyó-val, natrix (úszkász) sikló-val lett volna fordítható.

4. Márki úr nem ismeri a szóösszetétel szabályait, különben nem képezne ily összetett szókat mint:

Rugöszton (I. 261). Véggyöngye (I. 335). Foghely (carcer IV. 248). Dagapad (azaz: dagad-apad, V. 446). Látgömb (épen oly rossz, mint látkör, láthatár; VI. 218). Röpsajka (Liburnæ III. 534.) Nyakcsonka (csonka nyakú, VIII. 435). Győzmenet (triumphus III. 79). Görszék (sella curulis III. 107). Végre, ha jegyzet és eredeti meg nem mondják, hogy a IX. 363. versében *csüszállat* alatt mit kelljen érteni, egyhamar — az igazat megvallva — értelmét ki nem derítettem volna. Az eredetiben serpens áll, a jegyzet úgy commentálja, hogy «sárkány, kígyó.»

5. *Főhibája Márki úrnak, hogy helytelen constructiókat, nyakatekert inversiókat alkalmaz.*

Álljon belőlük néhány példa :

I. 122. s k.

«Téged meg sanyarok sora szokta s szerencse, tudatlan
Másodhelyt eltűrni, emel.»

I. 451. s k.

«Mennybéli erőket
S isteneket magatoknak van csak tudnotok adva.»

V. 68. s k.

«Miszerént sikerére tanítnák
A dolgoknak meg.»

V. 77. s k.

«Bércednek aliglan
Legtetejét emeléd csak föl te is.»

V. 163.

«S elszokva levő mellébe.»

VI. 675. s k.

«Sasnak ülése
Által költéskor hévvé tett cserge kövecske.»

VII. 842.

«S lön széttépetvén.»

IX. 182.

«Midőn *éve le lévő*
Síkokon új füvet termesztetni készül az ápul.» (t. i. apuliai).

Itt ugyan megjegyzi Márki úr, hogy *éve le lévő* = leevett, de ezzel a hibát nem teszi jóvá.

Még korántsem merítettük ki Márki úr fordításának gyöngéit. Csak a legjellemzőbbeket akarom még kiemelni. Ilyen mindjárt az I. ének 8. versében található: «Mely elannyira féket vesztett vas?» Világos, hogy a vasnak fékéről nem lehet beszélni. Az eredetiben *licentia* áll, mit Lucanusnak francia fordítója *Hauréau* helyesen *debauche*-nak fordít. Kraiss szintén helyesen: «Wie *schweift* so unbändig das Schwert *um*!»

Egy másik hely az I. ének 547. s k. verse:

«Flebile sævi
Latravere canes.»

Márki úr ezt így fordítja:

«Vad ebhad / *Busan* ugat.»

Ez komikus hatást szül.

Igen költőietlen fordítás csak p. o. az I. 565. verséé:

«A nép közt kúm jós *fene* zengzete is forg.»

Ha azonban Márki úr fordításának egyes nyakatekert részletei

vannak, azt csak annak lehet betudni, hogy szigorúan ragaszkodik az eredetihez. Márki úr kitűnően tud latinul, azt lépten-nyomon tapasztalhatni, és én nem is akadtam helyre, melyet meg nem értett volna. Ámde a tartalmi hűséghez való ragaszkodása szüli mindama hibákat, melyeket már fentebb elősoroltam, és melyeket még elősorolni fogok. E ragaszkodás néha nevetséges pl.

I. 220.

Primus in *obliquum sonipes* opponitur amnem.
A *lejtős* árnak *patkóst* állítanak eléje.

vagy

VI. 695. s k.

Eumenides, Stygiumque nefas, pænæque nocentum
Et Chaos innumeros avidum confundere mundos.
Evmennők, alléti iszony s bűndíjai rosznak,
Zűr, ki zavarni kívánsz szám nélkül össze világot.

vagy

VIII. 68—70.

Cœperat in summuin revocato sanguine
Pompeii *sentire* manus, maestamque *mariti*
Posse pati faciem.

A vér visszakerülvén

Végső részibe a testnek, kezit *érzeni* kezdé
Magnusznak s bús orcáját tűrhetni *himének*.

Ugyanazon aggodalmas ragaszkodásnak köszönik létüket a *Csőrös* (ales), *Bűsz-nő* (furia), *Dolmányka* (supparum) stb. kifejezések.

Ilynemű germanismus, mint a II. 375. versében: «s arcon hagy nőni mogorva szakállat» nem egy ékteleníti el a fordítást, — míg az V. 293. verse eredetiben sem olyan latinos, mint a Márki úr: «Tudjon sorsának bennünket lenni»-je.

Az -and, -endes beálló cselekvést fordítónk sűrűn használja, sőt még össze is köti a befejezett és elbeszélő mult ragjaival minden ok nélkül. Nem is bizonyíthatnám meg ezt szembetünőbb példával, mint a VI. ének 305—313. versével:

•Útika vészét

Líbia, Mundáét Hiszpánia nem *síratandú*;
S Níl iszonyú vérral fertőzve, egyipti királynál
Nem *hordanda* nemesb hullát; sem Júba mezetlen
Marmár földön nem *heverendett*; Szcipio éltet
Áldozván punok árnyékát nem kérleli sem nem
Nélkülözendi igaz Kátót a létel. Az a nap,
Róma veszélyidben végső *lehetende* tenéked;
Elmaradandhata a fárszál csata végzeteidből.»

Mielőtt még a jegyzetekre térnék át, hadd szóljak valamit Márki úr verseléséről. Bátran mondhatom, hogy ebben a tekintetben is az óklasszikai iskola hexameterait tartotta szeme előtt. Nála a *h* betű igen gyakran nem képez positiót, úgy szintén a néma *s* folyékony betűk sem. Az utóbbi tüneményt igazolják pl. a

III. 52. versben levő: Majdan száműzve köbléből stb.

IV. 727. verse : Kígyónak torkát bizton megragadja fogával.

V. 315. versben levő: Mért zäklatoð, kiknek már nincsen kedvök stb.

V. 438. « « : A megmérhetetlen tömegár stb.

VI. 733. « « : Foglak ügratni igaz nevetekkel stb.

Mi a commentárt illeti, Márki úr nem egy helyt — mint Tzetzes — — kénytelen önnönmagát commentálni. Így az I. 486. versében olvasuk: «S hiu rémtül elállva.» A jegyzet fölvilágosít arról, hogy *elállva* e h. áll = eltelve elfoglalva. Sok a commentárban a fölösleges, nem kevés ismét a hiány. A jegyzetek oly hanyagul vannak fogalmazva, hogy csodálatunkat keltik fel. Különben lényegtelenebb hibák ezek s azért tartózkodom idézetekkel adni nyomatékot e kifogásaimnak.

A fordítás után olvasható a többnyire tulajdonneveket commentáló szótár, egy általános index és az énekek tartalma. A mi az utolsó rovatot illeti, inkább szerettük volna az egyes énekek elején látni tartalmukat. A szótár igen hasznavehető volna, ha a neveket Márki úr túlságosan el nem ferdítené. Csak a melyek leginkább szemet szúrnak, azokat iktatom ide:

Káj (Caius). Áp (Apis). Delf (Delphi). Észkil (Aischylos). Éðip (Oidipus). Hém (Hæmon). Kánop (Canope). Paull Emil (Aemilius Paulus). Ptolomé Dienes (Dionysios Ptolemaios). Száp (Isapis). Szirt (Syr-tis) etc. etc. és a legiszonyatosabb Tárkond (Tarchondimotus).

E nagy hátrányok mellett is vannak a fordításnak sikerült részletei is. Aránylag a legjobbak a IV. VI. és X. ének. Jobb részletek azonban, mint p. o. a VI. ének 590—597. versei, melyeket hadd írjak ide, nincsenek.

«Oh Hémon nőinek éke,

A ki sorát a népeknek föltárni s jövendőt

Utjából el bírsz fordítani, néked esengek,

A harc végéről, melyet a sors rendele, engedd

Hogy tudjak bizonyost. A római hadnak utolsó

Harcosa nem vagyok én, Magnusz nagy híru szülötte,

A ki vagy a hatalom polcán fogok ülni vagy oly nagy

Pusztulást örökölni.»

WEISS REZSŐ.

Anthologia Latina. Latin lyrikus és didacticus költők műveiből való szemelvények. Iskolai használatra magyarázta *Dávid István* és *Pozder Károly*. Bpest. 1887. Lampel. Ára 1 ft.

Szerzők az új gymnasiumi tanítási terv útmutatásához képest az V. osztály használatára lyricus és didacticus költők műveiből szemelvényeket állítottak össze, sőt megtoldották ezeket néhány elegiai részlettel s epigrammákkal. Ez anthologia latinában Catullus szerepel 17 darabbal, Vergilius 2 eclogával s 5 a Georgicából vett részlettel, Horatius 13 ódával, 2 epodussal, 1—1 satirával és epistolával, Tibullus 4, Propertius 5, Ovidius 12 szemelvénynyel és Martialis 16 epigrammával. A (80 o.) szöveget megelőzi a tárgyalt költők életrajza és a versmérték vázlatos átnézete (14 o.) és követik a magyarázatok (99 o.); a lelethelyek megjelölése fejezi be a munkát.

Ha a költemények egybeállításánál az a cél lebegett szerzők szeme előtt, hogy bőséges anyagot nyújtsanak a válogatásra, akkor egészben helyeslem eljárásukat, különösen az irányban, hogy Horatius satiráira és Martialisra is tekintettel voltak, — nem hiszem azonban, hogy az adott anyagnak csak nagyobb részét is kellően lehetne tárgyalni. A költői olvasmány célját és terjedelmét helyesen körvonalozzák az Utasítások: Általános nyelvi gyakorlás mellett a metrikai ismeretek bővítése, a párhuzamosan haladó magyar költői olvasmányoknak formai és némileg tartalmi tekintetben is felvilágosítása; «a mi sokféle tárgyi nehézségeknél fogva» meghaladja a tanulók ismeretkörét avagy a kiszabott tárgyalási idő nagy részét lefoglalja, az mellőzendő, — s ez különösen a horatiusi ódákra szól, melyek közül pl. minden szépségek s érdekességek mellett a «Mæcenas atavis . . .» és «Angustum amice pauperem» kezdetűeket nem tárgyalnám az V. osztályban.

A költők élete röviden, a fontosabb adatokra szorítkozva van rajzolva, a mi a szükségnek teljesen megfelelő — kivételt csakis Martialis életrajza tesz, mely sok fölösleges adatot tartalmaz.

Nem érthetek azonban egyet szerzők módjával, melyben «A versmérték vázlatos átnézete» cz. fejezetet tárgyalják. Nézetem szerint a metrikai részt kétféleképpen lehet tárgyalni, vagy: egyszerűen megnevezjük a mértéket vagy méreteket, melyekben az illető versek írvák, s legfőlebb utalunk a használatos grammatikára, pl. Hor. V (Od. I, 24) Asclepiadeum III. l. Bartal 351 § 16. — Vagy, ha czélszerűnek és hasznosnak látja a szerző, hogy különösen az alapfogalmak tisztán, szabatosan körülírassanak vagy hogy a magyar használatból való eltérés föltüntetessék, akkor előrebocsátva a vers lényegét, alkotó elemeit stb. — tárgyalja röviden és az előforduló költeményekre szorítkozva a verssorok és szakok méreteit összefüggő egészben. Ezt a két tárgyalási módot látom könyvünkben a világosság és áttekinthetőség rovására némileg összeelegyítve.

A munka legérdeમેsebb része a szöveg magyarázására írt jegyzetek, melyeket minden költeménynél a szükséges előismereteket tartalmazó bevezetés előz meg. Maguk a jegyzetek szakszerűek, világosak, a tárgyhöz szabottak és a tanulók eszme- és ismeretköréhez mértek; a szöveg megértésére hasznos segédül sőt vezérül szolgálhatnak. Eltérő fölfogás mutatkozik egyes helyeken, hibásnak mondható magyarázást alig találtam a könyvben; a tehető észrevételek többnyire subtilitásokra vonatkoznak, s csak természetök bemutatása kedvéért jegyzek ide egy párt: Catull. IV, 10 «*sacrum* az, a mihez nem szabad nyúlni, tehát szent és (mint itt) átkozott» (mons. vin. libellus) — Catull. III. végsoraihoz: o quantum est hominum beatorum . . . ? megjegyzi: «o quantum hominum szabadon: ó valahány ember!» így pedig nem lehet fordítani. — Vergil I ecl. 53—55. vershez írt magyarázathoz megjegyzem, hogy «*quæ semper*»-hez nem egészíthető ki «*suasit*», Hyblæ város görögül "Υβλη lat. Hyble v. Hybla. — «*Florem salicti*, az acc. megmaradt, noha az ige passivumban áll»; így magyarázzák mások is, holott itt az acc. egyszerűen «vonatkozás acc.-a v. acc. græcus» — s nem fordítanám szerzők módjára így: «itt a szomszéd föld határáról a sövény, melyről a fűz virágát hyblæi méhek *éldelik*, gyakorta álomba *ringat* a méhek lágy zsongásával», hanem hívebben az eredetihez ilyformán: «Itt a szomszéd mesgye felől a fűzsövény, melynek virágát mindig letarolják hyblai méhek, lágy dongással gyakran fog álomra csábítani.» — Ezekhez hasonló, nem annyira kifogásokat, mint észrevételeket lehet egyes helyek értelmezéséhez tenni.

Az utalás magyarázott helyre megengedhető, de megfordítva, még nem tárgyaltra (mint p. szerzők teszik Catull. II, VIII, VI-ban, hol Horatiusra utalnak) kerülendő.

A nyelvezet tiszta, világos, csak az tűnt föl, hogy szerzők következetesen «*rosz-*»-at írnak (Cat. VII. jegyz.).

A kiadás gondosan van átnézve, kiadása is csinos, és ára (1 frt) terjedelméhez mért.

A föntiek alapján a művet a gymnasiumok V. osztálya használtára tankönyvül engedélyezhetőnek vélem.

Dr. HÓMAN OTTÓ.

Dr. Ábel Jenő, Az ó- és középkori Terentiusbiographiák. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből . . . XIV. 1.) Budapest. Akademia 1887. 8-r, 62 l. Ára 40 kr.

Az előttünk fekvő értekezés két részből áll. Az elsőben (2—31.) a szerző behatóan ismerteti az ó- és középkorból ránk maradt Terentiusbiographiákat, a másodikban (p. 32—62) azoknak szövegét közli bő apparatus criticussal. Főbb eredményei a következők: Suetonius «*De viris illustribus*» című munkájának Terentiusról szóló fejezetének,

melyet Aelius Donatus a negyedik században azáltal mentett meg az enyészettől, hogy Terentius commentárjának élére állította, főforrása Varrónak «De poetis» című műve, lehet azonban, hogy Suetonius Memmius, Afranius, Fenestella, Cornelius Nepos, Santra, Cicero és Cæsar általa idézett műveit a saját olvasmányából ismerte. A többi szerzőt, melyet idéz, csupán Varróból ismerte. Az, hogy Hyginust és Proburst is felhasználta, a mint azt Ritschl és Reifferscheid hitték, ki nem mutatható. — Suetonius és Donatus biographiai eljárásának jellemzése után, miközben gyakran nyílik alkalma újabb tudósoknak Ritschlnek, Teuffelnek, Leonak és Dziatzkonak ide vágó állításait czáfolgatni, a szerző azon régibb írókat sorolja fel, kikről ki lehet mutatni, hogy ismerték Suetoniusnak e művét: Hieronymust (390 táján), Ausonius (ugyanezen időben), a hatodik századbeli grammatikusokra visszamenő Lucanus-scholiaszt, a kinek függését Suetoniustól eddig nem vették észre, végre a legkésőbbben a tizedik századból való Vita Ambrosianát, mely utóbbi a Donatus commentárján kívül majdnem kizárólag Suetoniusból vette adatait, illetőleg vajmi ügyetlenül kiczifrázta azokat.

A valószínűleg Sulpicius Apollinaristól való, «Epitaphium Terentii» szerzőjéről azonban tévesen hitte Roth, hogy ismerte a Suetonius-féle életrajzot, még pedig mai romlott alakjában. — Még a Vita Ambrosianánál is gyarlóbb dolgozat az úgynevezett Vita Oxoniensis. Szerzőjét szintén nem ismerjük. Egy pár kézirat Orosiust mondja szerzőjének, de az lehetetlen, mert a benne idézett Priscianus egy egész századdal Orosius után élt. Talán Eugraphiusnak, Terentius ismeretes commentatorának, ki legkésőbbben a tizedik században élt, kell tulajdonítanunk; az egyedüli kéziratban legalább, melyben holmi cím van az élén, egyszersmind legrégibb kézíratainak egyikében, az igaz, hogy nagyon romlott szövegű 16235-ik számú X-ik századbeli párisi codexben Eugraphiusnak van tulajdonítva. Eugraphius sem a Donatus (Suetonius-)féle életrajzot, sem a Vita Ambrosianát nem ismerte, az egyedüli életrajzi adat, melyet nála olvasunk, Orosiusból van véve, és az is hibás; a többi vagy nem egyéb üres fecsegésnél, vagy magából Terentiusból van véve még pedig az Andria prologusából, és érdekes tudni, hogy Eugraphius ennél és az Eunuchushoz való didascaliónál többet nem is olvasott volt az auctorból, a mikor életének megírásához fogott. Hivatkozik azon kívül még Rufinusra, Priscianusra és Horatiusra. Gyarló munkája nagy elterjedésnek örvendett. Legkésőbbben a tizedik században szintoly gyarló kivonatot készítettek belőle, mely szintén számos kéziratban van elterjedve; legkésőbbben a tizenötödik században pedig (mindenesetre 1471 előtt) egy ismeretlen grammatikus használta fel az Eugraphius-féle életrajz mindkét redactióját a saját gyarló kísérletének megírásánál, melynek legnagyobb részét a vigjáték tárgyaról, czéljáról és hasznáról, továbbá az

egyes comœdiák élén álló tartalommutató argumentumokról szóló fejtegetések képezik. Ez utóbbi dolgozatnál valamivel régibb és jóval terjedelmesebb egy scholastikusnak («scolasticus quidam») Terentiusbiographiája, mely adatait Eugraphiusból vette és a melynek főrésze a comœdiával foglalkozik a legkülönbözőbb szempontokból. Geppert azon feltevése, hogy szerzőjét Laurentiusnak hítták, nem bizonyos; határozottan téves azonban egy másik feltevése, hogy ez a Laurentius nem más mint Laurentius Valla, a híres humanista. Valla 1407 és 1457 közt élt, életrajzunkat pedig, mint Ábel kimutatja, már Petrarca czáfolgatja 1358-ból való Terentiusbiographiájában. — A Petrarca dolgozata valamennyi ránk maradt Terentiusbiographia közt a legkritikusabb és szép olvasottságról tanuskodik; hogy tényleg Petrarcától való — a mit eddig nem igen akartak elhinni — Ábel kétségen kívül helyezte. Bizonyítja azt nemcsak több codex felirata, nemcsak a dolgozatnak határozottan Petrarcai jellege, hanem egy parmai Terentiuscodex is, mely egy Petrarca által 1358-ban sajátkezűleg irt Terentius másolata; hogy pedig Petrarca ezen Terentiusában a kérdéses biographia is megvolt, hogy tehát ez tényleg Petrarca műve, arról Petrus Candidus Decembrio ismeretes milanói humanistának egy 1465-ből való levele tanuskodik. A Petrarca-féle Terentiusbiographia az utolsó, mely nagyobb mértékben megérdemli figyelmünket. A Sicco Polentone paduai cancellár Terentiusbiographiájának mindkét redactiója (1430 tájáról) ügyetlen kivonat a Petrarca-féle életrajzból.

Az ó- és középkori Terentiusbiographiák alapos, beható méltánylását a biographiák szövege követi bő apparatus criticussal. Csak a Suetonius-féle életrajz nincs közölve azért, mert a Dziatzko-féle Terentiuskiadásban (1884) elég jó szövegét olvashatni; azért azonban Ábel itt-ott a jegyzetekben mégis ad hozzá szövegkritikai észrevételeket. Így pl. Volcaciussal Sedigitus ismeretes versében «Numeretur Hecyra sexta exhis fabula», «exacta»-t ír «ex his» helyett (v. ö. Andria prol. 27, Hec. prol. II. 7); Porcius Licinusnál Ritschl coniecturáját «ubi abit Graeciam in terram *intumam*» («*ultimam*» vulgo) Ausonius utánzásával «*Arcadiæ medio qui iaces in gremio*» védi; a «*ceteri mortuum esse in Arcadia Stymphali*»-t illetőleg, hol Ritschl «*Stymphali*»-t kivetette a szövegből, arra figyelmeztet, hogy Hieronymus e helyen nem olvashatta a «*Stymphali*» szót stb.

A Vita Ambrosianát utoljára Ritschl közölte (Opuscula III. p. 275 s. k.); Ábel bővítette apparatusát a milánói kéziratok collatiója által, a mi pedig a szöveg megállapítását illeti, nem követte Ritschlt abban, hogy coniecturák által elegansabbá akarta tenni latinságát. A 8191. sz. párisi kézirat szövege annyira eltér a többitől, hogy helyesen cselekedett Ábel, mikor mint külön életrajzot nyomatta le (a VIII. szám alatt). Az

Eugraphius-féle életrajz mindkét variansa, a Petrarca-féle életrajz és a névtelen scholasticus dolgozatának eleje megjelent Geppertnél is (Neue Jahrb. f. Philol. Suppl. XVIII.) párisi kéziratok alapján. Ezeket Ábel számára Omont Henrik, az ismeretes francia palaeographus, újból összehasonlította. A pesti, bécsi és olaszországi kéziratok variansait Ábel saját collatiói alapján közli. A Sicco Polentone-féle életrajz egyik fogalmazványát Ritschl Parergáiban közölte volt betűről betűre egy hibás florenzi kézirat után; ennek szövegét egy codex Riccardianus olvashatóbbá tette. Végre a Polentone-féle életrajz másik redactiója valamint az említett 1471 előtti biographia itt közöltnek először.

Ezen dolgozattal Ábel teljesen kimerítette tárgyát. Terentiusról magáról a dolog természeténél fogva nem sokat tanulunk belőle. Annál többet a középkor különböző korszakainak irodalmi ismereteiről, tudományos kutatása módszeréről.

KOVÁCS PÁL.

Német nyelvtan középisolai használatra szerkesztette *Felsmann József*, Budapest, 1887. Lampel R. 166 l. Ára 90 kr.

E nyelvtan, mely „a gymnasiumok III., esetleg IV-dik, és a reáliskolák I. és II. osztályainak van szánva», két főrészből áll: az alaktanból, továbbá olvasmányokból és az ezekhez alkalmazkodó fordítási gyakorlatokból. A könyv az inductiv nyelvtanítást kívánja szolgálni; e szempontból van csoportosítva a grammatikai anyag és megalkotva az olvasmány, mely Siegfried történetét tartalmazza. Az olvasmányhoz fűződnek németre fordítandó magyar gyakorlatok, még pedig *a)* pontosan az olvasmányhoz alkalmazkodó és *b)* az olvasmány szóanyagából alkotott szabadabban szerkesztett mondatok. A könyv gondolata tehát épen nem új, de ez nem kisebbíti értékét; kétségtelen, hogy ily alapon és az előszóban kifejtett eljárással is érhetni célt. A fődolog természetesen itt is: érti-e a tanár a dolgát és lelkiismeretes ember-e?

Különben nem sok a megjegyezni valóm e könyvről, t. i. nem sok olyan, a mit ne kellett volna jóformán minden német nyelvtanról elmondanom.

Kezdjük az olvasmányon. Ez természetesen styl és németség tekintetében épen nem mintaszerű, a mi bajosan elérhető, midőn a történet egyes fejezetei kell hogy a nyelvtan egyes §§-ainak megfeleljenek. Főleg az idők használata és a szörend ellen vét majd minden második mondat, a mi mégis sok a jóból. Pl. *Ein giftiger Wurm ist ein grimmiger Drache. Giftigen Würmern und grimmigen Drachen befreundet waren ungefüge Riesen.* Vagy: *Jetzt erkannte S. den Hirschen, von welchem seine Mutter oft erzählte; dies war derselbe, welchen sein Grossvater fieng und ihm die Krone anschniedete,* — hol mindenütt plusqupfl. szükséges és az *ihm* is hibás. Némely rész érthetetlen, pl. az V. fejj. vége,

a VI. fejezetben pedig Otnik és Wolddietrich többször vannak fölcserélve egymással. A történet befejezése csak magyarul van elmondva. Még sokkal kifogásolhatóbbak a németre fordítandó magyar mondatok, melyek igen sokszor magyartalanok, néha majd érthetetlenek. De itt is módszerének kényszerével védekezhetik a szerző; csakhogy az ember eleve is gyanakszik az oly módszer ellen, eshetőleg e módszer oly alkalmazása ellen, mely ily eljárásra késztet. E magyar mondatokban számokkal jelöli meg a szerző a németben alkalmazandó szórendet. Azt hiszem, nem kell bővebben kifejtenem, hogy ez a képzelhető legszerencsétlenebb gondolat, mert a leglelketlenebb mechanizmusra vezet. A fiú soha sem fogja kérdezni, miért tegye előbbre a tárgyat mint az állítmányt vagy megfordítva, hanem követi a számokat, melyek minden gondolkodást szükségtelenné tesznek. De nemcsak szerencsétlen egy gondolat ez, hanem teljesen szükségtelen is, mert a német szórend sarkalatos szabályai igen egyszerűek és könnyen megtarthatók; a nehezebb sajátságok pedig magyarázatot igényelnek, meg sorvezetőt (ékes magyarsággal: Faulenzert). A gyakorlatokhoz tartozó jegyzetekben grammatikai szabályok vannak kifejtve és paradigmák közölve. De minek akkor az egész nyelvtan (1—98. l.), ha a szerző nem erre utal? Tényleg nincs is nyelvtannak s olvasmánynak sok közük egymáshoz, pedig a feltételezett módszer értelmében pontosan kellene egymáshoz illeniök. Végül az olvasmányokhoz jó szótár járul.

A nyelvtannak főhibája, hogy tele van oly fejtegetésekkel, melyek csak az anyanyelv grammatikájában vannak helyükön s melyeket a fiuk a magyar nyelvtanból bizonyosan már tudnak. A mondatban (mindössze *hat lap!*) a copulára (*ist, sind*) vonatkozó megjegyzéseken kívül, kizárólag ily tanokat tartalmaz és bátran állhatna bármely magyar nyelvtanban. De különben is, bár aránylag kevés a tulajdonképeni hiba, sok a kifogásolható vagy czélszerűtlen e nyelvtanban. Csak néhány jellemzőbb adat kiemelésére szorítkozom.

Mindjárt a második mondatban olvassuk: «A szók — *betükből* állanak», e h. hangokból, melyeknek írásjelei a betűk.

6. l. «A német *k* úgy hangzik, mint a magyarban a *kh*». De csak a szó elején.

7. l. A mássalhangzók osztályozása semmikép sem való ily elemi könyvbe, még kevésbé a 32. lapon felhozott ófn. és afn. példák, legkevesbé pedig a 70. lapon a reduplikáló igék fejtegetése gót s ófn. példákkal és a 92. lapon a Lautverschiebung teljesen céltalan tárgyalása görög, latin és gót példákkal. Mintha nyelvtanszerzőink, ha egyszer benne vannak a másolás szenvedélyében, teljesen elveszítenék a józan gondolkodásukat.

8. l. «A tőszótag a szónak azon jelentékeny része, melyből (?)

maga az egész szó származott». Nagyon szerencsétlen magyarázat, mely maga is terjedelmes és lényegesen helyreigazító magyarázatra szorul.

A declinatio tárgyalása sem elég világos sem nagyon gyakorlati. Sokkal czélszerűbb bizonyos számú declinatiót különböztetni meg és ezeket számozni (első, második stb.). Egészen érthetetlen a 23. §. «A nőnemű főnevek az egyes számban nem vesznek föl ragot, a többesben pedig vagy az erős vagy a vegyes declinatiót köretik», hisz a 22. §. szerint a vegyes decl. abban áll, hogy «néhány főnevek az egyes számban erősen, a többesben gyöngén declináltaknak», — miben álljon tehát a vegyes alakú többes szám?

Következnek nyolcz lapon a præpositiók hely, idő, mód stb. szerint, a mi sok ismétlésre s valószínűen zavarra vezet. A példák sem mind sikerültek, néha fordításuk kifogásos, pl. *Der Strom sprengt sein Bette durch beschäumte Felsen*, a folyam behabzott (!) sziklákon át töri medrét (?). *Vor den Meister tritt der Jüngling*, a mester elé lépe az ifjú. *Roland das Schwert zur Seite band* (rossz szórend). *Armuth ist für Thorheit gut*, a szegénység jó az esztelenségért (ennek semmi értelme). *Die Phönicië sind wegen vieler Erfindungen berühmt*, a phöníciaiak sok fölfedezés (?) miatt (!) híresek. *Über dem Lärm*, a lárma fölött (!!). *Über dem Schwätzen erwachen*, a fecsegés fölött (!) felébredni. Később is akad még rosszul választott vagy fordított példa; pl. 90. l. *Drauf kam des Wegs 'ne Christenschaar*, erre az uton (!) kereszténysereg (?) jöve, vagy 94. l. *Die Sucht zu gefallen ist verderblich*, a vágy tetszeni (!) veszedelmes, vagy 95. l. *Übermuth thut selten gut*, a felfuvalkodás (?) ritkán használ, vagy 98. l. *Heute roth morgen todt*, ma piros holnap holt (hát ez is fordítás?) vagy u. o. *Aufgeschoben ist nicht aufgehoben*, a mit elhalasztottunk még nincs félre téve (!) stb. stb.

A 35. l. a hímnemű személynevek erős többesére fölhozott példák közt áll ez is: *die Bourbonen*.

A 39. l. felhozott «fokozhatatlan tulajdonságnevek» egy jó része a felső fokban nagyon használatos, pl. *allmächtig, blind, wahr*, stb.

A 68. l. említett első és második conditionálisnak semmi jogsútsága. Sem a német nyelv sem a német nyelvtan nem tud ezekről.

Elavult, mi a 67, 68. és 69. lapokon s újra a 89. lapon a hangtörésről olvasható; hasonlóképp elavult és téves a 70. és 89. l. a visszahelyező (? rückumlautend) igék magyarázata, a 80. l. a belső szóképzésről mondottak és ugyanott a «szóképzés» majdnem kezdettől végig.

A 68. lapon az erős igéknél umlautról van szó, ablaut helyett. A 88. l. a magánhangzó gyöngülése «Schärfung»-gal van fordítva. A 69. l. szerint *erlöschen, erlosch* igeneve *erlöscht*, a mi nem igaz. A 72. l. *können* ige befejezett jelenének kötőmódja (*ich könnte* ?) rossz, pedig végig van conjugálva. — Egészen rossz a 78. l. a következő hihetetlen

magyarázat: mivel «ma nem lehet már minden szót eredetére visszavezetni» (ugyan mire való e fejtegetés a III. osztályban?), «azért bizonyos szókat magyarázat (?) nélkül kell elfogadnunk. Ezen szókat gyökereknek (Wurzeln) nevezzük». Ily magyarázatért minden tanuló megérdemli, hogy az érettségi vizsgálaton megbukjék, mert e magyarázat hihetetlen nyelvészeti tudatlanságot árul el. Továbbá: «A gyökértől jól megkülönböztetendő a tő, mely a gyökérből származott.» De hogy mi a tő és mi a különbség tő és gyökér közt, arról egy szót sem szól a szerző. E helyett kapunk ily példákat: gyökér: *bind*, tő *Band* stb. Különben az egész szóképzés tele van hibákkal; így pl. *selig* képzőt lát a szerző ezekben: *mühselig*, *trübselig*, pedig *Mühsal* s *Trübsal*-ból van-
nak *ig* melléknévképzővel képezve; *k* képzőt ezekben: *blank*, *flink*, pedig ezek *blinken*, *flinken* szókból valók. A 83. l. szerint a szók «kötőbetű»-vel fűződhetnek egymáshoz stb.

Mindent összevéve, elismerésre méltó a könyv gondolata és az olvasmány földolgozására fordított szorgalom. De különben a szerző ugyanazon tudományos színvonalon áll, mint legtöbb német nyelvtanunk szerzője, t. i. fogalma sincs a német grammatika tudományáról, melynek terén annyi tájékozottsága sincsen, hogy helyesen másolni tudjon. E tekintetben azonban, mint említettem, egy színvonalon van német nyelv-tan-szerzőinkkel, kik majd mind olyasminék tanítására vállalkoznak, miről maguknak sincsen sejtelmök. Hogy azután ily könyvek alapján és ily tanárok kezében a német tanítás eredményes nem lehet, azt kár volna bővebben fejtegetni. A tényleges állapotok teljesen fel is mentenek az ily fejtegetés alól.

HEINRICH GUSZTÁV.

Meleagrostól,

Kérlek, Eros, hallgasd szószóló Pieridámat,
S oltsd el örök hevememet Heliodora iránt!
Esküszöm ám az ivedre, ki nem tud lőni csak engem,
S röpke nyiladra, a mely mind csak e szívbe röpül.
Azt hagyom én, ha megölsz, írják síromra e szókat:
Itten nyugszik Eros' gyilkosi áldozata:

P. T. E.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság f. é. október 5-én tartott felolvasó ülését az elnök azon öröndetes tény bejelentésével nyitja meg, hogy József Főherczeg Ő Fensége különös kegyességéből Közlönyünk szerkesztősége szerencsés, a folyóirat következő számába Ő Fenségétől a következő című közleményt iktathatni: «Fundamentum linguae Zingaricæ J. J. M. Koritschnyák. Anno 1806.» E közlemény becsét emeli az, hogy egy speciális tájszólást t. i. a dunáninneni zenész-czigányok tájszólását ismerteti, Egyttal bemutatja az elnök e közleménynek különlenyomatát. A hallgatóság öröndetes tudomásul veszi ez értesítést.

A felolvasó ülés tárgyai voltak:

1. *Bayer József*: Gorove László drámái.
2. *Berkes Mór*: A népgyűlések Homeros korában.
3. *Tamaskó István*: Madách Ember Tragédiája latin fordításban.

A felolvasó ülés után *választmányi ülés* következett. Elnök: P. Thewrewk Emil. Jegyző: Fináczy Ernő. Jelen voltak: Ábel Jenő, Csengeri János, Cserhalmi Samu, Heinrich Gusztáv, Fröhlich Róbert, Kassai Gusztáv, Kópesdy Sándor, Maywald József, Pozder Károly, Riedl Frigyes.

1. A múlt üles jegyzőkönyve hitelesítettik.

2. A titkár jelenti, hogy a kötelező nyilatkozatokat szétküldötte, s hogy ezek legnagyobb része szabályszerűen aláírva visszaérkezett. Tudomásul szolgál.

3. A választmány pótlólag helyesbíteni kívánja a f. évi május hó 4-ikén tartott választmányi ülés jegyzőkönyvét azzal, hogy akkor Heinrich Gusztáv ajánlatára Náményi T. Lajos, tisztviselő Aradon, rendes tagnak megválasztatott.

4. A pénztárnok előterjeszti a pénztár állapotáról szóló jelentését Deczember 23-tól szept. 30-ig volt a társaság bevétele 2726 frt. 54 kr., kiadás 2632 frt. 35 kr. Átvitel október havára 94 frt. 19 kr. Tudomásul szolgál.

5. Tagajánlások és választások a következők történtek: Cserhalmi Samu ajánlatára Kalmár Elek, budapesti II. ker. főgymnasiumi helyettes tanár, volt rendkívüli tag, 1887-től rendes tagnak, — Máthé György, nyir-egyházi ág. ev. főgymnasiumi r. tanár, volt rendkívüli tag, 1887-től rendes tagnak, — Ft. Pap Ev. János, budapesti főgymnasiumi r. tanár, volt rendkívüli tag, 1886-tól rendes tagnak megválasztattak. — Továbbá P. Thewrewk Emil ajánlatára Ft. Dr. Takács Sándor nyitrai főgymnasiumi r. tanár 1887-től rendes tagnak, Vietorisz József budapesti tanárjelölt 1887-től rendkívüli tagnak megválasztattak. — Kiléptek: Dr. Lipp Vilmos, keszthelyi gymn. igazgató, 1888-tól kezdve, betegsége miatt; Dr. Török Aurél, budapesti egyetemi ny. r. tanár nagy elfoglaltsága miatt. — Paskó Károly, ki az alapszabályok 15., 18. §§-aiban foglalt kötelezettségeinek eleget nem tett, s a Philologiai Közlöny átvételére minden felhívás daczára nem jelentkezett, kilépettnak tekintetik.

— Meghaltak: Májusban *Michel Ferencz*, szül. 1809-ben Lyonban, 1838 óta a francia irodalom tanára Bordeauxban, jeles irodalom- és művelődéstörténétíró, ki főleg régi francia műveknek (pl. a *Tristan-költeményeknek*) kiadásával nagy érdemeket szerzett; — május 19-én *Efritz Mayer Ágost*, szül. 1808. Karlsbadban, eredetileg jogász, utóbb orvos, végre nyelvész, ki 1838 óta Bécsben lakott. Tanulmányai s számos dolgozatai, melyek majd kizárólag a japán nyelvre s irodalomra vonatkoznak, legnagyobb részt a bécsi akadémia kiadásában jelentek meg; — július 5. az összehasonlító nyelvészetnek egyik megalapítója és legérdemesebb munkása, *Pott Frigyes Ágost*, szül. 1802-ben Nettelrodében (Hannoverben), 1825-ben gymnasiumi tanár Cellében, 1827 óta magántanár Berlinben, 1833 óta haláláig a nyelvtudomány egyetemi tanára Hallében. Legfontosabb művei: *Etymologische Forschungen* (1833, új kiadás 1859, 6 kötet); *Die Zigeuner in Europa und Asien* (1844, 2 köt.), melyet a francia akadémia megjutalmazott; *Die Personennamen* (1853, új kiadás 1859) és számos kisebb-nagyobb fontos tanulmány a nyelvtudomány minden ágából; — július 20. Göttingában *Leutsch Ernő Lajos*, jeles philologus, a «*Philologus*» szerkesztője, szül. 1808. Majna-Frankfurtban, ki Göttingában 1831 óta magántanár, 1837 óta rendes tanár volt. Ismertebb művei: *Thebaidis cyclicæ reliquiæ* (1830), *Grundriss der Metrik der Hellenen und Lateiner* (1840) stb.; — szept. 14. Gmundenben a tudományos æsthetika valóságos megalapítója és legnagyobb mestere *Vischer Frigyes Tivadar*, szül. 1807. Ludwigsburgban, kezdetben theologus, 1836 óta a német irodalomtörténet s az æsthetika magán-, 1837 óta rendkívüli tanára Tübingában, 1855 óta Zürichben, 1866 óta ismét Tübingában, 1869 óta haláláig a stuttgarti műegyetemen. Főműve, nagy æsthetikája, 1847—58 jelent meg három nagy kötetben. Egyéb æsthetikai s irodalomtörténeti dolgozatai: *Über das Erhabene und Komische* 1837, *Kritische Gänge* 1844, s ugyanennek új folyama 1861—66, öt füzet.

Helyreigazítás. Fönt (316. l.) említés történt azon beható ismertetésről, melyben Misteli Ferencz Simonyi Zsigmondnak a magyar kötőszókról írt terjedelmes művét a német közönségnek bemutatta. U. o. az volt mondva, hogy e munkáról nálunk számbavehető ismertetés vagy bírálát nem jelent meg. Ez természetesen csak az *egész* munkára volt értve, mert a „Kötőszók” *első* kötetéről épen e Közlönyben (VII. köt. 1883. 582—589. és 771—779. ll.) jelent meg Veress Ignác tollából beható ismertetés, mely úgy terjedelmére mint belértékére nézve mindenképen számbavehetőnek tekintendő.

— XV. és XVI. századbéli színügyünk történetéhez azóta, hogy «*Das Schauspielwesen zu Bartfeld im XV. und XVI. Jahrhundert*» című értekezésem megjelent (*Ungarische Revue* 1884. decz., ezen cikk, mellesleg legyen mondva, több és pontosabb adatokat tartalmaz, mint az ugyanazon tárgyról a «*Századok*» 1884-iki évfolyamában közzé tett értekezésem), újabb adatokat találtam.

Bartfán 1509-ben is adtak elő misterium-darabot «*Item eodem die (VI post Jacobi, jul. 27-ikén) in subsidium ludi magne (így) sexta feria facte (így) d. LXVI*» mondja az 1509-ik évi számadási könyv. — Egy 1512-iki előadásra vonatkozik a következő kiadás: «*Racio communis VI die*

paraseven (nagy-pénteken) carpentariis et operariis cum ludus erat (?) d. LXXXII. «Végre 1520-ban feria sexta in vigilia beati Mathie (febr. 23-kán) «cuidam ioculatori lirico alias leyzer fl. 1» egy forintot adott Bártfa városa. Ez a «hegedős» nem volt ugyan színész, de azért talán mégis megérdemli, hogy e helyen felemlítsük.

Átnéztem Késmárk sz. k. város számadási könyveit 1600-ig. A következő évekből maradtak ránk ilyenek: 1439—42, 1447—55, 1457—59, 1461, 1463, 1466—75, 1481—97, 1506, 1508—54, 1574—1600. Mégis aránylag ritkán találunk bennük színi előadásokat említve, jeléül annak, hogy Késmárk városának lakossága régebbi időben kevésbé érdeklődött a színesztet iránt. Misteriumokat csak 1522. és 1523-ban adtak Késmárkon, tehát oly időben, mikor Bártfán tudtunkkal már nem kerültek többé színre.

A számadások közt olvassuk 1522-ben: «pro crucifixo ad ludum passionis fl. 4» (valamivel feria tertia ante Thome festum után, decz. 20-ika táján); «pro coloribus ad eundem ludum passionis fl. 1»; «Johanni pictori pro labore ad ludum d. 50»; «pro labore ludi notario propinavimus fl. 1»; «Laurencio lanio dedimus pro panno ad idem fl. 1.» Ezen évben tehát úgy látszik, a jegyző, Nicolaus Sculteti, rendezte a husvéti játékot. 1523-ban: «feria sexta ante Reminiscere» (febr. 27) után «pro expensis pictori Theophilo ad ludum d. 50»; «feria 3 post Judica (márczius 24-ikén) Theophilo pictori pro labore ad ludum fl. 1 d. 75»; «Ambrosio sartori pro cerevisia ad prandium ludi passionis d. 8»; «Emerico carpentario pro labore edificiorum ad ludum passionis Christi d. 41»; «domino Christophoro [doleatori] pro expensis ad ludum in die paraseves (nagy-pénteken) d. 99». A késmárki színi előadások kiadásai bizonyos tekintetben jobban vannak részletezve, mint az eddig ismerteké. Hogy a festőknek is volt dolguk az ilyen előadások előkészítésénél, hogy vásznat is vettek számukra és hogy utánuk ünnepélyes banket (prandium) következett, itt olvassuk először. — Az 1524-ik évi számadások közt első helyen azt olvassuk, hogy az iskolamesternek 25 dénárt adtak azért, hogy a város új bírójánál «recordált», hogy megénekelte. Közvetlenül ezen tétel alatt olvassuk, hogy «scolaribus pro ludo d. 5». Milyen ludus lehetett ez? Talán valami bohózat három király napján? Vagy az új bíró tiszteletére adott valamely darab? — Bohózzal találkoztunk 1526-ban is: «Am tag Apollonie» (febr. 9-ike) után «item auff das narrenspyl ist geben d. 25».

Az iskolai dráma aránylag későn került Késmárkra. 1551-ben olvastunk róla először a város számadási könyveiben: «feria sexta ante festum crucis [vajjon a május 3-ikán vagy a szept. 14-ikén tartott sz. Kereszt ünnepét érti-e?] pro actione comedie studiosis dedimus fl. 1». 1554-ben január havában «dem Schulmaister von der Comedia fl. 1» és ugyanazon év július 4-én «dem Schulmeister von der Tragedia fl. 1». 1554-től 1574-ig nem maradtak ránk a város számadási könyvei, melyeket csak 1579-ben kezdtek el ismét pontosabban vezetni. 1579 január 9-ikén «mehr dem Schulmeister wegen der Comedien verelret fl. 1». — 1581 febr. 4-ikén «dem Cantor wegen der Comedi fl. 1.» — 1585 jan. 11-ikén «den Comedispihern zu Nerer und Roch 1 fl. 25 d. . Ezen adat azért érdekes, mert azt bizonyítja, hogy nemcsak gymnasiumokban adtak elő iskolai drámákat, hanem

falusi iskolákban is: a Késmárk közelében fekvő Nerer (Nehre, Nagy-Eör) és Rokusz (Roksz) helységeknek abban az időben csak népiskolája lehetett; a nehrei gymnasium később alapítottott. — 1585 jan. 12-ikén «den schülern mit dem Stern 1 fl.». — 1587 apr. 28-ikán «dem H. Magister wegen der Tragedia ferert 9 fl. 63 (ez rengeteg pénz volt.) — 1587 május 31-ikén «wie die schuler mit dem Stern vmbgangen geschenkt 36 d.»

Kassa sz. k. város régi számadási könyvei legnagyobb részt elvesztek. Belőlük az egyedüli ide vágó adatot, 1557-ből, hogy «Sabbato ante Purificationis Mariæ» (jan. 30-ikán) «Dem Schulmeister für die Comedia fl. 2» fizettek, már Fraknoi közölte (A hazai és külföldi iskolázás a XV. században. 1873. p. 30.).

Lőcsén Coxé Lenárt ismeretes angol poéta laureatus, lőcsei iskolamester, 1520-ban, a «fraternitas venerabilium dominorum 21 plebanorum regalium in Scepus» egy congregatiója adatott elő egy vigjátékot; v. ö. Jodocus Hilbrandi senior feljegyzését az említett fraternitas matriculájában (Klein Nachrichten-jeiben Fabó Monumentái IV-ik kötetében p. 173): «Anno 1520 fuit congregatio fratrum Leutschovie, in qua dominus Leonhardus Coxus laureatus poeta comœdiam representavit fraternitati, pro qua accepit fl. 1 in auro.»

Nem tehetem végre, hogy fel ne említsem e helyen Balázs leleszi prépostnak (1451—1478) Thapy János leleszi örkanonokhoz Budára intézett levelét, melyet azonban csak a leleszi házi levéltárnak Jászón őrzött elenchusából ismerek. E levél 1453-ban kelt. Benne a prépost «monet etiam . . . conventuales item Leleszienses ad visitandas horas canonicas eo quo potest meliori modo compellat et neque ipsos in theatro vel civitate ambulare permittat cum ex eo in persecutione essent». E szerint Balázs prépost eltiltotta volna a Budán időző rendtagokat a színház látogatásától és a város utcáin való flangirozástól? Az előbbi nem hiszem. Theatrum civitatisnak nevezték nálunk a város főterét (Ringplatz, alighanem kerek alakja után). Így olvassuk a kassai «Protocolum Literarum Inhibitoriarum . . . 1562—1603» című kéziratban: «1564. Divisio domus lapideæ circumspecti quondam Mathiæ Rompler in theatro civitatis versus orientem inter Nicolai Ripiczter stb.» Hasonló kifejezéssel találkoztam, ha nem csalatkozom, Bártfa sz. k. város régi könyveiben is. Végül Du Cange-nál is olvasuk: «Theatrum *forum*, locus publicus ubi merces venum exponuntur». Így tehát aligha szabad az idézett levélből azt következtetni, hogy Budán 1453-ban már színház volt.

ÁBEL JENŐ.

— Guarinus Veronensis kézíratairól a fáradhatatlan Remigio Sabbadini a Comparetti «Museo di antichità classica» című folyóirat idei évfolyamában (és külön nyomatban) 84 oldalra terjedő tanulmányt tett közzé («Codici Latini posseduti, scoperti, illustrati da Guarino Veronese»), mely érdekes világításban tünteti fel azt a rendkívüli buzgóságot, melylyel Guarinus 1414 és 1429 közt felkutatta és javította a latin auctorok kézíratait. Birtokában értékes codexek is voltak. Így Zeno veronai püspök beszédeinek egyetlen kézírata, Celsusnak egy kézírata, az egyedüli, melyet 1427-ig ismertek, egy Lactantius, egy Cicero de Legibus, egy Gellius, melyeket az illető szerzők legjobb olaszországi kézíratainak mond; az ifjabb Plinius

leveleinek egy most már elveszett kézírata, melyből eredt a Pliniuscodexeknek egy egész családja, egy Frontinus, kit csak 1429-ben fődözték fel Monte cassinóban (kérdés persze, vajjon a «De cura aquarum» című iratot érti-e Guarinus), Firmicus Maternusnak «De errore profanarum religionum» című műve, melyet 1562-ben adtak ki legelőször a Bibliotheca Palatinában őrzött egyetlen codexből, végre S. Aurelius Victor Cesareseinek egy codexe, mely munkáról azonban Sabbadini tévesen állítja, hogy csak egy kéziratból ismeretes. Egyéb kifogásolni való is akad e különben becses dolgozatban. Ama felírás nélküli levelet, melyet 1883-ban a Zeitschrift für aesterr. Gymn.-ben (p. 162—166) a nagy-apponyi Janus Pannonius-codexből kiadtam és a mely a levélíró Catullustanulmányairól tanuskodik, még mindig Guarinus Veronensisnek tulajdonítja, pedig minden valószínűség szerint fiától Baptista Guarinustól való. Azon érvek ellen, melyeket e mellett utoljára a Vierteljahrschrift für Cultur der Renaissance-ban (I p. 521—523) közöltem, nem tud újat felhozni, kivéve azt, hogy Baptista 1456-ban, mely évből való a kérdéses levél, alig volt több 20—21 évesnél és nem hihető, hogy ily korban már Catullus szövegének javításával foglalkozott volna. Tudjuk azonban, hogy azon időben már a bolognai egyetemen tanárkodott, és így Sabbadininak ezen legújabb argumentációját sem tarthatom sikerültnek.

Á. J.

— A Tristan-monda egyik legérdekesebb epizódjának, az isteni ítéletnek, két érdekes változatára figyelmeztet *Wlislöcki H.* (Zeitschr. f. vergleich. Literaturgeschichte I. 457). Az egyik egy erdélyi cigány népmese (A ravasz királyleány), a másik egy oláh népmese (A ravasz anya). Ez elbeszélés kétségtelenül a keletről Európába s Jülög már 1867-ben kiadta egy mongol változatát, melynek párját Indiában is megtalálták. (Pantsatantra I. 246 és 256). Valószínű, hogy e most bemutatott oláh elbeszélés kölcsönvétel a mongoloktól és hogy az erdélyi cigányok rokon tárgyú népmeséjüket ismét az oláhoktól vették. [Ugyanott közöl *Wlislöcki* egy örmény és egy cigány elbeszélést, melyek a Barlaam- és Josaphatról szóló híres középkori elbeszélésnek változatai.] Együttal megemlítjük, hogy a Tristan-monda eredetét legújabban *Golther Farkas* tette beható tanulmányok tárgyává. (Die Sage von Tristan und Isolde. München 1887, 124 l.) A szerző tagadja a monda breton vagy kelta eredetét. Galfr. de Monmouth nem tud róla, kelta Tristan-mabinogi nem maradt fenn. Indogermán mythosznak sem tekinthetni a mondát. A monda tudvalevőleg számos epizódból van megalakítva, ez epizódok pedig a középkori (nagyrészt keleti forrásokból származó) nemzetközi novella-irodalom gazdag kincséből származnak. Ezek mellett a fölmutatható kelta-breton elemek alárendelt természetűek. A munka a francia szellem terméke, mely legrégibb alakjában a XI. századból való, kifejlett alakjában 1150 körül már készen volt, még pedig elsőben francia népköltők (hegedősök) és csak aztán lovagi műköltők műveiben.

— A középkori Trója-monda legfontosabb két forrását, Dares és Dictys műveit, újból beható kutatások tárgyává tette Greif Vilmos (Die mittelalterlichen Bearbeitungen der Trojanersage, Marburg 1886). Körting (s utána Jäckel és Fischer) kifejteni törekedtek, hogy a nevezett elbeszélés-

sek vagy elveszett görög eredetieknek vagy legalább terjedelmesebb latin műveknek kivonatai. Greif e felfogás ellenében kifejti, hogy Dares és Dictys latin eredetiek, melyeknek soha terjedelmesebb alakjuk nem volt. A mit a költőknél, főleg Benoit de Sainte-Maurenál, ez elbeszélésektől eltérőt találunk, az a középkori írók költői képzeletének műve vagy más forrásokból származik. Így merített Würzburgi Konrád (Benoiton és Fritzlari Hermann Ovidius-fordításán kívül) még Ovidiusból, Statiusból, Pindarusból és Simon Capra Aurea Iliasából, — Darest vagy Dictyst nem is használta. *

— Nyilatkozat. A «Közoktatás» cz. folyóiratban közlésez Szemák István úr egy ellenbírálatot (Heinrich Gusztávnak e Közlönyben megjelent cikke ellen), melyről azt állítja, hogy először az «Egyet. Philologiai Közlöny»-nek küldte meg, de ennek szerkesztősége *megtagadta kiadását*. Ez állítás merőn ellenkezik az igazsággal. Mi nem tagadtuk meg az id. ellenbírálát közlését, sőt ki akartuk azt adni (a kézirat már a nyomdában volt), a mint nem is küldtük vissza a kéziratot a szerzőnek, a mit rögtön megteszünk, ha nem akarjuk kiadni. Több szót kár ez ügyre vesztegetni.

Szerkesztőség.

KÖNYVÉSZET.

Ábel Jenő, Az ó- és középkori Terentiusbiographiák. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XIV. köt. 1. sz.) Budapest, 1887. Akadémia. (8-r. 64 l.) 40 kr.

Anthologia Latina, Latin lyrikus és dramatikus költők műveiből való szemelvények. Iskolai használatra magyarázta Dávid István és Pozder Károly. Budapest, 1887. Lampel R. (8-r. II, 194 l.) 1 frt.

Arany János hátrahagyott iratai és levelezése. 9-ik füzet. Versek. (14—17 iv.) Budapest, 1887. Ráth M. (8-r. 205—268. l.)

Dante Alighieri, Divina Commedia művének III. része. A paradicsom. Ford. Csicsáky Imre. 1-ső füzet. Temesvár, 1887. Aigner. (8-r. 176 l.) 1 frt. 60 kr.

Flesch Ármin, Jákob ben Abbá Mári ben Simon Anatóli mint exegéta. Adalék a biblia allegoricus magyarázatának történetéhez. Budapest, 1887. (8-r. 72 l.)

Fodor Gyula, A perfectum kettőzetének hangzója az indogermánban. Indogermán összehasonlító nyelvészeti értekezés. Különnyomat az Egyetemes Philologiai Közlönyből. Budapest, 1887. (8-r. 36. l.)

Goethe F. W. Egmont. Trauerspiel in fünf Aufzügen. Bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel ellátta Bauer Simon (Jeles írók iskolai tára XXX.) Budapest, 1887. Franklin T. (8-r. 167 l.) 60 kr.

Joannovics György, Emlékbeszéd Pompéry János a m. tud. Akadémia lev. tagja felett. Budapest, 1887. Akadémia. (8-r. 21 l.) 10 kr.

Joannovics György Szórendi tanulmányok. II. rész. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XIV. köt. 2. sz.) Budapest, 1887. Akadémia. (8-r. 67 l.) 40 kr.

Kálidásza, Sakuntala. Hindu dráma. Ford. Fiók Károly. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest, 1887. Franklin T. (8-r. 268 l.) 2 frt.

Conrad Herm., George Eliot. Ihr Leben und Schaffen, dargestellt nach ihren Briefen und Tagebüchern. Berlin 1887, Reimer, 484 l. Ara 8 mk. — Igen érdekes könyv, melynek csak az a hibája, hogy a szerző nem tárgyalja a híres angol írónőt kellő összefüggésben korával vagy legalább az angol irodalomra (első sorban Austen kisasszonyra) való tekintettel, és hogy egy kissé elfogult hőse iránt. Igy pl. fölismeri, hogy Eliot regényei, talán az egy „Silas Marner” kivételével, szerkezet tekintetében nagyon kifogásosak; de nyomban azzal hiszi őt menthetőnek, hogy e hiány magának az angol regényírásnak általános hibája, miben bizonyára nincsen igazsága.

Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn. Zeitschrift für die Volkskunde der Bewohner Ungarns und seiner Nebenländer. Redigiert und herausgegeben von Prof. Dr. Anton Hermann. Budapest 1887. 1. füzet, 4-r., 124 hasáb. Öt füzet ára 3 frt. — E folyóirat, melynek „Ethnologiai Közlemények” cz. rövid tájékoztató magyar melléklapja is van, az ú. n. folk-lore közlönye kíván lenni, tehát tárgyalni, eshetőleg gyűjteni s közzétenni fogja a magyar népek, valamint a hazánkban élő nemzetiségeknek népmeséit, népdalait, babonáit, szokásait stb. Mondanunk sem kell, hogy a vállalatot igen örvendetesnek és hasznosnak tartjuk, miért is melegen ajánljuk olvasóink figyelmébe. Ez első füzet tartalma: Katona Lajos, A magyar folklóre általános jellemzése. — Hermann Antal, Adalékok a népköltészet összehasonlításához (Ha az ég papir volna, Szerelmi próba, Szerelem barátság ellen, Mérgezés). — Leland Károly, Mesék kincse. — Kálmány Lajos, A hold a magyar néphitben. — H. A., Az oláh nyelv eredete. — Katona L., Finn népmesék. — Csöpey L., Ruthén népmesék. — Wliskoeki H., Ráolvasások az erdélyi és délmagyarországi cigányoknál. — Weber Samu, A karácsonyi játék a szepességi németeknél. — Végül magyar, spanyol, oláh, német, vend, ruthén, tót és szerb népdalok, többnyire eredetiben és német fordításban, apróságok, ethnologiai szemle stb. — A magyar mellékletben három (arab, francia és olasz) népmese-gyűjtemény van ismertetve s külföldi folyóiratok tartalma közölve. A vállalat megérdemli, hogy a philologia bármely ágával foglalkozó szakférfa is figyelemmel kísérik, mert hiszen a folklóre is philologiai disciplina.

Gottschall Rudolf, Das Theater und Drama der Chinesen. Breslau 1887, Trewendt, 210 l. Ara 3 mk. 60. — E dolgozat a chinai nyelv- és irodalommal foglalkozó francia, angol és német szaktudósok művein alapul, melyeket a szerző nagy szorgalommal, helyes ítélettel és finom ízléssel igen élvezetes könyvvé dolgozott föl. A chinai tanulmányok egyik elsőrangú művelője, von der Gabelenz, nyíltan bevallotta, hogy a chinai drámát csak e könyvből tanulta érdeme szerint méltányolni. Gottschall szól a chinai színpadról és színészekről, a chinaiak dramaturgiájáról, a chinai dráma válfajairól és behatóan tárgyalja a chinai drámai irodalom legérdekesebb és legtanulságosabb termékeit.

N Y I L T T É R .*)

Válasz Barbarics L. R. úrnak.

Péczei élete című munkámban P. meséit védelmembe vettem amaz indokolatlan és sok tekintetben helytelen támadások ellen, melyekkel azokat Barbarics úr illetve 1881-ben. Hogy védekezésem és a mesékről tett ítéletem helyes volt, arról mindenki meggyőződhetik, ha előveszi

*) E rovat tartalmáról nem vállalunk felelősséget.

Szerk.

Gyulai Pálnak egyetemi előadásai után kiadott íveit, melyekben ismerteti Péczeli meséit, s mind az én, mind pedig Barbarics úr értekezésére megjegyzéseket tesz. Ennek daczára Barbarics úr jónak látta hatalmas támadást írni ellenem, melyben keservesen panaszkodik a fölött, hogy én értekezését ritka elfogultsággal irotnak mondtam, a helyett, hogy azt megdicsértem volna. «Ah ha csak egy árva méltányló szóra érdemesítene, — írja egész meghatottsággal — hallgatnék!»! De minthogy én nem dicsérhettem meg, hát nem hallgat, ugy-e bár? Ez egészen helyes volna, ha válaszában az én ítéletem helytelenségét igyekezett volna bebizonyítani, ha kimutatta volna B. úr, hogy igenis nem elfogultan ítélte meg Péczeli meséit. Ah de ezt a világ minden kincséért sem tette volna, egy szóval sem védi állításait, sőt igen sokat enged belőlük, hanem a helyett bezzeg hangoztatja, hogy nekem nincs helyes fantaziam, nem tudom, mi az a prédikáció, nincs logikám stb. Persze ez argumentatio akar lenni, úgy-e bár? Az ilyen fajta védekezésre bizony nem érdemes felelni; s nem is ezekre, hanem más állításaira reflectálok.

Azt írja B. úr 1881-ben: «Nehéz eldönteni, mint pap vagy írórott-e többet Péczeli La Font. bájos alkotásain. Meséket fordít, s ezek jobbra predikációk, erkölcsi elbeszélések lesznek nála». Ezen légből kapott s minden kritikai alapot nélkülöző állítást én azáltal igyekeztem megdönteni, hogy kimutattam, hogy Péczelinek vannak eredeti és átdolgozott meséi, melyek mindenkor megállják helyüket, s melyek között nem egy határozott nyereség irodalmunkra! Gyulai ugyanezt állítja; sőt még ezeket is hozzá teszi: «Figyelemmel kísérve Péczeli meséit, három író befolyását láthatjuk meg rajtok. (Én is három író befolyását hangsúlyoztam; de B. úr mindenütt csak La Fontaine-t látja.) E hatásra természetesen meg kell említeni, a mit Barbarics nem tett, s Takáts is csak melleleg említi több helyen, hogy Péczeli is, mint a legtöbb meseíró az ő aësoi motívumokat vette át, s csak az előadási módra nézve hajlott majd Phædrushoz, majd La F.-hez, vagy Gellerthez, leginkább a két előbbihez, kiknek néhány meséjét majdnem szóról-szóra fordítja le. Így esik aztán Barbarics azon tévedésbe, hogy Péczeli 56 meséjében negyvenet talál olyat, a melyekben La-Fontaine utánzójának bizonyul. Megtagad tőle minden eredeti inventiot, meséit La-Fontaine szüldőinek mondja, melyek erkölcsösebbek és szigorúbbak ugyan, de viszont hiányzik nálok, vagy nagyban fogyatékos a gondolat s érzelem azon költői bája, s a naiv vagy humoros ajak azon édes zenéje, mely tulajdonok együtt vére mindig elbájolják a L. F. lángszelleme szüldőiteinek körében mulatót. Edvezát tör Péczeli felett, mint a kinek eredeti meséi nem sokat érnek, kinek tanulságai néha egész egyházi beszétekké kerekednek (?), ki pap lévén kimeletlenül bánt oly helyekkel, melyekben L. F. humora erkölcsi törvény által nem korlátozott repkedést veszen. Takáts ellenben véltén Péczelit Barbarics ellenében, lesszállítani igyekszik emennek elfogult nézeteit.»

Barbarics úr egészen gúnyosan nevet rajtam, midőn kimutatom a Phædrus és nem La Fontaine után lefordított meséket. Sajátságos, hogy Gyulai is talált Phædrus után fordított meséket; még pedig ugyanazokat, melyeket én! Nevetve kérde B. úr tőlem, hogy hol fedeztem föl Gellert

befolyását, mely seholsem érezhető? A feleletet megadja helyettem Gyulai, ki ezeket írja: «Gellert befolyása főkép azon meséinél érezhető, melyekben nem általános emberi tévedések ellenében vonja le az erkölcsi tanulságot, hanem ostromolja saját korának némely erkölcsi ferdeségét, s oly mesékben, melyek erkölcsösséget prédikálnak, vagy szoros morálból indulnak ki, La Fontaine stíljét a Gellertől vett hatással módosítja». — B. úr azt állítja értekezésében, hogy Péczeli tanulságai egész egyházi beszéddé kerekednek; midőn ezt én kétségbe vontam, jónak látta rám fogni, hogy nem tudom, mi az a prédikáció! (Ez a legújabb kritikai módszer, ugy-e bár?) Bizony ez szomorú állapot rám, mint kath. papra nézve; a vigasztaló csak az, hogy B. szerint Gyulai sem tudja, mi az a prédikáció; mert hisz ő is ezeket mondja: «tanulságai ugyan nem kerekednek egyházi beszédekké, hanem azért mindig erkölcsiek, ha nem is szigorú vallási intelmek (mint Heltaiéi); Gellert hatása mégis meglátszik rajtuk!» De menjünk tovább; midőn B. úr az egyes meséket bonczolgatja, Péczeliről mindig csak mint rossz imitálóról beszél, kinek meséivel æszthetikailag nem is érdemes foglalkozni; holott, mint Gyulai és én is kimutattuk, igenis vannak neki derék meséi, melyek bárhol megállják helyüket; sőt Gyulai még azt is mondja Péczeliről, hogy *«balul ítélnék meg őt, ha egyenesen a francia meseíró követőjének mondanák»*. Ugyancsak ő épen azokat a meséket tartja legjobbaknak, melyeknek szépségeit és jó tulajdonságait én B. úr felületes állításai ellenében felhoztam. Ezek után azt kérlem én B. úrtól, mit lehetett volna értekezésében megdicsérnem, ha egyszer az legfőbb pontjaiban lényegileg elhibázott?

Csak néhány pontra van még megjegyzésem. Midőn a költői mese elméletét alkalmaztam Péczeli egyik meséjének tanulságánál, B. úr jónak látta ráfogni, hogy azt az ő értekezéséből vettem át. Nem szenved B. úr fogalomzavarban? Hisz azt nem is B. úr írta, hanem átvette Taine könyvéből; de meg megvan az akármilyen nagyobb æszthetikában is. A szöveg-idézésnél azt mondja B. úr, hogy keveset idézek, s jobbára azokat, melyeket ő; erre az a válaszom, hogy én igen sokat idéztem Phædrus és La Fontaine meséinek szövegéből, sőt hármas oszlopban egymás mellé állítottam a hasonló helyeket; de nagy sajnálatomra a kiadó (Abafi) hely szűke miatt kénytelen volt azokat elhagyni. Midőn én ezt szemére vetettem, azt írta, hogy a «Figyelő»-ben másfél ívnél többet egy tárgyból nem közölhet, s minthogy megszakítani nem lehetett, épen a Péczeli meséiről szóló fejezet jött megkurtítva másfél íven. Végül B. úrnak két, utolsó erőködésében írt vádjára felelek még. Azt mondja, hogy én ő utána írtam, hogy két mesében kettős cselekvény van, és hogy Péczeli rímei és metszetei igen jók! Nem szégyenlette ezt kinyomatni B. úr? Különben ezt sem B. úr fűdözte fel; mert Toldy, Beöthy s utánuk igen sokan dicsérték már Péczeli verselését; én meg az életrajzban egész sereg példával igazoltam e dicséretet. Az azonban B. úr találmánya, hogy sok a nyelvezetében az idegen szó! El is ülhet vele!

Dr. Takáts Sándor.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ. *)

I. Classica philologia.

- Ábel, Homér. hymnuszok 93.
 A latere, fejtől 293.
 Altus, mély, hoch 292.
 Amphitheatrum Aquincumban 211.
 Anecdota græca et latina 209.
 Anthologia græca 759.
 — latina 768.
 Antibarbarus latin 94.
 Antik költők fordításairól 44.
 Aquincumi amphitheatrum 211.
 Ariadne-monda 512.
 Aristophanes ed. Blaydes 215.
 Aristoteles metaphysica 413, — *περί
ἐμπνεύσεως* 519.
 Armenia folyóirat 99.
 Asatások Krétán 94, — Kyprosban 94.
 Bentley Rikárd 286.
 Bersu, die Gutturalen mit *v* im Lateinischen 413.
 Boeckh Ag., Encyclopædie und Methodologie 94, — Staatshaushaltung der Athener 216.
 Boelte F., de artium scriptoribus lat. 413.
 Boetticher Ad., Olympia 413.
 Bonitz, Platon. Studien 216.
 Brédif, l'éloquence polit. en Grèce 216.
 Cæsar bell. gallic. ed. Kraner 216.
 Carmina figurata græca 414.
 Carmina clericorum 475.
 Catullus ed. Lud. Schwabe 105.
 Cicero levelei ed. Köpésdy 114, — de imper. Gn. Pompei az iskolában 453, — de imper. Gn. Pompei ed. Keleti V. 366, — de officiis ed. Köpésdy 580, — pro Sexto Roscio ed. Köpésdy 580, — de imperio Gn. Pompei ed. Köpésdy 580.
 Classica philologia szakai 507.
 Classical Review 512.
 Klassikus ókor ismertetése gymnasiumainkban 231, 459.
 Klassikus ókor kézikönyve 504.
 Codic. græc. Sinaitic. 414.
 Corvina 321.
 Csengeri J. Propertius fordítása 44.
 Dares és Dictys 780.
 Desjardins Ernő † 92.
 Duncker Miksa † 92.
 Epigramm görög 759.
 Eugraphius 770.
 Fordítások antik költőkből 44.
 Fritzsche Fr. V. † 513.
 Fröhlich Fr., Kriegskunst der Römer. 414.
 Galenus de utilitate partium 414.
 Gardthausen, Catalog. codd. græcorum Sinai 414.
 Gebhardi, Commentar zu Horaz 517.
 Gelliana opuscula 518.
 Gemoll, Hymn. Homer. 93.
 Gerber-Greef, Lexic. Tacit. 216.
 Görög tragikusok tropusai 93, 310, — nyelvtan (Dávid) 204, (Dóczi) 368, (G. Meyer) 519, — mondattan (Pecz) 211, — eposz és művészet 211, — talányok 703, — öltözet 704, — denominativa 703, — mythologia 704, — epigramm 759.
 Gutschmidt Alfréd † 513.
 Gutturalis *v*-vel a latinban 413.
 Henzen Vilmos † 314.
 Heraklius, Rhankavis drámája 210.
 Hermes-Mercurius 66.
 Herodoti epitome ed. Dávid 57.
 Hertz M., Opusc. Gelliana 518.
 Hesiodi theogonia 1, 147, 232.
 — Hekate-hymnus 8.
 Hinrichs Gusztáv † 92.
 Hirschfelder V. 312.
 Holm Ad. görög története 319.
 Homeros, Ilias és Odyssea ed. Csengeri J. 47, — Demeter-Hymnus 264, — philosophiája 360, — világa 624, — hymnuszok új kiadása 93, — Homeros és Arany J., párhuzamos idézetek 555, — nyelv- és verstan 93.
 Horatius-Commentar 517.
 Hubert, Röm. Staatsalterthümer 216.
 Huschke Ede † 92.
 Játékok a régi rómaiaknál 627.

*) A könyvészeti rovat és a fordítások mellőzésével.

Jordan Henrik + 92.
 Justinus ed. Fr. Rühl 106.
 Juvenalis-codex 321.
 Kalkmann A., Pausanias 518.
 Krebs, lat. antibarbarus 94.
 Krétai ásatások 94.
 Kurtz Ed., Max. Planudes 518.
 Kyprosi ásatások 94.
 Latin nyelvtan (Havet) 282, — ol-
 vasókönyv 484, — régi grammati-
 kusok 413, — mondatlan 757.
 Leutsch Lajos + 777.
 Livius élete és műve 578.
 Löwner H., Populäre Aufsätze 518.
 Lucanus magyarul 762.
 Luciferi Calarit. opera 518.
 Madvig J. M. + 92.
 Margites szerzője 512.
 Marquart, Privatleben der Römer 703.
 Martialis ed. W. Gilbert 518, — ed.
 L. Friedländer 519.
 Maximus Planudes 518.
 Mercurius-Hermes 66.
 Meyer Guszt. görög nyelvtana 519.
 Miller Emil s az Orphica 210, —
 Miller + 92.
 Musaios kora 311.
 Olympia 413.
 Orphica (Miller) 210.
 Orvosok társadalmi állása az ókor-
 ban 317.
 Pausanias Periegetes 518.
 Pecz V., görög mondatlan 211, — a
 kisebb tragikusok tropusai 310.
 Pfordten, Grich. Denominativa 703.
 Phaenontheæ quæstiones 518.
 Pharsalia magyarul 762.
 Philodemos a halálról 311.
 Pindaros 94.
 Platon jelentősége korunkra 79.
 Priscillianus egyházi író 211.
 Propertius ford. Csengeri J. 44.
 Pruzsinszky Propertiusról 405.
 Quintilianus ed. F. Meister 519.
 Római irodalomtörténet 500, — régi-
 ségek 703, — hadügy 414, — my-
 thologia 704, — szárazföldi közle-
 kedő eszközök 625, — lyrikusok
 és Theokritos 701.
 Sarmizegetusa 628.
 Schliemann ásatásai Krétán 94.
 Seemann O., Mythologie 704.
 Senecáról 703.
 Seymour, Homér nyelv- s verstana 93.
 Silius Italicus 105.
 Sophokles Oedipus királya a bécsi
 várszínházban 312.
 Studniczka, Altgriech. Tracht 704.

Szárazföldi közlekedő eszközök a
 rómaiaknál 625.
 Tacitus historiái 414, — Lexicon
 Tacitushoz 216.
 Terentiusbiographiák 769.
 Theokritos s a római lyrikusok 701.
 Thewrewk Emil Anakreonjáról 513.
 Trallianus kiadatlan műve 211.
 Trója-monda a középkorban
 Tropusok a kisebb görög tragikusok-
 nál 93.
 Urere (frigore) 293.
 Valla Laurentius 771.
 Wochenschrift für klass. Philologie
 312, 405.

II. Magyar philologia.

Akadémia könyvkiadó vállalata 100.
 Arany J. élete és költészete 82, 189,
 — és Homéros, párhuzamos idé-
 zetek 555.
 Bártfai színügy a XVI. sz. 777.
 Bartók L. Kárpáti emlék németül 179.
 Beniczky né regényei németül 179.
 Berczik Árpád, A közügyek, fran-
 cziálul 181.
 Berzsényi ódái magyarázva 494.
 Bessenyei Shakespeareről 351, —
 Telemach fordítása 747.
 Boér S. drámái 750.
 Brassói nyomtatványok 76.
 Bubenik Fer. a Murányi Venusről 182.
 Buchbinder - Muray, Virágfakadás,
 francziálul 181.
 Budai egyetem 74.
 Cassone Petőfi-fordító 178.
 Csiky Gergelyről a lipcei Maga-
 zin 181.
 Csontos J. a corvinákról 181.
 Dessewffy Aurél művei 573.
 Dóczi L., Utolsó szerelem, néme-
 tül 181.
 Eötvös J. Bucstója s Börne egyik he-
 lye 514.
 Faludi Ferencz 289.
 Fejtül 293.
 Gazette de Hongrie 177.
 Guarinus Veronensis 779.
 Gyöngyösi Istv. műfordításai 31, 335.
 Haller Telemach-fordítása 745.
 Hold a. m. Morgen 412.
 -ik-es igék 372, 520.
 Iskolai dráma 596.
 Irodalmunk külföldön 176.
 Joannovics az ik-es igékről 392.
 Kármán Fanni-ja szerbül 327.
 Karvaly 412.

Kassai szintűgy a XVI. században 779.
Késmárki szintűgy a XVI. században 778.

Kisfaludy K. Csalódások magyarázva 494.

Kiss József ford. Steinbach 179.

Kohut Ad., Aus dem Reiche der Karpathen 177, — a magyar humoristákról 179.

Külföld irodalmunkról 176.

Kún-Szabó, Romeo s Julia 351.

Kuun Géza Cod. Cumanicusáról 182.

Lőcsei szintűgy a XVI. században 779.

Madách Ember tragédiájának németül 180.

Massarius 619.

Mikszáth, Jó palócok, francziául 179,

— tótul 179.

Monnó 699.

Mysteriumok 591.

Nal magyar fordítása 419.

Népdalok angolra fordítva 180.

Olasz színművek 481.

Pálbeli szép Antal szlovén párja 700.

Péczeli József és Lafontaine 546.

Petőfi Apostola olaszul 178, — és egy német népdal 406.

Philologia, magyar, 296.

Phonetika 200, — phonetikai vita 415.

Rátkay L., Felhő Klári, francziául 181.

Révai az ik-es igékről 372.

Schuchardt Balassa phonetikájáról 416.

Selnecker Theophaniája 163.

Shakespeare Romeoja magyarul 351.

Simonyi, Kötösök, német ismertetés 316 (407).

Szanday Zéno regéi szerbül 180.

Szegedi Theophaniája 163.

Színészet története 590.

Színűgyünk a XV. s XVI. században 777—79.

Szlovén népdal s Pálbeli Szép Antal 700.

Takáts Istv. az ik-es igékről 394.

Telemach hazánkban 746.

Tinódi S. életéhez 732.

Tompa M. költészete 85.

Trethwall John a magyar Shakespeare-fordítókról 178.

Turul 412.

Ujfalvy Krisztina könyvtára 184.

Ungarische Revue 177.

Vitkovits Spomen Milicza 327.

Vörösmarty ford. Hoffmann P. 178,

— ford. Schulpe György 178.

Zichy Géza, Tündérek hada, németül 179.

Zoltán József 741.

III. Germán philologia.

Attila a germán költészetben 89.,

Bacon és Shakespeare 408.

Beatus Rhenanus 614.

Bánsági svábok nyelvében magyar szók 215.

Barlaam s Josaphat cigány változata 780.

Bécsben gót felirat 311.

Braune ófeltnemet nyelvtana 98.

Bürger Gottfr. Ág. születésnapja 214.

Burghausen, Bildung des german. Perfekts 414.

Carmina clericorum 475.

Chaucer németül 105.

Dares és Dictys 780.

Düntzer Goethe-kiadása 98.

Edward skót népdal finn párja 406.

Eliot George 782.

Eötvös J. Bucsjája s Börne egyik helye 514.

Francia nyelv frank elemei 284.

Francia színészek Németországban 515.

Frank elemek a francziában 284.

Freytag Gusztáv művei 315.

Fromann K. Gy. † 215.

Galfr. de Monmouth 780.

Gödeke, Grundriss, új kiadás 98.

Goethe ed. Düntzer 98, — Goethetársaság kiadványai 98, — Goethe Faustjához új kommentár 320, — Iphigenia Berlinben 307, — Faust Angliában 212, — Goethe Strassburgban 686.

Gót felirat Bécsben 311.

Grün Károly † 409.

Gunnlaugs-saga 621.

Haupt- und Staatsaktionen 515.

Hebbel Fr. naplója 319.

Heine H. új kiadásai 313.

Heinrich G., Német balladák s románcok 103, — Cid-románcok 103.

Heinzel R. a nibelung-mondáról 97.

Heldenbuch 517.

Hilde-mythus 402.

Hösmonda 399.

Könecke, Német irod. történeti képes atlas 320.

Konr. v. Würzburg 781.

Kudrun-eposz hazája 516.

Kürenberger 97.

Lenore a délszlávoknál 214.

Lessing két költeményének forrásai 516.

Læper Düntzer Goethe-kiadásáról 98.

Lorelei név eredete 213.
 Lorenz Ottomar Melki Henrikről 30.
 Luther-melódia eredete 214.
 Melki Henrik 15.
 Mondattan, német történeti 105.
 Moser E., Altdeutsche Weisen 703.
 Nagy Frigyes a német irodalomról 212.
 Neidhart von Reuenthal 312.
 Német s finn népdalok 406.
 Német hősmonda 399, — német nyelv rendszere 77, — német nyelvtanok 563, 772, — német népdalról 214, — történeti mondattan 105.
 Nibelungének fordításai 410.
 Nibelung-kézirat A 215.
 Notker Balbulus 516.
 Ófelnémet verses zsoltár-fordítás 516.
 Ófelnémet nyelvtan 98.
 Ónémet dalok fordítása 703.
 Passio-játékok Tirolból 99.
 Perfectum képzése a germán nyelvekben 414.
 Reinmar és Auboin de Sezane 516.
 Rübezahl 97.
 Scherer Goethe-tanulmányai 107, — Scherer † 95.
 Schiller hazánkban 94, 409.
 Schleicher, Deutsche Sprache 77.
 Selnecker, Theophania 163.
 Shakespeare-hóbort 408.
 Tiroli passio-játékok 99.
 Tristan-monda 780.
 Vándal nyelv 314.
 Velten János 514.
 Vischer Fr. T. † 777.
 Walthari-monda 402.
 Walther von der Vogelweide mint regényhős 313, — új németül 704.
 Weisse, Romeo s Julia 353.
 Wieland-monda 403.
 Willmanns Melki Henrikről 16.
 Zacher Gyula † 513.

IV. Román philologia.

Auboin de Sezane és Reinmar 516.
 Benoît de St. Maure 781.
 Dante egy éneke szanszkritúl 98.
 Gröber, Grundr. d. romanischen Philologie 414.

Lafontaine és Péczeli J. 546.
 Mahn Agost † 314.
 Michel Fer. † 777.
 Molière jövedelme 313.
 Schuchardt Hugó tanulmányai 107.

V. Nyelvtudomány.

Árjak őshazája 58, — ősműveltsége s közlekedése 64, — kereskedelme 66, — pénze, mértékei s súlyai 67.
 Czigány nyelvtan 705.
 Ellenkező értelműség (szókban) 292.
 Hangtörvények 295.
 Nyelvtudomány s nyelvtehetség 269.
 Nyelvtanítás s nyelvtanulás 290.
 Örmény tanulmányok 99.
 Pasilingua 605.
 Perfectum kettőzete 433.
 Pfizmaier Ag. † 777.
 Phonetika elemei 200, — phonetikai vita 519.
 Pott Fr. Ag. † 777.
 Steiner pasilinguája 605.
 Új-grammatikusok 295.

VI. Egyéb szakok s vegyesek.

Berlini akadémia tagjai 315.
 Bolognai egyetem a középkorban 71.
 Chinai dráma és színház 782.
 Egyetek a középkorban 68.
 Ethnologiai Közlemények 782.
 Folk-lore 782.
 Genealogia története 701.
 Halákha etikája 86.
 Héber bölcsészet 110.
 Jehuda ben Saul ibn Tibbon 121, 246.
 Klein, Gesch. d. Drama's, tárgymutató 319.
 Párisi egyetem a középkorban 69.
 Philologiai programmértekezések 1885/86 108.
 Philologiai társaság közgyűlése 292, — februári ülése 317, — márciusi ülése 405, — májusi ülése 699, — októberi ülése 776.
 Puskin Sánd. halála 315.
 Scherr János † 96.
 Stenzler Ad. Fr. † 513.

